AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKI BİZNES UNİVERSİTETİ

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr edilmiş

"*Keyfiyyət təminatı rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafın əsas amili kimi*" mövzusunda

Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları

Bakı, 5 may, 2022-ci il

***

MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

BAKU BUSINESS UNIVERSITY

Proceedings of the International Scientific-Practical Conference Dedicated to the 99th Birthday Anniversary of Nationwide Leader Heydar Aliyev

"Quality Assurance as the Main Factor of Competitive Economic Development"

Baku, May 5, 2022

***

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

БАКИНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ БИЗНЕСА

Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 99-ти летию со дня рождения Общенационального Лидера Гейдара Алиева

"Обеспечение качества как основной фактор конкурентоспособного экономического развития"

Баку, 05 мая, 2022

Redaktor: İbad Abbasov, iqtisad elmləri doktoru, professor

Tərtib edənlər: İslam İbrahimov, iqtisad elmləri doktoru, professor

Məleykə Abbasova, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru

Editor: Ibad Abbasov, D.Sc. (Econ.), Professor

Compilers: Islam Ibrahimov, D.Sc. (Econ.), Professor

Maleyka Abbasova, Ph.D. in Law

Редактор: Ибад Аббасов, доктор экономических наук, профессор

Составили: Ислам Ибрагимов, доктор экономических наук, профессор

Малейка Аббасова, доктор философии по праву

"*Keyfiyyət təminatı rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafın əsas amili kimi*". - Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2022-ci il, 611 səh.

"Quality Assurance as the Main Factor of Competitive Economic Development". - Proceedings of the International Scientific – Practical Conference. Baku, 2022, 611 p.

"*Обеспечение качества как основной фактор конкурентоспособного экономического развития"*. – Материалы международной научно-практической конференции. Баку, 2022, 611 стр.

ISBN 9 7 8 - 9 9 5 2 - 8 4 5 5 - 0 - 1

©"Bakı Biznes Universiteti" nəşriyyatı, 2022.
©"Baku Business University" Press, 2022.
© Изд-во "Бакинский Университет Бизнеса", 2022.

Konfransın təşkilat komitəsi

Sədr:

İbad Abbasov, iqtisad elmləri doktoru, professor – *Bakı Biznes Universitetinin rektoru*

Sədr müavinləri:

Məleykə Abbasova, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru - *Bakı Biznes Universitetinin Elmi işlər üzrə prorektoru*

Eşqin Bayramov, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru – *Bakı Biznes Universitetinin Beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru*

Üzvlər:

Akif Musayev, AMEA-nın müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru, professor – *AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu Post-konflikt Ərazilərin Bərpası Elmi Mərkəzinin rəhbəri, Azərbaycan, Bakı*

İslam İbrahimov, iqtisad elmləri doktoru, professor, Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi - *Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan, Bakı*

Qutyum Tatyana, elmlər namizədi, aparıcı elmi işçi - *Milli İqtisadi Tədqiqatlar İnstitutu, Moldova Respublikası, Kişinyov*

İskra Panteleeva, dosent, Tədris və akkreditasiya işləri üzrə prorektor - *D.A. Tsenov adına İqtisadi Akademiya, Bolqarıstan, Sviştov*

Şahizin Alibekov, iqtisad elmləri doktoru, professor - *Ümumrusiya Dövlət Ədliyyə Universitetinin Şimali Qafqaz İnstitutu, Rusiya Federasiyası, Dağıstan Respublikası, Maxaçkala*

Nigar Axundova, tarix elmləri namizədi, dosent – *Bakı Biznes Universiteti, Azərbaycan, Bakı*

Organizing Committee of the Conference

Chairman:

Ibad Abbasov, D.Sc. (Econ.), Prof. - *Rector of Baku Business University*

Vice-Chairmen:

Maleyka Abbasova, Ph.D. (Law) – *Vice-rector for Scientific Affairs of Baku Business University*

Eshgin Bayramov, Ph.D. (Econ.) – *Vice-rector for International Affairs of Baku Business University*

Members:

Akif Musayev, D.Sc. (Econ.), Prof., Corresponding member of National Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan - *Head of the Scientific Center for Post-conflict Territorial Rehabilitation of the Institute of Economics of National Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan, Azerbaijan, Baku*

Islam Ibrahimov, D.Sc. (Econ.), Prof., Honored Agricultural Worker - *Baku Business University, Azerbaijan, Baku*

Gutiam Tatiana, Ph.D. (Econ.), Leading researcher - *National Institute of Economic Research, The Republic of Moldova, Chisinau*

Iskra Panteleeva, Assoc. Prof., Ph.D., Vice-rector for Educational Affairs and Accreditation - *D.A. Tsenov Academy of Economics, Bulgaria, Svishtov*

Shahizin Alibekov, D.Sc. (Econ.), Prof. - *North Caucasian Institute of the All-Russian State University of Justice (RLA of the Ministry of Justice of Russia), Russian Federation, Republic of Dagestan, Makhachkala*

Nigar Akhundova, Ph.D., Associate Professor – *Baku Business University, Azerbaijan, Baku*

Организационный комитет

Председатель:
Ибад Аббасов, доктор экономических наук, профессор – *ректор Бакинского Университета Бизнеса*

Заместители председателя:
Малейка Аббасова, доктор философии по праву – *проректор по Научной части Бакинского Университета Бизнеса*

Эшгин Байрамов, доктор философии по экономике – *проректор по Международным связям Бакинского Университета Бизнеса*

Члены комитета:
Акиф Мусаев, доктор экономических наук, профессор, член-корреспондент НАН Азербайджана – *руководитель Научного Центра Восстановления Постконфликтных Территорий Института Экономики НАН Азербайджана, Азербайджан, Баку*

Ислам Ибрагимов, доктор экономических наук, профессор, Заслуженный работник сельского хозяйства - *Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан, Баку*

Гутюм Татьяна, кандидат экономических наук - *ведущий исследователь Национального Института экономических исследований, Республика Молдова, Кишинев*

Искра Пантелеева, доцент - *проректор по Образовательной части и аккредитации, Экономическая Академия им. Д.А. Ценова, Болгария, Свиштов*

Шахизин Алибеков, доктор экономических наук, профессор - *Северо-Кавказский Институт Всероссийского Государственного Университета Юстиции (РПА Минюста России), Российская Федерация, Республика Дагестан, г. Махачкала*

Нигяр Ахундова, кандидат исторических наук, доцент – *Бакинский Университет Бизнеса, Азербайджан, Баку*

Konfransın elm komitəsi

İbad Abbasov, iqtisad elmləri doktoru, professor, Bakı Biznes Universitetinin rektoru, Azərbaycan, Bakı

Ziyad Səmədzadə, iqtisad elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı, Azərbaycan, Bakı

Stratan Aleksandr, iqtisad elmləri doktoru, professor, Moldova Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Moldova İqtisadi Təhsil Akademiyasının rektoru, Moldova Respublikası, Kişinyov

Nazim Müzəffərli, iqtisad elmləri doktoru, professor, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun direktoru, Azərbaycan, Bakı

Akif Musayev, AMEA-nın müxbir üzvü, iqtisad elmləri doktoru, professor, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu Post-konflikt Ərazilərin Bərpası Elmi Mərkəzinin rəhbəri, Azərbaycan, Bakı

Vahid Novruzov, iqtisad elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının sədri, Azərbaycan, Bakı

Müslüm İbrahimov, iqtisad elmləri doktoru, professor, Zigen Universitetinin qonaq professoru, Almaniya, Köln

Olgun Cicek, professor, Ali Təhsildə Keyfiyyət Təminatı Agentliklərinin Mərkəzi və Şərqi Avropa Şəbəkəsinin Vitse-prezidenti (CEENQA), Türkiyə Respublikası, İzmir

Mahir Səbzəliyev, riyaziyyat elmləri doktoru, professor, Bakı Biznes Universiteti, kafedra müdiri, Azərbaycan, Bakı

Lupu Konstantin, iqtisad elmləri doktoru, professor, Avropa Elmləri Universiteti, Rumıniya, Buxarest

Scientific Committee of the Conference

Ibad Abbasov, D.Sc. (Econ.), Prof., Rector of Baku Business University, Azerbaijan, Baku

Stratan Alexandru, Corresponding Member of the Academy of Sciences of Moldova, D.Sc. (Econ.), professor, Rector of the Academy of Economic Studies of Moldova, Republic of Moldova, Chisinau

Ziyad Samadzadeh, D.Sc. (Econ.), Prof., Active Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan, the Deputy of Milli Mejlis of the Republic of Azerbaijan, Azerbaijan, Baku

Nazim Muzaffarli, D.Sc. (Econ.), Prof., Director of the Institute of Economics of National Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan, Azerbaijan, Baku

Akif Musayev, D.Sc. (Econ.), Prof., Corresponding Member of National Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan, Head of the Scientific Center for Post-conflict Territorial Rehabilitation of the Institute of Economics of National Academy of Sciences of the Republic of Azerbaijan, Azerbaijan, Baku

Vahid Novruzov, D.Sc. (Econ.), Prof., Chairman of the Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan, Azerbaijan, Baku

Muslum Ibrahimov, D.Sc. (Econ.), Prof., Visiting Professor of Siegen University, Germany, Cologne

Olgun Cicek, professor, Vice-president of CEENQA (Central and Eastern European Network of Quality Assurance Agencies in Higher Education), Turkey, Izmir

Mahir Sabzaliev, D.Sc. (Math.), Prof., Baku Business University, Head of Department, Azerbaijan, Baku

Lupu Constantin, D.Sc. (Econ.), Prof., University of European Studies, Romania, Bucharest

Научный комитет конференции

Ибад Аббасов, доктор экономических наук, профессор, ректор Бакинского Университета Бизнеса, Азербайджан, Баку

Стратан Александр, член-корреспондент Академии Наук Молдовы, доктор экономических наук, профессор, Ректор Молдавской Академии Экономического Образования, Республика Молдова, Кишинев

Зияд Самедзаде, доктор экономических наук, профессор, Действительный член НАН Азербайджана, Депутат Милли Меджлиса Азербайджанской Республики, Азербайджан, Баку

Назим Музаффарли, доктор экономических наук, профессор, директор Института Экономики НАН Азербайджана, Азербайджан, Баку

Акиф Мусаев, доктор экономических наук, профессор, член-корреспондент НАН Азербайджана, Руководитель Научного Центра Восстановления Постконфликтных Территорий Института Экономики НАН Азербайджана, Азербайджан, Баку

Вахид Новрузов, доктор экономических наук, профессор, Председатель Палаты Аудиторов Азербайджанской Республики, Азербайджан, Баку

Муслим Ибрагимов, доктор экономических наук, профессор, гостевой профессор Зигенского Университета, Германия, Кельн

Олгун Чичек, профессор, Вице-президент Сети агентств по обеспечению качества в высшем образовании Центральной и Восточной Европы (CEENQA), Турецкая Республика, Измир

Махир Сабзалиев, доктор математических наук, профессор, Бакинский Университет Бизнеса, заведующий кафедрой, Азербайджан, Баку

Лупу Константин, доктор экономических наук, профессор, Европейский Университет, Румыния, Бухарест

Abbasov İbad Musa oğlu,
iqtisad elmləri doktoru, professor,
Bakı Biznes Universitetinin rektoru
Email: rektor@bbu.edu.az

GİRİŞ NİTQİ

KEYFİYYƏT TƏMİNATI RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İNKİŞAFIN ƏSASIDIR

Müasir dövr – Dördüncü Sənaye İnqilabı ərəfəsində dünyada baş verən qlobal sosial-iqtisadi dəyişikliklər və bu istiqamətdə mötəbər beynəlxalq çağırışlar şəraitində dərin tarixi köklərə və təcrübəyə malik olan bir məsələ – iqtisadiyyatda keyfiyyət təminatı diqqəti cəlb etməkdədir. Bu məsələ tarixin bütün inkişaf mərhələlərində və bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Fikrimizcə, burada Ümummilli Lider Heydər Əliyevin aforizmlərindən biri olan "İqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir" sözlərini qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu bir həqiqətdir ki, güclü iqtisadiyyat güclü sosial rifaha əsaslanan güclü dövlət deməkdir. Hər bir dövlətin əsas sütunlarını – dayaqlarını güclü iqtisadiyyat təşkil edir. Güclü iqtisadiyyat yalnız kəmiyyətlə yox, eyni zamanda keyfiyyətlə ifadə olunur. Keyfiyyətli iqtisadiyyat davamlı və dayanıqlı iqtisadiyyat deməkdir. Bunu bir qədər də əsaslandırmaq üçün keyfiyyətli iqtisadiyyatı xarakterizə edən bir sıra faktorlara diqqət yetirmək kifayətdir. Fikrimizcə, müasir dövrdə güclü iqtisadiyyatın keyfiyyət hədəflərini-əlamətlərini xarakterizə edən əsas amillərdən biri hər bir dövlətin milli iqtisadiyyatında ÜDM-in artım tempini və onun tərkibində sənayenin xüsusi çəkisinin dinamik artımını özündə ehtiva edir. İkinci bir amil isə dinamik artan sənaye istehsalının tərkibində aparıcı sahə hesab edilən müasir texnologiyalara əsaslanan elektron avadanlıqların istehsalı və maşınqayırma sənayesi məhsulları və onların ümumi istehsala nisbətən xüsusi çəkisinin yüksələn xətt boyunca artımıdır. Keyfiyyətli iqtisadiyyatı xarakterizə edən digər bir amil isə ixrac olunmuş məhsulların tərkibində elmtutumlu məhsulların, o cümlədən elektron avadanlıqlar, maşınqayırma, ağır və metallurgiya sənayesi məhsullarının xüsusi çəkisinin artım tempidir. Dördüncü Sənaye İnqilabının əsas göstəricilərindən biri olan rəqəmsal iqtisadiyyatın payının da ÜDM-in tərkibində getdikcə daha böyük xüsusi çəkiyə malik olması keyfiyyətli iqtisadiyyatı xarakterizə edən əsas faktorlardan biridir. Eyni zamanda, ÜDM-də xidmət sektorunun payının yüksək olması onu göstərir ki, böyük məsrəf sərf etmədən iqtisadiyyata faydalı gəlirlərin daxil olmasına rəvac verən digər bir amil hesab etmək olar.

Fikrimizi bir qədər də dəqiqləşdirmək üçün 3 əsas faktorun təhlili üzərində dayanmaq istərdik. Yəni qeyd etdiyimiz amillər üzrə inkişaf etmiş ölkələrin birinin timsalında statistik məlumatlarının təhlilinin nəticələrini MDB ölkələrinin müvafiq sahələrinin statistik məlumatları ilə müqayisəsini aparmaq, eyni zamanda Dünya İqtisadi Forumunun müasir çağırışlarını və ölkəmizdə bu sahədə aparılan tədbirlər, dövlət proqramları və direktiv sənədlərdə nəzərdə tutulan inkişaf meyllərini müqayisəli şəkildə qiymətləndirmək vacibdir.

Belə ki, dünyada inkişaf etmiş 10 ölkədən biri olan İsveç Krallığında son illərin

statistikasına əsasən ÜDM təqribən 550 milyard dollar təşkil etmişdir. Adambaşına düşən ÜDM isə 50 min dollardan bir qədər yuxarı olmuşdur. ÜDM-in tərkibində sənayenin xüsusi çəkisi orta hesabla 21-22%, təqribən 105 milyard dollar təşkil etmişdir. Həmin illər üzrə MDB ölkələrində bu göstərici müvafiq olaraq 35-40%, yəni 32 milyard manat ətrafında dəyişmişdir. Təhlil göstərir ki, həmin ölkələrdə ÜDM-də sənayenin xüsusi çəkisinin yəni 35-40%-nin tərkibində 70% mədənçıxarma və digər təbii resurslara əsaslanan sənayenin payına düşür. Yəni bu tərkibdə elm-innovasiya tutumlu elektron məhsulları sənayenin çox az bir hissəsini ehtiva edir. Daha doğrusu İsveçdə sənayenin aparıcı tərkib hissələrindən biri maşınqayırma və elektronika məhsulları olduğu halda, MDB ölkələrində istehsal olunmuş maşın və avadanlıq, kompüter və elektronika məhsullarının həcmi sənaye məhsullarının tərkibində diqqəti kifayət qədər cəlb etmir.

Digər bir amil, yəni İsveçin ixrac məhsulları və onun tərkibində maşınqayırma məhsulları və elektronika avadanlıqlarının ümumi ixracda xüsusi çəkisi 24-25% təşkil etdiyi halda MDB-də və ölkəmizdə bu rəqəmlər dəfələrlə az olmuşdur.

Qloballaşma mühitində keyfiyyətli iqtisadiyyatı xarakterizə edən digər bir amil isə xidmət məhsulları və rəqəmsal iqtisadiyyatdır. Belə ki, müqayisə etdiyimiz ölkə İsveçin Ümumi Daxili Məhsulunda rəqəmsal iqtisadiyyatın payı təqribən 10% faiz və xidmət sektorunun payı 66% olduğu halda MDB ölkələrində rəqəmsal iqtisadiyyatın payı 1-3%, xidmət sektorunun xüsusi çəkisi isə 13-15% arasında dəyişir.

Bildiyimiz kimi dünya iqtisadiyyatı yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Dünya iqtisadi inkişafının yeni mərhələsində IV Sənaye inqilabının əsas əlamətləri sayılan innovativ texnologiyaların və texnoloji proseslərin sürətlə inkişafı və iqtisadiyyatın bir sıra sahələrində baş verən sürətli rəqəmsallaşma prosesləri müasir iqtisadi inkişafın keyfiyyət amilləri hesab edilir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, qeyri-rəsmi mənbələrə görə dünya iqtisadiyyatının 20%-ə qədəri rəqəmsal iqtisadiyyatın payına düşür. Doğrudur ki, bu göstərici rəsmi olaraq statistik hesabatlarda öz əksini tapa bilmir. Çünki onun hesablanma metodikası hələ tam formalaşmamışdır. Lakin Dünya İqtisadi Forumunun çağırışları onu göstərir ki, bu sahə çox sürətlə inkişaf edir. Daha doğrusu Dünya İqtisadi Forumunun yeni çağırışlarına görə 2035-2040-cı illərdə dünya iqtisadiyyatının təqribən 50%-nin rəqəmsal iqtisadiyyatın payına düşəcəyi proqnozlaşdırılır. Bu gün rəqəmsal iqtisadiyyat bir sıra xidmət sahələrində xüsusilə səhiyyədə, təhsildə, nəqliyyat xidmətində və ticarət əməliyyatlarında daha çox diqqəti cəlb edir. Bu isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müqayisə apardığımız İsveç Krallığında ÜDM-in diqqəti daha qabarıq cəlb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı və rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafa nail olmaq dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Bu məqsədlə dayanıqlı və hərtərəfli iqtisadi artımın təmin olunması, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsi, innovasiya mühitinin yaradılması, rəqabətli insan kapitalının formalaşdırılması kimi mühüm məsələlərin həyata keçirilməsi hazırda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyil ki, keyfiyyətli iqtisadiyyata nail olmaq məqsədilə yuxarıda sadaladığımız vacib məsələlərin həlli istiqamətində Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası və son olaraq "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" kimi bir sıra dövlət proqramları və direktiv sənədlər qəbul edilmişdir. Bu dövlət

proqramları və direktiv sənədləri qarşılıqlı əlaqəli olmaqla bir-birini tamamlayır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2012-ci il 29 dekabr tarixli 800 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası"na və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Strateji Yol Xəritəsi"nə əsasən ölkənin gələcəyə baxış hədəfi yüksək iqtisadi artımı, sosial rifah halının yaxşılaşdırılmasını və insan inkişafı indeksinin ən yüksək həddə çatdırılmasını təmin edən, yüksək texnoloji inkişafa və iqtisadiyyatın optimal strukturuna əsaslanan güclü rəqabətqabiliyyətli və inklüziv iqtisadiyyatın qurulmasından ibarətdir. Bunun məntiqi davamı olaraq "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" çərçivəsində növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair beş milli prioritet müəyyənləşdirilmişdir ki, bunlardan birincisi dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyata nail olmaqdır. Eyni zamanda dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət, rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı, işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış, təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi kimi strateji istiqamətlər keyfiyyətli iqtisadiyyat quruculuğunda mühüm addımlar kimi qarşıya qoyulmuşdur. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, kadr potensialının müasirləşdirilməsi sözügedən sənədlərdə mütləq şəkildə nəzərə alınan prioritet məsələlərdən biri kimi diqqəti cəlb edir. Belə ki, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunmasında rəqabətqabiliyyətli insan kapitalına ciddi ehtiyac var. Hazırda qloballaşma şəraitində baş verən texnoloji dəyişiklər, meydana gələn yeni tendensiyalar, ölkələr arasında iqtisadi rəqabətin daha da güclənməsi kadr inkişafı məsələsini daha aktuallaşdırır. Dünyada gedən rəqabətli inkişafa qatılmaq üçün rəqəmsal bacarıqlara malik olan, innovativ, yaradıcı düşüncəli, yeni texnika və texnologiyalardan istifadə etməyi və onu işdə tətbiq etməyi bacaran peşəkar insan kapitalının formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətimizin məhz bu istiqamətdə də bir sıra uzaqgörən və uğurlu addımları göz önündədir. Belə ki, qabaqcıl elmi nailiyyətlərdən, innovativ texnologiyalardan yararlanaraq, ölkəmizdə yeni nəsil mütəxəssislərin yetişdirilməsi, ölkənin ali təhsil sisteminin keyfiyyət göstəricilərinin beynəlxalq ikili diplom proqramları ilə müasirləşdirilməsi məqsədilə "2019-2023-cü illər üçün Azərbaycan Respublikasında ali təhsil sisteminin beynəlxalq rəqabətliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir. Həmçinin bu ilin fevral ayında rəqabətqabiliyyətli və yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması, innovasiyaların mənimsənilməsi, əmək bazarının müasirləşdirilməsi, eləcə də ali təhsilin beynəlmiləlləşdirilməsi məqsədilə "Gənclərin xarici ölkələrin nüfuzlu ali təhsil müəssisələrində təhsil almalarına dair 2022–2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı" təsdiq edilmişdir.

Yeri gəlmişkən Bakı Biznes Universiteti də bu istiqamətdə bir sıra uğurlara imza atmışdır. Bakı Biznes Universiteti son illərdə ard-arda iki irihəcmli Avropa Şurasının Erasmus+ proqramı üzrə beynəlxalq layihəsinin qalibi və koordinatoru olmuşdur. Bunlardan birincisi "Azərbaycan Universitetlərində keyfiyyət təminatı mərkəzlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi" layihəsi olmuşdur. Layihə çərçivəsində Bakı Biznes Universitetinin koordinatorluğu ilə 11 Azərbaycan universitetinin rəhbərliyi və professor-müəllim heyəti ali təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə çoxsaylı xarici səfərlərdə, yerli və beynəlxalq təlim-seminarlarda iştirak etmişdir və layihə çox uğurla başa çatdırılmışdır. İkinci isə "Azərbaycanda rektorlar konfransı" layihəsidir ki, bu layihənin də əsas məqsədlərindən biri ali təhsil müəssisələrinin beynəlmiləlləşməsinə və

rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır. Layihədə 16 Azərbaycan və 6 Avropa universitetlərilə bərabər həmin ölkələrin rektorlar şuraları iştirak edirlər. Layihə çox uğurla icra edilir və biz əminliklə qeyd edə bilərik ki, Bakı Biznes Universitetinə Avropa təhsilini və təcrübəsini gətirmişik.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün bunlar dövlət proqramları və ölkəmizdə qəbul edilmiş dövlət direktiv sənədlərindən irəli gələn tapşırıqların uğurlu icrasının tərkib hissəsi hesab etmək olar və heç şübhəsiz ki, bu tipli beynəlxalq layihələr Azərbaycanda davamlı iqtisadi inkişaf əsasında iqtisadiyyatın keyfiyyətini, rəqabətqabiliyyətliliyini, inklüzivliyini və sosial rifahın daha da artırılmasında öz müsbət töhfələrini verəcəkdir. Qlobal çağırışlara cavab verərək investisiyaların cəlbi, azad rəqabət mühiti, innovasiya tutumlu ixrac potensialının genişlənməsi və insan kapitalının inkişafı nəticəsində Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında mövqeyi daha da güclənəcəkdir.

Musayev Akif Fərhad oğlu, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü,
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun
Postkonflikt Ərazilərin Bərpası
Elmi Mərkəzinin rəhbəri,
Email: akif.musayev@gmail.com

KEYFİYYƏTLİ İQTİSADİ İNKİŞAF: NƏZƏRİ ASPEKTLƏR VƏ GÖSTƏRİCİLƏR

2020-ci ildə Azərbaycan xalqı tarixinin ən yadda qalan və şanlı dönəmlərindən birini yaşadı. Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin və müzəffər Azərbaycan ordusunun şücaəti, fədakarlığı və yüksək peşəkarlığı sayəsində 30 ilə yaxın müddətdə erməni işğalı altında qalan əzəli torpaqlarımız düşmən tapdağından azad edildi. Məlum olduğu kimi, münaqişə bütövlükdə regionun inkişafına böyük ziyan vurmuşdur. Bir milyondan çox azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünə çevrildi, məhrumiyyətlərlə yaşamalı oldu. Zəngin faydalı qazıntı ehtiyatları işğal edilmiş ərazilərdə qalmışdı. Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin səyləri sayəsində ölkədə demokratik dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesləri sürətlə inkişaf etməyə başladı. Ulu öndərin daxili siyasətinin mahiyyəti demokratik, hüquqi dövlətin qurulmasından, güclü iqtisadiyyatın formalaşdırılmasından və bu məqsədlə iqtisadi islahatların aparılmasından ibarət idi. Beləliklə, 1996-cı ildən sonra dinamik iqtisadi inkişaf dövrü başladı. Bu inkişafı təmin etmiş dahi şəxsiyyətin siyasi kursunu onun layiqli davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev davam etdirdi.

Hazırkı mərhələdə Azərbaycanın dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini müharibədən sonrakı yenidənqurmanın konseptual çərçivələrinin müəyyən olunması təşkil edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyat quruculuğu və tikinti-bərpa işləri müasir standartlar, yenilikçi meyillər və unikal istehsal üsullarını zəruri edir. İstər həmin ərazilərdə, istərsə də bütün respublikada iqtisadi inkişafın innovativ xarakter daşımasına nail olmaq lazımdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyat

quruculuğunun innovativ meyillər əsasında təşkili ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində və dayanıqlı, artan inkişafının təmin edilməsində müstəsna rol oynayacaqdır.

İlk əvvəl onu qeyd edək ki, inkişaf "müsbət" işarəsi ilə xarakterizə edilən hərəkət formalarından biridir. "İqtisadi inkişaf" anlayışı eyni dərəcədə həm "artım" anlayışını, həm də "dayanıqlıq" anlayışını ehtiva edir. Dayanıqlıq iqtisadiyyatın yeni tarazlıq vəziyyətinə uyğunlaşma qabiliyyəti kimi başa düşülür. İqtisadi inkişafın əvəzsiz şərtini ölkənin iqtisadi həyatının bütün sahələrinin müasirləşdirilməsi, yəni istehsalın, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və texnologiyaların tətbiqi kimi istiqamətlər təşkil edir. İqtisadi artımı iqtisadi inkişafdan ayırmaq lazımdır. İqtisadi inkişaf iqtisadi artımdan daha geniş anlayışdır. İqtisadi inkişaf milli iqtisadiyyatın həm iqtisadi artım, həm də tənəzzül vəziyyətində ola biləcəyini nəzərdə tutur. Bundan əlavə, tənəzzül məcmu tələb və məcmu təklif arasında tarazlığın bərpa olunduğu, səmərəsiz işləyən müəssisələrin bazarı tərk etdiyi dövr hesab olunur. Nəticədə gələcək iqtisadi artım üçün zəmin yaranır. Lakin bizim məqsədimiz məhz keyfiyyətli iqtisadi inkişafa nail olmağın yollarına nəzər salmaq, müasir dövrün belə nəticəni əldə etmək üçün hansı imkanlar açdığını təhlil etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə yüksəlmək üçün potensial imkanlı ölkələr sırasında ən böyük üstünlüyə malikdir. Beynəlxalq təcrübəyə nəzər saldıqda görürük ki, inkişaf etmiş ölkələr bu statusa təbii resurslara görə yox, məhz bilik, savad, təhsil və elmin sayəsində nail olublar. Yəni inkişaf etmiş ölkəyə çevrilmək üçün ÜDM quruluşu yüksək keyfiyyətə və mükəmməlliyə cavab verməlidir. Başqa sözlə, ÜDM-un quruluşunda əsas yeri elm tutumlu sənaye və xidmət tutmalıdır. Bu baxımdan artıq 20 ilə yaxındır ki, Azərbaycanda da cənab Prezidentin təşəbbüsü ilə qara qızılın insan kapitalına çevrilməsi ölkədə aparılan islahatların əsas prinsipini təşkil edir.

İqtisadi artım hər bir ölkənin iqtisadiyyatında mərkəzi yerlərdən birini tutur. Bu onunla əlaqədardır ki, iqtisadi artım ölkənin digər dünya ölkələri arasında yerini, rəqabət qabiliyyətini müəyyən etdiyi kimi, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsini, tələbatların ödənilmə dərəcəsini və həyat səviyyəsini də müəyyən edir. İqtisadi artım göstəricilərini iki qrupa ayırmaq olar: kəmiyyət göstəriciləri və keyfiyyət göstəriciləri. Kəmiyyət göstəriciləri iqtisadi artımın əsasən kəmiyyət dəyişməsini, yəni əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə imkan verən daha çox əmtəə və xidmətlərin istehsalını ifadə edir. İqtisadi artımın kəmiyyət göstəriciləri ilə yanaşı, onun sosial yönümünü xarakterizə edən keyfiyyət göstəricilərindən də istifadə olunur. Bunlara əhalinin sosial müdafiəsi dərəcəsi, asudə vaxtının dinamikasının göstəriciləri, sosial infrastrukturun inkişafı, insan kapitalına investisiyaların artımı və s. aid edilir.

Azərbaycanın nisbətən kiçik iqtisadiyyatı və nisbətən məhdud yerli bazarı olduğu üçün onun iqtisadi artımı, əsasən, ixracatın genişlənməsindən asılıdır. 1994-2020-ci illərdə ixracın əmtəə strukturu 97 mal qrupundan ibarət olmuşdur. 1994-ci ildə bunlardan 79-u üzrə ixrac həyata keçirildiyi halda 2020-ci ildə bu 93, yəni əmtəə nomenklaturası üzrə genişlənmə 18 % təşkil etmişdir. 26 ildə ixracın həcmi 21 dəfə artmış (cari qiymətlərlə), yəni 1994-ci ildə 652734 min ABŞ dollarından 2020-ci ildə 13 740 567,6 min ABŞ dollarına çatmışdır. Həmin dövrdə idxalın həcmi uyğun olaraq 777 912.0 və 10 730 720,2 min ABŞ dolları təşkil etmişdir. Mal nomenklaturasına əsasən 1994-cü ildə yalnız 2 mal qrupu üzrə idxal həyata keçirilməyib (hörmə məlumatlarının

hazırlanması üçün bitki mənşəli materiallar və küləş və hörmə üçün digər materiallar). 26 ildə idxalın həcmi təxminən14 dəfə artmış (cari qiymətlərlə), yəni 1994-ci ildə 777 912,0 min ABŞ dollarından 2020-ci ildə 107 307 20,2 min ABŞ dollarına çatmışdır. 1994-cü ildə idxal ixracı 125 178 min ABŞ dolları üstələdiyi halda 2020-ci ildə ixracın həcmi idxaldan 3 009 847 4 ABŞ dolları artıq olmuşdur. 2009-cu ildə 47,3 milyard dollar təşkil edən ümumi idxalın 85%-dən çoxu sənaye xammalı və yanacaqdan gəldi: 54%-i Avropadan, 17%-i Şimali və Cənubi Amerikadan, 16%-i Asiyadan, qalan 13% digər ölkələrdən gəlir. Eyni 2009-cu ildə İsrailin 47,8 milyard dollarlıq ixracatının 32%-i Avropaya, 35%-i ABŞ -a, 20%-i Asiyaya, qalan 13%-i isə digər ölkələrə göndərildi. 1990-cı illərdə İsrailin ABŞ-a sənaye ixracı bu ölkədən idxalını xeyli üstələyirdi və 2000-ci ildən bəri almaz ixracı nəzərə alınmasa belə, idxal üzərində ixracatın davamlı artımı müşahidə olunur.

2022-ci ilin yanvar ayında Azərbaycanda istehsal olunmuş ümumi daxili məhsul 9257,6 milyon manat təşkil etmişdir və bu göstərici əvvəlki ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 5,8% çoxdur. İqtisadiyyatın neft-qaz sektorunda əlavə dəyər 0,6%, qeyri-neft-qaz sektorunda isə 8,8% artmışdır. ÜDM istehsalının 54,4 % sənaye, 8,4% ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri, 6,6% nəqliyyat və anbar təsərrüfatı, 3,0% tikinti, 2,4% kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq, 1,4% informasiya və rabitə, 1,0% turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahələrinin, 15,6% digər sahələrin payına düşmüş, məhsula və idxala xalis vergilər ÜDM-in 7,2%-i təşkil etmişdir [6].

Təhlillər onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda ÜDM-nin və ixracın əsas hissəsini neft və qeyri-neft məhsulları təşkil edir. Elmi və texnoloji məhsulların istehsalı və ixracı demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Lakin bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə ixracın 50%-dən çoxunu məhz elmi-texnoloji məhsullar təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ÜDM-in və ölkə ixracının daha keyfiyyətli tərkibini əldə etmək üçün 4-cü sənaye inqilabı böyük imkanlar yaradır. Elm və texnologiyaya əsaslanan rəqəmsal keçid keyfiyyətli iqtisadi inkişafı şərtləndirən əsas amil kimi çıxış edir.

Məlum olduğu kimi, sosial məsələlərin həlli ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər ölkəmizin regionlarının inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu tədbirlərin mərkəzində insan amili dayanır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"rə əsasən, *"yüksək, dayanıqlı, inklüziv və başlıca olaraq özəl təşəbbüslərə arxalanan iqtisadi artımın sürətlənməsi, azad edilmiş ərazilərə əhalinin qayıdışının təmini Azərbaycanın yeni inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Eləcə də, ölkədə özəl təşəbbüslərin yaradıcı və innovativ əsaslarla inkişaf etdirilməsi iqtisadi resursların daha yüksək əlavə dəyər yaradan sahələrə istiqamətlənməsini təmin edilməsi, insan kapitalının müasirləşdirilməsi, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsi iqtisadi inkişafın ortamüddətli və uzunmüddətli "hərəkətverici qüvvələri" kimi müəyyən olunmuşdur"*[1].

İnsan kapitalı cəmiyyətin əsas dəyərlərindən biri olmaqla yanaşı iqtisadi artımın əsas amillərindən biri kimi qəbul edilir. Bu baxımdan insan kapitalının formalaşması və inkişafı, eləcə də onun iqtisadi artıma təsiri ilə bağlı məsələlərin təhlili xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bundan başqa, insan kapitalı fərddə potensial qabiliyyətlə təmsil olunan kapitaldır. İnsanın fitri - intellektual qabiliyyət və istedadına, habelə təlim, təhsil və praktik fəaliyyət prosesində əldə etdiyi bilik və praktiki bacarıqlara əsaslanan gəlir

mənbəyidir.

İnsan kapitalı nisbətən sabit və dəyişən komponentlərə bölünə bilər. Dəyişən komponentlər post-sənaye iqtisadiyyatı şəraitində xüsusi bilik, bacarıq və ehtiyacları təşkil edir. Daimi komponentlərə insan inkişafının əsas istiqamətləri, məsələn, fundamental dəyərlər və insan inkişafının əsas vektorunu təyin edən ehtiyacların istiqaməti daxildir.

İqtisadçılar insan kapitalının dəyərini həm makro, həm də mikro səviyyədə müəyyən edirlər. Mikro səviyyə üçün bu, müəssisənin insan kapitalını bərpa etmək xərcləridir. Makro səviyyədə əhaliyə həm natural, həm də pul formasında verilən sosial transfertlər, habelə dövlətin məqsədli xərcləri olan güzəştli vergitutma aid edilir.

İnsan kapitalının səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün müxtəlif modellərdən istifadə olunur. Miqrasiyanın təhsilə, mədəniyyətə, səhiyyəyə sərmayə qoyuluşunun faydalılığını nümayiş etdirmək üçün insan kapitalının analitik modeli istifadə olunur [4].

İntellektual əməyin nəticəsi olaraq yaradılmış innovasiyanın dəyəri müvafiq biliklərin onların müasir səviyyəsi ilə müqayisədə artımı və innovasiyanın yayılma perspektivi ilə sahənin inkişafına, istehsalın səmərəliliyinin yüksəlməsinə müəyyən töhfə verə bilməsi ilə təyin edilir.

Elmi-texniki məhsulun qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı göstəricilər sistemindən istifadə etmək lazımdır:

- elm üçün dəyəri (az, orta, yüksək);
- yeniliyi (az, orta, yüksək);
- istehsal üçün dəyəri (az, orta, yüksək);
- ən yeni xarici nailiyyətlərə uyğunluğu (səviyyədən aşağı, həmin səviyyədə, səviyyədən yuxarı);
- ən yeni yerli nailiyyətlərə uyğunluğu (səviyyədən aşağı, həmin səviyyədə, səviyyədən yuxarı);
- həmin elmi-texniki məhsula olan tələbat (aşağı səviyyə, orta səviyyə, yuxarı səviyyə). İnnovasiyaların mənimsənilməsi və kütləvi istifadəsi mərhələsində innovasiya prosesinin qiymətləndirilməsi zamanı effektivliyin dörd əsas növünü fərqləndirmək olar: iqtisadi, texnoloji, sosial və ekoloji.

Belə bir yanaşma mövcuddur ki, iqtisadi artım zaman ərzində kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərində müsbət dəyişikliyi əks etdirən, ictimai və fərdi tələbatların ödənilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsində ifadə olunan makroiqtisadi sistemin struktur təkmilləşdirilməsinin dinamik prosesidir [5]. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, makroiqtisadi strukturun təkmilləşdirilməsi prosesi təkcə mövcud iqtisadi potensialdan deyil, eləcə də istehsalın sahəvi və regional strukturu, institusional mühitin inkişafı və ölkələrarası münasibətlər sistemindən, eləcə də elmtutumlu tərkibindən asılıdır. Azərbaycanda bu istiqamət hədəf kimi müəyyən olunmuş, Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsinin "7.3. Strateji hədəf 3. İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi" bəndində öz əksini tapmışdır. Belə ki, insan kapitalının yuxarıda qeyd olunan sahələrin inkişafına səbəb olması üçün təhsil səviyyəsinin yüksəldilməsi, kadrların bilik və bacarıqlarının genişlənməsi, əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşdırıl-

ması, elmi-tədqiqat, innovasiyaların tətbiqi sahəsinə investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması tələb olunur [2].

Ölkənin uzunmüddətli iqtisadi və sosial inkişafının təmin edilməsi baxımından iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi rol oynayır, investisiyaların tələb olunan həcm və keyfiyyətinin təmin edilməsi məqsədilə əlverişli investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması qarşıda duran əsas vəzifə kimi müəyyənləşdirilməlidir. Bunu 2014-2018-ci illəri əhatə edən investisiya siyasətinin əsas istiqamətlərində də görə bilərik. Belə ki, sözügedən istiqamətlər qeyri-neft sektorun, regionların inkişafına və s. sahələrə yönəldilmiş investisiyaların zəruriliyini əhatə etməklə birgə sosial sahələrin inkişafını gücləndirəcək insan kapitalına investisiyaların prioritetliyini ehtiva etmişdir [3].

Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan prezidentinin inkişaf proqramının əsas hədəfi Azərbaycanı inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil etməkdir. Yuxarıda qeyd olunanlardan da göründüyü kimi, sözügedən istiqamətdə xeyli işlər görülmüş və bu gün də həmin fəaliyyət davam etdirilir. Şübhəsiz ki, inkişaf və inkişafı şərtləndirən strategiya həm də keyfiyyət cəhətdən fərqlənməlidir, yəni burada elmi texnoloji biliklərin, innovasiyaların, yüksək səviyyəli təhsil və səhiyyə sistemlərinin payı daha da artırılmalıdır. Cəmiyyətin inkişafının post-sənaye mərhələsinə keçidi şəraitində keyfiyyətli iqtisadi inkişafın əsasını müasir biliyə, yüksək peşəkarlığa və bu bilikləri daima inkişaf etdirmək bacarığına malik insan təşkil edir. Yalnız zəkanın qabaqcıl inkişafı ölkənin investisiya cəlbediciliyini formalaşdırır və texnoloji sıçrayışı təmin edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" https://e-qanun.az/framework/46813
2. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi/https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf
3. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramı /https://www.economy.gov.az/article/dovlet-proqrami-2014-2018/22376
4. Л.В.Кривенко, В.М.Милашенко. Человеческий капитал как фактор экономического роста в постиндустриальном измерении /
https://mer.fem.sumdu.edu.ua/content/acticles/issue_15/L_V_Krivenko_V_M_MilashenkoHuman_kapital_in_the_structure_of_economic_growth_factors_in_post_industrial_measurement.pdf
5. V. Dermanov. Economic Growth or Economic Development: 'In Search of New a Paradigm. 12 Mar. 2013. 45 p.
6. https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5133
7. https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/486341/aze-digital-development-overview-az.pdf

Alexandru Stratan,
D.Sc. (Econ.), professor,
Corresponding Member of
the Academy of Sciences of Moldova,
Rector of the Academy of Economic Studies of Moldova,
Republic of Moldova, Chisinau
Email:alex_stratan@yahoo.com
Tatiana Gutium, PhD (Econ.), Leading researcher,
National Institute for Economic Research,
Republic of Moldova, Chisinau
Email: gutium.tatiana1@gmail.com

CHALLENGES AND INCENTIVES FOR THE GROWTH OF THE COMPETITIVENESS OF THE MOLDOVAN ECONOMY

The level of a nation's competitiveness reflects the state of the country's economy and the prospects for development, and the ability to take measures to overcome crises with minimal losses. The current situation in the global economy is characterized by an increase in international competition and a sharp struggle for sales markets, which is taking place against the backdrop of the effects of the economic downturn caused by COVID-19 lockdowns and the inflationary process caused by the energy crisis.

The analysis of the dynamics of the Gross Domestic Product (GDP) of the Republic of Moldova showed that the GDP registered significant disturbances in the year of the COVID-19 pandemic quarterly. Moldova experienced a high rate of the economic decline of 15,3% in the second quarter of 2020 and 11,2% in the third quarter of 2020 compared to the respective period of the previous year (Table 1).

Table 1.

Quarterly GDP evolution (% compared to the same quarter of the previous year)

Year	Quarter I	Quarter II	Quarter III	Quarter IV
2017	102,6	102,6	105,7	107,0
2018	103,8	105,3	103,3	103,8
2019	104,4	105,8	104,3	100,2
2020	99,8	84,7	88,8	95,2
2021	108,4	116,5	111,6	118,9

Source: Data provided by the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova, published on the websites https://statistica.gov.md/pageview.php?l=en&idc=407 [5].

In the first two quarters of 2021, there was an active restoration in the Moldovan economy. In the same period, there was an increase in investment in fixed assets (Table 2). In the next two quarters, investment falls, as risks have increased due to the energy crisis and the aggravation of the geopolitical instability.

Table 2.

Quarterly investment in fixed assets evolution
(% compared to the same quarter of the previous year)

Year	Quarter I	Quarter II	Quarter III	Quarter IV
2017	98,8	104,7	102,6	99,9
2018	102,9	110,1	121,0	110,7
2019	125,1	127,8	103,2	102,6
2020	98,5	77,7	110,0	99,6
2021	114,8	146,5	98,0	90,1

Source: Data provided by the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova, published on the websites https://statistica.gov.md/pageview.php?l=en&idc=407 [5].

Investments in machinery and equipment increased by 19,1% in 2021 compared to 2020. Certainly, it contributed to GDP growth. Meanwhile, the manufacturing industry hurt the change in GDP, which contributed to reducing the Gross Value Added by - 2,2% and decreasing the GDP by -0,2% in the fourth quarter of 2021. However, agriculture, transport, construction, information, and other activities contribution to GDP growth by 7,4%, 2,1%, 2,1%, 1,0%, and 5,0% respectively.

Gross industrial output was up 12,1% in 2021 compared to the previous year. This growth covered a 5,5% decrease in this indicator in 2020 compared to 2019. The increase in industrial production is due to the rise in the production and supply of electricity and heat, gas, hot water, and air conditioning by 16,1%, the mining industry by 11,9%, and the manufacturing industry by 11,4%. A factor contributing to the growth of GDP in the third and fourth quarters of 2021 and industrial production in September-December 2021 is the partial lifting of pandemic-related restrictions. The stringency index decreased by 25.00 percentage points during August 2021 (to 1 September), and the government response index by 11.19 percentage points (Figure 1).

Figure 1.

Evolution of stringency index and government response index, Moldova

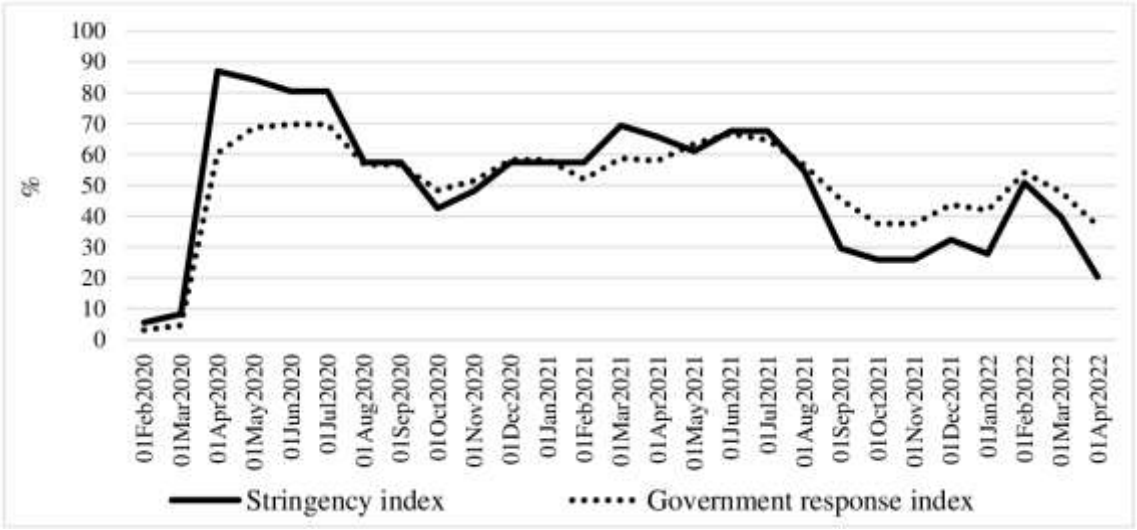

Source: Authors processing based on data of Oxford COVID-19 Government Response Tracker [5].

Consumers have again flocked to stores after the easing of restrictions associated with the pandemic. Household consumption increased by 3,0% in the third quarter, by 4,3% in the fourth quarter of 2021 compared to the previous quarter. Such a surge in spending was the result of the realization of pent-up demand that had accumulated during the period of COVID-19 restrictions and the purchase of products for future use against the backdrop of rising prices. The main two directions of expenses of the population of Moldova are food, non-alcoholic beverage, and housing, water, electricity and gas. Their monthly average consumption expenditures per person is approximately 57,2% in 2021 (Table 3).

Table 3.

Consumption expenditures of the population by destination (percentage of total)

Expenditure by destination	Quarter I	Quarter II	Quarter III	Quarter IV
Food and non-alcoholic beverage	43.2	43.0	41.7	40.1
Alcohol and tobacco	1.9	1.8	2.4	2.0
Clothing and footwear	8.9	9.0	9.0	9.4
Housing, water, electricity and gas	15.3	15.5	15.1	14.8
Transportation	5.5	7.1	6.3	7.0
Recreation and culture	2.2	1.5	2.4	2.2
Restaurants and hotels	2.0	2.0	2.4	2.1
Other products and services	21.0	20.1	20.7	22.4

Source: Data provided by the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova, published on the websites https://statistica.gov.md/pageview.php?l=en&idc=407 [5].

A competitive state can ensure a decent living for the population. The population that spends a large part of its income on food and communal services has poor welfare. Therefore, the competitiveness of the Moldovan economy is comparatively low. Other arguments can be put forward in support of this claim. The share of the food basket in the amount of the subsistence minimum increased by 0.9 percentage points in 2021 compared to 2019 (the pre-pandemic year) (Table 4).

Table 4.

The share of the food basket in the minimum amount of existence, %

	Largest cities	Small towns	Villages	Total
Semester I 2019	42.6	47.4	51.3	48.4
Semester II 2019	40.8	47.1	49.6	46.9
Semester I 2020	43.6	48.0	51.5	48.9
Semester II 2020	41.3	47.1	49.1	46.6
Semester I 2021	43.5	48.0	52.2	49.4
Semester II 2021	43.3	47.0	49.8	47.7

Source: Data provided by the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova, published on the websites https://statistica.gov.md/pageview.php?l=en&idc=407 [5].

Although the rural population has a subsidiary farm, the share of the food basket in the minimum amount of subsistence is higher than that of the urban population. It is distinct obvious, that the disposable income of the rural population is much lower, and the standard of living is also poor. Under the influence of the global energy crisis, the price of natural gas for the population increased by 1.9 times in the second term semester of 2021. Subsequently, prices of other goods and services raised too [2, p. 49]. The Consumer Price Index for food products was 117,46% in 2021 (Table 5). Food prices were growing monthly by about 3,3% from September 2021 to the end of the year. It naturally affected the standard of living of the population [4].

Table 5.

Consumer Price Index (December previous year = 100%)

	2017	2018	2019	2020	2021
Total	107,31	100,88	107,54	100,39	113,94
Food stuffs	109,71	102,15	112,37	101,66	117,46
Non-food goods	104,07	101,72	105,16	99,51	112,06
Services	107,95	97,68	103,51	99,70	111,59

Source: Data provided by the National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova, published on the websites https://statistica.gov.md/pageview.php?l=en&idc=407 [5].

Investments in intangible assets decreased by 38,6% in 2020 compared to 2019, including investments in research and development decreased by 54,3% and in software programs by 45,9%. In this way, the competitiveness of the Moldovan economy is declining. According to the Global Competitiveness Report 2020 "the COVID-19 crisis catching up more difficult for countries that were lagging in digitalization before the crisis" [1, p. 5].

As well as investment, the quality of labor resources is a factor on which the competitiveness and stability of economic growth depend. We use "the Global Talent Competitiveness Index (GTCI) to analyze entrepreneurial talent in the era of digitalization of the economy" [1].

The Republic of Moldova, with a score of 40.79, ranked 83rd on the GTCI index in 2021, falling by eight positions compared to 2017. Pillar Grow registered the lowest level of all pillars in 2021 and declined in 2017-2021 (Figure 2). Moldova's strong point is the retain, vocational and technical skills pillars.

The Global Talent Competitiveness Index change is caused by many factors. Among the factors that have a positive impact are women in high-skilled jobs (4th rank), skills matching (17th rank), population with tertiary education (26th rank), population with secondary education (31st rank), senior officials and managers (31st rank), the prevalence of training in firms (38th rank), etc. Factors that have a negative impact are cluster development (131st rank), ease of finding skilled employees (131st rank), brain retention (128th rank), brain capacity (127th rank), availability of scientists and engineers (124th rank), etc.

It should be noted that the preferred factor in increasing competitiveness is the quality and education of the workforce rather than the employment rate. Moldova's economy must attract substantial kapital from foreign sources, for which it is necessary to create a competitive investment climate.

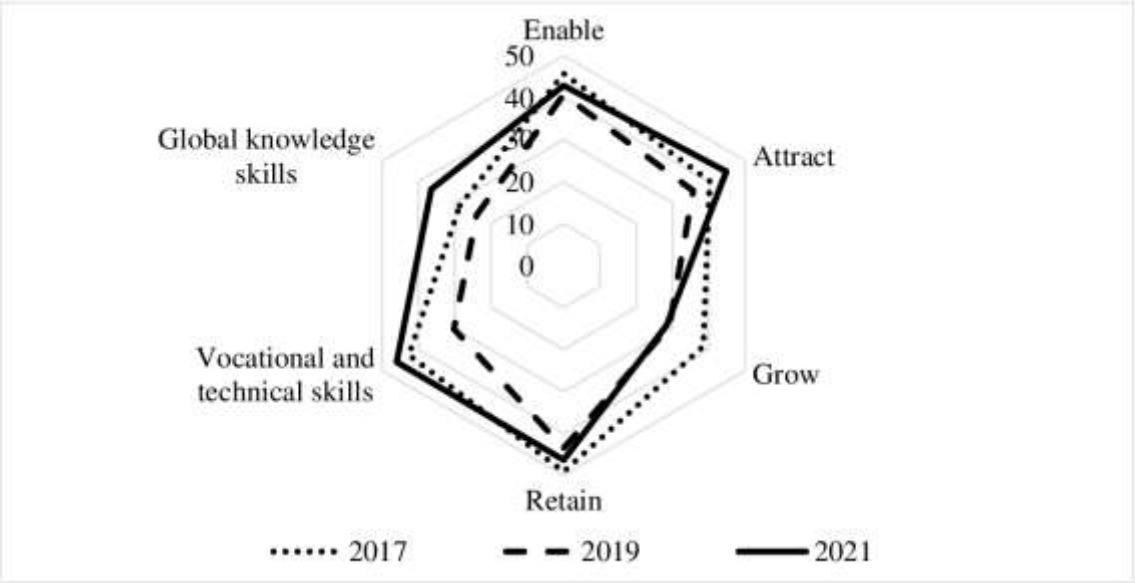

Source: Authors processing based on data of The Global Talent Competitiveness Index [8].

Figure 2. Global Talent Competitiveness Index, Republic of Moldova, Profile by Pillar

In the period of the economic recession in the first year of the COVID-19 pandemic, the drought in 2020, and the global energy crisis in 2021, have emerged that the competitiveness of the Moldovan economy is very low. This study showed that many industrial enterprises lost the influx of innovation and scientific support. In addition, some of the capacities there are morally and physically worn-out machines and equipment, which does not allow the development and implementation of advanced scientific and technological achievements. Funding for Moldovan science is decreesing from year to year.

The evaluation of the share of expenditures made for research and development in Gross Domestic Product showed that in Moldova, this indicator was 0,54% of GDP in 2008, 0,25% in 2018, 0,24%, and 0,23% respectively in 2019, and 2020. For comparison, in the case of Ukraine, this index in 2020 was 0,18 percentage points higher, reaching the level of 0,41% of GDP, and in Romania was 0,47% [3]

The share of research and development expenditures in the GDP of the Republic of Moldova registered a significant decrease after the political crisis of 2009. The signing of the Association Agreement with the European Union did not improve the situation in this segment. The main causes are the followings. Moldovan goods do not meet European standards, and considerable need for financial resources which Moldova does not have.

The Republic of Moldova occupies a relatively low position in terms of labor productivity. Although, there has been a relatively high increase in labor productivity compared to some European countries (Latvia, Lithuania, Romania, Ukraine, Serbia, Georgia) over the past eight years. High productivity growth was registered in the

manufacturing and services sector, while moderate growth was in agriculture [6, p. 14].

The analysis carried out proves that to grow the competitiveness of the Moldovan economy, it is necessary to increase investment in new technologies, science, and research. As a result, contribution to emerging technologies and the availability of scientists and engineers will increase. The Government of the Republic of Moldova should develop and promote strategies and programs that would prevent brain drain, promote urbanization and social mobility, and improve the social protection system.

As we noted above, building a digital economy can ensure long-term competitiveness. Innovations and the introduction of advanced technologies are the main factors that can insure increasing the competitiveness of the Moldovan economy.

References:

1. Global Competitiveness Report 2020. World Economic Forum. Available at: https://www.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2020.pdf

2. Gutium, T., 2021. Gas pricing mechanisms: overview, comparative analysis and recommendations. 2021 International Conference on Electromechanical and Energy Systems (SIELMEN), pp. 45-50. Available at: https://doi.org/10.1109/SIELMEN53755.2021.9600393

3. Managementul evaluării competitivității bunurilor autohtone în contextul politicii comerciale a Republicii Moldova. Teză de doctor în științe economice / Gutium Tatiana. Chisinau. 2021. Available at: http://www.cnaa.md/files/theses/2021/56922/tatiana_gutium_thesis.pdf

4. Nivelul de trai al populației Republicii Moldova / T. Colesnicova, T. Gutium, M. Ciobanu, M. Gutium. Chișinău: INCE, 2021. Available at: http://dspace.ince.md/jspui/bitstream/123456789/1314/1/Nivelul_de_trai_al_populatiei_Republicii_Moldova.pdf

5. Statistical databank "Statbank". National Bureau of Statistics of the Republic of Moldova. Available at: https://statistica.gov.md/pageview.php?l=en&idc=407&nod=1&

6. Stratan, A. Competitivitatea națională după 5 ani de implementare a politicii în domeniu și rolul cercetării în dezvoltarea acesteia. Conferința Internaţională Ştiinţifico-Practică „Creşterea economică în condiţiile globalizării: bunăstare și incluziune socială"; ed. a 14-a, 10-11 octombrie 2019. Chișinău: INCE, 2019, vol. 1, pp. 12-16.

7. Stringency index. Our World in Data. Available at: https://ourworldindata.org/explorers/coronavirus-data-explorer? uniformYAxis= 0&hideControls= true&Interval=7-day+rolling+average&Relative+to+Population= true&Color+by+test+positivity=false&country=USA~ITA~CAN~DEU~GBR~FRA& Metric= Stringency+index

8. The Global Talent Competitiveness Index 2021. Available at: https://www.insead.edu/sites/default/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2021-Report.pdf

İbrahimov İslam Hacı oğlu,
iqtisad elmləri doktor, professor,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: bbu-kafedra@mail.ru
Qurbanov Aqil Abid oğlu,
iqtisad elmləri namizədi,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: aqilqurbanov73@mail.ru

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ TORPAQ RESURSLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Torpaq ehtiyatları üzərində hər hansı mülkiyyət hüququ bütün demokratik ölkələrin mövcud qanunları ilə müəyyən edilir. Həmin ölkələrin məhkəmələri tərəfindən torpaq ehtiyatlarının üzərində yalnız hüquq müdafiə olunur. Bütün torpaq ehtiyatlarının nadirlik xüsusiyyəti vardır. Bu onun daşınmazlığından yaranır. Hər hansı bir torpaq ehtiyatını təkrar istehsal etmək olmur. Torpaq resursları bütün digər məhsulların istehsal edilməsi üçün tələb olunan bir istehsal amilidir. Torpaq ehtiyatları bütün digər sərvətlərin mənbəyidir. Torpaq ehtiyatlarının mövcud qiyməti əsasən kapitallaşdırılmış renta kimi çıxış edir. Bu zaman torpaq ehtiyatlarının bazar dəyəri tələb və təklif əsasında müəyyən olunur. Tələb-təklif qanununa əsasən bazarda torpağın bazar dəyəri və qiyməti aşağı düşdükdə torpaq ərazilərinə tələbat artır. Torpağın qiyməti artdıqda isə mövcud torpaqların ehtiyatlarına, sahələrinə tələbat azalır. Torpaq resursları bir əmtəə kimi bazara çıxarılır. Bu zaman onun əsas xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, bazara təklif olunan torpağın miqdarı məhdudlaşır. Bu məhdudlaşma təbiət tərəfindən olur. Ona görə də torpağın qiyməti əsasən onun təyinatına uyğun tələblə müəyyən olunur. Belə ki, torpaqda istehsal edilən məhsulların qiymət səviyyəsi ilə həmin torpaq sahələrinin qiyməti müəyyən olunur. Məsələn, əgər istehsal olunan buğdanın, qarğıdalının, kartofun və ya digər məhsulların qiymətləri kəskin aşağı düşərsə, bu zaman onların yetişdirildiyi torpaq sahələrinə olan tələb də kəskin azalacaqdır. Torpaq sahələrinin qiyməti və icarə haqları da müvafiq olaraq aşağı düşəcəkdir. Fikrimizcə, mövcud torpaq resurslarından səmərəli istifadəyə imkan verən və bu prosesi stimullaşdıran, ölkədə maliyyə, iqtisadi və texnoloji siyasəti ilə tam əhatə edilən təkmil torpaq bazarının formalaşdırılması daha da yaxşı olardı. Təkmil torpaq bazarının formalaşdırılması ölkədə reallaşdırılan aqrar-torpaq islahatlarının məqsədyönlülüyündən, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin öz məqsədi üzrə istifadə edilməsi dərəcəsindən, maliyyə-kredit imkanlarından tam və dolğun istifadə etməklə torpağın məhsuldarlıq səviyyəsinin artırılmasından asılıdır.

Müşahidələr göstərir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları ərazilərdə olan torpaq resurslarında bütövlükdə deqradasiya prosesi getmişdir. 30 ilə qədər işğal dövründə, həmin ərazilərdə deqradasiya prosesləri baş vermişdir. Bu proseslərin baş verməsini şərtləndirən, əsasən, iki amil üzərində dayanmaq daha doğru olardı. Bunlardan biri təbii proseslər, ikincisi isə antropogen proseslər hesab olunur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin torpaq resurslarında baş verən təbii proseslər, ilk növbədə, onunla bağlıdır ki, 30 ilə qədərki bir dövrdə keçmiş işğal olunmuş ərazilərdə demək olar ki,

insan ayağının dəyməməsi və mahiyyət etibarilə məhsul istehsal prosesinin baş verməməsi bütövlükdə həmin ərazilərin kənd təsərrüfatı dövriyyəsindən çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Antropogen təsirlər isə onunla bağlıdır ki, əslində həmin ərazilərdə müharibə proseslərin baş verməsi, eləcə də hərbi proseslər və silahlı qarşıdurma proseslərinin daha çox kəskinləşməsi mahiyyət etibarilə ona gətirib çıxarmışdı ki, həmin ərazilərdə minaların və digər hərbi resursların toplanması prosesi baş vermiş və bu da bütövlükdə torpağın kənd təsərrüfatı dövriyyəsindən çıxmasına və eyni zamanda, torpaq resurslarının daha çox silahlanma prosesinin destruktiv təzahürlərinə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən işğal dövründə torpaqlarda baş verən dəyişikliyin qiymətləndirilməsinin aparılması vacib amillərdəndir. Bura daxildir:

1. Ümumi torpaq sahəsi üzrə deqradasiyaya uğramış torpağın həcmini müəyyən etmək;

2. Torpaq üzərindəki bitki örtüyündə baş verən dəyişikliklərin qiymətləndirilməsi;

3. Torpaq məhsuldarlığının vəziyyətinin və xalis ilkin istehsala əsaslanan tendensiyaların təhlili;

4. Torpağın üzvi tərkibinin ilkin qiymətləndirilməsi ilə karbohidrogen ehtiyatı dəyişikliklərinin müəyyən edilməsi.

Bu, əldə edilən nəticələrin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında deqradasiyaya uğrayan torpaqların nisbətini təyin etmək üçün gələcəkdə məlumat bazası rolunu oynaya bilər. Bundan əlavə həmin torpaqların gələcəkdə hansı bitki örtüyü altına verilməsi üçün də bu qiymətləndirmənin aparılması vacibdir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında ölkənin dayanıqlı inkişafı üçün yetərincə çox iqtisadi potensialı vardır. Belə kı, bu torpaqlar kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından vacib ərazilər hesab olunur. İşğaldan azad olunan ərazilərimizin mövcud potensialı, xammal, su, təbii ehtiyatlar və məhsuldar torpaq sahələrinin həcmini nəzərə alsaq, bərpa mərhələsindən sonra qısa zamanda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında məhsul istehsalını dəfələrlə artırmaq olar. Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan rayonu işğaldan əvvəl kifayət qədər böyük aqrar və sənaye potensialına malik rayonlardan biri idi. Həm üzüm, həm taxıl, həm də pambıq istehsalına görə 80-ci illərdə respublika öndə gedirdi. Bu ərazilərin əksər torpaqları kənd təsərrüfatı üçün yararlı və məhsuldardır. Eyni zamanda, Qubadlı, Ağdam, Kəlbəcər, Laçın rayonları da məhsuldar torpaqlara malikdir. Bu torpaqları əkin dövriyyəsinə qaytardıqdan sonra məhsuldarlığını bərpa etmək mümkün olacaqdır, eyni zamanda, həmin ərazilərdə innovativ texnologiyalar tətbiq etməklə o illərdəkindən daha çox məhsul əldə etmək olar. Artıq Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən torpaq resurslarının qiymətləndirməsi aparır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının əkin dövriyyəsinə cəlb edilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına, xüsusən də ölkənin ərzaq təminatına və ərzaq təhlükəsizliyinin formalaşmasına xüsusi töhfə verəcəkdir. Həmçinin Azərbaycanda su ehtiyatlarının təxminən yarıya qədəri, həmin ərazilərdə kənd təsərrüfatı üçün faydalı torpaq sahələrinin olması sonrakı mərhələdə kənd təsərrüfatı məhsullarının artmasına, ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin güclənməsinə, o cümlədən Azərbaycanın qeyri-neft ixracatının artmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri, 29 oktyabr 2020-ci il.
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Azərbaycan Respublikasının Milli iqtisadiyyat perspektivliyi üzrə Strateji yol xəritəsi.
4. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı, Bakı şəhəri, 10 dekabr 2021-ci il.
5. "İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə tikililərin müvəqqəti reyestri haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 12 avqust 2021-ci il.
6. https://president.az/az/articles/view/52103
7. Cəfərov Q., Qarabağın su ehtiyatları regionun iqtisadi inkişafını sürətləndirəcək, Xalq qəzeti, 13 noyabr 2021-ci il.
8. İbrahimov İ. Regionların və işğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişaf istiqamətləri. Bakı, 2022. 271 s.
9. İmanov N. Postkonflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar, Bakı, 2021. 270 s.
10. https://azertag.az/xeber

Алибеков Шахизин Ильмутдинович,
доктор экономических наук, профессор,
Северо-Кавказский институт
Всероссийского Государственного
Университета Юстиции
(РПА Минюста России),
Российская Федерация, Республика Дагестан,
г. Махачкала
Email:shahizin@mail.ru

ПОДДЕРЖКА БИЗНЕСА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ В РОССИИ

1. Обоснование темы.

Пандемия и специальная военная операция на Украине сильно ударили по отечественному бизнесу. Прежде всего сильный удар ощутил малый и средний бизнес, который является основной составляющей в развитии экономики страны. Возникшие вследствие коронавируса экономические проблемы затронули практически все сферы социальной жизни.

Отрицательное воздействие мер, применяемых для борьбы с пандемией экономический уровень многих государств пошёл на упад. По данным Всемирного экономического форума, более 40% новых малых предприятий попали в

«красную зону». [1] Говоря о развитии малого и среднего бизнеса, будет целесообразно упомянуть статистику Российской Федерации. Согласно данным Сбербанка и Института экономики роста им. Столыпина, спрос в секторе малого и среднего бизнеса упал в 2021 году на 13%, в результате чего сектор малых и средних бизнесов был вынужден повысить цену на свою продукцию и услуги. Статистические данные показывают, что хуже всего пришлось заведениям общественного питания (кафе, ресторанам), индустрии моды и красоты и производственной сфере. [2]

2.Постановка цели и задачи.

На сегодняшний день перед правительством стоит важная задача по восстановлению экономики страны, так как государство является практически единственным субъектом способным оказать поддержку предпринимателей в сложный период. Перед российским бизнесом стоял очень важный выбор: объявить себя банкротом, либо приспособиться к новым реалиям. В связи с проведёнными ограничениями, возникло множество проблем, среди которых можно выделить: значительное снижение доходов и выручки, риск заражения персонала, различные сложности, которые касались обеспечения эффективной коммуникации с клиентами, финансовая неустойчивость и рост неопределенности, вызывавший необходимость введения антикризисного управления. Малое предпринимательство занимает важную роль в развитии экономики в России, и за рубежом. Так как оно имеет преимущество, заключающееся в использовании своего имущества (небольшого) и выраженных предпринимательских способностей для реализации «своего дела». Конечным итогом внедрения ограничений стало то, что значительно снизилась выручка, но остаётся необходимость содержать персонал, уплачивать налоги и рассчитывается с контрагентами.

3. Гипотеза.

Результатом выше указанных процессов стал рост безработицы и значительные убытки. Это происходит из-за обострения основной из проблем периода пандемии – потеря заработной платы из-за остановки работы многих организаций. Многие предприятия начали закрываться и объявлять себя банкротами, вследствие чего множество государств начали вести политику активной поддержки малого и среднего предпринимательства. Сокращение выручки у основной массы предпринимательства составило более 80%. Особенно пострадали отрасль туризма и сфера развлечений, так как они не могут иметь альтернативы. По данным, полученным в 2020 году недополученным доходом в сфере туризма составил около 1,5 трлн руб., что вызвало перераспределение направлений деятельности работников туриндустрии в сторону внутреннего туризма. [3]

4. Методика.

В процессе проведения исследования использованы приемы и методы экономического анализа, сравнение, синтез, наблюдение, опрос, собеседование и другие методы, и приемы научного исследования, которые позволяют достаточно полно и убедительно аргументировать, и обосновать наши выводы и предложения.

5. Собственные данные.

Как и обыденная жизнь людей, сам процесс ведения бизнеса кардинально

изменился, что явилось необходимостью для приспособления к всемирному социально-экономическому кризису. Большой поток бизнес-центров перенесся в Интернет в социальные сети. Стоит отметить, что сам процесс перехода бизнеса в онлайн достаточно короткий. С уверенностью можно сказать, что только те организации, которые оперативно и точно отреагируют на текущий глобальный вызов, в том числе и посредством трансформации, смогли не только сохранить свое положение, но и по отдельным позициям значительно его укрепить. На сегодняшний день в Российской Федерации функционируют множество различных видов господдержки. Но в то же время, поддержка со стороны государства оказалась не столь эффективной, так как ограничительные меры по борьбе с инфекцией, введённые во второй половине марта 2019 года, содержали: закрытие баров и ресторанов, точек общественного питания, ночных клубов, магазинов непродовольственного назначения, а также введение обязанности граждан носить средства индивидуальной защиты (маски, перчатки). Лица старше 65 лет и люди, обладающие хроническими заболеваниями, были переведены, так как этого требовали ограничения. Усугубило положение введение двухнедельных оплачиваемых выходных. Проблемой и одной из основных причин низкой эффективности бизнеса в период коронакризиса являются слабые институциональные отношения между государством, малым предпринимательством и рынком – основными субъектами институциональной среды предпринимательства. Именно поэтому государство старается наладить эффективную политику взаимодействия государства и бизнеса. Для обеспечения стабильности социально-экономической ситуации в стране Правительство РФ также предприняло определенные меры поддержки населения, малого и среднего бизнеса, а также меры нефинансового характера.

Среди наиболее распространенных в России и в мире стратегий трансформации, которые продемонстрировали свою действенность во время пандемии, можно выделить следующие:

- стратегия «тот же продукт и/или услуга, новые каналы продаж»;
- стратегия «та же инфраструктура, новый продукт и/или услуга»;
- стратегия «тот же продукт, новая инфраструктура».

Стратегия «тот же продукт и/или услуга, новые каналы продаж» является про активной стратегией трансформации бизнеса во время эпидемии, и ее содержание осуществляется продажей таких же (или схожих) товаров или услуг, которые компания предоставляла до пандемии, но с использованием новых каналов сбыта. В такой обстановке онлайн продажи выступают в качестве эффективного инструмента продвижения продукции.

В результате ситуации, сложившейся из-за пандемии и военных действий в Украине, потребительский спрос на некоторые товары и услуги в мире снизился, что привело к недоиспользованию производственных мощностей компаний. В то же время спрос на некоторые услуги и товары также снижается. В таких условиях некоторые компании пользуются преимуществами изменения спроса, переориентируя имеющуюся инфраструктуру и начиная производить другие товары. Стратегия «тот же продукт, новая инфраструктура» оказалась эффективной в условиях меняющихся моделей спроса. Компании, столкнувшиеся с резким по-

вышением цен на свою продукцию или услуги, стремятся быстро модернизировать свою инфраструктуру для увеличения производственных мощностей. В настоящее время современный мир переживает не самые лучшие события. Эпидемия коронавируса распространилась уже на всех континентах мира. Она смогла повлиять на привычный порядок вещей, так как это явление с многочисленным количеством аспектов. В этом случае очень важно быстрое реагирование на возникающие угрозы. Поэтому основной ролью государственных структур в поддержке населения в условиях пандемии – коронавируса — это обеспечение помощи бизнесу. Ведь известно, что развитие предпринимательства и поддержки предпринимательской инициативы считаются аспектами для удачного развития экономики. А экономика — это основа или базис, от которого возникают другие общественные процессы на сегодняшний день.

Все эти меры регулируются федеральным законом от 24.07.2007 № 209-ФЗ. «О развитии малого и среднего предпринимательства на территории Российской Федерации». Кроме того, в соответствии с указом президента Российской Федерации от 21.07.2020 № 474 «О национальных целях развития Российской Федерации на период до 2030 года» Минэкономразвития разработало новую структуру паспорта национального проекта «Малые и средние предприятия и поддержка индивидуальной предпринимательской инициативы», среди ее приоритетов. План реализации федеральных национальных программ поддержки малого и среднего бизнеса (нормативно-правовой акт) правительство Российской Федерации, в котором указывается перечень планируемых мероприятий, рассматриваются достижения в сфере реализации государственной политики, направленной на поддержку малого и среднего бизнеса, а также отдельные категории субъектов малого и среднего предпринимательства, источники и объемы их финансирования, стандартизация, результаты деятельности федеральных органов исполнительной власти, результаты реализации данных мероприятий.

6. Анализ полученных результатов.

Замедление темпов роста государственной экономики на фоне мирового финансового кризиса и пандемии приводит к появлению линии проблем, бедствующих в решении как на мировом, так и национальном уровне. Затруднением, требующим внимания для нашей страны, остается положение возобновления устойчивого роста экономики, в связи с чем увеличивается потребность к таким признакам финансового роста, как предпринимательство, в мощь его способности скорее адаптироваться к изменениям торга и воспринимать инновации. бизнес в силах воздействовать на структуру и объем государственного производства, исключительно в присутствии определенных условий для его развития, одним из которых является инвестиционная привлекательность, стимулирующая субъектов экономики закладывать свой капитал в бизнес. Для создания инвестиционного климата на предпринимательство влияют, в первую очередь, организационно-правовые факторы, так как важно реформация законодательства в условиях макроэкономической нестабильности, легкость информации по антикризисному содействию бизнеса, охрана прав государственного изготовителя при решении задач импортозамещения, благоприятные условия передвижения капитала и т.д. Помимо таковых причин инвестиционная престижность во многом определяет-

ся инновационной составляющей, которая может стать толчком для финансового усиления. Таким образом поднимается положение государства в построении положительного инвестиционно-инновационного условия для предпринимательства. Само собой, неблагоприятные экономические причины повлияли и на действенность, и на отраслевое, и на отраслевое устройство малых и средних бизнесов.

Нынешняя структура малых и средних бизнесов показывает изменения в степени развития предпринимательства в существенную сторону и в Дагестане. Климатические особенности региона и заложенные обычаи определяют перспективу развития малых и средних бизнесов не только в сельском хозяйстве, но и сфере туризма и строительства. Действенной становится работа вследствие применения инновационных агротехнологий. По этой причине в Республике отдельное внимание направлено на разработку проектов, которые направлены на воссоединение усилий сельхозпроизводителей и перерабатывающих производств по внедрению местной сельхозпродукции на рынок страны, одновременно решающая проблемы импортозамещения. Кроме таких мер, для развития значительных отраслей малых и средних бизнесов Республики нужно осуществлять определенные действия, применение которых, на наш взгляд, усилят социально-экономический эффект от реализуемых целевых программ:

- высокоэффективное использование земель, расположенных в государственной и муниципальной собственности, ежегодно проводится их инвентаризация;

- создать стартап-компанию с участием ВУЗа Республики (университет является нововведенным и образовательным фактором в АПК;

- крупные предприниматели республики создают субсидии для малого бизнеса и т.д.;

- создание грантов для малого бизнеса крупными бизнесменами Республики и т.д.

Одним из основных факторов, содействующих затяжке развития малых и средних бизнесов, выступает снижение платежеспособного населения, на которое повлиял затяжной кризис, как правило, обусловленный пандемией коронавируса. По данным Минэкономразвития РФ доходы платежеспособного населения снизились в 2020 году на 3%, а в 2021 году снижение составило 3,8% [7]. Мы полагаем, что и в текущем 2022 году ожидать рост платежеспособного населения не ожидается, если учитывать значимость последствий пандемии и проводимую на данный момент специальную военную операцию на Украине. В такой обстановке большое количество малых и средних бизнесов республики ждет дальнейшее снижение прибыли, на что еще влияют и другие факторы, среди которых можно выделить:

- осложнения с реализацией производимых благ;

- подъём стоимости на импортируемое сырье, используемое с целью утилизации;

- большие кредитные проценты, используемые МСП из-за вынужденности в силу нехватки внутренних финансовых источников.

Стоит подчеркнуть уязвимую позицию инновационных производств и про-

изводств, предоставляющих населению товары первой необходимости, что является одним из важных аспектов для повышения эффективности АПК Республики и решения проблем импортозамещения в стране в целом. Исходя из вышесказанного можно сделать вывод, что причинами, замедляющими рост малых и средних бизнесов Республики, остаются:

- упадок платёжеспособности граждан;
- затруднение при сбыте продукции;
- низкие цены товаров производителей и их накручивание перекупщиками;
- повышение стоимости на импортируемое сырье из-за нестабильности курса рубля;
- рост налоговой нагрузки; влияние последствий пандемии на снижение прибили;
- высокие ставки кредитования, несопоставимые с получаемым доходом;
- беззащитность инновационных производств и производств, обеспечи-вающих население товарами первой необходимости.

7. Выводы.

Таким образом для развития малых и средних бизнесов, по нашему мнению, необходимо:

- ввести изменения в нормативно-правовую базу в области появления лимита таможенного регулирования импортной продукции, необходимой для переработки и экспорта;
- разработать льготные программы по кредитованию и финансированию предприятий, ориентированные на инновационное производство;
- понизить проценты по банковскому кредитованию;
- находить и использовать альтернативные источники финансирования;
- обеспечить финансовую поддержку предприятий в сфере создания цифровых технологий.

Более того, для выполнения возложенных на малые и средние бизнесы функций по развитию экономики, необходимо формирование благоприятной организационной, инфраструктурной и нормативно-правовой базы, а также необходима корректировка реализуемых национальных проектов с учетом изменяющихся условий развития российской экономики. Для повышения эффективности предпринимаемых государством мер в отношении развития малых и средних бизнесов, требуется:

- нахождение и использование альтернативных источников финанси-рования;
- ускорение цифровизации малых и средних бизнесов. Именно цифровизация предпринимательства может послужить необходимым началом для нахождения для малых и средних бизнесов новых возможностей финансирования, которое повлечет за собой увеличение прибыли за счет снижения издержек производства, вызванное завладением необходимой информацией, а также использованием конкурентных преимуществ в своей нише на рынке.

Для более динамичной адаптации малых и средних бизнесов в условиях кризиса мы предлагаем дополнить уже предпринятые действия следующими мерами:

- увеличить круг пострадавших отраслей, для оказания помощи и поддержки для как можно больше предприятий;

- направить антикризисные меры на индивидуальных предпринимателей;

- обратить большее внимание на направление Т-предприятиям, так как в условиях цифровизация для всех отраслей их важность очевидна, в особенности необходима разработка законопроекта о развитии и поддержке IT-компаний;

- нахождение новых источников средств, необходимых для пополнения консолидированного бюджета РФ или отмена налоговых послаблений и обеспечение льгот для обеспечения стабильного функционирования и пополнения бюджетных фондов;

- формирование динамичных шаблонов и коммуникаций бизнес-среды, власти и населения.

По итогу, оперативное воздействие на деятельность корпораций повлияет на исключительное развитие отечественной экономики как на нынешней стадии, так и на дальнейших стадиях, в результате направления в число основных мер политической деятельности государства.

Список использованной литературы:

1. Всемирный экономический форум (2020) «Обнаружение реального воздействия COVID-19 на предпринимательство». [Электронный ресурс]. Режим доступа:URL:https://www.weforum.org/agenda/2020/06/how-covid-19-will-change-entrepreneurial-бизнес /.

2. Государственная поддержка малого предпринимательства в странах Центральной и Восточной Европы. - М.: Наука, 2019. - 258 с.

3. Гурфова С.А. Направления развития малых и средних предприятий АПК // Modern Economy Success. – 2018. – No 4. – 113 с.

4. Кармова Б.З. Инвестиции в человеческий капитал и активизация предпринимательства как факторы экономического роста России / Б.З. Кармова, Н.А. Кашироков // Экономика и бизнес: теория и практика. 2020, № 12-2 (70). – 45 с.

5. Кобозева Е.М., Вьюнова Д.А. Предпринимательская активность малого бизнеса в России // Наука молодых - будущее России. Сборник научных статей 2-й Международной научной конференции перспективных разработок молодых ученых. 2017. – 341 с.

6. Малый бизнес. Малый и средний бизнес. Поддержка малого бизнеса. Идеи бизнеса. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://www.rcsme.ru/ (Дата обращения: 08.03.2022)

7. Обзор экономических мер, применяемых странами в условиях распространения COVID-19. URL: https://roscongress.org/.

8. План выживания малого бизнеса во время борьбы с коронавирусом [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://moloduedengi.ru/planvyzhivaniya-malogo-biznesa-vo-vremya-borby-s-koronavirusom/ (Дата обращения: 09.03.2022)

9. Росстат, сайты национальных регуляторов / URL https://rosstat.gov.ru/ (Дата обращения: 07.03. 2022)

10. Экономические, банковские и финансовые статьи [Электронный ресурс] — Режим доступа: https://bankstoday.net/last-articles/ (Дата обращения: 08.03.2022)

Морунов Виталий Викторович,
кандидат экономических наук, доцент,
Член палаты налоговых консультантов (ПНК РФ),
Российская Международная
Академия Туризма (Казанский филиал),
Российская Федерация,
Республика Татарстан, г. Казань,
Email: v_morunov@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И НОРМАТИВНЫЕ АСПЕКТЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КАЧЕСТВА АУДИТОРСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В РОССИИ

Определение качества любой работы, услуги, любого вида деятельности, продукта, товара или любого другого результата деятельности – это достаточно многосложный, неоднозначный и, порой, субъективный процесс, суть которого, как нам представляется, зачастую сводится к соотнесению (сравнению) основных параметров данного результата с эталонными параметрами.

Учитывая субъективность оценочных суждений экспертов, производящих подобное соотнесение (сравнение), а также, как часто принято, оставляемое за экспертами право изменить свое первоначальное суждение о предмете оценки и результатах такой оценки (по любой возможной причине, например – под влиянием определенных факторов) невольно приводит к нескольким в достаточной степени логичным выводам:

1. Для повышения достоверности оценки необходимо снижение влияния различных возможных факторов, риск возможного влияния которых также необходимо учитывать;

2. Порядок определения качества (или оценки уровня качества) результата должен быть:

а) стандартизирован (в рамках принятого порядка определения качества или отсылочной сноски на другие нормативные документы (сформированные на национальном уровне или в рамках международных стандартов) должен быть понятен периметр всех участников процесса и описан порядок х взаимодействия);

б) формализован на нормативном уровне (по мере такой возможности);

в) понятен всем участникам процесса оценки;

г) автоматизирован и оцифрован (по мере такой возможности);

3. должна быть формализована на нормативном уровне ответственность:

а) за несоответствие уровня качества полученного результата принятым (формализованным на нормативном уровне) требованиям законодательства;

б) участников процессов, прямо или косвенно связанных с определением уровня качества.

Учитывая вышеизложенное, совершенно понятным становится очевидный вывод о необходимости осуществления контрольной функции и организации контрольной системы в процессах, направленных на определение уровня качества. Самой приемлемой моделью при организации контрольных процессов на внутреннем уровне ключевого держателя процессов по определению качества,

как нам видится, выступает модель, предложенная COSO (комитет организаций-спонсоров Комиссии Тредвея (англ. The Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission, COSO)), состоящая из пяти взаимосвязанных компонентов, обеспечивающих наибольшую уверенность в достаточной степени (для принятия управленческих решений) организации контроля:

а) контрольная среда (выступает в качестве основной инфраструктуры для всех остальных компонентов внутреннего контроля, обеспечивает структуру, дисциплину и взаимосвязь компонентов);

б) оценка рисков (компонент направлен на выявление, оценку и минимизацию внутренних и внешних рисков, способных оказывать влияние на деятельность);

в) средства (инструменты) контроля (в рамках данного компонента понимаются внутренние документы и процедуры, направленные на осуществление руководством в реализации принятых решений. Данные инструменты обеспечивают совершение необходимых и значимых действий, и направлены на устранение возможных рисков);

г) информация и коммуникация (данный компонент по сути играет ключевую роль в системе контроля, поскольку обеспечивают существенной информацией, включающей, финансовую информацию, информацию об операционной деятельности, соблюдению процедур и требований и норм законодательства, обеспечивающей дальнейшее развитие и управление бизнесом);

д) мониторинг (компонент, обеспечивающий осуществление процесса оценки качества работы всей системы в рамках определенного промежутка времени).

В рамках рассматриваемой тематики аудиторская деятельность также не является исключением. При этом примечательно и то, что аудиторская деятельность, сама являющаяся контрольным видом деятельности, также требует обеспечения качества по отношению к самой себе. Примечательным в рамках данного исследования, как нам представляется, является отечественный опыт внедрения инструментов по обеспечению определения качества аудиторской деятельности.

В частности, основным нормативным правовым документом, регламентирующим аудиторскую деятельность в Российской Федерации, является Федеральный закон от 30.12.2008 № 307-ФЗ «Об аудиторской деятельности» [1] (далее – Закон № 307-ФЗ), в рамках статьи 10 которого на нормативном уровне устанавливаются требования по организации контроля и надзора за деятельностью аудиторских организаций и аудиторов. Примечательным также является и то, что в рамках пункта 1 статьи 10 Закона № 307-ФЗ за аудиторскими организациями и индивидуальными аудиторами закреплена обязанность по установлению и соблюдению правил внутреннего контроля качества работы, при этом принципы осуществления внутреннего контроля качества работы аудиторских организаций, индивидуальных аудиторов и требования к организации указанного контроля устанавливаются стандартами аудиторской деятельности [1]. При этом в соответствии с п. 2 ст. 1 Закона № 307-ФЗ под стандартами аудиторской деятельности в целях применения норм Закона № 307-ФЗ понимаются международные стандарты аудита (МСА), принимаемые Международной федерацией.

Список использованной литературы:

1. Федеральный закон от 30.12.2008 № 307-ФЗ (ред. от 30.12.2021) «Об аудиторской деятельности» (с изм. и доп., вступ. в силу с 01.01.2022) // СПС «Консультант плюс», 2022.

2. Постановление Правительства РФ от 11.06.2015 № 576 (ред. от 31.12. 2020) «Об утверждении Положения о признании международных стандартов аудита подлежащими применению на территории Российской Федерации» // СПС «Консультант плюс», 2022.

3. Международный стандарт контроля качества 1 «Контроль качества в аудиторских организациях, проводящих аудит и обзорные проверки финансовой отчетности, а также выполняющих прочие задания, обеспечивающие уверенность, и задания по оказанию сопутствующих услуг» (введен в действие на территории Российской Федерации Приказом Минфина России от 09.01.2019 № 2н) // СПС «Консультант плюс», 2022.

4. Международный стандарт аудита 200 «Основные цели независимого аудитора и проведение аудита в соответствии с международными стандартами аудита» (введен в действие на территории Российской Федерации Приказом Минфина России от 09.01.2019 № 2н) (ред. от 30.12.2020) // СПС «Консультант плюс», 2022.

5. Международный стандарт аудита 220 «Контроль качества при проведении аудита финансовой отчетности» (введен в действие на территории Российской Федерации Приказом Минфина России от 09.01.2019 № 2н) // СПС «Консультант плюс», 2022.

6. Распоряжение Правительства РФ от 31.12.2020 № 3709-р «Об утверждении Концепции развития аудиторской деятельности в Российской Федерации до 2024 года» // СПС «Консультант плюс», 2022.

7. Концепция качества аудита: ключевые элементы, формирующие среду для обеспечения качества аудита (Текст документа приведен в соответствии с публикацией на сайте http://minfin.ru по состоянию на 19.01.2017) // СПС «Консультант плюс», 2022.

8. Алибеков Ш.И., Морунов В.В., Нурмухаметов И.Ф. Определение качества аудиторской деятельности в соответствии с нормативно-правовыми актами РФ // Управленческий учет. 2020. № 1. с.17-21.

9. Алибеков Ш.И., Морунов В.В. Влияние нормативных изменений в законодательстве о бухгалтерском учете на качество аудита // Управленческий учет. 2021. № 12. ч. 3 с. 812-817.

10. Морунов В.В. Определение качества аудиторской деятельности в соответствии с международными стандартами аудита // Управленческий учет. 2021. № 7. ч. 2. с. 550-555.

11. Морунов В.В. Нормативные факторы, влияющие на развитие качества аудита в России // Управленческий учет. 2022. № 1. ч. 2 с. 286 – 291.

Bölmə I. Rəqabətqabiliyyətli inkişafda resurslardan səmərəli istifadə və keyfiyyətli maliyyə-uçot informasiya təminatı

Section I. Efficient Use of Resources in the Context of Competitive Development and High-quality Financial and Accounting Information Support

Раздел I. Эффективное использование ресурсов в условиях конкурентоспособного развития и качественное финансово-учетное информационное обеспечение

Abbasov Vahid Hacıbəy oğlu,
iqtisad elmləri doktoru, professor,
Email: vahid.abbasov.56@mail.ru
Şükürova Emilya Elşad qızı, dissertant,
Bakı Dövlət Universiteti,
Email: shukurova0701@mail.ru

AZƏRBAYCANDA KONSERV SƏNAYESİ MƏHSULLARININ İSTEHSALI VƏ TİCARƏTİNDƏ ƏSAS PRİORİTETLƏR

Konserv sənayesi qida sənayesinin əsas sahələrindən biri olaraq bütövlükdə maddi istehsal sferasına aiddir. Konserv sənayesinin inkişafı kənd təsərrüfatında istehsal olunan meyvə, giləmeyvə, tərəvəzlərin tədarükündə, ilkin emalında və təkrar istehsalında mühüm rol oynayaraq, mövsümi vaxtlarda adı çəkilən məhsulların itkiyə çevrilməsinin qarşısının alınmasında, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində, gəlirliyinin və istehlak tələbatlarının ödənilməsində mühüm rol oynamaqdadır. Bu sənaye istehsalının fəaliyyəti qida məhsullarına olan tələbatın yerli resurslar hesabına ödənilməsi və iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması, əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında dövlətin iqtisadi siyasətinin başlıca istiqamətlərindən birini təşkil edərək, ictimai faydalılıq baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahədə görülən işlərin genişləndirilməsi və nəzərdə tutulan digər tədbirlər ölkə əhalisinin zəruri həcmdə və keyfiyyətdə ərzaq məhsulları ilə daimi olaraq, müəyyən olunmuş normalara əsaslanmaqla təmin edilməsinə yönəldilməkdədir. Müasir dövrdə konserv sənayesi elmin və texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədar olan innovasiyaların müxtəlif konservləşdirmə üsullarında istifadəsinə nail olunması sayəsində, geniş çeşiddə konservləşdirilmiş ərzaq məhsulları istehsal edir, bunların çeşidini ilbəil artırır, təkmilləşdirir və keyfiyyətini yaxşılaşdırır.

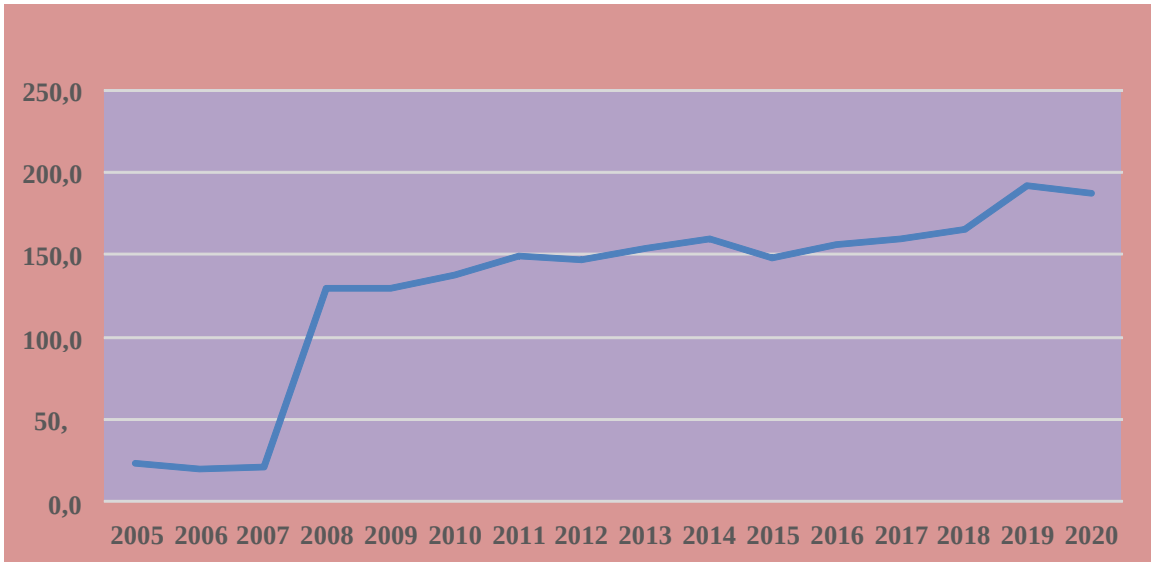

Şəkil 1. Meyvə və tərəvəz konservlərinin istehsalı, min ton

Kənd təsərrüfatı ilə emal sənayesi müəssisələrinin aqrar-sənaye müəssisələri və aqrar-sənaye kombinatları formasında inteqrasiyalaşmış birgə fəaliyyətləri kənd təsərrüfatı və sənayenin bir-birinə yaxın olan, ardıcıl davam edən fəaliyyət sahələrini birləşdirərək, son məhsula olan bazar tələbinin ödənilməsinə şərait yaradır. Bu müəs-sisələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları emal sənayesinin xammalı kimi istifadə olunur, tullantılar isə yem kimi, yaxud da digər istehsal sahələri üçün təkrar xammal kimi istifadə olunur. Bunların da nəticəsi olaraq kəndli təsərrüfatları və emal müəssisələri parakəndə ticarət fəaliyyətinin birbaşa iştirakçılarına çevrilərək, bazarda yüksələn tələb qiymətlərindən yararlanaraq əlavə gəlir əldə etmək imkanları qazana bilərlər. Qeyd olunan stimulların nəticəsidir ki, ölkə üzrə konservləşdirilmiş tərəvəz və meyvə məhsullarının həcmi son 16 ildə 3,7 dəfəyə qədər artaraq 200 min tona çatmaqdadır (Şəkil 1).

Buna baxmayaraq, konservləşdirilmiş tərəvəz və meyvə məhsullarına olan tələbatın hələ tam ödənilməməsi sayəsində ölkəyə idxal olunan eyni adlı məhsulların həcmində dinamik artımlar müşahidə olunmaqdadır. Aşağıdaki cədvəldə 1994-2020-ci illərdə meyvə-tərəvəz konservlərinin idxalı 20 dəfəyə qədər artaraq, 20 min tona çatmışdır. Meyvə-tərəvəz şirələrinin idxalı isə 10,6 dəfə, 2001-2007-ci illərdə isə 42,1 dəfəyə qədər artsa da, sonrakı 2007-2020-ci illərdə kəskin azalmalarla müşayiət olunmuşdur (Şəkil 2).

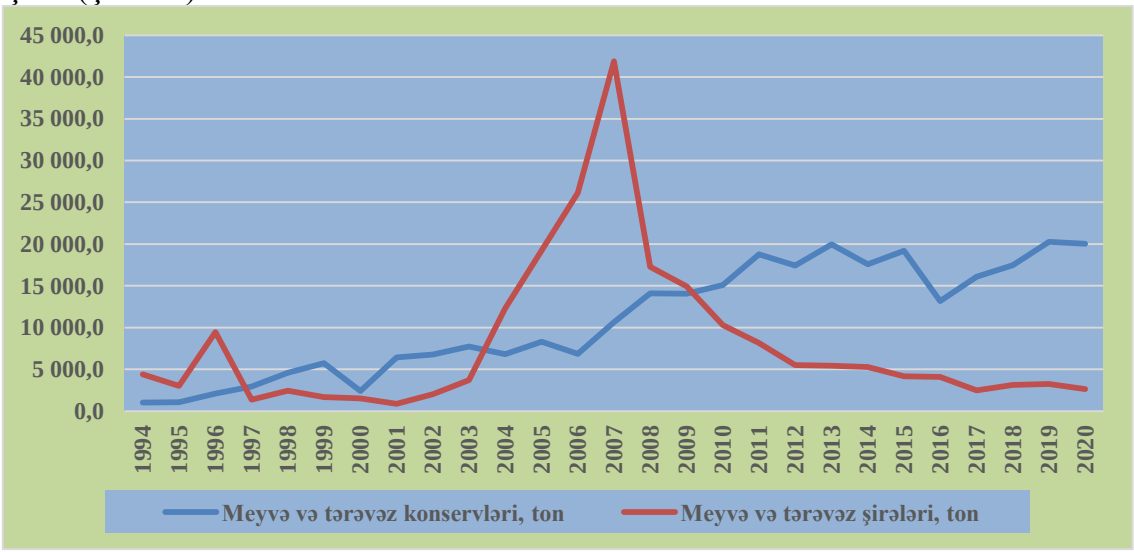

Şəkil 2. Meyvə-tərəvəz konservləri və şirələrin idxalı, ton

Bütün bunlarla yanaşı, meyvə-tərəvəz konservlərinin və şirələrinin ixracında da oxşar tendensiyalar yaşanmaqdadır. Belə ki, müqayisə olunan 1994-2020-ci illər ərzində meyvə-tərəvəz konservlərinin ixracı 1000 tondan 7000 min tona, yaxud 7 dəfə artsa da, meyvə-tərəvəz şirələrinin ixracında fərqli dinamikalar müşahidə olunmaq-dadır (6). 1994-2000-ci illərlə müqayisədə 2007-ci ildə meyvə-tərəvəz şirələrinin ixracı 6,3-20,5 dəfə artsa da, 2008-2020-ci illərdə ilkin səviyyələrə qədər azalmışdır ki, bunu ölkədə aparılan sosial-iqtisadi tədbirlər nəticəsində əhalinin gəlirlərinin və buna uyğun olaraq da, tələbatların artması ilə izah etmək olar (Şəkil 2).

Əhalinin ərzaq və qida məhsullarına olan tələbatının daha səmərəli ödənilməsində konserv sənayesi məhsullarının da həcmi artmaqdadır. 2020-ci ilin statistik məlumatlarına əsasən il ərzində orta hesabla əhalinin hər nəfərinə 17,1 kiloqram meyvə və tərəvəz konservləri, 2,7 kiloqrama qədər meyvə və tərəvəz şirələri istehlak olun-

muşdur ki, 2012-ci ilin statistik göstəriciləri ilə müqayisədə meyvə və tərəvəz konservlərinin həcmi 18,7% artsa da, meyvə-tərəvəz şirələrində artım müşahidə olunmamışdır (1).

Konserv sənayesində innovasiyalı inkişafa əsaslanan, rəqabətqabiliyyətli qida məhsullarının kəmiyyətinə və keyfiyyətinə təsir göstərən amillər müxtəlifdir. Bu amillərə xammallar və materiallardan səmərəli istifadə, istehsalın texniki və texnoloji səviyyəsinin yüksəldilməsi, keyfiyyətə nəzarət məqsədi ilə istifadə edilən texniki-iqtisadi vasitələr, avadanlıq və qurğuların daima yeniləşdirilməsi kimi amillər aid edilə bilər. Bu amillər həm də insan amilinin fəaliyyətindən, onun öz funksiyalarını yerinə yetirmə qabiliyyətindən və stimullaşdırıcı tədbirlərdən istifadə kimi təşkilati-iqtisadi münasibətlərdən asılı ola bilər ki, bu da konserv sənayesi məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə imkan verən idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, istehsalın strukturunun və tullantılardan istifadə sayəsində tətbiq oluna biləcək texnoloji bazasının yeniləşdirilməsi kimi strateji hədəflərin müəyyənləşdirilməsindən ibarət olması zəruri hesab edilə bilər.

Rəqabətqabiliyyətli və beynəlxalq standartlara uyğun məhsul istehsalına nail olunması, istehsal olunan məhsullara daxili və xarici tələbin formalaşdırılması rəqib şirkətlərin təklif etdiyi məhsullardan daha üstün olmasına və nəticədə, müəssisəyə daha çox mənfəət qazandırmasına xidmət edəcəkdir. Bu baxımdan, konserv sənayesi müəssisələri tərəfindən istehsal olunan məhsullar üçün keyfiyyət standartları anlayışının əhəmiyyəti yüksək qiymətləndiriləcəkdir.

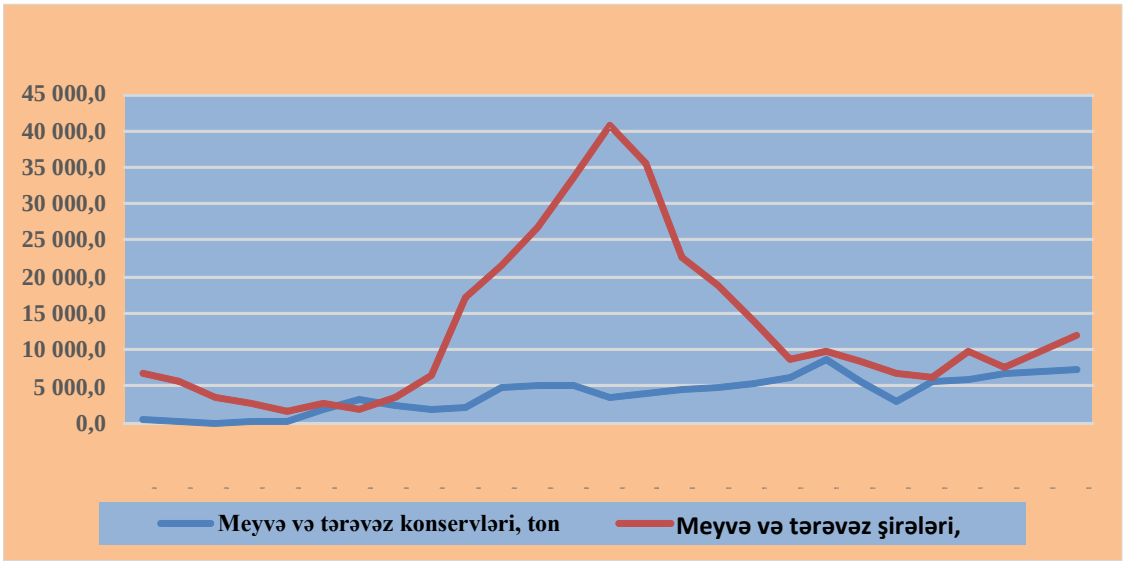

Şəkil 3. Meyvə-tərəvəz konservləri və şirələrin ixracı, ton

Konserv sənayesi məhsullarının istehsalı və ticarətinin strukturunda əldə olunacaq müsbət dəyişiklər qeyri-neft sektorunda baş verəcək perspektiv inkişaf ssenarilərinin konkretləşdirilməsi üçün əsas prioritetləri labüdləşdirir. Konserv sənayesinin inkişaf yollarının müəyyən edilməsində sənaye istehsalının dayanıqlı və yüksək artım templərinin təmin edilməsi, istehsal strukturunun şaxələndirilməsi, səmərəliliyinin artırılması kənd təsərrüfatı və sənaye istehsalı sferasında sahələrarası texnoloji-iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi üçün əsas hədəflərdən birini təşkil etməkdədir. İstehsal

və ticarətin strukturunda əldə olunacaq müsbət meyllər əsas istehsal fondlarının fiziki və mənəvi aşınmasının aradan qaldırılmasından, istehsal olunan məhsulun rəqabət-qabiliyyətliliyindən, investisiya və innovasiya fəallığının artırılmasından, istehsal müəssisələrinin daha sürətli inkişafından və fəaliyyət növlərinin stimullaşdırılmasından ibarət olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Dövlət Statistika Komitəsi, Azərbaycanın ərzaq balansları. Sənaye emalından keçmiş əsas növ ərzaq məhsullarının balansları.
https://www.stat.gov.az/source/food_balances/
2. Kərimli I.A., Süleymanov N.M., Milli iqtisadiyyatın əsasları. Bakı, 2001, 308 s.
3. Abbasov V.H., Qorçiyeva T.K. Qida sənayesi sahələrinin inkişaf prioritetləri, Aqrar tədqiqatlar mərkəzi, Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı jurnalı, № 1, 2020.
4. Azərbaycanın sənayesi. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı, 2019.
5. Xəlilov H.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı, 2001, 176 s.
6. https://www.stat.gov.az/source/industry/
7. Azər Qurbanzadə. Ərzaq kompleksinin modernizasiyası və dayanıqlı inkişaf problemləri. Bakı, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 2017, 191 səh.

Виорика Попа,
кандидат экономических наук,
координатор исследований,
Национальный институт
экономических исследований,
Республика Молдова
Email: violin_s@yahoo.com
Николае Попа, научный исследователь,
Национальный институт
экономических исследований,
Республика Молдова
Email: nicolae-popa@rambler.ru

ДИАГНОСТИЧЕСКИЙ СЕКТОР БАНКА В РЕСПУБЛИКЕ МОЛДОВА В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ COVID-19

Несмотря на сбои последних лет и влияние пандемии COVID-19 в 2021 году, банковский сектор в целом демонстрирует тенденции стабильности. В течение 2020 года были зафиксированы следующие положительные тенденции: консолидация собственных средств, увеличение активов и кредитного портфеля, снижение доли неработающих кредитов в кредитном портфеле и увеличение

объема банковских депозитов. Степень концентрации и степень ликвидности банков продолжают оставаться высокими, что является результатом проводимой НБМ денежно-кредитной политики. Количество банковских учреждений, действующих в Республике Молдова, в течение 2021 года не изменилось: 11 банков, имеющих лицензию НБМ, в том числе 5 банков-членов международных финансовых групп. Таким образом, в течение всего 2021 года было открыто 4 филиала и трудоустроено в системе 294 сотрудника, закрыто 29 филиалов банка. Целью политики НБМ является замедление процесса задолженностей физических лиц за счет повышения базовой ставки в сочетании с повышением обязательных резервов, которые направлены на снижение темпов роста потребительских кредитов, оказывающих сильное про инфляционное воздействие. а также оказывать давление на дефицит счета текущих операций платежного баланса, торгового баланса и обменного курса.

1. Методология исследования

Используемая методология исследования преимущественно количественная, основанная на дедуктивно-статистическом анализе для проверки сформулированных гипотез и выявления причинно-следственных связей. Информационное обеспечение исследования состоит исключительно из вторичных данных: опубликованной информации и годовых отчетов одиннадцати лицензированных банков Республики Молдова, статистических данных с официального сайта Национального банка Молдовы за период 2017–2021 гг., которые представляют общее количество 55 наблюдений, включенных в анализ. Кроме того, использовались информационные ресурсы нормативных актов Республики Молдова и результаты научных исследований. Исследование содержит ограничения ресурсов из-за трудностей с доступом к данным.

2. Основные результаты

Степень концентрации отечественного банковского сектора в 2021 г. остается на высоком уровне. Индекс концентрации рынка активов (HHI) вырос с 1750,3 пункта в 2020 г. до 1761,9 пункта на конец 2021 г., уровнем которого считается банковский сектор. находиться в пределах умеренно концентрированного банковского рынка. А по стоимости кредитов (2049,8 балла) по сравнению со стоимостью депозитов (1930,5 балла) это указывает на более высокую концентрацию (чрезмерно концентрированный рынок) банковского рынка Республики Молдова. Рейтинг четырех ведущих коммерческих банков, на долю которых приходится 80,7% от общего объема кредитов, увеличился на 1,6% в 2021 г. по сравнению с 2020 г. (см. таблицу 1). Банковский сектор имеет более высокий уровень концентрации, что отражается в доле рынка с точки зрения кредитов, принадлежащих четырем крупнейшим банкам в системе, а также в индексе Херфиндаля-Хиршмана (HHI), рассчитанном по кредитам. Тенденция к росту данного показателя свидетельствует о постоянном повышении концентрации отечественного банковского сектора и усилении конкуренции между банками.

Таблица 1.

Показатели концентрации банковского сектора, %

№	Название банков	Доля рынка по стоимости активов (%)			Доля рынка по стоимости кредитов (%)			Доля рынка по объему депозитов (%)		
		2019	2020	2021	2019	2020	2021	2019	2020	2021
1	КБ "MOLDOVA - AGROINDBANK"	28,6	29,3	**31,4**	35,3	34,2	**34,9**	29,7	30,0	**31,7**
2	КБ „Moldindconbank”	20,4	20,5	**20,6**	18,7	17,9	**20,4**	20,6	20,7	**21,0**
3	OTP Bank	13,5	13,8	**14,2**	15,5	16,9	**16,2**	13,8	14,8	**15,0**
4	КБ. "VICTORIABANK"	16,2	14,8	**14,0**	10,1	10,2	**9,2**	16,8	15,1	**14,3**
5	КБ "ProCredit Bank"	4,4	4,8	**4,4**	6,2	7,1	**6,1**	3,2	3,5	**3,6**
6	КБ "EXIMBANK"	4,8	4,4	**4,1**	2,9	3,6	**3,5**	4,5	4,0	**3,9**
7	"FinComBank"	3,8	3,7	**3,7**	4,1	3,3	**3,1**	3,6	3,6	**3,5**
8	BCR Chişinau	2,6	2,9	**2,3**	1,8	2,1	**2,0**	2,6	3,1	**2,4**
9	КБ "ENERGBANK"	2,8	2,8	**2,5**	2,3	1,7	**1,8**	2,6	2,6	**2,4**
10	КБ "COMERTBANK"	1,8	1,7	**1,7**	1,8	1,9	**1,8**	1,5	1,5	**1,5**
11	КБ "EuroCreditBank"	1,3	1,3	**1,3**	1,4	1,2	**1,1**	1,2	1,3	**1,2**
Индикатор HHI (балла*)*		1750,3	1761,9	**1870,6**	2015,4	1962,2	**2049,8**	1838,6	1832,3	**1930,5**
Индикатор CR-4 (%)		78,7	78,4	**80,1**	79,6	79,1	**80,7**	80,9	80,6	**82,0**

Источник: Расчеты авторов по данным Национального банка Молдовы.

Повышение качества банковских активов. Активы банковского сектора на 31.12.2021 г. составили 118534,2 млн. леев, увеличившись на 14,1% по сравнению с 31.12.2020 г. В 2021 году общая сумма подверженности риску составила 58 594,7 млн. леев, увеличившись на 17% по сравнению с аналогичным периодом прошлого года. А его доля в совокупных активах составила 49,4%, увеличившись на 1,2 п.п. В течение 2021 года все банки банковской системы зафиксировали увеличение стоимости соответствующих активов, и активы, взвешенные с учетом риска, значительно увеличились. Таким образом, лидерами данной главы можно назвать три банка: КБ „MOLDOVA - AGROINDBANK” с 37196,5 млн. леев, КБ „Moldindconbank” на общую сумму 24 416,7 млн. леев, за которым следует OTP Bank с 16793,3 млн. леев.

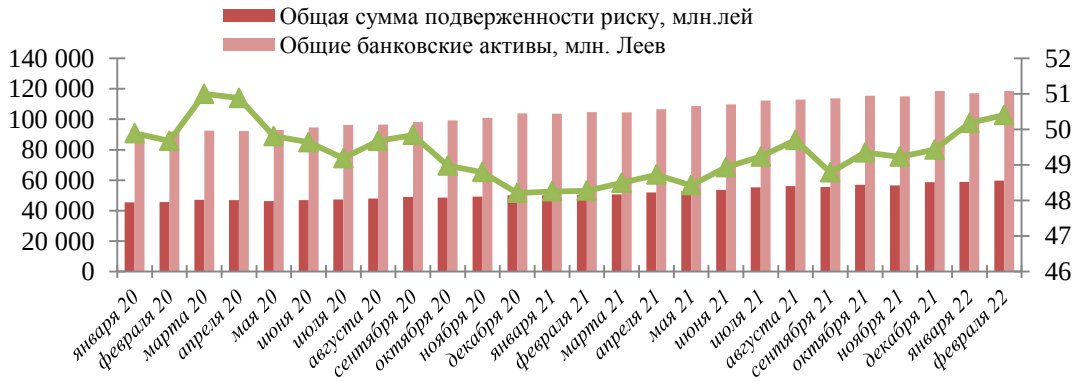

Источник: Расчеты авторов по данным Национального банка Молдовы.

Рисунок 1. Эволюция качества банковских активов.

Прирост кредитного портфеля на 23,5% в 2021 г. п.п.с.п. Дата 31.12. В 2021 г. общий остаток кредитов составил 47,6% от общих активов или 56,4 млрд леев, увеличившись на 23,5% п.п.с.п. или с наибольшей долей владеют портфелем кредитов, выданных на покупку/строительство недвижимости с долей 45% (3,5 млрд. леев) и потребительских кредитов с долей 40,2% или 3 млрд. леев. Всего за 2021 год было выдано 45 733 кредита, из них: 10 564 потребительских кредита, 670 кредитов на покупку/строительство здания и 385 кредитов, выданных на торговлю. За этот период сельскому хозяйству было предоставлено 145 кредитов на сумму 4152,2 млн. леев, что на 6% больше, чем в п.с.п.

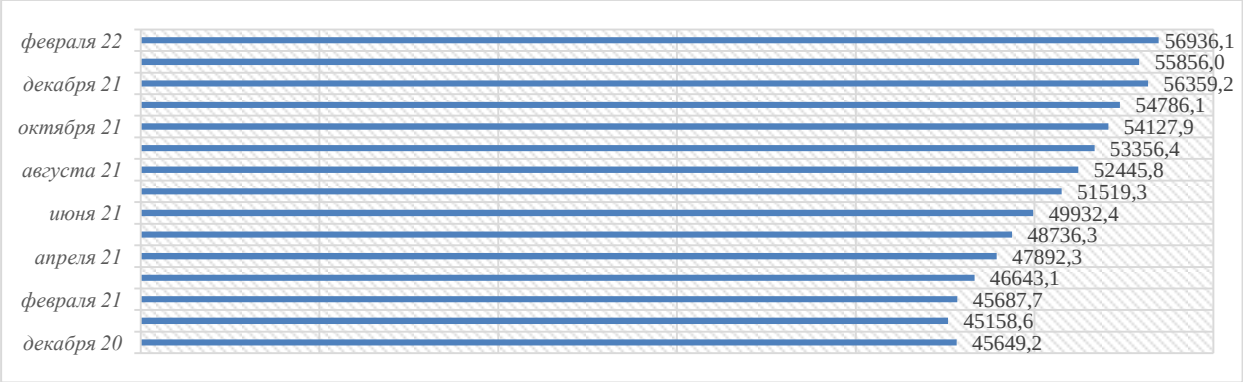

Источник: Расчеты авторов по данным Национального банка Молдовы.

Рисунок 2. Динамика кредитного портфеля, млн. леев.

Объем выданных новых кредитов увеличился на 41,3% от по сравнению с аналогичным периодом прошлого года. Объем новых кредитов, выданных на конец декабря 2021 г., составил 4701,88 млн. леев, что на 41,3% больше, чем в декабре 2020 г. (3325,53 млн. леев). Соответственно, 3457,95 млн. леев было предоставлено в национальной валюте и 1148,93 млн. леев в иностранной валюте, при этом 95 млн. леев были предоставлены кредиты с привязкой к обменному курсу.

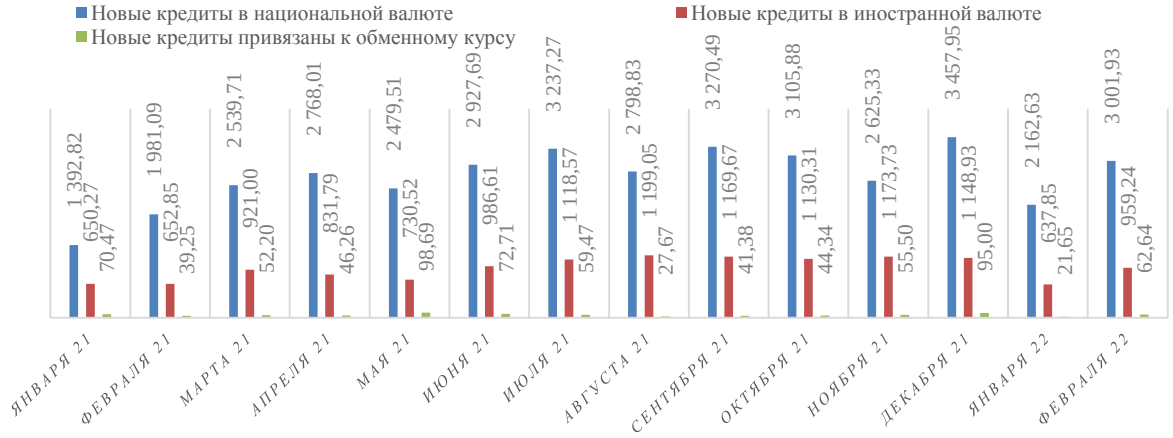

Источник: По данным Национального банка Молдовы.

Рисунок 3. Объем выданных новых кредитов в разбивке по валютам, млн. леев.

Из общего кредитного остатка 26,5% приходится на иностранную валюту, что немного больше по сравнению с аналогичным периодом 2020 года, когда эта доля составляла 26,2%. Что касается населения, то сальдо достигло 22,8 млрд леев, увеличившись на 41% от по сравнению с аналогичным периодом прошлого года. Что касается компаний, то остаток кредитов увеличился на 14% за отчетный период и составил 33,5 млрд. леев. Таким образом, кредитная деятельность оказала давление на инфляционный процесс, зафиксировав в феврале 2022 года высокие темпы роста на уровне 49,7%, хотя годовой темп роста кредитов, выданных в национальной валюте, несколько замедлился. В то же время, в связи с ограничительным характером принятия решений, начавшимся в июле 2021 г., средневзвешенная процентная ставка по новым кредитам и новым депозитам, привлекаемым в национальной валюте, в феврале 2022 г. продолжила повышательную динамику. Таким образом, средневзвешенная ставка по кредиты и депозиты составили 9,22% и 4,97% годовых соответственно, увеличившись на 0,13 п.п. и 0,11 п.п. соответственно. по сравнению с январем 2022 г.

Увеличение ставки финансирования повлияло на рост цен на потребительские кредиты. НБМ повысил базовую ставку по основным операциям денежно-кредитной политики в 7 раз с июня 2021 г. и марта 2022 г. Отметим, что в третьем квартале 2021 г. потребительские кредиты стали дешевле ипотечных кредитов в 1,5 раза при историческом минимуме ставки 4,38%, а после вмешательства НБМ процентная ставка по потребительским кредитам увеличилась до 10,36% в четвертом квартале 2021 года. Соответственно, остаток потребительских кредитов также увеличился на 40,1 %, а остаток кредитов на недвижимость на 45% в 2021 г. по сравнению с 2020 г. Таким образом, физические лица в 2021 г. взяли новых кредитов на сумму 1,3 млрд. леев или на 53% больше, чем в 2020 г. Целью политики НБМ является замедление процесса задолженностей физических лиц путем повышения базовой ставки в сочетании с повышением обязательных резервов, направленных на снижение темпов роста потребительского кредита, оказывающих сильное проинфляционное воздействие и в то же время по дефициту счета текущих операций платежного баланса, торгового баланса и валютного курса.

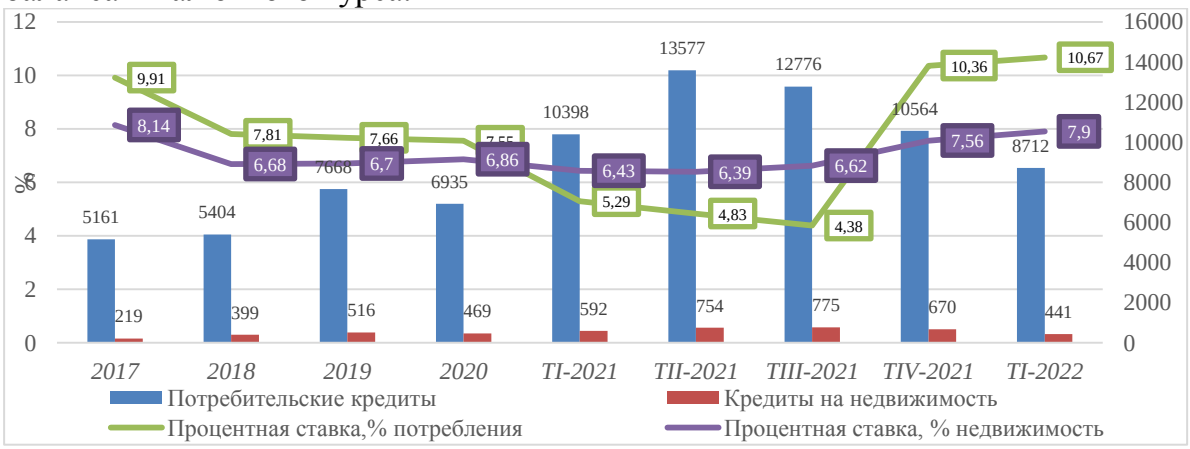

Источник: Расчеты авторов по данным Национального банка Молдовы.

Рисунок 4. Динамика потребительских и ипотечных кредитов, доступных физическим лицам.

Объем неработающих кредитов снижается на 1,2 п.п. в 2021 г. В 2021 году доля неработающих кредитов в общем объеме кредитов снизилась на 1,2 п.п. по сравнению с декабрем 2020 года, что составляет 7,38%. В результате просроченные кредиты в абсолютном выражении увеличились на 2,7%, до 3,5 млрд леев в декабре 2021 г. Просроченные кредиты сократились с 2046,75 млн. леев в 2020 г. до 1739,99 млн. леев в 2021 г. Доля неработающих кредитов в собственном средства зарегистрировали уровень 22,83%, снизившись на 1,91 п.п. по сравнению с декабрем 2020 г. Сумма неработающих кредитов, выданных МСБ в декабре 2021 г., составила 11,70%, снизившись на 2,33 п.п. по сравнению с периодом по сравнению с аналогичным периодом прошлого года.

Общая ставка собственного капитала по банковскому сектору остается высокой. В 2021 году уровень капитализации 11 коммерческих банков отрасли явно превышает установленный пруденциальными нормативами минимум в 10%, достигнув уровня 25,87%, снизившись на 1,2 п.п. однако по сравнению с 2020 годом этот уровень указывает на равные условия для отечественных банков. Согласно информации о хозяйственно-финансовой деятельности коммерческих банков, на конец декабря 2021 года общие собственные средства банковского сектора увеличились на 11,8%, до 15158,4 млн. леев по сравнению с аналогичным периодом 2020 года. собственный уровень 1 (общий капитал I степени) увеличился в июне 2021 г. на 9,8% к по сравнению с аналогичным периодом прошлого года до 14740,2 млн. леев. Таким образом, на 31.12.2021 г. коммерческие банки соблюдали пруденциальные показатели в отношении крупных рисков и рисков перед их аффилированными лицами. Только в BCR Chisinau SA соотношение между показателем, относящимся к совокупной величине кредитных требований к клиентам или группе связанных клиентов, который составляет первые десять кредитных рисков по размеру, и общий кредитный портфель выше пруденциального предела 30%, что указывает на значение 41,29%. Однако, поскольку банк соблюдает требование о дополнительных собственных средствах для этого излишка, превышение лимита в 30% не является нарушением.

Показатели банковской ликвидности остаются высокими. Текущая средняя ликвидность по системе на 31.12.2021 составила 48,54%, снизившись на 2 п.п. по сравнению с аналогичным периодом прошлого года Наибольшую долю в ликвидных активах занимают депозиты в НБМ - 39,5%, ликвидные ценные бумаги - 30,1% и текущие чистые межбанковские средства - 20,3%. В течение 2021 года доля депозитов в НБМ уменьшилась на 3,4 п.п., доля ликвидных ценных бумаг уменьшилась на 1,3 п.п. При этом доля чистых межбанковских средств увеличилась на 6,0 п.п. Большинство коммерческих банков имеют достаточно высокий коэффициент, что приводит к избытку банковской ликвидности в расчете на систему. Долгосрочная ликвидность, рассчитанная по принципу ликвидности I (≤1), всей банковской системы в декабре 2021 г. составила 0,74%. Таким образом, отметим, что у большинства коммерческих банков достаточно высокий коэффициент, что приводит к избыточному ликвидность.

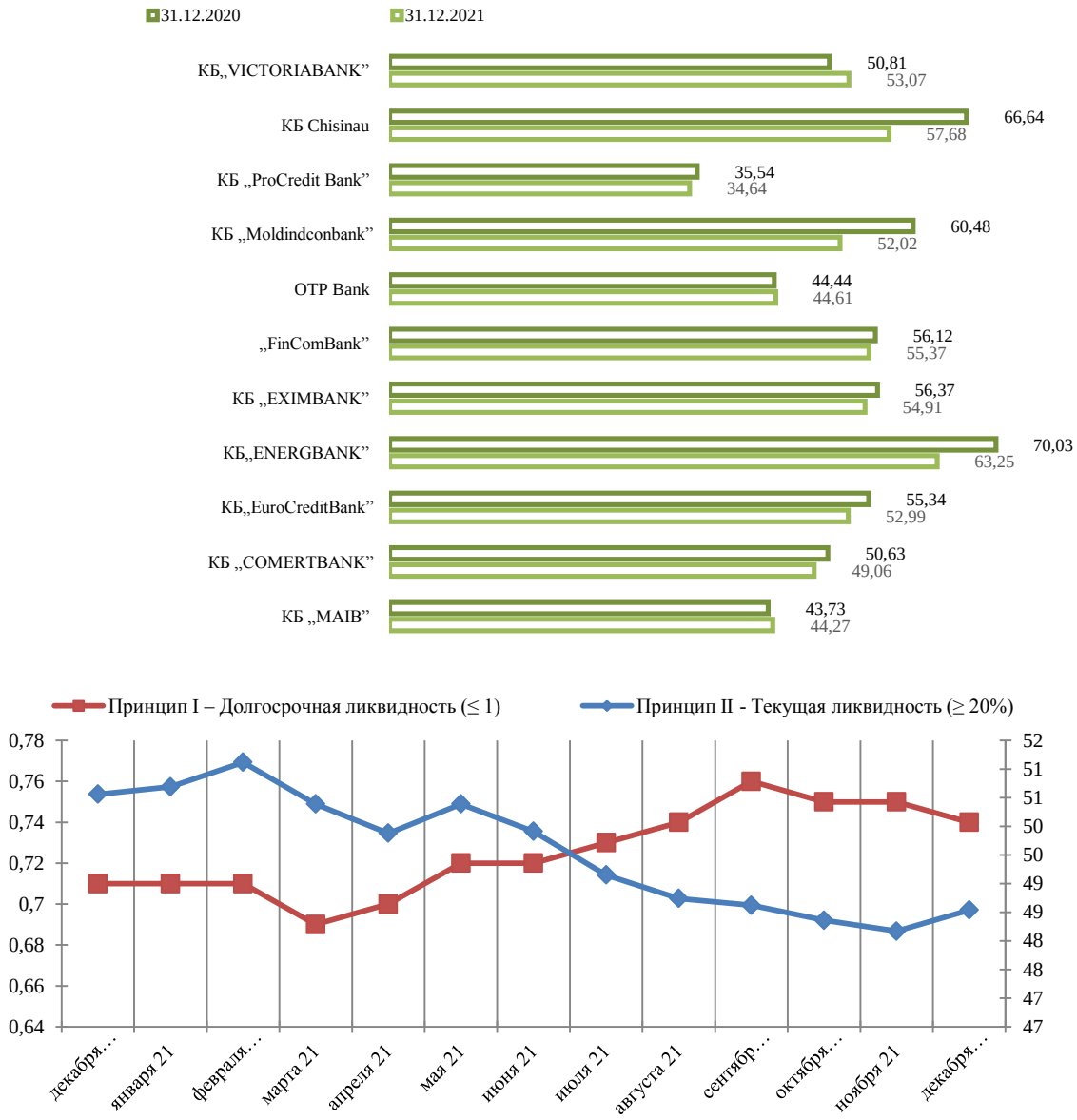

Источник: Расчеты авторов по данным Национального банка Молдовы.

Рисунок 5. Уровень ликвидности банковского сектора.

Увеличение прибыльности банка в 2021 году на 53,3% по сравнению с аналогичным периодом прошлого года. Рентабельность коммерческих банков в декабре 2021 г. увеличилась на 53,3% по сравнению с аналогичным периодом 2020 г. (прибыль банка в декабре 2021 г. - 2306,3 млн. леев). Это увеличение связано с основной составляющей операционной деятельности - процентным доходом в размере 17% или 739,2 млн. леев по сравнению с аналогичным периодом прошлого года и увеличением доходов от сборов и комиссий на 28% или 545,5 млн. леев. В результате общие расходы составили 6,7 млрд. леев, что на 6% больше, чем за аналогичный период прошлого года. Так, процентные расходы составили 18,6% от общих расходов, а непроцентные расходы - 81,4% от всех расходов. Общие доходы составили 9,0 млрд. леев, увеличившись на 15,1% по сравнению с концом предыдущего года, из которых 56,9% составили процент-

ные доходы и 43,1% увеличились непроцентные доходы. На 31.12.2021 значения основных показателей рентабельности: рентабельности активов и рентабельности капитала составили 2% и 12,3% соответственно, увеличившись на 0,5 п.п. и 3,6 п.п. по сравнению с аналогичным периодом прошлого года.

Увеличение объема привлеченных новых депозитов на 20% по сравнению с аналогичным периодом прошлого года. В 2021 г. остаток депозитов, привлеченных как в национальной валюте, так и в иностранной валюте, на 31.12.2021 г. составил 90,1 млрд. леев, сократившись на 1,5% по сравнению с 31.12.2020 г. Из общего объема депозитов 57,39% приходилось на депозиты в леях, что на 31.12.2021 составило 51,6 млрд леев. Депозиты в иностранной валюте составили 42,61% от общего объема депозитов, составив 38,3 млрд. леев. Существенное влияние на прирост остатка депозитов оказали увеличившиеся депозиты юридических лиц на 18,31%, а депозиты физических лиц уменьшились на 11% в декабре 2021 г. по сравнению с аналогичным периодом прошлого года. Объем вновь привлеченных депозитов составил 2997,95 млн. леев на конец декабря 2021 г., что на 20% больше по сравнению с аналогичным периодом прошлого года. По категориям клиентов значительную долю составляли депозиты, привлеченные от физических лиц (62% от общего объема привлеченных депозитов в молдавских леях).

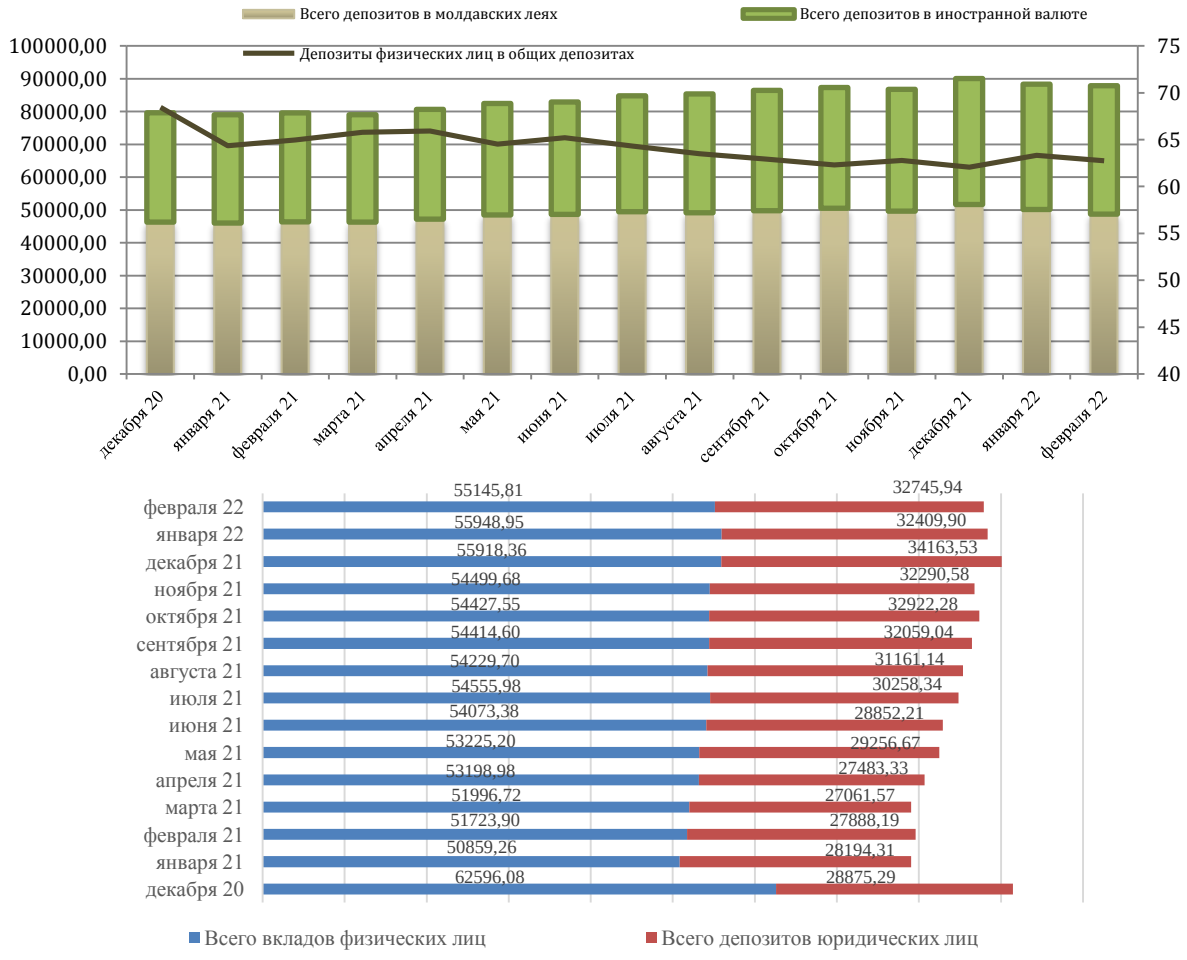

Источник: Расчеты авторов по данным Национального банка Молдовы.

Рисунок 6. Динамика структуры привлеченных банками депозитов.

Средняя процентная ставка по депозитам в национальной и иностранной валюте неуклонно росла в 2021 году в результате постепенного увеличения базовой ставки по операциям денежно-кредитной политики. На 31.12.2021 средняя ставка по депозитам в молдавских леях составила 4,13% при 0,87 п.п. больше, чем в декабре 2020 года, а депозиты в иностранной валюте уменьшились на 0,21 п.п. по сравнению с декабрем 2020 года, зарегистрировав 0,39%. Наибольшую долю занимают депозиты в национальной валюте сроком от 6 до 12 месяцев, они привлекались по средней ставке 5,10%, а в случае депозитов в иностранной валюте больше всего депозитов на срок от 2 до 5 лет, которые были размещены по средней ставке 0,52%.

Средняя ставка по новым кредитам, выдаваемым в национальной валюте, в декабре 2021 года выросла до уровня 8,84%, увеличившись на 0,99 п.п. по сравнению с декабрем 2020 года, а ставка по кредиту в иностранной валюте составила 3,93%. Самая высокая средняя ставка по кредитам в национальной валюте зафиксирована по кредитам со сроком погашения от 6 до 12 месяцев, составив 9,53%, следовательно, ставка по кредитам юридическим лицам составила 9,40%, кредитам физическим лицам - 10,86%. Чистая процентная маржа банковского сектора Республики Молдова по операциям в национальной валюте варьировалась в меньшей степени по сравнению с маржой по операциям в иностранной валюте. На 31.12.2021 маржа банка по операциям в национальной валюте составила 4,71%, увеличившись на 0,12 п.п. по сравнению с декабрем 2020 года. Соответственно, маржа, связанная с операциями в иностранной валюте, также стабильно развивалась, зафиксировав уровень 3,54% с небольшим ростом на 0,03 п.п. по сравнению с декабрем 2020 г.

Выводы и обсуждение

Банковские реформы, проведенные в последние годы, способствовали консолидации банковской системы Республики Молдова. Нынешняя банковская система сильно отличается от той, что была три года назад, она сильная, надежная, здоровая и прозрачная. Таким образом, все банки, действующие на банковском рынке Республики Молдова, хорошо капитализированы, жизнеспособны и обладают достаточной ликвидностью, чтобы успешно выдержать этот период и продолжать обслуживать своих клиентов. Роль центрального банка в кризисных ситуациях заключается в том, чтобы поддерживать клиентов в трудные времена, а также консультировать их по вопросам погашения кредитов - цель состоит в том, чтобы определить оптимальные способы продолжения договорных отношений и избежать ускоренного восстановления через судебные иски. В то же время в условиях чрезвычайной ситуации НБМ обеспечивает бесперебойную работу и предоставляет лицензированным банкам необходимые инструменты для поддержания непрерывности деятельности банковской системы. Системы отчетности, используемые банками для механизмов банковского надзора, работают нормально и эффективно. Национальный банк постоянно поддерживает связь с лицензированными банками в целях дальнейшего обеспечения стабильности и безопасности банковского сектора. Согласно отчетам, представленным коммерческими банками, банки имеют хорошо консолидированный капитал и собственный капитал, имеют высокий уровень ликвидности, увеличили свои активы и объем

выданных кредитов. В то же время доля просроченных кредитов в кредитном портфеле снизилась. Также в последние годы увеличился объем депозитов, что свидетельствует о доверии к банковской системе со стороны деловой среды и населения. Тем не менее, основной целью руководства центрального банка во время пандемии COVID-19 остается бесперебойное протекание процесса оцифровки для облегчения банковских и платежных услуг, которые сегодня обслуживают экономику. Применение исследования может внести вклад в специализированную литературу, касающуюся финансовых показателей и кредитного риска банковской системы Республики Молдова с теоретической и практической точки зрения.

Список использованной литературы:

1. Амза А. 2019. Теневое банковское дело и финансовая стабильность. В: Национальный Банк Румынии (ред.). Синая, Румыния: Национальный банк Румынии.

2. АЧС. 2017. Рыночные отчеты [онлайн]. Финансовая инспекция. Доступно: https://asfromania.ro/.

3. Барбу Т.К., Бойтан И.А. и Чоака С.И. (2016), «Макроэкономические детерминанты теневой банковской деятельности — данные из стран ЕС». Обзор экономических и бизнес-исследований, Том 9 № 2. 111-129.

4. Кубинский М. 2020. А. Небанковский финансовый сектор и финансо-вая стабильность. В: Национальный Банк Румынии (ред.). Румыния: Национальный банк Румынии.

5. Мерлинг П., Позар З., Суини Дж. и Нейлсон Д.Х. (2013 г.), «Бэджхот был теневым банкиром: теневое банковское дело, центральное банковское дело и будущее глобальных финансов». Электронный журнал SSRN, том 20 ноября.

6. Мунтяну Б. (2016 г.), «Теневой банкинг – события во время финансового кризиса». Анналы Университета Овидия, Серия экономических наук, Том 16 № 2. 42-48.

7. Шварц С.Л. (2019 г.), «Регулирование теневой банковской деятельности». Обзор банковского и финансового права, Том 31. 619-642.

8. Шварц С.Л., Маркелл Б.А. и Брум Л.Л. 2004 г. Секьюритизация, структурированное финансирование и рынки капитала, LexisNexis.

9. Такер П. 2010. Теневой банкинг, финансовые рынки и финансовая стабильность. Выступление г-на Пола Такера, заместителя управляющего по вопросам финансовой стабильности Банка Англии: партнерский семинар Берни Джеральда Кантора (BGC), Лондон, 21 января 2010 г.

10. Финансовые отчеты Национального банка Молдовы доступны по адресу: www.bnm.md

11. Ежеквартального экономического аналитического издания "Тенденции в экономике Молдовы"-МЕТ № 44 (I), 2021 г., INCE, Кишинев, 2022 г., доступен на: www.ince.md.

Kazımov Mirəli Sahib oğlu, dosent,
İqtisadiyyat Nazirliyi yanında
Dövlət Vergi Xidmətinin
Tədris Mərkəzinin rəhbəri,
Email:vergi3m@gmail.com
Qarayev İmran Əliyar oğlu, dosent,
İqtisadiyyat Nazirliyi yanında
Dövlət Vergi Xidmətinin
Tədris Mərkəzinin şöbə rəisi
Email: imran.garayev@taxes.gov.az

VERGİ MEXANİZMLƏRİNİN İQTİSADİ ARTIMA TƏSİR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Son zamanlar dünyada baş verən pandemiya prosesləri, qloballaşan dünya iqtisadiyyatında siyasi amillərin təsiri altında mövcud ziddiyyətli tendensiyalar böhran şəraitində iqtisadi inkişaf meyllərinə olan marağın istiqamətlərini dəyişdirmişdir. Əvvəlki dövrlərdə investisiya yönümlü inkişaf meyllərinə üstünlük verildiyi halda böhran şəraitində vergi siyasəti vasitəsi ilə stimullaşdırma mexanizmlərindən daha çox bəhs edilməyə başlanılmışdır. İqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif faktorlu iqtisadi inkişaf modelləri geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Lakin vergi siyasəti vasitəsi ilə iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması məsələlərinə həsr edilmiş məqalələrin sayı kifayət qədər məhduddur. Azərbaycanda vergi siyasəti vasitəsi ilə iqtisadi stimullaşdırma məsələləri bəzi müəlliflər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, vergi siyasətinin stimullaşdırıcı funksiyaları kifayət qədər tədqiq edilməmişdir.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində iqtisadi stumallaşdırma tədbirləri arasında kiçik və orta sahibkarlığın genişləndirilməsi məsələlərinə geniş yer verilmişdir. Pandemiya şəraiti nəzərə alinaraq, ümumiyyətlə, müvəqqəti vergi rejimi tətbiq edilmiş, vergi dərəcələri nəzərə çarpacaq dərəcədə azaldılmışdır.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsində vergi siyasəti qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri onun stimullaşdırıcı funksiyasının gücləndirilməsindən ibarətdir. Bu, bir tərəfdən dünyanın bir çox inkişaf etmış ölkələrində baş verən maliyyə böhranı, digər tərəfdən isə inkışaf etməkdə olan ölkələr üçün iqtisadi aktivliyi stimullaşdıran vergi siyasətinin tətbiq edilmə zərurəti ilə bağlıdır. Dövlət vergi siyasətini vergi mexanizmləri vasitəsi ilə həyata keçirir. Vergi mexanizmləri müxtəlif metod və formaların yığımından ibarət bir sistem olmaqla köməkçi alətlər vasitəsi ilə idarə olunur. Bu köməkçi alətlər vergi mexanizmlərinin elementlərini təşkil edir. Vergi mexanizmlərin elementlərinin parametrləri kəmiyyət xarakteristikalarına malik ola və olmaya bilər. Kəmiyyət xarakteristikaları məlum olan parametrlərə misal olaraq vergi dərəcələrini, vergi yükünü, vergi güzəştlərinin səviyyəsini, vergidən yayınma faizini, vergi potensialını və s. aid etmək olar. Elmi nöqteyi-nəzərdən vergi mexanizmlərinə vergi nəzəriyyəsinin kateqoriyaları kimi baxmaq olar. Bu halda vergi mexanizmləri ümumdaxili məhsulun bölüşdürülməsi prinsipini, ölkədəki mövcud sosial-iqtisadi bərabərsizliyin səviyyəsini müəyyənləşdirir. Son zamanlar xüsusi ilə Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə sosial parametrlərin iqtisadi aktivliyə təsir mexanizmlərinə xüsusi

önəm verilir. Sosial amillər iqtisadi aktivliyin əsas elementləri kimi qəbul olunur .

Vergi mexanizmlərinin qeyri-kəmiyyət xarakteristikalarına vergi ödəyicilərinin könüllü əməletmə meyllərinin səviyyəsini, vergi qanunvericiliyini, təşkilati və institusional prinsiplərini aid etmək olar. Funksional baxımdan vergi mexanizmlərinin rolunu iki hissəyə bölmək olar:

- fiskal;
- stimullaşdırıcı.

Bu iki hissə arasındakı münasibətlər (hansının daha üstün tutulması) vergi mexanizmlərinin funksional baxımdan optimallıq dərəcəsini təyin edir. Hansı sistemin optimal olması ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının prioritetlərindən, makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasından və digər kəmiyyət xarakteristikaları məlum olan və olmayan amillərin təsirindən asılıdır. Vergi mexanizmlərinin funksional baxımdan optimal modeli elmi cəhətdən əsaslandırılsa da, bir çox hallarda onun tətbiq edilməsi ümumiyyətlə, mümkün olmur, bəzi hallarda isə gözlənilən nəticələri vermir. Məsələn, Laffer nəzəriyyəsi iqtisadi ədəbiyyatda qəbul edilmiş nəzəriyyə olmasına baxmayaraq, bir çox ölkələrdə onun praktiki tətbiqi nəzəriyyə ilə uyğunlaşmadı. Məsələ ondan ibarətdir ki, vergi mexanizmlərinin tətbiqi iqtisadi amillərlə yanaşı, sosial faktorlardan da xeyli dərəcədə asılıdır. Sosial amilləri isə iqtisadi modellərdə nəzərə almaq həmişə mümkün olmur.

Vergi mexanizmləri özündə vergi münasibətlərinin forma və metodlarını cəmləşdirir. Vergi mexanizmi aşağıdakı əsas mərhələlərdən ibarətdir:

- vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında şəffaflıq;
- vergi mexanizminin müsbət və mənfi cəhətlərinin təhlili;
- vergi mexanizminin tətbiqi ilə bağlı analitik informasiyanın toplanılması.

Vergi texnologiyalarının tətbiqi vergi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsini onun iqtisadiyyatın inkişaf tələblərinə uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Məsələn, əmək tutumlu sahələrin inkişafı üçün tətbiq edilən vergi texnologiyaları, innovasiya xarakterli sahələrin inkişafı üçün tətbiq edilən mexanizmlərdən fərqli olmalıdır.

İnnovasiya xarakterli sahələrin inkişafında müvafiq vergi mexanizmlərinin tətbiqi mühüm rol oynayır. Ən sadə vergi mexanizmlərindən biri sabit vergi dərəcələrinə əsaslanan mexanizmdir. Bu vergi mexanizmlərinə əsasən, istehsalçının sərəncamında qalan gəlir onun iqtisadi fəaliyyətindən birbaşa asılı olur. Bu halda istehsalçı sərəncamda qalan mənfəəti artırmaq məqsədi ilə xərcləri azaltmağa, gəliri isə artırmağa çalışır.

Dünyanın inkişaf etmış ölkələrinin təcrübəsi sübut edir ki, məhz səmərəli vergi mexanizmlərinin tətbiqi nəticəsində innovasiya yönümlü müasir iqtisadiyyat yaratmaq mümkün olmuşdur. Məhz elmi cəhətdən əsaslandırılmış və praktiki təcrübədən keçmiş vergi mexanizmlərinin tətbiqi nəticəsində mineral təbii ehtiyatları demək olar ki, olmayan Yaponiya iqtisadi cəhətdən güclü, innovasiya baxımından isə dünyanın lider ölkələrindən birinə çevrilmişdir. Yaponiyada innovasiya yönümlü vergi siyasəti aşağıdakı əsas istiqamətlərdən ibarət olmuşdur:

- innovasiya sahəsində çəkilən xərclərə vergi güzəştlərinin tətbiqi;
- xaricdən əldə olunan texnologiyaların alınmasının iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması;
- elmi tədqiqat məqsədləri üçün alınan avadanlıqlara sürətləndirilmiş amortiza-

siya ayırmalarının tətbiqi;

- elmi-texniki tədqiqatlar üçün vergi güzəştlərinin tətbiqi.

Bir çox ölkələrdə vergi güzəştləri ilə yanaşı, vergi tətillərinin elan edilməsi də tətbiq edilir. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının müasir mərhələsində innovasiya yönümlü klasterlərin yaradılması imperativ xarakter daşıyır. Bu, bir tərəfdən iqtisadiyyatın neft sektorundan asılılığını zəiflədir, digər tərəfdən isə davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə zəmin yaradır. İxtiyari, o cümlədən innovasiya xarakterli sahələrin inkişafında vergi güzəştlərinin tətbiqinin stimullaşdırıcı funksiyaları ilə yanaşı, vergi inzibatçılığı baxımından çatışmayan cəhətləri də mövcuddur. İqtisadiyyatın qloballaşması, beynəlxalq şirkətlərin müxtəlif vergi dərəcələrinə malik ölkələrdə fəaliyyət göstərməsi vergi güzəştlərindən istifadə etməklə manipulyasiya imkanları yaradır və vergilərdən yayınırlar. Digər tərəfdən, texnologiyaların sürətli inkişafı, hansı xərclərin innovasiya, hansının qeyri-innovasiya yönümlü olmasının müəyyən edilməsində çətinliklər yaradır. Bu isə vergi orqanları üçün əlavə inzibati xərclər əmələ gətirir.

Əliyev Əli İmaş oğlu, dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
E-mail: fyi.s@mail.ru

BIG DATA (İRİ HƏCMLİ MƏLUMATLAR) TEXNOLOGİYALARI: ÜSTÜNLÜKLƏRİ VƏ SƏMƏRƏLİLİYİ

İqtisadiyyatın rəqəmsallaşması ilə əlaqədar olaraq informasiya məhsullarına və xidmətlərinə tələbat artır. Hesablamalara görə 2018-ci ildə gündə 135 mlrd. qiqabayt **(Gbyte)** informasiya yaranırdısa, 2025-ci ildə bunun həcmi gündə 465 mlrd. qiqabayt təşkil edəcəkdir. Eyni zamanda, 2025-ci ildə irihəcmli məlumatların (big data) beynəlxalq bazarının həcminin 2 dəfə artaraq 90 mlrd. dollara çatacağı gözlənilir [6]. Çeşidli tələbatları qarşılamaq üçün müxtəlif strukturlu və mənbəli irihəcmli məlumatları işləmək və təhlil etmək vacibdir. Deməli, toplanmış informasiya mühüm strateji aktivə çevrilir, fəaliyyətin idarə edilməsinə və əldə edilən nəticələrə əhəmiyyətli təsir göstərir.

Big Data (irihəcmli məlumatlar) rəqəmsallaşmanın mühüm vasitələrindən biridir. Rəqəmsal iqtisadiyyat bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə imkan verən yeni texnologiyadır, təkmilləşdirmədir, rəqəmsal məhsullardır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında Big Data (irihəcmli məlumatlar) texnologiyaların tətbiqinin böyük əhəmiyyəti vardır.

İrihəcmli məlumatlar böyük həcmdə və müxtəlif məlumatlardır ki, onların işlənməsi metodları bölüşdürülmüş miqyasda informasiyanı təhlil etməyə kömək edir. Qısa şəkildə ifadə etsək irihəcmli məlumatlar (Big Data) kompüterin operativ yaddaşında yerləşdirilməyən məlumatlardır. İrihəcmlilik məlumatların müstəqil xüsusiyyəti deyildir, lakin onların işlənməsi üçün tətbiq edilən sistemlərin xarakteristikasından asılıdır.

İrihəcmli məlumatları əsas xarakteristikaları ilə təsvir etmək olar. Belə xarakterli məlumatlara həcmlilik (volume), müxtəliflik (variety), sürətlilik (velocity), dəyişkənlilik (variability) və doğruluq (veracity) kimi xüsusiyyətlər xasdır [2]. Həcmlilik əldə edilən və saxlanılan məlumatların miqdarını xarakterizə edir. Məlumatların miq-

yası məlumatların əhəmiyyətini və potensialını müəyyən edir, həmçinin onlara irihəcmli məlumatlar (big data yaxud məlumatlar bazası) kimi baxmaq olar. Müxtəliflik məlumatların tipidir. İrihəcmli məlumatlar mətnlərdən, şəkillərdən, audio-vidiolardan və s. ibarət ola bilər. Məlumatlar bazası bir-biri ilə müqayisə edilərək olmayan məlumatlar tamamlana bilər. Burada sürət deyəndə məlumatların əldə edilməsinin və işlənməsinin sürətini nəzərdə tutur. Məlumatlar bazası çox vaxt real vaxt rejimində istifadə edilir. Dəyişkənlik məlumatlar dəstinin ziddiyyətliyi onların işlənməsinə və idarəedilməsinə mane ola bilər. Məlumatların keyfiyyəti həyata keçirilən təhlilin də-qiqliyinə birbaşa təsir göstərir.

İrihəcmli məlumatların təhlili yeni, əvvəlcədən məlum olmayan informasiyanı əldə etmək məqsədilə həyata keçirilir. Məlumatların ənənəvi təhlili ilə irihəcmli məlumatların (big data) təhlilinin müqayisəli səciyyəsini cədvəl 1-də əks etdirək.

Cədvəl 1.

Məlumatların ənənəvi təhlili və irihəcmli məlumatların (big data) təhlilinin müqayisəli xarakteristikası

Məlumatların ənənəvi təhlili	İrihəcmli məlumatların (big data) təhlili
Kiçik məlumat paketləri tədricən təhlil edilir	Məlumatların bütün kütləsi dərhal işlənilir
İşlənilmədən qabaq məlumatlar redaktə edilir və çeşidlənir	Məlumatlar ilkin formada işlənilir
Fərziyyədən başlamaq və onu məlumatlarla testləşdirmək	Tələb olunan informasiyanı əldə edənə qədər bütün məlumatlar üzrə əlaqələrin axtarışı davam etdirilir
Məlumatların toplanılır, işlənilir, saxlanılır və sonra təhlil edilir	İrihəcmli məlumatların işlənməsi və təhlili məlumatlar daxil olduqca real vaxt rejimində baş verir

Son illərdə irihəcmli məlumatlardan istifadə miqyası fasiləsiz olaraq artır. Müasir dövrdə irihəcmli məlumatlardan (big data) istifadə edilməsi bir çox sahələrdə, o cümlədən ticarətdə, səhiyyədə, maliyyədə, sənayedə, turizmdə və s. müxtəlif problemlərin həll edilməsinə imkan verir. İrihəcmli məlumatların işlənməsi və təhlili nəticəsində maraqlı tərəflər işlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırır və biznesini inkişaf etdirir.

İrihəcmli məlumatların toplanması və təhlili mühüm üstünlüklər yaradır. Onun yaratdığı əsas üstünlüklərə aid etmək olar:

- məlumatları müxtəlif mənbələrdən daxil olduğuna görə onu etibarlı edir;
- informasiya müntəzəm daxil olduğuna görə onu aktual edir;
- məlumatlar əl ilə təhlil edilmədiyinə görə xətaların sayı azalır və işləmək üçün mümkün informasiyanın həcmi artır;
- informasiyaya mərkəzi əlçatanlıq təmin edilir və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, big data texnologiyalarının geniş yayılmasına mane olan əsas amillərdən biri hansı məlumatların toplanması, saxlanması və təhlil edilməsinin, hansının nəzərə alınmamasının müəyyən edilməsidir.

İrihəcmli məlumatlarla işləməyin mühüm komponentlərindən biri onların toplanması texnologiyalarıdır. Bu zaman yalnız daxili məlumatlardan deyil, həm də internet, sosial və s. digər şəbəkələrdən və mənbələrdən informasiya axtarışından da istifadə edilir. Nəzərə alsaq ki, irihəcmli məlumatlar daimi yenilənir, onda təhlil alqoritmləri-

nin səmərəliliyi, onlayn nəticələr əldə etmək imkanları mühüm rol oynayır.

Məlumatların toplanması sahəsində bütün işləri şərti olaraq üç mərhələyə: inteqrasiya, idarəetmə və təhlilə bölmək olar. Birinci mərhələdə irihəcmli məlumatların (big data) tətbiqinin məqsədi müəyyən edilir, informasiyanın toplanması vasitələri seçilir, həmçinin məlumatlar daxil olan digər mənbələrlə əlaqələndirilir. İdarəetmə mərhələsində informasiyanın saxlanması platforması seçilir. Nəhayət, üçüncü mərhələnin əsas vəzifəsi təhlil əsasında faydalı informasiya əldə etməkdən ibarətdir. İrihəcmli məlumatlarla işləməyin ən perspektivli vasitələrindən biri neyron şəbəkələridir.

Big data müxtəlif informasiyaların həcmli və mürəkkəb dəstidir. Onlar "xam şəkildə" olan məlumatlardır, dəyərli informasiya əldə etmək üçün ilkin işlənilməsi tələb olunur. Big data rəqəmsal mühitdə hər dəqiqə yaranan böyük həcmli strukturlaşdırılmış və qeyri-strukturlaşdırılmış məlumatları xarakterizə edir. İBM təsdiq edir ki, dünyada gündə 2,5 kvintilyon bayta yaxın yeni məlumatlar yaradılır. Qlobal məlumatların 90%-i son iki ildə əldə edilmişdir [5]. İnformasiyanın həcmi deyil onun təhlilinin verdiyi imkanlar vacibdir. İrihəcmli məlumatların əsas üstünlüklərindən biri proqnozlu təhlildir. Proqnozlu təhlil toplanmış informasiyanın təhlili əsasında nə baş verə bilər? sualına cavab verərək gələcəyin naməlum hadisəsini proqnozlaşdırır. Bu zaman çoxsaylı metodlardan, 0 cümlədən riyazi statistikadan, modelləşdirmədən, məlumatlar elminin (data science) digər sahələrindən, həmçinin məlumatların intellektual təhlilindən (data mining**)** istifadə edilir.

İrihəcmli məlumatların təhlili vasitələri strateji qərarların nəticələrini proqnozlaşdırır ki, bu da əməliyyat səmərəliliyini optimallaşdırır və riskləri azaldır. Big data vəziyyəti daha dəqiq təsvir etmək üçün bir neçə mənbələrdən relevant və dəqiq informasiyanı birləşdirir.

Rəqəmsal mühitdə bazar subyekti əsas rəqabət üstünlüyünə məlumatları toplamaq hesabına deyil, həm də böyük həcmdə məlumatlardan operativ olaraq faydalı informasiya əldə etmək imkanları hesabına nail olur. Ümumiyyətlə, idarəetmədə irihəcmli məlumatların tətbiqinin yaratdığı üstünlüklərə aid etmək olar:

- qərar qəbul etmənin səmərəliliyini yüksəltməyə imkan verir. İrihəcmli məlumatlar platformasının real vaxt rejimində məlumat resurslarını təşkil etmək funksiyası vardır. Eyni zamanda, kütləvi məlumatları tez işləmək və təhlil etməklə mühüm informasiyanı əldə etmək olar;
- qərar qəbuletmə vasitələrinin təkmilləşdirilməsinə şərait yaradır;
- qəbul edilən qərarların keyfiyyətini və əminlik səviyyəsini yüksəldir;
- irihəcmli məlumatlar texnologiyası müəssisənin əməliyyat strategiyası üçün istiqamətdir [1, səh.323].

Big data texnologiyalarının idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesinə istiqamətlərini qiymətləndirərkən onun idarəetmə qərarlarının qəbulu mühitinə, idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesinə, idarəetmə qərarlarının iştirakçılarına, idarəetmə qərarlarının qəbulu texnologiyalarına təsirinə xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir.

İrihəcmli məlumatların (big data) əsas prinsipləri üfüqi miqyaslılıq (yəni bu o deməkdir ki, məlumat kütləsi böyük ola bilər, ona görə də irihəcmli məlumatların işlənməsi sistemi həcmin artması ilə dinamik olaraq genişlənməlidir), sabitlikdən imtinalılıq (hətta avadanlığın bəzi ünsürləri işləmədiyi halda, bütün sistem işləmək qabiliyyətlində olmalıdır) və məlumatların lokallığıdır. Bu prinsiplərin sabit işləməsi və

uyğun olaraq irihəcmli məlumatların saxlanması və işlənməsinin yüksək səmərəliliyi üçün blokçeyn (blockchain) kimi yeni texnologiyaların tətbiqi zəruridir. Blokçeyn kompüter şəbəkələri qovşaqlarından birgə istifadə əsasında məlumat bazasının bölgüsüdür. Əgər irihəcmli məlumatlar saydırsa (kəmiyyətdirsə), blokçeyn keyfiyyətdir. Blokçeyndən istifadə edilməsi irihəcmli məlumatların təhlilində yeni səviyyədir. Belə informasiya strukturlaşdırılmışdır, mükəmməldir və təhlükəsizdir, eyni zamanda, şəbəkə arxitekturasında saxtalaşdırmaq mümkün deyildir. Onu təhlil edərək alqoritmlər real vaxt rejimində hər bir tranzaksiyanı yoxlaya bilər ki, bu da rəqəmsal mühitdə fırıldaqçılığı praktiki olaraq aradan qaldırır.

Beləliklə, big data texnologiyalarının tətbiqi məlumatların işlənməsi müddətini azaltmağa, səmərəli iş planını qurmağa, aktual məhsullar təklif etməyə, xərcləri azaltmağa və rəqabət üstünlüyünə nail olmağa və s. imkan verir. Başqa sözlə desək, məlumatların keyfiyyət dərəcəsi biznes proseslərinin nəticəliliyinə məlumatların müntəzəm təhlili, yaxud profilləşdirilmiş məlumatlardan istifadə edilməsi mövcud vəziyyətə adekvat qərarların qəbul edilməsinə, əlaqələrin optimallaşdırılmasına, yaranmış vəziyyətə tez və dəqiq reaksiyaya verilməsinə birbaşa təsir göstərir. Əlbəttə ki, bu üstünlükləri yaradan big data texnologiyalarının tətbiqidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Федорова Л.А., Ху Гуйюй, Хуан Сяоянь, Землякова С.А. Применение технологий big data в деятельности современных предприятий // Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2020. – № 9-2. – стр. 322-329
2. Радченко И.А. Технологии и инфраструктура Big Data- СПб: Университет ИТМО. - 2021. - 152 с.
3. https://finassessment.net/blog/predictiv-analitika-hr
4. https://www.oracle.com/ru/business-analytics/what-is-analytics.html
5. https:// www. ibm. com/us-en/
6. https://www.idc.com/

Sadıqov Tahir Əli oğlu,
iqtisad elmləri namizədi, dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Email: tsadiqov59@mail.ru

İNDİKİ RƏQƏMSALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ VERGİTUTMANIN TRANSFORMASİYASI

Rəqəmsal texnologiya cəmiyyət həyatının bütün sferalarında geniş tətbiq olunmağa başlanmışdır və bundan sonra rəqəmsal iqtisadiyyatı ənənəvidən praktiki olaraq fərqləndirmək mümkün olmayacaq. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması nəticəsində iqtisadi artıma şərait yaradan aşağıdakı üstünlüklər əldə edilir:

– real vaxt rejimində geniş istifadəçi əhatəsinin informasiyalarına uzun müddətli daxil olmaq sayəsində növbəti fəaliyyətin planlaşdırılması üçün qərarların qəbul və

təhlil edilməsi prosesinin informasiya təminatının təkmilləşdirilməsi;

– böyük həcmli məlumatların işlənməsi sisteminin təşkili;

– buludlu hesablamalardan istifadə etməklə məlumat mübadilələrinin sürətinin artırılması;

– xərcləri azaltmaqla biznes proseslərin sürətləndirilməsi;

– müəssissə və dövlət orqanları ilə əməkdarlıq və qarşılıqlı fəaliyyətin sadələşdirilməsi;

– innovativ məhsul və xidmət bazarında işlənmə və təqdim etmə müddətlərinin ixtisar edilməsi;

– əmtəə istehsalçılarının öz məhsul və xidmətlərinin hərəkəti və təqdim edilməsi üzrə xərclərin azaldılması;

– dünya bazarına çıxış imkanı;

– əmək məhsuldarlığı və təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərinin artırılması;

– malların hərəkəti üzərində manitorinqin aparılması imkanı və iqtisadi əməliyyatların şəffaflığı;

– mal və xidmətlərin satışı prosesində çoxsaylı vasitəçilərin olmaması (bu səbəbdən qiymətin azalmasına təsir etməsi) [6, 7].

Lakin iqtisadiyyat üçün aşkar üstünlüyə malik olmasına baxmayaraq, bir çox dövlətlər vergitutma sferasında aşağıdakı problemlərlə rastlaşa bilər:

– rəqəmsal iqtisadiyyata xas olan yeni obyekt və proseslərin tənzimlənməsi üçün normativ-hüquqi aktların, eləcə də rəqəmsal iqtisadiyyat subyektlərinin vəzifə və qanun pozuntusuna görə məsuliyyətlərinin olmaması;

– vergi proseslərinin (informasiyalaşdırma, inzibatlaşdırma, xidmət və nəzarət) rəqəmsallaşmasının lazımı səviyyədə olmaması;

– vergi sirri təşkil edən toplanmış məlumatların (eləcə də onların oğurlanma təhlükəsi) və əlaqə kanallarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin rəqəmsallaşma səviyyəsinin aşağı olması;

– toplanmış məlumatların toplanması, effektiv və tez işlənməsi üçün texniki vasitələrin lazımınca təmin edilməməsi;

– elektron ödəniş sistemləri və rəqəmsal valyuta ilə ödənişlər zamanı aparılmış əməliyyatların təsdiq edilməsi, eləcə də satıcı və alıcıların eyniləşdirilməsi;

– rəqəmsal kommersiyadan gəlir alınarkən büdcəyə ödəniləcək vergi öhdəliklərinin hesablanmasındakı çətinliklər;

– eyni zamanda bir neçə ölkədə vergi ödənişi üzrə öhdəlik yarandığı zaman ikiqat vergitutma ehtimalının olması;

– elektron kommersiyadan olan mənfəətin ofşorlara ötürülməsi [1, 5].

Rəqəmsallaşma dövründə effektiv vergi sisteminin qurulması üçün rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində aşağıdakı istiqamətlər üzrə vergitutmanın transformasiya edildiyi xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmək lazımdır: vergi inzibatçılığı və nəzarətinin texniki təchizat prosesi; yeni obyekt və əməliyyatların vergiyə cəlb edilməsinin normativ-hüquqi bazası və mexanizminin hazırlanması; beynəlxalq rəqəmsal iqtisadiyyatın vahid prinsip və metodlarının hazırlanması.

Vergi ödəyicilərinə xidmətin yaxşılaşdırılması üçün dünyanın bir çox ölkələrinin vergi xidmətlərində vergi inzibatçılığı və nəzarəti proseslərində təqdim edilən dövlət

xidmətlərinin sürət və keyfiyyətini artıran informasiya texnologiyalarından aktiv surətdə tətbiq olunur.

Bundan başqa, vergi xidməti inzibatçılıq prosesində innovativ məhsullar istifadə etməklə vergi ödəyicilərinə aşağıdakı onlayn xidmətlər təklif edirlər: vergi orqanları tərəfindən vergi bəyannamələrinin ilkin doldurulması; vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi orqanının rəsmi saytındakı qeydiyyat məlumatlarında müstəqil dəyişikliklər etmək və vergi öhdəliyinin hesablanmasında köməklik almaq; "blokçeyn" və "biometrin" tətbiqi (vergi ödəyicisinin elektron imzası kimi biometrik texnologiyalarla səs və mətnin tanınmasından istifadə olunur) [4, 9].

Hazırda tətbiq olunan vergi nəzarətinin innovativ informasiya sistemi sahəsində vergi orqanları müstəqil olaraq bəyannamələri tutuşdurmaq və ƏDV zəncirlərdə qırılmaları aşkar etməklə, eləcə də ƏDV üzrə qanunsuz çıxılmalar və əvəzetmə hallarının qarşısının alınması üçün hər bir vergi ödəyicisi üzrə risk profili tərtib etməklə, real vaxt rejimində bütövlükdə əlavə dəyərin yaranması prosesini təhlil edir. Bundan başqa, vergi orqanları həmin texnologiyadan istifadə etməklə malların (xəz-dəri məmulatları, dərman, spirtli içkilər) markalanması və izlənməsi üçün informasiya sistemi yaradır, topdan və pərakəndə satışı təhlil etmək imkanı verən onlayn kassalardan istifadə edir [4,10].

Məlumdur ki, əksər ölkələr müəssisə və fiziki şəxslərə hesabatları qeydiyyatdan keçirmək və təqdim etmək, istənilən vaxt vergi öhdəliklərini ödəmək, vergi orqanlarına isə real rejim vaxtında vergitutma proseslərinə aid informasiyanı toplamaq və işləmək imkanı verməklə vergi sistemini kökündən dəyişməyə çalışırlar.

Transformasiyanın digər istiqaməti rəqəmsal iqtisadiyyata xas olan vergi obyektlərinin (məsələn, kriptovalyuta – rəqəmsal yalyuta) vergiyə cəlb edilməsinin hüquqi tənzimlənməsidir. Yeni elektron valyutanın – kriptovalyutanın meydana gəlməsi vergitutma məqsədilə onun idendifikasiyası və hüquqi statusu məsələlərini aktuallaşdırdı. Kriptovalyuta bazarı tədqiq edilərkən hər birində vergitutma obyekti yarana biləcək dörd sektor müəyyən edilmişdir:

– kriptovalyutanın yaranması və ya mayninq;

– kriptovalyutanın saxlanması üçün kisə;

– kriptovalyutanın alınması, satışı və fiat valyuta ilə (dəyəri emissiya edən dövlət tərəfindən təmin edilən) pullara mübadiləsi üçün birja;

– mallara (xidmətlərə) görə kriptovalyuta ödənişləri [4,14].

Təcrübə göstərir ki, kriptovalyutanın hər hansı obyektə aid edilməsi və onların vergiyə cəlb edilməsi baxımından dünyanın müxtəlif ölkələrinin mövqeyi fərqlidir.

Məsələn, bəzi ölkələr hesab edir ki, kriptovalyuta qanuni ödəniş vasitəsidir və onunla aparılan əməliyyatlardan vergi tutulmalıdır, digər kriptovalyutanın tənzimlənməsi məsələləri üzrə normativ aktlar hazırlayır, bəziləri isə rəsmi olaraq kriptovalyuta əməliyyatlarını rəsmi olaraq qadağan edir.

Kriptovalyutanın vergiyə cəlb edilməsi və hüquqi tənzimlənməsinin əsas problemlərindən biri kriptovalyutanın təyinatı və tənzimlənməsinə yanaşmanın və onların vergiyə cəlb edilməsi üzrə vahid siyasətin olmamasıdır. Çünki kriptovalyuta bazarını tam formalaşdırmaq mürəkkəb və hər hansı ölkənin milli qanunvericiliyi ilə tənzimləmək olduqca çətindir. Kriptovalyutanın vergiyə cəlb edilməsi və hüquqi tənzimlənməsi rəsmi olaraq dünya ölkələrinin təxminən 25 faizində mövcuddur. Avropa İttifaqının əksər, Asiya və Latın Amerikasının bəzi ölkələri kriptovalyutanın vergiyə cəlb

edilməsi üçün gəlir vergisi və korporativ gəlir vergisindən istifadə edirlər. Həmin ölkələr hesab edir ki, subyektlərin istehsal, ticarət və digər məşğulluqdan olan pul vəsaitləri kimi kriptovalyuta gəlir mənbəyidir. Həmin ölkələrdə gəlir vergisinin dərəcəsi 0 (sıfır) faizdən 55% arasında dəyişir. Bəzi ölkələrdə mal və xidmətlərə görə kriptovalyuta ilə hesablaşmağa icazə verilir, rəqəmsal pulların fiat pullara mübadiləsi üçün bankomatlar mövcuddur, pul köçürmələrinə icazə verilir, vertual valyuta ilə sövdələşmələr üçün qaydalar hazırlanmış və hətta onların köməkliyi ilə vergilərin ödənilməsi imkanları nəzərdən keçirilir [2, 15].

Bundan başqa, son illər dünya birliyi rəqəmsal iqtisadiyyat şəraitində ədalətli və səmərəli vergituma sisteminin yaradılması baxımından bəzi addımlar atır. Məsələn, hələ 2013-cü ildə Fransa tərəfindən Google, Amazon Facebook kimi rəqəmsal platformalar tərəfindən informasiyanın toplanmasına görə internet vergisinin tətbiq olunmasını təklif etmişdir. Vergi dərəcəsinin isə ixtisaslaşdırılmış internet firmaları izləyən və kənar auditorlar tərəfindən yoxlanılan istifadəçilərin sayından asılı olaraq müəyyən edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. 2017-ci ildə isə müxtəlif alternativ vergilər (ayrıca və ya korporativ verginin tərkib hissəsi kimi gəlir vergisi şəklində kompaniyaların dövriyyəsindən tutulan vergi; rəqəmsal xidmətlərin göstərilməsindən, yaxud reklam fəaliyyətindən alınmış gəlirlərə görə vergi) tətbiq olunurdu.

Beləliklə, etiraf etmək lazımdır ki, ölkələr rəqəmsal xidmətlər sferasının ən iri nümayəndələrinin gəlirlərindən vergi daxilolmalarına görə bir-biri ilə rəqabət aparırlar.

Müxtəlif dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, yeni biznes şəraitinə uyğunlaşmaq üçün rəqəmsal texnologiya və mövcud vergi qaydalarından istifadə etmək, eləcə də vergi təşkilatlarını işində rəqəmsal texnologiyanı aktiv surətdə tətbiq etməklə vergitutmanın transformasiyasının labüdlüyünü göstərir ki, bu da əmək məsrəflərini optimallaşdırmaq, vergi sferasında dövlət xidmətlərinin sürət və keyfiyyətini artırmaq imkanı verir.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq dövlət vergi orqanlarının rəqəmsallaşdırma şəraitinə transformasiya olunmasının əsas istiqamətləri kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1) Müxtəlif hakimiyyət orqanlarına çıxış imkanı olan təsərrüfat subyektləri haqqında informasiyanın toplanması və işlənməsi üzrə vahid sistemin yaradılması;

2) Toplanıb saxlanılan məlumatların oğurlanması və kənar şəxslərin qeyri-qanuni daxilolmalardan qorunması üçün təhlükəsizlik sisteminin yaradılması;

3) Vergi ödəyiciləri arasında partnyorluq münasibətlərinin və əsas məqsədi vergi qanun pozuntularının qarşısının alınması olan müştəriyönümlü vergi siyasətinin qurulması;

4) Yeni rəqəmsal obyekt və əməliyyatların tənzimlənməsi məqsədilə mövcud normativ-hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi;

5) Vahid informasiya sisteminin məlumatlarına və yeni rəqəmsal idendifikasiya sisteminə əsasən tədricən vergi idarələri tərəfindən hesabatların ilkin tərtib edilməklə, vergi orqanlarının vergi ödəyiciləri ilə elektron qarşılıqlı fəaliyyət sisteminin genişləndirilməsi;

6) Vergi ödəyiciləri üçün real iş rejimində "Vergi ödəyicisinin şəxsi kabineti" xidmətindən istifadə etmək imkanlarının genişləndirilməsi;

7) Vergi hesabatının təqdim olunması müddəti, vergi ödənişlərinin son ödəniş müddəti, vergi qanunvericiliyindəki dəyişikliklər haqqında bildiriş almaq imkanı verən yeni vergi mobil sisteminin hazırlanması və tətbiqi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Kərimov A. Mühasibat uçotu, vergilər, 2020, 580 s.
2. Bayramov A.Vergi uçotu: A-dan Z-yə, 2020, 768 s. .
3. Sadıqov T.Ə. Vergi uçotu və auditi. B.; 2014. 380 səh.
4. Санкова Л.В. Цифровизация региональной экономики // Человеческий, производственный и сервисный потенциал экономики: глобальные тренды и локальные практики: Материалы Международной научно-практической конференции. 2020. – с. 409-415.
5. Чернов В.А. Выбор инструментов стратегии налогообложения для устойчивого инновационного развития экономики России // Налоги и налогообложение. – 2019. – № 3. – с. 154-162.
6. Янченко Е.В. Налоговое регулирование как фактор конкуренто-способности в условиях цифровизации экономики // Вопросы инновационной экономики. – 2021. – Том 11. – № 2. – С. 537-552.
7. Juswanto W., Simms R. Fair Taxation in the Digital Economy. ABD Institute. Poicy Brief. [Электронный ресурс].

Mustafayev Asif Mirlazım oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:asif5252@rambler.ru

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİN ƏLDƏ OLUNMASI ÜZRƏ KORPORATİV İDARƏETMƏNİN ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Dövlət sektoruna aid müəssisələr ölkə iqtisadiyyatında kifayət qədər çəkiyə malik olan təsərrüfat subyektləri kimi özünü göstərir. Xüsusən də qeyd etmək lazımdır ki, sosial-iqtisadi problemlərin həllində və məşğulluğun təmin olunmasında daha çox özünü göstərməkdədir. Əmtəə və xidmətlər istehsalı üzrə ÜDM-də 45 faizlik, mülkiyyət mənsubiyyəti olaraq isə 17 faizlik paya malik olan dövlət müəssisələri daha çox ictimai əhəmiyyətli işlərdə, təbii ehtiyatlar üzrə bölgüdə, infrastruktur layihələrin reallaşmasında, rabitə, enerji sektorlarında və nəqliyyat, su təchizatı sahəsində xüsusi çəkiyə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət müəssisələrində fəaliyyət səmərəliliyin artırılması məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə tədbirlərdən biri kimi 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin "Səhmlərinin nəzarət zərfi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" imzaladığı sərəncamı xüsusi ilə vurğulamaq lazımdır. Bu sərəncam imkan verəcəkdir ki, dövlət müəssisələrinin fəaliyyətində şəffaflıq, hesabatlılıq və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmaq ön plana çıxsın. Xüsusən də bu sərəncamla dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmə imkanları genişlənəcəkdir.

İmzalanan sərəncam əsasında dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmə qaydaları tənzimlənəcək, müəyyən standartlar tətbiq ediləcəkdir. Əsas məqsəd yenə burada şəffaflığın artırılması ilə yanaşı, bazar sistemi üçün sağlam rəqabət mühitinin yara-

dılmasıdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət mülkiyyətinə məxsus müəssisələrdə korporativ idarəetmə tətbiq baxımından eyni nəticələri verməyə bilər. Bunun üçün ilk öncə müəssisə daxilində auditin aparılması, həmçinin uçotun mütərəqqi edilməsi, risklərin qiymətləndirilməsi və aktivlərdən səmərəli istifadə olunması aktuallıq kəsb edir ki, bu da imzalanan sərəncamda nəzərdə tutulmuşdur.

Dövlət müəssislərində korporativ idarəetmənin tətbiqi bir tərəfdən dövlət sahibkarlığının, digər tərəfdən isə özəl sektor ilə sağlam rəqabət mühitinin yaradılmasına gətirib çıxaracaqdır. Xüsusən də, dövlət müəssisələri üzrə dövlətin iqtisadi siyasətində tənzimləmənin sərhədlərinin dəqiq müəyyən olunması digər sektorlar üçün şəffaflıq baxımından əlavə stimul yaradacaqdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət müəssisələrində korporativ idarəetmənin genişləndirilməsi həm nemətlər bazarında, həm də pul bazarında müəyyən tarazlığın əldə olunmasına şərait yaradacaqdır. Məlumdur ki, Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının zəif inkişaf etməsi maliyyə bazarının bu sahə üzrə əməliyyatlar baxımından geri qalmasını şərtləndirir. Bir çox ölkələrdə fond bazarının kapitallaşmasının 20-50%-nə qədərini dövlət müəssisələrinə aid qiymətli kağızlar təşkil edir ki, bu ölkələrə Malayziyanı, Hindistanı və s. daxil etmək olar.

Korporativ idarəetmənin tətbiqi dövlət müəssisələrinin dövlət büdcəsi yükünü azaldacaq və əlavə dividentlər gətirəcəkdir. Bu, həmçinin Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2016-cı ildə imzaladığı "Azərbaycanın milli iqtisadiyyatı və əsas iqtisadi sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi"ndə nəzərdə tutulan prioritet istiqamətlərə uyğun olduğunu da söyləmək lazımdır. Belə ki, əsas prioritetlərdən olan dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı korporativ idarəetmə baxımından daha da genişlənəcəkdir.

Dövlət müəssisələrinə korporativ idarəetmənin tətbiqi ilə mülkiyyət bazasında nəzarət, fəaliyyət və idarəetmə baxımından mövcud qanunvericilik bazada müəyyən dəyişiklik edilməsinə ehtiyac olacaqdır. Xüsusən də Azərbaycanda dövlət mülkiyyətinə aid olan 20 ən iri müəssisələrdə korporativ idarəetmənin tətbiqi məqsədəuyğundur. Daha öncədən qeyd etdiyimiz kimi, dövlət sektoru üzrə vahid hüquqi bazanın yaradılmaması qeyd olunan prosesi ləngidən amillərdən hesab olunur. Belə bir qanunvericiliyin formalaşması özlüyündə dövlət mülkiyyətinin məqsədlərini formalaşdırmağa, strateji əhəmiyyət kəsb edən sahələrin müəyyən edilməsinə, təsərrüfat daxili fəaliyyətlərin səmərəli idarə edilməsinə, nəticədə hesabatlılığın, şəffaflığın gücləndirilməsinə şərait yaradacaqdır. Bunun üçün dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin fəaliyyəti üzrə vahid dövlət siyasəti həyata keçirilməlidir.

Məlumdur ki, Azərbaycanda dövlət mülkiyyətinə aid olan iri müəssisələrin iqtisadi göstəriciləri, maliyyə məlumatları ictimaiyyət üçün bir o qədər də açıq deyildir. İstər Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulan hədəflərə çatmaq, istərsə də sağlam rəqabət mühitinin yaradılması üçün yüksək keyfiyyətli və etibarlı iqtisadi göstəricilər tələb olunur. Bu sahədə ölkəmizdə müəyyən problemlər vardır. Məhz korporativ idarəetmənin tətbiqi bu sahədə müəyyən müsbət dəyişikliklərə gətirib çıxaracaqdır. Bu sahədə hələ ki, 3 normativ akt fəaliyyət göstərir. Onlara:

1. "Səhmlərin nəzarət paketi dövlətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin səmərəliliyinin gücləndirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı;

2. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "İri dövlət müəssisələrində maliyyə və biznes fəaliyyətinin şəffaflıq-səmərəliliyin gücləndirilməsi üzrə tədbirlər planı";

3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "İri dövlət şirkətlərinin gəlir və xərcləri haqqında" .

Özəlləşmə prosesinin başlandığı gündən (1996-2016) bu günə qədər 20 iri dövlət müəssisəsindən 16-sının artıq səhmdar cəmiyyətinə çevrildiyini qeyd edə bilərik. Səhmdar cəmiyyətinə çevrilməsinə baxmayaraq, bu müəssisələr (SOCAR istisna olmaqla) ölkənin fond bazarında ciddi mövqeyi nümayiş etdirə bilməmişlər. Bu sahədə yalnız ARNDŞ-ni xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, onun mütərəqqi beynəlxalq təcrübələri mənimsədiyini söyləyə bilərik.

Beynəlxalq təcrübə. Müasir dövrdə dövlət mülkiyyətinə aid olan müəssisələr Mərkəzi Asiyada, Şərqi Avropa ölkələrində ciddi bazar iştirakçılarına çevrilmişlər. Həmin ölkələrdə geniş miqyaslı özəlləşdirmənin həyata keçməsinə baxmayaraq dövlət sektoru bir sıra göstəricilər üzrə ÜDM-də xüsusi çəkiyə malikdir (cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Bəzi ölkələrdə dövlət müəssisələrinin ÜDM-də çəkisi

Ölkələr	Çəki %
Belarusiya	61
Azərbaycan	45
Norveç	33
Ukrayna	16
Polşa	20
Moldova	16
Serbiya	10
Gürcüstan	4

Mənbə: SOE FACT (2014-2016). Hesabat

2015-ci ildən başlayaraq aşağı neft gəlirlərinə uyğun dövlətin iqtisadi siyasətinin formalaşdığını nəzərə alaraq büdcədən bu sektorun maliyyələşirilməsi imkanları azalmış, bu sektorda ciddi islahatların həyata keçirilməsi aktuallaşmışdır. Belə ciddi islahat kimi biz dövlət mülkiyyətində olan müəssisələrin özəlləşdirilməsi prosesini misal göstərə bilərik. Xüsusən də 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalanan "Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi və idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında" fərmanını qeyd etmək lazımdır.

Nəzərdə tutulan fərman qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində ölkədə iqtisadi fəallığı artırmaq, özəl sektora əlavə stimul vermək, struktur dəyişikliyini özündə birləşdirməklə şaxələndirməni həyata keçirmək, ümumən makroiqtisadi tarazlığın təmin olunması və səmərəliliyin yüksəldilməsi məqsədilə bir sıra tədbirlər paketi nəzərdə tutur. Bu tədbirlərə dövlət mülkiyyətində saxlanılacaq müəssisələrin siyahısının müəyyən olunması, onların restruksiyaziyasının həyata keçirilməsi, qeyri-istehsal profilli sahələrin özəlləşdirməyə çıxarılması əsas müddəalardan hesab olunur. Özəlləşdirilməyə çıxarılacaq müəssisələrin isə sağlamlaşdırılması üçün maliyyə öhdəliklərinin və borclarının tənzimlənməsi, idarəetmə və sosial problemlərin həlli, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin şəffaflığı, xüsusən də regional miqyasda sağlam rəqabət mühitinin yaradılması əsas hədəflərdən sayılmışdır. Şübhəsiz ki, belə bir prosesin həyata keçirilməsi dövlət əmlakı ilə bağlı bəzi normativ hüquqi aktlarda dəyişiklikləri tələb edəcəkdir. Özəlləşdirməyə çıxarılan dövlət müəssisələrinin səhmdar cəmiyyətə çevrilməklə kooperativ idarəetmənin bu sektor üzrə reallaşması daha da sürətlənəcəkdir.

Nəcəfova Vəfa Qurban qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Milli Aviasiya Akademiyası
Email: necefli75@mail.ru

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ TƏHLİLİ

XX əsrin sonlarında Azərbaycan mürəkkəb tarixi dövr yaşasa da, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında böyük təkamül yolunu inamla keçərək sabit, təhlükəsiz və müasir həyat səviyyəsini təmin etmiş dövlət kimi dünyada tanındı. Ölkənin beynəlxalq nüfuzu əhəmiyyətli dərəcədə artmış, cəmiyyətdə dövlətçilik ənənələri güclənmiş, müasir sosial-iqtisadi infrastruktur quruculuğu uğurla həyata keçirilmişdir. İqtisadi inkişafdan faydalanan yüksək maliyyə imkanları uzun illər makroiqtisadi sabitlik və artıma mühüm töhfə vermiş, təhlükəsizliyin təmini üçün güclü potensial yaratmışdır.

44 günlük Vətən müharibəsində əldə etdiyimiz qələbə nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından istifadə olunması Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcəkdir. Bu çərçivədə regionda təhlükəsizliyin, sabitliyin, rifahın və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşması, eləcə də iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsi Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın region iqtisadiyyatının ümumi arxitekturasının müəyyən edilməsində rolunu daha da möhkəmləndirəcəkdir.

Uğurlu sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətlər, milli və multikultural dəyərlər qarşıdakı illərdə Şərqlə Qərbin qovşağı olan Azərbaycanın qüdrətinin daha da artacağına əminlik yaradır. Bu imkanlar 2030-cu ilə qədər olan mərhələdə Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə və müasir həyat standartlarına əsaslanan yüksək sosial rifah cəmiyyətinə malik qüdrətli dövlətə çevrilməsinə zəmanət verir. Azərbaycan dövləti ölkədə əhalinin həyat səviyyəsinin daha da artırılması üçün sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi yolunu seçmişdir.

Azərbaycanın dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafı və işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası dövlətin diqqət mərkəzindədir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev ötən ilin yekunlarına dair müşavirədə torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsinin son otuz ilin ən mühüm tarixi hadisəsi olduğunu qeyd etmişdir. Müşavirədə işğaldan azad edilən ərazilərdə quruculuq işlərinin aparılması bir daha vurğulanmışdır. Eyni zamanda, əzəli yaşayış sahələrimizdə tariximizi, mədəniyyətimizi və iqtisadiyyatımızı yenidən canlandırmaq üçün bu ərazilərə mərhələli şəkildə sektorlar üzrə investisiya qoyuluşlarının və digər sərmayələrin cəlb edilməsi qarşıya qoyulan mühüm vəzifə kimi qiymətləndirilmişdir.

İqtisadiyyat Nazirliyi bu vəzifələrlə əlaqədar işğaldan azad olan ərazilərin bərpası və inkişaf istiqamətində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər və həmin rayonların iqtisadi potensialının ölkəyə, xüsusilə qeyri-neft sektoruna yeni, yerli və xarici investisiyaların cəlb olunmasına zəmin yaradılacağını qeyd etmişdir. Bu işlərin görülməsi zamanı dövlət vəsaitinə qənaət edilməsi və investisiyaların səmərəliliyinin artırılması məqsədilə yol-nəqliyyat, kommunal infrastrukturu, ənənəvi və alternativ enerji

istehsalı, miqrasiya və meliorasiya sisteminin çəkilməsi və sair sahələr üzrə investisiya sahələri həyata keçirilməsində dövlət özəl sektor tərəfdaşlarından geniş istifadə edilməsi, iqtisadi aktivliyin təşviq edilməsi məqsədilə işğaldan azad olunmuş ərazilərə xüsusi güzəştli iqtisadi rejimin tətbiq olunması məqsədəuyğun hesab edilir. Bu işləri müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün Qarabağ Dirçəliş Fondu yaradılıb. Belə ki, 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən ayrılan 2,2 milyard manat vəsait ilə yanaşı, dövriyyəyə cəlb olunma milli sərvət - torpaq, meşə, su, faydalı qazıntılar, əmlak və mədəni sərvətlər kapitalının həcmini - əsas fondları artırır. Bütün bunlardan səmərəli istifadə işğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişafını təmin edəcəkdir. Vurğulamaq yerinə düşər ki, 2021-ci il Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən davamlı inkişaf üçün "Beynəlxalq Yaradıcı İqtisadiyyat" ili elan olunmuşdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nümunəvi üzv dövləti olaraq, Azərbaycanın bu təşəbbüsə qoşulması işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ardıcıl iqtisadi inkişafın təmin edilməsi istiqamətində investisiyaların cəlb edilməsini daha gücləndirəcəkdir. Bunlar isə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə uğurla nail olunmasında mühüm rol oynayacaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yanında Dövlət Avtomobil Nəqliyyat Xidmətinin verdiyi məlumata görə, 30 il ərzində düşmən ərazilərimizdə nəqliyyat infrastrukturunu və avtomobil nəqliyyatını məhv etmişdir. Belə ki, 22 avtonəqliyyat müəssisəsi, 10 avtovağzal və avtostansiya kompleksi, avtonəqliyyat müəssisələrinə məxsus Ağdamda 160, Füzulidə 60, Cəbrayılda 15, Zəngilanda 40, Şuşada 90, Xocalıda 70, Qubadlıda 50, Xankəndidə 350, Kəlbəcərdə 70, Ağdərədə 30, Xocavənddə 10, ümumilikdə, 1015 ədəd nəqliyyat vəsitələri talan edilib, yararsız hala salınmışdır. Məhv edilən nəqliyyat infrastrukturunun və maddi-texniki bazasının yenidən qurulması üçün ayrılmış investisiyalardan səmərəli istifadə vacib məsələlərdən biridir. Hazırda Prezidentin Ehtiyat Fondundan müvafiq vəsait ayrılmışdır. Füzuli-Şuşa avtomobil yolu, Bərdə-Ağdam dəmiryolunun inşasına artıq başlanmışdır. İşğal-dan azad edilmiş ərazilərin sənaye potensialını nəzərə alsaq, Füzulidə artıq beynəlxalq hava limanının inşasına başlanmışdır. Eyni zamanda, Horadizdən Zəngilana, oradan Qubadlıya və sonra Laçına qədər yolun çəkilişinə də hazırlıq işləri görülür. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev erməni vandalizmindən danışarkən qeyd etmişdir ki, işğaldan azad edilmiş rayonlarda 300-ə yaxın kənd, 5 şəhər, 4 qəsəbə-yaşayış evləri və inzibati binalarla yanaşı, 700 tarixi-mədəni abidə, 927 kitabxana, 800 mədəniyyət mərkəzi, 85 musiqi və incəsənət məktəbi, ümumilikdə 100 000 artefaktın saxlandığı 22 muzey, 4 rəsm qalereyası, 4 kinoteatr, 2 konsert zalı məhv edilmişdir. Bunların bərpası üçün tələb olunacaq milyardlarla investisiyaları müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün Qarabağ Dirçəliş Fondu yaradılıb.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev işğaldan azad olunmuş ərazilərdə kəndlərin "Ağıllı kənd" konsepsiyası əsasında qurulacağını qeyd edib: "Biz indi "Ağıllı kənd" konsepsiyasını hazırlayırıq. Bu konsepsiya demək olar ki, hazırdır. "Ağıllı kənd" adlı birinci pilot layihəsi icra ediləcəkdir. Məhz o yerlər də düzgün təsbit edilməlidir. Əkin sahələri və əkin sahələrinə gedən yollar təmizlənməlidir". "Ağıllı kənd" konsepsiyasının həyata keçirilməsi Zəngilan rayonundan başlayacaqdır və bu konsepsiyanın yerinə yetirilməsinə cəlb ediləcək yerli və xarici investisiyalardan səmərəli istifadə bir daha vurğulanmışdır.

BP şirkətinin Azərbaycanın azad olunmuş ərazilərində 240 meqavat gücündə

elektrik stansiyasının tikintisinə qoyulacaq investisiyanın həcmi ilkin hesablamalara görə 200 milyon dollardır. Beləliklə, yalnız Kəlbəcər və Laçın rayonunda dağıdılmış və bərpa ediləcək stansiyaların generasiya gücü 120 meqavat olacaqdır. Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın, Şuşa, Ağdam və Kəlbəcər rayonlarında ümumilikdə 308 kilometr elektrik verilişi xəttinin çəkilməsi və yeni yarımstansiyaların tikilməsi ilə 110 kilovoltluq şəbəkənin yaradılacağı nəzərdə tutulub. Eyni zamanda, "Xudafərin" və "Qız qalası" su elektrik stansiyalarının inşası da nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin tapşırığına əsasən, işğaldan azad edilmiş torpaqlarda aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı mühüm tədbirlər görülür. Belə ki, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, "Azərkosmos" ASC azad olunmuş ərazilərdə faktiki əkinaltı torpaqların peyk təsvirləri əsasında xəritələşdirməsini aparıb. Həmin torpaqlarda əkinlərə, o cümlədən çoxillik əkmələrə aqrotexniki qulluq göstərilməsi məqsədilə işlərə başlanılıb. Göründüyü kimi, Qarabağ bölgələrində kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı dövlət başçısının tapşırıqlarına uyğun olaraq başlanılan işlər indidən uğur vəd edir. Fermerlərin kənd təsərrüfatı texnikasının tələbatını ödəmək məqsədilə onlara minlərlə maşın və mexanizm verilməsi, həmçinin minlərlə baş damazlıq heyvanların satışı maliyyələşdirilib. Ötən il 3400-dən çox fermerə mikro kreditlər verilib, bu ildən isə həmin kreditlər artıq olacaqdır. Ümumiyyətlə, Prezident İlham Əliyevin "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərin" təsdiq edilməsi haqqında sərəncamda qeyd edilir ki, əldə edilən iqtisadi üstünlük, hər şeydən öncə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin mövcud iqtisadi potensialından xalqımızın rifahı üçün tam istifadə olunmasına geniş şərait yaradacaqdır.

Qurbanzadə Azər Ağazeynal oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Email: azercooperation@hotmail.com

QLOBALLAŞMANIN MİLLİ İQTİSADİYYATA TƏSİRİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Qloballaşma: üstünlükləri və destruktiv cəhətləri. Qloballaşma prosesi xüsusilə postsənaye cəmiyyətinin inkişaf təzahürləri formasında cəmiyyətimizə və eləcə də bütövlükdə əhalinin məişət həyatına daha çox daxil olur. Xüsusilə kompüter və mobil rabitə şəbəkələrinin inkişafı, internetin formalaşması və sosial şəbəkələrin inkişafı və digər bu kimi amillər bütövlükdə qloballaşmanın cəmiyyətin həyatına təsirini qaçılmaz edir.

Etiraf etmək lazımdır ki, qloballaşma prosesinin özünün müsbət məqamları kifayət qədər çoxdur. Bu ilk növbədə əhalinin dünyagörüşündə dəyişikliklərin baş verməsi, bundan əlavə mobil rabitə və internet şəbəkələrinin vasitəsilə bütövlükdə dünya virtual məkana çıxış imkanlarının genişlənməsi, sosial şəbəkələr vasitəsilə bu və ya digər məhsulların və xidmətlərin sifariş olunması və s. demək olar ki, iqtisadiyyat və bütövlükdə əhalinin məişət həyatında köklü müsbət dəyişikliklər yarada bilmişdir.

Qloballaşma səciyyələndirən ən mühüm məqamlardan biri azad ticarətin dəstək-

lənməsidir. Azad ticarət vasitəsilə istehlakçıların maraqlarına uyğun məhsulların istehlak edilməsi imkanları da yaxşılaşır.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq qloballaşma prosesinin özünəməxsus desturuktiv cəhətləri də mövcuddur. Bu baxımdan xüsusilə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, əslində qloballaşmanın bütün tərəfləri cəmiyyətin həyatına daxil olmasının neqativ təzahürləri daha çoxdur. Bu prosesə ilk növbədə sosial-iqtisadi aspektdən yanaşdıqda qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma əslində ölkələr arasındakı yaşayış fərqlərini, eləcə də sosial-iqtisadi diferensiasiyanı gücləndirir.

Görkəmli alim i.e.d. A.F.Abbasovun fikrincə, Qloballaşma şəraitində iqtisadi gerilik və iqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyi dünya ölkələri arasında iqtisadi diferensiasiyanın yaranmasına, bütövlükdə cəmiyyətdə sosial və siyasi qütbləşmənin dərinləşməsinin əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Müasir şəraitdə iqtisadi gerilik və iqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyi cəmiyyətdə sosial sabitliyin pozulmasına səbəb olmaqla yanaşı, eyni zamanda cinayətkarlığın və digər xoşagəlməz vərdişlərində yaranmasının fundamentlərindən biri kimi çıxış edir. Qaçılmaz reallıq ondan ibarətdir ki, iqtisadi gerilik və iqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyi artıq müasir cəmiyyətin xroniki xəstəliyinə çevrilmişdir və beynəlxalq təhlükəsizliyə təhdid kimi də dəyərləndirilə bilər. Bu baxımdan elmi məqalədə tədqiq edilən məsələlər müasir dövrün ən aktual problemlərindən biridir (2.s.150). Qloballaşma prosesi eyni zamanda milli iqtisadiyyatın inkişafında da bir sıra hallarda destruktiv təzahürlər yaratmaq və iqtisadi təhlükəsizliyə təhdid yaratmaq iqtidarındadır. İnkişaf etmiş ölkələrin ixracının strukturunda kapital və sənaye tutumlu məsulların daha çox xüsusi çəkiyə malik olması və eləcə də həmin ölkələrdə ÜDM-in strukturunda postsənaye cəmiyyətinin təzahür formasi kimi xidmətlərini xüsusi çəkisinin yüksək olması bütövlükdə qloballaşma prosesinin üstünlüklərindən inkişaf etmiş ölkələrin daha çox yararlanmasına gətirib çıxarır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu proses demək olar ki, fərqli xarakter daşıyır. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracın strukturunda əsas etibarilə xammal və resurslar, eləcə də kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları önəmli rol oynayır. Bu hətta kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisinin yüksək olmasını bir hallarda passiv cəhəti kimi xarakterizə etmək olar ki, bəlkə də bu proses nəticə etibarilə idxalın əvəz olunması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin təhlillər göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixracın strukturunda kənd təsərrüfatının xüsusi çəkisi bir sıra hallarda o qədər də müsbət saldoya çevrilmir. Bu onunla bağlıdır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kənd təsərrüfatında kustar, yəni əl əməyindən istifadə hesabına məhsul istehsalı daha yüksək şəkildə xarakterizə olunur. Bundan əlavə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ixracın strukturunda xammal və resursların, o cümlədən təbii ehtiyatların, neft, qaz, dəmir filizi və digər bu kimi məhsulların xüsusi çəkisinin yüksək olması bütövlükdə onların hazır məhsulların idxalından, o cümlədən sənaye kapital tutumlu məhsullarının idxalında asılılığını gücləndirir.

Beynəlxalq münasibətlər sisteminin qloballaşması ilk növbədə beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsini səciyyələndirir və informasiya cəmiyyətinə keçid şəraitində xüsusilə elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi prosesinin güclənməsi bütövlükdə hər bir ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə inteqrasiyasını obyektiv zərurətə çevirir. Qloballaşma prosesinin ən mühüm səciyyəvi cəhətlərindən biri əslində təbəqələşmənin dərinləşməsidir. Bu təbəqələşmə prosesi

nəinki ölkələr arasında eləcə də iqtisadiyyatın strukturunda, daha doğrusu milli iqtisadiyyat daxilində destruktiv tendensiyaların yaranmasına və struktur fərqliliyinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Daha doğrusu bir sahənin üstün inkişafı digər sahənin zəif inkişafına səbəb olmaqla yanaşı, eyni zamanda ona gətirib çıxarır ki, əslində kapital və əmək resurslarının daha yüksək səmərəli sahələrə axında baş verir. Bu isə istər iqtisadiyyatın sahə və ərazi kəsimlərində fərqli inkişaf tendensiyalarının yaranması ilə müşahidə olunur. Bütün bunların nəticəsidir ki, dünyanın inkişaf etmiş ölkələri əslində qlobal bazarlarda tam mənası ilə hegemon yer tuturlar. Ümumiyyətlə, qloballaşma prosesinin dərinləşməsi mahiyyət etibariylə kapital və sənaye tutumlu məhsulların daha çox inkişaf etmiş ölkələrdə yerləşməsinə gətirib çıxarır və bu isə həmin ölkələrin adı çəkilən məhsulların ixracından daha çox gəlir götürmələrinə səbəb olur.

Müasir şəraitdə qloballaşma prosesi nəinki iqtisadi, eləcə də kifayət qədər siyasi baxımdan neqativ tendensiyalar doğurmaqdadır. Belə ki, artıq qloballaşma prosesinin dərinləşməsi mahiyyət etibarilə müstəqil hökumətlər üzərində beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin nəzarət koalisiyasının genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu proses istər siyasi və istərsə də iqtisadi vasitələrlə gerçəkləşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra hallarda beynəlxalq iqtisadi münasibətlər üzrə ixtisaslaşmış qurumların hökumətlər üzərində tam nəzarəti həm dövlətlərin siyasi və iqtisadi siyasəti və həm də inkişaf etmiş ölkələri təmsil edən transmilli korporasiyalar vasitəsilə də gerçəkləşdirilir. Transmilli korporasiyalar inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli iqtisadiyyatının ixrac sektorunda əhəmiyyətli pay sahibinə çevrilməkdədir. Daha doğrusu transmilli korporasiyalar vasitəsiylə təbii ehtiyatların çıxarılması və onların dünya bazarına çatdırılması istiqamətində zəruri səylər göstərilir və transmilli korporasiyalar bütövlükdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli iqtisadiyyatında baş verən təzahürlərə demək olar ki, tam mənası ilə hakim kəsilir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının maliyyə kredit infrastrukturlarının demək olar ki, təkmil xarakter daşımaması mahiyyət etibarilə qloballaşma prosesinin zəruri tələblərinə cavab verməməsi prosesləri özünü daha çox büruzə verir. Bu isə ona gətirib çıxarır ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin milli iqtisadiyyatında davamlı olaraq inflyasiya təhdidləri baş verə bilir və inflyasiya təhdidlərin yaranmasının ən mühüm səbəblərindən biri də əslində beynəlxalq bazar konyukturunda baş verən dəyişikliklər, eləcə də dünyanın siyasi və iqtisadi dəyişiklikləridir. Məsələn, təkcə neftin qiymətində baş verən dəyişiklikləri, eləcədə pandemiya proseslərinin mövcud olduğu şəraitdə neftin qiymətlərinin aşağı düşməsi və hətta sıfır vəziyyətinə düşməsi inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə axınlarının məhdudlaşmasına gətirib çıxarmışdır. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, dünyada baş verən siyasi proseslərdə milli iqtisadiyyata davamlı olaraq inflyasiya təhdidi yaradır. Məsələn, təkcə Rusiya-Ukrayna müharibəsi dövründə baş verən proseslər bütövlükdə taxıl məhsulları idxal edən ölkələr üçün demək olar ki, əhəmiyyətli təhdid mənbəyinə çevrilmişdi. Məlum olduğu kimi Rusiya və Ukrayna dünyada ən mühüm taxıl ixracçılarından və eləcə də Rusiya neft ixracatçısı kimi çıxış edir. Məhz bütün bunlar mahiyyət etibarilə həm inkişaf etmiş ölkələrin və həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatı üçün təhdidə çevrilir. Neft faktorundan bəhs etsək qeyd etmək lazımdır ki, əslində neftin qiymətinin sürətlə bahalaşması son zamanlar Rusiya neftinə qoyulan embarqo ilə sıx bağlıdır. Bundan əlavə, taxıl yığımı proseslərində əslində Ukraynadakı hərbi proseslərin baş verməsini nəzərə alaraq Uk-

raynanın demək olar ki, ixracçı statusunun pozulmasına gətirib çıxara bilər və bu taxıl məhsulları idxal edən ölkələr üçün indidən bir təhdid yaradan amil kimi çıxış edir. Əslində prosesin kifayət qədər psixoloji məqamları da mövcuddur. Belə ki, dünya bazarında taxıl məhsullarının qiymətlərinin qalxacağı təqdirdə əslində bu proses 3 aya qədər dövrü əhatə edə bilər və belə bir şəraitdə artıq idxalçı ölkələrdə indidən bahalaşma meylləri müşahidə olunur və əhalinin psixoloji inflyasiya gözləntiləri baş verir.

Məlum olduğu kimi inkişaf etməkdə olan ölkələr əslində beynəlxalq ticarətin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən kifayət qədər təhdid mənbəyinə çevrilməkdədir. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatını ixtisaslaşma istiqamətini ənənəvi olaraq əmək tutumlu və enerji tutumlu məhsullar təşkil edir. Bütün bunlar isə mahiyyət etibarilə iqtisadi artımın məhdudlaşmasına səbəb olur və modern texnologiyadan istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə modern texnologiyadan istifadə edilməməsinin ən mühüm səbəblərindən biri onunla bağlıdır ki, ilk növbədə hökumətlər tərəfindən bu prosesin stimullaşdırılması istiqamətlənmiş tədbirlər gerçəkləşdirilmir, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsala tətbiqi səviyyəsi aşağıdır və iqtisadiyyatın innovasiyalaşdırılmasından bəhs etmək demək olar ki, mümkün deyildir. Həmin ölkələrdə ənənəvi əmək tutumlu məhsullarına üstünlük təşkil etməsi bütövlükdə beynəlxalq ticarət sistemində həmin ölkələrin mövqeyinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı düşməsinə səbəb olur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin beynəlxalq maliyyə bazarlarına inteqrasiyasında da destruktiv tendensiyalar mövcuddur. Bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının qan-damarı sayılan pul tədavülü sistemində ABŞ dollarının hakim mövqe tutması təbii ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması baxımından bütövlükdə maliyyə davamsızlığı gətirib çıxarır və bu prosesi isə son nəticədə milli iqtisadiyyatın maliyyə yükündə kifayət qədər problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bu prosesin ən mühüm səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, dövlət büdcəsi daha çox yüklənir. Bundan əlavə, həmin ölkələrin iqtisadiyyatlarında iri sənaye müəssisələrinin hakim mövqe tutmasının nəticəsidir ki, əslində dövlət büdcəsinə daxil olmaların həcmi aşağı düşür. Bundan əlavə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kiçik və orta biznes strukturlarının da rəqabətqabiliyyətli də olmaması vəziyyəti mürəkkəbləşdirir. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün milli iqtisadiyyatın kiçik və orta biznes sektoru demək olar ki, ixrac potensialına malik deyildir. Bu prosesin zərərli təsirləri isə ona gətirib çıxarır ki, ixracın strukturunda ənənəvi məhsulların önəmli rol oynayır və bu prosesdə isə dünya ölkələrinin transmilli şirkətləri hakim mövqe tutur. Xüsusilə Afrika ölkələrində qiymətli metalların istehsalı və hasilatı ilə bağlı dünyanın inkişaf etmiş transmilli şirkətlərin hakim mövqe tutmasını buna misal olaraq göstərmək mümkündür.

Vəziyyəti mürəkkəbləşdirən cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələr postsənaye cəmiyyətinin uğurlarından demək olar ki, istifadə edə bilmirlər. Kommunikasiya texnologiyalarının zəif inkişaf etməsi, internet sisteminin bir sıra hallarda bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə mövcud olmaması və s. həmin strukturların imkanlarından həmin ölkənin əhalisinin və təsərrüfat subyektlərinin istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır.

Dünyada inkişaf etməkdə olan ölkələrin sayı 100-dən çoxdur. Burada dünya üzrə ÜDM-in 1/3 hissəsindən bir qədər artıq hissəsi cəmləşmişdir. Statistika göstərir ki, dünya əhalisinin 65%-dən çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yaşayır. Bütün mineral

təbii resursların 35%-i, istehsakın isə cəmi 16%-i onların payına düşür. (1.s.37) İnkişaf etmiş ölkələrdə insan kapitalına investisiyaların da çox qoyulması mahiyyət etibarilə həmin ölkələrdə insan kapitalı ilə bağlı investisiyaların ÜDM-də daha çox xüsusi çəki təşkil etməsinə gətirib çıxarır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə bu tendensiya demək olar ki, müşahidə edilmir. Həmin ölkələrdə əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin təhsilsiz olması və bir sıra hallarda konkret təhsil müddətinin aşağı olması və s. mahiyyət etibarilə insan kapitalının yetişməməsinə gətirib çıxarır. Təsadüfi deyildir ki, son əsr ərzində dünya ölkələrində nobel mükafatına layiq görülən alimlərdən yalnız dördü məhz inkişaf etməkdə olan ölkələrin payına düşür ki, həmin alimlər də əslində öz ölkələrində tədqiqat aparmamış, daha çox Fransada, İngiltərədə və ABŞ-da fəaliyyət göstərmişlər.

Prosesə konkret olaraq Azərbaycan reallıqlarından yanaşsaq qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda milli iqtisadiyyatın ixtisaslaşma istiqamətini neft və neftlə yanaşı məhsulların istehsalı və ixracı təşkil etsə də, son illər qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində dövlət tərəfindən zəruri tədbirlər gerçəkləşdirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında fərmanı və eləcə də həmin fərmana müvafiq olaraq ixracçılara təşviqlərin ödənilməsi mahiyyət etibarilə qeyri-neft sektorunda nəzərəçarpacaq irəliləyişlərin əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində kifayət qədər potensial ehtiyatlar mövcuddur və bu ehtiyatlar daha çox kənd təsərrüfatı və emal sahəsinin, turizmin hesabına gerçəkləşdirilə bilər. Fikrimizcə postneft erasında respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi mahiyyət etibarilə neftdən daxilolmaların alternativlərinin tapılmasına gətirib çıxara bilər və bu prosesisə bütövlükdə dövlətin sosial-iqtisadi qüdrətinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli resurs mənbəyi kimi çıxış edə bilər.

Müasir şəraitdə hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatının qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri qloballaşmanın doğurduğu neqativ təzahürlərin aradan qaldırılması və bu baxımdan iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlərin gerçəkləşdirilməsidir. Fikrimizcə qloballaşma prosesinin doğurduğu destruktiv tendensiyaların aradan qaldırılması ilə bağlı milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi məqsədilə aşağıdakı tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi məqsədəuyğun sayıla bilər:

- daxili bazarın effektiv şəkildə qorunması;
- ixracın strukturunda qeyri-neft məhsullarının xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə nail olunması;
- idxalı əvəzetmə siyasətinin gerçəkləşdirilməsi;
- iqtisadiyyatın sənaye və qeyri-sənaye sahələrinin modernləşməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Səmədzadə Z.Ə. Çin qlobal dünya iqtisadiyyatında. Bakı, 2009, 608 s.
2. Abbasov A.F. İqtisadi gerilik və iqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyi-müasir dövrün qlobal təhdidlərindən biri kimi. Kooperasiya Elmi-praktiki jurnal 2021№3 (62) s.150-159.
3. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

Həsənov İsmayıl Cəfər oğlu,
iqtisad elmləri namizədi, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: i_hasanov_65@mail.ru

REGİONAL İNVESTİSİYA SİYASƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Regionun investisiya siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin metodoloji problemləri ilk növbədə «səmərəlilik» anlayışının özünün çoxamilliyi və hərtərəfliliyi ilə bağlıdır. Səmərəliliyin formalaşmasının başlıca elementləri bir tərəfdən, faydalı səmərə, nail olunan nəticə, digər tərəfdən isə resurs xərcləri sayəsində arzu edilən nəticəyə nail olmaqdır. Həmin iki elementin müqayisəsi, səmərəliliyi qiymətləndirməyə imkan verir, yaxud da yekun olaraq onun haqqında fikir söyləmək olar.

Nəticə və xərcləri nəzərə alaraq investisiyaların iqtisadi, maliyyə, resurs, sosial və ekoloji səmərəliliyinə baxılması lazım gəlir. Səmərəliliyin hər bir növü həmin nəticənin alınmasını şərtləndirən, resursların xərclərinə səmərənin (nəticənin) nisbətini xarakterizə edən tamamlayıcı ilə müəyyən edilir. İqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi nəticələrin və xərclərin bütün növlərinin uçotunu, o cümlədən iştirakçıların maliyyə maraqları çərçivəsinə daxil olanları da nəzərdə tutub. Maliyyə səmərəliliyi göstəricilərinin hesablanmasında ancaq yatırılan investisiyaların maliyyə göstəricilərini nəzərə alırlar. Resurs səmərəliliyi resursların istehlak həcminə investisiyaların təsirini əks etdirir. Sosial səmərə investisiyaların reallaşdırılmasının sosial nəticələrini əks etdirir. Ekoloji səmərəliliyin qiymətləndirilməsində ətraf mühitə investisiyaların təsirini nəzərə alırlar.

Qiymətləndirmə səviyyəsindən asılı olaraq isə investisiyaların səmərəliliyinin növlərini belə ayırmaq olar:

1) Makroiqtisadi səmərəlilik - ölkənin ümumi daxili məhsuluna, ödəmə balansına, iqtisadi artım tempinə, istehsalın artımına, əhalinin gəlirlərinə, ölkənin resurs potensialına investisiyaların təsirini xarakterizə edir;

2) Sahə səmərəliliyi - sahənin ümumi məhsuluna, sahədə istehsalın artması tempinə, sahənin istehsal potensialının yüksəlməsinə, onun rəqabət qalibiyyətinin artırılmasına investisiyaların təsirini xarakterizə edir. Sahə səmərəliliyini qiymətləndirəndə, investisiyaların birbaşa səmərəliliyi ilə yanaşı, dolayı səmərəliliyi, başqa sözlə həmin sahənin digər sahələrə iqtisadi təsiri də nəzərə alınmalıdır;

3) Regional səmərəlilik, ümumi regional məhsula, regional büdcənin gəlirlərinə, regionun iqtisadi potensialına, təbii mühitə, regionun əhalisinin həyat səviyyəsinə investisiyaların təsirinin dərəcəsi ilə müəyyən edilməsi;

4) Layihə çərçivəsində səmərəlilik, layihənin mənfəətliliyinə, investisiyaların ödəmə müddətinə, layihənin həyata keçirilməsinin sosial və ekoloji nəticələri ilə xarakterizə olunmasına, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı ilə müəyyən edilməsinə əsaslanır.

Regional investisiya siyasətinin təhlilində isə ierarxiyaya tabe olan bir neçə səviyyəni ayırmaq olar: bütövlükdə götürdükdə investisiya siyasəti, ayrı-ayrı sahələr üzrə investisiya siyasəti, investisiya proqramları və konkret investisiya layihələrinə əsas-

lanan siyasət.

Elmi ədəbiyyatlarda ən çox işlənilən investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsidir, həmin səviyyədə təkcə dövlət orqanlarının yox, həm də xüsusi investorların aktiv fəaliyyəti izah olunur, onlar üçün vəsaitlərin istifadə edilməsi səmərəliliyi həlledici əhəmiyyətə malikdir [2].

Bəzi hallarda ən mürəkkəb proses layihələr qrupunu özünə daxil edən regional investisiya proqramlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir. İnvestisiya layihələri bütün sahəni və ya sahələr qrupunu, eyni zamanda da ayrıca müəssisələr qrupunu əhatə edə bilər. İnvestisiya proqramlarının reallaşdırılması səmərəliliyi investisiya layihələrinin konkret iştirakçılarının fəaliyyətinin nəticəsini müəyyən edir. Səmərəli layihələrin həyata keçirilməsi cəmiyyətin sərəncamına daxil olan ümumi daxili məhsulu artırır ki, bu da sonrakı mərhələdə proqram subyektlərində iştirak edənlər arasında bölüşdürülür.

Burada ən məsuliyyətli və çətin vəzifə bütünlükdə regional investisiya siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir, hansı ki, ən aşağı səviyyələrdə qiymətləndirmənin nəticəsi nəzərə alınır. Xarici ölkələrdə qiymətləndirmənin geniş yayılmış metodu regionların investisiya reytinqlərinin tərtib edilməsidir. Həmin metodun üstünlükləri ilə yanaşı, regional hakimiyyətlərin fəaliyyətinin nəticəsini dolayı əks etdirildiyi də qeyd olunmalıdır. Belə ki, reytinqin dəyişilməsi regional investisiya siyasətinin səmərəliliyinin dəyişilməsi ilə əlaqəli deyildir, belə ki, digər regionlar üzrə göstəricilərin pisləşlməsi və ya yaxşılaşması baş verə bilər.

Regionun səmərəli investisiya siyasətinin formalaşması üçün həmin regionda investisiya resurslarının dinamikasının ayrı-ayrı amillərdən asılılığını və konkret sahədə investisiyalaşdırma haqqında qəbul olunan qərarlara hansı regional şəraitin təsir göstərməsini dəqiq bilmək lazımdır [2]. Regionda investisiya resurslarının cəlb edilməsinə təsir edən aşağıdakı əsas amilləri ayırmaq olar:

– regionun investisiya potensialının səviyyəsi;

– regionda investisiya risklərinin dərəcəsi;

– regionun sosial-iqtisadi inkişafının səviyyəsi.

İnvestisiya siyasətinin səmərəliliyi, həmçinin istifadə olunan alətlərdən asılıdır. Regionda investisiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi mexanizmlərinin genişliyinə baxmayaraq, investisiya siyasətinin həqiqi işləyən alətlərinin seçimi kifayət qədər məhduddur. Regionda səmərəli investisiya siyasətinin qurulması üçün həmin regionun şəraitində hansı alətlərin işləməsini, hansılarının səmərəsiz olmasını, onların istifadəsindən alınan son nəticənin necə olmasını bilmək lazımdır [3].

Regional investisiya siyasətinin aşağıda göstərilən mühüm istiqamətlər üzrə qiymətləndirilməsi məqsədyönlüdür:

1) Büdcə vəsaitlərinin istifadə edilməsi səmərəliyinin;

2) Regionlar, sahələr və bütün region üçün sosial-iqtisadi nəticənin;

3) Elmi-texniki səmərəliliyin.

Birinci istiqamət çərçivəsində investisiya siyasətinin işlənməsi və reallaşdırılması ilə bağlı dövlət hakimiyyətinin regional orqanlarının fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi üçün büdcə vəsaitlərinin xərclərini nəzərə almaq lazımdır. Büdcə xərclərinin əsas maddələri – müvafiq struktur bölmələrinin maliyyələşdirilməsi xərcləri, zəruri sənədlərin işlənməsi və ekspertizası xərcləri, kütləvi informasiya vəsaitləri ilə qarşılıqlı təsi-

rin təşkili xərcləri, investisiya proqramları və layihələrinin maliyyələşdirilməsində büdcə vəsaitlərinin birbaşa xərcləri.

Müvafiq olaraq ildən-ilə dövlət hakimiyyətinin regional orqanlarının fəaliyyətinin həmin istiqamətinin maliyyələşdirilməsi üçün büdcə vəsaitlərinin xərcləri artır. Ancaq özünü maliyyələşdirmənin artırılması regionda investisiya proseslərinin aktivləşdirilməsi məsələləri üçün kifayət qədər deyildir.

Büdcə vəsaitlərinin istifadə olunmasının səmərəliliyi müəyyən edilir: ilk növbədə, reallaşdırılan investisiya siyasətinin qoyulan məqsədlərə nail olunması ilə, ikincisi, investisiya prosesində iştirak edən təşkilatlardan və fərdi müəssisələrdən büdcəyə vergi daxilolmaların artma kəmiyyətilə, büdcə hesabına birbaşa investisiyaların və ya büdcədən yardımların, dotasiyaların ödənilməsi kəmiyyəti ilə müqayisə edilməsi, ona görə də vergi daxilolmalarını və sahə çərçivəsində ödəmələri araşdırmaq lazımdır.

İnvestisiya siyasətinin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən edilməsi dövlətin qanunvericilik, respublika, region, bələdiyyə səviyyələrində icra hakimiyyəti orqanları və müəssisələrin müxtəlif rəhbərləri tərəfindən investisiya proseslərinin idarə edilməsinin törətdiyi iqtisadi və sosial səmərəliliyin kompleks uçotu kimi başa düşülür [3].

Praktikada regionda investisiya siyasətinin ümumi qəbul edilmiş nəticəsi regionda investisiyalaşdırmanın ümumi həcmi göstəricisi hesab edilir, ona görə də investisiyaların strukturu və onların istifadə edilməsinin səmərəliliyi qiymətləndirilir və aşağıdakı göstəricilər təhlil olunur:

– əsas kapitala investisiyalar;
– son illərdə əsas kapitala investisiyalar indeksi;
– regionun iqtisadiyyat sahələri üzrə əsas kapitala investisiyaların strukturu;
– istehsal və qeyri-istehsal sferalarında əsas kapitala investisiyaların nisbəti;
– investisiyaların maliyyələşdirilməsinin büdcədənkənar mənbələrinin strukturu;
– mülkiyyət formaları üzrə əsas kapitala investisiyalar;
– iqtisadiyyat sahələrinə investisiya qoyuluşlarında dövlət sektorunun xüsusi çəkisi;
– mütləq ifadədə xarici investisiyalar;
– iqtisadiyyat sahələri üzrə xarici investisiyalar;
– investisiyaların ödəmə müddəti.

Regionun reallaşdırılan investisiya siyasətinin iqtisadi nəticəsinin qiymətləndirilməsi isə aşağıdakı göstəricilər üzrə həyata keçirilir: ümumi regional məhsul; ümumi regional məhsulun sahə strukturu; respublikanın ümumi əsas göstəricilərində regionun xüsusi çəkisi; iqtisadiyyatın sahələri üzrə müəssisələrin və təşkilatların fəaliyyətinin maliyyə nəticəsi [4].

Sosial nəticələri aşağıdakı göstəricilərin köməkliyi ilə qiymətləndirirlər: əhalinin adambaşına orta pul gəlirləri, orta aylıq əmək haqqı (o cümlədən, ayrıca sahələr və müəssisələr üzrə), işləyənlərin və işsiz əhalinin sayı, bir ailəyə düşən güzəştlərin, yardımların həcmi, mənzillə orta təmin olunma, təhsilin səviyyəsi, əhalinin həyat müddəti və s.

İnvestisiya siyasətinin elmi-texniki səmərəsi belə ifadə oluna bilər: yeni informasiya texnologiyasının xüsusi çəkisinin artması, yeni mütərəqqi texnoloji proseslərin xüsusi çəkisi, istehsalın avtomatlaşdırılması əmsalının artması, istehsalın və əməyin təşkili səviyyəsinin yüksəldilməsi, müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılması [6].

İnvestisiya siyasətinin inkişafının səmərəlilik göstəriciləri regionun sosial-iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi kimi qarşıya qoyulan birbaşa məqsədlərdən asılıdır (sxem 1).

İnvestisiya siyasətinin sahə inkişafı istiqamətləri birbaşa regional siyasətdən asılıdır, hətta nəticə etibarilə onun səmərəliliyini təmin edir, çünki investisiya fəaliyyətinin ümumi şəraiti investisiya sferası üçün ümumi olan müəyyən ərazidə yaradılır. Lakin regionun investisiya potensialı və riski sahənin (ona daxil olan müəssisələrin, onda reallaşdırılan investisiya layihələrinin) müxtəlif investisiya əlverişliliyini əks etdirə bilər.

Sxem 1.

Regionda investisiya siyasətinin reallaşdırılmasının səmərəlilik meyarları

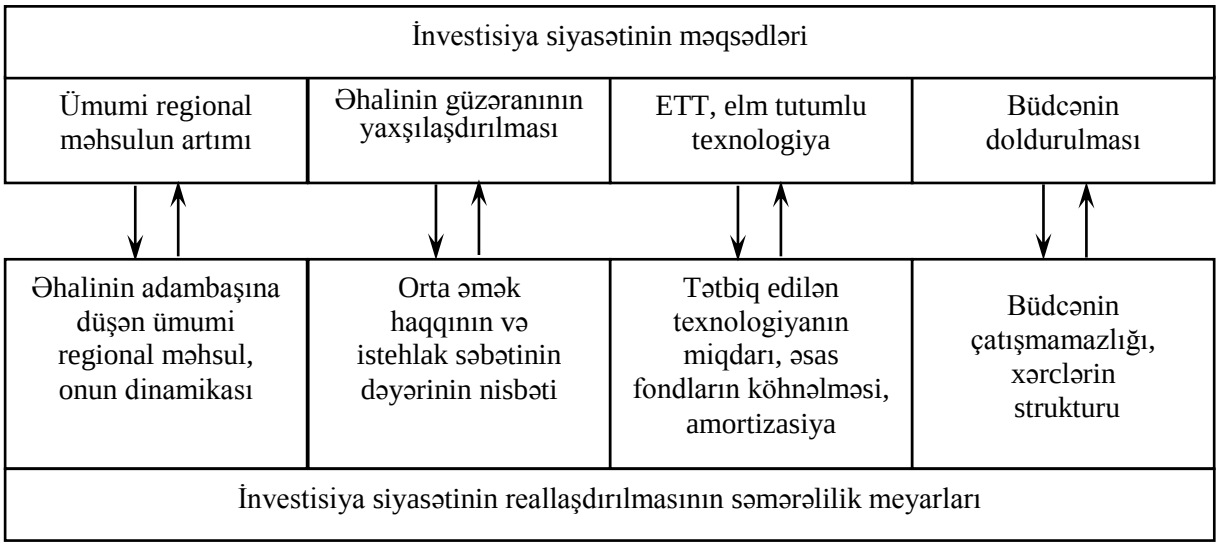

Mənzil sferasında investisiya siyasətinin nəticə etibarilə səmərəliliyini yüksəldən əsas istiqamətləri bizim fikrimizcə aşağıdakılardır:

– mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılmasında regionun investisiya siyasətinin əsas istiqamətləri haqqında əhalinin məlumatlandırılması səviyyəsinin yüksəldilməsi;

– mənzil tikintisi infrastrukturuna investisiyaların aktivləşdirilməsi;

– həm əhaliyə, həm də sahibkarlıq sektoruna dövlətin, sahələrin məqsədli proqram köməkliyinin işlənməsi və qarşılıqlı əlaqəsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, əhalinin çox hissəsi öz mənzil şəraitini yaxşılaşdırmaq istəyir, lakin gəlirlərin indiki orta səviyyəsində öz vəsaitləri hesabına onu edə bilmirlər və müvafiq informasiyaların alınmasında maraqlıdırlar.

Bizim fikrimizcə, maliyyələşdirmə formaları haqqında, maliyyə institutlarının qarşılıqlı təsiri haqqında, tikinti texnologiyası haqqında, fərdi tikinti altında azad torpaq sahələrinin mövcudluğu haqqında əhalinin məlumatlandırılması mənzil tikintisinin aktivləşdirilməsi üsullarından sayıla bilər. Əhalinin informasiya təminatının yüksəldilməsi üçün mənzil tikintisi haqqında məlumatlar bazasının yaradılması təklif edilir. Nəzərdə tutulur ki, məlumatlar bazası icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən yaradılsın və müdafiə edilsin. Məlumatlar bazasına aşağıdakı əsas blokların daxil edilməsi məqsədəuyğundur:

– Bakıda və digər şəhərlərdə bütün tikilən çoxmənzilli evlərin reyestri (və ya xəritəsi);

– mənzil tikintisini həyata keçirən tikinti müəssisələrinin reyestri və onların keçmiş işlərinin nəticələrinin göstərilməsi;

– mənzil tikintisinin kreditləşdirilməsini həyata keçirən bankların və digər kredit təşkilatlarının reyestri;

– fərdi mənzil tikintisi üçün azad torpaq sahələrinin reyestri;

– fərdi mənzil tikintisi üçün tikinti materiallarının tədarükünü həyata keçirən tədarükçülərin reyestri;

– tikinti prosesini razılaşdıran, qeydiyyata alan, tərtib edən, məsləhət verən instansiyaların reyestri (telefonlar, ünvanlar və məsul şəxslər göstərilməklə);

– mənzil tikintisi məsələləri üzrə qanunvericilik bazası.

Belə məlumatlar bazasına azad daxil olma əhaliyə zəruri informasiyaların operativ alınmasına imkan verər. Bir bazada informasiyaların cəmləşdirilməsi mənzillərin axtarışına vaxtı çox azaltmağa, sənədlərin tərtib olunması və fərdi evlərin tikinti müddətlərini azaltmağa imkan verər, mənzil tikintisi bazasında fəaliyyəti aktivləşdirər. Həmin baza təkcə əhali üçün yox, həm də mənzil tikintisi prosesində iştirak edən müxtəlif müəssisələrə faydalı ola bilər.

Əhalinin informasiya təminatını yüksəltmək üçün əsas tədbirlərdən biri icra orqanlarının internet səhifələrinə əlçatanlığın təmin edilməsidir. İnformasiya təminatı investisiya proseslərinə müəyyən təsir göstərir. İnternet səhifələrinə əlçatanlığın təmin edilməsi bütünlükdə regionun investisiya siyasətinin yaxşılaşdırılması istiqamətlərindən biridir. Mənzil sferası haqqında informasiyaların yerləşdirilməsi - mənzil tikintisi proqramlarının idarə edilməsində investisiya siyasəti tədbirlərindən biridir.

Məlumatlandırmanın inkişafı, həmçinin investisiya siyasətinin inkişafının nəzərdə tutulan istiqamətləri ilə bağlıdır – həm əhaliyə və həm də sahibkarlıq sektoruna dövlətin, şəhərlərin və s. köməkliyinin məqsədli proqramlarının işlənməsi və qarşılıqlı əlaqəsi.

Tikiləcək yaşayış evlərinin (mənzillərin) əlverişliliyini yüksəltmək üçün ya əhalinin ödəmə qabiliyyətini (gəlirlərin artmasına təsir göstərmək, kreditlər, yardımlar vermək) yüksəltmək, ya da mənzil tikintisinin dəyərini aşağı salmaq lazımdır. Təklif edirik ki, müəssisələrə və tikinti sahəsindəki sahibkarlarına yardım proqramlarını işlənilsin. Çünki tikinti məhsulunun dəyərində ən çox xüsusi çəkiyə materiallar aiddir, ona görə də tikinti materiallarının dəyərinin aşağı salınması, tikinti istehsalının müasir texnologiyasının tətbiqi tikilən yaşayış evlərinin dəyərini aşağı salmağa imkan yaradır. Sahibkarlıq sektoru üçün işlənilən proqramların yeni, müasir tələblərə cavab verən elmi-tədqiqat işləri ilə aktivləşdirilməsi zəruridir. Ona görə də belə işləməni həyata keçirən müəssisələrə güzəştlər, dotasiyalar təqdim edilməlidir.

Mənzil tikintisi proqramlarının idarə edilməsində investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsinin sonrakı istiqaməti maliyyə və mühəndis infrastrukturunun inkişafıdır. Həmin anda maliyyə infrastrukturunun inkişafı üçün, bizim fikrimizcə, daşınmaz əmlaka, tikintiyə və torpaq sahələrinə qoyuluşun həyata keçirilməsində, pay investisiya fondlarının və mənzil-tikinti kooperativlərinin maliyyə resurslarının cəmləşdirilməsi və qoyulması formaları aktualdır. Kapitalın cəlb edilməsinin belə təşkilat formaları mənzil tikintisi sferasının investisiya əlverişliliyinin yüksəldilməsində böyük rol oynaya bilər.

Büdcə vəsaitləri hesabına mühəndis infrastrukturunun inkişafı mənzil tikintisi

müddətini qısaltmağa imkan yaradacaq. Məsələn, şəhər ətrafının kompleks tikintisinə investorların tələbini stimullaşdırmaq üçün sahələrin satılması məqsədyönlüdür. Halhazırda kommunikasiyaların olmaması tikinti müəssisələrinin çoxu üçün maneçilik törədir, çünki tikinti meydançasının mühəndis təminatı üçün xüsusi vəsaitlərin qoyuluşunun artırılması lazım gəlir.

Beləliklə, əhalinin məlumatlandırılmasının yüksəldilməsi, maliyyə və mühəndis infrastrukturunun inkişafı məqsədli proqramların reallaşdırılması nəticəsinin səmərəliliyini artırar. Bakının və regionların investisiya əlverişliliyinin yüksəldilməsini təmin edər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ковалева Л. В. Инвестиционная региональная политика : учебное пособие для вузов / Л. В. Ковалева. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва : Издательство Юрайт, 2019
2. Проблема оценки эффективности региональной инвестиционной политики /А.А.Победин, И.Д.Тургель//http//www.usue.ru., 2014.
3. Греченюк А.В. Инвестиционная политика региона: методологические подходы к анализу эффективности и направления совершенствования. /А.В. Греченюк, П.Н.Машегов, В.В.Наговицин, В.Г.Садков// http//www.bali.ostu.ru., 2013.
4. Инвестиции: учебник для вузов / под ред. Л.И. Юзвович, С.А. Дегтярева, Е.Г. Князевой. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2016. – 543 с.
5. Островский Е.А. Народнохозяйственная эффективность инвестиций в нефтяной сектор Российской Федерации /М.: Современная экономика и право, 2004., 127с./
6. Гладкий Ю.Н., Чистобаев А.И. Основы региональной политики. Учебник – СПб: издательство Михайлова В.А., 2008.

Fərhadi Püstə Oruc qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: emin.turant1@gmail.com

AQRAR SEKTORDA RƏQƏMSAL MÜHİTİN İNKİŞAFINDA ÖZÜNÜMƏŞĞULLUĞUN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Aqrar sektorda iqtisadi fəallığın və kənd ərazilərində məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi amili kimi özünüməşğulluq problemlərinin həlli yüksək ehtimalla mövcud potensialın reallaşdırılması imkanlarından asılıdır. Həmin imkanların aqrar sektorda özünüməşğulluğun perspektivlərinə təsirinin tədqiq olunması məqsədəuyğundur. Aqrar sektorda özünüməşğulluğun kənd yerlərində iqtisadi fəallığa təsirinin araşdırılması və özünüməşğulluğun inkişaf perspektivlərinə münasibət bildirilməsi məsələləri gündəlikdədir. Eyni zamanda nəinki aqrar sektorda, ümumiyyətlə iqtisadi fəaliyyətin hər hansı istiqamətində özünüməşğulluğun inkişaf imkanları və perspektivləri kifayət

qədər tədqiq olunmamışdır. Aqrar sektorda özünüməşğulluğun perspektivlərinin dövlət məşğulluq siyasətindən birbaşa asılılığı kənd yerlərində işgüzar fəallığın yüksəldilməsi üçün mövcud imkanlara diqqəti artırır. Məqalədə aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişaf perspektivlərini şərtləndirən əsas amillərin və onların təsirinin səciyyələndirilməsi məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Araşdırmanın gedişində müşahidə, müqayisəli təhlil, ümumiləşdirmə, ekspert qiymətləndirməsi və sintez metodlarından istifadə edilmişdir.

Kənd yerlərində özünüməşğulluq imkanları Aqrar sektorun milli iqtisadiyyatda oynadığı mühüm rol həlledici dərəcədə kənd əhalisinin iqtisadi fəallığı ilə bağlıdır. Kənd yerlərində məşğulluğun məqbul səviyyəsinin təmin edilməsi məlum olduğu kimi, böyük və orta şəhərlərə nisbətən daha çətindir. Odur ki, kənd yerlərində məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsi baxımından alternativlər axtarışı daim gündəlikdə olmalıdır. Özünüməşğulluğun xüsusilə kənd təsərrüfatına aid olan sahələrdə təşviqi kəndlərin inkişaf perspektivi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Haqqında danışılan təşviq mexanizminin hətta immiqrantlara aid edilməsi hallarına da rast gəlinir (1). Aqrar regionlarda məşğulluğun strukturunda baş verən dəyişikliklərdə dayanıqlı inkişaf meyarlarına uyğunlaşma tələbləri get-gedə daha da ciddiləşir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatında məşğulluq və özünüməşğulluğun strukturu və dinamikasına diqqət artırılmalı, müvafiq elmi təminatın gücləndirilməsi tədbirləri daha fəal surətdə həyata keçirilməlidir.

Aqrobiznes mühitinin dəstəklənməsinə yönəlmiş tədbirlər, kənd təsərrüfatında istehsal və xidmət fəaliyyətlərinin şaxələndirilməsi özünüməşğulluq üçün fəaliyyət dairəsini genişləndirir. Təsadüfi deyildir ki, Qərb elmi mərkəzləri tərəfindən özünüməşğulluğun və fərdi sahibkarlığın 400-dən artıq növü tövsiyə olunur (2). Şaxələndirmə imkanlarından istifadənin səmərəliliyi milli aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı hərtərəfli əsaslandırma tələb edir. Aqrar sektorda və ümumilikdə kənd yerlərində özünüməşğulluğun inkişafının tempi və proporsiyalarının optimallaşdırılması qabaqcıl təcrübədən göründüyü kimi, olduqca perspektivli istiqamət olmaqla yanaşı, eyni zamanda çox sayda və müxtəlif amillərin təsirlərinin nəzərə alınmasını tələb edir. Kənd əhalisinin demoqrafik davranışı araşdırmalardan və təcrübədən aydın olduğu kimi, aqrar regionlarda əmək bazarının konyunkturuna ciddi surətdə təsir göstərir. Özünüməşğulluq potensialının formalaşması və fəallaşdırılmasına gəldikdə isə burada əhali qruplarının gəlir, təhsil, karyera motivləri və bir sıra digər əlamətlər üzrə təsnifatda öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır. Özünüməşğulluğun inkişafını şərtləndirən əsas amillər qismində əhalinin artım tempində, əmək ehtiyatlarının keyfiyyətində və kəmiyyətində baş verən dəyişikliklər, habelə milli təhsil sisteminin kəndin və kənd təsərrüfatının ehtiyaclarına uyğun kadr hazırlaması imkanları qeyd edilməlidir. Bu baxımdan təqdim etdiyimiz məlumat zənnimizcə, diqqətəlayiqdir: "BMT-nin orta ssenari proqnozuna əsasən, Azərbaycan əhalisinin ümumi artımı növbəti illərdə davam edəcək və 2030-cu ildə 10,7 milyon nəfərə çatacaqdır. Əmək bazarına daxil olan 15-24 yaş arasında şəxslərin sayında azalma meylinin 2025-ci ilədək davam edəcəyi, ondan sonrakı beş ildə isə artacağı proqnozlaşdırılır. 2017-ci ildə Azərbaycanda 15-24 yaş arasında şəxslərin sayı 1,5 milyon nəfərə yaxın olmuşdursa, 2025-ci ildə bunun hazırki saydan 17 faiz az olacağı, sonrakı illərdə isə artaraq 2030-cu ildə 2015-ci ilin səviyyəsinə (1,6 milyon nəfərə) çatacağı proqnozlaşdırılır" (3, 2.1 alt bölməsi).

Hesab edirik ki, Azərbaycanın əmək bazarına daxil olan 15-24 yaş arasında şəxslərin dinamikasında gözlənilən güclü tərəddüdlər kənd təsərrüfatı əməyinin nüfuzunun yüksəldiləcəyi halda ciddi fəsad törətməyə bilər. Layiqli əmək şəraiti yaradılmış aqrar və aqrar-sənaye müəssisələrinin təcrübəsi göstərir ki, belə iş yerləri gənclər və fəaliyyət sahəsini müəyyənləşdirən yeniyetmələr üçün cəlbedicidir. Kənd yerlərinin inkişafına və aqrar sahəyə himayəçilik baxımından dövlətin mövqeyi yaxın perspektivdə aqrar sektorun əksər qurumlarında layiqli əmək şəraiti yaratmağa imkan verir. Əlbəttə, bu proses öz-özünə baş verməyəcəkdir. Rəqabətqabiliyyətli aqrar (Agricultural Economics), (Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı), (Экономика сельского хозяйства - 2021, № 3 (37) 102) fəaliyyətin müasir dövrdə həlledici amil olduğunu dərk edən hər bir sahibkar və özünüməşğul subyekt dövlətin yaratdığı əlverişli işgüzarlıq mühitindən fayda götürməyə çalışacaqdır. Hazırda Azərbaycanın kənd yaşayış məntəqələrinin dayanıqlı inkişafı perspektivləri əhali, mentalitet, ekoloji böhran və onun şəhərlərdə özünü daha kəskin şəkildə göstərməsi, urbanizasiyanın arzuolunmaz əlamətlərinin güclənməsi, COVID 19 pandemiyası kimi amillərin təsiri altında formalaş-maqdadır. Kənd təsərrüfatının aşağı gəlirliliyi və dünyada mövcud olan "fermer problemi" kimi amillərin neqativ təsirinin məhz yuxarıda qeyd olunan amillərin təsiri nəticəsində zəifləyəcəyi gözlənilir. Bununla belə, unutmaq olmaz ki, kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının faktiki səviyyəsi, burada vəziyyətin az zamanda yaxşılaşacağı barədə xüsusi nikbinliyə əsas vermir. Məsələ ondadır ki, "2016-cı ildə mədənçıxarma sənayesi üzrə əmək məhsuldarlığı göstəricisi cari qiymətlərlə 257,7 manat (161,4 ABŞ dolları) olduğu halda, kənd təsərrüfatı üzrə bu göstərici 1,03 manata (0,6 ABŞ dolları), emal sənayesi üzrə 6,3 manata (3,9 ABŞ dolları), tikinti sahəsi üzrə isə 9,4 manata (5,8 ABŞ dollarına) bərabər olmuşdur" (3, 2.2 alt bölməsi). Bir sözlə, aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişaf perspektivləri sahədə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi və dinamikası ilə əlaqədardır. Aqrar sektorda əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi perspektivlərinə gəldikdə isə onun proqnozları yaxın və orta perspektivdə kifayət qədər ciddi irəliləyişlərin olacağından xəbər verir. Gözlənilən müsbət dinamika:

- adambaşına məhsul istehsalının həcminin artmasında;
- məhsul vahidinə xərclərin azalmasında;
- məhsul son istehlakçıya çatdırılana qədər yol verilən itkilərin minimuma endirilməsində və s. ifadə olunacaqdır. Aqrar sektorda haqqında danışılan hədəflərə nail olunmasına yönəlmiş fəaliyyətlərdə aşağıdakı istiqamətlər prioritet olmalıdır:
- kənd yerlərində məşğulluğun bütün əsas növlərində, habelə özünüməşğulluqda innovasiyalı fəaliyyətin və innovasiyaya açıqlığın təşviq edilməsi;
- aqrar regionların investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi;
- özünüməşğul subyektlərlə (mikrosahibkarlarla) ərazidə fəaliyyət göstərən iri müəssisələrin əlaqələrinin yaradılmasına dəstək verilməsi;
- klasterial təşəbbüslər, aqrar fəaliyyətin şaxələndirilməsi və digər səbəblərdən yaranan yeni fəaliyyət imkanları barədə məlumatlandırmanın rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə səmərəli təşkili;
- maliyyəyə çıxışın asanlaşdırılması, o cümlədən kreditlərin əlyetənliyinin və aqrar sığorta sisteminin təkmilləşdirilməsinin dəstəklənməsi;
- yaşıl aqrar iqtisadiyyatın, habelə aqroturizmin inkişafının dəstəklənməsi.

Məlumatlandırma mərhələsi səmərəli özünüməşğulluğun formalaşmasının ilkin

addımlarından biri hesab olunur (4, s.9). Bir məsələni xüsusilə qeyd etməyi zəruri sayırıq. Urbanizasiyanın onilliklər ərzində davam edən arzuolunmaz yüksək tempi bir çox aspektlərdə problemlər yaratmışdır. Aqrar məşğulluğun və özünüməşğulluğun urbanizasiya proseslərinin nəticəsində məruz qaldığı təsirlər bu baxımdan xüsusi qeyd edilməlidir. Son dövrlərdə urbanizasiya proseslərinin sürətini azaldan ilkin meylilər müşahidə olunur. Belə ki, pandemiyanın və ekoloji böhranın davamlılığı, xüsusilə urbanizasiya zonalarında kəskinləşməsi, su qıtlığı və bu kimi bir sıra amillərin böyük şəhərlərdə və sənaye mərkəzlərində məskunlaşmanı ləngidəcəyi gözlənilir. Əlbəttə, böyük şəhərlərdə və sənaye mərkəzlərində məskunlaşmanı ləngidən amillər aqrar fəaliyyətə potensial marağı nəzərəçarpacaq dərəcədə artırsa da, bu meyl heç də aqrar istehsalın rentabelliyini yüksəltmək iqtidarında deyildir. Bununla belə, həmin amillər tədricən müasir kənd həyat tərzinin üstünlükləri və burada iqtisadi fəallığın alternativsizliyi faktını əyaniləşdirəcəkdir. Ölkənin torpaq resurslarından istifadə vəziyyəti yaxşılaşacaqdır. Belə ki, şoran torpaqların yuyulması prosesinin əhatə dairəsi tədricən genişlənəcək, müasir irriqasiya sistemi qurulacaqdır. Məhdud imkanlardan səmərəli istifadə hesabına su təchizatı yaxşılaşacaq və sudan istifadə səmərəliliyi yüksəldiləcəkdir. Bu əsassız optimizm deyil, alternativsizliyin qəbul edilməsi və bu istiqamətdə dövlətin başladığı sistemli tədbirlərin ilkin nəticələrindən bəhrələnən fikirlərdir. Aqrar sektorun inteqrasiya potensialı autsorsinq imkanlarını genişləndirə bilir. Əlbəttə bu meyl bilavasitə kənddə özünüməşğulluğa təsir etməyəcəkdir.

Bununla belə, autsorsinq kənd yerlərində əmək bazarına da təsirsiz qalmayacaq. Milli aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişaf perspektivlərinə təsir edən mühüm amillərdən biri kənd icmalarının formalaşma səviyyəsidir. Xüsusilə icmadaxili əmək bölgüsünün kollegial əsasda həyata keçirilməsi kənd yerlərində işaxtaranlara bacarıq və vərdiş amilləri əsasında üstünlük verilməsini təmin edə bilər. Başqa sözlə, emalaqədərki işlər, ilkin emal, resurslarla təminata xidmət, yabanı bitkilərin toplanması və qurudulması, torpaq analizi prosesində yardımçı işlər və bir sıra digər fəaliyyət sahələrində özünüməşğulluq dairəsinin arzuedilməz dərəcədə xırdalanmasının qarşısı məhz icmadaxili koordinasiya sayəsində alına bilər. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması və inkişafının orta perspektivə rəqəmsal iqtisadiyyatın kənd yerlərində inkişaf tempini yüksəldəcəyi gözlənilir. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə idxalın əvəzlənməsi və ixracın təşviqi imkanlarını üzə çıxaracaqdır. Onların reallaşdırılması kənd əhalisinin işgüzar fəallığından və rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi üçün onlara göstərilən dəstəkdən asılı olacaqdır. Bu baxımdan özünüməşğullara kömək məqsədi ilə Rusiya Federasiyasında ölkəni əhatə edən elektron ödəniş sistemləri və xüsusilə öyrədici veb-resursların hazırlanması istiqamətində atılan addımlar diqqətəlayiqdir. Belə ki, ölkənin "ən böyük maliyyə qurumu özünüməşğullara kömək etmək üçün bir sıra vasitələr hazırlamışdır. Bunlar əsasən özünüməşğullara "Sberbank online" vasitəsilə bütün ölkə miqyasında əməliyyatlar aparmağa kömək edən onlayn xidmətlərdir. Xüsusilə çekvermə üçün avtomatik prosedur, pulsuz onlayn təqvim və s. Bundan əlavə, veb-resurslarda özünüməşğulların öyrədilməsi üçün ayrıca bir bölmə hazırlanmışdır" (5). Haqqında danışılan yanaşmalar ilkin addımlar olsa da, zənnimizcə perspektivli sayılmalıdır. Qazaxıstanda 2017-ci ildə qəbul edilmiş "Rəqəmsal Qazaxıstan" Dövlət Proqramında öznüməşğulluğun "müştərək istehlak iqtisadiyyatı" ilə əlaqəli inkişafı, o cümlədən rəqəmsal mühitdə onların iqtisadi fəallığının dəstəklənməsi imkanlarının reallaş-

dırılması nəzərdə tutulur (6). Göründüyü kimi, burada daha irəli gedərək fərdi xərcləri azaltmağa yönəlmiş yeni çağırışlara vahid rakursda yanaşma variantına üstünlük verilmişdir.

Qabaqcıl xarici təcrübədə ölkələr özünüməşğulluğun inkişafı və dəstəklənməsi üzrə milli proqramları öz sosial-iqtisadi şəraitləri daxilində daim təkmilləşdirirlər (7, s. 179-181). Həmin proqramların tərtibi və icrası sürətlə dəyişən iqtisadi və institusional mühitin tələblərini nəzərə almalıdır. Digər postsovet məkanı ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişafının perspektiv parametrlərinin müəyyən edilməsi xüsusilə etibarlı proqnozların hazırlanması prosesində qarşıya çətinliklər çıxır. İlk növbədə onu qeyd edək ki, proqnozlaşdırma üçün zəruri olan verilənlər bazası yetərincə deyil. Digər problem qismində kənd yerlərində qeyri-formal məşğulluğun leqallaşdırılması proseslərindəki nəzərəçarpacaq ləngimələr qeyd edilə bilər. Bununla belə, ölkəmizdə özünüməşğulluğun inkişafının bəzi perspektiv meyllərini aşkar etmək və yüksək ehtimalla onların davamlı olacağını güman etmək olar. Birinci meyl zənnimizcə, kənd yerlərində özünüməşğulluğun bilavasitə dövlətin himayəsindən asılı olmasıdır. 2017-2020-ci illərin ilkin statistikası bunu söyləməyə əsas verir. Aqrar sektorda özünüməşğulluğa 2016-2017-ci illərdə cəmi 1281 nəfər cəlb olunmuşdusa, 2018-ci ildə bu rəqəm 7267 nəfər, 2019-cu ildə isə 10352 nəfər təşkil etmişdir. Əldə edilən nəticələr bilavasitə özünüməşğulluq proqramının icrasının nəticələridir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ölkənin həssas əhali qruplarına, o cümlədən onların kənd yerlərində özünüməşğulluğuna bankların kömək etməsini nəzərdə tutan sosial məsuliyyətin bölüşdürülməsi barədə humanist təşəbbüsü artıq öz ilkin müsbət nəticələrini göstərməkdədir. Haqqında danışılan bu mühüm təşəbbüsün reallaşdırılması məqsədi ilə görülən tədbirlər sırasında bu tədbir xüsusi olaraq qeyd edilməlidir: "Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Azərbaycan Mərkəzi Ban-kı və Azərbaycan Banklar Assosiasiyası arasında əməkdaşlığa dair imzalanan memorandumun icrası istiqamətində fəal iş aparılır. İndiyə qədər proqramın icrasına 21 yerli bank qoşulub. Bu günə qədər banklar 300-ə yaxın şəxs seçərək onlardan 102-nə sahibkarlıqla məşğul olmaq üçün avadanlıq verib" (8). Burada bir məqamı da qeyd etməliyik. Birbaşa dövlət yardımı olmadan (dövlətdən müvafiq aktivlər almadan) qeyri-formal məşğulluğun leqallaşdırmasının kütləviliyini gözləmək çətindir. Yüksək ehtimalla demək olar ki, aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişaf perspektivləri həlledici dərəcədə özünüməşğulluq proqramının yerinə yetirilməsi nəticələri ilə şərtlənəcəkdir. Milli aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişaf perspektivləri nəzərdən keçirilərkən bu məqam diqqətdən kənarda qalmamalıdır.

Aqrar sektorda özünüməşğulluq perspektivləri: məşğulluq siyasəti və rəqəmsal mühitin üstünlükləri

Aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişaf perspektivləri qeyd edildiyi kimi, dövlətin məşğulluq siyasətinin perspektivləri ilə əlaqədardır. Bu baxımdan özünüməşğulluq üçün yaradılan iqtisadi və institusional mühitin xarakteristikaları mühüm əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda aqrar sektorda və ümumilikdə kənd ərazilərində özünüməşğulluğun inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsində vergi sisteminin rolu da diqqəti cəlb edir. Xarici təcrübədə bu olduqca aktual məsələ hesab edilir. Odur ki, özü-

nüməşğuılluğun vergi rejiminin təkmilləşdirilməsinə dair xarici mənbələrdə çox sayda və kifayət qədər fərqli yanaşmalar tövsiyə olunur. Özünüməşğullar üçün, o cümlədən transaksiya vergisinin tətbiq olunması, yəni pul daxilolmalarından faiz ödənməsi, daxilolmalar baş vermədikdə heç bir vergi öhdəliyinin əmələ gəlməməsi variantı təklif olunur. Digər təklif özünüməşğullar üçün ilin yekununa görə birdəfəlik vergi tutulmasının tətbiqidir. Patentin satın alınması şəkilində (vergi dövrünün başlanmasına qədər) vergi tutulması təklifi də var. Əlbəttə, bütün hallarda özünüməşğullar üçün vergi rejiminə maksimum şəffaflıq, sadəlik və rahatlıq tələbləri qoyulur.

Azərbaycan Respublikasının vergi məcəlləsində özünüməşğul statusuna yaxın mikrosahibkarlıq subyektləri üçün gəlirlərin 75%-nin vergidən azad edilməsi nəzərdə tutulur. Ölkənin aqrar sektorunda davam edən vergi tətilləri burada çalışan özünüməşğullara da aiddir. Bu və digər səbəblərdən ölkəmizdə özünüməşğulluğun vergi rejiminin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi məsələsi hələ ki, ilkin təşəkkül mərhələsindədir. Natamam informasiya şəraitində məşğulluğun bir növü kimi kənd yerlərində özünüməşğulluğun parametrlərinin müəyyən edilməsi üçün iqtisadi-riyazi modellərdən istifadə variantı tövsiyə olunur. Məşğulluğun proqnozlaşdırılmasında reqressiya modelləri müəyyən üstün cəhətlərə (tətbiq mərhələsində sadəlik, çeviklik, təhlil və proqnozlaşdırmada kifayət qədər oxşar yanaşmalardan istifadə imkanı) malikdir. Əməyin mövsümilik amilini nəzərə almaq üçün Holt Vinters modelini (üçqat eksponentsial hamarlaşdırma modeli) tətbiq etmək mümkündür. Bununla belə, qeyd edilən modelin rəqəm reallaşdırılmasının özünüməşğulluq proqramının nəticələrini əhatə edən verilənlər əsasında həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab etmirik.

Aqrar sektorda məşğulluqda özünüməşğulluğun xüsusi çəkisinin müəyyənləşdirilməsinə gəldikdə isə etiraf etməliyik ki, mövcud verilənlər vəziyyəti az və ya çox dərəcədə xarakterizə etməyə imkan vermir. İslahatlar təcrübəsinə və ortaq iqtisadi tarixə malik olduğumuz ölkə kimi Rusiya Federasiyasının müvafiq statistikasına nəzər salaq. Rusiya Federasiyasının 2017-ci ilə olan rəsmi statistikasına görə, özünüməşğulların 44,6%-i kənd yerlərində yaşayır. Həmin insanların isə 35,6%-i kənd təsərrüfatında məşğuldur (9). Postsovet məkanı ölkələrinin ən yeni iqtisadi tarixinin müştərəkliyi ilk baxışda Azərbaycanda da oxşar nisbətlərin ola biləcəyi fikrini doğurur. Sonrakı araşdırmalar isə bu mülahizənin həqiqətəyaxın olmadığını göstərdi. Belə vəziyyət ilk növbədə müqayisə edilən ölkələrin aqrar sektorunda özəl bölmənin payı və onun dinamikası, həyata keçirilmiş torpaq islahatının xarakteri və nəticələri ilə şərtlənmişdir.

Aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişafının perspektiv parametrlərinə münasibət bildirmək üçün informasiya mənbəyi kimi ölkədə həssas əhali kateqoriyasının dinamikası və strukturu informasiyasından istifadə zənnimizcə, çox böyük əməktutumlu və mürəkkəb bir işdir. Məsələ ondadır ki, bu halda insanlar gəlirlərin və təhsilin səviyyəsinə, habelə öz işini qurmaq üçün malik olduğu xüsusi vəsaitin miqdarı (potensial girov əmlakın dəyəri) və s. əlamətlərə görə təsnifləşdirilməlidirlər. Özü də bu təsnifat şəhərə köçmək, müvəqqəti qazanc dalınca getmək və sair kimi niyyətlər də nəzərə alınmaqla aparılmalıdır. Sadalanan və digər verilənlər yüksək ehtimalla yalnız formalaşmış Böyük Verilənlər (Big Dates) mövcud olduqda məqbul reprezentativliyə malik ola biləcəklər. Milli aqrar sektorun inkişafı əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli mütəxəssislərin hazırlanmasından həlledici dərəcədə asılıdır. Hazırda özəl kənd təsər-

rüfatı istehsalı subyektlərində əsasən bacarıq və vərdişlərini təcrübədə qazanmış insanlar çalışırlar. Onların innovasiyalara həssaslığı, inteqrasiya və kooperasiyaya hazırlıq səviyyəsi arzuedilən səviyyədə deyil. Odur ki, Azərbaycanda "2025-ci ilədək qeyri-formal və informal təhsil vasitəsilə əldə edilən səriştələrin tanınması sistemini formalaşdırmaq" nəzərdə tutulur (3, 3.3.13 alt bölməsi). Məlumat üçün bildirək ki, müvafiq işlərə 2017-ci ildən başlanmışdır. Dinamik inkişaf edən iqtisadi və sosial mühitdə kənd yerlərində və aqrar sektorda ixtisaslı kadrlara ehtiyacın müəyyənləşdirilməsi məsələsi daim gündəlikdə olmalıdır. Bu məqsədlə rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə monitorinq və proqnozlaşdırma sisteminin qurulması məqsədəuyğundur. Odur ki, "2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası"nda "əmək bazarının təhlili və ixtisaslı kadrlara, həmçinin müxtəlif bacarıqlara ehtiyacın müəyyənləşdirilməsinə imkan verən monitorinq və proqnozlaşdırma sisteminin formalaşdırılması" hədəf kimi qarşıya qoyulmuşdur (3, 4.6.6 alt bölməsi). Yuxarıda qeyd edilən və digər səbəblərdən aqrar sahənin ali təhsilli mütəxəssislərinin xidmətlərinə olan faktiki tələbi gözlənilən səviyyədə deyildir. Milli aqrar sektorda həyata keçirilən sistemli tədbirlərin innovasiya fəallığını yüksəldəcəyi və sahənin ali təhsilli mütəxəssislərinin xidmətlərinə tələbi dəstəkləyəcəyi nəzərdə tutulur. Haqqında danışılan tədbirlərin həyata keçirilməsi, yüksək ehtimalla aqrar sektorda məşğulluğun strukturunun yaxşılaşmasına və kənd yerlərinin özünüməşğulluq potensialının inkişafına zənnimizcə, ciddi müsbət təsir edəcəkdir. Aqrar sektorda özünüməşğulluq subyektlərinin sosial portretinin yaradılması istiqamətində aparılmış tədqiqatların nəticələrindən görünür ki, bu subyektlər arasında gənclərin xüsusi çəkisi kifayət qədər yüksəkdir.

Odur ki, gənclərin kənd təsərrüfatı əməyinə cəlb edilməsi, onların kənd yerində özünüməşğulluğu perspektivlərinin müəyyən edilməsi xüsusi diqqətə layiq məsələdir. Gənclərin kəndə və kənd təsərrüfatı əməyinə marağının ümumbəşəri meyarlar baxımından zəruri səviyyədə olmaması demək olar ki, ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq kəskinləşməkdə olan qlobal problemdir. Aqrar fəaliyyətə gənclərin marağının aşağı səviyyəsi dünyanın əksər ölkələrində, o cümlədən inkişaf etmiş ölkələrdə də müşahidə edilir. Hətta Avropa Birliyində də bu vəziyyət hazırda kifayət qədər ciddi problem hesab edilir. "Avrostat"ın məlumatlarına görə, Avropa Birliyində 2016-cı ildə fermaları idarə edənlər arasında yalnız hər on nəfərdən birinin yaşı 40-dan azdır (10). Artıq qeyd edildiyi kimi, ölkəmizin kənd təsərrüfatında layiqli əməyin təmin edilməsi üçün görülmüş işlərin ilkin müsbət nəticələri özünü göstərir. Aparılmış sorğular belə deməyə əsas verir ki, məhz layiqli əmək şəraitinin yaradılması gənclərin aqrar sektorda özünüməşğulluğa cəlb edilməsinin təməl şərti rolunda çıxış edə bilər.

Odur ki, bu istiqamətdə görülən işlərin daha geniş miqyasda aparılması, kənd yerlərində layiqli əməyin bütün mümkün sahələrdə təmin edilməsi tədbirləri davamlı olmalıdır. Kənd yerlərində məşğulluğun digər növlərindən fərqli olaraq özünüməşğul subyektlərə imtiyazlar verilməsi (vergi güzəştlərindən başqa) mexanizminin işlənib hazırlanması prosesi sürətləndirilməlidir. Gənclərin yeniliklərə, orijinallığa daha həvəsli olduqları faktı da nəzərə alınmalı, onlara innovasiyalı fəaliyyət üçün əlverişli iqtisadi-hüquqi şərait yaradılmalıdır. Onlar tərəfindən edilən yeniliklər aqrar inkişaf könüllüləri tərəfindən öyrənilməli və geniş miqyasda tanıdılmalıdır. Xüsusilə rəqabətqabiliyyətli rəqəmsal aqrar texnologiyaların tətbiqi sahəsində yeniliklərə başlanğıcda hüquqi, in-

formasiya və metodik dəstək verilməlidir. Hazırda aqrar sektorda rəqəmsallaşmanın əsası hesab olunan rəqəmsal platformalar sahənin əsas xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tətbiq edilməlidir. Bu baxımdan xüsusilə kənd təsərrüfatı fəaliyyəti məkanının pərakəndəliyi məsələsi ön planda olmalıdır. Rəqəmsal infrastrukturun inkişafında ərazi fərqlərinin kəndin xeyrinə olmaması faktı nəzərə alınmalı, bu məsələdə təşəbbüskar gənc fermerlərə zəruri şərait yaradılmasında kömək göstərilməlidir. Aqrar sektorda innovasiyalı məşğulluq və özünüməşğulluq üçün perspektivli istiqamət təbii resurslardan qənaətcil istifadənin təmin edilməsidir. Araşdırmalar göstərir ki, innovasiyalı resursqoruyucu aqrar istehsal texnologiyalarının yüksək nəticəyönümlülüyü böyük şəhərlərə yaxın ərazilərdə əldə edilir. Bunun əsas səbəbi ilkin araşdırmalardan göründüyü kimi, bazara yaxınlıqdır. Kənd və şəhər əhalisinin gəlirləri arasında fərqlərin azalması ölkə əhalisinin gəlirlərinin artması fonunda baş verir. Bununla belə, kənd və şəhər əhalisinin gəlirləri arasında fərqlərin azalması tempi qənaətbəxş deyildir. Aqrar profilli təhsil almış gənclərin xeyli hissəsi üçün bilavasitə kənd yerlərində mütəxəssis və ya sahibkar kimi çalışmaq motivi zəifdir. Belə vəziyyət gənclərin kənddə və kənd təsərrüfatında çalışmaları üçün dövlətin əlavə tədbirlər görməsinə, dövlət büdcəsi vəsaitlərinin əlavə olaraq xərclənməsinə gətirib çıxarır. Dövlətin gənclər siyasətinin prioritetlərinin reallaşmasında ictimai birliklərin fəallığının dəstəklənməsinə diqqətin artırılması bu işə mühüm töhfə verə bilər. Bu baxımdan Aqrar İnkişaf Könüllüləri hərəkatına rəvac verilməsi təqdirəlayiqdir. Aqrar təhsildə də son illər atılan ciddi addımlar nəticəsində əldə edilən müsbət nəticələrlə yanaşı təxirə salınmadan həll edilməli problemlər qalmaqdadır. İlk növbədə bu, aqrar profilli ixtisaslara qəbul imtahanlarında az bal toplamış xeyli tələbənin qəbul olunmasıdır. Tələbələrin təcrübə keçmələri üçün də ciddi çətinliklər qalmaqdadır. İri kənd təsərrüfatı müəssisələri ali təhsilli aqrar sahə mütəxəssislərinin öz tələblərinə uyğun hazırlamaq işinə III kursdan başlayaraq seçdikləri tələbələrə təqaüd verməklə başlamışlar.

Bu prosesin daha geniş vüsət alması zəruridir. Aqrar sektor üçün müxtəlif profilli ali təhsilli mütəxəssislərin hazırlanmasında, ölkəmizdə nüfuzlu xarici universitetlərlə tərəfdaşlıq amili daha çox rol oynamağa başlamışdır. Bu isə zənnimizcə, qısa zaman ərzində milli aqrar sektorun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə öz töhfəsini verəcəkdir. Artıq qeyd edildiyi kimi, yuxarıda göstərilən amillərin təsirinin kəmiyyətcə zəruri dəqiqliklə qiymətləndirilməsi hazırda demək olar ki, qeyri-mümkündür. Odur ki, milli aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişaf perspektivlərini müəyyən etmək üçün onu ekspert qiymətləri əsasında proqnozlaşdırmaq lazım gəlir. Özünüməşğulluğun aqrar sahədə dəstəklənməsi formal məşğulluğu təmin edirsə, kənd ərazilərinin dayanıqlı inkişaf meyarlarına uyğundur. Kənd həyat tərzinin cəlbediciliyinin artırılmasında özünüməşğulluğun da əhəmiyyətli potensialı vardır. Bu isə məlum olduğu kimi, aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının mühüm amilidir. Aqroturizmin və ekzotik kənd turizminin inkişafında formal özünüməşğulluğun artan rolu özünü qabaqcıl təcrübədə göstərməkdədir. Bu baxımdan ilk növbədə ekoloji təmiz məhsul istehsalının genişlənməsi göstərilə bilər. Təbii və təzə ərzaq məhsullarına turistlərin artan marağı kənd yerlərində özünüməşğul subyektlərin həmin məhsuluna tələbi artıra bilir. Azərbaycanda həyata keçirilən özünüməşğulluq proqramı kənddə formal və dayanıqlı məşğulluğun mövqeyini möhkəmləndirməyə yönəlmişdir. Bu isə nəticə etibarilə milli aqrar sektorun

dinamik və dayanıqlı inkişafı perspektivlərini genişləndirir. Özünüməşğulluğun proqram-məqsədli inkişafının gələcəkdə sinergetik effekt yaratması onun şəffaflığından, ilkin və aralıq nəticələrinin tanıdılmasından və əlbəttə, innovasiyalı yanaşmaların üstünlük təşkil etməsindən asılı olacaqdır.

Kənd ərazilərində özünüməşğulluq potensialının reallaşdırılması aqrar sahənin dayanıqlı inkişafının mühüm amili ola bilər. Hazırda Azərbaycanda həyata keçirilən özünüməşğulluq proqramı kənddə formal və dayanıqlı məşğulluğun mövqeyini möhkəmləndirməyə yönəlmişdir. Kənd ərazilərində özünüməşğulluğun proqram-məqsədli inkişafının gələcəkdə sinergetik effekt yaratması innovasiyalı yanaşmaların şəffaflığından, ilkin və aralıq nəticələrinin tanıdılmasından asılı olacaqdır. Aqrar sektorda özünüməşğulluğun inkişaf perspektivlərinə təsir edən mühüm amil kimi icmadaxili əmək bölgüsünün kollegial əsasda həyata keçirilməsi kənd yerlərində işaxtaranlara bacarıq və vərdiş amilləri əsasında üstünlük verilməsini təmin edə bilər. Özünüməşğulluq subyektləri arasında gənclərin xüsusi çəkisi yüksək olduğuna görə onlara xüsusi yanaşma məqsədəuyğundur. Kənd yerlərində özünüməşğul subyektlərə imtiyazlar verilməsi mexanizminin işlənib hazırlanması prosesi sürətləndirilməli, rəqəmsal aqrar texnologiyaların tətbiqinə hüquqi, informasiya və metodik dəstək verilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Self-Employed Persons Program. http://www.russiantoronto.com/immigration/imminfo-sempl.asp
2. “The Salary & Conditions” 2017. www.prospects.ac.uk/links/Occupations
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 30 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş 2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası.
4. New Enterprise Allowance. Briefing paper. Number 05878, 9 June 2017. 11 p.
5. Эксперимент для самозанятых: современность и перспективы. https://xn90aifddrld7a.xn--p1ai/novosti/news/eksperiment-dlyaamozanyatykhsovremennost-i-perspektivy
6. Государственная Программа "Цифровой Казахстан". Утверждена постановлением Правительства Республики Казахстан 12 декабря 2017 года, № 827.
7. "The Partial Renaissance of the Self-Employed", OECD Employment Outlook, Chapter 5, OECD (2000), Paris, Table 5.15. pp. 179-181.
8. Azərbaycanda özünüməşğulluq layihəsinə - 21 Bank qoşulub. https://fed.az/az/bank/azerbaycanda-ozunumesgulluq-layihesine-21-bank-qosulub-82814.
9. Самозанятые в России - кто они? Сценарии и прогнозы. https://www.finam.ru/analysis/forecasts/samozanyatye-v-rossii-kto-oni-20180607-132744/
10. Farmers and the agricultural labour force – statistics. Data extracted in November 2018. https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Farmers and the agricultural labour_force -_statistics

Мамедова Аида Гасым кызы,
кандидат экономических наук, доцент,
Email: aida58mamedova@mail.ru
Мамедова Лейла Вагиф кызы,
кандидат экономических наук, доцент,
Email: leyla-m-4@inbox.ru
Джавадова Мехрибан Алим кызы,
кандидат экономических наук, доцент,
Email: mehribandjavadova@mail.ru.
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет

ОСОБЕННОСТИ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Как показали исследования в области финансового анализа, эффективность предприятия выражается через множество принимаемых руководителями производственных звеньев фундаментальных, управленческих, а также производственных решений. Так, для проведения анализа оценки эффективности производственной деятельности, предлагается применение всевозможных методов, с целью определения значений инвестиционной, производственной и финансовой деятельности как в прошлом, а также прогнозирования их в будущем. Показатель экономической эффективности в первую очередь дает представление о том, какой ценой предприятие получает прибыль, тем самым сопоставление затрат и результатов используется в практике обоснования хозяйственных решений.

Главными задачами развития экономики на современном этапе является всемерное повышение эффективности производства, функционирования предприятий с использованием финансовой отчетности, подготовленной в соответствии с общепринятыми принципами бухгалтерского учета и занятие устойчивых позиций предприятиями на внутреннем и международном рынках.

Учитывая все вышесказанное следует подчеркнуть актуальность и практическую значимость темы исследования в силу его роли в обеспечении эффективности развития не только предприятия, но и экономики нашей страны, так как задачи эффективного использования ресурсов решаются именно на уровне предприятия, где эффективная система внутрифирменного управления, основывающаяся на экономике предприятия и экономических операциях, помогает решать эти задачи.

В исследовании особое внимание обращено на формирование процесса экономического управления производственной деятельностью предприятия как процесса эффективного системного использования ограниченных ресурсов и возможностей предприятия, что возможно достичь с помощью тщательной оценки эффективности производства и реализации продукции, учитывая различные условия ее производства, совершенствования и продажи.

При этом основной составляющей функцией управления выступает анализ финансово-хозяйственной деятельности как для принятия управленческих решений, так и для поддержания бизнеса на необходимом уровне.

Таким образом ставится задача не только максимизации прибыли, но и успешного исключения влияния неопределенности и риска; не только обеспечения ликвидности и доходности, но и достижения «благосостояния акционеров» с учетом коммерческих рисков, что в дальнейшем будет способствовать обеспечению необходимой финансовой устойчивости. Таким образом, на практике потребуется использование учета решения социальных, экологических и гуманитарных проблем, проблем использования чистой прибыли и ее капитализации и др.

Следует отметить, что финансовое состояние предприятия – комплексное понятие, которое характеризуется системой показателей, отражающих наличие, размещение и использование ресурсов, финансовую устойчивость предприятия, ликвидность баланса. Отчетность позволяет определить общую стоимость имущества предприятия, стоимость иммобилизованных (основных и прочих внеоборотных) средств, стоимость мобильных (оборотных) средств, материальных оборотных средств, величину собственных и заемных средств предприятия.

По данным бухгалтерской отчетности устанавливается излишек или недостаток источников средств для формирования запасов и затрат, при этом имеется возможность определить обеспеченность предприятия собственными, кредитными и другими заемными источниками.

В рыночной практике хозяйствования встречаются самые различные формы проявления экономической эффективности, при которых технические и экономические аспекты эффективности характеризуют развитие основных факторов производства и результативность их использования, а социальная эффективность отражает решение конкретных социальных задач (например, улучшение условий труда, охрану окружающей среды и т.д.). При этом, обычно социальные результаты тесно связаны с экономическими, поскольку основу всякого прогресса составляет развитие материального производства.

Как показали исследования, финансовое состояние предприятия характеризуется платежеспособностью, прибыльностью, эффективностью использования активов и собственного (акционерного) капитала, ликвидностью.

Платежеспособность предприятия – способность выполнять свои внешние (краткосрочные и долгосрочные) обязательства, используя свои активы. Коэффициент платежеспособности измеряет финансовый риск, т.е. вероятность банкротства, где высокий коэффициент платежеспособности отражает минимальный финансовый риск и хорошие возможности для привлечения дополнительных средств со стороны.

Таким образом, следует отметить, что применение системы показателей экономической эффективности на практике предусматривает: стремление предприятий развиваться по интенсивному пути, то есть за счет развития качественного уровня производственного процесса, а также учет его в динамике; выявление внутрихозяйственных резервов развития хозяйственной деятельности предприятий основой для которых является внедрения достижений научно-технического прогресса, современных технологий и улучшения организации производства; создание целого комплекса мер и мероприятий повышения эффективности деятельности. Показатели эффективности деятельности предприятия могут быть как абсолютные, так и относительные и др.

Список использованной литературы:

1. Аббасова С.А. Перспективный экономический анализ. Баку, 2005.
2. Джафарлы Г.А., Мамедова Л.В. Анализ инфляции и её влияния на финансовые результаты. Методическое пособие. Баку, 2013.
3. Исмаилов Н.М. Анализ финансовых результатов предприятий (фирм) в условиях рыночных отношений. Финансы и учёт. Баку, 2002.
4. Муслимов С.Я., Казымов Р.Н. Финансовый анализ. Учебник. Баку, 2012.
5. Хелферт Э. Техника финансового анализа/ Пер. с англ. Под ред. Белых Л.П. – М.: Аудит, ЮНИТИ, 1996.
6. Шеремет А.Д., Козельцева Е.А. Финансовый анализ: Учебно-методическое пособие. — М., 2020.

Məmmədzadə Emin Eldar oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu,
Email: e_mamedzade@mail.ru

İQTİSADİ İNKİŞAFDA İNNOVASİYALI RESURSLAR: NƏZƏRİ YANAŞMALAR VƏ TƏRİFLƏR

Elm və texnologiyanın inkişafı sürətləndikcə istehlakçıların məhsulun keyfiyyətinə tələbatı artır, şirkətlər böyüdükcə və yeni bazarlara çıxdıqca rəqabət də güclənir. Rəqabət prosesi bazarın, iqtisadi tərəqqinin və artımın inkişafı üçün mühüm vasitədir [3, s.203]. Rəqabət mühitin istehlakçılara məhsulların aşağı qiymətlərlə satılması ilə yanaşı, digər iqtisadi baxımdan müsbət cəhəti aşağıdakılardan da ibarətdir: 1) biznesin çiçəklənməsini təmin edir; 2) yüksək gəlirli şirkətlərin genişlənməsinə və səmərəsiz şirkətlərin ləğvinə imkan yaradır; 3) yeniliklərin istehsala səfərbər edilməsini təşkil edir.

Qeyd edək ki, iqtisadiyyatda innovasiyanın rolu daxili və xarici amillər tərəfindən müəyyən edilir. İnnovasiya nəzəriyyəsinin inkişafına mühüm töhfələr verən bir sıra yerli və xarici iqtisadçı-alimlərin əsərlərinin tədqiqatı göstərir ki, innovasiyaların tətbiqi təkcə dövlət dəstəyini deyil, həm də sahibkarlar tərəfindən planlaşdırmanı da tələb edir. Zaman keçdikcə "innovativ fəaliyyət" anlayışı da dəyişmişdir.

Belə ki, alimlər innovativ funksiyaları müəyyən edərək, innovasiyanın vəzifələrindən birinə - məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına və müvafiq olaraq onun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına diqqət yetirir. Digər tədqiqatçılar "innovativ fəaliyyət" anlayışını "innovativ proses" anlayışı ilə eyniləşdirir. Onların fikrincə, "innovasiya fəaliyyəti innovasiya prosesi elə özüdür" [5, s. 37], onun istehsalda inkişafı (xidmətlər, texnologiyalar sayəsində) və müəyyən sektorda yayılmasını nəzərdə tutur. Bununla belə, həmin tədqiqatçılar innovasiya fəaliyyətini seriyalı və kütləvi istehsal, marketinq və istehlak, həmçinin yeni məhsulların tətbiqi mərhələsini əhatə edən innovasiya prosesindən ayırd edir.

Yenilikçi fəaliyyət innovasiya prosesinin bir hissəsidir, yəni onun təməl rolunu

oynayır [1,s.115]. İnnovasiya prosesinin və innovasiya fəaliyyətinin başa düşülməsinə dair yuxarıda göstərilən şərhləri və yanaşmaları ümumiləşdirərək, belə qənaətə gələ bilərik ki, müəssisədə innovasiya öz-özünə yaranmır, onlar təsərrüfat subyektlərinin məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsidir. İnnovasiyalar texnoloji inkişafı və innovasiya fəaliyyətini təmin edən ən mühüm vasitədir. Onların hesabına müəssisənin, bölgənin, ölkənin rəqabət qabiliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə arta bilər.

Azərbaycanda innovativ malların, işlərin, xidmətlərin ölkənin ÜDM-də payı 0,3 faizdən çox olmadığı halda, Malta, Finlandiya, Çexiya kimi ölkələrdə bu pay müvafiq olaraq 24,8 faiz, 10,8 faiz və 9 faiz təşkil edir [2], bu da, zənimizcə, aşağıdakı problemlərlə əlaqədardır: – yerli sənaye müəssisələrinin aşağı rəqabətli statusun olması; - sənaye müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətinin idarə edilməsinin səmərəsiz mexanizmlərin mövcudluğu. Göstərilən problemlərin həlli, fikrimizcə, innovasiya fəaliyyətinin səmərəli infrastrukturunun formalaşdırılmasında olmalıdır, bu məsələ isə hələ də öz öyrənilməsi aktuallığını saxlayır. İndiyədək "innovasiya infrastrukturu", onun rolu və məzmunu, eləcə də onun infrastruktur formalaşmalarının sistemli tədqiqi haqqında birmənalı yanaşma yoxdur. Yəni innovasiya infrastrukturu haqqında fikirlər daim dəyişir. Bizim yanaşmaya bəzi müəlliflərin yanaşmaları yaxındı. Belə ki, mənbələr [2, s. 233] haqlı qeyd edirlər ki, innovativ infrastruktura müəssisədə liderlərin fəaliyyətinin transformasiyasına yönəlmiş çağırış, motivasiya, koordinasiya tədbirlərini əhatə edən təşəbbüskar rol verilir. Müəlliflər iddia edirlər ki, innovasiya infrastrukturunun inkişafı mütləq idarə edilməli olan dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Amma bu dəyişiklikləri idarə etmək üçün ümumilikdə infrastrukturun, xüsusən də innovasiya infrastrukturunun nə olduğunu müəyyən etmək lazımdır. Sözün dar mənasında infrastruktur dedikdə, cəmiyyətin maddi-texniki bazasının tərkib hissəsi başa düşülür. Onun köməyi ilə ictimai istehsalın səmərəli inkişafı və fəaliyyət göstərməsi üçün ümumi şərait yaradılır [4]. "İqtisadi lüğət" [6] və iqtisadiyyata aid digər nəşrlərdə infrastruktur daha geniş şəkildə şərh olunur: " İnfrastruktur - istehsala xidmət edən və insanların güzəranını təmin edən sənaye sahələrinin məcmusudur".

İndi keçək innovasiya infrastrukturu anlayışına. Burada qeyd etmək lazımdır ki, elmi ədəbiyyatda "innovasiya infrastrukturu" və "innovasiya fəaliyyətinin infrastrukturu" anlayışları eyniləşdirilir.

Nəzərdən keçirdiyimiz konsepsiyaya sistemli yanaşma onu deməyə əsas verir ki, innovasiya fəaliyyətinin infrastrukturu innovasiya fəaliyyətinin səmərəli fəaliyyətinə töhfə verən bir-biri ilə əlaqəli və bir-birini tamamlayan sistemlərin (təşkilati, maliyyə, maddi, informasiya və s.) məcmusu kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Bir sıra müəlliflər [115, s. 24; 2, səh. 169; 3, səh. 455] innovasiya infrastrukturunu yeni məhsulun yaradılmasına, tətbiqinə və satışına lazımi şəraiti yaradan və bir-biri ilə əlaqədə olan institutlar məcmusu kimi başa düşürlər. Bu institut şəklində həm müəssisə, həm də dövlət qurumu ola bilər.

Tədqiq olunan konsepsiyalar və yanaşmalar əsasında biz innovasiya fəaliyyətinin infrastrukturunu innovativ fəaliyyəti təmin edən müxtəlif sistemlərin məcmusu kimi qəbul etməyi təklif edirik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Жумагулова А.К., Бимагамбетова Б.К. Инновационное развитие экономики Казахстана в условиях глобальной конкуренции наука и реальность, № 1(5), 2021, с.114-117.
2. Инновационная экономика: научно-методическое пособие / под ред. М.В. Кудиной и М.А. Сажиной. – М.: ИНФРА-М, 2014. – 304 с.
3. Макализ Д. Экономика бизнеса: конкуренция, макростабильность и глобализация: пер. с англ. – М.: Просвещение/Бином, 2014 г. – 695 с.
4. Российская социологическая энциклопедия [Электронный ресурс]. – URL: http://voluntary.ru/ dictionary/619/word/infrastruktura
5. Сологубова Г.С. Составляющие цифровой трансформации: монография. – М.: Изд-во Юрайт, 2021. – 147 с.
6. Экономический словарь [Электронный ресурс]. – URL: https://ekslovar.ru/i/infrastruktura

Tanrıverdiyev Qalib Əziz oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi
yanında Dövlət Vergi Xidmətinin Tədris Mərkəzi
Email: qalib.atanriverdiyev@taxes.gov.az

AZƏRBAYCANDA QEYRİ-NEFT SEKTORUNUN İXRAC POTENSİALININ İNKİŞAFININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Son zamanlar dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslər, inflyasiyanın gücləndirilməsi meyliləri hər bir ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişaf potensialının gücləndirilməsi sahəsində mahiyyət etibarı ilə çətin, prinsip etibarı ilə yeni və praktikada əvvəllər müşahidə olunmayan yeni vəzifələrin həlli zərurətini meydana çıxarır. Bu gün qloballaşan dünya iqtisadiyyatında xüsusilə də ərzaq məhsullarının, gündəlik tələbat mallarının qiymətini kəskin şəkildə artması müşahidə edilir. Bu proseslərə, şübhəsiz ki, obyektiv xarakter daşıyan iqtisadi amillərlə yanaşı, dünyada baş verən geosiyasi münaqişələr və müharibələr də təsir göstərir. Digər tərəfdən isə, dünyada müşahidə olunan qlobal istiləşmə, iqlim dəyişiklikləri istər-istəməz karbohidrogen ehtiyatlarının səmərəli istifadə edilməsini müasir dünya iqtisadiyyatının imperativlərinə çevirir. Bu isə öz növbəsində, hər bir ölkənin qeyri-neft sektorunun müasir tələblər səviyyəsində inkişafını tələb edir.

Son zamanlar, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı ilə bağlı dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində uğurlu nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu nəticələr, bir tərəfdən qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının, digər tərəfdən isə qey-

ri-neft sektoru üzrə vergi daxilolmalarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır.

Belə ki, 2021-ci ildə vergi daxilolmaları əvvəlki ilə nisbətən 15,5 faiz artaraq 8.5 mlrd. manat təşkil etmişdir. 2021-ci ildə vergi proqnozlarının icrası 117,7 faiz təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektoru üzrə vergi daxilolmaları 6,4 mlrd. manat təşkil edərək əvvəlki illə müqayisədə 13,5 faiz artmışdır. Qeyri-neft sektoru üzrə proqnozların icrası 112,2 faiz təşkil etmişdir. Çox sevindirici məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, özəl sektordan vergi daxilolmaları 6,4 mlrd. təşkil edərək əvvəlki illə müqayisədə 24 faiz artmışdır. Göründüyü kimi, özəl sektordan vergi daxilolmaları bütün vergi gəlirlərinin 81 faizini təşkil etmişdir. Bütün bu göstəricilər həyata keçirilən uğurlu iqtisadi islahatların nəticəsi olmuşdur. Vergi daxilolmalarının artması bir tərəfdən büdcə gəlirlərinin formalaşmasına, digər tərəfdən isə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə birbaşa təsir göstərir.

Azərbaycanda sosial-iqtisadi inkişafın müasir mərhələsində əsas vəzifələrdən biri də iqtisadiyyatın diversifikasıyası ilə bağlı qeyri-neft sektorunun inkişafı və onun ixrac potensialının gücləndirilməsindən ibarətdir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı bir tərəfdən respublikanın ixrac potensialının inkişafına təsir göstərir, digər tərəfdən isə əmək tutumlu sahələr olduğuna görə yeni iş yerlərinin açılmasına və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksədilməsinə şərait yaradır.

Azərbaycanda əhalinin məşğulluq sektoru ilə bölgüsündə kənd təsərrüfatı xüsusi rol oynayır. Kənd təsərrüfatı sahələri arasında qeyri-neft sektorunun və emal sənayesinin inkişafında tütünçülüyün inkişafı mühüm əhəmiyyətə malikdir. 2020-ci ildə baş vermiş pandemiya nəticəsində dünyanın demək olar ki, bütün ölkələrində və o cümlədən, Azərbaycan Respublikasında da iqtisadi göstəricilərdə azalma trendləri müşahidə edilmişdir.

Hal-hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf dinamikası yüksək olduğuna görə bu sahədə emal sənayesinin inkişafı və sonradan emal edilmiş məhsulların ixracı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, tütünçülük sahəsinin mövcud vəziyyətinin təhlili və onun əsasında təkliflərin verilməsi vacib məsələlərdən biridir. Bir faktı da xüsusilə də qeyd etmək lazımdır ki, uzun illər, o cümlədən, Azərbaycanın Sovetlər Birliyi tərkibində mövcud olduğu dövrdə də, tütünçülük ənənəvi olaraq əhalinin (kənd əhalisinin) gəlirlərini formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Lakin, Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi illərdə iqtisadi əlaqələrin qırılması və digər obyektiv sosial-iqtisadi amilləri və bəzi hallarda subyektiv faktorların təsiri altında bu sahə inkişafdan geri qalmışdır.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və ixracı qeyri-neft sektorunun prioritet inkişaf istiqamətləri nəzərə alınmaqla ən mühüm sahələrdən biridir. Ənənəvi olaraq kənd təsərrüfatı məhsulları içərisində tütünçülük və onunla bağlı emal olunan məhsullar xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, Qrafik 1-dən göründüyü kimi, son 20 il ərzində, Azərbaycanda tütünün əkin sahəsi 8.2 ha 3.14 ha qədər azalmaqla bu azalma tempi təqribən 2.5 dəfə təşkil etmişdir.

Qrafik 1.

Azərbaycanda tütünün əkin sahəsi, min ha

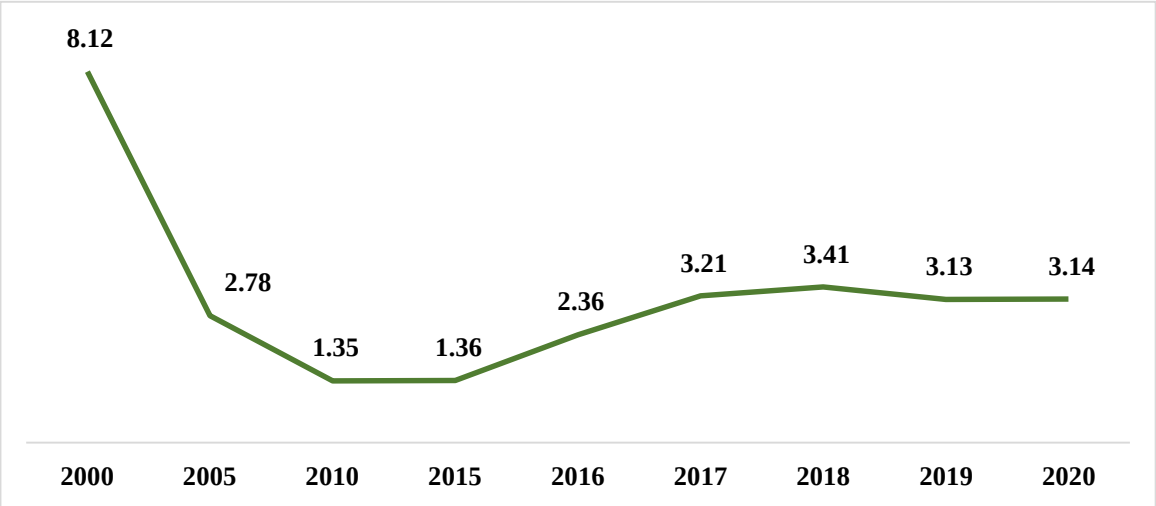

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Bununla belə, əkin sahələrinin azalmasının əsas səbəblərindən istehsal olunan məhsulların dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin aşağı olmasına baxmayaraq, son 5 ildə əkin sahələri 2.3 dəfə artmışdır.

Son illərdə əkin sahələrinin artımında müşahidə olunan artım templəri bu sahəyə dövlət tərəfindən həyata keçirilən Proqramlarla bağlı olmuşdur. Bununla belə, 2017-2020-ci illər ərzində əkin sahələrinin həcmində belə böyük bir dəyişiklik müşahidə edilməmişdir.

Eyni zamanda, Diaqram 2-də tütün sahələrinin rayonlar üzrə bölgüsü göstərilmişdir. Belə ki, 2020-ci ildə cəmi tütün əkinlərinin 35,2%-i Şəki, 18,3%-i Zaqatala, 15,8%-i Qax, 13,5%-i Balakən, 8,6%-i Oğuz, 8,7%-i isə digər rayonların payına düşmüşdür (Diaqram 2),

Diaqram 2.

Tütünün rayonlar üzrə əkin sahəsi, ha

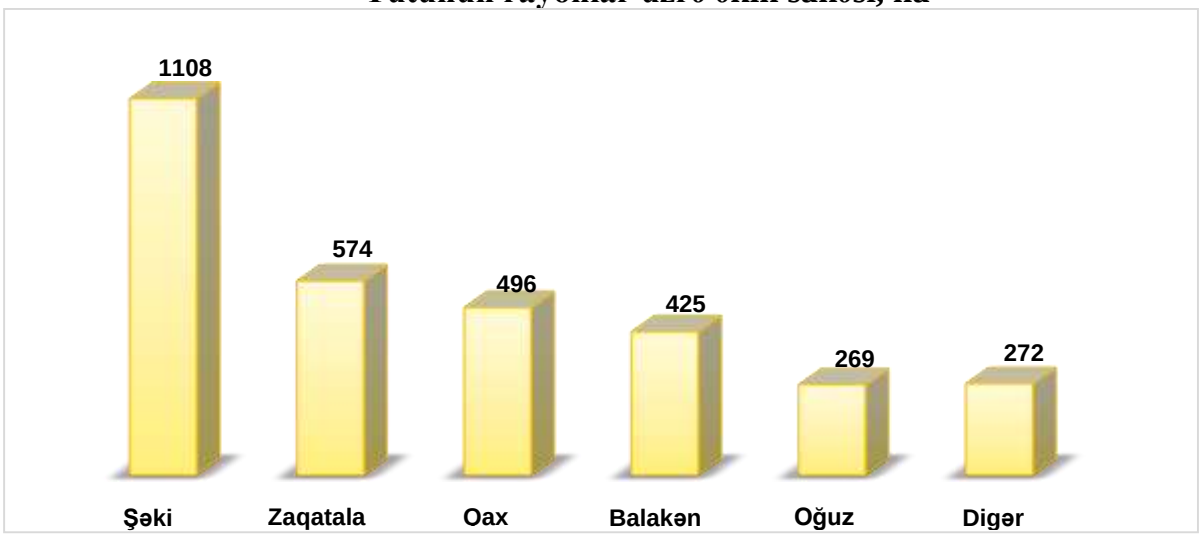

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi

Diaqram 2-dən göründüyü kimi, tütün sahələrinin bölgüsündə Şəki rayonu xüsusi yer tutmuşdur. Bununla belə, 2-ci yerdə mövqe almış Zaqatala rayonu üzrə əkin sahələrinin həcmi Şəki rayonundan iki dəfə aşağı olmuşdur. Eyni zamanda, Qax, Balakən və Oğuz rayonlarında da tütünçülüklə bağlı əkin sahələri mövcud olmuşdur.

Hal-hazırda Azərbaycanda tütün məhsullarının istehsalı və idxalı aksiz vergisinə cəlb olunmuşdur. Yalnız 2021-ci ildə tütün məmulatlarının istehsalı və idxalından əldə edilən aksiz məbləğləri 396 mln. manat təşkil etmiş, bu isə aksizlərdən daxil olan vergi gəlirlərinin 42%-ni, ümumi vergi daxilolmalarında isə 4%-ni təşkil etmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, vergi ödəyicilərinin böyük əksəriyyətini təşkil edən sadələşdirilmiş vergi ödəyiciləri tərəfindən ödənilən sadələşdirilmiş verginin məbləği 295 mln. manat olmuş və bu isə ümumi vergi daxilolmalarında 3%-ni təşkil etmişdir.

Bu müqayisələr sübut edir ki, dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbəyi hesab olunan vergi daxilolmalarının artmasında tütünçülüyün inkişafı xüsusi önəm daşıyır.

Əliyev Əlövsət Qaraca oğlu ,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu,
Email:alovsat_qaraca@mail.ru
Ağayeva Aytən Cavanşir qızı,
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu
E-mail: ayten.agayeva91@mail.ru

İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİYİN VƏ RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ ONLAYN TƏHSİL PLATFORMALARININ TƏTBİQİ MƏSƏLƏLƏRİ

Müasir qlobal və regional sosial-iqtisadi inkişaf texnoloji innovasiyalar əsasında baş verir. Sənaye inqilabı komponentlərinin tətbiqiylə formalaşmaqda olan yeni texnoloji iqtisadi sektorlarda [1], eləcə də texniki-texnoloji əsaslarının yenilənməsi hesabına ənənəvi iqtisadi sektorlarda elm-texnologiya tutumlu, yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı yeni ixtisas hazırlığına malik yüksək ixtisaslı kadrlar tələb edir. Bu isə nəticə etibarı ilə ali təhsil sisteminin qarşısına yeni vəzifələr qoyur, yeni prioritetlər və xüsusiyyətlər yaradır. Həmin vəzifələrin icrası təhsil sisteminin daha səmərəli fəaliyyət göstərməsini, onun iqtisadi səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsini tələb edir. Bu istiqamətdə ali təhsil sistemində onlayn təhsil platformalarının tətbiqinin əhəmiyyəti olduqca çoxdur. Ona görə də ali təhsil sisteminin yeni iqtisadi xüsusiyyətlərinin, prioritetlərinin, perspektivlərinin öyrənilməsiylə yanaşı olaraq ali təhsil sistemində onlayn təhsil platformalarının və onların tətbiqinin xüsusiyyətlərinin tədqiqi olduqca aktualdır və xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqat işində problemin qoyuluşunun mahiyyəti ondadır ki, 1) yeni iqtisadi mühitdə iqtisadi səmərəliliyin və rəqabət qabiliyyətliliyin yüksəldilməsinin məzmunu izah edilməli; 2) yeni iqtisadi mühitdə ali təhsil sisteminin əhəmiyyəti əsaslandırılmalı, 3) ali təhsil sisteminin iqtisadi səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətliliyin yüksəldilməsində təhsil platformalarının rolu aydınlaşdırılmalı; 4) göstərilən aspektdə onlayn

təhsil platformalarının mahiyyəti müəyyənləşdirilməli, tətbiqi xüsusiyyətləri təhlil olunmalı; 5) onların prioritet vəzifələri və perspektiv inkişaf istiqamətləri üzrə müvafiq tövsiyələr işlənilməlidir.

İqtisadi səmərəliliyin və rəqabət qabiliyyətliliyin yüksəldilməsində təhsil sisteminin vəzifələri. Təhsil sisteminin ən vacib nəticələrindən biri olan yüksək ixtisaslı kadr hazırlığı iqtisadi inkişafı şərtləndirir. İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişafının təhlili göstərir ki, bu ölkələrdə insan resurslarının inkişafı üçün əsas vasitə təhsildir [2]. Normal təhsil almış kadrlar iqtisadiyyatın modernləşməsində, onun rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində əhəmiyyətli rol oynayırlar. Təhsilin iqtisadiyyata təsiri olduğu kimi, iqtisadiyyatın da təhsilə təsiri var. Eyni zamanda təhsilə iqtisadiyyatın bir sektoru kimi də baxıla bilər. Bu sferanın iqtisadi sahəyə aid edilməsi üçün əslində bütün iqtisadi əlamətlər və xüsusiyyətlər mövcuddur.

XXI əsri rəqəmsal rəqabət dövrü adlandırmaq olar. Rəqəmsal transformasiyaların yeni olmasına baxmayaraq, texnologiyanın sürətli təkamülü və telekommunikasiya şəbəkələrinin kütləvi şəkildə yayılması nəticəsində son illərdə onlayn təhsil texnologiyaları aktuallıq qazanmış bir məsələdir. Rəqəmsal mühitdə böyüyən yeni gənc nəslin nümayəndələri fərqli texnoloji ehtiyac və baxışlarla xarakterizə olunurlar [3]. Artıq dünyanın əksər regionlarında ali tədris müəssisələrində tədris məqsədləri üçün təlim idarəetmə sistemləri, açıq təlim resurslarından, sosial şəbəkə, mühazirə videoları, sinxron və asinxron mühazirələr, kütləvi onlayn kurslardan geniş istifadə olunur. Rəqəmsallaşma əsrində artıq tələbələr bərabər imkanlarla yüksək keyfiyyətli təhsil gözləyirlər. Bu gün dünyada rəqəmsal transformasiyalar çox sürətli bir şəkildə inkişaf edir və artıq ali təhsil müəssisələri bu prossesin önündə getməyə çalışırlar. Rəqəmsal təhsil mühitinin effektiv formalaşması iqtisadiyyatın həm birbaşa, həm də dolayısı olaraq modernizasiyasına və rəqabət qabiliyyətliliyin yüksəldilməsinə xidmət edir. Ona görə də iqtisadi və təhsil sisteminin səmərəliliyinin artırılmasında yeni İKT texnologiyalarının tətbiqi məsələlərinə ciddi diqqət yetirilməlidir. Texnoloji yeniliklərin ali təhsil sisteminə tətbiq etmək bacarığı köhnə təhsil praktikasından çıxmaq üçün bir vasitədir. Yeni texnologiyalar təhsil mühitinə nüfuz edərək 21-ci əsrin təhsil uğurlarına və öyrənmə mühitinə olduqca müsbət təsir etməklə yanaşı, təhsil sisteminin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə əlavə imkanlar yaradır.

Onlayn təhsil platformalarının prioritet xüsusiyyətləri. Yeni texnologiyaların təhsil sisteminə qazandırdığı səmərəliliklərdən biri də məsafədən təhsildir. Distant təhsil zamandan və məkandan tamamilə asılı olmadan müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən, tələbə və müəllim heyətinə, tədris ocağına gəlmək məcburiyyəti olmadan mövcud İKT texnologiyaları ilə tamamilə virtual bir mühitdə canlı, video və audio dərsləri keçməsinə imkan verən bir təhsil sistemidir. Virtual dərslər müvafiq informasiya sistemində qeyd olunduğuna görə dərs bitdikdən sonra tələbənin onları yenidən izləmək şansı olur [4, 5]. Distant təhsil zamanı işçi qüvvəsi işinə fasilə vermir, yeni təlim metodlarına uyğun olaraq həmin prosesi həmişə izləmək imkanı əldə edir. Onlayn təhsil platformalarının prioritet xüsusiyyətlərindən biri də onların smart təhsilin xüsusiyyətlərinə malik olmalarıdır. Yeni onlayn və smart təhsil texnologiyaların tətbiqinin təhsilə gətirdiyi səmərəlilik təhsilin hamı üçün əl çatan olmasıdır. Nəticədə təhsilin həm yeni, həm də ənənəvi elementlərini və ən qabaqcıl xüsusiyyətlərini, eləcə də intellektuallıq qabiliyyətini özündə birləşdirən smart təhsil yarandı. Smart təhsilin struktir sxemini 1-ci şə-

kildəki kimi ifadə etmək olar.

Smart təhsili vacib edən amil təkcə yeni tenologiyaların təhsil sistemində istifadəsi deyildir. Bu həmçinin rəqəmsallaşan dünyada artıq əmək bazarının tələblərinin də dəyişməsidir. Bu da təhsildə yeni təlim metodlarının tətbiqini tələb edir. Təhsil sektoru üçün kompüter cihazları və süni intellekt sistemlərində yeniliklər getdikcə daha çox tətbiq olunur. İstər onlayn təhsil platformaları, istərsə də ənənəvi təhsil mühitləri vasitəsilə ənənəvi tədris və öyrənmə proseslərinin aparılmasında müəyyən problemlər vardır.

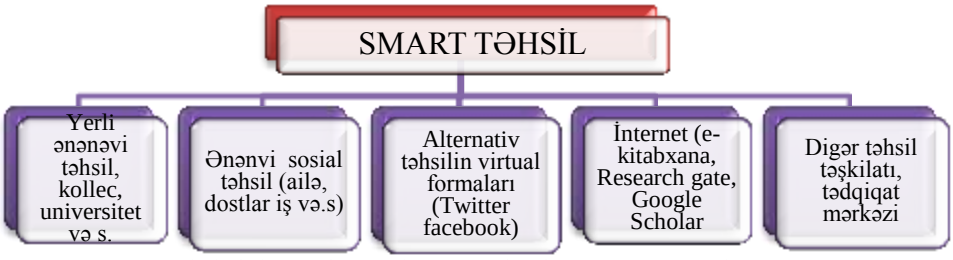

Şəkil 1. Onlayn Smart təhsilin xüsusiyyətləri.

Ən çox narahatlıq doğuran hallardan biri isə müəllimin təhsil prosesindəki dəyərli rolunu və iştirakının lazımi səviyyədə qiymətləndirilməməsidir. Təhsil sistemində müəllimin roluyla təhsilin intellektuallıq səviyyəsi artırılır və yeni tipli iqtisadi səmərəlilik əldə olunur.

Onlayn təhsil platformaları arasında fərqlər. Dünyanın bir çox universitetlərində, ümumiyyətlə, internetə çıxış və kompüterlərin olduğu müddətdə hər kəsin istifadə edə biləcəyi onlayn açıq kurslar təklif edilir. Bu kurslar elmin bütün sahələrini əhatə edir. Təbii ki, bu platformalar təkcə universitetlərlə məhdudlaşmamışdır. Bu tip platformalar həm də iqtisadi tərəfdən sərfəlidir və müsbət qiymətləndirilir. Bunlar həm kommersiya məqsədli, həm də qeyri-kommersiya məqsədli təlim kurslarıdır. Mütəxəssislər tərəfindən tədris olunan belə təlim platformaları öyrənməni təmin etmək və dəstəkləmək üçün istifadə olunan onlayn alətlərdir. Platformaların tətbiqində texnoloji yeniliklərdən geniş şəkildə istifadə olunur ki, bu da distant təhsilə imkan verməklə yanaşı, həm də klassik öyrənmə metodlarını təkmilləşdirmək imkanına malikdir.

Modern təhsildə distant təhsil platformaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İlk onlayn öyrənmə platforması MOODLE hesab olunur və ödənişsiz istifadə olunan mənbədir. Bu platforma inkişaf etdikcə ətrafında yeni modulları (pluginlər) birləşdirib. Hal-hazırda Moodle platforması yüzdən çox dilə tərcümə edilib və dəstəklənir. Bu sistem bütün dünya tələbələri üçün əlçatandır. Moodle-un funksionallığı və dizaynı İnternetdən pulsuz yüklənə və ya yaradıla bilən plaginlərdən istifadə etməklə dəyişdirilə bilər. Bu, sistemi müəyyən bir tələbənin ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa imkan verir, öyrənmə imkanlarını daha da genişləndirir [6].

Hazırda dünyada məşhur olan müxtəlif öyrənmə platformaları vardır: Skillshare, Treehouse, LinkedIn Learning, Udemy, Coursera, **Tutorroom, Khan Akademi, Edx, Codeacademy və s.** Bu tip platformaların yaradılmasında süni intellektdən istifadə olunur. Bu proqramların mobil tətbiqi də mümkündür.

Ümumiyyətlə, həm iqtisadiyyatın, həm də təhsilin modernləşməsində əhəmiyyətli rola malik olan elektron tədris sistemində öyrənmə üçün istifadə olunan alətlər sferasında mobil adlanan cib learning telefonların, ağıllı mobil telefonları, Apple iPod və ya planşet kompüterləri və s. qeyd etmək olar. Bu cihazların tətbiqləri əsasən Wi-Fi,

4G və 5G telekommunikasiya şəbəkələri ilə inteqrasiya olunub tələbələrə təlim resurslarına daxil olmaq imkanı verən simsiz texnologiyalardan istifadəyə əsaslanır. Elektron öyrənmə və mobil öyrənmə anlayışları arasında bir sıra fərqlər izlənilir ki, həmin fərqlər 1-ci cədvəldə öz əksini tapmışdır [7, 8].

Cədvəl 1.

Elektron və mobil öyrənmələrin fərqli xüsusiyyətləri

Xüsusiyyətlər	Elektron öyrənmə	Mobil öyrənmə
Cihazlar	Kompüter, noutbuklar	Ağıllı telefon, PDA və planşet
Struktur	Strukturlaşdırılmış, formal və zamana bağlı tədris formatı.	Strukturlaşdırılmamış, tələb olunan, vaxtında və təhsilin yayılmasının kontekstə həssas forması
Şəbəkə	Simli və Bandwidth	Simsiz, GPRS, Bluetooth, 4G və 4GLET
Protokol	Web-Based	WAP-Based
Əlçatanlılıq	Şəxsi yer	Coğrafi məkan yoxdur
Bağlantı	İntranet və ya İnternet	Mobil şəbəkələr, GSM, GPRS, UMTS və CDMA.
Rabitə qorunması	Çoxlu cihazlardan istifadə etmə ilə əlaqədar olaraq qorunma səviyyəsi aşağıdır	Şəxsi istifadə səbəbindən daha çox qorunma cihazları
Təlimçi ilə tələbə arasında əlaqə	Asinxron Gecikmə (E-poçt)	Sinxron mesaj və MMS
İstifadə bacarığı	İnteraktiv fərdlər arasında kitablar və faylları köçürməkdə çətinlik	Bluetooth və IR texnologiyaları ilə kitab və fayl mübadiləsi etmək asandır
Öyrənmə prosesi	Simulyasiya edilmiş vəziyyət	Sosial qarşılıqlı əlaqə

STEAM təhsil sisteminin səmərəliliyi. İlk dəfə ABŞ da yaranmış STEAM (Science (Elm), Technology (Texnologiya), Engineering (Mühəndislik), Art (İncəsənət) və Mathematics (Riyaziyyat) sözlərinin qısaltması) dəyişən, inkişaf edən dünyanın tələblərinə cavab verə biləcək, iqtisadi modernləşməni həyata keçirəcək işçi qüvvəsinin hazırlanmasında və həmçinin bu fərdlərin elm texnologiya və riyaziyyat sahəsində biliklərə yiyələnməsində əsaslı rol oynayır. Bu təhsil formasının əsas hədəfi tələbələrə təcrübə aparmaq, kəşf etmək, həll yollarını tapmaq, hətta əldə etdikləri nəticələri məhsula çevirərək öyrənmə imkan verən ixtisaslı kadr yetişdirməkdir. Bununla yanaşı, bu təhsil forması fərdlərin dünya görüşünü artırır və onları gələcəyə hazırlayır. Bu təhsil formasının məqsədi fərdlərin enerji və marağını cəmiyyətə xidmət edə biləcək şəklə yönləndirməkdirsə, digər tərəfdən də fənlər arasında olan sərhədləri aradan qaldırmaq və onların inteqrasiya şəklində öyrənilməsini təmin edə bilməkdir.

STEM-dən yaranan STEAM təhsil siyasi, iqtisadi gündəmlərdə daxil olmaqla bir çox təsirlərə malikdir. STEAM innovasiyaların tətbiqinə gətirib çıxarır: Bu da öz növbəsində iqtisadiyyatı modernizə edərək gücləndirir, onun səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə yardım edir [9].

STEAM təhsil sistemi tələbələri kənd təsərrüfatından sənayeyə, ətraf mühitin idarə edilməsindən səhiyyə xidmətlərinə və nəqliyyata qədər bir çox sahələrə uğurla hazırlayır. Üstəlik, model təkcə elm, riyaziyyat və texnologiya sahələri ilə məhdudlaş-

mır. İstənilən halda ədəbiyyat və təsviri sənət kimi bölmələrə asanlıqla tətbiq edilə bilər. Sərhədlər və məhdudiyyətləri aradan qaldırmaqla tələbələrdə tənqidi düşüncə, sorğu-sual və yeniliklərə əsaslanan öyrənmə mühitini təmin edir. Bu layihə təkcə tələbələrin bilik bacarıqalrının təkmilləşdirilməsini deyil həmçinin, müəllimlərin də təkmilləşməsini tələb edir.

Müəllimin keyfiyyətliliyi onun ictimai transformasiyalar və dəyişiklər zamanı nələri bilmək və bacarmaq qabiliyyətidir. Bu keyfiyyətin müəllimlərin fəaliyyətində əks olunması üçün hökuməti tədrisin qiymətlədirilməsi, monitorinqinə və bacarıqların artırılmasına sərmayə qoymağa vadar edir [10]. Qeyd etmək lazımdır ki, bu təhsil layihəsini təmin etmək üçün rəqəmsal öyrənmə mühitinin əsas tərkib hissələrindən biri olan Bulud texnologiyasından istifadə olunur. Son dövrlərdə koronavirus pandemiyası səbəbindən ZOOM, Microsoft Teams və s. kimi onlayn təhsil platformalarının da müxtəlif tədris-təlim işlərinin təşkilində rolu və iqtisadi səmərəliliyi kifayət qədər yüksəlmişdir.

İnformasiya cəmiyyəti quruculuğunda iqtisadi sektorlarla təhsil sferasının qarşılıqlı əlaqələri daha da güclənmişdir. Təhsilin inkişaf səviyyəsi mövcud iqtisadi sistemin infrastruktur modernləşməsini, onun rəqabət qabiliyyətini artırmağa əlavə imkanlar yaradır.

İqtisadi sektorlarda məhsul/xidmət istehsalının rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasında əsas ağırlıq həmçinin ali təhsil sisteminin və mütərəqqi təhsil texnologiyalarının üzərinə düşür. Ali təhsil sisteminin bu istiqamətdə yeni prioritet vəzifələri və perspektivləri yaranır. Təhsil sisteminin modernləşməsiylə iqtisadi sistemin səmərəliliyinin və rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması qarşılıqlı olaraq bir-birinə əlaqəli şəkildə güclü təsir edir. Yeni rəqəmsal mühitdə ali təhsil yeni inkişaf xüsusiyyətlərinə malik olur. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin artırılması prosesində onlayn təhsil platformaları və yeni İKT texnologiyaları böyük tətbiqi perspektivlərə və iqtisadi səmərəliliyə malikdir. Bu imkanlardan, həmçinin 4.0 Təhsil platformasının nailiyyətlərindən istifadə edərək təklif olunan tövsiyələr yeni iqtisadi mühitdə rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə münbit şərait yaradacaqdır. Bu şəraiti möhkəmləndirmək üçün təhsil sistemindəki biliklər sənayeyə, sənayedəki texnologiya isə universitetlərə köçürülməlidir. Təhsil proqramları sənayenin qabaqcıl proseslərinə uyğunlaşdırılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əliyev Ə.Q., Şahverdiyeva R.O. İKT əsaslı texnoloji innovasiya iqtisadiyyatı sektorlarının formalaşması və onların sosial iqtisadi proseslərə təsiri aspektləri. İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2021, №1, səh.94-110.

2. Əliyev Ə.Q. İKT-yə əsaslanan intellektual cəmiyyətin və iqtisadiyyatın formalaşması xüsusiyyətləri və inkişaf problemləri. İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2021, №1, səh.43-55.

3. Guillermo R.A., Graciela B.C. Assessing digital transformation in universities. Future Internet, 2021, 13(2), 52. https://doi.org/10.3390/fi13020052

4. Lakshmi N., Jimcymol J. Building Smart education in pandemics. Inter-national Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology (IJIRSET), 2021, volume 10, Issue 2, pp.870-875.

5. Aliyev A.G., Sultani M. Virtual teaching at the education centers. The 5th International Conference on Application of Information and Communication Technolo-

gies (AİCT-2011), Baku, 2011, pp.344-346.
6. Zi-Yu Liu, Lomovtseva N., Korobeynikova E. Online learning platforms: Reconstructing modern higher education. International Journal of Emerging Technologies in Learning (IJET), 2020, vol.15, No13, pp.4-21.
7. *Hosam F.El-Sofany, Nahla El-Haggar.* The effectiveness of using mobile learning techniques to improve learning outcomes in higher education. International Journal of Interactive Mobile Technologies (IJIM), 2020, vol 14, No8, pp.4-18.
8. John C. The higher education environment driving academic library strategy: A political, economic, social and technological (PEST) analysis. The Journal of Academic Librarianship, 2021, volume 47, Issue 1, pp.102219.
9. Claudia E.C., Heather B., et al. Defining STEAM approaches for higher education. European Journal of STEM Education, 2021, 6(1), 13, pp.1-16.
10. Morales M.P., Caesar P.P., et al. Self-professed proficiency of Philippine higher education (PHE) teachers of STEAM disciplines. Philippine Journal of Science, 2020, 149(2), pp.415-426.

Abbasov Anar Fazil oğlu ,
iqtisad elmləri doktoru, dosent,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Email: anar1973@mail.ru

İQTİSADİ MODERNLƏŞMƏ, ONUN MAHİYYƏTİ VƏ XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İqtisadi modernləşmənin nəzəri əsasları. İqtisadiyyatın modernləşdirilməsi iqtisadiyyatın strukturunda strateji dəyişikliklərin həyata keçirilməsi, eləcə də iqtisadi və sosial proseslərin idarə edilməsinə təsir edən resursların təkmilləşdirilməsi, elmi-texniki yeniliklərin tətbiqi istiqamətlərinin sürətləndirilməsi ilə bağlı zəruri tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. İqtisadiyyatın modernləşdirilməsində başlıca məqsəd əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinə nail olmaqla istehsalın intensivləşdirilməsi əsasında dövlətin və cəmiyyətin ehtiyaclarının ödənilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi iqtisadiyyatın sahə və ərazi kəsimlərdə innovasiya proseslərinin gerçəkləşdirilməsini özündə ehtiva etməklə yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsi, onun dünya bazarına çıxarılması və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş zəruri tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi ilə səciyyələnir.

Modernləşmə müəyyən bir obyektin və ya prosesin yenilənməsi, yəni inkişaf etmiş oxşar obyektlərə, proseslərə xas xüsusiyyətlər vermək məqsədilə həmin obyektlərin dəyişdirilməsi köklü şəkildə dəyişikliyə uğraması kimi nəzərdə tutulmalıdır. Ən bəsit anlamda modernləşmə dedikdə ilk növbədə elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərin istehsalata tətbiqi əsasında məhsuldarlığın səviyyəsinin yüksəldilməsi və məhsul vahidinə çəkilən xərclərin aşağı salınmasına istiqamətlənmiş proseslərin məcmusu başa düşülür.

Modernləşmənin iqtisadi forması, yəni iqtisadi modernləşmə iqtisadiyyatın daha yüksək inkişaf mərhələsinə daxil olması və bu istiqamətdə davamlı olaraq mərhələlər-

lə, təkamül yolu ilə iqtisadi proseslərin intensivləşdirilməsi kimi dəyərləndirilir. İqtisadi modernləşmənin sürətlənməsinə istiqamətlənmiş institusional nəzəriyyə ilk növbədə iqtisadi institutların təkamülünü və hər şeydən əvvəl xüsusi mülkiyyətin tətbiq imkanlarının genişləndirilməsi və iqtisadi subyektlərin azadlığının təmin edilməsinə istiqamətlənmiş proses kimi vurğulanır. İqtisadi modernləşmənin səciyyəvi cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, modernləşmənin bu forması əslində həm iqtisadi cəhətdən geri qalmış ölkələrin və həm də iqtisadi cəhətdən sürətlə irəliləyən ölkələrin milli iqtisadiyyatının yeni model keyfiyyət dəyişikliklərinə yönəldilməsi istiqamətində gerçəkləşdirilən bir proses kimi dəyərləndirilir. İnkişafdan geri qalmış və istərsə də inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi prosesi əslində cəmiyyətdə mövcud sosial-iqtisadi proseslərin, məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin inkişafına uyğunlaşdırılmasına, ona adaptasiya olunmasına yönəldilmiş bir proseslərdir. Geri qalmış iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi təbii ki, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatındakı modernləşmə prosesindən nəzərəçarpacaq dərəcədə fərqlənir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, daha doğrusu, geri qalmış ölkələr üçün iqtisadi modernləşmə əslində həmin ölkələrin iqtisadi cəhətdən geriliyini aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin məcmusu kimi dəyərləndirilməlidir. Bu baxımdan inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının sürətləndirilməsinə və keyfiyyətcə yeniləşdirilməsinə istiqamətləndirilmiş tədbirlərin məcmusu kimi dəyərləndirilən modernləşdirmə əslində inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatına yetişmək, onlara çatmaq istiqamətində tətbiq edilən tədbirlərin məcmusu kimi xarakterizə olunur.

İqtisadi modernləşmə qloballaşma aspektində. Amerikan sosioloqu Qrek Kalten qloballaşma və modernləşmə ilə bağlı apardığı tədqiqatlardan belə qənaətə gəlir ki, əslində, modernləşmə nəzəriyyəsi XX əsrin ortalarında ABŞ-da meydana gəlməklə Avropada müstəmləkə imperiyalarının dağılması nəticəsində Asiya, Afrika, Latın Amerikasında yaranan çoxsaylı müstəqil dövlətlərin o zamankı kommunist cəmiyyətə meyllənməsinin qarşısının alınmasına alternativ olaraq meydana çıxmışdır [1]. Doğrudan da, əslində keçmiş sosialist ideyalarına yönəlmə prosesinin qarşısını almaq məqsədi ilə XX əsrin sonlarına qədər modernləşmə inkişaf etməkdə olan ölkələrin qlobal cəmiyyətə inteqrasiyasına yönəldilmiş və inkişaf etmiş ölkələrin sosial-iqtisadi cəmiyyətinə yaxınlaşmaq ideyaları adı altında daha çox populyarlıq kəsb etməyə başlamışdır.

Doğrudur, bir sıra Qərb iqtisadçıları, o cümlədən S.Hankinkton, R.İngliqart, S.Elisimştat və digərləri hesab edirdilər ki, inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrinin mexaniki surətdə təkrarlanması əslində inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının sürətləndirilməsində o qədər dərəcədə əhəmiyyətli rol oynamır. Modernləşmə nəzəriyyəsində irəli sürülən digər dəyərlər demokratiya adı altında inkişaf etməkdə olan ölkələrin sosial-iqtisadi həyatına əhəmiyyətli dərəcədə nüfuz etməyə başladı və bu, sonralar inkişaf etmiş ölkələrdə qərb dəyərlərinin əsasında inkişaf etməkdə olan ölkələrin rasional bir davranış sərgiləməsini səciyyələndirən institutsional bir cəmiyyətin formalaşdırılmasına təkan verdi. Bütün bunlara baxmayaraq, demək olar ki, Asiyanın yeni sənaye ölkələrində alternativ bir ssenarilər də mövcud oldu və bu ssenarilər əslində qərbləşmədən modernləşmə prosesinin formalaşdırılmasına əlverişli şərait yaratdı. Asiyanın yeni sənaye ölkələrinin təcrübəsində əslində modernləşmə prosesi ekoloji modernləşmə və eləcə də bilik və informasiya cəmiyyətinə keçid kimi də səciyyələnirdi [2].

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatına yaxınlaşmaq istiqamətində tətbiq edilən modernləşmə prosesi ölkədə adambaşına düşən ümumi daxili məhsulun həcminin yalnız artmasına deyil, eyni zamanda, digər iqtisadi inkişaf göstəricilərinin səviyyəsinin də yüksəldilməsini nəzərdə tutur. İnkişaf etmiş ölkələrlə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi modernləşmənin səviyyəsi arasındakı fərqləri xarakterizə edərkən belə bir tarixi nümunəni də unutmaq sadəlövhlük olardı. Belə ki, XX əsrin 2-ci yarısında inkişaf baxımından İngiltərədən geridə qalan Almaniya, ABŞ və digər ölkələrdə yeni yaradılmış sənaye sahələrini xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərindən qorumaq üçün həmin ölkələr, yəni Almaniya, ABŞ və digər ölkələr fəal himayədarlıq siyasətinə üstünlük verməyə başladılar və beləliklə hazır məhsullara idxal rüsumları təxminən 40%-ə qədər yüksəldildi. Bundan əlavə, Yaponiya iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsindən, dövlət dəstəyindən fəal şəkildə istifadə etməyə başladı və eləcə də ixracı təşviq və idxalın əvəz olunmasına istiqamətlənmiş tədbirlər gerçəkləşdirdi. Bu da mahiyyət etibarilə iqtisadi modernləşməyə dövlət dəstəyini səciyyələndirən amillərdən biri kimi xarakterizə oluna bilərdi.

Yaponiyada iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi prosesindən modernləşmə prosesinə dəstək məqsədiylə istifadə edilməsi, ilk növbədə, iri milli şirkətlərin xarici rəqabətdən qorunması nəticəsində həyata keçirilirdi.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi modernləşmə prosesinin səciyyəvi cəhətləri. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi modernləşmə prosesinin səciyyəvi cəhətləri kifayət qədər fərqlidir və bütün bunlar iqtisadi sistemin tipindən və xarakterindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olur. Belə bir faktı da göz ardına vurmaq mümkün deyildir ki, XX əsrin təxminən 30-40-cı illərində və eləcə də sonrakı dövrlərdə keçmiş Sovetlər Birliyi sənayeləşmə prosesini sürətləndirmək və sənayenin inkişafını müasir tələblərə uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə demək olar ki, tam mənası ilə iqtisadiyyatda dövlət sektorunun genişləndirilməsinə üstünlük verdi və eləcə də dövlət büdcəsindən iqtisadi xərclərin kəskin artmasına istiqamətlənmiş zəruri tədbirlər gerçəkləşdirdi. Bundan əlavə, SSRİ-nin praktikasında xarici ticarətin dövlət inhisarı tam mənası ilə iqtisadi planlaşdırmanın və mərkəzləşdirilmiş iqtisadi münasibətlər sisteminin ən mühüm elementlərindən birinə çevrilmişdi.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi prosesi yalnız iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf tempinə yaxınlaşmaqla bağlı prosesləri gerçəkləşdirmək məqsədi ilə həyata keçirilmir. Eləcə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər ölkə əhalisinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını, sənayenin neft və kənd təsərrüfatı xammalına olan tələbatını ödəmək və bundan əlavə, iqtisadiyyatın inkişafının sürətləndirilməsi, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi ilə bağlı prosesləri nəzərdə tuturdu ki, bu da cəmiyyətin yaşam ehtiyaclarının effektiv şəkildə qarşılanması, dövlət büdcəsinin imkanlarının genişləndirilməsi, iqtisadi və sosial infrastrukturun səviyyəsinin yüksəldilməsi hesabına zəruri ehtiyacların təmin edilməsinə xidmət edirdi. Məhz bütün bunların nəticəsi idi ki, XX əsrin ortalarından etibarən dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrinin əksəriyyəti, xüsusilə də müstəmləkə prosesini yaşamış və bu prosesdən çıxmış ölkələrin əksəriyyətində iqtisadi modernləşmənin bu və ya digər özünəməxsus növ müxtəlifllikləri tətbiq edilməyə başladı. Ümumiyyətlə, həmin dövrdə adıçəkilən ölkələrin təcrübəsindən çıxış etsək belə qənaətə gəlmək olar ki, həmin ölkələr daha çox öz iqtisadi reallıqlarına uyğun modernləşdirmə prosesləri gerçəkləşdirməyə başlayırdılar.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi modernləşmənin tarixi aspektləri. Müşahidələr və təhlillər göstərir ki, XX əsrin ortalarından etibarən müəyyən müddət ərzində inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər əsas etibarilə xarici ticarət şərtlərinin əlverişli şəkildə mövcud olmasına istiqamətlənmiş prosesləri nəzərdə tuturdu və bu proses daxili bazarın xarici rəqabətin əlverişsiz təzahürlərindən müdafiə edilməsi və idxalın əvəz edilməsinə yönəldilmiş ixracın təşviqi ilə bağlı proseslərin gerçəkləşdirilməsi ilə xarakterizə olunurdu. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə modernləşməni səciyyələndirən ən mühüm məqamlardan biri də onunla bağlı idi ki, həmin ölkədə milli inhisarlara dəstək məqsədiylə milli iqtisadiyyatın fəal dövlət tənzimlənməsi gerçəkləşdirilir, milli kapitalın ixracını əngəlləmək, ən əsası yerli valyutanın məzənnəsini qorunub saxlanılması istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi, hətta bu prosesin inzibati qaydada dəstəklənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər də reallaşdırılırdı.

Təhlil göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi modernləşmə modeli əsas etibarilə merkantalizmin bu və ya digər elementlərini özündə təmərküzləşdirsə də həmin modeli daha çox yenilikçi model adlandırmaq doğru olardı. Bütün bunlara baxmayaraq, etiraf etmək lazımdır ki, iqtisadi modernləşmənin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiq edilən modelləri bütövlükdə həmin ölkələr üçün bu və ya digər şəkildə uğurlar və müvəffəqiyyətlər əldə etməyə imkan versə də, lakin bununla belə iqtisadiyyatda destruktiv tendensiyaların yaranmasına gətirib çıxardı. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi modernləşmənin tətbiq edilən modelləri əsas etibarı ilə iqtisadiyyatın sənayeləşməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsinə imkan verməklə yanaşı, iqtisadi artım sürətinin bu və ya digər şəkildə artmasını təmin etsə də, lakin bununla yanaşı, fəal himayədarlıq siyasəti mahiyyət etibarilə yerli sənayenin qorunmasına xidmət etsə də, rəqabətin zəif olduğu şəraitdə inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə sənaye məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin aşağı olmasına gətirib çıxardı. Bütün bunlar isə əsas etibarı ilə güclü dövlət müdaxiləsinin tədqiq edilməsi və sənaye sahələrinin müdafiə edilməsi ilə səciyyələnirdi.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi modernləşmənin uğursuzluq səbəbləri. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiq edilən iqtisadi modernləşmə modelləri, bu və ya digər şəkilləri uğursuzluqlara uğradı. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi modernləşmənin yuxarıda adı çəkilən modellərinin uğursuzluqlarına gəldikdə ən mühüm məqamlardan biri də ondan ibarət idi ki, həmin ölkələrdə xüsusi mülkiyyətin məhdudlaşdırılması və iqtisadi baxımdan təsərrüfat subyektlərinin azadlıqlarının məhdudlaşdırılması prosesin müvəffəqiyyətinə mane oldu. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi modernləşmə prosesinin gərəkli nəticələr verməməsi, ilk növbədə, qapalı iqtisadiyyatın mövcudluğu, inhisarçılıq proseslərinin güclənməsi, iqtisadiyyatda və cəmiyyətin digər sahələrində, o cümlədən sosial və siyasi sektorlarda dövlət bürokratiyasının hakim mövqe tutması ilə səciyyələnirdi.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə tətbiq edilən iqtisadi modernləşmə modelləri bu və ya digər şəkildə yarımçıq xarakter daşıyırdı. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi modernləşmə prosesinin demək olar ki, müvəffəqiyyətsizliyə uğraması ənənəvi sahələrin inkişafında sürətləndirmə imkanı tanımadı və ənənəvi sahələrlə yanaşı, qeyri-ənənəvi sahələrin, daha doğrusu, modern istehsal sahələrinin inkişafının sürətləndirilməsinə nail olunmadı.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün iqtisadiyyatın modernləşmə prosesinin müvəffəqiyyətsizliyini xarakterizə edən mühüm əlamətlərdən biri də həmin ölkələrdə ənənəvi sektorun qalması, əl əməyinin və bütövlükdə ev təsərrüfatlarının iqtisadi münasibətlər sistemində hakim mövqe tutması ilə səciyyələnirdi. Beləliklə, XX əsrin ortalarından etibarən təxminən 20 il ərzində gerçəkləşdirilən iqtisadi modernləşmə tədbirləri bütövlükdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin praktikasında bu və ya digər şəkildə müvəffəqiyyətsizliyə uğradı və neoliberal modele keçidlə səciyyələnməyə başladı. Ötən əsrin 70-ci illərinin ortalarından etibarən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bürokratizmin səviyyəsinin məhdudlaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər gerçəkləşdirildi və eyni zamanda, dövlət sektorunun özəlləşdirilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi özəl sektorun xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi ilə müşahidə olundu. Bundan əlavə, valyutanın konvertasiyası ilə bağlı proseslərdə məhdudlaşdırma proseslərindən daha çox liberallaşdırmaya yönəlik tədbirlərin transveri reallaşdı. Bütün bunlar isə əslində iqtisadi modernləşmənin neoliberal modelinin tətbiqinin xarakterik cəhətləri kimi səciyyələnə bilərdi.

İqtisadi modernləşmənin müxtəlif modellərinin tətbiq edilməsi bu və ya digər ölkələrin təbii-iqlim şəraitinə, eləcə də ixtisaslaşma istiqamətinə və ölkənin təbii iqtisadi reallıqlarına uyğun olaraq gerçəkləşdirilirdi. Məsələn, Yaponiya təcrübəsindən belə qənaətə gəlmək olar ki, 1860-cı ildən etibarən 1960-cı ilə qədər, yəni yüz illik bir dövr ərzində Yaponiya iqtisadiyyatında qapalılıq və inhisarçılıq, eləcə də xarici rəqabətin demək olar ki, gerçəkləşdirilməməsi halları müşahidə edilirdi. 1960-cı ildən sonrakı dövrdə Yaponiyada demək olar ki, yeni sənayeləşmiş cəmiyyət formalaşmağa və sonradan bu proses Asiyanın digər ölkələrində özünü büruzə verməyə başladı. Məhz bütün bunların nəticəsi idi ki, 1990-cı illərdən etibarən Asiyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələri də dünya bazarında kapital və elmtutumlu məhsulların ixratcatçısına çevrildi.

Asiya ölkələrində müasir iqtisadi modernləşmənin qisa xarakteristikası. Asiya ölkələrində iqtisadiyyatın modernləşməsində tətbiq edilən yeni modeli səciyyələndirən ən müxtəlif detallar mövcuddur. Bu detallara ilk növbədə ona aid etmək olar ki, Asiya ölkələri içərisində Çin iqtisadiyyatın neokonservativ və neoliberal modellərinin optimal sintezini həyata keçirməyə başladı. Belə ki, dövlət iqtisadiyyatı fəal şəkildə tənzimləyir, bununla belə dövlət xərclərinin həcminin artmasına istiqamətlənmiş tədbirlərlə yanaşı, xüsusi mülkiyyətin genişləndirilməsinə, iqtisadi baxımdan təsərrüfat subyektlərinin müstəqilliyinin təmin edilməsinə istiqamətlənmiş zəruri tədbirlər həyata keçirirdi. Eyni zamanda, aşağı vergilər və iqtisadi subyektlərin azadlığı mahiyyət etibarilə iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılmasına və sənaye sahələrində kapital və elm tutumlu texnologiyaların genişləndirilməsinə əlverişli şərait yaradılırdı.

Asiya ölkələrində iqtisadi modernləşmənin müvəffəqiyyətini səciyyələndirən mühüm amillərdən biri də iqtisadiyyatın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş proseslərin gerçəkləşdirilməsi, məzənnənin aşağı qiymətləndirilməsi səbəbindən ixracın hər tərəfli təşviq edilməsi ilə bağlı idi. Asiya ölkələrində iqtisadiyyatın modernləşdirilməsində iqtisadiyyatın innovasiyalaşdırılması da əhəmiyyətli rol oynayırdı. Bu istər ənənəvi sahələrdə və istərsə də qeyri-ənənəvi sahələrdə neotexnologiyaların tətbiq edilməsi ilə səciyyələnməklə yanaşı, iqtisadiyyatın infrastruktur sisteminin əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaradırdı.

Aparılan tədqiqatlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, XXI əsrin əvvəllərindən etibarən modernləşmə demək olar ki, yeni keyfiyyət müstəvisində özünü təzahür etdirməkdədir. Bu xüsusilə XXI əsrdə yeni iqtisadiyyatın formalaşdırılması ilə bağlı qlobal çağırışlardan da qaynaqlanır. XXI əsrin əvvəllərindən etibarən modernləşmə prosesinin əslində növbəti dalğası meydana çıxmağa başlamışdır ki, bu isə daha çox özünü qloballaşma, informasiyalaşmış cəmiyyət, intellektuallaşma, yəni bilik iqtisadiyyatının yaranması, postsənayeləşmə cəmiyyətinin formalaşması, özünütəyinetmə və digər bu kimi populyar terminlərlə, o cümlədən davamlı inkişaf modelləri ilə zənginləşmişdir. Əslində XXI əsrin əvvəllərindən etibarən formalaşmaqda olan iqtisadi modernləşdirmənin yeni dalğası iki faktorun təsiri əsasında inkişaf edir. Bunlardan birincisi insan kapitalıdır ki, bu əsas etibarilə elmi yeniliklərin və müasir biliklərin iqtisadiyyata tətbiq edilməsi ilə səciyyələnir. İkincisi isə elmi biliklərdən istifadə edilməsi əsasında elmi ideyaların iqtisadiyyatına yönəldilməsinə istiqamətlənmiş dövlət siyasətinin gerçəkləşdirilməsi ilə səciyyələnir. Bütün bunların nəticəsidir ki, artıq XXI əsrin əvvəllərindən etibarən dünyada kapital və elmtutumlu məhsulların istehsalı və bazarları kifayət qədər geniş şəkildə inkişaf etmişdir. Lakin bununla belə hələ də əmək tutumlu istehsal sahələri qalmaqdadır və bütün bunlar işçi qüvvəsindən daha çox istifadəni özündə əks etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Крейг Калхун. Теория модернизация и глобализация: Кто и зачем их придумывал, Политро 11.01.2006

2. Бек Ульрих. Общество риска. На пути к другому модерну*: монография.* — Москва *: Прогр*есс-Традиция, 2000. — 384 с.

Abbasova Tamilla Cəlal qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Email: tamilla_abbasova62@mail.ru

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İNNOVATİV İNKİŞAFDA İNSAN KAPİTALININ ROLU

“Müasir dünya təsərrüfatının tərəqqisində insan kapitalı və intellekt yeni keyfiyyət amili kimi həlledici əhəmiyyət daşıyır. Hər bir dövləti rifah və yüksəlişə aparan yol elm və innovasiyalara əsaslanan inkişafdan keçir”. Bu fikri Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan 2020: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər” haqqında sərəncamında söyləmişdir. Bu gün ölkəmizin davamlı inkişafını təmin etmək üçün Azərbaycanda bütün zəruri amillər mövcuddur və bu amillərin müəyyən edilməsi aktual bir məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur. Dünyada gedən siyasi-iqtisadi proseslər ölkənin davamlı inkişafında rəqabətliliyin və sosial rifahın başlıca amili olan insan kapitalının və innovasiyanın inkişafına böyük önəm verir.

Davamlı inkişaf üçün iqtisadiyyat dayanıqlı olmalı və müasir texnoloji istehsal

qurulmalı, iqtisadi artım və ekoloji mühit arasında tarazlıq qorunmalıdır. İnsanların maddi rifahının daha da yaxşılaşması, rəqabətli iqtisadiyyatın formalaşması, innovasiyanın, insan kapitalının əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etməsi, həmçinin yaşıl texnologiyaların dərin tətbiqi bütün bunlar yeni strateji baxış tələb edir. Hazırki dövrdə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin davamlı inkişafının təmin edilməsi bir çox tələbləri qarşıya qoyur:

- iqtisadi sferada innovasiyalara əsaslanan inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- insan kapitalının formalaşması və intellektual potensialdan səmərəli istifadə edilməsi;
- davamlı inkişaf prinsiplərinin tədricən tətbiqi strategiyasının hazırlanması;
- ölkədə mövcud olan təbii-iqtisadi və elmi-texniki potensialın fəal surətdə təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb olunması;
- milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiyası;
- milli maraqlar və strateji planlaşmanın vəhdəti;
- vətəndaşların sağlam həyat tərzinin təmin edilməsi;
- iqtisadiyyatın idarə olunmasında strateji planlaşmanın düzgün aparılması.

"Rəqabətli İnsan kapitalı və Müasir İnnovasiyalar Məkanı" yaratmaq ölkə üçün qarşıdakı on illikdə milli prioritetlərin üçüncü hissəsində göstərilən əsas vəzifələrdən biridir. Bu gün ölkələrarası rəqabətin daha da sərtləşməsi özünü dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan inqilabi texnoloji dəyişikliklərlə büruzə verir. Belə ki, artıq qədəm qoyduğumuz dördüncü sənaye inqilabında baş verən dəyişikliklər onun mürəkkəbliyi baxımından bəşəriyyətin bütün əvvəlki təcrübələrinin heç birinə bənzəmir. Çünki qarşıda bizi nanotexnologiya, biotexnologiya, süni intellekt, robot avtomobillər, qabaqcıl robot texnikaları, yeni materiallar, genlərin redaktə edilməsi, əşyaların interneti (İOT – internet of things) və s. gözləyir.

Dünya iqtisadi forumunun qurucusu, professor Klaus Şvab dördüncü sənaye inqilabı haqqında öz fikrini belə söyləmişdir: "Bundan öncəki sənaye inqilablarından tamamilə fərqli olaraq bu inqilab xətti deyil, eksponent sürətlə inkişaf edir. Bu, hazırda yaşadığımız çoxtərəfli, dərin qarşılıqlı əlaqəli bir dünyanın və yeni texnologiyaların davamlı şəkildə daha yeni, daha bacarıqlı texnologiyalara yol açmasının nəticəsidir." Təsadüfi deyildir ki, hazırda Dünya Bankı tərəfindən irəli sürülən "sağ qal, öyrən, inkişaf et" şüarı insan kapitalının inkişafı sahəsindəki fəaliyyətini sürətləndirir və strateji hədəfləri formalaşdırmaqla yanaşı, bu sahədəki mövcud hədəfləri müəyyən edir. Hazırda dövlət başçısının ən böyük amalı xalq üçün, əməksevər insanlar üçün, ümumiyyətlə, hamı üçün ölkədə ən böyük quruculuq işləri aparmaq, qurub yaratmaq, insanları xoş günlərə, daha firavan həyata yetirməkdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev 2016-cı ildə Bakıda keçirilən BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun giriş nitqində "bizim məqsədimiz Azərbaycan üçün qara qızılı insan kapitalına çevirməkdir" fikrini söyləmişdir. Qeyd edək ki, insanların yaşadıqları, bir ömür boyu topladıqları biliklər, yaşadıqları həyat tərzi, bacarıqları, fəaliyyət göstərdikləri cəmiyyətdəki potensial – real həyat bütün bunlar insan kapitalını özündə birləşdirir. İnklüziv cəmiyyətin yaradılması üçün vacib olan əsas şərtlər vardır. Bu şərtlər əsasən insanların düzgün və sağlam qidalanması, tibbi yardımlarla vaxtlı-vaxtında təmin olunması, təhsilin səviyyə-

sinin daha keyfiyyətli olması, iş yerlərini və bacarıqlarına investisiyaların yatırılması insan kapitalının inkişafına dəstək verir və bu da müasir inklüziv cəmiyyətlərin yaradılması üçün vacib sayılır. Bu gün dünyanın ən çox inkişaf etmiş ölkələrində müasir və güclü tələblərə cavab verən yüksək rəqabətqabiliyyətli təcrübə və bacarıqlara malik olmalarının səbəblərini təhlil edərkən məlum olur ki, bu ölkələr güclü insan kapitalının formalaşdırılması hesabına uğur qazanırlar. Dünyanın ən görkəmli iqtisadçılarından biri hesab olunan alman professoru Q.Hansman hesab edir ki, "əgər hər bir ölkə bu gün keyfiyyətli insan, keyfiyyətli texnologiya, keyfiyyətli istehsal formuluna düzgün riayət etsə, o zaman həmin ölkə əsl inkişaf zirvəsini fəth edə bilər". Son illərdə Azərbaycanda baş verən proseslər, müxtəlif sahələrdə həyata keçirilən islahatlar, ölkənin daimi inkişafı üçün gələcəyə sərmayə əhəmiyyəti daşıyan layihələr Azərbaycanın günü-gündən inkişaf etməsini gözlə görüləcək qədər sürətli hala gətirib çıxarır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ölkəmizə rəhbərliyinin ilk illərindən təbii resursların yaratdığı imkanların insan kapitalına çevrilməsini əsas strateji hədəflərdən biri kimi müəyyənləşdirib. Son onilliklərdə həyata keçirilən təhsil islahatları, innovasiya ekosisteminin formalaşdırılmasına yönəlmiş ardıcıl tədbirlər, biliyin, texnoloji qabiliyyət və bacarıqların cəmiyyətimizdə bir meyara çevrilməsi bu hədəfə doğru əldə etdiyimiz ciddi nailiyyətlərdir.

Bu məqam dövlət rəhbərimizin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiqlənmiş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də də öz əksini tapıb. Azərbaycanın rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı olması yaxın onillik üzrə beş əsas prioritetdən biri kimi müəyyənləşdirilib.

Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalara bu qədər böyük önəm verilməsi son dövrlərdə dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan inqilabi texnoloji dəyişikliklərlə əsaslandırılır. Həqiqətən, bu dəyişikliklər müasir dünyamızın reallığıdır. Əslində, insan həyatında hər zaman hansısa dəyişikliklər baş verir. Zaman keçdikcə mühit, yaşayış şərtləri, texnologiyalar, tərz və üsullar dəyişir. Amma bəşəriyyət indiki qədər sürətli və çoxşaxəli dəyişiklikləri, yəqin ki, tarixinin heç bir dövründə yaşamayıb. Müasir texnologiyalar demək olar ki, bütün dünyanı yeniləyir. Belə bir köklü dəyişiklik şəraitində isə bir tərəfdən ölkələrarası rəqabət daha da güclənir, digər tərəfdən rəqabət şərtləri də dəyişir.

Azərbaycanda insan kapitalının inkişafına yönəldilən investisiyaların, şübhəsiz ki, bir çox üstünlükləri vardır. Bu, ilk növbədə iqtisadiyyatın bütün sahələrinə yeni texnika və texnologiyaların gətirilməsinin işçi qüvvəsi ilə təmin olunmasına şərait yaradır, digər tərəfdən isə bilik iqtisadiyyatını formalaşdırmaqla yeni ideyaların praktikaya tətbiqinə yol açır. Məhz buna görə də dünyada artan rəqabətə davam gətirə bilmək üçün aşağıda göstərilən üç məqsədə nail olunmalıdır: - XXI əsrin tələblərinə uyğun təhsil; - yaradıcı və innovativ cəmiyyət; - vətəndaşların sağlam həyat tərzi. İnsan kapitalının davamlı şəkildə inkişafına, həmçinin ömür boyu təhsilə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bir ölkənin gələcəyi, gələcək potensialının güclənməsi gənc nəsil olmadan düşünmək belə mümkün deyil. Buna görə də erkən və məktəbəqədər təhsilin əhatə dairəsi daha da genişlənməli, gənc nəslin inkişafına – yəni insan kapitalına sərmayə qoyulmalıdır. Çünki məhz insan kapitalına qoyulan sərmayə gələcəyə yönəlmiş ən yüksək, ən effektli, ən düzgün yatırım sayılır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan gəncləri dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin ən yaxşı universitetlərində dövlət hesabına təhsil

almaqdadırlar. Hər il yüzlərlə gənc bu imkanı əldə edə bilirlər. Dünyanın inkişaf etmiş, qabaqcıl texnologiyalarına yiyələnərək, qabaqcıl elm adamlarından və universitetlərdən dərs alaraq ölkəmizin gözəl gələcəyini inşa etmək üçün əzmlə çalışırlar. Görkəmli iqtisadçı alim Alfred Marşalın dili ilə desək, "ən dəyərli kapital insana yatırılan kapitaldır." Azərbaycanın beynəlxalq rəqabətliliyini təmin etmək üçün dayanıqlı inkişafı səciyyələndirən insan kapitalının inkişafını elm-təhsilə, səhiyyəyə daha çox investisiya qoyulmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə milli sərvətin əsas hissəsini insan kapitalı təşkil edir ki, bu da XXI əsri bilik iqtisadiyyatı kimi qəbul etməyə imkan verir, belə ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı XXI əsri təhsil əsri elan etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi insan kapitalı inkişaf etmiş ölkələrin indiki durumunu müəyyən edən amildir. Həmin ölkələr təbii resurslar hesabına yox, intellektual potensiala, yeni texnologiyaların icad olması tətbiqinə görə inkişaf edirlər. Biz də bu yolu seçməliyik!

Bu gün respublikamızda sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi məqsədilə qəbul edilən çoxsaylı dövlət proqramları strategiyaların reallaşmasında, bu istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsində, ümumilikdə, ölkədə sosial siyasətin maliyyələşdirilməsində dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin rolu daha çox hiss olunur.

Avrasiya İnsan İnkişafı Fondunun dünya ölkələrinin inkişafında insan amilinə dair hazırladığı hesabatda qeyd olunur ki, iqtisadiyyatda insan kapitalı ona yönələn investisiyanın həcmi ilə ölçülür. Dünyada iqtisadi artımın 16 faizi fiziki kapital, 20 faizi təbii ehtiyatlar, 64 faizi isə insan kapitalı hesabına əldə olunub. İnsan kapitalına yönələn xərclərin artması nəticədə həmin ölkənin gələcəkdə daha da inkişaf etməsinə səbəb olacaqdır.

Prezident İlham Əliyev Davos Forumunda ölkəmizin milli maraqlarının təminatı eyni zamanda Azərbaycanın vahid və dayanıqlı dünyada rolu haqqında dərin məzmunlu nitq söyləmişdir. O, bildirmişdir ki, yaxın onilliklərdə qabaqcıl texnologiyaların və süni intellektin üstünlüklərindən istifadə hər bir ölkənin sürətli və dayanıqlı inkişafının əsasını təşkil edəcək. Süni intellekt, robot texnika, proseslərin avtomatlaşdırılması, operativ yaddaşda blokceynlərin və bir növ başqa iri məlumatların hesablanması təhlili kimi inkişaf etməkdə olan mütərəqqi texnologiyalar, yeni intellektual ekosistemin yaranmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da az xərclə əlavə rəqabət üstünlüklərinə malik olmağa zəmin yaradacaq. Azərbaycanda görülən işlər dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsində olmalıdır. Biz o səviyyəyə qalxmalıyıq, biz ona yaxınlaşmışıq, bir çox hallarda lap yaxınlaşmışıq. Amma hələ böyük işlər görülməlidir. Ölkəmizdə bütün işlər – iqtisadiyyat, sosial siyasət və bütün başqa məsələlər müasir səviyyədə olmalıdır.

Biz bilirik ki, bilik iqtisadiyyatının inkişafında universitetlərin də rolu böyükdür. Belə ki, Dünya Bankının ekspertləri bunu araşdırmış və müntəzəm inkişafın təmin olunmasında universitetlərin rolunu – dövrün tələblərinə cavab verən güclü kadr ehtiyatlarının yaradılmasında görmüşlər. Hər bir dövlətin iqtisadi inkişafı elmin inkişafı ilə birbaşa qarşılıqlı surətdə əlaqəlidir. Yeni mərhələdə elmi-texniki tərəqqinin fərqləndirici cəhəti dünya standartlarına cavab verən yeni, daha keyfiyyətli elmtutumlu məhsulun istehsalına imkan verən mütərəqqi texnoloji proseslərə və çevik istehsalata

sürətli keçiddir. Dünyada gedən sürətli texnoloji tərəqqiyə çevik uyğunlaşmaqla Azərbaycanın texnoloji ixrac məkanına çevrilməsi üçün perspektivlər yaradılacaq.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu gün dövlətin inkişafının əsas stimulu sərvətlərin bölgüsü deyil, bu sərvətlərin yüksək səviyyədə insan kapitalına çevrilməsidir. Son illər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin elm sahəsinə diqqət yetirməsi, bu sahədə aparılan islahatlar ümid verir ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycan elmtutumlu məhsulların istehsalında da aparıcı mövqelərə çıxacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 2 fevral 2021-ci il.
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. 2 fevral 2021-ci il.
3. BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci qlobal forumu. Azərbaycan 26 aprel 2016-cı il.
4. İradə Əliyeva. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar gələcəyin açarıdır. Məqalə, "Azərbaycan" qəzeti. 23 may 2021-ci il.
5. Klaus Şvab. "Dördüncü sənaye inqilabı" tərcümə. Elmi redaktor i.e.d., prof.Ə.Muradov, tərcüməçilər i.ü.f.d., dos.E.Bağırzadə, iqtisadiyyat üzrə dissertant T.Əlizadə. "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı. 4 fevral 2020-ci il. səh.13.
6. Natiq Məmmədov. Azərbaycanda insan kapitalını necə inkişaf etdirməli? Təkliflər. 4 fevral 2020-ci il.
7. Vahid Novruzov Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatasının sədri, iqtisad elmləri doktoru, professor. "Azərbaycan" qəzeti. Prezident İlham Əliyev bu il də Davos Forumundan "ölkəmizin milli maraqlarının təminatı üçün maksimum istifadə etdi" məqalə. 20 may 2021-ci il.

Cabbarov Ayətulla Süvahil oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ayatulla.cabbarov@gmail.com

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ STRATEJİ İDARƏETMƏ UÇOTUNUN TƏŞKİLİNİN KONSEPTUAL ƏSASLARI

İqtisadi inkişafın hazırki mərhələsində milli sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətli fəaliyyəti onların xarici mühitdə baş verən çoxsaylı dəyişiklikləri nəzərə almaq, yeni biznes mühitinə vaxtında uyğunlaşmaq və bu istiqamətdə strateji qərarların qəbulu bacarığından asılıdır.

İnteqrasiya və qloballaşma proseslərinin sürətli inkişafı, daxili və xarici bazarlarda rəqabətin artması sənaye müəssisələrinin dinamik inkişafını təmin etmək zərurətini aktuallaşdırır.

Bütün bu qeyd olunanlar müasir idarəetmə sisteminin zəruri informasiya təmi-

natının təkmilləşdirilməsini tələb edir. İnformasiya təminatının operativliyi, dəqiqliyi, etibarlılığı, rəqəmsallığı, əhatəliliyi və strateji yönümlülüyünün artırılması verilən iqtisadi qərarların əhəmiyyətini artırmaqla risk və qeyri-müəyyənlik şəraitində sənaye müəssisələrinin davamlı və innovativ inkişafını təmin edəcəkdir.

Beləliklə, strateji idarəetmədə qərarların qəbulu üçün müvafiq analitik-uçot informasiya təminatının yaradılması müasir idarəetmə sisteminin prioritetliyini təşkil edir.

Müəssisənin ümumi maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsində, qeyri-müəyyən risk şəraitində müəssisənin səmərəli fəaliyyətinin təmin olunmasında mühasibat uçotunun funksiyasının yüksəlməsi uçot-informasiyanın idarəetmədə istifadəsinin aktuallığını daha da yüksəldir. İqtisadçıların hesablamalarına görə ümumi iqtisadi informasiyada mühasibat uçotu informasiyasının xüsusi çəkisi 70% -dən çoxdur. [1 s.187]

Bu baxımdan deyə bilərik ki, idarəetmənin səmərəliliyi və müəssisənin davamlı inkişafı uçot informasiyasının keyfiyyətindən asılıdır.

Bugünkü idarəetmə uçotu sistemi belə demək mümkünsə bəzən baş verən sürətli iqtisadi dəyişikliklərə adekvat cavab vermir. Buna görə də müasir idarəetmə sistemində təkcə daxili mühit informasiyası deyil eyni zamanda xarici mühitlə inteqrasiya olunmuş rəqəmsal uçot-analitik informasiya sisteminin təşkili günün aktual məsələsidir. Bu problemin praktiki həlli idarəetmənin yeni səviyyəyə çatdırılmasını təmin edən strateji uçotun təşkil edilməsini tələb edir.

Strateji uçot sənaye müəssisələrinin iqtisadi potensialının səmərəli istifadəsinə, resursların səmərəli bölgüsünə, rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinə və son nəticədə davamlı inkişafa nail olunmasını təmin edəcəkdir.

Aparılan elmi tədqiqat işi onu deməyə əsas verir ki, yerli və xarici ədəbiyyatlarda strateji uçotun bir çox məsələləri öz həllini tapmamışdır. Bugünkü gündə strateji idarəetmənin analitik-uçot informasiya təminatı, sənaye müəssisələrində idarəetmə uçotunun modelləşdirilməsi, strateji uçotun təşkilinin metodoloji və praktiki aspektləri və s. bu kimi məsələlər aktual olaraq qalır.

Bu kimi məsələlərin sənaye müəssisələri üçün aktual olmasını şərtləndirən bir sıra səbəblər var.

Birincisi - sənaye müəssisələri ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir;

İkincisi - birgə müəssisələr əsasən sənaye sferasında fəaliyyət göstərir;

Üçüncüsü - sənaye müəssisələrində innovativ yeniliklərin tətbiqi imkanları daha genişdir və onlar qeyri-müəyyən risk şəraitində fəaliyyət göstərir;

Dördüncüsü - sənaye müəssisələri təşkilatın şəbəkə strukturu ilə xarakterizə olunur;

Beşincisi - sənaye müəssisələrində təsərrüfat əməliyyatlarının çoxluğu və mürəkkəbliyi onları müasir rəqəmsal informasiya sistemlərindən, texnologiyalardan və proqram təminat sistemlərindən istifadə etməyə sövq edir.

Müasir idarəetmə sistemində mühasibat uçotunun rolunu araşdıran iqtisadçı alimlərin əsərlərinin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, mövcud mühasibat uçotu sisteminin daxili informasiya istifadəçilərinin ehtiyaclarına köklü şəkildə yenidən istiqamətlənmə tələb edir. Mühasibat uçotunun praktiki tətbiqi sistemində mövcud olan çatışmazlıqlar ilk növbədə təsərrüfat həyatında baş verən sürətli dəyişikliklərlə daha doğrusu idarəetmədə daha analitik informasiyalara ehtiyacın yaranması ilə bağlıdır.

Bir çox ekspertlərin fikrincə, ənənəvi mühasibat uçotu istifadəçilərin effektiv qə-

rarlar qəbul etmək üçün müasir tələblərinə cavab vermir. Belə ki, P.Druker buna işarə edərək idarəetmənin müasir vəzifələrinin heç birinin ənənəvi mühasibat uçotu modelinin ümumi müddəaları ilə üst-üstə düşmədiyini qeyd edir [5 s.136].

Bəzən ənənəvi mühasibat uçotunun faktiki məlumatlara yönəlməsini və proqnoz xarakterli olmamasını qeyd edənlər də vardır [6 s.52].

Beləliklə, mühasibat uçotu sistemini strateji idarəetmənin informasiya təminatı aspektində tədqiqi onun həm keçmiş, həm də perspektiv, eyni zamanda, daxili və xarici amilləri informasiyaların kompleks özündə əks etdirən yeni metodoloji vasitələrin işlənib hazırlanması problemi aydın şəkildə büruzə verir.

Strateji idarəetmə uçotu XII əsrdən bəri zəngin inkişaf tarixi keçmişdir. Strateji idarəetmə uçotuna tarixi inkişafında hər zaman gələcəkdə ənənəvi idarəetmə uçotunun ağırlığını öz üzərinə götürəcək perspektivdə baxılıb.

1981-ci ildə Simmond fikirləşirdi ki, Strateji idarəetmə uçotu qısa zamanda inkişaf edəcək və geniş əhatə dairəsinə malik olacaqdır. Simmondun fikrincə idarəetmə uçotu üzrə ixtisaslaşan mühasiblər yaxın gələcəkdə vaxtlarını və imkanlarını xərclərin uçotu və qiymətləndirilməsinə, xüsusən biznes strategiyasının formalaşmasının əsası kimi müəssisənin və onların rəqiblərinin strateji mövqeləri haqqında əhəmiyyətli məlumatların toplanmasına və qiymətləndirilməsinə sərf edəcəklər. [7]

Geniş mənada strateji idarəetmə uçotu, strateji idarəetmə funksiyalarının tam dövrünün həyata keçirilməsi üçün müəyyən bir idarəetmə obyekti haqqında maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarının formalaşmasını təmin edir: planlaşdırma, təşkiletmə, təhlil, nəzarət və tənzimləmə. Dar mənada, strateji idarəetmə uçotu, menecerlər tərəfindən təşkilatın missiyasını yerinə yetirmək üçün strateji idarəetmə qərarlarını qəbul etməsi, sahibkarların kapital gəlirliliyi baxımından müəssisənin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün informasiya təminatını təmin etmək məqsədilə təşkilatın xarici və daxili mühitinin təhlili, habelə strategiyanın həyata keçirilməsi prosesinin qiymətləndirilməsi və nəzarəti üçün maliyyə və qeyri-maliyyə məlumatlarının toplanması, müəyyənləşdirilməsi, ölçülməsi, toplanması, hazırlanması, təfsiri və təqdim edilməsinin inteqrasiya olunmuş bir prosesidir.

Strateji uçotu zəruri uçot məlumatlarını müəssisənin strategiyası ilə əlaqələndirmək üçün analitik sistem kimi başa düşülə bilər. Bu baxımdan strateji uçot operativ nəzarət və tənzimləmə sistemi ilə deyil, strateji planlaşdırma sistemi ilə daha sıx bağlıdır. Belə olan halda mühasibat uçotu məlumatları müəssisənin biznes strategiyasının işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi prosesində informasiya təminatı kimi töhfə verəcək və mühasibat uçotu alətləri strateji idarəetmə prosesinə onun əsas alətləri kimi daxil ediləcəkdir.

Buna görə də strateji mühasibat uçotu müəssisənin maliyyə və mühasibat problemlərini nümayiş etdirmə üsulu hesab edilə bilər. Strateji mühasibat uçotu strateji qərarların qəbul edilməsinə yönəlmiş idarəetmə uçotunun maliyyə hesabat sistemləri ilə müəyyən birləşməsidir [2 s.30-31].

Strateji idarəetmə uçotunun məqsədi uzun müddətə strategiya hazırlamaq, habelə strategiyanın həyata keçirilməsini qiymətləndirmək və nəzarət etmək və strateji xarakterli tənzimləyici idarəetmə qərarları qəbul etmək üçün xarici və daxili mühitin vəziyyəti haqqında məlumat bazası yaratmaqdır. (4)

Bir sıra müəlliflərin əsərlərinin təhlilinə əsasən, strateji idarəetmə uçotunun ən

xarakterik üç funksiyanı yerinə yetirdiyi qənaətinə gəlmək olar:

1. Strateji idarəetmə uçotu-qərar qəbul etmə prosesini dəstəkləyir;
2. Strateji idarəetmə uçotu-işçilərə məlumat vermək üçün bir sistemdir;
3. Strateji idarəetmə uçotu-mövcud məlumat əldə etmə metodları müəssisənin ehtiyaclarını ödəmədiyi təqdirdə məlumatların verilmə üsulunu dəyişdirməyə imkan verən bir texnologiyadır. [3]

Bütövlükdə strateji idarəetmə uçotunun əsas funksiyalarına aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Rəqabət mühitindəki yerini anlamaq üçün təşkilatın xarici və daxili mühiti haqqında məlumatların işlənməsi;
2. Strateji uçot məlumatlarına əsasən ətraf mühit təhlil edilir və təşkilatın strategiyası, strateji hədəfləri və onlara çatma istiqamətləri barədə qərarlar verilir;
3. Strateji planlaşdırma, yəni strateji hədəflərə çatmaq üçün məqsədyönlü hərtərəfli proqramların hazırlanması, müvafiq strateji büdcələrin hesablanması üçün məlumatların formalaşdırılması.

Strateji idarəetmə uçotunun əsas spesifik xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Müəssisənin inkişaf strategiyasının məqamlarının inkişafı və bunlardan ən optimalının seçilməsi üçün informasiya dəstəyi;
2. Müəssisənin əməliyyat və strateji hədəflərinin, maliyyə vəziyyətinin və istehsal potensialının əldə edilməsinin qiymətləndirilməsi;
3. Maliyyə və istehsalat fəaliyyətinin proqnoz, planlaşdırılmış, tənzimləyici və həqiqi məlumatlarının ayrılması və uzunmüddətli hesablanması;
4. Ekoloji amillərin, vaxtın, kapitalın, gəlirliliyin, riskin uçotu və təhlili.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, strateji idarəetmə uçotu idarəetmə uçotunun alt sistemi olmaqla, müəssisənin strateji və əməliyyat idarəetməsinin informasiya təminatında fəaliyyət dairəsini genişləndirir.

Müasir iqtisadi şəraitdə ölkənin sənaye sahələrinin inkişafı və səmərəli fəaliyyət göstərməsi başqa bərabər şərtlər daxilində idarəetmə fəaliyyətindən də çox asılıdır. Belə ki, bazarda tələb və təklifin, texnologiyaların olduqca sürətlə dəyişməsi, sahə, daxili və beynəlxalq əlaqələrin genişlənib daha da mürəkkəbləşməsi fonunda səmərəli və çevik idarəetmə sisteminin tətbiq edilməsi müəssisələrin inkişafının vacib amilinə çevrilmişdir. Bu baxımdan yeni tələblər nəzərə alınmaqla müəssisələrin dünya bazarına çıxması və xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi üçün strateji idarəetmə sisteminin tətbiq edilməsi zərurətə çevrilmişdir.

Əlbəttə, ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin bərqərar olmasının təbii nəticəsi kimi idarəetmə, planlaşdırma, nəzarət və uçot kimi fundamental kateqoriyaların yenidən dəyərləndirilməsi zərurətə çevrilmişdir. İqtisadi subyektlərə fəaliyyət azadlığının verilməsi davamlı inkişaf və rəqabətliliyin yüksəldilməsi kimi məsələlər strateji düşüncəyə və ümumilikdə strateji idarəetməyə marağı artırmışdır. Strateji idarəetmənin özlüyündə mühasibat uçotu və analitik uçot-informasiya sisteminin təyinatına yenilik gətirilməsini tələb edir. Bu aspektdə yanaşıldıqda əminliklə demək olar ki, ənənəvi uçot sistemi müasir strateji idarəetmənin tələblərinə cavab vermir.

Strateji uçot sənaye müəssisənin fəaliyyətinin iqtisadi dəyər yaratmasına imkan verən əsas elementlərinə diqqət yetirməlidir. Müəssisənin strateji idarə edilməsinin ehtiyac və məqsədləri strateji uçotun təşkilinə bir sıra müəyyənedici amillər təsir göstərir.

Beləliklə, stratejiyönümlü uçotun konseptual əsasları strateji idarəetmə paradiqması ilə ənənəvi idarəetmə paradiqması arasındakı əsas fərq üzərində formalaşır. Ənənəvi idarəetmə paradiqması sənaye müəssisəsinin fəaliyyət göstərdiyi xarici mühitdən asılı olmayaraq daxili amillərin nəzərə alınmasına diqqət yetirirdisə strateji idarəetmə paradiqması qloballaşma proseslərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq strateji idarəetmənin problem və vəzifələrin meydana çıxması ilə əlaqədar formalaşır. Bu problemlərə xarici amillərin və tədbirlərin müəssisələrin fəaliyyətinə təsirinin nəzərə alınması, uçotu və qiymətləndirilməsi daxildir.

Fikrimizcə sənaye müəssisələrində strateji idarəetmə uçotunun təşkili bir neçə mərhələdən ibarət olmalıdır. Bu mərhələləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mövcud idarətmə uçotunun təskilati-funksional təhlili;
2. Strateji idarəetmə uçotunun ayrılmasının texniki-iqtisadi əsaslandırılması;
3. Strateji idarəetmə uçotunun strukturunun müəyyənləşdirilməsi;
4. Strateji idarəetmə uçotunun fəaliyyət modelinin qurulması;
5. Strateji idarəetmə uçotunun monitorinqi.

Mövcud idarəetmə uçotunun təskilati-funksional təhlili mərhələsində idarəetmə uçotu sisteminin ümumi xarakteristikası və vəziyyəti, təşkilati strukturu, məsuliyyət mərkəzləri üzrə uçotunun təşkili, uçot siyasətinin, kadr təminatının təhlili və qiymətləndirilməsi aparılmalıdır.

Strateji idarəetmə uçotunun digər uçot növlərindən ayrılmasının texniki-iqtisadi əsaslandırılması mərhələsində müəssisənin idarəetmə sisteminə əsaslanan strateji idarəetmə uçotunun işlənib hazırlanmalı, strateji idarəetmə uçotunun təşkili üzrə idarəetmə qərarlar qəbul edilməli, strateji idarəetmə uçotunun digər uçot növlərindən ayrılması hədləri müəyyənləşdirilməlidir.

Strateji idarəetmə uçotunun strukturunun müəyənləşdirilməsi mərhələsində strateji idarəetmə uçotunun təşkili, kadr və texniki təminat və uçot göstəricilər sistemi hazırlanmalıdır.

Dördüncü mərhələdə strateji idarəetmə uçotunun fəaliyyət modeli qurulmalıdır ki, burada müəssisənin idarə olunması ilə uçotun qarşılıqlı əlaqəsinin göstəriciləri və forması, məsuliyyət mərkəzləri üzrə informasiya kütləsi müəyyənləşdirilməli və strateji idarəetmə uçotu üzrə metodiki təlimat hazırlanmalıdır.

Strateji idarəetmə uçotunun monitorinqini təşkil edən sonuncu mərhələ nəticələrin qiymətləndirilməsinə yönəlik olmalı və bu mərhələdə strateji idarəetmə uçotunun faktiki vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, strateji idarəetmə uçotunun informasiyasının optimallaşdırılması və saxlanması, müəssisəsinin strateji məqsəd və vəzifələrinə nail olma üzərində nəzarət və təhlilin həyat keçirilməsi və strateji idarəetmə uçotunun avtomatlaşdırılması həyata keçirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Бухгалтерский учет в России в XXI веке: учеб.пособие под общ. ред. Маренкова Н.Л. – М.: Эдиториал, 2002. – 296 с.

2. Богатая, И.Н. Стратегический учет собственности предприятия / И.Н. Богатая. – Ростов : Феникс,2001. – С. 206.

3. Вахрушина М.А. Стратегический управленческий учет. - Рид Групп, 2011. - 192 с.

4. Николаева О.Е., Алексеева О.В. Стратегический управленческий учет. - М.: 2003.

5. Друкер П.Ф. Задачи менеджмента в XXI веке / Друкер П.Ф.; пер. с англ. Макаровой Н.М. – М.:ВИЛЬЯМС, 2001. – 272 с.

6. Хорин А.Н. Принципы формирования бухгалтерской отчетности / Хорин А.Н. // Бухгалтерский учет. –2006. – № 23. – С. 50–52.

7. Simmonds K. (1981). "Strategic management accounting". Management Accounting, 59, 26- 30.

Pənahov Azər Maarif oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: azer-panahov@mail.ru

AZƏRBAYCANDA RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ TURİZM BAZARININ FORMALAŞMASINA TUROPERATOR VƏ TURAGENTLƏRİN TƏSİRLƏRİ

Turizm sektoru müasir dövrdə sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri və xidmət sahələri arasında xüsusi yer tutur və inkişaf etdirilir. Beynəlxalq iqtisadiyyatda turizmin xüsusi çəkisinin təhlili göstərir ki, dünya təsərrüfatının iqtisadi böyüməsi nəticəsində turizm sənayesi sürətlə inkişaf etmiş və dünya iqtisadiyyatında ən çox gəlir yaradan ilk üç sektordan biri olmuşdur. Dünyada sürətli inkişaf edən və böyüyən sektorların sırasında yer almaqda olan turizm sektoru ÜDM-in əhəmiyyətli hissəsini təşkil etmiş və ölkələrdə milli gəlirin çoxalmasında, eləcə də valyuta gəlirinin artmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ölkədə turizm bazarının formalaşması marketinq və reklam vasitəsi olma xüsusiyyəti ilə yanaşı, məşğulluğun təmin olunmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, turizm sahəsində 297 mln.-dan çox insan çalışır ki, bu da dünya üzrə hər on nəfərindən birinin məhz turizm sektorunda çalışması deməkdir. Bu sektor dünya üzrə ümumi investisiyaların 7%-ni, istehlak xərclərinin 11%-ni, vergi daxilolmalarının 7%-ni və xidmət ticarətinin 30%-ni özündə birləşdirir [3, s.4]. Dövlətlər də yeni iş sahələri yaratmaq və gəlir yaratma xüsusiyyətindən dolayı turizm sektorunu dəstəkləyir. Turizm tələbinin hər keçən gün sürətlə artması, turizmin ölkəyə valyuta gətirmə xüsusiyyəti, turizm sənayesinin inkişaf xərclərinin aşağı olması, turizmin iqtisadi məhdudiyyətlərə, tarifə və kvotalardan daha az təsirlənməsi inkişaf etməkdə olan ölkələrin bu sektora üstünlük verməsinə səbəb olmuşdur.

Müasir iqtisadi sistem bu bazarların birgə mövcudluğu və qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyəti ilə xarakterizə olunur. Bundan əlavə, turist məhsullarının istehsalçıları regional bazara çıxarkən qlobal və milli turist xidmətləri bazarlarının inkişaf vəziyyəti və meyllərini nəzərə almalıdır. Turist axınlarının istiqamətlərindən asılı olaraq, gəlmə və getmə turist bazarlarına ayrılır. Turist xidmətləri bazarının fərqləndirici əlamətləri aşağıdakılardır:

- bazarda ticarəti edilən məhsulların hiss olunmazlığı, saxlanıla bilinməməsi, keyfiyyətinin qeyri-daimiliyi;

- turistin tur hüququ əldə etməsi və turist xidmətlərini bilavasitə istehlak etməsi arasında zaman uyğunsuzluğunun mövcud olması;

- turist tələbinin təklif olunan turist xidmətlərinin qiymətinə və turistlərin gəlirlərinə elastikliyinin yüksək olması;

- yaşından, gəlirlərinin səviyyəsindən, təhsilindən, nəyə üstünlük verdiklərindən asılı olaraq, turist xidmətləri istehlakçılarının yüksək diferensiallığı;

- həm gəlmə, həm də getmə turist xidmətləri bazarına mövsümiliyin xas olması;

- turist xidmətləri təklifinin zəif və "ölü" mövsümlərdə qeyri-elastikliyi;

- turist xidmətlərinin istehsalçıları arasında yüksək rəqabətin olması və bununla şərtlənən təklif olunan turist məhsulunun yüksək səviyyədə əvəz edilə bilinməsi.

Turist bazarında effektiv fəaliyyəti həyata keçirmək üçün turist xidmətlərinin istehsalçıları və satıcılarının marketinq xidməti bazarın tədqiqini, o cümlədən turist xidmətlərinin təklifi və tələbinin təhlilini həyata keçirirlər. Bu zaman, turist bazarının iqtisadi təhlilində həmişə təklifə deyil, tələbə böyük diqqət ayrılır. Bu, ilk növbədə, turist məhsulunun çox komponentliyi ilə şərtlənir. Praktiki olaraq, tez-tez xidmət sferasının bu və ya digər sektorlarının ümumi həcmində məhz turizmə düşən payı ayırmaq mümkün deyildir. Bundan savayı, bir çox hallarda bir turist məhsulunun müxtəlif tərkib hissələri nəinki müxtəlif sahələrə məxsus, eləcə də müxtəlif ölkələrdə qeydiyyatdan keçmiş müəssisələr tərəfindən istehsal oluna bilər ki, bu da təhlilin aparılması üçün məlumatların yığılmasını çətinləşdirir. Bu səbəbdən, əksər hallarda turist məhsulları təklifinin təhlili onun müxtəlif seqmentləri üzrə aparılır:

- yerləşdirmə xidmətləri;

- turoperator xidmətləri;

- nəqliyyat xidmətləri.

Aparılmış tədqiqatların nəticələri turizmin ölkə və ya region səviyyəsində strateji inkişaf planlarının, turist müəssisəsinin marketinq strategiyasının hazırlanması üçün əsas hesab edilir. Strategiyaların hazırlanması zamanı ölkənin və regionun turist potensialının tədqiqi, xüsusilə həmin ərazi üçün daha perspektivli olan turizmin forma və növlərinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir [3, s. 23].

Ölkədə turizm bazarının formalaşması və inkişafında təbii və antropogen turizm ehtiyatları ilə yanaşı, turoperator və turagentliklər də yaxından köməklik göstərir. Çünki turizm sektorunun inkişaf etdirilməsi və canlandırılması üçün yalnız turizm ehtiyatları kifayət etmir. Onların təşviqi, stimullaşdırılması, turistlərin ölkəyə cəlb olunması, nəqliyyat vasitələri ilə təminatı və s. turoperator və turagentliklər vasitəsilə həyata keçirilir ki, bu da davamlı turizm təsərrüfatının yaradılmasına və inkişafına nail olmaq üçün əlverişli bir mühit formalaşdırır. Turizm sosial-iqtisadi vəziyyəti stimullaşdırır, nəqliyyat, ticarət, tikinti, səhiyyə, kənd təsərrüfatı, istehlak mallarının istehsalı və bir çox digər sahələrin inkişafına müsbət təsir göstərir. Lakin turizm təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi üçün bir sıra vacib məsələlərin həlli tələb olunur. Bunlara, turizm baxımından daha cəlbedici olan təbii və antropogen abidələrin və obyektlərin qiymətləndirilməsinin aparılması, turizm infrastrukturunun müasir tələblər səviyyəsində qurulması, dünya turizm standartlarının tətbiqi, turistləri cəlb edən və həvəsləndirən turagentlik və turaperatorların işinin təşkili və s. amillər aiddir.

1992-ci ildə Braziliyanın Rio-de-Janeyro şəhərində BMT-nin Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə keçirilmiş konfransında adı beynəlxalq sənədlərdə “Sivilizasiyanın da-

vamlı inkişafı", "İnsan potensialının davamlı inkişafı", "İnsan cəmiyyətinin davamlı inkişafı" kimi adlandırılsa da, son nəticə kimi təbiət, cəmiyyət və insan həyatının bütün sahələrini əhatə edən "Davamlı inkişaf" adlandırılmış, sonda isə "Rio Bəyannaməsi" və digər mühüm sənədlər qəbul olunmuşdur. 2000-ci ildə BMT-nin təşəbbüsü ilə "Minilliyin Forumu" keçirilmiş və "Minilliyin Bəyannaməsi", 2015-ci ildə BMT-nin Baş Assambleyasının təşkil etdiyi Dünya Sammitində 2015- 2030-cu illər üzrə davamlı inkişafın 17 məqsədi irəli sürülmüşdür [4,s.26]. Bu məqsədlər müxtəlif istiqamətləri əhatə etsə də, onların hər birində turizmin elementləri vardır.

Turizmdə davamlılıq prinsiplərini Ümumdünya Turizm Təşkilatı və Ümumdünya Səyahətlər və Turizm üzrə Şura tərəfindən formalaşdırılıb. Onlar hesab edirlər ki, turizm ekoloji, mədəni, iqtisadi, eləcə də yerli icmalar üçün davamlılığa gətirib çıxarır. Turizmdə davamlı inkişafa məqsədli yanaşma, yəni təbii və mədəni potensialdan səmərəli istifadə, turizm müəssisələrində resursları qənaət etmək üçün müasir texnologiyalara keçidi, istehsal tullantılarının azaldılması, yerli əhalinin turizmin inkişafına dair məsələlərin həllinə cəlb edilməsi, dövlət və özəl sektorun qarşılıqlı münasibətlərdə tərəfdaşlığı, turizmin ayrı-ayrı regionların və bütövlükdə ölkə ərazisinin sosial-iqtisadi yüksəlməsinə yardım göstərməsi deməkdir.

Turizm sənayesinə daxil edilən nəqliyyat müəssisələri, yerləşdirmə vasitələri, ictimai iaşə və əyləncə obyektləri turizm xidmətlərinin ilkin istehsalçıları hesab edilir. Lazım olan iqtisadi resurslardan istifadə etməklə onlar satış üçün bazara çıxardıqları xidmətləri yaradırlar. Hər bir istehsalçı xidmətlərin özü üçün ən sərfəli satış üsulunu, yəni satış yollarını müəyyən edir. Bu da xidmətin bir sıra alqı-satqı aktları vasitəsi ilə son istehlakçıya çatdırılır. İstehlakçının, yəni turistin işini asanlaşdırmaq və xidmətin səviyyəsini yüksəltmək üçün turoperator (turizm məhsulunu təqdim edir) və turagentlərdən (turistlərlə xidmət təminatçıları arasında vasitəçi) geniş istifadə edilir. Onlar turizm tədbirlərinin təşkili, vasitəçilik və agent funksiyalarını həyata keçirirlər.

"Turizm haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun birinci maddəsi "Əsas anlayışlar" bölməsində turoperator turların komplektləşdirilməsi, turizm məhsulunun formalaşdırılması, hərəkətə gətirilməsi və satışı ilə məşğul olan turizm təşkilatı, turagent isə turoperator tərəfindən turların satışı, turizm məhsulunun hərəkətə gətirilməsi və satışı üzrə vasitəçilik fəaliyyəti göstərən fiziki və ya hüquqi şəxs kimi izah olunur. Turoperator turizm bazarının aktiv subyektlərindən biri olub, kommersiya məqsədləri ilə turizm məhsulunun planlaşdırılması, işlənib-hazırlanması, hərəkətə gətirilməsi və satışını həyata keçirir [5, s. 323]. Turoperator təşkil edilmiş istənilən turizmin növünün "generatoru" hesab olunur və turizm xidmətləri bazarının formalaşmasında birbaşa iştirak edir. Onun fəaliyyətinin əsas istiqaməti kütləvi istehlakçı tələbləri üçün nəzərdə tutulmuş turizm məhsulunun işlənib hazırlanmasıdır.

Turoperator səyahət marşrutlarını, proqramları və kompleks xidmətləri standartlaşdırma yolu ilə turistlərə bir paketdə istifadə etməyə imkan yaradır. Bu da kütləvi turizmin yaranmasına səbəb olur ki, onun da sayəsində xərclər azaldılır, nəticədə turizm bazarında rəqabətqabiliyyətli təkliflə çıxış edən şirkətlərin sayı artır. Turizm şirkətləri ilə yanaşı, müştəri uğrunda mübarizəyə turoperatorlar da qoşulur və onlar daha cəlbedici qiymətlər müəyyən etməyə çalışırlar. Bu zaman bir çox turoperatorlar turpaketindən bəzi xidmətləri çıxardaraq ucuz səyahət görkəmi yaradırlar. Beləliklə, turoperatorlar təklif etdikləri turlarda yalnız marşrut üzrə oteldə yerləşdirilmə, hava

limanında qarşılanma və geri daşınma xidmətini qüvvədə saxlayır, qidalanma, ekskursiya, SPA və digər xidmətlər isə turistlərə əlavə ödəniş etməklə təklif edilir.

Turagentin əsas vəzifəsi turist məhsulunu turoperatordan alıb müştəriyə satmaqdır. Bundan ötrü, o, turoperatordan turun öz dəyərindən 7-15%-ə qədər mükafat (komisyon) alır. Turagent turoperatordan fərqli olaraq, turun keyfiyyətinə məsuliyyət daşımır. Ümumi qaydada olaraq, o, müəyyən seqmentə işləyir və həmin seqmentdə operatordan aldığı məhsulu satır [6, s.105]. Beləliklə, turagent turizm sahəsində turizm məhsulunu son istehlakçıya, yəni turistə çatdıran vasitəçilər zəncirinin ən əsas halqası hesab olunur. Turizm səyahətlərinin, ilk növbədə xarici səyahətlərin böyük bir hissəsinin satışı məhz turagentin vasitəsi ilə həyata keçirilir. Əməliyyatların xarakterinə görə turagent pərakəndə satıcısı hesab edilir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, klassik turagent öz turizm məhsullarını yaratmır, sadəcə onların satışını təşkil edir. Təcrübə göstərir ki, maraqlı səyahət marşrutunu fikirləşmək və təşkil etmək asan bir məsələdir, lakin onun istehlakçısını tapmaq olduqca çətindir. Bazarda oxşar təkliflərin çox olduğu, kəskin rəqabət və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin məhdud olduğu şəraitdə müştərini cəlb etmək və onu məhz bu turla səyahətə getməyə razı salmaq, sonra isə onunla müqavilə bağlamaq, ödənişi almaq, pasportu, vizanı, bileti rəsmiləşdirmək və səyahətə yollamaq kimi ən çətin məsələlər turagentin üzərinə düşür.

Turagentlər iki vacib funksiyanı yerinə yetirir. Birinci turagentlər potensial alıcılara turizm obyekti, nəqliyyatın hərəkət cədvəli, yerləşdirmə variantları, qüvvədə olan qiymətlər barədə məlumat verir və səyahət xərclərinin təqribi smetasını tərtib etməyə kömək edir. Müştəri ilə birbaşa əlaqədə işləmək, onlara məsləhət verməkdir, həmçinin məlumat materiallarının seçilməsi və işlənməsi çox əziyyət tələb edən və vaxt xərcinin yarı və daha çox hissəsini təşkil edir. Bu hissə xüsusən istirahət üçün bahalı turpaketlərin satışı zamanı daha da artır. İkinci turagent bütün nəqliyyat vasitələrinə biletlərin satışını həyata keçirir, otellərdə və digər yerləşdirmə yerlərini bron edir, avtomobili icarəyə götürməyə kömək göstərir, ekskursiya sifariş edir, çıxış sənədlərini rəsmiləşdirir, turistlərin sığortasını təşkil edir, valyuta mübadiləsini həyata keçirir, diskont kartlar verir, turizm ədəbiyyatı və suvenir satır, fotolentləri emal edir və s. işləri görür. Turagent ayrı-ayrı turizm xidmətlərindən başqa turların tam, kompleks turpaketlərin də satışını həyata keçirir. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, turoperator və turagent bir-birindən fərqlənir və ayrı-ayrı anlayışları ifadə edir. Göstərilən fərqlər, əsasən, aşağıdakılarda özünü büruzə verir:

- təşkilati-hüquqi formasına görə. Belə ki, turizmlə bağlı meydana çıxan münasibətlərdə turoperator təşkilat qismində çıxış etsə də, turagent hüquqi və ya fiziki şəxs olmaqla, öz fəaliyyətini sərbəst şəkildə davam etdirə bilər;
- həyata keçirilən funksiyaları baxımından. Turoperatordan fərqli olaraq, tur-agentin fəaliyyətinin əsas istiqaməti vasitəçiliyə yönəlmişdir.

Azərbaycanda son illər turizm sektoru yüksək templə inkişaf etdirilməkdədir. Lakin davamlı turizm təsərrüfatının inkişafı üçün bu amil yetərli deyildir. Belə ki, turizmin təşviqi ilə yanaşı, ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən turoperator və turagentlərin rolunu da stimullaşdırmaq zəruridir. Azərbaycanda turizm sahəsinin inkişaf etdirilməsi üçün turagent və turoperatorların fəaliyyəti vacib şərtlərdəndir. Hazırda respublikamızda 374 turoperator və turagentlik fəaliyyət göstərir ki, onlardan da cəmi ikisi dövlətin nəzarətindədir. Yerdə qalanları isə qeyri-dövlət sektorunun payına düşür. Biz

2013 ildən 2020-ci ilədək olan dövr ərzində turoperator və turagentliklərin sayı, onlarda işləyənlərin sayı, əldə etdikləri gəlir və xərclərin nisbətinə nəzər salsaq görərik ki, müvafiq illər ərzində artım tendensiyası nəzərə çarpır. Amma bu göstəricilər içərisində ən zəif artım tendensiyası turoperator və turagentliklərdə işləyənlərin sayında qeydə alınmışdır. Belə ki, müvafiq illər ərzində işləyənlərin sayında artım cəmi 19,9% olmuşdur. Halbuki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi turistlərə xidməti təklif edən və vasitəçi rolunu oynayan turagentlərin sayı çox olmalıdır ki, ümumi turizm bazarında müsbət bir rəqabət formalaşsın.

2013-2020-ci illərdə turoperator və turagentliklərin əldə etdikləri gəlir və xərclər arasında da müsbət tendensiya müşahidə edilmişdir. Bu göstərici özünü gəlir və xərclər arasında fərqdə də göstərmiş və müvafiq illər ərzində 140,3%-ə kimi artmışdır. 2013-cü ildə gəlir 53,9%, xərc 46,1% olduğu halda, 2018-ci ildə müvafiq olaraq 55,1% və 44,9% olmuşdur. Gəlirlərin artması müsbət hal kimi dəyərləndirilsə də onlar hələ də istənilən səviyyədə deyildir. Xərclər isə əsasən turizm yollayışlarına (32,5%), əmək haqlarına (17,7%), vergi rüsumlarına (17,6%), reklam işlərinə (4,4%) və s. çəkilmişdir [1, s. 12].

Turizm yollayışlarına yerləşdirmə, qidalanma, nəqliyyat, ekskursiya, viza və s. xidmətlər aiddir. Qeyd edilməlidir ki, turizm məhsulunun satışı zamanı (bu tur, ekskursiya və ya öncədən bronlaşdırılmış mehmanxana xidməti ola bilər), bir qayda olaraq turizm məhsulunun ödənilməsi faktı və onun istehlakı faktı arasında zaman kəsiyi var. Turist səyahət üçün yollayışı öncədən alaraq turoperator və turagent vasitəsilə marşrutda xidmət göstərən təşkilatların xidmətini əvvəlcədən ödəməli olur (yəni o birbaşa pulu xidmətlər istehsalçısına yox, yollayışı satana verir) [3, s. 83]. Bu da turoperator və turagentliyin etibarlılığı ilə birbaşa bağlıdır. Çünki turistə məhsulu təşkil edən və satan məhz onlardır.

Azərbaycanda xarici turist səfərlərinin dinamikası və onların gəlmə nöqtələri onu sübut edir ki, regional baxımdan yalnız Bakı şəhəri turizm mərkəzi kimi inkişaf etdirilmişdir. Davamlı turizm konsepsiyası baxımından bu göstərici mənfi bir hal kimi dəyərləndirilir və gələcəkdə Bakı şəhəri ilə yanaşı, respublikanın digər şəhər və rayonlarına turoperator və turagentliklər vasitəsilə turpaketlərin hazırlanması və güzəştli əsaslarla onların xarici ölkə vətəndaşlarına təşkil edilməsi olduqca vacib məsələlərdən biridir. Fikrimizcə, qeyd edilənlər nəzərə alındığı halda ixtisaslaşdırılmış turizm mərkəzlərinin yaradılmasına nail olmaq mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycanda turizm. Bakı: DSK, 2020, 99 s.
2. Əliyev Ə.İ., Aslanov E.Z. Beynəlxalq turizm hüququ. Bakı: NAT, 2011, 475 s.
3. Rəhimov S.H., Turizm-ekskursiya işinin təşkili. Bakı: Mütərcim, 2004, 312 s.
4. Soltanova R.H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı: - AzTU, 2020.476 s.
5. Turizmin əsasları. Bakı: QHT Nəşriyyatı, 2015, 496 s.
6. Yeganlı S.T., Hacıyev E.M. Turizm. Bakı: ABU, 2006, 324 s
7. Александрова А.Ю. Международный туризм. Москва: 2002, 338 с.

Həsənova Afidə İbrahim qızı, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: afidahasanova@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ SAHİBKARLIQ STRUKTURLARININ MALİYYƏ RESURSLARI İLƏ TƏMİNATININ YAXŞILAŞDIRILMASI YOLLARI

Sahibkarlıq fəaliyyəti şəxsin müstəqil surətdə həyata keçirdiyi, əsas məqsədi əmlak istifadəsindən, malların istehsalından, satışından, işlər görülməsindən və ya xidmətlər göstərilməsindən mənfəət (fərdi sahibkarlar tərəfindən gəlir) götürülməsi olan fəaliyyətdir.

Sahibkarlıq strukturu mikro, orta və iri olmaqla 3 qola ayrılır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlıq strukturlarının maliyyə resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması yollarını araşdıraq:

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlıq strukturlarının maliyyə resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması yolları aşağıdakılardır:

1. Müəssisələrin maliyyə ehtiyatı ilə təmin olunması, ehtiyat resurslarının yaradılması;
2. Xüsusi maliyyə resurslarının yaradılması;
3. Maliyyə dayanıqlılığının təmin olunması.

1. Hər bir sahibkarlıq strukturunun əsas məqsədlərindən biri öz daxili maliyyə ehtiyatlarını artırmaqdan ibarətdir, çünki onun səmərəli fəaliyyəti məhz bu ehtiyatların mövcudluğundan asılıdır. Təsərrüfat subyektlərinin sərəncamında olan və təsərrüfatdaxili (işçilərin əmək haqqı, sosial müdafiənin gücləndirilməsi, maddi həvəsləndirmə tədbirləri və s.), təsərrüfatdan kənar (vergi və sığorta ödəmələri, kreditlərin qaytarılması, mal-materiala görə kreditor borclarının ödənilməsi və s.) maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən bəhrələnməklə təkrar istehsalın genişləndirilməsi və ümumiyyətlə, həmin təsərrüfat subyektinin əmtəə bazarında imicini artırmaq məqsədilə digər zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün pul gəlirləri və daxilolmalar müəssisənin maliyyə ehtiyatlarını təşkil edir.

Maliyyə ehtiyatları ilkin formada müəssisə təşkil edilən anda nizamnamə fondunun təsis edilməsi ilə yaranır. Yaradılan təsərrüfat subyektlərinin təşkilati-hüquqi statusundan asılı olaraq, nizamnamə kapitalının mənbələri kimi səhmdarların kapitalı, kooperativ üzvlərinin pay haqları və ayrılmaları, sahə mənsubiyyətinə görə baş idarənin maliyyə təxsisatları, bank kreditləri və büdcə vəsaitləri çıxış edir. Nizamnamə fondunun həcmi məbləğcə nə qədər çox olarsa, müəssisənin investisiya və pul vəsaitlərindən operativ istifadə imkanları bir o qədər geniş olar.

Fəaliyyətdə olan müəssisələrin daxili maliyyə ehtiyatları əsas etibarilə hazır məhsulun (görülən işlərin, göstərilən xidmətlərin) satışından, əldə edilən mənfəətdən və əsas vəsaitlərin amortizasiyası ayırmalarından ibarətdir.

Maliyyə ehtiyatlarının formalaşmasının cəlb edilmiş və yaxud kənar mənbələrini dörd əsas qrupa bölmək olar: xüsusi, borc alınmış, təkrar bölgü qaydasında daxilolmalar və büdcə təxsisatları. Bu bölgü kapital qoyuluşunun forması ilə şərtlənir.

Maliyyə resursları müəssisə tərəfindən istehsal və investisiya fəaliyyəti prosesin-

də istifadə edilir. Onlar daimi hərəkətdədir və bu ehtiyatların yalnız bir hissəsi nağd pul şəklində müəssisənin bankdakı hesablaşma hesabında və yaxud müəssisənin xəzinəsində mövcud olur.

Təsərrüfatçılığın müxtəlif mülkiyyət və təşkilati formasından asılı olmayaraq, hər bir müəssisə sabit və normal fəaliyyət göstərmək üçün zəruri həcmdə maliyyə resurslarına malik olmalıdır. Maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək, cari xərcləri və istehsalat məsrəflərini ödəmək məqsədilə təsərrüfat subyektinin sərəncamında cəmləşən daxili aktivlərin, pul gəlirlərinin və kənardan cəlb olunan vəsaitlərin məcmusu maliyyə resursları kimi xarakterizə olunur. Müəssisə özünəməxsus maliyyə resurslarından istifadədə tam sərbəstdir, lakin o həmin vəsaitlərdən qənaətlə və səmərəli istifadə etməlidir ki, yüksək iqtisadi nəticələrə nail olsun.

Müəssisədə maliyyə ehtiyatlarının toplanması və artırılması nə qədər zəruri şərtdirsə, onlardan düzgün və səmərəli istifadə etmək bir o qədər vacib amildir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə ehtiyatlarından istifadənin istiqamətləri geniş və çoxşaxəlidir. Bu istiqamətlər arasında vergi və məcburi sığorta ödənişləri, istifadə olunmuş bank kreditlərinə görə faiz ödəmələri, alınmış xammal materialların dəyərinin ödənilməsi qabaqcıl yer tutur. Digər vacib istiqamətləri belə qruplaşdırmaq olar:

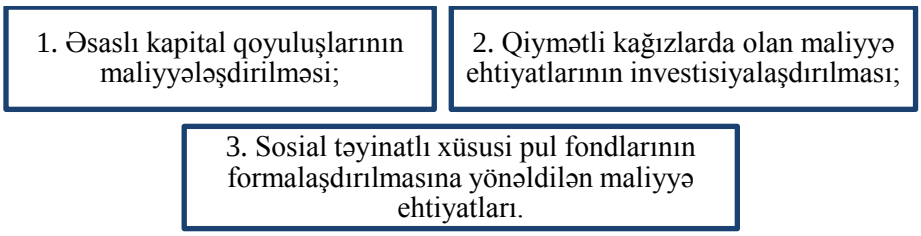

2. Xüsusi maliyyə resurslarının əsas hissəsini müəssisənin sərəncamında qalan və rəhbər idarəetmə orqanlarının qərarı ilə bölüşdürülən mənfəət təşkil edir. Müəssisənin maliyyə siyasətindən asılı olaraq, onun sərəncamında qalan mənfəət aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilə bilər:

- tam həcmdə istehlaka;
- təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı olmayan digər layihələrin investisiyalaşdırılmasına;
- tam həcmdə müəssisənin inkişafının yenidən investisiyalaşdırılmasına;
- istehsal zərurətindən asılı olaraq birinci üç istiqamətə bölüşdürülməsinə.

Xüsusi maliyyə mənbələrinin formalaşmasında ikinci əhəmiyyətli yeri amortizasiya ayırmaları tutur. Bu ayrılmalar əsas istehsal fondlarının və qeyri- material aktivlərin aşınmasının dəyərinin pul ifadəsidir. Onlar ikili xarakter daşıyır, çünki, ilk növbədə, məhsul istehsalı məsrəfləri tərkibinə daxil edilir və sonradan məhsul satışından əldə olunan gəlirin daxilində müəssisənin hesablaşma hesabında əksini tapır ki, bu da həm sadə, həm də geniş təkrar istehsalın daxili mənbəyi kimi qiymətləndirilməlidir. Toplanmış amortizasiya ayrılmaları amortizasiya fondunu təşkil edir. Bu mənbə aşınmış əsas fondların təkrar istehsalına (bərpasına) xidmət edir. Mənfəətin hamısı müəssisənin sərəncamında qalmır. Onun bir qismi vergilər və digər icbari ödənişlər şəklində büdcə sisteminə köçürülür.

Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət idarəetmə orqanlarının qərarı ilə yığım, istehlak və ehtiyat fondları yaradılmasına yönəldilir. Yığım fonduna yönəldilən mənfəət istehsalın inkişafına sərf edilir və müəssisənin əmlakının artırılmasına şərait yaradır. İstehlak fondunda cəmləşən vəsait isə sosial məsələlərin həllində istifadə olunur.

3. Maliyyə dayanıqlığına nail olmaq üçün müəssisə çevik kapital strukturuna malik olmalı, ödəmə qabiliyyətini qorumaq və təkrar istehsal üçün şərait yaratmaq üçün onun hərəkətini elə təşkil edə bilməlidir ki, gəlirin xərclərdən daimi artıq olmasını təmin etsin.

Müəssisənin maliyyə vəziyyəti, onun davamlılığı və sabitliyi istehsal, kommersiya və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrindən asılıdır. Əgər istehsal və maliyyə planları uğurla yerinə yetirilirsə, bu, maliyyə vəziyyəti müəssisələrdə öz müsbət təsirini göstərir. Əksinə, məhsul istehsalı və satışı üzrə planın tam yerinə yetirilməməsi nəticəsində onun maya dəyərinin artması, gəlirin, mənfəətin miqdarının azalması və nəticədə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsi baş verir. Nəticə etibarilə, sabit maliyyə vəziyyəti xoşbəxt bir qəza deyil, nəticələri müəyyən edən bütün amillər kompleksinin bacarıqlı, idarə edilməsinin nəticəsidir.

Maliyyə dayanıqlığını qorumaq və bazar təsərrüfatı sistemində sabit yer tutmaq qayğısı ilə hər bir müəssisə öz maliyyə resurslarını fəaliyyət növləri üzrə və müəyyən zaman kəsiyində bölüşdürür. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu proseslərin dərinləşməsi maliyyə işinin mürəkkəbləşməsinə və təcrübədə yeri gəldikcə yeni xüsusi maliyyə alətlərinin istifadəsinə gətirib çıxarır.

Müəssisələrdə maliyyə menecmentinin düzgün təşkili ən sərfəli şərtlərlə əlavə maliyyə ehtiyatlarını cəlb etməyə, onları daha böyük səmərə ilə investisiya qoyuluşuna yönəltməyə, maliyyə bazarında qiymətli kağızların alqı-satqısını həyata keçirərək faydalı əməliyyatlar aparmağa imkan verir.

Beləliklə, biz fəaliyyət dövrünün bütün mərhələlərində: onların istehsal fondlarına investisiyalaşdırılması anından, yəni onların dəyər formasının dəyişməsi nəticəsində xüsusi olaraq maliyyə resursu olmağı dayandırdığı vaxtdan onların müəssisənin hesablaşma hesabına daxil olan mal (iş, xidmət) satışından gəlirin tərkibində mənfəət artımı şəklində əldə olunması, yəni vəsaitin dəyər formasının dəyişməsi nəticəsində yenidən gəlirlər və daxilolmalar formasını qəbul etdiyi vaxtaqədərki ana qədər maliyyə resurslarının idarə edilməsinin səmərəliliyinə baxdıq. Bu resursların idarə edilməsinin səmərəliliyinin təhlili olmasaydı, fəaliyyət dövrünün ayrı-ayrı mərhələlərində, xüsusilə dəyərin pul formasına keçdiyi mərhələdə maliyyə resurslarının istifadə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi cəhdlərinin mənası olmazdı, çünki maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi bütün təkrar istehsal prosesinin nəticəsidir.

Yuxarıda qeyd olunanları birləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlıq strukturlarının maliyyə resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılmasının ən vacib prioritet istiqamətləri əvvəlcə o strukturlarda maliyyə ehtiyatını təmin etmək, daha sonra xüsusi maliyyə resurslarını cəlb etməklə sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirmək və bu sahədə maliyyə dayanıqlığını təmin etməkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. http://maliyye.gov.az/search/index?search=maliyye/resurslari
2. https://www.economy.gov.az/article/invest/21333
3. https://az.periodicalfinance.com/10645396-what-is-kapital-investment

Sadıqov Yunis Musa oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: y.sadikhov@mail.ru

AQRAR EMAL SAHƏSİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MÜASİR İNKİŞAF MEYLLƏRİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan müstəqillik qazanandan sonra aqrar sahədə həyata kecirilmiş və bu sektorun dayanıqlı inkişafına yönəlmiş siyasət nəticəsində, Azərbaycanda aqrar emal sənayesi formalaşmağa və dayanıqlı inkişaf etməyə başlamışdır. Ölkənin son on ildə aqrar emal sektorunun inkişaf göstəricilərinin dinamikası bu sahədə həyata keçirilən islahatların uğurlu nəticələrinin əyani təsdiqidir. Aqrar-sənaye sahəsində resurs imkanlarından tamlıqla istifadə edilməsi əhalinin əsas ərzaq məhsullarına tələbatının daxili istesal hesabına ödənilməsinə imkan verə bilər. Aqrar-sənaye sisteminin modernləşən yeni iqtisadi sistemin tələblərinə uyğun qurulması, ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin məqsədyönlü inkişaf etdirilməsindən çox asılıdır.

Aqrar-emal sahəsinin çağdaş durumu

Müşahidələr göstərir ki, son illərdə aparılan şaxələndirmə siyasətinin nəticəsində qeyri-neft sektorunda yaradılan əlavə dəyərin ümumi daxili məhsulda payı 69%-ə çatmışdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafında, bu sahədə istehsal və ixrac potensialının artırılmasında qeyri neft sənayesi əhəmiyyətli rol oynayır. Ötən il müasir sənaye müəssisələrinin yaradılmasının dəstəklənməsi, sənaye parklarının və məhəllələrin analoji təşkili işləri davam etdirilmiş, ümumilikdə sənaye 2,4%, o cümlədən qeyri-neft sənayesi 8,4% artmışdır. Əhalinin məşğulluğu və ərzaq təhlükəsizliyində xüsusi yer tutan kənd təsərrüfatı isə 6,6% yüksəlmişdir. Əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramına uyğun olaraq son illərdə müasir quşçuluq və heyvandarlıq komplekslərinin, intensiv bağçılıq və üzümçülük təsərrüfatlarının, logistik mərkəzlərin yaradılması aqrar sektorda dönüşün əldə olunmasına, ixrac potensialının artmasına, idxaldan asılılığın azalmasına, ümumilikdə ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur.

Məhz bu tədbirlərin nəticəsididir ki, son illərdə yeyinti sənayesi məhsulları üzrə özünü təminetmə səviyyəsi ciddi şəkildə yüksəlib. Bir çox məhsullar üzrə özünütəminetmə səviyyəsi 90 faizdən yüksəkdir.

Ölkə Prezidenti son dövrdə ölkədə islahatların genişləndirilməsi və biznes şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə bir neçə ciddi fərman imzalamış və müvafiq orqanlara tapşırıqlar vermişdir. Bunlardan ən mühümü lisenziyaların qaydaya salınması, biznesə maneələrin aradan qaldırılması, ixrac məhsulları ilə əlaqədar stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi və s. üzrə olan qərarlar və göstərişlərdir.[1]

Emal sənayesinin inkişafı təkcə aqrar istehsalın sahə strukturunun dəyişməsindən ibarət olmayaraq, həm də onun ayrı-ayrı bölmələrinin istehsal – texnoloji xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə müvafiq texnoloji yenilənmələrə əsaslanır. Bu proses sahələrarası inteqrasiyanın obyektiv şərtləri ilə müəyyən edilir. Həmin proses xammal istehsalı ilə emal sənayesi arasında, aralıq məhsullarla son məhsullar arasında müəyyən nisbətlərin əldə olunmasını tələb edir. Emal müəssisələri xammal istehsalçıları ilə müqa-

vilə əsasında işbirliyi təşkil edir, istehsalçıları yüksək məhsuldarlıqlı toxumlarla və xidmətlərlə təmin edir, xammal istehsalı üzrə müxtəlif işləri yerinə yetirmək üçün, istehsalçılara avans olaraq xeyli pul vəsaiti verir. "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair strateji Yol xəritəsində" bu məsələlər öz əksini tapmışdır.[2]

Aqrar sahənin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlət tərəfindən investisiya layihələrinin reallaşdırılmasına, güzəştli kreditlərin verilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilir və bu istiqamətdə fəaliyyət getdikcə genişlənir. Bu dəstək tədbirlərinə misal olaraq Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitləri hesabına dövlətin güzəştli kreditlərinin verilməsini göstərmək olar. Verilmiş kreditlərin 63.8%-i respublikanın regionlarının, 36.2%-i isə Bakı şəhərinin qəsəbələrinin payına düşür.(3)

İqtisad elmləri doktoru, professor İslam İbrahimovun qeyd etdiyi kimi, "...bazar münasibətləri şəraitində emal sənayesinin səmərəli inkişafının mühüm şərti kənd təsərrüfatı məhsullarının ayrı-ayrı növlərinin emalı ilə, onların istehsal gücləri ilə müvafiq xammal bazası arasında zəruri proporsionallığın təmin edilməsidir. Tədqiqat göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi ilə yeyinti məhsulları sənayesindəki istehsal gücü arasında nisbət gözlənilmir."(4, s.407)

Məhz buna görə də bəzən kənd təsərrüfatı məhsullarının satışında problemlər yaranır. Bu hal ən çox özünü yun istehsalında göstərir.

Emal sənayesi aqrar sektorun lokomotividir desək, yanılmarıq. Kənd təsərrüfatını inkişaf etdirən, eyni zamanda kənd təsərrüfatı məhsullarını satış bazarı ilə əsasən təmin edən əsas alıcılar məhz emal müəssisələridir. Ölkədə müasir standartlara cavab verən emal müəssisələri vardır, ancaq yetərincə deyil. Məlum məsələdir ki, emal müəssisələrinin mövcud vəziyyəti və inkişafı ölkədə sahibkarlıq mühitindən çox asılıdır. Emal müəssisəsisələrinin yaradılması üçün vəsait qoyan sahibkarlar hər şeydən öncə sağlam rəqabət mühitinin olması, vergi və digər ödəmələrin yükü və nəhayət, bazarı təhlil edərək nəticə çıxarır və nəhayət investisiya qoymaq haqqında qərar verir. Təbii ki, ölkədə mövcud sahibkarlıq mühiti sahibkarı qane etməzsə qərarı mənfi olacaq.

Bu gün ölkədə emal sənayesi müəssisələrinin sayının kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə uzlaşmaması, daha doğrusu yetərincə olmaması bu sahənin böyük miqdarda investisiyaya ehtiyacı olmağından xəbər verir. Etiraf edək ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin yetərincə olmaması və bəzilərinin də müasir tələbatdan geri qalması mövcud məhsul istehsalının artım səviyyəsinin ləngiməsinə, məhsulların müəyyən hissəsinin itkisinə səbəb olur, istehlakçıların çeşidli yerli məhsullarla təminatına mənfi təsir göstərir. Bu baxımdan mövcud imkanların tam reallaşdırılmasına, xüsusilə də sahibkarlıq və rəqabət mühitinin yaxşılaşdırılması, istehsal olunmuş məhsul itkilərinin qarşısının alınmasına, mövcud bioloji potensialdan maksimum istifadə edilməsinə, yalnız kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, onların emal vasitəsilə hazır istehlak mallarına çevrilməsi və alıcılara çatdırılması, prosesində bioloji, texniki və təşkilati-iqtisadi faktorların vahid sistemdə və üzvi şəkildə cəm edilməsi yolu ilə nail olmaq olar

"Nobel" mükafatı laureatı, iqtisadçı Milton Fridmanın bir sözü burda yerinə düşərdi. "Dövlət hər kəsə bərabər imkanlar yaratsın, azad rəqabəti dəstəkləsin, mülkiyyəti qorusun, daha heç nə lazım deyil. Ondan gələn xeyir Allahdan gəlsin" Bu deyilən şərtlər yerinə yetirilərsə monopoliyadan uzaq, sağlam rəqabət mühiti yaradılarsa, onda bu sahəyə çoxlu investisiya cəlb etmək olar.

Vaxtilə Sovetlər dövründə Bakı tütün fabrikinin tütünlə təminatı ancaq yerli xammal hesabına idi. İsmayıllı, Qəbələ, Şəki-Zakatala zonasında minlərlə ailə tütünçülük ilə məşğul idi. Sonradan, müstəqillik dövründə həmin fabrik özəlləşdirildi, rekonstruksiya olundu. Hazırda EVROPEAN TABAK müəssisəsi demək olar ki, yerli xammaldan imtina etməklə başqa ölkələrdən xammal əldə etməyə başladı. Hansı ki, Azərbaycanda vaxtilə 65000 ton dünyada yüksək keyfiyyətli sort sayılan "Virciniya" tütün sortu istehsal olunurdu. və bunu davam etdirmək olardı. Təəssüf ki, alıcı olmadığında ölkədə tütün istehsalı dəfələrlə aşağı düşdü və həmin torpaqlar dənli bitkilər altına verildi.

Eyni vəziyyəti üzümçülüyə də aid etmək olar. Vaxtilə Azərbaycan şərabı qonşu Rusiya bazarında önəmli yer tuturdu. Doğrudur, o vaxtlar bir ölkə sayılırdıq və planlı iqtisadiyyat bazarı həll edirdi. Ancaq hər dövrün öz tələbləri vardır. Bu gün Rusiya bazarında yer tutmaq üçün 2 əsas amil-qiymət və keyfiyyət əsasdır. Başqa amillər də rol oynayır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı sahəsində prioritet istiqamətlərinin dəstəklənməsi və aqrar-emal komplekslərinin yaradılmasına və struktur dəyişikliklərinə yardım edilməsi öndə duran məsələdir. Hazırda üzüm və tütün məhsullarının xammal bazarı çox zəifdir. Buna görə də fermerlər üzüm və tütün istehsalı ilə lazımınca məşğul ola bilmirlər. Şərab zavodları, tütün fermentasiya kombinatlarının sayı artırılmalı və idxal elə tənzimlənməlidir ki, siqaret istehsal edən müəssisələr yerli xammala üstünlük versinlər. Bunun üçün Sahibkarlığa Kömək Milli Fondundan ayrılmış güzəştli kreditlərin böyük hissəsi (60-70%-i) bu sahə ilə məşğul olan sahibkarlara verilməlidir. Əgər respublikamız üçün müasir orta ölçülü emal müəssisələrinin başa gəlmə qiymətini 5-10 milyon dollarla hesablasaq, bu təxminən Sahibkarlığa Kömək Milli fondu tərəfindən ildə 20-yə yaxın emal müəssisəsinin istifadəyə verilməsi üçün kreditləşməsi demək olardı ki, bu da ölkənin aqrar–sənaye sahəsində çox böyük canlanmaya səbəb olardı. Eyni zamanda bu sahəyə verilən kreditlərin illik faiz dərəcələri 6%-dən 2-3%-ə endirilməli, güzəşt müddəti uzadılmalıdır və kreditin təminatı şərtləri yumşaldılmalı, bir sözlə regionlarda fəaliyyət göstərən sahibkarlar üçün əlçatan olmalıdır.

Müəyyən zaman daxilində mövcud emal müəssisələrinin xammal bazarları elə tənzimlənməlidir ki, sahibkarlar yerli xammala üstünlük versinlər. Daxili xammal bazarı qorunmalıdır. Mövcud emal müəssisələri yerli məhsulların satın alınmasında çox da maraqlı görsənmirlər. Kənardan (daha çox İran) daha ucuz başa gələn kənd təsərrüfatı məhsullarına meyl göstərirlər. Buna tütünün sənaye əvəzedicisi, şəkər çuğunduru, meyvə və sair, misal göstərmək olar ki, bu məhsulların istehsalına respublikamızda çox böyük imkanlar var. Ona görə də kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili bazarı dövlət tərəfindən tənzimlənməsi məsələsi həll edilməlidir. Fikrimcə tənzimlənmə prosesi müəyyən zaman daxilində xammal bazarı tam formalaşanadək davam etməlidir. Eyni zamanda dövlət satınalmaları yerli məhsullara üstünlük verməklə yanaşı, istisnasız olaraq açıq hərraclar vasitəsilə və şəffaf qaydada həyata keçirilməlidir.

Texniki bitkilərin və üzümün səmərəliliyi dənli bitkilərə nisbətən qat-qat çoxdur. Vaxtilə SSRİ dövründə mövcud olmuş üzüm və texniki bitkilərin əkin sahələrinin məhz dənli bitkilər hesabına yenidən bərpa etmək daha səmərəli olardı. Vaxtilə keçən əsrin 70-80-cı illərində inkişafının pik nöqtəsini yaşamış Azərbaycan şərabının şöhrətinin yenidən özünə qaytarılarsa, bu, ölkəyə çoxlu valyuta axınına səbəb olar. Bunun üçün ölkədə hər bir şərait var.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. www.president.az
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalına dair strateji Yol xəritəsi".
3. Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun 2016-cı il yekun hesabatı.
4. İbrahimov İ.H. "Aqrar sahənin iqtisadiyyatı" (monoqrafiya) Bakı-2016, 655s.

Aslanov Habil Hüseyn oğlu, dosent,
Bakı Dövlət Universiteti,
Email: dosent1966@mail.ru

İQTİSADİ İNTEQRASİYA ŞƏRAİTİNDƏ MİLLİ İQTİSADİYYATIN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Müasir dünyada ölkələrin təsərrüfatlarının obyektiv birləşmə prosesi inteqrasiya adlanır. Onun ali məqsədi iqtisadi artım templərinin davamlılığına rəğmən əldə olan resurslardan maksimum dərəcədə səmərəli istifadəni təmin etməkdir. İnteqrasiyanın mühüm forması kimi ölkə təsərrüfatının beynəlmiləlləşməsi əsasında onun dünya təsərrüfatının bir hissəsinə çevrilməsidir. İnteqrasiyanın əlaməti kimi iqtisadiyyat sferasında ümumi siyasətin formalaşdırılması və reallaşdırılmasıdır. Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiya əsas beş mərhələdən keçir: azad ticarət zonası, gömrük ittifaqı, ümumi bazar, iqtisadi ittifaq və iqtisadi və valyuta ittifaqı.

İnteqrasiya prosesləri iqtisadi regionlaşmanın inkişafına gətirib çıxarır ki, bunun da nəticəsində ayrı-ayrı ölkələr qrupu öz aralarında ticarət üçün, bir sıra hallarda isə istehsal amillərinin regionlararası hərəkəti üçün daha əlverişli şərait yaradırlar. İqtisadiyyatın strukturlarının uyğunlaşma məsələləri beynəlxalq əməkdaşlıq çərçivəsində inteqrasiya proseslərinin uğurla həyata keçirilməsinin ən vacib şərtlərindən biri kimi çıxış edir [3,s.76]. Hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat əlaqələri sisteminə inteqrasiyası iqtisadi siyasətin ən vacib və aktual məsələlərindən biri olmuşdur. İnteqrasiya yalnız ümumi milli maraqlara əsaslanmır o, eləcə də tənzimlənmə, koordinasiya sistemi və onların məcmusu kimi də çıxış edir. Eyni zamanda bu maraqlar inteqrasiya mexanizminin struktur həlqələrinin təkmilləşdirilməsi vasitəsidirlər. Öz növbəsində bu həlqələrin yaranması hər bir müəyyən dövrdə qarşılıqlı milli maraqların harmonik əlaqələndirilməsinə gətirib çıxarır. Milli maraqlar dövlətin tarixi və təbii inkişaf şəraiti ilə müəyyən edilir. Bu ondan irəli gəlir ki, hər bir dövlətin məhsuldar qüvvələri və istehsal münasibətlərinin ictimai əmək bölgüsünün inkişaf səviyyələri təbii, maddi, əmək resurslarının coğrafi yerləşməsi və mövcud tarixi ənənələri fərqlidir. Yalnız ayrı-ayrı dövlətlər arasında səmərəli əmək bölgüsü beynəlxalq əməkdaşlığı sosial gerçəkliyin vacib elementlərinə çevirməyin əsası kimi çıxış edə bilər. İnteqrasiya

prosesi ayrı-ayrı dövlətlərin və ümumilikdə dünyanın daha səmərəli inkişafı ilə bağlı milli və inteqrasiya məqsədli təyinatların əlaqələndirilməsi yollarının axtarılmağına zəmin yaradır. Beynəlxalq inteqrasiya proseslərinin üstünlüklərinin həyata keçirilməsi dünya təsərrüfat sistemində mərkəzyönlü meyllərin gücləndirilməsinin vacib amillərindəndir. Bu meyllər ölkələri hərtərəfli iqtisadi əməkdaşlığa cəlb edir və beynəlxalq inteqrasiya prosesinin sərhədlərini genişləndirir. Bu, yeni bir vəziyyət yaradaraq daxili və xarici amilləri nəzərə almaqla iqtisadi inkişaf səviyyələrinin yaxınlaşmasında mühüm rol oynayan maraqlar vasitəsi ilə problemlərin həllini tezləşdirir. Ümumi iqtisadi siyasətin və dünya təsərrüfatına inteqrasiyanın aspektləri üç qlobal iqtisadi məsələni üzə çıxarır:

- milli iqtisadiyyat çərçivəsində fəaliyyət göstərməyə şərait yaradan məqbul daxili siyasətin həyata keçirilməsi;
- investisiya prosesində iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi yolu ilə milli iqtisadiyyat daxilində iqtisadi mühitin yaradılması;
- rəqabət qabiliyyətli sahələrin məhsuluna xarici tələbatın artması siyasətinin həyata keçirilməsi.

Son onilliklər ərzində baş verən iqtisadi qloballaşma prosesləri dünya təsərrüfatını vahid məkana çevirməkdədir. Dünyada gedən proseslər birmənalı şəkildə göstərir ki, XXI əsrdə bəşəriyyətin inkişaf strategiyasını xeyli dərəcədə məhz qloballaşma müəyyənləşdirəcəkdir. Qloballaşma prosesi yeni hadisə deyildir. Bəşəriyyət tarix boyu həmişə inteqrasiyaya, vahid siyasi, iqtisadi, yaxud sosial-mədəni məkanın bir hissəsi olmağa can atmışdır. Lakin dünya tarixində bəşəriyyət hələ heç vaxt bütün dünya məkanının sabit və təhlükəsiz inkişafını təmin etməli olan ümumi siyasi və iqtisadi məkan yaradılmasına könüllü cəhd etmək üçün ümumi məqsədə çatmağa belə yönəlməmişdir. XIX əsrdə başlanan, XX əsrdə fasilələrlə davam edən və hazırda da baş verən ümumdünya inteqrasiya prosesinin tarixi analoqu olmayıb və yoxdur, ona görə də ümumdünya inteqrasiyasının faydalı və mənfi cəhətlərinə ölçülüb-biçilmiş və əlaqələndirilmiş şəkildə yanaşmaq son dərəcə vacibdir.

Qloballaşma suveren dövlətlər arasındakı sədləri dağıdaraq cəmiyyətin daxilində sosial münasibətləri yeni məcraya salır, milli özünəməxsusluğu xüsusi dünyagörüşü çərçivələrinə salaraq sərt şəkildə məhdudlaşdırır. O, əvvəla, milli mədəniyyət və ənənələrin öncüllüyünü dağıdır, özünəməxsusluqdan uzaqlaşmanı gücləndirir, coğrafi və iqtisadi vəziyyətindən, siyasi quruluşundan, habelə milli mentalitetindən asılı olmayaraq cəmiyyəti qərbləşdirir. İkincisi, istər millətin, istərsə də dövlətin müstəqil inkişaf imkanlarının mahiyyətinə varmadan, səmərəsizliyi amansızcasına cəzalandırır və beynəlxalq səmərəlilik "çempion"larını, yəni inkişaf etmiş ölkələri isə daha da həvəsləndirir. Beləliklə, yeni minilliyin əvvəlində qloballaşma dünya təfəkküründün və tərəqqinin yeni, öncül istiqamətinə çevrilmişdir. Hesab edilir ki, ümumiyyətlə, XXI əsr qloballaşma əlaməti altında keçəcəkdir. Qloballaşmanın milli məkanlara təsiri prosesində dövlətin daxili siyasi inkişafı böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qloballaşma, eyni zamanda, dünya regionlarının və bütün ölkələrin qarşılıqlı asılılığının güclənməsi, habelə milli iqtisadiyyatın hüdudundan kənara çıxan, genişlənən ETT və bununla bağlı məhsuldar qüvvələrin transformasiyası ilə şərtlənir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir şəraitdə

beynəlxalq miqyasda dünya gəlirləri formalaşmağa başlayır. Belə bir mühitdə fəaliyyət göstərən milli iqtisadiyyatlar üçün strateji məqsəd mümkün qədər həmin gəlirlərdən maksimum bəhrələnmə uğrunda apardığı mübarizə ilə şərtlənir [5, s.127].

Bəşər cəmiyyətinin çox əsrlik tarixində ilk dəfə olaraq müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatı milli iqtisadiyyatların mexaniki cəmi kimi deyil, eyni ümumi fəaliyyət və inkişaf mexanizminə malik bir vahid tam kimi formalaşır. Bu zaman formalaşan qlobal iqtisadiyyat Yer kürəsinin bütün insanları və xalqları üçün planetin resurslarından mümkün qədər birgə istifadəsi bərabər imkanların yaradılmasını nəzərdə tutur. Qloballaşma iqtisadi həyatın inteqrasiyasının keyfiyyətcə yeni mərhələsidir. Ən başlıca qloballaşma ictimai-iqtisadi yetkinliyin müxtəlif səviyyəsində olan ayrı-ayrı sivilizasiya və mədəniyyətlərə məxsus ölkələrin inteqrasiyasına gətirib çıxarır. Bütün bu proseslər son nəticədə dünyada milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı asılılığını artırmaqla dünyada müxtəlif modellərə əsaslanan bazar mexanizminin vahid bazara inteqrasiyasına çevrilməsinə səbəb olur. Belə bir şəraitdə iqtisadi proseslərin beynəlmiləlləşməsi özünün yüksək fazasına daxil olduğundan dünya bu gün nəinki fəlsəfi, eləcə də real olaraq vahid "dünyaya" başqa sözlə ayrıca bir ölkə-sistemə çevrilir. Bu gün dünyada baş verən iqtisadi qloballaşma prosesləri dünyaya açıq gözlə baxmağa, orada baş verən prosesləri müqayisəli şəkildə təhlil etməyə, ayrı-ayrı ölkələrin sosial-iqtisadi inkişaf sə-viyyəsindəki fərqlərin köklərini müəyyənləşdirməyə, habelə iqtisadi inkişafı, ölkənin seçdiyi inkişaf modelini demoqrafik proseslərlə – sivilizasiyanın əlaqəsini qiymətləndirməyə, bununla da mütərəqqi inkişaf yolunu seçmiş zəif ölkələrlə sosial iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinin başlıca mənbələri aşkara çıxarmağa imkan verir. Bu baxımdan hər bir ölkənin iqtisadiyyatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zərurətə çevrilir [2,s.167].

Qloballaşma şəraitində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və müstəqilliyinin, ümumən milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsində xarici iqtisadi fəaliyyətin müstəsna rolunu nəzərə alaraq dövlət daima bu prosesə fəal müdaxilə edir, onu tənzimləyir.

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi heç bir sivil ölkədə inkar edilmir. Azad bazar iqtisadiyyatı müasir cəmiyyətin bütün sosial iqtisadi problemlərini həll etmək iqtidarında deyil, buna görə də bazar iqtisadiyyatının tənzimləyə bilmədiyi sahələrdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi zərurət halını alır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər bir iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsində dövlət həlledici rol oynayır. İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi yolu ilə sosial problemlərin və digər cəmiyyət üçün vacib olan problemlərin həlli həyata keçirilir. Demək olar ki, bütün ölkələrdə dövlət iqtisadi, eləcə də sosial inkişafa köklü dərəcədə təsir qabiliyyətinə malikdir. Ona görə də iqtisadi biliklər çərçivəsində bu vacib və əhatəli problemə həsr olunmuş tədqiqat işləri və təhlillər aparılır. Bu baxımdan dövlətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal nisbəti və hüdudlarının müəyyən edilməsi, gözlənilməsi müasir dövrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinin başlıca problemi hesab olunur. Dövlətin bazar iqtisadiyyatını tənzimlənməsini zəruri edən bir sıra amillər vardır ki, bunlara da aşağıdakıları aid etmək olar:

- xarici effektlər (eksternallar) probleminin bazar tərəfindən nəzərə alınmaması. Bir tərəfin digər tərəf üzərində yaratdığı idarə oluna bilməyən təsirlərinə eksternallar

deyilir. İqtisadi nəzəriyyədə mənfi eksternallar, əlavə xərclərin yaranmasına və ümumi vəziyyətin pisləşməsinə gətirib çıxaran effektlərə deyilir. Buna misal olaraq, ətraf mühitin çirklənməsini gətirmək olar.

- sosial ədalətlilik probleminə bazarın biganə olması. Bazar mexanizmi iqtisadi sosial ədalət məsələlərini həll etmək iqtidarında olmadığı üçün, dövlət bu situasiyanı vergilər, transfertlər və s. kimi mexanizmlərlə tənzimləyir.

- dövlət tənzimlənməsini zəruri edən makroiqtisadi situasiyaların meydana gəlməsi. Buraya inflyasiya proseslərini, işsizlik, makroiqtisadi qeyri-sabitlik, büdcə kəsrinin aradan qaldırılması problemlərini aid etmək olar.

- bazar mühitinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zəruriliyi. Dövlət hüquqi tənzimləmə yolu ilə "oyun qaydalarını" təyin edir, onun əsas iqtisadi agentlər tərəfindən həyata keçirilməsinə nəzarət edir, ədalətsiz rəqabət formalarını aradan qaldırır, iqtisadi fəaliyyətin bir çox tərəflərini reqlamentləşdirir.

- antiinhisar tənzimlənməsinin obyekti olan inhisarlaşma tendensiyası. Bu tənzimlənmədə əsas yeri inhisar fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması, rəqabətin stimullaşdırılması, açıq iqtisadiyyat siyasəti, yeni müəssisələrin yaradılması tutur:

- ictimai sərvətlərin, məhsulların istehsalında bazarın kifayət dərəcədə maraqlı olmaması;

- bazar mexanizmləri vasitəsilə fundamental elm və texnika sahəsində kəskin irəliləyişlərin qeyri-mümkünlüyü;

- ölkə regionlarının kəskin diferensiasiyası;

- dövlətlərarası səviyyədə xarici ticarət əlaqələrinin tarazlığını təmin etmək üçün iqtisadiyyatın tənzimlənməsi zəruriliyi və s. [4, s.6].

Dövlətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi və dövlətin iqtisadiyyata təsiri üç istiqamətdə həyata keçirilir. Bunlar səmərəliliyin artırılması, bərabərliyin təmin edilməsi və makroiqtisadi sabitliyin stimullaşdırılmasıdır. Yəni dövlət iqtisadiyyatın əks təsirinə müvafiq olaraq müdaxilə siyasəti yerinə yetirməklə iqtisadi inkişafa təkan verir, dövlətin iqtisadiyyatı özünə tabe etdirmək cəhdi iqtisadi durğunluğa aparır, dövlət iqtisadi inkişafa bu və ya digər sahədə təsir göstərməklə onu deformasiyaya uğradır ki, bunun özü də inkişafda yeni və yaxud müsbət meyllərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bazar iqtisadiyyatında dövlət fəaliyyətinin mümkün təsirini fərqləndirməklə onun rolunu müəyyən etmək mümkündür [2, s.103].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri, "Səda" nəşriyyatı 2020.
2. Allahverdiyev H.B., K.S. Qafarov, Ə.M.Əhmədov Milli İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, Ali məktəblər üçün dərslik, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 2006, 834 s.
3. Bayramov Ə.Ə Regional iqtisadi inteqrasiya – nəzəriyyə və praktika, Bakı 1997, 160 s.
4. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C., İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları Metodik vəsait, Bakı, "İqtisad Universiteti", 2011, 120 s.
5. Əliyev A.Ə. "Azərbaycanın xarici ticarət-iqtisadi əlaqəsi". Bakı, "Ozan" nəşriyyatı, 2001, 203 s.

Elmira Magomed Gojayeva,
Associate Professor of the Department of Economics
of Azerbaijan State University of Economics (UNEC),
Email: qocayeva-e@rambler.ru
Novruzov Seymur Imanovich,
Ph.D. student,
Azerbaijan University of Tourism and Management

DEVELOPMENT OF TOURISM INDUSTRY IN KARABAKH ECONOMIC REGION

President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev declared 2022 as the Year of the City of Shusha during his congratulatory speech to the Azerbaijani people on the occasion of December 31 - the Day of Solidarity of World Azerbaijanis and New Year. Such a decree is very important in terms of promoting the city of Shusha, which is the historical cultural kapital of Azerbaijan, in the international arena. On the occasion of the 270th anniversary of the city, the announcement of 2022 as the "Year of the City of Shusha" by our President Ilham Aliyev touched the hearts of the citizens of our country. This decision of the President is historically, politically and morally important, and it is aimed at achieving several strategic goals [9]

Today, gigantic projects are being implemented in Shusha, declared the cultural kapital of Azerbaijan, to restore the genuine historical appearance of the city. The main work in the cultural kapital is being carried out on the development of the General Plan the city Shusha, the return of the original appearance of the poet M.P Vagif's bust and his museum-mausoleum, the opening of the Bulbul house-museum and the monument to Uzeyir Hajibeyli. Special attention is paid to the restoration of historical, architectural and religious monuments.

According to the state decree on June 22, 2021 "On the city of Shusha - the cultural kapital of Azerbaijan", Shusha city state reserve will be created within the administrative boundaries of Shusha. Also, favorable conditions are being created for the full use of the historical, cultural, tourist and recreational potential of the city of Shusha; the revival and development of entrepreneurial activity in the territory of the city of Shusha are ensured; measures are being taken to develop and demonstrate scientific research, traditional crafts and other activities in the territory of the city of Shusha; the development of international cultural relations of Shusha are ensured, as well as the reputation of the city as one of the pearls of the world historical and cultural heritage is being strengthened [3].

One of the important tasks related to the development of the economy in the region is the development of entrepreneurial activity. According to the order of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, it is envisaged to create conditions for infrastructure, investment and activities of investors aimed at its development in the city of Shusha. On the territory of the city of Shusha, it is prohibited to engage in entrepreneurial activities that may damage its historical, cultural, scientific, aesthetic, recreational values, as well as jeopardize monuments, natural landscapes and the environment [3].

Tourist (recreational) activities in the city of Shusha, as well as holding local, republican, or international events, is one of the priorities of state policy.

What kinds of tourism can be developed in Karabakh? There are great opportunities in Karabakh for the development of many types of tourism, such as ecological, mountain, winter, hunting, health-improving, event tourism, etc. This region of Azerbaijan, which has an ancient history, as well as its own flora and fauna, cuisine, historical, cultural and religious monuments, ancient castles, bridges, forests, springs, etc. will attract tourists with its sights and beauties. In Karabakh, rich in natural resources, it is possible to organize various types of extreme tourism, agrotourism, green tourism. All this creates great prospects for the development of tourism. It is important to build tourism infrastructure in our liberated territories in the form of cooperation. Shusha will become one of the city-symbols of Azerbaijani tourism. Historical monuments and unique architecture of Shusha, the pearl of Azerbaijani culture, will create new tourist routes. Shusha has a mild climate, and mineral waters have healing properties. Famous composers, mugham masters and artists grew up here. All this allows us to create interesting tourist service routes in Shusha and present them to our tourists [6].

One of the main events that will take place in Shusha is the holding of large-scale events in honor of the 270th anniversary of the great city. This event should be not only a great celebration for Azerbaijan, but also an opportunity to glorify the Azerbaijani city of Shusha throughout the world. In this case, both representatives of the media and representatives of state and non-state organizations should play a special role. Ambassadors, as well as representatives of the government, culture, social and public life of foreign countries should be invited to such an important event for the country, who will be able to acquaint a large number of people with the Azerbaijani cities in their countries in the future. Besides, media people should be invited to light up this event. In order to provide accurate information related to the history of the city of Shusha, the organizers, in addition to festive events, should take care of holding events where foreign guests and media representatives will be able to get acquainted with the true history of Shusha, as well as plans for the development of the historical city. It is also worth promoting the dissemination of information about the rich culture and natural beauties of the city. The more such information is disseminated around the world, the more people will have a desire to visit this paradise on the Earth and plunge into the bliss of being among the cultural and historical heritage as well as natural wealth. All these measures are necessary for the development of the tourism industry not only in the city itself, but throughout the entire Karabakh region.

Since 2021, event tourism has developed in the city, a significant event of which was The Khari Bulbul Music Festival. According to the order of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, musical, cultural, intellectual and sports events will have been organized since May 2022. Great efforts are being made to hold such events as the International Folklore Festival "Khari Bulbul", the International Festival of Arts Shusha-2022, the “Days of Vagif Poetry”, the international photo festival “4 Seasons of Shusha”, the implementation of the project “Shusha Creative Workshop”, the Final of the “Mugham-2022 Television Competition” in Shusha, the Chovgan tournament, the International Scout Camp Wonderland-Azerbaijan 2022, Shusha

international cycling tournament, as well as a number of events dedicated to the 190th anniversary of Khurshidban Natavan and others. But the beauties of Shusha and Karabakh are not limited only to events. The breathtaking landscapes of Karabakh can become wonderful scenery not only for local, but also for foreign cinematography.

In addition to event tourism, Shusha is a wonderful place for the development of cultural, historical and educational tourism. In particular, before the occupation, there were 72 important artistic and historical monuments, houses of statesmen and other celebrities. Many of these monuments were built by the 19th century architect Safikhan Garabagi and decorated by the most famous artist of that period, Karbalai Safarali. In 1977, Shusha was turned into a historical and architectural reserve. Among the monuments included in the Shusha Historical and Architectural Reserve are the house of Khurshudbanu Natavan, the palace of the Karabakh Khan, the mausoleum of Vagif, the house of Mirza Salakh Zohrabekov, the Shusha mound, the Shusha cave camp, the Shusha fortress and others. Active actions are being taken to restore these cultural monuments, because they are the property of a rich Azerbaijani culture. This will be an impetus for the development of cultural and historical tourism in the city of Shusha. There are many people who want to plunge into the cultural and historical past of Karabakh not only in Azerbaijan itself, but also abroad. Visiting such historical monuments should be included in the tourist programs around Shusha. Also, it may be an idea to open a new tourist route called "Pearls of Azerbaijani Culture", which will include visits to cultural and historical monuments starting from Baku and ending with the city of Shusha. The Azerbaijani people appreciate culture very much, so there will be an endless number of people who want to become a participant in such a route [1].

Projects of conceptual tourist route "Our way to Karabakh" were presented. It was noted that taking into account the huge tourism potential of the liberated territories, the State Tourism Agency presented the draft of the conceptual tourist route “Our Way to Karabakh”. Based on the project document, the relevant infrastructure work was carried out in the liberated part of the Agdam region, together with the Special Representative Office of the President of our Republic that is necessary for organizing the tourist route “Our Way to Agdam” [5].

Another project to develop a tourism route is the “Ali and Nino” tourist route, which should become international. It is also expected that this route will play an important role in the development of the “joint tourism project Azerbaijan-Georgia”. Thus, along with joint tours and products for certain target markets, Azerbaijan and Georgia will conduct a joint marketing and promotion campaign, as well as the restoration and development of tourism in both countries in the post-pandemic period.

The period of the pandemic - the closure of land borders - had a significant impact on the decrease in the number of tourists arriving and leaving Georgia for our country. The figures received from the State Statistics Committee also confirm this: In 2021, Georgia accounted for only 7.9 percent of the total number of tourists visiting our country. This is 66 percent less than the previous year. At the same time, the number of Azerbaijani tourists who visited Georgia in January-October 2021 amounted to 65,867 people, which is 77.1 percent less than in the same period last year.

It is believed that the post-pandemic period will again lead to the development of tourist exchanges between our countries. The Ali and Nino project will attract tourists not only from the two countries, but also from neighboring and European countries.

"Ali and Nino" will be a tourist route covering Karabakh. The importance of the route plan for covering Karabakh is noted by the fact that Ali Khan Shirvanshir treated Karabakh and Shusha with great respect. The words "everything is fine on their land. “can be refored to Karabakh horse” Therefore, the tourist route includes the city of Shusha, the Jyzhyr-duzu plain, monuments of the Khanate period and other attractions. An opportunity will be created to travel to both Azerbaijan and Georgia, as European tourists usually want to visit the countries of the Caucasus along the same tourist route. Also, tourists will have the opportunity to see Baku, Ganja and Shusha, and other regions of Karabakh. The main attention of the Georgian part of the route will be given to Tbilisi and Batumi. It is in Batumi that a monument was erected in honor of Ali and Nino [8].

Tourist and recreational potential of Shusha. In order to assess the resort and recreational potential of Shusha, let's consider some points. Shusha is located in a mountainous area on the eastern slope of the Lesser Caucasus. The republican city of Shusha, the regional center of the same name, has its own unique relief. Mount Kirs (2725 m) is the highest peak. The ridges of Karabakh, Gyzyl-Gaya, Chakhmakh and Bagirkhan surround the city like a natural fortress. On the outskirts of the city there is a deep Dashalty gorge, and next to it is The Jidir Duzu.

The Turshsu spring, the Sakili spring, the Isa spring, the Jydyr-duzu plain were favorite places for the local population and visitors. Now these places will again become part of the ecological and recreational tourism in Azerbaijan and will enchant a large number of guests with their dazzle. The acidic water was known as a recreation and healing area. It is located 40 km from Shusha - along the Lachin road. Turshsu was known for its healing and therapeutic baths. Possessing mineral springs such as Tushsu and Shyrlan, beautiful nature and man-made historical monuments, the beautiful city of Shusha has a chance to become part of world tourism. [1]

We could also increase income from tourism by demonstrating the world-famous Karabakh horses and organizing races on The Jidir duzu. Karabakh is famous for its thoroughbred horses, so this area could become an arena for sporting events, as well as a hippotherapy center, which would also contribute to the development of health tourism.

Along with tourist and recreational areas, work will be launched in Shusha to open hotel enterprises, among which are already functioning five-star hotels “Xarı Bülbül” and “Karabakh Victory Hotel”, which visitors will enjoy beautiful landscapes, because the hotels are located in beautiful corners of the city. [2]

Conclusion. This region of Azerbaijan, which has an ancient history, has its own flora and fauna, cuisine, historical, cultural and religious monuments, bridges, forests, springs, etc. will attract tourists with its sights. In Karabakh, rich in natural resources, it is possible to organize various types of extreme tourism, agrotourism, green tourism. All this creates great prospects for the development of tourism. It is important to build tourism infrastructure in our liberated territories in the form of cooperation. Shusha will become one of the city-symbols of Azerbaijani tourism. Historical monuments

and unique architecture of Shusha, the pearl of Azerbaijani culture, will create new tourist routes. [4]

First of all, civilians should return to the liberated areas, work should be carried out to restore settlements and infrastructure and ensure security. After that, recreational trips to Karabakh can be organized, and residents will be provided with various types of work. The revival and promotion of the tourism potential of Karabakh is one of the priority tasks for the revival of the liberated region. Amazing nature, rich historical and cultural heritage, balneological resources are the main natural resources that will turn Karabakh into one of the most significant and beloved tourist destinations in the world, and this, in turn, will lead to the economic growth of the region.

References:

1. "Şuşa İli" ilə bağlı Tədbirlər Planı"nın təsdiq edilməsi barədə. - Sərəncam, Azərbaycan Respublikasinin Nazirlər Kabineti.
2. Qoşalı Ə. Vətənə xidmətin, fədakarlığın necəliyi...: [Şuşa şəhəri haqqında] / Əkbər Qoşalı // Xalq qəzeti. – 2021. – 10 fevral. – S. 4.
3. Qoşalı Ə. Xüsusi şəhər, ruhumuzun paytaxtı – Şuşa! / Əkbər Qoşalı // Xalq qəzeti. – 2021. – 5 fevral. – S. 4.
4. Quliyev V. Dünyanı heyrətləndirən şəhər-Şuşa / Vasif Quliyev // Şuşa. – 2021. – 31 mart. – S. 4-5.
5. Sarıyeva İ. Möhtəşəm tarixi abidələr və musiqi mədəniyyətinin beşiyi Şuşa...: / İradə Sarıyeva // Bakı xəbər. – 2014. – 17 iyul. – S. 15.
6. Şırlanlı Ə. Dünyanı heyrətləndirən mədəniyyət ocağı - Şuşa... / Əyyub Şırlanlı // Respublika. – 2021. – 5 mart. – S. 6; Ədalət. – 2021. – 11 mart. – S. 6.
7. Vəliyeva N. Azərbaycanın milli ruhunu yaşadan Şuşa! / Nərminə Vəliyeva // Respublika. – 2021. – 2 aprel. – S. 6.
8. Xuraman İsmayılqızı, Azərbaycanın incisi, Qarabağın mirvarisi Şuşa. Iki sahil.- 2017.- 6 may.- S.27
9. Yunusoğlu Q. "Azərbaycanın sakral coğrafiyası" silsiləsindən Qarabağın incisi Şuşanın dini-irfani və ruhsal-mənəvi... zənginliyi / Qismət Yunusoğlu // Olaylar. – 2021. – 23-29 aprel. – S. 19.

Qəribov Asəf Heydər oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: asafqaribzade@gmail.com

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ İQTİSADİ İNTEQRASİYADA İŞTİRAKININ ZƏRURİLİYİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Müasir dövr beynəlxalq iqtisadiyyatda sənaye ölkələrinin sürətli inkişafı nəticəsində beynəlxalq nəqliyyat və kommunikasiya vasitələrinin təkmilləşdirilməsi ilə beynəlxalq ticarətin inkişafında güclü keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Daha doğru-

su beynəlxalq ticarətin müxtəlif istehsal amillərinin beynəlxalq hərəkəti nəticəsində hazır əmtəələrin ixracı ilə yanaşı bütün istehsal amillərinin xaricə axması imkanı və yerləşdirilməsi genişlənmiş, ölkələrarası fəaliyyəti artmışdır. Bu iqtisadi fəaliyyət birliyi hər şeydən əvvəl müxtəlif ərazilərin deyil, ancaq eyni ərazinin dövlətləri arasında yaranır. Burada «Regional» və yaxud ərazi anlayışı sadəcə olaraq coğrafi sərhədi göstərmir, eyni ərazinin dövlətləri istər-istəməz sərhəd yaxınlığı ilə yanaşı müəyyən tarixi ümumilik, oxşarlıq, ənənəvilik, təsərrüfat-mədən, demoqrafik quruluş, və s. kimi ümumi cəhətlərlə səciyyələnir. Qeyd edək ki, milli təsərrüfatlar dünya iqtisadiyyatında ölkələrin bir-biri ilə mübadilə etdiyi ayrı-ayrı məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşmasını ehtiva edən beynəlxalq əmək bölgüsü əsasında birləşirlər. Belə ixtisaslaşma isə, öz növbəsində, ixraca yönəldilmiş sahələrin formalaşmasına təkan verir.

Beləliklə vaxt keçdikcə beynəlxalq miqyasda təsərrüfat həyatında beynəlmiləlləşmə prosesi güclənmişdir. Təsərrüfat həyatının beynəlmiləlləşməsində əsas mərhələlərdən biri də inteqrasiya prosesidir. İnteqrasiya latın sözü olub «qovuşma», «çuğlaşma», «birləşmə» deməkdir. Lakin aydındır ki, burada sadəcə birləşmə deyil, iqtisadi fəaliyyətlərin qarşılıqlı, razılaşdırılmış birləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Ərazi üzrə iqtisadi inteqrasiya dedikdə ən ümumi mənada ayrı-ayrı ölkələrin təsərrüfat həyatının tədricən birləşməsi prosesi nəzərdə tutulur. Bu cür birləşmə nəticəsində yeni bütöv təsərrüfat mexanizmi formalaşır və beynəlxalq regional kompleks yaranır. Bu regional komplekslər dünya iqtisadiyyatının və eləcə də BİM-in subyektinə çevrilirlər. Qeyd etməliyik ki, istər dünya iqtisadiyyatının inkişafında və istərsə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin genişlənməsində inteqrasiya prosesi daha hərtərəfli və keyfiyyət cəhətləri ilə fərqlənir. Burada sadəcə olaraq məhsulun artması deyil, xalqlar arasında hərtərəfli mübadilə münasibətləri, geniş ünsiyyət, vahid məkan psixologiyası yaranır. İqtisadi birlik, mədəni birlik, siyasi birlik fəlsəfi olaraq aşılanır (1, s.83).

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma genişləndikcə ayrı-ayrı iqtisadi subyektlər və dövlətlər məhsul satışı və xammal mənbələri uğrunda gedən rəqabətdə bir-birilə maddi və maliyyə baxımından öz qüvvələrini birləşdirməklə bir çox əlavə xərclərdən azad olur və birgə qüvvə ilə rəqabətə girmək imkanı əldə edirlər. Beləliklə milli dövlət mənafeyi regional mənafeyə çevrilir. Tədricən vahid iqtisadi, hüquqi, informasiya məkanı yaranır. Buradan da yeni keyfiyyətli beynəlxalq iqtisadi münasibətlər meydana gəlir. Qeyd etməliyik ki, regional inteqrasiya bir çox əlamətlərinə ilə dövlətlərarası digər əlaqə və formalardan fərqlənir. Beləliklə:

a) inteqrasiyaya daxil olan ölkələr öz iqtisadi siyasətlərində müəyyən razılığa gəlirlər.

b) milli qanununvericiliklərinə, norma və standartlarını uyğunlaşdırırlar, vahid hala salırlar.

v) region daxilində istehsal prosesində vahid səviyyədə texnologiya mövcud olur.

q) istehsalda, elm və texnikada beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiyanın inkişafına zəmin yaranır.

d) inteqrasiya prosesinin tənzimlənməsi məqsədilə vahid idarəçilik orqanları yaradılır.

Beləliklə inteqrasiya əmtəə istehsalçılarına bir tərəfdən daha təminatlı xammal, maliyyə, əmək, və elmi ehtiyatlardan istifadə etmək imkanı verir, digər tərəfdən isə daha böyük bazar üçün əmtəə istehsal etməyə zəmin yaradır (2, s.137). Bir çox alimlər

1990-cı illəri inteqrasiya proseslərinin yüksək həddi, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə isə regionlaşmanın intensivləşməsi dövrü adlandırırlar. Bu inteqrasiyalaşma 2 formada təzahür edir: kəmiyyət və keyfiyyət baxımından.

- kəmiyyət baxımından son onilliklərdə makroregionçuluğun daha geniş xarakter alması, əvvəlki müvafiq razılaşmaların təzələnməsi və sairəni qeyd etmək olar.

- keyfiyyət baxımından dərininə regional təsərrüfatçılığın artması, inteqrasiyanın daha yetkin formalarından istifadə edilməsi cəhətləri diqqəti cəlb edir.

Onu da qeyd etməliyik ki, son on illiyin əsas cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, iri inteqrasiya birlikləri arasında da əməkdaşlıq barədə müəyyən razılaşmalar, müqavilələr həyata keçirilir. Məsələn, Avropa İttifaqı ilə Latın Amerikası ümumi bazarı ölkələri arasındakı razılığa əsasən tədricən Cənub-Transatlantik azad ticarət zonası formalaşması nəzərdə tutulur. Bu artıq meqaregional inteqrasiya hesab edilir. ABŞ bu razılığa xüsusi maraq göstərir. 1995-ci ildən başlayaraq yeni transatlantik bazarının yaradılması istiqamətində ABŞ ilə Aİ arasında bir çox rəsmi sənədlər imzalanmışdır.

Hazırda Elmi-Texniki İnqilabın transatlantik azad ticarət zonasına (TAFTA) çevrilməsi barədə rəsmi söhbətlər gedir. Odur ki, hətta İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı ölkələrinin də TAFTA-nın tərkibinə daxil olması və eləcə də TAFTA-nın Asiya-Sakit okean əməkdaşlıq ilə (ATES) birləşdirilməsi ideyası da gündəlikdə dayanır.

Bütün bunlarla yanaşı Ümumamerika azad ticarət zonasının yaradılması, Şimal Cənubi Afrikanın birləşməsi ideyası da inteqrasiya proseslərinin dərinləşməsinin bariz nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Buradan da qloballaşma və yaxud regional inteqrasiya probleminin hansının qəbul edilməsi iqtisadçıları və siyasətçiləri düşündürməyə bilməz. Beləliklə regional iqtisadi inteqrasiya kompleksləri qloballaşmanın çox zəruri elementi kimi çıxış edirlər (3, s.89).

Odur ki, hazırda regional inteqrasiya prosesi demək olar ki, bütün qitələr üçün ən xarakterik cəhət olmuşdur. Çoxlu sayda ticarət-iqtisadi qruplaşmaları yaranır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının məlumatına görə hazırda 134-dən artıq regional ticarət-iqtisadi razılaşması real olaraq fəaliyyət göstərir ki, bunlarında 100-ə yaxını 1995-ci ildən sonra yaradılmışdır. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, milli təsərrüfatların iqtisadi əlaqələrinin və əmək bölgüsünün inkişafında inteqrasiya obyektiv zəruri bir prosesdir. İnteqrasiya yolu ilə xarici iqtisadi mübadilədən tutmuş istehsal dairəsi də daxil olmaqla milli təsərrüfatların yaxından qovuşması və ərazilər üzrə təsərrüfat proseslərinin əmələ gəlməsinə imkan yaranır.

İqtisadi inteqrasiyanın yaranması prosesi mürəkkəb və ziddiyyətli xarakterə malikdir. Başqa iqtisadi hadisə və proseslər kimi iqtisadi inteqrasiya da daimi hərəkətdə və dəyişməkdədir. Hər bir inteqrasiya qruplaşmasının iqtisadi modeli uzun tarixi bir prosesin süzgəcindən keçir. Təsərrüfat kompleksini formalaşdıran ayrı-ayrı ünsürlərin nisbəti və onların qarşılıqlı əlaqələri müəyyənləşdirilir. Odur ki, hər bir regional inteqrasiya öz növbəsində unikaldır və onun təcrübəsinin mexaniki qəbul edilməsi düzgün deyildir. Bütün bunlarla yanaşı bir çox ticarət-iqtisadi qruplaşmaların fəaliyyətinin müqayisəli təhlili göstərir ki, regional iqtisadi inteqrasiyaların inkişafı müəyyən qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Hər bir inteqrasiya prosesi müəyyən mərhələdən keçir, hər mərhələnin özünə məxsus səciyyəvi cəhətləri; intensivlik dərəcəsi, dərinliyi, miqyası və s. vardır. İnteqrasiya

prosesi də digər proseslər kimi sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. İnteqrasiya prosesinin klassik təsnifatını Amerika alimi B.Balaşi vermişdir. Balaşi ilk əvvəl əməkdaşlıqla inteqrasiyanı bir-birindən fərqləndirmişdir. O, göstərirdi ki, əməkdaşlıq fəaliyyətində müxtəlif ayrı-seçkiliklər azaldılır. İnteqrasiya prosesində isə ümumiyyətlə hər cür ayrı-seçkilik aradan qaldırılır. B.Balaşi inteqrasiyanın 5 formasını (yaxud 5 mərhələ təşkil etməsini) fərqləndirmişdir (4, s.235). Hər bir forma haqqında ayrıca müqavilə-razılaşma aparılır. Bunlar aşağıdakılardır:

- azad ticarət zonası;
- gömrük ittifaqı;
- ümumi bazar;
- iqtisadi və valyuta ittifaqı;
- tam iqtisadi inteqrasiya.

1. İqtisadi inteqrasiyanın ən sadə forması «azad ticarət zonası» hesab edilir. Bu birliyin üzvü olan ölkələr gömrük tariflərini, ticarət məhdudiyyətlərini ləğv edirlər. Bura daxil olmayan üçüncü dövlət üçün özləri müstəqil siyasət yeridirlər. İnteqrasiyanın belə forması Avropa Azad Ticarət Birliyi (AATB), Şimali Amerika Azad Ticarət Zonası (NAFTA), Cənub-Şərqi Asiya (ASEAN) qruplaşması çərçivəsində həyata keçirilir.

2. İqtisadi inteqrasiyanın ikinci əsas forması «Gömrük İttifaqı» hesab olunur. Azad ticarət zonasından fərqi ondan ibarətdir ki, burada ancaq tarif dərəcələri və məhdudiyyətlər ləğv edilmir. Həm də üçüncü ölkəyə münasibət də vahid siyasət aparılır. ÜTT-nin 24-cü bəndinə əsasən gömrük ittifaqı gömrük ərazilərini birləşdirir-azaldır. Daxildən gömrük xidməti ləğv edilir, onların vəzifəsi vahid gömrük ərazisinə verilir. Məsələn: Aİ-də 1968-ci ildən belə qayda tətbiq edilir. Eləcə də Latın Amerikasında, MDB-nin beş ölkəsində (Rusiya, Belarusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan) yaranan gömrük ittifaqını buna misal gətirmək olar. İnteqrasiyanın bu formasında əmtəə axını dəyişir, idxal məhsullarına olan istiqamət artır, istehsalın və istehlakın həcmi dəyişir. Gömrük ittifaqı iqtisadi baxımdan sanki tamamlanmış, başa çatmış formadır.

3. İqtisadi inteqrasiyanın üçüncü nisbətən mürəkkəb forması olan «ümumi bazar» yaranması mərhələsidir. Burada azad ticarət və vahid tarif dərəcələri ilə yanaşı kapitalın və işçi qüvvəsinin azad hərəkətinə yol açılır. Bir çox hüquqi, iqtisadi və texniki şərtlər vahid hala salınır. Burada üzv olan ölkələrin qanunvericilik sistemində standartlarda müəyyən yaxınlaşma - eynilik olması vahid idarəçilik orqanları yaradılması zərurət təşkil edir. İstehsal amillərinin sərbəst hərəkəti ümumi ehtiyatların səmərəli istifadə edilməsinə zəmin yaradır və istehsalın ixtisaslaşmasını sürətləndirir.

4. Dövlətlərarası iqtisadi inteqrasiyanın daha mürəkkəb forması olan «İqtisadi və valyuta ittifaqı» yuxarıdakı formaların bütün cəhətləri ilə yanaşı ümumi iqtisadi və valyuta-maliyyə siyasəti keçirilməsini nəzərdə tutur. Burada inteqrasiya əməkdaşlığının həyata keçirilməsi üçün idarəçilik institutlarının yaradılmasına - dövlət başçıları şurası, nazirlər şurası, mərkəzi bank və s. yaradılmasına zəmin yaranır. Eləcə də müəyyən mərhələlərdə vahid valyutaya keçirilməsi məsələləri müzakirə edilir.

5. «Tam iqtisadi inteqrasiya» forması. Bu mərhələdə vahid bazar məkanında iqtisadi və siyasi məkana çevrilmə prosesi gedir. Burada ancaq müəyyən razılaşma deyil,

iqtisadi siyasətlərdə eynilik, qanunvericilik bazalarında yaxınlaşma baş verir. Bu mərhələdə beynəlxalq iqtisadi və siyasi münasibətlərin yeni çoxmilli subyekti formalaşır, vahid federativ (konfedrativ) dövlət yaradılmasına doğru hərəkət baş verir.

Beləliklə bu sahədə B.Balaşi, C.Mid, R.Lips, C.Vaynerin fikirləri regional iqtisadi inteqrasiya siyasətinin nəzəri əsası olmuşdur. Lakin təcrübə göstərir ki, real şəkildə inteqrasiya prosesi heç də düz xətt şəklində inkişaf edə bilməz.

İnkişaf etmiş ölkələrdə məhsuldar qüvvələrin inkişafı özlüyündə iqtisadi inteqrasiyaya zərurət yaratmışdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr isə iqtisadi inkişafa, sənayeləşməyə nail olmaq üçün iqtisadi inteqrasiya birlikləri yaratmağa can atırlar. Ərazi çərçivəsində ölkələrin iqtisadi yaxınlaşması hər bir birliyin müəssisələrin üçüncü ölkələrin müəssisələrinin rəqabətindən qorunmasına kömək edir.

İnteqrasiya əlaqələri onların iştirakçılarına imkan verir ki, daha zəruri məsələləri həll edə bilsin. Nisbətən geridə qalmış rayonların inkişafının bərabərləşməsi üçün şərait yaradılır. Əmək bazarında nisbi yaxınlaşma özünü göstərir, əhalinin az təminatlı təbəqəsinə, səhiyyə sisteminin gələcək inkişafına, əməyin mühafizəsinə və sosial təminatına zərurət yaranır (5, s.139).

Təsərrüfat həyatının beynəlmiləl xarakter alması XX əsrin ikinci yarısında dünya təsərrüfatının inkişafının əsas meylinə çevrilmişdir. Nisbətən inkişaf etmiş ölkələrin bu və ya digər formada qruplaşdırılması onların təsir dairəsini artırır, bu isə dünya təsərrüfatının daha qlobal miqyasda beynəlmiləlləşməsinə zəmin yaradır. Bu halda dövlətlər və ya qrup dövlətlər müəyyən mənada inteqrasiya mərkəzinə çevrilirlər və digər dövlətlər bunların ətrafında qruplaşmaqla dünya təsərrüfatı əlaqələri okeanında özünə məxsus qitə yaradırlar. İqtisadi inteqrasiya da öz növbəsində bu prosesin iştirakçısı olan ölkələr arasında istehsalın və kapitalın beynəlmiləlləşməsinin sürətlənməsinə zəmin yaradır.

XXI əsrin astanasında Azərbaycan Respublikasının müstəqil inkişaf yoluna qədəm qoyması ölkəmizin gələcək sosial-iqtisadi təkamülündə dönüş nöqtəsi oldu və bu təkamül prosesində taleyüklü dəyişikliklərin meydana gəlib genişlənməsi üçün zəmin yaratdı. Dünyada gedən irimiqyaslı qloballaşma prosesi, iqtisadi həyatın getdikcə daha çox beynəlmiləlləşməsi bu və ya digər ölkənin ictimai inkışafında xarici amillərin rolunun sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Hazırkı şəraitdə ölkələrin zənginliyi onların təbii sərvətlərinin bolluğu ilə deyil, bu sərvətlərdən beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlükləri nəzərə alınmaqla, bacarıqla istifadə edilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Azərbaycanın əsas üstünlüklərindən biri onun əlverişli tranzit imkanları və coğrafi mövqeyidir. Şərq və Qərb arasında əsas körpü rolu oynamaqla, Azərbaycan dünyanın əsas nəqliyyat və kommunikasiya mərkəzlərindən birinə çevrilir və bu proses hələ də davam edir. Böyük İpək Yolu, Bakı-Ceyhan neft və Bakı-Ərzurum qaz kəmərləri, TANAP və TAP layihələri Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttində aparıcı rola malik olması Azərbaycanın nəinki regionda, həmçinin dünyada iqtisadi-siyasi cəhətdən mövqeyini və əhəmiyyətini yüksəldir.

Müasir dövrdə beynəlxalq bazarlarda keyfiyyətli ixtisaslaşmaya üstünlük verən, istehsal texnologiyasını, innovasiya potensialını inkişaf etdirən və beləliklə, yüksək əlavə dəyər yaradan sahələri təşviq edən ölkələrin qlobal və regional səviyyədə rəqa-

bətədavamlılığının artacağı gözlənilir. Sənayenin innovasiyalar əsasında inkişafı elm və texnologiya potensialının gücləndirilməsi və təhsil imkanlarının genişləndirilməsi nəticəsində mümkün olacaqdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin məhsuldarlığa əsaslanan iqtisadi artıma nail olmaları və müqayisəli üstünlüyü olan yeni istehsal sahələrini formalaşdırmaları zəruridir. Belə ki, hazırkı mərhələdə qarşıda duran əsas vəzifə qeyri-neft sektorunun daha sürətli inkişafına nail olmaq, iqtisadiyyatın səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırmaq və onun innovasiya - əsaslı irəliləyişini təmin etməkdir [2;s.35]. Bundan başqa, növbəti dövr dünya iqtisadiyyatının əsas mərkəzləri arasında tarazlığın dəyişməsi və bununla əlaqədar onun strukturca yenidən qurulması, regional iqtisadi birliklərin rolunun güclənməsi ilə səciyyələnəcəkdir.

Azərbaycan üçün bu həm xarici iqtisadi inteqrasiya baxımından yeni imkanlar açır, həm də sosial-iqtisadi inkişafın istiqamətlərində ümumdünya kontekstini üstün tutmağı, lokal regional dairə ilə məhdudlaşmamağı, müxtəlif iqtisadi məkanların təsərrüfat əlaqələrində və bazarlarında iştirakdan yararlanmağı zəruri edir. Azərbaycanın Avropa və Asiyanın qovuşduğu məkanda yerləşməsi. məhz bu cür əlverişli tranzit imkanlara malik olması, yüklərin və əmtəələrin daşınmasında ölkəmizə böyük üstünlüklər qazandırır.

Son illər aparılan düzgün və praqmatik siyasət Azərbaycanın bu sahədə mövqelərinin möhkəmlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan beynəlxalq logistik mərkəzə çevrilir və bu istiqamətdə işlər genişləndirilir. Bu gün Azərbaycanda region və dünya üçün vacib olan bir sıra transmilli layihələr icra olunur. Bunlardan biri də "Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi"dir. Bu, Asiyanı Azərbaycan və Rusiya vasitəsilə Avropaya birləşdirən mühüm marşrutdur. Layihənin icrası Asiyanın bir çox ölkələrinin Avropa ilə ticarət əlaqələrini həm genişləndirəcək və həm də sürətləndirəcək.

Fikrimizcə, Azərbaycan milli iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiyası və dünya iqtisadiyyatında mövqeyinin daha da gücləndirilməsi üçün müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyətin genişləndirilməsi zərurətə çevrilmişdir. Belə ki, iqtisadiyyatda liberallaşmanın davam etdirilməsi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, xüsusi mülkiyyətin qorunması, qanunların aliliyi, vergi yükünün azaldılması və iqtisadiyyatın inzibati metodlarla tənzim edilməsindən imtina edilməsi, beynəlxalq standartlara uyğun demokratik vətəndaş cəmiyyətinin qurulması Azərbaycan hökuməti və bütünlükdə cəmiyyətin qarşısında duran prioritet vəzifələrdəndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan qəzeti. Bakı.2021. N 220, Bakı, 2021. N23.
2. Abdullayev A.P. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət. Bakı: Asiya, 2003, 216 s.
3. Allahverdiyev H.A. Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, Bakı: ADİU, 2007, 792 s.
4. Əliyev İ.H. İnkişaf məqsədimizdir. İyirmi altıncı kitab. Avqust 2007- oktyabr 2007. Bakı, 2015. 400 səh.
5. Əhmədov N.H. Dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi mexanizmləri. Bakı: Sabah, 2011, 194 s.
6. Qəribov A.H., Azad iqtisadi zonalar və iqtisadi təhlükəsizliyin tənzimlənməsi.

Naxçıvan, İdeya, 2011. 257 s.
7. Nuriyev Ə.X. Regional inkişafın dövlət tənzimlənməsinin aktual məsələləri. Bakı: Elm, 2004, 224 s.
8.Ефременко Н.В., Галицын Н.И. Государственное регулирование национальной экономики: реалии и проблемы. М: Аристей, 2013, 629 с.
9. www.economy.gov.az

Mirzai Cabir Cəbrayıl oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, SOCAR
Email: jabir.mirzai@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DÖVLƏT MÜDAXİLƏSİNİN MİNİMUMLAŞDIRILMASININ MƏQSƏDƏUYĞUNLUĞU MƏSƏLƏLƏRİ

Azərbaycan Respublikasının Ermənistanın işğalından azad edilən ərazilərində bərpa işləri başa çatdıqdan və müvafiq infrastrukturun yaradılmasından sonra iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin seçilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edən bir məsələ kimi ölkəmizin qarşısında duracaq, bu xüsusda ilk və vacib addımlarından biri olaraq, burada dövlət siyasətinin, onun rolunun və ən əsası, iqtisadi proseslərə müdaxilə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsindən başlamalıdır.

Ümumiyyətlə, dövlət iqtisadi tənzimləmə sistemi bir-biri ilə əlaqəli komponentlərdən ibarətdir ki, onların səlis şəkildə əlaqələndirilməsi resurslardan səmərəli istifadə etməklə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə planlaşdırılan müddət ərzində nail olmağa imkan verir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi prinsipləri ölkənin iqtisadi və sosial inkişafına yönəlmiş qərarların qəbulunda sistemli ardıcıllığı təmin edir. Bazar şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sosial-iqtisadi sistemi mövcud şəraitə uyğunlaşdırmaq məqsədi ilə səlahiyyətli dövlət qurumları və ictimai təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən qanunvericilik, icra və nəzarət tədbirləri sistemini əhatə edir. İqtisadi proseslərə dövlət müdaxiləsi ilk növbədə istehsalda proqressiv dəyişiklikləri, ədalətli rəqabət şəraitini, neqativ sosial və iqtisadi halların qarşısının alınmasını təmin etməlidir. Dövlətin iqtisadi proseslərə təsiri bazarın özünütənzimləməsinin dövlətin tənzimləyici alətləri ilə ahəngliyini nəzərdə tutur. Bu ahəngliyin effektivliyi isə bilavasitə dövlət nəzarət prinsiplərinin mülayimliyindən asılıdır.

Məlumdur ki, işğaldan azad olmuş ərazilərdə sağlam, səmərəli və dayanıqlı inkişafda olan iqtisadi zonanın yaradılması mütləq şəkildə külli miqdarda investisiyaların, xarici biznesin cəlb olunması hesabına həyata keçirilməlidir. Azərbaycan Dövləti əsas vəsaitləri ərazilərin bərpa olunması, infrastrukturun yaradılmasına yönəldərək nəticə etibarı ilə Qarabağda münasib bazar konyunkturasının yaranmasında böyük səylər göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya aktivliyi konyunktura formalaşdıran amillər çoxluğunda mühüm yer alır. İnvestorları kapital qoyuluşuna şövq etmək asan iş deyil. Xüsusilə nəzərə alsaq ki, həmin ərazilər dünənə kimi qeyri-stabil, konflikt re-

gion hesab olunurdu, investorların cəlb olunması bir qədərdə çətinləşir. Eyni zamanda yerli sahibkarlıqda hələ tam əminliklə Qarabağ regionuna yatırım etməyə can atmır. Sözsüz ki, hər iki təbəqə, həm xarici və həm də yerli biznes mümkün riskləri qiymətləndirərək ehtiyat etməyə obyektiv səbəbləri var.

Fikrimizcə, elə bir vəziyyətdir ki, sahibkarlar dövlət tərəfindən müsbət siqnallar, dövlətin biznesə zəmanətlər paketi təklif etməyini gözləyirlər. Eyni zamanda, biznes bununla kifayətlənmir. Zəmanətlərdən əlavə biznes üçün vacib amillərdən biri də liberal mühitin yaradılmasıdır.

Qarabağ regionunun müharibədən sonrakı durumu, sosial-iqtisadi şərait, müsbət konyunkturanın formalaşdırılması yolları barədə mülahizələr tarixi ekskurs edərək analogiyalar axtarmaq istəyi yaradır. Bu baxımdan ötən əsrin 50-ci illərinə təsadüf etmiş "Alman iqtisadi möcüzəsini" bir misal olaraq, təhlil etmək yerinə düşər. Düzdür, Azərbaycan Almaniyadan fərqli olaraq, zəfər qazanmış, torpaqlarını işğalçılardan azad etmiş bir müzəffər ölkədir. Ancaq Almaniyanın o zamanlar tutduğu siyasət inkişaf konsepsiyası baxımından hesab edirəm ki, bizim üçün o təcrübədən faydalı paralellər aparmaq mümkündür.

Bu təcrübə ona görə maraqlıdır ki, Almaniyaya viranə qalmış ölkədən dünya iqtisadiyyatının liderlər sıralarında yer almaq üçün cəmi 8 il lazım olub. Almaniyanın dirçəlişinin əsas banisi kimi tanınan, ən səmərəli iqtisadi islahatlardan birinin müəllifi Lüdviq Erhard idi.

Erhardın əsas konsepsiyası iqtisadiyyatın ruhsuz mexanizm olmadığı, öz istəkləri, məqsədləri və ehtiyacları ilə yaşayan insanların üzərində dayandığı postulatı üzərində qurulmuşdur. Onun fikrincə, Almaniyanın iqtisadi dirçəlişinin əsasını azad sahibkarlıq təşkil etməli idi. Erhard yazırdı: "Mən iqtisadiyyatda ideal vəziyyəti adi bir insanın bu sözləri deyə biləcəyində görürəm: özümü müdafiə etmək üçün kifayət qədər gücüm var, öz taleyimə özüm cavabdeh olmaq istəyirəm. Sən, dövlət isə, mənim işlərimdən narahat olma, mənə o qədər sərbəstlik ver və işimin nəticəsindən əldə etdiyim sərvətdən o qədərini götür ki, mən özüm öz bildiyim kimi, ailəmin rifahını təmin edim".

Belə bir siyasətdə dövlətə sahibkarlıq fəaliyyətini inhisarçılıqdan, xarici rəqabətdən, yüksək vergilərdən və liberal bazara mane olan digər mənfi amillərin təsirindən qoruyucu funksiya verildi.

Müasir iqtisadi gerçəkliyi nəzərə alaraq iqtisadçılar müəyyən şərtlər əsasında tədricən liberallaşmanın depressiyaya uğramış regionlarda iqtisadi vəziyyətin dəyişməsinə müsbət təsir göstərə biləcəyini əks etdirən bir sıra modellər işləyib hazırlayıblar. Müsbət iqtisadi dinamikaya nail olmaqda sürətli liberallaşma və makroiqtisadi sabitləşmənin ən münasib islahat strategiyası olduğunu göstərmək üçün qərb institutları tərəfindən çoxlu sayda empirik tədqiqatlar aparılmışdır.

Bu tədqiqatların əsas nəticələri Dünya Bankının 1996-cı ildə hazırladığı "Plandan Bazara" hesabatında ümumiləşdirilmişdir. Bu sənədə əsasən bazarların liberallaşdırılması, xarici ticarət, yeni müəssisələrin yaradılması prosesi və düşünülmüş qiymət strategiyasını özündə cəm edən davamlıqlı iqtisadi siyasət yüksək nailiyyətlər göstərə bilər, hətta güclü bazar institutlarının olmadığı ölkələrdə belə.

Təcrübədən nəzəriyyəyə müraciət edərək bu məsələ üzərində klassik məktəbin görüşlərinə nəzər yetirək. Klassik siyasi iqtisad məktəbinin nümayəndələri tərəfindən irəli sürülən "görünməz əl" prinsipləri dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsi doktrinasının əsasını təşkil etmişdir. Bu doktrinaya görə cəmiyyətin iqtisadi həyatı individlər - fərdi sahibkarlar tərəfindən qəbul olunmuş qərarlar əsasında idarə olunur və demək olar ki, dövlətin müdaxiləsini istisna edir. Bu doktrina azad sahibkarlıq kimi tanınır və yalnız öz mənafeyindən çıxış edən fərdlər millətin ümumi sərvətinin maksimum dərəcədə artmasına töhfə verir, postulatı üzərində durur. Bu məqsədə çatmaqda dövlətin rolu özəl təsərrüfat fəaliyyətinə imkan yaratmaqdan və bu fəaliyyəti təmin edən hüquqi aparat yaratmaqdan ibarət olmalıdır.

Proteksionizmin ideoloqları isə hesab edirlər ki, yalnız dövlət daxili iqtisadiyyatı dəstəkləmək iqtidarındadır, o, bu və ya digər səbəbdən hələ də effektiv ola bilməyən, lakin makroiqtisadi aspektdə son dərəcə vacib olan sənayeləri himayə etməli, subsidiyalaşdırmalıdır. Onlar hesab edirlər ki, dövlət bütün təsərrüfat subyektlərinin davamlılığı və sabitliyi naminə milli iqtisadiyyatın bütün sektorlarını və sahələrini öz üzərinə götürməyə borcludur. Belə şəraitdə dövlət çoxşaxəli iqtisadi və təşkilati funksiyaları yerinə yetirmək məcburiyyətində qalır.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin bu iki radikal istiqamətli şərhi, təbii ki, çoxlu aralıq baxışları istisna etmir. Sözsüz ki, söhbət dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə dərəcəsinin izahından, bürokratik təsirin məqbul forma və üsullarından, dövlət sektorunun optimal ölçüsündən gedir.

Hər iki istiqamətin qeyd etdiyimiz radikal formada özünü büruzə verəcəyi təqdirdə gələcəyi yoxdur. Dövlət təsirinin zəruriliyi ilə sahibkarlığın fəaliyyətində maksimal azadlığının təmin edilməsi arasında "qızıl orta" axtarışı iqtisadi tarix prosesinin ayrılmaz xüsusiyyətidir və təcrübə, əvvəlki səhvlər və gələcək proqnozlar nəzərə alınmaqla davamlı, dinamik şəkildə aparılacaqdır.

Deməli, azad ticarət və proteksionizm nümayəndələrinin fikir ayrılığı yaradan əsas məsələ cəmiyyətin iqtisadi sisteminin fəaliyyəti ilə bağlı bütün problemlərin həllində bazar mexanizminin özünü təmin etməsi məsələsi idi. İqtisadi və sosial inkişaf tarixi inandırıcı şəkildə sübut etdi ki, dövlət ən mühüm element kimi bazar iqtisadiyyatı sisteminə möhkəm inteqrasiya olunub və bu fakt, hətta azad ticarət doktrinasına ən çox sadiq olan iqtisadçılar tərəfindən də etiraf edilir.

Problem, təkrar edirik, yalnız dövlət müdaxiləsinin sərhədlərini, eləcə də onun həyata keçirildiyi üsulların effektivliyini müəyyən etməkdədir. Bazar sistemi nisbətən özünü tənzimləyən sistem kimi ən səmərəli, ən məhsuldar texnologiyadan istifadə etməklə məhsul və resursların qiymətlərini, istehsal edilməli olan məhsulların kəmiyyət və keyfiyyətini müəyyən edir, resursların rasional bölgü və istifadəsini təmin edir.

Lakin bazar mexanizminin özü bəzi iqtisadi proseslərin öhdəsindən gələ bilmir. Əvvəla, aydındır ki, rəqabət inhisarçılığı doğurur və bazar özü də onun məhsulların inhisarçı yüksək qiymətləri, istehsalın həcminin azalması, resurslardan qeyri-rasional istifadə, keyfiyyətin aşağı düşməsi, texniki tərəqqinin qarşısının alınması, iqtisadi güçün monopolist qüvvələrin əlində cəmləşməsi kimi mənfi nəticələrini məhdudlaşdıra bilmir. Bir mənalı olaraq, sadalanan problemlərin qarşısını yalnız dövlətin tənzimləmə

alətlərinin tətbiqi yolu ilə almaq mümkündür. Bu fəaliyyət, eyni zamanda, müəyyən sektorların birmənalı şəkildə dövlət mülkiyyətində qalmasını ehtiva edir. Belə mülkiyyətin forma və həcmi obyektiv suallar ortaya çıxarır. Dünya praktikasında bu suala cavab verilmir. İnkişaf etmiş ölkələrin bazar sistemlərindəki bütün xüsusiyyətlər və fərqliliklərlə birlikdə özəl sektorun payının dövlət üzərində üstünlük təşkil etməsi sadəcə ümumi bir prinsipdir. Dövlət mülkiyyətinin payı ayrı-ayrı ölkələrdə 20-40% və daha çox dəyişir. İsveçdə hətta 60%-ə çatır. Amma bu faizlər özü-özlüyündə heç nə ifadə etmir. Onların istehsal prosesində hansı rol oynadığını araşdırmaq lazımdır. Aydındır ki, dövlət və özəl sektorun mülkiyyətdə nisbəti müxtəlif ölkələr və müxtəlif inkişaf dövrləri və ölkənin üzləşdiyi konkret problemlər üzrə eyni ola bilməz.

Azərbaycanın iqtisadiyyatının üzləşdiyi problemlər, daha dəqiq desək qaytarılmış ərazilərdə sağlam sosial-iqtisadi ab-hava yaratmaq probleminin həllində araşdırdığımız aspekt həlledici rol oynaya bilər. Eyni zamanda, Qarabağda maksimal iqtisadi azadlıq iddiaları ölkənin iqtisadi gerçəkliyi ilə də uzlaşmalıdır. Belə vəziyyətdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi siyasətində diferensial yanaşmanın tətbiq olunması həm regionun inkişafına, həm də onun tədricən milli təsərrüfat sisteminə rəvan inteqrasiyasına müsbət təsir göstərə bilər. Diferensial yanaşma dedikdə nəyi nəzərdə tuturuq? Qarışıq iqtisadiyyata malik ölkələrdə dövlət tənzimlənməsi fərqli diapazona malikdir. Onlar formalarına, üsullarına, iqtisadiyyata təsir miqyasına, təsərrüfatların iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsini qəbul etmə qabiliyyətinə və həmçinin tətbiq olunduğu ərazilərə görə fərqlənirlər. Bu baxımdan dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin minimum zəruri və maksimum icazə verilən sərhədləri qeyd olunur.

Zəruri sərhədlərə əsasən bu istiqamətlər üzrə fəaliyyət nəzərdə tutulur:

- Bazar iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradan hüquqi bazanın və sosial atmosferin təmin edilməsi. Şəxsi kapitalın təkrar istehsalı üçün ümumi əlverişli şəraitin yaradılması, əsas səylərinin əmək, vergi, sosial, pul, gömrük qanunvericiliyinin və s. inkişafına yönəldilməsi, bazar münasibətlərinin müxtəlif subyektləri arasında yaranan münaqişələrin həllində arbitr.

- İctimai əhəmiyyətli məhsulun yaradılması. Ölkənin müdafiəsi, ictimai asayiş, bütün növ kommunikasiya şəbəkələrinin qurulması, təhsil sistemi, səhiyyə, elm, əlverişli təbii mühit və s. kimi sahələrin inkişafını dövlət öz üzərinə götürür və bu cür mallar adətən dövlət büdcəsindən maliyyələşir.

- Xarici təsirlərin nəzərə alınması: mənfi xarici təsirlərin neytrallaşdırılması, müsbət xarici təsirlərin stimullaşdırılması.

Dövlət işğaldan azad olmuş ərazilərdə iqtisadiyyata müdaxilə səviyyəsini məhz bu fəaliyyət istiqamətləri ilə məhdudlaşdırdığı halda ilk illərdə özəl sektorun mövqelərinin möhkəmləndirməsinə, bu sektorda korporativ yönümlü biznes münasibətlərinin formalaşmasına böyük töhfə vermiş olar.

Qarabağ regionunda sərbəst bazar prinsiplərinin geniş tətbiqinin məqsədəuyğunluğunun nəzəri və praktiki aspektlər prizmasından müzakirəsinə Azərbaycan dövlətinin bu sahədə mövqeyinə də nəzər yetirmək vacibdir. Belə ki, milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində iqtisadiyyatda özəl sektorun xüsusi çəkisinin artı-

rılması istiqamətində mühüm islahat proqramları həyata keçirilməsi vurğulanır. Qeyd olunur ki, dünyada üç qlobal meyl iqtisadiyyatda dövlət sektorunun mülkiyyət payının getdikcə azaldılmasını zəruri edir: birincisi, daha qlobal sənaye və daha sürətli texnoloji inkişaf idarəetmə orqanlarının çevik reaksiyasını və yeni tələblərə sürətli adaptasiyasını zəruri edir; ikincisi, idarəetmə və mülkiyyətçilik siyasətinə diqqətin artırılması bu aspektləri dəyər yaradılması prosesinin əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevirir; üçüncüsü, dövlət sektorunun maliyyələşməsinə ictimai nəzarətin güclənməsi dövlət müəssisələrinin dəyəryaratma prosesində iştirakını artırır. Bütün bu meyllər iqtisadi proseslərdə özəl sektorun iştirakının artırılması yolu ilə hər bir sektor üzrə və nəticə etibarilə, makroiqtisadi səviyyədə qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün zəmin yaradır.

Xülasədə qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsinin azaldılmasının məqsədəuyğunluğunun əsaslandırılması həm təcrübə, həm də nəzəri aspektlərdən öz təsdiqini taparaq obyektiv bir mülahizə olduğunu göstərir. Bu siyasətin Qarabağ regionunda tətbiqinin səmərəliliyini azad iqtisadi zonaların bir çox yerlərdə özünü doğrultması ilə proqnozlaşdırmaq olar. Tənzimləyici subyekt tərəfindən bu cür əlverişli hüquqi bazanın formalaşması regionda müsbət makroiqtisadi və mikroiqtisadi təsir göstərir. Makroiqtisadi səviyyədə xarici kapitalın və texnologiyanın cəlb edilməsi istehsalın inkişafına, iqtisadi artıma və inkişafa müsbət təsir göstərir. Mikroiqtisadi səviyyədə isə əhali öz həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq imkanı əldə edir. Biznes sahibləri lisenziya almaq, vergi, gömrük və s. sahələrdə güzəştlər əldə edərək beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına töhfə verəcəklər, insan kapitalını inkişaf etdirməyə, xarici vəsaitləri cəlb etməyə imkan yaradacaqlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Цибульникова В.Ю. Государственное регулирование экономики: учебное пособие / В.Ю. Цибульникова. — Томск : Эль Контент, 2014. — 156 с.

2. “World Bank. 1996. World Development Report 1996 : From Plan to Market. New York: Oxford University Press. World Bank. https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/5979 License: CC BY 3.0 IGO.”

3. Румянцева Е.Е. Новая экономическая энциклопедия. М.: ИНФРА-М. 2006. 810 с.

4. Стиглиц Дж.Ю. Экономика государственного сектора. М.: Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997.

5. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.

6. Berger H. Germany and the political Economy of the Marshall Plan. / URL.: http://www.wiwiss.fu-berlin.de/institute/wirtschaftspolitik-geschichte/berger/publikationen/edited_volumes/HB_Germany_Marshall_plan.pdf.

Mədətov Mansur Akif oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: madatmansur@yandex.ru,

AÇIQ BÜDCƏ İNDEKSİNİN TƏTBİQİ ŞƏFFAFLIĞIN TƏMİNATI KİMİ

Açıq Büdcə İndeksi (Open Budget Index - OBI) xüsusi sorğu vasitəsilə ölkələrin büdcə prosesinin şəffaflığını ümumi şəkildə ölçməyə və digərləri ilə müqayisə etməyə imkan verən indeksdir. Bu indeks Beynəlxalq Büdcə Tərəfdaşlığı (International Budget Partnership) təşkilatı (ABŞ) tərəfindən hazırlanır.

Açıq Büdcə İndeksi - Açıq Büdcə Sorğusundakı ictimaiyyətin məlumatı əldə etmə imkanı ilə bağlı 91 suala verilən cavabların ümumiləşdirilməsindən ibarətdir. Bu, büdcə ili ərzində hökumətlərin buraxdığı 7 əsas büdcə sənədi üzrə məlumatın ictimaiyyət tərəfindən əldə edilə bilməsini əks etdirir. Vətəndaşların büdcə məlumatlarına əlçatanlığı artdıqca indeks üzrə ölkənin göstəricisi də yaxşılaşır. Hesablama Palatasının hər ilin büdcələri üzrə rəylərini saytda açıq şəkildə əks etdirməsi Azərbaycanın göstəricisinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

Sorğu vərəqəsinə hökumətlərin öz büdcə və maliyyə idarəçiliyi üzrə hesabatlılığını gücləndirmək üçün qəbul etməli olduqları bir sıra təcrübələri qiymətləndirən daha 31 sual daxildir.

Açıq Büdcə Sorğusu 122 sualdan ibarətdir.

Açıq Büdcə İndeksi cədvəli 5 qrupa bölünərək geniş, əhəmiyyətli, müəyyən, minimal və məhdud və heç məlumat verməyən 100-dək ölkənin göstəricilərini əhatə edir.

Azərbaycanda davamlı olaraq büdcə prosesinin beynəlxalq standartlara uyğun daha da təkmilləşdirilməsi, onun şəffaflığının, ünvanlığının və ictimaiyyətə açıqlığının təmin edilməsi istiqamətində məqsədyönlü işlər həyata keçirilməkdədir:

– büdcə prosesini tənzimləyən qanunvericilik aktlarının daha da təkmilləşdirilməsi və dövlət orqanlarının fəaliyyətində şəffaflığın artırılması və ictimai iştirakçılıq ilə bağlı qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi;

– müvafiq dövlət proqramlarının və tədbirlərinin ortamüddətli büdcə xərcləri ilə əlaqələndirilməsinin daha da təkmilləşdirilməsi, dövlət büdcəsinin proqramlar əsasında tərtibi prosesinin genişləndirilməsi;

– əhalinin məlumatlandırılması üçün dövlət və icmal büdcələrinin layihələrinin Milli Məclisə təqdim olunmamışdan əvvəl "Dövlət və icmal büdcələrinin layihələrinin təqdimatı"nın hazırlanaraq Maliyyə Nazirliyinin rəsmi internet səhifəsində yerləşdirilməklə ictimai müzakirəyə çıxarılması;

– növbəti büdcə ili üçün təsdiq olunmuş büdcə üzrə vətəndaşın büdcə bələdçisinin hazırlanaraq Maliyyə Nazirliyinin rəsmi internet səhifəsində yerləşdirilməsi;

– Milli Məclisə təqdim olunmamışdan əvvəl dövlət büdcəsinin icrası ilə bağlı müvafiq Qanun layihəsinin və hesabatın Maliyyə Nazirliyinin rəsmi internet səhifəsində yerləşdirilməsi;

– növbəti ilin dövlət büdcəsinin layihəsi ilə birlikdə ortamüddətli dövr üzrə (növbəti il və sonrakı üç il) dövlət büdcəsi göstəricilərinin gəlirlərinin təsnifatının və xərclərin funksional təsnifatının bölmələri səviyyəsində, həmçinin həmin dövr üçün icmal büdcənin göstəricilərinin hazırlanaraq Milli Məclisə təqdim edilməsi;

– dövlət büdcəsində dövlət investisiya xərcləri üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitin istiqamətlər (sahələr) üzrə bölgüsünün hazırlanaraq Milli Məclisə təqdim edilməsi;

– dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərcləri hesabına tikintisi başa çatdırılan obyektlərin fəaliyyətə başlanması ilə bağlı tələb olunan xərclərin ortamüddətli büdcə xərclərində (növbəti il və sonrakı üç il üçün) nəzərə alınması.

Dövlət büdcəsinin rüblük icrasına dair hesabata icmal büdcənin göstəricilərinin daxil edilməsi və bu istiqamətdə görülən digər məqsədyönlü işlər Azərbaycan üzrə Açıq Büdcə İndeksinin yüksəlməsinə zəmin yaradıb.

Büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi və onun bütün mərhələlərində şəffaflığın təmin edilməsi istiqamətində müvafiq işlər davam etdirilir.

Qeyd edək ki, mərkəzi ofisi Amerika Birləşmiş Ştatlarında yerləşən və müstəqil qeyri-kommersiya təşkilatı olan Beynəlxalq Büdcə Əməkdaşlığı 100-dən çox ölkədə büdcə prosesi zamanı hökumətin əsas büdcə sənədlərinin ictimaiyyət üçün əlçatanlığını və bu sənədlərin faydalı və əhatəli ola bilmə səviyyəsini 100 ballıq şkala ilə müəyyənləşdirir.

Yeri gəlmişkən deyək ki, Açıq Büdcə İndeksi "Beynəlxalq Büdcə Tərəfdaşlığı" (İnternational Budget Partnership) adlı nüfuzlu beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı tərəfindən ekspert sorğusu əsasında tərtib olunan reytinqdir. Təşkilat Açıq Büdcə İndeksinin açıqlanmasına 2006-cı ildən start verib. 2017-ci il üzrə açıqlanan reytinq bu sırada altıncıdır. 2006-cı ilin indeksində Azərbaycan 30 bal almışdısa, 2015-ci ildə 51 bal toplayaraq xeyli irəliləmişdi. Amma 2017-ci ilin indeksinə görə Azərbaycanın mövqeyində ciddi geriləmə olub.

8 əsas büdcə sənədinin ictimaiyyət üçün əlçatanlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi üzrə aparılan bu sorğunun materialları ilə tanış olanda (Open Budget Survey 2017) reytinqdə Azərbaycanın geriləməsinin əsasən texniki səbəbləri üzə çıxır: 1) ölkəmizdə hökumətin büdcəöncəsi bəyanatı və icra büdcəsinin vəziyyəti üzrə yarımillik icmal hazırlanmır; 2) vətəndaş büdcəsinin internetdə yerləşdirilməsi gecikib; 3) hökumətin büdcə layihəsi minimum (çox az) informasiya ilə dərc olunub (internetdə yerləşdirilib); 4) büdcə ilə bağlı hökumətin internetdə yerləşdirdiyi minimum informasiyanın özü də maşınla oxunan halda olmur; habelə, 5) hökumət və qanunverici orqan büdcə proseslərində ictimai iştirakçılığı təmin etmir; 6) qanunverici orqanın (Milli Məclisin) büdcəyə nəzarəti zəifdir və s.

Xasiyeva Leyla Qabil qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Email: khasiyeva@rambler.ru
Xudaverdiyev Sənan,
magistrant,
Bakı Dövlət Universiteti

İQTİSADİ İNKİŞAF BAXIMINDAN BANK SİSTEMİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Sosialist sistemin süqutu ilə ölkədə köklü iqtisadi islahatlar, denonsasiya, inhisarçılıq və özəlləşdirmə ümumilikdə iqtisadi sahədə münasibətləri tənzimləyən qanunların köklü şəkildə dəyişdirilməsinə səbəb olmuşdur [1, s.44].

İqtisadi islahatların səmərəliliyi çox vaxt iqtisadi proseslərin inkişaf səviyyəsindən və ilk növbədə dövlət tərəfindən maliyyə - kredit münasibətlərinin hüquqi tənzimləmə mexanizmindən asılıdır.

Banklar pul vəsaitlərinin toplanması və təklif edilməsi ilə pul münasibətlərinin iştirakçıları arasında vasitəçi rolunu oynamaqla yanaşı, həm də bir sıra sosial əhəmiyyətli vəzifələri - mənzil, ehtiyac məhsulları və s. nümayiş edirlər [2, s.34].

Yaxşı təşkil olunmuş bir bank sistemi ilk olaraq iqtisadi artıma müsbət təsir göstərir. Lakin bank sistemi həmişə səmərəli şəkildə tənzimlənmir və bu səbəblə bu vacib məqsədə müəyyən vaxtlarda nail olmaq mümkün deyil.

Yalnız iqtisadiyyatın vəziyyəti deyil, cəmiyyətin sosial sabitliyi də ölkənin kredit sektorunun vəziyyətindən asılıdır. Kredit ittifaqları cəmiyyət üçün daha çox məsuliyyət daşıyırlar.

Beləliklə, təkcə öz resurslarını deyil, digər insanların da resurslarını istifadə edirlər. Bu qabiliyyətdə banklar əslində sosial funksiyaları yerinə yetirir, dövlətlə cəmiyyət arasında vasitəçi rolunu oynayır və ölkədə sosial - iqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi üçün bir növ vasitə rolunu oynayır [1, s.54].

Bankların rolu haqqında belə bir anlayışa əsaslanaraq, bank münasibətlərinin sosial əhəmiyyətli funksiyalarını nəzərə alaraq daha dərin və daha dolğun tənzimlənməsinin vacibliyindən danışmaq lazımdır. Bu vəziyyət tədqiqatın mövzusunu və məzmununu müəyyənləşdirir.

Bank münasibətlərinin tənzimlənməsi bank sisteminin səmərəliliyinin və rasionalizminin əsasını təşkil edən konstitusiya əsaslarının müəyyən edilməsi ilə başlayır.

Bank qanunvericiliyinin mətninin hazırlanmasında aydın və vahid düsturlardan istifadə etmək, qanunun köməyi ilə əldə ediləcək məqsədləri adekvat şəkildə ifadə etmək və məsələnin tənzimlənməsinin qarşısını almaq olduqca vacibdir.

Ümumiyyətlə, bank işinin vacib və əsas məsələlərinin qanun və qaydalarla tənzimlənməsini azaltmaq lazımdır. Müəyyən bir məsələ ilə bağlı qanun yoxdursa, tənzimləmə hərəkətləri çox vaxt bir tərəfin - müəyyən əlaqələr qruplarını tənzimləmək səlahiyyətinə malik olan birtərəfli mövqeyini əks etdirir [1, s.67].

Nəticədə, bütün iqtisadi təşkilatların, eləcə də bütün əhalinin iqtisadi maraqlarına

təsir edən bank işində qəbuledilməz hüquqi tənzimləmə səviyyəsində azalma var. Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasında bank qanunlarının hələ sistemləşdirilmədiyini iddia etmək olar.

Bankların fəaliyyətinin tənzimlənməsində kənar auditorların rolunu nəzərə alaraq, Mərkəzi Bankın bank auditini aparan auditorlara lisenziya verməsi məqsədəuyğun olardı [1, s.67].

Bu auditorların sertifikatları da Mərkəzi Banka təqdim edilməlidir. Bu, audit rəylərinin keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıracaqdır. Bundan əlavə, qanuna kənar auditorların mərkəzi banka bank likvidliyi barədə məlumat vermələri, habelə bank çıxarışlarını yoxlamaqdan imtina etmələri barədə müddəalar daxil edilməlidir.

Fikrimizcə, Mərkəzi Bank həddindən artıq tənzimləməyə meylli olmamalıdır. Belə ki, kommersiya banklarının fəaliyyəti daha orta səviyyədə tənzimlənən kommersiya təşkilatları ilə rəqabətdə narahatlıq yaradaraq lazımsız məhdudiyyətlərə yol verməməlidir.

Həm də hesab edirik ki, tənzimləyici banklardan daha çox bankçılığa diqqət yetirilməlidir. Başqa sözlə, tənzimləyicilər qurumlardan daha çox funksiyalara diqqət yetirməlidirlər.

Bank sistemi, hüquq - mühafizə fəaliyyəti və hüquq sektorunda məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsi ilə məşğul olan xüsusi hüquqi alətləri əhatə edir [3, s.112].

Bütün bunlar qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə və aydınlaşdırılmasına yönəlmiş qanunvericiliyə, habelə Mərkəzi Bankın və Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri vasitəsilə həyata keçirilən konkret məhkəmə işlərinə əsaslanır.

Tədqiqat bank sektorunda müəyyən növ və metodlardan istifadə edən iyerarxik olaraq qarşılıqlı fəaliyyət göstərən bir sıra ictimai institutları təmsil edən bankların hüquqi tənzimlənməsi üçün təşkilati çərçivəni müəyyən etmişdir [2, s.128-129].

Respublika banklarını özəlləşdirmək cəhdləri, iqtisadiyyatın bazar iqtisadiyyatı prinsipi ilə inkişaf etdirməyə çalışdığını göstərir və dövlətin ən böyük banklarından birinin ilkin dəqiqləşdirilməsinə və sonradan özəlləşdirilməsinə baxmayaraq, kapital aktivləri hələ də Beynəlxalq Bank tərəfindən təmsil olunur.

Azərbaycan Beynəlxalq Bankının indeksdəki əsas rolu digər bankların bank sektorunda fəaliyyət göstərməsini çətinləşdirməkdir. Azərbaycan Beynəlxalq Bankının bank sektorunda dövlət aktivlərinin cəmlənməsi və bu banka dövlət dəstəyi sərbəst rəqabətin təşkili və inkişafına mənfi təsir göstərəcəkdir.

Fikrimizcə, bank sektorunda azad rəqabəti təmin etmək üçün Azərbaycan Beynəlxalq Bankının özəlləşdirilməsi prosesi başa çatdırılmalıdır.

Bank sektorundakı rəqabət mühitini genişləndirmək və dövlət banklarını özəlləşdirməklə kapital banklarının özəlləşdirilməsinin maliyyə bazarının liberallaşdırıl-masında ən əhəmiyyətli amillərdən biri olduğu sübut edilmişdir.

Bəzi hallarda, digər kredit təşkilatları və ya ictimaiyyət, Mərkəzi Bankın bank qanunvericiliyinə görə, hər hansı bir kredit təşkilatına sanksiya tətbiq etdiyini həmişə bilməməlidir. Bu bank qanunlarının xüsusiyyətidir.

Bankçılıq tez - tez müştərilərin xidmət etdikləri bankların etibarına əsaslanır. Buna görə də müştərinin maliyyə qurumunun maliyyə vəziyyətinə inamı onun uğurunun təminatıdır.

Bankda pozuntunun aşkar edildiyi və ya kredit təşkilatının rəhbərinə inzibati cərimə ödənildiyi barədə məlumat aldıqda, heç bir əsası olmasa belə, kredit təşkilatının sabitliyinə şübhə edə bilərlər.

Buna görə də, bəzi hallarda hesabdan pul çıxarılmasına zəncirvari reaksiya başlaya bilər [4].

Hesab edirik ki, Mərkəzi Bank bu cür arzuolunmaz halların qarşısını almaq üçün bəzi hallarda kredit təşkilatına gizli şəkildə cərimə tətbiq edə bilər.

Dövlət ipoteka qeydiyyatı orqanına güzəşt müqaviləsinin və ya çıxış müqaviləsinin təqdim edilməsi ipoteka qeydiyyatını tamamlamaq üçün kifayət etməlidir.

Bu məqsədlə, ipoteka şirkətinə bu ipoteka ilə bağlı ipoteka müqaviləsi tətbiq etmək, demək olar ki, mümkün deyil [5, s.4].

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, ipotekanın əlavə qeydiyyat qanununa dəyişikliklər yalnız ipoteka ilə təminat verilən ipoteka satışında ipoteka müqaviləsinə yenidən baxılmadan təqdim edildikdə edilməlidir.

Qlobal böhran dalğası iştirakçıları maliyyə tənzimləmə strukturunu yenidən düşünməyə vadar edir. Son onilliklərdə maliyyə bazarı, demək olar ki, hər yerdə daha mürəkkəb hala gəlmişdir.

Ümumiyyətlə, hər zaman daha mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəli, daim dəyişən maliyyə bazarını daha səmərəli etmək üçün yeni və ətraflı məlumatlar əldə etmək vacibdir.

İslam ölkələrindən olan şirkətlər, Azərbaycanda İslam bankçılığını tənzimləyən müvafiq qanunvericiliyə baxmayaraq, 1990-cı illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanda öz fəaliyyətlərini, habelə İslam İnkişaf Bankı ilə əməkdaşlıq daxil olmaqla, ölkədə İslam bankçılığının inkişafı üçün əlverişli şərtləri gücləndirirlər [5].

Bir çox maliyyələşdirmə əməliyyatları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin icazə verdiyi ölçüdə normal əməliyyatlar şəklində İslam prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilir.

İslam bankları üçün qənaətbəxş qanunvericiliyin olmaması və tənzimləyicinin İslam bankçılığına mənfi münasibəti Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bankların İslam maliyyələşdirmə metodlarından istifadə etmək təşəbbüslərini məhdudlaşdırır [1, s.128].

Təcrübələr göstərir ki, İslam əmanətlərinin gəlirlilik dərəcəsi adi bank əmanətlərindən daha yüksəkdir. Yuxarıda göstərilənlərin hamısına əsaslanaraq demək olar ki, Azərbaycanda İslam banklarının fəaliyyətini tənzimləmək üçün müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması məqsədəuyğundur.

Məlum olduğu kimi, bütün kredit müqavilələrində bankları maliyyə bazarının bütün mənfi təsirlərindən qoruyan hüquqi tədbirlər var. Əsas tədbirlərdən biri Azərbaycan manatının ABŞ dollarına və ya avroya nisbətdə məzənnəsinin bağlanmasıdır.

Beləliklə, borcalan ödəmə tarixi ilə ABŞ dolları və ya avrodakı kredit müqaviləsinin geri qaytarılma tarixi arasındakı məzənnə fərqindən yaranan hər hansı bir zərərə görə məsuliyyət daşıyır.

Digər bir müdafiə tədbiri, bazar şərtlərinin, bank bazarının və ya ölkənin maliyyə

vəziyyətinin (təbii ki, artım istiqamətində) dəyişməsi halında bank tərəfindən kredit faizlərinin birtərəfli şəkildə dəyişdirilməsidir. Müəllif, bankların bu şəkildə özünü qorumaq imkanından məhrum edilməli olduğunu müdafiə edir [1, s.113].

Banklarla Mərkəzi Bank arasındakı maraqlar arasındakı uyğunsuzluq, bərpa prosesinin uğuruna təsir edən ciddi bir problem olaraq qalır. Bir çox hallarda, bankın özü və ya sahibləri nəinki müvəqqəti idarəçi təyin etməklə, həm də sağlamlaşdırılmasında maraqlıdırlar. Bu baxımdan, bərpa işlərində iştirak edən Mərkəzi Bankın nümayəndələrinin işlərinin banka zərər verməyəcəyi barədə daha çox düşünmək lazımdır.

Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsində kənar auditorların rolunu nəzərə alaraq, Mərkəzi Bankın Azərbaycanda bank auditini aparan auditorlara lisenziya verməsi məqsədəuyğun olardı.

Xarici audit, kredit ehtiyatlarının yaradılmasının qiymətləndirilməsi, bankda risklərin ölçülməsi və idarə edilməsi və s. bu cür vəzifələrin verilməsi auditorun müvafiq sahədə təhsil almasını tələb edir. Bu auditorların sertifikatları da Mərkəzi Banka təqdim edilməlidir.

Bəzi ölkələrdə məcburi sığorta dərəcələri zamanla azalır. Fikrimizcə, Azərbaycandakı bankların vəziyyətini daha əlverişli və rəqabətə davamlı olması üçün müsbət təcrübədən istifadə etməyə başlamağın vaxtıdır.

Azərbaycanın bank sistemində korporativ idarəetmə standartlarından ümumilikdə qənaətbəxş şəkildə istifadə olunsa da, bu prosesin dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi lazımdır.

Hesab edirik ki, Azərbaycanda maliyyə institutlarının inkişafı gələcəkdə vahid sistemə keçid ehtiyacını yaradacaq. Fikrimizcə, bu halda Almaniyanın inteqrasiya olunmuş təcrübə modelindən istifadə etmək daha məqsədəuyğun ola bilər.

Bu model, mərkəzi bankın bankların fəaliyyətinə nəzarətdə fəal rol oynamasını təmin etməklə vahid təcrübədə bir sıra çatışmazlıqların qarşısını almaqla funksional tənzimlənmənin zəif tərəflərini aradan qaldırır.

Əlbəttə ki, bank sektorunda qanunvericilik və hüquq tətbiq təcrübəsində bir məqsədi olan sosial, tarixi, iqtisadi, psixoloji və digər amillər daha geniş şəkildə nəzərə alınmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Həsənov A.S. Azərbaycanda bank sisteminin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, Bakı, Qanun, 2019, 389 səh.
2. Muradov A.S. Bank sektorunda mövcud problemlər, Bakı, Azərnəşr, 2017, 399 səh.
3. Orley U.L. Banking sector, London, London publishing, 2017, 455 p.
4. http://www.e-qanun.az/framework/43056 - bank sektorunun idarəedilməsi 2021.
5. https://dejure.az/en/node/698 - bankın dövlət tənzimlənməsi 2021.

Quliyev Zakir Qəşəm oğlu,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: zakirquliyev@inbox.ru

AQRAR SƏNAYE KOMPLEKSİNDƏ İDARƏETMƏ UÇOTU VƏ TƏHLİLİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Mühasibat uçotunun və hesabatlarının islahatları üçün əsas alət beynəlxalq standartların istifadəsi olmalıdır. Aqrar sənaye kompleksində mühasibat uçotunun və hesabatlarının islahatlarının inkişafına MHBS nöqteyi-nəzərinə uyğun aşağıdakı qayda ilə baxmaq olar:

- mühasibat uçotunun və hesabatlarının hasil etdiyi informasiyanın keyfiyyətinin artırılması;
- MHBS tətbiq edilməsi üçün infrastrukturun yaradılması;
- mühasibat uçotunun və hesabatlarının nizamlanma sisteminin MHBS konsepsiyaları əsasında dəyişdirilməsi;
- mühasibat hesabatlarına olan nəzarətin keyfiyyətləndirilməsi və gücləndirilməsi;
- mühasibat uçotu və hesabatları və audit hesabatlarla məşğul olan mütəxəssislərin və istifadəçilərin peşəkarlıqlarının artırılması.

Mühasibat uçotunun və hesabatlarının hasil etdiyi informasiyanın keyfiyyətinin artırılması üçün informasiyanın faydalılığını müəyyən edən xüsusiyyətlərə nail olaraq MHBS bilavasitə tətbiq etməklə və yaxud onun əsasında milli uçot sistemini qurulmaqla mümkündür.

Azərbaycan iqtisadiyyatında MHBS geniş tətbiq edilməsinin zəruri şərti infrastrukturun yaradılmasıdır ki, mühasibat uçotunun və hesabatlarının nizamlanması təmin edilsin. Azərbaycan iqtisadiyyatında MHBS tətbiq edilməsinin mühüm tərəfi onun qanuniliyinin tanınması, təqdir prosedurunun həyata keçirilməsi, istifadəsinin və yayılmasının mexanizminin hazırlanması, Azərbaycan dilinə rəsmi tərcümə edilməsi, MHBS uyğun mühasibat hesabatlarına nəzarət və auditin həyata keçirilməsi və MHBS tətbiq edilməsinə dair metodiki göstərişlərlə təmin edilməsi ilə həyata keçirməsidir [1]. Mühasibat uçotunun və hesabatlarının nizamlanma sisteminin dəyişdirilməsində əsas rolu dövlət orqanlarının və ictimai ixtisas birliklərinin məntiqə uyğun fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətlərdə olmalıdır: a) mühasibat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrinə aid dövlət siyasətinin hazırlanması; b)mühasibat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrinin hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi; c) MHBS təqdir prosedurunun həyata keçirilməsi və onların Azərbaycan Respublikasının ərazilərində qüvvəyə mindirilməsi; d) mühasibat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrinə aid normativ-hüquqi aktların və milli standartların hazırlanması və təsdiq edilməsi; e) mühasibat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti sahələrində qanunvericiliyə riayət olunmasına dövlət nəzarətinin təşkili; f) MHBS üzrə peşəkar ictimai ekspertizanın təşkil edilməsi; g) mühasibat uçotu və hesabatları və audit fəaliyyəti üzrə metodiki göstərişlərin və məlumat materiallarının hazırlanıb yayılması.

Prezidentin aqrar sənayesi kompleksi sahəsinə ayırdığı subsidiyalarının verilməsində də şəffaflığın tam təmin edilməsilə də bağlı verdiyi sərəncam və tapşırıqların icrasına görə istehsalçılara dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına olan yardımlarında verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə səmərəliliyin daha da artırılmasının eləcə də şəffaflığın təmin olunması istiqamətində kənd təsərrüfatı nazirliyi tərəfindən kompleks tədbirlərdə həyata keçirilir [5].

Qeyd etmək lazımdır ki, aktivlərin ədalətli qiymətləndirilməsində bəzi mübahisəli məqamlarda yaranır. Aqrar sənayesində vahid mühasibat uçotunun və hesabat sisteminin dəstəklənməsi üçün sistemin stabil olması təmin edilməlidir. Bunun üçün birinci növbədə qeyri adekvat inkişaf risklərini müəyyən etmək lazımdır (iqtisadi vəziyyətin reallığa uyğun olmaması, qeyri müqayisəli informasiya, ardıcıl olmayan nizamlanma, birtərəfli inkişaf). Burada da mühasibat uçotu və hesabatları üzrə müqayisəli informasiya xüsusi yer tutur. Müqayisəlilik mühasibat uçotu standartlarının və əsasnamələrin normaları ilə müəyyən edilir: - əgər standartlar müxtəlif qiymətləndirmə variantlarını nəzərdə tutmayıbsa göstəricilər müqayisəli sayılır; - əgər standartlar müxtəlif qiymətləndirmə variantlarını nəzərdə tutmayıbsa və qiymətləndirmə eyni variantla aparılıbsa göstəricilər müqayisəli sayılır.

Beləliklə, qiymətləndirmə növləri bir qayda olaraq qiymətləndirən əşyaların əlamətləri ilə müəyyən edilir. Əgər qiymətləndirmə eyni xüsusiyyətləri xarakterizə edirsə, deməli göstəricilər müqayisəli sayılır. Əgər qiymətləndirmə fərqli xüsusiyyətləri xarakterizə edirsə, onda göstəricilər müqayisəli sayılmır. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qiymətləndirmə növlərini iki çoxluğa bölmək olar: müqayisəli qiymətləndirmələr və müqayisəli kimi tanınmayan qiymətləndirmələr. Aktivlərin gəlirliyini əks edən bütün qiymətləndirmələr vahid müqayisəli sinfi təşkil edir və bu sinfə daxildir: mümkün satış qiymətləri, ləğv etmə dəyəri, bazar qiyməti, ədalətli qiymət, pərakəndə satış qiyməti. Əmtəənin (əşyaların) gələcəkdəki xərcləri kimi (məsələn: bərpa dəyəri, yenidən qiymətləndirmə dəyəri) əlamətini bildirən bütün növ qiymətləndirmələr başqa bir qrupa daxil edilərək öz aralarında müqayisəli sayılır. Maya dəyərinin qiymətləndirilməsinin digər növlərdən fərqli olaraq, daha çox variantları mövcuddur: sex dəyəri, zavod (istehsal) dəyəri, xam malın alınması, yarımfabrikatların dəyəri və orta qiymətlərdən alınan tam qiymət. Hazırda maya dəyəri əmlakın bu növləri üçün müəyyən edilir: xam mal və materiallar, tamamlanmamış istehsal, hazır və yüklənmiş məhsullar. Bu zaman materialların ehtiyatının qiymətləndirilməsi müəssisənin uçot siyasətinə əsasən dörd variantdan biri ilə müəyyən etmək olar: hər vahidin qiymətləndirilməsi (LİFO), orta qiymətləndirmə (AVCO), ilk mədaxil, ilk məxaric (FİFO), sonuncu mədaxil, birinci mədaxil (LİFO) [2, s.51].

Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin əsas məqsədi məhsulların maya dəyərinin minimallaşdırılması və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasıdır. Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin işlənilməsi strateji təhlilin əsas istiqamətlərindən sayılaraq, ali rəhbərlik səviyyəsində həyata keçirilir. Onun əsas tapşırıqları aşağıdakılardır:

- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin texniki-iqtisadi xarakteristikalarının müəyyən edilməsi, keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, məhsulun rəqabət

qabiliyyətinin artırılması;

- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin işlənilməsi və tətbiq edilməsi üçün investisiya məbləğinin müəyyən edilməsi;

- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin işlənilməsi (maliyyə, kadr, maddi-texniki) imkanlarının müəyyən edilməsi;

- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə qoyulan xərclərinin çıxarılma müddətinin müəyyən edilməsi;

- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi. Aqrar sənaye kompleksi səviyyəsində idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin effektivliyinin analitik qiymətləndirilməsi üçün üç qrupda birləşən geniş göstəricilər sistemi tətbiq edilir.

Birinci qrupa aid göstəricilər idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin tətbiq edilməsi nəticəsində istehsalat effektini xarakterizə edir: [6, səh. 434] İdarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin hesabına yaranan qiymət fərqi (ΔƏQ) ΔƏQ = ƏQ1 – ƏQ0, burada ƏQ1.

1. İdarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən sonrakı qiymət ƏQ0 - idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə qədər olan qiymətdir.

2. İdarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin hesabına yaranan gəlir fərqi (ΔG) ΔG = G1 – G0, burada G1- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən sonrakı gəlir, G0- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə qədər olan gəlir.

3. Maya dəyərinin azalması hesabına qənaət: Q=H1(MD0-MD1), burada H1idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən sonra məhsulun illik istehsalının həcmidir; MD0 və MD1 müvafiq olaraq idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən qabaq və sonra olan maya dəyərləridir.

4. İstehsalda əmək sərfiyyatının azalması: İ= H1(ƏS0-ƏS1), burada ƏS0 və ƏS1müvafiq olaraq idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən qabaq və sonra olan əmək sərfiyyatıdır. Əgər bu qənaət bir fəhlənin illik iş vaxtına bölünsə işçilərin sayının azalması müəyyən edilər.

İkinci qrupa idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin maliyyə effektivliyini xarakterizə edən göstəricilər daxildir:

1. Faiz və vergiləri ödənilməyən gəlir fərqi (ΔP) ΔP=P1 – P0, burada P1- idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən sonrakı əməliyyat fəaliyyəti nəticəsində, faiz və vergiləri ödənilməyən gəlir; P0–idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə qədər faiz və vergiləri ödənilməyən gəlir.

2. Faiz və vergilərin ödənilməsindən sonra təmiz gəlir fərqi (ΔTG) 66 ΔTG =TG1 –TG0, burada TG1 - faiz və vergilər ödənildikdən və idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən sonrakı gəlir, TG0 - idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə qədər olan gəlir.

3. Faizlərin və vergilərin ödənilməsinə qədər məhsulun satışından əldə edilən gəlirin təmiz gəlirə nisbəti kimi hesablanan ümumi gəlirin normasının fərqi: ΔPüm =Püm1 – Püm0.

4. Faizlərin və vergilərin ödənilməsindən sonra məhsulun satışından əldə edilən

gəlirin təmiz gəlirin cəminə nisbəti kimi hesablanan təmiz gəlirin normasının fərqi: $\Delta Pt = Pt1 - Pt0$.

Üçüncü qrupa idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin investisiya effektivliyinin göstəriciləri aiddir. Burada real investisiyaların effektivliyini qiymətləndirən göstəricilər istıfadə olunur: təmizə çıxarılan effekt, rentabellik indeksi, sərf olunmuş xərclərin çıxarılma müddəti, hansıların hesablanması yuxarıda göstərilmişdir. Burada hesablanma xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, müəssisənin idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərindən, elmi-tədqiqatlara, təcrübə-konstruktor işlərinə və nəhayət istehsala və bazara çıxmağa sərf olunan xərclərin hamısı nəzərə alınır [4].

Aqrar sənaye kompleksinin idarəetmə təhlilinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin potensialının analitik konsepsiyasının öyrənilməsi, onun mahiyyətinin və strukturunun (tapşırıqların əsaslandırılması, idarəçilik təhlilinin metodları və istiqamətləri) təhqiq edilməsini sistemli yanaşma üsulu ilə müəyyən edir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini istehsalatda praktiki tətbiqinin obyektiv təsvir edilməsi üçün bütün aspektlərin kompleks şəklində baxılması tələb olunur. Aqrar sənaye kompleksinin təkmilləşdirilməsi problemlərinin təhlil edilməsinin əsas məqsədi onların effektivliyinin müəyyən olunmasıdır. Çünki effektivlik iqtisadi kateqoriya olaraq, xərclərlə gəlirin mütənasibliyidir. Buna görə də təkmilləşdirilməsi problemlərinin layihəsinin effektivliyini analitik qiymətləndirmək üçün aşağıdaki məsələləri həll etmək lazımdır:

- həyata keçirilən layihənin qiymətləndirilməsi;
- layihənin həyata keçirilməsinin məqsədə uyğunluğunun potensial qiymətləndirilməsi (yəni bütün nəticələr xərclərdən daha da qiymətlidir);
- layihənin effektivliyinin müqayisəli qiymətləndirilməsi (yəni alternativ layihələr ilə müqayisədə üstün cəhətlərin müəyyən edilməsi) [3].

Təkmilləşdirilmə problemlərinin layihələrinin təhlili bir neçə mərhələ ilə aparılır:

1) Gözlənilən əsas iqtisadi göstəricilərin hesablanması üçün ilkin informasiyanın hazırlanması;

2) Güman edilən iqtisadi göstəricilərin illər üzrə hesablanması;

3) Üçüncü mərhələ ən məsuliyyətlidir, çünki qiymət göstəricilərinin iqtisadi şərhi ilə və bunun əsasında optimal layihənin seçilməsi ilə bağlıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbasov Q.Ə. "Mühasibat uçotunun nəzəriyyəsi", Bakı – 2015.
2. Səbzəliyev S.M., Mustafayev Y., Musayeva N. "Mühasibat uçotu", Bakı-2014.
3. Terexova V.A. "Maliyyə uçotu", Bakı-2008.
4. Əliyev R.B. "İqtisadi təhlilin nəzəriyyəsi", Bakı-2008.
5. Namazova C.B., Haciyev F.Ş. "Müştərək müəssisələrdə mühasibat uçotu və iqtisadi təhlil", Bakı-2009, Rus dilində .
6. Бухгалтерский учет (под. ред. И.Е. Тишкова), Минск-1999.

Gueorguieva Marina Raykova,
National Institute in Geophysics,
Geodesy and Geography –
Bulgarian Academy of Sciences
Email: marinanikova@yahoo.com

NEW TRENDS IN THE DEMAND AND SUPPLY OF TOURIST SERVICES IN THE CONTEXT OF A GLOBAL HEALTH CRISIS

On 30th of January 2020 the World Health Organization characterized the COVID-19 virus as an international threat to public health. As a result, extraordinary measures have been imposed in most parts of the world to limit its spread. Many sectors of the economy displayed negative growth. People were urged to stay home and not leave for no good reason, to work from home, if possible, to wear personal protective equipment, to use disinfectants and to keep social distancing or quarantine in case of proven COVID-19 disease. Bans on people gatherings and time restrictions were introduced. Many public places were forbidden to access. Some of these measures were formally imposed and subject to fines, imprisonment, etc.

Tourism, international transport, some industries and the service sectors have been completely frozen or severely restricted in a number of countries. This inevitably led to a number of economic, financial, health, political and social problems – economic recession, negative growth, financial crisis, unemployment, bankruptcy of small and medium enterprises, health systems overload, growing political mistrust, early elections, social unrest, poverty growth, protests, strikes, civil disobedience, crisis in education and child care sectors, etc.

In the current global health crisis, one of the most affected sectors is the tourism industry, as the emergency measures affected all its sub-sectors and related sectors - international and domestic transport, hospitality, public catering, tour operators and travel agents, attractions, sports, cultural and thematic events, tourist sites, tour guide services, spa and wellness services, international and local exhibitions, etc.

While many destinations are completely closed to tourists, others accept more tourists than ever before (including international arrivals). New health requirements impose restrictions on the number of customers in passenger transport, places for accommodation, meals, entertainment, tourist sites and events. All tourist service providers require customers' health status data. In March 2020 100% of worldwide tourist destinations introduced travel restrictions. 27% of them still keep their borders completely closed for international tourism.

The crisis in the tourism industry is unprecedented. For comparison: in 2003 SARS caused a decline of about 1% in international tourist arrivals, and the global financial crisis of 2009 – less than 4%. According to the United Nations World Tourism Organization, in 2020 this percentage is 74% compared to the previous 2019 or about 1 billion international tourist arrivals (Europe - 70%, Africa - 75%, Americas - 69%, Asia and the Pacific region - 84%, Middle East - 75%). These are the lowest levels reported since 1990. The losses for the industry amount to 1.3 trillion USD, which puts at risk 100-120 million jobs in the sector. Occupancy of seats in passenger

planes fell by 63% and hotel reservations - by 47%.

In May 2020, after the first lockdown, tourism started to reopen. The first 10 countries to fully open their tourist landmarks and attractions were Greece, Vietnam, Denmark, China, Croatia, Egypt, Bulgaria, Portugal, the Netherlands and Switzerland. They were soon followed by some of the countries most affected by the pandemic - Italy and Germany. In general, Europe, Oceania, and Africa led in attempts to restart tourism, while the Americas lagged far behind. 47% of the countries were opened only for domestic tourists, 34% were receiving tourists only from a few countries, 12% have never opened their tourist sites, while 7% reopened for tourist from all countries.

Unfortunately, since the end of the summer, there has been an increase in COVID-19 cases in many countries, and the closure of tourist industry for international and domestic tourists has been one of the first emergency measures to be implemented. Meanwhile some countries, highly dependent on international tourism, denied to close their borders and announced that will continue receiving international tourists, complying with all the needed anti-epidemic measures. This has led to a large increase in international arrivals in these countries. Some of them have never received so many tourists before - Tanzania (especially the island of Zanzibar), Egypt, Kenia, Jordan, Chile, Costa Rica, Cuba, Morocco, etc.

One of the leading trends now and in the future will be compliance with health and hygiene regulations - social distance, wearing masks, use of disinfectants, mandatory disinfection at certain times, bans on crowds and more. Also, tourists should be subjected to various procedures to determine their health status – temperature measurement, antibodies tests on site, a document for a negative test for COVID-19 and others.

World Travel and Tourism Council has launched the first of a number of new global measures as part of its safe travel protocols, providing guidance to travel providers and tourists on hygiene, disinfection and physical distance. Currently, the protocols cover different areas - hospitality, outdoor retail, aviation, airports, tour operators, short-term rental industry, attractions, car rental, and convention centres, meetings and events, taking into consideration the recommendations of the World Health Organization, and will be updated in the event of a change in the epidemiological situation. Together with this Safe Travels stamp was introduced. It is based on self-assessment and it is not a certification. Countries, destination authorities and companies using the stamp have confirmed that they have implemented, and will ensure ongoing compliance with, the Safe Travels protocols and ICAO[1] Guidance for air travel.

The issue of introducing a vaccination passport will continue to be controversial. Such an idea meets not only the resistance of many people, but there are also a number of legal obstacles that have almost no chance of being overcome. As an attempt to introduce a type of health certificate, the European Union is ready to start issuing Digital Green Certificates by the end of May 2021, which will guarantee the health status of the residents of the member states of the union. The certificates will include information on whether the passenger has been vaccinated, has received a negative test for COVID-19 or has already had recovered from it. Each of this three conditions

[1] International Civil Aviation Organization

guarantees EU citizens free movement within the Union. The green certificate will also be introduced for citizens of Iceland, Norway, Switzerland and Liechtenstein.

To ensure social distance and no tourists crowds, tour operators provide travel in small groups. Airlines, cruise companies, accommodation and dining facilities, tourist sites and attractions reduce the number of customers and undertake new spatial arrangements of tables, seats, corridors for movement, etc. In order to avoid queues for tickets and entry to the sites, many of them have introduced online reservations and cashless payments, as well as specific hours for visits, pre-ordered when booking and payment.

Due to travel restrictions, this year the trend for mostly local tourists visiting a destination will be kept, as well as tourist trips to neighboring countries. For the same reason, as well as for fear of infection, short family-type trips close to home will predominate. The preferred transport will be the private car, and the accommodation - mainly in guest houses, boutique or small hotels, instead of large hotel complexes. There will be more and more peaceful vacations in nature, in the countryside or high in the mountains, camping, etc. Many crowded tourist destinations will seek a reopening to tourism in a more sustainable way to avoid the damages it causes.

In general, travel agents will need to take a personalized approach to their clients, who, in turn, will look for experienced agents to help them meet all new requirements of destinations, carriers and travel services providers.

In luxury sector appeared the so-called quarantine shelters, offering helicopter transport, island rental, private apartment with own elevator, personal chef and service staff, which does not change during the entire stay of the guest, 24/7 monitoring of health status, etc.

Meanwhile, due to many failed short breaks and excursions, tourists had the opportunity to rethink their travel attitudes, as well as save money from their unrealized trips. This outlined a new trend towards choosing a trip to a distant destination once a year for purposes other than previous experiences - observing a solar eclipse, northern lights, safari and more. Very popular during the last year was the accommodation (including long-term accommodation), which offers an atmosphere close to home, combined with opportunities for working remotely. In this case, the appearance of the destination is not very important and may be radically different from tourists' places of origin.

In general, the attempt of some cruise companies to organize the so-called cruises to nowhere have not been very successful. As they combine transport, accommodation, meals, excursions to various destinations and entertainment on board, cruise ships provide the full cycle of travel services. With this in mind, it is almost certain that a large number of their clients would not take such trips if landexcursions are canceled. The same goes for cruises that stop at ports and wait for permission from local authorities to land each specific group of tourists.

In order to comply with anti-epidemic measures, as well as to protect the environment, more and more attention is being paid to rail transport as an effective means of domestic and inland transport of passengers and goods. The leader in this initiative is Europe, which has declared 2021 the European Year of Rail, as part of the European Green Deal and the EU's plan to make its economy climate neutral by 2050.

Rail transport is more environmentally friendly than road and air transport, more flexible in terms of number of seats and less dependent on weather conditions.

In an attempt to secure subsequent bookings as well as avoiding bankruptcy, many travel companies have issued vouchers instead of refunds for paid but unfulfilled travels. The terms of use of these vouchers vary between 12 and 18 months from the date of the unrealized trip. To ensure more security for their customers, tour operators offer travel cancelation insurance included in the price of the travel package.

The digitalization of tourist services is extremely important in the new reality. Fast access to information, online reservations and cashless payments are just some of the necessary improvements in tourism. There will be more and more emphasis on innovations such as the Internet of things, chatbots, robot staff, recognition technologies, artificial intelligence, virtual and augmented reality, etc. During the lockdowns there are plenty of destination, landmark and attraction tours online. There are a lot of cultural events that take place online as well. Some of them are paid and manage to collect different amounts of money in order to help their hosts stay in business.

Experts' forecasts for the return of tourism to the levels of 2019 vary within a few years, with over 40% of them predicting stabilization of the industry in 2024 at the earliest.

References:

1. Cruise Lines International Association, Available at https://cruising.org/-/media/research-updates/research/2021-state-of-the-cruise-industry_optimized.ashx, (Accessed: 25 March 2021)
2. Deutsche Welle, Available at https://www.dw.com/en/cruise-industry-tries-to-rebuild-after-coronavirus-shutdowns/a-56177397, (Accessed: 25 March 2021)
3. EuroNews, Available at https://www.euronews.com/travel/2020/10/26/travel-after-2020-the-new-reality (Accessed: 24 March 2021)
4. European Commission, Available at https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_2528 (Accessed: 25 March 2021)
5. Europeean Commission, Available at https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_21_1187 (Accessed: 25 March 2021)
6. HeadOut.com, Available at https://www.headout.com/blog/post-covid-travel-reopening-trends/ (Accessed: 26 March 2021)
7. HeadOut.com, Available at https://www.headout.com/global-travel-reopening-tracker/ (Accessed: 26 March 2021)
8. International Air Transport Association, Available at https://www.iata.org/contentassets/c81222d96c9a4e0bb4ff6ced0126f0bb/iata-annual-review-2020.pdf, (Accessed 26 March 2021)
9. International Civil Aviation Organization, Available at https://www.icao.int/sustainability/Pages/Economic-Impacts-of-COVID-19.aspx, (Accessed: 26 March 2021)
10. TourWriter.com, Available at https://www.tourwriter.com/travel-software-

blog/future-tourism-2021 (Accessed: 26 March 2021)
11. World Health Organization, Available at https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/events-as-they-happen (Accessed: 24 March 2021)
12. World Travel and Tourism Council, Available at https://wttc.org/COVID-19/Safe-Travels-Global-Protocols-Stamp (Accessed: 24 March 2021)
13. World Travel and Tourism Council, Available at https://wttc.org/Portals/0/Documents/SafeTravels%20Documents/WTTC%20Safe%20Travels%20Stamp%20Guide.pdf?ver=2021-02-25-203248-887 (Accessed: 25 March 2021)
14. World Tourism Organization, Available at https://www.unwto.org/covid-19-and-tourism-2020 (Accessed: 24 March 2021)

Nadirova Aytən İlham qızı, müəllim,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: ayten.nadirova678@gmail.com

RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İQTİSADİ İNKİŞAFDA MALİYYƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİ: ELEKTRON TİCARƏTİN ASANLAŞDIRILMASI VƏ MÜHAFİZƏSİ ASPEKTLƏRİ

XXI əsrdə baş verən texnoloji dəyişikliklər özü ilə bərabər yeni xidmətlər gətirmişdir. Bu xidmətlərdən biri də elektron ticarət olmuşdur. Elektron ticarət iqtisadiyyatın demək olar ki, hər sahəsinə öz təsirini göstərir və böyük dəyişikliklərə səbəb olur. Ticarət fəaliyyəti malların alınması və satılması ilə bağlı sahibkarlıq fəaliyyətidir. Elektron ticarət istənilən məkanda ticarət fəaliyyətini reallaşdırmağa imkan verir. Boş vaxta olan ehtiyacın artdığı bugünkü gündə insanları önəmli bir yükdən xilas edir. Elektron ticarət sahəsində baş verən yeniliklərin nəticəsində bir çox ölkə bu sahəni öz gündəminə almışdır. Dünya ölkələri elektron ticarət anlayışını müxtəlif tərəfləri ilə araşdırmağa başlamışdırlar. Müxtəlif üstün cəhətləri sayəsində elektron ticarətə firmalar və istehlakçılar tərəfindən üstünlük verilir. Elektron ticarət məhsul seçimlərinin və keyfiyyətinin artmasını, ödənişlərin sürətli bir şəkildə həyata keçirilməsini təmin edir. Ölkəmizdə rəqəmsal ticarətin inkişaf etdirilməsi və onun müvafiq qanunvericilik bazasının yaradılması məqsədi ilə müxtəlif normativ hüquqi sənədlər və Dövlət Proqramları qəbul edilmişdir.

"Elektron ticarət" iqtisadi kateqoriya kimi.

Hazırda dünyada qlobal problemlərdən ən qorxulusu COVİD-19 virusudur. Koronovirus pandemiyası dünya əhalisinin sosial-iqtisadi həyatında və davranışında təsirli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. İnsanların həyat tərzində baş verən dəyişikliklər onların birbaşa münasibətlərində, həyat fəaliyyətində, sosial iqtisadi münasibətlərində müxtəlif məhdudiyyətlər yaratmaqla daha çox virtual münasibətlərin inkişafına təsir göstərmişdir. Onlardan biri də "elektron ticarətin" genişlənməsi olmuşdur.

Belə ki, Mərkəzi Bankın rəsmi müvafiq hesabatına görə, "2020-ci il ərzində MÖS vasitəsilə aparılan ödəniş əməliyyatlarının ümumi həcmi 223,4 mln. manat, sayı

isə 59,8 mln. ədəd olmuş, son 3 illə müqayisədə əməliyyatların həcmi 19% azalmış, sayı isə 50% artmışdır. Mərkəzi Bankın operatoru olduğu büdcə ödənişləri və kütləvi xidmətlər üzrə ödənişlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada toplanılması üçün yaradılmış Hökumət Ödəniş Portalı üzərindən 2020-ci il ərzində həyata keçirilən əməliyyatların ümumi həcmi 3.3 mlrd. manat, sayı isə 51.9 mln. ədəd təşkil etmiş, bu indikatorlar son 3 ilin göstəricilərini müvafiq olaraq 34% və 39% üstələmişdir. Kart rəqəmsal ödənişlər üzrə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və innovativ həllərin təqdim edilməsi, rəqəmsal ödəniş infrastrukturunun əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, ödəniş ekosisteminin risk əsaslı tənzimləmə və nəzarət çərçivəsinin formalaşdırılması, rəqəmsal ödənişlər üzrə inklüzivliyin artırılması və məsafəli bank xidmətlərinə universal çıxışın təmin edilməsi, maliyyə savadlığının artırılması, biznes və əhalinin rəqəmsal ödəniş xidmətlərindən aktiv istifadəyə təşviq edilməsi əməliyyatı aparılmış, milli valyutada əməliyyatların həcmi 2752 mln. manat, xarici valyutada isə 14.6 mln. ABŞ dolları və 3.1 mln. avro təşkil etmişdir. 2018-ci il ilə müqayisədə sistemdə emal olunan əməliyyatların ümumi sayı 1.9 dəfə, həcmi isə manat üzrə 2.8 dəfə, ABŞ dolları üzrə 2.6 dəfə, avro üzrə 1.6 dəfə artmışdır. Kart infrastrukturu üzrə son 3 il ərzində əhəmiyyətli irəliləyişlər baş vermişdir. 01.01.2021-ci il tarixinə ölkədə fəaliyyət göstərən banklar və poçt rabitəsinin milli operatoru tərəfindən emissiya edilmiş ödəniş kartlarının ümumi sayı 9,6 mln. ədəd olmuş və bu kartların 39%-ni təmassız kartlar təşkil etmişdir. Ödəniş kartlarının ümumi sayında son 3 illə müqayisədə 44%, təmassız kartların sayında isə 5.5 dəfə artım müşahidə olunmuşdur. 01.01.2021-ci il tarixinə "Azərpoçt" MMC-nin xidmət şəbəkəsi də daxil olmaqla ölkə ərazisində ümumilikdə 2779 ədəd bankomat, 57344 ədəd POS-terminal (60%-i və ya 34181 ədədi təmassız olmaqla), 1928 ədəd ödəniş terminalı mövcud olmuşdur. 2018-ci il ilə müqayisədə bankomatların sayı 8%, təmassız POS-terminalların sayı 57%, ödəniş terminallarının sayı isə 24% artmışdır"[2. səh. 5-6].

Azərbaycan Respublikasında elektron ticarətin daha da inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 26 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə "2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı" qəbul edilmişdir. Proqramda qeyd edildiyi kimi "Dövlət Proqramının strateji məqsədi vətəndaş, biznes subyektləri və dövlət strukturları arasında nağdsız ödəniş mühitinin xeyli genişlənməsi, nağd dövriyyənin həcminin minimuma endirilməsi və nəticədə bank sektorunun maliyyə resursları bazasının gücləndirilməsidir. Bu məqsədlə ölkədə rəqəmsal ödəniş xidmətlərinin institusional və hüquqi bazasının gücləndirilməsi, infrastruktur imkanlarının artırılması yolu ilə həmin xidmətlərin çeşidinin, keyfiyyətinin və tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi, habelə onların istifadəsinin kütləviləşdirilməsi başlıca strateji prioritetlərdir" [1. səh. 7].

Elektron ticarət son zamanlar insanlar üçün müxtəlif yeni imkanlar yaradır. Ölkəmizdə elektron ticarətin potensialının tam reallaşdırılması üçün müəyyən problemlərin həll olunması lazımdır. Elektron ticarət fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün lazimi şərait həm istehlakçı, həm də istehsalçı tərəfindən sistemin problemsiz həyata keçirilməsi üçün təmin olunmalıdır.

Bu məqalənin əsas məqsədi informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi nəticəsində yeni fəaliyyət növü kimi meydana çıxmış elektron ticarətin tənzimlənməsi ilə bağlı təşkilati məsələləri tədqiq etməkdir. Elektron ticarət termini ümumiy-

yətlə kompüter və digər elektron avadanlıqlardan istifadə edərək həyata keçirilən müqavilələri və ödənişləri nəzərdə tutur. Kart sahibləri limitləri çərçivəsində istədikləri vaxt və yerlərdə alış-veriş etmək imkanına sahibdirlər. Dünyada yayılma və istifadə sürətinə baxıldığında sistem uğurlu bir şəkildə işləməkdə, inkişaf etməkdə və dəyişilmədə açıq olaraq mövcudluğunu davam etdirməkdədir. Elektron çek vasitəsilə internetdə həyata keçirilən alış-verişlərdə ödəniş etmək mümkündür. Elektron çekin istifadəsi gündəlik həyatda istifadə olunan çek ilə eynidir. İstifadəçilər elektron çekdən istifadə miqdarlarını təyin etmək sərbəstliyinə malikdirlər. İstifadəçilərin aldıqları məhsul üçün qapıda ödəniş etmələri də başqa bir ödəniş üsuludur. Qapıda ödənilən mal və ya xidmətlərin dəyəri nağd və ya kredit kartı ilə ödənilə bilər. Elektron ödəniş vasitələrindən Bitcoin və Paypal-ın istifadəsi son vaxtlarda genişlənmişdir. Paypal sistemində istifadəçilərin kredit kartlarının birbaşa istifadəsinə ehtiyac olmadan, sadəcə elektron poçt vasitəsilə əməliyyat aparmaq mümkündür. İstifadə olunacaq kredit kartının sistemlə eyniləşdirilməsi lazımdır. Yenə də əməliyyatlar kredit kartının virtual kredit kartına çevrilməsi yolu ilə də aparıla bilər. Dünyadakı bütün ölkələrin hədəfi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmək və bu inkişafı daha da irəli apara bilməkdir. Ölkələrin iqtisadi inkişafında qarşıya qoyulmuş ən vacib amili isə yeni texnologiyaların yaradılması, texnoloji yeniliklərin sənayeyə tətbiq edilməsi və bütün bunlarla bərabər istehsal olunan məhsul və xidmətlərin beynəlxalq bazarda yer ala bilməsidir.

İqtisadi maraqların təsərrüfat subyektlərinin ehtiyacları ilə sıx bağlı olduğu nəzərə alındıqda, onu qeyd etmək olar ki, iqtisadi maraqlar sisteminin inkişaf modelinin formalaşmasında ən vacib amillərdən biri ehtiyacların artması qanunudur. Bu da elmi texniki tərəqqiyə əsaslanır. Elektron ticarət baxımından malların və xidmətlərin dövriyyəsi proseslərinin informasiyalaşdırılması və şəbəkələşməsi bazarın subyektlərinin iqtisadi maraqlar sisteminin inkişafını təmin edir. İstehsalçı və istehlakçıların tələblərinin kəmiyyət və keyfiyyət cəhətdən artması elektron ticarət bazarının istehsalçılarını davamlı olaraq inkişafa, yeniliklərdən istifadəyə məcbur edir. Bu məhsullara bütün resurslardan baxa bilmək üçün 3D fototexnikadan istifadə, saytın işləməsini, məhsulların sifariş olunma müddətini sürətləndirmək üçün unikal texnologiyadan istifadə oluna bilər.

Hazırda elektron ticarətin tətbiqi çox genişlənmişdir. Texnologiyanın günü-gündən inkişaf etməsi elektron ticarətə də öz təsirlərini göstərir. Sürətlə inkişaf edən bu sahədəki yeniliklərə ayaq uydurmaq üçün ölkələr öz qanunvericiliklərində dəyişikliklər edirlər. İndiki dövrdə demək olar ki, əksər şirkətlər elektron ticarətlə məşğul olmağa çalışırlar. Şirkətlər internetdən istifadə etməklə müştərilərə daha yaxın olurlar. Elektron ticarət ölkə iqtisadiyyatına önəmli dərəcədə təsir göstərir. Elektron ticarət fəaliyyətinin tətbiqi ilə ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrini genişləndirmək, xarici ticarəti inkişaf etdirmək mümkündür. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən və davam edən infrastruktur işləri, "Elektron ticarət haqqında" və "Elektron imza və elektron sənəd haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu kimi hüquqi tənzimləmələr ölkənin elektron ticarət sahəsində xeyli irəliləməsində önəmli rol oynamışdır. Bununla bərabər, həm fiziki infrastruktur, həm də hüquqi cəhətdən bəzi əskik tərəflər qalmaqdadır. Lazımi hüquqi infrastrukturun yaradılması fiziki infrastrukturun yaradılmasından daha mürəkkəb görünür. Elektron ticarət və elektron imza qanunlarının bəzi maddələrində konseptual qarışıqlığın yaşanmasına yol açа biləcək ifadələr vardır. Bu qanun-

ların gözdən keçirilərək, meydana çıxa biləcək qarışıqlıqların qarşısının alınması üçün uyğun dəyişikliklərin edilməsi tövsiyə olunur. Məsələn, Elektron ticarət haqqında qanunun 1.6-cı maddəsində "kommersiya bildirişi" ifadəsi yerinə "elektron kommersiya bildirişi" ifadəsinin istifadə olunmağı daha məqsədəuyğun hesab olunar. Elektron ticarət fəaliyyəti həyata keçirən təşkilatlarin elektron ticarət bildirişləri göndərərkən vaxta diqqət edilməməsi və ya məzmunun müştərini narahat edə biləcəyi düşünülmədən göndərilməsi istehlakçı haqları cəhətdən araşdırılmalı bir məsələdir. Bu baxımdan, mövzunun araşdırılaraq bildirişlərin göndərilməsindən öncə istehlakçıdan icazə alınması kimi bir şərtin olması istehlakçıların müdafiəsi baxımından çox önəmlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. 2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Rəqəmsal Ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı
2. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-2023-cü illər üçün Rəqəmsal Ödəniş Strategiyası
3. Tağıyev X.R., Rüstəmov T.H. Rəqamsal ödənişlər və elektron bankçılıq xidmətləri. Bakı 2021.
4. Руденко Евгения Юрьевна, (2015), Понятие И Правовое Регулирование Электронной Торговли, Научный журнал КубГАУ, №111(07)
5. Cheok, Lawrence and others, (2013), E-Commerce Trends and Payment Challenges for Online Merchants: Beyond Payment, Moduslink Whitepaper.
https://www.cbar.az/.gov.az

Səbzəliyev Mahir Mirzəxan oğlu,
riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor,
Email: sabzalievm@mail.ru
Bəyəliyev Ramiz Məmmədcəfər oğlu,
fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, dosent,
Bakı Biznes Universiteti

KOMPLEKS ƏDƏD ANLAYIŞININ DAXİL EDİLMƏSİNƏ DAİR BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR

Orta məktəbin X sinfində şagirdlər kompleks ədəd anlayışı ilə tanış edilirlər. Kompleks ədədə belə tərif verilir: "Kvadrat -1-ə bərabər olan ədəd, *i*-ilə işarə edək x və y istənilən həqiqi ədədlər olduqda $x+iy$ şəklindəki ədədlərə kompleks ədədlər deyilir". Kompleks ədədlərə bu tərif verilənə qədər şagirdlərə həmişə öyrədilir ki, istənilən ədədin kvadratı mənfi deyil. Yalnız sıfrın kvadratı sıfra bərabərdir. İstər mənfi, istərsə də müsbət ədədlərin kvadratları müsbət ədədlərdir. Lakin kompleks ədədlərə tərif verilərkən deyilir ki, kvadratı-1-ə bərabər olan ədəd "*i*" ilə işarə edək. Bu necə başa düşülə bilər? Çox təəssüflə qeyd edilməlidir ki, ali məktəblər Azər-baycan dilində

olan dərsliklərin və dərs vəsaitlərinin də demək olar ki, hamısında kompleks ədədlərə belə tərif verilmişdir. Ali məktəblərdə riyazi fənləri tədris edən müəllimlərin də çoxu bu tərifdən istifadə edirlər. Əslində isə kompleks ədədlərə aşağıdakı kimi tərif verilməlidir.

x və y hər ikisi həqiqi ədədlər olduqda (x, y) şəkilli bütün cütlər çoxluğuna baxaq. Hər bir belə cütü bir hərflə, məsələn, $z = (x, y)$ ilə işarə edək. İki $z_1 = (x_1, y_1)$ və $z_2 = (x_2, y_2)$ cütləri o zaman bərabər hesab olunurlar ki, $x_1 = x_2$, $y_1 = y_2$ olsun. Bütün belə cütlər çoxluğuna iki cütün cəmi və hasili əməllərini aşağıdakı qayda ilə təyin edək:

1. $z_1 + z_2 = (x_1, y_1) + (x_2, y_2) = (x_1 + x_2, y_1 + y_2)$;
2. $z_1 z_2 = (x_1, y_1) \cdot (x_2, y_2) = (x_1 x_2 - y_1 y_2, x_1 y_2 + x_2 y_1)$.

Toplama və vurma əməlləri belə təyin edildikdə (x, y) şəkildə olan bütün cütlər çoxluğuna kompleks ədədlər çoxluğu, hər bir $z = (x, y)$ cütünə isə kompleks ədəd deyilir.

Şərtləşək ki, $(x,0)$ şəkildə olan kompleks ədədləri $(x,0) = x$ kimi yazacağıq. $(0,1)$ kompleks ədədi kompleks ədədlər çoxluğuna xüsusi rol oynadığına görə onun üçün xüsusi işarə qəbul edilmişdi $(0,1) = i$.

Göstərmək olar ki, yuxarıda qəbul edilən vurma qaydasına görə $i^2 = -1$ olur.

Doğrudan da,

$$i^2 = i \cdot i = (0,1) \cdot (0,1) = (0 \cdot 0 - 1 \cdot 1, 0 \cdot 1 + 0 \cdot 1) = (-1 \cdot 0) = -1.$$

i-əy xəyal vahid deyilir. Göstərmək olar ki, hər bir $z = (x, y)$ kompleks ədədini $z = x + iy$ şəkildə yazmaq olar. Bunun üçün əvvəlcə qeyd edək ki, $(0, y) = (y,0) \cdot (0,1)$ bərabərliyi doğrudur. Doğrudan da, kompleks ədədlərin vurulma qaydasına əsasən yaza bilərik:

$$(y,0) \cdot (0,1) = (y \cdot 0 - 0 \cdot 1, y \cdot 1 + 0 \cdot 0) = (0, y).$$

Bu bərabərlikdən və kompleks ədədlərin toplama qaydasından istifadə edərək alırıq:

$$z = (x, y) = (x,0) + (0, y) = (x,0) + (y,0) \cdot (0,1) = x + yi.$$

Kompleks ədədin $z = x + iy$ şəklində yazılışına onun cəbri şəkli, $z = (x, y)$ yazılışına isə onun cüt şəklində yazılışı deyilir. x-ə z kompleks ədədinin həqiqi hissəsi deyilir və $\mathrm{Re}\, z = x$ kimi işarə olunur. Bu işarə həqiqi mənasını verən "realis" latın sözündən götürülmüşdür. y-ə kompleks ədədin xəyali hissəsi deyilir və $\mathrm{Im}\, z = y$ kimi işarə olunur. Bu işarə xəyali mənasını verən "imaqinarius" latın sözündən götürülmüşdür.

$(x,-y) = x - iy$ ədədinə $z = (x, y) = x + iy$ kompleks ədədinə qoşma kompleks ədəd deyilir və $\bar{z} = x - iy$ kimi işarə olunur.

Qeyd edək ki, $i^2 = -1$ olmasından alınır ki, i-nin istənilən tam üstlü qüvvəti -

1,1i,-i ədədlərindən birini verir. Məsələn,

$$i^3 = i^2 \cdot i = -1 \cdot i = -i, i^4 = (i^2)^2 = (-1)^2 = 1, i^5 = i^4 \cdot i = 1 \cdot i = i \text{ və s.}$$

Kompleks ədədlərin cəbri şəklinə əsasən yuxarıda verilən vurma qaydası belə alınır:

$$z_1 \cdot z_2 = (x_1, y_1) \cdot (x_2, y_2) = (x_1 + iy_1) \cdot (x_2 + iy_2) = x_1x_2 + ix_1y_2 + ix_2y_1 + i^2y_1y_2 =$$
$$= (x_1x_2 - y_1y_2) + i(x_1y_2 + x_2y_1) = (x_1x_2 - y_1y_2, x_1y_2 + x_2y_1).$$

Cəbri şəkildə verilmiş $z_1 = x_1 + iy_1$ kompleks ədədinin $z_2 = x_2 + iy_2$ kompleks nisbətini belə tapma olar:

$$\frac{z_1}{z_2} = \frac{x_1 + iy_1}{x_2 + iy_2} = \frac{(x_1 + iy_1)(x_2 - iy_2)}{(x_2 + iy_2)(x_2 - iy_2)} = \frac{x_1x_2 - ix_1y_2 + ix_2y_1 - i^2y_1y_2}{x_2^2 - (iy_2)^2} =$$
$$= \frac{(x_1x_2 + y_1y_2) - i(x_1y_2 - x_2y_1)}{x_2^2 + y_2^2} = \frac{x_1x_2 + y_1y_2}{x_2^2 + y_2^2} - \frac{x_1y_2 - x_2y_1}{x_2^2 + y_2^2} i.$$

Qeyd edək ki, bərabər olmayan iki kompleks ədədləri müqayisə etmək olmaz. Hər bir $z = (x, y)$ kompleks ədədi koordinat müstəvisi üzərində (x, y) koordinatı bir $M(x, y)$ nöqtəsi ilə və ya $\overline{OM}$ vektoru ilə təsvir oluna bilər.

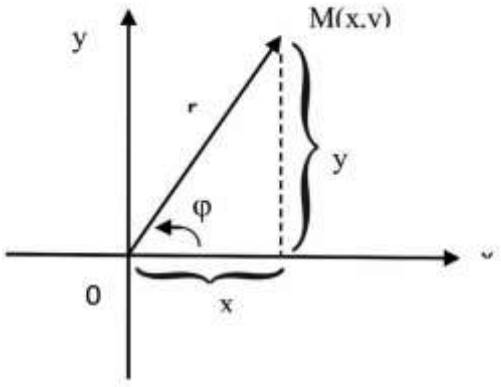

$\overline{OM}$ vektorunun uzunluğuna $z = x + iy$ kompleks ədədinin modulu deyilir və mod z və ya $|z|$ kimi işarə olunur. Şəkildən aydındır ki, $z = x + iy$ kompleks ədədinin modulu

$$r = |z| = \sqrt{x^2 + y^2}$$

düsturu ilə təyin edilir. $\overline{OM}$ vektorunun OX oxunun müsbət istiqaməti ilə əmələ gətirdiyi bucağı φ ilə işarə edək. Şəkildən aydındır ki,

$$\cos\varphi = \frac{x}{r} = \frac{x}{\sqrt{x^2 + y^2}}, \ \sin\varphi = \frac{y}{r} = \frac{y}{\sqrt{x^2 + y^2}} \qquad (1)$$

düsturları doğrudurlar. Bu düsturlardan təyin olunan φ-yə $z = x + iy$ kompleks ədədinin arqumenti deyilir və $\varphi = arqz$ kimi işarə olunur. Aydındır ki, φ üçün (1) bərabərliklərini ödəyən sonsuz sayda qiymətlər vardır. Çox vaxt bu qiymətlərdən

$-\pi < \varphi \le \pi$ şərtini ödəyənini götürürlər. Qeyd edək ki, φ -ni $\varphi = arctg\frac{y}{x}$ bərabərliyindən də təyin etmək olar.

(1) düsturlarından $x = r\cos\varphi, y = r\sin\varphi$ tapıb, x və y-in bu ifadələrini $z = x + iy$ düsturunda yerlərinə yazsaq,

$$z = r(\cos\varphi + i\sin\varphi) \qquad (2)$$

alarıq. (2)-yə z kompleks ədədinin triqonometrik şəkli deyilir.

Kompleks ədədlərin təsvir olunduğu koordinat müstəvisinə kompleks müstəvi, OX oxuna həqiqi o*x*, *OY* oxuna xəyali o*x* deyilir.

Qeyd edək ki, xəyali hissəsi sıfra bərabər olan kompleks ədədlər həqiqi ədədlərdir. Həqiqi hissəsi sıfra bərabər olan kompleks ədədlərə sıfır xəyali ədədlər deyilir, onlar $0 + yi = yi$ şəklində olurlar. Müsbət həqiqi ədədlərin modulları özlərinə bərabər-dir, arqumentləri isə sıfırdır. Ona görə istənilən müsbət a ədədini triqonometrik şəkil-də $a = a(\cos 0 + i\sin 0)$ kimi yazırlar. Mənfi $a < 0$ həqiqi ədədinin modulu $|a|$-ya, ar-qumenti π-yə bərabərdir. Ona görə ixtiyari $a < 0$ həqiqi ədədi triqonometrik şəkildə $a = |a|(\cos\pi + i\sin\pi)$ kimi yazırlar. $b > 0$ olduqda bi sıfır xəyali ədədinin modulu b –yə, arqumenti $\frac{\pi}{2}$ -yə bərabərdir və triqonometrik şəkildə $bi = b\left(\cos\frac{\pi}{2} + i\sin\frac{\pi}{2}\right)$ kimi yazılır. $b < 0$ olduqda bi ədədinin modulu $|b|$ -yə, arqumenti $-\frac{\pi}{2}$-yə bərabərdir və triqonometrik şəkildə $bi = |b|\left[\cos\left(-\frac{\pi}{2}\right) + i\sin\left(-\frac{\pi}{2}\right)\right]$ kimi yazılır.

İsbatsız olaraq qeyd edək ki, triqonometrik şəkildə verilmiş iki $z_1 = r_1(\cos\varphi_1 + i\sin\varphi_1)$, $z_2 = r_2(\cos\varphi_2 + i\sin\varphi_2)$ kompleks ədədlərinin hasili

$$z_1, z_2 = r_1 r_2[\cos(\varphi_1 + \varphi_2) + i\sin(\varphi_1 + \varphi_2)],$$

qisməti isə

$$\frac{z_1}{z_2} = \frac{r_1}{r_2}[\cos(\varphi_1 - \varphi_2) + i\sin(\varphi_1 - \varphi_2)]$$

düsturları ilə təyin edilirlər.

$z = r(\cos\varphi + i\sin\varphi)$ kompleks ədədinin *n*-ci dərəcədən qüvvəti üçün

$$z^n = r^n(\cos n\varphi + i\sin n\varphi),$$

n-ci dərəcədən kökü üçün isə

$$\sqrt[n]{z} = \sqrt[n]{r}\left(\cos\frac{\varphi + 2k\pi}{n} + i\sin\frac{\varphi + 2k\pi}{n}\right)$$

düsturları doğrudurlar. Kökalma düsturunda *k*-ya sonsuz sayda $k = 0, \pm1, \pm2, ...$ qiymətlərini vermək olar. Lakin bu zaman yalnız *n* sayda müxtəlif kompleks ədədlər alınır. Ona görə də *k*-ya $0,1,2,...,n-1$ qiymətlərini vermək kifayətdir.

Əliyev Əkbər Bayram oğlu, professor,
AMEA-nın Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu,
Azərbaycan Neft və Sənaye Universiteti,
İsmailzadə Zəhra,
AMEA-nın Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu

DƏYİŞƏN ARTIM TƏRTİBƏ VƏ LOQARİFMİK QEYRİ-XƏTTİLİYƏ MALİK HİPERBOLİK TƏNLİKLƏR ÜÇÜN QARIŞIQ MƏSƏLƏ

Son dövrlərdə yeni texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədar olaraq, qeyri standart tənliklərin araşdırılması zərurəti yaranmışdır. Xüsusi törəməli dəyişən dərəcəli artım tərtibinə malik hiperbolik tənliklər üçün başlanğıc sərhəd məsələləri həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyətinə görə böyük maraq kəsb edir [1-6]. Təqdim olunan işdə dəyişən artım tərtibinə və loqarifmik qeyri-xəttiliyə malik bir sinif yarım xətti hiperbolik tənlik üçün qarışıq məsələ araşdırdırilir.

Məsələnin qoyuluşu.

Tutaq ki, $\Omega \subset R^n$ kifayət qədər hamar Γ sərhədinə malik məhdud oblastdır. $R_+ \times \Omega$ oblastında aşağıdakı qarışıq məsələyə baxaq:

$$u_{tt} - \Delta u + u_t = u|u|^{p(x)-2} ln|u|^{k(x)}, \quad (1)$$

$$u(t,x) = 0,\ t > 0,\ x \in \Gamma, \quad (2)$$

$$u(0,x) = \varphi(x),\ u_t(0,x) = \psi(x),\ x \in \Omega, \quad (3)$$

Burada $R_+ = [0,+\infty)$, $u_t = \frac{\partial u}{\partial t}$, $u_{tt} = \frac{\partial^2 u}{\partial t^2}$, $\Delta = \frac{\partial^2}{\partial x_1^2} + \ldots + \frac{\partial^2}{\partial x_n^2}$ - Laplas operatoru,

- $u()$ $R_+ \times \Omega$-da təyin edilmiş həqiqi qiymətli funksiyadır. $p(x)$ və $k(x)$ funksiyaları aşağıdakı şərtləri ödəyir:

- $p(.)$ funksiyası loqarifmik Hölder şərtini ödəyir, yəni elə $A > 0$ ədədi var ki, istənilən

$$x, y \in \Omega \text{ üçün } |x-y| < \delta, \quad 0 < \delta < 1$$
$$|p(x) - p(y)| \le -A\, log|x-y| \quad (4)$$

bərabərsizliyi ödənilir və elə $p_1,\ p_2$ sabitləri var ki,

n = 1,2 halında $2 < p_1 \le p(x) \le p_2, \quad x \in \Omega,$, (5)

n ≥ 3 halında $2 < p_1 \le p(x) \le p_2 < \frac{2(n-1)}{n-2}, \quad x \in \Omega,$ (6)

- $k(x) > 0$, x ∈ $\overline{\Omega}$ -da təyin olunub və kəsilməz funksiyadır. (7)

Dəyişən $p(\cdot)$ dərəcədən Lebeq mənada inteqrallanan funksiyalar çoxluğunu $L_{p(\cdot)}(\Omega)$ilə işarə edək:

$$L_{p(\cdot)}(\Omega) = \left\{ v(.): \Omega \to R, \quad \int_\Omega |v(x)|^{p(x)} dx < +\infty. \right\}.$$

$L_{p(\cdot)}(\Omega)$ fəzasında aşağıdakı qayda ilə norma təyin edilir

$$\|v\|_{p(\cdot)} = inf \left\{ \lambda > 0; \quad \int_0^l \left| \frac{v(x)}{\lambda} \right|^{p(x)} dx \le 1 \right\}.$$

Məlumdur ki, bu şərt daxilində $L_{p(\cdot)}(\Omega)$ Banax fəzasıdır.

Dəyişən dərəcəli $W^1_{p(\cdot)}(\Omega)$ Sobolev fəzası aşağıdakı şəkidə təyin olunur:

$W^1_{p(\cdot)}(\Omega) = \{v: \quad v, v_x \in L_{p(\cdot)}(\Omega)\}$, $\|v\|_{W^1_{p(\cdot)}(\Omega)} = \|v\|_{L_{p(\cdot)}(0,l)} + \|v_x\|_{L_{p(\cdot)}(\Omega)}$

$\dot{W}^1_2(\Omega)$ilə $W^1_2(\Omega)$-nın aşağıdakı alt fəzasının işarə edək:

$\dot{W}^1_2(\Omega) = \{u: \ u\epsilon W^1_2(\Omega), \ u(x) = 0, x \in \Gamma\}$.

Aşağıdakı çoxluğu daxil edək:

$$H^1_{T,\infty} = \left\{u(.): \ u(.) \in L_\infty\left(0,T; \dot{W}^1_2(\Omega)\right), u_t(.) \in L_\infty\left(0,T; L_2(\Omega)\right)\right\}$$

Tərif. (1)-(3) məsələsinin $[0,T]\times\Omega$ oblastında zəif həlli dedikdə, elə $u(.) \in H^1_{T,\infty}$funksiyalar cütü başa düşülür ki, istənilən $\eta(ş) \in H^1_{T,\infty}$, $\eta(T,x) = 0$ üçün

$$\int_0^T [-\langle u_t(t,\cdot), \eta_t(t,\cdot)\rangle + \langle \nabla u(t,\cdot), \nabla\eta(t,\cdot)\rangle]dt + \int_0^T \langle u_t(t,\cdot), \eta(t,\cdot)\rangle \, dt =$$

$$= \int_0^T \left\langle |u(t,.)|^{p(x)} ln|u(t,.)|^{k(x)}, \eta(t,\cdot)\right\rangle dt,$$

$$\lim_{t\to 0}\langle u(t,\cdot) - \varphi(\cdot), \eta(t,\cdot)\rangle_{\dot{W}^1_2(\Omega)} = 0.$$

Burada, $\langle\cdot,\cdot\rangle_{\dot{W}^1_2(\Omega)}$ $\dot{W}^1_2(\Omega)$ ilə ona ikili fəza arasındakı təsirdir.

Tutaq ki, (4),-(7) şərtləri ödənilir. Onda istənilən $\varphi(\cdot) \in \dot{W}^1_2(\Omega)$, $\psi \in L_2(\Omega)$, başlanğıc verilənləri üçün elə $T' > 0$ var ki, (1)-(3) məsələsinin yeganə $u(.)) \in H^1_{T',\infty}$ həlli var. Belə ki,

$T_{\max} = \max T'$ həmin həllin varlığı üçün maksimal intervalın uzunluğudursa, onda aşağıdakılardan biri ödənilir:

1) $\lim\limits_{t\to T_{max}} \sum_{i=1}^2 [\|u_t(t,\cdot)\|^2 + \|\nabla u(t,\cdot)\|^2] = +\infty$;

2) $T_{\max} = +\infty$.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ruzicka M. Electrorheological fluids: modeling and mathematical theory, Lecture Notes in Math., Springer, Berlin, 1748, 2000, 178 p., MR1810360.

2. Zhikov V.V. Questions of convergence duality and averaging for functionals of the calculus of variations, Izv. Akad. Nauk SSSR Ser. Mat., 47(5), 1983, 961–995; English transl. Math.USSR-Izv. 23(2), 1984, 243–276, MR718413.

3. Antontsev S. Wave equation with p(x,t)−Laplacian and damping term: blow-up of solutions, C.R. Mecanique, 339(12), 2011, 751-755.

4. Messaoudi S.A., Talahmeh A.A. A blow-up result for a nonlinear wave equation with variable-exponent nonlinearities, Math. Meth. Appl. Sci., 96, 2017, 1509-1515.

5. Kafini M., Messaoudi S., Local existence and blow up of solutions to alogarithmic nonlinear wave equation with delay, Applicable Analysis.

https://doi.org/10.1080/00036811.2018.1504029

6. Алиев А.Б., Шафиева Г.Х., Разрушение решений смешанной задачи для систем волновых уравнений с граничной диссипацией и внутренним нелинейным фокусирующим источником переменного порядка роста, Дифференциальные уравнения, 57(3), 2021, 313 – 325.

Aslanov Həmdulla İsrafil oğlu,
fizika - riyaziyyat elmləri doktoru, professor,
Axundov Ədalət Yavuz oğlu,
riyaziyyat üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu

RİYAZİYYATIN BƏZİ TƏTBİQLƏRİ HAQQINDA

Böyük alman riyaziyyatçısı Qauss demişdir: "Elmlər yalnız o zaman kamilləşir ki, ona riyaziyyat tətbiq edilmiş olsun". Qaussun uzaqgörənliklə söylədiyi bu kəlam müasir elmi-texniki inqilab dövründə daha artıq nəzərə çarpmadadır. Riyaziyyatın mexanika, fizika və digər texniki sahələrdə tətbiqləri təbii görünsə də, onun iqtisadiyyatda, biologiyada təbabətdə sosioloji tədqiqatlarda, dilçilikdə və s. tətbiqləri olduqca maraqlıdır. Riyaziyyat təbiəti öyrənmək üçün qüdrətli bir vasitə olub, kainatın sirlərini açmaqda insanların ən yaxın köməkçisidir.

Qalileyə görə, dünya riyaziyyat dilində yazılmış bir kitabdır: bunu ancaq həmin dilə yiyələnənlər oxuyub öyrənə bilərlər. Bizi əhatə edən aləmi öyrənərkən riyaziyyat, adətən, birbaşa deyil, başqa elmlər vasitəsilə tətbiq edilir. İndiki dövrdə biliklərin müxtəlif sahələrində gedən "riyaziləşmə" prosesi və bunun müsbət nəticələri bu elmin aparıcı rolunu bir daha təsdiq edir.

Son illərdə riyazi modelləşdirmə metodu fiziki proseslərdə və texnikanın bir çox sahələrində geniş tətbiq edilir. Eləcədə riyazi modelləşmə tibdə və immunologiyada daha çox tətbiq olunur. Keçən onilliklər ərzində immunologiyanın sürətli inkişafı canlı orqanizm antigenlərinin təsirinə immunoloji cavablarının tam sahəsini yaratmağa imkan vermişdir. Riyaziyyatın bioloji tədqiqatlarda və ekologiyada tətbiqlərinə aid aşağıdakı maraqlı məsələləri nəzərdən keçirək.

1. Hər hansı cinsin artma modelinə (populyasiyasına) baxaq. Əgər cinsin artması üçün lazım olan ehtiyatlar və şərait kifayət qədər olarsa, bu halda cinsin artma sürəti cinsin həcmi ilə mütənasib olar. Cinsin t aninda sayını göstərən kəmiyyəti $x(t)$ ilə işarə etsək, onda $x(t)$ funksiyası üçün sadə

$$\frac{dx(t)}{dt} = ax(t)$$

diferensial tənliyini alaraq. Məlum olduğu kimi bu tənliyinin ümumi həlli $x(t) = ce^{at}$ şəklindədir. Əgər hər hansı $t = t_0$ anında cinsin ölçüsü (miqdarı) məlum olarsa, bu halda c sabitini birqiymətli olaraq tapmaq mümkün olar: $c = x(t_0) = e^{-at}$.

Nəticədə $x(t) = x(t_0)e^{a(t-t_0)}$ alarıq. Əgər başlanğıc $t_0 = 0$ anında $x(0)$ məlum olarsa, oda istənilən t zamanında cinsin sayı üçün $x(t) = x(0)e^{at}$ olduğunu alarıq.

Bu onu göstərir ki, cins eksponensial artma sürətinə malikdir. Əgər $a > 0$ olarsa, zaman keçdikcə cinsin miqdarı artır, $a < 0$ olduqda isə azalır və zaman keçdikcə sıfra yaxınlaşır.

Tutaq ki, $a - 0{,}1$. Bu halda cinsin artma ölçüsü $x(t) = x(0)e^{0{,}1t}$ qanunu ilə dəyişər. Əgər $x(0) = 1000$ olarsa, 10 saat müddətində cinsin həcmi necə dəyişər? Qanunu nəzərə alsaq $x(10) = 1000e^{0{,}1\cdot 10} = 1000e \approx 1000 \cdot 2{,}718 = 2718$ olar. Yəni cinsin həcmi

2718-ə bərabər olar.

2. Fərz edək ki, bakteriyanın populyasiyası elə artıma malikdir ki, t anında artma sürəti $\frac{1}{1-2t}$ kəmiyyət ilə ifadə olunur.

Əgər başlanğıc populyasiya $x(0)=1000$ olarsa $t=4$ saat və $t=12$ saat müddətində populyasiyanın həcmi necə olar? Bu məsələni həll etmək üçün populyasiyanın dəyişmə qanunundan istifadə olunur. Həmin qanuna görə $\frac{dx(t)}{dt}=\frac{1}{1+2t}x(t)$ olmalıdır. Bu birinci tərtib xətti diferensial tənlikdir. Bu tənliyin ümumi həlli $x(t)=c(1+2t)^{1/2}$ kimidir. Əgər $x(0)=1000$ başlanğıc şərtini nəzərə alsaq $c=1000$ alarıq. Onda axtarılan həll $x(t)=1000(1+2t)^{1/2}$ olar. $t=4$ olduqda populyasiya artımı

$x(4)=1000(1+8)^{1/2}=3000,$ $t=12$ olduqda isə $x(12)=1000(1+24)^{1/2}=5000$ olar.

3. Əgər cinsin inkişaf sürəti $\frac{dx(t)}{dt}$ kəmiyyəti öz işarəsini ardıcıl olaraq müsbətdən mənfiyə, yaxud əksinə dəyişərsə, onda cinsin populyasiyası gah artar, gah da azalar. Bu halda proses $\frac{dx(t)}{dt}=rx(t)\cos t$ diferensial tənliyi ilə təsvir edilər, burada t müsbət kəmiyyətdir. Bu tənlik populyasiyanın mövsümi dəyişməsini təsbit edən sadə model adlanır. Bu tipli proseslər mövsümi xarakterə malik faktorlardan asılı olur. Baxılan tənliyin ümumi həlli $x(t)=xe^{r\sin t}$ şəklində olur. $t=0$ olduqda $c=x(0)$ alırıq.

Nəticədə $x(t)=x(0)e^{r\sin t}$ alarıq.

Populyasiyanın ən böyük qiyməti $e^{r}x(0)$ -ə bərabər olub, bu qiyməti $t=\frac{\pi}{2}$, $\frac{5\pi}{2},\frac{9\pi}{2},...$ nöqtələrində alır, çünki bu nöqtələrdə $\sin t=1$ olur. Ən kiçik qiymət isə $t=\frac{3\pi}{2}$, $\frac{7\pi}{2},\frac{11\pi}{2},...$ nöqtələrində alınır və $e^{-r}x(0)$ olur.

Bu modeldə populyasiyanın həddi 2π periodu ilə $e^{r}x(0)$ -dan $e^{-r}x(0)$ -a kimi dəyişir. Zamanın $t=0,2\pi,4\pi,...$ momentləri yemin ən asan əldə edilməsi dövrü kimi, (yay mövsümi kimi), $t=\pi,3\pi,5\pi,...$ isə yemin çətin əldə edilən momentləri hesab edilə bilir (qış mövsümi kimi). Bir il zamanı 2π ölçü vahidinə uyğundur. Bu misallar göstərir ki, təbiətşünaslığın bir çox sahələrində olduğu kimi, biologiyada, tibbi elmlərdə və ekoloji proseslərin öyrənilməsi prosesində riyaziyyatın bir çox sahələrinin geniş tətbiq sahələri vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Elşar Orucov, Ekonometrika, "Avrora", Bakı, 2018.
2. H. Бейли, Математика в биологии и медицине, Изд. «Мир», Москва, 1970.

Soltan Ali Aliyev, professor,
Institute of Matematics and Mechanics of NAS of Azerbaijan,
Irada Arif Ibadova, Associate professor,
Institute of Control System of NAS of Azerbaijan

BRANCHING PROCESS MODEL WITH MIGRATION AND CONTINUOUS TIME

Branching processes are mathematical models of many physical, chemical, biological, genetic, demographic and other processes. Amond them is branching process with in migration. In this work we conside a model of the branching process with migration and continuous time.

Let $\mu(t), t \geq 0$ be a Markov branching process with one type of particles and migration. $\mu(t)$ means the number of particles at the time $t \in [0,\infty)$.

We suppose, that at the time $t = 0,$ the process starts with one particle, $\mu(0) = 1.$

The process $\mu(t)$, $t \in [0,\infty)$ them $\Delta t \to 0$ is given by transition probabilities

$$P\{\mu(t+\Delta t) = j \mid \mu(t) = i\} =$$

$$= \begin{cases} 1 + q_0 \Delta t + o(\Delta t), & i = j = 0; \\ q_i \Delta t + o(\Delta t), & i = 0,\ j = 1,2,...; \\ \left(p_0 + \sum_{e=1}^{n} r_e \right)(\Delta t) + o(\Delta t), & i = 1,\ j = 0; \\ 1 + (q_0 + r_0 + p_1)\Delta t + o(\Delta t), & i = 1,\ j = 1; \\ (p_j + q_{j-1})\Delta t + o(\Delta t), & i = 1,\ j = 2 \\ \sum_{e=1}^{n} r_e \Delta t + o(\Delta t), & 1 < i \leq m,\ j = 0; \\ (p_0 + r_1)\Delta t + o(\Delta t), & i = 2,3,...,\ j = i-1; \\ r_{i-j}\Delta t + o(\Delta t), & i = 2,3,...,\ j < i-1; \\ 1 + (q_0 + r_0 + ip_1)\Delta t + o(\Delta t), & i = 2,3,...,i = j; \\ (ip_{j-i+1} + q_{j-i})\Delta t + o(\Delta t) & i = 2,3,...,i < j; \\ o(\Delta t) & \textit{in other cases} \end{cases}$$

where m is a fixed integer, and p_k, q_k, r_n satisfy the conditions

$$p_k \geq 0, k \neq 1, p_1 < 0, \sum_{k=0}^{\infty} p_k = 0,$$

$$q_k \geq 0, k \neq 0, q_0 < 0, \sum_{k=0}^{\infty} q_k = 0,$$

$$r_n \geq 0, n = \overline{1,m}, r_0 < 0, \sum_{k=0}^{\infty} r_k = 0.$$

Note, that $p_k(k=0,1,...)$ is the intensity of reproduction particle, $q_k(k=0,1,...)$ is the intensity of immigration, and $r_n(n=\overline{0,m})$ is the intensity of emigration.

An important feature of the branching process is the generating function. In the classical case, for processes with continuous time, it is obtained from the differential equation. We introduce the following generating functions:

$$F(t,s)=\sum_{n=0}^{\infty} p\{\mu(t)=n\}s^n,\ |s|\le 1,$$

$$f(s)=\sum_{n=0}^{\infty} p_n s^n,\ |s|\le 1,$$

$$g(s)=\sum_{n=0}^{\infty} q_n s^n,\ |s|\le 1,$$

$$r(s)=\sum_{n=0}^{\infty} r_n s^{-n},\ |s|\le 1.$$

Under some conditions on this generating functions the limit theorems on the convergence of branching processes with migration and continuous time are obtained.

Fatma Aydin Akgun,
Department of Mathematical Engineering,
Yildiz Technical University, Istanbul, Turkey,
Email: fakgun@yildiz.edu.tr
Mamed Bayramoglu,
D.Sc. (Ph./Math.), professor,
Institute of Mathematics and Mechanics
Of NAS of Azerbaijan

ON REGULARIZED TRACE OF ADIFFERENTIAL OPERATOR WITH BOUNDED OPERATOR COEFFICIENT

Let H be separable Hilbert Space with infinite dimension. In Hilbert space $H_1 = L_2(0,\pi,H)$,we consider the operators L_0 and L which are defined by the differential expressions

$$l_0(y) = (-1)^n y^{(2n)}(x), \quad (1)$$

$$l(y) = (-1)^n y^{(2n)}(x) + Q(x)y(x), \quad (2)$$

respectively and same boundary conditions

$$y'(0) = y'''(0) = \ldots = y^{(2n-1)}(0) = y(\pi) = y''(\pi) = \ldots = y^{(2n-2)}(\pi) = 0.$$

Let the operator function $Q(x)$in (2) satisfies the following conditions;

1.For all $x \in [0,\pi]$, $Q(x): H \to H$ is a self adjoint kernel operator. $Q(x)$ has a second order continuous derivative in the interval $[0,\pi]$ according to the norm in space $\sigma_1(H)$.

2.$\|Q\| < \frac{3^{2n}-1}{2^{2n+1}}$

3. H has an orthonormal basis $\{\varphi_k\}_{k=1}^{\infty}$satisfying the condition $\sum_{n=1}^{\infty}\|\mathrm{Q(x)}\varphi_k\| < \infty$.

Here $\sigma_1(H)$: $H \to H$ is the space of kernel operators[1].The inner products in the spaces H_1 and H will be denoted by $(.,.)$ and $(.,.)_H$respectively. Further, the sum of eigenvalues of a kernel operator A will be denoted by trA and the norm in H will be denoted by $\|.\|_H$. The spectrum of the operator L_0 is the set of

$$\sigma(L_0) = \left\{\left(m+\frac{1}{2}\right)^{2n}\right\}_{m=0}^{\infty}$$

Each point of this set is an eigenvalue of the operator L_0 with infinite multiplicity. Orthonormal eigenvectors corresponding to the eigenvalue $\left(m+\frac{1}{2}\right)^{2n}$ are

$$\psi_{mk}(x)=\sqrt{\frac{1}{\pi}}cos\left(m+\frac{1}{2}\right)x\varphi_k,\ \ (k=1,2,\dots)$$

Let the resolvents of the operators L_0 and L be R_λ^0 and R_λ respectively.Considering that the operator $Q: H_1 \to H_1$ satisfies the conditions 1-3 given above, the following can be proved:

1) $QR_\lambda^0 \in \sigma_1(H_1)$ for all $\lambda \neq \sigma(L_0)$

2) The spectrum $\sigma(L)$of the operator L is a subset of the combination of discrete intervals

$$F_m = \left[\left(m+\frac{1}{2}\right)^{2n} - \|Q\|, \qquad \left(m+\frac{1}{2}\right)^{2n} + \|Q\| \ \right] \qquad (m=0,1,2,\dots)\Bigg]$$

where $\sigma(L) \subset \cup_{m=0}^{\infty} F_m$.

3) Each point of the spectrum of the operator $l$in interval F_m different from $\left(m+\frac{1}{2}\right)^{2n}$ belonging to theis a discrete eigenvalue of finite multiplicity.

4) The series $\sum_{k=1}^{\infty}\left[\lambda_{mk} - \left(m+\frac{1}{2}\right)^{2n}\right], \quad (m=0,1,2,\dots)$

are absolutely convergent where $\{\lambda_{mk}\}_{k=1}^{\infty}$ are the eigenvalues of operator L belonging to the interval F_m.

In this study we obtain the regularized trace formula of differential operator L as following,

$$\sum_{m=0}^{\infty}\left\{\sum_{k=1}^{\infty}\left[\lambda_{mk} - \left(m+\frac{1}{2}\right)^{2n}\right] - \frac{1}{\pi}\int_0^{\pi} trQ(x)\,dx\right\} = \frac{1}{4}[trQ(0) - trQ(\pi)].$$

References:

[1] Cohberg IC, Krein MG. Introduction to the theory of linear non-self-adjoint operators. Translation of Mathematical15Monographs (AMS, Providence, RI) 1969; 18.

Nəbiyev İbrahim Mayıl oğlu ,
fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor,
AMEA-nın Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu,
Məmmədova Leyla İbrahim qızı,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Məcidli Aygün Malik qızı, magistrant,
Bakı Dövlət Universiteti

SƏRHƏD ŞƏRTİNDƏ SPEKTRAL PARAMETR OLAN İKİNCİ TƏRTİB DİFERENSİAL OPERATORUN SPEKTRİNİN XASSƏLƏRİ

Fərz edək ki, $q(x)$ – $L_2[0,\pi]$ fəzasına daxil olan həqiqi funksiyadır. $[0,\pi]$ parçasında

$$-y''(x)+q(x)y(x)=\lambda^2 y(x) \tag{1}$$

Şturm-Liuvil tənliyinin və

$$\begin{aligned} y(0)&=0,\\ y'(0)-(\alpha\lambda+\beta)y(\pi)&=0, \end{aligned} \tag{2}$$

sərhəd şərtlərinin doğurduğu sərhəd məsələsinə baxaq, burada $\lambda-$spektral parametr, $\alpha,\ \beta$ – həqiqi ədədlərdir və $\alpha>1,\ \beta\neq 0$. (1)-(2) məsələsini P ilə işarə edəcəyik. Təqdim olunan bu işdə P məsələsinin məxsusi ədədlərinin bəzi xassələri öyrənilir. Qeyd edək ki, ayrılmayan sərhəd şərtinə spektral parametr daxil olan Şturm-Liuvil operatorları üçün spektral analizin düz və tərs məsələlərinin bəzi variantları əvvəllər ətraflı tədqiq edilmişdir (bax: [1-3]).

Tutaq ki, $s(x,\lambda)$ funksiyası (1) diferensial tənliyinin

$$s(0,\lambda)=0,\ s'(0,\lambda)=1$$

başlanğıc şərtlərini ödəyən həllidir. Onda P məsələsinin xarakteristik funksiyası

$$\Delta(\lambda)=(\alpha\lambda+\beta)s(\pi,\lambda)-1 \tag{3}$$

şəklində olar. Bu funksiyanın sıfırları P məsələsinin məxsusi ədədləridir. $s(\pi,\lambda)$ funksiyasının məlum [4, s. 38]

$$s(\pi,\lambda)=\frac{\sin\lambda\pi}{\lambda}-Q\frac{\cos\lambda\pi}{\lambda^2}+\frac{f_1(\lambda)}{\lambda^2},$$

ifadəsindən və Peli-Viner teoremindən istifadə etməklə (3) funksiyası üçün aşağıdakı göstəriş alınır:

$$\Delta(\lambda)=\alpha\sin\lambda\pi-1+\beta\frac{\sin\lambda\pi}{\lambda}-Q\alpha\frac{\cos\lambda\pi}{\lambda}+\frac{f_2(\lambda)}{\lambda}, \tag{4}$$

burada $Q=\frac{1}{2}\int_0^{\pi}q(t)dt$, $f_j(\lambda)=\int_{-\pi}^{\pi}\tilde{f}_j(t)e^{i\lambda t}dt$, $\tilde{f}_j(t)\in L_2[-\pi,\pi]$, $j=1,2$.

İndi işin əsas nəticələrini qeyd edək.

Teorem 1. *a)* $\lambda = -\frac{\alpha}{\beta}$ *ədədi* P *məsələsinin məxsusi ədədi deyil;*

b) əgər $\lambda = 0$ *bu məsələnin məxsusi ədədi olarsa, onda bu məxsusi ədəd sadədir (yəni* $\Delta(0) = 0$ *olarsa, onda* $\Delta'(0) \neq 0$*);*

c) əgər müəyyən $\lambda_0 \neq 0$ *üçün* $\Delta(\lambda_0) = 0$ *olarsa, onda* $\Delta(-\lambda_0) \neq 0$ *(yəni* P *məsələsinin məxsusi ədədləri koordinat başlanğıcına nəzərən simmetrik deyil).*

Bu teorem (3) münasibətindən və $s(\pi, \lambda)$-nın cüt funksiya olması faktından istifadə etməklə isbat olunur.

Teorem 2. P *sərhəd məsələsinin* γ_k $(k = 0, \pm 1, \pm 2, ...)$ *məxsusi ədədləri üçün (* $|k| \to \infty$ *olduqda) aşağıdakı asimptotik düstur doğrudur:*

$$\gamma_k = k + a_k + \frac{b_k}{\pi k} + \frac{r_k}{k},$$

burada $a_k = \frac{(-1)^k}{\pi} \arcsin \frac{1}{\alpha}$, $b_k = (-1)^k Q - \frac{\beta}{\alpha\sqrt{\alpha^2 - 1}}$, $\{r_k\} \in l_2$.

Bu təklif xarakteristik funksiyanın (4) göstərilişindən, Ruşe teoremindən və $\sin x$, $\cos x$ və $\frac{1}{1+x}$ funksiyalarının Teylor düsturlarından istifadə etməklə isbat edilir.

Teorem 3. $\Delta(\lambda)$ *xarakteristik funksiyası* $\{\gamma_k\}$ *spektri vasitəsi ilə aşağıdakı sonsuz hasil şəklində birqiymətli bərpa olunur:*

$$\Delta(\lambda) = \pi\alpha(\lambda - \gamma_0) \prod_{\substack{k=-\infty \\ k \neq 0}}^{\infty} \frac{\gamma_k - \lambda}{k},$$

burada $$\alpha = \frac{1}{\lim\limits_{k \to \infty} \sin \pi(\gamma_{2k} - 2k)}.$$

Sonsuz hasilə ayrılış Adamar teoreminin köməyi ilə göstərilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Nabiev I.M. Reconstruction of the differential operator with spectral parameter in the boundary condition, Mediterr. J. Math., 2022, v. 19, № 3, art. 124, p. 1-14.

2. Mammadova L.I., Nabiev I.M., Rzayeva Ch.H. Uniqueness of the solution of the inverse problem for differential operator with semiseparated boundary conditions, Baku Mathematical Journal, 2022, v. 1, № 1, p. 47-52.

3. Гасымов Т.Ф. Асимптотика собственных значений и собственных функций одной несамосопряженной задачи со спектральным параметром в краевом условии, J. Contemporary Applied Math., 2021, v. 11, № 2, p. 11-22.

4. Марченко В.А. Операторы Штурма-Лиувилля и их приложения. Киев: Наукова думка, 1977, 332 с.

Bilal Telman Bilalov,
D.Sc. (Ph./Math.), professor,
Emal: b_bilalov@mail.ru
Sabina Rahim Sadigova,
Institute of Mathematics and Mechanics
of NAS of Azerbaijan,
Email: s_sadigova@mail.ru
Usub Zeren Yusif,
Department of Mathematics,
Yildiz Technical University, Istanbul, Turkey
Email: yusufzeren@hotmail.com

SOLVABILITY IN THE SMALL OF m-TH ORDER ELLIPTIC EQUATIONS IN WEIGHTED GRAND SOBOLEV SPACES

In this work we consider the Sobolev spaces generated by the norm of the power weighted grand Lebesgue spaces. It is considered m–th order elliptic equation with nonsmooth coefficients on bounded domain in R^n. This space is nonseparable and by using shift operator we define the separable subspace of it, in which infinitely differentiable functions are dense. The investigation needs to establish boundedness property of convolution regarding weighted grand Lebesgue spaces. Then on scheme of nonweighted case we establish solvability (in the strong sense) in the small of m–th order elliptic equations in power weighted grand Sobolev spaces. Note that in weighted spaces this question is considered for the first time in connection with certain mathematical difficulties.

Let $\Omega \subset R^n$ be some bounded domain with the rectifiable boundary $\partial\Omega$. We will use the notation of [1]. $\alpha = (\alpha_1, \dots, \alpha_n)$ will be the multiindex with the coordinates $\alpha_k \in Z_+, \forall k = \overline{1,n}$; $\partial_i = \frac{\partial}{x_i}$ will denote the differentiation operator, $\partial^\alpha = \partial_1^{\alpha_1}\partial_2^{\alpha_2}\dots\partial_n^{\alpha_n}$. For every $\xi = (\xi_1, \dots, \xi_n)$ we assume $\xi^\alpha = \xi_1^{\alpha_1}\xi_2^{\alpha_2}\dots\xi_n^{\alpha_n}$. Let L be an elliptic differential operator of m-th order

$$L = \sum_{|p|\le m} a_p(x)\partial^p, \tag{1}$$

where $p = (p_1, \dots, p_n)$, $p_k \in Z_+$, $\forall k = \overline{1,n}$, $a_p(\cdot) \in L_\infty(\Omega)$ are real functions, i.e. the characteristic form

$$Q(x,\xi) = \sum_{|p|=m} a_p(x)\xi^p,$$

is definite a.e. for $x \in \Omega$.

Let's consider the elliptic operator (1) and assign to it a "tangential operator"

$$L_{x_0} = \sum_{|p|=m} a_p(x_0)\partial^p, \tag{2}$$

at every point $x_0 \in \Omega$.

Let's consider the elliptic operator (1) and assign to it a "tangential operator"

$$L_{x_0} = \sum_{|p|=m} a_p(x_0)\partial^p, \tag{3}$$

at every point $x_0 \in \Omega$. Denote by $J_{x_0}(\cdot)$ the fundamental solution of the equation $L_{x_0}\varphi = 0$. The function $J_{x_0}(\cdot)$ is called a parametrics for the equation $L\varphi = 0$ with a singularity at the point x_0. Let

$$S_{x_0}\varphi = \psi(x) = \int J_{x_0}(x-y)\,\varphi(y)dy,$$

and assume

$$T_{x_0} = S_{x_0}\left(L_{x_0} - L\right). \tag{4}$$

Let's define the grand Lebesgue space $L_{q)}(\Omega)$. Grand Lebesgue space $L_{q)}(\Omega)$, $1 < q < +\infty$, where $\Omega \subset R^n$ – bounded domain, is a Banach space of (Lebesgue) measurable functions f on Ω with norm

$$\|f\|_{L_{q)}(\Omega)} = \sup_{0<\varepsilon<q-1}\left(\varepsilon \int_\Omega |f|^{q-\varepsilon}dx\right)^{\frac{1}{q-\varepsilon}}.$$

Let $\rho\colon \Omega \to [0,+\infty]$ be a weight function, i.e. ρ – measurable and $|\rho^{-1}\{0;\ +\infty\}| = 0$. The weighted case of $L_{q)}(\Omega)$ we define by norm

$$\|f\|_{L_{q),\rho}(\Omega)} = \sup_{0<\varepsilon<q-1}\left(\varepsilon \int_\Omega |f|^{q-\varepsilon}\rho dx\right)^{\frac{1}{q-\varepsilon}},$$

and corresponding space is denoted by $L_{q),\rho}(\Omega)$. Also the corresponding Sobolev space $W^m_{q),\rho}(\Omega)$ is defined by norm

$$\|f\|_{W^m_{q),\rho}(\Omega)} = \sum_{|\alpha|\le m} \|\partial^\alpha f\|_{L_{q),\rho}(\Omega)}.$$

Let T_δ be a shift operator, i.e. $(T_\delta f)(x) = f(x+\delta),\ \forall x \in \Omega$, where $\delta \in R^n$ is an arbitrary vector. Let

$${}_sL_{q),\rho}(\Omega) = \left\{f \in L_{q),\rho}(\Omega)\colon \|T_\delta f - f\|_{L_{q),\rho}(\Omega)} \to 0,\ \delta \to 0\right\}.$$

The following separable weighted Sobolev space is also defined

$${}_sW^m_{q)}(\Omega) = \left\{f \in W^m_{q)}(\Omega)\colon \|T_\delta f - f\|_{W^m_{q)}(\Omega)} \to 0,\ \delta \to 0\right\}.$$

Let

$$\|f\|_{L_{p,\rho}(\Omega)} = \left(\int_\Omega |f(x)^p|\rho(x)dx\right)^{\frac{1}{p}},\ 1 \le p < \infty.$$

Corresponding weighted Lebesgue space is denoted by $L_{p,\rho}(\Omega)$. The case $\Omega = R^n$ is denoted as $L_{p,\rho}$. Let us consider the convolution of two functions on R^n:

$$(f * g)(x) = \int_{R^n} f(x-y)g(y)dy,\ x \in R^n.$$

Consistent use will be made of expressions of the form $X * Y \subset Z$ involving function spaces X, Y and Z. These indicate that whenever $f \in X,\ g \in Y$, then $f * g \in Z$ with

$$\|f * g\|_Z \le K\|f\|_X\|g\|_Y,$$

the positive constant K is independent of f and g.

It is valid the following

Lemma 1. *Let* $\rho(x) = |x|^{\alpha q},\ A_{n;q} = max\left\{-\frac{n}{q}; -n\left(1 - \frac{1}{q-\varepsilon_0}\right) + \delta_0\right\}$, *where* $\varepsilon_0 = \frac{\delta_0 q^2}{n+\delta_0 q}$ *and* $\delta > 0$ *be sufficiently small number. If it holds* $A_{n;q} < \alpha \le n\left(1 - \frac{1}{q-\varepsilon_0}\right) - \delta_0$, then for $\forall r_0 > 0$, there exists $C_{r_0} > 0\colon \forall r \in (0, r_0)$, such that it is valid

$$\|I(\cdot)\|_{L_{q),\rho}(r)} \le C_{r_0} r^{m-|p|+\delta_0}\|\psi\|_{L_{q),\rho}(r)}.$$

In ${}_sW^m_{q),\rho}(\Omega)$ along with norm $\|\cdot\|_{W^m_{q),\rho}(\Omega)}$ let's consider the following norm

$$\|f\|_{N^m_{q),\rho}(\Omega)} = \sum_{|p|\le m} d_\Omega^{|p|-\frac{n}{q}}\|\partial^p f\|_{L_{q),\rho}(\Omega)},$$

where $d_\Omega = diam\ \Omega$ and the corresponding space we will denote by $N^m_{q),\rho}(\Omega)$. Accept $N^0_{q),\rho}(\Omega) = N_{q),\rho}(\Omega)$. It is not difficult to see that the norms $\|\cdot\|_{W^m_{q),\rho}(\Omega)}$ and $\|\cdot\|_{N^m_{q),\rho}(\Omega)}$ are equivalent, and therefore the collection of functions of spaces $W^m_{q),\rho}(\Omega)$ and $N^m_{q),\rho}(\Omega)$ coincide. In addition, assume

$$ {}_sN^m_{q),\rho}(\Omega) = \left\{f \in N^m_{q,\rho}(\Omega): \|T_\delta f - f\|_{N^m_{q,\rho}(\Omega)} \to 0, \delta \to 0\right\}.$$

Accept the following

Definition 1. *We will say that the operator L has the property P_{x_0}) if its coefficients satisfy the conditions: i) $a_p \in L_\infty\left(B_r(x_0)\right)$, $\forall |p| \le m$, for some $r > 0$; ii) $\exists r > 0$: for $|p| = m$ the coefficient $a_p(\cdot)$ coincides a.e. in $B_r(x_0)$ with some function bounded and continuous at the point $x_0 \in \Omega$.*

It is absolutely clear that if $a_p \in C(\Omega)$, $\forall |p| \le m$, then L has the property P_{x_0}) for $\forall x_0 \in \Omega$.

Let's consider the m-th order elliptic operator L with the coefficients $a_p(x)$ defined by (1), and the corresponding operator T_{x_0} defined by (4). Denote the operators S_{x_0}, L_{x_0} and T_{x_0}, corresponding to the point $x_0 = 0$, by S_0, L_0 and T_0, respectively.

The following key lemma is proved.

Main Lemma. *Let m–th order elliptic operator L have the property P_{x_0}) at the point $x_0 \in \Omega$. Let $\varphi \in N^m_{q)}\left(B_r(x_0)\right)$ and φ vanish in a neighbourhood of $|x - x_0| = r$. Let the weight $\rho(x) = |x|^{\alpha q}$ satisfy all conditions of Lemma 1. Then it is valid*

$$\left\|T_{x_0}\varphi\right\|_{N^m_{q),\rho}(B_r(x_0))} \le \sigma(r)\|\varphi\|_{N^m_{q),\rho}(B_r(x_0))},$$

where the function $\sigma(r) \to 0,\ r \to 0$, depends only on the ellipticity constant L_{x_0}, on the coefficients of L.

References:

1. Bers L., John F., Schechter M. Partial differential equations. Moscow, Mir, 1966.

2. Bilalov B.T., Sadigova S.R. On solvability in the small of higher order elliptic equations in grand-Sobolev spaces. Complex Variab. and Elliptic Equat. 2021; 66(12): 2117-2130.

3. Bilalov B.T., Sadigova S.R. Interior Schauder-type estimates for higher-order elliptic operators in grand-Sobolev spaces. Sahand Com. in Math. Anal. 2021;1(2): 129-148.

4. Bilalov B.T., Sadigova S.R. On the Fredholmness of the Dirichlet problem for a second-order elliptic equation in grand-Sobolev spaces. Ricerche di Matematica 2021.

5. Byun S.S., Palagachev D.K., Softova L.G. Survey on gradient estimates for nonlinear elliptic equations in various function spaces. St. Petersburg mathematical journal 2020; 31 (3): 401-419. doi: 10.1090/spmj/1605

6. Castillo R.E., Rafeiro H., Rojas E.M., Unique continuation of the quasili-near elliptic equation on Lebesgue spaces L_p. Azerbaijan Journal of Mathematics 2021; 11(1): 136-153.

Səbzəliyev Mahir Mirzəxan oğlu,
riyaziyyat elmləri doktoru, professor,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: sabzalievm@mail.ru
Tahirzadə Billurə Babək qızı, magistrant,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

SİNQULYAR HƏYƏCANLANMIŞ KVAZİ XƏTTİ İKİ TƏRTİBLİ DİFERENSİAL TƏNLİK ÜÇÜN QOYULMUŞ SƏRHƏD MƏSƏLƏSİNİN HƏLLİNİN ASİMPTOTİKASI

Real həyatdakı proseslərin əksəriyyəti ideal şəraitdə deyil, müəyyən xarici amillərin təsiri altında baş verirlər. Prosesin riyazi modeli diferensial tənlik ilə təsvir olunduqda xarici amillərin təsiri bu tənlikdə müəyyən hədlər qarşısındakı kiçik müsbət parametrlər ilə ifadə olunurlar. Kiçik parametr aşağı tərtibli hədlər qarşısında olduqda belə tənliklərə requlyar həyəcanlanmış diferensial tənliklər deyilir. Requlyar həyəcanlanmış diferensial tənliklər yaxşı öyrənilmişdir. Kiçik parametr yüksək tərtibli hədlər qarşısında olan tənliklərə sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənliklər deyilir. Sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənlikləri tədqiq etmək çətindir. Keçən əsrin 60-cı illərində Vişik M.İ. və Lyüsternik L.A. tərəfindən [1] işində sinqulyar həyəcanlanmış xətti diferensial tənliklər üçün qoyulmuş sərhəd məsələlərinin həllərinin kiçik parametrə nəzərən asimptotik ayrılışlarını tapmaq üçün çox effektiv bir üsul işlənib hazırlanmışdır. Hazırda bu üsul bütün dünyada "Vişik-Lyüsternik metodu" adı altında məşhurdur. Bu üsulun ondan əvvəlki və sonrakı asimptotik üsullara nisbətən üstünlüyü birincisi ondan ibarətdir ki, bu üsulun o biri üsullara nisbətən tətbiq dairəsi genişdir. İkinci əsas üstünlüyü isə bu üsulun riyazi əsaslandırılmasındadır. "Vişik-Lyüsternik metodu" ilə bəzi sinqulyar həyəcanlanmış qeyri-xətti diferensial tənlikləri də tədqiq etmək olur. Lakin bu üsul ilə sinqulyar həyəcanlanmış qeyri-xətti diferensial tənliklərin araşdırılması çox ağır hesablamalara gətirib çıxarır. "Vişik-Lyüsternik metodu" ilə tədqiq olunmuş sinqulyar həyəcanlanmış qeyri-xətti tənliklərə aid [2]- [6] işlərini göstərmək olar.

Bu işdə $0 \le t \le 1$ parçasında aşağıdakı sərhəd məsələsinə baxılır:

$$L_\varepsilon u \equiv -\varepsilon^p \frac{d}{dt}\left(\frac{du}{dt}\right)^p - \varepsilon \frac{d^2u}{dt^2} + \frac{du}{dt} + au - f(t) = 0, \qquad (1)$$

$$u\big|_{t=0} = u\big|_{t=1} = 0. \qquad (2)$$

Burada $\varepsilon > 0$-kiçik parametr, $p = 2k+1$, k -ixtiyari natural ədəd, $a > 0$-sabit, $f(t)$ -isə verilmiş kifayət qədər hamar funksiyadır.

İşdə məqsəd (1), (2) sərhəd məsələsinin həllinin kiçik parametrə nəzərən asimptotikasının qurulmasıdır. Asimptotikanı qurmaq üçün iterasiya prosesləri aparılacaqdır.

Birinci iterasiya prosesində (1) tənliyinin təqribi həllini

$$W = W_0 + \varepsilon W_1 + \ldots + \varepsilon^n W_n \qquad (3)$$

şəklində axtaraq. W funksiyasının (3) ifadəsini (1) tənliyində u əvəzinə yazıb, kiçik parametrin eyni üstlü dərəcələrinə nəzərən qruplaşdırma apardıqda (3) bərabər-

liyinin sağ tərəfindəki naməlum $W_0, W_1, \ldots W_n$ funksiyalarını təyin etmək üçün aşağıdakı rekurrent diferensial tənliklər alınır:

$$\frac{dW_0}{dt} + aW_0 = f(t), \tag{4}$$

$$\frac{dW_i}{dt} + aW_i = f_i(t);\ i = 1,2,\ldots,n. \tag{5}$$

Burada $f_i(t)$ funksiyalar $W_0, W_1, \ldots W_{i-1}$ funksiyaları ilə ifadə olunan məlum funksiyalardır. Bu funksiyalardan bəzilərinin aşkar ifadələrini göstəririk:

$$f_s(t) = \frac{d^2 W_{s-1}}{dt^2}; \quad s = 1,2,\ldots,2k;$$

$$f_{2k+1}(t) = \frac{d^2 W_{2k}}{dt^2} + \frac{d}{dt}\left(\frac{dV_0}{dt}\right)^{2k+1};$$

$$f_{2k+2}(t) = \frac{d^2 W_{2k+1}}{dt^2} + (2k+1)\left(\frac{dW_0}{dt}\right)^{2k} \cdot \frac{dW_1}{dt}.$$

(4), (5) diferensial tənlikləri bir tərtiblidirlər. Ona görə bu diferensial tənliklər üçün (2) sərhəd şərtlərinin birindən istifadə etmək olar. (4), (5) diferensial tənliklərinin

$$W_0\big|_{t=0} = 0, \tag{6}$$

$$W_i\big|_{t=0} = 0; \quad i = 1,2,\ldots,n. \tag{7}$$

sərhəd şərtlərini ödəyən həlləri tapılacaqdır.

Beləliklə, $W(t)$ funksiyası (4), (6) sərhəd məsələsinin həllidir. Aydındır ki, (4), (6) məsələsinin həlli

$$W_0(t) = \int_0^t e^{-a(t-\tau)} f(\tau) d\tau \tag{8}$$

düsturu ilə təyin edilir. $W_0(t)$ funksiyası məlum olduğu üçün $W_1(t)$ funksiyasını $i = 1$ olduqda (5), (7) sərhəd məsələsindən təyin etmək olar.(8)düsturunda $f(t)$ funksiyası əvəzinə $f_1(t)$ funksiyasının aşkar ifadəsini yazsaq

$$W_1(t) = \int_0^t e^{-a(t-\tau)} W_0''(\tau) d\tau$$

alınır. Prosesi davam etdirməklə, W funksiyasının (3) ayrılışına daxil olan bütün funksiyalar təyin olunurlar.(3), (6) və (7)-yə əsasən bu qayda ilə qurulan W funksiyası $W\big|_{t=0} = 0$ sərhəd şərtini ödəyir. Lakin W funksiyası $t = 1$ üzərindəki sərhəd şərtini ödəməyə bilər. Ona görə də ikinci iterasiya prosesi aparılaraq $t = 1$ yaxınlığında sərhəd zolaq tipli elə

$$V = V_0 + \varepsilon V_1 + \ldots + \varepsilon^{n+1} V_{n+1} \tag{9}$$

funksiyası qurmaq lazım gəlir ki, $W + V$ cəmi

$$(W + V)\big|_{t=1} = 0 \tag{10}$$

sərhəd şərtini ödəsin.

V funksiyasını qurmaq üçün $1-t=\varepsilon\xi$ əvəzləməsi apararaq L_ε operatorunun yeni ayrılışını yazmaq lazımdır. Yeni ξ koordinatında L_ε operatorunun kiçik parametrə nəzərən ayrılışı aşağıdakı şəkildə yazılır:

$$L_{\varepsilon,1}r \equiv -\varepsilon^{-1}\left[\frac{d}{d\xi}\left(\frac{dr}{d\xi}\right)^{2k+1}+\frac{d^2r}{d\xi^2}+\frac{dr}{d\xi}-\varepsilon ar\right].$$

V funksiyasının (9) ayrılışına daxil olan $V_j(\xi);\ \ j=0,1,\ldots,n+1$ funksiyalarının təyin ediləcəkləri diferensial tənliklər

$$L_{\varepsilon,1}(W+V)-L_{\varepsilon,1}W=O\left(\varepsilon^{n+1}\right)$$

bərabərliyindən alınırlar və aşağıdakı şəkildədirlər:

$$\frac{d}{d\xi}\left(\frac{dV_0}{d\xi}\right)^{2k+1}+\frac{d^2V_0}{d\xi^2}+\frac{dV_0}{d\xi}=0, \tag{11}$$

$$(2k+1)\frac{d}{d\xi}\left[\left(\frac{dV_0}{d\xi}\right)^{2k}\frac{dV_j}{d\xi}\right]+\frac{d^2V_j}{d\xi^2}+\frac{dV_j}{d\xi}=h_j(\xi);\ j=1,2,\ldots,n. \tag{12}$$

Buradakı $h_j(\xi)$ funksiyaları $V,V_1,\ldots,V_{j-1};\ \ j=1,2,\ldots,n+1$ funksiyalarından asılı olan məlum funksiyalardır.

(11), (12) diferensial tənlikləri üçün sərhəd şərtləri (10) bərabərliyində W funksiyasının (3), V funksiyasının (9) ayrılışlarını yazmaqla tapılırlar.

$V_j;\ \ j=0,1,\ldots,n+1$ funksiyalarının sərhəd zolaq tipli funksiyalar olmalarını nəzərə aldıqda bu sərhəd şərtləri belə yazılırlar:

$$W_0\big|_{\xi=0}=-W(1),\ \lim_{\xi\to+\infty}V_0=0 \tag{13}$$

$$V_j\big|_{\xi=0}=b_j\ ;\ \lim_{\xi\to+\infty}V_j=0\ ;\ j=1,2,\ldots,n+1. \tag{14}$$

Burada $b_j=-W_j(1);\ j=1,2,\ldots,n;\ \ b_{n+1}=0$.

Aşağıdakı təklif doğrudur.

Lemma 1. (11), (12) sərhəd məsələsinin yeganə həlli vardır, bu həll sonsuz diferensiallanandır və $V_0(\xi)$ funksiyası törəmələri ilə birlikdə $\xi\to+\infty$ şərtində eksponensial olaraq azalırlar.

$V_1,V_2,\ldots,V_{n+1}$ funksiyalarının təyin ediləcəkləri (12), (14) sərhəd məsələləri xəttidirlər. Bu funksiyalar aşağıdakı düstur ilə təyin edilirlər:

$$V_j(\xi)=\left\{b_{j-}\int_0^\xi\left[\psi^{-1}(z)\exp(\nu(z))\int_z^{+\infty}h_j(\xi)d\xi\right]dz\right\}\exp[-\nu(\xi)],\ j=1,2,\ldots,n+1 \tag{16}$$

Buradakı $\psi(\xi)$ və $\nu(\xi)$

$$\psi(\xi)=(2k+1)\left(\frac{dV_0}{d\xi}\right)^{2k+1}+1,\quad \nu(\xi)=\int_0^{\xi}\psi^{-1}(\tau)d\tau$$

düsturlarından tapılan funksiyalardır. (16) düsturundan görünür ki, $V_j(\xi);\ j=1,2,...,n+1$ funksiyaları $\xi\to+\infty$ şərtində eksponensial olaraq azalırlar.

Aparılmış iki interasiya prosesi nəticəsində qurulmuş $W+V$ funksiyasını $\tilde{u}=W+V$ ilə $u-\tilde{u}$ fərqini isə $u-\tilde{u}=z$ ilə işarə etdikdə, (1), (2) sərhəd məsələsinin həlli üçün aşağıdakı asimptotik ayrılış alınır:

$$u=\sum_{i=0}^{n}\varepsilon^i W_i+\sum_{j=0}^{n+1}\varepsilon^j V_j+z. \tag{17}$$

Burada z qalıq həddidir.

Aşağıdakı təklif doğrudur.

Lemma 2. (17) asimptotik ayrılışındakı z funksiyası üçün aşağıdakı qiymətləndirmə doğrudur:

$$\varepsilon^{2k+1}\int_0^1\left(\frac{dz}{dt}\right)^{2k+2}d+\varepsilon\int_0^1\left(\frac{dz}{dt}\right)^2dt+c_1\int_0^1 z^2dt\le c_2\varepsilon^{2(n+1)} \tag{18}$$

Buradakı $c_1>0,\ c_2>0$ sabitləri ε-dan asılı deyillər.

Bu işdə alınan nəticələri aşağıdakı təklif şəklində ifadə etmək olar.

Teorem. Fərz edək ki, $f(t)$ funksiyası [0,1] parçasında $(2n+3)$ tərtibə qədər kəsilməyən törəmələrə malikdir. Onda (1), (2) sərhəd məsələsinin həllinin kiçik parametrə nəzərən asimptotik ayrılışı (17) şəklindədir. Buradakı W_i - funksiyaları birinci iterasiya prosesində təyin edilirlər, V_j - funksiyaları $t=1$ yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyalar olub, ikinci iterasiya prosesində təyin olunurlar, z -qalıq funksiyasıdır və onun üçün (18) qiymətləndirməsi doğrudur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Вишик М.И., Люстерник Л.А. Регулярное вырождение и пограничный слой для линейных дифференциальных уравнений с малым параметром. УМН, 12 (1957), вып.5 (77), с.3-122.

2. Сабзалиев М.М. Об одной краевой задаче для сингулярно возмущенного нелинейного параболического уравнения. Дифференц. уравн., 1988, т.24, № 5, с. 708-711.

3. Сабзалиев М.М. Асимптотика решения краевой задачи для квазилинейного эллиптического уравнения в криволинейной трапеции. Докл. РАН, 2012, т. 144, №4, с. 1-4.

4. Sabzaliev M.M., Kerimova M.E. Asymptotics solution of a boundary value problem for a Singulary perturbed quasilinear one-characteristic equation. Transactions of NAS of Azerbaijan, iss. Math., mech. Yune-2020, XXXX, №1, pp. 176-186.

5. Sabzaliev M.M., Sabzalieva I.M. On asymptotics of solution of a boundary value problem for a quasilinear hyperbolic equation in an infinite strip. Proceedings of

the international Conference on Control and Optimization * industrial Applications (COIA 2020), 26-28 august, Baku, Azerbaijan, Vol. 1, pp. 344-346.

6. Sabzaliev M.M., Sabzalieva I.M. On the asymptotics of the solution of the boundary value problem for a quasilinear elliptic equation degenerating into a parabolic equation. Baku Mathematical Journal, 2022, vol.1, №1, pp.111-1.

Səbzəliyeva İlhamə Mahir qızı,
fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, dosent,
Məlikməmmədova Fidan Teymur qızı,
magistrant,
Azərbaycan Dövlət Neft və
Sənaye Universiteti

SİNQULYAR HƏYƏCANLANMIŞ İXTİYARİ TƏK TƏRTİBLİ DİFERENSİAL TƏNLİK ÜÇÜN QOYULMUŞ SƏRHƏD MƏSƏLƏSİNİN HƏLLİNİN ASİMPTOTİKASI

Bir fiziki xarakteristikasından digərlərinə keçidi hamar olmayan proseslər yüksək tərtibli törəmələri qarşısında kiçik parametr olan diferensial tənliklərə gətirilirlər. Belə diferensial tənliklərə sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənliklər deyilir. Sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənliklər üçün qoyulmuş sərhəd məsələlərinin həllərinin kiçik parametrdən asılılıqlarının öyrənilməsi həm nəzəri, həm də tətbiqi nöqteyi-nəzərdən çox əhəmiyyətlidir. Belə sərhəd məsələləri A.N.Tixonov, L.S.Pontryaqin, N.N.Boqolyubov, Y.A.Mitropolski, V.Vazov, M.İ.Vişik, L.A.Lyüsternik, A.M.İlin və başqa görkəmli alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Hazırda sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənlikləri tədqiq etmək üçün bir neçə asimptotik metodlar mövcuddur. Bu asimptotik metodlar arasında tətbiq dairəsinin genişliyi və riyazi əsaslandırılmasının dəqiqliyi nöqteyi-nəzərdən ən effektivlisi M.İ.Vişik və L.A.Lyüsternik tərəfindən işlənmiş və mahiyyəti onların [1] məqaləsində şərh olunmuş metoddur. Bu üsul hazırda bütün dünyada "Vişik-Lyüsternik metodu" adı altında məşhurdur. Bu üsul ilə tədqiq olunmuş işlərin sayı çoxdur. Lakin tək tərtibli sinqulyar həyəcanlanmış sinqulyar həyəcanlanmış diferensial tənliklər az öyrənilmişdir. Belə tənliklərə aid [2], [3] işlərini misal göstərmək olar.

Bu işdə [0,1] parçasında aşağıdakı sərhəd məsələsinə baxılır:

$$L_\varepsilon u \equiv (-1)^m \varepsilon^{2m} \frac{d^{2m+1}u}{dt^{2m+1}} + \frac{du}{dt} + au = f(t), \tag{1}$$

$$u|_{t=0} = \left.\frac{du}{dt}\right|_{t=0} = \ldots = \left.\frac{d^m u}{dt^m}\right|_{t=0} - 0, \tag{2}$$

$$\left.\frac{d^{m+1}u}{dt^{m+1}}\right|_{t=1} = \left.\frac{d^{m+2}u}{dt^{m+2}}\right|_{t=1} = \ldots = \left.\frac{d^{2m}u}{dt^{2m}}\right|_{t=1} = 0. \tag{3}$$

Burada $\varepsilon > 0$-kiçik parametr, m- ixtiyari natural ədəd, $a > 0$ sabit, $f(t)$-isə verilmiş kifayət qədər hamar funksiyadır. Məqsəd (1)-(3) sərhəd məsələsinin həllinin kiçik parametrə nəzərən asimptotikasını qurmaqdır.

Asimptotik ayrılışı almaq üçün iterasiya prosesləri aparılır. Birinci iterasiya prosesində (1) diferensial tənliyinin təqribi həlli

$$W = W_0 + \varepsilon W_1 + \ldots + \varepsilon^n W_n \tag{4}$$

şəklində axtarılır. W funksiyasının (4) ifadəsini (1) tənliyində u funksiyası əvəzinə yazıb, alınan bərabərlikdə ε-nun eyni dərəcəli qüvvətləri olan hədləri müqayisə etdikdə naməlum W_i ; $i = 0,1,\ldots,n$ funksiyalarını təyin etmək üçün aşağıdakı rekurrent diferensial tənliklər alınır:

$$\frac{dW_0}{dt} + aW_0 = f(t), \tag{5}$$

$$\frac{dW_k}{dt} + aW_k = f_k(t);\ k = 1,2,\ldots,n. \tag{6}$$

Burada $k = 1,2,\ldots,2n-1$ olduqda $f_k(t) \equiv 0$ olur. $k = 2m, 2m+1, \ldots, n$ olduqda isə $f_k(t)$funksiyaları aşağıdakı düstur ilə təyin edilirlər:

$$f_k(t) \equiv (-1)^{m+1} \frac{d^{2m+1} W_{k-2m}}{dt^{2m+1}}.$$

(5), (6) bir tərtibli diferensial tənliklərdir. Onlar üçün $t = 0$ üzərində olan $m+1$ sayda olan (2) sərhəd şərtlərinin yalnız birindən istifadə ediləcəkdir. Onda $t = 0$ üzərində olan sərhəd şərtlərindən m saydası itəcəkdir. Bu itən sərhəd şərtlərinin ödənilməsini təmin etmək məqsədi ilə $t = 0$ yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiya qurmaq lazım gəlir.

$t = 0$ yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyanı qurmaq üçün əvvəlcə $t = \varepsilon\tau$ əvəzləməsi aparılır və yeni τ koordinatında L_ε operatorunun yeni ayrılışı yazılır:

$$L_{\varepsilon,1} V \equiv \varepsilon^{-1} \left\{ \left[(-1)^m \frac{d^{2m+1} V}{d\tau^{2m+1}} + \frac{dV}{d\tau} \right] + \varepsilon a u \right\}$$

$t = 0$ yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiya

$$V = \varepsilon \left(V_0 + \varepsilon V_1 + \ldots + \varepsilon^{n+m-1} V_{n+m-1} \right) \tag{7}$$

şəklində axtarılır. V -nin (7) ifadəsini $L_{\varepsilon,1} V = 0$ tənliyində yazıb, V_j ; $j = 0,1,\ldots,n+m-1$ funksiyalarının təyin ediləcəkləri diferensial tənlikləri alırıq:

$$(-1)^m \frac{d^{2m+1} V_0}{d\tau^{2m+1}} + \frac{dV_0}{d\tau} = 0, \tag{8}$$

$$(-1)^m \frac{d^{2m+1} V_j}{d\tau^{2m+1}} + \frac{dV_j}{d\tau} = -aV_{j-1};\ j = 1,2,\ldots,\ n+m-1. \tag{9}$$

(5) (6) diferensial tənlikləri üçün sərhəd şərtləri $W + V$ cəminin

$$(W + V)\big|_{t=0} = 0 \tag{10}$$

sərhəd şərtini ödəməsi tələbindən tapılır. (4), (7) və (10)-dan alırıq:

$$W_0\big|_{t=0} = 0\,, \qquad (11)$$

$$W_k\big|_{t=0} = -V_{k-1}\big|_{\tau=0};\ k = 1,2,\ldots,n.$$

(12)

W_i ; $i = 0,1,\ldots,n$ funksiyaları (11), (12) sərhəd şərtlərini ödədikdə $W+V$ cəmi (10) sərhəd şərtini dəqiq deyil, aşağıdakı mənada ε^{n+1} dəqiqliyi ilə ödəyəcəkdir:

$$(W+V)\big|_{t=0} = \varepsilon^{n+1}\varphi(\varepsilon). \qquad (13)$$

Buradakı $\varphi(\varepsilon)$ funksiyası aşağıdakı düstur ilə təyin edilir.

$$\varphi(\varepsilon) = \varepsilon^{n+1}\left(V_n + \varepsilon V_{n+1} + \ldots + \varepsilon^{m-1}V_{n+m-1}\right)\Big|_{\xi=0}. \qquad (14)$$

(8), (9) diferensial tənlikləri üçün sərhəd şərtləri $W+V$ cəminin (2)-dəki qalan m sayda aşağıdakı sərhəd şərtlərinin ödənilməsi tələbindən tapılırlar:

$$\frac{d}{dt}(W+V)\Big|_{t=0} = \frac{d^2}{dt^2}(W+V)\big|_{t=0} = \ldots = \frac{d^m}{dt^m}(W+V)\Big|_{t=0} = 0\,. \qquad (15)$$

(4), (7) və (15)-dən istifadə edəcək, (8), (9) diferensial tənlikləri üçün alınan sərhəd şərtlərini aşağıdakı bir ümumi düstur ilə vermək olar.

$$\frac{\partial^k V_p}{\partial \tau^k}\Big|_{\tau=0} = -\frac{\partial^k W_{p+1-k}}{\partial t^k}\Big|_{t=0};\ k = 1,2,\ldots,m;\ p = 0,1,\ldots,n+m-1\,.$$

(16)

Bu düsturun sağ tərəfində mənfi indeksli W_r funksiyaları və $r > n$ olduqda alınan W_r funksiyaları eyniliklə sıfır hesab olunurlar.

Artıq W_i ; $i = 0,1,\ldots,n$ və V_j ; $j = 0,1,\ldots,n+m-1$ funksiyalarının qurulmasına keçmək olar. W_0 funksiyası (5) diferensial tənliyinin (11) sərhəd şərtini ödəyən həllidir. Bu məsələnin həlli

$$W_0(t) = \int_0^t e^{-a(t-\tau)} f(\tau)\,d\tau$$

düsturu ilə verilir. $k = 1$ olduqda (12)-dən alınır ki, W_1 funksiyasını qurmamışdan əvvəl V_0 funksiyası qurulmalıdır. (16) düsturundan $p = 0$ olduqda alınır ki, (8) adi diferensial tənliyinin həlli olan V_0 funksiyası aşağıdakı sərhəd şərtlərini ödəməlidir:

$$\frac{\partial V_0}{\partial \tau}\Big|_{\tau=0} = -\frac{\partial W_0}{\partial t}\Big|_{t=0},\ \frac{\partial^2 \eta_0}{\partial \tau^2}\Big|_{\tau=0} = 0,\ldots,\frac{\partial^m \eta_0}{\partial \tau^m}\Big|_{\tau=0} = 0. \qquad (17)$$

(8) adi diferensial tənliyinə uyğun olan xarakteristik tənliyin həqiqi hissələri mənfi olan m sayda kökləri vardır. Bu kökləri $\lambda_1, \lambda_2, \ldots, \lambda_m$ ilə işarə edək. Qeyd edək ki, $t = 0$ üzərində itən sərhəd şərtlərinin də sayı m-ə bərabərdir. Bu fakt onu bildirir ki, (1)-(3) sərhəd məsələsi $t = 0$ üzərində requlyar olaraq cırlaşır. (8) tənliyinin (17) sərhəd şərtlərini ödəyən sərhəd zolaq tipli həlli

$$V_0 = -W_0\big|_{t=0}.\left(c_{01}e^{\lambda_1\tau} + c_{02}e^{\lambda_2\tau} + \ldots + c_{0m}e^{\lambda_m\tau}\right)$$

düsturu ilə təyin edilir. Burada $c_{01}, c_{02}, \ldots, c_{0m}$ ilə məlum ədədlər işarə olunmuşdur.

V_0 funksiyası məlum olduğu üçün W_1 funksiyasını qurmaq olar. $k=1$ olduqda (6)-dan, (12)-dən və V_0 funksiyasının aşkar ifadəsindən alınır ki, W_1 funksiyası aşağıdakı sərhəd məsələsinin həllidir:

$$\frac{dW_1}{dt} + aW_1 = 0,\ W_1 W_1\big|_{t=0} = W_1(0)\left(\sum_{i=1}^{n} c_{0i}\right).$$

Aydındır ki, sonuncu sərhəd məsələsinin həlli

$$W_1(t) = W_0(0)\left(\sum_{i=1}^{n} c_{0i}\right)e^{-at}$$

düsturu ilə təyin edilir.

$k=1$ olduqda (9)-dan və $p=1$ olduqda (16)-dan alınır ki, V_1 funksiyası aşağıdakı məsələnin sərhəd zolaq tipli həllidir:

$$\frac{d^{2m+1}V_1}{d\tau^{2m+1}} + \frac{dV_1}{d\tau} = -aV_0\ , \tag{18}$$

$$\left.\frac{dV_1}{d\tau}\right|_{\tau=0} = -\left.\frac{dW_1}{dt}\right|_{t=0}, \left.\frac{d^2V_1}{d\tau^2}\right|_{\tau=0} = -\left.\frac{d^2W_0}{dt^2}\right|_{t=0}, \left.\frac{d^3V_1}{d\tau^3}\right|_{\tau=0} = 0, \ldots, \left.\frac{d^mV_1}{d\tau^m}\right|_{t=0} = 0\,. \tag{19}$$

(18), (19) sərhəd məsələsinin sərhəd zolaq tipli həlli

$$V_1(\tau) = \sum_{i=1}^{m}\left[c_{i0}^{(1)} + c_{i0}^{(1)}\tau\right]e^{\lambda_i\tau}$$

düsturu ilə təyin olunur. Burada $c_{i0}^{(1)}, c_{ii}^{(1)}$; $i = 1,2,\ldots,m$ ilə məlum sabitlər işarə olunmuşdur.

Prosesi bu qayda ilə davam etdirərək, W funksiyasının (4), V funksiyasının (7) ayrılışına daxil olan W_i və V_j funksiyaları ardıcıl olaraq qurulurlar. Qurulmuş bütün V_j funksiyalarını hamarlayıcı funksiyalara vuraraq, alınan yeni funksiyalar üçün əvvəlki V_j ; $j = 0,1,\ldots,n+m-1$ işarələrini saxlayaq.

Qurulmuş bu cəm (13) və (15) sərhəd şərtlərini ödəyir. Lakin bu cəm $t=1$ üzərindəki (3) sərhəd şərtlərini ödəməyə bilər. Ona görə də iterasiya prosesi aparılaraq $t=1$ yaxınlığında sərhəd zolaq tipli elə

$$\eta = \varepsilon^{m+1}\left(\eta_0 + \varepsilon\eta_1 + \ldots + \varepsilon^{n+m-1}\eta_{n+m-1}\right) \tag{20}$$

funksiyası qurulmalıdır ki, $W+V+\eta$ cəmi

$$\left.\frac{d^{m+k}}{dt^{m+k}}\right|(W+V+\eta)\big|_{t=1} = 0\ ;\ k = 1,2,\ldots,m \tag{21}$$

sərhəd şərtlərini ödəsin. Hamarlayıcı funksiyalar hesabına $t=1$ olduqda V funksiyası sıfra çevrildiyi üçün (20) sərhəd şərtlərini belə də yazmaq olar:

$$\left.\frac{d^{m+1}}{dt^{m+1}}(W+\eta)\right|_{t=1} = \left.\frac{d^{m+2}}{dt^{m+2}}(W+\eta)\right|_{t=1} = \ldots = \left.\frac{d^{2m}}{dt^{2m}}(W+\eta)\right|_{t=1} = 0 .$$

η funksiyalarının (20) ayrılışına daxil olan η_j funksiyalarının qurulması V funksiyasının (7) ayrılışına daxil olan V_j ; $j = 0,1,\ldots,n+m-1$ funksiyalarının qurulması kimidir. Ona görə bu prosesin üzərində dayanmırıq.

Qurulmuş $W+V+\eta$ cəmini $\tilde{u} = W+V+\eta$ ilə, $u-\tilde{u}$ fərqini $u-\tilde{u} = \varepsilon^{n+1}z$ ilə işarə edərək, (1)-(3) sərhəd məsələsinin həlli üçün aşağıdakı asimptotik ayrılışı alırıq:

$$u = \sum_{i=0}^{n}\varepsilon_i W_i + \sum_{j=0}^{n+m-1}\varepsilon^{1+j}V_j + \sum_{j=0}^{n+m-1}\varepsilon^{m+1+j}\eta_j + \varepsilon^{n+1}z . \qquad (22)$$

Burada $\varepsilon^{n+1}z$ -qalıq həddidir.

İşdə alınan nəticələri aşağıdakı təklif şəklində ümumiləşdirmək olar.

Teorem. Fərz edək ki, $f(t)$ funksiyası [0,1] parçasında $2m+2n+3$ tərtibə qədər kəsilməyən törəmələrə malikdir. Onda (1)-(3) sərhəd məsələsinin həllinin kiçik parametrə nəzərən asimptotik ayrılışı (22) şəklindədir. Buradakı W_i - funksiyaları birinci iterasiya prosesində təyin olunurlar, V_j, η_j - funksiyaları uyğun olaraq $t=0$ və $t=1$ yaxınlığında sərhəd zolaq tipli funksiyalar olub, müvafiq iterasiya prosesləri ilə təyin olunurlar, $\varepsilon^{n+1}z$ -qalıq həddidir və z funksiyası üçün aşağıdakı qiymətləndirmə doğrudur:

$$\varepsilon^{2m}\left(\left.\frac{d^m z}{dt^m}\right|_{t=1}\right)^2 + c_1\int_0^1 z^2 dt \le c_2\varepsilon^{2(n+1)} .$$

Buradakı $c_1 > 0,\ c_2 > 0$ sabitləri ε-dan asılı deyillər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Вишик М.И., Люстерник Л.А. Регулярное вырождение и пограничный слой для линейных дифференциальных уравнений с малым параметром. УМН, 12 (1957), вып.5 (77), с.3-122.

2. Салимов Я.Ш., Сабзалиева И.М. О краевых задачах для одного класса сингулярно возмущенных дифференциальных уравнений неклассического типа. Докл. РАН, 2004, т. 399, №4, с. 450-453.

3.Салимов Я.Ш., Сабзалиева И.М. О краевых задачах для одного класса сингулярно возмущенных уравнений произвольного нечетного порядка. Дифференц. уравн., 2006, т. 42, №5, с. 653-659.

4. Sabzaliev M.M., Sabzalieva I.M. On the asymptotics of the solution of the boundary value problem for a quasilinear elliptic equation degenerating into a parabolic equation. Baku Mathematical Journal, 2022, vol.1, №1, pp.111-121.

Shabnam Mardan Karimova, teacher,
Baku Business University,
Email: e.shebnem@mail.ru

THE IMPACT OF THE KNOWLEDGE BASED ECONOMY ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT

"The future development of the world will depend primarily on how to solve environmental problems," he said at an international conference in Rio de Janeiro in 1992 at the initiative of the United Nations. At this conference, the solutions to the world's environmental problems were seriously considered and important decisions were made, including the concept of "Sustainable Development", which has already become a policy document of all international environmental organizations. This concept focuses on the integration of economic development with ecological balance, giving priority to environmental protection, solving environmental problems in the first place, improving the welfare of modern generations without limiting the opportunities of future generations. To achieve this, first of all, it is necessary to increase the efficiency of the economy and protect the environment [1].

In recent years, the Republic of Azerbaijan has made significant progress in the field of social and economic development, which is reflected in national and international documents. Sustainable growth in the social and economic spheres has been identified by the country as a top priority. The country's environmental strategy is aimed at ensuring the sustainability of the country's economic and human resources through the protection of natural resources at the national, international and regional levels, the application of science-based development principles, and the interests of present and future generations by strengthening coordination of environmental activities [2].

In processing technology, the first information about production and economic operations, people, product release, acquisition and sale of goods plays the role of the object of labor, the resulting information is used to analyze and accept the role of labor product, this information management decisions. Today, the significant increase in the weight of knowledge in the world is due to a number of objective realities.

The new economic role of knowledge in modern times is conditioned by the new economic role of vocational and general education. There is a need to improve the skills of the workforce. Countries that understand the importance of this problem are increasing the amount of kapital allocated to education.

The emergence and development of new knowledge has, in fact, become an integral part of the production process. New knowledge is reflected in practice in the new design of machines and mechanisms, the quality of the workforce, effective organizational decisions, understanding of the design, the selection of profitable models of economic development. The increase in knowledge leads to the saving of mate-

rial and energy resources, the reduction of energy, material, stock and labor capacity of the product in full reality. One of the distinguishing features of knowledge resources from production resources is that, unlike machines and equipment, knowledge can spread more quickly from one country to another: the modern information revolution facilitates this. Knowledge such as machines and mechanisms, patents, licenses, tips, "know-how" are sold and bought in the form of lar. Knowledge is created, disseminated and used. This cycle is constantly repeated and the process continues on a new basis. Rather, if any state wants to develop the economy and improve the living standards of the population, it must constantly intensify the knowledge cycle.

- In order to implement a knowledge-based economy, the activities of domestic enterprises should be electronic.

- In accordance with the processes, the information should be entered into the information system in a timely and accurate manner.

This study proves the possibility of achieving a more effective economic activity as a result of the development of science and technology, as well as application programs, proving the positive impact of the knowledge economy on economic processes.

References:

1. Avropa İttifaqının Statistika Bürosunun (Avrostat) rəsmi internet səhifəsi. (http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/sdi/indicators).
2. Dayanıqlı inkişafı xarakterizə edən göstəricilər. ARDSK Bakı 2014.

Əfəndiyeva Aytəkin Telman qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Dövlət Universiteti,
Email: aytek@mail.ru,
Mirzəyeva Səlimə Mirzə qızı,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Lənkəran Dövlət Universiteti,
Email: mirzayeva_salima@mail.ru,

AZƏRBAYCANDA ÇÖRƏK İSTEHSALININ RİYAZİ-İQTİSADİ MODELİ

Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi siyasətin əsasında insan amili dayanır. Bu siyasətə uyğun olaraq, əhalinin keyfiyyətli və təhlükəsiz qida məhsulları ilə təminatına xüsusi önəm verilir. Heç şübhəsiz ki, bu istiqamətdə keyfiyyətli çörək və çörək məmulatı istehsalı ən əhəmiyyətli sahələrdəndir. Son illərdə ölkəmizdə digər sahələrdə olduğu kimi, çörəkbişirmə sənayesinin inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərilir. Bu məqsədlə respublikada fəaliyyət göstərən çörək istehsalı müəssisələri ən müasir texnologiya və avadanlıqlarla təchiz edilir. Müasir və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi çörək-

bişirmə sənayesində maya dəyərinin aşağı düşməsinə, yüksək keyfiyyətin, çoxçeşidliliyin təmin olunmasına və eyni zamanda dünya bazarının standartlarına cavab verən məhsulun hazırlanmasına imkan yaradır [1].

Bu məqsədlə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən ümumi dəyəri 108,2 milyon manat, gündəlik istehsal gücü 721 ton olan 25 çörək zavodunun tikintisinə, ən müasir texnologiya və avadanlıqla təchiz edilməsinə 38,1 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir. Türkiyə, Almaniya, Çex Respublikası və digər ölkələrin müasir texnologiya və avadanlığı əsasında qurulmuş gündəlik istehsal gücü 638 tonadək olan 20-dən çox çörək zavodu artıq istifadəyə verilmişdir. Bu yaxınlarda Bakı və Sumqayıt şəhərlərində ən müasir texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan belə iri çörək zavodlarının fəaliyyətə başlaması bu şəhərlərdə istehlakçıların 70-75 faizini yüksək keyfiyyətli, müxtəlif çeşiddə çörək və çörək məmulatları ilə təmin etməyə imkan yaratmışdır [1].

Hazırda ölkəmizdə gündəlik çörək tələbatı 4,5-5 min ton təşkil edir ki, bu ayda 80-130 min ton və bir ildə 1300-1500 min ton çörək deməkdir. Ölkəmizdə 2009-cu ildə 3,5 milyon ton taxıl istehsal olunduğu nəzərə alınarsa, deməli respublika əhalisinin tələbatı tam ödənilməkdədir.

Azərbaycanda 2018-2021-ci illər üzrə istehsal olunan çörəyin miqdarı ilə əhalinin sayı arasında əlaqənin riyazi modelini aşağıdakı kimi quraq.

Ən kiçik kvadratlar üsulundan istifadə edərək sadə xətti reqressiya tənliyini quraq [2]:

$$y = \alpha + \beta x \tag{1}$$

burada x əhalinin sayını, y isə istehsal olunan çörəyin miqdarıdır. Əvvəlcə əlaqənin olub olmamasını yoxlamaq üçün korrelyasiya əmsalını aşağıdakı düsturla hesablayaq:

$$r = \frac{1}{n-1}\sum_{i=1}^{n}\left(\frac{x_i - \overline{x}}{s_x}\right)\cdot\left(\frac{y_i - \overline{y}}{s_y}\right) \tag{2}$$

Burada x_i əhalinin i-ci ildə sayını, y_i isə i-ci ildə istehsal olunan çörəyin miqdarıdır[8].

Göstəricilərin qiymətini (2)-də yerinə qoyduqda $r = 0.76$ alınır. Bu da çörəyin miqdarı ilə əhalinin sayı arasında əlaqənin mövcud olduğunu göstərir.

Xətti reqressiya tənliyinin reqressiya parametrlərinin əmsallarını aşağıdakı sistemdən axtaraq.

$$\begin{cases} n\alpha + \beta\sum_{i=1}^{n} x_i = \sum_{i=1}^{n} y_i \\ \alpha\sum_{i=1}^{n} x_i + \beta\sum_{i=1}^{n} x_i^2 = \sum_{i=1}^{n} x_i y_i \end{cases} \tag{3}$$

Xətti reqressiya tənliyi

$$y = 20600x + 2E+06$$
$$R^2 = 0.012$$

olur.

İndi isə əlaqənin loqarifmik şəkildə olan asılılığın riyazi modelini yazaq. Reqressiya düsturunun loqarifmik şəkli aşağıdakı kimidir:

$$y = \alpha_1 \ln x + \ln \alpha_0 \tag{4}$$

burada x əhalinin sayını, y isə istehsal olunan çörəyin miqdarıdır, α_0 və α_1 reqressiya parametrləri isə uyğun olaraq əhalinin sayı və çörəyin miqdarı göstəriciləri vasitəsilə aşağıdakı sistem tənlikdən axtarılır:

$$\begin{cases} n\ln(\alpha_0) + \alpha_1 \sum_{i=1}^{n} \ln(x_i) = \sum_{i=1}^{n} \ln(y_i) \\ \ln(\alpha_0) \sum_{i=1}^{n} \ln(x_i) + \alpha_1 \sum_{i=1}^{n} (\ln(x_i))^2 = \sum_{i=1}^{n} \ln(x_i)\ln(y_i) \end{cases} \tag{5}$$

(5) sistemindən $ln(\alpha_0) = 4{,}11$ və $\alpha_1 = 1{,}06$ alınır. Deməli loqarifmik reqressiya tənliyi

$$y = 1{,}06 \cdot \ln x + 4{,}11 \tag{6}$$

olur.

2020-ci il ərzində Azərbaycanda çörək istehsalı öncəki illə müqayisədə 37.92 min ton (3%) artmışdır. Belə ki, Azərbaycanda 2020-ci ildə 1 milyon 294 min 604 ton çörək istehsal olunub. Bunun 1 milyon 280 min 556 tonu ərzaq məhsulu kimi istehlak olunub. Bu adambaşına 128,4 kiloqram çörək istehlakı deməkdir. Həmin ildə Azərbaycanda un istehsalının həcmi 49.41 min ton artmışdır. Bu da 2.77% illik artım dinamikasıdır[3].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, statistik məcmuə, Bakı-2021.

2. Доугерти К. Введение в эконометрику. Пер. с анг., М.: ИНФРА-М, 2009, 465 с.

3. https://www.stat.gov.az/menu/4/e-reports/

Bölmə II. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial inkişafın istiqamətləri və dil-iqtisadiyyat qarşılıqlı əlaqəliliyi

Section II. Directions of Social Development in the Territories Liberated from Occupation and Language-economic Interrelationships

Раздел II. Направления общественного развития на территориях, освобожденных от оккупации и языково-экономические взаимоотношения

Hüseynov İlqar Həsrət oğlu,
kulturologiya elmləri doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və
İncəsənət Universiteti
Email: ilqar.huseynov.65@inbox.ru

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİMİZDƏ TURİZMİN BƏRPASI

Sovet hakimiyyəti dövründə Qarabağ və ona bitişik olan rayonların ərazilərində çoxlu sayda sanatoriya-kurort, istirahət-əyləncə və mədəni asudə vaxt mərkəzləri mövcud idi. Lakin qeyd edək ki, 1988-ci ildən etibarən vəhşi erməni vandalizmi nəticəsində bu mədəni mərkəzlərin əməli fəaliyyəti demək olar ki, çökdü və iflic vəziyyətinə düşdü. Kəlbəcərdə "İstisu" sanatoriyası, Zəngilanda termal bulaqlar, Şuşada Turşsu və Şirlan mineral suları, Qarabağın istirahət və turizm mərkəzləri və o cümlədən bölgənin bütün infrastrukturu öz fəaliyyətini məcburən dayandırdı. Təəssüflər olsun ki, bütün bu sanatoriya-kurort və müalicəvi tibbi mərkəzlərin çökməsi məhz dünya ölkələrinin gözü qarşısında baş verdi. Zəngilan, Füzuli, Cəbrayıl, Ağdam, Şuşa, Kəlbəcər, Laçın və ona bitişik olan digər ətraf bölgələr də 30 il ərzində qanlı müharibənin canlı şahidinə çevrildilər. Müharibə şəhidsiz ötüşmədi. Erməni vandallari Qarabağ torpaqlarını Naqasaki və Xirosimaya çevirdilər. Yalnız 2020-ci ildən etibarən torpaqlarımız vəhşi erməni vandallarının əlindən azad edildikdən sonra Qarabağın zəngin təbii sərvətləri, unikal iqlimi, insanı məftun edən füsunkar təbiəti və əsrarəngiz gözəllikləri yenidən özünə qayıtdı. Quruculuq və bərpa işlərinə başlanıldı. İnvestisiya axını gücləndi və xarici ölkə sərmayədarlarının və investorların diqqəti Qarabağa yönəldi. O cümlədən də, Cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı "Milli strategiya" proqramı (2021-2030-cü illər) turizmin inkişaf etdirilməsi üçün yeni real imkanlar və gerçəkliklər yaratdı. Strateji əhəmiyyətli yüksəklikdə yerləşən şəhər və rayonlarımız, habelə milli mədəniyyətimizi əks etdirən möhtəşəm tarixi mədəni abidələr, tikililər və digər milli sərvətlərimiz və mədəni irs nümunələri turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi üçün başlıca mənbəyə çevrildi.

Bu gün dəniz səviyyəsindən təqribən 1300-1600 metr yüksəklikdə yerləşən türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa şəhəri özünəməxsus iqlimi, təbiəti, mineral bulaqları, füsunkar təbii gözəllikləri və mədəni irsi ilə dünya turistlərinin diqqətini özünə cəlb edir. Şuşa, Kəlbəcər və Laçın bölgələri müalicəvi turizm potensialı baxımından Davos və ya Kislovodsk, Soçi, Karlovo-Vari kimi dünyanın məşhur sanatoriya-kurort mərkəzləri ilə müqayisə oluna bilər. Hələ qədim zamanlarda Şuşanın məftunedici təbiəti, təmiz havası və mineral bulaq suları insanları bir çox xəstəliklərdən qorumaqla yanaşı, həm də qan azlığında, vərəm, diabet(şəkər), mədə-bağırsaq və bir çox başqa xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunmağa başladı.

Əgər tarixə nəzər salsaq, görərik ki, XX əsrin ortalarında Şuşa şəhərinin sanatoriya-kurort mərkəzi kimi inkişaf etdirilməsi haqqında xüsusi qərar qəbul edilmiş, burada sanatoriya-kurort və asudə vaxt mərkəzləri inşa edilmişdi. XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Şuşaya SSRİ-nin bütün keçmiş respublikalarından turistlər axışmağa başladı. "Hələ 1964-cü ildə SSRİ hökuməti Bakıda kurortoloq və fizioterapevtlərin ümumittifaq qurultayını keçirmişdi. Bu tədbirdə xarici ölkələrin və Sovet İttifaqının

görkəmli alimləri iştirak etmişdilər. Azərbaycan alimlərinin Şuşa kurortu, xüsusən onun unikal iqlimi və müalicəvi havasının xüsusiyyətləri haqqında məruzələri qurultay iştirakçılarında böyük maraq doğurmuşdu." (1, səh.11) 1967-ci ildə Şirlan-Şuşa mineral su xətti çəkildikdən sonra şəhər iqlim-balneoloji kurort mərkəzi kimi də məşhurlaşdı. Şuşa qalası, Qarabağ xan sarayı, Aşağı Gövhər ağa məscidi, Yuxarı Gövhər ağa məscidi, Cıdır düzü, Çətir şələləsi, İsa bulağı və digər mədəniyyət abidələri Şuşaya xüsusi gözəllik və təravət gətirdı və turist axınını xeyli dərəcədə sürətləndirdi.

Ümumiyyətlə, Qarabağın bütün şəhərləri istirahət və ekskursiyaların təşkili üçün olduqca əlverişlidir. "Kəlbəcərin turizm sahəsinin inkişafi üçün gözəl təbiəti, əlverişli relyefi, zəngin mineral sulari iqtisadiyyatın inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Buranın Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, kimi çox böyük müalicəvi təsirə malik mineral su yataqları da vardır." (2) Qarabağ torpağının digər təbii sərvəti Kəlbəcər rayonunda olan İstisu mineral bulağı və kurortudur. Axmaxi kurqanları, Böyük Arran-alban monastırı, Çərəkdar alban monastırı, Gəncəsər alban monastırı, Harva alban kilsəsi, Havaptux alban monastırı, Xaçın knyaz sarayı, Xatirəvəng alban monastırı, Xilaskar alban kilsəsi (Yayıcı), Xudavəng alban monastırı, Kolatağ alban monastırı, Qırmızı daş alban monastırı, Vaquas alban monastırı, Akan qalası, Comərd qalası, Xanabert qalası, Qaxaç qalası, Qalaboynu qalası, Lex qalası, Zar mağara düşərgəsi və sairləri Kəlbəcərin tarixi-memarlıq abidələrinə ən gözəl örnəkdir.

Qarabağın coğrafiyası, tarixi mədəni irsi, təbii görməli yerləri biznes və turizm forumlarında iştirak edən investorların və sahibkarların diqqətini özünə cəlb etməklə yanaşı, həm də mədəniyyətimizin inkişafına və inteqrasiya prosesinə böyük töhfə verir. Dağ silsilələri, arxeoloji ərazilər, qədim mağaralar və füsunkar təbii gözəlliklərə malik ərazilər hər zaman turistlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. İşğal dövründə vəhşi erməni vandalları tərəfindən bölgənin infrastrukturuna, qədim tarixi-mədəniyyət abidələrinə ciddi ziyan dəyərək misli görülməmiş vəhşiliklər həyata keçirilmişdir. Erməni silahlı qüvvələri burada tarixi tikililəri, o cümlədən məscidlərimizi viran qoyduqdan sonra demək olar ki, bütün qəbirstanlıqlarımızı dağıtmış, mövcud infrastrukturu məhv etmişlər. Bu əraziləri yalnız 2020-ci ildə "Dəmir Yumruq" əməliyyatı nəticəsində Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə möhtəşəm Azərbaycan ordusu geri ala bildi və bu ərazilərdə yenidən həyat canlanmağa başladı, bərpa və quruculuq işlərinə başlanıldı. Ağdamda yerləşən Cümə məscidinin bərpası da məhz elə bu qəbildən olan işlər sırasındadır. Hələ 1868-1870-ci illərdə memar Kərbəlayi Səfi Xan Qarabağı tərəfindən tikilən bu məscid mövcud işğal dövründə Ağdamda dağıdılmayan yeganə binadır. Qarabağ müharibəsi zamanı Cümə məscidindən başqa Ağdamda yerləşən bütün binalar viran edilmişdir. İki minarəsi və bir günbəzi olan bu məscid hələ Qarabağ xanlığı dövründə əhalinin ibadət etməsi üçün inşa edilmişdi. 44 günlük müharibədən sonra Ağdam torpaqları öz azadlığına və istiqlaliyyətinə qovuşdu. 23 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev və Birinci xanım Mehriban Əliyeva Ağdam məscidini ziyarət etdilər. Həmçinin, ölkə başçısı Məkkədən gətirilmiş "Quranı-Kərim"i də məscidə hədiyyə etdi. Heydər Əliyev Fondunun tapşırığına uyğun olaraq Avstriyanın "Atelier Erich Pummer GesmbH" şirkətinin rəhbəri, memar Erix Pummer Ağdam məscidində olarkən, onun mövcud vəziyyətini öyrənmiş və bu tarixi dini abidəni yüksək qiymətləndirmişdir. Hazırda Heydər

Əliyev Fondu tərəfindən Ağdam məscidində ciddi bərpa-restavrasiya işləri aparılır. 14 fevral 2022-ci ildə məscidi növbəti dəfə ziyarət edən ölkə başçısı bu məsələ ilə bağlı qeyd etmişdir ki, "Ağdam Cümə məscidi, Şuşada Yuxarı Gövhərağa, Aşağı Gövhərağa, Saatlı məscidləri əsaslı təmir edilir. Şuşa şəhərində yeni məscidin inşasına start verilib. Zəngilan şəhərində, Hadrutda və Daşaltıda məscidlərin yenidən qurulması və tikintisi prosesi başlayıb. Bütün bu işləri Heydər Əliyev Fondu öz imkanları hesabına görür." (3)

20 oktyabr 2020-ci ildə azad edilən Zəngilan rayonunda "ağıllı kənd" layihəsi reallaşdırıldı. "Ağıllı kənd" pilot layihə kimi Zəngilan rayonunun Ağalı-1, Ağalı-2 və Ağalı-3 kəndlərində həyata keçirilir. Bu layihə mənzil sektoru, istehsal sektorları, sosial xidmətlər, "ağıllı kənd təsərrüfatı" və alternativ enerji kimi beş komponenti özündə ehtiva edir. 20 oktyabr 2021-ci ildə bölgədə səfərdə olan dövlət başçısı burada "Ağıllı kənd" layihəsi çərçivəsində həyata keçirilən işlərlə yaxından tanış olmuşdur. Müvafiq layihənin icrası 110 hektardan çox ərazini əhatə edir. "İnnovativ tikinti materiallarından istifadə olunmaqla tam izolyasiya olunmuş 200 fərdi ekoloji evin, ikimərtəbəli 4 qeyri-yaşayış binasının, 360 şagird yerlik məktəbin və 60 yerlik uşaq bağçasının tikintisi sürətlə davam etdirilir. Kənddə yaradılacaq "Ağıllı məktəb"də distant təhsilin aparılması üçün bütün imkanlar olacaq. Yeraltı kommunikasiya işlərindən içməli su, çirkab və sel suları xətlərinin qazma işlərinə başlanılıb." (4)

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun qapısı olan Zəngilan rayonu tarixi-memarlıq abidələri baxımından olduqca zəngindir. Rayonun Məmmədbəyli kəndində inşa edilən türbə də bu tarixi abidələrdən biridir. Memar Yəhya ibn Məhəmməd əl-Hac tərəfindən 1305-ci ildə İpək Yolu üzərində tikilən bu türbənin ölçüləri 2,95 x 3,30 metr olan düzbucaqlı formadadır. Türbənin girişi qərb hissəsində yerləşir. Qapının eni 76 sm, hündürlüyü isə 88 sm-dir. İslam qaydalarına görə, məqbərəyə giriş 1,20 metrdən çox olmamalıdır ki, içəri girən şəxs mərhumun xatirəsinə baş əysin. 1975-ci ildə məqbərənin yeraltı hissəsində qazıntı işləri aparılmış, nəticədə bu qəbir aşkar edilmişdir.

Cəbrayıl rayonunda yerləşən tarixi-memarlıq abidələri bu gün ölkəyə gələn xarici turistlərin diqqətini özünə cəlb edir. Belə ki, 1027-ci ildə Araz çayı üzərində inşa edilən Xudafərin körpüsü turistlərin böyük marağına səbəb olur. Buradakı inşa edilən Xudafərin körpüləri bir-birindən 800 m aralı məsafədə yerləşir. Onlardan biri, 15 aşırımlı böyük körpü işlək vəziyyətindədir, ikincisi, 11 aşırımlı kiçik körpü isə dağıl-mış formadadır. Cəmi üç orta aşırımı qalan ikinci körpüyə xalq arasında "sınıq körpü" də deyirlər. 15 aşırımlı körpünün 200 m. uzunluğu, 4,5 m. eni, 11 aşırımlı körpünün isə 130 m. uzunluğu və 6 m. eni vardır. Böyük körpünün ən hündür nöqtəsi su səviyyəsindən 10 m hündürlükdədir. Suyun səviyyəsi qalxdıqda körpünün dayaqlarını qoruyan dalğaqıranlar planda üçbucaqlıdır və çay daşından tikilmişdir. Arxa tərəfdə dalğaqıranların yarımdairəvi konturları vardır. Kiçik körpü də böyük körpü kimi, dayaq kimi qayalıq ucluqlardan istifadə edir və eyni şəkildə müxtəlif arakəsmə ölçülərinə malikdir. Çayın orta hissəsində arxlar daha uzun və müvafiq olaraq daha hündür, sahillərə yaxın olanda isə həm eninə, həm də hündürlüyünə görə aralıqlar daha kiçik olur. Xudafərin körpüləri ilə yanaşı, Cəbrayıl rayonunda yerləşən Ağgüney, Çatandaş dağı, Gəyan, Hacı Qaraman ocağı, Qız qalası (Cəbrayıl), Xudayarlı türbələri, Mazan nənə

türbəsi, Şıx Baba türbəsi (Cəbrayıl) və s. obyektlər turizm potensialı baxımından önəmlidir və dünya ictimaiyyətinin diqqətini özünə cəlb edir.

II Qarabağ müharibəsi vaxtı vəhşi erməni vandalları tərəfindən işğal edilən Cəbrayıl rayonu 4 oktyabr 2020-ci ildə azad edilmişdir. 16 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev milli dəyərimiz olan Azərbaycan bayrağını Xudafərin körpüsü üzərində dalğalandırdı. "Dövlətimizin başçısının bayrağımızı tarixi Xudafərin körpüsündə qaldırması Azərbaycan xalqı üçün qürur və fəxarətdir. Xalqımızın mənəviyyatında, tarixində dərin iz buraxan Xudafərin həm də milli qürur məsələsi idi." (5) Gün gələcək bayrağımız Xocalıda, Xankəndində, Ağdərədə, Əskəranda qürurla dalğalanacaq. "Nəyin nə zaman olacağını özüm hamıdan yaxşı bilirəm"-deyən cənab Prezident İlham Əliyev mövcud məsələnin həllini də yəqin ki, özü hamıdan yaxşı bilir.

17 oktyabr 2020-ci il tarixində işğaldan azad edilən Füzuli rayonunda yerləşən tarixi-mədəniyyət abidələri içərisində Azıx mağarası, Günəştəpə yaşayış yeri, Qarğabazar karvansarayı, Qarğabazar türbəsi, Meynətəpə, Arğalı türbəsi, Mirəli türbəsi, Sofi Həsən türbəsi, Şeyx Baba türbəsi, Şeyx İbrahim türbəsi, Hacı Ələkbər məscidi, Şah Abbas məscidi (Füzuli) və başqalarını mədəni irs nümunəsi kimi xüsusi qeyd etmək olar. Bu abidələr ekskursiya və turizmin inkişafı üçün bu gün olduqca əhəmiyyətlidir.

26 oktyabr 2021-ci ildə rəsmi açılışı olan Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı Qarabağın turizm potensialının inkişafında böyük töhfə oldu. Bu barədə Baş nazir Əli Əsədovun imzaladığı sərəncamda qeyd edilirdi ki, "Füzuli rayonunda tikintisi başa çatdırılmış beynəlxalq uçuşları yerinə yetirmək üçün müvafiq standartlara cavab verən Füzuli Hava Limanına beynəlxalq status verilsin." (6) Mövcud sərəncamdan sonra ölkədə turizmin inkişafı prioritet istiqamətlərdən birinə çevrildi. Turizmin yeni infrastrukturu formalaşmağa başladı və bölgəyə investisiya və sərmayə axını sürətləndi.

Laçın rayonundakı Ağoğlan monastırı, Alı Xəlifə ocağı, Araxış sovməəsi, Dəmirovlu pir məbədi, Güllü qəbir piri, Həmzə Sultan sarayı, Qarasaqqal sovməəsi, Minkənd bazilikası, Piçənis məscidi, Seyid Hüseyn ağa ziyarətgahı, Seyidlər körpüsü, Şəlvə sovməəsi, Uşaq qalası, Varazqun məbədi, Çalğıqala və s. bu kimi tarixi abidələr və tikililər mədəniyyətimizin və mənəviyyatımızın mühüm bir parçasıdır. 1 dekabr 2020-ci ildə işğaldan azad edilən Laçın rayonu hazırda coğrafi baxımdan turizmin inkişafı üçün ən əhəmiyyətli və vacibli olan potensial bölgələrdən biri hesab olunur. Xüsusən də, ekoloji turizmin inkişafı üçün burada bütün infrastruktur mövcuddur. Gələcəkdə bu bölgədə dövlətin milli strategiyasına uyğun olaraq turizmin yeni inkişaf istiqamətlərini görə biləcəyik.

Hazırda Qarabağ bölgəsi həm ölkədaxili, həm də xarici turistlərin böyük marağına səbəb olur. Mədəni və istirahət resurslarına görə bölgədə ekoturizmi inkişaf etdirmək olduqca əlverişli və əhəmiyyətlidir. Məsələ burasındadır ki, bölgə təkcə coğrafi baxımından deyil, həm də tarixi-memarlıq abidələrinin zənginliyi baxımından da diqqəti özünə cəlb edir. Burada mövcud mədəni irs və tarixi mədəniyyət abidələri gələcəkdə məşhur turizm marşrutlarına çevrilə bilər. İşğal illərində dağıdılan mədəni-tarixi abidələrin bərpasından sonra inanırıq ki, bölgəyə ekskursiya və turizm gəzintiləri təşkil etmək olduqca vacibli və əhəmiyyətli olacaqdır. Təbii ki, bərpa işlərindən sonra Qarabağın turizm potensialından düzgün istifadə etmək Azərbaycana böyük investisiya axı-

nı və iqtisadi səmərə verəcəkdir. Turizm baxımından Qarabağın müsbət imicini yaratmaq və onu beynəlxalq arenada təbliğ etmək müasir dövrümüz üçün olduqca əhəmiyyətlidir və böyük aktuallıq kəsb edir. Hazırda Qarabağda turizmin yaxşılaşdırılması və inkişafı istiqamətində geniş və çoxmiqyaslı, məqsədyönlü işlər aparılır. Turizm sahəsində əsas məqsəd isə məhz turizmin inkişafı yolu ilə Qarabağın məşhur turizm məkanına çevrilməsi və milli gəlirin artırılması prosesinin sürətləndirilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda işğaldan azad edilmiş bölgələri ziyarət etmək istəyən vətəndaşlar üçün ölkəmizdə "Yolumuzqarabaga.az" portalı istifadəyə verilmişdir. Onu da deyək ki, 24 yanvar 2022-ci il tarixindən başlayaraq Ağdam və Şuşa şəhərləri istiqamətində avtobus marşrutları təşkil olunmuşdur. "Bakı-Şuşa-Bakı" marşrutunun və "Bakı-Ağdam-Bakı" marşrutunun yaradılması məhz uzun illərin həsrətinə son qoydu, ölkədaxili və beynəlxalq turizmin inkişafına böyük təkan verdi. Həmçinin yanvarın 24-dən "Əhmədbəyli-Şuşa", "Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı-Şuşa", "Bərdə-Ağdam" istiqamətində də turist marşrutları təşkil olundu və insanların böyük marağına səbəb oldu. Bu gün işğaldan azad edilmiş ərazilərə marşrutlar üzrə biletləri "Yolumuz Qarabağa" portalından əldə etmək mümkündür. Vətəndaşlar portala daxil olduqdan sonra "ASAN login" vasitəsi ilə biletləri əldə edə bilirlər." (7) "Yolumuzqarabaga.az" portalı vasitəsilə Ağdama səfər edən vətəndaşlar bu rayonda yerləşən möhtəşəm Şahbulaq qalasını və digər tarixi mədəniyyət abidələrini də ziyarət və ekskursiya edə biləcəklər.

Hal-hazırda Qarabağ bölgəsinə təşkil edilən ekskursiyalar və maraqlı turizm gəzintiləri gənclərimizin milli vətənpərvərlik tərbiyəsində və əsl vətəndaş kimi yetişməsində olduqca mühüm rol oynayır. Xüsusən də, bu bölgə əhalinin milli kimlik və milli mənlik şüurunun formalaşmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İnanırıq ki, gələcəkdə bu bölgə dünyanın ən möhtəşəm turizm mərkəzlərindən biri olacaq və bütün dünyaya bir pəncərə kimi açılacaq və turistlərin böyük marağına səbəb olacaqdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2022-ci ili "Şuşa ili" elan etməsi də Qarabağ turizminin inkişafına böyük töhfə verəcəkdir. Həm də xarici turistlərin, sərmayədarların və investorların ölkəmizə gəlməsinə şərait yaradacaq və Qarabağı çiçəklənən və zəngin ekskursiya-turizm bölgəsinə çevirəcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ağayev R. Şuşa kurort və istirahət mərkəzi kimi. 525-ci qəzet.- 2021.- 3 aprel.- S.11.
2. https://az.trend.az/ business/3339860.html
3. https://report.az/qarabag/gelen-aydan-agdam-cume-mescidinde-temir-berpa-islerine-start-verilecek/
4. https://president.az/az/articles/view/53631
5. https://apa.az/az/daxili_siyaset/Prezident-Ilham-liyev-Xudafrin-korpusund-Azrbaycan-bayragini-qaldirib-615575
6. https://gunun-nebzi.az/article/az/40935
7. https://azvision.az/news/283110/--yolumuzqarabaga.az-portali-istifadeye-verildi-.html

Əmrahov Mais İsrail oğlu,
tarix elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,
şöbə müdiri,
Email: emrahov@48 mail.ru,

II QARABAĞ - VƏTƏN MÜHARİBƏSİNƏ İCTİMAİ-SİYASİ VƏ MƏNƏVİ DƏSTƏK

Ərazi iddiaları. Ermənilər tərəfindən "Artsax Azadlıq müharibəsi" kimi tanınan I Qarabağ müharibəsi 1980-ci illərin sonlarından 1994-cü ilin mayına kimi Cənub-Qərbi Azərbaycanda yerləşən Qarabağ bölgəsində Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında baş vermiş etnik və ərazi münaqişəsidir (6). Qarabağın dağlıq bölgəsində münaqişəsinin yaranması Azərbaycanda milli şüurun yenidən oyanmasına səbəb oldu. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda başlanan kortəbii hərəkat tez bir zamanda milli-azadlıq hərəkatına çevrildi. Respublikada hadisələrin məcrasından çıxması və hadisələr üzərində nəzarətin itirilməsi ilə razılaşmayan Moskva 1990-cı il yanvarında Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinə qarşı çıxan Azərbaycan xalqını cəzalandırmaq ucun Qanlı Yanvar qırğınını törətdi. Növbəti qırğın hədəfi Xocalı seçildi.1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə erməni hərbi birləşmələri, 1.890 nəfər şəxsi heyəti olan 366-cı alay, habelə xaricdən gətirilmiş muzdlular Xocalıya hücum etdilər. Xocalıda azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədildi. 613 nəfər, o cümlədən 106 qadın, 83 azyaşlı uşaq, 70 qoca öldürüldü, 1000-dən artıq dinc sakin şikəst oldu, 1.275 nəfər əsir götürüldü, 8 ailə tamamilə məhv edildi, 56 nəfər diri-diri yandırıldı. (4,s.133-134)

Xocalı hadisəsindən sonra da Ermənistan və Azərbaycan arasında gərginlik davam etdi, təmas xətti boyunca atəş insidentlərinin sayı çoxaldı. 2008-ci ilin mart ayında Ermənistan silahlı qüvvələri Tərtərdə hərbi təxribat törətdilər. 2010-cu il iyunun 18-19-da Çaylı yaxınlığında toqquşmalar baş verdi. 2014-cü il noyabrın 12-də Ağdam rayonunun Kəngərli kəndi yaxınlığında Azərbaycan silahlı qüvvələri ilə Ermənistan silahlı qüvvələri arasında gərginlik yarandı. 2016-cı il aprelin 1-dən 2-nə keçən gecədən başlayaraq Azərbaycan və Ermənistan silahlı qüvvələri arasında baş vermiş **"Dördgünlük müharibə"** adlandırılan hərbi münaqişə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qələbəsi ilə nəticələndi, bir sıra ərazilər düşməndən azad olundu (1). 2020-ci il iyulun 12-də günorta saatlarından başlayaraq Ermənistan Silahlı Qüvvələri yenidən Ermənistan-Azərbaycan dövlət sərhəddinin Tovuz rayonu sahəsində atəşkəs rejimini pozdular. **44 günlük Vətən Müharibəsinin başlanğıcı hesab edilən Tovuz döyüşləri** Azərbaycan əhalisi arasında ciddi narahatlığa səbəb oldu. 2020-ci il iyulun 12-də Ermənistan-Azərbaycan dövlət sərhəddinin Tavuş mərzi və Tovuz rayonu ərazilərində baş verən döyüşlərdə 16 əsgər həlak oldu. İyulun 14-də erməni ordusunun hücumu nəticəsində Azərbaycan Ordusunun **general-mayoru Polad Həşimov, polkovnik İlqar**

Mirzəyev, həmçinin hücumun qarşısını alarkən beş hərbi qulluqçu şəhid oldu. İyulun 14-dən 15-ə keçən gecə on minlərlə gənc Bakıda yürüş edərək Prezidentə və orduya dəstək nümayiş etdirdilər. Döyüşlərdən bir neçə saat sonra Bakıda şəhidləri qarşılamaq üçün küçələrə çıxmış insanlar şəhərin mərkəzinə "**Qarabağ bizimdir**" şüarı ilə yürüş etdilər. 2020-ci il sentyabrın 27-də səhər saatlarında Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin bir neçə istiqamətdən müxtəlif növ silahlardan, o cümlədən ağır artilleriyadan istifadə edərək yaşayış məntəqələrimizi, həmçinin hərbi mövqelərimizi atəşə tutdular (7, s.12).

Müharibənin başlanması. 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan silahlı qüvvələri atəşkəs rejimini kobud şəkildə pozaraq, təmas xətti boyunca Azərbaycan Respublikasının mövqelərini, Tərtər rayonunun Qapanlı, Ağdam rayonunun Çiraqlı və Orta Qərvənd, Füzuli rayonunun Alxanlı, Şükürbəyli və Cəbrayıl rayonunun Cocuq - kəndlərini iriçaplı silahlar, minaatanlar və müxtəlif çaplı artilleriya qurğularından atəşə tutdular (7, s.12). Qarşıdurmalar qısa müddətdə sürətlə alovlandı və İkinci Qarabağ müharibəsinə çevrildi.

Sentyabrın 27-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciət etdi (3, 2020, 27 sentyabr). O, bildirdi ki, ...Düşmən atəşi nəticəsində mülki əhali və hərbçilərimiz arasında itkilər, yaralananlar var...Azərbaycan Ordusu hazırda düşmənin hərbi mövqelərinə atəşlər, zərbələr endirir və bu zərbələr nəticəsində düşmənin bir çox hərbi texnikası sıradan çıxıb. Bu, erməni faşizminin növbəti təzahürüdür (7, s.12).

Sentyabrın 27-də səhər saatlarında Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi tərəfindən Ermənistanın törədə biləcəyi təxribatların qarşısını almaq üçün ölkə üzrə internetin verilişində bir sıra məhdudiyyətlər tətbiq olundu. Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi xaricdə yaşayan azərbaycanlılara müraciət edərək, sosial şəbəkədə, elektron media və digər kütləvi informasiya vasitələrində rəsmi olmayan, dəqiqləşdirilməmiş və qeyri-obyektiv məlumatlardan istifadə etməməyə çağırdı.

Müharibəyə siyasi və mənəvi dəstək. Müharibənin ilk saatlarından Türkiyə, Pakistan, Əfqanıstan birmənalı şəkildə Azərbaycanı dəstəklədilər. BMT, İƏT, Qoşulmama hərəkatı, Avropa Parlamenti, ATƏT bizim mövqemizi dəstəkləyən bəyanatlar verdilər. (2, 2020, 2 oktyabr)

Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri Mustafa Şentop, Türkiyə Respublikasının Milli Müdafiə naziri Hulusi Akar Ermənistanın cəbhə xəttində törətdiyi genişmiqyaslı təxribatlarla bağlı açıqlamalarında Türkiyənin bütün gücü ilə Azərbaycanın yanında olmaqda davam edəcəklərini, sona qədər azərbaycanlı qardaşlarımızın yanında olacağını ifadə etdilər (3, 2020, 27 sentyabr).

Türkiyə Beynəlxalq Münasibətlər və Strateji Araşdırmalar Mərkəzinin (TÜRKSAM) sədri Sinan Oğan Ermənistanın Azərbaycana qarşı başlatdığı yeni təxribat xarakterli hücumu şiddətlə qınayaraq işğal altındakı kəndləri və təpələri azad etməsi münasibətilə də Azərbaycan Ordusunu və xalqını təbrik etdi. (3, 2020, 27 sentyabr)

Türkiyə Böyük Millət Məclisində təmsil olunan hakim Ədalət və İnkişaf Partiyası (AKP), Cümhuriyyət Xalq Partiyası (CHP), Milliyyətçi Hərəkat Partiyası (MHP)

və İyi Partiyanın 14 iyul 2020-ci il tarixli dördlü bəyanatı tarixi hadisə kimi dövlətçilik tariximizə yazıldı. Türkiyə xalqı malı, canı və mənəvi dəstəyi ilə Azərbaycanın yanında olmaqda davam edəcəyini bildirdi (3, 2020, 27 sentyabr). Türkiyənin vətəndaş cəmiyyəti təşkilatlarının bəyanatını 73 təşkilat imzalamışdı (3, 2020, 2 oktyabr). 169 qazi və şəhid ailəsi üzvləri Azərbaycana dəstək bəyanatı qəbul etmişdilər (3, 2020, 2 oktyabr).

Xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların bəyanatını Avropa Azərbaycanlıları koordinasiya şuraları adından 12 nəfə imzalamışdı. Avstriya, İsrail**,** Gürcüstan, Ukrayna, Rusiya, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkiyə, Avstraliya İttifaqı, Yeni Zelandiya, Misir Ərəb Respublikasında yaşayan azərbaycanlılar da bəyanatla çıxış etmişdilər. (3, 2020, 27 sentyabr)

Ermənistan silahlı qüvvələrinin sentyabrın 27-də davamlı olaraq həyata keçirdiyi növbəti hərbi təxribatlar səbəbindən bölgədə yaranmış hərbi qarşıdurma Türkiyənin aparıcı kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən fasiləsiz olaraq işıqlandırlandırılırdı. Anadolu, İHA, DHA agentlikləri, TRT HABER, TÜRK HABER, A HABER, NTV və s. telekanallar, o cümlədən ölkənin aparıcı qəzetləri və xəbər portalları cəbhə bölgəsindəki vəziyyət barədə türkdilli tamaşaçıları və oxucuları məlumatlandırırdılar.

Ərəb ölkələrinin onlarla informasiya resursu – "əl-Vatan", "ən-Nəhar", "əl-Cəzirə", "əl-Harir", "Ruyanews", "Şuruknews", "əl-Diblumasi", "əl-Cəzair", "Radio əl-Cəzair" və digər xəbər agentlikləri, teleradioları, qəzetləri baş verən hadisələri obyektiv işıqlandırır, ictimaiyyəti bu barədə müntəzəm məlumatlandırırdılar.

Sentyabrın 27-də Yeni Azərbaycan Partiyası, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyəti (3, 2020, 27 sentyabr) ordu ilə birgə olduğunu bəyan etdi. Respublika Rus İcması Şurası (3, 2020, 28 sentyabr) Ermənistanın bütün cəbhə xətti boyunca növbəti təxribatı ilə əlaqədar Azərbaycanın etnik rus vətəndaşları adından bəyanat yaydı. Bəyanatda Vətəni sonadək müdafiə etməyə hazır olduğu bildirilirdi! (3, 2020, 28 sentyabr)

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin Azərbaycan xalqına müraciətində bütün azərbaycanlılar ümumi düşmənə qarşı bir səngərdə olmağa, yumruq kimi birləşməyə dəvət edilirdi. (3, 2020, 28 sentyabr).

Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinə Azərbaycan Respublikasında yaşayan etnik icma rəhbərləri (3, 2020, 28 sentyabr)**,** Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin həmsədrləri və üzvləri, (3**,** 2020, 29 sentyabr) Ermənistanın təxribatları ilə bağlı bəyanat yaymışlar.

Müharibənin ilk saatlarından başlayaraq Türkiyə Cümhuriyyətinin Ankara, Kocaeli, Zonquldak şəhərindən, Niderland Krallığının Tilburq şəhərindən, Qazaxıstanın Almatı şəhərindən, İsrailin paytaxtı Təl-Əvivdən, Azərbaycan Respublikasının Şirvan, Gəncə, və Bakı şəhərlərindən, Biləsuvar və Masallı rayonlarından, Qarabağ müharibəsi Əlilləri, Veteranları və Şəhid Ailələri İctimai Birliyinin Goranboy Rayon Filialından daxil olan məktublarda cəbhədən gələn xəbərləri səbirsizliklə gözlədikləri ifadə olunur, Azərbaycan Ordusu və Azərbaycan Prezidenti ətrafında sıx birləşdikləri

və orduya dayaq olacaqları bildirilirdi. (3, 2020, 2 oktyabr)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə dünyanın 30-a yaxın televiziya və mətbuat orqanlarına, o cümlədən 2020-ci il sentyabr ayının 29-da "Rossiya -1", sentyabrın 29-da "Rossiya 1" telekanalında yayımlanan "60 dəqiqə" proqramına, oktyabr ayının 2-də "Əl-Cəzirə", oktyabrın 5-də Türkiyənin "TRT Haber", oktyabr ayının 6-da Rusiyanın "Perviy Kanal" telekanallarına, oktyabrın 9-da "CNN İnternational" televiziya kanalının *"Conneot the World*" verilişinə, oktyabrın 10-da Rusiyanın RBK, oktyabrın 12-də Türkiyənin "Haber Qlobal", oktyabrın 14-də "France 24" telekanallarına, oktyabrın 21-də Yaponiyanın "Nikkel" qəzetinə, oktyabrın 28-də İtaliyanın "Rai-1" televiziya kanalına, noyabrın 2-də İtaliyanın "La Respublika" qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibələrində beynəlxalq ictimaiyyəti Azərbaycanın haqq işinə inandıra bildi.

Azərbaycan Ordusunun cəbhədəki uğurlarını, Azərbaycan Prezidentinin dünyanın aparıcı televiziya kanallarına verdiyi müsahibələri və müraciətlərini diqqətlə izləyən ölkə vətəndaşları, həmçinin xaricdə yaşayan soydaşlarımızın Azərbaycan Prezidentinə, Ali Baş Komandana göndərdikləri məktublarda Prezident İlham Əliyevin nümayiş etdirdiyi "konspektsiz" sərbəst nitq, analitik təhlil mədəniyyəti, problemə kompleks yanaşmaq istedadı, ümumiləşdirmə və proqnozlaşdırmaq məharəti dövlət başçımızın dünya liderləri sırasında fərqli bir təfəkkür sahibi kimi dəyərləndirilir, Azərbaycanda çoxcəhətli dialoqlar üçün formalaşdırılan mühit yüksək qiymətləndirilirdi. Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində dövlətimizin başçısı ilə görüşü zamanı Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının Baş katibi Vladimir Norovun bildirmişdi ki, "bu gün Azərbaycan müşahidəçi ölkələr üçün nümunə olaraq dialoq üzrə ən fəal tərəfdaşlardan biridir". (5)

Dövlətimizə, xalqımıza bu haqq işində, şərəfli mübarizədə zəfər arzulayan ölkələr, beynəlxalq təşkilatlar, qeyri-hökumət təşkilatları, ictimai qurumlar, xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlılar və respublika vətəndaşları Azərbaycan Ordusuna və Azərbaycan dövlətinə ictimai-siyasi və mənəvi dəstək göstərirdilər.

Beləliklə qeyd olunanları ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, 44 günlük II Qarabağ - Vətən müharibəsində Azərbaycanın qələbəsini ön və arxa cəbhədə bir sıra amillər təmin etdi. Birinci amil 27 sentyabrda başlanmış 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın qələbəsini şərtləndirən, Zəfəri təmin edən başlıca faktor Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin vaxtında müəyyənləşdirdiyi düzgün döyüş strategiyası oldu. İlham Əliyev Azərbaycanın haqq işinə mane olmaq istəyən və ermənilərə dəstək göstərən bir sıra xarici ölkə rəhbərlərinin zənglərini tutarlı arqumentlərlə, əsaslanmış müdrik cavabları ilə neytrallaşdırmağı bacardı. Sarsıdıcı zərbələr nəticəsində Ermənistan tərəfi məcbur olub acı məğlubiyyətlə razılaşdı (2, 2020, 30 sentyabr) .

44 günlük Vətən müharibəsində bizə qələbə qazandıran ikinci amil müzəffər ordumuzun əsgər və zabitləri oldu. Ölkəmizin igid, qəhrəman oğulları silaha sarılaraq Ali Baş Komandanın döyüş tapşırıqlarını yüksək səviyyədə icra etdi. Komandirlərimiz cəbhədə öndə gedərək əsgərlərimizdə böyük döyüş ruhu yarada bildilər. Nəhayət,

qələbənin təmin olunmasını şərtləndirən üçüncü amil ölkəmizdəki milli birlik, həmrəylik oldu. Siyasi baxışlarından, milli və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün xalq birləşərək Ali Baş Komandanın Dəmir yumruğuna çevrildi və düşməni döyüş meydanında məhv etdi.

44 günlük müharibə və 20 günlük müharibəsiz və itkisiz qalan torpaqların geri qaytarılması XXI əsrin qələbəsidir. Bununla da, Ermənistanın uzun illər boyu arzusunda olduğu Dağlıq Qarabağın statusu məsələsinə, "qaçqın", "köçkün" kəlmələrinin gündəmdə işlədilməsinə son qoyuldu. Torpaqlarımız uğrunda aparılan müharibənin ilk günlərindən söylənilən "Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır! deyimi 44 gündə reallığa çevrildi. Son 200 illik tariximizdə Prezident İlham Əliyev yeganə şəxsiyyət, ilk liderdir ki, itirilmiş, düşmən tərəfindən işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsinə və xalqa qaytarılmasına nail oldu.

44 günlük müharibə Şuşa əməliyyatı ilə dünya hərb tarixinə qızıl hərflərlə düşdü. Noyabrın 10-a qədər davam edən döyüşlər Ermənistan Respublikasının kapitulyasiyası ilə başa çatdı**.** Noyabrın 10-da gecə saat 3.00 radələrində Rusiya və Azərbaycan prezidentləri Vladimir Putin və İlham Əliyev hərbi əməliyyatların dayandırılması haqqında 9 bənddən ibarət Bəyanatı imzaladılar. Bəyanatın Ermənistanın baş naziri N.Paşinyanın da imzaladığı bildirildi.

44 günlük savaşda uğur qazanılmasında qardaş Türkiyə çox önəmli və əvəzolunmaz rolu oynadı. Azərbaycan-Türkiyə birliyi Türkiyə rəsmilərini fəallığı ilə yekunlaşmadı, ən böyük dəstək Türkiyə xalqından gəldi. 44 günlük qələbəyə Azərbaycanla yanaşı Türkiyə də imza atdı. Azadlıq aşiqi, hər sətri ilə millətin vətən sevgisinə sevgi qatan, "*yoxdur millətimin imzası imzalar içində"* deyən Məhəmməd Hadi, ruhun şad olsun, millətinin imzası həm dövlətlər içində, həm də xalqlar içində vardır, özü də elə bir imzadır ki, onu təcavüzkarlar görəndə müvazinətini itirir. Bu imza XX əsrdə Mustafa Kamal Atatürk və Heydər Əliyev imzası, XXI əsrdə Rəcəb Tayyib Ərdoğan və İlham Əliyev imzasıdır. Bu imzanın arxasında Mustafa Kamal Atatürk və Heydər Əliyev dühası, Rəcəb Tayyib Ərdoğanın qətiyyəti və İlham Əliyevin "Dəmir yumruğu" dayanır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aprel döyüşləri //https://az.wikipedia.org/wiki/Aprel_d%C3%B6y%C3% BC% C5%9Fl% C9%99ri

2."Azərbaycan ordusu" qəzeti, 2020, 27 sentyabr- 10 noyabr.

3. Xalq qəzeti, 2020, 27 sentyabr - 10 noyabr.

4. Xocalı soyqırımı-1992 (sənədlərdə, faktlarda və mətbuatda), Bakı "Əbilov, Zeynalov və oğulları" Nəşriyyat Poliqrafiya evinin mətbəəsi, 2006, 192 s.

5. İlham Əliyevin ibrətamiz tarix dərsi və diplomatiya mesajı https://nuhcixan .az/news/siyaset/26179-ilham-eliyevin-ibretamiz-tarix-dersi-ve-diplomatiya-mesaji

6. Qarabağ müharibəsi//https://az.wikipedia.org/wiki/Qaraba%C4% 9F_m%C3% Bcharib%C9% 99si

7. Zəfər Yolu: Qarabağ savaşından Şuşa Bəyannaməsinədək. Bakı: "Elm", 2012, 904 s.

Əmirxanov Sabir Abuzər oğlu, professor,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: sabir-muzey@mail.ru

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ TARİXİ ABİDƏLƏRİN BƏRPA MƏSƏLƏLƏRİ

Dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində xalqımızın qədimliyi, həmin ərazilərdə yaşaması, təsərrüfatla, iqtisadi quruculuqla, bədii yaradıcılıqla, sənətkarlıqla, həmçinin incəsənətin ayrı-ayrı sahələri ilə məşğul olması, müxtəlif tarixi dövrlərdə əldə etdikləri yeniliklərlə, bədii-yaradıcı uğurlarla məşhurlaşması, öz qəhrəmanlıqları, cəngavərlikləri tarixi mənbələrdən məlumdur. Qarabağ ərazilərində - dağlıq və düzən sahələrdə tədqiqatçı alimlər tərəfindən araşdırılmış qədim dövrlərə aid daş abidələr, kitabələr – Kəlbəcərdəki qaya təsvirləri, Xocalıdakı dolmenlər, Xankəndidəki müxtəlif tarixi dövrləri təcəssüm etdirən kromlexlər, həmçinin bölgənin ayrı-ayrı qəsəbə, şəhər və kəndlərindən aşkarlanmış antik dövrlərə məxsus daş qutu qəbirlər yerli, ölkə və dünya əhəmiyyətli tarixi abidələr sırasındadır.

Araşdırmalardan məlum olduğu kimi, Azərbaycanda Manna, Midiya, Skit, Atropatena dövlətləri sırasında b.e.ə. IV-III əsrlərdə ölkə ərazisində Qafqaz Albaniyası dövləti yaranmışdır. Girdman, Sakasena, Uti, Paytakaran, Sisakan Qarabağın tarixi torpaqları olmuşdur (1;2).

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, Azərbaycan ərazilərində e.ə. VI-III əsrlər dövrlərinə aid Ağcabədi, Bərdə, Tərtər, Beyləqan, Yevlax və Qarabağın Dağlıq yerlərində əcdadlarımıza aid çox sayda skif kurqanları aşkarlanmışdır. Füzuli şəhəri yaxınlığında, Quruçay vadisinin sol yamacında aşkarlanmış Azıx mağarasında Azıxantrop adamının qalıqlarının tapılması (3, səh. 328) bu ərazilərin qədimiliyini bir daha sübut edir. Qeyd edək ki, Ağdam, Laçın, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan, və digər ərazilərdə ayrı-ayrı tarixi dövrlərin inkişafını təcəssüm etdirən dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli memarlıq və arxeoloji abidə nümunələrinin yenidən tədqiqinə, təbliğinə zərurət yaranmışdır (4, s. 163). Həmçinin Xocalı ərazisi də Azərbaycan xalqına məxsus olan tarixi mədəniyyət abidələri ilə çox zəngindir (5, s. 67).

Antik nümunələrin Qarabağın qədim ərazisində olması Paytakaranda qədim şəhərlərin mövcudluğu barədə maraqlı məlumatlar verir. Bərdədə, Govurqalada (Ağdam), Qaraköpək təpədə (Füzuli), Ergi yaşayış yerində (Ağcabədi) və s. arxeoloji tədqiqatlar da bunu təsdiq edir.

Qarabağ bölgəsində arxeoloji abidələrdən başqa, xeyli yerüstü xristian abidələri təsdiq edilmişdir. Belə abidələrə Qarabağın Bərdə, Ağcabədi, Ağdam, Füzuli, Ağdərə ərazisində, habelə Laçın və Kəlbəcərdə rast gəlinmişdir. Bu məbədlərdən ən məşhuru Çəncəsər (Qanzasar), Amaras, Yelisey və Xotavəng məbədləridir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, albanlara məxsus xristian abidələri Azərbaycanın digər ərazilərində də (Qəbələ, Naxçıvan, Mingəçevir, Qazax, Tovuz, Şamaxı) mövcuddur.

Yeri gəlmişkən, XIX əsrə qədər Dağlıq Qarabağda heç bir zaman erməni etnik kütləsi olmamışdır. Qarabağın avtoxton albanlarının olmasından istifadə edərək, oraya XIX əsrdən etibarən çoxlu erməni ailəsi köçürülmüşdür.

Bunu Dağlıq Qarabağda Ağdərənin (Mardakert) Marağa kəndində Qarabağa (İranın Marağa şəhərindən) ilk 200 ailənin (erməni ailəsinin) köçürülməsi şərəfinə 1978-ci ildə ermənilərin özlərinin qoyduqları abidə əyani şəkildə sübut edir.

Qarabağ ərazisində müxtəlif dinlərin mövcud olması insan cəmiyyətinin ictimai həyatına böyük təsir göstərmişdir. Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Qarabağda da xristianlıq və müsəlmanlığın mövcud olması və biri digərini əvəz etməsi tikinti mədəniyyətində özünü göstərmişdir. Qarabağ ərazisində (Dağlıq Qarabağda Ağdamda Govurqala, Kəlbəcərdə Xotavəng, Laçında Ağoğlan) və Albaniyanın digər yerlərində (Qax rayonu, Qum kəndi, Qəbələ rayonu böyük Əmidli kəndi, Mingəçevir) xeyli alban xristian abidəsi inşa edilmişdir.

İslam dininin qəbul edilməsi Albaniyada (Azərbaycanda) yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində müsəlmanlıq dövründə çoxlu sayda məscid və minarələr inşa edilmişdir. Bununla bərabər burada xristian kilsələri və digər dini məbədlər də saxlanılmışdır.

Həmin dövrdə Qarabağın mənəvi mədəniyyətində də çiçəklənmə dövrü başlamışdır. "Qarabağı", "Bərdəni" təxəllüsü ilə tanınmış onlarla mütəfəkkir yetişmiş, onların adı, şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında məlumatlar tarixə çevrilmişdir.

XI-XII əsrlərdə memarlığın əsas istiqamətlərini əks etdirən Şirvan-Abşeron, Naxçıvan-Marağa məktəblərinin geniş yayıldığı dövrdə Arran (Qarabağ) memarlıq məktəbi də orta əsr Azərbaycan memarlığının sonrakı inkişafını müəyyənləşdirmişdir. Memarlıq və şəhərsalma, dekorativ-tətbiqi sənət sahələri inkişaf etməyə başlamış, epiqrafik abidələr də çoxalmışdır. Qarabağ zonasında çoxu müsəlman dövrünə aid olan 2000-dən artıq müxtəlif tarixi və mədəni abidələr qeydə alınmışdır. Bunların arasında yaşayış evləri, ictimai binalar, həmçinin dini tikililr, ziyarət yerləri vardır.

Qarabağın şəhərləri – Ağdərə, Kəlbəcər, Xocavənd, Şuşa, Xankəndi, Tərtər, Füzuli, Cəbrayıl, Ağcabədi, Laçın, Qubadlı, Zəngilan – müsəlman dövründə meydana gəlmişdilər. Bu şəhərlərin quruluşunda milli-mənəvi və ideoloji təsəvvür tərzi inşa mədəniyyətində öz bədii əksini tapmışdır. Yeni milli-ideoloji xüsusiyyətlər evlərin və inzibati binaların interyerində özünü göstərir. Bu bütün Azərbaycanda, həmçinin Qarabağda orta əsrlərdə inşa olunmuş memarlıq şedevrləri ilə təsdiq olunur.

Qarabağ ərazisində çox sayda mədəniyyət abidəsi qeydə alınmışdır ki, bunların da əksəriyyəti epiqrafik abidələr təşkil edir. Azərbaycanın Şuşa, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Zəngilan, Cəbrayıl, Laçın, Kəlbəcər rayonları ərazisindən vaxtilə xeyli miqdarda tikinti, qəbir və s. epiqrafik abidələri qeydə alınmış və tədqiq edilmişdir.

Füzuli bölgəsində Şeyx Yaqubun (XII əsr) türbəsi, Qoç Əhmədli Cümə məscidi, Hacı Ələsgət məscidi, Aşağı Veysəlli kəndindəki Mir Əli (XIV əsr) və Əhmədallar kəndindəki türbələr (XIV əsr), Şeyx İbrahim türbəsi (XVI əsr), Əhməd Sultan türbəsi, Cəlal türbəsi (h. t. 1307), Horadiz kəndindəki Cümə məscidi, Dağlıq Qarabağ ərazisində Əsgəran qalası, Cəbrayıl rayonunda "Qız qalası", Cəbrayılın Şıxlar kəndində türbə (1308) və digər türbələr, Ağdam bölgəsində Xaçın-Dərbənd kəndi yaxınlığında 12 künclü türbə, Ağdam Cümə məscidi (1870), türbələr, Ağdamın Abdal-Gülablı kəndində hamam binası (XX əsrin əvvəlləri), Ağdamın Şahbulaq məscidi, Bərdə şəhərindəki Tərtər çayı üzərində 12 tağlı körpü (XIV əsr), "Bərdə", "Axsadan baba" türbələri (XIV əsr), Kərbəlayi Səfxan Qarabağı tərəfindən Bərdə şəhərində tikilmiş qoşa minarəli "İmamzadə" məscid kompleksi (1868), "Bəhmən Mirzə" türbəsi, Şuşa şəhərində

səkkiz bucaqlı türbə, Pənah xan qalası, Natəvanın evi, Mamayı məscidi, Məşədi Şükür Mirsiyab oğlunun məscidli karvansarayı, Culfalar məscidi, Hacı Yusifli məscidi, Saatlı məscidi, Yuxarı Gövhərağa məscidi, Aşağı Gövhərağa məscidi (XIX əsr), Xan evi, gimnaziya binası, Laçın ərazisində Qarasaqqal türbəsi, Soltan baba türbəsi, Şeyx Əhməd türbəsi, Sarı aşığın türbəsi (XV əsr), Cicimli kəndindəki türbələr, Quşçu kəndində "Uşaq qalası", "Böyük bulaq" abidəsi (XV əsr), Həmzə Sultan sarayı (1761) da tariximiz üçün qiymətli maddi mədəniyyət nümunələridir.

XVIII əsrin II yarısında Qarabağda Bayat, Şahbulaq (Tərnəküt), Pənahabad (Şuşa) qalaları salınmış və həmin qalalarda bazar, karvansaray, məscid, hamam və s. inşa edilmişdir. Ağdamda imarətlər, Pənah xana və nəslinə aid günbəzlər tikilmişdir.

Qarabağ xanlığı dövründə bir çox qalalar (Bayat, Şahbulaq, Pənahabad (Şuşa)) tikilmiş, şəhər və qəsəbə tipli yaşayış məntəqələri salınmışdır. Qarabağ xanlığının mərkəzi Şuşada yaşayış evlərinin, ictimai tikililərin interyerlərində divar naxışlarının gözəl və tipik nümunələri yaradılmışdır.

Orta əsrlərdən məşhur olan Qarabağ xalçaları öz şöhrətini günümüzədək saxlamışdır. Qarabağ xalçaları qrupuna aid olan xalçalar adları və naxışları ilə seçilir. Qarabağ xalçaları Bərdə, Ağcabədi xalçaları olub birinci qrupa, Şuşa xalçaları adı altında ikinci qrupa, Cəbrayıl xalçaları adı altında üçüncü qrupa ayrılır.

Qarabağ xalçaçılıq sənətində qədim adət-ənənə intensiv olaraq davam etdirilmişdir. Qarabağın xalça sənəti XVII əsrin ikinci yarısından etibarən Şuşa şəhərində mərkəzləşmiş, daha geniş miqyasda inkişaf etməyə başlamışdır.

Bütün müsəlman şərqində olduğu kimi Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda son orta əsrlərdə də mədəniyyət, elm və ədəbiyyat yüksək inkişaf dövrü keçmişdir. Sonrakı dövrlərdə də Qarabağ mədəni mərkəz rolunu itirməmişdir.

Beləliklə, tədqiqatlar Qarabağın maddi mədəniyyət irsinin Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyətinin tərkib hissəsinin olduğunu aydın şəkildə göstərir və bu barədə əks fikirlərin əsassız olduğunu sübut etməyə əsas verir. Qarabağ abidələrinin bu günkü taleyinə gəldikdə XX əsrin sonlarında Ermənistanın törətdiyi pozuculuq fəaliyyəti, münaqişə və müharibə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində maddi mədəniy-yət abidələrinin taleyini təhlükə altına qoydu.

Davam edən vandalizm Azərbaycanın əsrlərlə qoruyub saxladığı tarixi abidələrin çoxunu məhv etdi. XX əsrin ən böyük faciəsini – Xocalı faciəsini törətdilər. Erməni və rus hərbi birləşmələri Xocalı əhalisini soyqırıma məruz qoydular. Ulu əcdadlarımızın tarixi yaddaş rəmzi olan məşhur Xocalı qəbristanlığını texnika vasitəsilə darmadağın etdilər. Mənfurlar Xocalıda və Şuşada bu vandalizmi ifrat dərəcəyə çatdırdılar. Məşhur Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin qədim beşiyi olan Xocalı kurqanlarını yer üzündən sildilər. Şuşada Azərbaycan mütəfəkkirlərinin heykəllərini avtomat güllələri ilə deşik-deşik etdilər. Şuşa muzeylərini dağıtdılar.

Bəşəriyyətin ulu əcdadlarının beşiklərindən biri olan Azıx mağarası ermənilərin hərbi sursat anbarına çevrildi. İslam abidələri dağıdılıb yer üzündən silindi. Alban xristian abidələri isə tamamilə saxtalaşdırıldı. Xalqımızın tarixi yadigarı olan Yelisey məbədi, Həsənriz məbədi və digər abidələrdə alban yazıları silindi. Həmin abidələrin albanlara məxsus olan əşyaları dağıdıldı. Yelisey məbədində saxlanılmış Alban hökmdarı III Vaçaqanın qəbri və sövməsindəki yazı təmamilə məhv edildi.

Nəhayət, 44 günlük İkinci Qarabağ-Vətən müharibəsində Ali Baş Komandanımızın – möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev cənablarının rəhbərliyi altında tarixi qələbəmiz 30 il ərzində işğal altında olan torpaqlarımızı bizə qaytardı. Beləliklə, tarixi-mədəniyyətimizin də digər sahələrlə yanaşı bərpasına və təbliğinə, tədqiqinə şərait yaranmışdır. Belə şərəfli, çətin işin yerinə yetirilməsi bu günün tələbidir.

Beləliklə, apardığımız araşdırmalar sayəsində aşağıdakı prinsiplərə əməl olunması məqsədyönlüdür:

1. Minalardan təmizlənmiş sahələrdə tarixi abidələrin yenidən qeydiyyatı aparılmalı, əhəmiyyətliliyi araşdırılmalıdır.

2. Bərpa qrupları vasitəsilə işlər planlaşdırılmalı və bərpa şəraiti yaradılmalıdır.

3. Tarixi abidələrin əvvəlki vəziyyəti ilə (arxivdə varsa), indiki vəziyyətləri müqayisəli şəkildə təbliğ olunmalıdır.

4. Bu proseslərə beynəlxalq mütəxəssislər də dəvət edilməli, hərtərəfli fəaliyyət həyata keçirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Moisey Kalankatlu. Albaniya tarixi (tərcümə Z.M.Bünyadovundur). Bakı, Elm, 1993.

2. Azərbaycan tarixi, II c. Bakı, Elm, 1998.

3. Hüseynov S., Əfəndiyev T. Kulturologiya tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Mars-Print", 2012, 876 s.

4. Hüseynov S., Əfəndiyev T., Abbasov N. Dünya mədəniyyət siyasəti. Dərslik. Bakı, "Mars-Print", 2012, 586 s.

5. Hüseynov S., Əfəndiyeva N. Turizmin əsasları. Dərslik. Bakı, "Mars-Print", 2007, 440 s.

Abışov Vaqif Şirin oğlu,
tarix elmləri doktoru, dosent,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,
Email: vaqif.abishov1955@gmail.com

QARABAĞIN ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİNƏ QARŞI ERMƏNİ VANDALİZMİ (1988-2020-ci illər)

1988-1994-cü illərdə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycana qarşı işğalçılıq müharibəsi nəticəsində torpaqlarımızın 20 faizə qədəri işğal olunmuşdur. Həmin işğal nəticəsində minlərlə azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, yaralanmış və əsir götürülmüşdür. Eyni zamanda mövcud olan dövlət mülkiyyətinə, şəxsi mülklərə, o cümlədən tarixi-mədəni abidələrə külli miqdarda ziyan vurulmuşdur.

28 ildən çox işğal altında qalmış ərazilərdə tarixi və mədəni abidələrə qarşı erməni vandalizm həyata keçirilmişdir. Belə ki, Dağlıq Qarabağ və ona bitişik yeddi rayonun ərazisində yerləşən tarixi və mədəniyyət abidələrinin bəziləri dağıdılaraq iz-

ləri itirilmiş, bəzi abidələrin isə erməni abidələri adı altında saxtalaşdırılmışdır. Bu faktlar beynəlxalq təşkilatlara məlum olmasına baxmayaraq, hələ indiyə kimi işğalçı Ermənistan Respublikasına qarşı elə bir ciddi tədbir görülməmişdir.

Məlumdur ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası işğal edilmiş ərazilərin azad edilməsi, qaçqın və məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qaytarılması haqqında 1993-cü il aprelin 30-da 822 saylı, iyulun 29-da 853 saylı**,** oktyabrın 14-də 874 saylı, noyabrın 12-də 884 saylı qətnamələr qəbul etmişdir. Lakin Ermənistan Respublikası həmin rəsmi qərarları 30 ilə qədər yerinə yetirməmişdir.

ATƏT-in işğal olunmuş ərazilərdəki vəziyyəti araşdıran missiyasının hesabatından, habelə digər mənbələrdən toplanan məlumatlara görə, ermənilər Azərbaycan Respublikasnın işğal olunmuş ərazilərində tarixi və mədəni abidələrin böyük bir hissəsinin izini itirmişdir. Bütün bunlar 1954-cü ildə qəbul olunmuş Haaqa Konvensiyasına, "Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında" 1992-ci il Avropa Konvensiyasına, həmçinin "Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında" YUNESKO-nun 1972-ci il konvensiyasına ziddir. Bu konvensiya hərbi münaqişələr zamanı hər bir dövlətin öz ərazisində və rəqib tərəfin ərazisində yerləşən mədəni dəyərlərin qorunması, arxitektura, incəsənət, tarixi abidələr, arxeoloji qazıntılar kimi daşınan və daşınmaz mədəni dəyərlərin müdafiə edilməsini iştirakçı dövlətlərin qarşısında vəzifə kimi qoyur. Həmçinin işğal ərazilərində tarix-mədəniyyət abidələrinin dağıdılması və saxtalaşdırılması YUNESKO-nun "Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında" konvensiyasının pozulmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi işğal altındakı ərazilərdə tarix-mədəniyyət abidələrinin dağıdılmasına dair hesabat hazırlayaraq YUNESKO-ya və başqa beynəlxalq təşkilatlara təpdim etmişdir.

Dağlıq Qarabağda məhv edilən abidələrdən 367-si tarixi abidələr, 67-si məscidlər, 144-ü məbəd, 192-i isə ziyarətgahlardır. Bunlar erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılıb, məhv edilib və Azərbaycan xalqının milli-mənəvi yaddaşına güclü zərbə vurulub.

Qarabağ bölgəsində bir neçə nəsil Azərbaycan arxeoloqlarının səyi ilə Quruçay mədəniyyəti (paleolit dövrü), Leylatəpə mədəniyyəti (eneolit dövrü), Kür-Araz mədəniyyəti (ilk tunc dövrü), Üzərlik mədəniyyəti (orta tunc dövrü), Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti (son tunc və ilk dəmir dövrü), habelə antik və orta əsrlərə aid yüzlərlə tarixi abidə tədqiq olunaraq, dünya elmi ictimaiyyətinə çatdırılmışdır. Bütün bu abidələrin məhz Azərbaycan xalqının tarixi keçmişinə məxsus olması dünya arxeologiyasına çoxdan məlumdur və həmin abidələrin erməni tarixinə heç bir aidiyyəti yoxdur.

İşğala qədər isə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində Şuşa arxeoloji abidələri, Xocavənd rayonunda olan Azıx mağara düşərgəsini (Paleolit dövrü), Tağlar mağara düşərgəsini (Paleolit dövrü), Nərgiztəpə yaşayış yeri (ilk və orta tunc dövrü), Xoca-vənd rayonunda, Nekropol (son tunc və ilk dəmir dövrü) – Dolanlar kəndi, Ağdam-Ağcabədi yolunda Üzərliktəpə yaşayış yerini (Tunc dövrü), Xocalı şəhərindəki Xocalı kurqanlarını (tunc-ilk dəmir dövrü), Ağdam rayonunda Calağantəpə, Cəbrayıl rayonunun Xubyarlı kəndində yerləşən Tunc dövrünə aid Niftalı kurqanları və s. qeyd etmək olar.

Ümumilikdə isə, Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazisində tarixi və mədəni abidələrə qarşı erməni vandalizmi nəticəsində Ağdam rayonunun arxeoloji abidələri, Şuşa rayonu üzrə 5 arxeoloji abidə (buraya kurqan, daş qutu qəbirlər, Şuşa

mağara düşərgəsi), Xocalı və Cəbrayılda olan tunc və dəmir dövrünə aid kurqanlar və s. dağıdılmışdır.

İşğal dövründə ermənilər, həmçinin işğal altındakı Xocəvənd rayonu ərazisində yerləşən, ən qədim insan məskənlərindən biri olaraq tanınan Azıx mağarasında, Füzuli və Ağdərə rayonları ərazisində də arxeoloji qazıntılar aparmışdılar. Ermənilər Azıx mağarasında arxeoloji qazıntılara 2001-ci ildən başlamışdır. Lakin müzəffər Azərbaycan ordusu düşməni torpaqlarımızdan qovduqdan sonra onların bəd niyyətləri alt-üst oldu. Məlumdur ki, bu mağaranı ilk dəfə 1960-cı illərdə Azərbaycanın tanınmış arxeoloqu Məmmədəli Hüseynov tərəfindən tədqiqat aparılıb və orada qədim insan sümükləri, ocaq izləri, eləcə də başqa maddi-mədəni nümunələr tapılmışdır. 1968-ci ildə mağarada tapılmış insanın alt çənə sümüyü dünyada indiyədək tapılmış ən qədim insan sümüklərindən hesab edilir.

Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki Tarix və Mədəniyyət Abidələrini Müdafiə Təşkilatı ictimai birliyinin sədri, Qarabağın tarixi və mədəni abidələrinin öyrənilməsində xüsusi xidmətləri olan, tədqiqatçı Faiq İsmayılov tərəfindən hazırlanan və 2014-cü ildə çap olunan "Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin beynəlxalq standartlara uyğun qiymətləndirilməsi" adlı kitabda qeyd olunur ki, Azərbaycan ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələri Tarix, İncəsənət, Memarlıq, Arxeoloji abidələr kimi qruplara bölünür. Bu qruplar üzrə abidələrin 903-ü Dövlət qeydiyyatında olmaqla Azərbaycanın bizə məlum olan 2550 adda tarix və mədəniyyət abidəsi ermənilərin işğalı altındadır. Bu abidələrdən 609-u yerli, 285-i ölkə, 13 ədədi Beynəlxalq əhəmiyyətli abidələr, 1647 abidə isə hələlik dövlət qeydiyyatında olmayan abidələrdir.

Təkcə 2006-cı ildə ermənilər tərəfindən Şuşa şəhəri ətrafında 500-dən çox abidə "erməni abidəsi" kimi qeydiyyata alınmışdır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, ermənilər işğal edilmiş ərazilərdə qalan tarixi abidələri dağıtmaqla və saxtalaşdırmaqla kifayətlənməyib, bu ərazilərdə arxeoloji qazıntılar da aparmışdılar. Onların əsas məqsədi, ermənilərin Qarabağa 19-cu əsrin əvvəllərindən etibarən köçürüldüyünə dair təkzibolunmaz tarixi faktları ört-basdır etmək, ermənilərin guya min illər boyu bu torpaqlarda yaşadıqlarına dair saxta tarixi dəlillər ortaya çıxarmaq idi.

İşğal olunmuş ərazilərimizdə ermənilər arxeoloji qazıntıları, əsasən 2000-ci illərin əvvəllərindən başlamış və 2020-ci ilin sentyabrınadək davam etdirmişdilər. Onların qarşısına qoyulmuş əsas vəzifələrindən biri də mifik "Böyük Ermənistan" dövlətinin paytaxtı "Tiqranakert"in izlərini tapmaq idi. 2006-cı ilin avqust ayında Ermənistan Ekspedisiya Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu daha bir qrup əməkdaşını Şahbulaq yaylağına ezam edilmişdir. Qısa müddətdən sonra arxeoloqlar uydurma "Tiq-ranakert" şəhərinin qalıqlarını aşkar etdikləri barədə xəbər yaymışdılar. Lakin çox keçmədən onların bu "kəşfi" biabırçı faktla üzləşdi və məlum olub ki, ekspedisiya üzv-ləri qazdıqları çalalara müasir texnikanın köməyi ilə yonulmuş mişar daşları düzüblər və onları "tarixi dəlillər" kimi təqdim ediblər. Qazıntılarda iştirak edən xarici ölkə arxeoloqları bu biabırçı faktdan sonra ekspedisiyanı tərk etmişdilər.

Buna baxmayaraq erməni arxeoloqlarının Şahbulaq yaylaqlarında, tikintisi 1751-1752-ci illərdə başa çatan və Qarabağ xanlarının iqamətgahı olan Qıfıl xan sarayı kompleksi ərazisində qazıntı işlərini 2020-ci ilin sentyabrına kimi davam etdirmişdilər.

Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin rəsmi arayışına görə hərbi təcavüz nəticəsində işğal edilmiş ərazilərdə ilk insan məskənlərindən olmuş Azıx və Tağlar mağaraları, Qaraköpək, Üzərliktəpə kurqanları işğal dönəmində hərbi məqsədlərlə istifadə edilərək qəsdən dağıdılmışdır.

Ermənistanın işğal altındakı Azərbaycan ərazilərində mədəni irsi məhv etməyə yönələn siyasətinin bir hissəsi də bu ərazilərdə qalan muzeylərdə saxlanılan misilsiz tarixi eksponatları, qiymətli incəsənət və mədəniyyət nümunələrini talan edilməsidir. Onların böyük bir hissəsi vaxtı ilə arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış maddi-mədəni əşyalar olmuşdur.

Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin statistikasına görə, işğal olunmuş ərazilərində 40 mindən çox eksponata malik olan 22 muzey qalıb. Bu muzeylərdən Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı qiymətli əşyalar, rəsm və heykəltəraşlıq əsərləri, vaxtı ilə arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış maddi-mədəni əşyalar, dünya şöhrətli Azərbaycan xalçaları, xalça məmulatları, Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin xatirə əşyaları, digər qiymətli eksponatlar talan edilib.

Xocalı kurqanlar abidəsi Xocalı yaxınlığındakı Tunc dövrünə aid qəbiristanlıqdan ibarətdir. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin ən yaxşı öyrənilmiş abidələrindən biridir. Burada çox da böyük olmayan kurqanlar və kromlexlər aşkar olunmuşdur. Bu kurqanlarda tək və kollektiv dəfnlər həyata keçirildiyi müəyyən edilmişdir. Bəzi qəbrlərdə aparılan araşdırmalar əsasən, burda yaşayan insanların kremasiya (qədim insanların təsəvvürlərinə görə, dəfn mərasimi ölənin o biri dünyaya keçməsini hazırlayan keçid üsulu. Kremasiya, yəni insanın meyitinin yandırılması hələ qədim dövrlərdən mövcud imiş) adətinə malik olduqlarını qeyd etmək olar. Abidələrdən Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün xarakterik olan keramika, silah və bəzək əşyaları aşkar edilmişdir. Xocalı kurqanlarından tapılan təsərrüfat küplərinin birinin qulpunda buğda təsviri vardır.

Xocalıda tədqiq edilən 11 №-li kurqan, xüsusilə əhəmiyyətli nəticələr vermişdir. Bu kurqandan Assuriya padşahı Adadnirarinin adı yazılmış muncuq tapılmışdır. İ.İ. Meşaninov bu muncuğu e.ə. VIII əsrə aid etmişdir. Lakin sonrakı tədqiqatlarda alimlər bu muncuğu I Adadnirarinin yaşadığı dövrə, yəni təqribən e.ə. IX əsrin sonu və VIII əsrin əvvəlinə aid edirlər.

Xocalıda və başqa ərazilərdə ermənilər tərəfindən məhv edilən maddi-mədəniyyət abidələrinin bir hissəsi aşağıda qeyd olunmuşdur: daş qutu nekropolu (Yunan dilindən tərcümədə "ölü şəhər" mənasını verən bu söz arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan məzarlıqlara verilən addır. Arxeoloji şəhərlərdə məzarlıqların və toplu məzar yerlərinin olduğu bölgəyə verilən addır) - tunc dövrü (Xocalı şəhəri Əsgəran dağı), nekropol - ilk tunc və orta tunc dövrü (Xankəndidən cənubda), Xocalı kurqanları - ilk tunc və dəmir dövrü, küp qəbirləri nekropolu - ilk orta əsrlər (Xankəndinin ərazisində), kurqan - dəmir dövrü (Xankəndi yaxınlığında), Xankəndi kurqanları - tunc dövrü (Xankəndidən şimalda), Xaçınçay nekropolu - ilk tunc və orta tunc dövrü (Seyidşən kəndindən şimal-şərqdə), küp qəbirləri nekropolu - tunc dövrü (Armudlu kəndindən 2 km İlis kəndinə tərəf), kurqan - tunc dövrü (Armudlu kəndindən 15 km aralı, İlis çayının sahilində), daş qutu nekropolu - dəmir dövrü (Armudlu kəndinin qəbiristanlığı yaxınlığında), köhnə qəbiristanlıq - tunc dövrü (Çanaqçı kəndi), daş qutu nekropolu - dəmir dövrü və s.

Şuşa mağara düşərgəsi - Şuşadakı tarixi abidələr sırasında özünə layiqli yer alan

Daş dövrünə aid Şuşa mağarası şəhərin yaxınlığında, I Zarıslı (Daşaltı) çayının dərəsində dəniz səviyyəsindən 1400 metr yüksəklikdə yerləşir. Daş dövründə yaşamış insanların məskəni, Şuşa şəhərindən cənubda, Daşaltı çayının sol sahilində yerləşir.

1971-ci ilin iyul ayında M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası Qarabağın dağlıq ərazilərində paleolit düşərgələrini aşkar etmək məqsədilə kəşfiyyat işləri aparmışdır.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü bir milyona yaxın insanın öz evlərindən qaçqın düşməsinə, çoxsaylı şəhərlərin, qəsəbələrin, kəndlərin tamamilə dağıdılmasına, milyard dollarlıq maddi ziyana səbəb olmaqla yanaşı, Dağlıq Qarabağda və ona bitişik ərazilərdə azərbaycanlılara aid mədəni irsin planlaşdırılmış şəkildə məhvinə səbəb olmuşdur.

Talan və məhv edilmiş arxeoloji abidələr nəinki Azərbaycanın, həm də bütün dünya sivilizasiyasının misilsiz mədəniyyət nümunələridir.

Lakin Azərbaycan Respublikası isə öz milli ordusunun və xalq-hakimiyyət birliyi güçünün sayəsində erməni işğalçıları torpaqlarımızdan qovuldular.

44 günlük Zəfər yürüşü (27 sentyabr-10 noyabr 2020) nəticəsində Qarabağın işğal olunmuş əraziləri azad oldu və üç rəngli bayrağımız Şuşa şəhərinin ən uca yerində yenidən dalğalanmağa başladı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan arxeologiyası, Altı cilddə, I cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2008, 448 s.
2.https://az.wikipedia.org/wiki/%C5%9Eu%C5%9Fa_ma%C4%9Fara_d%C3%BC%C5%9F%C9%99rg%C9%99si
3. İsmayılov F. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin beynəlxalq standartlara uyğun qiymətləndirilməsi. Baki: 2014, 120 s. S.22.
4. Xocavənd rayonunun vandalizmə məruz qalmış abidələri". www.dqdk.gov.az.

İskəndərova Şaiqə Həmzə qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: iskenderovashaiqe@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ MÜASİR TƏLƏBLƏR SƏVİYYƏSİNDƏ TƏBLİĞİ

İdeologiya vətən haqqında vahid elmi sistemdir. Azərbaycançılıq ideologiyası da dünya azərbaycanlıları üçün öz vətəni ilə bağlı elmi sistem təşkil edən dəyərlər toplusudur. Azərbaycançılıq nədir? sualına çox müxtəlif cavablar vermək olar. Azərbaycançılıq ilk növbədə bu vətənə, bu torpağa bağlılıq, eyni zamanda əqidə və milli şüur deməkdir. Azərbaycan tarixən müxtəlif etnik qrupların birgə, çiyin – çiyinə yaşadığı bir coğrafiya olub. Bu ideyanın məqsədi çoxmillətli Azərbaycan xalqının birləşdirilməsi və demokratik yolla inkişaf etməsinə zəmin yaradan dəyərlər sisteminin forma-

laşdırılmasıdır. Bu ideologiya Azərbaycanın müstəqilliyini arzulayan, onun güclənməsini istəyən bütün insanları birləşdirir.

Hər kəs azərbaycançılıq ideologiyasının daşıyıcısı ola bilər. Bu ideyanın əsasında Azərbaycanı özünə vətən sayan bütün xalqların milli, etnik, dini və sosial hüquqlarının bərabərliyi dayanır. Dünya azərbaycanlılarının 2011-ci il iyulun 5-də Bakıda keçirilən 3-cü qurultayında dövlət başçımızın fikri necə də möhtəşəm səslənir: Bizim bir Vətənimiz var - Azərbaycan, bizim bir dilimiz var - Azərbaycan dili, bizim bir ideologiyamız var - azərbaycançılıq ideologiyası. Azərbaycançılıq ideologiyası bu gün də Prezident İlham Əliyevin xarici və daxili siyasətində başlıca yer tutur. Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın da bu ideologiyanın təbliğində müstəsna rolu vardır. Bu ideologiya 90-cı illərin əvvəllərində məhz dövlətçiliyimizi, müstəqilliyimizi, suverenliyimizi qoruyub saxlamaq üçün təşəkkül tapdı. Azərbaycançılığın ana xətti budur – həmişə və hər yerdə Azərbaycan naminə çalışmaq, onun hərtərəfli yüksəlişinə səy göstərmək, vətən və xalq qarşısında borc və məsuliyyəti dərk edib əməli fəaliyyətdə rəhbər tutmaq. Qarşılıqlı anlaşma, sülhsevərlik, tolerantlıq kimi multikultural dəyərlər ayrı- ayrı etnik qruplar arasında azərbaycançılığın qorunmasının və inkişafının əsasında duraraq bu inkişafa misilsiz töhfələr verir. Məhz bu dəyərləri rəhbər tutaraq Ulu Öndər azərbaşcançılıq ideologiyasını bir konsepsiya şəklinə salmışdır. Bu ideologiyanın məzmunca mahiyyətini Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqların mədəniyyətinin, ənənələrinin, konveksiyalarının üzvi surətdə vəhdəti təşkil edir. 44 günlük Vətən müharibəsində bizim uğurumuzun səbəbi Azərbaycan xalqının məhz vahid ideologiya ətrafında birləşməsi olub. İndi işğaldan sonra ən böyük vəzifə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bu ideyanın təbliğinə çox böyük diqqət yetirməkdir. Məhz bu ideologiya bütün Azərbaycan vətəndaşlarının, eləcə də Dağlıq Qarabağdakı etniklərin qəlbinə hakim olmalıdır. Bunun üçün isə azərbaycançılıq təbliğ olunmalı, tədrisin bütün pillələrində bu barədə zaman – zaman söhbətlər edilməli, tədbirlər keçirilməli, bütün mümkün imkanlardan istifadə edilərək ideologiya olaraq qabardılmalıdır.

Hazırda qloballaşan dünyada ölkəmizin qarşısında duran prioritet hədəf - XXI əsrin çağırışlarına cavab verən, bilik və bacarıqlara malik olan, soykökünə bağlı, ənənəvi milli-mənəvi dəyərləri qoruyub saxlayan və bölüşən, Vətənin dinc quruculuğu və müdafiəsinə hazır olan, müasir və kreativ düşüncəli, innovasiyalardan baş açan yeni nəslin formalaşdırılmasına nail olmaqdan ibarətdir. Əslində bu hədəflər müasir Azərbaycan təhsilinin və milli tərbiyənin qarşısında duran əsas prioritetlər və strateji istiqamətlərdir Bu strateji hədəfə çatmağın əsas vasitələrindən biri uşaq və gənclərin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə işinin səmərəli təşkilidir.

Tərbiyənin strateji istiqamətləri müasir Azərbaycanın qurucusu, Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən lakonik şəkildə bu cür ifadə edilmişdir: “Məktəb gənc şəxsiyyətin bir vətəndaş kimi təşəkkülündə, gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində böyük rol oynayır. Hər bir gənc vətəndaş öz ölkəsinin alovlu vətənpərvəri olmalıdır”. Məhz azərbaycançılıq milli ideologiyasından irəli gələn vətənpərvərlik ideyaları hər bir təhsil müəssisəsinin uşaq və gənclərlə aparılan tərbiyə işində başlıca yer tutmalıdır. Təhsil müəssisələrində təhsil alan uşaq və gənclər bilik, savad və bacarıq, eləcə də dünyagörüşü və intellektual potensial baxımından fərqlənə bilər. Ancaq bu amillərdən asılı olmayaraq, hər bir uşaq və gəncin vətənpərvərlik məfkurəsi zəminində tərbiyə alması

birmənalı qəbul edilməlidir.

Bu gün hər bir Azərbaycan məktəbində doğma Vətənimizin ayrılmaz parçası olan Qarabağın işğaldan azad olunması uğrunda döyüşlərdə şəhid və ya qazi olmuş qəhrəman oğullarımızın misilsiz rəşadət nümunələri yetişməkdə olan gənclərimiz üçün böyük vətənpərvərlik dərsləridir. Bir sıra məktəblərimiz döyüşlərdə həlak olmuş şəhidlərimizin adını daşıyır. Bu nümunələr şagirdlərin vətənpərvərlik tərbiyəsində misilsiz rol oynayır.

Təhsil müəssisələrində vətənpərvərliklə bağlı aparılan sistemli işlərdə uşaq və gənclərin Azərbaycan Respublikasının Dövlət rəmzlərinə hörmət və məhəbbət ruhunda tərbiyəsi mühüm yer tutur. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı yaxşı bilir ki, Dövlət bayrağı millətin, müstəqil dövlətin müqəddəs rəmzi, xalqın mənəvi pasportu, milli mənliyi və qürur mənbəyidir. Dövlət bayrağımız hər bir təhsilalan üçün milli iftixar və qürur mənbəyi olmaqla yanaşı, həm də vətənpərvərlik simvoludur.

Ulu Öndərin gənclər siyasətinin amalı xalqımızın əsrlər boyu yaratdığı və qoruyub inkişaf etdirdiyi milli-mənəvi dəyərlər əsasında, müstəqil dövlətçilik, milli azadlıq və onların qorunması, azərbaycançılığın inkişaf etdirilməsi uğrunda mübariz ruhlu gənc nəslin yetişdirilməsindən ibarət olub. Milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi və inkişafı, hüquqi demokratik cəmiyyət quruculuğu, siyasi, iqtisadi və hüquqi islahatlarla bağlı Ulu öndərin işıqlı ideyaları müstəqil Azərbaycanın hazırki və gələcək inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Heydər Əliyev gəncləri müstəqil Azərbaycanın gələcəyi hesab edirdi.

Prezident İlham Əliyevin təhsil və gənclər siyasətinin əsasında "Biz maddi dəyərlərimizi, iqtisadi potensialımızı insan kapitalına çevirməliyik" kimi konseptual baxışı durur. Dövlət başçısının son illərdə təsdiq etdiyi Azərbaycan gəncliyi ilə bağlı bir neçə dövlət proqramı da məhz bu konseptual yanaşmanın reallaşmasına xidmət edir. Dövlət başçısının böyük uğurla gerçəkləşdirdiyi gənclər siyasəti gənclər arasında vətənpərvərlik ruhunun yüksəlməsinə, gənclərin vətənçilik, dövlətçilik, azərbaycançılıq ideyaları əsasında əsl vətənpərvər kimi yetişmələrinə imkan yaratmışdır.

Müasir mərhələdə ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev gənclər qarşısında mühüm vəzifələr qoyaraq xüsusi vurğulamışdır ki, gənclər milli ruhda, vətənpərvərlik ruhunda, ənənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə olunmalı, yaxşı oxumalı, bilikli, savadlı olmalı, ölkənin tarixini yaxşı bilməli, anti-Azərbaycan dairələrinin təsiri altına düşməməlidirlər.

Bu istiqamətdə, xüsusən ailədə və təhsil sistemində aşağıdakı prioritet məsələlərə diqqət artırılmalı, vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində qazanılmış tarixi təcrübə daha da inkişaf etdirilməli, tərbiyə işi qloballaşan dünyanın müasir çağırışlarına cavab verməli, ölkənin iqtisadi, siyasi, sosial inkişafı ilə ayaqlaşmalıdır. Ələlxüsus işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə yaşayan milli azlıqların nümayəndələri də azərbaycançılıq düşüncələrinə köklənməli və o ərazilərdə yeni həyatın qurulmasında fəal iştirak etməlidirlər. Bunun üçün isə aşağıdakı təbliğat- təşviqat işlərinə ehtiyac var:

- təhsil sistemində tərbiyə işinin səmərəli təşkili, bu sahənin dinamik və davamlı inkişafı üçün mövcud reallıqlar habelə dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla, tərbiyənin milli konsepsiyası, eləcə də inkişaf strategiyası hazırlanmalı və icrasına başlanılmalıdır. Vətənpərvərlik tərbiyəsi təhsildə əsas prioritet istiqamət kimi müəyyənləşdiril-məlidir;

- Vətən müharibəsinin nəticələri nəzərə alınmaqla, təhsilin məzmununda müvafiq korrektə və düzəlişlər aparılmalı, Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün təmin olunması və işğaldan azad olunan ərazilər haqqında yeni reallıqlar ümumi təhsilin məzmununa daxil edilməlidir;

- Vətən müharibəsində Azərbaycanın qələbəsini təmin edən amillər təhlil olunmalı, bütün təhsil müəssisələrində Qarabağla bağlı xüsusi ustad dərsləri təşkil olunmalı, müharibə şəhidləri və qaziləri təhsilalanlara dərindən tanıdılmalıdır;

- tərbiyə işinin sistemli təşkili, azərbaycançılıq ideologiyasının təbliği, Azərbaycan dilinə, ədəbiyyatına, tarixinə, mədəniyyətinə məhəbbət hissinin, milli-mənəvi dəyərlərə hörmət duyğularının aşılanması, Vətənə sədaqət - vətənçilik, vətəndaşlıq mövqeyinin formalaşdırılması, bir sözlə, vətənpərvərlik tərbiyəsi bütün təhsil sisteminin, xüsusən ümumi təhsil və məktəbdənkənar təhsil müəssisələrinin qarşısında duran prioritet vəzifələrdən biri olmalıdır;

- Vətən müharibəsində qazanılan uğurlara dair elmi, bədii, sənədli, publisistik əsərlər yaranmalı, çap olunmalı, dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə edilməlidir, Vətən müharibəsi qəhrəmanlarının, Dağlıq Qarabağ ərazisində məskunlaşan digər etniklərin də yaddaşına köçürülməlidir. Zaman–zaman yazılacaq qəhrəmanlıq dastanları və çəkiləcək sənədli, habelə bədii filmlər bu ərazilərdə yaşayan, fəaliyyət göstərən, təhsil alan bütün insanlarla, ələlxüsus digər etnik azlıqlara məxsus vətəndaşlarla aparılacaq əsas təbliğat üsulları olmalıdır.

Şübhə yoxdur ki, Azərbaycan cəmiyyəti və təhsil sistemi vətənpərvərlik- azərbaycançılıq tərbiyəsi sahəsində qazanılmış nailiyyətləri Vətən müharibəsinin yaratdığı yeni reallıqlara uyğun daha da inkişaf etdirəcəkdir. Ulu Öndər Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliklə söylədiyi kimi, ilkin olaraq ailədən başlayan bu tərbiyəvi iş təhsil müəssisələrində davam etdiriləcək, bütün cəmiyyətin hər bir üzvünün əməlindəki müsbət nümunələrlə yetkinləşdiriləcək.

Abbasov Namiq Ələkbər oğlu,
kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
Email: namiq_abbasov_70@mail.ru

BƏRPA EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ SOSİAL HƏYAT TƏRZİ VƏ İNSAN MÜNASİBƏTLƏRİ

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması xalqımızın çoxəsrlik tarixində möhtəşəm yer tutur. Dövlət sərhədlərini bərpa etməklə Azərbaycan xalqı son bir əsrdə hərbi və diplomatik sahədə ən böyük zəfərə nail oldu. Qələbənin əbədiləşdirilməsi üçün öz doğma torpaqlarından köçkün düşən insanların vətənə qayıdışı təmin olunmalıdır. Bu `Böyük Qayıdış vətəndaşlarımızın işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşmasında və bu ərazilərin ölkənin iqtisadi fəaliyyətinə qoşulmasında bir körpü olacaqdır.

Regionda yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizinin bərpa olunması ölkəmizin qlobal bazarlara çıxış imkanlarını artırmaqla yanaşı, işğaldan azad

edilmiş ərazilərin inkişafına əhəmiyyətli təkan verəcəkdir.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdan insanların təhlükəsiz yaşayışı təmin edilməli, bu region ölkənin ən abad guşələrində birinə çevrilməlidir. Müasir həyatın əsası olan layiqli yaşayışın, insan münasibətlərinin bərpası üçün bütün sahələrdə quruculuğa nail olunmalıdır. Yalnız belə şəraitdə işğaldan azad olunan ərazilərin Azərbaycanın böyük gələcəyinə tam inteqrasiyasını təmin etmək mümkündür. Bu məsələlərin uğurla reallaşdırılması üçün aşağıdakı iki məqsədə nail olunmalıdır:

- dayanıqlı məskunlaşma;
- iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya [2].

İşğaldan azad olunmuş bölgələrdə əhalinin dayanıqlı məskunlaşması təmin edilməlidir. Bu məqsədlə həmin ərazilər cəmiyyətin ən sağlam, müasir və abad yaşayış mühitinə çevrilməli, dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir prinsiplərə əsaslanan komfortlu yaşayış mühiti yaradılmalıdır.

Hərtərəfli təhlükəsiz və əlverişli həyat şəraitinin yaradılması vətəndaşların əbədi məskunlaşması üçün böyük əhəmiyyət daşıyacaq. Bunun üçün yeni ərazilərdə layiqli yaşayış təmin edilməli, müasir infrastruktur qurulmalı, rahat həyat tərzi və müasir xidmətlərə əlçatanlıq olmalıdır. Regionun iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunmaqla, əhalinin məskunlaşma səviyyəsinin işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırılması təmin edilməlidir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin iqtisadi və sosial simasında tarixi mövqeyi bərpa edilməlidir. Yeni bölgə iqtisadi fəaliyyətin aparıcı həlqələrindən birinə çevrilməli və ölkənin digər regionlarına uyğun inkişaf səviyyəsinə malik olmalıdır. Regionun dayanıqlı inkişafı burada iqtisadiyyatın ehtiyaclarının doğru resurslarla təmin edilməsindən asılı olacaq, təbii resurs bolluğu və qazanılan tarixi imic bu ərazilərə sərmayə cəlbinə imkan verəcəkdir.

Möhkəm təməl üzərində qurulan yaşayışı təmin etməklə bölgənin ölkə üzrə iqtisadi fəaliyyətdə payını işğaldan öncəki vəziyyətə çatdıra və onu davamlı artıra bilərik. Bu prosesdə zəruri stimullara əsaslanan özəl təşəbbüslərin hərtərəfli təşviqi, eləcə də dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafı vacibdir.

Qələbə nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcəkdir. Bu çərçivədə regionda təhlükəsizliyin, sabitliyin, rifahın və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşması, eləcə də iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsi Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycanın region iqtisadiyyatının ümumi arxitekturasının müəyyən edilməsində rolunu daha da möhkəmləndirəcəkdir.

Uğurlu sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətlər, milli və multikultural dəyərlər qarşıdakı illərdə Şərqlə Qərbin qovşağı olan Azərbaycanın qüdrətinin daha da artacağına əminlik yaradır. Bu imkanlar 2030-cu ilə qədər olan mərhələdə Azərbaycanın iqtisadi suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə və müasir həyat standartlarına əsaslanan yüksək sosial rifah cəmiyyətinə malik qüdrətli dövlətə çevrilməsinə zəmanət verir. Azərbaycan dövləti ölkədə əhalinin rifahının daha da artırılması üçün sosialyönümlü bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi yolunu seçmişdir.

"Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"-də göstərildiyi

kimi növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair aşağıdakı beş Milli Prioritet reallaşdırılmalıdır:

1. Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. Təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi [2].

Beş milli prioritetdən ikisinin – üç və dördüncü bəndlərin üzərində mövzuya uyğun fikirlərimizi cəmləsək, görərik ki, gələcək illərdə dünyada artan rəqabətə hazır olmaq üçün hər bir ölkənin prioriteti yüksək rəqabətli insan kapitalını formalaşdırmaqdır. Bunun üçün müasir təhsil, innovasiyaları təşviq edən münbit şərait və insanların sağlamlığı əsas şərtdir.

Bu prioritetin uğurla reallaşdırılması üçün aşağıdakı üç məqsədə nail olunmalıdır:

- XXI əsrin tələblərinə uyğun təhsil;
- yaradıcı və innovativ cəmiyyət;
- vətəndaşların sağlam həyat tərzi.

Dünyada artan rəqabətə davam gətirə bilmək üçün iqtisadiyyatın uzunmüddətli inkişafı müasir və güclü təhsilə arxalanmalıdır. Məhz təhsil vasitəsilə insan kapitalının milli sərvətdə iştirak payı davamlı şəkildə artırılmalıdır. Strateji dövrdə kompetensiya, sosial vərdişlər və bacarıqların harmoniyada inkişafına əsaslanan "ömürboyu təhsil"ə xüsusi önəm verilməlidir. Erkən və məktəbəqədər təhsilin əhatə dairəsi genişlənməli və mərhələlərlə müvafiq yaşda olan bütün uşaqları əhatə etməlidir. Təhsil sistemi gənc nəsli gələcək rəqəmsal texnologiyalar dövrünə hazırlamaq üçün onlara məktəb yaşından rəqəmsal sərištələrin aşılanmasına diqqət yetirməli, indikindən əsaslı şəkildə fərqlənən yeni bacarıqlar, ixtisaslar və peşələr verməlidir. İnsanların yüksək keyfiyyətli təhsil almaq imkanları genişləndirilməli, kadr hazırlığı əmək bazarının tələblərinə uyğunlaşmalıdır, peşə hazırlığı sisteminin inkişaf etdirilməsi tədbirləri çərçivəsində beynəlxalq sertifikatlara uyğun mütəxəssislər hazırlanmalıdır. Güclü təhsil hesabına yüksək peşə bacarıqlarına malik insan kapitalı yaratmaq üçün ali təhsil müəssisələrinin beynəlxalq səviyyədə keyfiyyət baxımından rəqabətədavamlığı təmin olunmalıdır.

Gələcək dövrdə ən müasir texnoloji sahələri və innovasiyaları dəstəkləyən rəqəmsal cəmiyyət inkişafın aparıcı qüvvəsinə çevriləcəkdir. Ölkəni rəqabətdə irəli aparmaq üçün cəmiyyətin yaradıcılığını və innovativliyini stimullaşdıran ekosistem qurulmalıdır.

Vətəndaşların uzunömürlülüyü və sağlam həyat tərzi təmin edilməlidir. Bu, vətəndaşların məhsuldar fəaliyyəti və sosial rifahının artırılması üçün mühümdür. Sağlamlıq və uzunömürlülük ölkədə səhiyyə sisteminin keyfiyyətindən birbaşa asılı olacaqdır. Müasir innovasiyaların səhiyyədə tətbiqi sahəsində yüksək nəticələr əldə edilməklə, keyfiyyətli səhiyyə xidmətlərinin milli gəlirin yaranmasında payı artırılmalıdır. Keyfiyyətli səhiyyə və sağlam həyat tərzi hesabına əhalinin orta ömür müddətinin artımına nail olunmalıdır.

Sosial həyat tərzi ilə yanaşı bərpa edilmiş ərazilərdə insan münasibətləri mədəniyyəti daha önəmli və mühüm amillərdəndir. Regionda birgəyaşayış və insan münasibətləri mədəniyyətinin pozitiv nəticələri məsələnin əsaslı həllinə rəvac verə bilər. Ona

görə də insani yaşam prinsiplərinin nəzərdən keçirilməsi labüddür. Bunun üçün antik düşüncə tarixinə müraciət etməklə, yaşam nəzəriyyəsini aktuallaşdırma zərurəti yaranır.

Həqiqət çılpaqdır, üzərində pərdə yoxdur. Pərdə insanların gözündədir. Həqiqət acıdır və sərtdir. Ona görə kütlə (xalq) həqiqəti sevməz. Cəlil Məmmədquluzadə "Ölülər" əsərində bunu yaxşı təsvir etmişdi. Son anda yaxınlarının dirilməsini istəməməklə həqiqətdən qaçmaları – insanların heç də həqiqət aşiqi olmadığını göstərir. Xüsusilə kütləyə - yəni həzz yaşamını seçənlərə həqiqət əksinə maneədir. Hətta sağlıqları ilə bağlı həkimə belə getmək istəmirlər ki, birdən həkim bir xəstəlik tapar, yaşam həzzi pozular.

Şöhrət, şərəf yaşamını (vəzifəpərəst) seçənlər üçün də həqiqət arzu edilən deyil. Vəzifəyə qalxmaq və orada davamlı qalmaq heç də asan məsələ deyil. Bunun üçün xüsusi qabiliyyətlər gərəkdir ki, onların içərisində həqiqət heç də ön sırada deyil.

Həqiqəti sevənlər və arzulayanlar, həm də axtaranlar Platonun söylədiyi hikmət yaşamını seçənlərdir. Onlar həzz və yarar, şöhrət düşünmürlər. Belə insanlara aristokratlar da deyirlər. Filosoflar, kulturoloqlar düşünən insanlar – bioteorikos – nəzəriyyə ilə məşğul olan insanlar, azlıqda olanlar, bəzən də cəmiyyətdə qurəbaya – qəribə çevrilirlər. Çünki həqiqəti axtaranları, digər yaşamları - həzz və şöhrət yaşamını seçənlər sevməzlər. Ən yaxşı halda məhdudlaşdırıb küncə sıxışdırırlar, ən pis halda isə edam etdirərlər. Burada Platonun "Mağara metafora"nu yenidən yada salmaq lazım gəlir [8]. Kütlə həqiqətdən uzaq olduğu, xoşlanmadığı üçün onlara həqiqət söylənilməz. Söyləyənlər isə daş-qalaq edilir. Erməni qonşularımızın timsalında bunun təəssüf ki, şahidiyik. Aldıqları travmanın təsir ilə ayılan, mağarada olduğunu anlayan və bu təfəkkürdən azad olan az bir hissənin vəziyyətini anlamaq mümkündür. Lakin bu onların öz işidir. Xalqı yalan informasiyalarla həzz yaşamına alışdırmağın, şirnikləndirməyin sonu belə də olmalı idi. Bütün olanlara baxmayaraq qardaş Türkiyə ilə birlikdə Azərbaycan və digər mütərəqqi düşüncəli ölkələr qonşu Ermənistana müxtəlif formatlarda iştirak etmə təkliflərini etməkdədir. Bu gün az sayda olan mütərəqqi düşüncəli erməni elitasının imdadına yetişmək, xalqı mağara təfəkküründən azad etmək zərurəti yaranmışdır. Bunun üçün Azərbaycan xalqı ölkə prezidentinin rəhbərliyi ilə regionda yaxşı yaşamı təmin edən, insan kapitalını formalaşdıran layihələr həyata keçirməkdədir. Ölkəmizin təklif etdiyi xoş niyyətli və məramlı layihələr qonşu ölkələr üçün də keçərlidir. Yetər ki, düzgün dəyərləndirilsin və hikmət yaşamı, insani yaşam bölgəyə maariflənməni gətirsin. Maariflənmənin gərəkliliyi, abı-havası artıq hiss edilməkdədir. Zamanında uğurla yekunlaşan maariflənmənin aydınlanma ilə əvəzlənməsi prosesi labüddür. Maariflənmədən əldə edilən biliklərin insan rifahının inkişafı naminə dəyərləndirilməsi prosesi gedir. Bu prosesin yaxın gələcəkdə Cənubi Qafqazda sülhün, sabitliyin və əmin-amanlığın təmin edəcəyinin şahidi ola bilərik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin rəsmi internet səhifəsi. www.cabmin.gov.az
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. https: //president.az/az/articles/view/50474

3. Abbasov N. Mədəni insan. Bakı – 2020. ADMİU-nun mətbəəsi 208 səh.
4. Aristotel. “Siyasət. Böyük etika” Bakı. XXI-Yeni Nəşrlər Evi. 2006, 432 s.
5. Aristotel. Poetika. Tərcümə Aslan Aslanovundur. Bakı - Azərnəşr 1974 194 s.
6. F.İsmaylov. Klassik psixoanalizin əsasları. “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası” NPB, Bakı 2003, 2003, 348 səh.
7. “Kulturologiya” (dərslik). Azərbaycan dilində. Bakı, “MarsPrint” - 2003, 404 s.
8. Platon (Əflatun) Dövlət. Sumqayıt, “Bilik” nəşriyyatı, 2014, 432 səh.
9. Y.Rüstəmov “Fəlsəfənin əsasları” Dərslik, Bakı, 2004.
10. Z.Bağırov “Fəlsəfə sxemlərdə”Elm nəşriyyatı, Bakı, 2009. – 208 səh.
11. https://www.google.com/search? Dücane Gündioğlu.

Eyvazova Yeganə Məhəmməd qızı,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və
İncəsənət Universiteti

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ QARABAĞDA MUZEY İŞİNİN BƏRPASI

Dünya hərb tarixinin nəticələri müharibə və münaqişələrin, təkcə canlı insan resurslarına deyil, bəşəriyyətin zaman-zaman insan tərəfindən yaratdıqlarına da ciddi zərbə vurduğu faktını birmənalı şəkildə sübut edir. Tarixin müxtəlif çağlarında Azərbaycan xalqı bu problemlə üzləşmiş, ona məxsus olan mədəni irsin dəyərli nümunələrini itirmişdi. İtirilmiş mədəni irs problemi 1988-ci ilin fevralından başlayan Qarabağ münaqişəsinin alovlanaraq 1992-ci ilin qışından qızğın döyüşlər-müharibə formasına keçidi ilə daha geniş vüsət aldı. Ən dəyərli mədəni sərvətlərlə Qarabağ muzeylərində təmsil olunan zəngin mədəniyyət təhlükəli risk altına düşməklə itirilməyə məhkum oldu. Mədəni irs obyektlərinin aparıcı qolunu təşkil edən muzeylər tarixən müharibələrdən ən çox əziyyət çəkən mədəniyyət müəssisələrindəndir: Qarabağ müharibəsində də bu istisna deyildir! Bununla bağlı 1994-cü ilin yanvar ayında Beynəlxalq Muzeylər Şurası (ICOM) Azərbaycan Milli Komitəsi YUNESKO-nun Baş direktoru cənab Frederiko Mayora və Beynəlxalq Muzeylər Şurasının Baş katibi xanım Elizabet de Porta “Azərbaycan milli sərvətlərinin qorunması üçün” müraciət olunmuş, 1996-cı ildə UNESCO Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində muzey obyektlərinə həsr olunmuş “Azərbaycanın itirilmiş mədəni dəyərləri” adlı liflet nəşr etmişdir. Sovet üsuli-idarəsi dövrünə təsadüf edən hərbi münaqişənin başlandığı tarixi mərhələdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən muzey şəbəkəsinin mühüm bir hissəsini, məhz Qarabağ muzeyləri təşkil edirdi. Bunların sayı ilə bağlı müxtəlif kəmiyyətlərin göstərilməsi bəzi muzeylərin ictimai əsaslar üzərində fəaliyyət göstərməsi faktı ilə arqumentləşdirilir ki, bunu da qarabağlıların öz mədəni irsinə olan marağı, yüksək muzeyşünaslıq təfəkkürü ilə əsaslandırmaq olar. İctimaiyyata hərbi müdaxilənin başlandığı dövrdə Qarabağ muzeylərinin dövlət statistikasına görə 22 [1, s.148], müstəqil tədqiqatçıların (“Qarabağ muzeyləri” layihəsinin müəllifinin bu istinadı rəsmi mənbə və vaxtılə həmin muzeylərdə çalışmış əməkdaşların fikirlərinə əsaslanır) apardığı indiki araşdırmalara görə isə, 34 sayda (bunlardan 29-u rəsmi statuslu, ikisi - Şuşa qalası Gəncə qapısının yanında “Daş sənətkarlığı Muzeyi” və “Molla Pənah Vaqifin məqbərə muzey kompleksi” ictimai

əsaslarla) olması haqqında məlumat məlumdur [2]. Bu məsələnin dəqiqləşdirilməsi məqsədilə dövlət rəsmiləri və müstəqil araşdırmaçıların birgə əməkdaşlığı labüddür. Aşağıdakı siyahı araşdırılan tarixi mərhələdə Qarabağ muzeylərinin sayı və şəbəkəsini əks etdirir:

1. Zəngilan Tarix diyarşünaslıq muzeyi;
2. Filial: Xalqlar Dostluğu muzeyi;
3. Daş Heykəllər muzeyi;
4. Laçın Tarix diyarşünaslıq muzeyi;
5. Filial: Sarı Aşığın xatirə muzeyi;
6. Qubadlı tarix-diyarşünaslıq muzeyi;
7. Füzuli tarix-diyarşünaslıq muzeyi;
8. Füzuli B.Sərdarovun ev-muzeyi;
9. Bala Bəhmənli kənd Tarix-diyarşünaslıq muzeyi;
10. Cəbrayıl tarix-diyarşünaslıq muzeyi;
11. Filial: Cəmil Əhmədovun ev-muzeyi;
12. Ağdam tarix-diyarşünaslıq muzeyi;
13. Ağdam Rahib Məmmədov adına Döyüş şöhrəti muzeyi;
14. Ağdam Q.Primovun ev-muzeyi;
15. Ağdam Çörək Muzeyi;
16. X.B Natəvanin xatirə muzeyi;
17. S.S. Axundovun xatirə muzeyi;
18. Şuşa şəhərinin tarixi muzeyi;
19. Şuşa Ü.Hacıbəyovun Şuşadakı ev-muzeyi;
20. Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət muzeyi Şuşa filialı;
21. Dövlət Qarabağ Tarixi muzeyi;
22. Şuşa Bülbülün ev muzeyi;
23. Şuşa Mir Mövsüm Nəvvabın xatirə muzeyi;
24. Şuşa qalasının Gəncə divarının yanında Daş Muzeyi;
25. Xan qızı Natəvanın ev muzeyi;
26. Vaqifin məqbərə kompleksi;
27. Yaşıl aptek muzeyi;
28. Xankəndi tarix-diyarşünaslıq muzeyi;
29. Xocalı (Yaloba) tarix-diyarşünaslıq muzeyi;
30. Kəlbəcər Tarix-diyarşünaslıq muzeyi.

Rəsmi məlumata əsasən, bu muzeylərin fondunu 125 minə yaxın muzey əşyası təşkil edirdi. Bu rəqəm də son deyil, çünki erməni əhalisinin yaşadığı keçmiş Martuni (indiki Xocavənd), Mardakert (indiki Ağdərə), Hadrutdakı (indiki Xocavənd) muzeylərin toplusu zəngin olmasa da, lakin bunların da Qarabağ muzey fondunun ümumi sayında təmsil olunmaqla yuxarıdakı rəqəmin yüksələcəyini şəksiz edir. Lakin Qarabağ muzeylərinin mötəbərliyi, təkcə Qarabağ muzey fondunun zənginliyi ilə deyil, həm də bəzilərinin, nəinki keçmiş SSRİ-də, eləcə də dünyada unikallığı ilə seçilməsi faktı ilə izah edilirdi. Belə ki, Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin 26 sentyabr 1985-ci il tarixli 502 №-li əmrinə əsasən yaradılmış Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət muzeyinin Şuşa filialı, Ağdam Çörək muzeyi muzey dəyərinə görə bəşəri əhəmiyyətə malik muzeylər idi. Bu muzeylərin unikallığı profil xüsusiyyətlərinə görə dünyada yeganə olması ilə bağlı idi. Bu qısa tarixi ekskursun əsas məqsədi erməni tə-

cavüzünün Qarabağ muzeylərinə vurduğu zərbənin acı nəticələri haqqında obyektiv təsəvvürün formalaşması və bu istiqamətdə itirilmişlərin geri qaytarılması, bərpası prioritetlərinin üzə çıxarılaraq təhlilindən ibarətdir.

Qarabağ ətrafında baş verən hadisələr bu prosesin böyüyərək müharibə ilə nəticələnə bilməsi təsəvvürlərindən uzaq olduğuna görə (axı, sovet hökumətinin öz əhalisinə düşmən kəsilə biləcəyinə kim inana bilərdi?!) başqa sahələrdə olduğu kimi, muzeylərin fəaliyyətlərinin də səfərbər edilməsi, evakuasiyasını həyata keçirilməsi barədə nə dövlət, nə də lokal qərarların çıxarılması aktual vəzifəyə çevrilməmişdir. Yalnız baş verən hadisələrin nəticələrini qabaqcadan duyan bəzi muzey rəhbərləri prosesə daha tədbirli yanaşaraq muzeylərin köçürülməsi, fond kolleksiyaları, ekspozisiyada nümayiş etdirilmiş eksponatların qablaşdırılaraq təxliyyəsini təmin edə bilmişlər. 19 may 1987-ci il tarixindən Şuşa şəhərində XVIII əsrin tarixi-memarlıq abidəsi sayılan Mehmandarovların malikanəsində (Köçərli küçəsi, ev 17) fəaliyyət göstərən Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi sənəti Dövlət Muzeyinin Şuşa filialında nümayiş olunan Bakıdakı muzeyin əsas fondundan seçilmiş xovlu, xovsuz xalçalar, xalça məmulatları, bədii tikmə, milli geyim nümunələri, zərgərlik və bədii metal məmulatları 1992-ci ilin mart ayında təxliyə olunmuşdur. Cəbrayıl rayon tarix-diyarşünaslıq muzeyinin kolleksiyaları direktor Taryel Abbaslının şəxsi təşəbbüsü ilə işğal altından çıxarılaraq İstiqlal muzeyinə, Ağdam Çörək Muzeyinin ekspozisiyasında nümayiş etdirilmiş arxeoloq İdeal Nərimanov tərəfindən arxeoloji qazıntılar zamanı Çalağan təpədə aşkar edilən 6000 yaşlı buğda dənələri Ağdam Mədəniyyət şöbəsinin müdiri Çimnaz Əliyevanın təşəbbüsü ilə Azərbaycan Tarix Muzeyinə təhvil verilmişdir. İşğal dövrünü əhatə edən 29 il ərzində fəaliyyətlərini Azərbaycanın müxtəlif yerlərində davam etdirən Qarabağ muzeyləri özlərinin varlığını sübut edir, ölkənin muzey işinin inkişafına fəal şəkildə qoşulurdular. Sevindirici haldır ki, bu məsələ ilə fikirlər artıq keçmiş zamana uyğun olaraq işlədilir. İşğal dövründə Azərbaycan dövlətinin muzey işinin inkişaf strategiyasında Qarabağ muzeylərinin fəaliyyətinə prioritet kimi yanaşılmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 2007-ci ildə imzaladığı "Azərbaycanda muzey işinin yaxşılaşdırılması haqqında"kı Sərəncamında işğal altındakı Qarabağ muzeyləri də xatırlanmış, bu sənəddən irəli gələn tələblər həmin muzeylərə də şamil edilmişdir. Müxtəlif yerlərdə fəaliyyətini davam etdirən Qarabağ muzeyləri ilə yanaşı, 2015-ci ildə yaradılmış Virtual Qarabağ tarixi muzeyinin əsas missiyası tarixin kütləviləşdirilməsi, müxtəlif muzeylərdə saxlanılan və Qarabağın tarixini, mədəni irsini özündə əks etdirən eksponatları bir yerdə toplamaq, Qarabağ mədəniyyətini, Qarabağ tarixini gənc nəslin arasında təbliğ etmək idi. Virtual muzeyin yaradılmasında ümumi sayı 32 olan Azərbaycan, eləcə də dünya muzeylərində qorunan Qarabağla bağlı muzey əşyalarından istifadə olunmuşdur ki, bunların sırasında Kəlbəcər, Ağdam tarix-diyarşünaslıq muzeylərinin kolleksiya nümunələrini misal göstərmək olar. Bütün bu faktlar Azərbaycanda muzey işinin inkişafında işğal faktorunun olduğu dövrdə belə Qarabağ muzeylərinin mövcud imkanları çərçivəsində fəaliyyətdə olduğunu sübut edir.

Qarabağda muzey işinin bərpası təkcə fəaliyyətini dayandırmış, müvəqqəti köçürülmüş muzeylərin yenidən öz ərazilərinə qaytarılması ilə kifayətlənmir. Bu sahədə işin digər prioriteti ölkə başçısı İlham Əliyevin Qarabağın bərpası ilə bağlı siyasətində qabardılmışdır. Prezident İlham Əliyev 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda keçirdiyi müşavirədəki nitqində qeyd etmişdir: "Şəhərlər bərpa olunarkən hesab edirəm, hər bir şəhərdə dağıdılmış yerlər qalmalıdır ki, bunu heç kim heç vaxt

unutmasın. Şəhərsalma işləri aparılarkən müəyyənləşdirib, sonra mənə məruzə edin, misal üçün, Ağdam şəhərinin, Füzuli şəhərinin, digər şəhərlərin hansı hissəsi, hansı kvartalı dağıdılmış vəziyyətdə qalsın, Ermənistan işğalının açıq səma altında muzeyi kimi. Hesab edirəm ki, azad olunmuş bütün şəhərlərdə işğal muzeyləri də yaradılmalıdır. Memorial komplekslərlə, bizim Zəfərimizi əks etdirən abidələrlə bərabər, işğal muzeyləri də yaradılmalıdır". Təklif olunan Zəfər və İşğal muzeyləri Qarabağda muzey işinin bərpasının digər istiqamətini təşkil edir. Bu işin reallaşmasının əsası 2021-ci il mayın 28-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Ağdam İşğal və Zəfər muzeyləri kompleksinin təməlqoyma mərasimində qoyuldu. Kompleks ümumilikdə 22 hektara yaxın ərazini əhatə edəcəkdir. Ağdam şəhərinin müəyyən bir hissəsinin dağılmış vəziyyətdə qalması və Ermənistanın Qarabağda törətdiyi terrorizminin vizual mənzərəsinin təsəvvürü məqsədilə açıq səma altında memorialın yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Memorialın layihəsi belədir: 17.23 hektar ərazini əhatə edəcək kompleks müasir dizayn əsasında layihələndirilən muzey binası, xatirə gölü, memorial bağ və dağıntılardan ibarət olacaqdır. Ağdam Zəfər muzey kompleksi 5 hektara yaxın ərazini əhatə etməklə müasir dizaynlı bina, Bayraq meydanı və Zəfər arenası hissələrini əhatə edəcəkdir. Hazırda Ağdam Zəfər və İşğal muzeylərinin fondlarının yaradılması layihəsi üzrə tədbirlərə start verilmişdir. Bununla bağlı Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi 22 aprel 2022-ci il tarixindən başlayaraq Ağdamla bağlı maddi və qeyri-maddi dəyərlərin toplanılması üçün xalqa müraciət etmişdir. Bütün bunlar muzey işinin dirçəldilməsi məsələsinin işğaldan azad olunmuş Qarabağın bərpası layihəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu sübut edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Eyvazova Y. Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi. Dərslik. Bakı. "Adiloğlu" nəşr., 2021. 616 s.
2. https://modern.az/az/news/76031/bir-daha-qarabag-muzeyleri-haqqında

Hacıyeva Yeganə Əziz qızı,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu
Email: yeganahaji@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ ERMƏNİ VANDALİZMİNİN İZLƏRİ

1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycana qarşı başladığı işğalçılıq siyasəti nəticəsində ölkənin 20 faiz ərazisi zəbt olunmuş, həmin ərazilərdəki qədim və qiymətli maddi-mədəniyyət abidələri düşmən tərəfindən məhv edilmişdir. Ermənistan silahlı qüvvələrinin 30 ilə yaxın işğal altında saxladığı Dağlıq Qarabağ bölgəsi və onun ətrafındakı rayonlar şanlı Azərbaycan Ordusu tərəfindən işğalçılardan təmizləndikcə xalqımıza məxsus tarix və mədəniyyət abidələrinin vandalizmə məruz qaldığı, yerlə-yeksan edildiyi, bir qisminə isə toxunulmadığı, saxtalaşdırılaraq ermənilərə məxsus olduğu kimi göstərilməyə çalışıldığı ortaya

çıxır. Ermənistanın dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olan vandalizim hərəkətləri, yəni işğal olunmuş ərazilərdə Azərbaycan xalqına məxsus maddi-mədəniyyət abidələrinin məhvi çox geniş miqyasda həyata keçirilmişdir. Rusiya Federasiyasından olan arxeoloq alim Muravyovun dediyi kimi: "Dağlıq Qarabağda ermənilər hər şeyi 10 il qabağa nəzərə almaqla özününküləşdirirlər" (8; 195). Azərbaycan Respublikası torpaqlarına ermənilər tərəfindən edilən təcavüz nəticəsində Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixini, şərəfli keçmişini əks etdirən dünya əhəmiyyətli 11, ölkə əhəmiyyətli 223 və yerli əhəmiyyətli 453 tarix və mədəniyyət abidələri, 1977-ci ildə Azərbaycan SSR hökuməti tərəfindən tarix-memarlıq qoruğu elan edilmiş əvəzedilməz gözəlliyə malik Şuşa şəhəri, dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidə olan paleolit dövrünə aid Azıx və Tağlar mağara düşərgələri, b.e.ə. VII-VI əsrlərə aid olan və insan sivilizasiyasını öyrənmək üçün indi də elmi aktuallığı ilə fərqlənən eneolit dövrünə aid Xantəpə, Kültəpə və Şomutəpə arxeoloji abidələri, və s. bu kimi abidələr işğal altında qalmışdır. 11 tağlı Xudafərin körpüsü (XI-XII əsrlər), 15 tağlı Xudafərin körpüsü (XIII əsr), Naftalı kurqanları (Tunc dövrü, Xudayarlı kəndi), Ağoğlan nekropolu (İlk Orta əsrlər), Karxulu kurqanları və yaşayış yeri – Tunc dövrü – (Karxulu kəndi), Canqulu kurqanı (Tunc dövrü, Mahmudlu kəndi), Qustəpə kurqanı (Tunc dövrü), İmanqazan təpələri (Tunc dövrü, Şıxlar kəndi), Şıxlar mağarası (Daş dövrü, Şıxlar kəndi), Şıxlı kurqanları (Son Tunc dövrü), İmanqazan təpə kurqanları (Son Tunc dövrü, Şıxlı kəndi), Qaladağ qalaçası və yaşayış yeri (İlk Orta əsrlər, Qalacıq kəndi), Məscidtəpə kurqanı (Tunc dövrü, Qalacıq kəndi), Naftalı kurqanları (son Tunc və İlk Dəmir dövrü, Naftahlar kəndi) və s. kimi tarixin yadigarları, şəksizdir ki, erməni vandalizminin qurbanlarına çevrilmiş maddi-mədəniyyət abidələrimizdəndir.

Azərbaycan Respublikasının Qarabağ bölgəsi qədim və tarixi qiyməti olan müxtəlif monumental incəsənət abidələri ilə Yaxın və Orta Şərq ölkələri incəsənətinin formalaşma prosesində iştirak etmiş, dünya memarlıq sənəti xəzinəsinə dəyərli töhfələr bəxş etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Qarabağ diyarı ərazisində külli miqdarda Azərbaycan Albaniyasına məxsus abidələr mövcuddur. Bunlar Laçın rayonu ərazisində yerləşən Ağoğlan monastır kompleksi, Kəlbəcər rayonu Vəngli kəndindəki Gəncəsər monastır kompleksi, Vəng kəndindəki Xudavəng monastır kompleksi, Xocavənd rayonu Sos kəndindəki Amaras monastır kompleksi, Tərtər rayonunda Müqəddəs Yelisey məbəd kompleksi və digərləridir.

Qafqaz Albaniyası əhalisinin xristianlığa keçid tarixi IV əsrdən başlanır. Xristianlığın IV əsrdən Albaniyanın dövlət dini kimi elan olunmasına baxmayaraq, onun təbliğatı I əsrdən başlanmış və ərazisindəki ilk kilsənin əsası bu dövrdə apostol Tadeuşun sələfi Yelisey tərəfindən qoyulmuşdur. Şəki rayonunun Kiş kəndində tikilmiş kilsə, Alban kilsələrinin anası hesab olunur. Bu kilsə tək Albaniyada deyil, həmçinn, Cənubi Qafqazda da birinci olmuşdur (2). Xristianlıq rəsmi din statusu qazandıqdan sonra ilk kilsə Kürün sağ sahilində yaradılmışdı. Bu kilsə Xocavənd rayonunun Sos kəndində yerləşən Amaras məbədi idi ki, hazırda erməni vandalizminin qurbanı olub. O, bazilika tipli kilsədən, yeraltı məbəddən, yaşayış və təsərrüfat tikililərindən ibarətdir (IV əsr). Hazırda Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin nəzarəti altında olan Amaras monastırı kompleksi də son zamanlar ermənilər tərəfindən saxtalaşdırmaya məruz qalan abidələrdən biridir ki, ermənilər onu da "qədim erməni monastırı" olaraq tanıtmaq istəyirlər. 1836-cı ildə Alban Həvari Kilsəsinin Rusiya Müqəddəs Sinodu tərəfindən

ləğv edilməsindən sonra, 1848-ci ildə Gəncəsər mitropoliti Ter-Baqdasarın göstərişi ilə Amaras monastırı erməni qriqoriyan kilsəsinə tabe edilib. Bundan sonra, 1858-ci ildə Şuşa ermənilərinin təşəbbüsü ilə monastırda yenidənqurma və inşaat işləri aparılıb. Bu yenidənqurma-inşaat işləri zamanı abidənin qədim kitabələri məhv edilib. 1988-ci ildə Moskvadan göndərilmiş direktivlə Dağlıq Qarabağ ərazisində bəzi erməni kilsə və monastrlarının fəaliyyətə başlamasına icazə verilsə də, Azərbaycan tərəfi buna icazə verməmişdir. Amaras monastırı fəaliyyətə başlayan məbədlərdən biri olduğuna görə, qapılarını qeyri-qanuni olaraq ziyarətçilərin üzünə açdıqdan iki gün sonra Azərbaycan hərbçiləri bunun qarşısını alır.

Dini abidələrin tikilməsi VI əsrin əvvəllərində Albaniya hökmdarı III Vaçaqanın dövründə daha da artmışdı. Lakin, VIII əsrin əvvəllərində Qafqaz Albaniyasının Ərəb xilafəti tərəfindən zəbtindən sonra indiki Kəlbəcər Xaçın knyazlığının mərkəzi olmuşdur. Burada Xudavənd, Gəncəsər, Xatirəvənd, Müqəddəs Yakob kimi məşhur kilsə kompleksləri olmuşdur. Bu dövrdə erməni qriqoryan kilsəsinin də fəal iştirak etdiyi faciəli hadisələr albanların tədricən qriqoryanlaşmasının, sonralar isə Dağlıq Qarabağ bölgəsi əhalisinin bir hissəsinin ermənileşdirilməsinin başlanğıcını qoydu. Ərəblər Alban kilsəsini monofizit erməni qriqoryan kilsəsinə tabe etdilər. Erməni qriqoryan kilsəsi Qafqaz Albaniyasında "ölkənin ermənileşdirilməsi silahına" çevrilmişdi. XI əsrdə Dağlıq Qarabağda qismən də olsa Alban çarlığı bərpa edildi. XII-XIII əsrlərdə Arsax və Uti bölgəsində Xaçın knyazlığına aid olan Gəncəsər monastırı salınmışdı. Hansı ki, indiki Kəlbəcər rayonu Vəngli kəndində yerləşir. Bir çox diofizit xarakterli elementlər Gəncəsər məbədidnin erməni deyil, sırf alban kilsəsi olduğunu sübut edir (1; 105). 1985-ci ildə bərpa edilmiş Gəncəsər monastırı Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 2 avqust tarixli 132 nömrəli qərarı ilə "Dünya əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısı"na daxil edilmişdir (3). Abidənin memarlıq quruluşu və interyeri ermənilər tərəfindən qeyri-qanuni olaraq dəyişikliklərə uğradılıb. Divar yazıları korlanmış, abidənin divarları üzərində olan bir neçə daş yazıları, eləcə də Albaniya dövrünə aid xeyli sayda ornament və simvollar tamamilə silinmiş, onlardan bir çoxunun isə formaları dəyişdirilərək tanınmaz hala salınmışdır. 2000-ci ildən təmir adı altında abidənin memarlıq quruluşuna ciddi zərər vurulmuş, interyerinə və fasadlarına müxtəlif heyvan fiqurları yerləşdirilmişdir. Monastırın həyətində, ona aid olan qəbiristanlıqda 2000-2009-cu illərdə 15-dən çox qəbir və xaç daşları quraşdırılmışdır. Abidənin daxili divarları üzərindəki yazılar və bədii nümunələr silinmiş, qırmızı və qara rənglərlə bütün divarlar boyu erməni dilində yazılarla bəzədilmişdir. Kompleksin daxilindəki knyaz Həsən Cəlal Dövlənin qəbri üzərindəki sinə daşını sındıraraq, üzərində həkk olunmuş bədii ornamentlərin bir çoxunu məhv etmişlər (1; 127). Kompleks 1994-cü ildən etibarən Ermənistan Respublikasının abidələri siyahısına daxil edilmiş və erməni kilsəsi kimi təbliğ olunurdu (4).

Kəlbəcər rayonu Vəng kəndindəki Xudavəng monastırı VIII-IX əsrlərə aiddir. 2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində atəşkəs bəyanatı imzalanır, Kəlbəcər rayonu daxil olmaqla Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğal edilmiş torpaqlar Azərbaycana qaytarılır. Bu zaman ermənilər Xudavəng monastırını tərk edirlər və monastırın baş rahibi kompleksdəki xristian incəsənət nümunələrini, o cümlədən zınqırov və xaç daşlarını Ermənistana aparır. Xudavəng monastırına aid Arzu xatun kilsəsinin sağ divarındakı freska xüsusi üsullarla kəsilərək götürülüb (9). Azərbaycan

Mədəniyyət Nazirliyi bunu qeyri-qanuni fəaliyyətlər adlandırmış, bununla bağlı zəruri hüquqi proseduraların tətbiqi üçün tədbirlər görüləcəyini əlavə etmişdir. Erməni qoşunları bölgədən çıxarıldıqdan sonra monastır Rusiya sülhməramlı qüvvələrinin himayəsinə verilir. Azərbaycan hakimiyyəti erməni rahiblərin monastırda qalmasına icazə verir. Ermənistan tərəfi isə bunun qarşılığında 16 dekabrda paytaxt İrəvan şəhərindəki Xalq Sənətləri Muzeyində "Dadivəngdən İrəvana" adlı satış-sərgi keçirilmişdir. Sərgidə Xudavəng monastır kompleksindən gətirilmiş Bibliya, xaçlar, ikonalar, suvenirlər, həmçinin kitablar, fotoalbomlar nümayiş olunmuşdur.

Xatirəvəng monastırı Kəlbəcər rayonunun Qozlu kəndində, Xudavəng monastırından cənub-şərq tərəfə, Tərtər çayının sahilində yerləşən tarix-memarlıq abidələri kompleksidir ki, başkilsəsi 1204-cü ildə İohann Xaçenaçi tərəfindən inşa edilmişdir.

Müqəddəs Yelisey Murovdağın ətəyində, Tərtərrayonunun Suqovuşan və Təpəkənd kəndləri arasında yerləşən tarix-memarlıq kompleksidir. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən yerli əhəmiyyətli abidə kimi qeydiyyata alınmışdır. Hər iki abidəyə alban memarlığına yad olan yeni elementlər, erməni yazıları əlavə olunub, alban xaçları erməni xaçları ilə əvəz edilib. "Bərpa" işləri adı altında saxtalaşdırma aparılır və Alban Qarabağ memarlığının səciyyəvi xüsusiyyətləri məhv edilib (6).

Laçın rayonu ərazisində Aşağı Fərəcan, Sədilər, Mirik, Minkənd, Soyuqbulaq və digər kəndlərdə kiçik məbədlər yerləşir. Onlardan ən məşhuru Ağoğlan qəsridir ki, Alban bazilikası qrupundan olan tikililərə aiddir. Bu abidə də alban oxşarlığının dəyişdirilməsinə xidmət edən bir çox digər üsullarla alban xaçları erməni xaçları ilə əvəz edilmiş, "bərpa" işləri adı altında Qarabağ memarlığının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin izləri silinmişdir. 1999-cu ildə bu abidə Tsitsernavank adlandırılmışdır. 1999-2011-ci illərdə abidənin interyerində, yəni daxili və xarici divarları üzərində 26 alban simvolu və yazı lövhələri dəyişdirilmiş və bir o qədər də orijinal bədii nümunələr tamamilə silinmişdir. Kompleksin giriş qapısında 2.5 metr hündürlüyündə bir neçə xaç daşı quraşdırılıb (1;126). Ağoğlan qəsri Azərbaycan tarixinin alban-türk dövrü memarlığının ən möhtəşəm abidələrindən birinə çevrilmişdir.

Tərtər rayonunda Talış kəndində yerləşən Ürəkvəng monastırı ən mühüm alban xristian abidələrindəndir. Ürəkvəng monastırının adı Moisey Kalankatlının "Alban ölkəsinin tarixi" əsərində çəkilir və onun Mets-Kolmank havarında, Talış kəndindən şimaldakı meşəlik ərazidə yerləşməsi qeyd edilir. Ərazidəki digər məbədlər kimi Ürəkvəng monastırı da yadelli işğallar zamanı talanlara məruz qalmış, lakin, narrativ və epiqrafik mənbələrin məlumatına görə hər dəfə bərpa edilmiş və yenidən qurulmuşdur.

Azərbaycan Albaniyasının abidələri memarlıq-planlaşdırılma üslubları ilə indiki Ermənistan Respublikasının memarlıq abidələrindən xeyli fərqlənir. Alban dini memarlıq abidələrini, xüsusən monastır və məbədlərini səciyyələndirən cəhət, onların daxili fəzanın dördtağlı kompozisiya həllidir. Bu isə xaçformalı plan quruluşuna gətirib çıxarır. Qeyd etmək lazımdır ki, məbədlərin xaç-günbəzli kompozisiyası ilk dəfə Azərbaycan memarlığında istifadə olunmuşdur. Bu kompozisiyasının kökləri VIII əsrə aiddir. Xaç-günbəzli kompozisiya sonralar nəinki dini binalarda və həm də memorial abidələrin yeraltı sərdabəsində də geniş inkişaf etmişdir.

Əsrlər boyu alban kilsəsi ilə mübarizə aparan erməni kilsəsi planlı şəkildə onu özünə tabe etməyə, sonralar isə ləğv etməyə çalışmışdır. Bu siyasətin bir hissəsi alban əlyazmalarının epiqrafikasının məhv edilməsi olmuşdur. Azərbaycan xristian memar-

lıq abidələrində XI əsrədək erməni epikrafikası yoxdur. Daha ilkin alban yazıları 1836-cı ildə rus Sinodunun qərarı ilə alban kilsəsi erməni kilsəsinə tabe ediləndən sonra silinmişdir. XI əsrdən sonrakı dövrə aid ermənidilli epiqrafikanın və tarixi yazılı mənbələrin olması yazıların müəlliflərinin etnik deyil, yalnız konfessional mənsubiyyətindən xəbər verir (1; 107).

Azərbaycan xalqına qarşı davam edən erməni təcavüzünün qurbanları həm də tarixi-dini abidələr, müqəddəs ocaqlar və məbədlərdir. Tarixi-dini abidələr xalqımızın milli kimliyini, mənəvi-əxlaqi dəyərlərini və adət-ənənələrini özündə təcəssüm etdirən, onun ruhani yaddaşını hifz edən müqəddəs məkanlardır. Buna görə də ölkəmizin işğal olunmuş ərazilərində maddi-mədəniyyət nümunələrini, o cümlədən tarixi-dini abidələri məhv etmək Ermənistanın təcavüzkar siyasətinin tərkib hissələrindən biridir. Əgər Qafqaz Albaniyasının xristian abidələri dağıdılır, ermənileşdirilirsə, Azərbaycan mədəni irsinin digər hissəsi olan islam abidələrinə qarşı terror siyasəti yeridilib. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, işğal olunmuş ərazilərdə məscidlər, məbədlər nəinki dağıdılmış, eyni zamanda bir çox hallarda təyinatına uyğun olmayan şəkildə istifadə olunaraq xalqımızın milli mənəvi dəyərləri təhqir edilmişdir. İslam dövrünə aid tarixi abidələrin xüsusi amansızlıqla dağıdılmasının səbəblərindən biri onların üzərində müsəlman epiqrafiyası ilə yazıların olmasıdır. Məhz buna görə bu abidələri ermənileşdirmək və qeyri-Azərbaycan abidələri kimi təqdim etmək mümkün deyil. Elə bu səbəbdən də Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların ərazilərində rəsmi fəaliyyət göstərmiş 67 müsəlman məscidinin (Şuşada 13, Ağdamda 5, Füzulidə 16, Zəngilanda 12, Cəbrayılda 5, Qubadlıda 8, Laçında 8) 63-ü tamamilə, 4-ü isə qismən dağıdılaraq yararsız hala salınmışdır. Yalnız beynəlxalq təşkilatların təzyiqləri nəticəsində Ağdam Cümə məscidini, Şuşa şəhərindəki Aşağı Gövhərağa, Yuxarı Gövhərağa və Saatlı məscidlərinin divarlarını salamat saxlamaq mümkün olub. Ermənilər daha bir əxlaqsızlıq nümayiş etdirərək, bəzi məscidilərin içərisində ev heyvanları, o cümlədən donuz saxlamaqla azərbaycanlılara qarşı öz nifrətlərini nümayiş etdirirlər.

Beləliklə, araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazisində mədəni və tarixi irsin xarakteri sistematik və qəsdən məhv edilib və ya dəyişdirilib. Bu faktlar ATƏT-in 2005 və 2010-cu illərdə işğal olunmuş ərazilərə dair faktaraşdırıcı missiyaları tərəfindən sənədləşdirilib. Bundan əlavə, beynəlxalq medianın peyk şəkilləri və hesabatları da bu qanunazidd hərəkətlərin beynəlxalq humanitar hüququn, o cümlədən 1954-cü il Haaqa və ya "Silahlı münaqişələr zamanı mədəni abidələrin qorunmasına dair Konvensiya" və həmin Konvensiyanın 1999-cu ildə qəbul edilmiş İkinci Protokolu üzrə üzərinə götürdüyü öhdəliklərinin kobud şəkildə pozulmasıdır. II Protokolun 9-cu bəndi işğalçı tərəfin "işğal edilmiş ərazilərə münasibətdə" mədəni mülkiyyətin, istənilən arxeoloji qazıntı nümunəsinin qanunsuz ticarəti, bu ərazilərdən çıxarılması, abidələrin mədəni, tarixi və ya elmi sübut xüsusiyyətinin dəyişdirilməsi və ya dağıdılmasının qadağan etməsi və qarşısının alması kimi öhdəliyini təsbit edir. Eyni zamanda "Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında" UNESCO-nun 1972-ci il Konvensiyasının, BMT Baş Assambleyasının 1962-ci il 14 dekabr tarixli, 1803 (XVII) saylı bəyannaməsininın tələblərinə ziddir (5). Düşmən işğal olunmuş ərazilərdə insanlıq və mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərlə bərabər mədəni irsin dağıdılmasına görə də məsuliyyət daşıyır. Bu əməllər ümumilikdə bəşər mədəniyyətinə qarşı təcavüzdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aslanova F. Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində erməni vandalizmi 1991-2010. Dissertasiya, Bakı 2014.
2. Azərbaycan abidələri. Bakı: Azərnəşr, 1989, 125 səh.
3. Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. http://eqanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=2847&doctype=0
4. www.azerbaijan-news.az 14.07.2011.
5. https://sia.az/az/news/politics/832353.html
6. Mehdiyev R.Ə. Görus- 2010; absurd teatrı mövsümü. Bakı: Şərq-Qərb, 2010, 96 s.
7. Карабахский конфликт: Азербайджанский взгляд. Сборник/ сост.: ИА REGNUM. Москва: Европа, 2006. 256. с.
8. http://mct.gov.az/az/umumi-xeberler/13467

Qasımov Sahil Yaqub oğlu,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: sahil_0560@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN FORMALAŞMASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

"Bizim bütün sərvətlərimiz xalqa məxsusdur və bu sərvətlərdən istifadə olunmasında heç kəsin müstəsna haqqı yoxdur".
Heydər Əliyev

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının formalaşması və inkişaf mərhələlərinə, həmçinin milli dövlətçiliyimizin tarixi köklərinə dair ensiklopedik biliklərə malik olmuş, müstəqil dövlət quruculuğu zamanı bu bilgilərdən yetərincə istifadə etmişdir. Bilik və bacarığı ona həm ölkənin daxili idarəetməsi, həm də xarici siyasətlə bağlı fəaliyyətində uğur qazandırmışdır. Ulu Öndərin ağıllı, uzaqgörən və balanslaşdırılmış xarici və daxili siyasəti ilə bağlı reallıqlar təkcə azərbaycan xalqı və türk dünyasına deyil, demək olar ki, dünya ictimaiyyətinin əksəriyyətinə məlumdur. Onun siyasi hakimiyyət və idarəetmə sahəsindəki fəaliyyətinə dair çoxsaylı həqiqətləri bir məqalə tezisləri səviyyəsində təhlil etmək, onlara münasibət bildirmək çətindir. Bununla belə bəzi məsələlər barədə aşağıdakıların qeyd edilməsi məqsədəmüvafiq hesab edilmişdir.

Heydər Əliyev dövlət hakimiyyətinin idarəedilməsi ilə bağlı daxili siyasətində diqqət yetirdiyi əsas cəhətlər aşağıdakı qaydada təsnifləşdirilmişdir:

1. Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi;

2. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yaradılması və inkişafı;

3. Hüquqi dövlət qurulucuğu;

4. İqtisadi və sosial inkişaf (5 səh-67).

Lakin qeyd edilən istiqamətlərdə qarşıya qoyulan bu vəzifələrin həyata keçirilməsi müstəqilliyini yeni əldə etmiş Azərbaycan dövləti üçün ciddi çətinliklərin aradan qaldırılmasını tələb edirdi. Çünki əhatəsində olduğu hegemon dövlətlərin təzyiqləri, Ermənistanın mütəmadi təcavüzü və hələ də kifayət qədər milli kadrların olmaması bu vəzifələrin icrasına ciddi maneələr yaradırdı.Təsadüfi deyildir ki, 1993-cü ildə ikinci dəfə siyasi hakimiyyə gələn Ümummilli Lider Heydər Əliyev dövlət müstəqilliyi, onun qorunub saxlanılması ilə bağlı demişdir: "Müstəqilliyin əldə olunması nə qədər çətindirsə, onun saxlanılması, əbədi olması ondan da çətindir" [2].

Belə bir vəziyyətdə müstəqil dövlətçiliyi möhkəmləndirmək və onu qoruyub saxlamaq üçün Heydər Əliyev ilk növbədə dövlət-xalq münasibətlərini yeni dövrün tələblərinə uyğun qurmaq ideyasını irəli sürdü. O, qeyd edirdi ki, suverenlik isə müstəqilliyin təmin edilməsi dövlətlə xalqın birliyinə əsaslandıqda təminatlı olur. Bu mənada Ümummilli Liderin aşağıdakı fikirləri dəyərlidir: "Xalq dövlət üçün, dövlət xalq üçün olmalıdır" [2].

Dövlət və xalq birliyinə bu ideya əsaında yanaşma demək olar ki, xalqda dövlətə inam hissini artırdı və milli birlik üçün də əsas zəmin oldu. Bu zaman Heydər Əliyev həm də Azərbaycanın ərazisində yaşayan çoxsaylı millət və xalqlar, etnik qrup, milli azlıqlar arasında da vəhdət və dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirməyi vacib hesab etdi. O, Azərbaycanın coğrafi məkanı, əhalisinin milli tərkibi, adət-ənənələri və digər mental dəyərlərini yüksək səviyyədə bildiyinə görə xalqla - dövlət vəhdətini yaratmaq üçün bu cəhətləri nəzərə almağa üstünlük verirdi. Heç bir ayrıseçkilik olmadan azərbaycan xalqının tərkibinə daxil olan bütün millət, milli azlıq və etnik qrupların təhlükəsizliyinin təminatçısı olmaq yalnız dövlət hakimiyyət orqanları ilə xalq birliyi arasında sıx əlaqələrin qurulmasının zəmanəti hesab edilə bilərdi.

Odur ki, Heydər Əliyevin yaradıcısı olduğu AR Konstitusiyasının hər bir müddəa və normalarında bu istiqamətdə praqmatik fikirlər, demokratizm ideyalarının kifayət qədər yer aldığını görmək mümkündür. Bu həm də dövlətçilik üçün mühüm əhəmiyyəti olan dil məsələsinə də aid edilə bilər. Belə ki, milli məclisdə bu mövzuda müzakirələr zamanı Heydər Əliyev Türkdilli xalqların bir qolu olmaqla Azərbaycan xalqının öz ana dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsini həm tarixi faktlarla, həm də sosial ənənəvi normalar baxımından təhlil etmiş və öz münasibətini obyektiv tarixi mənbələrlə əsaslandırmışdır. Ana Qanun olan Konstitusiyamızın 21,25,44 və 45-ci maddələrində hər kəsin hüquq bərabərliyi ideyası ilə yanaşı, öz ana dilindən istifadə etmək hüququnun təsbitinə də diqqət yetirilmişdir (1). Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və Ali Baş Komandan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən daha da təkmilləşdirilən, Konstitusion hüquqi əsaslara söykənən və sözün həqiqi mənasında dəqiq dövlət mexanizmləri ilə müdafiə edilən bu milli birlik 44 günlük Zəfər Müharibəsində öz müsbət nəticələrini göstərdi. Bu birliyinin obyektiv reallıq olması və legitim hüquqi əsaslarla bağlılığı ölkəmizdə yaşayan bütün müllətlər, milli azlıq, etnik

qrup və xalqların nümayəndələrinin vahid komandanlıq altında birləşməsində və təcavüzkara layiqli cavab verilməsində təsdiqini tapdı.

Bir sıra tədqiqatçılar, o cümlədən əcnəbi alimlər dövlət hakimiyyətinin təşkilində millətlərə, onların dil və mədəniyətlərinə münasibətin düzgün qurulmasının vacibliyini qeyd etmişlər. Onlardan biri - ingilis mənşəli tədqiqatçı E.Smiss özünün "Millətlər tarixdə - etnik və millətçilik haqqında tarixi debatlar" əsərində yazmışdır ki, dövlət siyasi və geopolitik bir varlıq, millət isə mədəni və ya etnik bir varlıqdır. Tarixdəki digər dövlətlərdən fərqli olaraq ulus dövlət modelində dövləti yaradan bütün vətəndaşların ortaq bir dili, ortaq bir mədəniyyəti və ortaq dəyərləri paylaşması əsasdır [6, s.56]. Bu tədqiqat əsərlərində qeyd edildiyi kimi milli və mənəvi dəyərlər bir coğrafiyada, yəni bir dövlətin ərazisində mövcud olduqda onların qarşılıqlı əlaqəsi, birlik və vəhdətindən danışmaq olar. Buradan da belə bir nəticə çıxır ki, dövlətin ərazi bütövlüyünün mövcudluğu həm milli maraqların qorunması, həm də dövlət təhlükəsizliyinin təmini üçün mühüm şərtlərdəndir. Odur ki, Heydər Əliyev hakimiyyətin legitim əsaslarla təşkili üçün ölkə ərazisində yaşayan çoxsaylı millətlər arasında ayrıseçkiliyə yol verilməməsinin mühüm şərt olduğunu da diqqət mərkəzində saxlayırdı. İkinci dəfə Azərbaycan xalqının təkidı ilə hakimiyyətə gəlmiş Ümummilli Lider Heydər Əliyev bilirdi ki, xalqın birliyinə, onun gücünə və dəstəyinə arxalanmayan hakimiyyət uzun müddət yaşaya bilməz. Konstitusiyanın 24-26-cı normaları qeyd edilən müddəalarda da qeyd ediən cəhətə ifadə edilmişdir (1).

Bundan başqa Heydər Əliyev dünya birliyinə müstəqil subyekt kimi daxil olan Azərbaycanın öz fəaliyyəti zamanı beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərindən istifadəyə üstünlük verməsinin Konstitusiyanın 10-cu maddəsində nəzərdə tutulmasına xüsusi önəm vermişdir (1).

Beləliklə, bu məqalədə qeyd edilən bütün müddəaların ümumiləşdirilməsi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

1. Müstəqil Milli dövlətçiliyi qurmaq,onu idarə etmək və müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamaq üçün;

2. Milli təhlükəsizliyin təmini üçün "dövlət-xalq, xalq-dövlət" birliyinin təmin edilməsi dövlət orqanlarının prioritet vəzifələrindən olmalıdır;

3. Ölkə ərzisindəki, millətlər, xalqlar və milli birlik və etnik qrupların konstitusiya səviyyəsində hüquqi müdafiəsini təsbit etmək və bunun təmin edilməsi üçün real mexanizmlər tərtib etmək zəruridir;

4. Milli mənsubiyyət hüququ, ana dilindən istifadə hüququ, cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak hüququ, seçki hüququ və digər siyasi hüquq və azadlıqlar da daxil olmaqla real təmin edilməlidir;

5. Dövlətin müstəqilliyi,ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyinə qarşı təcavüz aktları baş verdiyi halda xalqı səfərbər etmək və vahid komandanlıq altında birləşdirməklə əsas problemlərin həllinə yönəltmək zəruridir;

6. Milli təhlükəsizliyimizin təmin edilməsi üçün demokratik hüquqi dövlət quruculuğu prosesinin daha səmərəli həyata keçirilməsi zəruridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı-2019-cu il, "Hüquq Yayın evi", 63 səh.
2. "Azərbaycan Xalqının Ümummilli Lıderi, Heydər Əliyevin tarixə düşən kəlamları «Fakt-Araşdırma» http://faktat.az/ Tarix: 2016/07/14".
3. " Heydər Əliyev və azərbaycançılıq", Nizaməddin ŞƏMSİZADƏ,filologiya elmləri doktoru,professor, Xalq qəzeti. 2009, 5 may, s.4.
4. Qumru Əliyeva,Günay Hacızadə,"Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası", Bakı -2011, "Azərbaycan nəşriyyatı", 299 səh.
5. " Heydər Əliyev və çağdaş Azərbaycan dövlətçiliyi", Səyyad Aran, İstanbul, 2007-ci il, 307 səh.
6. Anthony D. Smith, The nation in history: historiographical debates about ethnicity and nationalism, UPNE, 2000, sf. 56.
7."Milli təhlükəsizlik haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu, Bakı, 2004-cü il 29 iyun, "E-qanun"az, № 712-IIQ.

Axundova Nigar Rəşid qızı,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: nigar-akhundova@yandex.ru
Kəngərlinskaya Gülşən Fuad qızı,
AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutu,
Email: gulshan27@mail.ru

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİ HAQQINDA

Qədim tarixi, maddi-mədəniyyət abidələri ilə zəngin olan Qarabağ bölgəsi Azərbaycanın tarixi coğrafiyasinin mühüm hissəsidir. Qarabağ bölgəsi Azərbaycan xalqının milli mədəniyyəti tarixində müstəsna yer tutur. Qarabağ milli klassik musiqinin vətənidir. Dünya musiqi sənəti xəzinəsini zənginləşdirən muğam, xalq mahnıları, aşıq musiqisi Azərbaycanın mədəniyyət xadimlərinin yaradıcılığında şərəfli yer tutur. Nəfis memarlıq abidələri - məscidlər, məbədlər, saraylar, alban xristian kilsələri, körpülər, türbələr, xanəgahlar, karvansaraylar və qalalar xalqımızın bədii mədəniyyətinin bir növ "genofondu"nu formalaşdıraraq onun zəngin irsini təşkil edir.

Qarabağ bölgəsində bədii ziyalıların nümayəndələri - şair və yazıçılar, ədəbi mühitin nümayəndələri, musiqi ziyalıları-bəstəkarlar, xanəndələr və musiqiçilər, memarlar, rəssamlar, heykəltəraşlar yaşayıb-yaratmışlar. Qarabağın müxtəlif şəhər və qəsəbələrində doğulub boya-başa çatan Azərbaycanın bədii ziyalı simaları sonralar bütün türk dünyasının mədəni həyatının korifeylərinə çevriliblər. Qarabağ abidələri, onun musiqi

tarixi, Qarabağ xalçaları bütün Azərbaycan mədəniyyətinin aparıcı və ayrılmaz hissəsidir. I Qarabağ müharibəsi (1988-1994-cü illər) zamanı Ermənistan RF-nın hərbi yardımı ilə Qarabağın cənub-qərbində yerləşən məşhur Azıx mağarası da daxil olmaqla Azərbaycan Respublikasının 20% ərazini işğal etdi. Mağara ilk daş dövrünə aid olub dünyada 700 min il əvvəl yanan ocağın izlərinin tapıldığı dördüncü kəşfdir və əsas tapıntının - Azixantropun yaşı - qədim Neandertal tipli insan burada 350-400 min il əvvəl yaşamışdır. Məhz Azıx mağarası Azərbaycanın ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğu faktını sübut edir və buna görə də erməni vandalları bu nadir arxeoloji abidəyə ağır zərbə vurublar.

Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı həyata keçirdiyi hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixini, şərəfli keçmişini əks etdirən dünya əhəmiyyətli 11, ölkə əhəmiyyətli 223, yerli əhəmiyyətli 453 tarix və mədəniyyət abidəsi dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidə olan ilk paleolit dövrünə aid Azıx və Tağlar mağara düşərgələri, b.e.ə. VII-VI əsrlərə aid və insan sivilizasiyanı öyrənmək üçün indi də elmi cəhətdən aktuallığı ilə fərqlənən eneolit dövrünə aid Xantəpə, Kültəpə və Şomutəpə arxeoloji abidələri, həmçinin, Azərbaycan xristianlıq dövrünə aid alban abidələri, məscid kompleksləri, qədim qəbiristanlıqlar, türbələr, saraylar, qalalar, körpülər, qədim yaşayış məskənləri, arxeoloji abidələr və s. erməni faşist işğalının qurbanı olmuşdur. Tunc dövrünə aid Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətinin ən xarakterik arealı olan Xocalı şəhərində ermənilər, misli görünməmiş vəhşiliklər törətmiş, bir gecənin içərisində yerlə-yeksan etmişlər. Erməni qəsbkarları tərəfindən işğal edilmiş geniş ərazidə on minlərlə eksponatın və 4 rəsm qalereyasının toplandığı 22 muzey fəaliyyət göstərirdi. Onlarda Azərbaycanın görkəmli rəssamları Səttar Bəhlulzadə, Mikayıl Abdullayev, Toğrul Nərimanbəyov, Salam Salamzadə, Maral Rəhmanzadə, Böyuqağa Mirzəzadə və bir çox başqalarının əsərləri nümayiş etdirildi. I Qarabağ müharibəsi zamanı işğal olunmuş torpaqlarda olan 520 mədəniyyət evi və klub, 735 kitabxana, 6 mədəniyyət və istirahət parkı, 47 musiqi məktəbi, 3 teatr, 4 rəsm qalereyası, 470 tarixi abidə də erməni vandalizminin qurbanı olub.

Azərbaycan xalqı II Qarabağ müharibəsində (2020) qələbə çaldıqdan sonra UNESKO-nun nümayəndələrinə erməni qəsbkarları tərəfindən vəhşicəsinə dağıdılmış 927 kitabxana (4.600.000 kitab), 700 tarix və mədəniyyət abidəsi, 808 saray, ev və mədəniyyət klublar, 85 musiqi və incəsənət məktəbi, 22 muzey və muzey filialları (100.000 eksponat), 4 rəsm qalereyası, 4 teatr konsert zalları, Xudafərin körpüsü (VII-XII əsrlər), Xaçın-Türbətli və Ağdam rayonlarında türbələr (XIV əsr), Azıx mağarası. Azərbaycan xalqının incəsənət və mədəniyyət obyektləri, oğurlanmış. 1240 ədəd xalça məmulatları haqqında məlumat verilmişdir. Ümumilikdə I Qarabağ müharibəsi zamanı tarix və mədəniyyət abidələrinə 177 milyard ABŞ dolları miqdarında zərər dəymişdir**.** Kəlbəcər rayonu Tarix Muzeyinin nadir eksponatları, o cümlədən eramızdan 3000 il əvvəlki dövrə aid qızıl və gümüş əşyaları, Laçın rayonunun Tarix Muzeyi, onun qədim pul sikkə kolleksiyası, 5000-ə yaxın eksponatı olan Şuşa Tarix Muzeyi, 1000-ə yaxın eksponatı olan Qarabağ Dövlət Tarix Muzeyi, dünyada ikinci olan Ağdam Çörək Muzeyi, 300-dən çox əşyası olan Azərbaycan professional musiqisinin banisi, bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun Ev Muzeyi, 400-dək əşyası olan Azərbaycan klassik vokal musi-

qisinin banisi Bülbülün Ev Muzeyi, 1000-dən çox eksponatı olan Mir-Mövsüm Nəvvabın Ev Muzeyi, əvəzolunmaz tarzən Qurban Pirimovun Memorial Muzeyi, 2000-ə yaxın əşyası olan Qubadlı, 6000-ə yaxın eksponat və əşyası olan Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli muzeyləri və s. qarət edilərək dağıdılmışdır. XI-XIX əsrlərə aid dünya əhəmiyyətli memarlıq abidələri - XIII əsr alban (Azərbaycan) memarlığının şah əsəri olan Gəncəsər monastırı, Kəlbəcər rayonunda yerləşən Xudavyant monastırı (XIII əsr), Cəbrayıl rayonunu ərazisində Araz çayı üzərində salınmış Xudafərin körpüləri, I Qarabağ müharibəsi zamanı erməni təcavüzünə məruz qalmışdır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə məscidlər, mədrəsələr, körpülər, məbədlər nəinki dağıdılmış, eyni zamanda bir çox hallarda təyinatına uyğun olmayan şəkildə istifadə olunaraq xalqımızın milli mənəvi dəyərləri təhqir edilmişdir. Bunların arasında Füzuli rayonundakı Hacı Ələkbər məscidi, Dədəli, Merdinli, Gecəgözlü, Yuxarı Veysəlli kənd məscidləri, Horadiz kəndindəki iki məscid, Cəbrayıl rayonundakı Süleymanlı və Papı kənd məscidləri, Qubadlı rayonundakı Məmər və Yusifbəyli kənd məscidləri, Zəngilan rayonundakı Zəngilan şəhər məscidi, Malatkeşin və Zəngilan kənd məscidləri vardır. Ağdamın Qaraağac qəbiristanlığındakı yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi olan Uğurlu bəyin türbəsi də daxil olmaqla XIX əsrə aid 4 türbə tamamilə məhv edilmişdir.

Ağdam şəhərindəki Pənahəli xan (XIX əsr) və Mehdiqulu xanın türbələri dağıntılara məruz qalmış, İbrahimxəlil xanın türbəsi (XIX əsr) isə tamamilə dağıdılmışdır. Ermənistan Respublikası xalqımıza məxsus məscidlərin içərisində ev heyvanları, o cümlədən donuz saxlamaqla azərbaycanlılara qarşı öz nifrətlərini nümayiş etdirmişlər. Dini ibadət yerlərinin dağıdılması və onlardan donuzların saxlanıldığı yer kimi istifadə olunması erməni vandalizminin bariz nümunəsidir, Ermənistan Respublikasının digər dinlərə münasibətini və həqiqi simasını əks etdirir. Bu abidələrin timsalında dünya və ölkəmizin mədəni irsinə münasibət beynəlxalq təşkilatlar, xarici dövlətlərin qınağına səbəb olmalı, işğal olunmuş ərazilərdə yerləşən zəngin mədəni irsə, o cümlədən xüsusi əhəmiyyətə malik, nadir abidələrə bu cür münasibət dünya irsinə qarşı yönəlmiş təhdid kimi qiymətləndirilməli idi. Təəssüf ki, beynəlxalq təşkilatların, xüsusilə UNESKO–nun münasibəti bu məsələdə də ikili standartlar nümayiş etdirirlər. Ermənistan tərəfinin vandalizmi yalnız müsəlman tarixi dini-memarlıq abidələrinə deyil, həmçinin xristian tarixi-dini abidələrinə münasibətdə də özünü göstərmişdir. Belə ki, Kəlbəcər rayonunda yerləşən Xudavəng və Gəncəsər monastırları da daxil olmaqla Albaniyaya aid bir çox məbədlər mənimsənilərək vandalizmə məruz qalmışdır. Xudavəng monastırına aid Arzu xatun kilsəsinin şərq divarındakı, Xudavəng monastırının incisi hesab olunan freska xüsusi üsullarla kəsilərək götürülmüşdür. Gəncəsər monastırında aparılmış qanunsuz təmir işləri nəticəsində onun əzəli görkəminə zərər dəymişdir. "Füzuli bölgəsində Şeyx Yaqubun (XII əsr) türbəsi, Qoç Əhmədli Cümə məscidi, Hacı Ələsgər məscidi, Aşağı Veysəlli kəndindəki Mir Əli (XIV əsr) və Əhmədallar kəndindəki türbələr (XIV əsr), Şeyx İbrahim türbəsi (XVII əsr), Əhməd Sultan türbəsi, Cəlal türbəsi (h.t. 1307), Horadiz kəndindəki Cümə məscidi, Dağlıq Qarabağ ərazisində Əsgəran qalası, Cəbrayıl rayonunda "Qız qalası", Cəbrayılın Şıxlar kəndində türbə (1308) və d. türbələr, Ağdam bölgəsində Xaçın - Dərbənd kəndi yaxınlığında 12 künclü türbə, Ağdam Cümə məscidi (1870), türbələr, Ağdamın Abdal-Gülablı kəndində hamam bi-

nası (XX əsrin əvvəlləri), Ağdamın Şahbulaq məscidi, Bərdə şəhərindəki Tərtər çayı üzərində 12 tağlı körpü (XIV əsr), Bərdə, Axsadan baba türbələri (XIV əsr) Kərbəlayi Səfxan Qarabağı tərəfindən Bərdə şəhərində tikilmiş qoşa minarəli "İmamzadə" məscid kompleksi (1868-ci il), Bəhmən Mirzə türbəsi, Şuşa şəhərində səkkiz bucaqlı türbə, Pənah xan qalası, Natəvanın evi, Mamayı məscidi, Məşədi Şükür Mirsiyab oğlunun məscidli karvansarası, Culfalar məscidi, Hacı Dadaşova məscidi, Saatlı məscidi, Yuxarı Gövhərağa məscidi, Aşağı Gövhərağa məscidi (XIX əsr), Xan evi, gimnaziya binası, Laçın ərazisində Qarasaqqal türbəsi, Soltan baba türbəsi, Şeyx Əhməd türbəsi, Sarı aşığın türbəsi (XV əsr), Cicimli kəndindəki türbələr, Quşçu kəndində "Uşaq qalası", Böyük bulaq abidəsi (XV əsr), Həmzə Soltan sarayı (1761-ci il) da tariximiz üçün qiymətli maddi mədəniyyət nümunələridir. Nə demək istəyirsiniz? Füzulidən 16 kilometr məsafədə yerləşən Azıx mağarasındakı paleontoloji sahə 1960-cı ildə görkəmli azərbaycanlı arxeoloq Məmmədəli Hüseynov tərəfindən aşkar edilmişdir. 1968-ci ildə Azıx mağarasında aparılan tədqiqatlar zamanı Azıxantrop adlanan alt çənə sümüyü aşkar edilmişdir. Bu böyük bir elmi kəşf idi, çünki o dövr dünya arxeologiyası tarixində bu beşinci tapıntı idi. İbtidai insan Azıx mağarasında təxminən 350-400 min il bundan əvvəl yaşamışdır. Azıx mağarasında qədim dövrə aid heyvan sümükləri və ocaq izləri tapıldı ki, bu da qədim daş dövründə insanların oddan 203 istifadə etdiyini göstərir.

Qubadlı rayonunda Məmər kəndində yerləşən Məmər məscidi XVIII əsrdə inşa edilmişdir. Məmər məscidi yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi kimi qeydiyyata alınmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı-Şuşa şəhəri haqqında" sərəncam imzalamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 22 iyun 2021-ci ildə "Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında" sərəncam imzalamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi yanında Qarabağ Regional Memarlıq və Şəhərsalma Baş İdarəsi haqqında Əsasnamə imzalayıb.

Qarabağ şəhərləri xüsusi qəddarlıqla dağıdıldı. Şəhərlərin dağıdılması zamanı Ağdam, Kəlbəcər, Füzuli, Laçın və s. Tarix-diyarşünaslıq muzeylərinə də ziyan dəyib ki, bu da vandalizm, çoxsaylı və çoxsaylı azərbaycanlı nəsillərinin əməyi ilə yaradılmış mədəni və maddi dəyərlərin, mədəni-tarixi obyektlərin dağıdılmasıdır.

İşğalçılar 60-dan çox məscidi dağıtmış, Ağdam məscidində (və bir çox başqaları) donuz və inək saxlamış, Ağdam məscidinin divarlarını təhqiredici yazılarla örtmüşlər. "Şuşada Vaqif Poeziya Günlərinin və Xarı Bülbül festivalının keçirilməsi ənənəsini bərpa etmək, bu il təşkil etmək lazımdır", Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev vurğulayıb və müvəffəqiyyətlə həyata keçirilib. "İşğalçılar tarixi abidələri dağıdaraq faktiki olaraq "mədəni soyqırımı" həyata keçiriblər", deyə Prezident qeyd edib. Erməni terrorizminin sosial təhlükəsi ondan ibarətdir ki, o, bütün Azərbaycan türk dünyasına çox böyük maddi və mənəvi ziyan vurmuş, əsrlər boyu tikilib böyüdülmüş hər şey silinmişdir. Amma bu gün biz qalibik. Bu gün Azərbaycan xalqı Qarabağı, onun qədim mədəniyyətini, tarixini özünə qaytarıb! Qarabağ bərpa olunacaq! Qarabağ Azərbaycandır !

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aslanova F.A. Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində erməni vandalizmi (1991-2010-cu illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2014, s.20

2. Axundova N.R. "Qarabağ müharibəsi zamanı (XX-ci əsrin 90-cı illəri – XXI əsrin əvvəlləri) Azərbaycan xalqının maddi-mədəni dəyərlərinə qarşı erməni vandalizmi", Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İnstitutunun materialları. "XX əsrdə türk-müsəlman xalqlarının soyqırımı" V Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Xüsusi buraxılış, № 70, 71, 72 / 2018, s.175

3. Aslanova F.A. Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş ərazilərində erməni vandalizmi (1991-2010-cu illər). Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2014, s.21

4. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin Arxivi, İllik hesabatlar 2016, s.33.

5. Qaraağacı qəbiristanlığı://https://az.wikipedia.org/wiki/ Qaraağacı_ qəbirstanlığı.

6. Gəncəsər monastırı:// https://az.wikipedia.org/wiki/Gəncəsər_monastırı

7. Алекперова Н. Культура и политика Баку, 2000, с.175.

10. "Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı – Şuşa şəhəri haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il 31 may tarixli 338-VIQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı://https://president.az/az/articles/ view/ 52218.

11. Şuşa Şəhəri Dövlət Qoruğu İdarəsinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı:// https://president.az/az/articles/view/52219.

12. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi yanında Qarabağ Regional Memarlıq və Şəhərsalma Baş İdarəsi haqqında ƏSASNAMƏ:// https://president.az/az/articles/view/52730

13. İsmayılov K., Balayev A. Azərbaycanın tarixi-mədəniyyət abidələrinə qarşı erməni terroru. Bakı: Maarif, 2020, 120 s., s.39

14. Prezident İlham Əliyev xalqa müraciət edib. //https://president.az/articles/ 4171309 oktyabr 2020.

Balayev Alı Məhəmməd oğlu,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,
Email: ali.balayev.66@mail.ru

QARABAĞDA İŞĞAL DÖVRÜNDƏ MƏDƏNİYYƏT ABİDƏLƏRİNİN VƏZİYYƏTİ

1988-ci il fevral hadisələrindən sonra Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin separatçı-terrorçuları, Ermənistan silahlı qüvvələri və SSRİ Silahlı Qüvvələrinin Ermənistan və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yerləşən hissələri Dağlıq Qarabağı işğal et-

dılər. Onlar dinc və silahsız əhalini kütləvi şəkildə məhv etdilər, dəhşətli soyqırım törətdilər.

“Ermənilər işğal etdikləri torpaqları "viran qoymaq" taktikasına əl atmışdılar. Müharibədə 20 min azərbaycanlı şəhid olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 50 min nəfər əlil olmuşdu. Qaçqın və köçkünlərin sayı milyonu keçmişdi” [4].

Təkcə Azərbaycanda və Qafqazda deyil, bütün keçmiş sovet məkanında kompleks halda tarixi-arxeoloji tədqiqata cəlb olunan nadir bölgələrdən olan Qarabağın tarixi-mədəni abidələri haqqında çox sayda kitablar, elmi məqalələr, fəlsəfə doktorluğu və elmlər doktorluğu dissertasiyaları yazılmışdır.

Qarabağda, əsasən, XIX əsrin ikinci yarısından başlamış, XX əsrin 20-30-cu illərində fasilələrlə davam etdirilmiş, XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəllərində isə intensiv xarakter almış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, bu bölgədə Paleolit-Mezolit, Neolit-Eneolit, Kür-Araz, Üzərliktəpə və Xocalı-Gədəbəy arxeoloji mədəniyyətləri, Azıx, Tağlar, Şuşa, Zar kimi Paleolit (qədim daş dövrü) mağara düşərgələri də Qarabağda yerləşmişdir.

Erməni vandalları işğal etdikləri Qarabağda tarixi-mədəniyyət abidələrini məhv etmiş, dağıtmış və ermənileşdirmişlər. 30 il müddətində qədim tarixə malik, unikal və bənzərsiz tarixi-arxeoloji memarlıq abidələri erməni vandallarının tapdağı altında qalmışdır.

“Zəngin maddi-mədəniyyət abidələri vəhşicəsinə dağıdılmış, müxtəlif dövrlərə aid arxeoloji abidələrin milli mənsubiyyəti danılaraq ermənileşdirilmişdir. Azıx Paleolit düşərgəsində, Şuşa ətrafında, Xankəndi yaxınlığında, Qarabağın digər abidələrində, Şahbulaqda, Ağdam kurqanlarında qanunsuz arxeoloji qazıntılar aparılmış, artefaktlar Yerevana daşınmışdır. Qafqaz Albaniyasına məxsus xristian məbədlərinin guya ermənilərə məxsusluğu heç bir elmi tarixi əsası olmadan dünya ictimaiyyətinə təlqin olunmağa çalışılmışdır” [6, 58-59].

İşğal altında qalmış Qarabağ və ətraf ərazilərin mədəniyyət abidələrinin və memarlıq irsinin vəziyyətini müqayisə etdikdə dəhşətli mənzərə yaranır:

“1990-cı illərin əvvəllərinə olan statistikaya əsasən işğal edilmiş ərazilərimizdə 2625 abidə qeydə alınmışdı. Yüzlərlə mədəniyyət müəssisəsi, 927 kitabxana, 808 mədəniyyət sarayı, klub və mədəniyyət evləri, 85 musiqi və rəssamlıq məktəbi, 100 mindən artıq eksponatın toplandığı 22 muzey və muzey filialı, 4 rəsm qalereyası, 4 teatr müəssisəsi, 2 konsert müəssisəsi, 8 mədəniyyət və istirahət parkı, o cümlədən Füzuli rayonu ərazisində dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Azıx mağarası, Şuşa Dövlət Tarix - Memarlıq Qoruğu erməni vandalizminin qurbanına çevrilmişdir” [12, 61].

Birinci Qarabağ Müharibəsindən (1988-1994) əvvəl Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində “706 tarixi və mədəniyyət abidələri mövcud olub və onlardan 11-i beynəlxalq (6-sı memarlıq, 5-i arxeoloji) , 240-ı dövlət (119-u memarlıq, 121-i arxeoloji), və 455-i yerli (393-ü memarlıq, 22-si arxeoloji, 23 park və xatirə abidələri və 17 dekorativ sənət işləri) əhəmiyyət daşıyıb” [11]. Dağlıq Qarabağın, ona bitişik rayonların, o cümlədən Ermənistanla sərhəddə yerləşən Qazaxın 7 kəndinin və Naxçıvanın Kərki kəndinin Ermənistan tərəfindən işğalı nəticəsində “100 mindən çox artefaktın saxlanıldığı

22 muzey, 4,6 milyon kitabdan ibarət 927 kitabxana, 85 musiqi məktəbi, 4 teatr, 2 konsert zalı, 4 incəsənət qalereyası və 808 istirahət məkanı məhv edilib [10, 97]. Bu yaxınlarda aparılmış hesablamalara əsasən İkinci Qarabağ Müharibəsi nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə 400-ə yaxın abidə dağıdılıb" [2].

Bir sözlə, işğal olunmuş Azərbaycanın mədəni irsinin tərkib hissəsi olan mədəniyyət obyektləri, maarif müəssisələri xüsusi qəddarlıqla məhv edilmişdir. "Ermənilərin tapdağı altında olan ərazilərdə 12 muzey, 6 rəsm qalereyası, tarixi əhəmiyyətli 9 saray qarət edilmiş və yandırılmışdır. Nadir tarixi əhəmiyyətli 40 min muzey sərvəti və eksponatı talan olunmuşdur. Dağıdılan və yandırılan 927 kitabxanada 4.6 milyon kitab və misilsiz əlyazma nümunələri məhv edilmişdir" [10, 94]. Dağlıq Qarabağ bölgəsində və ətraf rayonlarda Azərbaycanın milli mədəniyyət ocaqlarına erməni təcavüzkarlarının vurduqları ziyanı dəqiq hesablamaq mümkün deyildir, çünki talan və məhv edilmiş sərvətlər nəinki Azərbaycanın, həm də bütün dünya sivilizasiyasının misilsiz mədəniyyət nümunələridir. "Əhaliyə vurulmuş mənəvi-psixoloji zərbə ilə yanaşı, ilkin hesablamalara görə, Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin təcavüzü nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına 300 milyard ABŞ dollarından çox ziyan dəymişdir" [10, 94].

Qarabağda azərbaycanlılara məxsus mədəniyyət abidələrinin talan edilməsi və mənimsənilməsi təkcə 30 illik işğal dövründə deyil, İkinci Qarabağ Müharibəsi və ondan sonra da həyata keçirilib. 2021-ci il fevralın 15-də Yerevandakı Aleksandr Tamanyan adına Milli Memarlıq Muzey-İnstitutunda 2020-ci il noyabrın 1-də Şuşa Xalça Muzeyindən qanunsuz olaraq çıxarılmış xalçalardan ibarət sərgi açılıb [1]. Ümumilikdə, muzeydən "160 xalça oğurlanıb, lakin onlardan 71-i sərgidə nümayiş olunub. Oğurlanmış ən qədim xalçanın 350 yaşı var" [7].

Azərbaycana məxsus abidələrin məhv edilməsi və saxtalaşdırılması Ermənistanın işğalı möhkəmləndirmək siyasətinin tərkib hissəsi olub. Azərbaycanın Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Mübariz Qurbanlının açıqlamasına əsasən "Qarabağ regionunda Azərbaycana məxsus 403 ədəd tarixi və dini abidə (67 məscid, 144 kilsə, 192 ziyarətgah və 900-dən çox qəbiristanlıq) mövcud olub" [5]. Bütün bunlar Qarabağ bölgəsinin Azərbaycana məxsus olduğunu sübut etdiyi üçün Ermənistan onları məhv etməyə çalışmışdır. İndiki Ermənistan ərazisində yerləşən Azərbaycan mədəniyyət abidələri də məhv edilmişdir. "Bir çox hallarda Azərbaycan irsinə məxsus abidələr məhv edilib, abidəni sökmək mümkün olmadıqda isə divarlarına erməni yazıları quraşdırılıb" [8, 16].

Ermənistan Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünün mahiyyətini bilərəkdən müsəlman-xristian düşmənçiliyi kimi təqdim edib. Bu yanaşma həm Ermənistanın işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında, həm də Ermənistanın öz ərazisindəki dini abidələr münasibətində özünü göstərdi. "Azərbaycanın Milli Elmlər Akademiyası bu yaxınlarda Qarabağ bölgəsində yerləşən 67 dini abidədən 63-nün məhv edildiyini və digər 4-nün 30 illik işğal müddətində ciddi zədə aldığını açıqlayıb. Bu abidələrdən əksəriyyəti Şuşa, Zəngilan və Füzuli rayonlarında yerləşir" [3].

Ermənistanın 30 il müddətində Azərbaycana məxsus islam abidələrinə qarşı apardığı siyasət 3 formada təsnifatlandırılır: "tamamilə məhvetmə, təhqir etmə və başqa bir mədəniyyətə aid etməklə mədəni silinmə (daha dəqiq desək, "Farslaşdırma"). Sonuncu

məsələ ilə bağlı bu bölmənin sonunda geniş bəhs olunacaq. Böyük məscidlər tamamilə dağıdılmasa da, orada dua etməyə icazə verilməyib. Kiçik məscidlər və digər mədəniyyət abidələri isə ya məhv edilib, ya təhqir edilib, ya da baxımsız vəziyyətə salınıb. İlkin qiymətləndirmələrə əsasən təkcə Şuşada 11 məscid məhv edilib. Azərbaycanın mədəniyyət beşiyi olan Şuşa şəhərində XIX əsrdə 17 məscid olub" [8, 18]. Erməni vandalları Şuşadakı dini abidələri, o cümlədən XIX əsrə aid Yuxarı və Aşağı Gövhərağa məscidlərini mədrəsələri ilə birlikdə dağıdıb, yandırıb və qarət ediblər.

Təxminən, 30 il ərzində Ermənistan hərbi təcavüz nəticəsində Qarabağdakı separatçı-terrorçu ermənilərlə birlikdə Azərbaycan ərazilərini işğal etmiş, tarixi və mədəniyyət abidələrini təkcə mənimsəməmiş, Azərbaycan mədəni irsinin məhv edilməsi yönümündə davamlı və məqsədyönlü siyasət həyata keçirmişdir. Erməni vandalları Azərbaycan mədəniyyət abidələrinə bərpa olunmaz zərər vurublar.

Qarabağda salamat qalmış nadir məscidlər (o cümlədən Şuşa məscidi) "fars məscidi" kimi təqdim edilmiş və ya mənimsənilmiş, Qarabağ ərazisində azərbaycanlıların izinin itirilməsi siyasəti aparılmışdır. Davam edən vandalizm Azərbaycanın əsrlərlə qoruyub saxladığı tarixi abidələrin çoxunu məhv etdi. XX əsrin ən böyük faciəsini-Xocalı faciəsini törətdilər erməni və rus hərbi birləşmələri Xocalı əhalisini soyqırıma məruz qoydular. Ulu əcdadlarımızın tarixi yaddaş rəmzi olan məşhur Xocalı qəbiristanlığını texnika vasitəsilə darmadağın etdilər. Mənfurlar Xocalıda və Şuşada bu vandalizmi ifrat dərəcəyə çatdırdılar. Məşhur Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin qədim beşiyi olan Xocalı kurqanlarını yer üzündən sildilər. Şuşa muzeylərini dağıtdılar.

Bəşəriyyətin ulu əcdadlarının beşiklərindən biri olan Azıx mağarası ermənilərin hərbi sursat anbarına çevrildi. İslam abidələri dağıdılıb yer üzərindən silindi. Alban xristian abidələri isə tamamilə saxtalaşdırıldı. Xalqımızın tarixi yadigarı olan Yelisey məbədi, Həsənriz məbədi və digər abidələrdə alban yazıları silindi. Həmin abidələrin albanlara məxsus olan əşyaları dağıdıldı. Yelisey məbədində saxlanılmış Alban hökmdarı III Vaçaqanın qəbri və sövməsindəki yazı tamamilə məhv edildi" [9].

Beləliklə, 30 ilə yaxın müddət ərzində Ermənistan beynəlxalq hüquq normalarına riayət etməmiş, insanlığa qarşı ağir cinayətlər törədərək Qarabağ və ətraf ərazilərdə mədəni, tarixi və dini memarlıq irsini yerlə yeksan edibdir. Mədəniyyət abidələrindən artefaktlar oğurlanmış, abidələr "ermənilşdirilmiş" və saxtalaşdırmaq məqsədi ilə "bərpa işləri" aparılmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. AzeMedia (2021). "Dağlıq Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğalı zamanı artefaktların təhqir və talan edilməsinə dair yeni hesabat hazırlanıb" . https://aze.media/desecration-and-looting-of-historic-artefacts-during-armenian-occupation-of-nagorno-karabakh-highlighted-in-new-report/ (Daxil olunub: 28 aprel 2021).

2. "Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (2020), "Könlüm keçir Qarabağdan…" // http://www.science.gov.az/news/open/14939 (Daxil olunub: 26 aprel 2021).

3. 27-03-2022. Azərbaycana qarşı elan olunmamış müharibə//supremecourt. ngov.az/static/view/168

4. Azərtac (2020), "Azərbaycanın tarixi və dini abidələrinə qarşı erməni vanda-

lizmi”//https://azertag.az/en/xeber/Armenian_vandalism_against_historical_and_ religi ous_monuments_of_Azerbaijan-1608221 (Daxil olunub: 2 may 2021).

5. Cəfərəv H. Qarabağ Azərbaycanın qədim etnik-tarixi mədəniyyət beşiyidir // Qarabağ Azərbaycandır. UNEC Ekspert, №2(09)2020, №1(10) mart 2021, s.56-59.

6. Civilnet (2021), “Şuşa xalçaları: Yerevandakı xəzinə”//https://www.youtube. com/ watch?v=-TRK0hVe1iQ1:50 (Daxil olunub: 2 may).

7. Ermənistanın azərbaycanlılara məxsus mədəni və tarixi irsi mənimsəməsi. Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzinin Hesabatı. Hesabatın bir qismi Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən təqdim olunan mənbələrə əsasən hazırlanıb. Bakı: 2021, 40 s.

9. Hacıyev Q. Qarabağ abidələri//8.03.2022/ Virtual Qarabağ – Qarabağ abidələri // https://www/virtualkarabakh.az/az/post-item/25/39/qarabag-abideleri.html 1/8

10. İsmayılov K., Balayev A. (2020), Azərbaycanın tarixi-mədəniyyət abidələrinə qarşı erməni terroru. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 2020, 120 s.

11. Karabakh.Org (2020), “Erməni işğalı nəticəsində Azərbaycan mədəniyyətinə vurulan ziyanlar”//https://karabakh.org/conflict/aggression/damages-to-azerbaijani-culture as-a-result-of-armenian-occupation/ (Daxil olunub: 28 aprel 2021).

12. Namazova N. İşğaldan azad olunmuş Qarabağın memarlıq abidələrinin bərpa olunmasına doğru //Qarabağ Azərbaycandır. UNEC Ekspert №2(09) 2020, №1 (10). mart 2021, s.60-61.

Abdullayeva Səminə Sabir qızı,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: abadovmk@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ YER ADLARININ ETİMOLOGIYASI HAQQINDA

Şuşa. Şuşa əsrarəngiz təbiətinə, ab-havasının şəfasına, könül oxşayan səfasına görə Azərbaycanın qədim insan məskənlərindən biri kimi məşhurdur. Şuşa şəhəri 1992-ci il mayın 8-də erməni qəsbkarları tərəfindən işğala məruz qalmış, 2020-ci il noyabrın 8-də azad olunmuşdur. Şuşa Qarabağın döyünən ürəyidir desək, heç də səhv etmərik. Mənbələrdə göstərildiyinə görə Şuşa şəhəri 1751-1752-ci illərdə Qarabağ xanı Pənahəlı xan tərəfindən salınıb. XX əsrin 70-ci illərində Şuşa mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntılar zamanı burada paleolit dövrünə aid daş alətlər aşkar edilmişdir [5].

Mənbələrdə göstərildiyi kimi, hələ eranın II əsrində yaşamış qədim Roma tarixçisi Tasit Korneli Qafqaz ərazisində Dondar türk tayfasına məxsus *Sosu* şəhərinin olması haqqında məlumat vermişdir [2]. Eyni zamanda, mənbələrdə *Şuşa* adının Saklarla bağlı olan *Şu* tayfasına aidiyyəti haqqında da müəyyən fikirlər söylənilir. Həmçinin Şuşa adının eradan əvvəl (344-334) Makedoniyalı İsgəndərlə vuruşan türk sərkərdəsi *Şu* ilə bağlı olduğu fikrini irəli sürənlər də vardır. Bununla yanaşı o da istisna edilmir

ki, Şuşa adı etnik bir toponim kimi türk xalqlarının məskun olduğu ərazilərdə də tarixi iz qoymuşdur. Məsələn, Sibir türklərinin yaşadığı ərazilərdəki *Şuşa* adlı çay və 1744-cü ildə rus kazaklarının yerləşdirildiyi Şuşinskoye adı da buna nümunədir [5]. Şuşa adı ilə bağlı digər oxşarlıqların mövcudluğunu əlbəttə ki, təsadüfi saymaq olmaz. Çünki hər hansı ad etnik xarakter daşıyırsa onun səyyari olması heç də təəccüblü deyildir. *Şuşa* adının xüsusi mənası haqqında irəli sürülən fikirlərdə onun *şiş* kökü ilə bağlı olması daha ağlabatan təsəvvür yaradır. Çünki Şuşanın özünün relyefi hündür, sərt, dik qayalıqlarla əhatə olunmuşdur. Elə Molla Pənah Vaqifin (1717-1797) özünün poeziyasında da *Şuşa* adı *Şişə* kimi xatırlanır:

Məkan tutdisə Vaqif , yox əcəb, bu Şişə dağında,
Məqamı ləli-gülrəngin miyani-səngi-xaradır.
(Vaqif bu Şişə dağında məkan tutsa da qəribə deyildir,
Məqamı gül rəngli sərt daşın arasıdır) .

Şuşalı şair Qasımbəy Zakir (1784-1857) də *Şuşa* adını Şişə şəklində işlətmişdir. Şair Qarabağda o zaman baş verən qatmaqarışıq hadisələrə işarə edərək yazır ki:

"Fisqü-fücur həddən aşığ *Şişədə*
Erkəyi-dişisi yaman peşədə
Mənəm qalan haman bu əndişədə
Zəmanə dönübdür qövlayə bir bax!"

Şuşalı Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev (1870-1933) isə adı *Şişə* kimi yox, *Şuşa* şəklində işlədir: "- Məni nə vaxt *Şuşaya* yetirərsən? – Vallah qorxuram yalan ola. Sabah sübh saat onda *Şuşaya* varid olarsan". Göründüyü kimi, Qarabağa Rusların gəlişindən (1805-ci ildən) əvvəlki dövrlərdə və hətta Qasımbəy Zakirin dilində də şəhərin adı ənənəvi olaraq *Şişə* (şiş, sərt qayalıq yer) kimi işlənmişdir. Rusların gəlişindən sonra isə onların tələffüzünə uyğun olaraq *Şişə* sözü *Şuşa* şəklinə düşmüş və beləcə də işlədilməkdə davam etmişdir.

***Qarabağ*.** Qarabağ toponimi barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülsə də, onun etimologiyası bir qayda olaraq sadələşdirilir. Adın təhlilində sözlərin adi və zahiri mənalarına istinad edilərək toponimin böyük mənasındakı qara və üzünlük mənasındakı bağ tərkibləri əsasında formalaşması göstərilir. Qarabağın mənalandırılması ilə əlaqədar olan bir mənbədə Yaqub Mahmudov və Kərim Şükürovun "Qarabağ-real tarix, faktlar, sənədlər" (Bakı, Təhsil, 2005, 380 s.) kitabına əsaslanaraq göstərilir ki, "Qarabağ "qara bağ" yəni böyük bağ, sıx bağ, qalın dağ, səfalı bağ mənası kəsb edir [2]. Digər bir mənbədə *Qarabağ* toponiminin çoxlu, böyük bağ mənasında izahının yanlış olduğu göstərilir. Mirəli Seyidova istinadən deyilir ki, *Qarabağ* toponimi *Qara* tərkibinin böyük, başçı və bağ sözlərindən ibarət olmaqla tayfa, el anlayışı bildirir. Eyni zamanda *Qarabağ* adındakı toponimik vahidlərin digər ərazilərdə də, məsələn, Gürcüstanda, Türkiyənin Qars əyalətinin Ərədəhan mahalında, Sürməli mahalının Digar rayonunda mövcudluğu göstərilir. Bununla birlikdə o da qeyd olunur ki, Osmanlı dövründə *Qarabağ* Ağcaqala sancaqlığının mərkəzi olmuşdur. Həmçinin İrəvan xanlığı ərazisində 8 Qarabağ, Naxçıvanda və digər ərazilərdə də Qarabağla səsləşən yer bir neçə adı mövcuddur. Burada eyni zamanda Q.Qeybullayevə istinadən o da göstərilir ki, Qarabağ toponimi peçeneqlərin tayfa adını özündə əks etdirir [2]. *Qara* sözü rəng anlayışı

təməlində qaranlıq, görünməyən, qeyri-müəyyən, həmçinin müdhiş, qorxunc, heybətli mənalarını da bildirir. Bu mənada *Qarabağ* toponimində həm etnik anlayış, həm də xalqın təsəvvüründəki gizlində qalan, zahirdə görünməyən anlayışla birlikdə mifik təfəkkürün izləri yaşayır. Mifik təfəkkür *qara* sözünün qaranlıqda qalan, zahirən görünməyən, hamının təsəvvürünə gəlməyən anlayışı ilə birbaşa bağlıdır. Qarabağ adının ikinci tərkib hissəsi isə heç də düşünüldüyü kimi bağ anlayışını əks etdirmir. Birincisi ona görə ki, bu ad müxtəlif relyefə məxsus ərazilərdə mövcuddur və həmin yerlərin hamısının bağlıqla əlaqəsi olub-olmamasını demək çətindir. Bu mənada ki, Qarabağ özü yer adı kimi standart köçürmə də hesab edilə bilməz. İkincisi *bağ* sözü dildə təkcə bağlıq anlayışı bildirməklə məhdudlaşmır. *Qara* sözündə rəngdən əlavə digər anlayışlar olduğu kimi *bağ* sözündə də ayrı-ayrı mənaların bildirilməsi istisna deyildir. Üçüncüsü, yer adı özündə etnik anlayış bildirməklə təkcə bugünkü təsəvvürlə qavranılmadığı kimi sözün *bağ* tərkibinə də bugünkü məna təsəvvüründən yanaşmaq yanlışlığa gətirib çıxarır. Bunun kimi *Bağman, Bağmanlar* adlarında da etnik-mifik təfəkkürün izləri yaşayır. *Bağman* və *Bağmanlar* adı da sadə şərhə görə bağa baxan, bağçı mənası ilə məhdudlaşmayıb "Baxıcılar", "Gizlini görənlər", "Müdriklər" an-layışı üzrə etnik təfəkkürdə dərin bir təəssürat yaratmışdır.

Mənbələrdə göstərildiyinə görə ərəb xilafətinin dağıldığı müddətdən sonrakı IX əsrin axırlarında yuxarı Qarabağda Sünik və Arsak Xaçın knyazlığı yaranmışdır [2]. Bəzi hallarda belə adları erməni təcavüzündən uzaqlaşdırmaq üçün onların Albanlara aidiyyəti barədə fikirlər söylənməsi də müşahidə edilir. Erməni tarixçiləri isə həyasızcasına həmin adlara sahib olmaq üçün ağlasığmaz üsullara əl atırlar. Lakin qətiyyətlə demək lazımdır ki, nə *sünikin*, nə də *ərsakın* oğuzlardan başqa heç bir xalqa, tayfaya aidiyyəti yoxdur. *Sünik* haqqında onu demək lazımdır ki, bu ad mənbələrdə *Xunnu* adı ilə göstərilən qədim hun oğuzlarının çin dilindəki *Sünni* variantının dəyişdirilmiş formasıdır [2]. *Sünni* adı təkcə tarixin keçmiş dövrlərində qalmamış, eyni zamanda müasir dövrə kimi də gəlib çatmışdır. Sübutu budur ki, Samux rayonu ərazisində son vaxtlara kimi *Sünnilər* kənd adı olmuşdur. Adın mənasına dərindən bələd olmadan onun *sünni* təriqəti ilə bağlığı olduğu düşünülərək, *Füzuli* adı ilə dəyişdirilmişdir. Beləliklə, aşkar tariximizi öz əlimizlə məhv edib öz keçmişimizi bilə-bilə unutdurmuşuq. *Arxak* adına gəlincə onun ermənіyə qətiyyən aidiyyəti yoxdur. Arsak sözü isə tədqiqatlarda doğru olaraq *ər* (insan, şəxs) və *sak* tərkiblərindən formalaşmış qədim türk tayfalarından biri olan saklarla bağlılığı mənbələrdə ad kimi təqdim edilir və dəqiq arqumentlərlə əsaslandırılır *Sak* tayfalarının izləri Azərbaycan ərazisindəki Zaqatala, Pirsaat, Saatlı, Şəki, Samux, eyni zamanda, Kürdəmir ərazisindəki Qarasaqqal (Qarasaklar) və Samux ərazisində olmuş, daha sonralar Mingəçevir su anbarı altında qalmış Qarasaqqal (Qarasaklar) yer adlarıda əks olunur.

Zəngəzur. Zəngəzurun ərazisinə qədim Oğuz mənşəli *Qafan*, *Gorus*, *Qarakilsə* (Sisian), *Meğri* (Mehri), *Zəngilan*, *Qubadlı* və *Laçının* bir hissəsi aiddir. *Zəngəzur* adı zahirən ermənіləşdirilsə də onun ermənіyə heç bir aidiyyəti yoxdur. Zəngəzura aid araşdırmalarda da onun əsla erməni ilə heç bir əlaqəsi olmadığı göstərilir. "Azərbaycan folkloru antologiyası" kitabında doğru olaraq göstərilir ki, bu ad yazılı mənbələrə

Rusların Qafqazı işğalından sonrakı müddətlərdə düşmüşdür. Belə çıxır ki, *Zəngəzur* sözü həmin yerin ilkin adını əks etdirməyən qondarma, quraşdırma bir toponimə çevrilmişdir. Həmin mənbədə göstərildiyinə görə bu ad xalqın içərisində *Qara qapı* adlandırılıb [2, 5,6]. Qeyd etmək lazımdır ki, hər şeyi özününküləşdirməyə çalışan ermənilər *Qaraqapı* milli adını olduğu kimi kalkalaşdırıb guya onu qədim erməni dili olan *Qrabara* aparıb çıxarırlar. Əslində isə *Qrabar* adlandırılan dilin də ermənіyə aidiyyəti yoxdur. Ermənilərin uydurduğu bu ad tarixdə Pəhləvi dili adlandırılan xalis fars dilidir. Hiyləgər ermənilər *Qaraqapı* adındakı *qara* tərkibini *qara* mənası verən *zəng*(i), *qapı* tərkibini isə, guya *Qrabarda qapı* mənası verən *zur* hissəsi ilə əvəz etmişlər. Sözün *zur* hissəsi analitik-flektiv dillərdən biri kimi fars dilində *dər* (qapı, dərvazə sözü də bu kökdəndir), rus dilində *dver*, ingilis dilində *door* şəklindədir. *Qaraqapı* adının qədimliyi Azərbaycan xaqlının ana kitabı kimi müqəddəs sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud"da Qazan xanın qardaşı Qaragünənin təsvirində belə xatırlanır: "Qara Dərə ağzında Qadir verən, qara buğa dərisindən beşyinin yapuğu olan, acığı tutanda qara daşı kül eyləyən, bığın ənsəsində yedi yürdə deyən, ərənlər ərvəni, Qazan bəyin qardaşı Qaragünə çapar yetdi" [2, 48-49]. Olsun ki, buradakı "Qara Dərə" sözündəki *dərə* sözü *dər* (qapı) şəklində işlənmiş, yazıdan-yazıya köçürüldükdə *dərə* şəklinə düşmüşdür.

Zəngilan. *Zəngilan* adı mənşəcə irandilli toponimlər sırasına daxildir. Bəzi mənbələrdə bu adın *zəng* tərəfi zənglə, çalınmaqla, *zəng* səsi ilə, *ilan* tərəfi də buna uyğun olaraq sadələşdirilmiş qaydada zahiri oxşarlığa görə zəng və *ilan* (ilanlı) sözlərindən düzəlmə kimi təqdim edilmiş, bəzən də sadəcə olaraq *zəngi* sözünün *gilan* tərkibinə istinadən gilandan gələn tayfa adı kimi mənalandırılmışdır [7; 23; 16]. Əslində isə *Zəngilan* adının *zənglə, ilanla* və *Gimanla* heç bir əlaqəsi yoxdur. İran mənşəli bu adın formalaşmasında ərazinin relyef əlaməti aparıcı yer tutmuşdur. Adın *zəng* tərəfi ərazinin dağlıq-daşlıq olması ilə bağlıdır ki, burada iran mənşəli *səng* (daş) sözü dildə yumşaldılaraq *zəng* şəklinə düşmüşdür. Sözün *ilan* tərkibi isə analitik-flektiv dillərdə ölkə, ərazi, yer, məkan, məskən anlayışlı *–lan* (land) formasından ibarətdir. *Lan* tərkibi İran ərazisindəki yaşayış məskəni adı bildirən *Gilan* adında, həmçinin Zərdüşt dininə mənsub olan atəşpərəstlər mənasındakı *Müğ* (Muğ) sözündən düzəlmiş *Muğilan* (atəşpərəstlər yurdu ölkəsi, məkanı) mənasını bildirir. *Lan* tərkibinin *–land, -lend* variantları, həmçinin *Atlanta - Svazilend, Holland, Şotland, İrland, İsland, Klivlend, Zeland, Finland, Tailand, Folklend* kimi yer adlarının formalaşmasında da iştirak etmişdir. Beləliklə, *Zəngilan* adı əslində *daşlı* yer mənasını bildirir. İran mənşəli *Səng* (daş) sözü eyni zamanda *Səngəçal* yer adının tərkibində də işlədilir ki, burada da hər iki tərəf daş mənasındadır. Sözün *–çal* tərkibi çuvaş dilində *daş* mənası üzrə *çul* şəklində işlənir. Azərbaycan dilində *çul* sözü daş mənasında "Çul kimi yatmaq" (Daş kimi yatmaq), "Çul kimi döşənmək" (Daş kimi döşənmək) mənasında öz izini saxlayır.

Zəngilan 1993-cü il oktyabr ayında Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş, 2020-ci il oktyabrın 20-də işğaldan azad edilmişdir.

Hadrud. Hadrud adı da mənşəcə irandillidir. Odur ki, bu adın erməni təsəvvürü yaratması düşüncəsi əbəsdir. Hadrud Azərbaycan Respublikasının Xocavənd rayonu-

nun inzibati ərazi dairəsinə aid olan qəsəbədir. 1992-ci il oktyabrın 2-də Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən işğal edilmiş, 2020-ci il oktyabrın 9-da Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin həyata keçirdiyi əməliyyatlar nəticəsində işğaldan azad edilmişdir. *Had- Hadrud* adının etimologiyasının şərhində göstərilir ki, bu ad İran dillərindəki *ha* (ara), di (iki) və *rud* (çay) komponentlərindən düzəlib, *iki çayarası* mənasındadır [6].

Nazim Məmmədovun Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixinə həsr etdiyi əsərində *Hadrud* adının mənası və tarixi ilə əlaqədar göstərilir ki, "Bu toponim "iki çayarası" mənasındadır. Həqiqətən də Hadrud Güneyçay və Quzeyçay çayları arasında yerləşmişdir. Hadrudun keçmiş adı *Dizaq*, XVIII əsr və XIX yüzilliyin əvvəllərindən Ağoğlan, XIX yüzilliyin əvvəllərindən 1993-cü ilin sentyabrınadək yenidən Dizaq olmuşdur. Hadrudun relyefi, əsasən, dağlıq, sərt və cənub şərqdə dağətəyi düzənlikdir". N.Məmmədovun yazdığına görə Hadrud əhalisinin 80 faizi ermənilərdən, 18 faizi azərbaycanlılardan, 2 faizi isə digər etnik vahiddən ibarət olmuşdur [6, 246]. Belə çıxır ki, Hadrud adı ermənilər tərəfindən adlandırılmış və guya ona olmayan erməni libası geydirilmişdir. Halbuki İran mənşəli bu adın *hat* tərkibi *köpüklürud* tərkibi isə çay mənasındadır. İrandakı *rud* (çay) tərkibli *Sefidrud* (Ağçay), *Təlxerud* (Acıçay) *Şahrud* (Şah çayı), *Zayənderud* (Törəyən, doğan çay), *Kəşefrud* (Tısbağaçay) kimi çay adlarına oxşadılaraq düzəldilmiş *Hadrud* adında qədim erməni izi axtarmaq əslində cəfəng bir xülyadır. *Hadrud* adlandırılan ərazi də Dağlıq Qarabağdakı bütün digər ərazilər kimi qədim Oğuz yurdu olan Azərbaycana məxsusdur. Bu ərazilər həmin yerdə özünə yuva tapan mənfur ermənilərdən təmizləndiyi kimi o yerlər qondarma adlardan da təmizlənməli və ilkin Azərbaycan adları öz həqiqi mənalarında daimi olaraq yaşadılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. az. wikipedia.org /wiki/ Qarabağ.
2. Bayramov V. Qarabağ da Arsax da türk tayfalarına məxsus qədim toponimlərdir. "Xalq qəzeti", 2016, 29 noy.
3. hadrut: az. wikipedia.org / wiki/ hadrut.
4. Qaraoğlu F. Gözəlim, hərsətim Şuşanın tarixindən. "Bakı xəbər" qəz., 2017, 7 iyun.
5. Məmmədov N. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixi. (XX əsrin 20-90-cı illəri). Elmi məsləhətçi Y.Mahmudov, Bakı, Təhsil, 2010, 200 s.
6. Məmmədov N. Azərbaycanın Hadrud rayonunun tarixşünaslığı. Arxeologiya, Etnoqrafiya, Numizmatika. "Tarix və onun problemləri" jurn., Bakı, 2011, № 1, s. 244-251.
7. Nosomment.az/Zengilan adi-haradan-gelir-maragli-tarixce.
8. Şuşa: az. wikipedia.org/ wiki/ Şuşa.

Səlimova Nəzakət Bahadur qızı,
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: nezaketsalimova1@gmail.com

POST-MÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ QARABAĞDA SOSİAL-İQTİSADİ PROBLEMLƏRİN HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Müzəffər Ali Baş Komandan Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi, rəşadətli ordumuzun gücü ilə 44 günlük müharibədə Azərbaycan öz beynəlxalq səviyyədə tanınmış dövlət sərhədlərini bərpa etdi. Vətən müharibəsində qazanılan qələbədən sonra dövlətimiz və onun Prezidenti cənab İlham Əliyev regionda əbədi sülhə nail olmaq üçün müxtəlif səviyyəli beynəlxalq görüşlərdə diplomatik səylərini uğurla davam etdirir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, eyni zamanda, informasiya və diplomatiya sahəsində də çox uğurlu siyasi gedişlər edərək Azərbaycanın haqq səsini bütün dün-yaya çatdırmaqla dövlətimizin ədalətli mövqeyini tutarlı və təkzibedilməz sübutlarla beynəlxalq ictimaiyyətə qəbul etdirdi. Elə 6 aprel 2022-ci ildə Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti Şarl Mişelin dəvəti ilə keçirilən üçtərəfli görüşdə də Prezidentimizin siyasi uzaqgörənliyi, diplomatik bacarığı və liderlik keyfiyyətləri bir daha özünü büruzə verdi. Cənab Prezident bu hərbi, siyası və diplomatik qələbələrə Azərbaycan xalqının vahid yumruq kimi birləşməsi yolu ilə nail oldu. O, məhz xalqımızın birliyinə və bu birlikdən yaranan gücünə arxalanaraq beynəlxalq birlik qarşısında cəsarətlə dayanaraq, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, dövlət suverenliyi və müdafiə qabiliyyətinin, habelə dövlət təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində uğurlu nəticələrə nail oldu.

Ermənilər uzun müddət işğal altında saxladığı ərazilərdə xalqımıza və dövlətçiliyimizə qarşı ağır cinayətlər törətmiş, Azərbaycan Respublikasının Qarabağ və ətraf yeddi rayonunda bütün infrastrukturu məhv etmişdilər.

Qarabağda Azərbaycanın şanlı qələbəsindən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası, sürətli quruculuq işlərinin aparılması, sosial-məişət şəraitinin yaradılması, məcburi köçkünlərin öz doğma yerlərində məskunlaşdırılması və bölgənin iqtisadi fəallığının artırılması dövlətin əsas vəzifələrindən birinə çevrilmişdir.

Elə bu məqsədlə ötən ilin yekunlarına dair müşavirədə cənab İlham Əliyev işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sürətli quruculuq işlərinin aparılmasını hökumətin qarşısında mühüm vəzifə kimi qoymuşdur. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə bərpa və yenidənqurma işlərinin göstərilən istiqamətlər üzrə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur: ilk növbədə nəqliyyat-loqistika xidmətlərinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması, xüsusilə Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Naxçıvanla birbaşa əlaqələrin həyata keçirilməsi üçün Zəngəzur dəhlizinin, onunla paralel olaraq həmin dəhliz boyu avtomobil yolu, dəmiryolu, elektrik - qaz xətlərinin çəkilməsi, çoxsaylı infrastruktur obyektlərinin yaradılması, onların bazasında qədim ipək yolunun bərpası prioritet vəzifə kimi dövlətin daim diqqət mərkəzindədir. Ona görə də bütün siyasi, iqtisadi və diplomatik vasitələrdən istifadə olunmaqla bu strateji layi-

həyə xüsusi diqqət yetirilir.

Qeyd olunan layihənin uğurla reallaşması Azərbaycanın Cənub və Şərq-Qərb dəhlizlərinin qovşağına çıxmaqla, Xəzər-Qara dəniz hövzəsində və Cənubi Qafqaz -da strateji mövqe əldə etməsinə gətirib çıxaracaqdır. Bu yolun Qarabağın və bütövlükdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafında əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycana daxil olan yüklər Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti ilə Qarabağdan keçməklə Mehri dəhlizi vasitəsi ilə Naxçıvana və Türkiyəyə, oradan da Avropaya çatdırılacaqdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin 4 yanvar 2021-ci il tarixli fərmanı ilə azad olunmuş ərazilərimizin bərpası, həmin ərazilərdə müxtəlif sosial-iqtisadi, aqrar, loqistiq, enerji, turizm və s. layihələrin icrasını təmin etmək məqsədi ilə "Qarabağ Dirçəliş Fondu" yaradılmışdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə mədən sənayesinin, mineral suların, baramaçılığın, şərabçılığın, xalçaçılığın inkişaf etdirilməsi də həmin Fondun vəsaiti hesabına təmin ediləcəkdir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, qeyd olunan sahələrdə görülməli olan mühüm işlər hələ 2004-cü ildə qəbul olunmuş "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" (2004–2008-ci illər) kimi mühüm strateji sənəddə öz əksini tapmış, həmin sənəddə Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun gələcək inkişaf perspektivləri göstərilmişdir.

Bütün inkişaf proqram və layihələrinin həyata keçirilməsinin başlıca məqsədi əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması, vətəndaşlarımızın xüsusi həssas təbəqələrinin - əlillərin, şəhid ailələrinin, vətən müharibəsi iştirakçılarının və onların ailə üzvlərinin, təqaüdçülərin, aztəminatlı ailələrə verilən vəsaitlərin artırılmasını təmin etməkdir.

Dünya təcrübəsində misli görünməmiş bir layihənin Füzuli Hava limanının çox qısa müddət ərzində beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə tikilib istifadəyə verilməsi, Zəngilan və Kəlbəcər rayonlarının ərazilərində də belə hava limanlarının tikilməsinin planlaşdırılması, işğaldan azad edilmiş digər ərazilərdə avtomobil və dəmiryol layihələrinin reallaşdırılması bütövlükdə həmin ərazilərə köçürüləcək əhalinin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına əlverişli şərait yaradacaqdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə sosial obyektlərin tikintisinin planlaşdırılması və icrası, "ağıllı şəhər", "ağıllı kənd " layihələrinin uğurla həyata keçirilməsi ilə paralel şəkildə həmin ərazilərdə digər infrastruktur layihələrinin gerçəkləşdirilməsi sahəsində də mühüm işlər görülür ki, bunlar da öz doğma torpaqlarına qayıdacaq vətəndaşlarımızın sosial rifah halının yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş mühüm tədbirlər kimi qiymətləndirilməlidir.

Qeyd olunan ərazilərdə infrastruktur potensialının əsas elementləri olan nəqliyyat, su təchizatı və kanalizasiya, telekommunukasiya və enerji kimi infrastruktur sahələri ilə yanaşı kommersiya infrastrukturunun formalaşdırılması da əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi və beləliklə də onların sosial rifahının yüksəldilməsinə xidmət etməklə Qarabağ üzrə regional inkişaf strategiyasının mühüm şərti hesab oluna bilər.

Qarabağ regionun sosial-iqtisadi inkişafı qeyd olunanlarla məhdudlaşmır. Azad olunmuş rayonların və ərazilərin yüksək aqro-sənaye yönümlü inkişaf potensialını

nəzərə alaraq məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi və əhalinin güzəranının daha da yaxşılaşdırılması məqsədi ilə həmin regionlarda vacib sosial struktur rolunu oynayan istehlak kooperasiyası sisteminin dirçəldilməsi istiqamətində mühüm işlər görülür.

İstehlak korporasiyasının yaradılmasının başlıca məqsədi azad olunmuş rayonlarda və ilk növbədə, kənd yerlərində sosial infrastrukturun genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsindən, istehlak malları bazarının sabit inkişafını təmin etməkdən ibarətdir ki, bu da əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edəcəkdir.

Qeyd olunan məqsədlərə daha tez nail olunması üçün yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi yolu ilə elektron kommersiyanın inkişafını əsaslandıran infrastruktur elementlərinin, həmçinin elektron ödəniş sistemlərinin tətbiqi mexanizmlərinin formalaşdırılması kimi perspektiv strategiyaların qəbuluna xüsusi önəm verilir.

Belə hala xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, Azərbaycanın azad edilən Qarabağ regionunun coğrafi mövqeyi, həmin ərazidən Avropaya və Asiyaya çıxışın real imkanlarının daha çox artması Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat-kommunikasiya və dəhliz layihələrində daha fəal iştirakını gücləndirir. Məhz bu amili nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bütün ikitərəfli və çoxtərəfli danışıqlarda və diplomatik təmaslarda, habelə geniş auditoriyaya ünvanlanmış müsahibələrində bu məsələləri xüsusi olaraq dünya ictimaiyyətinin və dövlət rəhbərlərinin diqqətinə çatdırır.

Hətta bir sıra qərb siyasətçiləri də etiraf edirlər ki, Azərbaycan ikinci Qarabağ müharibəsindəki danılmaz və möhtəşəm qələbəsi ilə qərbə və şərqə çıxışın qovşağında yerləşən və öz əzəli ərazisi olan Qarabağı erməni işğalçılarından azad etməklə özünün geosiyasi və geostrateji kursunu daha çox dəqiqləşdirmək imkanına malik oldu. Bütün bunlar Azərbaycana regional və beynəlxalq səviyyədə kifayət qədər iqtisadi, siyasi və hətta sosial-mədəni üstünlüklər verdi və onu bölgədə çox güclü bir regional, bəzi məqamlarda isə beynəlxalq oyunçuya çevrildı.

Artıq Qarabağda bərpa olunan enerji mənbələrinin istifadəsini, enerji səmərəliliyini, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaları, o cümlədən nəqliyyat vasitələrinin istifadəsini və digər sahələri əhatə edəcək yaşıl zona konsepsiyasının inkişaf etdirilməsinə başlanılmışdır. Bu məsələ ilə əlaqədar ölkənin daxili potensialının səfərbər edilməsi ilə yanaşı Beynəlxalq Bərpa olunan Enerji Agentliyi ilə çox səmərəli müzakirələr aparılmaqdadır.

Qeyd olunanlar Qarabağ bölgəsinin çox geniş turizm potensialının reallaşdırılmasına əlverişli şərait yaradır. Həmçinin bu bölgənin olduqca zəngin, misilsiz təbiətə və tarixi abidələrə malik olması bu imkanları daha da genişləndirməklə Azərbaycanın əsas turizm zonalarından birinə çevrilməsi prosesini daha da sürətləndirilməsini təmin edir.

Bölgədə yol sektorunun inkişafı da turizm potensialını genişləndirməyə və beləliklə əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə öz töhfəsini verəcəkdir.

Qarabağ regionunun bərpası zamanı digər sahələrin də inkişafına, xüsusilə mədən sənayesinin, enerji istehsalının, mineral suların istehsalı və dünya bazarına çıxarılması, şərabçılıq, xalçaçılıq və digər sahələrin bərpası və inkişaf etdirilməsi respublikamızın iqtisadi qüdrətinin artmasında əhəmiyyətli rola malik olacaqdır.

Abdullayeva Nailə Əmir qızı,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: zumruda@inbox.ru

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZN QORUNMASI İSTİQAMƏTİNDƏ APARILAN TƏDBİRLƏR

Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını 30 ilə yaxın bir dövr ərzində işğal altında saxlayaraq, bu torpaqları talan etmiş, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə qarşı əsl soyqırımı həyata keçirmiş, milli-mənəvi dəyərlərimizin mühüm tərkib hissəsi olan tarixi abidələrimizi dağıtmaqla yanaşı, onları təhqir etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu məsələyə münasibət bildirərək qeyd etmişdir ki, "Azad edilmiş bütün torpaqlarda bizim tarixi, mədəni, dini irsimiz ermənilər tərəfindən dağıdılıb, təhqir edilib, sökülüb". Prezidentimiz bunu təkcə Azərbaycan xalqına qarşı deyil, bütövlükdə müsəlman aləminə, islam dininə qarşı cinayət olduğunu bildirmişdir. Ermənilər tərəfindən məscidlərdən tövlə kimi istifadə edilməsi onların mahiyyət etibari ilə hansı mənəviyyatın, çirkin xüsusiyyətlərin daşıyıcısı olduqlarını bir daha sübut edən faktdır.

Xatırladaq ki, Ağdamda Şahbulaq ərazisində yerləşən, Pənahəli xan tərəfindən 1751-1752-ci illərdə inşa etdirilən Şahbulaq məscidi, onun davamı sayılan Paprəvənd kənd məscidi viran edilmişdir. Zəngilan, Cəbrayıl rayonlarındakı, Qubadlının Məmər, Füzulinin Alxanlı kənd məscidlərini də ermənilər donuz ferması kimi istifadə edərək, təhqir etmiş və dağıtmışlar. Füzuli rayonunda Hacı Ələkbər məscidi, Dədəli, Merdinli, Gecəgözlü, Yuxarı Veysəlli kənd məscidləri, Horadiz kəndindəki iki məscid, Cəbrayıl rayonunda Süleymanlı və Papı kənd məscidləri, Qubadlı rayonunda Yusifbəyli kənd məscidi, Zəngilan rayonunda Zəngilan şəhər məscidi də viran edilmişdir. Qaraağac qəbiristanlığında yerləşmiş yerli əhəmiyyətli memarlıq abidəsi olan Uğurlu bəyin türbəsi də daxil olmaqla XIX əsrə aid 4 türbə tamamilə məhv edilmişdir. Ağdam şəhərində yerləşən Pənahəli xanın (XIX əsr) və Mehdiqulu xanın türbələri dağıntılara məruz qalmış, işğalçı Ermənistan tərəfindən abidələrə ciddi ziyan vurulmuşdur. İbrahimxəlil xanın türbəsi (XIX əsr) isə tamamilə dağıdılmışdır. Yalnız beynəlxalq təşkilatların təzyiqləri nəticəsində Şuşa şəhərindəki Aşağı Gövhər ağa, Yuxarı Gövhər ağa və Saatlı məscidlərinin divarlarını qorumaq mümkün olmuşdur.

Məlumdur ki, Yuxarı Gövhər ağa məscidi Şuşanın mərkəzində yerləşir və Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı Gövhər ağanın adı ilə bağlıdır. Binanın üzərindəki naxışlar, eləcə də Gövhər ağanın vəsiyyətlərini əks etdirən daş kitabələr və islam dininin müqəddəs kitabı "Qurani-Kərim"dən ayələr şuşalı xəttat Mir Möhsün Nəvvab tərəfindən işlənilmişdir

1992-ci ildə Şuşanın işğalı zamanı məscid ciddi dağıntılara məruz qalmış, ermənilər tərəfindən "təmir-bərpa" adı altında məscidin üzərində olan və onun Azərbaycan xalqının mədəni abidəsi olduğunu təsdiqləyən naxışları məhv etməyə çalışmışlar. Məqsədləri məscidi ermənileşdirmək olub, amma buna nail ola bilməyiblər, çünki

Azərbaycan xalqının mənəvi dünyasının ayrılmaz hissəsi olan və mənəvi dəyərlərimizə aid olan məscidi ermənilәşdirilmək qeyri-mümkündür.

Ağdam Cümə məscidinin divarlarını isə ermənilər yalnız hərbi məqsədlər üçün saxlamışdılar. İşğaldan sonra ermənilər məscidi benzin töküb yandırmış, divarlarına təhqiramiz ifadələr yazmışlar. İçərisində isə mal-qara və donuz saxlamışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, milli mədəniyyətdə dini və dünyəvi, bəşəri tərəflər vəhdət təşkil edir. Milli ənənələr ictimai həyatın bütün sahələrini və ictimai şüurun bütün formalarını əhatə edir və dərin ictimai idraki məzmuna malikdir. Dini ənənələrə isə dini baxışlar, ayin və mərasimlər, təbiət və cəmiyyət hadisələrinə münasibətdən doğan dini adət-ənənələr, davranış tərzləri daxildir. Dini dəyərlər olmadan milli mədəniyyəti təsəvvür etmək mümkün deyil, öz növbəsində bəşər mədəniyyətinin də dolğunluğu, qüdrət və əzəməti millilikdən qaynaqlanır. Akademik F.Qasımzadə qeyd edir ki, "... mədəniyyət tarixində dinin yerini danmaq, tarixin özünü danmaqdır. Azərbaycan fəlsəfi və ictimai-siyasi fikri, xüsusən də çoxəsrlik zəngin ədəbiyyatı, elə bütövlükdə, elmi və mədəniyyəti islamın güclü təsiri altında inkişaf etmişdir [1, 91].

Xalqımızın mənəvi mədəniyyət tarixində islam mədəniyyətinin rolu danılmazdır. İslam dininin tarixi VII əsrdən başlayır. "Azərbaycan isə VIII əsrdən başlayaraq tədricən ərəbdilli müsəlman mədəniyyəti orbitinə daxil olub" [3, 65]. Bu gün də islam dini mənəvi dünyamızın ayrılmaz bir hissəsidir və Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərinin formalaşması və inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Qeyd edək ki, maddi-mədəniyyət abidələrinin zənginliyi ilə seçilən Qarabağın 30 ilə yaxın işğalı dövründə dağıdılan yalnız islam mədəniyyətinə aid olan abidələr deyil, ümumiyyətlə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan xalqına məxsus tarixi abidələr vandallığa məruz qalmış, muzeylər talan edilmişdir. İlk insan məskənlərindən biri kimi tanınan məşhur Azıx və Tağlar mağaraları, Qaraköpək, Üzərliktəpə kurqanları hərbi məqsədlər ilə dağıdılmışdır. Xocalı, Ağdam, Ağdərə, Füzuli, Cəbrayıl rayonlarındakı kurqanlarla yanaşı, işğal edilmiş Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Füzuli rayonlarının ərazilərindəki qəbiristanlıqlar, türbələr, Qafqaz Albaniyasına məxsus tarixi abidələrimiz məhv edilmişdir.

Bu faktlar bir daha onu sübut edir ki, Ermənistan tərəfindən mədəniyyət obyektlərinə qarşı bu cür vandal hərəkətlər beynəlxalq sənədlərə, o cümlədən məsələn, 1954-cü ildə qəbul edilmiş "Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında" Haaqa Konvensiyasının tələblərinə, eləcə də «Arxeoloji irsin qorunması haqqında» Avropa Konvensiyasının, «Ümumdünya mədəni və təbii irsinin mühafizəsi haqqında Konvensiya»nın müddəalarına ziddir. Ermənistan bu beynəlxalq sənədlərin müddəalarını kobud şəkildə pozmuşdur [2].

Xatırladaq ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə abidələrin ümumi sayı 3 minə qədərdir. Ermənistan işğal dövründə onları məhv edib, dağıtsa da, Qarabağ torpaqlarının ermənilərə məxsus olduğunu sübut edə bilməmişlər. Belə ki, tarixin bütün dövrlərində bu ərazidə yaşayan titul etnos azərbaycanlılar olub, Qarabağ torpaqları Azərbaycan xalqının tarixi, ana torpaqlarıdır, vətənidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu fikri konkret və gözəl bir şəkildə belə ifadə etmişdir: "Qarabağ Azərbaycandır!". Bu fikir Azərbaycan

xalqının doğma torpaqları olan Qarabağı ermənilərin işğalından azad edərkən, xalqın şüarına çevrilmişdir. Azərbaycan xalqı Ali Baş Komandanın ətrafında sıx birləşərək, doğma topraqlarını işğalçı ermənilərdən azad etdi və hal-hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərdə müasir dövrün tələblərinə uyğun bərpa işləri aparır. Yerli və xarici mütəxəssislərin iştirakı ilə bölgədəki ziyarətgahlarımızın bərpası və yenidən qurulması həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin göstərişi ilə Heydər Əliyev Fondu Qarabağ ərazisində Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan dini abidələrin, məscidlərin bərpasına başlamış və bu layihə çərçivəsində fond artıq bir sıra mədəniyyət abidələrinin bərpasını başa çatdırmışdır. Məsələn, Şuşa şəhərində Molla Pənah Vaqifin muzey-məqbərə kompleksinin təmir-bərpa və yenidənqurma işləri yekunlaşmış, kompleks istifadəyə verilmişdir. Xatırladaq ki, bu kompleksdə yenidənqurma işləri Heydər Əliyev Fondu tərəfindən 2021-ci ilin mart ayından başlamış və abidə tarixi görkəminə uyğun olaraq bərpa edilmişdir. Həmçinin görkəmli bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin heykəli Fondun dəstəyi ilə yenidən qurularaq, Şuşa şəhərində ucaldılmışdır.

Qeyd edək ki, təkcə Şuşa şəhərində 150-dən çox tarixi abidə mövcuddur. Abidələrin hər birinin bərpası Azərbaycan xalqı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Prezident İlham Əliyevin Şuşanı Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan etməsi ilə bağlı imzaladığı Sərəncam şəhərin xüsusi əhəmiyyətə malik olduğunu bir daha sübut edir.

Prezidentimiz işğaldan azad edilmiş ərazilərdə mənəvi dəyərlərimizin qorunması ilə bağlı görülən işlərə münasibət ifadə edərək qeyd etmişdir ki, "Ağdam Cümə məscidi, Şuşada Yuxarı Gövhərağa, Aşağı Gövhərağa, Saatlı məscidləri əsaslı təmir edilir.

Şuşa şəhərində yeni məscidin inşasına start verilib. Zəngilan şəhərində, Hadrutda və Daşaltıda məscidlərin yenidən qurulması və tikintisi prosesi başlamışdır. Bütün bu işləri Heydər Əliyev Fondu öz imkanları hesabına görür. Bu, Heydər Əliyev Fondunun Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin qorunmasına növbəti töhfəsidir. Bu, bizim borcumuzdur."

Sonda qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan Respublikası Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş əraziləri azad etdikdən sonra Qarabağda genişmiqyaslı quruculuq işləri aparır. Mədəni-tarixi abidələrini bərpa edir, müasir dövrün tələblərinə uyğun layiqli yaşayış yerləri, infrastruktur yaradılması, milli iqtisadiyyata inteqrasiya və dayanaqlı inkişafın təmin edilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlər planı həyata keçirir. Qarabağın inkişafı üçün tətbiq edilən layihələr və tədbirlər planı nəticə olaraq, yaxın vaxtlarda bu bölgənin həm iqtisadi inkişafına, həm də bu ərazidə sülh və əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına böyük təsir göstərəcək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Qasımzadə F.F. Klassiklərimiz və islam. "Kəlam". Elmi-ədəbi publisistik jurnal. 2002, №8, səh.91.

2. www.president.az

3. История азербайджанской философии. т.1 – Баку: Элм, 2002, стр.65.

Hümmətova Günel Saleh qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: gunelpeniyeva@mail.ru

İ.HÜSEYNOV YARADICILIĞINDA "YENİ NƏSR"in İZLƏRİ

Azərbaycan ədəbiyyatı mövcud şəraitdə, siyasi-ideoloji mühitin təpkiləri altında yoluna davam etsə də, yanaşma və düşüncə fərqlilikləri müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərirdi. Bu "yeni nəsr" düşüncəsinə gediləcək yolun keçilməzliyi təsəvvüründən daha çox prosesin əks-təsiri, dönməzliyi kimi məsələləri faktlaşdırırdı. Məsələn, "Yanar ürək" müstəvisində təhlillər aparan və tənqidi fikir sərgiləyən S.Rəhimov "biz ümid edirik ki, "Bizim qızlar" və "Dan ulduzu" kimi dəyərli əsərlərin müəllifi, sovet adamlarının zəngin həyatını əks etdirən yüksək keyfiyyətli yeni əsərlər yaradacaq, "Yanar ürək"də olan səhvlərə bir daha yol verməyəcəkdir" [5] söyləyirdi.

İ.Hüseynov yaradıcılığına ədəbi tənqidin münasibətlərini sərgiləyəndə vurğulanmalı olan yazıçının özünün yaradıcılığına olan mövqeyinin bir sıra müsahibə və məqalələrində olan fikirlərdir. Bu fikirlərlə o, tənqidçilərdə, daha doğrusu özü ilə bağlı mülahizə yürütmüş ədəbi mühitin tənqidindən daha kəskin və parlaq mövqe nümayiş etdirir. Məsələn, "Bizim qızlar", "Dan ulduzu" və s. əsərləri ilə bağlı qiymətləndirmələr müqabilində yazıçı bu əsərləri ya yeni variantda işləməyə qərar verir, ya da imtina edir. "Moskva illərinin mənim dünyagörüşümün formalaşmasında, sənət baxışlarımın zənginləşməsində xüsusi təsiri var. O vaxt hətta "Bizim qızlar" adlı – indi bəyənmədiyim – povestimi yazıb Moskvada nəşr etdirdim" [1]. 50-ci illər ədəbi prosesin ümumi mənzərəsini təsvir edən tənqidçi, yazıçı, ədəbiyyatşünas Elçin "romanlar publisistik nəsr kimi ortaya çıxdı" [4,s.11] qənaətinə gəlir. Müharibədən sonrakı quruculuq işləri, şəhərlərin tikilməsi, əmək yarışmaları, birincilik uğrunda mübarizə, beşillik planların və bu tipli məsələlərin insan həyatında önəmi, sovet həyatının üstünlükləri və s. kimi məsələlər ədəbiyyatın mövzu fakturasında əsas yerlərdən birini müəyyənləşdirirdi. "Sosrealizmdə mövzu arxasında gizlənmək var idi" [4, s.11] Əlbəttə bu cür məqamlar özünə yer alırdı və ancaq bütünlükdə bu tezis böyük ədəbiyyatın mahiyyətini əks etdirmir. Ədəbi prosesin mürəkkəb sferası və onun zəngin məzmun fakturası bir xətt olaraq buna köklənə bilərdi. Sovet rejiminin ideologiya baxımından müəyyən əsərləri təqdir etməsi və onların təbliğinə rəvacı bütünlükdə ədəbi prosesin və ədəbi tənqidin müxtəlif yönlü aspektlərini əhatə etmir. Bədii mühitin dinamikası, yaradıcı axtarışları bunları bir bütöv olaraq daha geniş konseptual yanaşmalarda təhlilə gətirməyi gərəkli edir. "Müharibə qurtardıqdan sonra dinc quruculuq dövründə Azərbaycan yazıçılarının əmək adamlarının həyatına müraciət etməsi, əməyin pafosunun tərənnümü təbii və labüd bir hal idi. Lakin bu o demək deyildi ki, istehsalatdan yazılmış nəsr əsərləri bir növ urbanizmə gəlib çıxsın, texnika və istehsalat prosesi fetişləşdirilərək insanı, onun taleyini, hiss və həyəcanını, düşüncəsini, mənəvi aləmini arxa plana çəksin" [3,s. 190] və nəsr nümunəsini bir tərəfli plan əsasında inkişaf etdirsin.

Keçən əsrin əllinci illər nəsri, ümumiyyətlə ədəbi tənqid və bütünlükdə ədəbi proses əvvəlki onilliklərin problemlərindən, siyasi mühitin xofu, 37-ci illər təhlükəsindən mənən xilas ola bilməmişdi, hələ bunun üzərinə müharibənin və ondan sonranın ictimai-siyasi mənzərəsini də əlavə etdikdə mahiyyət bir qədər də böyüyür. "1930-50-ci illər ədəbiyyatı üçün inqilabi pafos, romantik, mübariz qəhrəman tipi səciyyəvi idi.

Şəksiz ki, müəyyən ictimai həyat həqiqətlərini əks etdirən belə surətlər bədii əsərlərdən tənqidi yazılara keçir, tənqidin "inqilabiliyini", "çevikliyini", "quruculuq" missiyasını təmin edirdi. Ədəbi tənqid bu vəziyyətə o dərəcədə öyrənmişdi ki, təsəvvüründə bu qəhrəmanları həyatın atributuna, həqiqətin yeganə meyarına çevirmişdir" [3, s.85]. Doğrudan da, "sovet gerçəkliyini göstərmək adı altında" [3, s.85] bədii cəhətdən elə də mükəmməl olmayan əsərlərin ədəbi sferaya, mətbuat səhifələrinə yol tapması halları da kifayət qədər özünə yer tapırdı.

50-ci illər nəsrinin "milli estetik təfəkkür" baxımından nələrlə şərtləndiyini təhlilə gətirən T.Salamoğlu onun "estetik prinsipləri"nin Moskvanın mənəvi-siyasi partiya – MK-nın mətbəxində hazırlandığını vurğulamaqla bütünlükdə mahiyyəti aydınlaşdırır. Fərdi yazıçı üslubunun, istedadının buradan nələrlə xilas ola biləcəyi isə başqa məsələ idi. Olanların ilk öncə rus ədəbi mühitində "dequstasiya" edildikdən sonra digər yerlərə göndərdiyini, buna görə də "milli təfəkkürün" məhsulu olmadığını vurğulayan tənqidçi milli təfəkkürün hərəkətlilik imkanlarını yazıçı yanaşmalarında və mövqeyində, onun üslub özünəməxsusluğunda axtarmaq məsələsinə toxunur. Çünki mövcud ideologiya "milli təfəkkürün" güclənməsinə əks mövqedə dayanmaqla funksional münasibətin sxemini müəyyənləşdirirdi. Tənqidçi bütün bunlarla yanaşı, 50-ci illər nəsrini Azərbaycan nəsri üçün əhəmiyyətli dövr kimi qiymətləndirir, "yeni nəslin", "yeni nəsrin" yaranması üçün bir yolayrıcı yolu - "keçid" dövrü kimi təhlil edir. Doğrudan da, 50-ci illər nəsri sovetlər dönəminin 30-cu illərin axarındakı təsəvvürlə qəlibləşməklə bir növ "yolayrıcı"nda görünür və həm də durğunluq təsəvvürü formalaşdırır. Yeni başlanğıcın hərəkətliliyi üçün süstlük zamanını yaşayır.

Məhz İ.Hüseynov da Azərbaycan ədəbiyyatının "yol ayrıcı"nda qalması dövründə bədii nəsrə bir neçə kiçicik hekayələri və iki povesti ilə "müqəddiməsiz, özü də arxa qapıdan səssiz-səmirsiz yox, əsas qapıdan gəldi, özünə arxayın olan, gəlişinə ev sahibinin sevinəcəyinə inanan hörmətli adam kimi. Hamı başını qaldırıb gördü (bu, əllinci illərin əvvəllərində idi) ki, yazıçı İsa Hüseynov gəlib və dərhal da ədəbi aləmin köhnə, aqil, nüfuzlu üzvləri ilə qaynayıb-qarışıb. Bu hələ "Bizim qızlar", "Dan ulduzu" povestlərini yazanda idi" [1]. Onu da əlavə edək ki, İ.Hüseynovun bu illər ərzində yazdığı "Bizim qızlar" povesti öz orijinal üslubuna görə ədəbi tənqid tərəfindən birmənalı qarşılanmamış və müxtəlif baxış bucaqlarında təhlil faktına çevrilmişdir. "Bizim qızlar", "Dan ulduzu" dərc olunduğu andan böyük rezonans doğurmuş, mövzu, yazıçı təhkiyəsi, müəyyənləşdirdiyi məzmun baxımından ciddi münasibətləri sərgiləmişdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aydın, X.Ə. 75 illik ömrün prozası // Ədəbiyyat . – 2003, 13 iyun. – s. 2.
2. Azəri, S.Ə. Uzaq səfərlər səyyahı. // Ədəbiyyat və incəsənət . – 1979. 13 aprel, –s.6.
3. Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri / Elçin. –Bakı: Yazıçı, –1981. – 360 s.
4. Elçin. Sosrealizm bizə nə verdi //–Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, Ədəbiyyat və incəsənət seriyası, – 1975. № 2, –s. 11-24.
5. Rəhimov, S.H.Açıq danışaq //Ədəbiyyat və incəsənət. –1957, 5 –17 mart. – s.23-4.

Bayramova Lalə Məzahir qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutunun Təhsil
şöbəsinin müdiri, aparıcı elmi işçisi, BDU-
nun Şərqşünaslıq fakültəsinin müəllimi,
Email: bayramova78@hotmail.com

QƏDİM ŞƏRQ ABİDƏLƏRİNİN TƏRCÜMƏ EDİLMƏSİNDƏ LİNQİVİSTİK KEYFİYYƏT TƏMİNATI

İstər Qərb, istərsə də şərq sivilizasiyalarının mahiyyətinin ədəbi-mədəni əlaqələrinin dərindən öyrənilməsi üçün qədim abidələrin tərcümə olunaraq yayılmasının xüsusilə əhəmiyyəti vardır. Bu da yalnız bəşər mədəniyyətinin əsaslarını araşdırmaq baxımından deyil, qloballaşan dünyamızın ortaq yönlərini, müştərək dəyərlərini dərk etmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Dünya xalqlarının ədəbi irsini nəzərdən keçirdikdə, şərq xalqlarının böyük ədəbi irsə sahib olduğunu görməmək qeyri-mümkündür. Poeziya və nəsrin yer aldığı qədim ədəbi abidələr şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələridir. Bu nümunələrin əsas hissəsini dastanlar təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatında bir çox şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən "Kitabi-Dədə Qorqud", "Koroğlu","Qaçaq Nəbi", "Qaçaq Kərəm", "Molla Nur", "Səttərxan kimi dastanları məşhurdur. Onların arasından "Kitabi-Dədə Qorqud"dastanı ən qədim abidələrdəndir. Bir çox dünya dillərinə tərcümə olunmuş soykökümüzü, kimliyimizi bildirən bu abidənin tərcümə edilməsində linqivistik keyfiyyət təminatı çox geniş bir mövzudur. İngilis dilinə folklorşünaslarından F.Dits, P.Mirabil, C.Lusin tərcümə etmişdir.

Qədim şərq abidələrinin tərcümə edilməsində linqivistik keyfiyyət təminatından danışarkən həm tərcüməyə, həm də tədqiqata cəlb etdiyimiz qədim ərəb abidəsi "Əyyəmu-l-arab"ın əyani tərcümə mərhələsindən qısa şəkildə bəhs etmək yerinə düşərdi. Belə ki, bu möhtəşəm abidə BMT-nin 6 rəsmi və işlək dillərindən biri, eləcə də dünya dilləri arasında çətinlik səviyyəsinə görə ikinci dil hesab edilən ərəb dilində yazıya alınmışdır. Belə bir çətin dildən öz doğma dilimizə ədəbi nümunələri, xüsusilə qədim abidələri tərcümə etmək çox ağır və məsuliyyətli bir işdir.

Yer üzərində xalqlar, millətlər, fərdlər, düşüncələr müxtəlif olduğu kimi tərcüməyə münasibət də fərqlidir. Şübhəsiz ki, tərcümədə əsas şərt ilk növbədə, öz dilinin imkanlarını mükəmməl bilməkdir. Əsərin ruhunu tutmaq nə qədər çətin olsa da, işdən mənəvi zövq almaq da vacibdir. Lakin öz dilinə yaxından bələd deyilsənsə, görülmüş işi yalnız çevirmə adlandırmaq olar. "Əyyəmu-l-arab" əsərinin yaşam hüdudlarını genişləndirməkdən ötrü onun tərcüməsi ən vacib vasitələrdən biridir. Azərbaycan-ərəb ədəbi əlaqələrinin tarixi tədqiqatçılar tərəfindən əsas etibarı ilə VII əsrə aid edilir. Belə ki, islam dininin meydana gəlməsi ilə ərəb-islam mədəniyyətinin Şərq dünyasındakı intişarı dil faktına da öz təsirini göstərmiş olur və bu əlaqələr, ilk növbədə, Azərbaycan müəlliflərinin öz əsərlərini ərəb dilində yazmaları formasında təzahür edir. Mədəniyyət tariximizdə klassiklərimizin yaratdığı orijinal əsərlərlə yanaşı, tərcümə abidələri də mühüm yer tutur. Orta əsr Azərbaycan əəbiyyatının aparıcı qollarından sayılan bu sahədə klassik tərcümələr əsasən üç növdə özünü gös-

tərir: hərfi, əslinə uyğun və sərbəst (yaradıcı) tərcümə. XI – XVI əsrlərdə Xətib Təbrizi, Nəsimi, Füzuli, Nişatı Dövlətoğlu Yusif, Mahmud Şirvani kimi görkəmli sənətkarlar eyni zamanda mahir mütərcimlər olmuşlar. Üç növ tərcümə ilə yanaşı, klassik dönəm ədəbiyyatında janr transformasiyası ilə nəsr əsərləri nəzmlə, nəzm əsərlərinin nəzm və nəsrlə tərcüməsi də mövcud olmuşdur. İslam dinin yayılmasından sonra bu dinin əsas daşıyıcıları olan ərəblər, farslar və türklər arasında istər ictimai–siyasi, istərsə də ədəbi–mədəni əlaqələr geniş vüsət almış və bu əlaqəlirin məntiqi nəticəsi olaraq bütün Müsəlman Şərqində, o cümlədən Azərbaycanda tərcümə sənəti bir zərurət olaraq meydana çıxmışdır. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının dünya şöhrətli söz ustalarından olan Məhəmməd Füzulinin (1494–1556) türk, fars və ərəb dillərində yaratdığı əsərlərindən on iki qəsidəsi və "Mətləul–etiqad" ("İnsanın başlanğıcı") adlı elmi – fəlsəfi əsərləri ilə yanaşı ərəb dilində "Hədisi-ərbəin" ("Qırx hədis") adlı bir tərcüməsi vardır.

"Əyyəmu-l-arab" əsərində bir çox tarixi hadisələr, müharibələr mövcuddur. Bu baxımdan əsəri həm ədəbi, həm də tarixi abidə adlandirmaq olar. Belə ədəbi-tarixi qədim abidəni tərcümə etdikdə əsas da tarixi hadisələri dərindən öyrənmək lazımdır. Tərcümə mərhələsində bir çox dəyərli tarixi mənbələrə müraciət olunmuş, əsərin tarixi prinsipləri qorunub saxlanılmışdır.

"Əyyəmu-l-arab" əsərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, ifadə tərzi olduğundan onun tərcüməsi də hədəf mətnində öz əksini tapmalıdır. Əsərin mətni içərisində tərcümə üçün ən çətinlik törədən poeziya nümunələridir. Ərəb ədəbiyyatı tarixinin ən qədim dövrü Cahiliyyə dövründən tutmuş, Əməvilər, Abbasilər dövrünün tanınmış şairlərinin şeirləri yer almışdır. Bu şeirlərin səhih tərcüməsi o zaman mümkün olur ki, mütləq şəkildə mətində yer almış şeirlərin müəlliflərinin yaradıcılığına yaxından bələd olmaq lazımdır.

"Əyyəmu-l-arab" əsərinin tərcümə edilməsində linqivistik keyfiyyətin təmin olunması baxımından müxtəlif sistemli dillərdəki tərcümə spesifikasını, xüsusilə poetik zənginliyin fonetik, leksik-semantik, sintaktik vasitələrdə ifadə vasitələri və həmin vasitələrin yaratdığı sistemi izlənilmişdir. Təbiidir ki, tərcümə zamanı ərəb dilində yazılmış bu möhtəşəm əsərin orijinal bədii vasitələri bu dilin milli çalarlarını qoruyub saxlamaqla ana dilimizə tərcümə edilmişdir. Eləcə də sözün təsir qüvvəsini artırmaq üçün ritorik sual cümlələrindən, elliptik cümlələrdən də istifadə olunmuşdur. Bədii təsvir vasitələrindən olan alliterasiya, yəni müəyyən bir mətnin daxilində, məsələn, atalar sözləri, zərb məsəllər, yanıltmaclar, tapmacalar və s. oxşar və ya eyni samit səslərin təkrarı yolu, təzadlardan (antiteza) istifadə, bədii mənanı qüvvətləndirmək üçün cümlənin əvvəlində bir neçə fonetik səs tərkibinin, morfoloji və ya sintaktik vahidin təkrarı yolu ilə alınan üslubi fiqur (anafora), söz sırası yerdəyişməsi (inversiya) ilə məntiqi vurğu, sözün məcazi mənalarından istifadə etməklə metafor əsas vasitə kimi müraciət edilmişdir. Buradan da belə aydın olur ki, nəinki "Əyyəmu-l-arab" əsərinin, ümumilikdə istənilən şərq abidəsinin lingivistik tərcüməsinin təmin edilməsi üçün ədəbiyyat nəzəriyyəsinə mükəmməl yiyələnmək lazımdır.

"Əyyəmu-l-arab" əsərində ədəbi-tarixi hadisələrdən savayı müqəddəs "Qurani-Kərim"in surələrinə müraciət olunmuşdur. Məsələn, "Qurani Kərim"in məşhur surələrindən "Fil" surəsi bu abidədə yer alıb. Demək əsərin tərcümə edilməsinin keyfiyyətinin təmin olunmasında əsas da "Qurani Kərim"i bir elm kimi bilmək lazımdır.

Bir sözlə, "Əyyəmu-l-arab"əsəri kimi istənilən şərq abidəsininin lingivistik tərcüməsinin keyfiyyətini təmin etmək məqsədi ilə, mədəni-tarixi hadisələr tərcümə edildiyi və ediləcəyi dilin incəllikləri qədər öyrənilməlidir. Bu zaman lingivistik tərcüməsinin keyfiyyəti mükəmməl şəkildə təmin ediləcək.

Kərimova Xanımzər Əli qızı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu,
Email: x.asadova@hotmail.com

TƏNUXİNİN NƏSR ƏSƏRLƏRİNDƏ DİL ÜSLUBU

Orta əsr ərəb nəsr ustadlarının yaradıcılıq ənənəsini davam etdirən, onların təcrübələrindən yararlanan və ədəb janrında əsərlər yazan X əsrin görkəmli ərəb ədiblərindən biri də Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxi (940-994) olmuşdur. O, klassik ərəb nəsrinin tanınmış nümayəndələrindəndir. Əbu Əli əl-Muhassin ət-Tənuxi ərəb ədəbiyyatında ədəb janrı ənənəsini qoruyub saxlayaraq özünəməxsus əsərlər yaratmışdır. Bu janr öz xüsusiyyətinə görə yüksək səviyyəli nəsrdən, həmçinin folklor nümunələrindən fərqlənir. Ət-Tənuxi əsərində oxucunu həyatın bütün çətinlikləri ilə məlumatlandıraraq, dövrün sınaqlarından çıxış yolu tapmağa çalışırdı. Onun fikrincə, hər bir insan səviyyəsindən asılı olmayaraq, bu tip fəlsəfi fikirlərlə məlumatlanmalıdır. Tənuxinin əsərlərində toplanmış müxtəlif hekayələr, atalar sözləri, şeirlər öz tərtibinə görə, zəmanəsinin nəsr ustadlarının yaradıcılıqlarını xatırladır.

Ət-Tənuxi əsərlərini yazarkən ədəb janrından istifadə etmiş, hekayələrində insanın şəxsi və fərdi xüsusiyyətlərini əks etdirən həyat səhnələrini yaratmışdır. O öz əsərlərində fikrini oxucuya hər zaman sadə dillə çatdırmağa çalışmış, cəmiyyətin kübar təbəqəsindən tutmuş sadə təbəqəsinə qədər onun əsərlərini oxuyan hər bir oxucuya mövzu və ya hadisələrin aktuallığının geniş izahını vermişdir.

Tənuxinin yaradıcılığında ən çox onun iki məşhur əsəri - " **نشوار المحاضرة و أخبار المذاكرة**" "Nişvar əl-muhadara va əxbər əl-muzəkəra", ("Maraqlı mühazirələr və yaddaqalan rəvayətlər"), " **الفرج بعد ألشدة**" "əl-Fərəc bədə-ş-şiddə" ("Çətinlikdən sonra sevinc") xüsusi yer tutur.

Ət-Tənuxinin "Nişvar əl-muhadara va əxbər əl-muzəkəra" əsəri ədəb janrında yaradılan nümunələr arasında öz orijinal ifadə tərzi ilə seçilir. Müəllif bu əsərində dostlarından, tanışlarından eşitdiyi rəvayətləri elə bir üslubda işləmişdir ki, oxucunun elmə marağı artsın, onlardan ibrət götürsün. Başqa əsərlərdən fərqli olaraq, ət-Tənuxinin hekayələrinin əksəriyyəti real hadisələr əsasında qələmə alınmışdır. Lakin buna baxmayaraq, ədibin toplusu xalq ədəbiyyatı ilə də sıx bağlıdır.

Ət-Tənuxi digər folklor nümunələrini toplayanlardan fərqli olaraq, müxtəlif üsullarla oxucunu əhvalatların doğruluğuna inandırmağa çalışır. Məhz buna görə Tənuxinin əsərlərində onun dil üslubu çox böyük rol oynayır. Müəllif öz əsərində etibarlı mənbələrə söykənir. Onun təsvir etdiyi obrazlar: xəlifələr, əmirlər, vəzirlər, qazilər, ta-

cirlər, şairlər, alimlər və s. kimi tarixi və rəsmi şəxslər olduqları üçün əsərin etibarlılığını daha da şərtləndirir. Hekayələrdə qeyd olunan bu obrazlara, yəni həyatın bütün təbəqəsini tərənnüm edən müəllifin əsərlərinə nəzər yetirdikcə dil üslubunun nə qədər önəm daşıdığının şahidi oluruq. Ət-Tənuxinin bu toplusuna daxil olan irihəcmli hekayətlərin əksəriyyəti bir neçə mövzunu özündə ehtiva edir.

Müəllif topludakı əhvalat və hekayətlərdə dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərə münasibətlərini əks etdirməyə çalışmışdır. Doğrudur, ət-Tənuxi bu əhvalat və hekayətləri müxtəlif söyləyicilərdən toplamışdır. Buna baxmayaraq, müəllifin əsərində üslubi xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir. Ət-Tənuxi çalışmışdır ki, hər bir əhvalat və hekayəti özünə xas olan üslubda qələmə alsın. Bu da topluya daxil edilən hadisələrin bədii şəkildə qələmə alınmasını, müəllifin yüksək yaradıcılıq imkanlarını ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur."Nişvar əl-muhadara va əxbər əl-muzəkəra" əsərində sənətkarlıq özəlliklərini artıran amillərdən biri də ondan ibarətdir ki, burada silsilə obrazlar aləmi yaradılmışdır. Biz müəllifin əsərində xəlifə, əmir, vəzir, qazı, şair, tacir, bədəvi kimi obrazlara rast gəlirik. Müəllif bu obrazların xarakterini açmaq üçün müxtəlif üslubi çalarlardan istifadə etmişdir. Bu da, öz növbəsində, topluya salınan hekayətlərin daha maraqlı alınmasına kömək edir.

Ət-Tənuxinin digər məşhur əsəri olan "Çətinlikdən sonra sevinc" elə ilk tanışlıqdan oxucunun diqqətini özünə cəlb edir. Orada verilən çoxsaylı atalar sözləri və şeir parçaları orta yüzillik islam dövlətində həyatın müxtəlif sahələrini əks etdirir.

Buraya bütün dünyanın dərd-sərinin keçiciliyi barəsində düşüncələri əks etdirən nəsihətamiz hekayələr toplanmışdır. Allahın iradəsi və mərhəməti ilə kədər, qüssəni həmişə rahatlıq sevinc əvəz edir. Bağdadın hakim dairələrinə yaxın olmuş müəllif sarayın və siyasi həyatın qəfil dönüşlərini dəfələrlə müşahidə etmişdi ki, bu da ona taleyin dönüklüyü haqqında düşüncələr üçün bir çox səbəblər üzə çıxarmış və hekayələri zəngin ideya-məzmunla təmin etmişdi .

Didaktik-nəsihətamiz məzmunda olan "Çətinlikdən sonra sevinc" əsəri cəlbedici "Min bir gecə" nağıllarında olduğu kimi, dini-islami motivlərlə, xilafətə mənsub tarixi şəxsiyyət və hadisələrlə, bir sıra hikmətli məsəllərlə, şeir parçaları ilə zəngindir. Heç təsadüfi deyil ki, əsərdə bəzi hekayətlər iki variantda oxunur. Ədəb janrına məxsus olan süjet üzrə nəql edilən maraqlı söhbətlər, təqdim edilən xarakterik obrazlar oxucunu daim intizarda qoyur və şirin təhkiyədəki təsvir və münasibətlərin doğruluğu, həyatiliyi barədə düşünməyə imkan vermir. Bu baxımdan, ət-Tənuxinin yazıçı qələminə məxsus itilik, obrazlı təfəkkürünün miqyası, hər bir əhvalat və hadisənin kompozisiya bütövlüyündə verilməsi, surətlərin xarakter və obraz səviyyəsində işlənməsi diqqətəlayiqdir. Müəllif hekayələrin ideya və məzmununa uyğun gələn şeirlərdən bol-bol istifadə edərək əsərin bədii silqətini artırmışdır. Eyni zamanda, yazıçı nəql etdiyi rəvayətin "Hekayənin başqa bir versiyası" adı altında paralel şəkildə verdiyi nümunə ilə onun, həmçinin bütövlükdə əsərin şifahi xalq ədəbiyyatındakı janrlarında işləndiyini sanki bir daha vurğulayır.

Ət-Tənuxinin yaradıcılığını nəzərdən keçirdikcə, onun görkəmli ərəb nasirlərin üslubunda yazıb-yaratması bir daha nəsr ustadlarının ənənələrini öz əsərlərində qoruyub saxlamasının şahidi oluruq.

İsrafilov Vaqif,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
E-mail: israfilovvaqif@mail.ru

TÜRKDİLLİ TOPONİMLƏR XALQIN TARİXİNİ YAŞADIR

Tarix həqiqətləri yaşadır, qoruyur və özündə hifz edib gələcək nəsillərə ötürür. Tarixi dəyişmək olmaz, lakin bəzi üzdəniraq xalqların nümayəndələri bütün dövrlərdə özününküləşdirmək arzusunda olmuşlar. Zaman keçdikcə aydın olmuşdur ki, saxtakarlıq düzgün atılmış addım deyildir.

Tarixi həqiqətlər uzaq qərinələrdən xəbər verir. Türkün tarixi abidələrdə yaşayır. Elm aləminə bəlli olmuşdur ki, qədim türk yazılı abidələri eramızın V yüzilliyində yaranmışdır. Bu yazıların zəmanəmizə gəlib çatan ən əski örnəkləri VII-VIII yüzilliklərə aiddir. Daşlar üzərində Göytürk hərfləri ilə yazılmış bu kitabələr bütün türk dilli xalqların tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O da həqiqətdir ki, Göytürk kitabələrində ilk dəfə olaraq türk millətinin adı çəkilmiş, türkün tarixi ilk olaraq bu daşlar üzərində yazılmışdır.Bu daş yazılar türk ədəbiyyatının ilk əsəri, ulu babasıdır, türk dilinin ilk yazılı qaynağıdır. 1721-ci ildə Güney Sibirdə Yenisey çayının sahillərində yerləşən Abakan bölgəsi Krasnoyarsk şəhəri yaxınlığında iki Avropalı gəzib dolaşırmış. Bu yerin təbiəti, yerli xalqların dili, adət-ənənəsi onları ciddi maraqlandırırdı.

Onlar kim idi, biri alman alimi Daniel Missersmidt və digəri isə isveç Lohanlar fon Stralenberq idi. Bir gün bir yerli kəndli onların yanına gəlib qəribə daş yazısı və heykəllərdən danışdı. 1722-ci ildə Daniel Carkov kəndində yazılı daş görüb heyrətə gəlir. Abakana dönüb dostu yüzbaşı S.Stralenberqle görüşündə bu barədə ona da məlumat verir. Hər ikisi bir yerdə gəlib bu əski yazılara tamaşa edib, bəzilərinin surətini çıxarırlar. Orxon-Yenisey abidələri adı ilə adlandırılan bu kitabələr Göytürk toponimləri kimi məşhurdur. Bu abidələrin yaranması türklərin tarix səhnəsinə çıxması, onların oyanışı və mədəni yüksəlişinin nəticəsidir. VI yüzillikdə Altay, Mərkəzi Asiya va Sibirdə türk tayfaları birləşib bir dövlət yaratdılar. Türk xaqanlığı adını alan bu dövlət VI-IX yüzilliklərdə hökm sürmüşdür. Dövlətin başında xaqan durardı. Qəbilə başçısına bəy, ondan aşağı gələnlərə isə-tikin və şadi, xalqa isə budun və ya qara budun deyilirdi. Dinləri atəşpərəstlik, şamanlıq va s. idi. Orxon - Yenisey abidələri Tonyukuk, Kültikin və Bilgə kağanın sarayında yazılmışdır. Çin qaynaqlarında Tonyukukun 710-716-ci illərdə öldüyü göstərilir. Tonyukuk türk millətinin keçmişi və gələcəyini duşunürdü, ürək yanğısı ilə belə yazırdı: "Türk milləti öldü, qurtardı, yox oldu. Türk millətinin yerində heç nə qalmadı.Meşədə çöldə qalmış olanlar toplanıb yox oldular. Iki böluyü atlı, bir bölüyü piyada idi. Yeddi yüz nəfəri idarə edən beş nəfərin böyüyü şadi idi. Yardımçı mən oldum. Bilgə Tonyukuku qadağanmı edəlim, düşündüm tam bilgi verdiyi üçün onu qadağan etdim. Bu sözlər Tonyukukun şəxsiyyətini aşkara çıxarır. Buradan görünür ki, o bilikli, zirək bir vəzir olmuş, ömür boyu türk tayfalarının taleyini düşünmüş,onları birliyə çağırmışdı. Eyni zamanda, kitabələrdə belə ifadələr öz əksini tapmışdır. Düşmənə qarşı birləşib üzərinə yürüyəlim. Hamısını yox edəlim. ”Türkiş qağam belə demiş: mənim millətim ordadır. Türk boyu yenə qarışıqlıq içindədir. Oğuz yenə dardadır. Dar gündə birləşmək türkün müqəddəs, pozulmaz adətidir. Onlar öz səadətini ancaq birlikdə axtarır, birliyi pozanlara qarşı amansız olurlar, Birliyi dirlik

sayırdılar. “Kül-tikinin şərəfinə yazılmış abidə də çox dəyərli bir sənət əsəridir”. Kül - tikin 732-ci ildə qırx yeddi yaşında döyüşlərin birində öldürülmüşdür. On altı yaşında döyüşlərə atılan bu igid sərkərdə çoxlu döyüşlərdə iştirak etmiş, yağıya qarşı amansız olmuşdur. Kül-tikin böyük nüfuz sahibi olduğuna görə onun yanında Çindən, Buxaradan, Soqdan, Tibet və s. yerlərdən qonaqlar gəlmişdir. Onun abidəsi Yoluq-tikin tərəfindən tikilmişdir. Ancaq kitabədə sözlər təbii olaraq ölən adamın dilindən verilir, onun xidmətləri sayılır, igidlik və gözəl xasiyyətlərindən danışılır. Kül-tikin türk millətinə belə deyirdi: Mən tanrı tək göydə yaranmış birinci türk xanı bu taxtda oturdum, sözlərimi axıra qədər eşidin.İrəlidə Şantun çölünə qədər qoşun çəkdim, dənizə çatmağıma az qaldı. Yağılar şirin sözü, zərif hədiyyələri ilə aldadıb topladılar. Ey türk xalqı, yağıların şirin sözünə, zərif hədiyyəsinə aldanıb çox məhv oldun”. İyirmi beş döyüşə çıxıb üç dağla döyüşən Kül-tikinin adı igidlik rəmzinə çevrilmiş, dillərə düşmüşdür. Hələ cavanlığında qardaşı Magilyan qağam (Bilga kağan) taxtda oturtduran və on üç il onun baş sərkərdəsi sayılan Kül-tikini qardaşı çox sevirdi: "Humay kimi qadın anamın şərəfinə kiçik qardaşıma qəhrəman Kül - tikin adı verildi. On altı yaşında ikən kiçik qardaşım qağan əmimin əl birliyini belə ələ aldı. Altı Cub saqdilara tərəf qoşun çəkdik, onları məğlub etdik. Kül-tikin piyada qoşunla hücuma keçdi. O qoşunu orada məhv etdik. İyirmi bir yaşı olanda Çaça Senün ilə vuruşduq. Döyüşün lap əvvəlində Boz atını minib hücuma keçdi. Silahına, paltarına yüzdən artıq ox vurdular. Ordu başçısına bir ox dəymədi". Abidələrin 3-ü Magilyanın yəni Bilgə kağanın şərəfinə hazırlanmışdı. "Bilgə kağan abidəsi" kimi məhşur olan bu kitabələr Yolluq-tikin tərəfindən yaradılmışdır. Burada göstərilir ki, Magilyan güclü dövlət yaratmış,hər tərəfə qoşun çəkərək yağılara qalib gəlmiş, həyatın son günlərində nəqqaş gətirərək bütün bu başına gələnləri daşlara həkk etdirmişdir. Orxon - Yenisey abidələrinin sayı 3 deyil, 3-dan daha artıqdır. Dil, üslub va məzmun baxımından kitabələr bir-birini xatırladır. Əski kitabələr bu baxımdan bədii sənət nümunəsi kimi də səciyyəvidir. Kitabədə bədii düşüncə və ifadələr mətnə bir təravət gətirir, onun bədii gözəlliyini təmin edir. Hətta "Kitabi-Dədə Qorqud"un dili deyim və ifadə tərzi baxımından əski türk abidələri ilə səsləşməsi də çox təbii və qanunauyğundur. Bu yaxınlıq və səsləşmə cümlənin quruluşunda tarixi adlarda, türk həyatının ifadəsi olan anlayışı və ifadələrdə özünü göstərməkdədir. Məsələn, "Kül-tikin abidəsində belə deyilir:" sağdakı Şadapıt bəylər, soldakı Tar Kanlar, buyurun baylar! Oğuz tatan, 9 Oğuz bəyləri, milləti". "Dədə Qorqud da isə belə deyilir: "Sağdakı oturan bəylər sol qolda oturan sil bəylər eşikdəki inaqlar, dində oturan xas bəylər kutlu olsun dövlətimiz: Əski Türk abidələri türk xalqlarının ortaq ədəbi tarixi abidəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb eləmiş, türk xalqlarının milli oyanış va inkişafına vacib təsir göstərmişdir. Əski kitabələr Türk xalqlarının dil va ədəbiyyatının ilkin qaynağı özülü kimi məşhur olmuş, yaşamış, türk dünyasının təməl daşına çevrilmişdir. "Divan" dakı ən maraqlı toponimlərdən biri Ötükandır. Şamanizmin izləri bu toponimin də daxilinə hopa bilmişdir. Monqol mənşəli Ötükan şaman Allahlarının yaşadığı yerlər olmuşdur. Mahmud Kaşğari o zaman tatarların məskunlaşdığı ərazilərin bir hissəsinin Ötükən olduğunu da göstərir. Tədqiqatçıların fikrincə, monqolların etnogenezində mühüm rol oynamış Ötkən tayfa adı "hökmdar qadın ölkəsi ərazisi”, "sitayiş edilən yer səcdəgah" türklərin müqəddəs dağı" mənalarındadır. Ötükən adı yaş yer sözləri ilə yanaşı işlənmişdir. Ötükənin mif anlamı yaradan ata yaradan xan (L.Potapov, M.Seyidov) kimi şərh olunur. Bu mif keyfiyyətlərinə görə o, qoruyucu, bolluq, xoşbəxtlik bəxş edən olmuşdur. Müasir türk dilində bəzi fonetik dəyişiliklə müşahidə olu-

nan Ütüqen coğrafi termini örtülü dağ silsiləsi, sıra dağlar mənasındadır. Bu silsilə dağlar Yusare Yenisey ərazisində yerləşir, qədim türklərin müqəddəs saydığı, sitayiş etdiyi inanc nöqtələrindən biri olmuşdur. Maraqlıdır ki, bu ad təkçə monqolların devil, eləcə də qədim türklərin etnogenezi, dini adət və ənənələrinin monqollarla əlaqəsi barədə əsaslı bilgilər verə bilir. Ötükən könə Türklarin (Göytürk) ənənəvi inamı Tenqriçiliktə torpaq və anaya verilən adlardan biridir. Monqol dilində Etugen Itugünya da Odigan kimi şəkillərə də rast gəlinir. Ötüken-Kültü, Tengri-Kültü ilə birlikdə xüsusi Göytürk Imperiyası əsasında böyük əhəmiyyət qazanmışdır. Köhnə inanca görə, Torpaq ananın əhvalından ağacların vəziyyətindən müəyyən olar. Əgər ağaclar sağlam və güclü yetişir və bol meyvə verirlərsə, Torpaq Ananın insanlarından məmnun olduğuna inanırlar. Torpaq Anaya edilən bir dua güclü, böyük bir ağaca doğru yönəldilir. Ötükən qədim türk yurdlarından biri olan Köktürklere (Göytürklər) paytaxt olmuş şəhərin adıdır. Bilgə xaqan abidəsi-Bilgə xaqan Orxon abidələrində Ötükən dağın türk məmləkətinin ürəyi olaraq əhəmiyyətini dilə gətirmişdir. Hətta yazılarda Çinlilərin oyunlarına qarşı qoyub dirənə bilmək üçün "Ötükən masasından ayrılmayın" öyüdü verilmişdir. Ancaq Ötüken bu an Rusiya və Monqolustan arasinda bir yerlərdədir. Abidənin hündürlüyü 3.8 metrdir. Şərq tərəfində 41 sətir, cənub və şimal tərəflərinin hərəsində 15 sətir mətn vardır. Beləcə türkçə yazılmış olan ümumi sətir sayı 71-dir. Qərb tərəfində isə Çincə bir yazı vardır. Şimal tərəfinin ilk 8 sətri Kültigin abidəsinin cənub tərəfindəki 11 sətirlə eynidir. Bundan başqa, sağ tərəfindəki ilk 24 sətir ilə Kültigin abidəsinin şərq tərəfindəki 30 sətir eynidir. Bilgə xaqan abidəsi Kültigin abidəsinə nisbətən daha çox ziyan görmüşdür, bu səbəbdən də bəzi hissələrini tam oxumaq mümkün olmur. Mətn Bilgə xaqanın öz dilindən verilir, bəzi yerlərdə abidəni yazan Yoluq xaqanın da dilindən sözlər qeyd olunub. Abidə 734-cü ildə ölən Bilgə xaqanın xatirəsinə 715-ci ildə oğlu Tener xaqan tərəfindən yaradılmışdır. Abidə Bilgə xaqanın qardaşı oğlu Yoluq Vaqen tərəfindən yazılmışdır. Çincə kitabənin altından Türkcə kitabə davam edir. Ancaq Çincə kitabə tamamən silindiyindən nə yazıldığını oxumaq mümkün deyil. Abidə həm çevrilib, həm də zamanla parçalanmışdır. Ən çox ziyan görmüs Orxon abidələrindəndir. Ətrafında xeyli türbələr, heykəllər vardır. Abidə 1889-cu ildə N.M.Yardrintsev tərəfindən kəşf edilmişdir. Bilgə xaqanın abidəsi Kültigin abidəsi ilə birlikdə Koşo-Saydam abidələri adlanır. Bu abidə ilk dəfə V.V.Radlov və P.M.Melioranski tərəfindən 1897-ci ildə "Orxon ekspedisiyası əsərlərinin toplusu, IV" əsərində nəşr edilmişdir. Əsərdə hər iki abidənin V.V.Radlov tərəfindən təsviri verilir, PM Melioranski isə mətnlərin rus dilinə tərcüməsini, habelə abidələrin göytürk əlifbası ilə yeddi cədvəlinin müəllifidir. Bilgə xaqan abidəsinin tam mətninin rus dilinə tərcüməsi, transkripsiya orijinaldəki mətni ilə birlikdə, S.Y.Malov tərəfindən 1959-cu ildə edilmişdir. H.N.Orkun 1936-cı ildə Bilgə xaqan abidəsini mətn, transkripsiya və türk dilində tərcümə şəklində nəşr etdirmişdir. Abidəni ingilis dilində transkripsiya və tərcümə şəklində 1968-ci ildə Talat Takin nəşr etdirmişdir. Abidəni mətn, transkripsi-ya və türk dilində tərcümə şəklində nəşri dəfələrlə Maharram Ergin tərəfindən həyata keçirilmişdir. Abidəni Azərbaycan dilində ilk dəfə Göytürk əlifbası mətn, transkripsiya və Azərbaycan dilinə tərcümə, habelə giriş və qeydlər şəklində 1993-cü ildə Ə.Ə.Rəcəbov etmişdir. Bundan başqa, onun Bilga xaqan abidəsi haqqında və Bilgə xaqanın şəxsiyyəti haqqında məqalələri də çap edilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə Ongin, Kültigin va Bilgə xaqan abidələri Aşina soyuna mənsubdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu üç abidənin paleoqrafiyası və dili bir-birinə çox yaxındır.Qədim türk tayfaları Avropa dü-

zənliklərindən tutmuş, Sibir çöllərinə qədər geniş bir ərazidə yaşayırdılar.Onların tarixi yaşayış tərzi haqqında məlumatlara yalnız qonşu xalqların, xüsusilə Çin tarixçilərinin əsərlərində rast gəlmək olardı. Alimlər uzun müddət elə düşünürdülər ki, türklər köçəri həyat sürdüklərinə görə onların öz yazısı, əlifbası olmamışdır. 1893-cü ildə kimi qədim türklərin mədəniyyəti haqqında elmə çox az şey məlum idi. XIII əsrdən başlayaraq Monqolustanda va Sibir çöllarində olmuş bir sira səyyahlar üzərində qəribə yazılar həkk edilmiş daş abidələr haqqında məlumat vermişdir. Lakin Avropa alimləri yalnız XVIII əsrdə, Filip Stralenbergin tapıntılarından sonra bu yazılarla yaxından maraqlanmağa başladılar. Stralenberq İsveç zabiti idi. O, İsveçlə Rusiya arasında gedən müharibədə əsir düşmüş və 13 il Sibirdə sürgündə qalmışdı. 1730-cu ildə vətəninə qayıdan Stralenberq Asiyanın tarixi və coğrafiyası haqqında kitab nəşr etdirdi. Bu əsərində o, Orxon Yenisey çayları ətrafında tapdığı daş kitabələr haqqında ətraflı məlumat verdi. Lakin bu yazılar hələ də sirr olaraq qalırdı. Stralenberqin verdiyi məlumatlar əvvəlcə rus elmi dairələrində maraq doğurdu Rus türkoloq alimləri daş üzərindəki yazıları tədqiq etmək üçün Sibirdə ekspedisiyalar təşkil etdilər. Nəticədə xeyli daş kitabə, o cümlədən hündürlüyü 3 metr 75 sm. olan bir mərmər kurqan tapıldı. Sonradan "Kültigin" adı ilə məhşurlaşan bu abidədə yazı sətirlərinin eni 235 santimetr idi. Burada naməlum əlifba ilə yanaşı Çin heroqlifləri ilə yazılmış mətn də var. Bir çox alimlər Orxon-Yenisey abidələrini oxumağa cəhd göstərsə də, bu, Danimarka alimi Vilhem Tomsenə nəsib oldu . O əvvəla kum abidəsindən "tengri", "türk", "Kültigin" sözlərini, Çin heroqliflərini də yarım mətndəki uyğun sözlərlə qarşılaşdırıb inq.r.ü.k.l hərflərini oxudu: Tomsen noyabrın 25-də Danimarka Kral Akademiyasının yığıncağında da məruzə etdi. Beləlikə, məlum oldu ki, bu sirli yazılar müasir türkdilli xalqlarına məxsusdur. 1894-cü ildə rus alimi Vasili Radlov Kültigin abidəsinin oxudu və tərcümə etdi. Tədqiqatlar göstərir ki, 38 hərfdən ibarət Orxon-Yenisey abidəsi dillərdən alınmamış, xüsusi olaraq türk dili üçün icad edilmişdir. Buradakı sözlər məhz türk dilindəki spesifik sözləri işarə edir. Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılan mətnlərdə sözlər birbirindən iki nöqtə ilə ayrılır. Cümlələr sağdan sola bəzən də yuxarından aşağıya yazılır. Qədim Göytürk dövləti, türk tayfaları, türk dili, adət-ənənələr haqqında geniş məlumatı üç böyük türkün-Kültigin, Bilga xaqan və Tonyukukun əsərlərində qoyul-muş abidələrdən əldə etmək olur. Bu abidələr VI-VIII əsrlərdə mövcud olmuş, böyük Göytürk imperatorluğunun yadigardır. Kültigin və Bilgə xaqan doğma qardaş olmuşlar. 731-ci ildə Kültigin döyüşlərin birində həlak olur. Kiçik qardaşının ölümündən çox kədərlənən Bilgə xaqan onun şərəfinə qəbirüstü abidə ucaldır. Bilgə xaqan abidələrində xaqanların yürüşlərindən, xaqanlıqların qüvvətlənməsi yolunda qardaşının xidmətlərindən, hərbi yürüşlərindən fərəhlə danışır, onun vəfatından kədərləndiyini qeyd edirdi. Dünya tarixində indiyədək heç bir hökmdar özündən həm yaşca, həm də vəzifəcə kiçik olan qardaşı haqqında belə ifadələr qeyd etməmişdir. “Kiçik qardaşım Kalugan həlak oldu, sözlər deməmişdir üzüldüm, Kədərimdən görür gözüm görməz, bilir ağlım bilməz oldu”. Onu düşündüyüm zaman da, həyat da tanrının əlindədir. İnsan oğlu ölümsüz deyildir. Göz yaşımı axıdaraq qəlbimin əzablarını boğaraq düşüncəyə daldım. Bütün millətimin gözü kor olacaq deyə düşündüm, Kültigin abidəsindən sonra Bilgə xaqan özü üçün də abidə qoydurmuş və burada, özünün dediyi kimi, "türk millətinin, türk dövlətinin adı, sanı yox olmasın deyə görülən işlərdən bəhs etmişdir Orxon çayı sahilində tapılan bu böyük abidələrdən biri də Tonyukuk abidəsidir. Tonyukuk üç türk xaqanının – Htaris, Kpagan va Bilgə xaqanının vəziri, türk xaqanlığının

ən bacarıqlı dövlət xadimlərindən biri olmuşdur Abidədə göstərildiyi kimi o, gəncliyində Çin sarayında təlim-tərbiyə almış, sonrakı illərdə döyüşlərdə və xaqanlığın xarici siyasətində əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Orxon-Yenisey abidələri qədim türk qəbilələrinin daşlaşmış tarixi, türk mədəniyyətinin və natiqlik sənətinin gözəl nümunəsidir. Çox vaxt "məzar poeziyası" adlandırılan bu yazılar türkdilli ədəbiyyatın zəmanəmizə gəlib çatan ilk yazılı inciləridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1993.
2. Zeynalov F.R. Qədim türk yazılı abidələri. Bakı, ADU, 1980.
3. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları, Bakı, 1981.
4. Əliyev Y.V. Orxon - Yenisey abidələri və orta Türk ədəbi dili. Bakı, 2005.
5. Xəlilov B.Ə. Türkologiyaya giriş. Bakı, 2013.
6.Xudiyev N.M. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, 2015.
7.Rəcəbli Ə.Ə Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, 1993.
8.Rəcəbli Ə.Ə Ulu türklər, Bakı, 2003.
9.Rəcəbli Ə.Ə Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət, Bakı, 2001.

Vəliyeva Səkinəxanım Fazil qızı, dosent,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Xarici Dillər Mərkəzi,
Email: sakinavaliyeva@hotmail.com

AMERİKAN - İNGİLİSCƏSİ VARİANTLIĞI

Amerikannizmlərin yaranma tarixi XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf etsə də, sonrakı illərdə ayrı-ayrı alimlər amerikan ingiliscəsi haqqında Britaniya ingiliscəsinin bir qolu kimi linqvistik tədqiqat aparmağa başladılar. Bu tədqiqatçıların ilk pionerləri Ceorc Hemrt, Çarlz Qrancent və ORD Emorson olmuşlar.

Amerikan ingiliscəsinə elmi maraq Amerika dialekti cəmiyyətinin yaranmasına səbəb oldu. Həmin cəmiyyətdə isə 1889-cu ildə "Dialekt qeydləri" adlı jurnal çap olunmağa başlandı. 1919-cu ildə H.L.Menken beş yüz səhifəlik bir kitab çap etdirdi və onu "Amerikan dili" (5, 38) adlandırdı. Kitabda göstərilən çoxlu variantlar bu məsələyə daha artıq maraq göstərilməsinə stimul yaratdı. Belə bir maraq kitabın dörd dəfə nəşr olunmasına səbəb oldu və amerikanca nəşrləri isə 1945-1948-ci illərdəki nəşrindən daha iri həcmli oldu. Bir neçə ildən sonraAmerikan dili məsələsi günün vacib problemlərindən birinə çevrildi və onun haqqında linqvistik səpkidə kitablar yazıldı. 1925-ci ildə Corc Krann özünün ikicildlik "İngilisdilli Amerikada" kitabını yazdı. Həmin kitabda hər iki dil arasındakı variantlıq linqvistik təhlillə araşdırılmışdır. Bundan sonra Çikaqo Universitetində M.Matyunun rəhbərliyi altında "Tarixi prinsiplər əsasında amerikanizmlər lüğəti" çap edildi. Bu kitabda Birləşmiş Ştatlarda coğrafi atlasın yaranması və dialektlərin linqvistik əsasda tədqiqi mühüm bir məsələ olduğu bir

daha qeyd olunmuşdur. Burada, həmçinin elmi tədqiqatlar və yazılan kitablarla yanaşı, şifahi danışıq dilinə və diqqət yetirilməsi nəzərə alınmışdır.

İngilislər bəzən amerikan danışıq dilinin sərbəstliyinə, tez-tez danışıqda slenqlərdən istifadə etdiklərinə və bəzi sözlərin tələffüzündəki fərqlərə etiraz edirlər. Lakin onlar amerikanlıların ehtiyaclarından irəli gələn yeni yaradılan legitim sözləri işlətmələrinə qarşı etiraz edə bilmirlər. İngilslər eyni zamanda söyləyirdilər ki, ingilis dili öz eksponsionist mövqeyi ilə bütün Amerika qitəsini əhatə etməkdədir. Onlar həm də öz dillərini tərifləyərək deyirlər ki, ingilis dili həm də Vestministr Əbbi qədər qədim, keçmiş, eyni zamanda gələcəyi əks etdirən hər hansı bir orqanizm kimi canlıdır. Onun gələcəyi, inkişafı isə Amerika Respublikası və İngiltərə imperiyasından asılıdır. Brander Matyu bu barədə deyirdi: "Britaniya ingiliscəsi pis deyil, çünki o, Britaniya adalarında yaşayanların dilidir, onlar üçün əzizdir. Amerikanizmləri də pisləmək olmaz, çünki o da hazırda Amerikada yaşayanların hörmət bəslədiyi, qiymətləndirdiyi bir dildir. Məncə, dilin harada yarandığı deyil, söhbət həmin dilin harada və necə işlənməsindən getməlidir".

Amerikalılar isə amerikan variantının az tanınmasında özlərini günahkar sayır və bu məsələni üç cəhətdən aydınlaşdırırlar.

Birincisi, amerikan ədəbiyyatçıları ilk növbədə poetik janrdan istifadə edərək, yazılarında çoxlu siqnallar işlətmişlər.

İkincisi, yazılan əsərlərin əksəriyyəti fantastik əsərlər olmaqla reallıqdan götürülmüş, təhrif olunmuş dildə vulqarizmdə danışan qəhrəmanlardan ibarətdir.

Nəhayət, üçüncüsü, bir qisim yazılar ingilis ədəbi dilində yazılmışdır.

Bütün yuxarıda dediklərimiz Amerika, onun dili, mədəniyyəti haqqında müxtə-lif məlumatlar verir. Amerikan dilinin olsa-olsa Britaniya ingiliscəsinə nisbətən fərqlənən tələffüz forması olan danışıqda çoxlu vulqarizmlər, slenqlər işlədilən bir variant olduğunu göstərirlər.

Lakin amerikalı tədqiqatçılar, alimlər, yəqin ki, bir vaxt amerikan ədəbi dilinin İngiltərədə qəbul ediləcəyinə inanırlar. Onlar həm də ingilislərin əksinə olaraq, inanırlar ki, Amerikada ingilis dilini hazır şəkildə qəbul etməyəcək, amerikan ədəbi dili çərçivəsində standart Britaniya ingiliscəsi olmayacaqdır. Henri Bradlu yazırdı: "Mən inanıram ki, okeanın hər iki sahilində yaşayanlar əllərindən gələni edəcəklər ki, amerikan dili amerikanizm yox, əsas dil kimi, amerikan ədəbi dili kimi formalaşsın, amerikanlıların fəxri sayılsın". (6, 100)

Biz deyəndə ki, bütün dillər icma üzvləri arasında ünsiyyət vasitəsidir, bunu heç də hökm kimi dialekt və kiçik dil qruplarının hamısına aid etmirik. Çünki elə iki dil tapmaq mümkün deyil ki, onların dil sistemi və mədəniyyəti tamamilə eyni olsun. Məsələn, eskimonlar qara müxtəlif ad qoyduqları halda, Cənubi Amerika Hindu qəbilələrinin heç "qar" haqqında təsəvvürləri belə yoxdur. Yaxud qaraların kettolarının dilində elə sözlər işlədilir ki, onlardan ağların xəbəri yoxdur. Məsələn, signifinq, shucking, napping, jiving, vooling və s. Belə sözlərin mənasını standart ingilis dilində ancaq təsvirlə, izahat yolu vermək olar.

Deməli, əgər bu Cənubi Amerika Hindusu ömründə təyyarə görməyibsə və onun nə olduğu haqqında təsəvvürü yoxdursa, onda o ilk dəfə təyyarə görəndə, əlbəttə, həmin əşyanı ifadə etmək üçün söz tapmayacaq. Lakin dil, onun danışdığı danışıq dili

hər halda həmin əşyanı adlandırmaq üçün yeni söz tapmalı olacaqdır. Belə ki, Hindu təyyarəni quşa oxşadaraq (qanadlı, uçan şey) "bird, sapa" sözündən, yaxud ifadədən "cana that has uniqs and flies" (quşa oxşayan, qanadlı uçan şey) kimi öz dialektlərində başa sala bilirlər. Bundan başqa, məlum olduğu kimi, bütün dillər bir-birindən sözlər də ala bilir və həmin sözləri özlərinə məxsus şəkildə işlədərək özüünükünləşdirirlər.

Bəzi dilçilər, məsələn, Çpmski dillərin və dil sistemlərinin adekvatlığından danışarkən onları aşağıdakı şəkildə təsnif edir:

1. Daxili siqnalları qəbul edən vasitə (texnika);
2. Əsas informasiyaları qəbuletmə yolları;
3. Dil strukturu haqqında məlumat;
4. Cümləyə əsaslanaraq onu müəyyənləşdirmək metodu;
5. Söz və cümlələri müəyyən edərək seçmə metodu və s.

Bir çox sosial linqvistik səbəblərdən müəyyən bir cəmiyyət daxilində bufer dillər və ya dialektlər başqaları üçün qəbul edilmədiyinə görə bunların arasından hər hansı biri başqaları ilə müqayisə etmək üşçün normativ götürülür. Beləliklə, bir variant standartlaşdırılır və onu standart adı ilə işlədirik. Yəni standart dil odur ki, cəmiyyətdə sosial mövqeyə görə üstünlük təşkil edən əhali qrupu tərəfindən dil normasına yaxşı cavab verən bir variant kimi qəbul edilsin. Bu dil təhsil görmüş adamlar və ziyalı təbəqə tərəfindən qəbul edildikdən sonra digər təbəqə tərəfindən mənimsənilir. Bu vəziyyət eyni zamanda dialektlərə də şamil olunur. Çünki müəyyən tanınmış qrup hansı dialektdə danışırsa, o dialekt standart olub, başqa bir variantla zidiyyət təşkil etsin. Məsələn: Almaniyada hok gajr (Hochdentsch) standart dialekt hesab olunur və Almaniyanın əksər ərazisində ədəbi (Schwabisch) və Plımdoyç (plam dentsch) dialektləri ilə zidiyyət təşkil edir.

London dialekti hələ XV əsrdə, irəlidə dediyimiz kimi, İngiltərənin bir çox yerlərində standart dil kimi qəbul edilmişdi. Amerikan ingiliscəsi də bütün variantlarına baxmayaraq, Britaniya ingiliscəsi ilə əlaqədardır. Belə əlaqədən danışan H.L.Mengenz yazır: "Amerikan danışıq dili, əlbəttə, qrammatik cəhətdən vulqar ingilis dili ilə eynidir. Başqa bir çox xüsusiyyətləri ilə, məsələn, ikiqat inkar forması, sifətin zərf kimi işlədilməsi, feil zamanlarının qarşılaşdırılması və s. Britaniya ingiliscəsilə tamamilə uyğun gəlir".

İngilis dili tarixindən bəllidir ki, Amerikada sosial müxtəliflik dil variantlığında da özünü göstərmişdir. Belə bir vəziyyət Amerikan ingiliscəsində bütövlükdə də hiss olunmağa başlamışdır. Məsələn, *vulgar (vulqar), unultaured (kobud), common (ümumi), illiterate (cahil)* sözlərinin danışıq tərzləri yuxarıda qeyd etdiyimiz qeyri standart ingilis dilinə aiddir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, variantlıq həm də etnik qruplardan asılıdır.

Fonetik və qrammatik cəhətlərdəki variantlıq ayrı-ayrı başlıqlarda verməklə biz tələffüz və dil qayda-qanunlarından ayrılıqla bəhs etmək və onların arasındakı müxtəlifliyi aydın göstərmək məqsədi daşımışıq. Çünki elə qaydalar var ki, məsələn, (q) səsinin tələffüzü ([ka:]) ancaq fonetikaya aid olduğu halda, ikiqat inkarlıq (He doesn't do nothing) yalnız qrammatikaya aid qaydadır. Lakin elə xüsusiyyətlər də var ki, (məsələn, şəkilçilərin tələffüzü) onların fonetikaya, yaxud qrammatikaya aid olmasını müəyyənləşdirmək çətinlik törədir. Bir çox qeyri-standart dialektlərdə -ed şəkilçisi

felin keçmiş zaman formasını düzəltməklə yanaşı, (He walked home), həm də keçmiş zaman feli sifəti They have been defeated və isimdən düzəliş sifətlər kimi She is a blue-eyed woman və s. işlədilir. Bəzi dialektlərdə s (es) şəkilçiisi (ismin cəm şəkilçisi və felin indiki zamanda üçüncü şəxsin təkində buraxıla bilər).

Məsələn, All those boys (boy) must go (O oğlanların hamısı getməlidir).

He speaks (speak) English. (O ingiliscə danışır).

Lakin elə hallar da var ki, onları bir neçə cəhətdən aydınlaşdırmaq tələb olunur. Məsələn, bəzi sözlərdə -ed, -es (es) şəkilçiləri işlənməsə də, söz kökünün tələffüzü ilə (Lapse, mist) həmin şəkilçilərin olduğu (missed, lapsed) sözlərin tələffüzü tamamilə eynidir. Başqa bir tərəfdən –s (-es) şəkilçisi qrammatik faktor kimi tez-tez buraxıldığı halda, keçmiş zaman üstəgəl keçmiş zaman feli sifəti kimi işləndikdə çox az hallarda buraxılır. –ed şəkilçisinin istər keçmiş zaman formasını, keçmiş zaman feli sifətə, istərsə də düzəltmə sifətə aid olmasına baxmayaraq, müqayisə ediləcək dərəcədə tez-tez buraxılması müşahidə edilir. Dialektlərə gəldikdə, -s (es) şəkilçisinin hər iki forması müxtəlif kəmiyyətlərlə, məsələn, qaraların ingiliscəsində (Blək İnqliş) təxmi-nən on faiz, yiyəlik hal şəkilçisi 20-30 faiz, feilin indiki zamanının üçüncü şəxsin tək halı şəkilçisi kimi tamamilə buraxıla bilər. Bəzən feillərdə -s (-es) və "v" hərfi düşə bilər. Məsələn, "have" sözündə isə "v" hərfi buraxılır. Bu sözlər standart ingilis dilində have-has, do-does olduğu halda, yuxarıda dediyimiz kimi, qeyri-standart ingilis dilində müvafiq olaraq has, do şəkillərində işlədilir. Bəzi feillərdə isə şəkilçi olmadıqda səs dəyişikliyi baş verir. Məsələn, *tell* əvəzinə *tol*, *leave* əvəzinə *lei, sleep* əvəzinə *slep* və s.

Yuxarıda dediklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, -s (es) şəkilçisinin müxtəlif variantlarda düşməsi, işlənməməsi tamamilə qrammatik hal hesab edilsə də, ed şəkilçisinin düşməsini fonetik qaydanın xüsusi bir halı kimi nəzərə almaq lazım gəlir. Qrammatik və fonetik cəhətlərin bir-birindən fərqləndirilməsi isə linqvistik hadisədir. Qrammatik və fonetik xüsusiyyətlər arasındakı fərqə gəldikdə, deyə bilərik ki, qrammatik qaydalara yuxarı və orta təbəqə əməl etdiyi halda, fonetik xüsusiyyətləri ancaq yuxarı sosial təbəqə nəzərə alır. Qalan təbəqələr isə qeyri-standart ingilis danışıq dilindən istifadə edirlər. Bəzi başqa dialektlər də isə "leave" (tərk etmək) və let (icazə vermək) feillərini eyni dominant kimi köçürürlər.

Deyilənləri əyani görmək məqsədilə aşağıdakı kiçik bir dialoqa diqqət yetirək:

- The dog is outside scratching at the door;
- Leave him in (İt qapını cırmaqlayır. Qoy gəlsin içəri);
- No, let him out (Yox, qoy qalsın bayırda).

Cənubda yaşayan ağların dialektində isə "upside- arxa tərəfdə" mənasını versə də, bəzən heç tərcüməyə də ehtiyac qalmır. Məsələn: He hit him upside the head (O, başını əzib (harasa vurub)).

Appalaçi hindularının dilində həmişə *several (bir neçə)* sözü *many (çox)* sözü ilə əvəz olunur. Belə sözlərdən *climb* əvəzin *kilm (dırmaşmaq*), *brought* fieli əvəzinə *broing (gətirdi)* işlənilir, *let us got in* əvəzinə *let us do not go to the beach today* kimi işlənən qeyri-standart cümlələrdə rast gəlmək mümkündür.

Variantlar haqqında amerikan dilçi alimləri Volfram, Fasold və Vilyam Labovun, Hakkenberq, M. David və b. daha ardıcıl danışmış, qiymətli elmi nəticələrə gəlmişlər.

Deyilənlərdən məlum olur ki, ingilis dilində variantlıq mövcuddur. Ona görə də bu dili istər öyrənərkən, istərsə də tədqiq edərkən, onu leksik, semantik, orfoqrafik, fonetik və s. cəhətlərinə görə araşdırarkən, variantlıqdan irəli gələn amilləri, onların inkişaf və yayılma xüsusiyyətlərini, qarşılıqlı təsir və başqa keyfiyyətlərini nəzərə almaq zəruridir. İngilis dilinin geniş ərazidə yayılması, beynəlxalq dil statusu daşımağa başlaması və Birləşmiş Ştatlarda bu dilin ayrıca bir qolunu yaratmaq meylinin getdikcə reallaşması prosesi və s. amillərlə yanaşı, dilin öz daxili inkişafı ilə əlaqədar gedən proseslər bu dilin aktuallığının saxlanılmasına səbəb olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Hüseynov B. Müasir ingilis dilində areal danışıq variantları. Bakı, "Elm", 1999.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979.
3. Alan Haroid. The Linguistic Atlas of the Upper Midland. 1975.
4. Adams G. Ulster Dialects, 1974.
5. Mencken H.L. American Language, 1919.
6. Henry Bradly. The English Review. 1921.

Şahbazlı Çinarə Zahid qızı ,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: chinara.shahbazli@mail.ru

İNGİLİS DİLİ TƏLƏFFÜZÜNÜN KOMMUNİKATİV ASPEKTLƏRİ

İngilis dilinin tələffüzü dilin fonetik quruluşu ilə dil komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsindən formalaşır. Belə ki, dilin ifadə formasının material tərəfini təşkil edən bu komponentlər ünsiyyət prosesində dil daşıyıcılarının fikirlərini, arzularını, hisslərini, emosiyalarını və onların cümlənin (söyləmin) məzmununa və real gerçəkliyə münasibətinin ifadə edilməsinə xidmət edir.

Digər dillərdə olduğu kimi, ingilis dili tələffüzünün birinci və əsas komponentinin material formada allofonlarda təzahür edən seqment fonemlər sistemi təşkil edir. Seqment fonemlər sistemi özlüyündə iki əsas səs tipindən – sait və samitlərdən ibarətdir.

Qeyd edək ki, ingilis dilinin sait fonemlər sisteminin invertarına dair müxtəlif fikir və yanaşmalar vardır. D.Counz ingilis dilinin saitlər sistemində on iki monoftonq və doqquz diftonqun olduğunu qeyd edir [4, s.61].

A.Gimson ingilis dilinin sait fonemlər sistemində 12 monoftonq, 8 diftonq olduğunu göstərir [3, s.61]. Çağdaş ingilis dilində D.Counzun "Tələffüz lüğəti"nin 17-ci nəşrinin tərtibçisi olan P.Rouç ingilis dili sait fonemlər sisteminin 12 monoftonqdan və 8 diftonqdan ibarət olduğunu təsdiqləyir [6, s.15-21].

İngilis dilçilərindən fərqli olaraq, postsovet germanistləri ingilis dili saitlər siste-

minin inventarına fərqli yanaşırlar. Məsələn, V.A.Vasilyevə görə, ingilis dili saitlər sisteminin inventarı 10 monoftonqdan, 9 diftonqdan və 2 diftonqoiddən ibarətdir [7, s.145].

Q.P.Torsuyevə görə, ingilis dilində 21 sait fonem vardır və onlardan 12-si monoftonq, 9 isə diftonqdur. Q.P.Torsuyev /ʊə/ və /ɪə/ diftonqlarını müstəqil fonem kimi göstərir və qeyd edir ki, bütün ingilis dilinin diftonqları monoftonqların gələ bildiyi mövqelərdə gələ bilir. Məsələn, *bead-bid-beard, bed-bade, bad-bide- bowed, lore-lure-loo, fool-full-foil* və s. [1, s.125].

S.F.Leontyeva ingilis dilində sait fonemlərin tərkibinin 20 olduğunu göstərir və qeyd edir ki, onlardan 12 monoftonq, 8 isə diftonqdur. Bununla belə, o, sürüşkən elementlərinə görə qruplaşdırdığı bölgüyə /ɔə/ diftonqunu da daxil edir [5, s.66].

M.A.Sokolova və başqaları ingilis dilinin sait fonemlərinin tərkibinin monoftonq, diftonq və diftonqoid olmaqla üç qrupa bölürlər və onlar digərlərindən fərqli olaraq, /ɔə/ diftonqunu sait fonemlərin tərkibinə daxil etmirlər. Bununla da onlar ingilis dilinin sait fonem inverntarının 20 sait fonemdən ibarət olduğunu göstərirlər [5, s.80].

Qeyd edək ki, müasir ingilis dilində mübahisəli məsələlərdən biri də uzun saitlərin fonoloji statusu məsələsidir. İngilis dilində monoftonqlar ənənəvi olaraq, tarixən uzun və tarixən qısa saitlər olmaqla iki yarımqrupa bölünür. Bu bölgüyə görə, 12 monoftonqdan 5-i tarixən uzun, 7-si tarixən qısa monoftonqdur. Müasir ingilis dilində uzun saitlərin fonoloji statusuna dair müxtəlif fikir və mülahizələr vardır. D.Counz uzun saitlərin həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət fərqindən bəhs edir. O, eyni zamanda ingilis dilində uzun və qısa xronemlərin mövcud olduğunu göstərir. İngilis dilində uzun və qısa xronemlərin olmadığını vurğulayan V.A.Vasilyev yazır ki, həqiqi xronemlər səsin uzunluğunda elə dəyişmələrdir ki, o, dil vahidlərində səsin keyfiyyət fərqini dəyişmədən onları yalnız uzunluğa görə fərqləndirməyə qadirdir. Ancaq ingilis dilində müxtəlif fonetik kontekstdə uzun saitlər qısa saitlərdən də bəzən qısa olur və əksinə, bu halda uzun və ya qısa saitlərin keyfiyyət fərqi müxtəlif olaraq qalır [7, s.205].

Q.P.Torsuyevə görə, müasir ingilis dilində uzunluq amili özlüyündə fonoloji əlamətə malik deyildir. O, belə bir cəhəti xüsusi vurğulayır ki, uzunluq amili o halda fonematiklik kəsb edir ki, qarşılaşan saitlər eyni keyfiyyət daşıyıcısı olsun. Bu alimin fikrincə, müxtəlif fonetik kontekstdə tarixi uzunluq əlaməti aradan qalxır, lakin onların keyfiyyət fərqi əvvəlki kimi qalır. Odur ki, ingilis dilində bütün saitlər keyfiyyətcə bir-birindən fərqləndiyindən saitlərin uzunluğa görə fonomatikliyi az əhəmiyyət kəsb edir [1, s.132-133].

O.Dikuşina ingilis dilindəki monoftonqları qısa və uzun olmaqla iki qrupa bölür və qeyd edir ki, uzun saitlər həm keyfiyyətə, həm də kəmiyyətə görə bir-birindən fərqlənir. Bununla yanaşı, O.Dikuşina /e/ və /æ/ saitlərinin uzadılmasını və onların uzun qarşılığının olmamasını da qeyd edir [2, s.67-70].

Ancaq Q.P.Torsuyev və O.Dikişinadan fərqli olaraq, V.A.Vasilyev qısa və uzun saitlər arasında simmetrlik naminə, yəni bərabər cütlər yaratmaq məqsədilə /æ/ saitini uzun saitlər cərgəsinə aid edir və bu saitin qısa qarşılığı kimi /e/ saitini göstərir. Beləliklə, V.A.Vassilyev monoftonqları altı fonoloji korellativ cütlərə ayırır və bu cütlər

arasında relevantlığın əsasən kəmiyyətə görə olduğunu və onlar arasında keyfiyyət fərqinin cüzi olduğunu vurğulayır [7, s.202-203].

S.F.Leontyeva isə ingilis dilində uzunluğuna görə söz cütlərinin fərqləndirilməsində saitlərin kəmiyyət amilini əsas amil hesab etmir. O qeyd edir ki,uzun və qısa fonemlərin fərqləndirilməsinə xidmət edən keyfiyyət fərqi başlıca relevant əlamətdir, çünki uzun saitlərdə keyfiyyət fərqi onların sözlərdə işləndiyi fonetik kontekstdən asılı olur [5, s.65-66].

Fonetik kontektə əsasən ifadəlik və mənavericilik xüsusiyyətlərinə görə melodiya seqment fonemlərdən sonra, ikincisi, nitq parçasının ifadə roluna görə informativ-kommunikativ vasitədir.

Burada nitq parçası sayılan nitq melodiyasının struktur əhəmiyyəti isə ondan irəli gəlir ki, cümlə intonasiyasının ümumi konturunun qurulmasında əsas tərkib ünsürü kimi iştirak edir. O, başqa supraseqment vasitələr ilə vəhdətdə dəyişir. Onun əsas funksiyası kommunikativ istiqamət bildirmək və informativ siqnal verməkdən ibarətdir.

Enən melodiya adətən cümlənin sonuncu sintaqmında işlənir və əsasən bitkinlik siqnalı verir. Sintaqmın müxtəlif leksik məzmunu və qrammatik quruluşu ilə əlaqədar olaraq enən nəticəli melodik kontur eyni kommunikativ istiqamətin daha xırda növlərini ifadə edə bilir.

Nitqin tempi melodiyalardan asılı olan bir amildir. Beləliklə, nitqin tempi məntiqi və modal-emosional informasiyanın verilməsində mühüm rol oynayır. Temp həm də nitq vahidlərinin tərtib olunmasında bir vasitə kimi çıxış edə bilir. Tempə iki planda baxmaq olar: stabillik planda (yəni tempin stabil və dəyişkən olması) və dərəcədə planında (yəni orta, sürətli, yavaş temp). Temp linqvistik və ekstralinqvistik amillərlə müəyyənləşdirilir. Bu amillər arasında danışığın teması, mətnin xarakteri, informasiyanın verilməsinə ayrılan zaman, nitq emosional və qeyri-emosional olması, danışanın öz fikrini ifadə edə bilməsi bacarığını qeyd etmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Торсуев Г.П. Фонетика английского языка /Г.П.Торсуев. – Москва: Литература на иностранных языках. – 1950. – 332 с.
2. Dickushina O. English phonetics / O.Dickushina. – Moscow: – 1965. – 202 p.
3. Gimson A.C. An introduction to the pronunciation of English / A.C.Gimson. – London: – 1970. – 320 p.
4. Jones D. An outline of English phonetics / D.Jones. – 8th education. – Cambridge: – 1957. – 350 p.
5. Leontyeva, S.F. A theoretical course of English phonetics / S.F.Leontyeva. – Moscow: – 1988. – 272 p.
6. Roach, P. English phonetics and phonology / P.Roach. – 4th education. – Cambridge University Press, – 2009. – 231 p.
7. Vassilyev V.A. English phonetics (A theoretical course) / V.A.Vassilyev. – Moscow: Higher school, – 1970. – 324 p.

Eltekin Zakir Ibrahimova
senior instructor,
Baku Business University,
Email:eltekin.ibrahimova.75@gmail.com

TEACHING ENGLISH VOCABULARY

Vocabulary is an important part of every lesson, regardless of which skill we are focusing on. Teaching vocabulary is a little different than teaching grammar, writing or other concept-based skills. Many students identify vocabulary as one of the main areas in which they want to see improvement. Many ESL teachers, on the other hand, struggle with the challenge of helping students expand their vocabulary and maintain their active vocabulary bank. A strong vocabulary has a beneficial effect on all skill areas, and helping students improve in this area should be a priority for ESL teachers.

There are many things to consider when teaching new vocabulary to ESL students, but one of the first is to look at what we mean when we say students 'know' a word. Do we mean they can recognize the word and roughly decipher its meaning when they encounter it in a text? Do we mean they can use the word (and all its forms) accurately in speaking and writing?

Activating schema is an essential part of introducing new vocabulary. In most cases, the majority of the vocabulary that your students end up using in a lesson comes directly from you and the materials you've chosen.

Introducing vocabulary is usually best done in context. It's not so effective to start a lesson by giving your students a list of 15 new words. And having them read their definitions. At that early point, they haven't activated their prior knowledge. And they are not clearly seeing the purpose of the words.

Instead, introduce the theme and get the students thinking about what they already know. In linguistic terms, we call this activating schema and it is a crucial early step. Start with a short discussion between pairs or groups, for example, that will elicit from students what they already know about the vocabulary in that scheme. In this way, you and the students know where they are and where they need to go. This is called a diagnostic assessment, and it's a necessary part of effective teaching.

If we want students to move vocabulary into their productive vocabulary (in other words, if we want students to be able to use words accurately), we need to present the new words in context. Students need to know the structural requirements of the word. Is it followed by a specific preposition? Can it be followed by another (with a change in meaning)? Is it a verb used actively or passively? Are their other vocabulary items in the same word family?

Teachers also need to consider the full meaning of a word. Does it have positive or negative associations? Is it more in writing or in speaking, or in both? How is the word different from its synonyms? When we want students to use a word actively, we

need to consider these aspects. For 'passive' recognition, a more general understanding of the word is enough.

Let's start by looking at a sequence that takes place in the introduction of new words in a lesson. Imagine that the lesson that you want to teach, in your grammar class, is on the comparative. To teach the comparative, you want to focus on a theme and you have chosen 'finding an apartment to rent'. When choosing your content and activities, you'll need to think about what words your students will need to know to be successful in the lesson.

Most importantly, they'll need to know adjectives which describe those apartments and which will help us compare them. You would assume, also, that they need to know some nouns related to apartments and apartment advertising.

It's always challenging to know how much vocabulary we want to introduce to students in a single lesson. Part of the problem in making this decision arises from the fact that within a class there are always a variety of levels. Because of this, we need to do some form of what we call differentiated instruction. Here is a strategy you can use in your planning.

Ask students to look at short apartment descriptions, and pick out all of the adjectives, whether they know them or not. For example, they see a collection of online postings that feature a couple of photos and two or three sentence descriptions.

Looking for the adjectives serves two purposes; it gets students thinking about grammar and syntax, and it also gives them some time to think about the meanings of new words. They are going to automatically make some inferences about the meaning of the adjective based on pictures they can see of the apartment and other cues from the text.

Clear up any questions that students still have about the meaning of words after you've given clear definitions through context, pictures, and examples. Be careful about asking students if they understand what you've just taught them. In many cases, the only way for you to feel confident in their understanding is by asking them to *show* you their understanding. And you do this by giving them opportunities to work more deeply with the vocabulary.

You might want to have them create a list of adjectives on the board and then come up with their opposites. Discuss whether or not the new words that you are teaching have a positive or pejorative connotation. This is important information to know when learning any new word.

Then, in order to deepen students' understanding of the words and to provide opportunities for repetition and memorization, ask students to create mind maps that link new vocabulary with other words. For example, I've asked a pair of students to create a map for the word 'clean'. And I've asked them to connect 5 words that they know with it, 4 which are good collocations and one which is not.

Once all pairs have written their mind maps on the board. The class looks at each one and decides which word does not fit. This way, students are strengthening their

knowledge of collocations around a word by thinking critically about how words work together. This will help them when they later want to use the words in speaking or writing.

No matter what words teachers hope their students will learn, it is important to review and recycle vocabulary often. Students need repeated exposure to a new vocabulary item to help it 'stick'. If teachers want an item to become a part of students' productive vocabulary, students need to see and use the word frequently. Encouraging students to read newspapers and listen to news can help expose them to frequently used vocabulary, and provides natural review and recycling.

When planning vocabulary to introduce through your lesson, draw a pyramid divided into thirds. On the bottom, third of the pyramid would go the items or concepts (in this case, vocabulary). Which you want every student in your class to be very comfortable with at the end of the lesson. In the middle third are the words and concepts that you expect at least 60% of the class to have successfully understood. In the top third, you want the words (or concepts) that likely only the higher-level students will be able to digest.

This is called planning for differentiated instruction; it attempts to address the ever-present dilemma of different skill levels within one class. You don't need to actually put one of these pyramids into each of your lesson plans, but it's useful to understand that you need to have vocabulary and concepts that will challenge students who are at different levels. So, for example, if you're going to introduce 20 new words over the course of a lesson, you might want to focus more closely on about 15 of them.

You may also want to hand out a chart, at the end of class, that provides extra, more advanced words that students can study on their own if they are up to the challenge. Higher level students do appreciate the opportunity to review words they've seen before, but they need to constantly be moving forward just as lower-level students do, and this is one way to help them do that.

Resources:

1. Lessard-Clouston, *M. Teaching Vocabulary 2012.*

2. New York: Teachers College Press. Thornbury, S. (2002) Teach Vocabulary. England: Longman.

3. R.Busltop Effective use of teaching and learning resources, Pedagogical Journal, volume 5, issue 2, 2013.

4. A.Can The perception of reality and its effect on the behavioral change in the context of public relations 2008.

5. R.M.Catalan The receptive vocabulary of English foreign language young leaners. Journal of English Teaching, volume 5, 2008.

Mahmudova Mehriban Akif qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Xarici Dillər Mərkəzi,
Email: mahmudova.mehriban@list.ru

MÜASIR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ZƏRFLİK BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN NÖVLƏRİ

Məlum olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlələr və eləcə də onların növləri budaq cümlə komponentlərinin növünə görə müəyyənləşir. Başqa sözlə desək,tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində nə cür budaq cümlə varsa, o həmin növdən hesab olunur. Buna görə də tabeli mürəkkəb cümləni növlərinə ayırmaqdan ötrü onu budaq cümlə növlərinə ayırmaq vacibdir.

Araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, tabeli mürəkkəb cümləni növlərinə ayırarkən dilçilər bir-birinddən fərqli fikirlər irəli sürmüşlər. Bəzi dilçilər budaq cümlələri cümlə üzvlərinin adı ilə adlandırmaq prinsipini düzgün və faydalı prinsip hesab edirlər.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tiplərindən danışan V.A.İlyiş onun mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflik budaq cümlə tiplərindən bəhs edir. Zərflik budaq cümlələrin isə yer, zaman, səbəb, şərt nəticə, məqsəd, güzəşt, müqayisə, tərzi-hərəkət tiplərindən ətraflı söhbət açır. Maraqlı haldır ki, V.A.İlyiş tabeli mürəkkəb cümlələrin "'əlavə' və "ara cümlə " tiplərini də müəyyənləşdirmişdir.

V.L.Kkauşanskaya, R.L.Kovner, O.N.Kojevnikova, E.V.Prokofyeva və digər müəlliflərin yazdıqları "A Grammar of the English language"dərsliyində budaq cümlələrin 14 növünü müəyyənləşdirmişlər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz dilçilərdən fərqli olaraq K.N.Koçalova və E.H.İzrailoviç tabeli mürəkkəb cümlələrin 13 tipini müəyyənləşdirmiş, buraya müqayisə budaq cümlə tipini də əlavə etmişlər.

N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva, M.İ.Ossovskaya, K.A.Qizeyeva "An English Grammar (Syntax)" dərs vəsaitində budaq cümlənin tiplərinə başqa rakusdan yanaşmış və onların:

1) "nominal clauses";
2) "attributive clauses";
3) "adverbial clauses";

başlığı altında üç tipini müəyyənləşdirmişlər.

Birinci bölgünün tərkibinə, mübtəda, xəbər və tamamlıq budaq cümlə tiplərini daxil etmişlər.

Professor O.Musayev ingilis dilində budaq cümlələrin sayının 5, İ.İ.Bermarts 6, B.S.Xaymoviç və B.İ.Roqovskaya isə 7 olduğunu göstərmişlər.

Müəlliflər zərflik budaq cümləərin yer, zaman, tərzi-hərəkət, müqayisə, şərt, güzəşt, məqsəd, səbəb və nəticə tiplərindən geniş söhbət açmışlar.

Ümumiyyətlə araşdırdığımız bütün dilçilər, tabeli mürəkkəb cümlənin tiplərini tədqiq edərək öz əsərlərində zərflik budaq cümlə tiplərinə geniş yer ayırmışlar.

Zərflik budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlənin bir tipi kimi, mürəkkəb cümlə tərkibində zərflik funksiyası daşıyan budaq cümlələrə deyilir. Zərflik budaq cümlələri,

heç şübhəsiz, tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində ifadə etdikləri mənaya görə təsnif olunurlar.

İngilis dilinə aid yazılmış qrammatika dərsliklərinin araşdırılması bir daha sübut edir ki, zərflik budaq cümlələri, onların tipləri və s məsələlərlə daha ətraflı məşğul olmuş A.Ş.Barxudarov zərflik budaq cümlələrinin doqquz, M.A.Qanşina və N.M.Vasilyevskaya səkkiz, B.Ilyiş səkkiz, V.L.Kauşanskaya doqquz, O.İ.Musayev səkkiz tipini göstərmişlər. Biz də zərflik budaq cümlələrinin doqquz tipini müəyyənləşdirən dilçilərin fiirlərinindaha döğru olduğunu dəstəkləyirik. Bu tiplər aşağıdakılardır:

- zaman budaq cümlələri;
- yer budaq cümlələri;
- səbəb budaq cümlələri;
- məqsəd budaq cümlələri;
- şərt budaq cümlələri;
- güzəşt budaq cümlələri;
- nəticə budaq cümlələri;
- müqayisə budaq cümlələri;
- tərzi-hərəkət budaq cümlələri.

Zərflik budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində müüstəqil mövqe tutur. Tərkibində mübtəda və xəbər budaq cümlələri olan tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə komponentini budaq cümlə komponentindən ayırmaq mümkün olmadığı halda zərflik budaq cümlələrindən baş cümlə komponenti asanlıqla ayrıla bilir. Məs:

1. As his mother' iron hissed on a damp shett, Mike Nelson breathed in the familiar searching smell of the ironing-board.

2. He waited while his mother lifted another sheet from the busket and hung it over the ironing-board.

3. Grandma hasn't gone yet,you can go with her.

4. As she echoes fell away over the cliff, Mike Nelson got up from the chair and began carrying the finished ironing,piece to the corner table.

5. Yoey wants to know if Uncle Dave will live here,"we could build another from on the bock!"

Yuxarıdakı zərflik budaq cümlələrindən birincisinin komponentləri "as" bağlayıcısı ilə, ikincisi "while", üçüncüsü "if",dördüncüsü "as" və beşincisi "if" bağlayıcısı ilə bağlanmaqla yanaşı, onların koponentlərini bir-birindən asanlıqla ayırmaq mümkündür.

Zərflik budaq cümlələri, bir qayda olaraq, baş cümlə komponentinə tabelilik əlaqəsi bildirən bağlayıcılarla bağlanır və onlar baş cümlə komponentindən həm əvvəl, həm də sonra işlənə bilər.

Zaman budaq cümələri tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində zaman zərfliyi funksiyasını daşıyır və budaq cümlə baş cümlədə icra olunan hərəkətin zamanını bildirir. Qədim ingilis dilində zaman budaq cümlələri "Temporal clauses"adlanırdı. Müasir ingilis dilində zaman budaq cümləsi cümləyə "when" (nə vaxt), "while" (müddətində, ərzində), "whenever" (nə vaxt olur olsun), "as" (kimi). "as long as" (nə qədər ki), "till; untill" (qədər, dək). "as soon as (elə ki), "as"since (bəri), "after" (sonra), "before" (əvvəl), "now that" (indi ki, madam ki) bağlayıcıları ilə bağlıdır. Məs:

As he left the room,Elizabeth felt how improbable it was that they should ever seen each other again (s.94).

She was going directly towards her favourite part of the park,when the remembrance of Mr.Dancy's sometimes coming there stopped her and she turned up the narrow road out side Rossings.

Azərbaycan dilində zaman budaq cümləsi ən mübahisəli məsələ kimi daima diqqət mərkəzində olmuşdur. 1933-cü ildən 1953-cü ilədək xeyli sayda dilçi alimlərimiz-İ.Həsənov, A.Şərifov, A.Tağızadə, Ə.Dəmirçizadə az və ya çox dərəcədə bu məsələ ilə məşğul olmuş, lakin səhv olaraq onu feli sifət tərkibləri ilə qarşılaşdırmışlar.Yalnız 1953-cü ildə M.Ş.Şirəliyev bu problemin bu həlli istiqamətində xüsusi xidmət göstərmiş və onu feli bağlama və qoşmalı feli sifət tərkiblərindən fərqləndirmişdir. Zaman budaq cümləsi mürəkkəb cümlənin baş cümləsində icra olunan hərəkətin zamanını göstərir və eyni zamanda özü də müəyyən bir hal-hərəkət ifadə edir. Zaman budaq cümləsi işlənmə yerinə görə iki qismə ayrılır:

1. Baş cümlədən əvvəl işlənənlər;

2. Baş cümlədən sonra işlənənlər.

Səbəb budaq cümləsi tabelli mürəkkəb cümlə tərkibində səbəb zərfliyi funksiyasını yerinə yetirir və baş cümlə komponentindəki hərəkətin səbəbini bildirir. Məs:

Jim Nelson didn't know where he was, because it dark.Then they turned into the river because they didn't done sail on past the river for interest, as the land was all inhabited on the other side of the river.

Müasir ingilis dilində səbəb budaq cümlələri baş cümlə komponentinə "as", "because", "since", for feae that", "seeing that" və başqa bağlayıcılarla bağlanır. Məs:

As the fog was collecting rapidly it began to grow dark in earnest.

Azərbaycan dilində də səbəb budaq cümləsi eyni məqsəd daşıyır və nə üçün, niyə və s. suallarından birinə cavab verir.

Səbəb budaq cümlələri həm hal-hərəkətin, həm də hökmün səbəbinin bildirir. Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri budaq cümlənin səbəbi, baş cümlənin isə həmin səbəb əsasında alınan nəticəni ifadə etməsidir. Məs: Rüstəm kişi sevinirdi, çünki bunların hamısını özü tikdirmişdi. Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin iki tipi var:

1. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəl işlənir və budaq cümlədə "necə"və "nə" bağlayıcı sözlərindən biri işlədilir. Məs: Oğlan şirin-şirin nə deyirdisə, qız gülməkdən özünü saxlaya bilmirdi .

2. Əvvəlcə baş cümlə, sonra bağlayıcı, daha sonra isə budaq cümlə gəlir və baş cümlənin səbəbini bildirir. Bu tip cümlələr də ondan ötrü ki cünki, onun üçün ki, və s. bağlayıcılar işlədilir. Məs:

"Qaşqabaqlı oğlan"sözünü dırnaqla veririk, ona görə ki, müəllifi Mustafadır.

3. Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində məqsəd zərfliyi funksiyası daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin icra məqsədini bildirir. Məs:

Gim Nelson, standing on a chair at the end of the room shouted few moment quiet gentleman,so that he might tell a certain story he knew.

İngilis dilində məqsəd budaq cümlə komponentli tabeli mürəkkəb cülələrin baş və budaq cümlə hissələri bir-birinə "that", "in order that", "est", "so that" və s. Bağlayıcılarla bağlanır.

Azərbaycan dilində də nəticə budaq cümlələrin komponentləri bir-birinə həm bağlayıcı, həm də bağlayıcısız bağlanır və nə üçün, nə məqsədlə, nədən ötrü sualların-dan birinə cavab olur. Məs: Biz zəhməti ona görə çəkirik ki, insan kimi yaşaya bilək.

Nəticə budaq cümləsi baş cümlədən doğan nəticəni bildirir və baş cümlədə ifadə olunan hal, hərəkət və ya hökm səbəb, budaq cümlə isə onun nəticəsi kimi meydana çıxır. O, tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində nəticə zərfliyi funksiyasında işlənir. Məs:

Our hearts were so even a pair that one was never contrary to the other.

Müasir ingilis dilində nəticə budaq cümləli tabeli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlə komponentinə bağlanması "so", "that" (so, that) bağlayıcıları vasitəsilə həyata keçir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. B.İlyish "The Structure of Modern English" 1974.
2. O.Musayev, "İngilis dilinin qrammatikası".
3. V.Z.Konstanskaya, R.Z.Kovner, O.N.Kojevnikova, E.V.Prokofyeva "A Grammar of the English Language" 1973.
4. N.A.Kobrina, E.A.Korneyeva, M.L.Qssovskaya, K.A.Qizeyeva "An English Grammar" (Syntax).
5. Ə.Dəmirçizadə "Müasir Azərbaycan dili". Bakı, 1984.
6. S.Cəfərov " Müasir Azərbaycan dili". Bakı, 1982.

İsmayılqızı Nüşabə, baş müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: nusaba-331@mail.ru

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏ VASİTƏLƏRİNİN ROLU

Hər bir dilin lüğət tərkibi müxtəlif səbəblərdən tez-tez dəyişir, inkişaf edir və zənginləşir. Dilin inkişafı və onun lüğət tərkibinin zənginləşməsi həmin dilə aid olan xalqın tarixi ilə sıx əlaqədardır. Xalqın həyatında müxtəlif dövrlərdə baş verən tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq onun dili də zənginləşir. Bir dilin lüğət tərkibini öyrənərkən istər-istəməz onu tarixi nöqteyi-nəzərdən araşdırmaq lazımdır. Dilin tarixini tədqiq edib öyrənmək məsələsi onun lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu və səs tərkibinin müxtəlif templə inkişaf etdiyini göstərir.

Ən qədim dövrlərdən etibarən ictimai həyatın hər bir sahəsində danışıqda başqa-larından daha çox fərqlənən işlənmə dairəsinə malik olan xüsusi sözlər olmuşdur. Belə xüsusi sözlərin işlənməsini şərtləndirən səcyyəvi cəhət ayrı-ayrı insan qruplarının sosial ictimai fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, hər hansı bir fəaliyyət sahəsində istifadə olunan alətlərin adları həmin fəaliyyətin xarakteri ilə bağlı olmamışdır və bu da bütün dillərdə öz əksini tapmışdır. Yazı meydana çıxdıqdan sonra isə hər bir fəaliyyət sahəsi üçün xarakterik olan, müəyyən hüdud çərçivəsində xüsusiləşən leksik-semantik söz qrupları formalaşdı və yazı mətnlərində öz əksini tapdı. Hələ XII əsrdə müasir ədəbi

dillərin və elmin inkişafı baş verənə qədər belə sözlər insanlar tərəfindən heç bir fərq qoyulmadan adi sözlər kimi istifadə edilmiş və yazıya alınmışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, o zaman insanların bu sözlər arasında müəyyən fərq qoymağa ehtiyacı olmamışdır, çünki o dövrlərdə insanların "söz haqqında elm" anlayışları hələ formalaşmamışdır.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan belə sözlərin bəziləri dildə möhkəmlənir, həmin dilin əsl sözlərinə çevrilir. Bəziləri isə əvvəlcə dildə öz aktivliyini göstərir, ilkin müəyyən vaxt keçdikdən sonra isə passivləşir və işləklikdən düşür. Deməli, bir qisim sözlər dilin lüğət tərkibində neologizmlərə çevrildiyi halda, digərləri isə dilin passiv fonduna keçərək arxaikləşir.

Dil öz lüğət tərkibini durmadan zənginləşdirir və təkmilləşdirir. Dilə yeni daxil olmuş bir sözün o dilin tərkibində həmişəlik qalıb-qalmayacağını əvvəlcədən demək olmaz. Bu sözlərin hələlik dildə müəyyən funksiya daşıması, az və ya çox dərəcədə dil üçün əhəmiyyətli olması haqqında ancaq qısa bir dövr üçün mülahizə söyləmək olar. Bunların lüğət tərkibindəki taleyi müəyyən zaman keçdikdən sonra daha aydın nəzərə çarpa bilər.

Dildə əvvəllər də məhdud məna daşıyan söz sonralar tədriclə yeni mənalar kəsb edir və bununla da çöxmənalı sözlər cərgəsinə keçir. Məsələn, pioner (pioner), vanguard (avanqard), reid (reyd) və s. Dilə daxil olmuş sözlərin sonradan formalaşması birdən-birə yox, tədriclə, mütəmadi olaraq baş verir və inkişaf edərək dilin lüğət tərkibinin müəyyən bir sahəsini əhatə edir. Dildə tədrici dəyişiklik onun lüğət tərkibində müəyyən keyfiyyət dəyişməsinə səbəb olur. Elə sözlər də vardır ki, onlar dildə, demək olar ki, heç bir dəyişikliyə uğramadan öz əsas mənasını saxlamaqla, həmin dildə uzun müddət işlədilə bilər. Bir xalqın dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər həmin xalqın nə kimi tarixi mərhələdən keçdiyini öyrənməkdə bizə kömək edir.

Göstərilən bu dəyişikliklər bütün dillərə aid olduğu kimi, İngilis və Azərbaycan dillərinə də aiddir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində başqa vasitələrlə yanaşı beynəlmiləl sözlərin də mühüm əhəmiyyəti vardır.

Şübhəsiz ki, leksikada belə sözlərin olması nəzəri və praktik cəhətdən dilçilərin, hətta elmi-texniki terminlərin standartlaşdırma ilə məşğul olan dilçi olmayanların da diqqətini cəlb edir. Belə sözlərin praktik əhəmiyyəti müxtəlif dillərdə danışan adamların ünsiyyəti zamanı özünü göstərir. Əcnəbi dildə danışan adamın nitqindəki beynəlmiləl sözü o dili bilməyən adam asanlıqla başa düşə bilir. İstər İngilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində lüğət tərkibində alınma və beynəlmiləl sözlər özlərinə elə möhkəm yer tutmuşlar ki, onları doğma sözlərdən belə ayırmaq belə çətindir və onlar doğma sözlər kimi müxtəlif məna çalarlıqları da ifadə etməyə qabildir. Bu sözlər Azərbaycan dilində o qədər inkişaf edib yayılmışdır ki, hətta onların xarici sözlər olması belə təsəvvürə gəlmir. Elə buna görə də V.V.Akkulenko göstərir ki, beynəl-miləl sözlər həmişə millidir, onların beynəlmiləl xarakteri isə belə sözləri sinxronik nöqteyi-nəzərdən müxtəlif dillərdə müqayisə edib öyrəndikdə meydana çıxır. Məsələn, partiya sözü Azərbaycan dili üçün Azərbaycan sözüdür. Əgər bu sözü sinxron cəhətdən başqa dillərdə müqayisə etsək, o beynəlmiləl söz adlanar: azərbaycanca-partiya; rusca-партия; ingiliscə-party; fransızca-parte və s. Beynəlmiləl sözlərin tədqiqi dünyada olan müxtəlif dillərin bir-birilə necə əlaqəyə girməsi və onların müqayisəli şəkildə tədqiq edilib öyrənilməsi üçün çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə sözlər elmi, siyasi,

texniki və bədii ədəbiyyatın bir dildən digərinə tərcüməsində ən müsbət rolunu göstərir və belə sözlərin tərcüməsi çətin olmur.

Hər bir dilçi öz fikrini düzgün izah etmək üçün eynisistemli dillərə yox, müxtəlifsistemli dillərə də müraciət etməlidir. Bir sözün ancaq Hind-Avropa dillərinə aid olan rus, ingilis, alman, fransız, italyan, fars və başqa bu kimi dillərdə mövcudiyyəti, o sözün beynəlmiləl və ya alınma söz olması demək deyildir. Sözün beynəlmiləl və yaxud alınma olmasını yoxlamaq üçün onun digər sistemli dillərdə işlədilməsini də müəyyənləşdirmək olar.

Məlum olduğu kimi, hər hansı bir dilin zəngin olması dövrün tələblərinə uyğunlaşmağın nəticəsidir və bu proses dildə danışanların tarixi inkişafı ilə qarşılıqlı əlaqəsidir. Yəni xalqın tarixən inkişafı onun dilinə təsir edir, dili zənginləşdirir, eyni zamanda zəngin dil özü-özlüyündə həmin xalqın inkişafına birbaşa təsir edir. Dilin zənginləşməsi prosesi dilin bütün komponentlərinə (fonetik sistem, qrammatik quruluş və lüğət tərkibi) təsir etsə də, ən çox dəyişiklərə məhz dilin lüğət tərkibi məruz qalır. Çünki " ... həyatda, cəmiyyətdə əmələ gələn hər bir yenilik, hər bir dəyişiklik birinci növbədə dilin lüğət tərkibinə öz təsirini göstərir. Lüğət tərkibi həm də dilin mənzərəsini əks etdirən, onun zənginliyini şərtləndirən əsas cəhətdir.

Musayeva Solmaz Məhyəddin qızı,
baş müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ahmed-11@mail.ru

XARİCİ DİL TƏDRİSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İLƏ BAĞLI LAYİHƏLƏRİN HAZIRLANMASI

Bu, danılmaz faktdır ki, çağdaş dünyamızda hər bir insan üçün xarici dili öyrənmək ikinci mədəniyyəti mənimsəmək deməkdir. Şübhəsiz, fərqli mədəniyyətə sahib olan insanlar hər hansı xarici dili öyrənmək, bununla da mənsub olduqları xalqlarla digər millətlərinin mədəni və ictimai inkişaf səviyyələri arasında fərqləri müəyyənləşdirmək və analiz etmək üçün müxtəlif metod və metodologiyalardan istifadə etməli olurar. Bunun nəticəsində hansı mədəni dəyərlər və hansı davranışlar prioritet hesab olunursa, həmin faktorlar xarici dillərin tədrisi prosesində daha da geniş təhlil edilir. Düşüncə tərzi, mədəniyyət və dil arasında olan əlaqə, mədəni fərqlər və oxşarlıqların araşdırılması və onların tədris prosesində təhlili xarici dilin daha mükəmməl formada öyrənilməsinə şərait yaradan amillərdən ən əsasıdır desək, şübhəsiz, səhv etmiş olmarıq.

Bu, bir məlum həqiqətdir ki, müasir dünyada ikinci dil bilmək olduqca vacib tələbdir. Xüsusilə də dünyada geniş yayılmış dilləri ikinci dil olaraq öyrənmək hər bir insanın, o cümlədən tələbələrin şəxsi inkişaf, karyera, əlavə bilik əldə etmə kimi şanslarını artırır. Bu gün bütün dünyada, o cümlədən planetimizin bir parçası olan Azərbaycanda beynəlxalq ünsiyyət dili olan ingilis dilini öyrənmək hobbidən daha çox zərurət halını alıb. Bu dili bilmək həm də yaşadığımız "informasiya dünyasında" çox məlumat əldə etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Təbii ki, müasir qloballaşma şəraitində təkcə ingilis dilini bilməklə kifayətlənmək olmur. Bu baxımdan ikidilli (bilinqual) və çoxdilli (multilinqual) səriştəlilik anlayışları meydana çıxır. Bu mövzuda aparılan

araşdırmalar təsdiqləyib ki, birdən çox dil bilən insanların hissləri daha açıqdır. Çox dil bilən insanlar emosiyalardan daha çox məntiqi düşüncədən istifadə edirlər. Bu, onlara həm də məntiqi sualları təhliletmə və cavablandırma, çoxlu tapşırıq, qərarvermə və tətbiq bacarıqlarını mükəmməl şəkildə nümayiş etdirməyə imkan verir.

Unutmaq olmaz ki, ikinci və ya bir neçə dil öyrənmək ana dilini öyrənmək zərurəti ilə qarşılaşdırıla bilməz. Burada ana dilini mükəmməl bilmək zərurəti ilə digər hər hansı xarici dili öyrənmək ehtiyacı eyni səviyyədə əhəmiyyətlidir. Müasir metodologiyada, uzun illər əvvəl olduğu kimi, xarici dillərin müasir təlim şərtlərinə və müasir təhsil standartlarının tələblərinə cavab verən ən səmərəli və rasional metodlarının tapılması və seçilməsi problemi hələ də aktualdır.

Bu tezisin də məqsədi xarici dillərin tədrisinin əsas müasir metodik sistemlərinin ətraflı təhlilini aparmaq və onların xarici dillərin tədrisində effektivliyi və səmərəliliyi baxımından metodoloji əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün layihələrin necə hazırlanması haqqında fikir söyləməkdir. Bunun üçün xarici dillərin tədrisinin təkmilləşdirilməsini təmin edəcək əsas məqsədləri, vəzifələri, prinsipləri, texnikaları və tədris vəsaitlərini müəyyənləşdirmək məqsədəuyğundur. Bu istiqamətdə layihələr hazırlanarkən ali təhsil müəssisələrində xarici dillərin tədrisi prosesində ayrı-ayrı metodik sistemlərin nəzəri əsaslarını, onların tətbiq dairəsini göstərilməsinə, xüsusiyyətlərinin, üstünlüklərinin və çatışmazlıqlarının, müasir mərhələdə xarici dillərin tədrisində istifadəsinin effektivlik dərəcəsinin artırılmasına daha çox yer verilməlidir.

Hesab edirik ki, bu tipli layihələr xarici dillərin tədrisi metodlarının tarixinə o qədər də bələd olmayan təcrübəsiz müəllimə tədris metod və üsullarının seçimində sərbəst hərəkət etməyə, onları öz işində rasional birləşdirməyə, müxtəlif tədris metodlarını şüurlu və yaradıcı şəkildə tətbiq etməyə kömək edəcəkdir. Bu məqsədlə hazırlanan layihələrdə xarici ölkələrdə işlənib hazırlanmış və geniş tətbiq olunan xarici dillərin tədrisinin əsas metodlarına ümumi baxış öz əksini tapmalıdır. Ona görə ki, yerli metodologiyanın gələcək inkişafı üçün xarici dillərin tədrisinin müxtəlif üsullarının tətbiqi sahəsində xarici təcrübənin təhlili böyük əhəmiyyət kəsb edir. Layihələrdə xarici dillərin tədrisinin müasir metodlarının ətraflı təhlili ətraflı təqdim olunmalıdır. Burada şübhəsiz ki, kommunikativ sistem-fəaliyyət və tədrisin intensiv metodları, layihələrin metodu, həmçinin problemli və modul öyrənmə nəzərdə tutulur. Bu baxımdan xarici dillərin tədrisinin təkmilləşdirilməsinə xidmət edən hər bir layihədə tədris metodunun metodik məqsəd və vəzifələri formalaşdırılmalıdır. Eyni zamanda, hər bir metodun nəzəri əsasları müəyyən edilməli, onların prinsipləri və üsulları göstərilməli, üstünlükləri və çatışmazlıqları əks olunmalıdır. Layihələrdə, həmçinin təlim prosesinin səmərəliliyini təmin edən əsas metodoloji şərtlər də qeyd edilməlidir. Şübhəsiz, belə layihələr xarici dillərin tədrisi metodlarının təhlilinin və sistemləşdirilməsinin ən effektiv, "universal" tədris metodunun tapılmasında və seçilməsində faydalı ola bilər. Onu da xüsusi vurğulamaq gərəkdir ki, xarici dillərin tədrisinin təkmilləşdirilməsində dərs metodları təhsil prosesinin ən mühüm komponentlərindən biridir. Bu baxımdan ki, müvafiq metodlardan istifadə etmədən məqsədə nail olmaq, nəzərdə tutulan məzmunu reallaşdırmaq, öyrənməni idrak fəaliyyəti ilə doldurmaq mümkün deyil. Xarici dillərin tədrisinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı layihələr hazırlanarkən bu amil nəzərdən qaçırılmamalıdır.

Fikrimizcə, ali məktəblərdə xarici dillərin tədrisi prosesində müəllimin aparıcı rolu nöqteyi-nəzərindən təlim metodlarını tələbələrin tədris-idrak fəaliyyətinin təşkili və bu fəaliyyətin idarə edilməsi yolları kimi qiymətləndirmək olar. Mövcud metodların idraki yönümlülüyünü vurğulayaraq, onları müəllimin rəhbərliyi altında tələbələrin cəhalətdən biliyə, natamam və qeyri-dəqiq biliklərdən daha dolğun və daha dəqiq

biliyə keçmə yollarının tapılmasına kömək edə bilər. Bu məqsəd nail olmaq üçün müxtəlif pasional layihələrin işlənib hazırlanması olduqca vacib amildir.

Nəhayət, ingilis dilinin tədrisi sahəsində uzun illəri əhatə edən təcrübəyə malik bir pedaqoq kimi bir vacib məsələyə də toxunmaq istəyirəm. Hesab edirik ki, xarici dillərin tədrisinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı layihələr hazırlanarkən müəllim hazırlığı xarici dillərin öyrədilməsində ən vacib amillərdən biri kimi nəzərdə tutulmalıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, bu sahədə müəllimlərin səviyyəsi tam qənaətbəxş deyil. Əgər müəllim tədris etdiyi dildə tam sərbəst danışa bilmirsə, tələbələrlə kommunikasiya qura bilmirsə, həmin müəllimdən dərsi kommunikativ keçməyi necə tələb etmək olar? Xarici dili öyrənmək üçün ən vacib şərtlərdən biri də real dil mühitinin olmasıdır. Azərbaycanda xarici dil tədris edən müəllim auditoriyada bu mühiti yaratmağı bacarmalıdır. Müəllim xarici dil dərsində motiv yaratmalıdır. Dərs mühiti monoton olmamalı, bir metoddan istifadə olunmaqla keçirilməməlidir.

Hüseynova Vüsalə Məzahir qızı,
baş müəllim,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Email: l_b-lale@hotmail.com

İNGİLİS ŞƏRQŞÜNASLIĞINDA THOMAS HAYDEN TƏRCÜMƏLƏRİNİN ROLU

Dünya şərqşünaslıq məktəbinin tanınmış simalarından biri də Thomas Hayden olmuşdur.

İngilis şərqşünasliğının görkəml nümayəndəsi Thomas Hayden 29 iyun 1636-cı ildə Şropşirdə Bridqnortun yaxınlığındakı Billinqslidə anadan olub. O, dilçilik üzrə mütəxəssis idi. Ərəb, fars, ibri, çin kimi bir çox Şərq dillərinin bilicisi idi. Şərq dillərində ilk dərslərini kilsənin rektoru olan atasından almışdı. Şərq dillərinə qarşı olan sevgisi Thomas Haydeni əsl Şərq dilləri bilicisi səviyyəsinə yüksəltdi.

İlk təhsilini Hayd Eton Kollecində almış bu istedadlı şəxs on altı yaşında Kembricdəki Kings Collecinə daxil olmuş və orada bir il ərzində ərəb professoru Abraham Uilokun rəhbərliyi altında öyrəndiyi Şərq dillərini təkmilləşdirmişdi.

Thomas Hayden İncilin tərcümə olunmasında Brayan Uoltona kömək məqsədi ilə Londona dəvət edilmişdi. Bu əsər üçün ərəb, fars mətnlərini düzəltməklə yanaşı, ibri əlifbası ilə çap edilmiş Pentateuchun farsca tərcüməsini fars hərflərinə köçürmüşdü. 1546-cı ildə Konstantinopol Arxiyepiskop Uşerin hətta fars əsilli bir insan üçün qeyri-mümkün olduğunu düşündüyü bu tərcümənin latın versiyasını da ərsəyə çatdırmışdı.

Thomas Hayden 1659-cu ildə Oksford Kraliça Kollecində Şərq dillərində magistratura təhsilinə yiyələnmişdi. Şərq antik dövrünün nəhəng sərvətlərinə diqqəti ilk yönəldənlərdən biri olan Hayd xarici dildə tanış olmadığı dil yox idi. Tərcüməçilik fəaliyyətini layiqincə davam etdirməsinin əsas səbəbi də məhz bir çox xarici dillərə yiyələnməsi olmuşdur. Hayden Şərq mənbələrindən etdiyi tərcümə əsərlərin əsasında 1700-cü ildə qələmə aldığı "Qədim fars dilinin tarixində" qədim farsların dinini təsvir edən Yunan və Roma tarixçilərinin səhvlərini də düzəltməyə cəhd göstərmişdir. Bu da

alimin geniş eridusiyaya, yüksək tərcüməçilik qabiliyyətinə malik olması ilə əlaqələndirilir.

Thomas Haydenin bir çox tərcümə əsərləri mövcuddur:

1. Tabulae longitudinum et latitudinum stellarum fixarum ex observatione principis Ulugh Beighi (1665, Uluq Bəyin əsas rəsədxanasından sabit ulduzların uzun-luq və enlik cədvəlləri);

2. Quatuor evangelia et acta apostolorum lingua Malaica, characteribus Europaeis (1677, Malay dilində dörd İncil və Həvarilərin İşləri, Avropa simvolları ilə yazılmışdır);

3. Epistola de mensuris et ponderibus serum sive sinensium (1688) (Şimali çinlilərin və ya Cənubi çinlilərin ölçüləri və çəkiləri haqqında məktub);

4. Edvard Bernardın De mensuris et ponderibus antiquis (Qədim ölçülər və çəkilər haqqında);

5. Abraham Farissolun səyahət dünyası (1691) (Dünya səyahətləri);

6. De ludis orientalibus libri II (1694) (Şərq oyunları haqqında, II kitab).

1760-cı ildə Hunt və Kostard tərəfindən yenidən nəşr olunan "Din tarixi" istisna olmaqla, Haydin Şərq ədəbiyyatına həsr olunmuş tərcümə əsərləri, o cümlədən bəzi nəşr olunmamış əlyazmaları 1767-ci ildə Dr. Qreqori Şarp tərəfindən toplanaraq çap edilmişdir.

Tədqiqatımıza əsaslanaraq qeyd etmək istərdik ki, Şərq dillərinin müəkəmməl bilicisi Thomas Hayden tərcümələrinin ingilis şərqşünasliğinda ən böyük rolu şərqşünaslıq elmini Avropada tanıtmaqdan ibarətdir.

Aysu Merdan Asadova, instructor,
Baku Business University,
E-mail: aysu.celilova@list.ru

THE ROLE OF LANGUAGE IN ECONOMIC DEVELOPMENT

As the use of languages is playing a more and more important role in economic activities with the globalization of the world economy, there is growing interest in the relationship between language and economic theory. The rapidly expanding literature in this field, however, is highly fragmented. It is difficult to tell what this field of study focuses on, what has actually been investigated, and what remains to be studied. The authors attempt to review, assess and categorize the major orientations of the research on the economics of language. Those include a traditional strand of research that has focused on language and economic status, the dynamic development of languages, and language policy and planning, as well as a new strand based on game theory and pragmatics.

The role of language in socio-economic development cannot be overemphasised. Where there is no language there is no development, and this is a fact. However, the mere presence of a language does not entail facilitation of the primary purpose of language which is communication. The primary purpose of language is communication. In turn, effective communication facilitates development. Communication is an important prerequisite of development and this is manifested through language. Lan-

guage must be seen to be communicating the intended meaning as a vehicle to achieving set goals, and not an end in itself [1].

These set goals in this case, would be education, national unity and/or identity, and socio-economic development. As economists say, a genuine choice is made on entities which are similar; not those which are not at par. To use an Economics concept, one can have things which are not equal without any opportunity cost. Specifically, national unity, education and socio-economic development, on one hand, and language use on the other, are not equal. In fact, language use facilitates socio-economic development, unity and attainment of education. These can be achieved without undermining the other [3].

Following the initial mother-child and family socialization in a language, an individual' may decide to invest resources to improve the quality of the mother tongue or first language which she has inherited from socialization. In other words, the individual may decide that in addition to speaking (and possibly reading) the language, she would like to write it. Furthermore, the quality of the speaking and of the reading can be improved. There are, therefore, three margins or directions along which re-sources can be invested: speaking, reading, and writing the first language [2].

Movement on all these margins will require better knowledge of vocabulary, grammar, syntax, etc. Improvements in the quality of the language along one margin may however require more resources than improvements along another. Three questions have to be answered in connection with the underlying decisions concerning improvements in the quality of first languages: 1) what are the resources which an individual invests when she decides to move along one margin or theother?; 2) what forms will the yield on these investments take?; and 3) how far will a rational and well-informed individual, who is not constrained by "imperfections" in the market for loans, move along each of the three margins? [1]

Economics is the study of the allocation of “scarce” resources among competing ends. By scarcity, it is meant that the resources are not free, but rather something must be given up to acquire them. The resources may be goods and service purchased in the marketplace or they may be a person’s time. Time is indeed scarce as there is a finite number of minutes in a year and a finite life, and time used in one activity cannot be used in another activity (opportunity cost). The concept of human capital became important in the 1960s, with the emphasis on schooling, on-the-job training, health and information, all of which transform the person, and migration, which transforms the person’s location . It was only since the 1980s that economists have viewed immigrant language skills as a form of human capital and analyzed it in this context. This interest arose as a result of the rapid growth of the non-English speaking portion of the increasing immigrant flows into the United States, and the emerging interest among economists in the determinants of the adjustment of immigrants to the host society, as well as the interest in human capital theory. Language skills satisfy the three requirements for human capital, that it is productive, costly to produce, and embodied in the person.

First, a person’s proficiency in the language of the area in which he or she lives is productive in the labor market. Those who speak/read the local language will find it easier to obtain a job and will generally be more productive on the job. In addition, language skills are productive in consumption activities. Those proficient in the local

language will be more efficient in finding higher quality goods and services and at lower prices. Any monolingual English speaker in the French countryside quickly learns this proposition. Immigrants who do not speak the language of the broader society also find that their social and information networks are confined to their immigrant/linguistic enclave, rather than having a wider range. These benefits provide economic and social incentives for immigrants to learn the host country's language.

Second, acquiring language proficiency is not without costs. Immigrants spend a considerable amount of their own time and money (for language training schools, books, etc.) to become proficient in their new country's language. Acquiring language skills is not costless even for infants. Even if their own time has no economic value, the time of their parents or other caregivers in speaking and reading to the child is not costless. The costs involved in an immigrant's learning a new language would be influenced by several factors, including the person's age, exposure to the language (as distinct from being able to avoid its use by living in a linguistic enclave), and the "distance" between the person's mother tongue and the language of the destination, among other factors.

References:

1. Bleakley, H. & Chin, A., 2004, "Language Skills and Earnings: Evidence from Childhood Immigrants", The Review of Economics and Statistics, 86 (2): 481-496.

2. Chiswick, B., 2008, "The Economics of Language: An Introduction and Overview", IZA Discussion Papers No. 3568.

3. Dustmann, C. & Fabbri, F., 2003, "Language Proficiency and Labour Market Performance of Immigrants in the UK", The Economic Journal, 113: 695–717.

Əliyeva İlahə Zabil qızı, dosent,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ilakhazabilovna@yahoo.com

DİSKURS LİNQVİSTİKANIN BİR QOLU KİMİ

Dilçiliyin diskurs bölməsi cümlələrin dilini, cümlənin hüdudlarından kənara çıxan dilin xüsusiyyətlərinin təhlilini öyrətmir. Alimlərin fikrincə diskurs təhlili termini çox qeyri-müəyyəndir. Onlara görə, diskurs təhlili "əsasən təbii olaraq yaranan əlaqəli nitqin və ya yazılı nitqin linqvistik təhlilinə istinad edir". Daha sonra izah edərək, diskurs təhlili dilin cümlənin üstündə və ya bənddən yuxarı təşkilini öyrənmək və buna görə də danışıq mübadiləsi və ya yazılı mətnlər kimi daha böyük dil vahidlərini öyrənmək cəhdlərinə istinad edir.

Diskurs təhlili linqvistik sorğunu qrammatika və semantikanın müddəa ilə əlaqəli "obyektlərindən" kənara çıxaraq, "nitqlər", "mətnlər" və "nitq hadisələri"nin təhlili səviyyəsinə aparır. O, "dil sistemində" yerləşə bilməyən məna ilə məşğul olur. Diskurs təhlili sosial kontekstlərdə dilin istifadəsi ilə məşğul olur və xüsusilə natiqlər arasında qarşılıqlı əlaqə və ya dialoqları ifadə edir.

Deborah Tannen diskurs təhlilini izah edərkən, bunu "cümlədən kənar dilin təhlili" olaraq təyin edir. O bildirir ki, bu təhlil əsasən qrammatikanın, səslər (fonetika və

fonologiya), sözlərin hissələri (morfologiya), məna (semantika) kimi dilin daha kiçik hissələrinin öyrənilməsi və cümlələrdə sözlərin sırası (sintaksis) öyrənilməsi ilə məşğul olan müasir dilçiliyin tipik təhlili ilə ziddiyyət təşkil edir. Onun fikrincə, "diskurs analitikləri birlikdə daha böyük dil hissələrini öyrənirlər. "Diskurs analitikləri daha geniş diskurs kontekstini araşdırırlar ki, onun cümlənin mənasına necə təsir etdiyini müəyyən etsinlər.

Bu iki cümlə ayrı-ayrılıqda oxunsa, ağlabatan görünə bilər; lakin biz onları vahid diskurs kimi götürdükdə ikinci cümləni oxuyub birinci cümlənin təfsirini yenidən yoxlamalı olacağıq. Diskurs analitiklərinin etdikləri budur. Mənasını düzgün müəyyən etmək üçün ilk cümləni yenidən yoxlamaq diskurs analizində yenidən çərçivə kimi tanınır. Diskurs təhlili necə öyrənilir? Diskursun öyrənilməsi üsulları haqqında ilk söylənilən şey ondan ibarətdir ki, diskurs təhlili özü bir tədqiqat metodu deyil, əksinə, müxtəlif kontekstlərdə insanlar arasında ünsiyyətin necə baş verdiyini araşdırmaq üçün dilçiliyin digər sahələrindən istifadə edən bir sahədir. Burada bir diskurs analitikinin baxa biləcəyi bir neçə sahə var.

Söhbətin təhlili, sosial qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi həm şifahi dili, həm də bədən dili kimi qeyri-verbal dili əhatə edə bilər.

Qarşılıqlı sosial linqvistika, dil istifadəçilərinin yaratdığı məna öyrənilərkən qarşılıqlı əlaqəni nəzərə alan sosiolinqvistikanın alt sahəsidir. Praqmatika ifadənin hərfi mənasından kənar mənanın necə qurulduğunu, eləcə də nəzərdə tutulan mənalara diqqət yetirir.

Tənqidi diskursun təhlili. Daha çox siyasi motivli nöqteyi-nəzərdən çıxış edən Critical Discourse Analysis (CDA) adlanan diskurs analizinin alt qolu da var. Bu sahədə tədqiqatçılar "ənənəvi" DA üçün açıq olan bütün eyni metodlardan yararlanaraq, onlardan ideologiyaların təşviq olunma üsulunu araşdırmaq və etiraz etmək üçün də istifadə edirlər.

Diskurs və diskurs təhlilinin tədqiqi nəticəsində biz bunu aşağıdakı kimi yekunlaşdıra bilərik. Diskurs təhlili cümlədən kənar dilin təhlili kimi nəfəs alır. Bu, müxtəlif kontekstlərdə və müxtəlif şərtlərdə insanlar arasında ünsiyyətin baş verdiyi yazılı və şifahi formada ünsiyyət qurmağın təsirli bir yoludur. Bundan əlavə, diskurs analizində söhbəti davam etdirmək üçün nəzərə alına bilən söhbət təhlili, interaktiv sosiolinqvistika, tənqidi diskurs təhlili kimi bir sıra alt bölmələrin mövcudluğu da qeyd olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Deborah Tannen. Framing in Discourse. Oxford University Press. 1993. 98 p.
2. Susan Strauss and Parastou Feiz. Discourse Analysis: A Multi-Perspective and Multi-Lingual Approach. New York. 2014. 78 p.
3. Terry Locker. Critical Discourse Analysis. Bloomsbury Academy, 2004, M01 1. 96 p.
4. https://www.google.com/search?q=discourse+analysis+as+a+branch+of+linguistics&rlz=1C1GCEA_enAZ964AZ964&oq=discourse+&aqs=chrome.3.69i59j0i512j69i57j69i59j0i512l2j69i65j69i60.5678j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8

Chinara Natig Israfilova, instructor,
Baku Business University,
Email: israfilova_9797@mail.ru

ENGLISH AS A FACTOR IN STUDYING ECONOMIC DISCIPLINES

Interdisciplinarity is considered as one of the most promising areas in modern education. Quite a lot of works, both theoretical and practical, applied, are devoted to this phenomenon, which indicates the demand for studying this phenomenon. In general, the correct implementation of interdisciplinary connections in teaching contributes to a much more effective assimilation of educational material by students. One of the reasons for this fact is the formation in the mind of the student of a knowledge system consisting of intersecting areas, the elements of which confirm and complement each other. At the same time, such a system of knowledge not only helps in memorizing specific information, digital data, but also broadens the student's horizons in general, helps him to better understand the world around him and better integrate with it [1,2,3].

In the framework of this work, we consider the existence of links between economic disciplines and the discipline of "English". The study of both disciplines begins at school, and then continues on a mandatory basis at the next levels of education within the framework of secondary vocational education, and the first stage of higher education (bachelor's degree). It should be noted that in some universities students receive a double specialty in the profile "Economics and Foreign Language (English)".

Nowadays, knowledge of English in itself is a significant advantage for a specialist in any field, since English is the most widely used language in the world, and is considered the language of international communication. However, knowledge of this language is not always realized, since not all graduates start working in international companies and use it on a daily basis for professional purposes. Nevertheless, both in the learning process and in professional activities, knowledge of the English language can contribute to faster and more reliable assimilation of the material.

Analyzing the reasons for the dominance of the English language in the terminological base of economic science, it is necessary to start with the fact that the development of this science in modern times is associated mainly with the scientific and technological revolution processes that began in Great Britain. The beginning of the formation of modern economic theory, its separation from philosophy and sociology into a separate science is associated primarily with the names of such English scientists as Adam Smith, William Petty. The further development of this science to a large extent took place in the United States of America, which was gaining economic power, where the principles of describing the modern market economy and the exchange sphere were born. This stage is associated with the names of such classics of economic science as Alfred Marshall, John Maynard Keynes, Milton Friedman. It follows from this that most of the fundamental economic theories were created by English-speaking authors, and many classic works on economics were originally written in English. In order to verify this, the dictionary of modern economic terms

was analyzed in order to identify the number of terms borrowed from the English language [5]. This dictionary includes about 2500 terms. From this volume, 267 terminological units, i.e. about 10% of the vocabulary, directly borrowed from the English language have been identified.

The predominant method of borrowing is transcription. Examples of such borrowings are such terms as marketing (marketinq), swap (svop), dumping (demping), etc.

It should be noted that in some areas of the economy, for example, in the exchange area, the number of terms borrowed from the English language is much larger than the average. This, apparently, is due to the fact that the formation of economic science took place several centuries ago, and during this time the terminology has evolved both by borrowing from several languages (not only from English), and by creating its own terms, and the formation of the exchange sphere took place in the early 90s of the last century under the significant influence of the American experience [4].

As with general economic terminology, most trading terms (including the word "trading" itself) are transcriptions of English words. Examples of such borrowings are the following terms: dealer (diller), market (market) etc. Thus, this is the most productive way of borrowing.

The designations of many variables used in economic formulas and tasks come precisely from English words, respectively, remembering these words are easier to remember the variables and formulas themselves. Examples include such standardized designations of variables as P - price, D - demand, S - supply, L - employment (from English labor). Here, the correlation of designations with English words is clearly visible. Knowledge of the corresponding English words gives an understanding of why this letter is used, for example, the variable E is used to indicate the equilibrium point in the economy, which cannot be correlated with these words, but it is possible to correlate with the English word "equilibrium" (balance). In the same way, the volume of production is denoted by Q, that is, “quantity” (quantity, total volume), and wages are denoted by W, which comes from the English word “wage”.

Another category is mnemonic rules, also developed primarily by English-speaking economists, and widely used in the English-speaking world. These are rules based on memorizing a certain number of identical letters, or on composing any words of the English language according to the principle of abbreviation. The phrase “biznesin 4 “M”i” can be cited as the first example of such rules. This is the designation of the main components necessary for the entrepreneur: materials, labor, equipment, money, which are produced respectively from the first letters of the English words "material", "men", "machines", "money". In this case, a student who knows English has an advantage, since he can quite simply use this rule, remembering exact English words in relation to their first letter “m”. It will be more difficult for a student who does not know English.

Thus, we can conclude that English borrowings extend not only to economic terminology, but also to some other aspects of this discipline. Therefore, good knowledge of English can greatly simplify the student's mastering of economic disciplines, especially in certain areas, such as marketing or stock trading, which have been formed in our country relatively recently and under the influence of theories that have been developed in English-speaking countries.

References:

1. Арбузова Е.Н. Традиции и инновации в современной науке и образовании: теория и передовая практика, под общей ред. И.И.Ивановской. Петрозаводск: МЦНП «Новая наука», 2019. -127 с.
2. Есмурзаева Ж.Б. Технологии развития навыков критического мышления обучающихся на занятиях по иностранному языку в вузе/ Электронный научно-методический журнал Омского ГАУ–№3(18)–2019–URL http://e-journal. omgau.ru/images/issues/2019/3/00773 pdf
3. Молодяшин Р. Словарь трейдера и инвестора– URL https://vsatrader.ru/slovar-trejdera/
4. Райзберг Б.А. Словарь современных экономических терминов/Б.А.Райзберг, Л. Ш. Лозовский. - 4-е изд. - М.: Айрис-пресс, 2008. - 480 с.
5. Constantinescu, G.C. "Vocation of Language for International Communication – a Prediction Tool for Future Evolutions in Global Communication." *Cross-Cultural Management Journal*, vol. XVII, Issue 2(8), 2015, pp. 161–173
6. Reid E. "Defining Terms and Interconnections Between Culture, Communication and Language Teaching." *XLinguae. European Scientific Language Journal*, Issue 1, 2011, pp. 43–54.

Gulnar Farman Huseynova, instructor,
Baku Business University,
Email: huseynovagulnar1987@gmail.com

LANGUAGE AND ECONOMY

With the globalization of the world economy, communication among people has become increasingly important. The use of a language that is understood by a sufficiently large number of people is necessary for such communication to be possible. Issues related to language and its relationships with economics have drawn some scholarly attention. As a matter of fact, the economics of language, as an interdisciplinary subject, has been quietly in the making for more than 40 years.

Language is a social phenomenon. When it comes to the subjects of investigation of the economics of language, we have to distinguish between theoretical studies and applied studies. On the theoretical side, the economics of language focuses on the analysis and interpretation of language itself as a social phenomenon, which we can separate in three phases: first, the analysis with economic theory of the origin and emergence of a language as well as of its development and change; second, the study of the role of linguistic factors in economic activity; and third, the study of the integration of the theories and methods of economics and linguistics.

The applied studies are concerned with the application of the theory to economic and social realities, which include language policy and language planning. The economics of language has adopted the methods of neo-classical economics, including its assumptions and arguments. Other related methods include empirical analysis, norma-

tive analysis, quantitative analysis, qualitative analysis, cost-benefit analysis and comparative analysis.

The methodology of economics can be thought of as having three levels: first, the philosophical basis for economics or the methodology in philosophy, which is the basic methodology; second, the methods related to the thinking of principle in economics, i.e., the methods that economists used for theoretical research and system construction; and third, the technical methods of economics, i.e., the methods used in specific study objects in order to make economic theory more accurate and more mature. In accordance with this classification, empirical analysis and normative analysis are on the second level, and cost-benefit method and comparative analysis belong to the third level.

The role of language in socio-economic development cannot be overemphasized. Where there is no language there is no development, and this is a fact. However, the mere presence of a language does not entail facilitation of the primary purpose of language which is communication. The primary purpose of language is communication. In turn, effective communication facilitates development. Communication is an important prerequisite of development and this is manifested through language. Language must be seen to be communicating the intended meaning as a vehicle to achieving set goals, and not an end in itself. These set goals in this case, would be education, national unity and/or identity, and socio-economic development.

As economists say, a genuine choice is made on entities which are similar; not those which are not at par. To use an Economics concept, one can have things which are not equal without any opportunity cost. Specifically, national unity, education and socio-economic development, on one hand, and language use on the other, are not equal. In fact, language use facilitates socio-economic development, unity and attainment of education. These can be achieved without undermining the other.

The moment there were many languages, there was no comprehension among them. They stopped building the tower and scattered around the world. They abandoned the project. The inevitable, unfortunate consequence of having numerous languages was that the project was abandoned. This implies that they no longer had the same vision. This unfortunate situation existed despite the existence of other (minority) languages. It is evident also that none of the smaller groups with their minority languages continued to build the tower, despite effective communication among themselves. This confirms the adage: United we stand; divided we fall. A common language unified people, gave them the purpose and enabled them to perceive the same vision.

The term “economics of language” first appeared in 1965, when Jacob Marschak published a relatively unknown article with that title in Behavioral Science. Marschak asked questions such as: “What are the communication systems that are best suited to a given goal? Why are the known languages of the present and the past what they are or were? What determines the probability that a set of traits will remain in existence for a given length of time?” On these issues, Marschak offered his reflections from an economic perspective, viewing language as an object of choice. Further contributions on the economics of language emerged shortly after Marschak, but they did not follow on the same path. Instead, they were related to official language policy analysis in

national independent states where several languages co-exist. They were interested more in the relationships between languages than in communication within a particular language. The literature on the economics of language was surveyed by Grin, Vaillancourt and Grin, Sfreddo & Vaillancourt, among others. Those surveys played an important role in improving our understanding of the economic factors that are related to language issues. But recently, some economists analyzed language from a totally new point of view, using a game-theoretical approach, bringing a new element in the literature which is perhaps closer to Marschak's initial ideas than the previous literature. While this new strand is very different from the earlier one, the title "Economics and language" used by Rubinstein suggests that it also concerned with problems of communication among economic agents. The purpose of this paper is to review the literature in those two strands of research and to provide some links between them.

There is a close relationship between the explorations of language optimization and economics, and as an indispensable tool in human economic activities, language has economic characteristics, such as value, utility, costs, and benefits. The fact that some characteristics of a language have been preserved or discarded as time went on mainly depends on the ability of that language to transfer the maximum amount of information with the minimum effort. The so-called economics of language literature that emerged shortly afterward is only partly linked to what Marschak did. After World War II, nationalism was on the rise in countries that had just gained independence. Some countries had to make choices about the official language or languages that they wanted to promote after having been a colony for many decades. In addition, one particular country, Canada, had been struggling for a long time about its official language problems, providing an ideal intellectual environment favoring the emergence of an economic analysis of language issues.

Human capital theory and economics of education played a key role in further developments of the economics of language. The core of human capital theory is investment in education and other skills. Some researchers noticed that learning a language is a part of investment in human capital, providing a theoretical support for Marschak's initial idea that language has value, utility, costs and benefits. As a result, the economics of language began to develop independently of the sociology of language and started to make considerable progress.

Language shifts, language decline and language maintenance have traditionally been the subjects of the discipline of sociolinguistics. The question first proposed by Marschak – "Why are the known languages of the present and the past what they are or were?" - is directly related to this issue. In the modern context of economic globalization, this problem is becoming increasingly perceptible with the use of English as the lingua franca. In particular, some wonder to what extent the extinction of languages is related to economic changes. Sociolinguists generally view language as cultural heritage and tend to advocate the protection of endangered languages, like environmentalists want to protect endangered species. The economic approach supplements the sociolinguistic approach by improving the understanding of the dynamic development of languages and of the reasons why they should be preserved or allowed to die. So far, two types of issues have been the subject of economic analysis: language convergence and minority languages survival. Language convergence is one of the

key issues in the dynamic development of languages. All languages have an important common purpose, that is, they are a tool for communication. Suppose there is a situation in a group of n people where each person speaks a different language, but everyone has the desire to communicate with the others.

In order to ensure communication, there are two possible extreme arrangements: first, everyone learns the other languages within the group; second, everyone chooses to learn a common second language. There is no doubt that, from both the welfare of the individual or of the society as a whole, the second arrangement is more effective and easier to achieve than the first. Therefore, under economic driving forces, an initial diversity of languages develops a trend towards a common language, the lingua franca. From the economic point of view of maximizing the efficiency of communications, a common language reduces costs, especially transaction costs. In person-to-person exchanges, different groups of individuals can choose the language to use as their common vehicle for communication, and different lingua franca can exist simultaneously at different places. However, factors such as the development of science and technology, the emergence of political, economic and cultural powers, and social changes tend to reduce the number of lingua franca over time. For those reasons, a dominant lingua franca usually emerges at the international level, such as Latin in the earlier times, French from the 18th century to the beginning of 19th century, and English today.

References:

1. How can Language be linked to Economics? A Survey of Two Strands of Research, Weiguo Zhang and Gilles Grenier, Department of Economics Faculty of University of Ottawa2012.

2. Language and Economy, Tõnu Tender / Ludwig M. Eichinger. European Federation of National Institutions for Language, 2020.

3. Role of language in socio – economic development: the semiotics are right, Betty Mkwinda-Nyasulu. Journal of Humanities, 2013.

4. The Economics of Language: An Introduction and Overview, Barry R. Chiswick. Institute for the Study of Labor, 2008.

Musayeva Gülşən Calal qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: musayeva-gulshen@mail.ru

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ FEİL ZAMANLARININ ÜSLUBİ İMKANLARI

Dilin qrammatik quruluşunda morfoloji vahidlər üslubi məqsədəuyğunluq nöqteyi-nəzərindən çox əlverişli imkanlara malikdir. Əsas nitq hissələrindən olan feilin də üslubi morfologiyada öz yeri vardır. Azərbaycan dilində feillər qrammatik kateqoriyalarına görə ən zəngin nitq hissəsidir. Feil zaman, şəxs, növ, təsirlilik, şəkil, əlaqə, tərz,

inkar, keyfiyyət-əlamət və xəbərlik kimi qrammatik kateqoriyalara malikdir. Bu kateqoriyalar isə iş, hərəkət, proses ilə bağlı bir sıra anlayışları və eyni zamanda, onların rəngarəng ekspressivlik çalarlıqlarını da ifadə edir.

Feilin zaman formaları qrammatik mənalar ifadə etməklə yanaşı, həm də müxtəlif üslubi əhəmiyyət daşıyır və təbii ki, hər iki məqam dialektik vəhdət təşkil edir. Bu və ya digər zaman şəkli bədii ifadə vasitəsi kimi çox maraqlıdır. Feilin keçmiş zaman formaları fikrin daha dəqiq, dolğun və mənalı tərzdə ifadəsinə imkan yaradaraq üslubi cəhətdən bütün zamanlardan öndə durur.

Feilin keçmiş zaman formasının üslubi özəlliklərini, dilçiliyimizdə ətraflı şəkildə T.Əfəndiyeva tədqiq etmişdir. Alim şühudi və nəqli keçmişdən əlavə feilin keçmiş zaman kateqoriyasının mürəkkəb formaları olan uzaq keçmiş, bitməmiş keçmiş, qəti-gələcəkli, qeyri-qəti gələcəkli, davamlı keçmişdən bəhs etmiş, onların bədii dildəki rolunu işıqlandırmışdır. Bununla yanaşı, *-idi, -imiş* hissəciklərinin müvafiq şəkil formalarına artırılaraq yaratdığı üslubi çalarlıqları da geniş şəkildə açıb göstərə bilmişdir [2,93-126].

Müəllif *şühudi keçmiş* vasitəsilə personajların zahiri görünüşünün, hiss-həyəcanının, təbiət mənzərələrinin ekspressiv surətdə ifadəsinə nail olur və hərəkətin dinamikasını nəzərə çatdırır. Məsələn; Hökmdarın çadırından cüssəli bir sərbaz *çıxdı*, keşikçilərdən birinə nəsə *dedi*. Keşikçi yenidən tərpənib başqa bir çadıra sarı *yönəldi*. İçəri *keçdi*. Bir azdan düşərgəyə səs *yayıldı* ki, hökmdar çimməyə hazırlaşır. (Y.Səmədoğlu)

Bəzi hallarda şühudi keçmiş zaman indiki zamanı da əvəz edir. Məsələn; Deməli işi-gücü qaldı, eləmi? Di al *gəldi*. (M.Cəlal)

İndi isə daha bir keçmiş zaman forması olan *nəqli keçmişə* nəzər salaq. Bu zaman formasına elmi üslubda daha çox rast gəlinsə də, onun bədii dildə də özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Nəqli keçmişin eyni mənalı iki şəkilçi *(-mış/-miş/-muş/-müş, -ıb/-ib/-ub/-üb)* vasitəsilə düzəlməsi onu üslubi cəhətdən maraqlı edir. Birinci əlamət daha çox elm, mətbuat, ikinci isə danışıq dilində işlədilir. Ə.Dəmirçizadə *-ıb/-ib/-ub/-üb, -mış/-miş/-muş/-müş* şəkilçili keçmiş zaman formasını iki ad altında izah edir: nəqli keçmiş və qəti keçmiş zaman. Bu şəkilçilərin mənaca uyğunluğu onların bir çox məqamda bir-birini əvəz etməsinə imkan verir. [1,250]

-idi, -imiş hissəcikləri qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisinə bitişdirildikdə işin dəfələrlə müəyyən şərtlə əlaqədar icra edilməsini bildirir. Bu ondan irəli gəlir ki, *-ar*[2] şəkilçisi bütün zamanlarda işin icrası anlayışını ifadə edir. Məsələn; Həmin illərdə mən adət eləmişdim, balıq ovuna *gedərdim*. (M.Cəlal); Mən indi bildim ki, bizim də kəndimizdə öz canını millətə qurban edən millət xadimləri *tapılarmış*. (S.Rəhman)

Ingilis dilində isə belə cümlələrin qarşılığı aşağıdakı şəkildə olur.

I would (used to) go to the beach every day when I was a child.

Qeyd olunan zaman forması indiki və gələcək zamanları də əvəz edə bilir. Məsələn; Çox maraqlı mövzudur, amma mən sənə bir *məsləhət görərdim*, bir neçə vaxt lap köç şəhərə. (C.Cabbarlı. Ey dan ulduzu)

Feilin hekayə və rəvayət formaları xəbər şəkli ilə yanaşı feilin digər şəkil formalarına da əlavə olunub onlara keçmiş zaman çaları verir. Arzu şəklinin semantik zənginliyi özünü feilin keçmiş zaman formasında xüsusilə biruzə verir. Bu forma personajların nitqində daha çox istifadə edilir və danışanın hərəkətin gerçəkləşib – gerçəkləşmə-

məsi ilə bağlı arzu, şübhə, tərəddüd və təəssüfünü ifadə edir. Məsələn; Kaş elə olaydı ki, evdən çıxanda anam bizi *görməyəydi*. (Ə.Abasquliyev)

Ingilis dilində arzu şəkli feilin vasitəli şəkillərindən olan "subjunctive II" formasına uyğun gəlir. Məsələn; I wish I were ten years older (Braine) - Kaş 10 yaş böyük olaydım; If he were only opposite now (Galsworthy) - Kaş indi o qarşımda olaydı.

Bəzən üslubi məqsədlə əlaqədar olaraq arzu şəklinin keçmiş zaman forması şərt şəklinin keçmiş zaman formasını əvəz edir. Buna daha çox dram əsərlərində surətlərin nitqində rast gəlinir. Məsələn; Əgər qoçular *olmaya idi*, ona elə qapaz ilişdirərdim ki, gözləri axund fənəri kimi yanardı. (Ə.Haqverdiyev)

Şərt şəklinin keçmiş zaman forması isə şərtləşdirilmiş qeyri-real hərəkət bildirərək özünəməxsus üslubi keyfiyyətlə seçilir. Məsələn; Arabaçının qəfildən eşidilən sualı *olmasaydı* kim bilir, Əntiqənin sakitlik bilməyən gənclik təsəvvürləri nə qədər cövlan edəcəkdi. (M.Cəlal)

İngilis dilində də bu tipli cümlələrə tez-tez rast gəlinir. Məsələn; If I were you, I'd go to night school (J.London) - Sənin yerinə *olsaydım* axşam məktəbinə gedərdim.

Bu cümlədə implisit inkarlıq da ifadə olunur. Bu da obrazlılığı daha da qüvvətləndirir.

Feilin *indiki zamanı* da özünəməxsus məna xüsusiyyətlərinə görə xüsusi maraq doğurur. Məşhur dilçi alimlərdən olan Bruqman və Yesperson dilçilikdə ilk dəfə olaraq "настоящe драматическое" ifadəsini işlətmişlər. Buna uyğun olaraq İ.V.Arnold ingilis dilində feil zamanlarını bir-birini əvəz etməsindən bəhs edərkən "настоящее историческое terminini dilçiliyə gətirmişdir. Müəlliflər bu terminləri belə izah edirlər ki, hər hansı bir yazıçı keçmişdə baş verən hadisə haqda danışarkən sanki onu oxucunun gözləri önündə canlandırır. Məhz obrazlılıq da bu transpozisiya üzərində qurulur [3,154].

Bədii əsərdə keçmişdə icra olunmuş hərəkəti daha canlı şəkildə vermək üçün keçmiş zaman yerinə indiki zaman forması işlədilir. Bir çox dillərdə bu hadisəyə rast gəlinir. Məsələn; Yol ilə gedirəm və birdən səni görürəm, soruşuram necəsən, *dinmirsən*. (Y.V.Çəmənzəminli); Akif. – Həyat, Həyat… Bir buraya gəl. Tez, tez, gör bir nə *yazır*. (M.İbrahimov)

Bu üslubi priyoma ingilis dilində nəzər salaq. Burada işlənən zaman formasını "tarixi indiki zaman" adlandıran İ.V.Şaxovski bu formanın hətta ingilis dilinin yazılı formasında da işləndiyini də söyləyir.[5,114] Məsələn; Suddenly the best man comes in again. He is beaming … and he calls for silence.

İndiki zamanın davamedici forması da bədii əsərin ideyasının açılmasında çox böyük rol oynayır və daha emosionaldır. Müxtəlif psixoloji xarakterlərə məxsus olan dialoq nitqində bu zaman formasının işlənməsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Davamedici zamanın üslubi xüsusiyyəti özünü hərəkətin müəyyən zamanda davamlılığının və intensivliyinin artmasında büruzə verir. Məsələn; Yoldaşlar, mən bilirəm ki, bu kənddə mənim dilimdən və mənim haqqımda bir çox əsassız sözlər *danışılmaqdadır*. (C.Cabbarlı)

Ingilis dilində bu tip zaman formaları personajın xarakterini açığa çıxarmaqla yanaşı, təəccüb, inamsızlıq kimi hisslər də ifadə edə bilir. İ.V.Arnold belə cümlələrdə transpozisiyanın ikitərəfli və ya birtərəfli ola bildiyini qeyd edir. Bu o demədir ki, bir

cümlə daxilində həm zaman, həm də şəxs əvəzoluna bildiyi halda, yalnız zaman və ya yalnız şəxs əvəzlənməsi də mümkündür. Məsələn; Josie Well, I'm doing it, aren't I? [3,155].

Nümunədən də göründüyü kimi, alternativ sualın birinci hissəsində feil birinci şəxsin təkində olduğu hald, ikinci hissədə cəm formadadır.

İndiki zamanın qeyri-müəyyən və davamedici formalarının müxtəlif kontekstlərdə işlənə bildiyini söyləyən V.İ.Şaxovskiy fikrini aşağıdakı şəkildə ifadə etmişdir: Danışıq zamanına təsadüf edən hərəkətlər daha cox indiki qeyri-müəyyən zamanla ifadə olunur. 1) Nida cümlələri - You leave me alone!, said Scarlet, her face like a fire; 2) İdman proqramı şərhləri - Alex passes and Jonse heads the ball; 3) Təlimatlar - I put the fruit in the blender, press gently and then pour out the liquid.

İndiki davamedici zaman isə qarşı tərəfin davranışına tənqidi münasibət ifadə edə bilər. Məsələn; You are always interrupting me! [5,113].

Feilin üslubi özəllikləri ilə fərqlənən digər bir zaman forması da *gələcək zamandır*. Bu zamanın qəti-gələcək adlanan forması *(-acaq/-əcək)* işin gələcəkdə icrasını müəyyənlik, qətiyyət, şübhəsizlik çalarlığında ifadə edirsə, qeyri-qəti gələcək adlanan ikinci forması *(-ar/-ər)* isə ehtimal, qətiyyətsizlik, qeyri-müəyyənlik və eləcə də, təkrarlanmaq kimi çalarlıqları da ifadə edir. Hər iki forma kontekstdəki semantikasına görə bir mətndə digər bir zamanın funksiyasını yerinə yetirdiyi halda, başqa bir mətndə əlavə semantik yük daşıyır. Feilin zamanlarından transformasiya baxımından bir-birinə ən yaxın olanı qeyri-qəti gələcək zamanla indiki zamandır. Məsələn;

İspaniyanın xəbərləri ürəyimi *dələr* yenə,

Deyirlər ki, çöllərində qızıl güllər *mələr* yenə. (R.Rza)

Buradakı *dələr* və *mələr* sözləri əslində, *dəlir* və *mələyir* feillərini əvəz etmişdir. Təbii ki, bu əvəzlənmə fikrin emosional və təsirli ifadəsinə xidmət edir.

Qəti gələcək zaman da keçmiş zaman mənasında işlənə bilir. Bu, müxtəlif şəraitdə müxtəlif mənaların ən incə cəhətlərini ifadə etmək məqamında böyük üslubi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn,

Saatda bir *görəcəksən* Qulu gəldi, çəkildilər o aşağı başa, nə danışdılar-danışmadılar, qayıdıb getdi. (İ.Əfəndiyev). Вырвет старый Тарас седой клок из своей чуприны и проклянет день и час…(Гоголь)

Beləliklə, apardığımız təhlil feilin zaman kateqoriyasının fuksional-üslubi xüsusiyyətlərinə müəyyən dərəcədə aydınlıq gətirdi. Lakin qeyd etməliyik ki, zaman formalarının üslubi əhəmiyyəti bununla məhdudlaşmır. Feilin zaman formalarının üslubi imkanlarını müəyyənləşdirərkən onun leksik-semantik məna və qrammatik funksiyasını vəhdət şəklində tədqiq etmək lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 271 səh

2. Əfəndiyeva T.Ə. Müasir Azərbaycan dilində feilin keçmiş zaman formaları, Bakı, Nurlan, 2005, 130 səh.

3. Арнолд И.В Стилистика современного английского языка, Ленинград, Просвещение, 1981, 296 стр.
4. Ефимов А.И. О языке художественных произведений, Москва, Учпедгиз, 1954, 288 стр.
5. Шаховский В.И. Стилистика английского языка, Москва, 2008, 232 стр.

Абдуллаева Гюнай, педагог,
Азербайджанский Государственный
Педагогический Университет,
Email:ab.gunay@bk.ru

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Целью обучения иностранному языку в СПО является развитие и формирование общей коммуникативной компетенции и профессионально-коммуникативной компетенции.

Иностранный язык изучается в разделе общих гуманитарных и социально-экономических дисциплин, основными задачами которого являются:

- систематизация, активизация, развитие языковых, речевых, социокультурных знаний, умений, формирование опыта их применения в различных речевых ситуациях, в том числе ситуациях профессионального общения;

- развитие навыков самостоятельной работы, творческих и интеллектуальных способностей студентов.

В ходе реализации требований государственного образовательного стандарта среднего профессионального образования преподавателям приходится сталкиваться с рядом проблем: процесс обучения происходит в искусственной языковой среде, иностранный язык рассматривается как второстепенная дисциплина, недостаточное количество учебников и учебных пособий для СПО, имеющих профессиональную направленность и др. Одной из основных, на мой взгляд, является проблема, связанная со студентами, поскольку именно они находятся в центре внимания в учебном процессе. Кто проработал в системе СПО 20 и более лет хорошо помнит конкурсы при поступлении в техникумы и колледжи и качественный состав абитуриентов. С сокращением учебных заведений НПО изменился качественный состав студентов: в учебные заведения СПО пришли в основном «твёрдые троечники», обитатели «школьной камчатки» и лишь небольшое количество обучающихся с хорошими и отличными отметками. Это подтверждают результаты входного тестирования, которое проводится на одном из первых занятий. Таким образом, перед преподавателем встаёт первая проблема: если уделять больше внимания слабому студенту на занятиях, процесс обучения затормозится. А у преподавателя есть программа, в соответствие с которой он должен строить процесс обучения. Образование в СПО не ставит своей целью –

научить «с нуля», а продолжить обучение, уже имея за плечами базовый уровень знаний.

Многие, поступившие в колледж даже с хорошими отметками, не уверены в своих силах, они говорят, что не обладают способностями к изучению иностранного языка - это проблема психологического характера. Другая проблема тоже из области психологии - преодоление языкового барьера. Студент знает достаточно, сказать не решается. Попадая в языковую ситуацию, теряется, не знает с чего начать, боится, что скажет все не так и в конечном итоге предпочитает молчать. Основная задача преподавателя-это помочь студенту научить выражать свою мысль чужим языком, не боясь ошибиться. Ничего постыдного нет в том, что человек делает ошибки, говоря не на своем родном языке. Студенты, испытывающие трудности с овладением тех или иных правил, чувствуя свою неуверенность и неспособность к данному виду деятельности, перестают проявлять заинтересованность к изучению иностранного языка.

Решать эти проблемы помогает личностно-ориентированный подход, который учитывает персональные интересы студентов, их индивидуальные особенности и создает предпосылки для большей результативности обучения. При этом подходе создаются особые отношения между студентами и преподавателями, между самими студентами, формируются многообразные обучающие и воспитывающие среды.

Иностранный язык занимает особое положение в учебных заведениях СПО: студенты считают, что они поступили в колледж для того, чтобы получить какую-то специальность, а иностранный язык им не нужен. Иностранный язык рассматривается как второстепенная дисциплина. Поэтому одна из главных задач преподавателя иностранного языка поддерживать интерес к предмету, желание работать изо дня в день. Чтобы этот интерес не пропал у студентов, преподаватель не только должен знать свой предмет, но и искать новые методические приемы, которые развивают познавательный интерес к учению.

В такой ситуации основным фактором успешного обучения является мотивация, т. е. положительное отношение студентов к иностранному языку как учебной дисциплине и осознанная потребность в овладении знаниями в этой области Формирование мотивации – это не предложение готовых мотивов и целей учения обучающимся, а создание таких условий, при которых у них появятся внутренние побуждения (мотивы, цели, эмоции) к учению. Преподаватель при этом выступает не в роли простого наблюдателя за тем, как развивается мотивационная сфера студента, он стимулирует ее развитие системой методически и психологически продуманных приемов. Для стимулирования мотивации к изучению английского языка и повышению эффективности образовательного процесса при проведении занятий по английскому языку я использую следующие образовательные технологии:

Дидактические игры

Проблемами стимулирования мотивации учащихся к изучению иностранного языка с использованием игровых приемов обучения занимались выдающие ученые (И.Л.Бим, С.С.Полат, Е.И.Пассов и многие другие).

Е.И.Пассов, в своей книге «Урок иностранного языка в школе» считает, что: «игра – это 1) деятельность; 2) мотивированность, отсутствие принуждения; 3) индивидуализированная деятельность, глубоко личная; 4) обучение и воспитание в коллективе и через коллектив; 5) развитие психических функций и способностей; 6) «учение с увлечением». Игра – мощный стимул к овладению иностранным языком и эффективный прием в арсенале преподавателя иностранного языка, «универсальное средство, помогающее учителю иностранного языка превратить достаточно сложный процесс обучения в увлекательное и любимое учащимися занятие».

На первом курсе, для достижения поставленных целей, я использую следующие игры: *грамматические игры***,** чтобы научить студентов употреблению речевых образцов, содержащих определенные грамматические трудности; практически применять знания по грамматике, создать естественную ситуацию для употребления грамматических конструкций в естественных ситуациях общения

На пример, для тренировки употребления *Present Continuous* провожу игру ***Act as you say***. Задание заключается в выполнении команд с комментариями. Играют по 3 ученика: 1 – отдаёт команду, 2 – выполняет и говорит, что он делает, 3 – описывает действия второго 1 – Play volleyball. 2 – I am playing volleyball.
3 – He/ She is playing volleyball. 1 – Wash your face. 2 – I am washing my face.
3 – He/ She is washing his/ her face. 1 – Do exercises. 2 – I am doing exercises.
3 – He/ She is doing exercises.

Лексические игры я применяю для закрепления и расширения словарного запаса по изучаемой теме, для тренировки обучающегося в употреблении лексики в ситуациях приближенных к естественной обстановке, активизации его речемыслительной деятельности. Первокурсники проявляют большой интерес к игре „*Guess the word*". После того как слова по определённой теме были выучены и повторены, преподаватель задумывает слово и просит отгадать его. Обучающиеся задают вопросы Is this…? До тех пор, пока не отгадают слово. Кто отгадал, становится водящим.

Во время предметной недели «Иностранный язык» студенты первого курса играют в игру «Поле Чудес», которая стимулирует их к повторению алфавита английского языка, лексического материала по пройденным темам, способствует формированию умения и навыка аудирования и чтения.

Одним из эффективных путей активизации устного общения в профессионально ориентированном курсе является использование ролевых и деловых игр, позволяющих включать в процесс обучения иностранному языку модель будущей трудовой деятельности обучающихся. При повторении раздела «Страноведение» с обучающимися группы Б 21 был проведён урок- конкурс «Англо- говорящие страны», с обучающимися группы Б 41 деловая игра «Визит зарубежного партнёра»

Игры позволяют осуществлять дифференцированный подход к учащимся, вовлекать каждого студента в работу, учитывая его интересы, склонность, уровень подготовки по языку.

Проектная технология.

Данная технология направлена на то, чтобы развить активное самостоятельное мышление студента и научить его не просто запоминать и воспроизводить знания, а уметь применять их на практике. Выполнение проектных заданий позволяет студентам видеть практическую пользу изучения иностранного языка, следствием чего является повышение интереса и мотивации к изучению данного предмета. Обучение посредством активного включения студента в процесс обучения, ведет к овладению искусством коммуникации. Даже недостаточно мотивированные студенты проявляют интерес к языку во время выполнения творческих заданий. Приступая к работе над проектом, необходима предварительная теоретическая и практическая готовность наставника-преподавателя к проектированию, предварительный подбор тем проектов, который представляется обучающемуся для выбора. В начале семестра я вывешиваю на стенд названия тем проектов, а также список литературы. В течение 2-3 дней студенты выбирают тему и объединяются в творческие группы (обучающийся может изучать проблему индивидуально). Выбранная тема обсуждается обучающимися и преподавателем. При обсуждении я всегда стараюсь сначала предоставить слово студенту, чтобы выяснить, почему именно эта тема его интересует, почему он считает её актуальной, какую пользу лично для себя он старается извлечь из своей деятельности. Затем я высказываю собственную точку зрения, и мы составляем последовательный план работы над проектом. Я как руководитель проекта, завожу журнал, в который записываю проведённые консультации, оформляю паспорт проекта.

Большую активность в работе над проектами проявляют студенты второго курса. Формой продукта их проектной деятельности по разделу «Страноведение» являются рефераты («Традиции и обычаи Великобритании»), тематическая газета («Спорт в Великобритании»), презентация в программе Power Point («Экскурсия по Лондону») и др.

Работа над проектом формирует у студентов способность к самостоятельным действиям, учит пользоваться справочной литературой, отделять главную информацию от второстепенной, развивает их творческие способности и способность оценивать эффективность и качество своей работы.

Кейс технология

Обучение говорению имеет множество трудностей, одной из которых является низкая мотивация студентов. Поэтому в обучении данному виду речевой деятельности я использую кейс-технологию. Студенты не получают готовых знаний, а учатся добывать их самостоятельно. Принятые решения в жизненной ситуации быстрее запоминаются, чем заученные правила.

Кейс-технология это метод активного проблемно-ситуационного анализа конкретных задач – ситуаций. Кейс-метод является комплексным и содержит все виды речевой деятельности: чтение, говорение, аудирование и письмо. Суть метода case-study, что в переводе на русский язык означает обучающий случай, зак-

лючается в использовании при организации процесса обучения конкретных учебных ситуаций, описаний определённых условий из жизни организации, группы людей или отдельных индивидуумов, ориентирующих студентов на формулирование проблемы и поиск вариантов её решения с последующим разбором на учебных занятиях.

Так, со студентами 1 курса при работе над темой «Путешествие» с целью развития навыков и умений монологической речи перед группами ставлю речевые задачи: (студенты были поделены на группы) “Представьте, что вы обсуждаете план будущего путешествия. Каждый из вас предлагает свой способ путешествия. Пользуясь данными опорами, скажите, что путешествовать пешком очень интересно” Членам группы раздаю опорные слова и выражения: hiking, interesting places, advantage, useful, monuments, is good for smb's health, learn many th ings. Представьте, что в вашей группе собрались люди, у которых различные мнения о способах путешествия. Вам больше нравится путешествовать поездом. Пользуясь данными опорами, убедите своих друзей в преимуществах данным видам транспорта. Опорные слова и выражения: rather, dining-cars, look out of the window, comfortable, pleasant, sit, read, sleeping car, meet, many interesting people.

При работе над темой „Путешествия” группам были розданы картинки, на которых изображены лес, поляна, река, палатка. Дана ситуация: вы в походе. Вам необходимо устроить привал, чтобы отдохнуть и приготовить еду. У каждого в рюкзаке предметы определенного назначения. Что каждый из вас скажет в такой ситуации. Используйте слова и выражения, придающие вашей речи эмоциональную окраску.

Обучающиеся соревнуются, стараясь придумать лучший вариант высказывания.

Смысл работы состоит в том, чтобы приобретаемый в специально созданных условиях опыт студент смог перенести в реальную языковую среду и успешно его использовать.

При изучении темы «Модальные глаголы» с обучающимися 1 курса использовалась *игра «Разбор ситуаций из практики»*. Студенты принимали участие в обсуждении и совместно принимали решение. Обсуждение реальных жизненных ситуаций вызывало живой интерес и желание поделиться своими идеями. Задания были разнообразными: «Ваша подруга заболела, посоветуйте, как ей быстрее поправиться», «Разработайте новый устав колледжа. Аргументируйте, что можно и что нельзя делать в колледже», «Дайте своему другу рекомендации по здоровому образу жизни».

При использовании кейс - технологии студенты начинают думать, анализировать, развивать навыки ведения дискуссии, опираясь на свой собственный опыт, формулировать выводы, применять на практике полученные знания, предлагать свой собственный взгляд на проблему. Даже слабоуспевающие смогут принимать участие в обсуждении вопросов, так как нет однозначных ответов, которые надо выучить. Использование данной технологии направлено на развитие внутренней мотивации студентов и обладает наибольшей побудительной силой.

Компьютерные технологии

Использование компьютерных технологий на уроках английского языка и во внеурочной деятельности повышает познавательную активность и мотивацию студентов, обеспечивает интенсификацию процесса обучения и самостоятельной деятельности студентов. Новейшие мультимедийные технологии помогают быстро и эффективно освоить восприятие устной речи, поставить правильно произношение и обучить беглому говорению.

Возможности использования Интернет-ресурсов огромны. Глобальная сеть Интернет создаёт условия для получения любой необходимой студентам и преподавателям информации, находящейся в любой точке земного шара: новости, страноведческий материал, зарубежную литературу т. д. На уроках английского языка Интернет помогает решить целый ряд дидактических задач: сформировать навыки и умения чтения, используя материалы глобальной сети; совершенствовать умения письменной речи, пополнять словарный запас; формировать у студентов устойчивую мотивацию к изучению иностранного языка.

Таким образом, комплексное использование в учебном процессе всех вышеназванных технологий стимулирует личностную, интеллектуальную активность, развивает познавательные процессы, помогает разнообразить учебную деятельность, а также способствует повышению мотивации к изучению английского языка, что в конечном итоге помогает решать проблемы обучения языку и способствует реализации задач, поставленных ФГОС СПО.

Список использованной литературы:

1. Андоркина Н.М. Проблемы обучения иноязычному общению в преподавании иностранного языка. Каро, Санкт – Петербург, 2001.

2. Васильева М.М. Условия формирования мотивации при изучении иностранного языка. - М.: Педагогика, 1988.

3. Есенков Ю.В., Ситявина И.А. Управление учебно-познавательной деятельностью студентов в условиях внедрения ФГОС СПО нового поколения - Ульяновск, УИПКПРО, 2014.

4. Зайцева С.Е. Формирование мотивации изучения иностранного языка у студентов неязыковых специальностей. Эл.ресурс http://na-journal.ru/2- 2013-gumanitarnye-nauki/283-formirovanie-motivacii-izuchenija- Inostrannogo-jazyka-u-studentov-nejazykovyh-specialnostej.

5. Нагимова Н.И. Реализация современных подходов к обучению в соответствии с федеральными государственными образовательными стандартами начального и среднего профессионального образования Методическое пособие, Ульяновск, УИПКПРО. 2012

6. Пасов Е.И. Урок иностранного языка в школе 2-е изд., М.: Просве-щение, 1988. -223 с.

Əliyeva Günel İlham qızı, müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Xarici Dillər Mərkəzi,
Email: aliyeva.farah2005@gmail.com

DİLÇİLİKDƏ ANTROPONİMİK KATEQORİYALARIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Xüsusi adların yaranma, inkişaf və işlənmə qanunauyğunluqlarını tədqiq edən onomastikada antroponimlər də həm ayrıca, həm də ümumi onomastik sistem çərçivəsində araşdırılır. Qeyd olunduğu kimi, antroponim sisteminin iki kateqoriyası vardır: 1) əsas ad kateqoriyası; 2) köməkçi ad kateqoriyası. Əsas ad kateqoriyasına şəxs adı və soyad daxil olur. Dünya dillərinin antroponimik sistemləri bir-birindən fərqli cəhətlərə malikdir. Ona görə də, onların həm əsas, həm də köməkçi ad kateqoriyalarında müəyyən spesifik xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Şəxs adları ümumiyyətlə insan adlarının hamısını əhatə edir. Bu baxımından oğlun adı da, atanın adı da, babanın adı da şəxs adıdır. Lakin bir şəxsi tam adlandırma zamanı istifadə olunan ad strukturu ayrı-ayrı dillərdə fərqli formaları ilə diqqəti cəlb edir. Dilin şəxsi tam adlandırma strukturunu "şəxs adı kompleksi" anlayışı kimi qəbul etmək mümkündür. Azərbaycan dilinin müasir şəxs adı kompleksi şəxsin qadın və ya kişi olmasından asılı olaraq iki şəkildə ifadəsini tapır. Məsələn, *Anar Rəsul oğlu Rzayev, Fidan Afad qızı Qurbanova, Lalə Əkbər qızı Quliyeva, Nəsibə Əjdər qızı İbrahimova, Cəfər Əjdər oğlu Həmidov, Sənan Vəliş oğlu Babayev* və s.

Rus dilində şəxs adı kompleksi başqa formadadır. *İqor Efimoviç Anatolyev, Yuri İvanoviç Ryabov, Konstantin Aleksandroviç Nikolayev, Nina Aleksandrovna Avdeyeva, Larisa Yuryevna Borisova* və s. Ərəb antroponimiyasında şəxs adı kompleksinin strukturu daha mürəkkəbdir. Məsələn, *İzz ad-dın Abu-l-Həsən Əli İbn Mühəmməd ibn əl-Əsir, Sədr əd-din Ali əl-Hüsyen ibn Qasim, Əbu-l-Fərəc əbd ər Rəhman ibn əl-Cauzi əl-Müstəzəm* və s.

İngilis dilində şəxs adı kompleksi də çox mürəkkəb deyildir.

Şəxs adı kompleksinin əsas komponentləri ad, ata adı və soyaddan ibarət olur. Daha sadə quruluş ad və familiyanı özündə birləşdirir.

A.Abbasova əsas şəxs adlarından bəhs edərkən onu dörd yarımqrupa bölür: 1) birinci ad; 2) ata adı; 3) aralıq ad; 4) familiya. Müəllif şəxsin birinci adını izah məqsədilə mötərizədə "əsl, tam, başlanğıc, fərdi, birbaşa özünün" kimi sözlərini sadalayır. Belə çıxır ki, "birinci ad" terminin "əsl ad", "tam ad", "başlanğıc ad", "fərdi ad", "birbaşa özünün adı" sinonimləri vardır. Assosiativ olaraq "birinci ad" – "ikinci ad//sonuncu ad", "əsl ad" – "uydurma ad", "tam ad" – "natamam ad", "başlanğıc ad" – "sonrakı ad", "fərdi ad" – "ümumi ad", "birbaşa özünün adı" – "başqasının adı" formalı qarşılaşdırmalar aparmaq imkanı yaranır. Belə qarşılaşdırma doğuran səbəblər antroponimlərin əsas adlar sisteminin ayrı-ayrı dillərdə fərqli forma və cəhətlərinin mövcudluğu ilə bağlıdır. Bütün bunlar ekstralinqvistik və etnokulturoloji amillərlə bağlıdır. Bəzi xalqlarda şəxsi adlandırma yaşdan şərti asılı olursa, digər xalqlarda yaş nəzərə alınmır. İkinci adın verilməsi dini mərasimlə əlaqədar ola bilir. Məsələn, xaç suyuna çəkmə zamanı advermə adəti belə səbəb sayıla bilər. Ümumiyyətlə, antroponimika terminologiyasında "şəxs adı" termini rəsmi və qeyri-rəsmi fərdi adların hamısını bildirir.

Qədim dövr nəzərə alınmazsa, hər bir xalqda adların rəsmiləşdirilməsi müəyyən bir zaman kəsiyində formalaşmışdır. Hazırda dünya miqyasında insanların rəsmi fərdi adları vardır. Qeyri-rəsmi adlar isə ayrı-ayrı xalqlarda müxtəlif səbəblərlə, daha çox etnokulturoloji amillərlə bağlı yaranmışdır və onların xeyli sayda formaları vardır. Müxtəlif qeyri-rəsmi ad növləri ayrı-ayrı xalqlardakı belə ad formalarının bəzən hamısını əhatə edir, bəzən isə yalnız bir xalqın şəxsi adlar sistemindəki formalarını birləşdirir. N.V.Podolskaya şəxs adlarının aqioqrafik (təqvim), apotropeik, auqmentativ, hipokoristik, diminutiv, dinastik, əlavə, qoruycu, konfirmatsion, xaç, əzizləmə, kanonik, qeyri-kanonik, aldadıcı, peyorativ, ailə, tac, kilsə və s. növlərini sadalayır. Bu sadalanan ad növlərindən bəziləri şəxsin rəsmi adı da ola bilər. Məsələ ondadır ki, rəsmi və qeyri-rəsmi adların dəqiq sərhədi yoxdur. Bir şəxsin qeyri-rəsmi adı, başqa bir şəxsin rəsmi adı kimi qeydə alına bilər. Adın birinci, ikinci və s olması da rəsmi və qeyri-rəsmi adların olmasından qaynaqlanır. Ailə uşağa rəsmi olaraq bir adı qoya bilər, ancaq ailə üzvləri onu başqa adla çağıra bilərlər. Danışıq dilində yaxın adamların qısaldılmış, əzizləmə və s. tipli qeyri-rəsmi adlardan istifadə etməsi geniş yayılmışdır. Müxtəlif xalqlarda bu cəhət özünü fərqli şəkillərdə göstərir. Bədii əsərlərdə insan həyatı, məişəti, münasibətləri və s. təsvir olunduğundan belə əsərlərin personajlarının həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi adlarından mətndə istifadə olunur.

İngilis dilində "şəxs adı" kateqoriyasının vahid terminoloji qarşılığı yoxdur. Həmin anlayış ingilis dilində *baptismal name, christian name, first name, given name* və *personal name* termin-söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Bu, dildə *forename* və latın mənşəli ***prename*** (ABŞ-da) "familiyadan qabaq gələn ad" mənasında istifadə olunur. "Baptismal name" və "christian name" terminləri dini adqoyma mərasimi ilə bağlı meydana çıxmışdır. Azərbaycan dili üçün "familiyadan qabaq gələn ad" ("forename" və ya "prename") səciyyəvi deyildir.

Qədim ingilis adları apelyativ leksikadan və ləqəblərdən az fərqlənir. Anqlosakslar və digər qədim german qəbilələrində fərdə, adətən, bir ad verilmişdir. Belə adlar ya sadə birmənalı (Froda – müdrik; Wulf – canavar) və ya ikitemalı mürəkkəb (Eadgar – əmlak+nizə) olmuşdur. Sadə adları tədricən mürəkkəb, ikikomponentli adlar əvəz etmişdir. XII əsrdə, demək olar ki, sadə adlar ingilis şəxs adları sistemindən çıxmışdır.

Qədim ingilis adlarından bəziləri mürəkkəb söz şəklindədir. Lakin kompozitin mənası onun komponentlərinin mənalarının toplanması ilə formalaşmır. Məsələn, wigfrith – mübarizə, mübahisə, münaqişə; müharibə+sülh; təhlükəsizlik, sığınacaq. Qədim ingilis mürəkkəb adlarının digər bir qismi qeyri-idiomatik mürəkkəb sözlər olub mənaları asan başa düşülür. Məsələn, Acthelstan – xeyirxah; əla, gözəl+daş.

S.V.Perkas ingilis şəxs adlarının əsas xüsusiyyətlərini izah edərkən onların orfoqrafik xüsusiyyəti kimi böyük hərflə yazılışını, qrammatik xüsusiyyətlər kimi şəxs adlarının artiklsiz işlənməsini, şəxs adlarının məhdudlaşdırıcı modifikator qəbul etməsini, referensial xüsusiyyət olaraq adların ayrı-ayrı şəxslərə aid olub fərdiləşdirici və ya differensiallaşdırıcı rol oynadığını, semantik xüsusiyyət kimi isə şəxs adlarının adlandırdığı obyektə heç bir keyfiyyət əlavə etmədiyini qeyd etmişdir.

İngilis dilindəki mürəkkəb adların komponentləri qədim ingilis sadə adlardan təşkil olunmuşdur. Anqlosakslar adların sehrli qüvvəsinə inanmış və advermədə müsbət məna üzrə motivləşdirməyə üstünlük vermişlər. İngilis ad sistemində beorht – parlaq,

işıqlı, ziyalı; beorn – insan, əsgər, qəhrəman; eald – köhnə, qədim; gar – nizə; gifu, gyfu – hədiyyə, bəxşiş, ənam; god – yaxşı, xeyirxah, faydalı, bacarıqlı, əmlak; gold – qızıl; maere – şöhrətli, məşhur; raed – məsləhət, həll; rice – nəhəng, varlı, hakimiyyət; sae – dəniz, göl; sige – qələbə, uğur; stan – daş; sunu – oğul, övlad, varis; weard – mühafizə, müdafiə, arxa, lord; wine – dost, müdafiə; wulf – canavar kimi qədim ingilis sözləri işləkliyi ilə seçilmişdir.

Soyadlar (familiyalar) şəxsin hansı ailəyə, nəslə mənsub olduğunu bildirir. Bu baxımdan soyadlarına bəzən nəsil adları da deyilir. Soyadlar da müəyyən zərurət əsasında yaranmışdır. Şəxsin soyadı daha rəsmi səciyyə daşıyan vahiddir. İctimai-tarixi kateqoriya kimi soyadlar cəmiyyətin müəyyən inkişaf tarixində meydana gəl-mişdir.

Soyadların mənşəyi qədim olsa da, İngiltərənin və Şotlandiyanın bir çox əyalətində nəsil soyadlarının möhkəmlənməsi adətən XVII əsrin əvvəllərinə aid edilir.

Müasir ingilis dilində soyadların tədqiqi onu söyləməyə əsas verir ki, soyadlar araşdırılan zaman daha çox onların əsasında duran ləqəblərin etimologiyası diqqət mərkəzində olmalıdır. Odur ki, ingilis dilində soyadları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq lazımdır: a) antroponimik (genealoji, patronim) soyadlar; b) yaşayış yeri ilə bağlı (lokal) soyadlar; c) peşə sahəsi ilə, məşğuliyyətlə əlaqədar (sənətkarlıq, vəzifə) soyadlar; ç) təsviri soyadlar.

İngilis dilində yerli (lokal) soyadlar ingilis soyadlarının təxminən yarısını əhatə edir və geniş yayılmış soyadlar qrupu hesab edilir. Bu qrupda əsasən ləqəblərin rolu daha böyükdür. Bu səbəbdən ingilis dilində soyadları aşağıdakı yarımqruplara ayırmaq olar: 1) Ləqəblərlə bağlı yaranan soyadlar. Bu soyadlar onu daşıyan şəxsin harada doğulduğunu, yaşadığı şəhəri və ölkəni göstərmək, onun haqqında məlumat məqsədi daşıyır. Məlum olduğu kimi, erkən dövrlərdə Birləşmiş Krallığa İngiltərə, Şotlandiya, Uels və İrlandiya dövlətləri daxil idi. Əhali həmin regiona köç edən zaman orada köçkünlərə xas danışıq formaları da müəyyən qədər üstünlük təşkil etməyə başlamışdı və bu da nəticədə köçkün əhalinin soyadı kimi formalaşdı. Məsələn: Scott, England, İngle və s. 2) ikinci yarımqrupa topoqrafik cəhətdən nisbətən gözəl yerləri özündə yaşadan ləqəblərdən yaranan soyadlar daxildir. Məsələn: Fell, Brook, Hill, Dale və s. Araşdırmalar da göstərir ki, ingilisdilli soyadların əksəriyyəti "son", "mac", "fils" (hər üçü "oğlu" mənasındadır) ünsürləri ilə düzəlir. Məsələn: Davidson, Conson, Adamson, Mac Cartie, Mac Adam, Mac Caul, Fils-Hugh və s. Bəzi soyadlar isə *-kin, -cock(-cok), -ot/et, -el* kimi əzizləmə və kiçiltmə məzmunu yaradan şəkilçilərlə düzəlir: Burdekin, Brunel, Cavel, Basset və s.

Cock, Cocks şotland əsgərlərinin, Taffy Uels sakinlərinin, Mick, Raddy isə irlandların ümumiləşdirilmiş ləqəbidir. Yankee ABŞ-da yaşayanların ləqəbidir.

Məktəbli ləqəbləri də geniş yayılmışdır. Bu ləqəblərin əksəriyyəti az və ya çox dərəcədə gülməli xarakterlidir. Məsələn, gonbul məktəblini Balonn, Falstaff, Fat Belly, Porky, Tank; arıq oğlanları isə Broomstick, Matchy, Needles, Lanky və s. ləqəblərə çağırırlar. Ucaboylulara Lofty deyə müraciət edirlər.

Şəxslərə bəzən ənənəvi ləqəblər də verilir. Belə ki, məktəblilər arasında bu növ ləqəblərdən Chuck, Derek – Dekker; Maurice – Mogga, Michael – Spike və s. geniş yayılmışdır.

Bədii əsərlər insan həyatının müxtəlif məsələlərini təsvir və tərənnüm edir. Bu hadisələrdə müxtəlif sosial statuslu və müxtəlif yaş kateqoriyalarına məxsus adamlar

iştirak edir. Nəticədə bədii əsərdə surətlərin adlandırılmasında da spesifik cəhətlər aşkara çıxır. Müəllif personajı adlandırmanı motivləşdirir və adı intensional praqmatik potensialla zənginləşdirir. Antroponimik kateqoriyanın bütün vahidlərindən bədii əsərdə istifadə olunur. Bədii əsərlərdə istifadə olunan antroponimik kateqoriya vahidlərindən adlar daha yüksək tezliklə işlənir.

İngilis romanlarında ləqəbin personajın məşğuliyyət növünə, xarici görünüşünə, xarakterinin xüsusi cəhətlərinə, geyiminə, saçına, bədən hərəkətlərinə və s. verilməsi müşahidə olunur.

İngilis şəxs adlarının morfoloji əlamətə görə təsnifində kişi və qadın adları makrosiniflərinin hər birinə üç qrup daxil olur: 1) tam adlar; 2) hipokoristik və ya kiçildilmiş adlar; 3) diminutiv (əzizləmə-kiçiltmə mənalı) adlar.

Belə bir fikir vardır ki, hipokoristik və diminutiv adlar derivat adlar kimi qruplaşdırılsın. Onda təsnif tam və derivat adlar səviyyəsində aparılır.

Şəxs adlarının fonoloji və morfoloji əlamətlər üzrə təsnifini aşağıdakı kimi vermək olar:

1. Tam şəxs adları – Frederick, Bertam, Emily, Devorah.

2. Tam şəxs adlarının variantları – Frederic, Fredric, Frederick.

3. Tam adların derivatları:

a) hipokoristik adlar – Fred, Bert, Em, Dev və s.

b) diminutiv adlar – Freddy/Freddie, Emmie/Emmy.

Semantik əlamətə görə ingilis ləqəblərini üç əsas sinfə bölürlər: 1) toponimlərdən düzələnlər, 2) antroponimlərdən düzələnlər, 3) ümumi isimlərdən (toponimik və antroponimik). Birinci sinfə daxil olan antroponimlər yer adlarından düzəlir. Bura qraflıq, əyalət, şəhər, kənd, meşə, çöl, təpə, dağ və s. adlar aiddir. Məsələn, Richard de Cestersir –Cheshire, Rogerus de Berchelai – Berkeley, Berkley. İkinci sinifdə ləqəb şəxs adı və onun derivatları, şəxs adları və onların derivatlarının qohumluq terminləri (oğul, qız, qardaş, bacı, nəvə və s.) ilə birləşmələri əsasında formalaşır. Belə ləqəblərdə sume (orta ingilis), sone – oğul, latın filius, köhnə fransız (le) fiz, fitz – oğul qohumluq terminə daha çox rast gəlinir. Məsələn: Aelfi Aelwines sunu; Goduine Aelfuini filius – Alwin; Richard le Fitz Coon; Henry Fitzwillion; Arnold Williamsone – William; Fitzwilliam, Williamson və s.

Ümumi antroponimik və toponimik isimlərdən düzələn ləqəb epitetlərdə saqqal, keçi, dəmirçi, baron, cəsur, vəhşi kimi apelyativlər işlənir. Məsələn, Lefiune Barun, Geoffrey le Barun; Cohn Baron – Baron, Barron; Uluricus wilde; Henry le Wylde – wild, Wilde və s.

Ləqəb-epitetlərin özü də yarımqruplara bölünür: a) adlandırılanın xarici görkəmi ilə bağlı olanlar; məsələn, Thomas Blac; Geoffrey Bunch; b) adlandırılanın davranışı xarakteri, mənəvi keyfiyyətləri ilə bağlı olanlar; məsələn, Robert le Cureis; Henry Brag, Hugh Bullaur; c) adlandırılanın heyvan və bitkilərə oxşarlığı ilə motivləşənlər; məsələn, William Bulloc, Geoffrey Poppy, Richard Starling və s.; ç) adlandırılanın peşəsinə işarə edənlər; məsələn, William the Floutere, Richard le Sveivein və s.

İngilis familiyalarını tərkib komponentinə görə əsas üç qrupa ayırmaq olar: 1) toponim əsaslı; məsələn, Bradley, Ford, Everest və s.; 2) antroponim əsaslı: Adam, Brian, Robins və s., 3) ləqəb əsaslı: Longman, Peacock, Young və s.

Bununla ingilis antroponimikasında yuxarıda qeyd olunan üç qrupdan heç birinə

uyğun gəlməyən xeyli sayda familiyalar vardır. Məsələn, Bailey, Beard, Cain, Clare, Dean, Fell və s. Antroponim əsaslı familiyalar patronim və matronim əmələ gətirən affiksal morfemlər işlənir. İngilis-son və (e)s formantları patronom (dickson, Dicks, Hughson, Hughes), az hallarda matronim (İbson, İbbs, Magson, Maggs və s.).- son formantı adlandırılan şəxsin kimin oğlu olmasını göstərir.

Kişi adları ilə düzələn familiyalarda -(e)s formantı cəm şəkilçisi kimi çıxış edir. Bankes, Dales. Prefiksal formantlar yalnız patronim düzəldir. Məsələn, Qall Mac – oğul, Mac Kay, Mac Nab və s.; Irland O – övlad, oğul; O Cleary, O Dowd; valliy ar-(r-), ab-(b)-oğul; Apsimon, Penry, Abadom, badom və s.; qədim fransız fiz – orta ingilis fiz – müasir ingilis – fitz – oğul; Fitz gerald, Fitz Walter və s.

Ad, familiya və ləqəblərin bir-biri ilə sıx qarşılıqlı bağlılığı aşkardır. Şəxs adlarının əksəriyyəti ingilis antroponimikasında familiyaların əsasında durur. Məsələn, Cohn – Cohns, Cohnes, Cohnson; Richard – Dick – Dicken – Dickens və s. Bir sıra ad və familiyalar fonetik və morfoloji cəhətdən üst-üstə düşərək omonim antroponimlər yaradır: Adam, Andrew, Arnold, Arthur, Henry, Cames, Lewis və s. İngilis şəxs adları nomenklaturası familiya əsasında düzəlmiş neologizmlərlə zənginləşir: Dradley, Traham, Howard, Shirley, Sinclair və s.

Şəxs adları və familiyaların ingilis antroponimikasında bir-birinə belə sıx qarşılıqlı nüfuz və qarşılıqlı təsir etməsi onları ayırmaqda çətinlik yaradır. William Henry, Henry Cames, Augustus Thomas, Cames Henry Thomas tipli şəxs adları kompleksində familiyanın son mövqedə durması onu ayırmağa əsas verir.

Familiya fərdin müəyyən ailəyə, nəslə mənsub olduğunu göstərmək üçün onun əsas adına əlavə olunan addır. Əsas ad fərdi antroponim, familiya isə, ailə üzvləri üçün ümumi olduğundan qrup antroponimi hesab edilir.

Təxəllüslər də çox geniş yayılmış köməkçi ad kateqoriyalarından hesab edilir. Təxəllüslər antroponimikada uydurulmuş ad olmaqla, insanın əsl adı ilə yanaşı işlənir və hətta yeri gəldikdə onu əvəz edə bilir.

Miriyeva Mətanət Böyükkişi qızı, müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: metanet.miriyeva@mail.ru

XARİCİ DİLDƏ LAYİHƏLƏRİN HAZIRLANMASI

Dövlətimiz böyüməkdə olan nəslin təlim və tərbiyəsinə, onun hərtərəfli inkişaf etdirilməsinə və əmək fəaliyyətinə hazirlanmasına, elmi-texniki və əxlaqi-etik biliklərə dərindən silahlandırılmasina böyük əhəmiyyət verir. Cəmiyyətimiz üçün hərtərəfli bilikli kadralar tərbiyə edib yetişdirmək bizim ümdə vəzifəmizdir. Təhsil və tərbiyə o qədər mürəkkəb, o qədər çətin bir prosesdir ki, onun öhdəsindən gəlmək hər adama müyəssər olmur. Evdə ata və ana, işdə vəzifəli şəxslər, kollektivin bütün üzvləri həm təlim,həm də tərbiyə ilə ciddi məşğul olmalılar. Tərbiyə və təlim qarşılıqlı vəhdətdə olduğundan bu qanunauyğunluqların hər biri dərsə aiddir.Təlim-tərbiyə işlərinin yüksək səviyyədə və müasir tələblər əsasında olması dərslərin düzgün və planlı təskilindən çox asılıdir. Müasir dövrün əsas meyarlarından biri də zamanla ayaqlaşmaq, dünyanın

inkişaf sürətinə uyğunlaşmaq, necə deyərlər, zəmanədən geri qalmamaqdır. Sərhədlərin şərti xarakter daşıdığı, dillərin, mədəniyyətlərin qaynayıb qarışdığı, miqrasiya proseslərinin intensivləşdiyi, müxtəlif dillərdə danışan insanların qarşılıqlı ünsiyyətinə daha çox tələbat duyulduğu yeni dövrdə insanın ən azı 2-3, bəzən də daha çox dil bilməsi gündəlik zərurətə çevrilir. Almanların fikrinə görə, uşaqlar xarici dili lap kiçik yaşlarından öyrənəlidirlər. Bu artıq dünyada, xüsusilə Avropada adi prosesə çevrilmiş, hətta bu barədə müvafiq hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. 1997-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən dərc edilən "Xarici dili öyrənmənin ümumavropa təcrübəsi: öyrənmə, tədris və qiymətləndirmə" adlı sənəddə bu məsələ bir sual kimi qarşıya qoyulmuşdur. Həmin sənəddə (Common European Framework of Reference, CEFR) xarici dillərin öyrənilməsini səciyyələndirən sistem müəyyən edilmiş və dil öyrənmə təcrübəsinin qiymətləndirilməsinin milli sistemlərinin yaradılmasında istifadə üçün tövsiyə edilmişdir. Bu qaydalar dillərdən istifadənin təhlili və kateqoriya-laşdırılması üçün bir model hesab oluna bilər.Alman təhsil sisteminin imkanlarına dair ətraflı müzakirə sayəsində bu, 1990-cı illərin sonlarında cəmiyyətin diqqət mərkəzində olan bir mövzu idi. Məhz bu müzakirələrlə əlaqədar uşaq bağçaları mühüm dəyişiklik prosesindən keçdi və artıq tərbiyə ocağından təhsil ocağına çevrilmişdir. Bu tendensiya son illərdə respublikamızda, xüsusilə Bakıda özəl bağçalarda da müşahidə olunmaqdadır. 2004-cü ildə Almaniyada "Uşaq bağçalarında erkən yaşlarında təhsil haqqında federal torpaqların ümumi çərçivə qanunu (Gemeinsame Rahmen der Lander für die frühe Bildung in Kindertageseinrichtungen)" qəbul olunmuşdur. Lakin bu qanunda xarici dilin erkən yaşlarda öyrənilməsinə deyil, yalnız interkultural təhsil məsələlərinə toxunulmuşdur. Alman uşaq bağçalarında artıq bu gün xarici dillər oyunlar vasitəsilə aşılanır və pedaqoqların, tərbiyəçilərin xarici dil dərslərini uşaqlara təbii üsullarla keçməsinə yardım edən çoxsaylı dərsliklər mövcuddur. Xarici dilin öyrənilməsi prosesi uşaqlara zövq verməlidir, əyləncəli olmalıdır, yaradıcılığın və müxtəlif bacarıqların inkişafı üçün əlverişli mühit yaratmalıdır. Xarici dillərlə erkən yaşlarda tanış olmaq özü üçün yeni bir dünya kəşf etmək, sərhədləri aşmaq və bu "YENİ"liklə qovuşmaqdır.

Uşaqların zehni yeni dili və yeni mədəniyyəti mənimsəməyə həmişə hazırdır. Həm valideynlər, həm də tərbiyəçilər uşaqların bu qabiliyyətinə müsbət yanaşdıqda nəticə çox yaxşı ola bilər. Çünki uşaqların xarici dillə ilk təması və ilk dəfə təmasda olduqları yeni mühit onların davamlı öyrənmə prosesinə hazırlığının əsasını təşkil edir və bəlkə də, gələcəkdə, ümumiyyətlə, xarici dilin öyrənilməsinə olan münasibətinin əsasını təşkil edir. Bu o deməkdir ki, dərs metodları uşağın yaşına uyğun, uşaqların oyunlara və fiziki aktivliyə meylləri nəzərə alınmaqla seçilməli və bununla da məktəbdə keçirilən dərslərdən fərqlənməlidir.Hər hansı dövləti dünyada tanıtmaq həmin dövlətin başçısının həm də şəxsi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bununla yanaşı, etiraf etmək lazımdır ki, müasir dünyada xarici dilləri bilmək hər kəs üçün əlavə üstünkük də gətirir. Azərbaycan Prezidenti Ilham Əliyev doğma Azərbaycan dilindən başqa rus, ingilis, fransız, türk dillərini də gözəl bilir. İmperator II Yekaterina dogma alman və rus dillərindən başqa daha üç dildə danışırmış. Proletariatın dahi rəhbəri hesab olunan Vladimir İliç Lenin alman və fransız dillərində sərbəst danışıb. Bu dilləri gimnaziyada öyrənən Lenin əlavə olaraq latın və yunan dillərini də bilirmiş. Lenin alman dilini mü-

kəmməl bilirdi: o, uzun müddət İsveçrə, Avstriya-Macarıstan və Almaniyada yaşamışdı. Burada fəal siyasi fəaliyyətlə məşğul olub, mühazirələr oxuyub, məruzələr və siyasi çıxışlar edib. O, fransız dilində də oxumağı və yazmağı bacarıb, fikrini sərbəst şəkildə ingiliscə də ifadə edirmiş. Proletariatın dahi rəhbəri ingilis dilini də sərbəst öyrənibmiş. O, amerikalı attaşe, polkovnik Robinson və britaniyalı konsul Lokkartomla tərcüməçi olmadan danışa bilib. İtaliya qəzetlərini oxuyurmuş. Müstəqil dövlətimizin dünya xalqlari ilə əlaqəsi genişlənməkdədir. Buna görə də dil öyrənmək çox vacibdir. İmperiyanın dövründə biz xarici aləmlə əlaqələrimizi yalnız və yalnız rus dili vasitəsilə qururduq. İndi isə vasitəçi olmadan dünya miqyasına çıxmaq istəyirik. Göstərilən dillər üzrə geniş profilli kadrlar hazırlamaq niyyətimiz öncə bu deyilənlərlə bağlıdır. Pedaqoji şöbələr isə məktəb müəllimləri hazırlayır, ona görə də onlar bu işin öhdəsindən gələ bilməz. German və roman dillərində danışan xalqların incəsənət və mədəniyyətini, tarix və coğrafiyasını, dil və ədəbiyyatını, adət və ənənəsini, siyasi və ictimai durumunu, iqtisadi vəziyyətini dərindən öyrənmək, xalqımızı bu sahələri əhatə edən informasiyalarla dolğun şəkildə məlumatlandırmaq, eynilə özümüz haqqında olanları obyektiv çatdırmaq bu ixtisasların qarşısında duran ümdə vəzifələrdən-dir. Yalnız belə olduqda biz müstəqilliyimizi yaşada bilərik.Gənclərimiz dillərin öyrənilməsinə genis yer verməlidir. Dilin əsas vəzifəsi ünsiyyəti təmin etmək, dil haqqında elmin də əsas vəzifəsi bunun mexanizmini açıb göstərməkdir.Düzgün, normaya uyğun gəlməyən danışıq ciddi əngəl törədir, bircə dil vahidinin yeri səhv salınanda ünsiyyət pozulur,nəzərdə tutulan iş baş tutmur, istehsalat dayanır, hərəkət iflic vəziyyətə düşür, hətta qarşısı alınmaz faciə baş verir. Müasir texniki avadanlıqlarda bir işarənin yeri tərs düşəndə hansı bədbəxt hadisələrin baş verdiyini təsəvvür etmək çətin deyil.

Dil insana öz davranışını və başqalarının davranışını öyrənməyə kömək edir. Dil və təfəkkürün əlaqəsi insana ruhunun açılmasına kömək edir.N.Xomski deyir ki, dil kompetensiyadır və kompeten siyanı həyata keçirmək vasitəsidir (Performanz) İngilis alimi Qardinerə görə speech bütün dil fəaliyyətini əks etdirir, language isə danışıqda özünü büruzə verən həm bilikdir, həm də elmdir. Qrammatikada ümumi sistem və struktur, ritorikada isə necə danışmaq qaydalarından söhbət gedir. Danışıq yalnız bir dil daxilində seçmə azadlığına malikdir. Bir dildən kənara çıxmaq başqa bir dilin sisteminə keçmək deməkdir. Konkret bir dil dilin müəyyən vəziyyətidir. Yəni onun sinxron durumudur. Bu mənada bir dilin tədqiqi həmin bu vəziyyət çərçivəsində olmalıdır. Dilin konkret bir zaman kəsiyində durumu onun sistemini əks etdirir. Dilin fonetik, qrammatik sahələrinə çox diqqət yetirməklə yanaşı, həm də yazı vərdişlərinə yiyələnməlidirlər. Eləcə də hansisa hadisəni nəql etməyi, müza kirə etməyi, məktub yazmagı bacarmalıdırlar. Sadə və geniş cümlələr qurmagı, söz sıralamagı, cümlə üzvlərinin istifadə qaydalarını bilməli və təkmilləşdirməlidirlər. Tələbələr leksik material əsasında sadə, cümlənin intonasiyaya görə növlərini bir-birindən ayırmağı bacarmalıdırlar. Şifahi nitqdə qısa dialoq və söhbətlər qurmaq tələbələrin şifahi nitq vərdişlərinə yiyələnmələrinə gətirib çxarır. Tələbələr həm də tanış olmayan mətnin məzmununu danışmağın, qəzet materiallarından tərcümə etməyin, sərbəst mövzu yazmağın gələcəkdə öz ingilis dillərini mükəmməlləşdirmələrinə gətirib çıxara biləcəyini dərk etməlidirlər. Ingilis dilini mükəmməl öyrənməklə yanaşı dinləmə, anlama vərdişlərinə

də yiyələn məlidirlər. Oxu vərdişləri də nitqin səlis inkisafına kömək edir. Tələbələr dərsdə oxuduqları, eşitdikləri mövzular barədə söhbət etməyi bacarmalıdırlar. Oxunan sözlər fonetik cəhətdən düzgün tələffüz edilməlidir. Belə ki, elə sözlər vardır ki, onları isim kimi tələffüz edərkən vurğu bir səsin üzərində, fel kimi tələffüz edərkən başqa bir səsin üzərində dayanir.

Təlimdə müəyyən məqsədlərə çatmaq üçün təlimin metodlarından istifadə edilir. Müəllimin metodu tədris metodu, şagirdin fəaliyyəti isə öyrənmə metodudur. Müəllim və şagirdlərin birgə fəaliyyəti ilə bağlı olan metodları təlim metodları kimi işlətmək lazımdır. Təlim prosesini aktivləşdirmək məqsədi ilə şagirdlərin düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək lazımdır. Təlim metodları strukturunda fəndləri də fərqləndirmək lazımdır. Şagirdləri öyrənməyə cəlb etmək və onlarda maraq yaratmaq məqsədi ilə müəllim müəyyən metod, texnika və proseduralardan istifadə etməlidir. Şagirdləri, xüsusilə də qrammatikanı öyrənmək üçün onların qavramasını nəzərə almalıdır. Öyrənmək və ya öyrətmək olduqca sadə görünə bilər, lakin o zaman həm yaş faktoru, həm də qavrama nəzərə alınmalıdır. Dil öyrənilməsi zamanı şagirdlərin fərdi və psixoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Dilin leksika, qrammatika və fonetika olmaqla üç aspekti vardır. Dil dərslərinin səmərəli öyrənilməsində, mənimsənilməsində onun hər üç aspekti nəzərə alınmalıdır. Ümumtəhsil müəsissələrində dilin tədrisi qrammatik aspekt əsasında digər aspektlərin öyrədilməsi ilə müşahidə olunur.

İngilis dili şagirdlərə dörd növ bacarıqların aşılanmasını üzərində tədris olunur: danışıq (speaking), dinləmə (listening), oxu (reading) və yazı (writing) bacarıqları. Bütün bu bacarıqlar şagirdlərə bilik əsasında tədris olunur.

19-cu əsrin ortalarında qrammatika-tərcümə metodu dil müəllimləri və tədqiqatçılar tərəfindən sorğulanmağa başlanıldı.Tədqiqatçılar insanların xarici dilin təsirinə məruz qalmaqla, sözlər və onlar arasında məna əlaqəsi yaratmaq yolu ilə dili öyrənə bildiklərinə inanırdılar. Metodistlər ünsiyyətin, şifahi nitq və anlama bacarıqlarının vacibliyini vurğuladılar. Beləliklə, qrammatika-tərcümə metodunun yalnız qrammatik qaydaların əzbərlənməsi və tərcümə bacarıqlarının inkişafına yönəlməsi, anla ma və danışma bacarıq larına diqqətin ayrılmasına və bu kimi bir sıra mühüm çatışmazlıqların oldu ğu nəzərə alınaraq bu metoddan imtina edilir. Bununla da müəllimlər öz diqqətlərini dinləmə və ün siyyət bacarıqlarının inkişafına xidmət edən "birbaşa metod"a [3, s.62] yönəltməyi qərar verdilər. Tərcümə metodunun tədris olunmasında əsas məqsəd düzgün qrammatik biliyin və tərcümə bacarıqlarının yüksək səviyyədə inkişafına nail olmaqdır.

Qrammatika-tərcümə metodunun dil dərslərində necə həyata keçirildiyinə dair aşağıdakı bir nümunəyə diqqət edək. (Öyrənənlərin ana dilinin ingilis dili, öyrədilən xarici dilin isə fransız dili olduğu bir sinif təsəvvür edək). Müəllim (ingilis dilində) sinifdəki şagirdlərə fransız dilində olan bədii mətnin bir hissəsini oxumağı tapşırır. Hər bir şagird oxuyub bitirdikdən sonra müəllim mətnin həmin hissəsini fransız dilindəm ingilis dilinə tərcümə etməyi xahiş edir. Müəllim şagirdlərə ingilis dilində tərcüməsi qeyd olunmuş sözlərin siyahısını verir. Öyrənənlər mətni tərcümə etdikdən sonra müəllim onlardan əlavə sualları olub-olmadığını soruşur. Müəllim bütün sözləri tərcümə edir və bütün suallara ingilis dilində cavab verir. Daha sonra isə öyrənənlərdən oxu-

duqları mətnlə bağlı tapşırığı tamamlamağı tapşırılır. Suallar ingilis dilində olur və öyrənənlərdən də ingilis dilində cavab vermələri tələb olunur. Otuz dəqiq keçdikdən sonra müəllim ingilis dilində danışaraq öyrənənlərdən öz işlərini nəzərdən keçirməsini istəyir. Nəhayət, müəllim onlara sualları oxuyub ingilis dilində cavab vermələrini söyləyir. Dil öyrənənlər növbə ilə cavab verirlər. Dilin istifadəsi zamanı şifahi səriştəlik ehtiyacının yaranması, həmçinin qrammatika-tərcümə metodunun çoxsaylı çatışmazlıqları yəni bir metodun tətbiqini tələb edir. Beləliklə, təklif edilən yeni metod "birbaşa metod" adlanır. Başqa adla bu metod həmçinin "təbii metod" və yaxud "danışıq metodu" kimi də tanınır. Dillərin tədrisində təbii prinsiplərə əsaslanan L.Sössür, digər metodistlərin – C.Riçardz və T.Rocersin ideyalarından bəhrələnərək öyrənilməsi planlaşdırılan xarici dildə şifahi inteqrasiya metodundan istifadə etdi və dərs prosesini suallar əsasında təşkil etməyə başladı [2.24]. L.Sössür 19-cu ərşin 60-cı illərindən etibarən Boston şəhərində xarici dillərin tədris olunduğu yeni təlim ocağını açdı. Burada tədris prosesi zamanı təbii metodun tətbiqinə üstünlük verilirdi [4, s.11]. Sözügedən metod ona görə birbaşa metod adlanırdı ki, hədəf dil onu ana dilinə tərcümə etmədən birbaşa olaraq məna ilə əlaqələndirirlir. Birbaşa metod təhsilalanlarda ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Qeyd olunan metodun başqa bir məqsədi də öz növbəsində, istifadə edilmiş söz və onun əks etdirdiyi məna arasında qarşılıqlı əlaqəni təmin etməkdən ibarətdir. Qrammatikanın tədrisində induktiv üsulun istifadəsini nəzərdə tutan bu metodun tətbiqi zamanı dil öyrənən insanlar özləri qrammatik qaydaları müəyyən etməli idilər. Sinifdə tədris ancaq hədəf dildə aparılırdı və şagirdlərə yalnız gündəlik lüğəvi biliklər, cümlə qurmaq və cavab mübadiləsi ətrafında təşkil edilmiş kiçik intensiv siniflərdə diqqətlə pilləli şəkildə inkişaf etdirildi. Bu metodda müəllimin rolu sinif fəaliyyətini istiqamətləndirmək, şagirdləri dərsdə iştirak etməyə həvəsləndirmə, onlara daim suallar verərək, səhvlərini dərhal düzəltməkdir. Bu rolda, həqiqətən, ən vacib məqam, tələbələrin və müəllimlərin təlim prosesində tərəfdaş olmasıdır. Digər tərəfdən öyrənənin rolu qrammatika-tərcümə metodu ilə müqayisədə daha az passivdir. Burada, eyni zamanda öyrənənlər öz səhvlərini düzəldirlər. Onlara çox danışmaq lazım gəlir, deməli, onların ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı diqqət mərkəzin dədir. Gigər bir metod, yəni birbaşa metod güman edirdi ki, xarici dilin öyrənilməsi elə ana dilinin öyrədilməsidir ki, yəni öyrənənin xarici dillə yaxından tanış olması onu tam mükəmməl şəkildə onun şüurunda əks etdirir. Bu yalnız müəyyən bir nöqtəyə qədər doğrudur, çünki ikinci dil öyrənmə psixologiyası birincinin öyrənilməsinin psixologiya sından fərqlənir. 20-ci əsrin əvvəllərində birbaşa metod təbliğ edildi. Bu metodun düzgün prin sipə - xarici sözlərin obyektlərin özləri ilə birləşməsinə əsaslandığına inanılırdı. Hədəfə ən qənaətcil, ən sürətli çatan xarici dili təbii öyrənmə üsulu idi. Uşaq ilk dili öyrənmək məcburiyyətindədir, çünki istəklərini ifadə etmək üçün başqa bir effektiv yol yoxdur. İkinci dili öyrənərkən isə artıq uşaq eyni məcburiyyəti hiss etmir, çünki şagird bilir ki, o, lazım olan zaman öz ana dili ilə ünsiyyət qura bilər. Thomas R. Lounsburyə görə, uşaq dili öyrənmir,onu başqa bir şəkildə öyrəndikdən sonra qrammatika ona dogru addım atır və ona nə etdiyinin elmi təhlilini verir. 1930-cu illərdə xarici dillərin tədrisində bu metoda demək olar ki, müraciət olunmadı.

Şifahi yanaşma metodu müasir dövrdə çox istifadə olunmasa da digər metodların yaranması üçün mənbə rolunu oynamışdır. Bu metod sistemləşdirilmiş təlim əsasında tətbiq olunurdu. Şifahi yanaşmada şifahi nitqdən daha çox istifadə olunduğuna görə çox zaman bu metod birbaşa metodla qarışdırılır. Şifahi metod dilin aspektlərinin tədrisi zamanı biliklərin sistemli şəkildə öyrədilməsinə əsaslanır. Məhz bu xüsusiyyət onu birbaşa metoddan fərqləndirir. H.Palmer şifahi yanaşmanın banilərindən biri sayılırdı. O öz təlimlərini qrammatik nümunələr üzərində təşkil edirdi. İngilis dilini araşdıran H.Hornbi və H.Palmer kimi dilçi alimlər vacib qrammatik strukturları cümlələr şəklində, sistemli qaydada hazırlamışdılar. Əvvəlcə daha asan qrammatik qaydalar tədris olunurdu. Tədricən bu proses çətinə doğru davam edirdi. Ümumiyyətlə, struktural dilçilik hər bir dilin özünəməxsus strukturunun olduğu fikrini rəhbər tuturdu. F.Sössür struktural dilçiliyin banisi hesab olunurdu. Dilin struktur əsasında tədris olunması səmərəli bir addım hesab olunsa da, müəyyən çatışmazlıqlar da ortaya çıxırdı. Belə ki, bu yanaşmada bəzən biliklər müəyyənləşdirilib quraşdırılır və daha sonra asandan çətinə doğru sıralanırdı. Dil təlimində istifadə edilən digər bir metod audiolinqual metoddur. Onu bəzən birbaşa metod və yaxud şifahi metod kimi də adlandırırlar. İlk dəfə 1964-cü ildə N.Bruks tərəfindən hallandırılan bu metod dilin struktur əsasında öyrənilməsini nəzərdə tuturdu və biheviorist öyrənmə nəzəriyyəsinin ideyalarına əsaslanırdı. Audiolinqual metod xarici dil dərsində ana dilindən istifadə olunmasına icazə vermirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Veysəlov F.Y. (Veysəlli) Alman dilinin fonetikası. Bakı, Maarif, 1980, 192 s.
2. https://www.imdb.com/title/tt0743095/fullcredits
3. https://books.google.az/books?id
4. https://www.researchgate.net/publication/336617317_N_Xomski. Dil_v_təfəkkür.

Əliyeva Zabilə Səməd qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: zabila.aliyeva@gmail.com

DİL AMİLLƏRİ

Müasir qloballaşma şəraitində dilin inkişaf meyillərini şərtləndirən amilləri üzə çıxarmaq, onun təsir etdiyi faktorları müəyyənləşdirmək hər bir tədqiqatçıdan güclü bilik və bu məsələyə maraq kəsb edir. Bu baxımdan əminliklə demək olar ki, ölkəmizdə dil siyasətinə xüsusi diqqət yetirilir və bu amil ana dilimizin qloballaşma şəraitində hərtərəfli inkişafına geniş zəmin yaradır. Heç də təsadüfi deyildir ki, milli kimlik və hər bir azərbaycanlının milli-mənəvi dünyagörüşü və təbiəti Azərbaycançılıq ideologiyası əsasında, milli xarakter və dünyagörüşü ilə əlaqəli formalaşmışdır. Bu amil də müasir müstəqil Azərbaycanda Ulu öndər Heydər Əliyevin dahiyanə uzaqgörənliklə

müəyyənləşdirdiyi və bu gün Prezident İlham Əliyevin çağdaş dövrün tələblərinə uyğun inkişaf etdirdiyi dövlət dil siyasətinə əsaslanır. O da təsadüfi deyildir ki, bu gün ölkəmizdə hər kəs ünsiyyət, tərbiyə, təhsil və yaradıcılıq imkanlarını sərbəst, doğma ana dilində istifadə etmək hüququna malikdir. Bu siyasət imkan verir ki, Azərbaycanda dil amilləri daim nəzarətdə saxlanılsın, müxtəlif dillərin sərbəst və bərabər inkişafı təmin olunsun. Eyni zamanda, dilin qorunması və inkişafı ilə bağlı ünvanlı proqramlar həyata keçirilsin. Azərbaycanda dil amillərinin inkişaf tendensiyasının müasir qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğunlaşdırılması dili və kommunikativ enerji resurslarının potensialını təşkil edən bütün komponentlərin həyata keçirilməsi üçün müəyyən şərait yaradır.

Bununla belə, hesab edirik ki, müasir şəraitdə Azərbaycanda dil amilləri nəzərə alınmaqla və buna müvafiq elmi-nəzəri baxımdan əsaslandırılmış dil siyasətini obyektiv olaraq formalaşdırmaqdan ötrü gələcəyə istiqamətlənən mükəmməl bir konsepsiya hazırlanmalıdır. Həmin konsepsiya həm linqvistika elmini, həm dilin tədrisinin çağdaş səviyyəsini, həm də sosial faktorları, bununla yanaşı, dövlətin strateji maraqlarını nəzərə almalı, başqa sözlə, bu günün tələbləri ilə səsləşməlidir. Bu konsepsiya yaxın və uzaq gələcəyi də diqqətdə saxlamalı, dilimizin və dilçiliyimizin inkişafı haqqında müstəqillik illərində dövlətin qanun, sərəncam və proqramlarında əks olunan əsas tezisləri özündə ehtiva etməlidir.

Fikrimizcə, bütün bunlara nail olmaq üçün Azərbaycanda dil xəritəsi yaradılmalıdır. Çünki bu, qloballaşma şəraitində çox vacib məsələlərdəndir. Faktlara müraciət etsək bunun üçün münbit şəraitin olduğunu görərik. Məsələn, Azərbaycanın qonşuluğunda yerləşən Rusiya Federsiyasının Şimali Qafqaz və Dağıstan bölgələri müxtəlif dil zənginliyi və etnik dil müxtəlifliyi ilə fərqlənir. Onu da nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, mədəni-ticari əlaqələr orada yaşayan xalqlarla azərbaycanlılar arasında geniş yayılıb. Etnik dilin zənginliyi ilə seçilən Azərbaycanın Qax, Zaqatala, Balakən və sair bölgələrinin sakinlərinin də danışıq mədəniyyətinə bunlar təsirsiz ötüşmür. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir və təbii ki, ölkəmizin ərazisində bu dil əsas ünsiyyət vasitəsidir.

Azərbaycan dili həm də davranış dilidir. Ölkəmizin ərazisində məskunlaşmış etnik qruplar, sərhəd bölgəsində yaşayan xalqlar da Azərbaycan dilindən davranış dili kimi də istifadə edə bilərlər. Məsələn, Gürcüstanın Borçalı mahalında yaşayan azərbaycanlıların dövlət dili gürcü dilidir, orada Azərbaycan dili onların ana dili olsa da, ünsiyyətdə gürcü dili onlar üçün davranış dili kimi müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün etnik qruplar üçün Azərbaycan dili həm dövlət dilidir, həm də müxtəlif azlıqların nümayəndələri öz aralarında Azərbaycan dilindən davranış dili kimi istifadə edirlər.

Məlum olduğu kimi, qloballaşma prosesi tarixə daha yeni bir eranın başlanması kimi daxil olub. Belə bir şəraitdə inteqrasiya bir çox hallarda artan və genişlənən xətt üzrə baş verir. Bu gün başqa sahələrdə olduğu kimi, dil amillərində də əsas üstünlük vahid beynəlxalq dil olan ingilis dilinə verilir. Başqa cür ifadə etməli olsaq, müasir qloballaşma şəraitində amerikan-ingilis düşüncə tərzi və ingilis dili kommunikativ cəhətdən aktuallıq kəsb etməyə başlayır. Şübhəsiz, belə bir şəraitdə Azərbaycanda dövlət dili amilini daim diqqətdə saxlamaq tələb olunur.

Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamında deyilir ki, həyatın, varlığın forması olan dil amilləri, dil siyasəti Azərbaycanda yeni inkişaf pilləsinə qədəm qoymuşdur. Dil amilləri hazırkı qloballaşan dünyada dəyişkən xarakter daşıyır. Dünyada gedən inteqrasiya proseslərini nəzərə alsaq, Azərbaycanda gənc nəslə dil amillərinin əhəmiyyətinin aşılanmasının bu işin təkmilləşməsinə güclü təkan verdiyini görə bilərik. Qloballaşmanın indiki mərhələsində dilimizdə ənənə və yenilik özünü göstərməkdədir. Başqa sözlə desək, Azərbaycanda yeni dil siyasətinin təkmilləşdirilməsi sahəsində xeyli işlər görülür. Amma təəssüf ki, bəzən Azərbaycan dili xarici dillərin təsir dairəsinə düşərək böyük təhlükə ilə üzləşir. Bu baxımdan hesab edirəm ki, qloballaşma şəraitində dilimizin daha çox qayğıya və müdafiəyə ehtiyacı vardır. Ona görə də çalış-malıyıq ki, dilimizdə insan ölçüsü, insan amili qorunsun. Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir və həmin dövlətin ərazisində bu dil əsas ünsiyyət dilidir.

İnternet resursları və Azərbaycan dili xüsusi qanun və qaydalar ilə fəaliyyət göstərir. E-maillərin dili təkmilləşir. Mədəniyyətlər mühüm dil məkanında inkişaf edir. Bununla belə, Azərbaycanda yaşayan xalqlar öz dilini də qorumağa can atır və bu milli dilin etnosiyasi inkişafının gələcəyini və öz xalqının yaşayış ərazisindəki statusunun təmin olunmasına çalışır. Bu bölgələrdə aparılan dil siyasəti isə bir qədər kortəbii xarakter daşıyır. Dil haqqında proqramların tələblərində demokratikləşmə yolunda onların istəkləri, milli və bəşəri dəyərlərin qoruması kimi dəstək və konsolidasiya vardır. Hazırda Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikasının ərazisində hər bir xalqın dil suverenliyinin təmin edilməsi, milli dilin tətbiqi dil siyasətinin siyasiləşdirilməsi və milliləşdirilməsi mühüm element kimi görünməkdədir. Ona görə də bu azlıqda yaşayan dillərin reytinqi xeyli azalmaq üzrədir. Bunun səbəbləri çoxdur (milli dildə dərsliklərin və digər tədris vəsaitlərinin olmaması, məktəblərin zəif resurs bazarı və s.). Bu səbəbdən də həmin ərazilərdə insanlar öz doğma ana dilinin mənimsənilməsinə heç bir maraq nümayiş etdirmir. Öz növbəsində, etnik və konservasiya parametrləri də doğma ana dilinin qorunması ilə bağlı formalaşır. Son illərdə dilin vəziyyətində əmələ gələn dəyişikliklər təhsil sisteminə, milli kimliyə və ana dilinin tanınmasına öz mənfi təsirini göstərir.Müstəqil Azərbaycan Respublikasında isə əksinə dil amillərinin vəziyyəti, dil situasiyası unikaldır. Bu səviyyəni qoruyub saxlamalı və daha da inkişaf etdirməliyik. Başqa sözlə, müasir dil siyasətinin bir xüsusiyyəti də çağdaş cəmiyyəti yeni reallıqlara uyğunlaşdırmaq üçün etnik dil və mədəniyyətləri də qorumağa imkan və şərait yaratmasıdır. Bu baxımdan dünyada gedən inteqrasiya prosesləri nəzərə alınmalıdır. Buna görə də müxtəlif lüğətlərin elektron versiyasının hazırlanması qloballaşma şəraitində Azərbaycan dilinin yad təsirlərə müqavimət göstərməsində həlledici qaynaq kimi dəyərləndirilə bilər. Beləliklə, Azərbaycanda dil amillərinin vəziyyətini təhlil edib öyrəndikdən sonra dil siyasətini də müəyyənləşdirmək mümkündür. Araşdırmalar göstərir ki, müstəqillik illərində Azərbaycan Respublikasında dil amilləri xeyli dərəcədə dəyişmələri ilə xarakterizə olunur. Sosial inkişaf zamanın dəyişdirilməsinə uyğun olaraq ictimai-siyasi dəyişikliklər həmin vəziyyətə də öz təsirini göstərir.

Dil amillərini qorumaq üçün görülən tədbirlər müəyyən edir ki, dil siyasəti səlahiyyətləri daxilində müxtəlif kommunikativ məqsədlər həyata keçirilir. Çoxmillətli

cəmiyyətdə yalnız dil siyasətinin xeyrinə işlər görülür. Müasir dil siyasətinin əsas xüsusiyyətlərindən biri çağdaş cəmiyyətin yeni reallıqlarına uyğunlaşmaqdır. Etnik dil və mədəniyyətləri qorumaq da qarşıda duran məsələlərdəndir. Bu baxımdan dünyada gedən inteqrasiya prosesləri nəzərə alınır, ölkədə gənc nəslin dil tədrisinin təkmilləşdirilməsi üçün ehtiyac olan işlər görülür. Dilimizin hüquqi, sosial-iqtisadi və mədəni statusu genişləndikcə o, ictimai funksiyaları da uğurla həyata keçirir, ana dilinin təhsili üçün bütün şərait yaradılır.

Beləliklə, Azərbaycanda dil hüquqlarının müdafiəsi və qorunmasını lazımi mədəni irsin bir hissəsi kimi qiymətləndirmək olar. Hökumət və qeyri-hökumət təşkilatlarının konstruktiv və ardıcıl işləri müasir dilimiz üçün bir şüurlu münasibətin formalaşmasını təmin etmiş, müstəqillik şəraitində öz xalqının milli mədəniyyətinə maraq, sosial proseslərin inkişafı Azərbaycanda da optimal və ahəngdar inkişafa yönəlmiş, yeni bir dil siyasətinin formalaşdırılması zərurətinə gətirib çıxarmışdır. Artıq bu prosesin real nəticələri özünü gündəlik həyatımızda göstərməkdədir.

Nadirli Rəxşəndə Fərrux qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: damla517@gmail.com

XARİCİ DİL ÜNSİYYƏTİNDƏ DİL MANEƏLƏRİ

Dünyadakı insanların çoxu ingilis dilində danışmır və ya istifadə etsələr belə, bu onların ikinci və ya üçüncü dilidir. Əgər danışan və qəbul edən eyni dil və sözlərdən istifadə etmirsə, ünsiyyətin mənası yoxdur. Başqasının başa düşdüyü sözlərdən istifadə etməmək ünsiyyəti təsirsiz edir və mesajın ötürülməsinə mane olur. Dil istənilən ünsiyyət üçün lazımdır, hətta nitq qüsuru olan insanlar da işarə dili ilə ünsiyyət qururlar. İnsanların bir-birinin dilini başa düşmədiyi vəziyyətlərdə ünsiyyət çətinləşir. Bir dildən istifadə edərək ünsiyyət qura bilməmək ünsiyyət üçün dil maneəsi kimi tanınır. Ünsiyyət insan həyatının ən vacib aspektlərindən biridir. Ünsiyyət insanların mesajları, məlumatı ötürmək və ya emosiyaları ifadə etmək üçün qarşılıqlı əlaqəsidir. Dil ünsiyyət prosesinin baş verdiyi vasitədir. Ünsiyyətdə dil şifahi ola bilər, yəni oxumaq, yazmaq və danışmaq üçün sözlərdən istifadə və ya şifahi olmayan, yəni işarələr, üz ifadələri və ya bədən dilindən istifadə olunur. Ünsiyyət vasitələrinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, mesajlar bəzən başa düşülmür və ya sadəcə olaraq səhv başa düşülür və ünsiyyətin gedişatına maneə olur. Təbii ki, buna səbəb olan bir çox faktorlar mövcuddur. Bu faktorların araşdırılması və müəyyən olunması çətin olduğundan müəyyən mənbələr tərəfindən göstərilən faktorlar müxtəlifdir. Buna görə də bu mövzuya yanaşma tərzimiz də müxtəlifdir. Bu mövzuya uyğun olaraq əsas faktorlar müəyyən olunmuş və qeyd edilmişdir. Ünsiyyətin gedişatına maneə yaradan bir çox faktorlar vardır. Bunlara xarici dilin özü, dialektlər, aksent, jarqon və arqo sözlər, qrammatika, sözün iki mənalılığı [2, s.150] daxildir. Danışanların heç birinin ünsiyyət qurmaq üçün ümumi dili olmadığı təqdirdə müxtəlif ölkələrin insanları arasında ünsiyyət çətinləşir. Xarici dilləri bilmək insanlar arasında adi təcrübə olsa da, bəzi dillərin insanlar tərə-

findən öyrənilməsi və ünsiyyət qurulması üçün hələ də əngəldir. Bir çox tərcümə proqramları internetdə mövcuddur. Lakin buna baxmayaraq deyimlər, ifadələr, atalar sözləri və eyhamlar kimi dillərin mədəniyyətə uyğun istifadəsini çatdırmaqda effektiv deyil. Məsələn, Amerikada əhali təkcə ingilis dili deyil, əksəriyyət ispan dilində danışır. Buna görə də eyni ölkəyə mənsub olunsa da, dil fərqli olduğundan insanlar birbirini başa düşmür. Dildəki fərq ünsiyyət üçün ən açıq maneədir, çünki iki fərqli dildə danışan iki insan bir-biri ilə ünsiyyət qura bilmir. Məsələn, bir amerikalı Çinə gedir. Bu şəxs Çin dilini başa düşmür və Çində insanların çoxu ingilis dilini başa düşmür. Beləliklə, insan danışdıqda, digər çinli onu başa düşmədiyi üçün ünsiyyət dəyərsizdir. Buna görə də, bu ölkədə effektiv ünsiyyət qurmaq üçün ikidilli və ya poliqlot olmaq lazımdır. Dialektlər dilin regional variantlarıdır və çox nadir hallarda yazılı yazıya malikdir. Dövlətin və ya ölkənin müxtəlif yerlərində yaşayan insanlar digər dillərin təsiri və ya müəyyən bir dilin tələffüzünün tədricən dəyişməsi nəticəsində rəsmi dilin regional müxtəlifliyini inkişaf etdirir və istifadə edirlər. Dialektlər baza ilə eyni dilə malik olsalar da, bir-birindən fərqlidirlər. İngiltərədə danışılan ingilis dilində 37 dialekt var İş yerlərində və ya tətbiq olunduğu yerdən uzaq ərazilərdə ləhcələrdən istifadə yanlış ünsiyyətə səbəb ola bilər. Dialektlər eyni zamanda kommunikasiya prosesini ləngidir və başa düşülməz hala gətirib çıxarır. Bəzən keçmiş dövr kitablarını oxuyarkən belə işlədilən dialektlərin mənanı başa düşülməz hala saldığını açıq formada görə bilərik [3, s.134]. Aksent də eyni zamanda ünsiyyət prosesini ləngidən faktorlardandır. Aksentlər dilin sözlərini tələffüz etməyin özünəməxsus üsullarıdır. İngilis dili standart qəbul edilən tələffüzdən başqa bir çox digər aksentlərdə danışılır. Fərqli bölgələrə və ya ölkələrə mənsub olan natiqlər öz dillərində olmayan bir dildə danışdıqda aksent yaranır. Xarici dildə sözləri necə tələffüz etmələrinə onların ana dili təsir edəcək. Bu, deyilənləri başa düşməkdə çətinlik yaradır. Eyni zamanda ingilis dilinin bir çox variantları mövcuddur. Bunlara amerikan, standart ingiliscə, Hindistan ingiliscəsi və avstraliya variantı daxildir. Bu aksentlərə nəzər saldıqda sözlərin müxtəlif aksentlərdə deyilərək kommunikasiya prosesinə mənfi təsir etdiyini müşahidə edə bilərik. Bu sözlərin həmin aksentlərdə tələffüz etmək və eyni zamanda öyrənmək belə çətindir. Məsələn, ingilis dili universal danışıq dili olsa da, hər bir ölkənin qəbul etdiyi aksentlər dünyanın hansı hissəsindən olduqlarını asanlıqla ortaya qoyur. Beləliklə, İngilis, Amerika, Afrika, Hindistan, Avstraliya, İrlandiya, Uzaq Şərq və s. kimi vurğuları tanıya bilərik. Amma bu, təbii ki, uzun və çətin bir prosesdir. Digər bir faktor isə jarqonlardır. Jarqon müəyyən bir peşəyə xas olan dil və ya sözlərdir. Ünsiyyət zamanı jarqondan həddən artıq istifadə etmək başa düşməyi çətinləşdirə bilər. Məsələn, bir həkim danışıq dilində belə öz sahəsinə aid olan terminlərdən və jarqonlardan istifadə edirsə, bu onun başa düşülməsini çətinləşdirər və ünsiyyət prosesində xoşagəlməz hallar yarada bilər. Arqo onunla tanış olan bir qrup şəxsə xas olan söz və ya ifadələrdir. Bu qeyri-rəsmi bir dildir ki, bir-biri ilə sıx bağlı olan bir qrup adamlar ortaq təcrübə və ya emosiyanı ifadə etmək üçün bədən dilindən istifadə edirlər. Bu, onunla tanış olmayan insanlar tərəfindən təhqiramiz hesab edilə bilər. Lakin digər ölkələrdə müasir dövrdə istifadə olunan arqoların istifadə tezliyi yüksəkdir və hal- hazırdada istifadə olunmaqdadır [2, s.201]. Natiqin söz seçimi onun biliyi və dili mənimsəməsinin nəticəsidir. Bununla belə, cümlələri tərtib edərkən və ya sözlərin çoxsaylı mənalarını və onların deyim və ifadələrdə

istifadəsini bilməklə diqqətli olmaq lazımdır. İdiomlar və ifadələr bir dil üçün xarakterik ifadələrdir. Onların çatdırdıqları məna ilə tanış olmaq və söhbətlərdə və yazılarda necə istifadə olunacağını başa düşmək üçün təcrübə və davamlı oxumaq lazımdır. Bu tip amil ünsiyyət prosesini daha uğurlu və keyfiyyətli edir. İdiomlardan əlavə kollokasiyalar da vardır ki, ünsiyyət prosesində daha çox istifadə olunur. Bu tip amillər dildə hazır formada olur və hazır formada da öyrənilməlidir. Effektiv ünsiyyət həm də dil istifadəçilərinin savad səviyyəsindən asılıdır. Yaponiya, Koreya və s. kimi Uzaq Şərq ölkələri ingilis dilindənsə öz ana dillərinə üstünlük verir və formal təhsillərini Mandarin və ya Hangeul dillərində davam etdirirlər. Beləliklə, onlar ingilis dilinə məhdudiyyət qoyur və az istifadə olunur. Bu, məhdud lüğət və ingilis dili ədəbiyyatının çox az oxunması ilə nəticələnir. Qrammatika dili öyrənməyin ən vacib hissələrindən biridir. Qrammatika sözlərin və cümlələrin yaradılması üçün əsas strukturları və qaydaları göstərir. Çox vaxt ingilis dilini öyrənənlər qrammatika haqqında bilməyə məhəl qoymurlar və ya əhəmiyyət vermirlər. Qrammatikanı bilmək ingilis dilini öyrənənlər üçün ingilis dilini təkmilləşdirməyə kömək edəcək ən vacib şeydir və qrammatika vasitəsilə onlar doğma danışan kimi danışa və ünsiyyət qura bilərlər. Lakin qrammatikanın düzgün formada istifadə edilməməsi ünsiyyət prosesini başa düşülməz edir və anlaşıqlı olmasına maneə yaradır. Əsasən zamanlar qrammatikanın çətin olan mövzularındandır və buda öyrənənlər tərəfindən gec öyrənilir. Bu proses onların ünsiyyətində daim maneələr yaradaraq , ünsiyyət prosesini anlaşılmaz edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1) DRURY, CG, & MA, J Language Error Analysis Report on Literature of Aviation Language Errors and Analysis of Error Databases, 2002.

2) LI, S, PEARSON, D, & ESCOTT, S. “Language barriers within primary care consultations: an increasing challenge needing new solutions.”, 2010, p.391.

3) JUREDDI, DN, & BRAHMAIAH, N., Barriers to effective communication, 2016, p.240.

Cəfərova Aytən Ələmdar qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: jafarova17@mail.ru

XARİCİ DİLİN İQTİSADİ YÜKSƏLİŞDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Tədqiqatçılar çoxdilliliyin iqtisadiyyat üçün faydalı olduğunu müəyyən ediblər. Fərqli dilləri fəal şəkildə inkişaf etdirən ölkələr daha uğurlu ixracatdan tutmuş daha innovativ işçi qüvvəsinə qədər bir sıra üstünlüklər əldə edirlər.

Bristol Universitetində Dil Tədqiqatları üzrə tədqiqatçı Gabrielle Hogan-Brun, iqtisadi artımı dil müxtəlifliyi ilə əlaqələndirən məlumatlara istinad edərək, "Dil genişmiqyaslı milli səviyyədə və kiçik müəssisələr səviyyəsində əhəmiyyətlidir" deyir.

Məsələn, İsveçrə ÜDM-nin 10%-ni çoxdilli irsinə aid edir. Ölkənin dörd milli dili var: alman, fransız, italyan və Romansh adlı qədim latın əsaslı dil.

Digər tərəfdən, Böyük Britaniyanın əhalisinin dil biliklərinin nisbətən zəif olması səbəbindən hər il ÜDM-nin 3,5%-i ekvivalentini itirəcəyi təxmin edilir.

Bu, qismən ona görə ola bilər ki, dillər ticarət əlaqələri qurmağa kömək edə bilər. İsveç, Almaniya, Danimarka və Fransada kiçik və orta şirkətlər üzərində aparılan araşdırma, dillərə daha çox sərmayə qoyanların daha çox mal ixrac edə bildiyini aşkar etdi. Çoxdilli kadrlara böyük sərmayə qoyan alman şirkətləri öz bazarlarına 10 ixrac ölkəsini əlavə ediblər. Daha az sərmayə qoyan şirkətlər müqavilələri əldən verdiklərini söyləmişdirlər [3].

Bir sıra araşdırmalar göstərir ki, dillər gəliri artırır. Floridada ispan və ingilis dillərində danışan işçilər yalnız ingiliscə danışanlardan ildə 7000 dollar çox qazanırlar. Kanadada aparılan bir araşdırmaya görə, ikidilli kişilər yalnız ingiliscə danışan həmyaşıdlarından 3,6%, ikidilli qadınlar isə 6,6% daha çox qazanırlar.

Bu sadalanan iqtisadi faydalardan əlavə, dillər bir ölkənin işçi qüvvəsinə daha incə və uzunmüddətli yollarla kömək edə bilər. Məsələn, çoxdilliliyin demensiyanın başlanğıcını gecikdirərək beyin sağlamlığı üçün faydalı olduğu sübut edilmişdir. Bu, həmçinin məlumatı cəmləmək və emal etmək üçün daha yaxşı bir qabiliyyətlə əlaqələndirilmişdir [2].

İqtisadi inkişaf beynəlxalq bazara çıxmaq və onu saxlamaq qabiliyyətindən, köhnə və yeni biznes tərəfdaşları ilə ünsiyyətdən asılıdır. Qloballaşma beynəlxalq bazarda rəqabət apara bilmək üçün əsas tələblər kimi müəssisələr, yəni işçilər üçün mədəniyyətlərarası yaxınlıq və yaxşı ünsiyyət bacarıqları baxımından yeni imkanlar və yeni tələblər gətirmişdirƏmək bazarının, işəgötürənlərin və müəssisələrin xarici dilləri - təkcə ingilis dilini deyil, həm də hazırkı və gələcək biznes tərəfdaşlarının dillərini bilən yüksək təhsilli kadrlara ciddi ehtiyacı var [1].

Beynəlxalq şəbəkələrin yaradılması prosesi beynəlxalq bazarda rəqabətin artması ilə əlaqələndirilir. Qlobal bazarda rəqabətə davamlı qalmaq üçün müəssisələr məhsuldarlığı artırmaq və yüksək ixtisaslı iş yerləri yaratmaq üçün davamlı səylər göstərirlər. Xarici dillər biznes strategiyalarının beynəlxalq həyata keçirilməsi üçün vacibdir. Bu, təkcə beynəlxalq şirkətlərə deyil, həm də hazırda beynəlxalq biznesin əhəmiyyətinə və imkanlarına daha çox cəlb olunan kiçik və orta müəssisələrə də aiddir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Breton, A., 1998, Economic Approaches to Language and Bilingualism, Department of Public Works and Government Services, Canada

2. Chiswick, B. & Miller, P., 2007, The Economics of Language: International Analyses, Routledge

3.https://www.researchgate.net/publication/348758972_DIL_SNAYESI_IMKANLAR_PERSPEKTIVLR_V_PROBLEMLR

4.https://socialsciences.uottawa.ca/economics/sites/socialsciences.uottawa.ca.economics/files/1206E.pdf

Rəcəbli Röya Sərdar qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: dreamistr96@gmail.com

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ NİTQ FƏALİYYƏTİNİN ƏLAQƏLİ TƏŞKİL OLUNMASININ LİNQVİSTİK ƏSASLARI

Müstəqil dövlət statusunu yenidən bərpa etdikdən sonra Azərbaycan Respublikasının multisahəli beynəlxalq əlaqələri davamlı olaraq inkişaf etməkdədir. Siyasi stabillik və sürətlənən iqtisadi inkişaf ictimai həyatın bütün sahələrində böyük dəyişikliklərin aparılmasına, genişmiqyaslı islahatların keçirilməsinə geniş imkanlar yaratmışdır. Bu yeniləşmə təhsil sisteminə də öz müsbət təsirlərini göstərir. Odur ki, mütəxəssislərin peşə hazırlığının ayrılmaz hissəsi kimi çox fərqli bir profildən və bir çox cəhətlərdən dil təliminin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, peşə məsələlərinin uğurlu həlli və xarici tərəfdaşlarla əlaqələrin genişləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bütün deyilənlərlə bilavasitə əlaqəli olaraq, müəllim peşəsinin nüfuzunun yüsəldilməsi istiqamətində ümumtəhsil müəssisələrinin pedoqoji heyəti üçün modul-kreditli və rəqabətəsaslı təlimlər sistemi tətbiq edilir. Ümumtəhsil müəssisələri və müəllimlər arasında davamlı rəqabətin gücləndirilməsi, innovativ fəaliyyətin stimullaşdırılması, qabaqcıl təcrübələrin tətbiqi məqsədilə təhsildə inkişaf və innovasiyalar üzrə qrand müsabiqələri keçirilmişdir.

Bu gün xaricə inteqrasiya etmək, eləcə də ölkə daxilində ünsiyyət kanallarının genişliyini təmin etmək üçün müxtəlif xarici dillər öyrənilir. Belə dillər içərisində ən geniş miqyasda istifadə olunan ingilis dilidir. Bütün dünyada milyonlarla insan ingilis dilini öyrənməyə və bu dildə ünsiyyət qurmağa can atır. Odur ki, xarici dildən ünsiyyət məqsədilə istifadə etmək bacarığına yiyələnmiş mütəxəssislərin hazırlanması ali məktəblər, xüsusilə də ali ixtisas məktəblərinin qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biridir.

Xarici dilin tədrisi metodikası başqa elmlərlə (psixologiya, pedaqogika, məntiq, sosiologiya,politologiya və.s.) olduğu kimi, linqvistika elmi ilə də sıx bağlıdır. Çünki metodika elminin bir sıra problemləri məhz dilçilik elmilə birgə öz həllini tapır, habelə bir sıra problemlərin həllində dilçilik elminin istifadəsi zərurəti qaçılmazdır. Nitq mədəniyyəti də həm tədris fənni, həm də elm kimi dilçiliyin fonetika, leksikologiya, qrammatika, üslubiyyat şöbələri ilə, həm də etika, estetika və incəsənətlə də əlaqəlidir. Dilçilər dili nitqin bazası, nitqi isə dilin ifadə forması kimi hesab edirlər. Dil nitqi formalaşdırma vasitəsidir, nitq isə özündə dili ehtiva etməklə onu canlandıran və ona həyat verirən bir fəaliyyət növüdür. Dil nitqə çevrilməklə reallaşır, nitq isə dil bazasında yarandığı üçün nitq mədəniyyəti də dil normaları əsasında formalaşır. Dilçilik elminin bir bölməsi olan nitq mədəniyyəti fonetik qanun və vasitələrə əsaslanaraq fikrin ekspressivliyini artırmağa xidmət edir [1]. İngilis dilinin leksik tərkibini mükəmməl mənimsəmiş, zəngin söz ehtiyatına malik olan, sözlərin işlənmə məqamlarını, emosional çalarlarını yaxşı bilən insan onlardan məqamında və bacarıqla istifadə etməyə qadirdir. Sözlərin həqiqi və məcazi mənalarından düzgün yararlanan natiqin nitqi mədəni və məntiqli olur. Ədəbi dilin leksik normalarından kənara çıxıb loru, vulqar sözlərə,

jarqonlara yer verən insanın nitqi isə dinləyicilərin marağının azalmasına səbəb olur. Qrammatik normaları, morfoloji və sintaktik formaları, müxtəlif dil xüsusiyyətlərini nitqdə yerli-yerində və bacarıqla işlədən adamın düzgün, məntiqli, səlis danışığı başqalarında xoş təəssürat yaradır, müsbət əhval-ruhiyyə bəxş edir.

Əsas obyekti söz olan dilçiliyin nitq mədəniyyəti ilə bağlılığı qaçılmazdır. Nitq fəaliyyəti təşkil olunan zaman onun linqvistik, yəni nəzəri əsaslarına mükəmməl yiyələnmək lazımdır. Məqsəd və vəzifələri müxtəlif olan dilçilik elmi ilə nitq mədəniyyətini yaxınlaşdıran xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onların hər ikisinin tədqiqat obyekti sözdür. Qrammatika dilçilik sahəsi kimi söz formalarını, onların dəyişmə və birləşmə qaydalarını, cümlə tərtibi məsələlərini öyrənən elmdir. Bildiyimiz kimi, qrammatik quruluş hər hansı bir dilin varlığı üçün əsas şərt olaraq, öz daxilində dilin ümumi qanunları əsasında inkişaf edib formalaşır və təkmilləşir. Dilin qrammatik quruluşu sözlərin, söz birləşmələrinin dəyişməsi və birləşməsi, cümlələrin tərtib edilmə qanun və qaydalarının məcmusudur. Nitq mədəniyyətinə yiyələnməkdə qrammatik qayda-qanunların gözlənilməsi bilavasitə olaraq düzgün tələffüz, intonasiya, vurğu, ritm kimi amillərlə qarşılıqlı vəhdət təşkil etməlidir. Üsluba uyğun olaraq müvafiq qrammatik qaydaları tətbiq etmədən nitqin keyfiyyət dəqiqliyi və məntiqiliyini saxlamaq, nitqin anlaşıqlı tərzdə ifadə olunmasına nail olmaq çətindir. Beləliklə, nitq mədəniyyəti qrammatik qanunlar çərçivəsində öz həllini tapmaqdadır. Nitq mədəniyyəti ilə üslubiyyat arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Üslubun yaranması dilin özünün inkişafı ilə bağlıdır. Dilin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif dil üslubları meydana gəlmişdir. Hətta böyük yunan alimi Aristotel hələ eramızdan əvvəl üslub məsələsini nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirirdi [2].

Xarici dil, xüsusən də ingilis dilini bilmək uğurlu rəqabət üçün yüksək praktik əhəmiyyətə malikdir. İngilis dili tədrisinin məqsədi bu dildə uğurlu məlumat mübadiləsi aparmaq, sosial-mədəni keyfiyyətlərə yiyələnmək, peşəkar və ümumi mədəni nitq səriştəsinə sahib olmaq kimi bacarıq və keyfiyyətlərin aşılanmasıdır. Eyni zamanda, ingilis dili dünya təcrübələrindən bəhrələnmək, qabaqcıl texnologiyalardan istifadə etmək vərdişləri qazanmaq, elmi-texniki tərəqqinin nəaliyyətlərini mənimsəmək kimi geniş imkanlar vermiş olur. Bu imkanlara sahib olmaq isə ixtisas dilində kommunikativ kompetensiyaya sahiblənmək zərurətini meydana çıxarır. Məlumdur ki, təlim prosesi ingilis dilinin müvafiq tədris proqramları əsasında həyata keçirilir. Təhsil sistemi dil, laboratoriya və özünütəhsilin rasional nisbətini, növlərin məqbul paylanmasını nəzərdə tutur, habelə təhsil prosesini təmin edən bütün tədris və metodiki materialların yaradılmasının əsasını təşkil edir. İngilis dili tədrisinin məzmunu bir kateqoriya kimi başa düşülür və bu dil çoxölçülü olduğu üçün məzmun birkomponentli ola bilməz. Müasir tədqiqatçılar təlimin məzmununu davamlı olaraq inkişaf edən bir kateqoriya olaraq qəbul edirlər və bu kateqoriya aktual olduğu üçün davamlı şəkildə tədqiqatlara cəlb olunan bir mövzu olaraq seçilmişdir. Xüsusilə, ingilis dilinin tədrisi və bu prosesə xüsusi önəm verilməsi demək olar ki, ötən əsr boyunca diqqət mərkəzində olmuş və bu istiqamətdə müvafiq işlər görülməkdədir [3].

İngilis dili dərslərində nitq fəaliyyətinin əsas kateqoriyalarından olan oxumanın və dinləmənin müqayisəli xüsusiyyətlərini diqqətinizə təqdim edirik:

Oxuma	Dinləmə
Ritm və temp oxuyandan asılıdır	Natiq ritm və templəri təyin edir
Bütün məlumatlar oxuyanın ixtiyarındadır	Məlumat tədricən verilir
Mətnin bəzi yerlərini təkrar oxumaq olar	Mətni təkrar dinləmə şansı olmur
Mətnin bəzi yerlərini keçmək və ya ötürmək olar	İdrak mütərəqqi olur
Mətnin olduğumuz yerində ləngimək olar	Verilən məlumatları diqqətlə izləmək lazımdır

Hazırda ingilis dilinin tədrisində düzgün nitq vərdişlərinin formalaşdırılması məqsədilə üstünlük kommunikativ yönümlü təlimə verilir. Amma, onu da nəzərə almaq lazımdır ki, heç bir üsul mükəmməl deyildir, metodların hər birinin konkret təlim kontekstinə müvafiq şəkildə əlaqələndirilməsi tədris prosedurunun daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsi və daha səmərəli nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir. Hər bir tədris şəraitində eyni müvəffəqiyyətlə istifadə edilə bilən, universal sayılacaq hər hansı bir üsul mövcud deyil. Qeyd olunmalıdır ki, ingilis dilini istər şagirdlərə, istərsə də tələbələrə öyrətməkdə əsas məqsəd nitq fəaliyyətinin ardıcıl və sistemli inkişafıdır: danışmaq, yazmaq, oxumaq və dinləmək. Danışıq fəaliyyəti, dil sistemi ilə ifadə olunan və ünsiyyət vəziyyətindən asılı olaraq informasiyanın ötürülməsi və qəbulunun aktiv, məqsədyönlü bir prosesidir. Bu fəaliyyət şifahi və yazılı olaraq iki yerə bölünür. Buna uyğun olaraq, nitq fəaliyyətinin növləri də təbiətinə görə məhsuldar (productive) və qəbuledici (receptive) olur. Bununla əlaqəli olaraq nitq fəaliyyətinin dörd əsas növü vardır: danışıq, dinləmə, oxu və yazı [4]. Bütün bu fəaliyyət növləri dilin linqvistik əsasını təşkil edir. Beləliklə, ingilis dili fənninin tədrisinin əsas məqsədi bir neçə komponenti əhatə edən kommunikativ sərištənin formalaşdırılmasıdır:

- danışmaq, dinləmək, oxumaq və yazmaqda ünsiyyət bacarıqları;
- məlumat yaratmaq və anlamaq üçün bu dilçilik elmində dil bilik və bacarıqları;
- linqvistik və regional biliklər ünsiyyət sərištəsinin formalaşması mümkün olmayan bir mühitdə bunun üçün müvafiq sosial-mədəni imkanlar yaradır.

Tədris zamanı ingilis dilini bir ünsiyyət vasitəsi olaraq öyrənmək, şifahi və yazılı formada istifadə etməyi bacarmaq lazımdır. Bu zaman dörd növ nitq fəaliyyətinə yiyələnməliyik: qəbuledici - dinləmə və oxuma, məhsuldar - danışma və yazma, əlavə olaraq dilin onlarla əlaqəli üç cəhəti - lüğət, fonetika və qrammatika. Xarici dilin şəxsiyyətlərarası və beynəlxalq ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi üçün bütün ünsiyyət formalarını və bütün nitq funksiyalarını mənimsəmək çox vacibdir. Xarici dil dərsində danışıq öyrədilməsinin məqsədi tələbənin ümumdünya miqyasında qəbul edilmiş gündəlik ünsiyyət səviyyəsində onlardan qeyri-təhsil nitq praktikasında istifadə etməsinə imkan yaradan bu cür danışıq bacarıqlarının formalaşdırılmasıdır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi tələbələrdə aşağıdakı ünsiyyət bacarıqlarının formalaşması ilə əlaqədardır:

- konkret ünsiyyət vəziyyətinə, nitq tapşırığına və ünsiyyət niyyətinə uyğun olaraq ingilis dilinin ifadələrini anlamaq və yaratmaq;
- ünsiyyət qaydalarını və hədəf dildə olan ölkənin milli və mədəni xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq nitqlərini və danışıqdan kənar davranışlarını öyrənmək;
- ingilis dilini mənimsəməyin rasional metodlarından istifadə etmək, özünü inkişaf etdirmək.

Ən vacib tədris üsulu kommunikativ (nitq) vəziyyətdir. Ünsiyyət şəraiti danışığı öyrətmə metodu olaraq dörd amildən ibarətdir:

1. Ünsiyyətin həyata keçirildiyi reallıq şərtləri;

2. Rəsmi və qeyri-rəsmi ünsiyyət;
3. Nitq çağırışı;
4. Ünsiyyət aktının həyata keçirilməsi, yeni bir mövqe, danışıq stimulları yaratmaq.

Danışıq tədrisində yaranan əsas çətinliklərdən biri də motivasiya amili ilə əlaqədardır. Məsələn: tələbələr xarici dildə danışmaqdan utanırlar, səhv etməkdən, tənqid olunmaqdan qorxurlar və ya onların problemi həll etmək üçün kifayət qədər dil və nitq vasitəsi yoxdur. Bu və ya digər səbəbdən dərsin mövzusunu beyin fırtınasına cəlb etmirlər. İngilis dilində danışıq öyrədilməsində sadalanan bu və digər problemləri nəzərə alaraq imkan daxilində onları aradan qaldırmaq zərurəti yaranır. Yalnız müəyyən bir mövzuda standart dialoqlar qurmaqla, real vəziyyətlərə dalmadan danışmağı öyrənmək mümkün deyil. Tədrisə interaktiv yanaşma tələbələrin bilavasitə müzakirələrə (diskussiyalara), problemlərin həllində kooperativ fəaliyyətə və müxtəlif məzmunlu dialoqlara, habelə, dilin situativ və mütəşəkkil istifdəsinə cəlb olunmalarını zərurətə çevirir. Eyni zamanda tələbələrin ümumi dil, intellektual, təfəkkür qabiliyyətlərini, xarici dildə ünsiyyətə yiyələnmənin əsasını təşkil edən zehni proseslərini, eləcə də tələbələrin mənəvi dünyasını, müxtəlif kollektiv növlərində ünsiyyət mədəniyyətini inkişaf etdirmək də vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, 2001.
2. Muradov B. Nitq mədənityyəti. Bakı, 2007.
3. Abbasova S. İngilis dili fənninin tədrisi metodikasında yeni, müasir təlim və metodları. Bakı, 2005.
4. Артумов В.А. Культура речи. Москва, “Знание”, 1966.

Həsənova Şəhla Natiq qızı, müəllim,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Xarici Dillər Mərkəzi,
Email: shahla.namazova @mail.ru

KOQNİTİV KATEQORİYALAŞMA PROSESİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Koqnitiv sistemin ən mühüm xüsusiyyəti gerçəkliyin predmet və hadisələrinin əslində onların konseptlərinin kateqoriyalar üzrə təsnifatı prosesini, yəni onların müəyyən dərəcə, qrup və ya siniflərə bölgüsünü həyata keçirmək qabiliyyəti hesab edilir. Məsələ burasındadır ki, insanı əhatə edən aləm bir-birindən rənginə, ölçülərinə və ya funksiyalarına görə fərqlənən sonsuz obyektlər çoxluğundan ibarətdir, amma bununla belə həmin obyektlərin hamısı strukturlaşmaya gəlir. Hətta predmetlər arasında dəqiq sərhədlər olmadıqda belə insan onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri haqqında mülahizə yürüdür və müəyyən təsnifat apara bilir. Qəbul edilən informasiyanın kateqoriyalaşması insan beynində biliklərin əsas sistematikləşdirilməsi və təşkili üsullarından biri hesab edilir.

Təbii fenomenlərin kateqoriyalaşması psixoloji baxımdan xeyli mürəkkəb pro-

sesdir. Ona aşağıdakı məqamlar daxildir:

1. Stimulların seçimi (selection of stimul): insanın sensor sistemləri (görmə, dinləmə, taktil və s.) tərəfindən qəbul edilən stimullardan yalnız bir neçə ən əhəmiyyətlisi koqnitiv işləmələr üçün seçilir. İdentikləşdirmə və təsnifat seçilmiş stimulların yaddaşda saxlanılan relevant biliklərlə tutuşdurulması yolu ilə əldə edilir.

2. Ad (naming): koqnitiv kateqoriyaların çoxuna ad verilir. Doğrudur, onların bəziləri xüsusi adlandırılmır. Məsələn: "things to eat on a diet", "things to pack in a suitcase".

Mental kateqoriyalaşma prosesini xeyli dərəcədə determinasiya edən mexanizm tədqiqatçıların fikrincə, "təfəkkür qənaəti" adlanan prinsipdir. Beyin buna müvafiq olaraq predmetləri müəyyən verilmiş kateqoriyalar üzrə "bölüşdürürərək" böyük həcmdə verilənləri işləməkdə öz işini xeyli dərəcədə "asanlaşdırır". Beyinin bu xüsusiyyəti çox vaxt mürəkkəb fenomenləri onlarla oxşar görünən başqaları ilə eyni məxrəcə gətirməklə onların bəsitləşdirilmiş interpretasiyasını doğurur, bu isə sosial kateqoriyalaşma çərçivəsində ciddi nəticələrə gətirə bilir.

Hazırda insan təcrübəsinin kateqoriyalaşmasına iki tədqiqatçı yanaşmasından danışmaq olar:

1) Ənənəvi və ya klassik – onun yaranması Aristotelin adı ilə bağlıdır;

2) "Yeni", alternativ, prototipik.

Aristotelin klassik məntiqinə görə, kateqoriyanı bu və ya digər mahiyyəti ona aid etmək üçün zəruri və yetərli olan əhəmiyyətli əlamətlər dəsti müəyyənləşdirir. Bu isə o deməkdir ki, əgər götürülmüş "vahid" lazımi əlamətlər dəstinə malikdirsə, kateqoriyaya daxildir, malik deyilsə, deməli, daxil deyil. Obyektin kateqoriyaya az və ya çox dərəcədə mənsubluğu nəzərdə tutulmur. Kateqoriyalar diskretdir, onlarda qeyri-dəqiq sərhədlər ola bilməz və ciddi daxili təşkil də yoxdur.

Müasir baxışlara görə, elementin kateqoriyaya mənsubluğu onda bu kateqoriyaya aid edilmək üçün mütləq olan əlamətlərin məcmusu ilə deyil, onun prototiplə oxşarlığı və ya bənzərliyi əsasında müəyyənləşir. Bu zaman prototip dedikdə ən yaxşı və bizim predmet haqqında təsəvvürlərimizin mühüm xüsusiyyətlərini əks etdirən ən tipik nümayəndəsi nəzərdə tutulur. Prototip kateqoriyanın mərkəzi nüvəsi kimi götürülür, hər hansı parametrlərinə görə prototipdən fərqlənən vahidlər də həmin kateqoriyaya daxil edilir, lakin onun civar elementləri qismində. Bu isə o deməkdir ki, koqnitiv kateqoriyaya daxil olanlar prototipə yaxın və ya uzaq ola bilirlər.

E.Roş bu müddəanı «bird» kateqoriyasının timsalında nəzərdən keçirir. Quşları başqa canlılardan fərqləndirmək üçün dəqiq meyarların olmasına baxmayaraq, insanlar quşların yalnız bir qismini bu kateqoriyaya "yaxşı" misal hesab edirlər. Məsələn, sərçə "quş" kateqoriyasının tipik nümayəndəsidir, toyuq, qartal, pinqvin kateqoriyanın tipik nümayəndəsi hesab oluna bilməz və buna görə də kateqoriyanın civarlarını əmələ gətirirlər.

Beləliklə, klassik məntiqdən fərqli olaraq kateqoriyalaşmanın koqnitiv nəzəriyyəsi aşağıdakıları irəli sürür: kateqoriyaların dəqiq müəyyənləşdirilmiş sərhədləri yoxdur; onların daxili struktur və elementləri fərqləndirilir; vahidlərin kateqoriyaya daxil edilməsi birmənalı deyil və danışanın qərarından və onun prototipinə oxşamayan elementlərə dözməsindən asılıdır.

Koqnitivistlər müəyyənləşdirmişlər ki, təsnifatlaşdırmanın mental prosesinin "məhsulları", yəni kateqoriyalar kateqoriyalaşmanın baza səviyyəsindəki sözlər əsasında

daha üzvi inkişaf edirlər. Bu səviyyə (basic-level) ən yüksək səviyyə (superordinate) ilə aşağı səviyyə (subordinat) arasında ara vəziyyətindədir və məsələn, maşın, təyyarə, gəmi kimi leksik vasitələrlə əks olunur, lakin bunlar daha ümumiləşdirici nəqliyyat vasitəsi və daha konkret jiquli, konkord, boinq deyil. Baza səviyyəli kateqoriya sözləri nitqdə istifadədə ən qısa, neytral, daha tez-tez işlədiləndirlər. Onlar uşaqlar tərəfindən birinci növbədə mənimsənilir və dildə başqa sözlərdən əvvəl yaranaraq onun əsasını təşkil edir.

C.Lakoff əyani şəkildə göstərir ki, yapon dilində (eynən başqa dillərdə də) klassifikatorlar vasitəsilə həyata keçirilən kateqoriyalaşma prosesində bunlar iştirak edə bilərlər:

- metonimik köçürüm ağac və qılınc yarışda əsas funksional predmetlərdir, buna görə də onlarda qələbəni bildirən söz bu sahədəki fəaliyyətin əsas məqsədi ilə işlədilir;
- metaforik köçürüm (telefon danışığı ilə bağlı konvensional obraz – telefon xətləri nazik, uzun predmetin sxematik təsəvvürünə müvafiqdir və kommunikasiyanın əsas metaforunu – kanalı realizə edir.) C.Lakoffun gəldiyi nəticələrdən biri budur ki, təsnifləşdiricidən istifadə baza səviyyəli obyektlərin bildirilməsindən (dəyənək, şam, ağac) başqa, obyektlərin müəyyənləşdirilməsinə ünvanlanır, yəni kateqoriya radial strukturludur. Hesab etmək olar ki, sonuncular, bir növ, kateqoriyanın civarlarını təşkil edirlər.

C.Lakoff kateqoriyalaşmanın təbii nəzəriyyəsini xeyli "gücləndirir", elm aləminə "radial struktur", "ideallaşdırılmış koqnitiv model" İKM, "prototipik effektlər" kimi anlayışları daxil etməklə və kateqorial metonimiya əsasında prototip tiplərini sosial stereotiplər, tipik misallar, ideallar, nümunələr, xüsusi modellər və b. fərqləndirməklə, onun müddəalarını inkişaf etdirir. Prototipik tiplərin mahiyyəti bundadır ki, kateqoriyanın ayrıca götürülmüş elementi hər hansı koqnitiv məqsəd üçün bütün kateqoriyanı əvəzləməyə qabildir.

Maraqlıdır ki, "ideologiya" kimi mürəkkəb sahənin konseptuallaşmasında insanlar çox vaxt tipik misallar, stereotiplər və ya ideal obrazların "istifadə edilməsinə" cəhd edirlər. Məlumdur ki, müasir Amerika cəmiyyətində bir ideologiya tədricən təsirini itirir, "dəbdən düşür", digəri məsələn, feminizm isə ildən-ilə güclənir və özünə daha çox yer alır. Amma ideologiyaya tipik nümunə kimi daha çox kommunizm, sosializm, kapitalizm, faşizm kimi hazırda ən aktual olmayan doktrinaların adı səsləndirilir. Xüsusi sorğu ədəbiyyatında da misal qismində məhz bu ideologiyaların adı səsləndirilir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, məsələn, dil daşıyıcılarının bir qisminin şüurunda feminizm anlayışı haqqında dəqiq fikir formalaşmayıb, yəni onun ideologiya olub-olmamasının özü belə tam aydın deyil.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Lakoff G. Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind/ G.Lakoff –Chicago: University of Chicago Press, 1987, 614 p.
2. Lakoff G. Phylosophy in Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought/ G.Lakoff MNJonson – New York: Perseus Press, 1999, 940 p.
3. Langacker R.W. An overview of Cognitive grammar/ R.W. Langarcker, Oxford University Press, 1988, 730 p.
4. Reed St.R Cognition. Theory and application/ St.R. Reed – San Diego: Brooks – 1996, 322 p.

Həmidli Sənubər Zabil qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: hemidovlar.ailesi@mail.ru

DİL VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRİN DİALOQU FONUNDA AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN YARANMASI

Hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginliyi və ifadə imkanlarının genişliyi bu dilin istifadəçisi olan xalqın mədəni, elmi səviyyəsini, inkişafını müəyyənləşdirir. Belə ki, inkişaf etmiş xalqların dilləri də mədəni və inkişaf səviyyəsinə çatmış hesab olunur. Bu baxımdan dil hər bir xalqın inkişaf səviyyəsinin güzgüsü olaraq qəbul olunur. Dil inkişaf etdikcə sözyaratma imkanları da genişlənir, digər xalqlarla əlaqələr qurulduqca həmin dillərin hesabına öz lüğət tərkibini zənginləşdirir.

Hər birimizə aydındır ki, "Dünyada ancaq öz xalis sözlərindən ibarət olan saf dil yoxdur. Bütün dillər bir-birinə söz vermiş və başqasından söz almışlar. Bu proses indi də mövcud dillərdə davam edir" (Qurbanov, 1985: 193-194). Müasir dövrümüzdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibindəki dil vahidləri yalnız öz milli sözlərindən təşkil olunmuş olsun. Belə bir dilə rast gəlmək müasir dövrümüzdə mümkün olsa belə, o dil inkişafdan qalmış hesab olunacaqdır. Digər sözlə, dünya ilə inteqrativ əlaqədə olan və müasir inkişafla ayaqlaşmağa çalışan heç bir xalqın dili yenilənmədən və dəyişimdən uzaq qala bilməz.

Alınma sözlərin və xalqların bir-birindən söz alıb-söz vermə tarixi çox qədim dövrlərə dayanır. Müxtəlif cəmiyyətlərin ilkin inkişaf mərhələsində qarşılıqlı ictimai-siyasi, ticarət və digər sahələrdə əlaqələri nəticəsində dillərin qarşılıqlı inkişafı görünməyə başlayır. Bu əlaqələr tarixin dəyişməsi və xalqların inkişaf etməsi nəticəsində dəyişərək yeni keyfiyyətlər qazanmağa başlayır.

Söz yaradıcılığında iştirak edən sözyaradıcı vasitələr, məhsuldar sözlər və söz yaradıcıları ikili xüsusiyyətə malikdir: struktural və semantik cəhətlərə. Forma və məzmunun vəhdəti bu qarşılıqlı tərəflər arasındakı struktural cəhətlərlə semantik cəhətlərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində meydana çıxır. Sözyaradıcı vasitələrin strukturları və mənaları sözyaradıcı vasitənin imkanları əsasında formalaşır. Bir çox dilçi alimlər çalışmışlar ki, forma və məzmun arasında formaya nəzərən məzmuna daha əsas önəm versinlər. Forma ilə məzmun arasında olan bağlılıq və əlaqə vasitəsini inkar etmək isə buna şərait yaratmamışdır. Bu mövzuda məşhur dilçi alim E.Benvenist öz fikirlərini aydın şəkildə bildirmişdir. O haqlı olaraq vurğulayırdı ki, məzmunu nəzərə almamaq üçün daha nələr edilməmişdir. Bütün bunlar əbəsdir. Çünki məzmun meduzanın başı kimi dilin mərkəzindədir. Kim onu görməməzliyə vursa onu tilsimləyir.

Dilçilik elminin inkişafında keçmiş Sovet dilçiliyinin də özünəməxsus mühüm rolu olmuşdur. Bu səbəbdən söz yaradıcılığı prosesindən danışarkən keçmiş Sovet dilçiliyinin bu sahəyə olan töhfələrini qeyd etmədən keçmək olmaz. Sovet dilçilik elmində hələ 1920-ci illərdə forma və məzmunun vəhdəti məsələsinə toxunulmuş və araşdırılmışdır. Böyük dilçi alim A.V.Şerba tələb edirdi ki, forma paralel şəkildə məzmunla bərabər araşdırılsın. Forma ilə məzmunun vəhdətindən danışarkən qeyd etməliyik ki,

semantika söz yaradıcılığı ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Çünki söz yaradıcılığı prosesinin əsas funksiyalarından biri sözlərin öz mənalarının və ya məna çalarlarının yaranmasından ibarətdir.

Sözlər morfemlərin bir-birinə yalnız mexaniki şəkildə birləşməsi nəticəsində ortaya çıxmır. Bu səbəbdən də yalnız morfemlərin araşdırılması yetərli deyil. Çünki morfemlər sözlərin tarixini ortaya çıxarma gücünə sahib deyillər.

Yaradıcı sözlərin analizi vəhdət şəklində söz yaradıcı elementlərlə sözün kökü arasındakı əlaqəni öyrənməyi tələb edir. Çünki ayrı-ayrı köklərə birləşdirilən affikslərdən ibarət olan sözlər ayrı semantik qruplara aiddirlər. Bu səbəbə görə də söz yaratma prosesinin analizi törəmə münasibətlərindən başlanır və yaradıcı sözün formal, semantik xüsusiyyətlərinin aşkar olunması ilə başa çatır. Başqa sözlə isə məhsuldar söz yaradıcı vasitənin semantik struktural klassifikasiyası mövcud konstruksiya, yəni tərkib daxilində onun yerinin müəyyənləşdirilməsi ilə nəticələnir. Söz yaradıcılığı prosesində formal cəhətdən semantik qruplaşmalar yaranır. Onlar həm söz yaradıcı konstruksiyalarla, həm də yaranmış vahidlərlə eyni dərəcədə əlaqədə olur. Yəni, söz yaradıcı vasitələr dedikdə affikslər, sözyaradıcı elementlər və söz kökləri arasında olan münasibətlər nəzərdə tutulur.

Bilirik ki, hər bir inkişaf etmiş dilin söz bazası daim dəyişir və zənginləşir. Bu dəyişikliklər müxtəlif üsullar və mənbələrdən qidalanaraq baş verir. Dillərin tərkibində gedən bu dəyişikliklər, əsasən, iki yolla və ya iki mənbə əsasında baş verir. Bu mənbələrdən biri dilin öz daxili imkanları hesab olunarsa, digəri başqa dillərdən alınan alınma sözlərdir. Bu iki mənbə bir birindən fərqləndiyi üçün yeni yaranmış sözə öz spesifik xüsusiyyətlərini də gətirirlər. Lakin nəticə etibarı ilə hər iki mənbə yeni söz yaratmaq funksiyasına malikdir. Hər bir inkişaf etmiş dil kimi müqayisə etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərində də yeni sözlərin əksər qismi alınma sözlərin hesabına yaranıb. Belə ki, cəmiyyət inkişaf etdikcə ölkələr əlaqədə olduğu digər ölkələrin dilləri ilə yaxından təmasda olur, yeni söz alır və eyni qaydada başqa dillərə də söz verir.

Bir dildən digər dilə alınma sözlərin keçmə yolları hər zaman eyni olmur. Belə ki, müxtəlif elmi, mədəni, iqtisadi, ictimai-siyasi, ticarət əlaqələri nəticəsində bir dildən digərinə keçən söz və ya ifadə aralıq dil olmadan birbaşa keçir, bəzən isə bu proses üçüncü, dördüncü və s. dillər vasitəsilə həyata keçir. Bu baxımdan onları "vasitəli və vasitəsiz alınmalar" olaraq iki qrupa da ayırırlar. Aralıq dil olmadan bir dildən digərinə birbaşa keçən sözlərə vasitəsiz alınmalar deyilir ki, onlar da daha çox coğrafi baxımdan yaxın olan dillərin lüğət bazasında görmək mümkündür. Məsələn, ingilis dilinin lüğət fondunda olan alman, fransız, skandinav mənşəli sözlər, eləcə də Azərbaycan dilindəki ərəb, fars, rus sözlərini misal göstərə bilərik. Vasitəli alınmalar isə bir dildən digərinə aralıq dil vasitəsilə keçən alınmalardır. İngilis dilinin tərkibində müşahidə etdiyimiz çin, italyan, hind, ərəb, türk və s. mənşəli sözləri, Azərbaycan dilinin lüğət fondunda isə ingilis, alman, italyan, fransız və s. dillərdən alınmış aralıq dillər vasitəsilə dilimizə keçmiş alınmaları misal göstərə bilərik. Lakin hər bir halda alınma sözlər dilin lüğət fondunun zənginləşməsinə, dilin ifadəliliyinin artmasına səbəb olur.

Dilin alınma sözə olan ehtiyac dərəcəsini nəzərə alsaq, alınma sözləri məcburi və

zəruri olaraq iki qrupa bölə bilərik. Başqa bir dildən müəyyən tələbatla bağlı olan zəruri ehtiyac səbəbindən alınan alınma sözlər zəruri alınma sözlər adlanır. Bu növ alınma sözlər dilin zənginləşməsində geniş rol oynayır. Cəmiyyət dəyişib inkişaf etdikcə yeni yaranmış məfhumları ifadə edəcək sözü öz lüğət bazasından tapmadıqda digər dillərə müraciət edib zəruri ehtiyac səbəbi ilə dilə daxil edir. Zəruri alınmalar daha çox elm sahələri və terminologiya ilə bağlı olub termin səciyyəsi daşıyır. Zəruri alınmaları dünyanın bütün dillərində, o cümlədən müqayisə etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərində daha çox müşahidə etmək olar.

Alınma sözlərin, eləcə də xalqların bir birindən söz alıb-vermə tarixi çox qədim dövrlərə dayanır. Müxtəlif cəmiyyətlərin ilkin inkişaf mərhələsində qarşılıqlı ictimai-siyasi, ticarət və digər sahələrdə əlaqələri nəticəsində dillərin qarşılıqlı inkişafı görünməyə başlayır. Bu əlaqələr tarixin dəyişməsi və xalqların inkişaf etməsi nəticəsində dəyişərək yeni keyfiyyətlər qazanmağa başlayır.

Mövcud dillərin onların ictimai-siyasi, ticarət və s. kimi qarşılıqlı əlaqələri və digər amillərlə yanaşı ölkənin və ya xalqın yerləşdiyi coğrafi amil də öz mühüm rolu ilə seçilir. Bu o deməkdir ki, coğrafi cəhətdən yaxın və ya həmsərhəd bölgələrdə yerləşən xalqların dilində yaxınlıq və ya daha çox qarşılıqlı təsir müşahidə olunur. Hələ qədim və orta əsrlər dövründən etibarən yaxın və ya qonşu regionlarda yaşayan xalqlar digər tayfa və xalqlara nisbətən daha sıx və davamlı siyasi, ictimai, iqtisadi və hətta hərbi münasibətlərə girmiş, hərbi münaqişələrdə iştirak etmiş, ya biri digərindən ya da eyni işğalçıdan asılı olmuş və s. Buna müqayisə etdiyimiz ingilis dilinin vətəni olan Britaniya adalarının sakinlərinin dilində Norman ağalığı dövründən qalmış fransız mənşəli sözləri, eləcə də Qafqaz regionunda yerləşən azərbaycanlıların və digər xalqların dilindəki ərəb-fars, rus mənşəli sözləri misal göstərə bilərik. Başqa dillərdən dilə daxil olmuş söz bir müddət sonra daxil olduğu dilin lüğət tərkibindən lüğət fonduna keçərək mənsub olduğu dilin xüsusiyyətlərini itirir və düşdüyü mühitin yeni dil xüsusiyyətlərini qəbul edərək öz yerini möhkəmləndirir və nəticədə tanınmaz hala düşür. Məsələn, fənər, klub, boks, boksçu, qallon, qreyder, bufer, ağıl, kürə, qiymət, kilim, kişmiş, akr və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dili tarix boyu müxtəlif sahələrdə yüzlərlə xalqla əlaqədə olduğu üçün, nəticədə digər dillərin təsirinə çox məruz qalmışdır. Müxtəlif dillərə məxsus alınma leksemlər zamanla vətəndaşlıq hüququ qazanaraq dilin leksik fonduna daxil olmuşdur. İngilis dilində istifadə olunan saysız-hesabsız alınma leksemlərə nümunə olaraq admiral(ər.), adjunt(lat.), accord(ital.), accordion(fr.), academy (yun.), artesian (fr.), actor (fr.), balance (fr.), bulletin (fr.), grammar (yun.) və s. kimi sözləri misal göstərə bilərik.

Müqayisə etdiyimiz müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibində başlıca leksik təbəqəni dilin öz sözləri təşkil edir. Dilin leksik təbəqəsinin əsas xüsusiyyəti onun uzun illər yaşaması, xəlqiliyi, sabitliyi və lüğət tərkibinin zənginləşərək genişlənməsinə mənbə olmasıdır. Dilin öz leksik təbəqəsinin yeni yaranan leksik vahidlərə mənbə olması mütərəqqi hal hesab olunur, çünki bu əsasla yaranan sözlər həm keyfiyyət, həm də məzmun etibarı ilə alınma sözlərdən üstündür. Ümumxalq danışıq dilindən alınmış leksik vahidlər həm klassiklərin əsərlərində, həm də müasir ədəbi dildə istifadə

olunur. Müəyyən bir dilin söz ehtiyatına əsaslanaraq yeni yaranmış hadisə və ya məfhumların adlandırılması üçün yeni leksik vahidlər yaratmaq üçün başlıca yol dildə mövcud olan sözdüzəltmə formalarına əsaslanıb, dilin tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarına uyğun şəkildə yeni leksik vahidlər yaratmaqdır.

Leksik yolla söz yaradıcılığının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, yeni yaranan leksik vahidlər hazır şəkildə dilə daxil olur və ya yaranan hər hansı leksik vahid onun törətdiyi ilkin mənşəyindən öz məzmunu və hətta forması etibarı ilə uzaqlaşır, yeni məzmun və yeni formalı müstəqil bir söz kimi təşəkkül tapır. Dilimizdə leksik yolla yeni sözlərin əmələ gəlmə prosesi bir-birindən fərqli yollarla həyata keçir. Bu üsullara misal olaraq dialekt və şivələr hesabına, alınma sözlər hesabına, yeni məna kəsb etmək hesabına və başqa üsulları nümunə göstərə bilərik.

Başqa dillərdən dilə daxil olan sözlərdən danışarkən bir məsələni də qeyd etməliyik. Müqayisə etdiyimiz ingilis və Azərbaycan dillərinə, eləcə də digər dillərin leksik tərkibinə daxil olan düzəltmə və mürəkkəb sözlərin az bir qismi düşdüyü yeni dil mühitində quruluşca öz tərkib gücünü itirərək, bu dilin leksik tərkibinə sadə söz kimi daxil olur. Məsələn, Azərbaycan dilində istifadə etdiyimiz "məktub" sözü "kətəbə" (yazmaq) sözündən, "mühəqqəq" sözü "həqq" sözündən, "cahangir" sözü "cəhan" sözündən, "dərbədər" sözü farsca "dər"(qapı) sözündən, "zadə" sözü "zəd" (doğulma) sözündən, "supnik" sözü "sup" sözündən, "proqul" sözü rusca "qulyat" (gəzmək) sözündən törəmişdir. Eləcə də, bunun kimi mürəkkəb sözlərdən də "tərcümeyi-hal" ərəbcə "tərcümə" (əhval) və "hal" (vəziyyət) sözlərindən, "paravoz" sözü rusca "par" (buxar) və "возить" (aparmaq) sözlərindən, "sərkər" sözü farsca "sər"(baş) və "kər" (iş) sözlərindən ibarət olmuş, aid olduğu dildə mürəkkəb söz olaraq qəbul olunsa da, Azərbaycan dilində sadə söz olaraq göstərilir.

Qeyd edilənləri sistemləşdirərək, belə nəticəyə gələ bilərik ki, cəmiyyətin ehtiyacına uyğun olaraq dünya dillərinin də dəyişib inkişaf etməsini nəzərə alaraq cəmiyyət dəyişdikcə və ölkələr bir-biriylə müxtəlifyönümlü əlaqədə olduqca dilə yeni məfhum və anlayışlar daxil olur. Bu anlayış və məfhumları adlandırmaq ehtiyacından dolayı müxtəlif söz yaradıcı vasitələrdən istifadə olunur. Bu söz yaradıcı vasitələrin işi isə aid olduğu dilin daxili qayda-qanunlarına uyğun olaraq tənzimlənir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Axundov A. Ümumi dilçilik, Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
2. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası , Bakı, 2001.
3. Qurbanov A. "Müasir Azərbaycan ədəbi dili", Bakı, "Maarif", 1985.
4. Arnold I.V. The English Word, Moscow, 1986.
5. Bain A. A Higher English Grammar", New York, 1904.
6. Bauer L. English Word Formation, Sambridge; London; New York, 1983.
7. Biese M. Origin and Development of Conversion in English. Helsinki,1941.

Мамедова Севиндж Гюльмамед кызы, педагог,
Азербайджанский Государственный
Педагогический Университет,
Email: s.mammadova@outlook.com

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Прошло немало времени с тех пор, когда изучение иностранного языка сводилось к пассивному заучиванию новых слов и выражений. Однообразие, скучная зубрежка грамматических правил и, в лучшем случае, умение перевести русскую фразу на иностранный язык - вот что являлось пределом совершенства в освоении чужеземного средства общения. И хотя миру давно известно огромное количество подходов к изучению иностранного языка и методик, настоящий революционный переворот в методах преподавания английского языка в нашей стране произошел лишь в XX в. Изменились подходы, цели. Сегодня иностранный язык изучают все. Пропорционально количеству людей возросло и количество методик. Однако каждая из методик имеет как плюсы, так и минусы. Принципы работы старой школы сегодня подвержены острой критике, несмотря на то, что применение «классики» приносило плоды, и немалые. Вопрос лишь в том, какой ценой удавалось достичь этих результатов. Как правило, для того, чтобы овладеть языком, приходилось долго корпеть над книгами, уделяя уйму времени переводу, чтению текстов, заучиванию новых слов, выполнению различных упражнений и пересказу [1. с. 212]. Для смены деятельности предлагались такие задания, как написание сочинений или диктантов.

Одной из старейших методик является классическая, или фундаментальная. Цель классической методики - не столько изучение, сколько понимание тонкостей и деталей принципов работы иностранного языка. Главная задача, которую преследует классическая методика - это формирование грамматической базы изучаемого языка. Целевая аудитория - люди, начинающие изучать английский язык «с нуля», с азов. Эта методика отлично знакома тем, кто, начинал изучать английский в школе. Стоит отметить, что именно ей отдают предпочтение многие языковые вузы, как в Казахстане, так и в пограничных государствах. Упрощенная схема такова - изучение грамматики, основных правил, которые впоследствии применяются в конкретных примерах и закрепляются с помощью упражнений. Самый популярный представитель традиционной методики - Н.А.Бонк. Ее знаменитый «учебник Бонка», написанный в соавторстве с другими представителями все той же традиционной методики, является своеобразным шаблоном. Этот учебник выдержал жесткую конкуренцию с новейшими методиками, пришедшими с Запада, и продолжает оставаться эталоном. Единственным минусом, точнее даже, недостатком классической методики является скудный опыт разговорной речи. Восполнить этот недостаток можно, присоединив к классической методике другие методы коммуникативного обучения.

Один из таких методов - так называемый лингвосоциокультурный метод. Сторонниками вышеуказанного метода являются те, кто считает, что современный иностранный язык не должен быть набором лексико-грамматических правил.

Однако последние годы в топе самых популярных методик преподавания иностранных языков находится коммуникативная методика, занимающая первую строчку в рейтингах и подсчетах статистов. Эта методика отлично зарекомендовала себя в Америке и Европе. Продолжая покорять мир, коммуникативная методика пришла и к нам, заняв почетное место в ведущих языковых вузах республики. Методика основана на интеграции двух основных методов преподавания иностранных языков: традиционного и современного. Как следует из названия, важная роль в коммуникативной методике отведена общению. Основной целью, которую преследует данная методика, является преодоление языкового барьера. Главное -избавить человека от страха перед чужим языком, от страха говорить на иностранном языке и при этом развить другие языковые навыки и умения, в частности устную и письменную речь, чтение, аудирование. Стоит отметить, что грамматика изучается в процессе говорения, общения на иностранном языке. Принцип заключается в следующем: сначала студенты заучивают и запоминают языковые формулы, выражения, словосочетания и только потом разбирают грамматические конструкции, встречающиеся в заученных фразах. Говоря простыми словами, действует принцип устного опережения.

Напротив, отсутствие внеязыковых факторов приводит к тому, что изучение английского языка становится скучным и бесцельным [2. с. 45]. Приверженцы лингвосоциокультурного метода возводят иностранный язык в ранг коммуникативного средства, который помогает человеку не просто говорить, но и дает возможность самовыражения. Следуя принципам лингвосоциокультурного метода можно смело заявить, что иностранный язык - это своеобразное зеркало, в котором нашли отражение уклад жизни, традиции и обычаи, культура и история языка.

Однако последние годы в топе самых популярных методик преподавания иностранных языков находится коммуникативная методика, занимающая первую строчку в рейтингах и подсчетах статистов. Эта методика отлично зарекомендовала себя в Америке и Европе. Продолжая покорять мир, коммуникативная методика пришла и к нам, заняв почетное место в ведущих языковых вузах республики. Методика основана на интеграции двух основных методов преподавания иностранных языков: традиционного и современного. Как следует из названия, важная роль в коммуникативной методике отведена общению. Основной целью, которую преследует данная методика, является преодоление языкового барьера. Главное - избавить человека от страха перед чужим языком, от страха говорить на иностранном языке и при этом развить другие языковые навыки и умения, в частности устную и письменную речь, чтение, аудирование. Стоит отметить, что грамматика изучается в процессе говорения, общения на иностранном языке [3. с. 187]. Принцип заключается в следующем: сначала студенты за-

учивают и запоминают языковые формулы, выражения, словосочетания и только потом разбирают грамматические конструкции, встречающиеся в заученных фразах. Говоря простыми словами, действует принцип устного опережения.

Обучение - это активное взаимодействие учителя и учащихся, и оно не может носить односторонний характер. Именно от учителя зависит то, насколько успешным будет процесс обучения [4. с. 21].

Очевидно, что каждый учитель ориентируется в соответствии со своим личным опытом в выборе методов и приемов работы. Но, основываясь на результатах проведенной опытно-практической работы, можно утверждать, что использование разнообразных приемов в рамках коммуникативного, индуктивного, дедуктивного методов дает положительный результат и, несомненно, способствует повышению эффективности обучения грамматике.

Авторы стараются придерживаться так называемой «смешанной» методики преподавания. Это позволяет достичь поставленных целей и дает высокий результат.

Список использованной литературы:

1. Беседы об уроке иностранного языка: пособие для студентов педагогич. ин-тов / Е.И. Пассов [и др.]. Л.: Просвещение, 1975.

2. Бим И.Л. К вопросу о методах обучения иностранным языкам / И.Л. Бим // ИЯШ, 1974. № 2.

3. Воловин А.В. Коммуникативный подход к изучению иностранных языков в методических системах Великобритании и США / А.В. Воловин // Коммуникативный подход к изучению иностранных языков: сб. науч. трудов. Вып. 275. М., 1985.

4. Введение в коммуникативную методику обучения английскому языку: пособие для учителей России. Oxford: Oxford University Press, 1997.

Shabnam Agasi Ahmadova, instructor,
Baku Business University,
Email: sebnem.ehmedova.2016@gmail.com

DIFFICULTIES IN TRANSLATING COLLOCATIONS INTO AZERBAIJANI

Translation has become one of the most important tools for cross-cultural communication. It has conscious and unconscious effects on how people communicate to understand different languages, cultures, and beliefs. Translation is a form of work that requires the use of at least two languages as well as two cultural traditions. As a result, researchers say that language and culture are closely intertwined; as a result, cultural variety makes translation difficult. More precisely, Nida claims that there can

be no absolute connection between languages since no two languages are similar in terms of meanings or phrases and sentences.

When it comes to translation issues, translators should be aware of problems that may be addressed throughout the translation process. Many of these difficulties are caused by a lack of reading and comprehension skills in the source language. This covers cognates, neologisms, proverbs, collocations, phrasal verbs, figures of speech, and idioms, along with many other features.

The term collocation was originally introduced by Firth. The importance of collocational behavior in understanding language acquisition ideas cannot be overstated. Native English speakers employ a set of grammatical rules, specific words, and ready-made chunks when speaking and writing. These chunks are non-idiomatic phrases, repeating word combinations, or collocations that are fixed, recognizable, and non-idiomatic. Furthermore, native speakers frequently utilize collocations automatically rather than consciously recalling them from their vocabulary memory. As a result, they may mix words in a variety of pre-made chunks and in a variety of ways in varied circumstances. The challenge of translating the meaning of a collocation in translation is not simple. It requires that the translator be well-versed in both the literature and the cultures in issue. Furthermore, a translator should be conscious of the metaphorical connotations that a collocation may hold when searching for an effective equivalent for inter-lingual idiomatic pairings. Furthermore, collocations can incorporate a wide range of cultural elements, including religious beliefs, distinctive cultural products, myths, and the ideas of individuals from other countries and nations. Because collocations play such an important part in expressing a nation's culture in a language, translating them from the SL to the TL is a necessary job for understanding the mutual interaction between cultures, faiths, and languages. Therefore, many linguists and scholars have paid great attention to translating collocations.

In terms of collocational issues and difficulties, translating English collocations into Azeri presents a considerable linguistic and cultural challenges for a variety of reasons. When it comes to English collocations, there are three major issues to consider: The first is the problem of generalization; some English terms have the same meaning as one another. Take use of the chance, for example. As a result, students cannot generalize the meaning of a term that collocates with several words since the meaning might vary from one collocation to another. The variety of collocations is the second issue. In English, different collocations might have numerous meanings, however in Azeri, each collocation has just one meaning. Students, on the whole, are unaware of this idea and prefer to translate things literally. Finally, there's the issue of cultural idiomatic collocations. Collocations like this are unique to English culture and people. However, the majority of them have similes in Azeri that are comparable, but in a comparative grammatical form of exaggeration.

Additionally, cultural challenges in translating collocations play a notable role. Likewise, the most essential point is that, there was a lack of synonymy of specific-culture and bound collocation patterns due to the linguistic and cultural differences between English and Azeri. Another notable issue is that, Azeri and English belong to different families, and their grammars are distinct. Each language has its own set of grammatical rules, constituents, categories, and characteristics. When Azerbaijani English learners interpret grammatical collocations, this variance generates a lot of difficulty. However, many dictionaries do not cover grammatical collocations.

Most English-Azeri grammar texts mentions that, in Azeri, the infinitive is translated as gerund (indiki zaman feli sifet). However, the findings of this study revealed that infinitive is employed significantly more than gerund in the Azeri translation of English grammatical collocations of noun + to-infinitive and predicative adjective + to-infinitive. Furthermore, based on the findings of this study, it can be concluded that in Azeri, the English grammatical collocation of noun + to-infinitive is rendered as "infinitive + noun," i.e. infinitive is rendered as infinitive. For example: They made a decision to travel via Turkey. “Onlar Türkiyə üzərindən səyahət etmək qərarına gəliblər”

The results of this study show that in Azeri, the grammatical collocation of predicative adjective + to-infinitive is utilized as "infinitive + predicative adjective." For example: Task is very challenging to translate. “Tapşırığı tərcümə etmək çox çətindir”. Rules are not easy to learn. “Qaydaları öyrənmək asan deyil”.

In conclusion, translators pay great attention to collocations during the translation process; otherwise, their translations will contain collocational incompatibilities. It appears that translators have a responsibility to be mindful while translating grammatical collocations and rendering them into another language. Because every language has its own set of grammatical rules, structures, categories, and characteristics. When learners and translators translate, this variety generates a lot of complications. Grammar is unquestionably crucial in any language on the world.

References:

1. Smadja F.A. & McKeown, K.R. (1990): "Automatically extracting and representing collocations for language generation", Pittsburgh, Pennsylvania.

2. Frath P. & Gledhill C. (2005): "Free-Range Clusters or Frozen Chunks? Reference as a Defining Criterion for Linguistic Units

3. https://www.englishclub.com

4. https://www.colasula.com

5. https://irjabs.com

6. https://www.thoughtco.com

Гамидова Товус Ершад кызы, педагог ,
Азербайджанский Государственный
Педагогический Университет,
Email: tovuzhemidova@gmail.com

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ НА НЕЯЗЫКОВЫХ ФАКУЛЬТЕТАХ

В последнее время рынок образовательных технологий изобилует предложениями по самым разнообразным методам обучения английскому языку. Вопрос: «По какой методике обучать?» становится все более актуальным среди преподавателей, сталкивающихся с огромным количеством лингвистической, методической литературы и медиа пособиями. Предлагается так много нового и неизвестного, что появляются сомнения в положительном результате. Можно ли доверять современным технологиям? Или отдать предпочтение хорошо зарекомендовавшим себя «брендам» — «Бонк», «Eckersley», «Headway», постепенно переходящим в разряд методической классики?

Обратимся к наиболее используемым методам обучения ИЯ на межфакультетской кафедре.

До недавнего времени все приоритеты без остатка отдавались грамматическому переводному методу, почти механическому овладению вокабулярием, чтению и литературному переводу. Это принципы «старой школы», которая (стоит отдать ей должное) все же приносила плоды. Но какой ценой? Овладение языком осуществлялось посредством долгого рутинного труда. Задания предлагались доста-точно однообразные: чтение текста по специальности, перевод, запоминание но-вых слов, пересказ, упражнения по тексту. Использование этого метода было обусловлено отсутствием аудио-, видеозаписей. Языковое общение с носителями языка было затруднено. В настоящее время ситуация изменилась, обучение по данной методике стало нерациональным.

Тем не менее педагоги предпочитают работать в классическом направлении, объясняя это тем, что основной контингент студентов имеет крайне низ-кий уровень знаний по иностранному языку, а подобный курс ориентирован на тех, кто изучает язык «с нуля». В задачи преподавателя входят традиционные, но важные аспекты постановки произношения, формирования грамматической базы, ликвидации психологического и языкового барьера, препятствующего общению. «Классика» не изменила целей, а вот методы, вследствие нового подхода, уже другие. Самым, пожалуй, известным представителем классической методики преподавания иностранного языка является Н.А.Бонк. Ее учебники английского языка, написанные совместно с другими авторами, давно стали классикой жанра и выдержали конкуренцию последних лет. Ряд преподавателей и сегодня используют учебники этого автора. Однако следует отметить, что использование носит частичный характер. Педагоги, как правило, отбирают лишь некоторый материал, главным образом грамматику, и комбинируют с использованием других УМК. Данный классический подход включает все языковые компоненты: устную и письменную речь, аудирование, чтение. Следует отметить, что класси-

ческая методика превращает язык в самоцель, но это не всегда является недостатком. Такой комплексный подход направлен в первую очередь на то, чтобы развить у студентов способности понимать и создавать речь. Именно поэтому он используется на начальных этапах.

Сейчас на пике популярности коммуникативный подход, который, как следует из его названия, направлен на практику общения, являющегося, согласно программе преподавания ИЯ, ведущей целью. Эта методика, как следует уже из ее названия, направлена именно на возможность общения. Из 4-х «китов», на которых держится любой языковой курс (чтение, письмо, говорение и восприятие речи на слух), повышенное внимание уделяется именно двум последним. Однако ошибкой было бы думать, что коммуникативный метод ориентирован только на формирование навыков ведения легкой светской беседы. Студенты, в зависимости от специальности, регулярно читают публикации по своей тематике в иностранных изданиях. Обладая достаточным словарным запасом, который расширяется в течение двухгодичного курса обучения, они учатся ориентироваться в тексте, поддерживать беседу на ту же тему. Коммуникативный метод призван в первую очередь снять страх перед общением. Известный специалист в области лингвистики и методики преподавания иностранного языка С.Г.Тер-Минасова справедливо отмечает, что с недавнего времени изучение языка стало более функционально: «Небывалый спрос потребовал небывалого предложения» [8]. И предложение все больше ориентировано на «потребителя». Зачем, например, студенту-физику или химику приобретать заведомо ненужные знания о палатализации согласных или актуальном членении английских предложений? Их не интересует ни теория, ни история языка. Иностранные языки требуются им исключительно функционально, для использования в разных сферах жизни общества в качестве средства реального общения с людьми из других стран. В связи с этим функции педагога в образовательном процессе значительно изменились.

Преподаватель-ментор, преподаватель-диктатор не способен предоставить студентам свободу выбора и обеспечить необходимую в постижении столь тонкой материи, как язык, «свободу учения». Поэтому такой негативный педагогический образ постепенно становится достоянием истории. На смену ему пришел педагог-наблюдатель, педагог-посредник и руководитель. Хотя личность преподавателя в данном случае отходит на второй план, влияние ее на аудиторию не уменьшается, а, наоборот, возрастает. Именно преподаватель является организатором группового взаимодействия (идеальным коллективом для изучения иностранного языка в настоящее время считается группа из 10-15 человек, поскольку именно такое количество людей может общаться между собой с максимальным эффектом, интересом и пользой).

Прогресс и принципиальные изменения методов обучения языку, несомненно, связаны с новациями в области психологии личности и группы. Сейчас ощущаются заметные изменения в сознании людей и развитие нового мышления: появляется провозглашенная А.Маслоу потребность в самоактуализации и самореализации. Психологический фактор изучения иностранных языков выдвигается на лидирующие позиции. Аутентичность общения, взвешенные требова-

ния и претензии, уважение свободы других людей — вот набор неписаных правил построения конструктивных отношений в системе «учитель — ученик», все это является требованиями сегодняшнего методического стандарта.

Придерживаясь основных принципов данной методики, преподаватели кафедры выбрали учебники автора Меркуловой Е.М. Кроме того, успешно используются УМК серии Enterprise, Hot Line, Snapshot и др.

Некоторые педагоги, апробирующие то или иное новшество, стали применять лингвосоциокультурный метод, чаще используя его элементы в своей работе.

Лингвосоциокультурный метод объединяет языковые структуры (грамматику, лексику и т. д.) с внеязыковыми факторами. Так, на стыке мировоззрения в национальном масштабе и языка, то есть своего рода способа мышления (не будем забывать о том, что человек принадлежит к той стране, на языке которой думает), рождается тот богатый мир языка, о котором писал лингвист В. фон Гумбольдт: «Через многообразие языка для нас открывается богатство мира и многообразие того, что мы познаем в нем...» [7]. Лингвосоциокультурная методика базируется на следующей аксиоме: В основе языковых структур лежат структуры социокультурные. Мы познаем мир посредством мышления в определенном культурном поле и пользуемся языком для выражения впечатлений, мнений, эмоций, восприятия.

Цель изучения языка с помощью данного метода — облегчение понимания собеседника, формирование восприятия на интуитивном уровне. Поэтому каждый преподаватель, избравший такой органический и целостный подход к обучению, должен относиться к языку, как к зеркалу, в котором отражаются география, климат, история народа, условия его жизни, традиции, быт, повседневное поведение, творчество. На помощь педагогам пришел учебник Highlights автора Хведченя Л.В. Сторонники этого метода твердо уверены, что язык теряет жизнь, когда преподаватели и студенты ставят целью овладеть лишь «безжизненными» лексико-грамматическими формами.

Работа преподавателей кафедры иностранных языков ведется с учетом концепции модернизации Российского образования на период до 2010 года.

Понимая потребность выпускников не только в свободном владении иностранными языками, а и умении работать на персональном компьютере, чтобы быть востребованными на рынке труда, преподаватели кафедры разработали и успешно применяют компьютерные программы по изучению лексических тем и грамматическому контролю усвоенных знаний. На историческом факультете успешно применяются образовательные программы по фонетике и грамматике. На филологическом факультете студенты делают творческие задания по выполнению различных проектов с применением компьютерных программ. В будущем планируется создание электронного курса лекций по «Методике преподавания английского языка в школе».

Проводимые занятия отвечают всем методическим требованиям сегодняшнего дня: имеют практическую, воспитательную и развивающую направленности, в связи с этим широко применяются проектные методики, проводятся нетрадиционные занятия — экскурсии, инсценировки, занятия-презентации и т. д., используются упражнения проблемного и творческого характера. На выбор мето-

дик оказывает влияние специфика факультетов, поэтому довольно распространен смешанный метод преподавания, который, не ставя акцентов на каких-то крайностях, включает в себя элементы вышеперечисленных методов и любых других, появляющихся в методике. Кроме того, на различных факультетах и языковых этапах широко применяются элементы Оксфордских и Кембриджских курсов, предполагающие максимальное погружение студента в языковой процесс и, что немаловажно, ориентированные на развитие не только языковых знаний, но также креативности и общего кругозора студента.

Преподаватели кафедры составляют и публикуют сборники и методические пособия по иностранным языкам, где отражается специфика факультета, решается проблема меж предметных связей, тем самым доказывается, что иностранный язык является не самоцелью, а лишь средством для выражения мыслей, в том числе и на профессиональные темы. Таким образом, кафедра иностранных языков дает три важнейших составляющих стандарта знаний наступившего века: компьютерные навыки, знания иностранных языков и профессиональную ориентацию.

Преподавателями кафедры иностранных языков выбрана главным образом смешанная методика преподавания, включающая элементы грамматико-переводного, коммуникативного, лингвосоциокультурного и др. подходов. Такой выбор позволяет достичь желаемого результата — освоения студентами базовых знаний по иностранному языку с учетом специфики выбранного факультета. Использование смешанной методики, помимо достижения образовательной цели, способствует всестороннему, гармоничному развитию личности, что немаловажно.

Список использованной литературы:

1. Бим И.Л. Педагогический вуз: состояние и проблемы / И.Л. Бим, Н.Д. Гальскова Т.Е. Сахарова // Иностранные языки в школе. - 1996. - № 6.

2. Гальскова Н.Д. Программа по иностранному языку: новые подходы к конструированию / Н.Д. Гальскова, А.Ю.Горчев, З.Н. Никитенко // Иностранные языки в школе. - 1990. - № 4.

3. Леонтьев, А.А. Некоторые общие проблемы в преподавании иностранных языков сегодня / А.А. Леонтьев. - М: РЕМА, МГЛУ, 1992.

4. Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года // Вестник образования. - 2005. - № 22.

5. О преподавании иностранных языков в общеобразовательных учреждениях // Иностранные языки в школе. - 1994. - № 4.

6. Российское образование: переход ко второму этапу Федеральной программы развития образования. - М.: МО РФ, 1993.

7. Oxford teaching methods of English language.
http:// www.reflist.ru.doc/13418.shtml

8. Родной английский: методика изучения.
http:lliilsr.iatp.bylrulpublicationlot-herbred/sites leuative lprepod.htm

Khayala Vagif Hamidova, instructor,
Azerbaijan State Pedagogical University
Email: xhamidova@bk.ru

TEACHING AND LEARNING IN THE MODERN WORLD

In the twenty-first century, school leaders are faced with the challenges of changing local, national and global contexts. While responding to the unique needs of their local school community, an increasing emphasis on national requirements in areas such as curriculum and teaching standards further compel leaders to ensure that teacher professional learning keeps pace with changes. This mixed methods case study sought to understand how school leaders can manage professional learning in twenty-first century contexts. School leaders have always played an important role in teachers' learning, responding to the challenges and needs of their school communities while working within the larger contexts of curricular, technological and pedagogical change. Whereas these contexts were relatively stable throughout the twentieth century – with typical emphases on print-based information, face-to-face learning, and the relatively " private " classroom walls – the twenty-first century challenges leaders to perform in very different ways. They must continue to identify and model best practice, transform school cultures and establish and maintain appropriate structures to support sustained learning for both teachers and students. However, in many schools where face-to-face learning often still dominates, many leaders are now engaged in professional learning as members of diverse online communities. Networked learning is, accordingly, becoming an increasingly important element in contemporary teacher professional learning. Brooks and Gibson (2012) point out that traditional models of professional development "reinforce an externally-designed, stand-and-deliver non-participatory type of learning environment [that] do little to assist teachers in enacting constructivist, inquiry-based learning practices, commiserate with 21st century learning, in their classrooms, "while professional learning with a wider range of learner-centred technology tools can be more personal, practice-focused and community-oriented.

Learning second language is a long and complicated undertaking. Your whole person is affected as you struggle to reach beyond the confines of your first language and into a new language, a new culture, a new way of thinking, feeling, and acting. Total commitment, total involvement, a total physical, intellectual, and emotional response are necessary to successfully send and receive messages in a second language. Many variables are involved in the acquisition process. Language learning is not a set of easy steps that can be programmed in one click quick do-it-yourself kit. So much is at stake that courses in foreign languages are often inadequate training grounds, in and of themselves, for the successful learning of a second language. Few if any people achieve fluency in a foreign language solely with in the confines of the classroom.

It may appear contradictory, then, that this book is about both learning and

teaching. But some of the contradiction is removed if you look at the teaching process as the facilitation of learning, in which you can teach a foreign language successfully if, among other things, you know something about that intricate web of variables that are spun together to affect how and why one learns or fails to learn a second language. Where does a teacher begin the quest for an understanding of the principles of language learning and teaching? By first considering some of the questions that you could ask.

Some second language acquisition succesfully takes place outside of any educational context or classroom or teacher .In such "natural"environments, do all people learn a language equally succesfully? If not,what are the ingredients for success? In what has come to be called 'instructed' SLA,many questions arise.What are the effects of varying methodological approaches,text books,materials,teacher styles and institutional factors? Consider the amount of time spent in classrooms learning a second language:is there an optimal length of time required for successful mastery? Should the learner be exposed to three or five or ten hours a week in the classroom? Or a five-to-seven-hour day in an intensive language program? And how 'active'should a learner be outside of the classroom?

Yet with all the possible disagreements among applied linguists and SLA researchers,some historical patterns emerge that highlight trends and fasions in the study of second language acquisition. These trends will be described here in defrom of three different schools of thought-primarily in the fields of linguistics and psychology-that follow somewhat historically,even though components of each school overlap chronologically to some extend.Bear in mind that such a sketch may suggest dichotomies in philosophical positions,and such contrasts are rarerly so simplistic in the study of issues in SLA.

Breaking down the components of the definition of learning, we can extract, as we did with language, domains of research and inquiry:

1. Learning is acquisition or "getting".
2. Learning is retention of information or skill.
3. Retention implies storage systems, memory, cognitive organization.
4. Learning involves active,conscious focus on and acting upon events outside or inside the organism.
5. Learning is relatively permanent but subject to forgetting.
6. Learning involves some from of practice,perhaps reinforced practice .
7. Learning is a change in behaviour.

These concepts can also give way to a number of subfields within the discipline of psychology: acquisition processes, perception, memory (storage) systems, short-and long-term memory, recall, motivation, conscious and subconscious learning styles and strategies, theories of forgetting,reinforcement, the role of practice. Very quickly the concept of learning becomes every bit as complex as the concept of language.Yet the second language learner brings all these (and more) variables into play in the learning of a second language.

Teaching cannot be defined apart from learning.Teaching is guilding and facili-

tating learning, enabling the learner to learn, setting the conditions for lear-ning.Your understanding of how the learner lerans will determine your philosophy of education, your teaching style, your approach, methods, and classroom techniques. If, like B.F.Skinner, you look at the learning as a process of operant conditioning through a carefully paced program of reinforcement,you will teach accordingly. If you view second language learning as a deductive rather than an inductive process, you will probably choose to present copious rules and paradigms to your students rather than let them "discover "those rules inductively.

An extended definition, or theory of teaching will spell out governing principles for choosing certain methods and techniques. A theory of teaching, in harmony with your intergrated understanding of the learner and of the subject matter to be learned, will point the way to succesful procedures on a given day for given learners under the various constraints of the particular context of learning.In other words,your theory of teaching is your theory of learning "stood on its head".

Virtually any complex set of skills brings with it a host of questions. While these questions can quickly turn into "issues," because there is no simple answer to the questions, nevertheless we usually begin the process with a set of focused questions to guide our study. Current issues in second language acquisition (SLA) may be initially approached as a multitude of questions that are being asked about this complex process.

Reference:

1. Robert Palestini "Educational Administration" -2011, England .
2. Robin Brooke Smiths "Leading Learners, Leading Schools"-2003.
3. Phillip C.Schlecthy "Leading for Learning" -2009.
4. Shreyl Nussbaum-Beach "The connected educator :Learning and Leading in a Digital Age". Jossey Bass -2009.

Əliyev Şakir Rüstəm oğlu, dosent,
Orucova Müjgan Elşən qızı, magistrant,
Azərbaycan Texnologiya Universiteti
Email: mujgan.orucova@inbox.ru

ESTETİK FAKTORLARIN KOSTYUMUN FORMALAŞMASINA TƏTBİQ EDİLMƏSİ

Geyimlər hələ ibtidai dövrlərdən insanların bədənini ətraf təsirlərdən qorumaq, bədənin istiyə ehtiyacını ödəmək xarakteri ilə yaranmışdır. Lakin zaman keçdikcə özünün tələbləri ilə geyimləri də dövrün inkişafına uyğun formalaşdırırdı. Hər bir xalq öz ənənəsinə, dünyagörüşünə, inanclarına məxsus geyim mədəniyyətini yaratdı. Geyimin tarixi ilə məşğul olan insanların əksəriyyəti, etik normalara əməl edilməsi və insanların zaman – zaman inkişaf edən estetik zövqlərinin təmin edilməsi zərurətini də geyim

elementlərinin meydana gəlməsində müqəddəs şərtlər hesab edirlər.

Geyimlərin formalaşmasında ən böyük təsir gücünə malik vasitələrdən biri də istənilən zaman kəsiyində həmin dövrün inancı ilə bağlıdır. İnsanlar geyimin quruluşuna, estetik görünüşünə çox ciddi fikir verir.

Müasir dövrdə geyim dünyasının ahəngdarlığı qarşısında duran məqsəd insanla geyim dünyası arasında qarşılıqlı əlaqə yaratmaq, onun əməyini, təhsilini, məişətini və istirahətini nisbətən effektli və sağlam tərzdə formalaşdırmaqdan ibarətdir. Beləliklə, geyim dünyasının ahəngdarlığı təkcə maddi – texniki proses olmayıb, həm də sosial prosesdir. O cəmiyyətin sosial strukturu, onun ictimai və estetik idealları ilə müəyyən edilir.

Maddi tələbatın düzgün formalaşmasına yalnız maddi şəraitlə deyil, həm də ictimai həyatda insanların mənəvi səviyyəsi ilə nail olmaq olar. Qoyulan məqsəd şəxsiyyətin yaradıcılığının gözəllik qanununa əsasən tərbiyə edilməsindən ibarətdir.

Geyim dünyasının mühüm tərkib hissəsindən biri də kostyumdur. Kostyum şəxsiyyətin estetik tərbiyəsinin vasitələrindən biridir. Obrazlı, ifadəli həll edilmiş kostyum insanın daxili zənginliyinin və fərdi dəyərinin aşkar edilməsinə imkan verir.

Sənayedə istehsal edilən kostyumun keyfiyyətinin yüksəldilməsi mədəni və texniki-iqtisadi problemlərdən biridir. Sənayenin istehsal etdiyi məmulatların keyfiyyətinin kökündən dəyişilməsinin müasir dövrün inkişafında mühüm iqtisadi əhəmiyyəti vardır.

Formanın yeniləşdirilməsinə tələbat cəhdi olduğundan, istehlakçılar tərəfindən geyimin dəyişməsi ilə eyni zamanda estetik zövqün də dəyişməsi baş verir.

Estetik tələblər – geyim insanın xarici görünüşünü formalaşdırır, buna görə də geyimlərə qoyulan tələblər kompleksində estetik tələblər xüsusi yer tutur.

Geyimlərə qoyulan estetik tələblər, insanların və cəmiyyətin estetik ideallarla ifadə olunan mənəvi tələblərinə uyğunluğunda özünü göstərir. Bu isə üslub və moda istiqamətinin dəyişməsi ilə daimi mürəkkəbləşən prosesdir.

Real məmulatın estetik qiymətləndirilməsi, onun insanın gözəllik haqqında ideal və təsəvvürləri ilə müqayisəsidir. "Gözəllik" anlayışı insan şüurunda bir sıra amillərin təsiri altında yaranır. Cəmiyyətin həyat səviyyəsi, əmək şəraiti, mədəniyyətin və istehsalın səviyyəsi, iqlim şəraiti, milli xüsusiyyətlər və s.

Bundan başqa, estetik idealın formalaşmasına insanın fərdi xüsusiyyətləri – yaşı, həyat tərzi, məşğuliyyəti, yaşayış yeri təsir edir.

Kostyum dedikdə, insanın bədənini tutaraq onun simasını süni şəkildə dəyişən hər şey başa düşülür, buraya geyim, baş geyimləri, ayaqqabı, saç, bəzək, aksessuarlar, makiyaj və ətir daxildir. "Kostyum" anlayışı və "gözəllik" estetik kateqoriyası bir – birindən ayrılmazdır və bu estetik funksiya və ya kostyumun gözəlliyinə aid bir sıra müzakirə problemlərinə səbəb olur. Kulturoloji analiz kostyumun iki əsas estetik aspektini ayırmağa imkan verir:

1. Kostyumun özünün gözəlliyi (yəni kostyumun əşyalar kimi mükəmməlliyi barədə təsəvvürlərə uyğunluğu).

Bir kostyum yaradarkən və istifadə edərkən insanlar öz təbiətinə əsasən, onun hərtərəfli mükəmməlliyinin – sosial uyğunluq, funksionallıq, rahatlıq, orijinallıq, sənərkarlıq bacarığı, istehsalatlıq naxış, parçanın şəkli, onun rəngi, krujevası, dekorativ düymələri, tikişləri, applikasiyaları və s. nəzərə alınır. İlk baxışdan nümunə yalnız

kostyum detallarının bəzək əşyalarıdır, lakin diqqətli təhlildə məlum olur ki, sahibinin sosial – mədəni mahiyyətini əks etdirərək onlar onun obrazını formalaşdırmağa kömək edirlər, obrazlı mükəmməllik isə gözəlliyin ən güclü mənbələrindən biridir. Bu halda kostyumun bir estetik aspekti gözə görünmədən digərinə keçir, buna hər bir insana fərdi bir stil, imic yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuş kostyumun bədii funksiyası deyilə bilər.

Əlbəttə ki, gözəl bir əşyanın meyarları ilə insan gözəlliyinin meyarları eyni deyil, bəzən müxtəlif dövrlərdə və etnoslarda əksinədir, ancaq insan tarixinin başlanğıcından şüurlu və ya şüursuz cəhdləri kimi mövcudluğu şübhəsizdir. Hər bir kostyum (həm də onun hər iki təzahüründə) eyni zamanda bir – birinə, fərdlərə, qruplara, eyni zamanda dövrü estetik ideallara cavab verir.

Təsvir etdiyimiz estetik cəhətlər göstərir ki, bir kostyum estetik, "obyekt" və estetik "alət" ola bilər, amma gərçək həyatda bu iki aspekt bir – birinə bənzəyir və bir –birinə qarışan təzahürlər meydana gətirir.

Kostyumun estetik tərəfinin bir xüsusiyyətinə də toxunmaq lazımdır. Estetik dünyanın bütün müxtəlifliyi iki dirək sahəsində yerləşir – maddi – praktiki və bədii. Kostyum sisteminin funksional səthində bu iki başlanğıc fərqli şəkildə birləşən formaların spektrini yaradır, tamamilə praktiki kostyumlardan bədii kostyumlara kimi. Hər növ kostyumda estetik yan özünü fərqli şəkildə göstərir və öz meyarlarına malikdir (axı iş formasının gözəlliyi ilə gəlin paltarının gözəlliyi fərqli qiymətləndirilir).

Kostyumun estetik xüsusiyyətlərinə üslub, stil, forma kimi xüsusiyyətlər də aiddir.

Müasir kostyumu yaradanlar daim tarixə, folklor stilinə müraciət etmişlər. Dizaynerlər milli geyimin dəqiqliklə sürətini özünün – müasir geyimdə əks etdirməmiş olsa belə, təsəvvürləri nəticəsində onun ifadə olunan bədiiliyini əldə edirdilər. Assosiativ olan anlayışlar əsasən kostyumun yaradılmasının vacib faktorlarından biri hesab olunur. Demək olar ki, bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq geyimlərin rəng harmoniyasını daha çox nəzərə çarpan etmək mümkündür.

Yaradıcı transformasiyası ən çox materialın yığımından başlayır. Bu dizaynerlərin işinin mühüm hissəsini təşkil edir. Öncəki materialların heç biri olmadan nə fantaziyalar, nə də assosiasiyalar, nə də ki, bədii obrazlardan danışmaq olar. Əvvəlki mənbələri başa düşməyə çalışmaq və onları ayrıca hörmətlə qarşılamağı xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır.

Kostyum dizaynının əsas özünəməxsus cəhəti, obyekti kostyum yaradıcılığında konkret şəxsdir. Şəxsə məxsus mənəvi xüsusiyyətlər və görünüş bütövlüyü əmələ gətirmiş geyimi öz funksiyasından ayrılıqda təsəvvür etmək mümkün deyil.

Paltarda onu geyinən insanın cinsi mənsubiyyəti, yaşı, xarici görünüşü ilə müxtəlif xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Kostyumun müasir inkişafı, ictimai yaşayışda sənayenin səviyyəsi, elmlə və mədəniyyətdə ifadə olunmuş moda ilə sıx bağlıdır.

Kostyumların dizayn edilməsi və həmçinin layihələndirilməsi incəsənətin istiqamətini təşkil edir. Əsas olaraq estetik və praktik funksiyanı daşıyır.

Kostyumlar mövcud olan qanun normaları ilə mühafizə olunur, əsasən də ümumi qəbul olunmuş normaların cəmini özündə əks etdirir. Cəmiyyətin müxtəlif təbəqələ-

rinin riayət etdiyi məişət ənənələrini özündə cəmləşdirir. Geyimlər şəxslərin milli və dini mənsubiyyətlərini araşdırır. Tarixin tərəqqisi hər mərhələdə şəxslərin həyat tərzlərini paltarın istifadə olunma xüsusiyyətlərində özünü əks etdirir və bu baxımdan da geyimlərin müxtəlif funksiyaları tarix boyunca toplanaraq bugünkü vəziyyətinə gəlmişdir.

XXI əsrdə kostyumun formasının inkişafı geyimin formalarının təyinatı üzrə əsas üslub həllərini hazırladı. Bu, klassik, idman və fantazi stillərdir.

Klassik stil rəsmi işgüzar kostyumun həllində funksional xüsusi harmoniya ilə səciyyələnir. Kostyumun klassik stili tədricən formalaşır, onda ənənələr kostyumun inkişafında bu dövrün insanları üçün qiymətli hesab olunan nailiyyətlərlə üzvi surətdə birləşir. İdman stilinin kostyumu üçün aktiv hərəkəti təmin edən boş formalar xarakterikdir, xətlərin həndəsiliyi, taxma detalları və furniturun genişliyi ilə ifadəliliyi naxış sətirlərinin bolluğu.

Fantazi stilində kostyum qeyri-adi formalarla və parçalanmalarla, mürəkkəb konstruktiv həllə, gözlənilməz xətlərlə, müxtəlif dekorasiyalarla və bəzəklərlə səciyyələnir. Lakin stillərə insanda kostyum tipinin bədii emosional xarakteristikası kimi daha bir münasibət mövcuddur. Bu halda təyinat yaş xarakteristikası çaları daşıyır. Klassik stil ona xas olan formaların təmkinliyilə, hissələrin plastik və bütöv harmoniyası ilə orta yaşlı insanlara aiddir. Bu yaşda dünyagörüşdə yetkinlik və ailədə yerinə yetirilən rol, cəmiyyətdə davranışın və insanın simasının xarakteri müəyyən edilir. Fantazinin romantik stili daha çox xəyalpərəst, poetik və ya coşqun, bir az balansı gözləməyən gənclərə xasdır. İdman geyim stili diribaşlığı, dinamikliyi, məqsədyönlülüyü vurğulayır, bütün bunlar müxtəlif yaşda insanları xarakterizə edə bilər.

Ümumiyyətlə, kostyum insan mədəniyyətinin tarixi estetik təcrübəsinin məhsulu kimi insanların gündəlik həyatının semiotik sistemi kimi özündə insanın daxili aləmini və işarələr vasitəsilə mövcudluğun xarici faktorlarını birləşdirir. Estetik ideala doğru cəhdlərində insan şərti işarələrin köməyi ilə rəng, forma, xətlər və bəzəklər şəklində kostyumda həqiqəti "indiki dövrü" əks etdirir və ya cəmiyyətin və təbiətin qanunları tərəfindən qadağan olunmayan "gələcəyin" potensial imkanlarını modelləşdirir. Bu baxımdan kostyum ən zəruri geyim vasitəsi hesab olunur. Eyni zamanda o, insanların estetik tərbiyəsinə təsir edən vasitədir. Bunu obrazlı şəkildə dəyərləndirsək, kostyum insanların dünyagörüşünü, daxili zənginliyini və fərdi xüsusiyyətlərini duymağa, öyrənməyə imkan yaradır.

Kostyumları gözəl geyimin simvolu hesab etmək olar. Eyni zamanda kostyum geyinildiyi yerin nə qədər dəyərli olduğunu göstərir. Onu təkcə ciddi görüşlərə, mərasimlərə geyinmək düzgün deyil. Onun geyinilməsi zamanı bir çox məqamlara diqqət yetirmək lazımdır. Bildiyimiz kimi, müxtəlif dövrlərin ən çox tələb olunan geyim növü kostyumdur. Kostyum daha ağır və estetik görüntüsü ilə çox istifadə olunan paltar modelidir. Kostyumda hər hansı bir motivin obrazlı ifadəsi hər zaman mümkün deyil. Müəyyən təyinatlı kostyum motivi onun təyinatına əsaslanmalı və uyğunlaşmalıdır.

Ona görə də təklifim budur ki, istehsal olunacaq kostyumun şalvarının uzunluğu pəncə üstünə qədər, pencəyin şalvara uyğunlaşması üçün onun da uzunluğu qısa və iki düyməli olsun.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əliyev O.O. "Kostyumda estetik xüsusiyyətlərin analizi" Bakı, 2016-186 səh.
2. İsgəndərova S.S. "Qadın geyimlərinin keyfiyyət göstəricilərinin təhlili" Bakı, 2016-123 səh.
3. Эфендиев Т. Декоративно – прикладная искусство Азербайджана в конце XIX, Баку, Чашыоглу, 2003.
4. Dünyamalıyeva S.S. "Azərbaycan geyimlərinin bədii – dekorativ xüsusiyyətləri". Elm. Bakı: 2013 – 488 səh.
5. Козлова Т.В. «Основы теории проектирования костюма» М:. Легпромиздат, 1988.
6. Пармон Ф.М. Композиция костюма. М:. Легпромиздат, 1985.
7. Стриженова Т. Из истории советского костюма. М:. Советский художник, 1972.

Məmmədov Əli Zeynal oğlu, baş müəllim,
Azərbaycan Texnologiya Universiteti,
Email: r.asgerova@uteca.edu.az

GEYİMLƏRİN KEYFİYYƏTİNİN TƏMİNATINDA METROLOJİ EKSPERTİZANIN TƏTBİQİ

İstehsal olunan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi və çeşidinin yeniləşdirilməsi ölkənin iqtisadi inkişafının zəruri şərtlərindən biridir. Məhsulun keyfiyyətini müntəzəm surətdə yüksəltmək iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyin qəti tələbidir. Məhsulun keyfiyyəti nəinki əsas, həm də mürəkkəb məsələdir. Keyfiyyətin yüksəldilməsi cəmiyyət miqyasında məhsul istehsalının kəmiyyətcə artmasına bərabərdir. Məlum olduğu kimi məhsulun keyfiyyəti dedikdə, müəyyən istismar şəraitində təyinata müvafiq olaraq müəyyən tələbatı ödəmək üçün onun yaradıcılığını təyin edən xassələrin məcmusu başa düşülür. Əgər məhsul istehlak tələblərinə müvafiq deyildirsə, o yararlı xassələrə malik olsa da yüksək keyfiyyətə malik ola bilməz.

Yüngül sənayenin ən mühüm sahələrindən biri də geyim istehsalı sənayesidir. Tikili geyim məmulatlarına qoyulan tələblər və tikiş istehsalının mürəkkəbliyi bu sənaye qarşısında çox mühüm vəzifələr qoymuşdur. Bu vəzifələrə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, material sərfinə qənaət edilməsi, tikiş məmulatlarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və çeşidin genişləndirilməsi aiddir.

Əhalinin tikili geyimlərə olan tələbatını ödəmək üçün qarşıya bir çox mühüm məsələlər qoyulmuşdur. Bu məsələlərdən biri də odur ki, müəyyən vaxt ərzində xalqın iqtisadi və maddi rifah halının yüksəldilməsinin əsas istiqamətlərində yüngül sənaye sahəsinin kütləvi istehsalını sürətləndirmək lazımdır. Ümumiyyətlə tikili geyimlərin buraxılışı başlıca olaraq istehsalın təşkilini yüksəltmək əsasında istiqamətləndirilməli, qurğu və avadanlıqlardan səmərəli istifadə edilməsi, müəssisələrin yenidən qurulması və onun yeni texnika və texnologiya ilə təchiz edilməsi, texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi, xammal və materialların müasir növlərinin tətbiq edilməsi, vahid məhsu-

lun material tutumunun azaldılması, ehtiyatlardan qənaətlə istifadə edilməsi hesabına durmadan artırılması zəruri hesab edilir.

Məhsulun keyfiyyətinin formalaşması onun həyat tsiklinin bütün mərhələlərində, yeni tədqiqatların aparılması və işləmələrin əsaslandırılması, məmulatın işlənib hazırlanması, istehsalı, istismarı və təmiri mərhələlərində baş verir. Məhsulun keyfiyyəti onun konstruksiyasının işlənilməsi dövründə müəyyənləşdirilərək istehsalatda təmin edilir. Belə ki, keyfiyyət qabaqcıl texnologiyanın tətbiqi, texnoloji intizama əməl edilməsi, tələb olunan istehsal mədəniyyəti səviyyəsinin təmin edilməsi, bütün mərhələlərdə texnoloji prosesə nəzarətin ciddi təşkili və məhsulun standartlara və digər normativ sənədlərə uyğunluğunun təmin edilməsi sayəsində əldə olunur.

Geyim istehsalı müəssisələrində məhsulun keyfiyyətinə nəzarətin tələblərə məcburi qaydada bütün standartlara və texniki şərtlərə daxil edilir. Keyfiyyətə nəzarət bir çox tələblərlə müəyyən edilir: standartlaşdırmaya məruz qalacaq məhsulun sınaq növlərini, sınaqların müntəzəmliyini, texniki tələblərin hər bir maddəsi üzrə sınaq üsullarını, sınaq üçün seçmə nəzarəti tətbiq edərkən nümunələrin hazırlanmasını və seçilmə qaydalarını, nəzarətin aparılma qaydalarını standartlara, yaxud texniki şərtlərə uyğunluğu haqqında nəzarət prosesinin parametrlərini və mülahizə meyarlarını, nəzarətin aparılma qaydalarını.

Hazır məmulatların dövrü, tipli, attestasiya və istismar sınaq növləri mövcuddur.

Geyim istehsalında funksiyaların yerinə yetirilməsindən asılı olaraq materiallara və hazır məmulatlara nəzarət üsulları və texnoloji prosesin parametrlərinə nəzarət üsulları mövcuddur. Materiallara və hazır məmulatlara nəzarət göndərilən materialların, yarımfabrikatların, komplektləşdirici məmulatların standartların, texniki şərtlərin tələblərinə uyğunluğunu yoxlamaq üçün, yaxud məmulatların, yarımfabrikatların və materialların işlənməsinin və hazırlanmasının müxtəlif mərhələlərində keyfiyyəti yoxlamaq, texnoloji prosesin parametrlərinə sabitliyini saxlamaq və həmçinin kütləvi sayın qarşısını almaq üçün aparılır. Bu bütövlükdə hazırlanan məhsulun yüksək keyfiyyətini və təhvil – təslim sınaqları zamanı onun yüksək qəbul faizini təmin etməlidir. Məmulatlara keyfiyyət və kəmiyyət əlamətlərinə görə də nəzarət mövcuddur. Keyfiyyət əlamətlərinə görə nəzarət zamanı bütün məmulatları iki qrupa – yararlı və qüsurlu qruplara bölürlər. Məmulatların istehsalı zamanı cari nəzarət onların həndəsi, dəqiqlik və digər parametrlərinə görə aparılır. Etibarlılıq göstəricilərinə nəzarəti yalnız istehsal tamamlandıqdan sonra hazır məmulatlarda aparmaq olar. Etibarlılığın nəzarəti istehsal prosesində, istərsə də istismar prosesində aparıla bilər.

Geyim istehsalında nəzarətin iki növü tətbiq edilir: təzə hazırlanmış məmulat partiyasından olan bir, yaxud bir neçə məmulatlarda etibarlılıq göstəricilərinin nəzarətini nəzərdə tutan təhvil – təslim sınaqlarını buraxılan məmulatın etibarlılıq səviyyəsinin müntəzəm nəzarətinin aparılması üçün keçirilən daimi sınaqdır. Əgər etibarlılıq sınaqları uzun müddətdirsə, təhvil – təslim sınaqlarının tətbiqi isə mümkün deyildirsə, onda müntəzəm sınaqların aparılması ilə kifayətlənmək olar.

Məmulatın keyfiyyətinin proqnazlaşdırılmasında daha yüksək texniki təkmilləşdirmə səviyyəsinə malik oxşar obyektlərin təhlilinə əsaslanan komparativ metoddan da istifadə oluna bilər. Məhsulun keyfiyyət göstəricilərinə və texniki səviyyəsinə nəzərən bu metod belə məhsulların hazırlanma keyfiyyətinə görə öndə gedən ölkələrdə məhsu-

lun istehsalının dəyişməsinin və inkişafının öyrənilməsini nəzərdə tutur.

Bu baxımdan geyimlərin keyfiyyətinin yoxlanılmasında dövlət və idarə metroloji xidmət orqanlarının əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri də normativ – texniki sənədlərin metroloji ekspertizasıdır.

Metroloji ekspertiza – ölçüləcək parametrlərin seçilməsi, dəqiqlik normalarının müəyyən edilməsi, məmulatların işlənməsi, hazırlanması, sınağı, istismarı və təmiri proseslərinin texniki məsələlərinin həllinin təhlili və qiymətləndirilməsidir.

Məmulatın işlənib hazırlanma, istehsal və sınaq tsikli istehsalın tipindən asılıdır. (seriyalı, kütləvi, vahid, vahid təkrar olunan və birdəfəlik hazırlanma).

Seriyalı istehsalda məhsul dövri olaraq partiyalarla buraxılır. Kütləvi istehsalda məhsul uzun müddət fasiləsiz olaraq böyük buraxılış həcmində istehsal olunur. Vahid istehsala eyni vaxtda və ya dövri olaraq ayrı – ayrı vahidlərlə buraxılan məhsul aiddir.

Texniki sənədlərin metroloji ekspertizasının məqsədi hər bir müəssisə, sahə daxilində və bütövlükdə xalq təsərrüfatında ölçmələrin vəhdətinə və tələb olunan dəqiqliyinə nail olmaqdan, verilmiş keyfiyyət göstəricilərini təyin etmək və məhsul istehsalının səmərəliliyinə nail olmaq üçün vacib baza yaratmaqdan ibarətdir. Metroloji ekspertiza məhsulun işlənib hazırlanmasının ilk mərhələlərində aparıldıqda daha səmərəli olur. Yalnız bu zaman o, iqtisadi səmərə yarada bilir. Sonrakı mərhələlərdə aparılan ekspertiza maddi itkilərə səbəb olur, çünki bu zaman aşkar edilmiş çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün əlavə maddi vəsait və əmək sərfi tələb olunur. Yaradılan məhsulun metroloji təminatı sahəsində tətbiq olunan texniki məsələlərin vaxtında həll olunması optimal variant seçməyə imkan verir, zəruri ölçmə metod və vasitələrin hazırlanmasına sifariş verməyə şərait yaradır.

Metroloji ekspertiza istehsalat bölməsi və metroloji xidmət mütəxəssisləri tərəfindən aparılır. İstehsalat məsələlərini ekspertiza edir, metroloji xidmət mütəxəssisləri isə ölçmələrin yerinə yetirilmə metodikasını, ölçmə vasitələrinin seçilməsini ekspertiza edir. Çox hallarda hər iki istiqamət üzrə ekspertizanı bir mütəxəssis apara bilər. Lakin belə halda metroloji ekspertizanın səmərəliliyi xeyli aşağı düşür, belə ki, mütəxəssis ancaq bir ixtisasa malik olduğundan bir neçə məsələlərin təhlili aparılmır.

Məhsula qoyulan tələbləri müəyyən edən standartlar olduqda və məhsulun metroloji təminatının normalaşdırılması hallarında texniki sənədlərin metroloji ekspertizasını metroloji nəzarətlə əvəz etmək olar. Bu nəzarət nəticəsində metroloji təminatın səviyyəsinin təhlili və qiymətləndirilməsi üzrə aparılacaq işlərin istiqamətini təyin edirlər. Ola bilər ki, metroloji nəzarət prosesində aşkar edilmiş nöqsanlar normativ sənədlərin, normaların, göstəricilərin seçilməsi üzrə əvvəl qəbul edilmiş həllərin yenidən baxılmasını, həmçinin işlənmiş texniki sənədlərin metroloji ekspertizasının yenidən aparılmasını tələb etsin.

Geyim istehsalı müəssisələrində metroloji nəzarətin müxtəlif formaları istifadə olunur. Onlardan biri texniki sənədlərin metroloji özünənəzarət metodudur ki, bu da konstruktorlar və ya texnoloqlar tərəfindən həyata keçirilir. Çox hallarda metroloji normonəzarət standartlaşdırma, unifikasiya, texnolojilik səviyyələrinə nəzarət ilə birgə aparılır. Metroloji normonəzarət hər bir konstruktor və texnoloji şöbədə və ya bütövlükdə müəssisədə təşkil oluna bilər. Texniki sənədlərin metroloji nəzarəti əksər hallarda onların metroloji xidmətlə razılaşdırılması prosesində həyata keçirilir.

Adətən o sənədlər razılaşdırılır ki, onlarda ölçmələrin aparılmasına qoyulan tələblər öz əksini tapmış olsun.

Metroloji ekspertiza cizgiləri, texniki izahat, texniki şərtlər, sınaqların proqram və metodikası, istismar və təmir sənədləri, spesifikasiya, marşrut və əməliyyat kartları, texnoloji təlimatlar, tərtibatların cədvəli, texnoloji spesifikasiyası, texnoloji proseslərin kartası üzrə aparıla bilər. Ekspertiza həmçinin ölçmələrin aparılma metodikası, elmi texniki hesabatlar, məhsulun keyfiyyət səviyyəsi və keyfiyyət kartası üzrə də aparılır. Bir qayda olaraq metroloji ekspertiza sənədlərin işlənib hazırlanma prosesində metroloji təminat məsələlərinin tam həll olunmayan halında aparılır. Bəzi hallarda sənədlər çox dəqiqliklə işləndikdə də metroloji ekspertiza aparılır. Metroloji ekspertiza iki mərhələdə aparılır. Birinci mərhələdə sənədlərin ekspertizası onların əslini çoxaltmaya verməzdən qabaq bu sənədləri işləyib hazırlayan və yoxlayan imzaladıqdan sonra aparılır. İkinci mərhələdə sənədin hazırlanması və istifadə edilməsi üçün cavabdeh olan bütün şəxslər onu imzaladıqdan sonra ekspertiza aparılır. Ekspertizadan keçmiş sənədlər ekspert tərəfindən imzalanır. Metroloji ekspertizanın nəticələri ekspert rəyində göstərilir. Sənədlərin metroloji ekspertizası zamanı bir neçə vacib məsələlərin həlli yoxlanılır. Bunlara aiddir: məmulatın keyfiyyətini və işin səmərəliliyini təmin etmək məqsədi ilə ölçülən parametrlərin orijinallığı; məmulatın ölçülərinin və digər parametrlərinin olması; məmulatın parametrlərinə seriyalı buraxılan və standartlaşdırılmayan ölçmə vasitələri ilə nəzarət etməyin mümkünlüyü; texniki şərtlərin ekspertizası zamanı bu göstəricilər əsas götürülür. Məmulatın ölçülərinin və onların meyllənmələrinin məmulatın layihələndirilməsi üçün olan texniki tapşırıqda verilmiş tələblərə uyğunluq; məmulata nəzarət üçün lazımi metodların, ölçmə vasitələrinin və texnoloji avadanlıqların seçilməsinin düzgünlüyü.

Metroloji ekspertiza nəticəsində konstruktor və texnoloji sənədlərdə dəyişikliklər tələb olunursa, bu ekspert rəyində şərh olunur. Konstruktor və texnoloji sənədlərdə dəyişikliklər qəbul olunmuş qaydaya əsasən aparılır.

Standartların layihələrinin metroloji ekspertizası standartlaşdırılan obyektlərin metroloji təminatı üzrə texniki həllərin təhlili və qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Müəssisədə metroloji ekspertiza aparan mühəndis – metroloq qüvvədə olan standartların və digər normativ – texniki sənədlərin müddəalarını əsas götürməlidir. Geyimə aid olan tələbləri özündə birləşdirən bütün növ standartların layihələri, ölçmə dəqiqlik normalarını, ölçmə metodlarını və vasitələrini və digər metroloji tələbləri və qaydaları təyin edən standartların layihələri, həmçinin fiziki konstantlar, maddə və materialların xassələri haqqında məmulatları özündə birləşdirən standartların layihələri metroloji ekspertiza keçməlidir. Metroloji ekspertiza standartın layihəsinin birinci redaksiyasını işlədikdən sonra və onun axırıncı redaksiyasının elmi – texniki ekspertizası zamanı aparılır.

Geyim istehsalı müəssisələrində metroloji xidmətinin əsas istiqamətləri bunlardır: ölçmələrin keyfiyyətinin və istehsalatın metroloji təminatının təhlili, ölçmə metodlarının və vasitələrinin standartların və texniki şərtlərin tələblərinə uyğunluğuna nəzarət, istehsalatın metroloji hazırlanması, konstruktor və texnoloji sənədlərin metroloji ekspertizası, buraxılan məhsulların keyfiyyət kateqoriyaları üzrə attestasiyasında istirak etmək. Həmçinin geyim istehsalı müəssisələrində konstruktor və texnoloji sənədlə-

rin metroloji ekspertizasını aparmaq üçün, həmçinin metrologiya üzrə normativ sənədlərin işlənib hazırlanması üçün müəyyən əmək normaları tətbiq olunur.

Bu baxımdan təklifim budur ki, sifarişçinin lazımi keyfiyyət səviyyəsinə malik olan məhsulun yaradılması onun işlənib hazırlanması və istehsalata qoyulması müddətlərinin və xərclərinin azaldılmasının mümkünlüyünü təmin edən ilkin tələbləri verilmiş məhsul növünə bazarın tələbatının və xidmət sahələrinin təkmilləşdirilməsinin proqnazlaşdırılmasına əsaslanmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Həsənov Ə.P., Osmanov T.R. Qeyri - ərzaq mallarının ekspertizası. Dərslik, I hissə - Bakı: İqtisad Universiteti, 2006.
2. Həsənov Ə.P., Osmanov T.R. Qeyri - ərzaq mallarının ekspertizasının nəzəri əsasları. Dərslik, Bakı: İqtisad Universiteti, 2010.
3. Osmanov T.R. Qeyri - ərzaq mallarının əmtəəşünaslığı və ekspertizasının əsasları. Dərslik, Bakı: İqtisad Universiteti, 2014.
4. Бузов Б.А., Румянцева Г.П. Материалы для одежды. М.: - Академия, 2010.
5. Сергеев А.Г. Метрология, стандартизация и сертификация. Учебник. М. Юрайт. Высшее образование.2011.
6. Ушаков И.Е., Шишкин И.Ф. Прикладная метрология: Учебник для вузов: Изд. 4-е, перераб. и доп. СПБ: ЕЗТУ, 2002.

Fərəcova Sümuzər Səyyad qızı, baş müəllim,
Əliyeva Fəridə Azər qızı, magistrant,
Azərbaycan Texnologiya Universiteti,
Email: r.asgerova@uteca.edu.az

QƏRBİ AVROPA VƏ ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİNİN GEYİM VƏ MODA İSTİQAMƏTLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ANALİZİ

Məlum olduğu kimi, moda dövrü surətlə hərəkət edir, geyimin bir forma və növlərinin əvəzinə digərləri gəlir. Yeni hər bir artıq mövcud olanlardan irəli gəlir. Belə təsəvvür yaranır ki, yenicə düşünülüb tapılmış üslub əvvəlki dövrlərin emal edilmiş və yenilənmiş üslubundan ibarətdir. Yeni kolleksiyaların yaradılması zamanı modelyer kostyumu tarixinə müraciət edir və bunun sayəsində əvvəlki dəyərlərdən ilham almağa, eləcə də bəşəriyyət üçün nə isə yeni bir dəyər kəşf etməyə çalışır. Məhz bu səbəbdən müxtəlif tarixi dövrlərə aid olunan kostyumların araşdırılması bu dərəcədə aktualdır.

Hələ XVII əsrin sonlarında XVIII əsrin əvvəllərində yaşamış və fəaliyyət göstərmiş məşhur ingilis filosofu Entoni Eşli Kuper, lord Şeftsberin müəllif olduğu "Sensus Comnius", yaxud "iti zəka və müstəqil əhval azadlığı haqqında təcrübə" əsərində yazırdı: "Zaman keçdikcə insanlar öz zahiri görkəmlərini başqa cür etməyi özləri üçün əbədi hesab etməyə başladılar".

Moda – bu ətraf gərçəkliyin müxtəlifliyinə və yeniliyinə olan insanın daimi tələbatı ilə bağlı müəyyən formaların qısamüddətli hökmranlığıdır. Kostyumda moda xüsusi ilə nəzərə çarpacaq dərəcədə və fəal surətdə özünü büruzə verir. İnsanın zahiri görünüşü ilə bütünlüklə birləşərək, kostyum həcmli, müstəvi və xətti formaların daha tez-tez baş verən dəyişikliyinə məruz qalır. Modanın tarixi geyimin tarixində olduğu kimi qədimdir. Ətraf mühitin, təbiətin əlverişsiz təsirlərindən bir müdafiə olaraq geyim əşyalarının mahiyyətini özü üçün kəşf etdiyi andan etibarən, insan həmin geyimin estetik və üslublaşdırıcı funksiyası barədə düşünməyə başladığı vaxtlardan qısa zaman kəsiyi ayırırdı. Heç şübhəsiz, geyim belə bir obyekt qismində meydana gəlmişdir ki, insan burada özünün malik olduğu bədii dünya görüşünü daha aşkar surətdə və birbaşa həyata keçirmək imkanını əldə etmişdir. Beləliklə, insanın geyimi – bu qətiyyən onun qısası, zahiri əlaməti yaxud təsadüfi mövcud olmayan bir əlavəsi deyil, insanların əhatəsində olan bütün digər maddi dəyərləri ilə müqayisədə geyim daha yüksək dərəcədə insanın, insanlar qrupunun, bütövlükdə millətin, yaxud ümumilikdə bir dövrün fərdi mövcudluğunu birbaşa və ifadəli rəmzi kimi dəyərləndirilməlidir.

Tez-tez baş verən səyahətlər, ticarətin inkişafı, ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin qurulması kifayət qədər güclü qarşılıqlı təsirlərin formalaşmasına, məişətin, zahiri formaların iqtibas edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edirdi. İntibah dövrünün Avropa ölkələrində istifadə olunan geyimlərin formalarında yaxınlaşma ənənələrinin baş verməsində modanın sürətlə yayılması mühüm və həlledici rol oynamışdır. İnkişaf etmiş orta əsr dövründə meydana gələn moda ümumi bədii üslub çərçivəsində müəyyən formaların qısa müddətli hökmranlığı kimi təkcə ölkələr daxilində deyil, həm də onların hüdudlarında kifayət qədər uzaq ərazilərdə də ən müxtəlif formalarda yayılmağa başlayır. Almaniyanın Anqasburq şəhərində Şvarts soyadlı tacirlər həyatlarında istifadə etdikləri bütün kostyumlarda özlərinin akvarellə işlənilən portretlərini sifarişini verirdilər.

Beləliklə 1562–ci ildə dünya xalqlarına məxsus milli kostyumların rəsmləri nəşr olunur.

İtaliyada yaşamış Çezare Veçellio bütün Avropa ölkələrində fəaliyyət göstərən naxışbasanlar tərəfindən istifadə olunan krujevalar üçün modellər toplusunu nəşr etdirir. Modanın yayılması istiqamətində müxtəlif formaların mövcudluğu fərqli-fərqli xalqlara məxsus geyimlərin təsir dairəsinin və gücünün artırılmasına və onların digər ölkələrdə istifadə olunmasına kömək edirdi.

Bununla əlaqədar XVI əsrdə Fransada yaşamış və fəaliyyət göstərmiş yazıcı Rable yazırdı ki, fransız qadınların şlyapaları yalnız qışda fransız olur, yazda onlar artıq ispan, yayda isə italyan mənşəlidir.

İspan kostyumu Qərbi Avropanın, demək olar ki, bütün ölkələrində mövcud olmuş moda ənənələrinə və istiqamətlərə kifayət qədər ciddi təsir göstərmişdir. Yalnız italyanlar ispan modasının təsirindən yayına bilmişlər, çünki ispan modasının bütün qəribəliklərini kortəbii təqlidçiliyindən onları bir çox incəsənət növlərinin müsbət təsiri qoruya bilmişdir.

XV–XVI əsrlərdə həm ispan kostyumunun formasına, həm də ümumilikdə İspaniyanın incəsənətinə çoxlu sayda tarixi və ictimai amillər təsir göstərirdi. Kişilərdə mülki kostyum – üst gödəkcə və şalvar pambıq, at tükü ilə düymələnir, quru ot doldurulur. Hamar yaxud tikmənaxışlı, zinət əşyaları və kiçik ölçülü qiymətli məmulatlarla

bəzədilmiş parça sırınmış astar parça üzərinə dartılaraq öz plastikliyini və hərəkətliliyini itirir. Açılan büzmə ilə qısa gödəkcə dəmir moda geyimə bənzəyirdi.

İspan qızı köynək və iki paltar geyinirdi, altdakı kofta dar bu qollara malik idi, üstdəki isə qolsuz yaxud enli qısa qollu idi, bel xəttindən başlayaraq aşağıya doğru açıq idi. Kişilərin istifadə etdiyi kostyumlarda da olduğu kimi, genişləndirilmiş qollar valiklərlə bəzədilirdi. İspanların estetik təsəvvürlərinə görə və qəddi – qamətli qadın fiqurası ideal hesab olunurdu.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, intibah dövründə İspaniya geyimləri özünə məxsus orijinal və bənzəri olmayan inkişafa malik idi, onun formasına isə bir sıra amillər – döyüşkən cəngavərliyin idealları, katolik kilsənin fanatikcəsinə asketizmi və bu kimi digər faktorlar təsir göstərirdi. İtalyan geyimindən fərqli olaraq, burada kostyumun kompozisiyasında daha az sərbəstlik mövcuddur. Xətlər ciddi və təvazölüdür. Bədən proporsiyalarını maksimum dərəcədə gizlətmək istəyi açıq – aydın özünü büruzə verir.

İspan modası üçün yuxarıya doğru bağlı və qabaqdan düymələnən kişi gödəkcəsi səciyyəvi xarakter daşıyırdı. Gədəkçənin qabaq tərəfində dar ətəklər var idi, dik yaxalıq belə bir qaydada hazırlanırdı ki, boyunu tamamilə əhatə etsin və köynəyin üst qırağı qalxaraq kiçik sərt jabolar kimi görünürdü.

XVI yüzilliyin əvvəllərinə yaxın Fransa, bütün digər Avropa ölkələri ilə yanaşı, İtaliyadan kifayət qədər böyük həcmdə dəbdəbə əşyalarını idxal edirdi. Tamamilə aydındır ki, həmin ölkələr kostyumun italyan tərzinin kübarlığı təsiri altında idi. XVI əsrin sonuncu rübündə ispan modasının bir nəticəsi olaraq marlott deyilən üst geyim əmələ gəlmişdir. Bu qısa qollu düz paltar idi, onu rob – libasın üzərinə geyinirdilər, çiyinlərindən zınqırovşəkilli forma ilə düşürdü. Marlot təntənəli mərasimlər üçün nəzərdə tutulmuş bir geyim idi.

Yekun vuraraq qeyd edə bilərik ki, XV-XVI əsrlərdə Fransada əhali arasında istifadə olunan kostyum bir tərəfdən italyan, digər tərəfdən isə ispan kostyumunun təsirinə məruz qalırdı.

Ümumilikdə dövrün modasını və kostyumun formasını araşdıraraq bir ayrı-ayrı ölkələrdə mövcud olan moda istiqamətlərinin xüsusiyyətlərini, onların bir-birinə təsirlərini əks etdirdik. Onların hər birində ümumi cəhətlər yer alır, lakin eyni zamanda müəyyən fərqlər də əks olunur. İtalya, İspanya, Fransa, İngiltərə və Almaniyanın modasında müşahidə olunan fərqlər məhz sosial, təbii və iqtisadi şəraitlə şərtləndirilir.

Şərq ölkələrinin geyim tərzləri də öz xarakterik cəhətləri ilə fərqlənir. Üslubun geniş anlayışı özündə müxtəlif ölkələrin kostyumlarının elementlərini ehtiva edir. Bura Çin, Hindistan, Vyetnam, Filippin, Sinqapur və bir çox digər ölkələrin geyimi aid edilir. Şərq üslubunda hazırlanmış Avropa kostyumu müəyyən xalqın yaxud millətin ənənələrini əks etdirən cəhətlərə malik deyil. Bu kifayət qədər unikal bir hadisədir və müxtəlif etnosların dəbli ideyalarını və səciyyəvi əlamətlərinin simbiozunu təşkil edir.

Müasir obrazlar incəlik və zərifliyin, zənginlik və yüngüllüyün parlaq şəkildə ifadə olunan cizgiləri ilə fərqlənir. Şərq kostyumları – yumşaq və həyəcanlı şəkildə, belə demək mümkündürsə, xəfif axan bahalı və dəbdəbəli parçalar deməkdir.

Şərqin gündəlik geyim üslublu aktual yönəmli modellər üçün düz xətlərə malik sadə fasonlar xarakterikdir. Geyimdə heç bir dekolte olmur, yalnız kiçik sadə kəsik yaxud tam qapalı dik yaxalıq. Geyimin uzunluğu mütləq şəkildə dizləri örtür.

Hindistanlıların ənənəvi geyimi olan sarini çox asanlıqla təkrarlamaq olar, bu məqsədlə moruq yaxud albalı rəngli parlaq gül – çiçək kompozisiyalarla bəzədilmiş nazik və yüngül libası geyinmək kifayətdir.

Ərəb geyiminin pərəstişkarlarına aşağıya doğru genişlənən, pastel çalarlı qapalı və uzun paltarlara diqqət yetirmək məsləhətdir. Sözü gedən bu modelləri koloritli qollar və lif üzrə yerləşən ornomentlər bəzəyir. Kostyumda şərq mənsubiyyətinə eyham vuran kiçik ləkə - aksessuarların – print edilmiş boyun dəsmalların, nazik şərflərin, qalstukların olması mümkündür. Dəbli üsluba şübhə yaratmayan aşkar mənsubiyyəti geniş şalvarların köməyi ilə diqqət mərkəzinə gətirmək mümkündür. Olduqca maraqlı modelləri Orta Asiya, Balkan, Yunanıstan, Yaxın və Uzaq Şərq, Hindistan, Çin, Yaponiya xalqlarının milli kostyumlarında tapmaq olar.

Şərq motivlərindən başqa heç bir başqa üslub o dərəcədə maraq oyadıcı və sirli bir obraz ərsəyə gətirmək iqtidarında deyil. Bu məqsədlə qapalı tünd rəngli paltar geyinmək və qara maddə ilə gözləri çəkmək qətiyyən lazım deyil.

Hind üslubunun xarakterik cəhəti geyimdə asimmetrikliyin mövcudluğu hesab olunur. Qədim zamanlardan bəri hind üslubu üçün xarakterik olan iki şey bu günümüzə gəlib çatmışdır. Sari və kamiz şalvarı. Sari – sərbəst uzun dondur, onu ənənəvi üsulla tikmirlər, sadəcə parçanın uzun hissəsindən kənarlar emal edilmək şərti ilə yaradırlar. Şalvar kamiz – geniş şalvardan və uzun tunikadan ibarət komplektdən təşkil olunur. Şalvar da çoxlu sayda büküklərə malikdir ki, onlar sərbəst siluet yaradaraq aşağıya doğru daralır.

Qərbi Avropa və Şərq ölkələrinin geyim və moda göstəriciləri həm dəbli, həm də bununla bərabər, milli kostyumun orijinallığını və bütün xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa qadir olan Qərb və Şərq geyimlərinin birləşdirildiyi kolleksiyanın yaradılması bu fəaliyyət istiqamətində çalışacaq dizaynerlərdən dəbin müasir tendensiyaları sahəsində bilgilərin ortaya qoyulmasını və onların inkişaf etdirilməsi məsələlərində intuisiyanın olması zəruriliyini deyil, həmçinin üslublaşdırılma ilə bağlı peşəkar bilik və səriştələrin mövcudluğunu da tələb edir.

Şərq üslubunda hazırlanmış libaslar xüsusilə dəyərlidir, çünki burada sözün əsl mənasında böyük bir sivilizasiya, nəhəng bir dünya öz əksini tapır, həmçinin bu, modelyerin və dizaynerin fantaziyasını təcəssüm etdirən əsl şedevr, şah əsəridir. Şərq üslübunda hazırlanmış həddindən artıq paltar və belə demək mümkündürsə, hətta müəyyən qədər rüsvayçı geyim məmulatları planetimizin hər bir guşəsində pərəstişkar qadınları tapa bilir. Şərq üslubunda hazırlanmış paltar nümunələri nədən ibarətdir? Bu gün dizaynerlər tərəfindən siması yenilənmiş və dəyişdirilmiş, Hindistan, Yaponiya kimi Şərq ölkələrini təmsil edən libaslar şərq üslubunun geyim nümunələri kimi təqdim edilir. Onun hazırlanması üçün materiallar, naxışlar və səciyyəvi şərq elementləri tətbiq olunur.

Müasir dövr şərq geyimlərində zənginlik lüks göstəricisi Şərq üslubu, Şərqin cazibəsi – Mərakeş və Hindistan geyim tərzləri və sirli Misir və Bohem tərzi öz göstəriciləri ilə daha qabarıqdır. Sirli və dəbdəbəli Şərq üslubunda bir çox müxtəlif dəb meylilәri vardır. Onların hər biri müəyyən bir ölkəyə xas, nadir milli adət-ənənələri ilə səciyyələnir. Xüsusən XX əsrin II yarısından əsrarəngiz Şərq meyllərinin aristokratik Avropaya yaxınlığı moda dünyasında rəngli və ahəngdar cərəyanın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur.

Şərqdə nə qədər də milli ruhlu geyim növlərini saxlanılsa belə, Qərb və dünya moda sferasındakı dəyişikliklər cəmiyyət tərəfindən qəbul edilir. Qərbdə yunan üslublar, moda sahəsində baş verən yeniliklər Şərqdə böyük məmnuniyyətlə qəbul edilirsə insanlar şərq geyimlərinə heyranlıqla maraq göstərirlər və etnik üsluba üstünlük verirlər. Bu isə iki böyük mədəniyyətin qarşılıqlı təsirinə səbəb olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Дж. Брешня. Измените свой гардероб, чтобы изменить свою жизнь. М:. Феникс, 2015.
2. Марии Ф. «История моды.100 платьев, изменивших вес мир» М:. Азбука, Колибри, 2015.
3. Н.Найденская, И.Трубецкого «Мода». Цвет и стиль. М:. Экса, 2011.
4. Влиранд Т. Молодежь об искусстве, Таллин, Изд: Кунст, 1990.
5. Дзеконьека – Козловская А. Женская мода. XX веках. М:. 1997.

Əliyeva Gülnarə Nurəddin qızı, baş müəllim,
Əliyeva Fəridə Azər qızı, magistrant,
Azərbaycan Texnologiya Universiteti,
Email: r.asgerova@uteca.edu.az

QƏRBİ AVROPA VƏ ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİNDƏ TƏTBİQ EDİLƏN ELEMENT KOLLEKSİYALARININ YARADILMA PRİNSİPLƏRİ

Milli kostyumun orijinallığını, həmçinin onun dəbli olmağını və digər xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa qadir olan Qərb və Şərq geyim elementlərinin birləşdirildiyi kolleksiyanın yaradılması bu fəaliyyət istiqamətində iştirak edən dizaynerlərdən dəbin müasir tendensiyaları sahəsində biliklərin ortaya qoyulmasını və onların inkişaf etdirilməsi məsələlərində intuisiyanın olması zəruriliyini deyil, həmçinin üslublaşdırılma ilə bağlı peşəkar bilik və səriştələrin mövcudluğunu da tələb edir.

Müasir tendensiyalarının inkişafında dəbin müşahidə olunması və izlənilməsi belə bir nəticəni hasil etməyə imkan verir ki, son illərdə dizaynerlərin yaradıcılığında etnik üslubda yaradılan kolleksiyalar xüsusi yerlər tutur. Sözügedən həmin tendensiya təkcə peşəkar dizaynerlərin fəaliyyətində deyil, həmçinin bu sahədə çalışmağa başlayan dizayner-mütəxəssislərin işlərində də müşahidə oluna bilər. Bu arada "İnternational Fashion", "Etno - Dar" və s. kolleksiyaların arasında keçirilən müsabiqələrin meydana gəlməsini də qeyd etməmək olmaz.

Dəb aləmində, məlum olduğu kimi, bu və ya digər tendensiyaların əmələ gəlməsi cəmiyyətdə baş verən sosial, iqtisadi və digər proseslərlə qırılmaz surətdə bağlıdır.

Müasir insan şəhər həyatının onun üçün artıq vərdiş halını almış üstünlüklərdən imtina etmək iqtidarında deyil və təbiətlə bağlılıq hissiyatını yaratmağa qadir olan xarici atributların axtarışında olmaq, onları istifadə etmək məcburiyyətində qalır. Xalq kostyumunun hər hansı əlamətlərinə əsaslanan "etno" üslubu təbiətin, belə demək mümkündürsə, müəyyən qədimliyi və əzələliyini, təbiətə yaxınlığını, həmçinin sakitliyi,

dincliyi, əmin – amanlığı və müəyyən yüngüllüyü duymağa imkan verir.

"Etno" üslubu – ümumiləşdirilmiş, toplanmış bir məfhumdur, çox vaxt hər hansı konkret mədəniyyətə yaxud xalqa onun aidiyyəti olmur, bir çox hallarda isə bu üslub xalq kostyumunun elementlərinin üslublaşdırılması kimi görünür. Etno üslubunu istifadəsi müasir dəbə orijinallığı, özünəməxsusluğunu və parlaqlığını qoruyub saxlamağa şərait yaradır.

Etnik geyim əşyaları müasir şəhərli gənc qızın obrazına üzvi surətdə uyğun gəlir, belə paltarda o, köhnə dəbdə geyinmiş kimi görünmür, çünki dizaynerlər onlara tarixin bəxş etdiyi böyük ustalıq və məharətlə istifadə edə bilərlər. Oskar De La Renta, Roberta Cavallı, Kenzo, Yean Raulo Ganlyer, Etro və bu kimi digər adlı – sanlı dəb evləri son mövsümlərdə etnik notları möhkəm təsbit edə bilmişlər. Son mövsümlər ərzində gül – çiçək printləri daha populyar idi, lakin bu sırada ekzotik orideyalar deyil, rus lələləri, süsənlər yer alır.

Həm dəbli olacaq, həm də milli kostyumun orijinallığını, bütün xüsusiyyətlərini və özünəməxsus elementləri qoruyub saxlayacaq kolleksiyanın yaradılması təkcə dəbin müasir tendensiyaları sahəsində biliklərin və onların inkişaf etdirilməsi məsələlərində intuisiyanın olmasını deyil, həmçinin üslublaşdırma sferasında peşəkar bilik və bacarıqların mövcudluğunu tələb edir.

Milli kostyumun xüsusiyyətini nəzərə çarpdırarkən, dizayner onların üzərində yeni-dən düşünür, onları yenidən qiymətləndirir və bunun əsasında müasir obrazlar yaradır, yəni üslublaşdırmanı həyata keçirir. Givenchy by Riccardo Tisci u Oskar de la Renta belə yenidən qiymətləndirmənin misalı kimi dəb evlərinin işləri göstərilə bilər ki, burada parlaq naxışlar, qızılla işlənmiş tikmə naxışlar, sıx naxışlar, rəngli yaylıqlar, xəz haşiyə etnoqrafik muzeylərdə sərgilənən ekspozisiyalardan götürülmüş və müasir forma və materiallarla birgə istifadə olunur, məsələn Givenchy by Riccardo Tisci u Oskar de la Renta.

Milli kostyumun müasir dəbə göstərdiyi təsiri həddindən artıq qiymətləndirmək çox çətindir, həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, ictimaiyyət ekologiyanın qorunub saxlanmasına get-gedə daha çox səylər göstərir ki, bu da aşağıdakı qənaətin gəlməsinə səbəb olur: "etno" üslubu öz populyarlığının pik nöqtəsindədir və yiyələndiyi bu mövqeləri kifayət qədər uzun müddət ərzində daha dəqiq desək ən azı 3-5 il ərzində qoruyub saxlamayacaq.

Folklor üslubunu inkişaf etdirən yaradıcı dizaynerlər üçün ümumi tövsiyələri müəyyən edir. Bunlardan biri kolleksiyaların obrazı, onun mövzusu vacibdir ki, bunun mahiyyəti və məzmunu yaradılan modellər vasitəsi ilə açılır. Modellərin müxtəlifliyini forma, obyektlər, rəng və personajın xarakterindən əmələ gələn məhz vahid obraz birləşdirməlidir.

Milli kostyum – rəssamın yaradıcılıq fəaliyyətinin xüsusi bir obyektidir. Etno – üslubda kostyumun yaradılması sənəti, istənilən hər hansı digər sənət növü kimi, onu yaradan dizaynerdən məharət, biliklər, fantaziya, zövq, müəyyən vərdişlərin mövcudluğunu tələb edir. Milli kostyumun dəbə göstərdiyi təsir şübhəsizdir və burada insanlara sözün əsl mənasında əbədi dəyərlər yaratmağa sövq və kömək edən insan və təbiətin dərin vəhdəti, eləcə də hamıya gərəkli olan incəsənət parlaq bir surətdə özünü büruzə verir.

Qadın qarderobunun bir elementi kimi, libaslar olduqca uzaq keçmişdə meydana

gəlmiş və çağdaş dövrümüzə, bu günümüzə qədər ən tələb olunan və populyar olaraq qalmışdır.

Şərq üslubunda hazırlanmış libaslar xüsusi ilə dəyərlidir. Çünki burada sözün əsl mənasında böyük bir sivilizasiya, nəhəng bir dünya öz əksini tapır, həmçinin bu, modelyerin və dizaynerin fantaziyasını təcəssüm etdirən əsl şedevr, şah əsəridir. Şərq üslubunda hazırlanmış həddindən artıq parlaq və belə demək mümkündürsə, hətta müəyyən qədər açıq-saçıq geyim məmulatları planetimizin hər bir guşəsində pərəstişkar qadınları tapa bilir.

Hər il məşhur kutüryelərdən yeni kolleksiyalar təqdim olunur – Antonio Berardi, Yean Paul Gaultier, Corrie Nielson, Tsumori Chisato. Nümayiş etdirilən və şərq ənənələrinə uyğun olaraq yerinə yetirilmiş geyim nümunələrinin gözəlliyi, lətafəti, zərifliyi və eleqantlığı qarşısında duruş gətirmək qeyri – mümkündür.

Şərq üslubunda hazırlanmış paltar nümunələri nədən ibarətdir? Bu gün dizaynerlər tərəfindən siması yenilənmiş və dəyişdirilmiş, Hindistan, Yaponiya kimi şərq ölkələrini təmsil edən libaslar şərq üslubunun geyim nümunələri kimi təqdim edilir. Onun hazırlanması üçün materiallar, naxışlar və səciyyəvi şərq elementləri tətbiq olunur.

Şərq geyim nümunələri daha qapalı olmalıdır, lakin buna baxmayaraq bu gün açıq və yarımçıq modellərin inanılmaz dərəcədə nəhəng bir çoxluğu saysız – hesabsız prezentasiyalarda nümayiş etdirilir. Fotoşəkildə dizin yarısına qədər və dizdən aşağı uzanan geyim nümunələri təqdim olunur, bəzilərinin qolları var, bəzilərinin isə qolları yoxdur, bir neçəsində dik yaxalıq, digərində isə kəsik yer alır.

Bədənin bir hissəsinin açılması həmişə dəbdəbəli və olduqca gözəl aksessuarla qolbaq, monisto, bir neçə sapdan ibarət muncuqlarla və bu kimi digər cəlbedici bəzək məmulatları ilə nəzərə çapdırılır. Şərq libasların ən yaxşı ənənələrə riayət edərək xalqların mədəniyyəti və məişətini, onların zövq və bağlılıqlarını əks etdirir. Şərq üslubunda tikilmiş axşam ziyafət libasları tez bir surətdə dəbə daxil olmuşdur, onlar həm fərdiliyi, həm də zəriflik və incəliyi son dərəcə gözəl şəkildə nəzərə çarpdırır.

Tikmə naxışlar, payetkalar, muncuqlar və krujevalarla dekor edilmiş modellər olduqca yaraşıqlı və təntənəli zahiri görkəmə malikdir. Büzməli detallar, kəsiklər, asimmetrik biçim, ornament və naxışlar üsluba və obraza qeyri-adi xüsusiyyət və məgz gətirir. Dekolte və qollar sahəsində qeyri adi formalar hər bir qadının oriji-nallığını və spesifik xüsusiyyətlərini qeyd edir. Dəbpərəst qadınlar böyük məmnuniy-yətlə etnik rəsmlərə və şərq elementlərinə - printə, drapirovkalı ətəyə, qatlanmış alt hissəyə malik dəbdəbəli paltarlar geyirlər.

Şərq üslubunda tikilmiş libasları nə ilə geyinmək məqsədəuyğundur? Dünyaca məşhur kuterye Antonio Berardinin təvazölü libasları parlaq geyim elementləri və aksessuarlarla uzlaşdırmaq daha yaxşıdır. Yan Pol Qotyedən olan epatajlı nümunələr bir rəngli yaxud eyni çalarlı losinlər, açıq rəngli şlyapalar və çox da gözə çarpmayan bəzək əşyaları ilə kombinə olunur. Tsumori Çisatodan olan "tsipao" paltarları libas – futlayları xatırladır və incə, zərif, eleqantlı dikdaban ayaqqabı və bir çox da gözə çarpmayan muncuqlu bəzək əşyaları ilə əla uzlaşır. Parlaq rəsmlər və düyünlərdəki çəp plankalar çoxlu sayda bəzəklərin olmasını tələb etmir.

Əgər bir insan ətrafdakı insanları təəcübləndirmək, valeh etmək niyyətindədirsə, onda hər hansı ziyafət gecəsi üçün şərq üslubunda tikilmiş libas geyinmək məsləhətdir.

Bu qadın, qadın obrazının fəaliyyətini, parlaqlığını nəzərə çarpdırmağa imkan verəcək.

Parlaq rənglərdə hazırlanmış çoxsaylı şərq paltarları epatajlı və olduqca cəlbedicidir. Prada dəb evinin gənclər yönümlü libasları bürüncəklər və dar şərq şalvarlar ilə gözəl kombinə olunur. Qırmızı və qara rəngli detalları, eləcə də qeyri-adi ətəklərlə birgə Yoxi Yamamotonun geyim məmulatları rahat ayaqqabı və xəzdən hazırlanmış dekor elementləri ilə harmonik ansambl təşkil edir.

Şərq bəzək əşyalarının zəngin müxtəlifliyi parlaq ansambllar tərtib etməyə və qeyri-adi nümunələr hazırlamağa imkan yaradır. Çox vaxt qadın müdrikliyi və ağlının rəmzi tətbiq olunur. Həmin bəzək əşyası – üçüncü gözün oxşarıdır və rəsm yaxud alın yapışdırılması şəklində təsvir olunur. Bəzi hallarda aksessuar saçlarda bərkidilir və alın nahiyyəsinin mərkəzində cəmləşdirilir. Şərq üslublu libaslar eynəklər, lentli ayaqqabılar taxta qolbaqlarla tamamlanır.

Şərq kostyumların elementləri artıq uzun müddətdir ki, dəbli dizaynerləri özlərinə valeh etmişdi. Onların əsasında lakonok biçim və qapalı fasonlarla uzlaşmada dəbdəbəli və çox gözəl printləri, inanılmaz rəng nəfisliyi ilə seyr edənləri heyrətə gətirən daim yeni kolleksiyalar işlənib hazırlanır.

Şərq üslubunda geyim adətən düz şalvarla uyğunluq təşkil edir. Bu cür kostyum gözəl bədəni, maraqlı baxışlardan tamamilə gizlədir ki, bu da qadın təbiətinin təvazökarlığı və əxlaqı, isməti haqqında deyir. Bu üslubun daha sadiq pərəstişkarı İv Sen Sorandır. O, uzun qadın geyimini daha müxtəlif və fərqli etmək üçün ətəyin biçimini mürəkkəbləşdirdi və onu qəliz, qeyri – adi ornamentlərlə bəzədi.

Dəbli libasları ənənəliyin dar çərçivəsindən çıxartmaq məqsədi ilə dizaynerlər biçimə daha çox incə, zərif və eleqant xətlər əlavə edir. Yüngül incə libaslar çox vaxt şəffaf, yaxud krujevalı parçadan hazırlanan haşiyələrlə zənginləşdirirlər.

Əlavə aksessuarların və bəzək əşyalarının köməyi ilə belə elementlərin maskalanması qadın bədəninin bütün cazibəli yerlərini bacarıqla gizlədir və afrikalı obraza daha böyük müəmma, sirr və cəlbedicilik gətirir.

Şərq ruhunda bəzək əşyaları – baş nahiyyəsi üçün çalma şəklində burulan rəngli dəsmallarla gözəl sayılırlar. Parlaq sarıqlar həmçinin ənənəvi kəmər əvəzinə istifadə edir və onları şalvara bərkidilir. Əl və ayaqlarda ən müxtəlif bəzək əşyaları gənc insanların xüsusi marağına səbəb olur. Qolbaqlar, bilək sarğıları, şərq motivli üzüklər xırda biserdən, nazik rəngli rezinlərdən, qaytanlardan, şərridən, dəri zolaqlarından və digər əl altında olan materiallardan müstəqil surətdə hazırlayırlar.

Etnik – milli üsluba aid edilən səciyyəvi qadın geyimi – çox saylı sarı libası, xəfif axan parçalardan tikilən donlar, uzun ətəklərdir. Həmçinin topla şarovar adlanan gen şalvarlar, uzun tuniklər də həmçinin çox populyardır. Kişi qarderobunu isə dizlərə qədər uzanan sürtüklər, uzun köynəklər, düz formada tikilən şalvarlar təmsil edir.

Hind üslubu iri və parlaq bəzəklərin olması da xarakterikdir. Metaldan,biserdən, yarım qiymətli daşlardan muncuqlar, boyunbağılar, qolbaqlar, uzun sırğalar, üzüklər hazırlanır. Qadınlar həmçinin burunlarını pirsinglə bəzəyirlər.

Orijinal aksessuarlar fərdi sifarişlər əsasında və əllə hazırlanan bəzək əşyalarından istifadə etmək hər şeydən yaxşıdır. Vintajlı məmulatlar yaxud köhnəlmə imitasiyasına malik əşyalar yüksək dəyərləndirilir. Dəri qayışları və uzun bel xətti üzərində bir qədər boşaldılmış kəmərlər seçilmiş müəyyən üsluba uyğun görünür.

Sərbəst dəbin daha bir variantı – çoxsaylı muncuqlar yaxud biserdən hazırlanmış

boyunbağı. Çox saylı qolbaqlar, üzüklər, iri sırğalarla onlar çox gözəl görünəcək. Lentlər, rənglər aplikasiyaları ilə bəzədilmiş istənilən formalı şlyapalar tamamilə bohema üslubuna müvafiq görünür.

Şərqi obraza dair əlavələr olaraq – aksessuarlar və bəzək əşyaları olmadan mükəmməl və tam yararlı trendi təsəvvür etmək olduqda çətindir. Şərq üslubu metaldan və daşlardan hazırlanan çoxlu sayda və növdə müxtəlif məmulatları özündə rahat və gözəl birləşdirir. Qəliz və mürəkkəb sırğalar, içi boş köpdürülmüş qolbaqlar, çoxyaruslu muncuqlar, olduqca gözəl və dəbdəbəli üzüklər – bütün bunlar ifadəli və effektli obrazın qurulmasında müstəsna rol oynayır.

Qərbi Avropa və Şərq ölkələrinin geyimlərinə aid elementlərinə malik kolleksiyaların yaradılması kifayət qədər aktualdır ki, bu cür kolleksiyalar üzərində başlıca iş üsullarını öyrənmək üçün əsaslar olsun, bu da yaradıcılıq prosesinin effektivliyinin yüksəldilməsinə imkan verəcək.

İki böyük qitənin orta əsrlərdən bəri müəyyən dərəcədə qarışdığı mədəniyyətlər XX əsrdə dizaynerlərin ilham mənbəyinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə Qərbi Avropa və Şərq geyim üslublarının müasir ənənələri ilə birləşməsi, müxtəlif zövqlərin bir araya gətirilməsi və qarşılıqlı təsiri, moda sənayesində yeni böyük səhifə açmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Дж. Брешня. Измените свой гардероб, чтобы изменить свою жизнь. М:. Феникс, 2015.
2. Марии Ф. «История моды.100 платьев, изменивших вес мир» М:. Азбука, Колибри, 2015.
3. Н. Найденская, И Трубецкого «Мода». Цвет и стиль. М:. Экса, 2011.
4. Влиранд Т. Молодежь об искусстве, Таллин, Изд: Кунст, 1990.
5. Дзеконьека – Козловская А. Женская мода. XX веках. М:. 1997 .

Алиева Гюльнара Нуреддин кызы,
старший преподаватель,
Аскерова Раде Исфендияр кызы, докторант,
Азербайджанский Технологический Университет
Email: r.asgerova@uteca.edu.az

ПРИНЦИПЫ ПРОЕКТИРОВАНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ТКАНИ В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ МОДЫ

Наши великие предки оставили нам образец искусства во многих областях. Но, естественно, изменения происходят в соответствии с требованиями времени. Вот почему некоторые из наших древних традиций становятся архаичными и теряют свою активность, а новое поколение отдаляется от наших традиций и культуры. Чтобы предотвратить этот процесс, можно создавать старинные ремесла и передавать их подрастающему поколению в соответствии с требованиями времени. Таким образом, помня нашу культуру, мы можем вдохнуть новую жизнь в забытые области искусства. Одна из областей искусства с древними

копиями – это культура художественной ткани.

Азербайджанская культура одна из древнейших колыбелей мира. Памятники Ходжалы свидетельствуют о богатой культуре одежды, а также изысканных тканей, которые играют исключительную роль в производстве этой одежды. Об этом свидетельствуют образцы материальной культуры и археологические находки в музеях по всему миру.

Этническая история народа, формирование в случае парадного творчества, художественные узоры, ткачество отражаются в одежде. В Азербайджане прекрасный климат, разнообразные ресурсы, плодородие почвы привело к развитию ряда отраслей. С развитием этих областей производство тканей еще больше увеличилось. Как и в других примерах декоративно – прикладного искусства, ткани также отражали многие орнаменты, характерные для восточной культуры. В настоящее время такие оригинальные образцы тканей хранятся в нескольких известных музеях мира, а также в нашей стране в Азербайджане. Произведения искусства, являющиеся продуктом парадного творчества, отражают этапы культурного развития общества, характер и историю народа.

В XII-XV веках путешественники в Азербайджане неоднократно отмечали в своих дневниках, что местное население ткало большое количество высококачественных шёлковых, льняных, шерстяных тканей и.т.д. как для внутреннего, так и для внешнего рынка. Шелковая ткань производилась в Бейлагане, чёрная тонкая ткань – в Ардебиле, дива – в Сельмазе и Хое, одежда из тонкого льна, шелк – в Барде и.т.д. Шамахи, один из древних городов Азербайджана с XIV века стал одним из центров шелкового искусства. Путешественник Анемолелло и известный Азербайджанский ученый Абдулрашид Ибн Салех Бакуви из Баку также проинформировали о высоком уровне развития шелководства в Ширване в этот период. Сохранившиеся до наших дней куски ткани того периода показывают, что их метод ткачества и художественный дизайн находились на очень высоком для своего времени уровне. Азербайджан XVI века считается самым богатым периодом в истории искусства. В настоящее время в Москве, Санкт – Петербурге, Баку, а также во многих музеях мира ткут шелковые ткани, красный, зеленый бархат, золотые и серебряные нити, производимые в Тебризе, Ардебиле, Шамахе и других городах Азербайджана. Сохранилось множество образцов ткани и др. Эти высоко ценимые произведения искусства пользовались большим спросом в Венеции, Нидерландах, Франции, Англии и России. Среди западных стран наибольшей популярностью пользовался Азербайджанский шелк в Италии. Азербайджанский шелк был настолько популярен в России в то время, что это выражалось даже в словах старинных русских песен «Я сделаю тебе рубаху из Шамахинского шелка». Причина такой широкой популярности Азербайджанских тканей в эти периоды заключалось не только в их плетении, крашении натуральными красителями и стойкости, но и изящном и очень загадочном узоре орнаментов.

В условиях рыночной экономики важно изучить спрос населения на новые модели одежды, то есть декоративные ткани и другие товары. Орнаменты из

трикотажной ткани всегда формировались в соответствии с законами прикладного декоративно – прикладного искусства и требованиями времени, уровень этого искусства отражает стимистические особенности.

Чтобы рисовать на ткани, ткачихе сначала необходимо рассмотреть образ современного человека с эстетической точки зрения. Однако изделия из ткани должны учитывать нормальное функционирование человека, а также его внешний вид.

Это сложный и многоэтапный процесс, в котором участвуют специалисты в различных областях ткачества и дизайна современных тканей. Художники – технологи и инженеры – технологи разрабатывают новые выкройки тканей. Поскольку в основе одежды, которую мы сегодня носим, лежит ткань, в частности вопрос о том какого качества она должна быть, чтобы человек мог чувствовать себя комфортного при ношении изделия из нее. Любая ткань должна иметь разные свойства в зависимости от сезона обработки, чтобы была гигроскопичной, дышащей, устойчивой к цвету и для изделий, которые будут использоваться летом и.т.д., для зимы важно, помимо этих свойств, удерживать тепло, сопротивление трению и.т.д. Основная функция ткани создать условия для физического и душевного комфорта владельца, усилить привлекательность этого человека, подчеркнуть его индивидуальность. Многие годы, работающие в индустрии моды, пытаются найти ответ на вопрос, откуда берется мода. Но историк моды Бён отмечает, что никто не создает модную линию. Это культирование эпохи моды. Он растет и развивается вместе с обществом. Он сравнивает моду со снежинками. Снежные хлопы растут, ждут своего часа и образуют лавины.

Развитие тканевого производства считается одной из причин появления моды. Потому что для быстрого изменения формы одежды необходимо производить все больше и больше красочных тканей. Смена одежды связана с развитием общества. Появление новых форм одежды характеризуется потерей эстетической ценности части пресинего стиля одежды. Смена одежды, а также изменение эстетического вкуса связаны с развитием общества. По мере роста уровня жизни растет спрос на одежду.

Люди хотят выглядеть со вкусом и красивее. Таким образом, изменение формы естественно связано с необходимостью обновления формы у людей, потребителями и развитием общества в целом. Мода означает обновление. Принципы этого всегда исходит от природы. Дерево сбрасывает старые листья, а человек снимает усталую одежду. Мода спасает от усталости и идентичности. Модный дизайн – один из самых тонких, лояльных и недоступных индикаторов знаков общества. Представляет собой небольшую часть человека, страны, нации, образа жизни, профессией и занятии мысли. Наконец, в разных частях света, в разных странах были специфические особенности развития общества и все это ярко отражалось на социальном комнате, национальной и эстетически разной современной одежде. По мере развития моды выбирается кусок любого изделия. Именно поэтому ткань главный индикатор мира моды. Мода у всех понимается

по разному. Для кого – то мода – это просто интерес, для кого то она необходимо, для кого то это просто работа, для кого – то это не имеет значения.

Художественный дизайн тканей и изделий в наше время приводить к открытию новых волокон и материалов для тканей. В связи с этим следует предъявляет современных требования к дизайну новых тканевых материалов. Эстетическая ценность рисунков на тканых тканях прежде всего соответствовать соответствующий ткани и функциям, выполняемым тканью. В сфере производства художественных тканей следует особо отметить продукцию известной Шекинской шелковой фабрики нашей республики. Художественные ткани, производимые Шекинской шелковой фабрикой, популярны не только в нашей республике, но и далеко за ее пределами. Из всех этих объяснений стало ясно, что мода и одежда дополняют друг друга. Если нет совместимости то о каком современном моде можно говорить Потому что культура одежды это не что инее, как культура наведения. Эстетика и стиль всегда должны соответствовать модным тенденциям. Другими словами, одежда это визитная карточка человека. Одежда воспринимается как многомерная информация о человека. Повреждение одежды является частью формирования первого впечатления человека, потому что обычно это воспринимается другими как признак привлекательности или привлекательности. Скорее всего, инновации в моде следует рассматривать на уровне мотива модного поведения как выражение ценности современности. Кроме того, участники моды принимают участие в выражении ценности современности и непосредственно воспринимаемой ценности, а также в формах прогресса улучшения вкуса и.т.д. Если традиция основано на авторитете прошлого, то привлекательность современности в моде служит главным аргументом в пользу принятия или отражения модели поведения в той или иной форме. Быть по настоящему современным – значит идти ногу со временем.

Список использованной литературы:

1. Гарсия Нина. Путеводитель по стилю. 100 вещей идеального гардероба. – М.: Эксмо, 2011. – 304с.

2. Гофман А.Б. Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения. – СПб – 2004. – 146 с.

3. Дудникова Г.П. История костюма. – Ростов н/Дону: Феникс, 2001. – 416с.

4. Мартынова А.И., Андреева Е.Г. Конструктивное моделирование одежды. М.МГАЛП, 2004 – 207с.

5. Алиев Ш.Р., Алиева Г.Н.. «Требования потребителей к современной женской одежде». 2018, с.114. Гянджа.

6. Найденская Н., Трубецкова И.. Золотые правила стиля. Дресе – код успешной женщины. Издательство 2016 – 256с.

7. Шарлотта Зелинг. Мода. Век модельеров. 1900 – 1999.

Həşimova Albina Çingiz qızı,
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
Email:albina-hesimova@mail.ru

SOSİAL SİYASƏTİN PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Dövlət hakimiyyətinin icra budağı əsasən sosial inkişaf sahəsində qanunvericilik qaydasında təsdiq edilmiş tədbirlərin təyin edilməsi üçün real imkanların (ilk növbədə, maliyyə imkanlarının) axtarışı ilə məşğuldur. Onun vasitəsilə sosial ödəmələr qaydası konkretləşdirilir; vətəndaşların sosial müdafiəsinin təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitləri cəmləşdirən və istifadəsini yerinə yetirən institusional strukturların fəaliyyətini müəyyənləşdirən normativ materiallar hazırlanır.

İnzibati-ərazi idarəçiliyin daha aşağı səviyyələrində qanunvericilik və icra hakimiyyətləri orqanları tərəfindən konkret ərazilərin sosial inkişafı üzrə qərarlar qəbul edilir.

Belə ki, region büdcəsinin vəziyyətindən asılı olan imkanların mövcudluğu şəraitində dövlətin maliyyə vəsaitləri hesabına təmin edilən sosial zəmanətlərin minimal səviyyəsini qoruyub saxlamaqla, yerli hakimiyyət strukturları müvafiq sosial ödəmələrin miqdarını artıra, onların siyahısını genişləndirə bilər.

Əksər hallarda işə götürənlərin sosial məsuliyyəti çox zaman məcburi (passiv) xarakter daşıyır, çünki sözügedən məsuliyyət onlar tərəfindən deyil, dövlət hakimiyyəti strukturları tərəfindən müəyyən edilir. İşə götürənlər muzdlu işçilərin sosial cəhətdən dəstəklənməsinin mütləq şəraitini təmin etməlidir (əmək haqqının minimum səviyyəsi; təyin edilmiş normativlər üzrə icbari sığorta – pensiya, sosial, tibbi, istehsalatda bədbəxt hadisələrdən sığorta; əməyin ödənilməsi fonduna aid edilən sosial ödəmələr və kompensasiyalar və s.)

Bununla birgə, əhəmiyyətli maliyyə resurslarına malik olmaqla, işə götürənlərin böyük bir qismi özlərinin sosial məsuliyyətinin hüdudlarını könüllü şəkildə genişləndirmək, öz müəssisələrində və təşkilatlarında ödənilən yüksək əmək haqqı, sosial paketi (pulsuz qidalanma, korporativ istirahət, həvəsləndirmə sistemi və s.) ilə muzdlu işçilər üçün cəlbedici yeni iş yerləri yaratmaq iqtidarındadır.

Bir sıra hallarda işə götürənlərin sosial məsuliyyəti qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayan formalarda da özünü büruzə verə bilər. Misal qismində vergitutumundan çıxarılmış "boz" əmək haqlarının ödənilməsini; iqtisadiyyatın qeyri-dövlət sektorunda məşğulolan işçilərin bir qismi tərəfindən yüksək əmək haqqının, bir çox, o cümlədən də baza dövlət sosial zəmanətlərin (məsələn, uşağa qulluğa görə məzuniyyət hüququnun) faktiki itirilməsinin ödənilməsini göstərmək mümkündür. Bu zaman, yüksək əmək haqqını alan işçi ona lazım olan sosial xidmətləri əldə etmək imkanına malikdir (uşağa qulluğa görə məzuniyyətlə bağlı həmin misalla əlaqədar – dayə yaxud mürəbbiyə xidmətləri).

Cəmiyyət qarşısında ev təsərrüfatlarının sosial məsuliyyətini formal və qeyri-formal məsuliyyətə ayırırlar. Formal məsuliyyət, hər şeydən əvvəl, vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasından ibarətdir. Ev təsərrüfatı üzvlərinin vergilərin ödənilməsindən yayınması, vergitutmaya cəlb edilməli olan gəlirlərin gizlədilməsi büdcə gəlirlə-

rinin aşağı salınmasına gətirib çıxarır və onun sosial xərclərinin maliyyələşdirmə imkanını daraldır. Ev təsərrüfatlarının qeyri-formal məsuliyyəti ev təsərrüfatlarının bütün üzvləri tərəfindən yaşayışın komfortlu şəraitinin yaradılmasında və öz bacarıqlarının həyata keçirilməsində, eləcə də ev təsərrüfatlarının dövlətdən asılılığını aşağı salmağa imkan yaradan onların aktiv iqtisadi fəaliyyətində özünü büruzə verir.

Qeyri-hökumət (qeyri-dövlət) strukturların (həmkarlar ittifaqları təşkilatlarının, siyasi partiya və ictimai hərəkatların) **sosial məsuliyyəti** əhalinin ayrı-ayrı qruplarının maraqlarının müdafiəsi istiqamətində qanunvericilik qaydasında icazə verilmiş siyasi və ictimai fəaliyyətdən; qüvvədə olan sosial qanunvericiliyə riayət olunması üzərində nəzarətin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Məsələ burasındadır ki, adıçəkilən həmin strukturların fəaliyyətinə populizm xas olduğu üçün (onlar bəyan edilmiş sosial qərarların icra edilməsi ilə, maliyyə məhdudiyyətləri ilə əlaqəli deyil), onların məsuliyyəti həmçinin belə bir populizmin aradan qaldırılmasında da öz ifadəsini tapmalıdır.

Sosial siyasətin müəyyən edilməsi

Artıq qeyd edilmişdir ki, istənilən cəmiyyət iqtisadi cəhətdən güclü və iqtisadi cəhətdən zəif fərdlərdən (ev təsərrüfatlarından) ibarətdir. Zəifləri dəstəkləməyə, ölkənin istisnasız olaraq bütün vətəndaşlarının özünü reallaşdırmağa imkan verən şəraiti yaratmağa, ölkənin tarixi və mədəni dəyərlərini qoruyub saxlamağa imkan verən mühüm alət sosial siyasətdir.

Sosial siyasətin qısaca və dürüst şəkildə ifadə olunmasına keçməzdən əvvəl diqqət yetirmək yerinə düşərdi ki, haqqında danışdığımız bu termin iki komponentdən ibarətdir ki, onlar özü-özlüyündə mürəkkəb, çoxmənalı bir məfhum nəzərdə tutur. Bu, hər şeydən əvvəl, "siyasət" anlayışına aid edilir ki, bu məfhum mürəkkəb məna iyerarxiyasına meyllidir və ən azı xarici və daxili siyasətə bölünür.

Sosial siyasətin öyrənilməsi zamanı ən böyük maraq dövlətin daxili siyasəti kəsb edir ki, bu da ölkədə yaşayan bütün vətəndaşların maraqlarına toxunur, iqtisadi, sosial, mədəni, texniki siyasəti və onun digər növlərini əhatə edir. Əgər siyasət növlərinin təsnifatını iyerarxiya formasında təsvir etsək, o zaman sosial siyasətin "siyasət – daxili siyasət – sosial siyasət" sistemində üçüncü səviyyədə yer alacağını görə bilərik.

Lakin gerçək reallıqda siyasətin hər hansı tərkib hissələrindən birini xalis şəkildə ayırd etmək qeyri-mümkündür. Cəmiyyətdə sosial və iqtisadi məsələlərə və fəaliyyətə ciddi surətdə ayırd edilmə mexanizmi mövcud deyil. İstənilən iqtisadi qərar, misal üçün, büdcə xərclərinin aşağı salınması, özünün fəsadları nöqteyi-nəzərdən eyni zamanda həm də sosial xarakter daşıyır, çünki onun həyata keçirilməsi əhalinin gəlirlərinə və onun sosial müdafiəsinə qaçılmaz surətdə öz təsirini göstərəcəkdir. Texniki siyasət sosial siyasətdir, çünki əsas fondların yenilənməsi və dəyişdirilməsi, yeni texnoloji proseslərin tətbiqi son nəticədə əmək bazarına və istehlak bazarına, deməli, əhalinin həyat səviyyəsinə təsir göstərir.

Konkret qərarların qəbulunda əsas məqsədlərdən asılı olaraq daxili siyasət növlərinin ayırd edilməsinə yanaşmaya da universal yanaşma kimi baxıla bilməz. Məsələn, bazar iqtisadiyyatı bütövlükdə sosial nemət kimi şərh edilir, lakin ona keçid özü əhəmiyyətli sosial xərclərlə bağlıdır, ilk növbədə ona görə ki, onun ilkin mərhələlərində əhalinin əksəriyyətinin yaşayış səviyyəsi aşağı düşür.

Hətta böyük xərclər tələb etməyən qərarlar (misal üçün, qanunverici qərarlar)

yalnız belə hallarda qəbul edilməlidir ki, sosial siyasətin həyata keçirilməsinin həmin qaydalarla təyin edilmiş nizamı ölkənin əldə etdiyi iqtisadi səviyyəsinə uyğun gəlsin.

Son bir neçə il ərzində sosial siyasət və sosial-iqtisadi proseslər kimi məfhumlar barədə milli elmdə mövcud olmuş təsəvvürlər əhəmiyyətli dərəcədə transformasiyaya uğramışdır. Əvvəllər dövlətin sosial siyasəti sosial sferada konkret dəyişikliklərin, yeniliklərin gerçəkləşdirilməsinə yönəlmiş təşkilati tədbirlər sistemi kimi izah olunurdu (məsələn, həkimlərin yaxud müəllimlərin sayının artırılması, mənzil tikintisi miqyasının artımı və s.).

Yeni, problemli baxışa uyğun olaraq, sosial siyasət – bu, sosiuma yönəlmiş bir siyasət; əhaliyə baş verən proseslərə adaptasiya olunmaq imkanı verən tədbirlər dəstidir.

Hələ qədim zamanlardan dövlətlər tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasət resursların bölüşdürülməsi, sosial sabitliyin qorunub saxlanılması kimi maraqları güdürdü. Təbiidir ki, müxtəlif inkişaf səviyyəsinə, müxtəlif siyasi quruluşa malik cəmiyyətlərdə ümumilikdə həyata keçirilən siyasətə dair və sosial siyasətlə bağlı müxtəlif yanaşmalar və tələblər formalaşırdı.

Hal-hazırda istifadə edilən sosial siyasətin mövcud tərifl ərinin əksəriyyəti hədsiz dərəcədə geniş xarakterə malikdir və onun mahiyyətini tam şəkildə açmır. Lakin nəzərə alsaq ki, müasir Azərbaycan üçün dövlət sosial siyasətin xarakteri və məzmunu haqqında sual olduqca mühüm və əhəmiyyətlidir, sosial siyasətin tərkibi, yönümlülüyü və onun həyata keçirilməsi metodlarına dair təklif olunan şərhlərin, anlayışa yanaşmaların, məzmununa, yönümünə və sosial siyasətin həyata keçirilməsi üsullarına dair təkliflərin bütün spektrinə diqqət yetirmək lazımdır.

Qeyd edək ki, həyat səviyyəsi – bu, ayrıca götürülmüş ölkədə yaxud ərazidə yaşayan insanların, sosial qrupların, ümumilikdə əhalinin rifah halını və həyat keyfiyyətini xarakterizə edən kompleks göstəricidir.

Həyat səviyyəsi cari gəlirlər, toplanmış maddi əmlakın (o cümlədən, mənzil, uzunmüddətli istifadə üçün nəzərdə tutulmuş və gündəlik məişətdə istifadə olunan əşyalar), eləcə də ödənişsiz təqdim edilən sosial xidmətlərin (təhsil, tibbi xidmət) kəmiyyəti ilə təyin edilir; insanın və ailənin həyat səviyyəsinin son dərəcə mühüm xarakteristikası xərclərin həcmi və strukturudur. Azərbaycan Respublikasında həyat səviyyəsində baş verən dəyişikliklər minimal istehlak büdcələr sistemi – fizioloji, yaşayış və sosial minimumları vasitəsilə müəyyən edilir.

Həyat keyfiyyəti - bir şəxsin, insanlar qrupunun və ya icmasının fiziki, əqli, sosial-mədəni inkişafını təyin edən səviyyənin, eləcə də əhalinin obyektiv və subyektiv həyat şəraitinin kompleks xarakteristikasıdır.

Müəyyən ərazidə yaxud dövlətdə yaşayan əhalinin həyat keyfiyyəti bir sıra iqtisadi, sosial, texnogen, demoqrafik, ekoloji, coğrafi, siyasi və əxlaqi amillərlə təyin edilir.

Obyektiv amillər sırasında - ərzaq məhsullarının istehlakı, mənzil şəraiti, eləcə də məşğulluq, xidmətlər sferasının inkişafı, təhsil, sosial təminat səviyyəsi; subyektiv amillər sırasında – insanın iş və həyat səviyyəsi, sosial statusu, ailənin maliyyə vəziyyəti və maliyyə münasibətləri ilə məmnunluğu durur.

Əhalinin həyat keyfiyyətinin və səviyyəsinin kəmiyyət göstəricilərinin təsnifatları mövcuddur ki, bura, məsələn, aşağıdakı kimi göstəricilər qrupları daxildir: sağlam-

lıq vəziyyəti, istehlak, təhsil səviyyəsi, əmək və onun şəraiti, ərzaq məhsullarının istehlakı, körpə ölümü əmsalı, əhalinin qida rasionunun strukturu, asudə vaxtı və istirahət və s.

Sosial siyasətin növbəti tərifi "Sosial ensiklopediya"da yer alır, burada sosial siyasət dedikdə cəmiyyətin hər bir üzvünə cəmiyyət tərəfindən bəyənilən dəyərlər sisteminin nəzərə alınması şərtilə öz tələbatlarını həyata keçirmək imkanını təmin edən şəraitin yaradılması üzrə dövlətin son dərəcə mühüm bir funksiyasının praktiki həyata keçirilməsi sferası başa düşülür. Sosial siyasətin mərkəzində eyni zamanda həm bu siyasətin məqsədi, həm predmeti, həm də subyekti qismində çıxış edən insan dayanmalıdır. Sosial siyasətin obyektləri kimi insanın həyat və əmək fəaliyyəti şəraiti, ictimai münasibətlər (qruplararası və fərdlərarası), eləcə də sosial struktur göstərilməlidir.

Gələcəkdə biz sosial siyasətin aşağıdakı tərifini rəhbər tutacağıq ki, onu baza qismində dəyərləndiririk.

Sosial siyasət ictimai rəyi nəzərə alan və cəmiyyətin inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlətin sosial strategiyasının formalaşdırılmasına yönələn və dövlət idarəetmə orqanları, işə götürənlər, həmkarlar ittifaqları və başqa ictimai-siyasi strukturlar (sosial siyasətin subyektləri) tərəfindən qəbul edilən qərarların, habelə cəmiyyət üzvlərinin (sosial siyasət obyektlərinin) imkanlarının və tələbatlarının həyata keçirilməsi məqsədilə ictimai baxımdan münasib sosial şəraitin yaradılması, onların həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi, eləcə də həmin qərarların reallaşdırılması üzrə tədbirlərin məcmusundan ibarətdir.

Sosial siyasətin geniş və dar mənası

Məzmun baxımından sosial siyasəti geniş və dar mənalarda dəyərləndirmək məqsədəuyğundur.

Bu gün sosial siyasət – bu, bir tərəfdən, həm dünyanın müxtəlif ölkələrində sosial elmlər sahəsində fəaliyyət göstərən aparıcı mütəxəssislər tərəfindən işlənib hazırlanan nəzəri doktrina, digər tərəfdən isə, həm də dünyanın əksər universitetlərində tədris edilən tədris fənnidir. Eyni zamanda sosial siyasət – bu, dövlətlərin və hökumətlərin daxili siyasət fəaliyyətinin istiqaməti və konsepsiyasıdır. Bir çox alim və siyasətçilər üçün "sosial siyasət" sosial sfera, sosial təminat, sosial müdafiə ilə assosiasiya olunur.

Yuxarıda dediklərimizin hamısı sosial siyasətin ümumi tərifinin işlənib hazırlanması nöqteyi-nəzərindən mürəkkəblik dərəcəsini şərtləndirir.

Sosial siyasətin həm tərifini, həm də anlaşılmasının özünü (hər şeydən əvvəl, onun məzmunu və məqsədlərini) çətinləşdirən daha bir amilə diqqət yetirək. Sosial siyasətin, bir qayda olaraq, xarici və daxili tərəfi vardır. Bu, əvvəla, həmin siyasətə sosial nöqteyi-nəzərdən tələbatın olması və bir çox cəhətdən onun ən kəskin və ağrılı sosial problematikaya bağlılığı ilə izah olunur (sosial sabitlik, sosial qeyri-bərabərlik, firavanlığın əldə olunması və s. məsələləri). İkincisi, bu, həmçinin, onunla əlaqədardır ki, bugünkü günə qədər özünün bütün təzahürlərində sosial siyasət dövlətin sərəncamında və məsuliyyəti altındadır (həll edilən məsələlərin böyük əksəriyyətində).

Bu mənada sosial siyasət müəyyən diplomatik funksiyanı icra edir. Belə ki, sosial siyasətin xarici tərəfi əksər hallarda deklarativ xarakter daşıyır. Daxili – olduqca mühüm sosial məsələlərin real həllinə görə cavab verir. Başqa sözlə, istənilən dövlətin siyasətini qiymətləndirərək, biz bəyan edilən və real siyasət haqqında danışa bilərik.

Eyni zamanda, sosial siyasəti həm də ölkənin bütün vətəndaşlarının özünü reallaşdırmaq, eləcə də onun mədəni və tarixi dəyərlərini qorumaq baxımından zəruri şəraiti yaratmağa imkan verən bir alət kimi də müəyyənləşdirirlər. Bu, eləcə də bir çox başqa məqamlar sosial siyasətin deklarasiya edilən geniş dərkinin elementlərini ifadə edir və real sosial-iqtisadi situasiya ilə dövlətin konkret hərəkətlərinin əlaqələndirilməsini tələb edir.

Beləliklə, geniş mənada sosial siyasət:

– dövlət siyasətinin istiqamətlərindən biridir;

– dövlət tərəfindən güdülən hədəfləri, dövlət quruluşunun xarakteri ilə müəyyən olunur;

– cəmiyyətin sosial strukturu kontekstində formalaşır;

– ölkənin dövlət sosial doktrinasından yaxud ölkənin sosial inkişafı konsepsiyasından ibarətdir;

– həyata keçirilən iqtisadi siyasətlə qırılmaz tellərlə bağlıdır və həmin siyasətdən asılıdır (iqtisadiyyatda sosial siyasətin reallaşdırılması üçün lazım olan resurslar yaradılır);

– ümumilikdə cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq cəmiyyətin malik olduğu resursların bölüşdürülməsi tədbirləri sistemindən ibarətdir;

– bəyan edilən və real siyasətə bölünür. Bu zaman bəyan edilən siyasət özünün başlıca hədəfi qismində zəif müdafiə olunan qrupların maraqlarının qorunmasını bəyan edir, real sosial siyasət isə cəmiyyətə başçılıq edən qrupların maraqlarını ifadə edir.

Hər bir dövlətdə sosial siyasətin ümumi bəyan edilən məqsədləri aşağıdakılardır: sosial sabitliyin təmin edilməsi; cəmiyyətin bütün və ya mütləq əksəriyyətinə müəyyən gəlir və layiqli həyat səviyyəsini təmin edən əlverişli şəraitin yaradılması; onların sosial imkanlarının və tələbatlarının reallaşması; ölkə əhalisinin resurs təminatında tarazlığın təmin edilməsi.

Tətbiqi qərarlar sahəsində sosial siyasət geniş mənada cəmiyyət üzvlərinin həyatının bütün tərəflərinə toxunan qərarlar və tədbirləri, o cümlədən əmtəə, mənzil və sosial infrastruktur xidmətləri, iş yerləri, münasib pul gəlirləri, əlverişli ekoloji şərait və s. ilə təminatı əhatə edir. Sosial siyasətin bu istiqamətləri dəqiq və dürüst şəkildə ifadə olunmuş ünvanlıq xarakterə malik deyil. Onlar təkcə əhalinin pul gəlirlərinə (ödəmə qabiliyyətli tələbinə) yaxud bəzi ictimai tələbatların ödənilməsinə səmtləşir.

Dar mənada sosial siyasət, yaxud da ki, sırf sosial siyasət dövlət vergi və büdcə sistemlərinin mexanizmlərindən istifadə etməklə əhalinin müxtəlif sosial qrupları, xalq təsərrüfatı sahələri arasında mövcud qanunvericilik əsasında maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsindən başqa bir şey deyildir. Lakin bu yenidən bölüşdürmə prosesinin özü sosial-iqtisadi sistemə öz təsirinə və onun fəaliyyətinin səmərəliliyinə görə bircins deyil. Sosial siyasətin öz məzmunu aztəminatlı ailələrin (ev təsərrüfatlarının) dəstəyi, həmçinin dövlət büdcəsindən maliyyələşən qeyri-kommersiya təşkilatlarının, sosial sferanın bir hissəsinin inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı sırf sosial qərar və tədbirlərlə kifayətlənir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əlirzayev Ə.Q. (2010)Sosial sferanın iqtisadiyatı və idarə edilməsi (dərs vəsaiti), Bakı, "İqtisad Universıteti" nəşriyyatı, 326 s.

2. Əliyev Ə.B. (2017)Xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı. - Dərs vəsaiti. Bakı, "Təhsil", 136 s.

3. Əliyev A., Quliyev A. (2005) Sosial sferanın iqtisadiyyatının və metodologiyasının əsasları. Bakı: «Adiloğlu» nəşriyyatı, 304 s.

4. Məmmədova M.H., Quliyeva N.Q. Azərbaycanda miqrasiyanın müasir meylləri, səbəbləri və sosial-iqtisadi təsirləri. //"Əmək və sosial problemlər" elmi əsərlər toplusu, Bakı, 2011, № 1(7), s. 4-12.

5. Rahmanov, F.P. (2021) Sosial Sfera ve Sosial Siyaset Dərs Vəsaiti, "MSV NƏŞR", səh-436.

6. Salahov R.M. Xidmətlər bazarının dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılmasının perspektiv istiqamətləri. Bakı, "Əmək və sosial problemlər", № 1 (14), 2014, s.135-141.

Bölmə III. Gənc tədqiqatçıların elmi əsərləri

Section III. Scientific Works of Young Researchers

Секция III. Научные труды юных исследователей

Ciobanu Mihail,
Ph.D. student, scientific researcher,
Department of Social Research and Standard of Living,
National Institute for Economic Research,
Republic of Moldova,
Email: ciobanu.mihail.s@gmail.com,

EXPERIENCE OF REPUBLIC OF MOLDOVA IN SUPPORTING CHILDREN REFUGEES THROUGH SOCIAL AND ECONOMIC MEASURES

This paper has been elaborated and funded in the framework of the Scientific Project for the period 2020-2023, registered in the State Register of projects in the field of science and innovation of the Republic of Moldova with the code 20.80009.0807.29 Proiect Program de Stat ”Perfecționarea mecanismelor de aplicare a instrumentelor inovaționale orientate spre creșterea durabilă a bunăstării populației Republicii Moldova” / Project State Program ”Improving the mechanisms for applying innovative instruments aimed at sustainably increasing the welfare of the population of the Republic of Moldova”.

Introduction

Since the existence of humanity, forced by a number of factors like war, famine, natural disasters or other calamities, people moved from one place to another seeking refuge. Refugees are people that flee a territory where they were persecuted in some way to another territory where they seek protection. The war in Ukraine has determined a refugee movement. The latest data of the operational portal of UNCHR (The UN Refugee Agency) on Ukraine refugee situation shows that there are over 5.1 million refugees from Ukraine, from which near 55.9% of all refugees or 2.9 million went to Poland, followed by Romania with 15.0% or over 769 thousands people, Russian Federation with 11.3% or more than 578 thousands persons, Hungary with 9.3% or near 481 thousands, Republic of Moldova with 8.4% or over 430 thousands, Slovakia with 6.8% or more than 349 thousands and Belarus with 0.5% or near 24 thousands refugees [6]. But, if we compare the number of refugees relatively to the number of the population of receiving country, Moldova is first with 164 refugees per 1000 persons of its own population, followed by Poland with 76 to 1000, Slovakia with 64 to 1000, Hungary with 49 to 1000 and Romania with 40 to 1000, others have under 5 to 1000. Thus, Moldova has the biggest pressure to offer support to the refugees, not only because of high number of refugees relatively to its population, but also because Moldova has the lowest GDP per capita from the countries receiving refugees from Ukraine.

Experience of Republic of Moldova in supporting children refugees from Ukraine

According to the Border Police of Republic of Moldova [1] the data on the number of citizens entering and leaving the territory of the Republic of Moldova on the MD-UA segment in the period 24.02.2022, 00.00 - 13.04.2022, 06:00, 415901 persons citizens of other countries entered the MD-UA segment, from which 91.3% or 379638 people were Ukrainian citizens. In the same period 312690 citizens left the

territory of the Republic of Moldova, from which 89.9% were Ukrainian citizens. From people who entered Moldova in this period in the MD-UA segment only a fourth remained on the territory of the Republic of Moldova - 23.3% or 96748 citizens, from which 96.1% or 92993 people were Ukrainian citizens and the rest 3.9% or 3755 - citizens of other countries. Here should be mentioned that from those that entered the MD-UA segment, 1 from 4 Ukrainian citizens (24.5%) remained on the territory of the Republic of Moldova while in the case of refugees from other countries the ratio is 1 from 10 (10.4%). A great share of citizens that entered the MD-UA segment and remained on the territory of the Republic of Moldova are minors – practically 1 from 2 (50.1%) or 48505 children, from 96748 foreign citizens (Ukrainian and other nationalities who entered the MD-UA segment). Between 24.02.2022, 04:00 - 13.04.2022, 06:00, the Office for Migration and Asylum received 6277 asylum applications. The data show that Moldova has hosted a major number of refugee children that are in need of support. In order to offer such support many social actors have focused on various directions of assistance.

Moldovan legislation has been suffering additions and changes to facilitate the support of refugees from Ukraine [5]. Ministry of Education and Research adopted an order on the enrollment in general educational institutions of the Republic of Moldova of children from refugee families in Ukraine and an instruction on their enrollment and also an order regarding the enrollment in the academic year 2021-2022 for study mobility of refugee students from Ukraine. According to the adopted instruction, refugee children can attend educational institutions without the obligation of schooling and with registration in a temporary register, also unaccompanied children are represented by the guardianship authority and the institutionalization in the preschool educational institutions of the children from the refugee families from Ukraine can be admitted depending on the budgetary financial sources allocated for 2022 year and will have priority the requests for cases where the parent or the legal representative of the child is employed in work activity. Children from refugee families in Ukraine temporarily residing in the territory of the Moldova that didn't apply for asylum, upon request, may participate in such educational activities without the obligation of schooling such as: attending classes as an audience; extracurricular activities within the general educational institutions and within the circles set up at the level of the regional extracurricular educational institutions, psycho-pedagogical assistance and counseling activities; non-formal activities for adolescents.

The Ministry of Education and Research of Moldova had ensured the enrollment of refugee children in educational institutions [3]. The latest data of the Ministry of Education and Research of Moldova show that on 12th April, 1858 applications were submitted for the enrollment in the educational process of children from refugee families in Ukraine, from which 578 applications for enrollment in early educational institutions and 1280 applications for enrollment in primary, secondary and high school education. From these applications, 1810 children were integrated in the general educational institutions, from which 1246 in schools and 564 in kindergartens. 647 children attend primary school, 546 are enrolled in middle school and 53 in high school, in 228 educational institutions in the country. Thus, out of the total number of students enrolled in general educational institutions, 125 are studying in Romanian and

1121 are taking lessons in Russian. 564 children attend 250 preschool institutions. Refugee students, citizens of Ukraine, will be able to study in higher educational institutions in the Republic of Moldova, free of charge, within the limits of institutional budgets, based on an individual contract lasting until the end of the academic year 2021-2022.

A provision of Moldovan Government refers to the redistribution of an amount of 329236.0 thousand MDL (circa 17863 thousand USD) from the budget of the Ministry of Infrastructure and Regional Development from the Road Development program to the budget of the Ministry of Labor and Social Protection (MLSP) to the Social Protection program of some citizens, like Ukrainian refugees, including children.

The Government of Republic of Moldova in cooperation with the Agency of Electronic Government, German Agency for International Cooperation, Swiss Agency for Development and Cooperation, Maib bank (biggest bank from Moldova) have implemented a digital platform, a website aggregator of information of support to refugees from Ukraine that is offered in Moldova - https://dopomoga.gov.md (from Ukrainian „допомога" - help) [2]. A series of hotlines were created for refugees on issues of migration, asylum, border policy, legal support and other needs. The website offers information from official sources, information about medical help, for animals, psychological support, paid services, help groups, alimentation, financial services, transport, autohelp, education, resources in Romania, housing, clothes and shoes, work, telecommunications, other services, offer to help and also information for children. The support offers for children are mostly for education, recreation and food. The Dopomoga website also offers information about the educational process of refugee children from Ukraine, including the available places in educational institu-tions. It shows how to access online learning platforms like Osvita and Anticrisis Lab 2022 (ACLab). A Viber chat group was created where families with little children can connect and get free baby food kits for children under 3 years old named NadiyaPAK (short from Package of Hope – „Пакет Надії" (in Ukrainian)). Also, a Facebook group was created to help Ukrainian refugees in Moldova that distributes children's mixes in Chisinau (even lactose-free ones). Some businesses/organizations gave free or reduced price offers to refugee children, like: offering free toys for refugee children; organization of a free day of rock-climbing training for children from Ukraine on April 16th, 2022; free developmental classes for speech therapy; activities in a Christian kids' club; free school classes for children 4-14 years old; free workshops, mini-library, board games in a center for children and teenagers; free activities for children in IT Park Tekwill.

Ukrainian refugee children can get free tickets from the quota of 20% which besides other vulnerable children are included under the category of children of asylum seekers, refugees recognized in the Republic of Moldova, beneficiaries of humanitarian protection and persons who have been granted stateless status.

Another measure to support Ukrainian families is an initiative of a group of volunteers and aid workers organized by Moldova for Peace (a working group of volunteers set up under the auspices of the Government of the Republic of Moldova) on the website www.dopomoha.md. It is a free person-to-person support platform

created and facilitated by Moldova for Peace volunteers. Those who can provide products, accommodation, transport or services are connected by the "Moldova for Peace" team with refugees who need help, especially small families. At present, more than 51705 refugees asked for help. Through this platform the refugee can get an assistance ticket, obtained after completing a form (also available for those who can offer support) asking the number of refugees of the group (men, women, children, animals), availability of a transport means, type of help needed (food, goods, accommodation, psychologic counseling, medical help, consular and legal services transport, Express Volunteers and Other help), the region of Moldova and a short explanation of the needs of help. Speaking about the efficiency of the platform at present 81.7% of the requests of help were managed to be answered. More than 60% of requests come through the platform and near 40% - through the phone contact. As a result, more than 17000 refugees were helped only in last 30 days. The biggest need of the refugees is food, so food kits account for circa 75% of all help requests. Last 30 days from 7837 food kit requests 79.2% or 6204 were solved cases.

Ukrainian refugees can get a monthly allowance of 2200 MDL (119 USD), renewable for those staying in Moldova. Eligible for such an allowance are the following household types: household with one or more dependents; single-parent household; child-run household (under 18); household with an unaccompanied or separated child; household run by an elderly person (over 60 years old); household with one or more people with special needs, including: person with a disability; pregnant woman; person with a serious medical condition; woman in danger; person in need of legal and physical protection; LGBTI. Moldovan households that host at least 2 refugees are entitled to a one-time paid allowance of 3500 MDL (190 USD).

Non-governmental organizations also participated in offering support to refugee children. A good example for this is a collaboration with NGOs and the National Center for the Prevention of Child Abuse in which they created Trimka set – a mascot plush toy with a therapeutic effect, the name of which comes from Ukrainian ”підтримка” – support, along with the coloring book "Smile with Trimka!". Through this set, it’s provided emotional support to children and shown them an attitude of care, respect. It’s used to create a story for children where the character wants to reach to all children in refugee centers in Moldova and to take to their place their toys left at home, in the houses from which they had to flee. 3 teams of PIDTRIMKA Mobile Service provided first aid and social assistance for adults and children in refugee centers through offering interactive psychological activities, including games with the plush toy Trimka.

Economic agents work together to support refugees. A resort complex in Costesti village from Ialoveni district offers free accommodation and food for 130 people from Ukraine. The charity brought together in a common goal several economic agents, but also people who donated food, hygiene, clothes and toys for children to the refugees.

Technology startups in the Republic of Moldova have also come up with their own solutions to help refugees: a mobile application and online peer to peer matching platform of free help provided for refugees; personalized meditations to reduce anxiety; a digital platform that helps refugees find accommodation; a map with points of interest for refugees; a donation campaign for refugees from Ukraine.

National Agency for Social Assistance (ANAS) of the MLSP [4] has approved 102 refugee placement centers throughout Moldova, with total capacity of 9245 places, of which at 17th March 2022 were occupied 4270, thus having an occupancy rate of 46%. They were registered with educational institutions (19 centers with a capacity of 1867 places with an occupancy rate of 52%), state-owned enterprises (4 centers /1150 places/21% occupancy rate), non-commercial organizations (10 centers /713 places /79%), mayoralties (2 centers/50 places/0%), regional directorates of social assistance (49 centers/3299 places/54%), municipal directorates of social assistance (16 centers/2046 places/29%), institutions subordinated to MLSP (2 centers/120 places /95%).

For the centers set up by the local public authority, a special funding line is open. 21.3 million MDL (1.16 million USD) was allocated. If the center is created by public institutions, state-owned enterprises or non-profit organizations, the financing is done by direct contract with the MLSP. There are some applicable expenditure ceilings: bed accessories: 750 MDL (40.7 USD) / accommodation, food: 50 MDL (2.7 USD) for food or 70 MDL (3.8 USD) for catering / day / refugee, hygienic packages: 250 MDL (13.6 USD) / refugee, diapers: 70 MDL (3.8 USD) / day / child, estimated average cost: 130 MDL (7.1 USD) / day / refugee.

Republic of Moldova has received humanitarian aid to support refugees between February 27th and March 16th, 2022 in the amount of 147 lots with a mass of 1088 tons and the total declared value of 103 million MDL (5.6 million USD), most of which (after the mass of the lots) came from Germany (331 tons), it was followed by Romania (143 tons), Italy (105 tons), and countries like: Switzerland, France, Netherlands, Greece, Turkey, Israel, United Kingdom, Belgium, Austria. Public authorities received 36 or 24% of the lots, their mass being 247 tons (23% of the total mass of lots), with the declared value of 62 million MDL (3.4 million USD) (60% of the declared value of all received lots). A share of 76% or 111 lots with a mass of 841 tons and a declared value of 41 million MDL (2.2 million USD) were received by other organizations: NGOs (70 lots with a mass of 465 tons and a declared value of 13 million MDL) (0.7 million USD)), religious communities (34 lots with a mass of 321 tons and a declared value of 4 million MDL (0.2 million USD)), international organizations (6 lots with a mass of 55 tons and a declared value of 16 million MDL (0.9 million USD), embassies (1 lot weighing 0 tons (i.e. less than 1 ton) and declared value of 9 million MDL (0.5 million USD). Also, at 17th March 2022 Moldova received 9 lots (with a mass of 21.4 tons) from individuals from abroad (Italy, Spain, Germany, Romania).

At 17th March 2022 the following humanitarian aid was distributed by the MLSP (in units): heaters (60 received/100% distributed), tea (400 received / 61% distributed), canned food (3268 received / 5% distributed), grocery products (604 received / 42% distributed), pastry products (9978 received / 12% distributed), oil (535 received / 7% distributed), water (2662 received / 26% distributed), lamps (250 received / 0% distributed), masks (54000 received / 6% distributed), blankets and sleeping sets (16755 received/ 20% distributed), hygienic products (5987 received / 27% distributed), mattresses (330 received / 62% distributed), diapers (199 received / 6% distributed), towels (2000 received / 0% distributed), ecological toilets (20 received / 0% distributed).

Conclusions

Moldova is at the forefront of receiving refugees from Ukraine. It has shown an exemplary mobilization of resources by Moldovan Government, NGOs, international organizations, businesses, individuals to help the refugees. The support came in: enrolling children in educational institutions; offering access to: activities for children for free or for a reduced price, online support platforms, kits for food or other products that cover the basic needs; offering psychosocial support, placement in centers for refugees, giving monetary support and other means of help. All these being said, though, an issue with the support measures is that they are short-lived and, in many cases, not systemic, but fragmentary.

References:

1. Border Police of the Republic of Moldova website, Accessed on 14.04.2022, Available at: https://www.border.gov.md/
2. Dopomoga platform, Accessed on 14.04.2022, Available at: https://dopomoga.gov.md/
3. Ministry of Education and Research of Republic of Moldova, Accessed on 14.04.2022, Available at: https://mec.gov.md/
4. National Agency for Social Assistance of the Ministry of Labor and Social Protection of Moldova, Accessed on 14.04.2022, Available at: https://www.anas.md/
5. State Register of Legal Acts of the Republic of Moldova, Accessed on 14.04.2022, Available at: https://www.legis.md/
6. UN Refugee Agency, Operational Data Portal, Ukraine Refugee Situation, Accessed on 14.04.2022, Available at: https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine

Həsənov Zöhrab Məhyəddin oğlu, aspirant
Taras Şevçenko adına Kiev Milli Universiteti,
E-mail: zohrabhasanov1983@gmail.com

İCTİMAİ XİDMƏTLƏR SFERASININ TƏDQİQ EDİLMƏSİNİN BƏZİ NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ASPEKTLƏRİ

Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq Azərbaycanda dövlət quruculuğu ilə paralel olaraq bazar iqtisadiyyatı sisteminin fəaliyyət prinsiplərinə uyğun kompleks islahatlar həyata keçirilmişdir. Yeni iqtisadi inkişaf modeli əsasında formalaşmış sosial-iqtisadi münasibətlərin məzmununda mütəmadi olaraq müəyyən dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklərin baş verməsinin əsas səbəbi beynəlxalq səviyyələrdə yaranan trendlərlə bağlıdır. Belə ki, bu trendlər yeni sosial-iqtisadi və hərbi-siyasi proseslərin yaranmasına və istiqamətlənməsinə öz təsirini göstərir. Dünya ictimaiyyətinin postindustrial cəmiyyətdən rəqamsal cəmiyyətə keçməsi dünyanın bütün ölkələri kimi, Azərbaycana da öz çağırışlarını edir və bu səbəbdən də dəyişən vəziyyətə uyğunlaşmaq zəruriyyəti yaranır. Bu səbəbdən yeni şəraitə və yeni vəziyyətə uyğun olan adaptiv

mexanizmin formalaşdırılması üçün qeyd olunan problemlərin araşdırılması zəruriyyəti yaranır.

Bu da bir həqiqətdir ki, iqtisadi həyatda əldə edilən dəyərlərin istehlakı sosial sferada reallaşır. Odur ki, yuxarıda sözügüdən dəyişikliklərin baş verməsi təkcə iqtisadi deyil, həm də sosial sahədə baş verir. Sosial həyat birbaşa insan kapitalı ilə bağlıdır. İnsan kapitalının formalaşması və inkişafı sosial sferanın bir sıra sektorlarını özündə ehtiva edir: təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal təsərrüfatı, bədən tərbiyyəsi və idman və s. Qeyd olunan sektorlar üzrə göstərilən xidmətlərə ictimai xidmət və yaxud ictimai sərvət deyilir. R.M.Nuriyevin fikrinə görə, xalis ictimai sərvət (pure public good) dedikdə, onun dəyərinin ödənilməsindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar tərəfindən istehlak olunan xidmət başa düşülür (2, s. 531)

Bəzi alimlərin fikrinə görə, ictimai sərvətlər üç yerə bölünür: xüsusi, qarışıq, kommunal və sosial sərvətlər. Adətən, ictimai sərvətlərin qiymətlərini müəyyənləşdirmək olmur. Məsələn: məktəb, park, bulvar və s. Lakin, elə ictimai sərvətlər də vardır ki, həmin sərvətlərin qiymətlərini müəyyənləşdirmək olur. Məsələn: basseyn, tennis kordu, oyun zalları və s. İctimai sərvətin bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, bu sərvətlər bölünməzdir, yəni hər hansı bir istehlakçıya ayrı-ayrılıqda xidmət göstərilmir.

Bazar münasibətləri inkişaf etdikcə ayrı-ayrı sosial xidmətlər sektorları üzrə dövlət satıcı kimi iştirakını minimallaşdırmağa çalışır və eyni zamanda göstərilən xidmətlərin optimal uzlaşması məqsədini həyata keçirən bir tənzimləyici rolunu oynayır (1, c. 203-211). Bütövlükdə götürdükdə isə, dövlət ictimai xidmətlərin göstərilməsi prosesində özü ilə bazar institutları arasında bir optimal uzlaşmanın yaranmasına daim çalışır. Əgər biz öz ölkəmizdə sosial sahədə ictimai xidmətlərin göstərilməsində dövlətin və bazar institutlarının xüsusi çəkisini müəyyənləşdirməyə çalışsaq, onda görərik ki, bizim ölkəmizdə də sözügedən trend baş verir. Amma, bir məsələ də var ki, bizim dövlətimizin bu sahədə fəaliyyəti proqram xarakteri daşıyır. Belə ki, ölkəmizdə indiyə kimi həyata keçirilən islahatların hamısında sosial-iqtisadi inkişafın prioritetləri həmişə konkret müəyyənləşdirilmişdir.

Hal-hazırda Azərbaycan bazar iqtisadiyyatı münasibətləri əsasında demokratik cəmiyyətin formalaşmasına yönəldilmiş sosial iqtisadi islahatların yeni mərhələsindədir. İqtisadi münasibətlərin qloballaşması, rəqəmsal cəmiyyətə keçid və elmi-texniki potensialın sosial yönümdə yenidən istiqamətləndirilməsi ictimai xidmətlərin təklifində bir sıra dəyişikliklərin həyata keçirilməsini şərtləndirir.

Yuxarıda qeyd olunan dəyişikliklərin zamanında dəyərləndirilməsi əsasında ölkədə “Azərbaycan- 2030: sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” adlı proqram qəbul edilmişdir. Qəbul olunmuş proqramda insan kapitalının inkişafı ilə bağlı sektorlar üzrə islahatlar mütləq prioritetlər kimi müəyyən edilmişdir. Bu, ilk növbədə, sosial sfera sahələrini: təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal təsərrüfatı, bədən tərbiyyəsi, idman və turizm sahələrini əhatə edir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, sosial sferada həm ictimai, həm də fərdi maraqlar bir biri ilə uzlaşır. Bu maraqların inkişaf vektorları heç də həmişə üst- üstə düşmür. Fərdi maraqlar özəl maliyyələşdirmə, ictimai maraqlar isə, daha çox ictimai maliyyələşdirmə mexanizmi vasitəsilə həyata keçirilir.

Xidmət sferasının sistemli və kompleks araşdırılması zamanı görürük ki, sosial sfera xidmət sferasının mühüm tərkib hissəsidir və onun ümumi xüsusiyyətlərini əks

etdirir. Bununla yanaşı, sosial sfera özünün xassələri və sosial-iqtisadi funksiyaları ilə bağlı spesifik xüsusiyyətlərə də malikdir.

Ölkə iqtisadiyyatını araşdırarkən onun strukturunun və tərkib hissələrinin müəyyənləşdirilməsi metodoloji baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rəsmi beynəlxalq statistikanın təcrübəsində ölkə iqtisadiyyatının ilkin (kənd və meşə təsərrüfatı, ovçuluq və balıqçılıq), ikinci (emal, dağ-mədən sənayesi, tikinti, elektrik enerjisi istehsalı, su və qaz hasilatı) və üçüncü sektor (xidmət sferası sahələri) üzrə üç sektor bölgüsü meyarları geniş istifadə olunur.

Qeyd olunan təsnifləşdirmə metodologiyasına uyğun olaraq, ümumi daxili məhsulun (ÜDM) sektorlar üzrə məşğul olanların bölgüsü aparılır. Bu məlumatlar əsasında müəyyən bir tarixi dövr ərzində sektorlar arasında nisbətlərin dəyişməsi dinamikası da müəyyən edilir. Bu, müasir cəmiyyətin inkişafının sənaye mərhələsindən postsənaye mərhələsinə keçid meyllərini, mərhələlərini və templərini müəyyən etməyə imkan verir.

Birinci sənaye inqilabından bu günümüzə kimi ictimai inkişafın praktikası göstərir ki, aqrar sektor sivilizasiyanın inkişafı dövründə ilkin sektor, sənaye dövründə ikinci sektor, postsənaye cəmiyyətinin təşəkkülü dövründə isə üçüncü sektor olaraq üstünlük təşkil edirdi. Lakin, xidmət sferası sahələrinin müxtəlif qrupları postsənaye cəmiyyətinin təşəkkül dinamikasını müxtəlif cür əks etdirdiyi üçün, elmi ədəbiyyatda müasir sivilizasiyanın inkişafının obyektiv xarakteristikasını vermək məqsədilə, xidmət sferasının özünü üç sektora bölmək təklif olunur: sırf üçüncü (maddi istehsala servis xidmətləri), dördüncü sektor ticarət, maliyyə, sığorta, daşınmaz əmlaka xidmət üzrə əməliyyatlar) və beşinci sektor (elmi-informasiya, təhsil, işgüzar və dövlət idarəçiliyi üzrə xidmətlər).

Müasir dünya təcrübəsində bazar iqtisadiyyatında təsərrüfat fəaliyyətinin identifikasiyası üçün BMT-nin bütün iqtisadi fəaliyyət növlərinin Beynəlxalq Sahəvi Standart Təsnifatından (BSST) geniş istifadə olunur. Hal- hazırda BSST- nin 4-cü təftiş edilmiş versiyası fəaliyyət göstərir. Bu təsnifatın birinci mərhələsində 21 bölmə ayrılır. Onlar iqtisadiyyatın ən mühüm sahələrini təmsil edirlər:

- kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq;
- dağ- mədən sənayesi və karxanaların işlənməsi;
- emal sənayesi;
- elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisionerləşdirilmiş hava təchizatı;
- su təchizatı; kanalizasiya sistemləri, tullantıların xaric edilməsi və ətraf mühitin bərpası tədbirləri;
- tikinti;
- topdan və pərakəndə satış, avtomobil və motosiklet təmiri;
- nəqliyyat və anbar təsərrüfatı;
- yerləşdirmə servisi və ictimai iaşə;
- informasiya və rabitə;
- maliyyə və sığorta fəaliyyəti;
- daşınmaz əmlak əməliyyatları;
- peşə, elmi və texniki fəaliyyət;
- inzibati və yardımçı xidmətlər sferasında fəaliyyət;
- dövlət idarəçiliyi və müdafiə; icbari sosial sığorta;

- təhsil;
- səhiyyə və sosial xidmətlər sferasında fəaliyyət;
- incəsənət, əyləncə və istirahət sferası;
- xidmət sferasında digər fəaliyyət növləri (üzvlük təşkilatlarının fəaliyyəti, kompüterlərin, məişət mallarının və şəxsi istifadə əşyalarının təmiri);
- ev təsərrüfatlarının fəaliyyəti;
- xarici ərazi tabeli təşkilat və orqanların fəaliyyəti.

İctimai xidmətlərin göstərilməsinə aid nəzəri, metodoloji və praktiki materialları araşdıran zaman sosial sfera anlayışı ilə yanaşı, elmi ədəbiyyatda tez- tez sosial infrastruktur anlayışından istifadə olunur. Bir sıra alimlərin və ekspertlərin fikrincə, bu anlayış əhalinin rifahının, xidmətlərin, həyat keyfiyyətinin müvafiq səviyəsini bilavasitə maddi istehsal sferasından kənarda təmin edən əhalinin həyat sahələri ilə bağlı tədqiqat və praktiki fəaliyyət sahəsini daha dəqiq qeyd etmək cəhdi kimi istifadə olunur. Bir sözlə, söhbət qeyri- istehsal sferasından gedir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərinə kimi SSRİ Dövlət Statistika Komitəsinin təsnifatı fəaliyyət göstərirdi. Bu təsnifata uyğun olaraq, maddi istehsal sferası 12 ən iri sahəni əhatə edirdi: sənaye; tikinti; kənd təsərrüfatı; meşə təsərrüfatı; istehsal fəaliyyəti sahəsində su təsərrüfatı; neft və təbii qazın dərin kəşfiyyat qazması sahəsində yerin təkinin geologiyası və kəşfiyyatı; yük nəqliyyatı; istehsal sferası müəsisələrinə xidmət üzrə rabitə; ticarət və ictimai iaşə; maddi-texniki təminat; tədarük; maddi istehsal sferasının digər fəaliyyət növləri.

Qeyri- istehsal sferasına 2 sahələr qrupu aid edilir:

1) Xidmətləri cəmiyyətin ümumi, kollektiv tələbatlarını ödəyən sahələr; yerin təkinin geologiyası və kəşfiyyatı; su təsərrüfatı; idarəetmə; elm və elmi xidmət; ictimai təşkilatlar; kreditləşmə və dövlət sığortası;

2) Əhalinin mədəni - məişət və sosial tələbatını ödəyən sahələr: mənzil - kommunal təsərrüfatı; məişət xidməti; xalq təhsili; mədəniyyət və incəsənət; sərnişin nəqliyyatı və rabitə; səhiyyə, bədən tərbiyyəsi və sosial sığorta.

Yuxarıda qeyd olunan metodologiyaya uyğun təsnifləşdirmədə maddi istehsal sferasından fərqli olaraq, qeyri-istehsal sferası iş prosesində maddi nemətlər yaradılmayan bütün fəaliyyət növlərini özündə ehtiva edir. Qeyri-istehsal sferasında məşğul olan insanların əməyinin təsir istiqaməti təbiətə yönəlmir. İnsan-insan arasında yaranan, formalaşan və təşəkkül tapan qarşılıqlı əlaqələr bazasında qərarlaşmış münasibətlər sistemini əhatə edir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-istehsal sferasında maddi nemətlər yaradılmır. Bununla belə, səmərəli əmək fəaliyyəti xidmətlər formasında təzahür edir.

Araşdırmalar göstərir ki, adətən, sosial sfera iki əsas müstəvidə - sosial məkan çərçivəsində ictimai münasibətlər, sosial qruplararası əlaqələr sistemi və insanların təbiətlə, iqtisadiyyatla qarşılıqlı əlaqələri vasitəsilə reallaşdırılır. Bir iqtisadi kateqoriya kimi isə, sosial sfera insanların sosial və mənəvi tələbatlarını ödəmək üçün özünəməxsus iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Bu prizmadan yanaşdıqda görürük ki, sosial infrastruktur xüsusi olaraq sosial məkanın təşkilinin tərkib hissəsi kimi özünü biruzə verir.

Beləliklə, qeyri-maddi istehsal sferasına aşağıdakı sahələr aid edilir:

- kommunal xidmətlər;

- əhalinin məişət xidməti;
- səhiyyə;
- bədən tərbiyyəsi və idman;
- sosial təminat;
- təhsil;
- mədəniyyət və incəsənət;
- elm və elmi xidmət;
- maliyyə, kredit, sığorta;
- pensiya təminatı;
- idarəetmə;
- ictimai birliklər;
- turizm;
- media və informasiya texnologiyaları;
- rabitə;
- təbiətin mühafizəsi fəaliyyəti;
- ictimai iaşə;
- sərnişin nəqliyyatı.

Sosial sferanın strukturuna isə, elm və elmi xidmət, maliyyə, kredit və sığorta sahələrindən başqa yuxarıda qeyd olunan bütün sahələr daxildir. Sosial – mədəni sferaya isə, yalnız aşağıdakı sahələr aid edilir:

- səhiyyə;
- bədən tərbiyyəsi və idman;
- təhsil;
- mədəniyyət və incəsənət;
- ictimai birliklər;
- media və informasiya xidmətləri.

Aparılan tədqiqatlar nəticəsində belə bir nəticəyə gəlinir ki, ictimai xidmətlər sferası bir sistem olaraq çox mürəkkəb sistemlərə aid edilir ki, bu sistemin məzmununda mütəmadi olaraq dəyişikliklər gedir. Bu dəyişikliklərin baş verməsinə həm daxili, həm də xarici amillər öz təsirini göstərir. Son onilliklərdə dünya ölkələrinin qarşılıqlı asılılığı daha çox artmışdır. Məhz bu səbəbdən də hər hansı bir ölkənin sosial – iqtisadi sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsi zamanı xarici amillərin həlledici təsiri mütləq nəzərə alınmalıdır. Müasir zamanımız postindustrial cəmiyyətdən rəqəmsal cəmiyyətə keçidlə səciyyələnir və bu keçidin sürəti bütün ölkələr üçün eyni deyildir. Odur ki, beynəlxalq səviyyədə baş verən trendlərə uyğun adaptiv mexanizmin formalaşdırılması milli maraqlar baxımında son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bundan başqa, xidmət sferası həddən artıq mürəkkəb sistem olduğu üçün bu sferanın strukturu, tərkib hissələri və tərkib hissələri arasında olan əlaqələri araşdırma zamanı mütləq müəyyən metodologiyadan istifadə etmək zəruriyyəti yaranır. Bu metodologiyalar yaranır və zaman – zaman, obyektiv gerçəkliyin məzmununda dəyişikliklər baş verdikcə digərləri ilə əvəzlənir. Müair dövrdə, ictimai xidmətlərin təsnifləşdirilməsi daha çox BMT- nin təklif etdiyi metodologiya üzərində həyata keçirilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Е. Карандашина Е.А. Коновалова У.И. Рынок услуг: понятие и структура. Экономические науки, 2008. № 9 (46), ст 203-211.
2. Nureyev P.M. Теория общественного выбора. Курс лекций. Москва, GU VSH Publ., 2005. 531 p.
3. Коуз Р. Заметки к проблеме социальных издержек // www.libertarium.ru.
4. RANDALL G. HOLCOMBE. Public Goods Theory and Public Policy. The Journal of Value Inquiry 2000, Vol. 34, pp. 273-286.
5. Handbook of Public Economics, 1987.
6. Public goods. https://plato.stanford.edu/entries/public-goods/.

Mamedov Simnar Tanırverdi oğlu, dissertant,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası
E-mail: simnar86@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPULİKASINDA REGİONLARIN DAVAMLI İNKİŞAFININ TƏMİN OLUNMASINDA DÖVLƏT SİYASƏTİ

Azərbaycan iqtisadiyyatının strukturunda təbii ehtiyatların hasilatı və kənd təsərrüfatı əhəmiyyətli paya malikdir. Belə hal həm ətraf mühitin qorunması, həm də mövcud təbii ehtiyatların gələcək nəsillərin maraqlarının nəzərə alınması baxımından istifadəsini əhəmiyyətli edir. Buna görə də, ölkədə ətraf mühitin qorunması, yaranmış gəlirlərin cəmiyyətin sosial inkişafı baxımdan yenidən bölüşdürülməsi, xalis investisi-yaların artırılması kimi şərtləri nəzərə almaqla iqtisadi artımın dayanıqlılığının təmin edilməsi qarşıda duran əsas məqsədlərdən olmaqla dövlətin iqtisadi siyasətinin əsasında dayanır. Bütövlükdə, "Davamlı inkişaf" beynəlxalq, ölkə və regional səviyyələrdə cəmiyyətin inkişafının sosial, etik və ekoloji çərçivələrdə təmin edilməsini ifadə edir. İqtisadi, sosial və ekoloji siyasətin davamlı inkişaf prinsipləri əsasında formalaşması həm nəsildaxili, həm də nəsillərarası ədalətin təmin edilməsi məqsədini daşıyır. Bu baxımdan, Azərbaycanda sosial-iqtisadi siyasətin formalaşmasında davamlı inkişaf prinsiplərinin nəzərə alınması gələcək inkişaf baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan 2000-ci ildə Minilliyin Bəyannaməsinə qoşularaq Minilliyin İnkişafı Məqsədlərinin reallaşdırılması məqsədilə müvafiq proqramlar həyata keçirmişdir. Habelə, ölkəmiz Minilliyin İnkişafı Məqsədlərinin davamı olaraq, 2016-2030-cu illər üzrə "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək davamlı inkişaf Gündəliyi"ndə nəzərdə tutulmuş Davamlı İnkişaf Məqsədlərini realaşdırılmasına qoşulmuşdur. Bununla da, "2030 Gündəliyi"ndə nəzərdə tutulmuş prinsiplərin dövlətin sosial-iqtisaqadi siyasətini formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamağa başlamışdır.

Azərbaycan BMT səviyyəsində qəbul edilmiş bir sıra qlobal təşəbbüslərə qoşularaq onların dövlətin iqtisadi, sosial və ekoloji siyasətində nəzərə alır. "2003-2005-ci

illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı" icra edilmişdir. Bu proqramda nəzərdə tutulmuş tədbirlər makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi, gəlir əldə etmək imkanlarının artırılması üçün əlverişli mühitin yaradılması, əsas səhiyyə və təhsil xidmətləri üzrə keyfiyyətin yüksəldilməsi və həmin xidmətlərə çıxış üçün bərabər imkanların yaxşılaşdırılması, infrastruktur sahələrinin inkişaf etdirilməsi, həssas qrupların daha səmərəli müdafiəsi üçün mövcud sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi, qaçqın və məcburi köçkün əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması kimi məqsədlərin icrasına yönəldilmişdir. Bu məqsədlər müəyyən edilərkən BMT-nin Minilliyin Bəyannaməsində nəzərdə tutulmuş məqsədlər nəzərə alınmışdır. Qeyd edilən proqramın davamı olaraq "2008-2015-ci illərdə yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı" icra edilmişdir.

Azərbaycanda qeyd edilən proqramların reallaşdırılması prosesində iqtisadi, sosial və ekoloji siyasətin davamlı inkişaf prinsipləri əsasında formalaşdırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Azərbaycanda iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə regionlar bir-birindən fəqlənir. Belə ki, 2017-cı ildə ölkə əhalisinin təqribən 22,9 faizinin yaşadığı Bakı şəhərinin ümumi məhsul buraxılışında payı 68,0 faizə, muzdlu işləyənlərin sayında payı 46,0 faizə, əhalinin gəlirlərində payı isə 57,2 faizə bərabər olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, belə hal 2000-ci illərin əvvəllərində regionların inkişaf səviyyəsinin aşağı olmasını xarakterizə edirdi. Belə ki, həmin dövrdə Azərbaycan əsasən aşağı gəlirli ölkələr qrupuna daxil idi və iqtisadi rayonlarda iqtisadi inkişaf səviyyəsinin ölkə üzrə orta göstəricidən aşağı olması həmin regionlarda əhalinin rifahının aşağı olmasını müəyyən edirdi. Bu amil nəzərə alınaraq "Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008-ci illər üzrə) Dövlət Proqramı" qəbul edilərək reallaşdırılmışdır.

Dövlət tərəfindən regionların inkişafının dəstəklənməsinin davam etdirilməsi və bu sahədə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi məqsədilə 2009-2013-cü illərdə regionların inkişafı üzrə ikinci dövlət proqramı reallaşdırlmışdır.

Bu proqramların icrası nəticəsində iqtisadi, sosial və ekoloji sahələrdə əhəmiyyətli addımlar atılmış, regionların inkişafına dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına iri investisiyalar qoyulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif istiqamətlərdə həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəticəsində, xüsusilə neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması 2018-ci ildə ölkədə ümumi daxili məhsulun həcminin 2000-ci ilə nisbətən təqribən 4,5 dəfə, 2003-cü ilə nisbətən isə 3,3 dəfə artmasına səbəb olmuşdur. Son illərdə həyata keçirilmiş iqtisadi siayasətin mühüm nəticələrindən biri iş yerlərinin yaradılması ilə əlaqədar omuşdur. Belə ki, iqtisadiyyatda işləyən muzdlu işçilərin sayı 2003-cü ildə 1226,6 min nəfərdən 2017-ci ildə 1525,0 min nəfərə qədər artmışdır. Ölkədə gəlirlərin artımı regional inkişaf siyasətinin formalaşdırılması prosesində daha böyük məqsədlər qoymağa və onları reallaşdırmağa imkan vermişdir. Bu siyasətin reallaşdırılması nəticəsində ölkənin regionlarının əhmiyyətli dərəcədə inkişafına nail olunmuşdur. Belə ki, 2017-ci ildə iqtisadi rayonlarda ümumi məhsul buraxılışı 2003-cü ilə nisbətən 3,5 dəfə artmışdır.

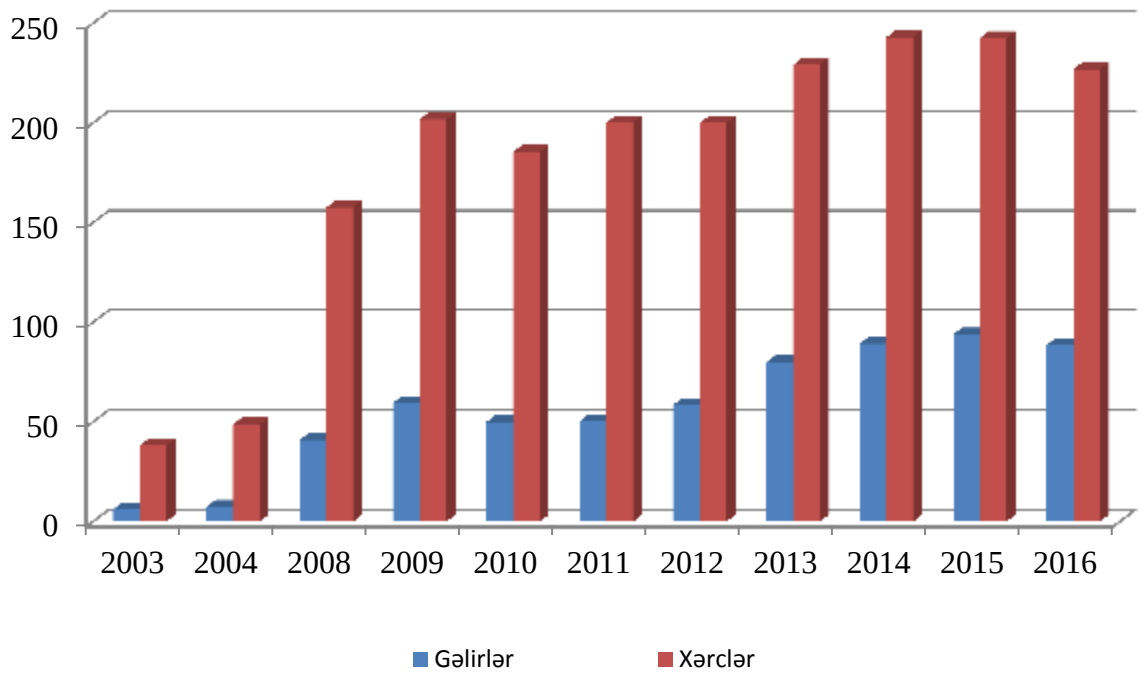

Şəkil 1.4. Dövlət büdcəsinin iqtisadi rayonlar üzrə adambaşına düşən yerli gəlir və xərcləri (man.)

Şəkil 1.4-dən göründüyü kimi, iqtisadi rayonlar üzrə dövlət büdcəsinin yerli gəlirləri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bununla yanaşı, bu artıma dövlət büdcəsindən çəkilən xərclər əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstrəmişdir. Belə ki, dövlət büdcəsi hesabına iqtisadi rayonlarda tikinti-quraşdırma işlərinin həyata keçirilməsi hesabına yaranan gəlirlərdən ödənilən vergilər dövlət büdcəsinin yerli gəlirlərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bütövlükdə, təhlil göstrərir ki, inzibati rayonlarda dövlət büdcəsinin yerli gəlirlər əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənsə də, adambaşına düşən xərclər arasında fərq azdır. Belə hal, iqtisadi rayonların inkişafının dövlət büdcəsindən maliyyələşmənin əhəmiyyətli rol oyandığını göstərir və 2010-2016-cı illər ərzində dövlət büdcəsinin adambaşına düşən xərcləri adambaşına düşən gəlirlərindən təqribən 3 dəfə çox olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, gəlirlərin iqtisadi rayonlar arasında yenidən bölgüsü bir çox hallarda iqtisadi artıma mənfi təsir edə bilər. Bununla belə, Azərbaycanda dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsinin neft və qaz hasilatı sahəsində formalaşnası nəticəsində yenidən bölgü iqtisadi artıma mənfi təsir göstərmir. Bütövlükdə, son illərdə ölkə üzrə ümumi məhsul buraxılışının azalması və dövlət büdcəsindən regionların inkişafın yönəldilən vəsaitlərin məhdudlaşması iqtisadi rayonlarda iqtisadi fəallığın aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Göründüyü kimi, iqtisadi rayonlarda iqtisadi artım tempinə mərkəzləşdirilmiş xərclərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bütövlükdə, son illərdə dövlətin siyasəti iqtisadi rayonlarda iqtisadi və sosial inkişafın təmin edilməsinə yönəlmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Azərbaycan regionlarında iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı / elmi red. Nuriyev Ə.X. və Sultanova R.P., Bakı: Elm, 2009, 295 s.
3. Azərbaycan regionları. Statistik məcmuə. Bakı: 2018, 795 s.
4. "Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcələrinə görə bölgüsünün təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 02 avqust tarixli 132 nömrəli qərarı.
5. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 aprel 2009-cu il tarixli 80 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
6. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2004-cü il tarixli 24 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
7. "Azərbaycan Respublikasında tütünçülüyün inkişaf etdirilməsinə dövlət dəstəyi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 5 oktyabr tarixli 2366 nömrəli Sərəncamı.
8. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyi"nin icrası ilə əlaqədar Azərbaycanda görülən işlər və əldə olunan nailiyyətlər haqqında 2016-2017-ci illər üzrə Yekun Hesabat. Bakı: 2018.
9. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2018. Bakı, 2018, 808 s.
10. İsmayılov Ç., Abdullayev Ə., Qurbanova G., Hüseynova X., Zeynalova E., Nağıyev F., Seyidzadə M., Həsənov A.. Davamlı inkişaf naminə kadr potensialının təkmilləşdirilməsi: Azərbaycan modeli. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2018, 252 s.
11. Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri. Statistik məcmuə. Bakı: 2018, 151 s.

Ağakişiyeva Nuranə Ağamoğlan qızı, dissertant,
AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu,
Bakı Biznes Universiteti, müəllim,
Email: na_271183b@bk.ru

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ DEMOQRAFİK SİYASƏT

44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsinin sonunda şanlı ordumuzun əldə etdiyi qələbə, illər ərzində erməni qəsbkarları tərəfindən zəbt olunan torpaqlarımızı bizə yenidən qazandırdı. 2020-ci ildən bu günə kimi işğaldan azad edilmiş torpaqlarda bir çox istiqamətdə yenidənqurma işləri aparılır. Kənd təsərrüfatı, yol-nəqliyyat, infrastruktur və iqtisadi məsələlərdə bir çox addımlar atılmışdır. İlkin mərhələdə qarşıya

qoyulan məqsədlərdən biri olan təhlükəsizlik məsələsi daim nəzarətdə tutulur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə erməni təcavüzkarları tərəfindən basdırılmış minalardan təmizlənmə işləri aparılır. Bundan əlavə paralel olaraq Qarabağın unikal ekosisteminin bərpası uğrunda iri addımlar atılır, lazımi tədbirlər görülür. Amma aparılan bu araşdırmanın başlıca məqsədi sadalanan istiqamətlərlə yanaşı, başlıca və təxirəsalınmaz tədbirlərə ehtiyac duyulan bu ərazilərə əhalinin köçürülməsi və dövlətin bununla bağlı apardığı demoqrafik siyasətidir.

Bir çox alimlər tərəfindən əhalinin işğaldan azad edilmiş ərazilərə köçürülməsi ilə bağlı fikir və planlar irəli sürülmüşdür. Dövlət bununla bağlı əhalinin repatriasiya işlərini sürətləndirməyə çalışır və lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edir. Ölkə Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq etdiyi "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də göstərilən beş istiqamətdən biri də işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdışdır. Böyük qayıdışın əsasını isə dayanıqlı məskunlaşma və iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya təşkil edir.[7]

Aparılan tədqiqatlar bunu göstərir ki, Qarabağda dövlətin demoqrafik siyasətinin əsasını iqtisadi problemlərin həlli tutur. 2022-ci ilin fevral ayının 4-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində keçirilən nazirlərin VIII iclasında çıxışı zamanı qeyd edib ki, "...Mən də ümid edirəm ki, 2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin qazlaşdırılması üçün tezliklə bizə əlavə qaz həcmləri lazım olacaq. Bu, tamamilə məhv edilmiş geniş ərazidir. Bütün infrastruktur dağıdılıb. Bu ərazinin sahəsi 10 min kvadrat kilometrdən çoxdur. Qarşılaşdığımız çətinliyi təsəvvür edə bilərsiniz. Bu ildən biz artıq keçmiş qaçqınları öz torpaqlarına qaytarmağı planlaşdırırıq. Ona görə də öz istehlakı üçün əlavə qaza ehtiyac yaranacaq. Burada diqqətimizi cəmlədiyimiz bərpa olunan enerji mənbələri ilə bağlı çox vacib bir məqama gəlirik. ..."[5]

Dövlət başçımızın Qarabağda aparılan demoqrafik siyasətlə əlaqədar hər çıxışı və atdığı addımlar bu məsələnin nə dərəcədə aktual olduğunu bir daha sübut edir. 30 il ərzində erməni vandalları yaşayış və ictimai binaları, bütün infrastrukturu, maddi və mədəni abidələri dağıtmış, yeraltı sərvətlərimizi vəhşicəsinə talan etmişlər. Bütün bunları nəzərə alaraq bilirik ki, İAEƏ–də normal həyatın qaytarılması və iqtisadi inkişafın bərpa olunması böyük maliyyə vəsaiti tələb edir. Bununla bağlı dövlət büdcəsindən vəsait ayrılmışdır, aidiyyəti üzrə beynəlxalq maliyyə müəssisələrinin, yerli və xarici investorların bərpa işlərinə cəlb olunması vacibdir. Hal-hazırda bərpa işlərinin həyata keçirilməsində ağıllı texnologiyalardan da istifadə edilir, "ağıllı şəhər", "ağıllı kənd" konsepsiyaları həyata keçirilir. Buna nümunə kimi Zəngilan rayonunun Üçüncü Ağalı kəndini göstərə bilərik. Mütəxəssislər "ağıllı kənd"in orada məskunlaşacaq əhali üçün kifayət qədər üstünlüklərə malik olduğunu vurğulayır və bildirirlər ki, bu layihəni həyata keçirməklə həm aqrar sektoru inkişaf etdirilir, həm də idarəetmə sistemində elektronlaşmanın və şəffaflığın təmin olunmasına, qərarların çevik qəbul edilməsinə nail olunur. Bundan başqa, "ağıllı kənd" layihəsi, eyni zamanda, insanlara kənddə pul qazanmaq imkanı da yaradır. Hər bir ölkə vətəndaşının olduğu kimi, kənd sakinlərinin də dövlət xidmətlərinə çıxışı olmalıdır və bütün bu məsələləri həll etmək üçün dünyada innovativ kənd layihələrindən istifadə edilir. "Ağıllı kənd" həmçinin demoqrafik proseslərin əsasını təşkil edən əmək ehtiyatlarının məşğulluğunun təmin olunması modeli

kimi də çox vacib mexanizmlərdən sayılır. Həm də məskunlaşma prosesinin intensiv aparılmasına, sistemli şəkildə reallaşmasına imkan verir. [2]

İnfrastrukturun bərpası ilə bağlı hazırda Kəlbəcər, Qubadlı, Füzuli, Cəbrayıl, Ağdam, Zəngilanda ümumilikdə, 9 yarımstansiya və onları əlaqələndirən 110 kilovoltluq ötürmə xətlərinin tikintisi gedir. Şuşa şəhərində artıq "Şuşa" yarımstansiyası fəaliyyət göstərir. Bu ərazilərdə alternativ enerji mənbələrindən, hidroenerji növündən də geniş istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, Fizuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarında Günəş elektrik stansiyalarının (GES) tikintisi üçün perspektiv ərazi müəyyən edilmişdir. [6]

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə demoqrafik tənzimlənmə ilə əlaqədar iqtisadi inkişafın daha da sürətlə təmin olunmasına çalışılır. Bu istiqamətdə aparılan işlərə iqtisadi resursların və əmək resurslarının səmərəli idarə olunması, onların emal sənayesinin və xidmət infrastrukturunun yaradılmasına yönəldilməsi məqsədilə vergi güzəştlərinin, sosial sığorta və digər güzəştlərin tətbiqini; bu ərazilərdə istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlara kommunal xidmətlər (elektrik enerjisi, təbii qaz və su istehlakı) üzrə güzəştlərin müəyyən edilməsini; müasir bilik və bacarıqlara malik mütəxəssislərin cəlb edilməsi, habelə əmək miqrasiyası kvotasının müəyyən edilməsi və iş icazələrinin verilməsi prosedurunun təkmilləşdirilməsini misal göstərə bilərik [2]. Aparılan tədqiqat göstərir ki, müharibədən sonrakı Qarabağın inkişafı istiqamətində böyük miqyaslı layihələr aparılır. Bərpa-quruculuq və yenidənqurma işlərinə bütün tərəfdaşlar və marağı olan ölkələr cəlb edilir. Bir sözlə, Qarabağda infrastrukturun bərpa edilməsi aparılan bərpa-quruculuq işləri region üzrə demoqrafik proseslərin tənzimlənməsində əvəzedilmız rol oynayır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı (2019-2023). Statistik məcmuə. Yanvar, 2020, 712 s.

2. https://e-qanun.az/framework/48628 İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında. Azərbaycan Respublikasi Prezidentinin sərəncami Bakı şəhəri, 10 dekabr 2021-ci il. № 3037.

3. https://www.youtube.com/watch?v=XaQPZpoCoUo Füzulidə olan 95 məcburi köçkün ailəsi evlə təmin edilib. 15.03.2021.

4. http://www.respublica-news.az/images/pdf/2021.o1.o8.pdf Prezident İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib. 08.02.2021, № 03(6899).

5. https://www.trend.az/azerbaijan/politics/355o882.html o4.o2.2022-ci il tarixdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev xüsusilə Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin VIII iclasında çıxışı.

6. https://xalqqazeti.com/az/news/78552 Azad olunmuş ərazilərin bərpası Azərbaycanı daha da gücləndirəcək.

7. https://president.az/az/articles/view/5o474 Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

Дадашева Шахираханым Рамиз кызы,
преподаватель, диссертант,
Азербайджанский Университет Кооперации,
Email: shaxira81@mail.ru

ОРГАНИЗАЦИЯ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА В СФЕРЕ ТУРИЗМА

В условиях динамичной глобализации возрастают требования перед системой внутреннего контроля, особенно перед внутренним аудитом. Одновременно, совершенствование механизмов внутреннего контроля превращается в реальность и объективную необходимость.

Внутренний контроль есть процесс, направленный на достижение целей компании, и являющийся результатом действий руководства по планированию, организации, монитору деятельности компании в целом и ее отдельных подразделений [4.стр 13].

В общем, под понятием внутренняя контрольная система подразумевается регулярное и эффективное осуществление финансово-хозяйственной деятельности, обеспечение сохранения активов, выявление ошибок в информациях, их предотвращение, а также совокупность организационных мероприятий, методик и процедур, используемых руководством лица, чей аудит производится, с целью подготовки вовремя финансовых (бухгалтерских) отчетов [8, стр 36].

Стремительный рост отечественной экономики и ее глобализация, активный рост туристических услуг, усиление конкуренции на рынках и другие факторы способствуют повышению роли корпоративного управления в компании, одним из инструментов которого является внутренний аудит. Внутренний аудит - это деятельность, связанная с оценкой надежности и эффективности системы внутреннего контроля (не только финансового, но и операционного контроля, контроля за соблюдением политик и процедур), в процессе управления рисками, с которыми сталкивается компания (например, при выведении на рынок новых продуктов, внедрении новых информационных систем, реструктуризации бизнеса), в процессе корпоративного управления. [9]. Если целью внешнего аудита является выражение мнения аудитора о достоверности финансовой отчетности, то внутренний аудит - это постоянный нацеленный на будущее процесс, задача которого содействовать руководству компании в достижении поставленных целей наиболее эффективным образом. При этом главными заказчиками и потребителями результатов деятельности службы внутреннего аудита в туристической компании являются сами собственники, высшее исполнительное руководство, менеджеры разного уровня.

Внутренний контроль в туризме

Вклад туризма в развитие экономики страны оценен во всем мире, в том числе и в Азербайджане. Устойчивое развитие данной сферы способствует повышению уровня жизни населения, укреплению морального духа и воспитанию чувства патриотизма в гражданах, повышению уровня образования и культуры населения, укреплению экономики страны, повышению инвестиционной привле-

кательности, росту ВВП и т.д. Исходя из этого, актуален вопрос внутреннего контроля как инструмента мониторинга устойчивости в сфере туризма.

Особенность системы внутреннего контроля туроператора связана со спецификой его бизнеса. Туроператор является субъектом рынка туристских услуг. При этом туристский продукт формируется туроператором из услуг, предоставляемых различными объектами туристской индустрии. Реализация туристского продукта туроператором в Азербайджане осуществляется в следующих формах:

- через розничную посредническую сеть партнерских турагентств;
- в розницу туристам;
- онлайн-продажи.

Продукт туризма имеет материально-вещественную форму и естественно определенные потребительские свойства. С этой точки зрения продукт туризма – это совокупность формы проявления услуги, наделенной конкретными потребительскими характеристиками, т.е. является материальным носителем услуги.

Таблица 1.1.

Особенности аудита финансового положения туристских фирм, вызванные спецификой отрасли

Особенности отрасли	***Влияние на методику аудита***
Повышенная роль «человеческого фактора» в ресурсном потенциале организации	Аудит внешних и внутренних расчётов
Туристские ресурсы выступают в качестве дополнительного «фактора производства», который позволяет получать дополнительный доход	Аудит учёта рекреационных ресурсов, экологический аудит
Особый состав и структура активов предприятий	Аудит учёта нематериальных активов, аудит учёта оборотных активов
Туристским фирмам присущ характерный состав и структура источников финансирования активов	Аудит учёта учредительных документов и уставного капитала
Туристский продукт не является продуктом жизненной необходимости, он не дешевый по цене. Следовательно, объемы деятельности туристической фирмы во многом определяются уровнем благосостояния населения, конкуренции в отрасли	Аудит учёта продажи туристического продукта, анализ рынка сбыта товаров, анализ эластичности, анализ конкурентоспособности товаров
Природно-климатические условия деятельности	Анализ сезонности спроса

Таким образом, организации, занимающиеся туристическим бизнесом, имеют принадлежащие им производственные площади (гостиницы, санаторно-курортные комплексы), а турагент выступает лишь посредником при продвижении туристического продукта к заинтересованным туристам.

Руководство туристической фирмы должно быть уверено в том, что все идет по плану. Для этого необходим постоянный контроль за выполнением принятых планов и программ, соблюдением установленных количественных и качественных показателей. Поэтому внутренний контроль в туристическом бизнесе приобретает особое значение всвязи с тем, что внешняя и внутренняя среда часто меняется в невыгодную для турфирмы сторону, что связано, например, с отменой международных авиарейсов, изменением валютного курса и т.д. Сле-

дует также отметить, что основная часть производства и продажи туров в международном туризме приходится на летний период (июнь-август). И если турфирма по каким то причинам не обеспечит выполнение планов, установленных на этот период, наверстать упущенное она уже не сможет из-из резкого падения потребительского спроса. Внутренний аудит в таком случае предусматривает проверку выполнения планов и достижения поставленных целей. Для того чтобы своевременно выявлять нарушения в реализации плановых заданий и вносить необходимые корректировки, должен быть установлен постоянный мониторинг конкретных показателей производства: ежедневные, еженедельные, ежемесячные, ежеквартальные отчеты о количестве бронирований, реализованных туров, о размере полученных доходов и произведенных расходов в разбивке по следующим статьям:

- виды туризма, страны, индивидуальные и групповые туры;
- средние доходы (цены) от одного туриста, продолжительность тура;
- рыночная доля;
- расходы на продвижение и сбыт.

Исходя из выше сказанного, внутренний аудит турфирмы представляет собой комплексное системное, беспристрастное и самое главное регулярное исследование среды, задач, стратегии и оперативной деятельности турфирмы с целью выявления неверных решений и разработки рекомендаций относительно совершенствования дальнейшей деятельности турфирмы.

Однако, систему внутреннего контроля позволяют организовать крупные туристические организации, компании, действующие в этой сфере десятки лет. В сложившейся хозяйственной практике система внутреннего контроля туристической фирмы не идентифицируется с какой-то службой, отделом, подразделением, а представляет собой отдельную систему управления туристской фирмы. Даже если отдельные работники туристских фирм считают, что в их хозяйственной практике отсутствует внутренний контроль, это не так, хотя бы в силу того, что существует система управления туристской фирмой, которая в свою очередь эффективно или неэффективно реализует определенные функции. Возможности системы внутреннего контроля обеспечивать эффективное выполнение управленческих функций охватывают многие стороны финансово-хозяйственной деятельности туроператора, а именно:

- бизнес-планирование;
- бухгалтерский и статистической учет компании;
- внутреннюю ревизию, контроль и проверку;
- экономический анализ финансово-хозяйственной деятельности туристской фирмы; выявление и оценку рисков;
- организацию и мониторинг системы входящей, внутренней, исходящей информации; исполнение приказов и распоряжений;
- контроль денежных потоков компании;
- контроль сохранности имущества, интеллектуального и человеческого капитала туроператора;
- организацию и контроль документооборота туристской фирмы;
- оценку эффективности найма и работы персонала;

– предотвращение мошеннических действий и злоупотреблений, легализации доходов, полученных незаконных путем в компании и т.д.

Согласно Закону Азербайджанской Республики «О внутреннем аудите» от 22 мая 2007 года N 332-IIIQ «Действие настоящего Закона распространяется на все хозяйствующие субъекты, осуществляющие деятельность на территории Азербайджанской Республики и являющиеся объектом обязательного аудита, вне зависимости от формы собственности и организационно-правовой формы», а также «Положения настоящего Закона могут применяться другими хозяйствующими субъектами, не предусмотренными статьей 2.1 настоящего Закона, на основании принципа добровольности» [3].

Организация внутреннего контроля представляется как процесс, организованный и осуществляемый представителями собственника, руководством, а также другими сотрудниками аудируемого лица, для того чтобы обеспечить достаточную уверенность в достижении целей с точки зрения надежности финансовой (бухгалтерской) отчетности, эффективности и результативности хозяйственных операций и соответствия деятельности аудируемого лица нормативным правовым актам. Это означает, что организация системы внутреннего контроля и ее функционирование направлены на устранение каких-либо рисков хозяйственной деятельности, которые угрожают достижению любой из этих целей [6. с.80].

Недостатки в организации внутреннего аудита

Еще недавно среди собственников и менеджеров отечественных компаний не существовало четкого понимания его роли и места в структуре бизнеса. Сейчас же все больше компаний обзаводятся службами внутреннего аудита. Изначально внутренний аудит возник как деятельность, обеспечивающая достоверность бухгалтерского учета и финансовой отчетности. Но сегодня это уже не является единственной и основной задачей службы внутреннего аудита (СВА). Современный аудит способен выполнять разнообразные и более масштабные задачи.

Для достижения независимости отдел внутреннего аудита должен занимать в структуре туристической компании соответствующее положение, отчитываясь только перед высшим руководством, а не находиться в составе, финансового отдела или бухгалтерии. Наиболее приемлемым подходом является формирование отдела внутреннего аудита в качестве обособленной и независимой структуры — отдельного структурного звена в системе управления организации.

Закон «О внутреннем аудите» требует, что служба внутреннего аудита была независима в планировании своей работы, проведении внутреннего аудита и подготовке отчетов в связи с аудитом. Служба внутреннего аудита не может быть привлечена к работам, относящимся к компетенции исполнительных органов хозяйствующего субъекта, а также к подготовке или исполнению программ и проектов, не относящихся к ее полномочиям. [3]

При проведении аудита необходимо учитывать такую особенность экономики туристической компании, как то, что в отрасли сформирован «рынок покупателя», когда потребитель услуг имеет возможность отдать предпочтение тому или иному туроператору с максимальной выгодой для себя. В этой связи одна из важнейших задач, стоящих перед службой внутреннего аудита туроператора -

это задача управления продажей. В процессе анализа должны выявляться факторы, влияющие на уровень продажи, а именно: потенциал рынка, тарифная политика, а также усилия, направленные на продвижение услуг. Для всех компаний - туроператоров общим является то, что они работают на региональных рынках, на которых присутствуют и другие операторы. Поэтому рынок туристических услуг подвержен значительным колебаниям из-за того, что операторы всех стандартов действуют в настоящее время в условиях жесткой конкуренции. Наряду с этим, когда отрасль интенсивно развивается нужен систематический контроль за изменением спроса, его эластичностью, зависимостью от уровня доходов потребителей услуг. А это, в свою очередь, требует соответственного изменения вложенного капитала, сокращения затрат и, обязательного поиска новых источников доходов. Это существенным образом влияет на организацию производственного процесса, а следовательно и аудитор это должен учитывать.

По нашему мнению, основной проблемой организации внутреннего аудита является неправильное позиционирование и непонимание задач внутреннего аудита. Причина видится в неправильной исторически сложившейся тенденции игнорирования важности внутреннего аудита. Игнорирование этих проблем, в частности, нарушение независимости внутренних аудиторов, приводит к недостоверным результатам аудита и, как следствие, к ухудшению финансового состояния компании и эффективности ее деятельности. Поэтому очень важно наличие правильно разработанной методики по устранению этих проблем. Для решения проблем, связанных с внутренним аудитом, необходимо:

– разделить зоны ответственности за обеспечение эффективного внутреннего контроля;

– при создании внутреннего аудита необходимо прийти к единому пониманию его контрольной функции в организации.

Построение системы внутреннего контроля не является задачей внутреннего аудита, это прямая и непосредственная задача менеджмента. Внутренний аудит может оказывать консультационные услуги на этапе разработки процедур и этим приносить большую пользу компании, но не несет ответственность за создание и поддержание системы внутреннего контроля:

– оценку внутреннего аудита нужно осуществлять не как расходы на содержание службы внутреннего аудита, а с точки зрения его полезности. Оценку работы службы внутреннего аудита может дать менеджер организации, который находится в тесной связи с внутренними аудиторами и видит результаты их работы;

– необходимо проводить подготовку и повышение квалификации специалистов в области внутреннего аудита, с помощью создания обучающих программ и семинаров по данной тематике и при осуществлении обмена опытом между экспертами в области аудита и контроля. Исходя из целей деятельности службы внутреннего аудита, ее сотрудникам полагается быть профессионалами не только в области рисков, аудита и внутреннего контроля. Внутренние аудиторы должны обладать знаниями в основных областях деятельности организации и хорошо понимать риски, присущие различным бизнес процессам: закупки, сбыт, логистика, финансы, и т.д. [5].

К перечисленным недостаткам можно отнести неплодотворный аудит или мониторинг устранения изъянов. Внутренний аудит должен осуществляться с целью выявления проблем контроля и обеспечения непрерывной работы средств контроля. В практике во многих случаях отмечалось: неадекватность аудиторских процедур не дающие возможности определить недостатки внутреннего контроля или же несмотря на то, что аудиторы выявляют проблемы, отсутствие процедур, обеспечивающих исправление недостатков силами руководства компании, отрицательно сказываются на их деятельности. Это подчеркивает необходимость создания на компании эффективной и постоянно действующей службы внутреннего аудита, как механизма, который призван обеспечить необходимой информацией по функционированию всех подсистем внутреннего контроля.

Возможности организации внутреннего аудита

Отметим, что в Азербайджанской Республике уже сделаны важные шаги в направлении совершенствования системы контроля, повышения эффективности аудиторского обслуживания. За прошедшие годы Аудиторская Палата Азербайджанской Республики, прежде всего, заботилась о создании совершенной нормативно-правовой базы для организации и регулирования прогрессивного аудиторского обслуживания в соответствии с мировой практикой, обеспечения развития национальной аудиторской системы и держала этот вопрос в центре внимания. В результате за 1994-2010 г.г. более, чем в 200 нормативно-правовых актах, в том числе в более 50 указах и распоряжениях Президента нашей страны нашли свое отражение необходимость применения в экономике свободного аудита и области применения, а также направления деятельности. Только в последние пять лет социально-экономического развития в Азербайджане в связи с аудиторским обслуживанием приняты 39 правовых актов, в том числе 9 законов. Из них два Закона - «Закон об обязательном страховании профессиональной ответственности» и «Закон о внутреннем аудите» являются законодательными актами, не имеющих аналогов в СНГ. В результате принятых мер по совершенствованию финансовой отчетности и повышению прозрачности, согласно «Стратегической Дорожной Карте национальной экономике и основных отраслей экономики», утвержденный в 2016году, обеспечивается устойчивое и успешное развитие отраслей экономики. Этот документ также требует совершенствования системы управления в компаниях, стимулирования применения международных стандартов финансовой отчетности малым и средним бизнесом в частности. Совершенствование в нашей стране финансового контроля на основе международного опыта, в том числе нормативно-правовой базы независимого аудита, укрепление финансовой и налоговой дисциплины в целом, приобретает первостепенное значение. Процесс совершенствования и широкое внедрения международных стандартов аудита находит свою необходимость и в туристическом бизнесе, т.к. туристический бизнес является частью мировой торговли. В целом, создание эффективной системы внутреннего аудита в туристической фирме позволяет:

– обеспечить эффективное функционирования, устойчивость и максимальное (согласно установленным целям) развитие компании в условиях жесткой конкуренции;

– сохранить и эффективно использовать ресурсы и потенциал компании;

– своевременно выявить и минимизировать коммерческие, финансовые и иные риски в управлении компании;

– сформировать адекватную современным постоянно меняющимся условиям хозяйствования систему информационного обеспечения всех уровней управления, позволяющую своевременно адаптировать функционирование компании к изменениям во внутренней и внешней среде.

В современных условиях резко меняется роль и функции внутреннего аудита в структуре управления компанией. Основной задачей внутренних аудиторов становится не обслуживание исполнительного руководства, а предоставление представителям собственника (акционерам), руководству компании, потенциальным инвесторам гарантий достоверности финансовой отчетности, эффективности действующей системы внутреннего контроля, соблюдения действующего законодательства, эффективности функционирования бизнес-процессов, эффективности использования активов и пассивов компании.

Таким образом, на сегодняшний день для внутреннего аудита складываются благоприятные условия, чтобы продемонстрировать свои широкие возможности и доказать свою необходимость для собственников и менеджмента компании. В свою очередь, у собственников и менеджмента компании может появиться мощный инструмент повышения эффективности бизнеса.

В современных условиях внутренний аудит обеспечивает доступ к достоверной информации, призван помочь компаниповысить качество и результаты работы, обеспечивает внедрение эффективнных и современных средств контроля, которые необходимы для управления рисками компании, увеличить количество действенных средств с целью увеличения выручки и снижения затрат.

При сегодняшней постоянно меняющейся экономической обстановке, связанная с финансовыми рисками больше значения уделяется достоверности, прозрачности финансовой отчетности, и деловой порядочности компании. Руководители компаний как никогда полны решимости максимально усовершенствовать существующую систему внутреннего контроля и управления рисками.

Степень вовлеченности представителей службы внутреннего контроля в процесс принятия руководством важных хозяйственных и экономических решений должна быть гораздо более высокой, поскольку именно они могут предупредить руководство о чрезмерных и неоправданных рисках и предложить меры, направленные на неуклонное повышение эффективности систем контроля. Для совершенствования и улучшения СВА необходимо:

– автоматизация службы внутреннего аудита;

– автоматизация процесса ежегодного отбора объектов внутреннего ауди-та;

– построение системы и процедур непрерывного аудита и непрерывного мониторинга;

– проведение независимых обзорных проверок эффективности работы службы внутреннего аудита;

– выполнение полного объема функций по контролю службой внутреннего аудита;

– обучение специалистов службы внутреннего аудита необходимыми рабочим и профессиональным навыкам.

Список использованной литературы:

1. Закон Азербайджанской Республики «Об аудите» Баку, 1994 год.
2. «Стратегической Дорожной Карте национальной экономике и основных отраслей экономики» Баку -2016г.
3. Закон Азербайджанской Республики «О внутреннем аудите» от 22 мая 2007 года N 332-IIIQ.
4. Современные системы внутреннего контроля: учебное пособие. Резниченко С.М. М., 2016г.
5. Сонин А.М. Зачем компании нужен внутренний аудит?
6. Внутренний аудит/ Жминько С.И., Швырёва О.И., Сафонова М.Ф. – Ростов н/Д: Феникс,2008. – 316.
7. Гаджиев Н.Г., Ахмедов А.З., Гаджиев А.Н. Внутренний аудит в высших учебных заведениях: теория и практика его осуществления// Экономический анализ: теория и практика. - 2008. - № 11.
8. Бурцев В.В. Внутренний аудит компании: вопросы организации и управления М. 2003г. http://economy-lib.com/
9. Официальный сайт Палаты Аудиторов Азербайджанской Республики http://www. audit.gov.az

Hüseynova Nigar Rəhman qızı,
müəllim, doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: nigarrahmanovna@gmail.com

YEYİNTİ SƏNAYESİ MƏHSULLARININ İSTEHSALININ ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

XXI əsrin 4-cü sosial inqilabı adlanan iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması prosesi bir çox sahələrdə öz müsbət təsirini göstərməyə davam edir. Bu proses bütün dünyanın sosial-iqtisadi həyatını köklü dəyişərək hər bir sahədə yeni inkişaf üfüqləri təqdim etməkdədir. Prezident İlham Əliyev də daim öz çıxışlarında milli iqtisadiyyatın hər bir sahəsində innovativ üsullara söykənən, müasir sosial-iqtisadi mexanizmlərin tətbiq edilməsini ön plana çəkmişdir. İqtisadiyyatın rəqəmsallaşması prosesi hər bir sahə kimi qeyri-neft sektoru və onun əsas bölməsi olan yeyinti sənayesinə də öz müsbət təsirini göstərmiş, bu sahədə məhsulların artırılmasının yeni istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Yeyinti sənayesi ölkə iqtisadiyyatının intensiv inkişaf etməsində, iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsində, istehsal potensialının artırılmasında mühüm rol oynayır. Yeyinti sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinin ən mühüm göstəricilərindən biri istehsal edilən məhsulların həcmidir. Azərbaycanın yeyinti sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilər müəssisələrin sayı, yeyinti sənayesinin ÜDM-da və sənayedə payı, istehsal satış həcmi və s.-dir. 2020-ci ildə yeyinti sənayesinin respublikanın sənaye məhsulunun dəyərində 2015-ci ildəki 8,8 faizdən 2020-ci ildə 10,4

faizə, 1,0 faizdən 2,5 faizə çatmışdır. (9.s 119) Çalışan fəal əhalinin müəyyən hissəsi yeyinti sənayesində çalışır. Yeyinti sənayesi özündə qida məhsulları, içki istehsalı məmulatlarının istehsalı ilə məşğul olan ərzaq təhlükəsizliyini təmin edilməsində mühüm rol oynayan sosial iqtisadi kompleksdir. (4.s.127)

Statistik məlumatların təhlili göstərir ki, yeyinti məhsulu istehsalı hər il artır. Bütün bunlar bu sahənin bazarın böyük hissəsinin ehtiyaclarını təmin etdiyini sübut edir. Bu kimi halların mövcudluğu yeyinti məhsulları sənayesində yeni texnologiyaların tətbiq edilməsini şərtləndirir, bu sahəyə investisiyaların cəlb olunması prosesini sürətləndirilməsini tələb edir. "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi"ndə (06.12.2016) göstərilir ki, "İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi" qeyri-neft sektoruna daha çox investisiya cəlb edilməsini tələb edir" (3.s.54).

Respublikada həyata keçirilən islahatlar özəlləşdirmə prosesləri bu sahədə olan inhisarçılığın ləğv edilməsinə, emal məhsulları istehsalına, qoyulan investisiyaların artımına şərait yaratdı. Yeni mülkiyyət münasibətləri əsasında formalaşan müəssisələrə daxili və xarici investisiyalar qoyuluşu artmağa başladı, 1996-cı ildən bəri aqrar sahədə mövcud olan 8 tütün fabriki, 16 çay, 17 şərab, 22 pambıq təmizləmə, 47 konserv zavodu, 108 üzümün ilkin emalı müəssisəsi, 295 xidmət müəssisəsi və təşkilatları özəlləşdirildi (8.s.400).

Görülən məqsədyönlü tədbirlər əsas emal məhsulları istehsalının xeyli artırılmasına imkan vermişdir. Bunu aşağıdakı cədvəldən aydın görmək olar.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda əsas növ emal məhsulları istehsalı (min ton) (6.32-33)

Məhsullar	2005	2015	2020	2020-ci ildə 2015-ci ilə nisbətən, dəfə
Kolbasa məmulatı	1,2	5,4	25,8	21,5
Süd	494	857,4	946,4	1,9
Pendir və kəsmik	33,5	48,5	53,5	1,6
Kərə yağı	14,2	23,9	25,8	1,8
Tərəvəz və meyvə konservləri (mln. banka)	23,2	147,9	186,7	8,1
Günəbaxan yağı	8,8	106,7	75,1	8,5
Marqarin	17,8	24,9	49,9	2,8
Mineral sular (min dal)	1160,2	8177,4	39861,4	34,3
Alkoqolsuz içkilər	13361	24884	28619,3	2,1
Makaron məmulatı	0,3	9,2	11,8	39,3
Şampan şərabı	61,8	4,5	4,1	0,6
Araq (min dal)	484,3	770,7	1718,7	3,5
Üzüm şərabı (min dal)	400,5	1035	895,0	2,2
Brendi (konyak) (min dal)	17,5	3,8	50,8	2,9
Səməni pivəsi	2490	4196	5466,5	2,2
Qənd rafinad	3,6	335,6	246,5	68,4
Təbii çay	7,5	6,2	10,6	1,4
Fermentləşdirilmiş tütün	2,6	1,7	4,4	1,7

Cədvəldən görünür ki, 2005-2020-ci illərdə heyvandarlıq məhsulu emalının istehalı xeyli artmışdır və burada inkişaf meyli mövcuddur. Tərəvəz və meyvə emalı məhsulları, mineral sular, alkoqolsuz içkilər, çörək və çörək-bulka məmulatları, araq, üzüm şərabı, pivə, qənd istehsalında artım dinamikası müşahidə olunur.

Yaranmış əlverişli şəraiti nəzərə alaraq, respublikanın aqrar sahəsi ilə yeyinti sənayesinin əlaqəli inkişafının təmin edilməsi məqsədilə aşağıdakı prioritet istiqamətlər üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

1) Aqrar emal müəssisələrinin, xüsusən ət, süd, meyvə, tərəvəz emalı şəbəkəsinin yaradılması və şərabçılığın inkişaf etdirilməsi;

2) Regionlarda anbarlar, soyuducular və s. Infrastrukturların yaxşılaşdırılması, sosial obyektlərin daha da inkişaf etdirilməsi;

3) Ərzaq təchizatında və ixracda rolu olan rəqabət qabiliyyətli müəssisələrlə sistemli və məqsədyönlü tədbirlər, xüsusilə də idarəetmə tədbirlərinin gücləndirilməsi;

4) Kənd təsərrüfatı məhsullarını istehsal edən və emalla məşğul olan yerlərdə məhsulların tədarükü üzrə qurumların marketinq şəbəkələri və topdansatış bazarının yaradılması;

5) İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeyinti məhsulları istehsalı müəssisələri və infrastrukturların müasir tələblər baxımından yaradılmasına üstünlük verilməsi və s.

Bildiyimiz kimi, 2020-ci ildə II Qarabağ müharibəsində Azərbaycan dövləti öz torpaqlarını işğaldan azad etdi. Hal-hazırda mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan, işğaldan azad edilən ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı və bərpa işlərinin görülməsi ölkə iqtisadiyyatının sonrakı 10 ildə sosial-iqtisadi inkişafının istiqamətlərindən biridir. Bu istiqamətdə ölkə prezidentinin tapşırığı ilə çox güclü işlərə başlanılmışdır. Bu ərazilərdə digər sahələr kimi yeyinti sənayesinin inkişafı çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər kəsə məlumdur ki, işğaldan azad olunan Ağdam rayonunda və Şuşada ilk açılan müəssisə məhz yeyinti müəssisəsi olan Ağdam Çörək zavodu olmuşdur.

İşğaldan azad olunan Qarabağ və ətraf rayonlarında yeyinti sənayesinin inkişafı üçün əvvəlcə resurs potensiallar müəyyənləşdirilməlidir. Burada həm ümumi dövlətin, həm də o ərazinin iqtisadi potensialı qiymətləndirilməlidir. Daha sonra təhlükəsizlik təmin olunmalıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, 300 km uzunluğunda və 5 km dərinliyində minalanmış ərazilər mövcuddur və torpaqlar minadan təmizlənməlidir. Digər tərəfdən hesab edirik ki, növbəti istiqamət çirklənmə probleminin aradan qaldırılmasıdır. Çünki yeyinti məhsullarının istehsalı üçün lazım olan münbit torpaq və sular hal-hazırda çirkli olduğu üçün yararsız haldadır.

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı məhsulları yeyinti sənayesinin əsas xammalını təşkil edir. Beləliklə, hesab edirik ki, bu ərazilərdə yeyinti sənayesini inkişaf etdirmək üçün, kənd təsərrüfatında işlər 2 mərhələ üzrə həyata keçirilə bilər. İlk növbədə məlumdur ki, sovet dövründən qalan fəaliyyət sahələri var. Məsələn, ölkənin daim taxıl anbarı olan, sonra pambıqçılıq, daha sonra isə üzümçülük anbarı olan Füzuli rayonu kimi digər rayonların da iqtisadi potensialı qiymətləndirilməlidir. İkinci növbədə isə, innovativ metodlar ilə faydalı ənənəvi metodların qarşılıqlı istifadəsi ilə müasir tələbata müvafiq infrastruktur yaratmaq mümkün ola bilər.

Beləliklə, ümumi idarəetmə strukturu və müasir infrastruktur yaradılarsa, lazımi resurslarla təmin olunarsa, yeyinti sənayesinin inkişafına bu ərazilərin qatqısı danılmaz ola bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1) Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı, Bakı, 26.12.2014.
2) Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı, 2021. 752 s.
3) Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının inkişafına və emalına dair Strateji yol xəritəsi. Bakı, 06.12.2016.
4) Abbasov İ.M., Əliyev T.N. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Bakı, 2016. 266 s.
5) Azərbaycanın statistika göstəriciləri. Bakı, 2019, 788 s.
6) Azərbaycan sənayesi. Bakı, 2019, 252 s.
7) Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuə. Bakı, 2021, 772 s.
8) İbrahimov İ.H. Aqrar sahəsinin iqtisadiyyatı. Bakı, 2016, 655 s.
9) İbrahimov İ.H. Regionların və işğaldan azad edilmiş ərazilərinin inkişaf istiqamətləri. Bakı, 2022, 24 s.

Əliyeva Xeyransa Qiyas qızı, doktorant,
AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu

CURCU ZEYDANIN "FƏRQANƏ GƏLİNİ" ROMANININ LİNGİVİSTİK TƏRCÜMƏSİ

Cürci Zeydan tanınmış ərəb yazıçısı və tarixçisi, maarifçisi və publisisti olmuşdur. Ərəb ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisidir. O, 14 dekabr 1861-ci ildə Beyrut da anadan olmuş, 21 iyul 1914-cü ildə Qahirə şəhərində vəfat etmişdir. 53 il ömür sürən yazıçı bir-biridən maraqlı romanlar qələmə almışdır. Onun romanları hələ müəllifin sağlığında fars, türk, Azərbaycan, hind, urdu və bəzi Avropa dillərinə tərcümə olunmuşdur. Cürci Zeydanın yazdığı romanlar arasında 1908-ci ildə qələmə aldığı "Fərqanə gəlini" romanı Azərbaycanın mərd, igid oğlu Babəkin tərənnüm edilməsi baxımından Azərbaycan şərqşünaslığında əhəmiyyətli mövqeyə malikdir.

Cürci Zeydanın "Fərqanə gəlini" romanı 1996-cı ildə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə görkəmli şərqşünas alim Vilayət Cəfər tərəfindən tərcümə edilmişdir. Əsər o qədər səlis, aydın şəkildə tərcümə olunmuşdur ki, onun sayəsində ərəb mədəniyyətinə yaxından bələd olmaq olur. Dünya ədəbiyyatı tarixində məhz Azərbaycan tarixi və mədəniyyətini hər hansı bir istiqamətdə təsvir edən bu əsərin dilimizə tərcümə olunmasının zəruriliyini söyləməklə Curci Zeydanın "Fərqanə gəlini" əsərinin də bu baxımdan böyük əhəmiyyət daşıdığını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Tərcümə sayəsində romanda erməni obrazları və Babəkin ələ keçirilməsində mühüm rolu olmuş erməni casuslarının fəaliyyəti ilə tanış oluruq. Cahan və ərəb sərkərdəsi Dirğamın məhəbbət xətti üzərində qurulan romanda xəlifə qoşunları ilə xürrəmilər arasındakı müharibə daha çox hadisələrin baş verdiyi tarixi şərait kimi göstərilir. Lakin həmin tarixi şərait fon kimi qalmır, qəhrəmanların həyat fəaliyyətini müəyyənləşdirir, onların yollarında müxtəlif maneələr yaradır. Cahan və Babək, Babək və Afşin, Dirgam və Afşin, Cahan və Afşin, Səman xətti romanın əsas hissələrindəndir. Əsərdə,

bütün hadisələrə və obrazlara yerli-yersiz müdaxiləsi olan şəxslərdən biri də erməni Vərdandır. Vərdan, əslində keçmiş erməni batriqi olan, arvadı Həylanənin Babəkin adamları tərəfindən qaçırılmasından sonra onu geri qaytarmaq və xürrəmilərdən qisas almaq məqsədilə Dirğamın nökəri kimi fəaliyyət göstərən bir obraz kimi təsvir olunur. V. Cəfər öz tərüməsində qeyd edir ki, ərəb yazıçısı bu obraza nə qədər xüsusi diqqətlə yanaşsa və onu yüksək dəyərlərlə təqdim etməyə çalışsa da, biz onun erməni xislətini çox aydın şəkildə görürük. Tərcüməçi V.Cəfər bu hissəni öz tərcüməçilik qabiliyyəti nəticəsində daha da qabarıq şəkildə bizlərə çatdırmağa müvəffəq olmuşdur.

Bir sözlə, ərəbşünas alim Vilayət Cəfər tərəfindən ərəb dilindən doğma ana dilimizə etdiyi "Fərqanə gəlini" romanının tərcüməsi sayəsində Azərbaycan tarixində çox mühüm yer tutan xürrəmilər hərəkatının və bu hərəkatın rəhbəri əzəmətli Babəkin obrazının təqdim olunması ilə tanış oluruq. Xüsusilə, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı məkrli xislətlərini bir daha görə bilməyimiz baxımından "Fərqanə gəlini" romanının çox tarixi əhəmiyyətə malik bir əsər olduğunu öyrənirik. Bəhs etdiyimiz kimi, bu əsər çox oxunaqlı, gözəl tərcümə sənəti nümunəsində meydana çıxmışdır.

Şimiyeva Könül Məmmədəli qızı, dissertant,
AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov
adına Şərqşünaslıq İnstitutu
Email: konul.shimiyeva@gmail.com

ƏRƏB DİLÇİLİYİNİN YARANMASI

Qədim ərəb dili, əsasən, Suriya ərazisində aşkar edilmiş Lihyan, Əs-Səfa, Ən-Nəmarə, Zəbəd, Hərran və s. kitabələrdə əks olunmuşdur.Əvvəllər müxtəlif məhəlli dialektlərdən ibarət olmuş qədim dilin sonrakı inkişaf mərhələsində ədəbi dil kimi formalaşmasında Qureyş (Məkkə) dialekti mühüm rol oynamışdır. Ərəb dilçiliyinin yaranması Yaxın və Orta Şərqdə islam dininin gəldiyi dövrə təsadüf edir. Ərəb dilçiliyi islam dininin peyğəmbəri Məhəmməd (s.a.s) vasitəsilə müsəlman aləminə Allah tərəfindən vəh yolu ilə gəlmiş, müqəddəs Quranın zühurundan sonra müfəssəl şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. Ərəb dilçiliyi öz təşəkkülünü VIII əsrin əvvəllərindən götürmüşdür.

Ərəblər dünyanın ən qədim və mədəni xalqlarından biridir. Ərəblər çox qədim dövlət quruluşuna malik olmuşdur. Ərəblər hələ eramızdan əvvəl ədəbiyyat, fəlsəfə, coğrafiya, riyaziyyat və s. elmlərlə tanış olmuşlar. Ədəbiyyatın və incəsənətin ilkin inkişafı ərəb mədəniyyətinə xüsusi təsir göstərmişdir. Ərəb mədəniyyətinin inkişafında ərəb dilçiliyinin yaranmasının xüsusi rolu oldu. Ərəb dilçiliyi eramızın yeddinci əsrindən başlayaraq inkişaf etməyə başlamışdır. Ərəb dilçiliyinin çin, hind və yunan dilçiliyindən sonra yaranmasına baxmayaraq, onlara nisbətən sürətlə inkişaf etdi.

Ərəb alimlərinin özlərindən əvvəl yaranmış dünya dilçilik məktəbləri ilə tanış olmaları ərəb dilçiliyinin inkişafına güclü təkan vermişdi. Ərəb dilçiliyinin inkişafında bir çox məktəblərin rolu əvəzsizdir. Ərəb dilçiliyi əvvəllər iki məktəbdən-Kufə və Bəsrə məktəblərindən ibarət olmuşdur. Kufə və Bəsrə məktəbləri birləşərək sonralar vahid Bağdad dilçilik məktəbini yaratdı ki, bu da ərəb dilçiliyinin inkişafına güclü təsir

göstərməyə başladı. Misir, Əndəlus kimi məktəblərin də ərəb dilçiliyinin inkişafında rolu danılmazdır. Ərəb dilçilik elminin dünya dilçilik elmində orijinal sistemə malik olması, onun nəzəri və metodoloji baxımdan Hind-Avropa dilçiliyindən fərqləndirmişdir.

İslam dini ərəb aləminə yeni mədəniyyət gətirdiyi kimi, elmin bütün sahələrinin inkişafı üçün şərait yaratmışdı. Buna görə də ərəb alimləri Aristotelin "Poetika" əsərini və hindlilərin "Kəlilə və Dimnə"əsərini ərəb dilinə tərcümə edib Şərqdə tərcümənin əsasını qoydular.

Ərəb dilçiliyinin əsasını qoyanlardan biri VII əsrdə yaşamış Əli ibn Əbu Talib olmuşdur. Onun göstərişi ilə Əbül-Əsvad Quranın lüğətini hazırlamış, nəhvə (qrammatikaya) dair əsər yazmışdır. Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi də ərəb dilinin lüğətinin hazırlanmasında xüsusi rol oynamışdır. Ərəb dilçiliyinin təşəkkülü dövründə leksikoqrafiya xüsusi templə inkişaf edirdi. Əl-Firuzəbadinin tərtib etdiyi 60 cildlik "Qamis" adlı lüğəti daha geniş yayılmışdır. Qamus ərəbcə okean deməkdir.Bu lüğət mükəmməl şəkildə hazırlanmışdır. Bu baxımdan ərəb dilində nəşr edilən bütün lüğətlərə sonralar "Qamus" (okean) adı verilmişdir. Əlifba prinsipi ilə tərtib edilən ilk lüğətlər Əl-Caurharinin lüğətindən başlanır.

Beləliklə, ilk rüşeymini Cahiliyyə dövründən alan ərəb dilçiliyi VII-VIII yüzilliklərdə elm kimi təşəkkül tapmışdır. Ərəb dilçiliyi uzun bir inkişaf yolu keçərək XX əsrdə müasir elmi tələblər səviyyəsində formalaşmış və müasir dövrdə daha da təkmilləşərək dünya dilçilik elmləri sırasında layiqli və seçkin yerlərdən birini tutmuşdur.

Məmmədzadə Könül Əhəd qızı, doktorant,
Bakı Slavyan Universiteti,
Email: konul.kesa@yahoo.com

İQTİSADİYYAT SAHƏSİ İLƏ LİNQVİSTİKANI BİRLƏŞDİRƏN LİNQVİSTİK TERMİNLƏR

Xüsusi adlar həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində mühüm bölmələrdən biridir. Mövzunun aktuallığına səbəb hər iki dillərdə xüsusi adlardan götürülmüş terminlərin verilməsidir. Həmçinin, müqayisə hər iki dillərdə qarşılıqlı olaraq aparılmışdır. Hər iki dillərdə tərtib edilmiş nəşrlərdən, lüğətlərdən istifadə edilmişdir. Verilmiş nümunələr iqtisadiyyat və maliyyə sahəsini əhatə edir. Bu məqalə linqvistikanın qolu olan terminologiyanın iqtisadiyyat sahəsinə dil faktoru kimi güclü təsir etməsini sübut etmiş olur. Qeyd edilmiş terminlərdə onomastikanın müxtəlif növlərindən istifadə edilmişdir. Azərbaycan və ingilis dillərində ayrı–ayrılıqda iqtisadiyyat və maliyyə sahəsinə aid aşağıdakı terminlər tədqiqata cəlb edilmişdir. Amerika fond birjası – ABŞ–ın Nyu–York fond birjasından sonra ikinci böyük fond birjasıdır [1, s. 19].

Beyker planı – 1985–ci ildə ABŞ–ın Reyqan administrasiyasının xəzinə naziri Beykerin üçüncü dünya ölkələrinin xarici borc problemini həll etmək üçün həyata keçirdiyi plandır.

Bredi planı – 1980–ci ildə ABŞ–ın Corc Buş administrasiyasının maliyyə siyasəti üzrə nümayəndəsi Nikolas Bredi tərəfindən üçüncü dünya ölkələrinin xarici borc probleminin həlli istiqamətində həyata keçirilən strateji plandır.

Çikaqo opsion birjası – 1973–cü ildə Çikaqoda yaradılan səhmlərlə opsion sövdələşmələri üzrə ixtisaslaşmış birjadır.

Dou–Consun sənaye indeksi – 1884–cü ildə Çarlz Dou Consun Amerika fond bazarında qiymətin aparıcı indeksini və birjanın vəziyyətini müəyyənləşdirən sənaye indeksidir .

Heller büdcəsi – ABŞ–da həyat səviyyəsini müəyyən edən 4 nəfərdən ibarət orta statistik ailənin mövcud bazar qiymətlərinə uyğun istehlak büdcəsidir.

Holland hərracı – Hollandiyada yüksək qiymətlə başlanan və iştirakçı tərəfindən qəbul olunana qədər aşağı salınan hərrac növüdür.

Kern qrupu – 1986–cı ildə Avstraliyanın Kern şəhərində bir sıra dövlətlər tərəfindən təsis edilən qrupdur.

Kiu planı – Pensiya təminatları üçün Kiunun irəli sürdüyü kiçik firmalar və fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin pensiya planıdır .

Koas teoremi – Amerikalı Ronald Koasın irəli sürdüyü tərəflərin heç bir xərc çəkmədən kənar problemləri həll edərək sərvətləri bölüşdürməsi teoremidir.

Laro hesabı – Almaniyalı iqtisadçı Laronun irəli sürdüyü bankın öz korrespondent bankına açdığı hesabdır.

Laspeyres indeksi – Almaniyalı iqtisadçı Etienni Laspeyresin irəli sürdüyü cari ilin qiymətləri ilə dəyərinin, bazis ilinin qiymətləri ilə dəyərinə nisbətini göstərən qiymət indeksidir.

Leontyev paradoksu – Vasili Leontyevin irəli sürdüyü ABŞ-ın idxal və ixrac strukturunu öyrəndikdən sonra əldə etdiyi nəticələrdir.

Lima bəyannaməsi – 1977–ci ildə Lima şəhərində ali audit institutlarının iştirakı ilə qəbul olunan bəyannamədir.

Marşall planı – ABŞ–ın dövlət katibi Corc Marşall tərəfindən hazırlanan II Dünya müharibəsindən sonra Avropa ölkələrinin bərpasına Amerikanın kömək proqramını nəzərdə tutan plandır.

Nostro hesabı – Kredit təşkilatının korrespondent bankda olan və qarşılıqlı ödənişlərin göstərildiyi hesabdır.

Nyu–York fond birjası – ABŞ–ın Nyu–York şəhərində yerləşən və ən çox kapital yatırımı qoyulan dünyanın ən böyük səhm birjasıdır.

Paaşe indeksi – Amerikalı Herman Paaşenin irəli sürdüyü müəyyən dövr ərzində satılmış əmtəələrin faktiki qiyməti ilə bazis ilinin qiymətinin müqayisəsini ifadə edən qiymət indeksidir.

Paris klubu – Paris şəhərində toplantıda xarici borclarını ödəməkdə çətinlik çəkən ölkələrin başqa dövlətlərdən aldıqları borcların restrukturizasiyasına aid görüşlərini təşkil edir.

Paulo – XIX əsrə qədər İtaliyada Paulo Luçio Anafestonun tədavülə buraxdığı gümüş monetdir.

Şarp nisbəti – Amerikalı Villiyam Şarp tərəfindən müəyyən olunan riski nəzərə almaqla portfel fəaliyyətini əks edən nisbətdir.

Vaqner qanunu – 1935–ci ildə senator Robert Vaqnerin ABŞ Konqresi tərəfindən qəbul edilmiş əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi qanunudur.

Veblen paradoksu – Amerikan iqtisadçısı Torsteyn Bunde Veblenin kəşf etdiyi əmtəənin qiyməti ilə ona olan tələbin səviyyəsi arasında ziddiyyətdir.

Aitken estimator (Aytken qiymətləndirməsi) – Aleksandr Aytkenintəsvir etdiyi statistikada ən kiçik kvadratlarla bir reqressiya modelindəki qalıqlar arasında müəyyən dərəcədə korrelyasiya olduğu zaman xətti bir reqressiya modelində bilinməyən parametrləri qiymətləndirmək üçün texnikadır.

Allais paradox (Allais paradoksu) – Mauris Allaisin kəşf etdiyi gözlənilən fayda nəzəriyyəsinin proqnozları ilə həqiqi müşahidə edilmiş seçimlərin uyğunsuzluğu nəzəriyyəsidir.

Basel agreement (Bazel razılaşmaları) – İsveçrənin Bazel şəhərində Bazel Bank Nəzarəti Komitəsi tərəfindən yaradılmışdır.

Baumol effect (Baumol effekti) – Amerikalı Vilyam Baumol və Vilyam Bovenin təsvir etdiyi yüksək əmək məhsuldarlığı olan iş yerlərində artan maaşlara cavab olaraq, əmək məhsuldarlığı az olan iş yerlərində maaşların artmasıdır.

Bayes theorem (Bayes teoremi) – İngilis riyaziyyatçı Tomas Bayesin əvvəlki biliklərə əsaslanaraq hadisənin baş vermə ehtimalının təsviridir.

Bergson–Samuelson social welfare function (Berqson–Samuelson sosial rifahın tənzimlənməsi) – Abram Berqson tərəfindən yaradılan iqtisadiyyatda sosial rifahın tənzimlənməsi qanunudur.

Beveridhe report (Beveridge məruzəsi) – İngiltərəli iqtisadçı Vilyam Bevericin İngiltərədə sosial dövlətin qurulmasına aid hökumət hesabatıdır.

Borda count (Borda üsulu) – Yan Çarlz Bordanın Fransa Elmlər Akademiyasına keçirilən seçkilərdə yaratdığı seçki üsuludur.

Brady plan (Bredi planı) – Nikolas Bredinin Meksikanın xarici borcunun yenidən hazırlandığı planıdır.

Brandt report (Brandt məruzəsi) – Alman kansler Villi Brandtın sədrliyi ilə Müstəqil Komissiyanın beynəlxalq inkişaf məsələlərini nəzərdən keçirən hesabatdır.

Bretton Woods system (Bretton Vuds pul idarəetmə sistemi) – ABŞ, Kanada, Qərbi Avropa ölkələri, Avstraliya və Yaponiya arasında ticarət və maliyyə münasibətlərini nizamlayan sistemdir.

Cambridge equation (Kembric tənliyi) – Kəmiyyət nəzəriyyələrini, istehsal olunan məhsulların miqdarını, qiymət səviyyəsini ifadə edən klassik pul miqdarı nəzəriyyəsidir.

Clayton act (Kleyton qanunu) – Henri Kleytonun adı ilə bağlı ABŞ–da rəqabətə davamlı tətbiqetmələrin qarşısını almağa hesablanmış aktdır.

Coase theorem (Kouz teoremi) – Ronald Kouzun “Sosial xərclər problemi” adlı məqaləsində verilmiş nəzəriyyəyə əsaslanır.

Gresham's law (Qreşam qanunu) – Qreşam kollecinin professoru Robert Hukun icad etdiyi "Pis pulların yaxşı pulları sıxışdırması" qanunudur.

Johansen's approach (Cohansen yanaşması) – Danimarkalı Soren Cohansenin kəşf etdiyi kointeqrasiya əlaqəsidir.

Keynesian economics (Keyneziya iqtisadiyyatı) – İqtisadçı Con Maynard Keynezin iqtisadi məhsulun tələbdən güclü şəkildə təsirləndiyinə dair makroiqtisadi nəzəriyyədir.

Leontief paradox (Leontev paradoksu) – Amerikalı Vasili Vasileviç Leontevin işçi başına görə yüksək kapitala sahib olan ölkənin ixracatda idxaldan daha az kapital / əmək nisbətinə sahib olması paradoksudur.

Marshall plan (Marşal planı) – Corc MarşalınABŞ–ın Avropa iqtisadiyyatına yardımını nəzərdə tutan proqramıdır.

Rorschach test (Rorşax testi) – İsveçrəli psixoloq Herman Rorşaxın psixoloqlar tərəfindən fərdin şəxsi xarakteristikalarını və emosional fəaliyyətlərini tədqiq edən psixoloji testidir .

Say's law (Sey qanunu) – Fransız Con Baptist Seyin "Təklif öz tələbini yaradır" arqumentinə əsaslanan qanunudur.

Schlieffen planı (Şliffen planı) – Fransalı general Alfred fon Şliffenin Almaniyanın Fransa və Rusiyaya qarşı apardığı müharibə siyasətidir.

Turing test (Türinq testi) – İngilis riyaziyyatçı Alan Türinqin başçılığı ilə ixtira edilmiş kompüter sisteminin insan beyni ilə müqayisəsinin aparılması testidir.

US deficit (ABŞ defisiti) – ABŞ hökumətində 1980–1990–cı illərdə davam edən defisitdir.

Wagner act (Vaqner aktı) – ABŞ–da Adolf Vaqnerin işçilərin həmkarlar ittifaqlarını təşkil etmələri, üzv olmaları və işə götürənlərlə kollektiv bazarlıq etmələri haqqında aktıdır.

Azərbaycan dilində verilmiş terminlər alınma, ingilis dilində isə verilmiş terminlər həm milli, həm də alınmadır. Azərbaycan dilində terminlər sadə, II növ təyini söz birləşməsi, abreviatura, ingilis dilində isə terminlər xüsusi isim+isim formasındadırlar. Amerika fond birjası, Nyu–York fond birjası, Benilyüks, Dou nəzəriyyəsi, Heller büdcəsi, Marşal planı, Paulo və digər xüsusi adlardan düzəlmiş beynəlxalq terminlərə Azərbaycan və ingilis dillərinin terminologiyasında rast gəlinir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Mövsümov C. İqtisadi lüğət. Bakı: 2012. 484 s.
2. Paşayeva Ş.R. Azərbaycan dilində iqtisadi nəzəriyyə terminləri. Bakı: Təhsil, 2005. 164 s.
3. Black J.A. Dictionary of Economics (3 ed.) / Black J., Hashimzade N., Myles G. Oxford, Oxford University Press, 2009. 162 p.

Məmmədova Şəlalə Arif qızı, dissertant,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,
Email: mamedova-shalala@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ ZƏRFLİYİN İKİNCİ DƏRƏCƏLİ CÜMLƏ ÜZVLƏRİ SİSTEMİNDƏ YERİ

Zərfliyin ikinci dərəcəli cümlə üzvləri sistemində yerini müəyyənləşdirməkdən əvvəl bəzi məsələlərə toxunmaq yerinə düşərdi. Dəfələrlə dilçilik ədəbiyyatında qeyd edilir ki, "adverbial modifier" termini ardıcıl olaraq öz mahiyyətini düzgün əks etdirə bilmir.

B.A.İlyiş qeyd edir ki, "adverbial modifier" termini məqbul sayıla bilməz. Belə ki, bu termin zərfliyin bütün xüsusiyyətlərini əks etdirə bilmir. "Adverbial" sözünü iki mənada başa düşmək olar. Birinci ondan ibarətdir ki, zərflik həmişə zərflə ifadə olunur. Lakin aydın olduğu kimi, bu, həmişə belə deyil. Zərflik başqa morfoloji vahidlərlə də ifadə oluna bilir. İkincisi isə ondan ibarətdir ki, zərflik həmişə feili müəyyənləşdirir. Məlum olduğu kimi, bu fikir də doğru deyil. Belə ki, zərflik feildən başqa sifət və zərflə ifadə olunan digər cümlə üzvünü də müəyyənləşdirə bilir [5, s.225]. Bununla belə, B.A.İlyiş belə qənaətə gəlir ki, "adverbial modifier" termini artıq dilçilər tərəfindən qəbul edilib və onu hər hansı bir yeni terminlə dəyişmək dolaşıqlığa səbəb ola bilər [5, s.225].

A.İ.Smirnitski qeyd edir ki, zərflik kateqoriyası çox qeyri-müəyyən bir kateqoriyadır. Zərflik bir sıra xüsusiyyətləri özündə birləşdirir [4, s.225].

Zərfliyin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o hərəkətin hansı şəraitdə və necə baş verdiyini bildirir. Məlum olduğu kimi, həm tamamlıq, həm də zərflik xəbərlə əlaqədə olur. Tamamlıq xəbərlə əlaqəyə girərkən əşya ifadə etdiyi halda, zərflik hərəkətin baş vermə prosesini bildirir. Bundan başqa, zərflik asanlıqla xəbərdən ayrıla bilir, həm də eyni zamanda mübtəda ilə də müəyyən dərəcədə əlaqəyə girə bilər.

A.İ.Smirnitsik qeyd edir ki, *He worked there* cümləsində *there* zərfliyi yalnız *worked* xəbəri ilə yox, həm də *he* mübtədası ilə əlaqə yarada bilir. Belə ki, *He worked there* cümləsini bu cür transformasiya etmək mümkündür: *He was there and He worked there* [4, s.220].

Eyni cümlədə həm tamamlıq, həm də zərflik işlənərsə, zərflik həm tamamlığa, həm də xəbərə aid ola bilər. *I saw him in the street* cümləsində *in the street* zərfliyin həm *saw* xəbərinə, həm də *him* tamamlığına aiddir. Bu cümləni belə transformasiya etmək olar: *I saw him and he was in the street.*

Zərfliyi tamamlıqdan fərqləndirən cəhətlərdən biri də odur ki, zərflik cümlədə tamamlığa nisbətən daha sərtbəstdir. Məhz buna görə də zərflik cümlədə müxtəlif mövqedə dura bilir.

Zərflik öz mənasına görə də tamamlıqdan fərqlənir. Tamamlıq hərəkəti tamamlayan əşya ifadə etdiyi halda, zərflik bu və ya digər hərəkətin baş vermə yerini, zamanını, məqsədini, səbəbini və s. bildirir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra hallarda vasitəli və sözönlü tamamlıqla zərfliyi müəyyənləşdirmək olduqca çətindir. Belə ki, onların hər ikisi hə-

rəkətin icra olunmasında iştirak etmirlər. Aşağıdakı misallara nəzər salaq:

I saw a boy in the yard cümləsində *in the yard* zərflikdir, belə ki, bu birləşmə hərəkətin baş verdiyi yeri bildirir. Belə hallarda tamamlıqla zərfliyi müəyyənləşdirmək heç bir çətinlik törətmir.

He couldn't find his friend among the guests cümləsində *among the guests* birləşməsinin tamamlıq, yoxsa zərflik olmasını müəyyənləşdirmək mümkündür: *1) Where couldn't he find his friend? 2) Among whom couldn't he find his friend?*

Bəzi xüsusiyyətlərinə görə, zərflik təyinlə oxşarlıq təşkil edir. Belə ki, zərflik də təyin kimi cümlədə digər bir üzvdən asılı olur. Təyin əşyalıq əlaməti bildirən sözləri təyin etdiyi halda, zərflik xəbərlə ifadə olunan hərəkətin əlamətlərini bildirir. Beləliklə, hər iki cümlə üzvü müxtəlif nitq hissələri idə ifadə olunmuş digər cümlə üzvləri ilə əlaqəyə girir.

İ.İ.Meşaninov belə qənaətə gəlir ki, zərfliyin cümlədə əsas funksiyası xəbərin əlamətlərini ifadə etməkdir [3, s.158]. İşləndiyi mövqedən asılı olmayaraq zərflik həmişə asılı üzv kimi çıxış edir.

Məlum olduğu kimi, zərflik əsasən zərflə ifadə olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, zərf bu məqsədlə işlənən yeganə nitq hissəsi deyil. Zərflik funksiyasında işlənən bu və ya digər nitq hissəsi tədricən zərfləşir. İ.İ.Meşaninov qeyd edir ki, heç bir dildə yeni zərflərin yaranması prosesi dayanmayıb. Bu proses ardıcıl olaraq davam edir [3, s.168].

Məsələn, müasir Azərbaycan dilində zəifləşməyə dair aşağıdakıları göstərmək olar. Abstrakt zaman məfhuma ifadə edən və ismin adlıq halında zərfləşə bilməyən *zaman, vaxt, gün* və s. sözlər *bu, o, həmin* işarə əvəzliklərini qəbul edərək müəyyən zaman anlayışı ifadə edən zərfə-zərfliyə çevrilir [1, s.74]. Məsələn,

Bu zaman *mən bütün işlərimi qurtarmışdım.*

Həmin gün *biz hər şeyi, həll etdik.*

O gün *onları görmədim.*

Həmin sözlər *"bir"* sözünü qəbul etdikdə qeyri-müəyyən zaman ifadə edən zərfə çevrilir. Məsələn,

Bir gün *biz onu dəniz kənarında gördük.*

Bir zaman *hamı sizi qonaqlığa dəvət edirdi.*

Bir vaxt *hamımız kənddə görüşərik.*

A.Həsənov belə qənaətə gəlir ki, *dəfə, yer, cür, qədər* və s. sözlər bəzi sözlərlə birləşərək müəyyən və qeyri-müəyyən zaman, yer, tərzi-hərəkət və ya miqdar ifadə edən zərflik olur [1, s.75]. Məsələn,

Nadir ***keçən dəfə*** *bizə gəlmişdi.*

Onlar ***bir dəfə*** *bizi qəbul etmədilər.*

Dostlar ***həmin yerdə*** *görüşdülər.*

O, həmişə ***bu cür*** *danışır.*

Ülvü də ***bu qədər*** *öyrənmişdir.*

Məlum olduğu kimi, müasir ingilis dilində bir sıra sözlər həm zərf, həm bağlayıcı, həm də sözönü kimi çıxış edir. Və yaxud bir sıra sözlər, həm zərf, həm də ədat kimi işlənir. Belə düşünmək olar ki, həmin sözlərin müəyyən bir nitq hissəsinə çevril-

məsi prosesi gedir.

İkinci dərəcəli cümlə üzvlərinin mahiyyətindən danışarkən İ.İ.Meşaninov onları belə xarakterizə edir: *"Təyin və zərflik cümlənin asılı üzvləri kimi, tamamlıq isə yaram asılı, yaxud ikinci dərəcəli müstəqil üzv kimi çıxış edir"* [3, s.184]. Belə bir sual meydana çıxır. Zərflik digər hansı cümlə üzvülərindən asılıdır?

Zərflik feillə, sifətlə, hal-vəziyyət bildirən sözlərlə, eləcə də zərflə ifadə olunan digər cümlə üzvlərini müəyyənləşdirən ikinci dərəcəli cümlə üzvlərindən biridir. Aşağıdakı nümunələrə nəzər salaq:

Zərflik feili müəyyənləşdirir:

She turned suddenly. - O, qəflətən döndü.

Zərflik bütöv cümləyə aiddir:

It happened yesterday. - O, ***dünən*** *baş verdi.*

Zərflik təyin və predikativ funksiyasında işlənən sifəti müəyyənləşdirir:

It was a very interesting book.

The story was extremely long.

He was quite aware of the situation.

She speaks English rather fluently.

İndi isə zərfliyin məcburi və qeyri-məcburi işlənməsi hallarına nəzər salaq. Zərfliklər tamamlığa nisbətən quruluş baxımından daha müstəqildir. Bir sıra hallarda zərfliklərin işlənməsi fakultativ xarakter daşıyır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ baxımdan zərfliklərin işlənməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Məsələn,

He is leaving for Baki tomorrow cümləsində *for Baki tomorrow* zərfliklər informasiya baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təbiidir ki, *He is leaving* cümləsinin bütöv olması heç bir şübhə doğurmur.

N.A.Kobrina və s. müəlliflər qeyd edirlər ki, aşağıdakı hallarda zərfliyin işlənməsi vacibdir, belə ki, onun işlənməməsi feilin mənasına təsir edir. Bu aşağıdakı hallarda baş verir [6, s.74].

1. *To behave, to act, to treat* feillərindən sonra:

They behaved bravely.

The Murdstones treated David cruelly.

2. Hal-vəziyyət və davamlıq bildirən feillərdən sonra: *to live, to dwell, to wait, to last, to weight.*

John lives in London.

His lessons last five hours.

3. İstiqamət bildirən feillərdən sonra: *to put, to take, to send.*

Put the pen on the table.

Take your books cut of the bag.

4. Hərəkət və vəziyyət bildirən feillərdən sonra: *to come, to go, to arrive, to return, to stop, to sit, to lie, to stand.*

He went into the room.

The boy was standing at the door.

5. Zərfliyin işlənməməsi bütün cümlənin mənasına xələl gətirir.

Can you speak English without making mistakes.

We have never been there since my childhood.

Elə hallar da olur ki, zərfliyin işlənməsi cümlənin quruluşuna və mənasına təsir etmir [6, s.74]. Məsələn,

Before answering she pressed the bell at his side.

He left the room without saying a word.

Bəzən zərflik müəyyənləşdirdiyi cümlə üzvündən vergüllə ayrılır. Belə ki, o aid olduğu sözlə zəif əlaqəyə girmiş olur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu qəbildən olan zərfliklərin cümlədə işlənməsi heç vaxt məcburi deyil. Belə zərfliklərə "detached adverbial modifiers" deyilir. Məsələn,

The train coming in a minute later, the two brothers parted and entered their respective compartments (J.Galsworthy).

Zərfliyin bu tipi cümlədə zərfliyə xas olmayan mövqedə dayanır. Məsələn,

Like him, she saw danger in it.

One ssummaer, during a brief vacation at Knocke, his visit had come to the notice of Harrington Brande… (Cronin)

Müşahidələr göstərir ki, bu qəbildən olan zərfliklər əsasən feili sifət tərkibləri ilə ifadə olunur. Məsələn,

He came in, with a large parcel under his arm (Collins).

Yuxarıda verilən izahatdan aydın görünür ki, zərfliklər cümlədə, əsasən, feili xəbərə, həmçinin adlarla, xüsusən sifətlərlə ifadə olunan ismi xəbərə aid olub, hərəkət və ya əlamətin icra və meydana çıxma tərzini, yerini, zamanını, səbəbini, məqsədini, miqdarını, dərəcəsini, şərtini və s. bildirir.

Zərfliklər öz ifadə vasitələrinə görə, başqa cümlə üzvlərindən az və ya çox dərəcədə seçilir. Bu fərq ondan ibarətdir ki, bəzi zərfliklər öz mənalarından asılı olaraq eyni növ nitq hissəsi ilə, yəni tərzi-hərəkət zərfliyi tərzi-hərəkət, zaman zərfliyi zaman, yer zərfliyi yer, kəmiyyət zərfliyi isə kəmiyyət zərfi ilə ifadə olunur. Bundan başqa yer zərfliyi yer bildirən ümumi və hətta xüsusi isimlərlə ifadə olunduğu halda, zərfliyin bir çox məna növləri isimlərlə ifadə olunmur. Hər iki dildə zərfliklər tərkiblərlə də ifadə olunur.

Zərfliklərin ifadə vasitələrindəki bu müxtəlifliyi hərtərəfli əks etdirmək üçün onlardan zərfliyin ayrı-ayrı məna növləri içərisində bəhs etmək məqsədə daha uyğudur [2, s.432]. Növbəti məqalədə zərfliyin müxtəlif prinsiplərə görə təsnifatından danışmaq nəzərdə tutulur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Həsənov A. Azərbaycan dilində müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası. Bakı, 1970.
2. Вейхман Т.А. Новое в грамматике современного английского языка. Москва, Астрел, 2006.
3. Мещанинов И.И. Члены предложения и в части речи. Ленинград, 1978.
4. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. Москва, 1957.
5. Ilyish B.A. The structure of Modern English. Leningrad, 1971.
6. Kobrina N., A. An English Grammar, Syntax. Moscow, 1986.

Verdiyeva Ülviyyə Məhəmmədəli qızı, müəllim,
Mingəçevir Dövlət Universiteti, dissertant,
Gəncə Dövlət Universiteti,
Email: pedaqoq1984@mail.ru

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ "HƏYAT BİLGİSİ" FƏNNİ UŞAQLARIN İQTİSADİ TƏRBİYƏSİNİN FORMALAŞDIRILMASI VASİTƏSİ KİMİ

Ərəb mənşəli "iqtisadiyyat" sözünün üç semantik tonu var. Birinci məna "nicat", ikinci məna iqtisadi idarəetmə, üçüncü məna isə cəmiyyət quruluşunun iqtisadiyyatıdır.

Uşaqlara iqtisadi tərbiyə kiçik yaşlarından öyrədilməlidir. İqtisadi təhsil uşağın maddi və mənəvi tələbatının məişətdə formalaşması və ödənilməsində, onun yaxşı övlad, vətənpərvər ruhda böyüməsində, cəmiyyət üçün yaxşı iqtisadçı-mütəxəssis yetişdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uşağın iqtisadi tərbiyəsi ibtidai məktəb yaşından öyrədilməlidir. Məsələn, ana uşağı məktəbə aparanda ona çay verir, çörək verir və s. yemək almağa pul verir. O, uşağa pulu təyinatı üzrə xərcləməyi tapşırır. Və bəzən uşaq pulu təyinatı üzrə xərcləmir. Ya başqa bir şey alır, ya da pulu xərcləmədən evə gətirir.

Əgər uşaq pul xərcləyibsə, valideyn onun hərəkətlərinə biganə qalmamalıdır. Çünki bu, özbaşınalığa yol vermək kimi qiymətləndirilməlidir. Əgər uşaq pul yığıb evə gətirirsə, valideyn yenə də biganə qalmamalıdır. O, ilk növbədə saxlanmasının səbəbini soruşmalıdır. Məsələn, dəftər, qələm, məktəb ləvazimatları, paltarlar, kompüterlər və s. Valideyn bu məsələyə üç baxımdan yanaşmalıdır.

1. Uşaq niyə xilas etdi? Çünki lazımi xərclərə qənaət etmək uşağın sağlamlığına zərər verə bilər, vaxtında düzgün qidalanmamaq isə sağlamlığına ziyan vurur.

2. Qənaət məqbul sayılarsa, məktəb ləvazimatlarına xərcləmək zövqlü sayıla bilərsə, bu, uşağın elmə, təhsilə marağından xəbər verir.

3. Qənaət kompüterlərin, velosipedlərin və digər nisbətən bahalı əşyaların alınmasına yönəldilirsə, valideyn onu bundan çəkindirməlidir. Çünki ibtidai sinif şagirdinin belə məqsədlər üçün vəsait toplaması ailə üçün zəruri maddi dəstək sayılmır. Uşağın beynindəki məqsəd indiki hədəflə əvəz olunsa, daha yaxşı olar.

Kiçik şagirdlər böyüdükcə onların şüuru və təfəkkürü də böyüyür. Maddi və mənəvi ehtiyacların dəyərinin yetkinləşdikcə artacağına inananlar xərclərini maliyyə imkanlarına uyğun planlaşdırmağa məcbur olurlar.

Maddi və mənəvi ehtiyaclarının dəyərinin böyüdükcə artacağını düşünən ibtidai sinif şagirdi xərclərini maddi imkanlarına uyğun planlaşdırmaq məcburiyyətində qalır.

İbtidai məktəbdə "Həyat bilgisi" dərslərində uşaqlara verilən iqtisadi təhsil təkcə uşağın maddi və mənəvi ehtiyaclarını, ailə büdcəsi ilə bağlı məsələləri deyil, həm də ölkənin makroiqtisadi mühitinə və iqtisadi dəyərlərinə təsir edən təhsil komponentlərini formalaşdırır.

İbtidai siniflərin 1-ci sinfinin həyat bilikləri dərsliyinin dövlət bölməsində "Pul" və "Büdcəni qoruyun", II sinifdə hüquq fənni üzrə "Pul", "Büdcə" və "Ailə büdcəsi", 3-cü sinifdə "Dəyərlər bölməsi", 4-cü sinifdə "Dövlətimiz, hüquq və öhdəliklərimiz" bölməsində uşaqlarda kiçik yaşlardan iqtisadi tərbiyənin formalaşmasında mühüm rol

oynayır.

Məsələn, ibtidai sinif "Həyat bilgisi" dərsliyinin iqtisadiyyat mövzuları əmək haqqı ilə uşaqlarda vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasına yönəlib. İqtisadi təhsilin vəzifələrini aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- ibtidai sinif şagirdlərində iqtisadi şüurun formalaşmasına nail olmaq;
- şagirdlərin iqtisadi təhsili ilə bağlı bilik, bacarıq və vərdişlər;
- vərdişləri inkişaf etdirin;
- tədris prosesində məktəblilərin qənaətcilliyi və praktiki məsələlərə dair məlumatların verilməsi nəzəriyyəsi;
- tələbələrə sahibkarlıq ruhunun aşılanması;
- sahibkarliq fəaliyyəti sahələri haqqında məktəblilər üçün ən vacib məlumatların verilməsi;
- tələbələr arasında biznes mədəniyyətini formalaşdırmaq.

Ümumtəhsil məktəblərində iqtisadi təhsilin iki əsas istiqaməti var:

- birincisi, fənlərin tədrisi vasitəsilə;
- ikincisi, dərsdənkənar tədbirlər vasitəsilə.

İbtidai sinifdə həyat biliklərini öyrədərkən şagirdlərin iqtisadi tərbiyəsini inkişaf etdirmək də əsas şərtdir. Hazırda bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar əhalinin iqtisadi fəallığı xeyli yüksəlir. Belə bir şəraitdə gənc nəslin təsərrüfat fəaliyyətinə hazırlanması, iqtisadi təhsil və tərbiyənin gücləndirilməsi vacibdir.

İqtisadi təhsil gənc nəslin işgüzarlıq, qənaətcillik ruhunda formalaşdırılması və təsərrüfat fəaliyyətinə hazırlanması məqsədi ilə həyata keçirilən mürəkkəb təsirlər sistemidir. İqtisadi təhsil qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- gənc nəsildə iqtisadiyyat, onun cəmiyyətdə rolu, sahibkarlıq, iqtisadi təfəkkür haqqında təsəvvürlər formalaşdırmaq;
- gənc nəsli iqtisadi fəaliyyətə psixoloji və praktiki cəhətdən hazırlamaq;
- uşaq və gəncləri ictimai əmlaka, məktəb avadanlıqlarına, suya, enerjiyə, çörəyə qənaətcil münasibətdə tərbiyə etmək;
- israfçılığa, yanlış idarəetməyə, əməyə və əmək məhsullarına laqeyd münasibətə, məsuliyyətsizliyə dözümsüzlük tərbiyə etmək.

Məişət bacarıq və vərdişlərinə əməyin planlaşdırılması (əmək əməliyyatları sistemi, işin mərhələləri, icra üsulları, işin təhlili və qiymətləndirilməsi) və təşkilatçılıq bacarıqları (iş yerinin təşkili, səmərəli əmək üsul və üsullarının tətbiqi, öz işinə nəzarət) daxildir. Habelə iqtisadi təkmilləşdirmə bacarıqları (materiallara qənaət, alət və avadanlıqlardan səmərəli istifadə, əmək texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, səmərələşdirici təkliflərin verilməsi və s.). Bundan əlavə, tələbələr ölçmə, hesablama və qrafika bacarıqlarını mənimsəməlidirlər.

İqtisadi təhsil və tərbiyə sahəsində aparılan işlər sinifdənkənar işlərlə gücləndirilir və dərinləşdirilir. Məktəblilərin təsərrüfat münasibətlərinə cəlb edilməsi, onların təsərrüfat məsələlərinin praktiki həllinə ictimai faydalı və məhsuldar əməyə cəlb edilməsi mühüm şərtdir.

İqtisadi tərbiyənin məqsədi üçün məktəblilərin əmək və təsərrüfat fəaliyyətini təşkil etmək, onlara planlaşdırma, təsərrüfat hesablama, uçot, təhlil və qiymətləndirmə proseslərini öyrətmək lazımdır. Məktəblilərin təsərrüfat fəaliyyətinə praktiki istiqamət vermək, onu real iqtisadi proseslərə yaxınlaşdırmaq vacibdir.

İqtisadi baxımdan mütəmadi olaraq reydlərin və ibtidai sinif şagirdlərinə aylıq səfərlərin təşkili, məktəb əmlakına, elektrik enerjisinə və suya qənaət vəziyyətinin öyrənilməsi, reydlərin nəticələrinin komanda şəklində müzakirəsi vacibdir. Məktəb, ailə və cəmiyyətin birgə fəaliyyətinin təşkili, həm də iqtisadi təhlil və tərbiyənin mühüm şərtidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Krivshenko L.P. Pedaqogika. Moskva: Prospekt, 2013, 488 s.
2. Maksimova T.N. "Ətrafdakı dünya üçün iş proqramı. 2-ci sinif. Moskva: 2014, 48 s.
3. Metlov Ş.A. Musiqi uşaqlar üçün. Moskva: Təhsil, 1985, 144 s.
4. Pleshakova A.A. Dünya. 2-ci sinif: dərslikdən dərslərin texnoloji xəritələri. Mos-kva: Müəllim, 2021.
5. Smirnov V.İ. Ümumi pedaqogika: Dərslik. Moskva: Loqos, 2003, 304 s.
6. Skatkin M.N. Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi. Moskva, "Pedaqogika" 1971.
7. Fedotova O.N., Trafimova G.V., Trafimova S.A. Ətrafdakı dünya. 2-ci sinif: TMC-nin "Perspektivli ibtidai məktəb" dərsliyinə uyğun dərslər sistemi. Moskva: Uchitel, 2018, 313 s.
8. Vəliyeva S.T. Gənc şagirdlərdə təbiətə həssas və diqqətli münasibətin formalaşması üçün ümumi pedaqoji prinsiplər. Bakı: Pedaqogika jurnalı, 2019 No 2, 209 s.
9. Hüseynzadə R.L., Əzizova Z.M., Qumbətov S.A., Verdiyeva U.M. Peda-qogika. Dərs kitabı. Bakı: Mütercim, 2021, 488 s.
10. Sadıqov F.B. Ümumi pedaqogika. Dərslik. Bakı: Maarif, 2018, 850 s.

Shirin Aygun Nariman, Ph.D. student,
Agricultural Economics Research Center
Azerbaijan Tourism and Management University
Email: aygun.shirinn95@gmail.com

JUST-IN-TIME PRODUCTION IN THE FOOD INDUSTRY

The main task of the food industry is to process agricultural raw materials into high quality, healthy food and beverage products. In this process, the most important step is production. In the stages starting from production and ending at the consumer, different groups are formed, including farmers, industrialists, suppliers, transporters, retailers and consumers, from healthy raw material supply to energy use, from resource use to waste management, from packaging to distribution channels (1, pp.20-35).

According to the International Food Standard Industry Classification (ISIC– 3) System, the food industry consists of 8 main sub-sectors: (1) Meat and meat products (2) Milk and dairy products (3) Seafood products (4) Starch products (5) Fruit and vegetable processing (6) Vegetable oil and products (7) Sugar and sugary products (8)

Feed industry] The majority of companies in the sector are SMEs, which are generally private enterprises.

Just-in-time system

In the ever-growing food sector, firms need to adopt an effective cost management in order to adapt to the competitive environment. The JIT System, which eliminates waste, increases efficiency and keys, tracks customer demand very quickly and effectively implements production in that direction, meets many expectations in terms of cost management. The basis of this system is to produce only the required amount at every stage from the procurement of the raw material to the sale of the final product and to do this with the least amount of processing.

The most basic feature of the system, which has a comprehensive understanding of waste, is to reduce the stocking to zero. Lean production can be defined as using the least resources, in the shortest time, with the least waste in a way that will respond to the customer's demand one-on-one with the cheapest and error-free production, and finally, using all the production factors in the most flexible way and benefiting from all the potentials.

JIT is a system that produces the required product when and in the amount needed. It is seen as an excellent level in preventing wasteful use of resources. Among the studies, it is reported that JIT is a useful and beneficial approach in reducing manufacturing costs and increasing product quality [2, p.1220].

Developed by Taichii Ohno, a Toyota Motor Company employee towards the end of the 1940s, the Just-in-Time Production System became widespread in Japan after the Second World War, and was noticed in Western countries and America after the 1973 Oil Crisis. The JIT philosophy associated with the operation and development of Toyota Motor Company in the early 1980s has attracted industries and academics around the world and has been considered a key factor in Japan's competitive success [3, pp.7-9].

In the literature, JIT is called Toyota Production System, Japanese Production System, Stockless Production, and more often with the term Lean Production. The concept of "Lean Manufacturing" was first explained by Harvard University researchers John Krafcik. Krafcik chose this concept to describe the essence of the new production organization created at Toyota Motor Plant.

JIT is not a stock reduction program, a core supplier program, and a remodeling of a cellular workshop. JIT is to present the first material, intermediate and final product when needed and in the amount needed (4, pp.82). Lean manufacturing ; It is defined as a production system that does not contain any unnecessary elements in its structure and in which elements such as error, cost, stock, workmanship, development process, production area, waste, customer dissatisfaction are minimized.

This widely recognized production philosophy aims to reduce waste and non-cost-added activity, reduce stocking level and production time, productivity and appropriate quality (5, p.54). The short and long-term beneficial objectives of JlT including defining, guiding and preparing the organization for effective implementation are listed below:

– identifying and responding to consumer needs;
– optimum quality / cost relationship;
– elimination of unnecessary waste;
– developing reliable relations between suppliers;
– designing the plant for maximum efficiency and ease of production;
– aiming at continuous improvement by adopting the Japanese work ethic (even if the target of high standards has already been achieved, the organization remains competitive by constantly striving to meet consumer demand).

JIT envisages an enhanced relationship and mutual trust with suppliers.

Thus, with the frequent but small supply of raw materials, the rejected material is reduced. As a result, both the number of paperwork and time are saved. In addition, with the small amount of raw material supply, the number of stocks is also low and the kapital is prevented from being tied to the raw materials that will be idle in the warehouse.

Important Elements for the JIT System

1. Waste : Ohno (2015) listed the sources of waste in 7 items for the philosophy of JIT. Evaluate these sources of waste and the approaches developed against them in the philosophy of JIT as follows (6, pp.33-50):
– overproduction (to produce more than necessary);
– delay (delay of materials, machines);
– transport (unnecessary transport of materials);
– overprocessing (unnecessary processing steps due to the process itself);
– stock (unnecessary stocks);
– movement (unnecessary movements of people);
– correction (production of defective parts).
2. Jidoka (Autonomation)
3. Benefits of Jidoka practices:
– the operators who watch the machine and follow the wrong product and remain idle are gained, thus increasing the workforce;
– it prevents faulty products from passing to other stages of production, thus allowing one-piece flow, drawing system production and JIT;
– it prevents the mass production of faulty products, thus preventing waste;
– a developing mentality towards the prevention of wastage is formed in the employees;
– it helps to explain the problems and enable the employees to understand the events better;
– it increases respect for people;
– it facilitates adaptation to the change in the amount of product;
– it provides a great increase in efficiency;
– as a result of all these listed items, it prevents wastage.
4. Shojinka (Workforce Balancing).
5. Heijunka (Production Balancing).

6. Total quality management.

7. Supplier partnership: it exists when suppliers and buyers work together to establish open communication to eliminate waste and reduce costs. Close cooperation and trust are essential for a successful economy.

Features of the supplier partnership (7, pp.1073-1080):

Describe a process based on collaboration between suppliers and buyers: Stay close to the buyer; Expand your equipment to their suppliers in a timely manner; Use packaging and route details, focus on core competencies, sharing customer preferences and demand forecasts; Minimize product features and promote innovation, supporting the supplier's price competitiveness, developing long-term relationships; Focus on core competencies, to carry out orders using a minimum of documentation, joint planning and targeting of efficient transportation, third party logistics, make small orders quickly, order with zero flaws, work on jointly developed quality requirements. Encouraging suppliers to settle nearby. The shorter the duration of the resource on the route, the less need for reserve; Achieve quality credibility through long-term agreements, communication and collaboration.

Organizations see their suppliers as a supplement to the company and expect them to be fully committed to sustainable development. However, the care of the suppliers is important, they need attention and these works include: Planning, diversity, time of order fulfillment, quality, size of parts.

Probably the best known comparison system is the reference model of five-part supply chain operations. These are the five parts:

- planning (planning for the supply and demand of activities);
- source (procurement activity);
- preparation (production activities);
- delivery (distribution activities);
- and return (production-supply chain activities in a feedback system);

Firms use SCOR to identify, measure, reorganize and develop the supply chain. SCOR combines these dimensions with "Performance Criteria" to meet companies competing in the supply system using different strategies (8, pp.130-136).

Tools of the JIT System

- Kanban System;
- 5 S Technique;
- Six Sigma (6σ).

When the current situation of the manufacturing industry is examined, it is seen that the food products and beverage manufacturing sector is an industry branch that stands out in many variables. However, considering its current low-technology structure, it lags behind other manufacturing industry sectors in various variables such as R&D and capacity utilization rate. It has a labor-intensive feature due to reasons such as low technology structure in the food and beverage sector, less automation and mechanization, and the small scale of the companies in the sector.

İndicated by various literature sources of JIT; waste eliminating/reducing stocks, increasing competitiveness, increasing quality and efficiency, etc. For many reasons,

its contributions to the food industry are high. Japanese terms that are considered to be elements of full-time production : *Gemba* - the place where the work is done, hansei - a period of critical self-reflection, *heijunka* - fixed level planning that balances and smoothes the changes that occur daily., *jidoka* - stopping the process when the first signs of a potential problem appear using the human mind and technology, *kaizen* - sustainable development, *muda* - any situation in which resources are used but do not create value.

It is thought that giving information about the JIT system by giving certificate programs, conferences and seminars to the managers and employees of companies in the food sector in cooperation with the Ministry of Agriculture and Forestry, the Ministry of Industry and Technology, the Chamber of Food Engineers, the Chamber of Industrial Engineers, Trade Unions and Universities will contribute to the Food Sector.

Low productivity in the food sector, businesses sticking to a single product, The amount of land per enterprise is low and it is very fragmented, Lack of organization of producers, against the lack of mechanization practice in food gardens, not using enough input and lack of cultural processes. The increase in production by going beyond the supply-demand balance creates uncertainty in purchasing policies, Crushers, processors, exporters and traders do not buy the product at the same price, İn the food sector, businesses operate in very small capacities. Small firms' lack of financial strength to carry out promotional and market research that requires large expenditures, Inappropriate storage conditions, Not knowing how to increase market share with packaging and labeling, And in the solution of such problems, it is useful to turn to the suggestions of just-in-time production.

References:

1. Nuriye ÇAKIR TAĞI, Bursa 2019. Research of the possibility of closıng productıon applıcatıons ın full tıme ın the food ındustry, pp.20-35

2. Gupta, R., Garg, D., 2012. İnternational Journal of Applied Engineering Research, 7(11): 1220, Just-İn-Time in Context of SMEs.

3. A., Singh Kumar, S., Kamboj, , Garg, G., M. 2013. Difficulties of Just-In-Time Implementation. International Journal on Theoretical and Applied Research in Mechanical Engineering, 2(1): pp. 7-9.

4. Özçelik T. Ö., Çinoğlu, F., 2013. İstanbul Ticaret Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi,Yalın Felsefe ve Bir Otomotiv Yan Sanayi Uygulaması. 12(23): p.82

5. Scherrer-Rathje, Deflorin, 2012. Challenges in the Transformation to Lean Production from Different Manufacturing-process Choices: A Path-Dependent Perspective. International Journal of Production Research,p.54

6. Jeffrey K. Liker and M.James M, 2007. Toyota Product Development System. New York Production Press. pp 35-50.

7. V.Jayaraman, R.Klassen 2007. "Sustainable Supply Chains An İntroduction." Journal of Operations Management 25, no. 6, pp 1073-1080

8. Joseph, Blackburn and Gary Scudder 2009. "Supply chain strategies for perishable products", 18 no 2, pp 130-136.

Həsənov Səbuhi Mais oğlu, doktorant,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Email: hesenov.sebuhi.1991@mail.ru

AZƏRBAYCANIN ERMƏNİSTAN İŞĞALINDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ TURİZMİN İNKİŞAFI POTENSİALI

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi XX yüzilliyin tarixinə ən faciəli münaqişələrdən biri kimi daxil olub, onun nəticələri milyonlarla insanın taleyinə ciddi təsir göstərib. 1988-ci ildə erməni tərəfinin Azərbaycanın tarixi torpaqlarına açıq formada ərazi iddiaları və etnik zəmində təxribatları ilə başlamış bu münaqişə Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü ilə nəticələnib.

Ermənistan silahlı qüvvələri beynəlxalq humanitar hüququn bütün prinsip və normalarına zidd olaraq, mülki əhalini məqsədyönlü şəkildə əsas hədəf kimi seçib. Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyi Əsgəranın Meşəli kəndində, Şuşanın Malıbəyli və Quşçular kəndlərində, Xocavəndin Qaradağlı kəndində, Xocalı şəhərində, Kəlbəcərin Ağdaban kəndində və digər yerlərdə dinc əhalinin amansız şəkildə sistematik və kütləvi qırğınını, soyqırımını törətməklə, Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlı mülki əhalinin bir hissəsini fiziki-bioloji cəhətdən məhv etmək, qalan hissəsinin isə müqavimət əzmini qırıb regionu onlardan təmizləmək məqsədi güdürdü.

1994-cü il mayın 12-də atəşkəsə dair razılıq əldə olundu. Bu vaxta qədər Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının 20 faiz ərazisi – Xankəndi şəhəri, Xocalı, Şuşa, Laçın, Xocavənd, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonları, həmçinin Tərtər rayonunun 13, Qazax rayonunun 7, Nax-çıvanın Sədərək rayonunun isə 1 kəndi Ermənistan ordusu tərəfindən işğal olunmuşdu.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində milyondan artıq azərbaycanlı məcburi köçkün vəziyyətinə düşüb, 20 min nəfər hərbi əməliyyatlar dövründə həlak olub, 50 min nəfər əlil olub.

Münaqişə nəticəsində 4 minə yaxın azərbaycanlı itkin düşüb, onların arasında 67 uşaq, 265 qadın, 326 qoca olub. Bu şəxslərin aqibəti barədə hələ də məlumat yoxdur. İki mindən çox azərbaycanlı ermənilər tərəfindən əsir və girov götürülüb.

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan cəbhə xətti boyunca ağır artilleriya və digər atıcı silahlardan istifadə edərək Azərbaycan Ordusunun döyüş mövqelərini və yaşayış məntəqələrini atəşə tutmuşdur. Azərbaycan xalqı Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında torpaqlarımızı işğaldan azad etmək məqsədilə Vətən müharibəsinə qalxmışdır. 44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar nəticəsində Ordumuz Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı rayonlarını, Azərbaycanın mədəniyyət incisi hesab olunan Şuşa şəhərini, Xocavənd rayonunun Hadrut qəsəbəsini və bir çox kəndlərini, Tərtər rayonunun Suqovuşan, Talış və Çaylı kəndləri, Xocalı və Laçın rayonlarının bir neçə kəndləri daxil olmaqla, ümumilikdə, 300-dən çox yaşayış məntəqəsini, həmçinin Ağdərə, Murovdağ və Zəngilan istiqamətlərində mühüm strateji yüksəklikləri işğaldan azad etdi. Nəticədə, noyabrın 10-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əli-

yev, Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin münaqişə zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması barədə bəyanat imzalayıblar.

Yuxarı Qarabağ və işğal edilmiş ətraf rayonlarımız tarixi-mədəni dəyəri, füsunkar təbiəti ilə yanaşı, yeraltı və yerüstü sərvətlərə, zəngin iqtisadi potensiala, geniş turizm imkanlarına malikdir. Bu rayonlarımız aqrar üstünlüyü, xammal bazası və emaledici sənaye istehsalı baxımından əlverişlidir. Həmin ərazilərin iqtisadi potensialının əsas parametrlərinə diqqət yetirsək, görərik ki, Ermənistanın talançılığı, istismarı nəticəsində regionun infrastrukturu yox səviyyəsinə gətirilib. İşğal nəticəsində minlərlə hektar əkinəyararlı ərazi hərbi tullantılarla çirkləndirilmiş, Azərbaycan iqtisadiyyatına və dünyanın genofonduna milyardlarla dollar həcmində ziyan vurulmuşdur.

30 ilə yaxın müddətdə işğal altında olan torpaqlarda 7 rayon mərkəzi, 6 şəhər, 12 qəsəbə, 830 kənd, 700 xəstəxana və tibb müəssisəsi, 6 dövlət teatrı, 368 klub, 85 musiqi məktəbi, 600 sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri dağıdılıb, talan olunub, 1 milyon hektardan çox kənd təsərrüfatı sahəsi, o cümlədən təxminən, 128 min suvarılan torpaq, 35 min hektara yaxın üzüm və meyvə bağları məhv edilərək dövriyyədən çıxarılıb. İşğala qədər ölkə üzrə ÜDM istehsalının 24%-i, üzüm istehsalının 41%-i, kartof istehsalının 46%-i, ət istehsalının 18%-i, süd istehsalının 34%-i həmin rayonların payına düşüb. İşğal ölkənin su ehtiyatlarına ciddi ziyan vurub. Ümumi meşə sahələrinin 25%-i, yəni 280 min hektarı işğal olunan torpaqların payına düşürdü. Düşmən təbii sərvətlərimizin qanunsuz istismarı yolu ilə Kəlbəcərdə külli miqdarda qızıl hasil edib.

Qeyd etdiyimiz statistik məlumatlar görüləcək işlərin miqyası haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Bu səbəbdən, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Ağdam Füzuli inzibati rayonlarının inkişaf etdirilməsi çoxsaylı və müxtəlif sektorları əhatə edəcək kompleks yanaşma tələb edir. Təbii ki, burada, ilk növbədə, təhlükəsizlik və idarəetmə məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Təhlükəsizliyin təmin olunması dedikdə, ərazilərin minalardan təmizlənməsi, həyati təhlükə yaradan bioloji və ekoloji pozuntuların aradan qaldırılması nəzərdə tutulur. Sərhəd xidməti və polis nəzarətinin təşkili, dövlət orqanlarının fəaliyyəti isə inzibati idarəetmə məsələlərini əhatə edir.

Hazırda işğaldan azad olunan ərazilərdə müxtəlif xidmət sahələrinin bərpası prosesi davam edir. "Azərişıq Qarabağda" layihəsi çərçivəsində ASC işğaldan azad edilmiş ərazilərdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən strateji obyektlərin elektrik enerjisi ilə təmin olunması üçün təxirəsalınmaz tədbirlər həyata keçirir. Müəssisənin rəsmilərinin qeyd etdiyi kimi, azad olunan ərazilərdə yeni güc mərkəzlərinin yaradılması, ən müasir texnologiyalardan, elektron tipli rele mühafizəsi və avtomatika sistemlərini, məsafədən dispetçer idarəetmə sistemini tətbiq etməklə 110, 35 və 0,4 kilovoltluq şəbəkələrin yaradılması, ÖİN naqillərdən istifadə etməklə 35 və 0,4 kilovoltluq elektrik verilişi xətlərinin çəkilməsi üzrə layihələr hazırlanıb, həmin layihələrin mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub. "Azercell Telekom" MMC öz növbəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ilk mobil infrastrukturunu və dördüncü nəsil LTE radio baza

stansiyalarını quraşdırır. Digər mobil operatorlar – "Nar" və "Bakcell" şirkətləri də bu istiqamətdə daxili layihələndirmə işlərini tamamlayaraq fəaliyyət planını reallaşdırmaqdadır. Milli Məclisin deputatı, iqtisadçı Vüqar Bayramovun qənaətinə görə, bərpa proseslərindən sonra işğaldan azad olunmuş rayonlarımızın, xüsusilə Laçın və Kəlbəcərin iqtisadi potensialı, o cümlədən ölkə üzrə ümumi daxili məhsuldakı payının qiymətləndirilməsi göstərir ki, həmin ərazilərdə iqtisadiyyatın dəfələrlə artması mümkündür.

İşğaldan azad edilmiş torpaqların iqtisadi potensialı çoxspektrli olub, kənd təsərrüfatının, sənayenin və turizmin müxtəlif sahələrini əhatə edir. İşğaldan azad edilmiş torpaqlar üzümçülük, tütünçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, meyvə-tərəvəz, bostançılıq və heyvandarlığın inkişafı üçün böyük potensiala sahibdir. Burada qarğıdalı, noxud və üzüm regionun xarakterik bitkilərindəndir. Xatırladaq ki, Füzuli, Ağdam rayonları işğaldan əvvəlki dövrlərdə pambıq, taxıl, üzüm istehsalına görə ölkədə aparıcı rayonlar sırasında idilər. Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan rayonları da üzümçülükdə fərqlənirdi. Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı və Zəngilanda heyvandarlıq çox inkişaf etmişdi. Göründüyü kimi, işğaldan azad edilən ərazilərimizin təbii imkanları, kənd təsərrüfatı potensialı bölgədə iqtisadiyyatın daha tez bərpa olunmasına şərait yarada bilər.

Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, işğala qədər Qarabağ bölgəsində beynəlxalq ekspertlərin və tanınmış alimlərin iştirakı ilə çoxsaylı ekspedisiyalar keçirilmişdir. Alimlərin tədqiqatlarının nəticələrinə görə, bu torpaqlar biomüxtəlifliyin genetik ehtiyatlarının zənginliyinə görə ümumən Qafqaz regionunda xüsusi seçilir. Qarabağ bölgəsi bir sıra efiryağlı, aromatik, dərman, bəzək və digər qeyri-ənənəvi bitkilərin də vətənidir. Şuşa şəhərində bitən xarı bülbül Qarabağın rəmzi hesab olunur. Bu unikal bitki artıq həm də Vətən müharibəsi şəhidlərimizin ruhuna ehtiram olaraq anım gününün simvoludur.

Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Ağdam, Füzuli inzibati rayonları böyük xammal bazasına malikdir. Həmin rayonlarımızda qızıl, mis, civə, dəmir, mərmər, xromit, perlit, əhəng, əqiq, və eləcə də inşaat materialları üçün xammal bazası var. Məsələn, işğaldan azad edilmiş Cəbrayılın yenidən tikilməsi üçün əksər tikinti materiallarının ehtiyatları elə bu rayonun özündə də var: mişar daşı istehsalına yararlı Tulus tuf, Çaxmaqçay, tikinti qumu, kərpic istehsalına yararlı Qaracallı gil, sement istehsalına yararlı vulkan külü, gəc, əhəngdaşı, qum-çınqıl, yəşəm, xalsedon və meşə ehtiyatları. Zəngilan rayonundakı Vejnəli, Ağdərə rayonunda Qızılbulaq və Kəlbəcər rayonundaki Zod yataqları sənaye ehtiyatları ilə zəngin qızıl yataqlarıdır. Yeni təbii resursları dövriyyəyə cəlb etməklə Azərbaycan qərb bölgəsinin inkişafı, dağ-mədən sənayesinin, eləcə də, metallurgiya kompleksinin yüksəlişini təmin etmək potensialına malikdir. Metallurgiyanın inkişafı isə Azərbaycanda bir sıra sənaye sahələri ilə yanaşı, həm də hərbi sənayenin inkişafını sürətləndirmiş olar.

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin şərhində göstərilir ki, ilkin baxışda faydalı qazıntıların gələcək istismarı üç istiqamətdə aparıla bilər: əlvan metallar və onların metallurgiyası, tikinti materialları və nadir metallar. Əlvan metallar

və tikinti materialları ənənəvi iqtisadiyyat üçün xas olan sahələrdir və mövcud ehtiyatlar bu sahələrdə yeni güclərin yaranmasına imkan verəcəkdir. Əlavə olaraq, yüksək texnologiyalarda geniş istifadə olunan nadir metalların regionda mövcudluğu ilə bağlı araşdırmalar və geoloji işlər aparıla bilər.

Regionun sənaye potensialını 4 istiqamətdə qiymətləndirə bilərik:

– zəngin su təchizatı;
– elektrik enerjisi;
– sənaye rekreasiya imkanları;
– zəngin faydalı qazıntıların emalı.

Region, emal və ərzaq sənayesinin inkişafı üçün də əlverişlidir. İşğaldan azad edilən torpaqlarımız mineral və termal su mənbələri ilə də zəngin bir ərazidir. Bu ehtiyatlardan həm içməli su, həm meliorasiya, həm də elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə ediləcək. Azərbaycan su ehtiyatlarını səmərəli idarə etməklə həm düşmənin ölkəmizə qarşı apardığı hidro müharibəyə son qoyacaq, həm də Ermənistanın özünə də nəzarət imkanı qazanacaq. Burada Kəlbəcər və Laçın rayonlarının şirin su ehtiyatlarını xüsusi vurğulamaq istərdim. Azərbaycanın hündürlüyünə görə (125 metr) ən yüksək, ümumi su tutumu 560 milyon kubmetr olan su anbarı – Sərsəng su anbarının işğaldan azad olunması ilə Tərtər, Ağdərə, Bərdə, Goranboy, Yevlax və Ağcabədi rayonları suvarma suyu ilə təmin olunacaq. Bundan əlavə, Cəbrayıl və Zəngilan ərazisində yerləşən Xudafərin su anbarının azad olunması 75 min hektar yeni ərazinin suvarılması deməkdir. Həmçinin regionda 11 yeraltı şirin su mənbəyinin yerləşdiyi ehtimal edilir.

Azərbaycanın mineral su ehtiyatlarının 40 faizinə qədəri işğal altındakı torpaqlarda idi. Bunların içərisində Kəlbəcər rayonunda Yuxarı və Aşağı İstisu, Bağırsaq, Keşdək, Laçın rayonunda İlıqsu, Minkənd, Şuşa rayonunda Turşsu, Şırlan və başqa mineral sular diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu suların həm qablaşdırılaraq satılması, həm də bulaqların üzərində kurort-rekreasiya zonalarının yaradılması mümkündür.

Regionun sənaye rekreasiya imkanlarından danışarkən qeyd etməliyik ki, əsas elektrik enerjisi istehsalı su yığımı və təchizatı areallarına təsadüf edir. Söhbət təbii ki, Sərsəng və Xudafərin SES-lərindən gedir. Prezident İlham Əliyevin uzaqgörənliklə Araz çayı üzərində Xudafərin və Qız qalası bəndləri və elektrik stansiyalarının inşası və istismarı haqqında İranla gəldiyi razılaşmanın aktuallığı bu gün daha da artır. "Xudafərin" hidroqovşağı Azərbaycana ildə 368 milyon kilovat/saat elektrik enerjisi istehsal etməyə imkan verəcək. Burada həm də suvarma imkanları mövcuddur.

Tədqiqat nəticəsində o qənaətə gəlirik ki, Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Ağdam Füzuli inzibati rayonlarının sənaye, kənd təsərrüfatı potensialı genişdir. Bölgənin xammal bazası, təbii resursları olduqca böyükdür. Bütün bunlar, bərpa prosesindən sonra qısa zamanda həmin regionun iqtisadiyyatının sürətlə inkişaf edəcəyini deməyə əsas verir.

Kiçik Qafqazın dağlıq zonası olan Qarabağ regionu müxtəlif təbiət abidələri, meşələr, nadir bitki və heyvan növləri ilə məşhurdur. Regionun ümumi meşə sahəsi, təxminən, 246,7 min hektardır, o cümlədən, 13197 hektar qiymətli meşə sahələridir. Təbii landşaftı, nadir bitki və heyvanlar aləmini mühafizə etmək məqsədi ilə Kiçik

Qafqazın işğaldan azad edilən ərazilərində vaxtilə bir sıra qoruq və yasaqlıqlar mövcud idi. Bunlar Bəsitçay Qoruğu, Qaragöl Qoruğu, Laçın Yasaqlığı, Qubadlı Yasaqlığı, Daşaltı Yasaqlığı və Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığıdır. Zəngilan ərazisində Bəsitçay dərəsində yerləşən qoruqda çay boyu çinar meşəliyi 12 kilometr məsafədə uzanırdı. Burada bitən ağacların yaşı 500 ilə çatırdı. Öz qədimliyi ilə seçilən şərq çinarı vaxtilə "Qırmızı Kitab"a daxil edilmişdi. Bütün bunlar, Qarabağ regionunun zəngin təbiəti, flora və faunası və qədim tarixi abidələrin əsasında turizmin inkişafı üçün böyük potensiala malik olduğunu göstərir. Dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Azıx mağarasının, Qarabağın dağlıq və düzən hissəsində aşkar edilmiş qədim daş abidələr-Xocalıdakı dolmenlər, Xankəndidəki kromlexlərin, Gənçəsər (Qanzasar), Alban-Amaras, Yelisey, Xudavəng, Ağoğlan kimi tarixi məbədləırin turizm imkanları xüsusilə genişdir.

Qarabağda turizmin inkişafı ilə yanaşı, ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılan abidələrin də öz tarixlərinə qovuşması həllini gözləyən vacib məsələlərdəndir. Ermənistanın işğalı nəticəsində talan edilmiş muzeylərin bərpası, yeni muzeylərin yaradılması, o cümlədən Şuşada Azərbaycan Ordusunun şanlı qələbəsini əks etdirən muzey kompleksinin təşkili əhəmiyyətli olardı. Fikrimizcə, erməni faşizminin, vandalizminin izlərini bəşər tarixində maddiləşdirmək üçün işğaldan azad olunmuş rayonlarımızın hər birində dağıdılmış, xarabalığa çevrilmiş binaların nümunələri tarixi eksponat kimi saxlanmalıdır. Ermənilərin işğalçılıq siyasətlərinin saysız-hesabsız cinayətlərinin tarixi sübutları kimi bu eksponatlar gələcək nəsillərə, dünyadakı soydaşlarımıza, ümumən dünya ictimaiyyətinə erməni faşızminin mahiyyətini əyani surətdə açıqlayacaq.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaradılacaq yeni iqtisadi dəyər Azərbaycan dövlətinin maliyyə xərclərini dəfələrlə üstələyəcəkdir. Bu ərazilərin bərpası ilə çoxlu sayda yeni iş yerləri açılacaq. Belə ki, yeni infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi vətəndaşlarımızın işlə təminatına müsbət təsir göstərəcək. İqtisadiyyatın inkişafı yeni iş yerlərinin açılmasına zəmin yaradacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı. 6 dekabr 2016-cı il. 98 s.
2. Abadov M.K. Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri. Bakı. 2014. 248 s.
3. İbrahimov İ.H. Regionlarda sahibkarlığın inkişaf meylləri və xüsusiyyətləri. Bakı. 2007. 296 s.
4. Leyla Rəşid. İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri. Xalq qəzeti. 9 dekabr 2020-ci il. 1 s.
5. Məmmədov Q., Yusifov E., Xəlilov M., Kərimov V. Azərbaycan ekoturizm potensialı I cild. Bakı. 2012. Şərq-Qərb. 361 s.
6. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. 2015. 475 s.
7. Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı. 1999. 14 s.

Əsgərov Ramil Əlöysət oğlu, doktorant
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Email: Ramil_Asgarov@Mail.Ru

KƏND TƏSƏRRÜFATININ RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN AQRAR SAHƏNİN İXRACYÖNÜMLÜLÜYÜNÜN ARTIRILMASINDA ROLU

Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın digər sahələrində də özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu spesifik xüsusiyyətlərə ilk növbədə sahənin az gəlirliyini, təbii iqlim şəraitindən asılılığını və eləcə də məhsulun daşınmaya və saxlanma prosesinə həssas reaksiya göstərməməsini şamil etmək olar. Odur ki, adıçəkilən faktorlar da kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyəti ilə bağlı proseslərin kifayət qədər mürəkkəb və çoxşaxəli olmasını səciyyələndirir. Kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı problemləri araşdırarkən ilk növbədə rəqabət qabiliyyətinin səciyyəvi cəhətləri üzərində dayanmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Məlum olduğu kimi rəqabət qabiliyyəti dedikdə bu və ya digər məhsul və xidmətin bazarda öz analoqları ilə müqayisədə daha sürətli reallaşdırmaq imkanlarına malik olması nəzərdə tutulur. Proseslərə konkretlik baxımından yanaşdıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, sahənin rəqabət qabiliyyəti əslində istehsal edilən məhsulun rəqabət qabiliyyətindən və eləcə də bu sahədə fəaliyyət göstərən mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq mövcud olan müəssisələrin rəqabət qabiliyyətindən bilavasitə asılı olur. İstehsal edilən məhsulun və eləcə də fəaliyyət göstərən müəssisənin rəqabət-qabiliyyəti olması mahiyyət etibarilə istehlakçıların həmin müəssisələr tərəfindən istehsal edilən məhsullara daha çox önəm verməsinə gətirib çıxarır. Məhsulun rəqabət qabiliyyəti səciyyələndirərkən ilk növbədə bu konkret məhsulun öz analoqları ilə müqayisədə istehlakçı üçün daha çox cəlbedici xarakter daşıması və istehlakçının həmin məhsulu yüksək qiymətləndirməsi nəzərdə tutulur. Müəssisənin rəqabət qabiliyyəti isə ilk növbədə istehsal edilən məhsulların daha çox rəqabət qabiliyyətinə malik olmasını, eləcə də müştərilərin məmnunluğunu əldə etmək qabiliyyətini nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə, rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirərkən bu və ya digər müəssisədə istehsal edilən məhsullar dünya bazarında öz analoqları ilə müqayisədə daha sərfəli şəkildə təqdim edilməsi imkanları nəzərdə tutulur. Bu zaman rəqabət qabiliyyətinə əslində satışın səviyyəsi, müasir şəraitdə postsənaye cəmiyyətinin inkişaf etdiyi situasiyalarda sosial şəbəkələrdə həmin məhsulun istehlakçıları tərəfindən yüksək qiymət alması və tanınmış brendlərlə uğurlu əməkdaşlıq hallarının şamil etmək olar.

Kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin obyektiv zəruriliyi ilk növbədə qlobal proseslərlə də əlaqələndirilməlidir. Lakin dünya əhalisinin sayının artması və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində həyata keçirilən səylər ilk növbədə qida məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsini və eləcə də qida məhsulları bazarına istehlakçıların əlçatan səviyyədə daxil olması imkanlarının

formalaşdırılmasını tələb edir. Kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi yalnız istehlakçıların ərzaq və qida məhsullarına olan ehtiyaclarının ödənilməsi zərurəti ilə deyil, eyni zamanda sənayenin də kənd təsərrüfatı xammalının olan ehtiyaclarının ödənilməsi aspektindən yanaşılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və eləcə də onun sahəvi təzahürləri ilə bağlı iqtisadi ədəbiyyatlarda kifayət qədər fərqli yanaşmalara rast gəlinir. Problemə konkret kənd təsərrüfatı aspektindən yanaşdıqda qeyd etməliyik ki, əslində kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və eləcə də onun qiymətləndirilməsi ilə bağlı vahid metodologiyaya rast gəlinmir.

Elmi-nəzəri ədəbiyyatların təhlilindən belə qənaətə gəlmək olar ki, rəqabət qabiliyyətinin öyrənilməsi istiqamətində M.Porter tərəfindən geniş tədqiqatlar aparılmışdır. Porter tərəfindən istər milli müəssisələrin rəqabət qabiliyyəti və eləcə də sənayenin rəqabət qabiliyyətini müəyyən edən faktorlar müəyyənləşdirilmiş və bu faktorlar əsas etibarilə tələbin səviyyəsini, eləcə də sənaye sahələrinin davamlı inkişaf xüsusiyyətlərini, struktur və rəqabət şərtlərini şamil etmək olar. [1]

Aparılan araşdırmalardan belə qənaətə gəlmək olar ki, son zamanlar qloballaşma prosesinin təsiri altında əslində rəqabət qabiliyyətini xarakterizə edən amillər və onun səciyyəvi cəhətlərində də köklü dəyişikliklər müşahidə edilmişdir. Belə ki, rəqabət qabiliyyətini daha çox səmərəlik prosesinin artırılmasına istiqamətlənmiş səylərin məcmusu kimi də qəbul edirlər. Səmərəlilik amilləri isə ilk növbədə yüksək əlavə dəyər yaratmaq imkanlarına malik olan məhsul istehsalının stimullaşdırılması baxımından ön plana çəkilir. Müasir dünya iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətini xarakterizə edən mühüm amillərdən biri kimi biznes mühitinin inkişaf etdirilməsi də ön plana çəkilir. Bundan əlavə ayrı-ayrı ölkələrin milli iqtisadiyyatlarında biznes infrastrukturlarının mövcud vəziyyətini xarakterizə edən tendensiyalar ön plana çəkilir ki, bu da rəqabət qabiliyyətinin ən mühüm faktorlarından biri kimi qəbul edilir.

Konkret olaraq kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətindən bəhs etdikdə isə belə qənaətə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyətini səciyyələndirərkən ilk növbədə sahənin spesifik xüsusiyyətləri ön plana çəkilməlidir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı sektorunda istehsal edilən məhsulların satış şərtlərinin digər məhsullarla müqayisədə nəzərəçarpacaq dərəcədə cəlbedici olması və eləcə də sahənin aşağı rentabelliyə malik olması, qoyulmuş vəsaitlərin uzunmüddətli zaman kəsiyində qaytarılma müddətinin mövcud olması bütövlükdə sahənin rəqabət qabiliyyətində önəmli rol oynayır. Bütövlükdə kənd təsərrüfatında yaranan əlavə dəyərin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olması, torpaq və iqlim şəraitində baş verən dəyişikliklərin kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının təsərrüfat fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsi, eləcə də sahənin daşınma şərtlərinə dözümsüz reaksiya göstərməsi və digər amillər kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyətinin səciyyələndirən faktorlar kimi çıxışıdır və bir sıra hallarda demək olar ki, sahənin zərərinə işləyir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı və onunla qarşılıqlı əlaqəyə malik olan

sahələr əhalinin ərzaq məhsullarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində mühüm rol oynadığından dünya əhalisinin sayının artması əslində kənd təsərrüfatında rəqabətqabiliyyəti prosesləri üçün kifayət qədər təhdid mənbəyi rolunu oynayır. BMT-nin məlumatına görə 2030-cu ilə qədər yer kürəsinin əhalisinin 8,6 milyard nəfərə, 2050-ci ilə qədər olan dövrdə isə 9,8 milyard nəfərə çatacağı gözlənilir. [2]

BMT-nin Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq Təşkilatının (FAO) məlumatına görə adambaşına əkin sahəsinin əhəmiyyətli dərəcədə azalacağı da proqnozlaşdırılır. Belə ki, 2050-ci ilə qədər əkin sahəsinin adambaşına həcmi 0,18 hektar olacağı proqnozlaşdırılır. [3]

Ümumiyyətlə, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyəti iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə kifayət qədər mürəkkəb səciyyə daşıdığından hazırki şəraitdə kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi baxımından çoxsaylı problemlər də mövcuddur. Bu proses xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin timsalında özünü daha çox büruzə verir. Beləliklə, kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyətinin problemlərinə aşağdakıları şamil etmək olar:

- kənd təsərrüfatında biznes mühitinin inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə kifayət qədər fərqli xarakter daşıması, daha doğrusu zəif şəkildə səciyyələnməsi;
- kənd təsərrüfatında modernləşmə səviyyəsinin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olması;
- kənd təsərrüfatı ilə emal müəssisələri arasında inteqrasiya münasibətlərində birincinin təsir gücünün nəzərəçarpacaq dərəcədə aşağı olması;
- kənd təsərrüfatında postsənaye cəmiyyətinin müvəffəqiyyətlərindən demək olar ki, əhəmiyyətli şəkildə istifadə olunmaması;
- kənd təsərrüfatında məhsulların istər keyfiyyət və istərsə də qiymət rəqabəti baxımından inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarında mövcud rəqabətə davam gətirmək iqtidarında olmaması;
- kənd təsərrüfatının risklərdən, iqlim şəraitinin doğulduğu risklərdən effektiv şəkildə sığortalanması;
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının sərəncamındakı torpaq sahələrinin kifayət qədər həcm baxımından az olması mahiyyət etibarilə növbəli əkin sisteminin və geniş təkrar istehsal prosesinin uğurla reallaşdırılmasına imkan verməməsi;
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının kredit resursları bazarının çıxış imkanlarının zəif olması və bir sıra hallarda kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının kredit götürməyə meylli olmaması, daha doğrusu psixoloji problemlərin mövcudluğu. Bu isə onunla daha çox bağlıdır ki, bank sektorunda faizlərin tərəddüdləri mahiyyət etibarilə əmtəə istehsalçılarının müflisləşməsinə gətirib çıxara bilər.

Məlum olduğu kimi, aqrar sahədə məhsulların ixrac edilməsi prinsip etibarilə dövlət büdcəsinə alternativ mənbələrdən gəlir daxil olmasını şərtləndirir. Odur ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının həcminin artırılması neft sektorundan əlavə ölkə

iqtisadiyyatına daha çox gəlir gətirilməsinə xidmət edə bilər. Prosesi mürəkkəbləşdirən situasiyalardan biri də ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin aşağı olması nəticə etibarilə kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracı həcminin azalmasına gətirib çıxarır. Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməməsi fonunda ölkəyə idxal edilən kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının həcminin artması da baş verir. Bu proses isə bütövlükdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından qlobal təhdidlərin gücünü daha da artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət tərəfindən kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının artırılması və sahənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Bu baxımdan xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, ölkə Prezidentinin 06 dekabr 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasinda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı ilə bağlı strateji yol xəritəsi" qəbul edilmiş və burada konkret hədəflər müəyyənləşdirilmişdir. [4]

Aqrar sahənin ixrac yönümlülüyünün yüksəldilməsi istiqamətində fikrimizcə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı:

- kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracını stimullaşdırmaq məqsədi ilə ixracın təşviqi ilə bağlı dərəcələrin artırılması;
- kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının həyata keçirilməsi, bununla bağlı əmtəə istehsalçılarına subsidiyaların verildiyi nəzərə alınaraq qeyd etmək lazımdır ki, emal müəssisələrində bu istiqamətdə tədbirlər həyata keçirilməmişdir. Fikrimizcə, emal müəssisələrinin də ixracın stimullaşdırılması məqsədi ilə zəruri iqtisadi vasitələrdən istifadə edilməlidir;
- kənd təsərrüfatı ilə emal müəssisələri arasında inteqrasiya münasibətlərinin təkmil xarakter daşıması ilə bağlı zəruri tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatında əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması istiqamətində zəruri institusional səylərin gücləndirilməsi;
- postsənaye cəmiyyətinin mühüm amili kimi rəqəmsal texnologiyalardan istifadə hesabına kənd təsərrüfatında modelləşmə prosesinin gücləndirilməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Портер, Майкл, Э. 160 Конкуренция.: Пер. с англ. М.: Издательский дом "Вильямс", 2005.-. 608 с.
2. https://www.un.org/development/desa/ru/news/population/world-population-prospects-2017.html
3. https://www.fao.org/3/I8429EN/i8429en.pdf
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasinda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı ilə bağlı strateji yol xəritəsi".

Bağırov Qəfər Müşfiq oğlu, doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: bagirov.qafar@hotmail.com

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ SU EHTİYATLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında torpaq resurslarından sonra növbəti rol oynayan ən mühüm amillərdən biri su ehtiyatları hesab olunur. Təsadüfi deyildir ki, dünya üzrə sudan istifadənin 70%-ə qədəri məhz kənd təsərrüfatının payına düşür. Torpaq resursları olmadan kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının həyata keçirilməsini təsəvvür etmək, demək olar ki, qeyri-mümkündür. Su resursları olmadıqda isə bütövlükdə kənd təsərrüfatında məhsul istehsalını, yalnız dəmyə əkinçilik şəraitində inkişaf etdirmək mümkündür və bundan əlavə heyvandarlıq məhsullarının istehsalını da əlavə etsək, kənd təsərrüfatının inkişafını təsəvvür etmək demək olar ki, absurd görünür. AMEA-nın Coğrafiya institutunun baş elmi işçisi, coğrafiya üzrə elmlər doktoru M.A.Abduyevin fikrincə, İAEƏ-də su ehtiyatları və onlardan yararlanmaq imkanları torpaqların azad olunmasına, su ehtiyatlarının idarə edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müəllifin fikrincə, Azərbaycanda su ehtiyatları orta hesabla 30 km^3-dir. Bunun 2/3 hissəsi, yəni 20 km^3-i tranzit axınının payına düşür, 10 km^3-i sərhədlərimiz daxilində formalaşır. Bu ərazilərimizin çaylar, göllər, o cümlədən yeraltı sulardan ibarət olan su ehtiyatları təxminən 780 mln. km^3 olaraq hesablanır. Bu isə yerli su ehtiyatlarımızın 20%-ə qədərini təşkil edir. Müəllif tamamilə haqlı olaraq hesab edir ki, işğal dövründə Azərbaycan Tərtərçay, Həkəriçay, Tərtərçayın qolu olan Lepçay, Tutqun çay, Xaçınçay və digər bu kimi böyük çayların su ehtiyatlarından məhrum olduğundan əkin sahələrinin suvarılmasında xüsusilə bitkilərin vegetasiya dövründə çətinliklər yaranırdı. Müəllifin fikrincə, Qarabağ iri çaplı vulkanik süxurların geniş yayıldığı ərazi olduğuna görə yeraltı sularla daha zəngindir və onlar nisbətən dağətəyi ərazilərdə səthə çıxaraq bulaq şəkilində çayları qidalandırır. Hidrokimyəvi xüsusiyyətləri kalsium hidrokarbonatlığına görə onların ümumi codluğu nisbətən aşağıdır və bu çayların suları Azərbaycanda, demək olar ki, ən keyfiyyətli sular hesab olunur. Bundan əlavə, həm də xüsusilə yuxarı hissələrində meyllilik və sululuq çox, axın sürəti böyük olduğundan bu çaylar hidroenerji ehtiyatları ilə zəngindir. Adıçəkilən çayların Azərbaycanın digər sahələrindəki suvarma sistemlərinə daxil olması, eyni zamanda ərazidəki Sərsəng, Suqovuşan, Ağdamkənd, Xaçınçay və s. su anbarları ekoloji bərpa proseslərinin sürətlənməsinə təkan verəcəkdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycanda müxtəlif bitkilər becərilir və onların suya tələbatı müxtəlif olmaqla bunlar mahiyyət etibarilə suvarma suyuna olan tələbatın həcminin artmasına gətirib çıxarır. Odur ki, İAEƏ-in zəngin su resurslarından istifadə edilməsi bütövlükdə İAEƏ-də kənd təsərrüfatının inkişafına əlverişli şərait yaratmaq iqtidarındadır. Mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında infrastrukturun inkişafı və eləcə də iqtisadi potensialın

hərəkətə gətirilməsi kənd təsərrüfatında məhsul istehsalın həcminin artırılması və emal sənayesi müəssisələrinin tikilməsi və digər bu kimi iqtisadi bərpa proseslərin reallaşdırılmasında məhz həmin ərazilərin mövcud çay suları əhəmiyyətli rola malik olacaqdır. Məsələnin maraqlı tərəflərindən biri də ondan ibarətdir ki, Qarabağdakı mövcud çay resursları əsasən təbii şəraitdə formalaşır. Ümumiyyətlə, mövcud su anbarlarını bütövlükdə tədqiqatda nəzərə almasaq, belə qənaətə gəlmək olar ki, Qarabağda aşağıdakı çaylar mövcuddur ki, həmin çaylar əsas etibarilə təbii şəraitdə inkişaf edir. Bu çaylara: Tərtərçay; Qarqarçay; İncəçay; Xaçınçay; Köndələnçay; Quruçay; Ata Kürçay; Həkəriçay; Zabuxçay; Oxucuçay; Bərgüşadçay aiddir.

Məlum olduğu kimi, kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının həyata keçirilməsi suvarma baxımından əsas etibarilə iki istiqamətdə reallaşdırılır. Bunlardan biri dəmyə əkinçilik, ikincisi isə suvarma şəbəkələrinin hesabına suvarılan torpaqlarda məhsul istehsalının həyata keçirilməsi hesab olunur. Dəmyə əkinçilik, bir qayda olaraq, mövcud şəraitlə kənd təsərrüfatı məsullarının su resurslarına olan tələbatının ödənilməsini nəzərdə tutur və əsas etibarilə yağış hesabına məhsuldarlığın təmin edilməsinə istiqamətlənir. Ümumiyyətlə, dəmyə əkinçiliyi suvarma əkinçiliyi ilə müqayisədə məhsuldarlığın aşağı olması ilə səciyyələnir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dəmyə əkinçiliyi hesabına kənd təsərrüfatında yüksək məhsuldarlığa malik olmaq mümkün deyildir. Eyni zamanda onu da əlavə etmək lazımdır ki, Qarabağda daimi məskunlaşacaq əhalinin məişət sularına olan ehtiyacının ödənilməsi və eləcə də içməli su resurslarına olan tələbatın ödənilməsi, kənd təsərrüfatının suvarma suyuna olan tələbatının ödənilməsi, emal sənayesi müəssisələrinin su resurslarına olan tələbatının ödənilməsi və eyni zamanda Qarabağda turizmin inkişaf etdirilməsi hesabına otelçilik təsərrüfatlarında su resurslarına olan tələbatının ödənilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edən məqamlardandır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı" Statistik məcmuə/2014 – yanvar.
2. Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsi: Tammətnli elektron materiallar məcmuəsi. - Bakı, 2005.
3. Əliyev B.H., Əliyev İ.N. «Azərbaycanda kənd təsərrüfatının bəzi problemləri və onların həlli yolları». Bakı, «Ziya-Nurlan», 2004, 572 s.
4. Quliyev E.A. "Aqrar iqtisadiyyat". Bakı, 2015. "Kooperasiya" nəşriyyatı, 320 s.
5. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M.: " Milli İqtisadiyyatın Dövlət Tənzimlənməsi". Bakı, 2007. 491s.
6. İbrahimov İ.H. "Aqrar sahənin iqtisadiyyatı". Bakı, 2016. 655 s.
7. İbrahimov İ.H. "Regionlarda sahibkarlığın inkişaf meylləri və xüsusiyyətləri". «Sada» nəşriyyat, Bakı, 2007. 296 səh.
8. İbrahimov İ.H. Kənd təsərrüfatının inkişafı və sahibkarlığın formalaşması problemləri Bakı, 2005. 360 səh.

Zəkizadə Seyidmahir Samir oğlu, doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: seyidmahir.1996@gmail.com

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD EDİLƏN ƏRAZİLƏRİNDƏ SƏRNİŞİN NƏQLİYYATI İNFRASTRUKTURUNUN YARADILMASI

Nəqliyyat sahəsinin əsas rolu genişlənməkdə olan tələbin təmin edilməsindən və ölkə tərəfindən formalaşdırılmaqda olan sosial-iqtisadi inkişaf islahatlarına əsasən uyğunluq prinsipləri ilə bərabər addımlamasıdır. Dəyişən şərtlər nəqliyyat sahəsinin daima irəli addımlaması üçün önəmli istiqamətlərin təyin edilməsini və bu sahənin inkişafı yönündə ölkə tərəfindən müəyyənləşdirilən əsas vəzifələrin reallaşdırılmasını zəruri edir. Nəqliyyat sisteminin inkişafı və fəaliyyətinin əsas məqsədi nəqliyyat - ilə yanaşı ölkə əhalisinin həyat tərzinin və eyni zamanda iqtisadiyyatının yüksəlişini dəstəkləməkdən ibarətdir. [1]

Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş Ağdam, Cəbrayıl, Laçın Zəngilan, Qubadlı, Füzuli, Kəlbəcər və Şuşa rayonlarında nəqliyyat infrastrukturunun yenidən qurulması, həm tikinti zamanı, həm də sonrakı illərdə bu rayonların yük və sərnişin daşımalarına olan ehtiyacın təmin edilməsi; bununla da avtomobil nəqliyyatı ilə göstərilən bütün xidmətlərin bərpası əsas prioritetlərdən biridir.

Ermənilərin işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə törətdikləri iyrənc əməllərin nümunələrinə nəqliyyat infrastrukturu sahəsində də şahid oluruq. Əhalinin ərazilərdə yenidən məskunlaşmasını təmin etmək üçün inşa edilməsi zəruri olan qəsəbələrə və kəndlərə, hər rayon üçün ilkin olaraq sərnişindaşıma fəaliyyəti göstərilməsi məqsədi ilə rayon mərkəzlərini böyük qəsəbələrlə və kəndlərlə əlaqələndirən, həmçinin, respublikanın paytaxtı Bakı şəhərini və digər böyük şəhərləri (Sumqayıt, Gəncə, Lənkəran, Mingəçevir, Bərdə, Tərtər və s.) həmin rayonların mərkəzləri ilə birləşdirən müntəzəm şəhərlərarası (rayonlararası) və rayondaxili (şəhərdaxili) sərnişindaşıma marşrutlarının təşkili ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafında əsas amillərdən biri olacaqdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə 22 avtonəqliyyat müəssisəsi (bu müəssisələrə məxsus qarajlar, idarə binaları, sexlər, qaraj avadanlıqları, qurğular), 10 avtovağzal və avtostansiya kompleksi, avtonəqliyyat müəssisələrinə məxsus Ağdamda 160, Laçında 70, Füzulidə 60, Cəbrayılda 15, Zəngilanda 40, Şuşada 90, Xocalıda 70, Qubadlıda 50, Xankəndidə 350, Kəlbəcərdə 70, Ağdərədə 30, Xocavənddə 10 ədəd, ümumilikdə 1015 ədəd nəqliyyat vasitəsi talan edilib, yararsız hala gətirilib. Məhv edilən nəqliyyat infrastrukturu və maddi-texniki bazanın dəyəri isə milyonlarla manat həcmində ölçülür. [3]

İşğaldan azad edilən ərazilərdə taksilər ilə sərnişin daşıması, avtobusla sərnişin daşınması və yük daşınması xidmətlərinin göstərilməsi üçün avtomobillərə xidmət etmək məqsədi ilə texniki qulluqların aparılması sahələri, təmir sexləri, avtoyuma məntəqələri, yanacaq doldurma məntəqələri, avtomobillərin istifadəyə yararlı vəziyyətdə saxlanılması üçün sexlər və parkinq sahələri olan avtonəqliyyat təsərrüfatının təşkil edilməsi vacib məsələdir. Bu zaman özəl sektor üçün böyük layihələrin idarə edilməsi və yeni investisiya imkanlarının yaranması məqsədi ilə nəzərdə tutulan işlər dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı layihələrinin tərkib hissəsi kimi reallaşdırılmalıdır. Bunun nəticəsi olaraq özəl sektorda bu sahə ilə əlaqədar təcrübələrin formalaşmasında geniş

inkişaf istiqamətləri formalaşacaq.

Bunun üçün bu sahəyə cavabdeh olan orqanlar tərəfindən təklif olunan yol infrastrukturunun standart tikinti və layihə sənədləri hazırlanmalıdır.

Öz doğma yurdlarına qayıtdıqdan sonra yerli əhali tərəfindən burada həyat yenidən canlanacaq, müntəzəm sərnişin marşrutlarının sayı sərnişin axınına uyğun təkmilləşdiriləcək və zərurət yarandıqda yenidən təşkil ediləcək.

Nəqliyyat sisteminin inkişafı üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dövlət proqramının tərtib edilməsi zəruri məsələdir. Bu məsələnin əsas məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

1. İqtisadiyyatin nəqliyyat xidmətlərinə olan tələbatının təmin edilməsi;
2. Dayaniqli formada nəqliyyat sisteminin yaradılması;
3. Müdafiə ehtiyaclarının təmin olunması;
4. Tranzit potensialının artırılması;
5. Nəqliyyat xərclərinin azaldılması vasitəsi ilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə yüksək inkişafın təmin olunması.

Beləliklə, tərtib edilməsi vacib olan dövlət proqramı aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsini təmin edəcəkdir:

– nəqliyyat xidmətləri bazarında rəqabət mühitinin sağlam şəkildə yaradılması, bununla yanaşı tarif sisteminin təkmilləşdirilməsi;

– sərhəd məntəqələri yaxınlığında yerləşən nəqliyyatların müasir tələblərə uyğun şəkildə yeniləşdirilməsinə aid layihələrin həyata keçirilməsi;

– nəqliyyat infrastrukturlarının müasir tələblərə uyğun həyata keçirilməsi;

– nəqliyyatın fəaliyyətinin səmərəliliyinin və eyni zamanda rəqabət qabiliyyətinin artırılması;

– İşğaldan azad edilmiş ərazilərə nəqliyyat vasitələrinin ayrılması;

– işğaldan azad edilmiş ərazilərdə metro xətlərinin və stansiyalarının tikilməsi.

Nəqliyyat sisteminin inkişafına aid dövlət proqramının maliyyələşdirilməsini təmin edən mənbələr aşağıdakılardan ibarətdir:

– dövlət büdcəsi;

– nəqliyyat sisteminə daxil edilən qurumların vəsaitləri;

– kreditlər;

– yerli və xarici sahibkarların investisiyaları.

Nəqliyyat infrastrukturuna özəl sahələrin investisiyasını cəlb etmək üçün önəmli tədbirlərin alınması vacibdir. Bu tədbirlərə [2, 84]:

1. İnvestisiya layihələrinin reallaşdırılması üçün kredit vəsaitlərindən istifadə imkanlarının artırılması;
2. Xarici və yerli investorların əhəmiyyətli layihələrinin maliyyələşdirilməsinə cəlb olunması üçün dövlət zəmanətinin verilməsi;
3. Xarici investorların iştirakı ilə bağlı kapital məqsədli layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün köməklik göstərilməsi.

İşğaldan azad edilən ərazilərdə taksilər ilə sərnişin daşıması, avtobusla sərnişin daşınması və yük daşınması xidmətlərinin göstərilməsi üçün avtomobillərə xidmət etmək məqsədi ilə qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi vacib məsələdir:

1. Texniki qulluqların aparılması sahələrinin təşkil edilməsi;
2. Təmir sexlərinin təşkil edilməsi;
3. Avtoyuma məntəqələrinin təşkil edilməsi;

4. Yanacaq doldurma məntəqələrinin təşkil edilməsi;

5. Avtomobillərin istifadəyə yararlı vəziyyətdə saxlanılması üçün sexlərin təşkil edilməsi;

6. Parkinq sahələri olan avtonəqliyyat təsərrüfatının təşkil edilməsi.

Nəqliyyat infrastrukturunun maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitlərin cəlb edilməsinin əsas istiqaməti dövlətin özəl sektorla əməkdaşlığıdır. Dövlətin əsas vəzifəsi dövlət-özəl tərəfdaşlığının digər formaları üçün normativ hüquqi bazanın işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi, habelə nəqliyyat sahəsində özəl sektor arasında əməkdaşlığın mühüm istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir. Ölkənin akademiya və universitetlərində təhsilin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, nəqliyyat-yol kompleksində çalışan mütəxəssis və menecerlərin ixtisasartırma kurslarının təşkili, multimodal və intermodal daşımaların idarə olunması üçün yeni kadrların təşkili də zəruri məsələdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. "Avtomobil yolları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu - 22.12.1999.
2. Əmrahov M.İ. Böyük İpək Yolu. Dərslik. Bakı. 2011, 84 səh.
3. https://sputnik.az/20201202/ishqaldan-azad-edilmish-erazilerde-sernishindashima-infrastrukturu-tamamile-mehv-edilib-resmi-425620159.html

Suleymanlı Sevda Məzahim qızı, doktorant
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Email: sevda_suleymanli@inbox.ru

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ MƏİŞƏT MALLARIN KEYFİYYƏTİNİN VƏ ONLARIN TİCARƏT SEKTORUNDA ƏSAS İNKİŞAF AMİLLƏRİ

Əhalinin pul gəlirlərinin dinamikası təhlil edilərkən pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin ümumi həcmi və onun strukturu, istehlak strukturunda keyfiyyət meyilləri aşkarlanır. Əhalinin gəlirləri ilə təklif olunan məişət mallarının kütləsi arasında lazımi proporsiyaların təmin edilməsi və onların keyfiyyətinin yüksəldilməsi problemi aktual olaraq qalır. Əhalinin real gəlirlərinin azalması, ərzaq istehlakının həcminin və çeşidinin ixtisar olması, eləcə də məişət əşyalarına çəkilən xərclərin azalmasına görə həmin məsələlərin hökumət tərəfindən müzakirəsi və müvafiq qərarların qəbulunu tələb edir. Eyni zamanda məişət mallarının qiymətlərinin səviyyəsi əhalinin alıcılıq qabiliyyətinə, pərakəndə ticarət dövriyyəsinə və onun strukturuna, hətta zəruri ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının istehlakına təsir göstərir.

Əhalinin sosial-demoqrafik tərkibi məişət malları ticarətinin inkişafına təsir edən mühüm amildir. Bu malların istehlakının həcmi və strukturu əhalinin tərkibindən asılıdır. Əhali sayı, o cümlədən şəhər və kənd əhalisinin nisbəti, iqtisadiyyatda məşğulluğun səviyyəsi məişət malların ticarətinin inkişafı, bu məhsulların müvafiq bazar seqmentində əmtəə ehtiyatlarının formalaşmasının müəyyənedici amilləridir.

Demoqrafik amillərin təsiri altında məişət məhsullarının bazarının inkişafı üzrə kompleks dövlət siyasəti formalaşır. Bu amillər ən çox ticarət xidmətlərinin forma və

üsullarının inkişafında özünü göstərir. Bütün fəaliyyət sahələrində gedən elmi-texniki tərəqqi məişətdə istifadə olunan istehlak mallarının istehsalı texnologiyasının təkmilləşdirilməsinə, çeşidinin genişlənməsinə, keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, həyata keçirilməsinin sürətləndirilməsinə və səmərəli istifadəsinə şərait yaradır. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri məişət mallarının ticarəti təcrübəsinə fəal şəkildə daxil edilir. Bu, ticarət obyektlərinin tipləşdirilməsi, onların texniki təchizatı, əmtəə dövriyyəsi texnologiyası, ticarət və informasiya xidmətləri, ticarət xidmətlərinin inkişafında və s. əhalinin istehlakının həcmi, strukturu və mədəniyyəti məişət mallarının istehsal həcminə və keyfiyyətinə, bu malların ticarətinin inkişaf səviyyəsinə təsir göstərir. İstehlak mədəniyyətininin səviyyəsini pərakəndə ticarət dövriyyəsinin strukturu və adambaşına düşən mal istehlakı göstəricisi əks edir. Istehlak mədəniyyəti eyni əhali sayı və bərabər gəlirlər olmağı ilə yanaşı, ayrı-ayrı bölgələr və əhali qrupları üzrə fərqlənə bilər. Çünki bu, təkcə əhalinin real gəlirlərinin həcmindən deyil, həm də istehlakçıların mənəvi və intellektual potensialından, həmçinin insanların öz istehlakını rasionallıq prinsipləri əsasında təşkil etmək bacarığından asılıdır [1].

Eyni zamanda qeyd edək ki, ticarətin inkişaf səviyyəsinə təsir edən mühüm amil təklif olunan və ticarətə daxil olan malların keyfiyyətidir. Bütün mallar dövlət standartlarında nəzərdə tutulmuş müəyyən norma və tələblərə uyğun olmalıdır. Ticarətin məqsədi təkcə məhsulun istehlakçıya təqdim edilməsinə ciddi nəzarət etmək deyil, həm də malların lazımi keyfiyyət parametrlərinə cavab verməsi üçün onların keyfiyyətinə nəzarət etməkdir. Bizim nəzərdən keçirdiyimiz bütün amillər bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birindən asılıdır [3,4].

Ticarətin inkişafına təsir edən amillərin bir qrupuna ticarəti təsərrüfat subyektlərinin konkret fəaliyyət növü kimi xarakterizə edən amillər daxildir. Onlar ticarətin daxili mahiyyətindən, istehlak bazarında ticarət fəaliyyətinin vəzifələrinin məzmunundan yaranır və onun funksiyaları, orada baş verən proseslər, o cümlədən ticarət və texnoloji əməliyyatların xarakteri və əməyin spesifik xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir [2].

Fikrimizcə, ölkəmizdə məişət məhsullarının istehsalının inkişafını təşkil etmək məqsədilə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə uzunmüddətli faizsiz kreditlərə əsaslanan əlverişli maliyyə dəstəyinin verilməsi zəruridir. Bu prinsipin tətbiqi, istehsal bölmələrində geniş çeşiddə məişət mallarının buraxılışına əlverişli mühit yaradacaq və daxili bazarın idxaldan asılılığını azaldacaq. Öz növbəsində, zənnimizcə, elmtutumlu sənayenin subyekti - məişət mallarının istehsalının - təşkilinə təsir edən birbaşa yerli və xarici investisiyalar ölkəmizdə bu malların istehsalını artırmağa qadirdir.

Qeyd edək ki, hazırda ölkəmizə qoyulan investisiyalara uyğun olaraq sənayedə məişət məhsullarının istehsalı iki istiqamətdə həyata keçirilir:

– əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış və yenidən istehsal olunan məhsullar;

– az yenilənmiş məhsullar.

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarətin məişət məhsulları bazarının formalaşmasına və inkişafına təsiri birbaşa və dolayı yolla baş verir. Birbaşa təsir idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi ilə bağlıdırsa, dolayı təsir fərqli olur. Xarici ticarətin və iqtisadi əlaqələrin dolayı təsiri, fikrimizcə, aşağıdakı istiqamətlərdən ibarətdir:

- bazarın məişət mallarına olan tələbatını daha yaxşı ödəmək üçün yeni imkanların yaradılması;

- ölkədə bazar tələbatından artıq istehsal olunan və beynəlxalq standartlara cavab verən məişət mallarının beynəlxalq bazara çıxarılması yollarının axtarışı;

- milli bazarın genişlənməsi nəticəsində məişət mallarının qiymətlərinin aşağı salınması imkanı.

Fikrimizcə, məişət məhsullarının satışı üzrə ticarət müəssisələrinin işinin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi probleminin həlli daha çox idarəetmənin səmərəliliyindən asılıdır. Məhz burada daha yüksək iqtisadi və sosial nəticələrin əldə edilməsi, əhaliyə ticarət xidmətinin yaxşılaşdırılması üçün geniş imkanlar yaradılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əhmədov N.X. Azərbaycanda ticarət-iqtisadi əlaqələrin inkişafı və istehlak bazarının formalaşması. Bakı, 2005. - 81 s.

2. Quliyev E.A. Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı. Bakı, 2015 - s.319.

3. Идрисова В.В., Литвинова Ю.О. Торговля добавленной стоимостью: эмпирический анализ. Российский внешнеэкономический вестник, 2016, № 8, с. 49-66.

4. Спартак А.Н., Воронова Т.А. Среднесрочные и долгосрочные тенденции в развитии мировой экономики. Международная торговля и торговая политика. 2019, № 4 , с.5-30.

Əliyev İlkin Rafael oğlu, doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ilkin_aliyev@mail.ru

İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARI AUDİTİ, ONUN YARANMASI VƏ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

İnformasiya texnologiyaları auditi təşkilatın informasiya texnologiyaları infrastrukturunun, siyasətinin və əməliyyatların yoxlanılıb qiymətləndirilməsidir.

İnformasiya texnologiyaları auditorlarının əsas məqsədi müəssisə və təşkilatlarda mövcud qanunvericiliyə nə dərəcədə riayət olunduğunu, biznesin ümumi məqsədəuyğunluq səviyyəsini, və daimi baş verə biləcək İT risklərinin öncədən aşkarlanıb müvafiq strukturların məlumatlandırılmasıdır. Müasir dövrümüzdə İT auditləri təşkilatlarda təkcə fiziki nəzarəti deyil, həm də informasiya təhlükəsizliyini əhatə edir, ümumi biznes və maliyyə nəzarətini həyata keçirir.

Auditin yaranması və müasir bazar iqtisadiyyatındakı rolu.

Audit latınca "audirie", ingilis dilində tərcümədə isə audit (eşitmək, anlamaq, araşdırmaq) sözündən olmuşdur. Bizim dildə mənası isə bir işin qaydalara uyğunluğunu yoxlamaq, təftiş etmək deməkdir. Daxili audit fəaliyyət göstərən hər hansı bir şirkətin və ya təşkilatın fəaliyyətinə nəzarət etməkdən, yoxlamaqdan ibarət bir mexanizmdir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı günü-gündən inkişaf etdikcə, iqtisadiyyat rəqəmsallaşdıqca auditin predmetində də bir sıra dəyişikliklər olmuş, auditin əhatə dairəsi də olduqca genişlənmişdir. Belə ki, son 30 ildə iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması, ticarət və

xidmət sektorlarının olduqca yüksək sürətlə irəliləməsi müəssisə və təşkilatlarda uçot işinin rəqəmsallaşması, sənəd dövriyyəsinin elektronlaşmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, dünya ölkələrində olduğu kimi, ölkəmizdə fəaliyyət göstərən əksər şirkətlərdə uçot və maliyyə işlərinin 95 faizi sənədlər üzərində deyil, kompüterlərdə, bulud texnologiyalarında həyata keçirilir. Rəqəmsallaşmanın, internetə çıxışın son 30 ildə təkcə özəl sektoru deyil, dövlət idarə və təşkilatlarının da fəaliyyətlərində ciddi dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Müəyyən dövlət ödənişlərində, vergi nəzarətində sosial və ictimai sorğuların keçirilməsində rəqəmsallaşma və internetə çıxış olduqca böyük önəm kəsb etmişdir. Lakin bütün bu rəqəmsallaşma internetdə çıxış şəffaflığının təmin edilməsi məqsədi ilə aparılan audit və təftişin də işini müəyyən qədər çətinləşdirmişdir. Məhz bu rəqəmsallaşma, sənəd dövriyyəsinin və maliyyə hesabatlarının elektronlaşdırılması auditin yeni növü olan informasiya texnologiyaları auditinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

İnformasiya texnologiyaları, auditin yaranması və inkişafı.

Müasir şirkət və təşkilatlarda əməliyyatlar getdikcə daha çox elektoronlaş-dırıldığından, informasiya ilə əlaqəli nəzarət və proseslərin işlənməsinə nəzarəti məhz İT auditorlar həyata keçirirlər. İT auditorların əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

– şirkət məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin edən sistemli proseslərin qiymətləndirilməsi;

– şirkətlərin informasiya aktivləri üçün mövcud olan risklərin minimuma endirilməsi üçün müxtəlif təkliflərin irəli sürülməsi;

– informasiya sistemlərində proseslərin mövcud qanunlara, daxili qərarlara və standartlara uyğunluğunu yoxlamaq;

– şirkətlərdə İT bölmələri arasında mövcud kommunikasiya vəziyyətinin öyrənilməsi.

İT auditinin bir sıra növləri vardır ki, bu növlərə əsasən aşağıdakı 5 növü adi etmək olar:

– sistemlər və tətbiqləri-Müəssisə və təşkilatların fəaliyyətindəki əsas sistemlərin və tətbiqlərin nə qədər etibarlı və səmərəli olmasını yoxlamaq və bu etibarlılıq haqqında aidiyyəti orqanlara (şirkət daxili rəhbərliyə) məlumat vermək;

– informasiya emal vasitələri - Bütün proseslərin düzgün işlədiyini yoxlamaq;

– sistemlərin inkişafı - İnkişafda olan sistemlərin təşkilatın standartlarına uyğun olaraq yığıldığını təsdiqləmək;

– İT və müəssisə arxitekturasının idarə edilməsi-İT menecerlərinin strukturlaşdırılması və səmərəli şəkildə işləyib-işləmədiyini yoxlamaq;

– telekommunikasiya - müəssisə və təşkilatlarda şəbəkə ilə bağlı İT təhlükəsizlik məsələlərini araşdırır.

Bütün bunlara nəzər yetirdiyimiz zaman mövcud rəqəmsallaşan iqtisadiyyat şəraitində hər bir müəssisə və təşkilatın daxili auditi qədər, İT auditə də ehtiyacı olduğunu görə bilərik və bu tələb hər gün daha da artmaqdadır. Bütün bu kimi ehtiyacların yaranmasının əsas səbəblərindən biri də gündəlik kibertəhlükəsizlik hallarının daha da geniş vüsət alması olmuşdur.

Dünya ölkələrinin milyardlıq şirkətlərinin son bir neçə ildəki fəaliyyətində nəzər yetirdiyimiz zaman bir sıra iri şirkətlərin məhz İT audit işinin düzgün təşkil edilməməsi səbəbindən milyonlarla dollar vəsait itirdikərini görə bilərik. “Ernest and young”

şirkətinin 2019-cu ildə bir sıra şirkətlər arasında apardığı araşdırmadan da məlum olmuşdur ki, İT audit işinin düzgün qurulmaması səbəbindən ABŞ şirkətlərin dəyən ziyanın miqdarı 15-28 milyon dollar həcmində olmuşdur [3].

Müasir bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmək, uğur əldə etmək istəyən hər bir təşkilatı texnoloji yenilikləri təqib etməyə, rəqəmsallaşmağa stimullaşdırır. İnkişaf etmək istəyən hər bir təşkilat, sözsüz ki, informasiya texnologiyalarına sərmayə qoymalıdır. Lakin informasiya texnologiyalarının təşkilatlarda geniş tətbiqi, uçotun internet və proqram təminatı üzərindən aparılması bu proseslərə nəzarəti də müəyyən qədər çətinləşdirmişdir. Bu nəzarəti isə həyata keçirmək məhz İT auditinin əsas vəzifəsidir. İT auditlərin nəzarət etməli olduğu sahələrdən biri də müəssisə və təşkilatlarda sistem istifadəçilərinin səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Belə ki, mövcud şəraitdə İT auditi sistemə giriş icazəsi olan hər bir istifadəçini hansi məlumatları (dataları) əldə etdiyini, nə məqsədlə emal etdiyini daim nəzarətdə saxlamalıdır və bunun üzərində daimi olaraq monitorinqi həyata keçirməlidir [4].

İT auditorlar tərəfindən işin gedişində qarşılaşdığımız hər hansı bir risk zamanı qarşısında əsas 4 sual çıxır. Bu suallar aşağıdakılardır:

1) Bu xəta burda ola bilərmi?
2) Necə?
3) Bu riski aşkarlamaq üçün mövcud təhlükəsizlik tədbirləri bizə kifayət edirmi?
4) Bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması tədbirlərini necə inkişaf etdirə bilərik?

Bu suallar müasir dövrümüzdə audit fəaliyyətinin əsas məqsədinin təkcə hər hansı bir nöqsanın aşkarlanmasından ibarət deyil, eyni zamanda baş vermiş nöqsanların yaranması üçün sistemdə olan boşluqlar, bu çatışmazlıqların aradan qaldırılması yollarının da təklif edilməsini özündə əks etdirir.

Müəssisə və təşkilatlarda İT təhlükəsizliyi səbəbindən dəymiş zərərlərin azaldılması məqsədi ilə görülmüş tədbirlərin illər üzrə nisbət qrafiki aşağıda əks olunmuşdur.

Qrafik №1.

İT auditinin qarşılaşdığı təhdidlərinin növləri

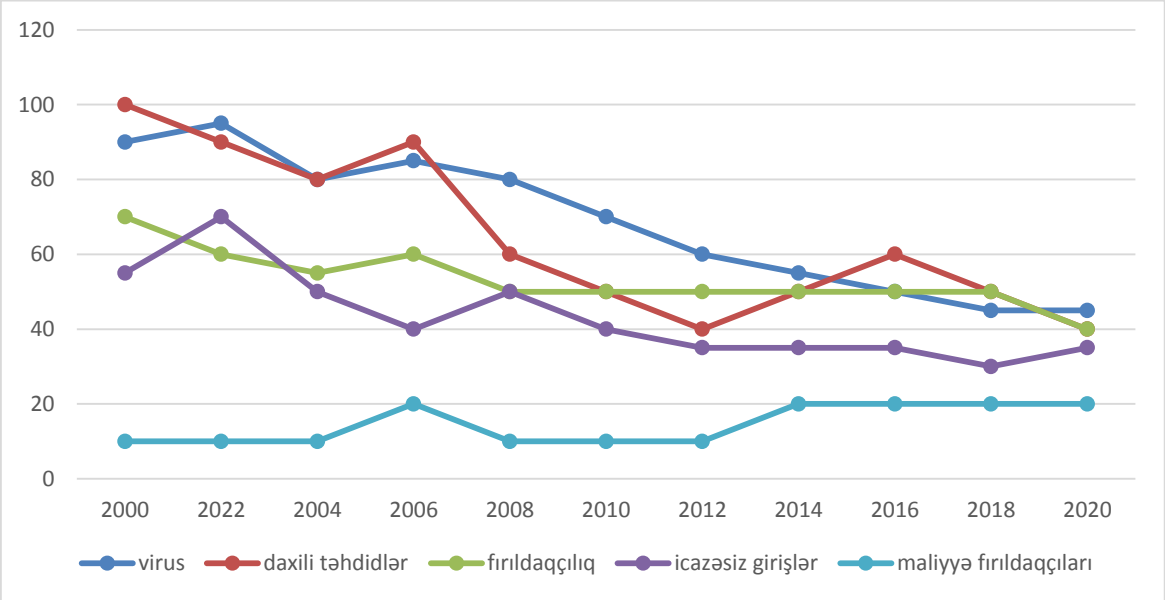

İnformasiya texnologiyaları auditinin tənzimlənməsi məqsədi ilə bir sıra audit standartları mövcuddur. Bunlardan bəziləri aşağıdakılardır:

ISO 27000 informasiya təhlükəsizliyi məsələləri üçündür [3].

ISO 27001, oktyabr 2005-ci ildə nəşr olunmuşdur, yaradılma məqsədi "İnformasiya Təhlükəsizliyi İdarəetmə Sisteminin yaradılması və həyata keçirilməsi, əməliyyatı, monitorinqi, saxlanması və yaxşılaşdırılması üçün bir model təmin etməkdir".

ISO 27002, İSO 17799 standartının yenidən adlandırılmasıdır, "Yaradılmış təlimatlar və təşkilat daxilində informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi, həyata keçirilməsi, saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün ümumi prinsiplərdir."

ISO 27003 hələ təklif mərhələsindədir, məqsədi İnformasiya Təhlükəsizliyi İdarəetmə Sisteminin həyata keçirilməsində rəhbərlik və köməklik etməkdən ibarətdir.

ISO 27005 informasiya təhlükəsizliyi risklərinin idarə edilməsi standartıdır.

ISO 27006 rəsmi adı ilə "İnformasiya texnologiyaları - Təhlükəsizlik metodları. Informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi sistemlərinin auditi və sertifikatlaşdırılmasını təmin edən təşkilatlar üçün tələblər"

Yuxarıda göstərilmiş standartlar arasında ən çox tanınan iki standartdır: İSO 27001 və İSO 27002. Digər ISO 17021, BS7799-3, ISO 24760, ISO 13335 və BS25999 kimi standartlarda bu standartlarla yaxından əlaqəlidir.

Qloballaşdan bazar iqtisadiyyatı, rəqəmsallaşan maliyyə sistemləri müəssisə və təşkilatlarda da maliyyə nəzarəti işinin daha da təkmilləşdirilməsini zəruri etmişdir. İnformasiya texnologiyaları auditinin son 10 ildəki ölkəmizdəki inkişaf dinamikasına nəzər yetirdiyimiz zaman bir sıra ölkələrə nisbətən bizim ölkədə bu inkişafın asta getdiyini görə bilərik. Lakin bu inkişaf tempinin sürətləndirilməsi üçün ölkəmizdə də bir sıra addımlar atılmalıdır. İT auditinin işinin tənzimlənməsi məqsədi ilə qanunvericilikdəki boşluqlar aradan qaldırılmalıdır. Bu sahədə inkişaf etmiş bir sıra ölkələrin (Yaponiya, Koreya, ABŞ, Kanada, Almaniya) təcrübələri öyrənilməli və ölkəmizdə də tətbiq olunmalıdır. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən iri müəssisə və təşkilatlarda İT auditinin tənzimlənməsi istiqamətində tapşırıqlar verilməlidir. İT auditinin ölkəmizdə də geniş tətbiq olunması istiamətində bir sıra stimullaşdırıcı addımlar atılmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Apata J., The Essence of Information System Security and Audit. Retrieved January, 2013.
2. Ernest and Young şirkətinin aparıdığı araşdırma, 2015.
3. ISO, The ISO 27000 Directory, 2010, Retrieved, 2011.
4. Yunisov Tural - Kompüter sistemlərində informasiya təhlükəsizliyi auditinin aparılması üsulları.
5. Örənay H., 2005.

Məmmədli Aynur Həsən qızı, doktorant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Email: mammadli-2012@mail.ru

RƏQƏMSAL MALİYYƏ XİDMƏTLƏRİNİN İNKİŞAFININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Maliyyə institutlarında maliyyə inklüzivliyinin təhlil olunması hazırki vaxtda çox önəmlidir. Bu hər şeydən əvvəl müştəri məmnuniyyətinin təmin olunmasına yönəldilib. Həmçinin maliyyə institutlarında tənzimləmə və nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi bu sektora inamı yüksəldir. Maliyyə institutlarının maliyyə inklüzivliyinin təmin edilməsinin əsas hədəflərindən biri maliyyə sisteminə olan inamı yüksəltməkdir. Müasir dövrdə maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün zəruri şərtlərdən biri də koordinasiyanın düzgün təşkil olunması və maliyyə xidmətlərindən istifadənin asanlaşdırılmasıdır.

Maliyyə inklüzivliyinin təmin edilməsinin əsas hədəflərindən biri maliyyə sabitliyinin qorunmasıdır. Maliyyə institutlarında maliyyə sabitliyinə nail olmaq müasir dövrdə maliyyə sistemində dayanıqlılığın qorunması üçün zəruridir. Maliyyə sistemində prudensial tənzimləmə və nəzarətin güclənməsi maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Maliyyə xidmətlərinə əlçatanlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi maliyyə sferasına, əsasən bank sektoruna etimadın artmasına mühüm təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə inklüzivliyinin təmin edilməsində əsas istiqamət burada tətbiqi zəruri olan inkişaf modelinin qurulması və bunun üçün aşağıdakı kompleks tədbirlərin görülməsidir:

1. Maliyyə inklüzivliyinin təminatı üçün maliyyə sistemi infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi;
2. Maliyyə sisteminin inkişaf potensialının artırılması;
3. Maliyyə sistemində güclü, dinamik institutların formalaşdırılması;
4. Risklərin idarə edilməsinin keyfiyyətini artırmaq;
5. Maliyyə sistemində tənzimlənmənin gücləndirilməsi.

Hazırki dövrdə iqtisadi mühitdə risklərin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsini zəruri edən əsas faktor maliyyə institutlarında risklərə həssaslığın artması ilə əlaqədardır. Maliyyə institutlarında rəqəmsal transformasiyanı stimullaşdıran sağlam risk idarəetməsinin yaradılması, yeni nəzarət üsulları və tənzimlənmə formalarının qurulması üçün strateji hədəflərin müəyyən edilməsi maliyyə inklüzivliyinin təminatı üçün zəruridir. Maliyyə institutlarında maliyyə xidmətləri istehlakçılarının maliyyə savadlılığının artırılması, həmçinin maliyyə mütəxəssislərinin bilik və bacarıqlarının yüksəldilməsi, dayanıqlı, effektiv, sağlam maliyyə sisteminin formalaşdırılması müasir dövrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün bir sıra strateji hədəflər müəyyən edilməlidir, məsələn, maliyyə mütəxəssislərinin savadlılığının artırılması, dünya iqtisadiyyatındakı informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və onun respublikaya transfermasiyasının stimullaşdırılması bunlara misal ola bilər. Maliyyə inklüzivliyinin müasir dövrdə təmin olunmasının üsulları kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1. Maliyyə institutlarında əməliyyat modellərinin təkmilləşdirilməsi;
2. Maliyyə xidmətlərinin rəqəmsallaşması;

3. Maliyyə institutlarında prudensial tənzimləmə və nəzarətin artırılması;
4. Maliyyə sistemində yeni bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməsi;
5. Maliyyə subyektlərinin davranış modellərinin dəyişməsi;
6. Maliyyə sistemində daxili və xarici şoklara qarşı dayanıqlılığın təmin olunması;
7. Alternativ bankçılığın genişlənməsi.

Maliyyə inklüzivliyinin təmin edilməsində əsas zərurət maliyyə sabitliyinin qorunmasıdır. Maliyyə sabitliyinə mənfi təsir edən amillərdən biri də maliyyə bazarlarında emitentlərin və investor aktivliyinin məhdud olmasıdır. Qiymətli kağızlar bazarına neqativ təsir göstərən amillərdən biri məlumat çatışmazlığı, ənənəvi təksahiblik düşüncəsi, maliyyə alətləri, investorların kapital bazarı, potensial emitentlər barədə informasiyanın azlığıdır. Bu amillər iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının qeyri-səmərəli bölüşdürülməsinə səbəb olur. Belə məhdudlaşdırıcı amillərin aradan götürülməsi, bazar iştirakçıları üçün əlverişli mühitin yaradılması, pul və kapital bazarlarının inkişafı zəruridir.

Maliyyə sabitliyinə nail olmaqda likvidlik və kapitallaşma üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Mövcud dövrdə problemli bankların restrukturizasiyası tədbirlərinin tamamlanmaması, səhmdarların banklara əlavə kapital yerləşdirmək marağının azalması, institutsional və hüquqi mexanizmlərin formalaşdırılmasında gecikmələrin müşahidə olunması makroiqtisadi mühitdə mənfi meyllərin davam etməsinin nəticəsi olaraq problemli bankların sayının artması və bu da nəzərdə tutulan məqsədlərə nail olmaqda çətinliklərin yaranmasına səbəb olur.

Milli valyutanın devalvasiyasından sonra banklarda qeyri-işlək aktivlərin həcmi artmışdır. Bu səbəbdən qeyri-işlək aktivlərin restrukturizasiyasına ehtiyac vardır. Qeyri-işlək kreditlərin həcminin artması kredit portfelinin keyfiyyətinin pisləşməsi meyllərinin davam edəcəyini göstərir. Belə ki bankların qeyri-işlək aktivlərlə iş prosedurunun düzgün təşkil olunmaması, kredit risklərinin ötürülməsi alətlərindən doğru istifadə olunmaması bankların böyük itkilərlə üzləşməsinə səbəb olur. Bank sektorunda maliyyə sabitliyinin təmin olunması üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi zəruridir:

1. Kredit və likvidlik risklərinin birgə təhlil olunması;
2. kreditlərin risk modelinin təkmilləşdirilməsi;
3. Bank sisteminin kapitallaşmasında likvidliyin təmin olunması;
4. Maliyyə sisteminin inklüzivliyinin gücləndirilməsi.

Sığorta təşkilatlarının ümumi iqtisadi inkişafa və maliyyə sektoruna təsiri minimum səviyyədədir. Belə ki sığorta haqlarının ÜDM-ə nisbətinin aşağı səviyyədə olmasının səbəblərindən biri sığorta təşkilatlarının risklər haqqında tam məlumatlı olmamasıdır. Bu da sığorta təşkilatlarını yeni məhsul növlərini hazırlamaqda maraqlı etmir. Həmçinin müəyyən sığorta məhsullarına əlçatanlıq səviyyəsinin aşağı olması sığorta təşkilatlarında sığortalanma səviyyəsinin zəif olmasının səbəbidir. Sığorta təşkilatlarında maliyyə inklüzivliyinin təmin etdirilməsi üçün aşağıdakı zəruri tədbirlər görülməlidir:

1. Sığorta bazarının genişlənməsi;
2. Sığorta təminatı almayan əhali hissəsinin sığorta məhsulları ilə əhatə olunması;
3. Maliyyə xidmətlərinə çıxışın artırılması.

Maliyyə institutlarının sağlamlaşdırılmasında daha effektiv alətlərdən istifadə məqsədəuyğundur. Bu maliyyə institutlarının restrukturizasiyası prosesində dövlət vəsaitlərindən istifadəni minimuma çatdırır. Maliyyə sektoruna nəzarətin təşkilində riskəsaslı yanaşma prinsipləri daha çox müşahidə olunur. Riskəsaslı yanaşma prinsiplərinin tətbiqi zamanı nəzarət orqanları tərəfindən maliyyə institutlarının strategiyaları daha dəqiq təhlil olunur ki, bu da preventiv tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zəruridir. Eyni zamanda banklar üzərində tənzimləmə mexanizmlərinin güclənməsi onların ma-liyyə bazarlarının digər iştirakçıları ilə müqayisədə rəqabətqabiliyyətliliyini azaldır. Bu da alternativ bankçılığın cəlbediciliyini artırır.

Maliyyə sektorunda müştəri sayının artırılması üçün rəqabət gedir. Müasir müştərilərin yeni tələbləri var. Ona görə də elektron xidmət sistemlərinin inkişaf etdiyi banklarda daha geniş müştəri kütləsinə rast gəlinir. Maliyyə sektorunun şüurlu şəkildə inkişaf etdirilməsinin əsasında onlayn bank modelinin qurulması dayanır. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən kredit və sığorta təşkilatlarına dəstək mexanizmi elektron hökumətin alt sistemi olan "ASAN Finans"dır. Bu təşkilatların xidmət sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün "ASAN Finans" sayəsində müştərilər öz vaxtına, maliyyə qurumları isə öz resurslarına qənaət edə bilirlər.

"ASAN Finance" ASAN xidmət sistemi sayəsində vətəndaşların ciddi konfidensiallıq kəsb etməyən məlumatlarını toplayır. Müəyyən bankla razılaşma yaradılır və məlumatların inteqrasiyası pəncərəsi açılır. Belə ki, "ASAN Finance"in məlumat bazası da artıq müştərinin iş fəaliyyəti, gəliri və digər məlumatları vardır. Bunun sayəsində kredit almaq istəyən müştərinin ödəməqabiliyyəti daha rahat ölçülür. Hadisələrin rahatlığı müştərilərin bankdan məmnun qalmasına gətirib çıxarır.

Nəzərə alsaq ki, gələcəyin qarantı sayılan stabil texnoloji tərəqqi bir yerdə dayanmır. Ona görə texnoloji yeniliklərin maliyyə sektorunda tətbiqi zəruridir. MDB ölkələri arasında maliyyə sektorunda rəqəmsal həllərə dair bəzi tələblər var. Bəzi maliyyə təşkilatları bu tələbləri yerinə yetirir, digərləri isə yenilikləri tətbiq etməkdə maraqlı deyil. İkinci qrup təşkilatlar standart olaraq vətəndaşa onlayn və operativ şəkildə hesabına baxmaq, pul köçürmək kimi əməliyyatları təqdim edir. Lakin bu xidmətlər köhnəlmiş sayılır. Mobil bankinq modelinin hər iki tərəfinə nəzər yetirsək deyə bilərik ki, maliyyə təşkilatları üçün vətəndaşlara yeni xidmətlər təqdim etməklə bərabər öz işçilərinə də bu xidmətdən yararlanaraq daha çox əməliyyatı yerinə yetirməyə dəstək vermək lazımdır. Buna görə də gələcəkdə mobil bankçılıq sadə konfiqurasiyalı proqram deyil, mürəkkəb əməliyyatların reallaşdırıldığı sistem olacaq. Mobil bankçılıq sistemində tətbiqi zəruri olan yenilikləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Maliyyə vəziyyətinin yoxlanması xidməti. Şirkətin və ya şəxsin maliyyə imkanları digər tərəfə müəyyən dərəcədə konfidensiallığın qorunması şərti ilə yönləndirilir. Bütün kredit əməliyyatlarını, pul köçürmələrində məsləhət sistemi və bankın reklam xarakterli məlumatlarını vətəndaşa göndərməsi vətəndaşın seçim imkanını və bankın gəlir qazanma imkanlarını artıraraq ortaq məqsədə qulluq edir.

2. Ekvayrinq. Bu prosedur sayəsində bank kartının və ya mobil tətbiq vasitəsilə aparılan əməliyyatların kontragentlərinin sayı artırılır. Yəni əməkdaşlıq edilən şirkətlərin, müəssisələrin sayı artırılır, ortaq məlumat bazası qurulur.

3. QR-kod vasitəsilə ödəniş. Bunun sayəsində kart nömrəsini yazmağa və ya xidməti siyahıdan seçməyə ehtiyac qalmır. Texnologiyanın effektiv işləməsi üçün isə əsas amil hesab edilən ölkədaxili texnoloji inteqrasiya yüksək səviyyədə olmalıdır.

4. Vergi ödənişi. Mobil tətbiqdə vergini və digər məlumatları tapmağa və vergilərin buradan ödənilməsinə imkan yaradacaq.

5. Hesabın onlayn yaradılması. Yəni banka getmədən hüquqi şəxs yeni hesab yarada bilər. Bir sıra məhdudiyyətlərə baxmayaraq bu texnologiyanın tətbiqi Azərbaycanda da bankçılıq sferasında əlçatanlığı artıracaq.

6. Parol və digər məlumatlar olmadan şəxsi kabinetə giriş. Konfidensiallıq cəhətdən çətin sayılan bu transformasiyaya ehtiyac var.

7. Onlayn qeydiyyat. Bankçılıqda irəli sürülən təkliflər sırasında proqramlaşdırmada qeydiyyat bölməsində hüquqi şəxslərin qeydiyyatı, valyuta məzənnəsi, bankla əlaqə kimi xidmətlərin əlavə edilməsi məqsədəuyğundur.

8. Elektron kredit və ya debet kartın hazırlanması. Prosesin sürətləndirilməsi məsələsində vətəndaşın məlumatlarının əvvəlcədən yığılması şərtdir. Bunun üçün isə dövlət strukturlarından biri hesab edilən "ASAN" platforması ilə inteqrasiya vacibdir.

9. Gəlir və xərclərin analitikası. Biznes analitika həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərin bir proqram üzərindən xərclərini və gəlirlərini araşdırmağa, xərclər zamanı alternativləri görməyə imkan yaradır. Bunun üçün isə daha çox və yenilənən məlumat bazalı süni zəkaya ehtiyac var.

Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzinin təklif etdiyi həllər sayəsində maliyyə sektorunda rəqəmsallaşma prosesini bir neçə dəfə sürətləndirmək olar. Amma Dövlət-maliyyə-texnologiya birliyinin sürətli inteqrasiyasının qarşısında qanunvericilikdən qaynaqlanan sərhədlər də var. Misal üçün müştərinin fiziki identifikasiyası olmadan bəzi maliyyə xidmətlərinin məsafədən həyata keçirilməsi qanunla qadağandır. Buradan daha bir xətt texnologiyaya, daha doğrusu kibertəhlükəsizliyə istiqamətlənir. Realist düşüncə ilə yanaşsaq, hazırki vəziyyətdə maliyyə, xüsusən bank sektorunda təməl dəyişikliklər etmək çox çətindir. Bu çətinliyin aradan qaldırılması üçün bütün real və potensial müştərilərin identifikasiyasına ehtiyac var. Başqa dillə desək bizə elə bir məlumat bazası lazımdır ki, burada Azərbaycanın bütün vətəndaşları qeydə alınsın və elə texnoloji həllərə ehtiyac var ki, kənardan müdaxilə ehtimalı sıfıra endirilsin. Bundan sonra onlayn bank məhvumu, elektron platformaların sürətli inkişafı özünü daha qabarıq şəkildə göstərəcək. Maliyyə sektorunda rəqəmsal həllərin inkişafına nəzər salsaq aşağıdakı nüansları görə bilərik:

- maliyyə sektorunun tərkibinə daxil bankçılıqda ehtiyac duyulan əsas meyarlar ictimaiyyətin maliyyə savaldılığı, bankların sağlam rəqabəti və "gələcək texnologi-yalarla gələcək" ideyasının tam başa düşülməsidir;

- siğorta sahəsində ictimaiyyətə yeni xidmətlərin təklif edilməsi ilə paralel bu sahənin populyarlaşması üçün KİV-in müasir mexanizmlərindən istifadə edilməlidir;

- texnoloji inkişaf sayəsində vətəndaşlara xidmətin sürətləndirilməsi və keyfiyyətin artırılması üçün ən vacib olan məsələlər, dövlət qurumlarının və özəl təşkilatların

yeni nəsil şəbəkə texnologiyalarının imkanlarını, əşyaların interneti və süni zəka sistemlərini, elektron xidmət göstərən mərkəzlərin həllərini öz fəaliyyətinə qoşmaqdır;

- hökumət sistemlərinin elektronlaşdırılması üçün ən vacib meyarlar dövlət xətti ilə elektron sistemlərin inkişaf etdirilməsi üzrə ixtisaslaşan müəssisələrə investisiya yatırımları, təhsil sahəsində maliyyə və texnologiya ilə əlaqəli fənlərin prioritetinin artırılması, təşkilatlar arasında təbii və mütləq şəkildə sağlam rəqabət formalaşdırmaq, xarici təcrübənin aktiv və rasional mənimsənilməsi, qanunvericilikdə texnoloji meyarları və bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin müraciətlərini, təkliflərini nəzərə alaraq biznes-planların qurulmasıdır.

Özəl kredit bürolarının yaradılmasını təşviq etmək məqsədilə maraqlı tərəflərlə mütəmadi görüşlər keçirilmiş, potensial imkanlar müzakirə edilmiş və nəticədə özəl kredit bürosu yaradılmışdır. Hər bir bankda risk idarəetməsinin beynəlxalq standartlara, o cümlədən Bazel II və Bazel III prinsiplərinə uyğunluğu qiymətləndirilmişdir. Sistem əhəmiyyətli banklar üzrə fərqli tənzimləmə mexanizmlərinin tətbiq edilməsi ilə bağlı beynəlxalq təcrübə araşdırılmış və sistem əhəmiyyətli banklara qarşı leverec və kapital adekvatlığı tələbinin beynəlxalq təcrübəyə müvafiq olaraq daha sərt müəyyən edilməsi üçün qaydalarda dəyişikliklərin layihəsi hazırlanmışdır.

Sığorta sektoru üzrə tənzimləmə və nəzarət mexanizminin diaqnostikası aparılmışdır. Bu çərçivədə sığorta qanunvericiliyinin Beynəlxalq Sığorta Nəzarətçilərinin Assosiasiyası tərəfindən hazırlanmış ICP (Insurance Core Principles) prinsiplərinə uyğunluğu qiymətləndirilmişdir. Qiymətləndirmə nəticəsində aşkar edilmiş çatışmazlıqlar nəzərə alınaraq tənzimləmə və nəzarət çərçivəsinin gücləndirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir. "Sığortaçıların investisiya əməliyyatlarına dair Qaydaların" yenidən işlənmiş, "Avtonəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası üzrə sığorta şəhadətnaməsinin forması və doldurulması Qaydaları" yenidən tərtib edilmişdir. "Fiziki şəxslərə təqdim edilən kredit müqavilələri üzrə borcalanın həyatının ölüm halından və əmək qabiliyyətinin itirilməsi hallarından sığortası Qaydası"nda dəyişikliklərin layihəsi hazırlanmışdır.

Maliyyə bazarları iştirakçılarının təlim ehtiyaclarının müəyyən edilməsi istiqamətində işlər görülüb. 2017-2022-ci illər ərzində təlim ehtiyacları müəyyən edilərək müvafiq təlimlər keçirilmişdir. Maliyyə savadlılığı sahəsində qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi araşdırılmış, bu ölkələrdə həyata keçirilən tədbirlər, eyni zamanda iqtisadi maarifləndirmə sahəsində mövcud elektron resurslar öyrənilmişdir

Dünya təcrübəsində istifadə olunan metodların tətbiqi nəticəsində maliyyə sistemi mütərəqqi risklərin idarə olunmasına yönləndiriləcək ki, bu da maliyyə xidmətlərində və hesablarda şəffaflığı təmin edəcək, maliyyə inklüzivliyini artıracaq və rəqəmsallaşmanı inkişaf etdirən nəzarət mexanizmini formalaşdıracaqdır.

Müasir dövrdə maliyyə institutlarında, xüsusən də banklarda maliyyə inklüzivliyinin artırılması, bunun üçün ümumilikdə maliyyə sisteminin sağlamlaşdırılması, qeyri-işlək aktivlərin restrukturizasiyası, maliyyə institutlarında mövcud olan kapitallaşma və likvidlik problemlərinin həll olunması nəzərdə tutulur.

Bağırova Aytəkin Məhərrəm qızı, doktorant,
Azərbaycan Texnologiya Universiteti,
Email: aytekinb@mail.ru

AZƏRBAYCANDA QADIN SAHİBKARLIĞININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müasir dövrdə Azərbaycanda qadınların sahibkarlıq fəaliyyəti geniş inkişaf etmişdir. Qadınlar sahibkarlıq sahəsində kişilərə nisbətən daha yaxşı təşkilatçılıqları, həssaslıqları, təşəbbüskarlıqları ilə fərqlənirlər. Lakin dünyadakı əhalinin yarısını qadınlar təşkil etsələr də, sahibkarlıq sahəsində kişilərlə eyni dərəcədə təmsil olunmurlar. Dünyada baş verən sürətli transformasiyalar qadının ənənəvi statusunu də dəyişdirir. Nəticədə qadınların ictimai və iqtisadi həyatda rolları getdikcə artmağa başlamış, ən böyük inqilabı çevriliş olaraq qadınlar sahibkarlıq fəaliyyətinə intensiv şəkildə cəlb edilmişlər. Ölkəmizdə sahibkarlıq sahəsində mövcud olan problemlərə baxmayaraq, bu gün sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan qadınların sayı getdikcə artmaqdadır. Bu artım da ölkəmiz üçün alternativ məşğulluq mənbəyidir və bu sahədə çalışan qadınların fəaliyyətləri nəzərə çarpacaq dərəcədə artır.

Qadınların iqtisadi təşəbbüskarlığının artması, mikro, kiçik və orta biznesdə geniş təmsil olunması ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı və məşğulluğun təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkədə fərdi sahibkarların 20% yaxınını qadınlar təşkil edir [2]. Qadın sahibkarlığının inkişafı dövlət tərəfindən də daim dəstəklənir. Bu gün qadınlar kiçik və orta biznesdə öz güclərini göstərirlər. Bundan sonra qadınlarımız böyük biznes sahəsində öz bacarıqlarını nümayiş etdirməlidir. Qadınların ailə məsuliyyətlərinə üstünlük verməsi onlara sahibkarlıq sahəsində etimadın olmamasına gətirib çıxarmışdır. Lakin əksər insanlar qadınlara tətbiq olunan ailə qayğılarının məsuliyyətinin digər vəzifələrdən daha çox olduğundan xəbərdar deyillər. İşləyən kişi yalnız işi ilə maraqlanırsa, işləyən qadın, eyni zamanda, ailənin, uşaqların, evin qayğısını da çəkməli olur. İş həyatında müvəffəqiyyət əldə etmək üçün qadınlar iş balansını və şəxsi həyatı daha çox tarazlamalıdırlar. Bu balansın yaradılmasına güvənən, qərarlarının arxasında duran və şəxsi inkişafına əhəmiyyət verən qadınlar müvəffəqiyyət hədəflərinə asanlıqla çata bilərlər. Qadınlar kişilərə nisbətən daha güclü intuisiyaya və daha yüksək məsuliyyətə malikdirlər.

Azərbaycanda qadınların kiçik və orta sahibkarlığını inkişaf etdirmək üçün innovasiya infrastrukturu təkmilləşdirilmiş, yüksək texnologiyalar parkları, texnologiya transfer mərkəzləri yaradılmış, dövlət əhəmiyyətli elmi-tədqiqat mərkəzləri formalaşdırılmışdır. İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları, xüsusilə mobil telefonlar, internet və kompüterlər qadın sahibkarlığının inkişafının sürətləndirilməsində mühüm rol oynayır. İKT qadın sahibkarlara xas olan maneələri aradan qaldırır. Azərbaycan hökuməti İKT infrastrukturunun təkmilləşdirilməsilə bağlı layihələrə böyük sərmayə qoyur. Hüquqi və tənzimləyici bazanın yaradılması qadınların iqtisadi cəhətdən güclənməsinə səbəb olur. Qadın sahibkarların bıznesə rəhbərliyi, onların siyasət dialoqunda təmsil olunması və iştirakı, texnologiyanın verdiyi imkanlardan səmərəli istifa-

də etməsi çox vacibdir.

Azərbaycan dövləti cinsindən asılı olmayaraq, bütün işçilərə eyni iş şəraiti və bərabər imkanlar yaratsa da, əmək bazarındakı gender fərqləri hələ də qalmaqdadır. Bu aspektdə xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, əmək bazarının tələbləri qeyd olunan problemin həllinə istiqamətlənməlidir. Şübhəsiz ki, əmək bazarı üzrə yaranan problemlərin ünvanı daha çox bazardan kənar fəaliyyət sferası hesab olunur. Xüsusən də peşə-təhsil müəssisələrində kadr hazırlığı prosesi dərindən təhlil edilməli və qiymətləndirilməlidir. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən bu prosesdə karyera mərkəzlərinin yaradılması və fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi müsbət nəticə verə bilər. Bir sıra təhsil müəssisələrimizdə karyera mərkəzləri olsa da, onların fəaliyyəti əmək bazarında yaranan problemin həlli istiqamətində hələ ki, yetərsizdir.

İqtisadiyyat Nazirliyi 2017-2020-ci illərdə qadın sahibkarlığına informasiya dəstəyinin artırmış, qadın biznes inkubatorları yaradılmış, eləcə də qadın sahibkarların assosiasiyalarını yaradılması (Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsilə birlikdə) təmin edilmişdir. Bundan başqa, milli innovasiya sistemi qadın sahibkarlığına müəyyən töhfənin verilməsi üçün təkmilləşdirilərək (İqt. Nazitliyi və Ədliyyə Nazirliyi ilə birlikdə) bu sahədə stimullaşdırıcı mexanizmlərin olması nəzərdə tutuldu.

Lakin qeyd etməliyik ki, əmək hüquqlarının həyata keçirilməsində bərabərliklə bağlı bir sıra problemlər hələ də qalmaqdadır. "2020-ci ildə ölkə üzrə iqtisadi fəal və məşğul əhalinin tərkibində kişilərin sayı qadınların sayına nisbətən bir qədər çox olmuşdur. İşsizliyin səviyyəsi qadınlar arasında 57,5 faiz, kişilər arasında 42,5 faiz olmuşdur. 2020-ci ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə muzdlu işçilərin orta aylıq nominal əməkhaqqı kişilər üçün 830,2 manat, qadınlar üçün 525,6 manat olmuşdur. 2019-cu illə müqayisədə "2020-ci ildə qadınların orta aylıq nominal əmək haqqının kişilərin orta aylıq nominal əmək haqqına nisbəti 50,5-dən 63,3 faizə qalxmışdır. 01 aprel 2021-ci il tarixinə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə fərdi sahibkarların cins bölgüsündə qadınların sayı isə 21,3 faiz, kişilərin sayı isə 78,7 % təşkil edib. Müxtəlif fəaliyyət növləri üzrə fərdi sahibkarların gender bölgüsündən məlum olur ki, təhsil sahəsi istisna olmaqla, bütün fəaliyyət sahələrində sahibkar kişilər üstünlük təşkil edirlər. 2020-ci ildə komitənin beynəlxalq təşkilatların dəstəyi ilə birgə icra etdiyi müxtəlif layihələr çərçivəsində məşğulluğuna dəstək verilmiş, 107 qadın mikro sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamışdır. Qadınlar arasında özünüməşğulluğun və sahibkarlığın inkişafı istiqamətində digər qurumlar tərəfindən də tədbirlər həyata keçirilmişdir. 2020-ci il ərzində kənd təsərrüfatı təyinatlı layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə ümumilikdə 448 qadın sahibkara 6753,0 min manat, 6478 kişi sahibkara 86346,0 min manat məbləğində dövlət dəstəyi göstərilmişdir. İqtisadiyyat Nazirliyinin Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən 2020-ci il ərzində 74 qadın sahibkara 5,2 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir" [1].

Beləliklə, qeyd olunanları ümumiləşdirsək hesab edirik ki, Azərbaycanda qadın sahibkarlığının inkişafı və genişlənməsi üçün bir sıra tədbirlərin görülməsi məqsədəuyğundur. Onlara aşağıdakıları aid edə bilərik:

- qadın sahibkarlığının inkişafı baxımından onun sosial effektini əsaslandırmaq üçün cəmiyyət miqyasında maarifləndirmə işləri görülməlidir (qadınların iqtisadiyyat

quruculuğunda rolu əsaslandırılmalıdır);

- iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üzrə qadın sahibkarlığının inkişafı baxımından dövlətin stimullaşdırıcı tədbirləri artırılmalıdır;

- qadın sahibkarlığının inkişafı üzrə karyera mərkəzlərinin fəaliyyəti gücləndirilməlidir. Şübhəsiz ki, biznes inkubatorların rolunu xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır;

- qadın sahibkarlığının inkişafı və genişləndirilməsi baxımından müvafiq maliyyə-kredit sistemi üzrə güzəştlər nəzərdə tutula bilər. Bu həm özünü məşğulluq baxımından, həm də yeni biznes qurulması baxımından vacibdir. Əsas diqqət dotasiyaların verilməsi, güzəştli kredit sisteminin təkmilləşdirilməsi və sığorta sisteminin tətbiqinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilə bilər;

- beynəlxalq təcrübələrin öyrənilib tətbiq edilməsi baxımından inkişaf etmiş ölkələrə qadın sahibkarlarının göndərilməsi, bu aspektdə müvafiq tədbirlərin görülməsi müsbət nəticə verə bilər. Bu addım islahatların ilk illərində ölkədə geniş keçirilirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədrinin Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 27 dekabr 2021-ci il tarixli iclasında çıxışı// https://meclis.gov.az/ documents/ 27.12.2021.pdf

2. Панахалиева М. О., Ахмедова Г. С.Развитие женского предпринимательства в Азербайджане: опыт, возможности, достижения и проблемы// Scientific Collection «Interconf» № 50.
https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/11381

Paşayeva Məleykə, doktorant,
AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu,
Email: ibishova96@mail.ru

İNFORMASİYA CƏMİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA VƏ RƏQABƏT QABİLİYYƏTLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ E-TULLANTILARIN EFFEKTİV İDARƏ OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Hazırki İnformasiya Cəmiyyəti şəraitində gündəlik həyatda əvvəlki dövrlərdən daha çox məlumatlardan istifadə edilir. Bu səbəbdən də həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə radio, televiziya, internet, kitablar, qəzetlər və jurnallar vasitəsilə əldə olunan məlumatların həcmi dəfələrlə artmağa başlamışdır. Yeni iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə baş verən struktur dəyişikliklər, qismən də texnoloji tərəqqi ilə bağlıdır. Bu amilləri bir-birindən ayırmaq çətin olsa da, texnologiyanın çox mühüm rol oynadığını görmək çətin deyil. İKT sahəsində görünməmiş irəliləyişlər həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə cəmiyyətləri son vaxtlara qədər ağlasığmaz şəkildə transformasiya etmişdir. BMT-nin 2030-Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən (https://unstats.un.org/sdgs /report/2020/) olan sərfəli və təmiz enerji, dayanıqlı şəhərlər, hər kəs üçün əlverişli, etibarlı, dayanıqlı və müasir enerjiyə çıxışı təmin et-

mək, ekosistemlərin dayanıqlı istifadəsi kimi məsələlərin, eləcə də elmtutumlu yüksək texnologiya məhsullarının istehsal sahələrinin və İKT-nin aparat təminatının 4.0 Sənaye inqilabının çağırışlarına müvafiq olaraq formalaşdırılması cəmiyyətin inkişafında əsas istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Ekoloji yaşıl iqtisadiyyatın innovasiya əsaslı irəliləyişinin təmin edilməsi [1], iqtisadi inkişafın texnoloji innovasiyalar əsasında müasirləşdirilməsi, süni intellekt və robototexnika, kosmik və s. kimi yüksək texnologiyalar əsasında yeni ekoloji xarakterli az tullantılı iqtisadi sektorların daha sürətli formalaşması əsas inkişaf yollarından hesab olundu. Bu səbəbdən də İnformasiya Cəmiyyətinin formalaşmasında və rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində e-tullantıların effektiv idarə olunması problemlərinin tədqiqi və həlli müasir dövrün əsas və aktual məsələlərindəndir.

İnformasiya Cəmiyyətinin formalaşmasında e-tullantı problemi. İnformasiya Cəmiyyətinin formalaşmasında e-tullantıların probleminin həlli üçün elektron tullantıların yaradılması, elektron tullantıların idarə edilməsi, elektron tullantıların komponentinin təbiəti, elektron tullantıların idarə olunması, onların mütərəqqi istifadəsi və s. kimi istiqamətlərin araşdırılması həyata keçirilməlidir [2].

Elektron tullantıların idarə olunmasında elektron tullantıların maarifləndirilməsi proqramlarına start verilməlidir. Elektron tullantıların idarə edilməsi problemini həll etmək üçün effektiv yol tapılmalıdır. Elektron tullantıların mütərəqqi istifadəsi göstərir ki, elektron tullantıların idarə edilməsi yaxşı biznes fürsətidir.

Elektron tullantıların idarə olunmasının iqtisadi təhlili üzrə fəaliyyətin tərkib elementlərinə aid etmək olar: 1) elektron tullantılarda mövcud olan mümkün materialların və onların qiymətinin müəyyənləşdirilməsi; 2) e-tullantıların öyrənilməsi üçün ən çox istifadə olunan məhsulların seçilməsi; 3) elektron məhsulların orta çəkisinin və məhsullardan bərpa materiallarının təqdim edilməsi; 4) atılan elektronika əşyaları haqqında məlumat toplamaq üçün sorğunun aparılmasl; 5) dövlətlər və hər bir dövlətdən əldə ediləcək təxmini gəlirin hesablanması [3].

Elektron tullantıların idarə edilməsində dövri iqtisadiyyat konsepsiyası. Elektron tullantıların bərpası təşəbbüslərinə texnoloji irəliləyişlər, zəif yığım sistemi, maliyyə ehtiyacı və özəl sektorun cəlb edilməsi, qeyri-rəsmi sektorda təlim, özəl sektorun cəlb edilməsi, elektron tullantıların idxalı üçün sərt qaydalar, mövcud qaydaların monitorinqi və icrası, beynəlxalq əməkdaşlıq kimi müxtəlif maneələr və mərkəzləşdirilməmiş tərkib komponentlərini daxil etmək olar. Bu təşəbbüs davamlı e-tullantı modelinin qurulması üçün köməkçi struktur ola bilər.

Elektron tullantıların ətraf mühitə təsiri. E-tullantıların idarə edilməsi prosesləri nəticəsində yaranan potensial ətraf mühitin çirkləndiriciləri ətraflı təhlil olunmalıdır [4].

Elektron tullantıların mənbəyi və təsirləri haqda qeyd etmək olar ki, elektron tullantıların artmasının səbəbləri insan xəsisliyi və maddiləşdirmə, texnologiyada görünməmiş irəliləyişlər, istifadə olunmuş e-məhsullarla düzgün davranmamaqdır. Elektron tullantıların sökülməsi və atılması prosesləri bir sıra ətraf mühitə təsirlərə səbəb olur. Maye və atmosfer tullantıları su, qrunt suları, torpaq və hava hövzələrində, buna görə də quruda və dəniz heyvanlarında - həm əhli, həm də vəhşi heyvanlarda, həm heyvanlar, həm də insanlar tərəfindən yeyilən məhsullarda və içməli suda başa çatır.

İstifadə müddəti bitmiş elektronikadan xammalın təkrar emalı artan e-tullantı

probleminin ən effektiv həllidir.

Əksər elektron cihazların tərkibində müxtəlif materiallar, o cümlədən gələcəkdə istifadə üçün bərpa oluna bilən metallar var. Bundan əlavə, təkrar emal yeni məhsulların istehsalı nəticəsində yaranan istixana qazı emissiyalarının miqdarını azaldır. ABŞ-da təkrar emal, atılan və sökülən elektronikanın insan sağlamlığı və ətraf mühit üçün yarada biləcəyi təhlükələri minimuma endirmək məqsədi daşıyır. Elektronikanın düzgün şəkildə atılması və ya təkrar istifadəsi sağlamlıq problemlərinin qarşısını almağa, istixana qazı emissiyalarını azaltmağa və iş yerləri yaratmağa kömək edə bilər. Elektron tullantıların təkrar emalının faydalarının üstünlüklərinə 1) iqtisadi inkişaf, 2) resursların qorunması, 3)t əkrar emal, 4) enerji səmərəliliyinə töhfə və s. daxil etmək olar [4].

Elektron tullantılarla bağlı sosial-iqtisadi amillər haqda bildirmək olar ki, elektron tullantılarla bağlı siyasətin formalaşdırılmasında sosial-iqtisadi amillər mühüm rol oynayır. Bu, materialların bazar qiymətindən, onun məhsuldakı çəkisindən, e-tullantıların əmələ gəlməsinin həcmindən və təkrar emal sürətindən, təkrar emal dəyərindən və bərpa olunan materialın saflığından və prosesin ətraf mühitə uyğunluğundan çox asılıdır. Elektron tullantıların təkrar emalı iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun hesab edilmişdir, lakin qeyri-formal sektorun toplanması, müayinəsi və müalicəsinin əsas addımlarına verdiyi töhfə ətraf mühit və insan sağlamlığı ilə bağlı ciddi problemlər yaradır [5].

E-tullantıların idarə olunması məsələləri. Elektron sənayesi dünyanın ən böyük inkişaf edən istehsal sənayesidir, buna görə də elektron məhsulların həyat dövrü son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır. İnformasiya texnologiyalarının və telekommunikasiyanın sürətli inkişafı ilə əlaqədar olaraq, kompüterlərin sayının artmasına səbəb olur, lakin eyni zamanda məhsulların istifadə müddəti azalır. Məhsulun sürətli köhnəlməsi və texnoloji irəliləyişlərlə birlikdə istehlakçı yönümlü böyüməsinin nəticəsi yeni ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olur. Köhnəlmiş elektron cihazlardan ibarət "Elektron tullantıları" və ya "e tullantıların" artma təhlükəsi meydana gəlir. Beləliklə, e-tullantıların idarə edilməsi məsələsini nəzərə alsaq, bu, ortaya çıxan problem və əhəmiyyətini artıran bir iş imkanıdır [6]. Elektron sənayesi öz növünə görə dünyanın ən böyük və innovativ sənayesidir. Hər il tonlarla elektron əşyalar okeanlar üzərindən daşınırlar.

E-tullantıların ekoloji aspektləri. Ətraf mühitin mühafizəsi üçün elektron tullantıların idarə olunması əsas rola malikdir. Elektron tullantılar hər il 20-25% artım tempi ilə kəskin şəkildə artır. Çirklənmənin qarşısının alınması təhlükəli və qeyri-təhlükəli materialların, avadanlıqların, enerjinin və s. istifadəsini azaltmağa kömək edən üsulları əhatə edir [7].

Tullantıların səmərəli idarə edilməsi cinayət və mülki məsuliyyət risklərini, əməliyyat xərclərini, daşınma və utilizasiya ehtiyacını azalda bilər. Hindistanda elektron tullantılara kompüter aksessuarları (68%), telekommunikasiya avadanlıqları (12%), elektrik cihazları (8%), tibbi cihazlar (7%) və məişət elektron tullantıları (5%) daxildir. Hesablamalara görə, bütün dünyada kompüterlərin, mobil telefonların, planşetlərin və digər cihazların istehsalı üçün hər il 320 tondan çox qızıl və 7500 tondan çox gümüş istifadə olunur. Qızıl və gümüş də daxil olmaqla elektron tullantıların "şəhər mədən-

çiliyi" ildə təxminən 21 milyard dollar gəlir əldə edə bilər və hazırda bu qiymətli metalların yalnız 15%-i çıxarılır. Buna görə də, e-tullantıların idarə edilməsi haqqında məlumatlılıq səviyyəsinin və ətraf mühitə ictimai qayğının müəyyən edilməsi son dərəcə vacibdir [8].

Hazırda qlobal istiləşmə və atmosfer şəraitindəki dəyişikliklər bir çox iqtisadi sektorları, xüsusən də elektronika sənayesi kimi ətraf mühitə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən sektorları yenidən strukturlaşdırır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) elektron tullantıların istehsalının 2020-ci ilin sonuna hər il 44 milyon metrik tondan çox (təxminən 4500 Eyfel qülləsinə bərabər) artdığını bildirdi. Bu tullantıların miqdarı digər məişət tullantı formalarından daha sürətlə artır və 2030-cu ildə 74,7 Mt-a qədər artacaqdır. Qlobal elektron tullantıların həcmi 2050-ci ilə qədər 78 milyon Mt-a çata bilər [9].

Elektron tullantıların davamlı idarə edilməsi. Elektron tullantıların idarə edilməsi (ETİE) qlobal miqyasda bir çox ölkələr üçün problem hesab edilir. Əhatə dairəsi və məqsədi ilə fərqlənən elektron tullantı sənayesində davamlılıq müxtəlif xidmət sektorlarında tədqiq edilsə də, e-tullantılar sektorunda müvafiq araşdırmalar azdır.

Elektron tullantılar, xüsusilə səmərəli ETİE sistemlərinin tam tətbiq edilmədiyi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə problemdir. Stokholmda keçirilən konfransda "Dünyamızın transformasiyası: Davamlı İnkişaf üçün 2030 Gündəliyi" sənədində ilk prinsipləri qəbul etdikdən sonra davamlı inkişaf çoxsaylı dəyişikliklərə məruz qalıb [10].

Davamlı inkişafa keçiddə "Yaşıl İqtisadi Gündəlik (2015-2030)" çərçivəsində əsas prioritet kimi dayanıqlı iqtisadi inkişaf təşəbbüsünün açılışını edib. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ETİE sistemlərinin üzləşdiyi çətinliklər çoxölçülüdür. Tullantıların düzgün idarə edilməməsi ekoloji, sosial, siyasi və iqtisadi səviyyələrdə bir sıra təsirlərə malikdir. E-tullantıların emalı üzrə üç idarəetmə ssenarisi alternativ və müxtəlif təsir meyarları kimi seçilmişdir. Elektron tullantıların təkrar emalı ibtidai xarakter daşıyır. Bir sıra tədqiqatlar ixrac və zibilliyə atma da daxil olmaqla digər üsullarla müqayisədə təkrar emalın ən təsirli strategiya olduğunu hesab edir. Təkrar emal digər alternativlər arasında ən yüksək prioritet qazanmış və ən az əlverişli variantdır. Məsələn, e-tullantıların təkrar emalı təbii resurslara qənaət edir, ətraf mühiti qoruyur, iqtisadi artıma töhfə verir və zibilliklərə qənaət edir. Bundan əlavə, tullantıların atılması davamlı nöqteyi-nəzərdən ən pis potensial variant kimi qiymətləndirilmişdir. Təhlillər göstərir ki, e-tullantıların emalı zamanı iqtisadi və ekoloji ölçülər ən təsirli meyardır. ETİE sistemləri çox mürəkkəb və müxtəlif hissələrdən və amillərdən ibarətdir. Nəticələr effektiv, səmərəli ETİE sistemləri hazırlamaq üçün istehsalçılar arasında inteqrasiya, ictimaiyyətin iştirakı və toplama, utilizasiya və təkrar emalda texnoloji yeniliklərə ehtiyac olduğunu göstərir. Elektron tullantıların səmərəli idarə edilməsi yaşıl iqtisadiyyatı qorumaq üçün vacib məsələlərdəndir və e-tullantıların təkrar emalı prosesi yaşıl istehsalda ümumi bir təcrübədir.

Elektron tullantıların idarə olunmasında müasir İKT-nin tətbiqi. Tullantıların idarə edilməsi mövzusunda çox iş görülsə də, *Əşyaların İnterneti texnologiyasına* əsaslanan tullantıların idarə edilməsi konsepsiyası kifayət qədər yenidir və bu sahədə elmi nəşrlərin sayı getdikcə artır. IoT-un tətbiqi ilə tullantıların idarə edilməsi sistemlərinə aid tədqiqatları bu cür kateqoriyaya bölmək olar: 1)Məlumatların toplan-

ması və sensor əsaslı texnologiyaların inkişafı. 2) Rabitə texnologiyalarının və məlumatların ötürülməsi infrastrukturunun inkişafı. 3) Sahə təcrübələrində IoT sistemlərinin imkanlarının sınaqdan keçirilməsi. 4) Tullantıların toplanması prosesləri üçün nəqliyyat cədvəli və s. [11].

Əşyaların İnterneti (IoT) istifadəçinin elektron cihazla qarşılıqlı əlaqəsi olmadan müəyyən bir ərazidə və ya şəhərdə simli və ya simsiz şəbəkə vasitəsilə bir-birinə qoşulan elektron avadanlıqlardan istifadə edən müasir texnologiyadır. Smart TV, geyilə bilən və smart cihazlar istehlakçı cihazında birləşdirilən cihazlardır. Bu sahədə elektron cihaz, ərazidəki elektron cihaza daxil olan istifadəçiyə əvvəlcədən xidmət göstərmək üçün maşınlar arasında əlaqə qurur və informasiya mübadiləsi aparır. Əşyaların İnterneti (IoT) ilə elektron cihaz idarəçilərə və ya serverlərə hər zaman bir bölgədə və ya şəhərdə hər bir tullantı qutusunun səviyyəsi barədə məlumat verir, vaxta qənaət etmək və həmçinin nəqliyyat vasitələrinə tullantıları çıxarmaq üçün qısa yol göstərir. Elektron tullantı qutusu (IoT) ultrasəs sensoru, android gadget, server və mikrokontroller (Arduino) kimi aparatlardan ibarətdir [12]. Elektron tullantı qutusunun içindəki server e-tullantı qutusunu bağlayaraq və açaraq işə düşür, burada yalnız serverdən autentifikasiya alan istifadəçilər və ya e-tullantı maşını sürücüsü elektron tullantı qutusuna daxil ola bilər.

Elektron tullantıların idarə edilməsi sisteminin işlənməsi və həyata keçirilməsi istənilən ölkə qarşısında duran ən mühüm və aktual məsələlərdən hesab edilir. E-tullantıların idarə edilməsi – tullantıların yığılması (toplanması), nəqli, yerləşdirilməsi, ilkin və təkrar emalı, utilizasiyası əməliyyatlarından ibarət kompleks fəaliyyətdir. Elektron tullantıların idarə olunmasında mövcud olan problemlərin həllində İKT texnologiyalarının istifadəsi, yeni texnoloji avadanlıqların yaradılmasına və praktiki metodların təkmilləşdirilməsinə imkan yaradır. İnformasiya Cəmiyyətinin formalaşmasında və onun rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində e-tullantıların effektiv idarə olunması məsələlərinin həlli ətraf mühitə təsiri azaldır. E-tullantıların idarə olunmasında 4.0 Sənaye platformasının və müasir İKT-nin tətbiqi iqtisadi mühitin rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi sahəsində əlavə imkanlar yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aliyev A.G. Applied problems and directions of decision of green technolodies in sustainable development of information economics. European Journal of Sustainable Development, 2019, 8,1, pp.264-280.

2. Rahul S.M., Kuldip S.S., et al. E-waste Management for Environmental Sustainability: an Exploratory Study. 28th CIRP Conference on Life Cycle Engineering, 2021, pp.193–198.

3. Somvir A., Ajay G., Arvind B. Economic analysis of electronics waste materials: A region based study. Materials Today: Proceedings, 2020. https://doi.org/10.1016/j.matpr.2020.11.750.

4. Satyam B., Harsh C., et al. Socio-economic and environmental impact of electronic waste. Int. Res. Adv. 2016, 3(1), pp.9-12.

5. Rajiv R.S., Pankaj P. Policy issues for efficient management of E-waste in

developing countries.. Handbook of Electronic Waste Management, 2020. DOI: https://doi.org/10.1016/B978-0-12-817030-4.00002-4.

6. Nivedha R., Irin A.Sutha. The challenges of electronic waste (E-Waste) management In India. European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 2020, volume 07, issue 03, pp.4583-4588/

7. Mor R.S., Singh S., Bhardwaj, et al. Exploring the awareness level of biomedical waste management: case of Indian healthcare. Management Science Letters, 2017, 7(10), pp.467-478.

8. Islam M.T., Huda N.. Material flow analysis as a strategic tool in E-waste management: Applications, trends and future directions. Journal of Environmental Management, 2019, pp.344- 361.

9. Asefi H., Shahparvari, S., Chhetri P. Integrated municipal solid waste management under uncertainty: A tri-echelon city logistics and transportation context. Sustainable Cities and Society, 2019, 50, 101606.
https://doi.org/10.1016/j.scs.2019.101606.

10. El B.H., & Ben H.T. Food waste in the countries of the gulf cooperation council: A systematic review. Food, 2020, 9(4), 463.
https://doi.org/10.3390/foods9040463 .

11. Kekhriesituo S., Ravi P.V., et al. IOT based e-waste management. International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET), 2020, volume 07, issue 9, pp.13-32.

12. Behzad E., Ben Wang, Kemper L., Fabio D., Carlo R., Behdad S. The future of waste management in smart and sustainable cities: A review and concept paper. Waste Management, 2018, 81, pp.177–195.

Qəfərova Rəna Əbülfəz qızı, doktorant,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Email: rovaga1985@gmail.com

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ AZƏRBAYCANDA XARİCİ TİCARƏTİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin inkişafı iqtisadi və hüquqi mühitin müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasını da zərurətə çevirməkdədir. Belə yanaşma sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin ixrac imkanlarının artırılması ilə də üst-üstə düşür. Xüsusilə də kommersiya haqqında mövcud olan qanunlar investisiyaların və biznes fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün lazımi bazanı tam təmin etməlidirlər. Belə ki, ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması üçün zəruri olan kommersiya haqqında əsas qanunlarla bağlı aparılan araşdırmalar göstərir ki, bəzi qanunvericilik sənədləri də əhəmiyyətli şəkildə təkmilləşdirilməlidir. O cümlədən korporativ idarəetmə, maliyyə-kapital bazarları və müflisləşmə kimi qanunların təkmilləşdirilməsi özəl sektorun fəaliyyətinin sağlamlaşdırılmasına və çevikliyinin artırılmasına xidmət etmiş olar. Həmçinin maliyyə-təsərrüfat və kommersiya əməliyyatlarını əhatə edən hüquqi və metodoloji bazanın təkmilləşdirilməsində müva-

fiq müddəaların daha konkret və aydın ifadə edilməsi məqsədəuyğun olar:

1. Risklərin azaldılması və qarşılanması;
2. Əməliyyatların təhlükəzisliyinin təmin edilməsi;
3. Maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının və fəaliyyətinin şəffaflığına qarşı tələblərin artırılması;
4. Əməliyyat və fəaliyyətin sığortalanmasının təmin olunması;
5. İqtisadi və maliyyə göstəricilərinin açıqlığının və əlyetərliliyinin təmin edilməsi;
6. İdarəetmə və maliyyə-mühasibat uçotunun aparılmasına qarşı tələblərin təkmilləşdirilməsi.

İqtisadi-təsərrüfat əməliyyatların riskliliyin azaldılması və əməliyyatlar haqqında normativ baza əksər hallarda əlaqələndirilmədiyindən bu hüquqi və biznes mühitində çaşqınlığa səbəb olur. Həmçinin bir çox ölkələrdə rast gəlinən məsələlərdən biri də mövcud qanun və qaydaların tam ədalətli və düzgün şəkildə tətbiq edilə bilməməsidir ki, bu da bir sıra digər səbəblərlə yanaşı, məhkəmə sisteminin zəif fəaliyyəti ilə bağlıdır.

İqtisadiyyatın idarə edilməsinin tədricən dəyişməkdə olduğu müasir dövrdə iqtisadiyyatın qabaqcıl dövlətlərdə olduğu kimi, vergilər vasitəsilə tənzimlənmə mexanizmi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu amil həm də xarici ticarətin ikitərəfli (idxal və ixrac) inkişafı baxımından öz təsirini göstərir (1). Vergilər dövlətin əsas və başlıca gəlir mənbəyi olmaqla, hesablamalara görə dövlət büdcə gəlirinin əksər hallarda 80 faizini təşkil edir. Vergilər bir tərəfdən dövlət büdcəsini maliyyə ehtiyatları ilə təmin edirsə, digər tərəfdən istehsal xərclərinin formalaşmasını tənzimləyir. Məhz bu kimi səbəblər nəzərə alınmaqla vergi mexanizminin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə diqqəti artırmaq vacib hesab olunur. Belə ki, xarici ticarətə meylli yerli müəssisə və təsərrüfat subyektləri stimullaşdırıcı vergi rejimində öz fəallıqlarını artırmağa daha çox meylli olurlar. Bu da bir daha göstərir ki, vergi mexanizmindəki problemlərin aradan qaldırılması daim diqqət mərkəzində olmalı, zərurət olduqca bu sahədə monitorinq və qiymətləndirmələr aparılmalı və müvafiq yönümlü sorğular keçirilməlidir. Azərbaycan Respublikasında vergi islahatlarının aparılmasında daim müvafiq prinsiplərin təmin olunması gözlənilməlidir:

- ümumi məqsədyönlülük;
- sadəlik;
- fiskal səmərəlilik;
- vergiləri ödəməkdən yayınma meyllərinə sədd çəkilməsinin stimullaşdırılması;
- vergi mexanizmlərinin universallığı;
- iqtisadi fəaliyyətin inkişafın fəallığının artırılmasını həvəsləndirmək;
- büdcənin və vergi ödəyicilərinin gəlirlərini inflyasiyadan müdafiə etmək.

Həmçinin müasir mütərəqqi təcrübədən çıxış edərək, biznes mühitini yaxşılaşdırmaq və bunun nəticəsində də xarici ticarət dövriyyəsini ölkənin xeyrinə yüksəltmək məqsədilə bu sahələrdəki fəaliyyətin təşkilini beynəlxalq standartlara uyğun təşkil etmək də zəruridir. Belə yanaşma həm də mütərəqqi vergi mexanizmlərinin tətbiqi ilə paralel həyata keçirilməlidir. Çünki vergi sisteminin biznes mühitinin inkişafı ilə əlaqəli təkmilləşdirilməsi həm də mövcud problemlərin vaxtında müəyyən edilib aradan qaldırılmasına da öz töhfəsini verər. Ölkədə işlək və çevik vergi sisteminin və

mexanizminin təşkili müvafiq tələblərə də cavab verməlidir:

– vergi sistemi sadəcə olaraq dövlət xəzinəsinin doldurulması vasitəsi olmamalı, həm də iqtisadiyyatın cəmiyyət üçün önəmli tənzimləyicisi və stimullaşdırıcı rolundan çıxış etməlidir;

– dövlət vergi sistemi büdcə ilə qarşılıqlı münasibətdə müəssisə və təşkilatlara mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarından asılı olmayaraq, bərabər tələblər irəli sürməlidir;

– vergi verənlər üçün vahid qaydada vergi ödənilməli, onun faiz dərəcələri isə sabit və aydın şəkildə müəyyən edilməlidir;

– yaradılan vergi mexanizmi istehsalın və xarici ticarətin (əsasən də ixracın) inkişafı üçün stimullaşdırıcı amilə çevrilməlidir;

– vergi qanunvericiliyi çevik xüsusiyyətlərə malik olmalıdır;

– verginin artan gəlir istiqamətində mütərəqqi formalarından geniş istifadə olunmalıdır.

İşlək, çevik və səmərəli vergi sisteminin və mexanizminin yaradılması həm də ölkədə qəbul edilmiş qanunlarla da sıx əlaqələndirilməlidir. Araşdırmalar göstərir ki, müasir şəraitdə vergidən yayınmalar və vəsaitlərin gizlədilməsi vergi sisteminə kifayət qədər inamın olmaması ilə də bağlıdır. Belə ki, müəssisə və təşkilatlarda vergi qanunvericiliyinin pozulması halları, əsasən, mənfəətin vergiyə cəlb etmədən gizlədilməsi, məhsulun maya dəyərinin qəsdən şişirdilməsi, bir sıra vergi və ödənişlərin düzgün hesablanmaması, idxal-ixrac əməliyyatlarında saxtakarlıq halları, dövlət qiymət və maliyyə intizamına düzgün əməl olunmaması, sahibkarlıq və kommersiyanın daha çox qanunvericilik sənədlərində bağlılığının kifayət qədər olmaması və boşluqların mövcudluğu ilə də bağlı olur. Müstəqil dövlət quruculuğunu təkmilləşdirən Azərbaycan Respublikasında vergi və digər ödəmələrdə gizlədilən, yayındırılan hər bir manat ölkənin iqtisadi inkişafına öz mənfi təsir göstərir.

Xarici ticarət dövriyyəsinin artırılması mütəmadi maliyyə-investisiya qaynaqlarının əlyetərliliyi nəticəsində sürətlənmiş olur. Bu amil maliyyə sektorunun inkişafını və bu sahədə səmərəli nəzarətin tətbiqini də gücləndiməyi şərtləndirir. Çünki belə yanaşma maliyyə intizamının artırılması və vəsaitlərin məqsədli istifadəsi baxımından da önəmli sayılır. Müasir təcrübə göstərir ki, bu sahədə nəzarətin keyfiyyəti hələ gözlənilən tələblər üzrə getmir. Bank fəaliyyəti haqqında hüquqi bazanın effektiv bank nəzarəti üzrə beynəlxalq prinsiplər və standartlara yaxınlaşdırılması zəruri hesab oluna bilər (2). Həmçinin mövcud qanunvericilik bank sistemini gücləndirmək və sabitləşdirmək üçün əsaslandırmış müddəalarla təkmilləşdirilməlidir. Belə yanaşmanı təmin etmək üçün bank sisteminin fəaliyyətini və idarəçiliyini təkmilləşdirən, onların beynəlxalq bank standartlarına uyğunlaşdıran tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi, mərkəzləşdirilmiş kredit qeydiyyatının təsis edilməsi bankda idarəçiliyin təkmilləşdiyini göstərir. Qeyri-bank maliyyə qurumları inkişaf mərhələsindədir. Digər tərəfdən, sığorta sektorunda hələ ki, lazımi səviyyədə dövriyyə kapitalı mövcud deyildir və bu sektorun tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinə də ehtiyac vardır. Ölkədə həm iqtisadi fəallığın, həm də bunun əsasında xarici ticarətin, əsasən də, qeyri-neft sektoru üzrə idxal əməliyyatlarının inkişafı məqsədilə aşağıdakı müvafiq kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi də xüsusi zərurətdən irəli gəlməkdədir:

– yeni müəssisələrin yaradılması və fəaliyyətinin davamlılığının təmin olunmasına hüquqi, texniki maliyyə stimullaşdırıcı dəstək verilməsi;

– əmlakin qeydiyyatı sisteminin təkmilləşdirilməsi, yeni torpaq və ya bina satın alındıqda bunun qeydiyyata alınması ilə əlaqədar sərf edilən vaxt, vəsaitin həcmi və tələb olunan mərhələ sayının azaldılması;

– investorların hüquqlarının qorunması istiqamətində səylərin artırılması;

– ixrac və idxal əməliyyatlarının sadələşdirilməsi, bu zaman sərf edilən xərc, vaxt və sənədlərin sayının azaldılması;

– investisiya iqliminin yaxşılaşdırılması, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin təkmilləşdirilməsi;

– sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi, özəl sosial-müdafiə fondlarının formalaşdırılması;

– ölkə iqtisadiyyatı üçün ekstern faydaları da nəzərə alınaraq Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlük prosesinin sürətləndirilməsi;

– aqrar sektor üzrə həyata keçirilən subsidiya siyasətinin dəqiq hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi;

– subsidiyalaşma mexanizminin təkmilləşdirilməsi;

– kənd təsərrüfatı sektoruna göstərilən infrastruktur xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

– aqrar sektora daxili dövlət yardımının daha effektiv formalarından istifadə edilməsi;

– turizm sektorunun inkişafı üçün təbii, tarixi və mədəni irsə qarşı laqeyd yanaşmanın aradan qaldırılması məqsədi ilə bu sahədə dövlət və ictimai nəzarətin artırılması, xüsusilə regionlarda maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Афонцев С. Мировая экономика в поисках новой модели роста. Мировая экономика и международные отношения, 2014, №2, с.3-12. https://doi.org/10.20542/0131-2227-2014-2-3-12

2. Гапоненко В., Тутаева Д. Финансовая глобализация как фактор развития современной мировой экономики//Международная экономика, 2014. № 4. с. 61–64.

Rəcəbli İlknur Rahib oğlu, doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:irahiboglu@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA TAKSİ XİDMƏTLƏRİNİN İNNOVATİV XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

Azərbaycan Respublikasında ölkə iqtisadiyyatının hərtərəfli sürətlə inkişafında nəqliyyat sektorunun payı böyükdür. Nəqliyyat sektoru məhsul və xidmətlərin istehsalı, bölüşdürülməsi və istehlakı sahəsində iqtisadiyyatın fəaliyyət növlərini əhatə edir və bütün iqtisadi fəaliyyətlərin məcmusunda rolu çox böyükdür. Azərbaycan respublikasında nəqliyyat sisteminə əsasən taksi xidmətləri öz əksini tapmışdır. Nəqliyyatda

sektorunda taksi xidməti ilə bağlı olan prosesləri təhlil edərkən görərik ki, respublikamızda bir çox taksi şirkətləri fəaliyyət göstərir və yeni taksi şirkətlərinin sayı gündən çoxalır. Respublikamızda olan taksi şirkətlərində mobil tətbiqin yaradılması prosesi ilə yanaşı olaraq bu tətbiqdən yararlanan taksi şirkətlərinin sayı çoxdur və aşağıdakı cədvəldə şirkətlərin siyahısı aşağıdakılardan ibarətdir:

Şirkət	Əlaqə/Tətbiq (android və ios)
189 taksi	189/mobil tətbiq
Bolt	Mobil tətbiq və çağrı mərkəzi
Uber	Mobil tətbiq
Ekonom taksi	*9111 və mobil tətbiq
Maksim/Xan/Omega	*2111/*8777/*0404
158 taksi	158/mobil tətbiq

Şəkil 1. Respublikamızda fəaliyyət göstərən taksi xidmətlərinin siyahısı [3].

"Ekonom taksi" şirkətinin mobil tətbiqin hazırlanması prosesi aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

– bu mərhələdə əsasən ilkin mərhələ sayılır və özündə mobil tətbiqin konseptinin qurulub, hazırlanması, gələcəkdə planlaşdırılan addımların müəyyən edilməsi, mobil tətbiqin gələcək dövrlərdə moneterezasiya yollarının araşdırıb tapılması prosesini özündə birləşdirir;

– mobil tətbiq sisteminin işlənib ərsəyə gətirilməsi zamanı bu mərhələdə əsasən ekran ölçüləri götürülür, interfeysinin hansı formada olub-olmaması müəyyən edilir..

"Bolt" - bu Avropanın sürətlə inkişaf edən 3 şirkəti reytinqinə daxil olub. Bolt şirkəti Estoniya ölkəsinə mənsub olan şirkətdir. Şirkət hal-hazırda Avropa, Afrika, Qərbi Asiya, Latın Amerikasında 45 ölkədə yerləşən və 300-dən çox şəhərdə, hətta Azərbaycanın Bakı, Gəncə və Sumqayıt şəhərlərində fəaliyyət göstərir. Şirkətin 75 milyondan çox müştərisi var və 1.5 milyon sürücü Bolt-dan gedişlər təklif etmək üçün istifadə edir. Bolt şirkəti 2013-cü ilin avqustun 3-də əsası qoyulmuşdur. Azərbaycanda isə "Bolt" şirkəti 2017-ci ildən fəaliyyət göstərir. Şirkət öz gəlirlərini 3 il ərzində 12860% yüksəltməyi bacarmışdır. Bu cür göstəricilərə əsaslanaraq "Bolt" şirkəti Avropa ölkəsində sürətlə böyüyən şirkətləri arasında ilk üçlüyə layiq görülmüşdür. Birinci yeri İngiltərənin kiçik, orta biznes üçün nəzərdə tutulmuş OakNorth Bank-ı, ikinci yeri isə Finlandiyanın yemək sifarişi servisi Wolt tutur. OakNorth Bank 3 il ərzində öz gəlirini 37423%, Wolt servisi isə 15642% yüksəldib [4].

"Uber"- Uber, baş ofisi San Fransiskoda, Kaliforniyada yerləşən Amerika beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsi şirkətidir. Onun xidmətlərinə götürmə, qida çatdırılması (Uber Eats), bağlama çatdırılması, kuryer xidməti, yük daşımaları daxildir. 28 may 2015-ci il tarixinə bu xidmət dünyanın 58 ölkəsində və 300 şəhərində mövcuddur [4].

Nəticə etibarı ilə qeyd etmək olar ki, respublikamızda hal-hazırda fəaliyyət göstərən bu şirkətlərin sayı günü-gündən çoxalır və taksi xidmətində şirkətlər arasında olan rəqabətdə artır. Demək olar ki, hər bir taksi xidməti öz xidməti ilə seçilir. Hər bir şirkətin öz mobil tətbiqi göstərə biləcəyi xidmət növləri mövcuddur. Azərbaycan Respublikasında Nəqliyyat sektorunun inkişaf etməsi həm sosial həmdə iqtisadi həyatına, əhalinin rifahının yüksəlməsinə böyük təsir göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Məmmədov Y.Ə. Avtomobil. İstismar xüsusiyyətləri nəzəriyyəsi. Naxçıvan Universiteti.- 1998.
2. (https://president.az/az/articles/view/53407).
3. (https://banker.az/bakida-taksi-sirketler-qazanir-yoxsa-suruculer/).
4. (https://technote.az/texnologiya-xeberleri/bolt-taksi-servisi-avropanin-suretle-boyuyen-3-sirketi-reytinqine-daxil-oldu).

Məmmədzadə Murad Teymur oğlu, doktorant,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

BÜDCƏ XƏRCLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİ VƏ ONUN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ

Dünyanın bir çox ölkəsi dövlət səviyyəsində daim ehtiyat çatışmazlığı problemi və əhalinin ehtiyaclarını maksimal şəkildə tam ödəmək üçün onların səmərəli paylanması zərurəti ilə üzləşir. Təcrübədə bu problemlərin həlli, mövcud ehtiyatların daha vacib fəaliyyət növlərinə yönləndirilməsi, həmçinin istifadə edilməyən və ya səmərəsiz istifadə edilən ehtiyatları azad etmək üçün mövcud fəaliyyət proseslərinin optimallaşdırılması yolu ilə əldə edilməlidir. Bu, fəaliyyətin nəticələrini qiymətləndirmək və əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyən etmək üçün keyfiyyət göstəricilərindən istifadə etməklə, idarəetmə fəaliyyətinin sosial-iqtisadi səmərəliliyinin və büdcə xərclərin nəticəliliyinin planlaşdırılması və monitorinq sisteminin istifadəsini nəzərdə tutur. Bu cür sistem büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi faktını deyil, bu və ya digər fəaliyyət nəticəsinə çatıb-çatmamağı təyin etməklə bu kimi xərclərin səmərəliliyinə imkan verir. Belə bir sistem dövlət orqanlarının idarəetmə fəaliyyəti sahəsində yaranan dar və problemli sahələri müəyyənləşdirir, eləcə də onların fəaliyyətlərin korrekt planlaşdırılmasını həyata keçirməyə kömək edir

Effektiv büdcə xərcləri sisteminin formalaşma problemlərinin öyrənilməsi adekvat xərc formalarının və onların qiymətləndirilmə meyarlarının axtarılmasını nəzərdə tutur.

Hal-hazırda dövlət maliyyəsi nəzəriyyəsindəki araşdırmaların aktual istiqaməti ictimai sektorun ehtiyatlarının istifadəsi ilə əlaqədardır. Müəlliflər daha ümumi "dövlət xərcləri" kateqoriyasını araşdırırlar. "İctimai xərclər", "dövlət xərcləri" və "büdcə xərcləri" anlayışları eyni deyil. Dövlət, ictimai xərclər sahəsinə dövlət sığortası və dövlət krediti daxildir. Buna baxmayaraq, iqtisadi ədəbiyyatda təsvir edilən və dövlət xərclərinə ünvanlanan yanaşmalar büdcə xərclərinə də tətbiq edilir.

Belə ehtiyat yanaşması çərçivəsində araşdırmalar L.İ.Yakobsonun işlərində təqdim edilir. L.İ.Yakobson, "ictimai xərclər" anlayışını, ictimai nemətə olan ehtiyac-ları ödəmək və ədalətlilik meyarı baxımından əsaslandırılmış təkrar bölüşdürücü tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün ictimai sektorun ehtiyatlarından məqsədyönlü istifadə kimi araşdırır. Öz növbəsində dövlət xərclərinin istiqamətlərini, formasını, strukturunu və miqyaslarını müəyyən edən rasionallıq və səmərəlilik meyarları məqsədli istiqa-

mətlə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikasının Büdcə Məcəlləsi ilə tənzimlənən büdcə xərclərinin formalarının çeşidlənməsi, ölkə inkişafının daxili problemlərinin həll səviyəsini, dünya birliyi ilə qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf dərəcəsini, dövlətin bütün funksiyalarının icrasını, fəaliyyət istiqamətlərinin prioritetini sistematik şəkildə əks etdirməyə və dövlət tənzimləmə prosesinin təsirini qiymətləndirməyə imkan verir.

Fikrimizcə, *büdcədənkənar transfer* formaları xüsusi maraq bildirir.

Transferlər yuxarı büdcədən planlaşdırıldığı və bölüşdürüldüyü üçün seçilmiş transfer formasının təsirini proqnozlaşdırmaq və ərazinin inkişaf xüsusiyyətlərini nəzərə almaq olduqca çətindir. Bütün büdcə xərcləri sisteminin fəaliyyətinin nəticəsi konkret şərtlərdə transfer formasının seçilməsindən asılıdır. Onların təqdimedilmə şərtlərini və qiymətləndirmə meyarlarını müəyyən edək.

"Büdcə xərclərinin nəticəliliyi və səmərəliliyi" monoqrafiyasında müəlliflər büdcədənkənar transferlərin təqdim edilməsinin nəticəliliyini ayırd edirlər [3]. Müəlliflərin ayırdığı meyarları (indikatorları) təhlil edərək, qeyd etmək lazımdır ki, onların nöqteyi-nəzərinə əsasən qiymətləndirmə büdcə xərclərinin qənaətcilliyi, bəzi hallarda təqdim edilən dövlət və bələdiyyə xidmətlərinin sayının çoxaldılması ilə nəticələnir.

Müəlliflər büdcə təminatının səviyyəsini tənzimləmək üçün dotasiyaları, *"göstərilən xidmətlərin sayının artırılması"* və *"büdcə xidmətlərinin son minimal səviyyəsini (standartını) qoruyarkən maya dəyərinin azaldılması"* göstəricilərindən istifadə edərək qiymətləndirməyi təklif edirlər. Seçilən göstəricilər ehtiyat yanaşması çərçivəsində təsvir etdiyimiz büdcə ehtiyatlarından istifadənin qənaətcillik meyarlarına uyğundur. Lakin bu, vəsaitlərdən istifadənin yalnız bir tərəfidir. Dotasiyalar üçün, məsələn, bütün səviyyələrdə dövlət orqanlarının cəhd etdikləri həm qənaətcilliyi, həm məhsuldarlığı, həm də nəticəliliyi ümumiləşdirən büdcə vəsaitlərindən daha rasional istifadə etmək üçün dövlət orqanlarının stimullaşdırılması meyarını əlavə etmək lazımdır.

Müəlliflər subsidiyaların verilməsinin nəticəvilik indikatorlarına aid edirlər: daha böyük həcmdə və ya daha yüksək keyfiyyətdə büdcə xidmətləri göstərməsi üçün dövlət hakimiyyəti orqanlarının stimullaşdırılması; büdcə xidmətlərinin təqdim edilməsinin daha qənaətli üsulunun seçilməsi. Subsidiyalar büdcə xərclərinin birgə maliyyələşdirilmə proqramları çərçivəsində ayrılırsa, özünün maliyyə, vergi potensialını artırmaq üçün dövlət hakimiyyəti orqanlarının stimullaşdırılması nəticəliliyin mühüm indikatoru olacaq ki, bu da gələcəkdə regional hakimiyyət orqanlarının və bələdiyyə idarəçiliyin həyata keçirilən proqramlarda iştirak sayını çoxaltmağa, ərazilərin əhalisinin üstünlüklərinə müvafiq olaraq ehtiyatlardan istifadənin adekvatlığını yüksəltməyə imkan verəcək. Seçilmiş stimullaşdırma indikatoru büdcə vəsaitlərindən istifadənin rasionallıq meyarının yerinə yetirilməsinə səbəb olacaq.

Müəlliflərin fikrincə, subsidiyaların verilməsi məsələlərindən biri də büdcə sisteminin səviyyələri arasında qanunla müəyyən edilmiş xərc səlahiyyətlərinin ayrılmasının korreksiyasıdır. Bu, dövlət hakimiyyəti orqanlarının əhaliyə dövlət və bələdiyyə xidmətlərində öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı olduqca aktual məsələdir.

Lakin, məsələnin bu cür qoyuluşunda subvensiyaların nəticəliliyinin ayrılmış indikatorları kifayət deyil: həvalə edilmiş büdcə xidmətinin göstərilməsinin maya dəyərinin azaldılması; həvalə edilmiş büdcə xidmətində istehlakçıların məmnunluq səviyyəsinin yüksəldilməsi; həvalə edilmiş səlahiyyətlərin idarə edilməsi üçün xərclə-

rin azaldılması. Səlahiyyətlərin idarə edilməsi üçün xərclərin azaldılması indikato-ru olduqca mübahisəlidir, çünki yuxarı hakimiyyət orqanlarının xərc öhdəliklərinin maliyyələşdirilməsində iştirakı aşağı strukturların vəzifə və funksiyalarının yerinə yet irilməsinə görə məsuliyyəti azaltmır.

Bundan başqa, subvensiyalar ayrılarkən ümumi makroiqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi üçün bölgünün məqsədli xarakterini əldə etmək, regional hakimiyyət or-qanlarının və bələdiyyə qurumların işindəki çatışmazlıqları aradan qaldırmaq vacibdir.

Ümumiyyətlə, büdcələrarası transferləri qiymətləndirərkən, əvvəl sadalanan di-gər vəsaitləri də əhatə edən büdcə vəsaitlərindən istifadənin rasionallığı və səmərəliliyinin iki vacib meyarına riayət etmək lazımdır.

Bir çox müəlliflər nəticəlilik meyarını xüsusi olaraq qeyd edirlər. Məsələn, Ya-kobson L.İ. deyir: "Ümumiyyətlə, büdcə xərclərin nəticəliliyini yüksəltmək və qə-naətcilliyini təmin etmək xeyli asan olur. Əgər xərclər ən əvvəldən konkret məqsəd və məsələlər kəsiyində daha tez qurulursa, nəinki onların idarələri, bölmələri kəsiyində və s.".

Bizim nəzərimizdən, nəticəlilik meyarını ümumiləşdirmək, xərcləri yalnız nəticə-nin yerinə yetirilməsi baxımından təhlil etmək lazım deyil. Nəticəlilik, büdcə vəsaitlə-rinin tam qiymətləndirilməsi üçün lazım olan meyarlardan biri olaraq, nəticənin qo-yulmuş hədəflərə uyğunluğunu xarakterizə edir. Ehtiyatların qənaətcilliyini də həm-çinin xərclərin rasionallığını tam miqyasda qiymətləndirməyə imkan vermir, çünki xərclərin artması məhsulun (xidmətlərin) sayının çoxalması ilə bağlı ola bilər, yəni büdcə xərclərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin mühüm kəmiyyət meyarlarının biri kimi məhz xərclərin məhsuldarlığını nəzərə almaq çox vacibdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ataşov, B.X. Maliyyə bazarları: dərslik / B. X. Ataşov; elmi red. N.A.Novru-zov. - Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, 2016.- 456 s.
2. Результативность и эффективность бюджетных расходов. Монография / под ред. Руковой А.В. и др. М.: Книжная редакция «Финансы», 2009.-720с.
3. Якобсон Л.И. Государственный сектор экономики: экономическая теория и политика: учебник для вузов. М.: ГУ ВШЭ, 2000. -367с.

Kazımova Xəyalə Ədalət qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: k.xeyale353@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA SƏMƏRƏLİ VERGİ YÜKÜNÜN MAHİYYƏTİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏSİNİN TƏHLİLİ

Bu gün vergi gəlirləri dövlətin gəlir tələbatını ödəyən sadəcə alət olmaqdan çıxıb. Eyni zamanda cəmiyyətlə təsərrüfat vahidləri arasında iqtisadi, maliyyə, sosial və s. kimi bir çox funksiyaları və məqsədləri var. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə vergi gəlirlərinin resursların bölüşdürülməsinə, gəlir bölgüsünə və iqtisadi sabitliyə təsiri vergiləri daha da vacib edir.

Son illər milli iqtisadi inkişaf strategiyasında mühüm rol oynayan vergitutma

bazasının genişləndirilməsi, vergi xidməti orqanlarında vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergi xidmətinin müasir Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması sahəsində əhəmiyyətli işlər görülmüş, vergi qanunvericiliyi və vergi inzibatçılığının müasir tələblər baxımından qurulmasında bir sıra müvəffəqiyyətlərə nail olunmuşdur.

Vergi ödəyicilərinə öhdəsinə düşən vergi yükünün ağırlığının getdikcə artırılması və həmçinin, vergi növlərinin sayının artırılması, vergi dərəcələrinin yüksəldilməsi, güzəşt və imtiyazların ləğv edilməsi və s. zamanı vergi sisteminin səmərəliliyi öncə artır, sonra özünün maksimal qiymətini alır və sonra isə dövlət büdcəsinə vergi daxilolmalarının həcmi kəskin şəkildə aşağı düşür. Bu zaman büdcə sisteminin itkiləri əvəzedilməz olur. Buna görə də, vergi ödəyicilərinin çox böyük bir hissəsi ya müflisləşir, ya da ki, istehsalı kəskin olaraq aşağı düşür. Digər hissəsi isə bir sıra leqal və bir çox hallarda isə qeyri-leqal üsullardan istifadə etməklə hesablanmış və ödənilməli olan vergi məbləğini sıfıra endirməyə çalışırlar. Sonradan dövlət tərəfindən vergi yükünün azaldılması yolu ilə istehsalı çiçəkləndirmək üçün uzun müddət tələb olunur və təcrübə bizə göstərir ki, vergitutmadan yayınmaq üçün müxtəlif yollar tapan vergi ödəyiciləri vergi yükü aşağı salındıqdan sonra da vergiləri tam həcmdə ödəmirlər.

Bununla əlaqədar ölkənin vergi sisteminin qurulması və təkmilləşdirilməsində vergi ödəyicilərinin optimal vergi yükü problemi xüsusi rol oynayır. XX əsrin ikinci yarısında vergi yükünün yüksəldilməsi ilə dövlət xəzinəsinə daxil olan məbləğlər arasındakı asılılığın başlanğıcını professor A.Laffer qurmuşdur. Lafferin nəzəriyyəsinə görə vergi dərəcələrinin maksimum həddə qədər yüksəldilməsi vergi daxilolmalarının maksimum artımına imkan verirsə həmin həddə özünün maksimum qiymətini alır. Sonra isə büdcə daxilolmaları kəskin sürətdə azalır: Lafferə görə vergi yükünün artırılması iqtisadiyyatın gizli sektorunun inkişafının birbaşa şərti kimi çıxış edir. Laffer göstərmişdir ki, vergi yükünün azaldılması sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırır və təşəbbüskarlığı inkişaf etdirir. Bu zaman dövlət gəlirlərinin artımı məhsul (iş, xidmət) istehsalçılarına düşən vergi yükünün artırılması hesabına deyil, istehsalın artırılması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsi əsasında baş verir. Bu kəmiyyəti dəqiq və həmişəlik təsəvvür etmək mümkün deyil. Onun səviyyəsi ölkənin ümumi iqtisadi vəziyyətindən və konkret ölkədə fəaliyyət göstərən vergi ödəyicisinin maliyyə vəziyyətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Lakin bir çox ölkələrdə vergi yükü göstəricisinin kəmiyyəti yüksəkdir. Məsələn, İsveçdə vergi sistemi elə qurulmuşdur ki, vergi ödəyiciləri öz gəlirlərinin 50 % və daha artıq hissəsini dövlət xəzinəsinə ödəyirlər. Bu heç də onların istehsalın inkişafına olan marağını azaltmır. Burada heç bir paradoks yoxdur. Belə ki, bu ölkələrdə dövlət bir sıra iqtisadi və sosial xarakterli məsələləri vergilərin hesabına həll edir, hansı ki, əksər digər ölkələrdə vergi ödəyiciləri bu məsələləri vergiləri ödədikdən sonra özlərinin sərəncamında qalan gəlirləri hesabına həll edirlər. Göründüyü kimi, belə hallarda maraqların balansı qorunub saxlanılır.

Vergi yükünün hesablanmasına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, vergi potensialının, əhaliyə düşən vergi yükünün səviyyəsinin, makro səviyyədə vergi yükünü və onun dinamikasını müəyyən edən və ölkə iqtisadiyyatının əsas makroiqtisadi göstəriciləri əsasında təyin olunan vergilərin Ümumi Daxili Məhsulda (ÜDM) xüsusi çəkisinin hesablanması metodikaları məlumdur.

Vergi yükünün hesablanmasına bu cür yanaşma xalq təsərrüfatının bütün təsər-

rüfat subyektləri üçün alınan nəticələri müqayisə etməyə imkan vermir. Lakin makrosəviyyədə vergi yükünün hesablanması zamanı bu metodikadan istifadə etmək mümkündür. Məsələn, bütün vergiləri və büdcədənkənar sosial sığorta fondlarına ödəmələrin cəminin təqdim olunmuş məhsulun həcminə nisbəti kimi təyin olunan vergi yükü göstəricisi müəyyən çatışmamazlıqlarla xarakterizə olunur.

Vergi yükü makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasından və iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq ölkələr arasında bir-birindən fərqlənir. Adətən, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş, yüksək sosial təminata malik ölkələrdə vergi yükü kifayət qədər yüksək olur və onun böyük hissəsi istehlakın üzərinə düşür. Vergi yükü makro səviyyədə iki göstərici ilə qiymətləndirilir:

1. Nominal vergi yükü;
2. Faktiki vergi yükü.

Nominal vergi yükü dedikdə, mövcud qanunvericiliyə əsasən müəyyən olunmuş vergi potensialı tam şəkildə səfərbər olunduğu halda əldə edilən daxilolmaların həmin mərhələdə mövcud olan nominal ümumi daxili məhsula nisbəti başa düşülür. Nominal vergi yükü ilə faktiki vergi yükü arasındakı fərqlər vergidən yayınma dərəcəsini göstərir. Nominal vergi yükü nə qədər yüksək olarsa, ondan yayınma ehtimalı da bir o qədər çox olur. İqtisadi inkişafın səviyyəsindən asılı olaraq, dövlət vergi siyasətini həyata keçirərkən əhalinin gəlirlərinin yenidən paylanması, iqtisadi bərabərsizliklərin azaldılması, iqtisadiyyatın daxili və ya xarici investisiyalar hesabına inkişafının təmin edilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin stimullaşdırılması və s. məqsədləri əsas götürə bilər. Vergi siyasətinin dəyişməsi makroiqtisadi səviyyədə məcmu tələbə və məcmu təklifə təsir göstərir. Buna görə də, vergi siyasəti mobil xarakter daşımalı və iqtisadi aktivliyin stimullaşdırılmasında həlledici rola malik olmalıdır.

Dövlət xərclərinin, istehlak həcminin dəyişməsindən asılı olaraq vergi yükü dəyişir. Belə ki, dövlət xərcləri artdıqca, orta vergi yükü artır, azaldıqda isə azalır.

Bununla yanaşı, dövlət investisiyasına münasibətdə də oxşar yanaşma mövcuddur.

İqtisadi inkişaf tempinin yüksəlməsi, şübhəsiz, iqtisadiyyatın vergi yükünün artırılmasını tələb edir və əksinə. İstehlakın səviyyəsinin artması halında isə əks mənzərə yaranır. İstehlak norması artdıqca orta vergi yükü azalır. Ona görə də ümumi daxili məhsulun istehlak və yığım komponentlərinin optimal nisbəti iqtisadi siyasətin əsas vəzifələrindən biri kimi diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Məlumdur ki, vergi ödəyicisinin üzərinə düşən vergi yükünün artması nəticəsində əvvəlcə vergi sisteminin səmərəliliyi yüksəlir və öz maksimum səviyyəsinə çatır, sonra isə kəskin sürətdə aşağı düşür. Bu zaman büdcə sisteminin itkilərinin yerinin bərpasında problemlər yaranır, çünki vergi ödəyicilərinin müəyyən hissəsi ya müflisləşir, ya da öz fəaliyyətini dayandırır, digər hissəsi isə ödəməli olduqları vergilərin məbləğinin minimal səviyyəyə endirilməsinin qanuni və ya qeyri-qanuni yolunu tapırlar. Sonradan vergi yükünün səviyyəsi aşağı salındıqda belə dağılmış istehsalı bərpa etmək üçün illər tələb olunur. Bundan başqa, vergidən yayınmanın real yolunu tapan vergi ödəyicisi vergi yığımlarının əvvəlki səviyyəsi bərpa olunduqda belə vergiləri tam həcmdə ödəməkdən yayınacaqdır. Vergi yükünün buna görə də optimal səviyyəsinin müəyyən edilməsi problem inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq istənilən ölkənin vergi sisteminin qurulması və təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Vergitutmanın beynəlxalq təcrübəsi göstərir ki, vergi ödəyicilərindən tutulan vergilər onun məcmu gəlirinin 30-40 faizindən çox olduqda iqtisadi fəallığın səviyyəsi aşağı düşür, ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcmi azalır, ölkədəki biznes mühiti öz şəffaflığını itirir. Onu da qeyd edək ki, bir çox ölkələrdə vergi yükü göstəricisinin kəmiyyəti yüksəkdir. İsveçdə məsələn, vergi sistemi elə qurulmuşdur ki, vergi ödəyiciləri özlərinin gəlirlərinin 50% və daha artıq hissəsini dövlət xəzinəsinə ödəyirlər. Bu heç də onların istehsalın inkişafına marağını azaltmır. Çünki başqa ölkələrdə vergi ödəyicilərinin öz gəlirləri hesabına həll etdikləri sosial xarakterli problemləri bu ölkələrdə dövlət öz vəsaitləri hesabına həll edir. Bu isə ağır vergi yükündən narazılığın qarşısına sədd çəkir və maraqlar balansı gözlənilmiş olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/703555
2. https://bbn.az/vergi-yuku-n%C9%99dir/
3. https://www.taxes.gov.az/files/2/jurnal/AVJ2018R3N136.pdf
4. Kəlbiyev Y.A., Humbətov T.M. Vergilərin hesablanmasına dair praktikum (Dərs vəsaiti). Azərb. dilində. Bakı: 2008, 396 səh.

Bağırzadə Əli Güloğlan oğlu, doktorant,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Email: bagirzade_ali@mail.ru

EMAL SƏNAYESİNƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Respublikamızda iqtisadi artım üçün yeni ehtiyat mənbələrindən faydalanmaq, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektoruna daha çox investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə iqtisadiyyatda özəl sektorun xüsusi çəkisinin artırılması istiqamətində mühüm islahat proqramları həyata keçirilməkdədir. Həmçinin yerli şirkətlərin dünya bazarlarında daha uğurlu rəqabət aparmasına şərait yaratmaq üçün onların idarəetmə təcrübələrinin və səmərəliliyinin artırılması istiqamətində proqramlar işləyib hazırlamaq lazımdır. Hazırda da ölkədə iqtisadi fəallığı gücləndirmək, özəl təşəbbüslərə dəstək vermək, iqtisadiyyatda bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq zəruri struktur dəyişiklikləri aparmaq, sağlam rəqabət mühiti formalaşdırmaq və milli iqtisadiyyatın səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətlərindən biridir.

Respublikamızda 2010-2020-ci illər ərzində yüksək investisiya aktivliyi müşahidə edilmişdir. Dövr ərzində ölkə iqtisadiyyatına 235,3 milyard manat həcmində investisiya yönəldilmişdir ki, bunun da 49,7 faizi və ya 116,9 milyard manatı daxili, 50,3 faizi və ya 118,4 milyon manat isə xarici mənbələr hesabına maliyyələşmişdir. [6]

İnvestisiya aktivliyi ilə bağlı digər mühüm çağırış daxili investisiyaların əsas mənbəyinin dövlət maliyyəsindən özəl sektorun üzərinə ötürülməsinə nail olmaqdır. Bu prosesin baş verməsində ləngimələr dövlət maliyyəsinin, xüsusilə də dövlət büdcə-

sinin dayanıqlı və səmərəli idarə edilməsi üzərində risklər formalaşdırır və özəl təşəbbüskarlıq fəaliyyətinin zəifləməsinə səbəb olur. Məhz bu səbəbdən özəl təşəbbüskarlığın dəstəklənməsi istiqamətində biznes-investisiya mühiti daha da təkmilləşdirilməli, birbaşa xarici investisiyaların qeyri-neft sektoruna cəlb edilməsi istiqamətində işlər sürətləndirilməlidir. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 aprel 2017-ci il Sərəncamına əsasən ənənəvi sahələrindən olan pambıqçılığın, tütünçülüyün, baramaçılığın sürətli inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsullarına tələbatın ödənilməsi, emal müəssisələrinin xammal təminatının yaxşılaşdırılması və emal sənayesinin genişlənməsi istiqamətində dövlət dəstəyinin gücləndirilməsi ilə əlaqədar bir sıra hüquqi aktlar, o cümlədən dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Eləcə də ölkənin ixrac potensialının yüksəldilməsi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarların innovativ qabiliyyətlərinin artırılması, yüksək məhsuldarlığın əldə olunması, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı prosesində intensiv metodların geniş tətbiqində istehsalçı, emalçı və istehlakçı arasında inteqrasiyanın formalaşmasında önəmli rolu olan aqroparkların yaradılması istiqamətində mühüm investisiya tədbirləri həyata keçirilməkdədir.

Lakin yuxarıda qeyd edilənlərlə yanaşı, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, gələcəkdə maliyyə resurslarının diversifikasiyasının təmin edilməsi, rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə istehsalçıların maliyyə resursları ilə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi və bu sahədə qarşıya çıxacaq risklərin düzgün qiymətləndirilməsi üzrə mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi vacib məsələlərdəndir. Buna görə də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"nin "Maliyyəyə çıxışın asanlaşdırılması" sərlövhəli 3-cü strateji hədəfində nəzərdə tutulmuş prioritetlərdə əhatə edilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsini sürətləndirmək zərurəti yaranmışdır.

Qeyd edək ki, respublikamızda dayanıqlı və davamlı inkişafının təmin olunmasında iqtisadiyyata, xüsusən də kənd təsərrüfatına investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi rol oynayır. Hazırda investisiyaların tələb olunan həcm və keyfiyyətinin təmin edilməsi məqsədilə əlverişli investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması respublikamızın qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Sözü gedən investisiya mühiti xarici investisiyaların cəlb olunmasını müəyyənləşdirən hökumətin yaratdığı iqtisadi, hüquqi və sosial amillərin məcmusudur. Bu amillərin hər biri ölkənin investisiya mühitinin xarakteri üçün əhəmiyyətlidir.

Son illərin tendensiyasına əsasən, qeyri-neft sektoru üzrə yönəldilmiş investisiyaların həcmi neft sektoru üzrə yönəldilmiş investisiyaların həcmini üstələyir. Qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən birgə və xarici investisiyalı müəssisələri cəlb edən əsas sahələr sənaye (xüsusilə də emal), tikinti, nəqliyyat və ticarətdir. Qarşıdakı illərdə bu investisiyaların aqrar sahəyə də daha çox cəlb edilməsi nəzərdə tutulur. Qəbul olunmuş bir çox dövlət proqramında da göstərilir ki, qarşıdakı illərdə dövlət investisiyaların aqrar bölmənin infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılmasına, kommunal xidmətlərin həcminin və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilən investisiya siyasətini davam etdirəcəkdir.

Apardığımız tədqiqat zamanı bu nəticəyə gəlmək olar ki, aqrar sahəyə xarici

investisiya cəlb olunması üçün qarşıdakı illərdə aşağıdakı işlər görülməlidir:

- xarici investisiyaların təşviqi və qarşılıqlı qorunması haqqında yeni sazişlərin imzalanması;
- investisiyaların təşviqi sahəsində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və investorlar üçün hüquqi təminatın daha da genişləndirilməsi;
- xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə stimullaşdırıcı tədbirlərin sürətləndirilməsi (vergi sistemində və gömrük tariflərində güzəştlərin tətbiqi və s.);
- investisiyaların qeyri-neft sektoru üzrə təşviqi;
- elm tutumlu və innovativ sahələrə investisiyaların cəlb edilməsinin təşviqi;
- xarici investisiyaların ixracyönümlü sahələrə yönləndirilməsi və s.

İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi investisiyaların cəlb olunması üçün aqrar sahə üzrə potensial sahələri - kənd təsərrüfatı məhsullarının uzunmüddətli saxlanılması və emalı məqsədilə ərazilərdə soyuducu kameralar, anbarlar, elevatorlar və s. ilə bağlı layihələr; kənd təsərrüfatı texnikası və ehtiyat hissələrinin, gübrələrin və bitki mühafizəsi vasitələrinin, baytarlıq preparatlarının istehsalı; heyvandarlıq və quşçuluq sənayesinin tələbatını təmin etmək məqsədilə müasir tipli yem emalı müəssisələrinin tikintisi və məhsul istehsalı; un dəyirmanlarının tikintisi; pambıqçılıq; üzümçülük, meyvəçilik; tütünçülük; şəkər çuğunduru; taxılçılıq; toxumçuluq, tingçilik təsərrüfatlarının yaradılması; tərəvəzçilik və bostançılıq; çayçılıq; yağlı bitkilər, zeytunçuluq, günəbaxan; ekoloji kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı; intensiv bağçılıq təsərrüfatlarının yaradılması; cins heyvanların yetişdirilməsi üzrə təsərrüfatlar; quşçuluq, damazlıq quşçuluq; arıçılıq; balıqçılıq; damazlıq və südlük istiqamətli iribuynuzlu heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaradılması müəyyənləşdirmişdir.

Qeyri-neft iqtisadiyyatının strateji sektoru olan kənd təsərrüfatına və eləcə də emal sənayesinə investisiyaların cəlb edilməsinin digər bir üstünlüyü ondan ibarətdir ki, ölkəmizin əksər iqtisadi rayonları kənd təsərrüfatının istehsalı üçün zəngin potensiala malikdir və əhalinin 50%-ə yaxını bu iqtisadi rayonlarda yaşayır. 2020-ci ildə kənd təsərrüfatının ÜDM-də payı yalnız 6,9% təşkil etməsinə baxmayaraq, ölkə əhalisini ən çox işlə təmin edən sektorlardan biri bu sahədir və ümumi işçi qüvvəsinin təqribən 30%-i üçün gəlir və iş yerləri rolunu oynayır. Ərzaq təhlükəsizliyi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən kənd təsərrüfatı və onun emalının ÜDM-də payı çox aşağıdır və bu mövcud potensialı əks etdirmir. Əgər yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, respublikamızda kənd təsərrüfatının emalı sahəsində investisiya tədbirlərini gücləndirsək, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi baxımından idxal olunan ərzaq məhsullarının xüsusi çəkisi azalmaqla yanaşı iqtisadi rayonlarda əhalinin işlə təmin olunmasına böyük imkan yaranmış olar.

Qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasının prioritet istiqamətləri, əsas də investisiya qoyuluşlarının texnoloji strukturunun normallaşdırılması, ərazi və sahə miqyasında investisiya resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə və geniş təkrar istehsala yönəldilməlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, mövcud şəraitdə bütövlükdə kənd təsərrüfatı və emal müəssisələri irimiqyaslı investisiya qoyuluşlarına ehtiyaclıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, kəndlərdə kənd təsərrüfatına alternativ istehsal sahələri demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Bu səbəbdən kənd təsərrüfatında alternativ fəaliyyət sahələrinin formalaşdı-

rılmasına investisiya qoyuluşlarının artırılması da əsas cəhətlərdən biridir. Fikrimizcə, ümumilikdə aqrar sahəyə investisiya qoyuluşu, əsasən emal sənayesini, kənd təsərrüfatını, sosial sferanı və eləcə də kəndlərdə alternativ fəaliyyət sahələrinin artırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin reallaşdırılmasını əhatə etməlidir. Kəndlərdə alternativ fəaliyyət sahələrinin yaradılması, kənd yerlərində yaşayan əhalinin gəlir əldə etmək imkanlarını genişləndirir və bu da əhalinin gəlirlərin artmasına böyük dərəcədə təsir göstərə bilər. Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatında bu kimi problemlərin həlli investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasından, eyni zamanda aqrar sahənin davamlı inkişafının təmin olunması istiqamətində daxili və xarici investisiyaların cəlb olunmasından birbaşa asılıdır. Qeyd edilənlər, kənd təsərrüfatında davamlı inkişafı təmin etməklə yanaşı kəndlərin sosial problemlərini effektiv şəkildə həll olunmasına də imkan yarada bilər.

Müasir şəraitdə kənd təsərrüfatında məhsul istehsalı və emalının stimullaşdırılması ərzaq bazarının qiymət və əmtəə stabilliyinə eyni zamanda dövlətin aqrar sahədəki strateji maraqlarının qorunmasına xidmət edir. Təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, iri emal müəssislərinin formalaşdırılmasında investisiya qoyuluşları zəruri iqtisadi mexanizmlər ilə həyata keçirilməlidir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatında emala yönəldilən investisiyalarda daxili mənbələrdən yönəldilən investisiyaların xüsusi çəkisinin artırılmasına nail olmaq, o cümlədən mənfəət və amortizasiya ayırmalarının çəkisinin artırılmasına və xarici mənbələrdən yönəldilən investisiyaların cəlb olunmasına əlverişli şərait yaradılması vacibdir. Emal müəssisələrinin sərəncamlarında olan tikililərin, torpaq sahələrinin və digər bu kimi əmlakların girov qoyulması ilə güzəştli şərtlərlə kreditləşdirmə prosesinin reallaşdırılması davamlı inkişafın təmin olunmasında başlıca maliyyə mənbəyi ola bilər. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatının məqsədli proqramlar vasitəsilə dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilməsi sahənin inkişafında yerli əmtəə istehsalçılarının və emal müəssisələrinin iqtisadi gücü daxilində olmayan problemlərin həll olunmasında mühüm rol oynaya bilər.

Müasir şəraitdə emal müəssisələrinin formalaşdırılmasının başlıca investisiya mənbəyi kimi ipoteka kreditlərinin müxtəlif formalarından istifadə edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal və ya emal edən müəssisələr ipoteka şərtləri ilə böyük həcmdə vəsait əldə etmək imkanına malikdir və bu da uzun müddətli xarakter daşıya bilir. Lizinq fəaliyyətinin genişləndirilməsi emal müəssisələrinin maliyyə ehtiyatlarının məhdud olmasını nəzərə almaqla səmərəli geniş təkrar istehsalın reallaşdırılmasına imkan verən mühüm məqamlardan biri hesab edilə bilər.

Araşdırmalar göstərir ki, mövcud şəraitdə kənd təsərrüfatında davamlı inkişafın və eləcə də ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından kənd təsərrüfatında müxtəlif formalarda inteqrasiya edilmiş strukturların fəaliyyət göstərməsinə diqqət artırılmalıdır. Belə ki, kənd təsərrüfatı yönümlü maliyyə-sənaye qruplarının yaradılması, eləcə də korporativ əsaslar ilə səhm kapitalı özəl sektora və yaxud da bilavasitə dövlətə malik olan birliklərin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Bu birliklərin yaradılması hesabına kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal və ya emal edən müəssisələrin investisiya bazarlarına daxil olma imkanları genişləndirilə bilər. Bu isə, öz növbəsində, kənd təsərrüfatının həm əlavə vəsait qoyuluşu ilə təmin olunmasına, həm də kənd təsərrüfatının mövcud bir sıra problemlərin həll edilməsinə imkan yarada bilər.

Kənd təsərrüfatı və emal sənayesini texniki və texnoloji cəhətdən zəruri avadanlıqlar, eləcə də innovasiya resursları ilə təmin olunması üçün investisiya və kreditlərin ayrılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Xarici investorların cəlb olunması mexanizminin də təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bu sahəyə vəsait qoyan xarici investorların stimullaşdırılması məqsədilə müəyyən müddətə vergilərdən azad olunması və eləcə də bu sahələrə giriş imkanlarının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə şəraitdə həm kənd təsərrüfatında kapital azlığının qarşısı alına bilər və həm də kənd təsərrüfatında pul vəsaitin artırılmasına nail olmaq olar. Qeyd olunanlar isə zəruri iqtisadi və hüquqi mexanizmlərin formalaşdırılması ilə sıx bağlıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, emal müəssisələrində məhsul istehsalının artırılmasına xarici investisiyaların cəlb olunması ilə bağlı beynəlxalq standartlara uyğun bu sahədə zəruri normativ bazanın yaradılması və onun davamlı yenilənməsi vacibdir. Eyni zamanda, istər yerli səviyyədə, istərsə də respublika səviyyəsində büdcələr arasında investisiya fəaliyyətində funksiyalar konkretləşdirilməlidir.

Qloballaşma prosesində məhsul istehsalının və emalının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının əsas şərtlərindən biri iqtisadiyyatın modernləşdirilməsidir. Bu səbəbdən dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət, birinci növbədə, modernləşdirilmə prosesinin reallaşdırılmasına yönəldilməlidir. Dövlətin iqtisadi siyasətinin vacib tərkib hissəsi olan aqrar siyasət də modern aqrar iqtisadiyyatın formalaşmasına xidmət etməli və ümumilikdə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına, ərzaq kompleksinin səmərəli inkişafının təmin edilməsinə və yerli məhsulların ixrac imkanlarının artırılmasına istiqamətlənməlidir. Onu da nəzərə olmaq lazımdır ki, ölkəmizin kənd təsərrüfatının böyük ixrac potensialı vardır. Mövcud ixrac potensialından səmərəli istifadə və xarici bazara çıxış imkanlarının artırılması ilə xarici bazarlara məhsulların ixracı bu sahəyə yönəldilən investisiyaların artırılması ilə sıx bağlıdır. Bu səbəbdən əmtəəlik kənd təsərrüfatı məhsulları emal edən müəssisələrin formalaşdırılması və inkişafı həm aqrar sahədə və həm də ölkə iqtisadiyyatında çoxşaxəli, yəni diversifikasiyalı inkişafın təmin olunmasının ilkin şərtidir. Məhz iri emal müəssisələrinə investisiya qoyuluşlarının həcminin artırılması çoxşaxəli inkişafın təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Fikrimizcə, sahənin innovasiyalı və industrial inkişafı, əsasən, yüksək texnoloji investisiya layihələri ilə reallaşdırıla bilər. Bu isə kənd təsərrüfatının əsas vasitəsi olan sudan və torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, münbitliyin qorunub saxlanılması istiqamətində lazımi tədbirlərin reallaşdırılmasını tələb edir.

Emal müəssisələrində məhsul istehsalının və rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədi ilə aqrobiznes proqramlarının hazırlanması və reallaşdırılması da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə proqramların reallaşdırılması özündə 4 istiqaməti birləşdirir: 1) maliyyə sağlamlaşdırılması; 2) emal müəssisələri üçün zəruri resurs və xidmətlərin əldə edilməsinə çıxışın genişləndirilməsi; 3) emal müəssisələrinin maddi-texniki resurslarla səmərəli təminatı; 4) dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş proqram-hədəf xarakterli "Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi"də iri və orta istehsal və emal təsərrüfatların yaradılmasını və eləcə də məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bundan Strateji Yol Xəritəsində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal və emal edən təsərrüfatların güzəştli

şərtlər ilə maddi-texniki vasitələrin və digər resursların əldə edilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır.

Emal müəssisələrinin formalaşdırılması və məhsul istehsalının artırılması diversifikasiyalı inkişafında mühüm rol oynadığını nəzərə alsaq, bu sahəyə investisiya qoyuluşlarının həcminin artırılması və xüsusi investisiya proqramlarının qəbul olunması məqsədə uyğundur. Emal müəssisələri üçün xammal istehsalı ilə yanaşı, məhsulun emalı üçün də əlverişli şərait yaratmaq mümkündür. Qeyd edilənlər isə yekunda həm istehsal olunan yerli məhsulların keyfiyyətinin artırılmasına, həm də ərzaq məhsullarə bazarında çeşidin genişləndirilməsinə şərait yaradar. Bunun üçün, birinci növbədə, istehsalın texnoloji və texniki baxımdan restrukturizasiyası və eləcə də bu məhsulların ixrac imkanlarının genişləndirilməsi ön plana çəkilməlidir. Daxili tələbatın ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə etibarlı şəkildə təmin olunması məqsədilə məhsulun istehlakçılara çatdırılması, saxlanması və eləcə də onun tədarükü və emalı ilə bağlı kooperasiya münasibətlərinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafı əsasında həm iri emal müəssisələrinin formalaşdırılmasına nail olmaq, həm də bu yolla ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək və eləcə də ixrac imkanlarını genişləndirmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı, Bakı, 2019. 184 s.
2. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”. Bakı. 2016. 177 s.
3. “Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2021”, Statistik məcmuə. Bakı, 2021. 752 s.
4. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Bakı. 2016, 655 s.
5. İbrahimov İ.H. Regionların və işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf istiqamətləri. Bakı, 2022. 240 s.
6. https://www.stat.gov.az/

Qubadzadə Xədicə Xaqani qızı, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: xedice.adiu@gmail.com

AZƏRBAYCANIN İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİNDƏ İNNOVASİYA LAYİHƏLƏRİNİN TƏTBİQİ

«Ağıllı kənd» layihəsində adı keçən «Ağıllı dövlət idarəçiliyi»nin kökündə vətəndaşın vaxtına və resurslarına qənaət dayanır.

«Ağıllı şəhər və ya kənd» sistemi aşağıdakı prinsiplər üzərində qurulur:

– şəhər tamamilə avtonom rejimdə fəaliyyət göstərməlidir, yəni bütün resurslar şəhər tərəfindən təmin olunmalıdır;

– şəhər bütün ekoloji standartlara cavab verməlidir;

– vahid kompüterləşdirilmiş sistemdə ən son informasiya və kommunikasiya texnologiyaları tətbiq olunmalıdır;

– vaxta və resursa qənaət edilməlidir.

İşğaldan azad edilmiş hər bir kənddə yerləşdirilən ATM tipli apteklərdə əczaçı olmadan dərman satışının həyata keçirmək olar. ATM tipli apteklər ATM-lərin sadəsi, yəni yalnız bank xidməti üçün istifadə edilən bankomat 30-40 min manatdır: Amma əgər burada dərman da satılsa, gərək burada dərmanları saxlamaq üçüq şərait, soyuducu və sair də olmalıdır.

Məktəblərdə elektron tədris və təlim mərkəzləri, onlayn təlim platforması qurulur. Ağıllı biznes və təsərrüfatın qurulması məqsədi ilə layihə bazara rahat çıxış platformaları, təchizatçılar, istehsalçılar üçün daxili və xarici bazara rəqəmsal çıxış, onlayn bank xidmətləri və digər xidmətlər təqdim edir. Layihə "Ağıllı Dövlət İdarəçiliyi" istiqamətində elektron kənd təsərrüfatı, elektron xidmətlər, "bir pəncərə" sistemi, nəzərdə tutur.

Qarabağda "ASAN xidmət"lərin fəaliyyəti planlaşdırılır və o, rayonların əhalisinə xidmət göstərəcək. Mərkəzdə vətəndaşların qəbulu elektron növbə əsasında həyata keçiriləcək. Bunun üçün ən müasir avadanlıqlar quraşdırılıb. Elektron lövhələr və işarələr vətəndaşların məlumat əldə etməsini asanlaşdırır. Bu mərkəzdə də elektron ərizə doldurma aparatı qoyulub.

"ASAN xidmət" mərkəzinin əsas prinsipləri operativlik, şəffaflıq, nəzakətlilik, məsuliyyətlilik, etik davranış qaydalarına nəzarət və rahatlıqdır. Mərkəz daim internetə açıq olan kompüterlərlə təchiz edilib. Burada vətəndaşların bütün növ elektron xidmətlərdən yararlanması üçün şərait yaradılıb. Mərkəzdə əlillər üçün də hər cür imkan var.

"ASAN xidmət" mərkəzində vətəndaşların gözləyərkən vaxtlarını səmərəli keçirmələri üçün funksional-yardımçı xidmətlər: bank, sığorta, hüquqi yardım və tərcümə mərkəzləri, laboratoriya, tibbi xidmət, internet-kafe, poçt şöbələri, fotostudiya fəaliyyət göstər.

"Ağıllı kənd" layihəsinin əsas prinsiplərindən biri külək enerjisindən istifadədər. Qarabağın dağlıq hissəsində 100 metr hündürlükdə küləyin orta illik sürətinin 7-8 m/s olduğu geniş ərazilər mövcuddur. Kəlbəcər və Laçın rayonlarının Ermənistanla sərhəd ərazilərində küləyin orta illik sürəti 10 m/s-ə çatır. Ümumilikdə Qarabağın dağlıq ərazilərində külək enerjisinin potensialı 300-500 meqavatt kimi qiymətləndirilir.

Günəş enerjisinin istifadəsinin üstünlüyü ondadır ki, günəş qurğuları işləyən zaman parnik effekti yaranmır, havanın çirklənməsi baş vermir, istilik aşağı atmosfer qatlarına yayılmır.

Yer səthinə düşən günəş radiasiyasının miqdarı çox olan ərazilər Qarabağın cənub düzənlik hissəsi – Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan rayonlardır. Burada bir kvadrat metr üfüqi səthə düşən günəş radiasiyası ildə 1600-1700 kVt·st təşkil edir. Bu ərazilərin ümumi günəş enerjisi potensialı 3000-4000 meqavattdır. Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli rayonlarının ərazisində yüksək günəş enerjisi potensialına

malik ümumi sahəsi 14 427 ha olan 8 potensial ərazi seçilib. Mütəxəssislərin fikrincə, bu ərazilərdə günəş enerjisi istehsalı üçün ümumi potensial səkkiz müxtəlif ərazidə 14,4 min hektardan çox sahədə 7200 meqavatdan çox qiymətləndirilir.

Azərbaycanın təbii iqlim şəraiti günəş enerjisindən istifadə etməklə elektrik və istilik enerjisinin istehsalını artırmağa geniş imkanlar açır. Belə ki, Azərbaycanda günəş şüalanmasının davamiyyəti 2400-3200 saata qədər müşahidə olunur. Həmçinin Azərbaycanda ildə 300 günəşli günün olmasını nəzərə alsaq, demək olar, bu regionda günəş energetikasının inkişafı daha perspektivlidir. Bir günəş paneli 1 kilovat-saat enerji istehsal edir. Azərbaycanda isə nəzərə alsaq ki, bir ev gündə ortalama 8-10 kilovat-saat enerji sərf edir, azı 5 ədəd 250 vattlıq günəş paneli lazımdır. Bir evin günəş enerjisini istehsal edən avadanlıqla təhciz olunması evin enerji işlətmə gücündən asılıdır.

Kəlbəcər-Laçın iqtisadi-coğrafi rayonunun nəqliyyatı - Murovdağ silsiləsi və ona paralel istiqamətdə uzanan digər dağ silsilələri Kəlbəcər-Laçının Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonu ilə nəqliyyat-iqtisadi əlaqələr qurmasına çox mane olur. Şərq istiqamətdə isə çay dərələri boyu çətin relyef şəraitində çəkilən şose və torpaq yolları Qarabağ və Kür-Araz ovalığındakı rayonlarla əlaqə saxlamağa imkan verir. Cənubda dəmir və avtomobil yolları vasitəsilə Aran iqtisadi-coğrafi rayonu ilə əlaqə yaradılmışdır.

Kəlbəcər-Laçını digər iqtisadi-coğrafi rayonlarla birləşdirən nəqliyyat yolları Kəlbəcər– Bərdə – Yevlax, Kəlbəcər – Murov keçidi– Gəncə, Laçın, Şuşa –Yevlax avtomobil yolları, Mincivan – Bakı dəmir yolu xəttidir.

Kəlbəcər yolunun inşasına Göygöl rayonunun Toğanalı kəndindən start verilib. Yol Kəlbəcər-İstisu və Kəlbəcər-Laçın istiqamətlərinə kimi uzanacaq. Yolun uzunluğu, təxminən, 190 km-ə yaxın olacaq. "Əlavə olaraq layihə işləndikcə avtomobil yolunun uzunluğu dəyişə bilər. Təqribi desək, yolun Toğanalı-Kəlbəcər istiqamətində olan hissəsinin uzunluğu 74 km olması nəzərdə tutulur. 28 km Kəlbəcər-İstisu istiqamətinə, 87 km Kəlbəcər- Laçın istiqamətinə düşür. Layihənin ilk 4,5 km hissəsi Toğanalı kəndinin içərisindən keçir"(2).

Layihənin 7, 10 və 13-cü kilometrliyində mövcud çay körpüləri yerləşir. Onlar yararsız vəziyyətdə olduğu üçün yeni körpülərin layihəsinin hazırlanması və tikintisinə dair işlərin də paralel olaraq həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Avtobuslarda olduğu kimi, qatarların damlarında günəş panelləri quraşdırıla bilər. Burada lazımi sayda batareyanı yerləşdirmək üçün kifayət qədər yer var. İkincisi, alternativ mənbələrdən istifadə edərək dəmir yol xətlərinin elektrik enerjisi ilə təmin edilməsi məsələsi də hazırda aktuallaşır. Elektrik enerjisinin verilişi qismən və ya bütövlüklə dəmir yolu xətləri boyunca günəş panellərinin quraşdırılması ilə mümkün olur. Yollarda işıqlanma sistemi və buzlu yollardakı istilik sistemi günəş enerjisi vasitəsilə olacaq. Yollara nəzarət isə yollarda yerləşən radioelektron detektorlar buradakı vəziyyət barədə məlumat toplayıb mərkəzi serverə göndərir. Detektorlar hər dəqiqə yollardakı 3 parametri ölçür: avtomobillərin sayını, hərəkət sürətini və hərəkət intensivliyini.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının tədricən ekstensiv inkişafdan uzaqlaşaraq intensiv inkişafa keçib. Aqrar sahənin mövcud potensialı və ixrac imkanları nəzərə alınaraq

son illər bu sahənin inkişafına dövlət dəstəyi xeyli artmış, kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin gücləndirilməsi istiqamətində bir sıra stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, fermerlərə güzəştli kreditlər ayrılır, "Aqrolizinq" tərəfindən gətirilən texnika əlverişli şərtlərlə sahibkarlara icarəyə verilir, aqrar sahədə istehsalçı marağını artırmaq məqsədi ilə gübrələr və yanacaq da son dərəcə əlverişli şərtlərlə fermerlərə paylanılır. Bununla yanaşı, uzun illərdir ki, fermerlər torpaq vergisi istisna olmaqla bütün digər vergilərdən azad olunublar.

Bununla yanaşı, taxıl və dənli bitkilərin yığım anında və ya yığımdan sonra keyfiyyətini ölçən və nəticələrə uyğun olaraq dənli bitkilərin hansı təyinat üzrə istifadə olunacağını əvvəlcədən müəyyən edən avadanlıqların istehsalçısı olan "Perten Instruments" (İsveç) və "Wile" (Finlandiya) şirkətləri ilə uğurlu əməkdaşlıq davam edir (3).

Həmçinin müxtəlif ölçüyə və gücə malik taxıl və dənli bitki əkən, torpağı əkinə hazır edən aqreqatlar (Özduman), tarla və bağlar üçün dərman çiləyici qoşqular (Öntar), gübrə daşıma tutumu fərqli olan tək və cüt diskli gübrəsəpənlər (Axano), kartof yatağını hazırlayan, kartof əkən, kartofun alaq otlarını təmizləyən və toxa vuran, kartof yığan aqreqatlar (Yığıtsan), sarımsaq əkənlər (SeCa), yem qarışdıran, yem doğrayan, qatı və maye gübrə səpən qoşqular (Kenmaks), heç bir qoşquya və elektrik təminatına ehtiyac olmadan sulama aparan və hərəkət edən sulama sistemləri (Yüzüak), torpaq üstü damlama sulama sistemləri (İrritec), müxtəlif ölçü və təyinatlı kotanlar (Aktaş Makina) və s. daxildir.

Son illər ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahələrinə ayrılan kreditlərin həcmi davamlı şəkildə artmışdır. Belə ki, Mərkəzi Bankın məlumatlarına əsasən bu sahəyə kredit qoyuluşu 2005-ci ildə 97,6 milyon manat olduğu halda, 2015-ci ildə bu göstərici 508,1 milyon manat təşkil etmişdir. 2005– 2015-ci illər ərzində Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun xətti ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahələrinə ayrılmış güzəştli kreditlərin həcmi 18,1 dəfə artmışdı.

Mineral su mənbələrinin ümumi ehtiyatının 33%-i Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonunun payına düşür. Mineral su mənbələrinin iri yataqları olan Yuxarı və Aşağı İstisu, Turxun, Keşdək, Qoturlu (Kəlbəcər), Minkənd soyuq su tipli mineral bulağı (Laçın) və s. müalicəvi əhəmiyyətə malikdir. Bu bulaqların potensial ehtiyatı, yerləşdiyi ərazinin təbiətinin cəlbediciliyi kurort-müalicə kompleksinin yaradılması üçün əlverişli təbii amillərdir. Əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, yüksək temperaturuna, böyük təbii ehtiyatlarına görə xüsusilə fərqlənir. Onun suları ilə insanın həm xarici, həm də daxili xəstəliklərini müalicə etmək mümkündür. İstisu bulağı üstündə 80-ci illərdə iri kurort və mineral sudoldurma zavodu tikilib. Həmin zavod sutkada 800 min litr su istehsal edirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. https://www.kalbajar.com
2. https://sia.az
3. https://www.e-huquq.az

Qurbanov Fərhad İmran oğlu, müəllim,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: f.qurbanov@yahoo.com

MALİYYƏ SİSTEMLƏRİNƏ KİBERHÜCUMLAR VƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİ

Kibertəhlükəsizlik kiberməkanı təşkil edən informasiya texnologiyaları sistemlərini təhdidlərdən qorumaq, oradakı məlumatların məxfiliyini, bütövlüyünü və əlçatanlığını təmin etmək, hücumları və kiber vəziyyətləri müəyyən etmək, bu təsbitlər üçün tədbirlər görmək və sonra kibertəhlükəsizlik hücumundan əvvəl sistemlərdə rast gəlinən problemləri aradan qaldırmaq üçündür (2016-2019 Milli Kibertəhlükəsizlik Strategiyası, 2018).

Türkiyə Cümhuriyyətinin 2013-2014-cü illər üçün Milli Kibertəhlükəsizlik Strategiyası Fəaliyyət Planının 11-ci maddəsində, kibertəhlükəsizlik riskləri ilə bağlı institusional və şəxsi məlumatlılıq səviyyəsinin lazımi səviyyədə əldə edilmədiyi vurğulanmışdır. Milli kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi baxımından, prinsiplərin 4-cü maddəsində qeyd olunur ki, fərdlər, qurumlar, cəmiyyət və dövlət HS-nin təmin edilməsində hüquqi və sosial öhdəliklərini yerinə yetirməlidir (Yeniman Yıldırım və Adalı, 2017).

Türkiyə Cümhuriyyətinin 2016-2019 Milli Kibertəhlükəsizlik Strategiyası Fəaliyyət Planında ən mühüm risklər bunlardır:

a) sosial şəbəkələrdən asılılıq;

b) kiber məkanda qurumların mövqeləri;

c) kibercasusluq fəaliyyətləri və məqsədyönlü hücumlar;

ç) kibertəhlükəsizlik kadr, bilik, bacarıq və təcrübə;

d) qurumlar arasında koordinasiyanın olmaması;

e) kiberməkanda müxtəlif ölçülərdə fəaliyyət göstərən sektorların iqtisadi problemləri (2016-2019 Milli Kibertəhlükəsizlik Strategiyası, 2018).

Peşəkar hakerlər və ya haker qrupları tərəfindən maliyyə sistemlərinə korporativ və ya fərdi internet saytlarına, kompüterlər və internetlə zərər vermək məqsədi ilə edilən hücumlara “Kiber Hücumlar” deyilir .

Amerika Birləşmiş Ştatları Milli Tədqiqat Şurasının 2009-cu ildə apardığı araşdırmada kiberhücumlar "şəbəkələri, kompüter sistemlərini və ya məlumatları və onlara daxil edilmiş və ya onları daşıyan proqramları pozmaq, aldatmaq, alçaltmaq və ya məhv etmək üçün qəsdən hərəkətlər" kimi müəyyən edilir (Singer & Friedman, 2015).

Bu gün kiberhücumlar kibertəhlükəsizliyə təhlükə törətsə də, həm təşkilati, həm də fərdi olaraq bu təhdidləri başa düşmək və onlardan xəbərdar olmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əgər qurumlar və fərdlər gələcək real təhlükələri dərk etsələr və hədəflənmiş hücumların üsul və üsullarının daha geniş sahədə necə olduğunu görsələr, bu, təhlükələrə qarşı qoruyucu olacaq (Miller, 2016).

Bu sahədə ən geniş yayılmış olan aldadıcı proqram təminatının iki növü var, şifrələyicilər və bloklayıcılar.

1. Bu təhlükəli proqramla o, kompüterdəki məlumatları bloklayır və sənədləri

yenidən quraşdırmaq üçün hər dəfə insanlardan pul istəyir. Bu əsasən Windows və Android cihazlarını hədəf alır.

2. Bu gün ən çox yayılmış və ən təhlükəli Kiber Hücum proqramı «WannaCRY» bir çox böyük qurumların maliyyə sistemlərinə yayılıb. Bu proqram "qurd" adlı virus vasitəsilə kompüterlərə sızır. Bu zərərli proqram əsasən naməlum mənşəli proqramlar, forma saytları, e-poçt, saxta oyunlar, disklər vasitəsilə ötürülür. "WannaCry" təşkilatların sistemlərinə sızdığı anda zəif maşınları müəyyən edir və özünə yoluxur.

Qorunmaq üçün:

– daxil olan e-poçtun kimdən gəldiyinə və onun həqiqiliyinə tam əmin olmaq lazımdır;

– naməlum şəxslərdən və ya qurumlardan göndərilən e-poçtlardakı keçidlərə kliklənməməli və daxil olan fayllar kompüterə endirilməməlidir;

– elektron poçt və ya digər media vasitəsilə təqdim edilən veb səhifə keçidlərindən istifadə edilməməlidir;

– daxil olmaq istədiyiniz veb-səhifələrin ünvanları brauzerin ünvan sətrində yazılmalıdır.

Bu araşdırmanın əsas məqsədi qurumların kibertəhlükəsizlik üzrə səylərini müəyyən etmək, onların məlumatlılıq səviyyələrini ölçmək, kiberhücumların səbəb olduğu kibertəhlükəsizlik risklərinin qurumlara təsirini qiymətləndirmək və nə etməli olduğuna dair təkliflər verməkdir. Bu gün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı və internetdən geniş istifadə ilə təhlükəsizlik kibertəhlükəsizliyin riskləri də artmışdır. Bu səbəblə qurumlarda kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi, maarifləndirmənin artırılması və lazımi tədbirlərin görülməsinin vacibliyi vurğulanmışdır.

Bu araşdırma çərçivəsində dünyanın bəzi ölkələrində müxtəlif təhlükəsizlik qurumları tərəfindən hazırlanan kibertəhlükəsizlik anketləri araşdırıldı. Kibertəhlükəsizlik və kiberhücumlarla bağlı qurumlara sorğu tətbiq edilib. Sorğu kibertəhlükəsizlik və ümumilikdə hücumlarla bağlı görüləcək tədbirləri aşkar etmək xarakteri daşıyır. Anketlərdən əldə edilən məlumatlar ədədi və faizlə qiymətləndirilmiş və şərh edilmişdir. Bu baxış nəticəsində kiber təhdidlər və bununla bağlı görülən işlər, təhlükəsizlik riskləri, təhlükəsizlik zəiflikləri təhlil edilmiş, görüləcək tədbirlər və maarifləndirmə ilə bağlı təkliflər verilmişdir.

2016-cı il Kibertəhlükəsizliyi Pozuntuları Sorğusuna görə:

1) müəssisələrin 69%-i kibertəhlükəsizliyin yüksək səviyyəli menecerlər üçün yüksək prioritet olduğunu deyir, lakin yalnız 51%-i kiber risklərə qarşı tədbir görür;

2) 29%-i rəsmi olaraq kibertəhlükəsizlik siyasətlərini qurub;

3) 10%-i isə deyə bilərik kiber hücumların idarə edilməsinin rəsmi planına sahibdir.

2015-ci ildə iri şirkətlərin 65%-i kibertəhlükəsizliyin pozulması və hücumlarına məruz qalıb. Bu şirkətlərin 25%-i ən azı ayda bir dəfə pozuntu ilə üzləşib.

2016-cı ildə şirkətlərin kibertəhlükəsizliyinə dair ən böyük pozuntuların və hücumların 68%-i viruslar, casus proqramlar və zərərli proqramlar, 32%-i isə müəssisələr və ya şirkətlər daxilindəki insanlar tərəfindən törədilib.

Şirkətlərin 51%-i hökumətin tətbiq etdiyi kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin 10 ad-

dımının ancaq 5 maddəsini həyata keçirir. Şirkətlərin 48%-i hökumətin kibertəhlükəsizlik mövzusuna uyğun texniki tədbirlərdən istifadə etdiyi halda, 13%-i təchizatçıları üçün müəyyən etdikləri kibertəhlükəsizlik standartlarına malikdir. Şirkətlərin 25%-i orta ölçülü, 34%-i iri şirkətlərdir (Kibertəhlükəsizliyin pozulması sorğusu, 2016).

Dünyaca məşhur maliyyə şirkətlərindən olan PwC-nin "İnformasiya Təhlükəsizliyinin Qlobal Vəziyyəti Sorğu 2017" Qlobal İnformasiya Təhlükəsizliyi Sorğusu 10 000-dən çox iştirakçı ilə sənaye sektorlarının geniş spektrini əhatə edib. Sorğuda istirak edən təşkilatların 48%-nin gəliri 500 milyon dollardır. Bu sorğuya əsasən, şirkətlərin diqqət yetirdiyi əsas məsələ, Mobil və IoT daha çox nəzarət tələb edən yeni qaydalara uyğunlaşdıqca artan hücum səthi nəticəsində yaranan mürəkkəbliyin kəskin artmasıdır. Aydın olan odur ki, təhlükəsizlik proqramları, işçilərin təlimi, ən son siyasətlər və nəzarətlər kimi əsas məsələlər hazırlığa və dayanıqlığa dair təşkilati öhdəliyə yönəldilməlidir (The Global State of Information Security Survey, 2017).

Tətbiq edilən sorğuların ümumi nəticələrinə görə;

1. Qurumların təxminən 50%-nin ümumi informasiya təhlükəsizliyi strategiyasının olmadığı və böyük bir hücum zamanı hazırlanmış bir kommunikasiya strategiyası və ya planının olmadığı görünür.

2. Əksər təşkilatlar Kiber hücumlarla mübarizə üçün lazım olan potensial təsirli tədbirləri yaxşı başa düşsələr də, təşkilatların yarısının insidentlə üzləşdiyini nəzərə alsaq, qəbul edilmiş tədbirlərin kifayət qədər güclü olmadığını və ya bir problemin olduğunu güman etmək olar.

3. Təşkilatlarda ən çox artan kiber risk təhdidləri saxta, yalançı və ya virus kompaniyalı hücumlar, fişinq, İP və ya məlumatları oğurlamaq və maliyyə məlumatlarını ələ keçirmək üçün olan kiberhücumlardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Cyber Security Breaches Survey 2016, (2016), HM Government&Social Research Institute&University of Portsmouth.
https://assets.publishing.service.gov.uk/government/system/uploads/attachment_data/file/521465/Cyber_Security_Breaches_Survey_2016_main_report_FINAL.pdf,

2. The Global State of Information Security Survey 2017, Uncovering the Potential of the Internet of Things, (2017), PwC.
https://www.pwc.com/gx/en/issues/assets/pwc-GSISS-2017-uncovering-the-potential-of-iot.pdf,

3. The Global State of Information Security Survey 2017, Bold Steps to Manage Geopolitical Cyber Threats, (2017), PwC.
https://www.pwc.com/gx/en/issues/assets/2017-gsisss-bold-steps-to-manage-geopolitical-threats-final.pdf,

4. Global Risks Report 2017 (2017), World Economic Forum.
http://www3.weforum.org/docs/GRR17_Report_web.pdf

5. Ulusal Siber Guvenlik Stratejisi 2016 - 2019, (2018).
http://www.udhb.gov.tr/doc/siberg/2016-2019guvenlik.pdf

Şükürov Elgiz Elnur oğlu, doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: elgiz_sukurov@mail.ru

AZƏRBAYCANDA İXRACIN MÜASİR VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ ONUN STİMULLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Azərbaycan Respublikasında son illər ərzində aparılan uğurlu islahatlar ölkənin bütün sahələrində əsaslı dəyişikliklər yaratmışdır. Xarici ticarətin stimullaşdırılması istiqamətində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən iqtisadi və ticari islahatlar davam etdirilir. Xüsusilə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına nail olmaq istiqamətində əməli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu istiqamətdə tətbiq edilən mexanizmlərdən biri də ixracın təşviqi mexanizmidir. "Qeyri-neft ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" ölkə prezidentinin Fərmanına əsasən, ölkə ərazisində istehsal edilən və istehsal prosesində istifadə olunan yerli komponentlərin, qeyri-neft məhsullarının dəyərindən, habelə ixrac olunan məhsulların növündən asılı olaraq, qeyri-neft məhsullarının ixracı ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ixrac təşviqi ödənilir [1]. Bu da ixrac potensialından daha səmərəli istifadə olunması, ixracatçıların məhsullarını beynəlxalq bazarda daha rəqabətqabiliyyətli qiymətlərlə təklif etmək imkanı yaradır.

Ölkəmiz üçün vacib prioritetlərdən biri də ölkədə istehsal olunan mal və xidmətlərin qlobal bazara çıxarılması və dünyada rəqabət aparan ölkələr arasına daxil olmaqdır. Azərbaycan Respublikasında istehsal, emal, təkrar emal olunan malların ixracında şəxslər sərbəstdirlər [2].

Azərbaycanin ixracyönümlü istehsal strategiyasina keçidini təmin edən islahatlar özünü doğrultmaqdadır. Ölkələr üzrə ixracda 2016-2020-ci illəri müqayisə etdikdə 2019-cu ilədək dinamik artım müşahidə edilir. Aşağıdakı cədvəl məlumatlarına diqqət yetirək [3]:

Cədvəl 1.

Ölkələr üzrə ixrac (min ABŞ dolları)

Ölkələr	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Cəmi	**13 457 592,1**	**15 319 977,1**	**19 489 068,2**	**19 635 202,8**	**13 740 567,6**
Müstəqil Dövlətlər Birliyi-Cəmi	663 597,1	1 128 495,4	1 137 291,8	1 178 438,9	1 306 095,3
Digər dövlətlər-Cəmi	12 793 995,0	14 191 481,7	18 351 776,4	18 456 763,9	12 434 472,3

Mənbə: "Azərbaycanın xarici ticarəti" Statistik məcmuə /2021. (https://www.stat.gov.az)

Ölkəmizdə əməliyyat növləri üzrə ixracda da təhlil üçün götürdüyümüz 2016-2020-ci illərdə 2020-ci ilədək dinamik artım müşahidə edilmişdir. Bunu bəzi əməliyyat növləri üzrə ixraca aid aşağıdakı cədvəl məlumatlarından da görmək olar [3]:

Cədvəl 2.

Əməliyyat növləri üzrə ixrac (min ABŞ dolları)

Əməliyyat növləri	2016	2017	2018	2019	2020
Cəmi	**13 457 592,1**	**15 319 977,1**	**19 489 068,2**	**19 635 202,8**	**13 740 567,6**
o cümlədən:					
Milli valyuta ilə hesablaşmalar	26 383,1	47 513,4	110 522,9	46 669,3	34 220,4
Sərbəst dönərli valyuta (SDV) ilə hesablaşmalar	8 687 473,1	10 616 433,6	14 594 835,7	13 373 140,7	7 690 084,6
Klirinq üzrə hesablaşmalar	21,2	-	-	-	-
Qapalı valyuta üzrə hesablaşmalar	39 263,5	23 546,9	20 685,3	14 004,2	19 650,4
Müəssisə və obyektlərin tikintisi haqqında saziş-öhdəlik hesabına malların keçirilməsi	4 188 318,3	4 185 626,1	61 724,2	1 936 871,5	-
Digər əməliyyat növləri	516 132,9	446 857,1	4 701 300,1	4 264 517,1	5 996 612,2

Mənbə: "Azərbaycanın xarici ticarəti" Statistik məcmuə /2021. (https://www.stat.gov.az)

Təhlil aparılan 2016-2020-ci illər üzrə ixracın coğrafi quruluşunda da müsbət artım özünü 2020-ci ilədək göstərmişdir. İxracın coğrafi quruluşuna aid aşağıdakı 3 saylı cədvəl məlumatlarından da bunu daha aydın görmək olar [3]:

Cədvəl 3.

İxracın coğrafi quruluşu (min ABŞ dolları)

Coğrafi regionlar	2016	2017	2018	2019	2020
Cəmi	**13 457 592,1**	**15 319 977,1**	**19 489 068,2**	**19 635 202,8**	**13 740 567,6**
o cümlədən:					
Avropa	8 211 537,6	9 918 332,3	11 924 314,1	11 811 698,7	8 259 393,7
Asiya	4 819 961,3	4 559 216,0	6 371 753,6	7 525 401,5	5 047 385,4
Amerika	182 568,6	656 943,9	999 639,6	168 420,8	38 728,1
Afrika	243 248,8	184 796,4	192 801,1	89 482,8	324 254,6
Okeaniya	275,8	688,5	559,8	40 199,0	70 805,8

Mənbə: "Azərbaycanın xarici ticarəti" Statistik məcmuə /2021. (https://www.stat.gov.az)

Yuxarıda verilən bütün cədvəl məlumatlarından da görünür ki, 2020-ci ildə həm ölkələr üzrə ixrac, həm də əməliyyat növləri üzrə ixrac əvvəlki illərlə müqayisədə kəskin azalmışdı. Eyni zamanda ixracın coğrafi quruluşunda özünü göstərmişdir. Əsasən

bu azalmalara səbəb 2020-ci ilin əvvəlindən etibarən COVID-19 pandemiyasının dünyada yayılması olmuşdur.

Pandemiya nəticəsində iqtisadiyyatin müxtəlif sektorlarında yaranan problemlər xarici ticarət dövriyyəsinə də təsirsiz ötüşməmişdir. Pandemiya zamanı xarici ticarət dövriyyəsinin həcmi və dəyəri, o cümlədən ixracın həcmi və dəyəri azalmışdır. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar qeyri-neft ixracının azalmasının qarşısının alınması məqsədilə ölkəmizdə stimullaşdırıcı qərarlar qəbul edilmiş və bu istiqamətdə dövlət dəstəyi həyata keçirilmişdir.

Hesab edirəm ki, Azərbaycanın artan potensialı ixracın genişləndirilməsinə böyük zəmin yaradır. Bu istiqamətdə qeyri-neft məhsulları ixracının stimullaşdırılması məqsədilə "Made in Azerbaijan" brendinin təbliği ilə bağlı dəstək tədbirləri prioritet istiqamətlərdən hesab edilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. "Qeyri-neft ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 1 mart 2016-cı il № 811 (e-qanun.az)

2. Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 24 iyun 1997-ci il №– 609

3. "Azərbaycanın xarici ticarəti" Statistik məcmuə /2021. https://www.stat.gov.az

Paşayeva Dilrüba Adil qızı, doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: dilruba_pashayeva_1988@mail.ru

RƏQƏMSAL XİDMƏT SFERASINDA UÇOT VƏ AUDİTİN İNFORMASİYA TƏMİNATININ FORMALAŞMASININ BAZA PRİNSİPLƏRİ

Rəqəmsal xidmət sferasında uçot informasiya təminatının formalaşmasının və beynəlxalq standartlara uyğun təşkilinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

1. Fəaliyyətin fasiləsizliyi prinsipi. Bu prinsipdə nəzərdə tutulur ki, müəssisə ha-zırda fəaliyyət göstərir və gələcək dövrlərdə də (ən azı bir il müddətində) fəaliyyət göstərəcək. Yalnız bu prinsipin tələbatları ödənildiyi halda maliyyə hesabatlarını tərtib etmək mümkündür. Bu prinsip həmçinin onu göstərir ki, müəssisənin öz fəaliyyətini dayandırmaq və ya fəaliyyətinin həcmini likvidləşdirmək və ixtisara salmaq barədə niyyəti və zəruriyyəti yoxdur.

2. Hesablama prinsipi. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəssisənin təsərrüfat əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi ilə bağlı olan gəlirlər və xərclər pul vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin daxil olması və ya xaric olunması zamanı deyil, bu əməliyyatların baş verdiyi anda hesablanır və əks olunur. Bu prinsiplər baş verən əməliyyatlar və digər hadisələr üzrə nəticələr onların yarandığı anda uçotu metodundan ibarətdir[2]. Beləliklə hesablama prinsipi aşağıdakıları nəzərdə tutur:

1.Əməliyyatların nəticələrinin onların baş verdiyi anda tanınması və əks olunması	2.Əməliyyatların onların baş verdiyi, yarandığı hesabat dövrünə aid edilməli və həmin hesabat dövründə əks olunması	3. Öhdəliklərlə bağlı informasiyaların pul vəsaitlərin ödənilməsi anında deyil, öhdəliklərin yarandığı anında formalaşması

Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğun təşkilinin əsas baza prinsipləri ilə yanaşı maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xüsusiyyətlərini əks etdirən aşağıdakı prinsiplər də var:

Anlayışlılıq prinsipi. Anlayışlılıq və ya "şəffaflıq" informasiyanın əsas keyfiyyət göstəricisi olub, informasiyanın istifadəçilər tərəfindən tez bir zamanda anlaşılmasını, başa düşülməsini nəzərdə tutur. Bu prinsipin həyata keçməsi üçün informasiyaların anlaşıqlı olması ilə yanaşı həmin informasiyaların istifadəçilərinin biznes və mühasibat uçotu sahələrinə dair biliklərinin olması da vacib şərtlərdəndir.

Münasiblik prinsipi. İnformasiyalar iqtisadi qərarlar qəbul etmək üçün münasib olmalıdırlar. İstifadəçilərin iqtisadi qərarlar qəbul etməsinə təsir edən, onlara keçmiş, hazırki və gələcək hadisələri qiymətləndirməyə, keçmiş səhvləri təsdiq etməyə və düzəlişlər aparmağa kömək edən informasiya münasib informasiya hesab edilir. İnformasiyanın münasibliyi onun mahiyyətini, müasirliyini, rasionallığını, əhəmiyyətliliyini təyin edir.

Etibarlılıq prinsipi. Tərkibində əhəmiyyətli səhvlər və qabaqcadan əmələ gəlmiş yanlış (qərəzli) fikirlər mövcud olmayan informasiya etibarlı hesab olunur. Yalnız baş vermiş fakt və hadisələr haqqında düzgün məlumat verən informasiyalar etibarlılıq prinsipinə cavab verirlər. Etibarlı informasiya aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olmalıdır:

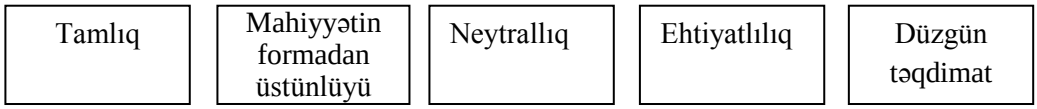

Müqayisəlilik prinsipi. Maliyyə hesabatlarında əks olunan informasiyalar müəssisənin maliyyə vəziyyətini və fəaliyyətinin maliyyə nəticələrini identifikləşdirmək məqsədilə, maliyyə hesabatlarını zamana görə və digər müəssisələrin informasiyaları ilə müqayisə etməyə imkan verməlidir. İstifadəçilər üçün maliyyə hesabatları arasında müvafiqliyi və fərqliliyi müəyyən etmək və qiymətləndirmək imkanını yaradan informasiya müqayisəli hesab olunur. Müqayisəlilik prinsipinin təmin olunması üçün müəssisənin ayrı-ayrı dövrlərdəki maliyyə hesabatları, eləcə də ayrı-ayrı müəssisələrin maliyyə hesabatları vahid metodologiya əsasında tərtib olunmalıdır.

Ardıcıllıq prinsipi. Müqayisə olunan informasiyanın ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri ardıcıllıqdır. Müqayisəlilik prinsipi maliyyə hesabatlarında əks olunan informasiyanın dövrdən dövrə ardıcıl olaraq tanınmasını, qiymətləndirilməsini və təqdim edilməsini tələb edir. İnformasiyanın ardıcıllığı müəssisə tərəfindən bütün dövrlər ərzində oxşar hadisələr üçün eyni uçot metodunun tətbiq edildiyini bildirir[3].

Rəqəmsal xidmət sferasında auditin informasiya təminatının formalaşmasının əsas baza prinsipləri isə məxfilik, dürüstlük, obyektivlik, müstəqillik, bacarıq və səriştə, başqaları tərəfindən görülən işlər, sənədləşdirmə, planlaşdırma, audit sübutları, daxili nəzarət və audit hesabatlarıdır [1].

Cədvəl 1.

Auditin informasiya təminatının formalaşmasının baza prinsipləri

Baza prinsipləri	Xüsusiyyətləri
1) Məxfilik	Auditor audit zamanı əldə etdiyi bütün məlumatları məxfi saxlamalıdır. Müştərinin icazəsi olmadan məlumatı heç kimlə paylaşmamalıdır və məlumat da müştərinin icazəsi ilə yalnız belə olması məcburi olduqda paylaşıla bilər.
2) Dürüstlük və obyektivlik	Auditor qərəzsiz yanaşmalı və hər hansı maraqdan uzaq olmalıdır. İşinə vicdanlı və səmimi olmalı, qanuna əməl etməli, mənafesiz və məsuliyyətli işini görməlidir.
3) Müstəqillik	Dürüstlük və audit prosesinə obyektiv yanaşma tələb edir. Bu prinsip auditordan öz işini sərbəst və obyektiv şəkildə yerinə yetirməsini tələb edir.
4) Bacarıq və səriştə	Audit təlim keçmiş, təcrübəli və səriştəli şəxslər tərəfindən aparılmalı və audit işçiləri mühasibat uçotu, audit sahəsindəki bütün yeniliklər və zaman-zaman düzəliş edilmiş qanun və qaydalarla yenilənməlidir.
5) Başqaları tərəfindən görülən işlər	Auditorun başqaları tərəfindən görülən işlərə etibar etməsinə icazə verilir, lakin o, buna istinad edərkən lazımi səy göstərməlidir. O, hesabatında bunun istinad mənbəyini qeyd etməlidir.
6) Sənədləşdirmə	Audit sənədləri tətbiq edilən audit prosedurlarının, əldə edilmiş sübutların və tapşırığın yerinə yetirilməsi zamanı auditorun əldə etdiyi nəticələrin əsas qeydidir. Audit sənədlərinin kəmiyyəti, növü və məzmunu auditorun peşəkar mülahizəsinə əsaslanan məsələlərdir.
7) Planlaşdırma	Auditor işini vaxtında və səmərəli şəkildə başa çatdırmaq üçün işini planlaşdırmalıdır. Müvafiq olaraq işi planlaşdırmaq üçün Auditor aşağıdakıları idarə edir: – mühasibat uçotu sistemi və siyasəti; – təşkilatin daxili nəzarət sistemi. Audit prosedurlarının müəyyən edilməsi və audit işinin əlaqələndirilməsi.
8) Audit sübutları	Auditor auditi həyata keçirməzdən əvvəl audit sübutlarının toplanması üçün əsaslı və uyğunluq proseduruna əməl etməlidir. Əhəmiyyətli prosedurlar vasitəsilə Auditor məlumatların düzgünlüyünə, tamlığına və etibarlılığına dair sübutlar toplaya bilər və uyğunluq proseduru vasitəsilə müştərinin təşkilatında istifadə olunan daxili nəzarət sistemi ilə bağlı sübutlar toplaya bilər
9) Daxili nəzarət	Təşkilatında adekvat daxili nəzarət sistemini saxlamaq şirkətin əsas məsuliyyətidir. Bu cür daxili nəzarət sistemi əsasında Auditor öz auditinin xarakterini, vaxtını və tətbiq olunacaq audit prosedurunu müəyyən edə bilər.
10) Audit hesabatları	Audit sübutlarının nəzərdən keçirilməsi və qiymətləndirilməsi əsasında Auditor təşkilatın maliyyə hesabatları ilə bağlı öz rəyini bildirməlidir: – maliyyə hesabatları məqbul uçot prinsiplərindən istifadə etməklə hazırlanır. – maliyyə hesabatları bütün müvafiq qanunvericilik tələblərinə cavab verir. – bütün əhəmiyyətli məsələlər açıqlanır və maliyyə hesabatlarının düzgün təqdim edilməsi qanunla müəyyən edilmiş tələblərə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Mənbə: [1] əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. https://www.sec.gov/rules/concept/34-42430.htm
2. https://www.investopedia.com/terms/g/gaap.asp
3. https://www.issai.org/Fundamental-Principles-of-Public-Sector-Auditing.

Rüstəmov Xaliq, doktorant,
Bakı Dövlət Universiteti,
Email: xrabbasali@gmail.com

ÇİN İQTİSADİYYATINDA RƏQABƏTİN DAVAMLILIĞINI TƏMİN EDƏN AMİLLƏR

Çin iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsalı. Bu araşdırmada Çinin rəqabət qabiliyyəti məhsul istehsalı tədqiq edilir. Çin iqtisadiyyatı dünyanın ən sürətlə böyüyən və ən çox ixrac edən ölkəsidir. 1978-ci ildə iqtisadi islahatlarla dünyaya inteqrasiya edən Çin, ilk rəqabətli sıçrayışlarını ucuz əmək tutumlu məhsullarla etdi. Bu gün hələ də əmək tutumlu istehsal üstünlüyünə malik olan Çin, həm də qabaqcıl texnoloji məhsullar istehsalıyla dünya bazarına təsir etmək gücü qazanmışdır. Bu irəliləyişlərdə ölkə hökumətinin dəstəyi böyükdür. Hökumətin müəyyən etdiyi strategiyalar nəticəsində Çinin yüksək texnologiyalı məhsullarının dünya bazarındakı rəqəmlərinə nəzər salsaq, strategiyanın müsbət nəticəsi nəzərə çarpır, istehsal mallarının rəqabət qabiliyyətinin kənd təsərrüfatı mallarından daha yüksək olduğu müəyyən edilir. Bundan əlavə, Çinin aşağı və orta texnologiya sektorlarında rəqabət qabiliyyətinin yüksək olduğu, yüksək texnologiyalı sektorlarda rəqabət qabiliyyətinin artdığı müşahidə edilmişdir. Çin iqtisadiyyatının böyüməsi dünya iqtisadiyyatına böyük təsir göstərir. Çində işçi qüvvəsi bol və ucuz olduğundan ölkə əmək tutumlu məhsullarda üstünlük qazanır. Çinin ticarət artımı, inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracatı artımından fərqlidir. Sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatlar ixrac etdikləri məhsulları şaxələndirir, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırır və ixracları artdıqca yeni bazarlar genişlənir.

Çin tədricən ölkə iqtisadiyyatına nəzarətli şəkildə rəqabət proseslərinə başladı. Bu çərçivədə mərkəzi planlaşdırmadan imtina edildi və bazar nəzarət altında rəqabətə açıldı. Çin rəqabət şərtləri ilə ayaqlaşa bilməyən və itkilər verməyə başlayan dövlət müəssisələri üçün xüsusi plan hazırlamışdır. Müvafiq olaraq, kiçik ölçülü və zərərlə işləyən müəssisələrə xarici tərəfdaşların tapılması onların özəl müəssisəyə satılmasına və ya birləşməsinə imkan vermiş, uğursuz olanların isə ləğv edilməsinə qərar verilmişdir. Böyük və nəhəng dövlət müəssisələrini dəstəkləmək qərarı verilmiş, bu çərçivədə gələcəkdə strateji əhəmiyyət kəsb edəcəyi düşünülən sektorlar müəyyən edilmiş və maşınqayırma, informasiya texnologiyaları, elektronika, tikinti, neft-kimya sektorlarında fəaliyyət göstərən kiçik və orta sahibkarlıq müəssisələrinə dəstək verilməsi və onların səmərəliliyinin artırılması nəzərdə tutulmuşdur.

Qloballaşma ilə Çinin ucuz və bol işçi qüvvəsindən faydalanmaq üçün ölkəyə daha çox kapital axır və beləliklə, ölkənin qeyri-kənd təsərrüfatı sektorlarını stimullaşdırır. Sürətlə sənayeləşən Çin istehsal modellərinə, ticarət axınlarına, maliyyə axınla-

rına, qlobal və regional idarəçiliyə təsir göstərir. Dünyada istehsal edilən elektron cihazlardan müəyyən məhsullara baxdığımızda, dünyada ümumi DVD və rəqəmsal kamera istehsalının təxminən yarısının Çin və Honq Konq tərəfindən istehsal edildiyi görülür. Çin hazırda rəqabət üstünlüyü ilə qida və içki, tütün, kimya məhsulları, rezin sənayesi, avtomobil və motosikletlərdən başqa nəqliyyat avadanlığı, kağız sənayesi və ofis maşınları qrupunun istehsalında öndədir. Bu məhsul qrupunda saydığımız məhsulların orta və uzunmüddətli inkişaf şansının yüksək olduğu bildirilir. Çinin xidmət sektoruna baxdığımızda rəqabət üstünlüyünün gələcəkdə əhəmiyyətli olacağı görülür. Xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrin rəqabət üstünlüyünə malik olduğu maliyyə xidmətləri, telekommunikasiya və peşəkar xidmətlər kimi sahələrdə təsirli olacaq. Çin kimi böyük əhalisi olan bir ölkə inkişaf etmiş ölkələrə dünya bazarında böyük bazar payı ilə müxtəlif məhsullar təklif etməkdədir. Çinin hələ də zəif rəqabətqabiliyyətli olduğu bilinən avtomobil istehsalı, əczaçılıq sənayesi, neft emalı və neft-kimya sahələrində rəqabət qabiliyyətini inkişaf etdirmək və qismən təkmilləşdirmək şansının olduğu müşahidə edilir.

Çində məşğulluq siyasətinin islahatının ümumi islahat prosesindən geridə qalan bir mövqedə olmadığı müəyyən edilmişdir. Planlaşdırılan dövrdə məşğulluq sistemi üç əsas elementi əhatə edirdi. Birincisi, ümumi şəhər məşğulluğu üçün xüsusi siyasətdir. İkincisi, əhalini və işçi qüvvəsini kənd və şəhərə bölən ev təsərrüfatlarının uçotu sistemidir. Üçüncüsü, əsas ehtiyacların ödənilməsi siyasəti çərçivəsində kvota sistemi, şəhər özəl sosial təminat siyasəti və digər dövlət xidmətlərinin göstərilməsi siyasəti daxil olmaqla həyata keçirilən sosial xidmətlər siyasətidir. Çin inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə işçi qüvvəsindən daha çox asılıdır. Çində gəlir səviyyələri ölkə daxilindəki bölgələr arasında çox dəyişir. Bu, Çinin istehsal edə və ixrac edə biləcəyi məhsul növlərinə təsir edə bilər.

Rəqabətlilik anlayışı bir ölkənin dünya mal və xidmətlərin ticarətindəki payını göstərir. Rəqabət qabiliyyətinin ölçülməsi üçün çoxlu indekslər olsa da, ədəbiyyatda ən çox istifadə olunan metod Balassa tərəfindən hazırlanmış "Aşkarlanmış Müqayisəli Üstünlük" metodudur. Aşkarlanmış Müqayisəli Üstünlük (RCA) metodundan istifadə edərək, 2006-2015-ci illər arasında Çinin rəqabət qabiliyyəti ikitərəfli və sektorlar əsasında araşdırılmışdır.

Aşkarlanmış Müqayisəli Üstünlük metoduyla hesablanan RCA dəyəri +50-dən böyükdürsə, bu, ölkənin bu sektorda rəqabət qabiliyyətinə malik olduğunu, RCA dəyəri -50 ilə +50 arasında olduqda, ölkənin bu sahədə rəqabət qabiliyyəti baxımından kritik sərhəddə olduğunu və bu dəyər -50-dən aşağı olarsa, ölkənin bu sektorda rəqabət qabiliyyətinin olmadığını göstərir. Çində 2006-2015-ci illər arasında Müqayisəli Üstünlüklər Metodu ilə hesablanmış 10 illik dövrün rəqabət qabiliyyəti göstəricilərinin təhlilində, Çinin rəqabət güçünə sahib olan sektorlarının illər ərzində dəyişdiyi görülmüşdür. 2006-2015-ci illər arasında Çinin daim rəqabət aparan bölmələrinin sayı 46, qeyri-rəqabətli bölmələrinin sayı 27-dir ki, bu da Çinin bir çox sahədə beynəlxalq ticarətdə rəqabət qabiliyyətinə malik olduğunu göstərir.

2001-ci ildə Çinin dünya iqtisadiyyatına açılması ilə böyük artımı da qlobal iqtisadiyyatın inkişafını maliyyələşdirir. Digər tərəfdən, bu vəziyyət digər ölkələrin iqtisadi artım göstəricilərinə də təsir edir. Yəni Çinin böyüməsi digər ölkələrə də sərf edir. Yarana biləcək üstünlüklər digər ölkələrin yeni imkanlara və çağırışlara uyğunlaşma

dərəcəsindən də asılıdır. Ticarətin liberallaşdırılması Çində daxili iqtisadiyyatın böyüməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Bu liberallaşma Çinin xarici ticarətini də dəyişdi və ticarət modelinin strukturuna təsir etdi. Çinin inkişafının digər mühüm amili onun ixracının keyfiyyətinin və müxtəlifliyinin güclü artmasıdır. Ölkə böyük bir iqtisadiyyat olaraq kiçik və orta iqtisadiyyatlara nisbətən mütləq ifadədə daha çox ixrac edir. Çin digər əmtəələrdən daha çox həcmdə, daha çox çeşiddə və daha müxtəlif keyfiyyətdə ixrac malları istehsal edir. Bütün bu amillər Çinin dünya iqtisadiyyatında rəqabət şəraitində üstünlüyünü göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. A.Tuerxun. Çin'in küresel rekabet güçünün açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler yöntemine göre değerlendirilmesi. İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü Uluslararası Ticaret Anabilim Dalı Uluslararası Ticaret Yüksek Lisans Programı. İstanbul – 2017. 70 s.
2. Çeştepe H. (2012). Çin'in dış ticaretinin gelişimi, Dünya Ticaret Örgütü'ne üye-lik öncesi ve sonrasında dünya ticaretine etkileri, Zonguldak: Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, Cild 8, № 17, s.45-62.
3. E.Şahbudak., D.Şahin. Çinin Dış Ticaret Performansı Ve Sektörel Rekabet Güçünün Ölçümü. Akademik Bakış Dergisi, 2016, Sayı: 54, s. 242-257.
4. H.Özekicioğlu, B.Kılınç, C.Kılıç. Çinde yapısal değişim ve çin ekonomisinin küresel pazarda rekabet edebilirliği, Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi, 2014, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 56-66.
5. İ.Unay. Çin ekonomisinde rekabet avantajı sağlayan etkenler ve rekabetin sürdürülebilirliği. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Teorisi Bilim Dalı. Bursa – 2005.
6. https://www.worldbank.org (01.04.2022).

Heydarov Cavidan Rəsul oğlu, doktorant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email:javidanheydarov@gmail.com

BİRGƏ MÜƏSSİSƏLƏRDƏ MALİYYƏ HESABATLARININ ELEKTRONLAŞDIRILMASI KEYFİYYƏT AMİLİDİR

Modern dünyada rəqəmsal transformasiyalar cəmiyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilib. Artıq biznes məlumatlarından tutmuş şəxsi məlumatlara qədər bütün informasiyaların elektronlaşdırılmasına şahid oluruq. Belə sürətlə davam bir prosesdə müəssisələrin maliyyə məlumatlarının da rəqəmsallaşması aktuallıq kəsb etməklə günün günün vacib tələbi kimi çıxış edir. Bu baxımdan ortaqlıq prinsiplərinə, əksər vaxtlarda da beynəlxalq səciyyəyə malik birgə fəaliyyətlərdə isə bu məsələ olduqdca əhəmiyyətə malikdir. Çünki müxtəlif informasiya sistemləri arasında məlumatları qarşılıqlı şəkildə mübadilə etmək bir o qədər asan deyil. Bu mənada birgə müəssisələrdə müasir, sərfəli, istifadəsi daha rahat, ölçüləbilən, proqnozlaşdırıla bilən, təhlükəsiz və xü-

susilə nəzarət edilə bilən biznes məlumatlarının əldə edilməsi və mübadiləsi təkcə arzuolunan deyil, həmçinin yaşadığımız cəmiyyətdə zərurətə çevrilib.

Maliyyə hesabatlarının rəqəmsallaşmasında keyfiyyət baxımından ümumilikdə 3 amil diqqəti daha çox cəlb edir. Bunlardan birincisi xərclərin optimallaşdırılmasıdır. Maliyyə hesabatlarının rəqəmsallaşaraq təkmilləşdirilməsi hər bir müəssisə üçün bir sıra xərclərin azalması ilə nəticələnəcəkdir. Burada əsasən iri, beynəlxalq əhəmiyyətli birgə müəssisələrdə işçi qüvvəsinə sərf edilən xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə azalması daha çox nəzərə çarpır. Bununla da birgə müəssisələr daha sərfəli və səmərəli şəkildə öz maliyyə hesabatlarını hazırlaya və təqdim edə biləcəklər. Burada maliyyə hesabatlarının hazırlanmasına və təhlilinə sərf edilən zaman və digər resursları da mühüm xərc faktorları kimi qiymətləndirə bilərik. İkinci mühüm hesab etdiyimiz amil isə keyfiyyətli dəyər amilidir. Belə ki, müəssisələr yaxşı hazırlanmış maliyyə hesabatlarından daha çox dəyər formalaşdıra bilərlər. Maliyyə hesabatlarının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar müəssisə haqqında fikir formalaşdırırlar. Hesabatlar müəssisənin güzgüsüdür desək heç də yanılmarıq. Rəqəmsallaşma müəssisənin daxili mənzərəsini təsvir edən maliyyə hesabatlarını təkmilləşdirməklə onun haqqında müsbət dəyər formalaşdırır. İstənilən təşkilatda maliyyənin oynadığı ən mühüm rollardan biri biznes haqqında məlumat verməkdir. Zaman keçdikcə daha aydın oldu ki, yeni texnologiyalara dəstək və investisiyalar olmadan şirkətlər yeni və işlək ideyaları, informasiyaları toplamaq və istifadə etmək üçün daha çox mübarizə aparacaqlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müəssisə əməkdaşları həddən artıq vaxt sərf etməklə çox sayda uçot-hesabat informasiyalarını bir-birilə əlaqələndirməyə, uzlaşdırmağa çalışdıqca təkmil hesabatlar, eləcə də yüksək dəyərlər formalaşdıra bilməz. Üçüncü keyfiyyət amili isə keyfiyyətli qərarvermə prosesidir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi uçot əməliyyatlarının düzgünlüyünə, əlaqəliliyinə, ardıcıllığına, şəffaflığına bilavasitə təsir göstərir. Nəticə etibarilə həmin uçot informasiyalarından maliyyə hesabatları formalaşır. Maliyyə hesabatlarının düzgünlüyü, dəqiqliyi təhlil və qiymətləndirmələrin nəticələrinə əhəmiyyətli dərəcdə təsir edir. Belə ki, istər daxili, istər xarici maraqlı tərəflər müəssisələri təhlil edib qiymətləndirərkən ilk olaraq maliyyə hesabatlarına istinad edirlər. Yəni həm birgə müəssisənin mövcud səhmdarları, həm maliyyə menecerləri, maliyyə analitikləri, auditorları cari vəziyyəti öyrənmək, müəssisənin maliyyə vəziyyətini, stabilliyini ölçmək üçün maliyyə hesabatlarının müvafiq məlumatlarına yönəlir. Həmçinin xarici partnyorlar, invesitorlar, kreditorlar da müəssisənin likvidliyini, mənfəətliliyini və digər mühüm maliyyə göstəricilərini müəyyən edərkən maliyyə hesabatları onlar üçün ilk mənbə hesab edilir. Bu o deməkdir ki, maliyyə hesabatları bütün qərarvermə proseslərinə, yəni istər maliyyə, istərsə də strateji idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə və o qərarların keyfiyyətinə təsir göstərir.

Maliyyə hesabatlarının keyfiyyəti maliyyə məlumatlarının qlobal müqayisəliliyini və keyfiyyətini artırmaqla şəffaflığı artırır, səhmdarlar və rəhbərlik arasında məlumat boşluğunu azaltmaqla hesabatlılığı gücləndirir, firmalar və kapitalın xarici təchizatçıları arasında məlumat asimmetriyasını və məlumat qeyri-müəyyənliyini minimuma endirir və investorlara bütün dünyada riskləri və imkanları müəyyən etməyə kömək etməklə iqtisadi səmərəliliyə töhfə verir. Hesab edirik ki, maliyyə hesabatının keyfiyyəti rəqəmsal uçotun əsas nəticəsidir.

Fikirlərimizi ümumiləşdirsək rəqəmsal maliyyə hesabatlarının keyfiyyət xüsu-

siyyətlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirə bilərik:

– maliyyə informasiyalarının asan başa düşülməsi və düzgünlüyü;

– informasiyalarin əlçatanlığının rahat olması;

– daxili müqayisələrlə yanaşı, xarici investorlar üçün uçot-hesabat informasiyalarının əhatəli təhlilinin asanlaşması;

– sənədlərin avtomatlaşdırılması və ictimaiyyətə açıqlığının təmin olunması;

– informasiyalarin qəbul və emal olunmasının sadələşdirilməsi;

– maliyyə hesabatlarından məlumatı daha səmərəli şəkildə əldə edə xərclərin azaldılması.

Bəs bu keyfiyyət amillərini təmin etmək üçün maliyyə hesabatlarının rəqəmsallaşması necə olmalıdır? Rəqəmsal maliyyə hesabatları maliyyə hesabatlarındakı maddələrə "elektron keçidlər" əlavə etməyi nəzərdə tutan Genişləndirilmiş Biznes Hesabat Dili – XBRL texnologiyası ilə hazırlanır. Bunun vasitəsilə hesabat maddələrinin elektron şəkildə müəyyən edilməsi və çıxarılması sadələşir. Bununla yanaşı Portativ Sənəd Formatının (PDF) bir çox üstünlükləri olsa da, çeviklik bu üstünlüklərin sırasında deyil. Təhlil üçün PDF sənədlərindən məlumatların alınması həm daxili, həm də xarici maliyyə məlumat istifadəçiləri üçün yavaş bir proses kimi qiymətləndirilə bilər.

ABŞ və bir sıra digər ölkələrdə maliyyə hesabatları rəqəmsal müstəviyə keçid alıb. Belə ki, ABŞ-da korporativ maliyyə hesabatları Qiymətli Kağızlar və Birja Komissiyasına (SEC) XBRL kimi tanınan "Genişlənən Biznes Hesabat Dili"ndən istifadə etməklə təqdim olunur. XBRL ABŞ-da hazırlanarkən nüfuzlu biznesmenlər onun istifadəsini tərəfdarı idilər. Çünki nəticə etibarı ilə onlar özləri və həmçinin şirktələrinin maraqlı tərəfləri üçün mümkün faydaları görə bilirdilər. Bundan əlavə, Sinqapur 2007-ci ilin noyabr ayından etibarən XBRL şablonlarından istifadə etməklə Mühasibat Uçotu və Korporativ Tənzimləmə Orqanına müraciət etməyi rəsmi olaraq tələb edir. Buarada bəyanatların hazırlanması və təqdim edilməsi, eləcə də azadolmalar üçün müraciətlə bağlı hərtərəfli rəhbər sənədlər toplusu mövcuddur. Təsadüfi deyil ki, maliyyə hesabatlarının elektronlaşdırılmasında Sinqapur sistemi ümumiyyətlə uğurlu hesab olunur [1].

Digər bir beynəlxalq təcrübəyə diqqət yetirdikdə görürük ki, Avropa Qiymətli Kağızlar və Bazarlar Təşkilatı da (ESMA) yaxın keçmişdə maliyyə hesabatlarınnı elektronlaşdırıması ilə əlqədar bəyanat dərc etmişdir. ESMA belə qənaətə gəlmişdir ki, XBRL texnologiyası 1 yanvar 2020-ci il tarixindən etibarən illik maliyyə hesabatlarını Avropa İttifaqına təqdim etməkdə emitentlər üçün ən uyğun texnologiya olacaq. Qəbul edilmiş belə mühüm qərar bir daha Avropa ictimaiyyətinin diqqətini rəqəmsal maliyyə hesabatı məsələlərinə və onun müvafiq formatına yönəltmişdir.

Hesab edirik ki, rəqəmsal maliyyə hesabatlarının əhəmiyyətini başa düşmək üçün əvvəlcə müəyyən məhdudiyyətləri də nəzərdən keçirməyə ehtiyac var. Belə olduğu təqdirdə, rəqəmsal maliyyə hesabatının müəssisələr üçün zəruriliyini daha yaxşı başa düşə bilərik. Ənənəvi maliyyə hesabatları ümumiyyətlə pdf formatında olan sadə sənədlərdir və peşəkar olmayan istifadəçilər üçün bu hesabatları başa düşmək çox çətindir [2]. Eyni zamanda, maliyyə hesabatlarının təcrübəli istifadəçiləri çox zaman maliyyə hesabatlarındakı informasiyaların formatını dəyişir və öz məqsədlərinə uyğun müəyyən düzəlişlər edirlər. Ənənəvi maliyyə hesabatlarında diqqəti çəkən digər bir problem də odur ki, burada informasiyalar avtomatik oxuna bilən formatda olmur.

Vahid hesabat strukturunun mövcud olmaması, yəni məlumatların əllə daxil edilməsi maliyyə hesabatının istifadəçiləri üçün müəyyən xərclər tələb edir. Ümumiyyətlə XBRL maliyyə hesabatlarının hazırlanmasında və təqdim edilməsində meydana gələnə xərcləri azaltmaq və faydaları artırmaq potensialına malikdir. Təəccüblü deyil ki, XBRL hesabatının qəbulundan sonra maliyyə hesabatlarının istifadəçiləri üçün məlumatların işlənməsi xərclərinin aşağı düşdüyünə, analitik proqnozlarının dəqiqliyinin artmasına və kapital bazarlarının informasiya səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi dair sübutlar var [3].

Rəqəmsal maliyyə hesabatları, xüsusən də XBRL-dən istifadə, maliyyə hesabatlarındakı məlumatların daha əlçatan olması deməkdir. XBRL hesabat məlumatlarının müəssisələr arasında çevik, dürüst və elektron formada mübadiləsinə şərait yaradır. Müəssisələr bu rəqəmsal üsul vasitəsilə "ağıllı" maliyyə hesabatları tərtib edirlər. Buarada hesabatlara əlavə edilən keçidlər bir sıra xüsusiyyətləri təmin edir. Məsələn bu keçidlər vasitəsilə istifadəçilər maliyyə hesabatlarında asanlıqla hərəkət edə bilər, eyni zamanda hesabatın qeydlər bölməsindəki müəyyən informasiyalara avtomatik şəkildə keçid ala bilər. Həmçinin istifadəçilər xüsusi funksiya vasitəsilə maliyyə hesabatlarında qeyd edilmiş xüsusi informasiyaları əldə edə bilərlər. Bütün bu sadaladıqlarımız maliyyə məlumatları barəsində etibarlılığı təmin etməklə maliyyə hesabatlarının aktuallığını artırır. Bəhs etdiyimiz proqramlaşdırma dili həmçinin maliyyə hesabatlarının daha mürəkkəb təhlilinə imkan verən funksionallığa malikdir.

Göründüyü kimi maliyyə hesabatları getdikcə təkmilləşdirilir və bir çox istifadəçilər üçün onlar mürəkkəb hesab edilir. Bu problemi həll etmək üçün bəzi mütəxəsissələr tərəfindən hazırda maliyyə hesabatlarına daxil edilən məlumatların çeşidinə məhdudiyyətlərin qoyulması təklifləri var. Lakin praktiklər tərəfindən buna əks arqumentlər gətirilir və iddia edilir ki, bu şəffaflığın azalmasına, ardıcıllığın və müqayisəliliyin pozulmasına gətirib çıxaracaq. Fikrimizcə bunun baş verməməsi üçün rəqəmsal maliyyə hesabatının tətbiqi və daha da təkmilləşdirilməsi mütləq rol oynayır. Hesab edirik ki, gələcəkdə rəqəmsal maliyyə hesabatı maliyyə hesabatlarında təqdim olunan məlumatları daha dolğun nəzərə almaq üçün qabaqcıl analitik texnika və texnologiya həllərinin inkişafına daha ciddi tələb yaradacaqdır. Süni intellekt (xüsusilə də maşın öyrənməsi), vizuallaşdırma, mesajbot, robotlaşdırılmış proseslərin avtomatlaşdırılması və qabaqcıl məlumat analitikası kimi güclü və innovativ rəqəmsal transformasiya texnologiyalarını mənimsəməklə, müəssisələr sürət, dəqiqlik, şəffaflıq və faydalılığa üstünlük vermək üçün maliyyə hesabatlarının rəqəmsallaşması prosesini yenidən müəyyənləşdirəcəklər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. https://intheblack.cpaaustralia.com.au/accounting/digital-reporting-way-forward-for financial-reports

2. L.Maines & L.McDaniel, Effects of Comprehensive-Income Characteristics on Nonprofessional Investors' Judgments: The Role of Financial-Statement Presentation Format, 2000, p. 179-207.

3. Efendi, Park, & Smith, Do XBRL filings enhance informational efficiency? Early evidence from post-earnings announcement drift, 2014.

Allahyarova Aynurə Fazil qızı, dissertant,
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi,
Email: aynurafazil@mail.ru

ƏRZAQ BAZARINDA TARAZLIĞIN TƏMİN EDİLMƏSİNİN ZƏRURİLİYİNİN ƏSASLANDIRILMASI

Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin zəruriliyi. Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin zəruriliyini məhz aşağıdakı faktorlarla əsaslandırmaq mümkündür, daha doğrusu, ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin zəruriliyi aşağıdakı arqumentlərlə sıx əlaqədardır:

- ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin strateji arqumentləri;
- ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin makroiqtisadi aspektləri;
- ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin mikroiqtisadi aspektləri;
- ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin sosial aspektləri.

Yuxarıda adı çəkilən arqumentlər ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin zəruriliyini şərtləndirən amillər kimi çıxış etməklə yanaşı, eyni zamanda, ərzaq bazarının qorunmasının, eləcə də ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasının və bütövlükdə dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas arqumentləri sayıla bilər.

Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin zəruriliyini əsaslandıran aparıcı arqument strateji amillərlə bağlıdır. Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin zəruriliyini şərtldəndirən strateji arqument yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dövlətin strateji maraqları ilə səciyyələnir. Dövlətin strateji maraqları isə məlum olduğu kimi, aqrar sahədə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması, daha doğrusu, dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi zərurəti ilə əsaslandırılır.

Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsi ilə ərzaq təhlükəsizliyinin əlaqələndirilməsi. Dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi kifayət qədər mürəkkəb və kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi zərurətini özündə əks etdirir və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi bir sıra amillərlə yanaşı, eyni zamanda, ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsindən də bilavasitə asılıdır.

Respublikamızda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı ilk araşdırmaçılardan olan i.e.d. Anar Abbasovun fikrincə, ərzaq təhlükəsizliyi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin ən mühüm və aparıcı tərkib elementlərindən biri olub, dövlətin strateji prioritetlərinin təmin olunmasında özünəməxsus rola malikdir. Ərzaq təhlükəsizliyi bütün dövrlərdə, hətta dövlətsiz cəmiyyətlərdə belə öz aktuallığını saxlamış və cəmiyyət üzvlərinin fiziki cəhətdən öz mövcudluqlarının qorunub saxlanılmasında mühüm faktor rolunu oynamışdır.

Ərzaq təhlükəsizliyi iqtisadiyyatın elə bir vəziyyətini özündə əks etdirir ki, mövcud imkanlar hesabına əhalinin fəal və sağlam həyat tərzi keçirməsi üçün zəruri həcmdə ərzaq məhsullarına olan tələbatı təmin etmək mümkün olsun. Ərzaq təhlükəsizliyi hər bir vətəndaşın ərzaq istehlakı səviyyəsindən bilavasitə asılı olmaqla, həm mikro və həm makro, həm də qlobal səciyyə daşıyır. Ərzaq təhlükəsizliyinin mikro səciyyə daşıması hər bir fərdin yaşamaq imkanları ilə xarakterizə olunur. Təbii ki, makro aspektlər ölkənin ümumi inkişaf səviyyəsi, qlobal aspektlər isə beynəlxalq münasibətlər və dünyada baş verən geosiyasi dəyişikliklərlə bilavasitə bağlıdır. Ərzaq təhlükəsizliyi həm

xroniki və həm də müvəqqəti dövri olaraq özünün kəskinlik mərhələsini yaşayır. Ərzaq təhlükəsizliyinin xaotik xroniki xarakter daşıması, adətən, inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün səciyyəvi hal hesab olunur. Bu proses həmin ölkələrdə iqtisadi inkişaf səviyyəsinin aşağı olması, eyni zamanda, büdcə imkanlarının məhdudluğu, kənd təsərrüfatında və onunla bağlı digər sahələrdə intensiv texnologiyaların tətbiqinin aşağı səviyyədə olması, infrastrukturun zəif inkişafı, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin, yerli ərzaq istehsalının rəqabətədavamlılığının keyfiyyətinin aşağı olması və s. çoxsaylı faktorlarla bağlıdır. [2.s. 178-181]

İ.e.d. A.Abbasovun fikirləri ilə razılaşmaqla yanaşı, həm də onun fikirlərini dəstəkləmək baxımından ifadə etmək istəyirik ki, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, həm də məhsulun reallaşdırılması şərtlərindən də bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər çərçivəsində ərzaq bazarının maddi əsasını təşkil edən əmtəə təklifinin xüsusilə yerli əmtəə təklifinin iqtisadi cəhətdən stimullaşdırılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ərzaq bazarında təklifin səviyyəsinin artırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, ilk növbədə, qiymətlərin səviyyəsinin istehlakçılar üçün əlverişli olmasına gətirib çıxarır. Məlum olduğu kimi, ərzaq bazarında tələbin səviyyəsi xüsusilə elastik xarakter daşıyır və belə bir şəraitdə tələbin səviyyəsinin artmasına istiqamətlənmiş adekvat tədbirlərin həyata keçirilməsi məhz yerli təklifin həcminin artırılması ilə sıx bağlıdır. Yerli təklifin həcminin artırılması isə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsi ilə daxili bazarın qorunması arasında əlaqə. Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin obyektiv zəruriliyini şərtləndirən strateji arqumentlər içərisində, eyni zamanda, daxili bazarın qorunmasına yönəldilmiş tədbirlərin də mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etmək mümkündür. Belə ki, adı çəkilən strateji arqumentlər içərisində daxili bazarın qorunmasına istiqamətlənmiş tədbirlər daxili ərzaq bazarının qorunmasında əhəmiyyətli rol oynayır və bütün bunlar, eyni zamanda, ərzaq bazarında yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldliməsi ilə sıx bağlıdır. Ərzaq bazarında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər həm tarazlığın təmin edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir, həm də ərzaq bazarında yerli məhsulun xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır. Bütün bunlar ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində də mühüm rola malikdir [1].

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin ən başlıca meyarı ərzaq məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsinin yüksməldilməsi ilə sıx bağlıdır. Yerli ərzaq məhsulları ilə özünütəminat səviyyəsinin yüksəldilməsi hesabına ərzaq bazarında əmtəə təklifinin həcmini artırmaq mümkündür ki, bu da ərzaq bazarında artmaqda olan tələbin səviyyəsinin yüksəlməsinə adekvat reaksiya göstərməsi deməkdir. Məhz belə bir şəraitdə qiymətlərin səviyyəsinin sabitləşdirilməsinə nail olmaq mümkündür. Ərzaq bazarında tarazlı situasiyanın yaranması eyni zamanda idxal kanallarından asılılığın neytrallaşdırılması deməkdir. Bu isə beynəlxalq bazar konyunkturunda baş verən dalğalanmalardan yerli ərzaq bazarının etibarlı şəkildə sığortalanmasını şərtləndirən başlıca amillərdən biri hesab edilir. Məhz tarazlı ərzaq bazarını formalaşdırmaq, eyni zamanda tarazlı qiymət səviyyəsini müdafiə etmək dövlətin strateji məqsədlərindən biri hesab edilməklə yanaşı eyni zamanda həm dövlətin sosial siyasətinin və həm də aqrar siyasətin başlıca vəzifələrindən biri hesab edilir.

Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin makro və mikroiqtisadi aspektləri. Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin zəruriliyini şərtləndirən arqumentlər içərisində makroiqtisadi amillər də əhəmiyyətli rol oynayır. Makroiqtisadi amillər, ilk növbədə, ərzaq bazarında əmtəə təklifinin əsasını təşkil edən yerli məhsulların iqtisadi cəhətdən istehsalının stimullaşdırılmasını özündə əks etdirir. Makroiqtisadi amillər, ilk növbədə, yerli əmtəə istehsalçılarının stimullaşdırılmasını nəzərdə tutmaqla yanaşı, eyni zamanda, makroiqtisadi baxımdan cəmiyyətdə sabitliyin yaranmasının başlıca ilkin şərti hesab edilir. Makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi bir sıra amillərlə yanaşı, eyni zamanda, ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsindən də bilavasitə asılıdır. Makroiqtisadi sabitlik və makroiqtisadi tarazlıq əsas etibarı ilə ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsi ilə sıx bağlı olmaqla yanaşı, həm də cəmiyyətdə sosial-iqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılmasının başlıca ilkin şərtidir.

Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsi, eyni zamanda, cəmiyyətdə sosial şəraitin yaxşılaşdırılmasını özündə ehtiva edir. Cəmiyyətdə sosial sabitliyin təmin edilməsi isə cəmiyyət üzvlərinin, xüsusilə aztəminatlı əhali kateqoriyalarının əlyetərli qiymətə ərzaq məhsulları əldə etmək imkanlarından da bilavasitə asılıdır. Makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər çərçivəsində həm yerli əmtəə istehsalçılarının maraqlarının müdafiə edilməsi və həm də istehlakçıların əlyetərli qiymətə məhsul reallaşdırmaq imkanları mühüm rolla malikdir.

Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin obyektiv zəruriliyini şərtləndirən amillər içərisində mikroiqtisadi faktorlar da mühüm rola malikdir. Cəmiyyətin bütün üzvləri ərzaq məhsullarını istehlak edir və həmin istehlak, ilk növbədə, yaşam ehtiyaclarının təmin edilməsi zərurəti ilə sıx bağlıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ərzaq bazarını kənd təsərrüfatı və yeyinti məhsulları ilə təmin edən təsərrüfat subyektləri kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları və onlarla sıx bağlı olan yeyinti sənaye məhsullarının istehsalçıları hesab edilir. Adı çəkilən təsərrüfat subyektləri isə mikroiqtisadiyyatın ən böyük subyektləri hesab olunur.

Ərzaq bazarının maddi əsasını təşkil edən əmtəə istehsalçıları əsasən fiziki şəxs statuslu ailə təsərrüfatları, kooperativ strukturlar, yeyinti sənayesində məhsul istehsal edən təsərrüfat subyektləri və digər qurumlardır. Məhz ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsi əmtəə təklifinin həcminin artırılması ilə sıx bağlı olduğundan ərzaq bazarında mövcud tarazlı şərtlərin qorunub saxlanılması ilk növbədə mikroiqtisadiyyatın subyektləri olan yerli əmtəə istehsalçılarının rentabelli fəaliyyət göstərməsinin başlıca ilkin şərti kimi çıxış edir. Məhz belə bir şəraitdə həmin mikroiqtisadiyyatın subyektləri sayılan fiziki şəxs statuslu təsərrüfat suybektləri, kooperativlər, fermer təsərrüfatları və digər qurumlar gələcəkdə geniş təkrar istehsal proseslərini uğurla həyata keçirə bilirlər ki, bu da onların müflisləşməsinin qarşısının alınması deməkdir.

Beləliklə, ərzaq bazarının subyektini təşkil edən qurumların müflisləşməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş fəaliyyət, əslində, iqtisadiyyatın ən mühüm və strateji əhəmiyyətli sahəsi olan kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının başlıca ilkin şərti kimi çıxış edir. Əslində, istehsal, mübadilə, eyni zamanda, bölgü və istehlak geniş təkrar istehsal prosesinin ən mühüm həlqələrini təşkil etdiyindən bütövlükdə ərzaq bazarının tarazlığının qorunmasına yönəldilmiş fəaliyyət həm istehsal-mübadilə, bölgü və həm də istehlak şərtlərinin yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Adı çəkilən mərhələlər kənd təsərrüfatında dəyər zəncirinin də mühüm tərkib hissəsini təşkil edir.

Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin sosial arqumentləri. Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin zəruriliyini şərtləndirən ən mühüm arqumentlərdən biri sosial arqumentlər hesab edilir. Ərzaq bazarında mövcud durum ilk növbədə cəmiyyətin sosial şərtlərə, sosial dayanıqlığına əhəmiyyətli təsir göstərir. Cəmiyyət heç də yeknəsək aspektdən formalaşmış istehlakçı təbəqəsindən ibarət deyil. Belə ki, cəmiyyət üzvləri sosial qurumlarına görə həm yüksək istehlak imkanlarına malik, orta istehlak imkanlarına malik və aşağı istehlak imkanlarına malik təbəqələrdən formalaşır. Beləliklə, əslində ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsi və eləcə də ərzaq bazarında əlyetərli qiymətə məhsulun istehlak olunma imkanlarının saxlanılması cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün mövcud əlverişli şərtlərin formalaşdırılması deməkdir. Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinə istiqfmətlənmiş fəaliyyət tarazlı qiymətlərlə aztəminatlı əhali təbəqələrinin ərzaq kənd təsərrüfatı və yeiyinti məhsullarının istehlak imkanlarını yaxşılaşdırır ki, bu da cəmiyyətdə sosial sabitliyin qorunub saxlanılmasının başlıca ilkin şərti hesab edilir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmək olar ki, ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinin zəruriliyini şərtləndirən amillər strateji aspektdən dövlətin ərzaq müstəqilliyi və ərzaq təhlükəsizliyinin qorunması ilə sıx bağlı olmaqla yanaşı, eyni zamanda, makroiqtisadi və mikroiqtisadi amillərdən, sosial arqumentlərdən bilavasitə asılıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının mühüm və strateji sahəsi olan aqrar sahə kifayət qədər mürəkkəb sahələrarası sistemdən, sosial-iqtisadi baxımdan səmərəli fəaliyyət göstərmək labüdlüyünə malik olan bir kompleksdən formalaşır, əhalinin ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edilməsi, onun xarici bazarın əlverişsiz təzahürlərindən effektiv şəkildə qorunması cəmiyyət üzvlərinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsindən bilavasitə asılıdır. Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsi makro tələbin və makro təklifin səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan yanaşdıqda ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinə təsir göstərən müxtəlif amillər mövcuddur ki, bu amillər bazarda həm tələbin səviyyəsinə, həm də təklifin səviyyəsinə təsir göstərir və bütövlükdə adı çəkilən amillər ərzaq bazarında konyunktur dalğalanmalarını xarakterizə edən ən mühüm arqumentə çevrilir.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları bazarında tarazlığın təmin edilməsi əslində kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının istehsal-təsərrüfat fəaliyyətindən, eləcə də ərzaq məhsullarının idxalından, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışından və reallaşdırılmasından, bütövlükdə kənd təsərrüfatında bazar münasibətlərinin inkişaf xarakterindən, məhsul istehsalı üçün yaradılan əlverişli şəraitdən, məhsul satışındakı çətinliklərin effektiv şəkildə aradan qaldırılmasından, ərzaq bazarında tələb və təklifin balansına təsir göstərən destruktiv və pozitiv imkanlardan, eləcə də yerli əmtəə istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətindən bilavasitə asılıdır. Adı çəkilən proseslər əsas etibarilə ərzaq bazarında təklifin səviyyəsinə öz təsirini göstərir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ərzaq bazarında təklifin səviyyəsi ilə yanaşı ərzaq bazarında tarazlığın səviyyəsi də tarazlığın xarakterinə önəmli dərəcədə təsir göstərir. Ərzaq bazarında tələbin səviyyəsini şərtləndirən amillər ərzaq bazarının inkişafının strateji oriyentirlərindən biri olmaqla iqtisadi, sosial-demoqrafik və təbii iqlim faktorlarından bilavasitə qaynaqlanır.

Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinə təsir göstərən faktorlar. Ərzaq bazarı iqtisadiyyatın və bütövlükdə cəmiyyətin ən mühüm və strateji əhəmiyyətli bir kəsimini təşkil edir. Bundan əlavə dövlətimizin özü beynəlxalq münasibətlər sisteminə inteqrasiya olunduğundan və eləcə də milli iqtisadiyyat beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin ən mühüm subyektlərindən biri olduğundan milli ərzaq bazarının ayrıca, yəni təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərdiyini iddia etmək mümkün deyildir. Məhz bu aspektdən yanaşdıqda ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinə bir sıra faktorlar təsir edir ki, həmin faktorları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

Ərzaq bazarını ayrılıqda təcrid olunmuş şəkildə təsəvvür etmək mümkün olmadığından ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinə təsir göstərən amilləri əsas etibarilə iki qrupda təsnifləşdirmək mümkündür. Onlardan birincisi, ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinə təsir göstərən daxili amillər; ikincisi isə ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinə təsir göstərən xarici amilləri qruplaşdırmaqdır. Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinə təsir edən daxili amillərə, ilk növbədə, iqtisadi amilləri, hüquqi tənzimləmə komponentlərini, sosial komponentləri, texnoloji amilləri və təşkilati amilləri aid etmək mümkündür. Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinə ətraf xarici mühit amilləri də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, ölkə beynəlxalq münasibətlər sisteminə inteqrasiya olunduğundan milli iqtisadiyyat beynəlxalq münasibətlər sisteminin mühüm subyektlərindən biri olduğundan beynəlxalq bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklər, təbii ki, ölkənin milli iqtisadiyyatına və o cümlədən onun mühüm və strateji əhəmiyyətli sahəsi kimi kənd təsərrüfatına, aqrar ərzaq kompleksinə və o cümlədən ərzaq bazarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş olur. Məhz belə bir şəraitdə ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinə yönəlik amillər içərisində xarici mühit amillərini də aid etmək düzgün olardı.

Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinə təsir göstərən xarici mühit amilləri, ilk növbədə, beynəlxalq bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklərlə sıx bağlıdır. Beynəlxalq bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklər ərzaq bazarındakı tarazlığın səviyyəsinə əhəmiyyəli dərəcədə təsir göstərir. Bu təsirin əhəmiyyətli və ya əhəmiyyətsiz dərəcədə olması isə, ilk növbədə, ərzaq bazarında yerli əmtəə istehsalçılarının xüsusi çəkisinin hansı dərəcədə olmasından bilavasitə asılıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, ərzaq bazarında yerli əmtəə istehsalçılarının xüsusi çəkisinin yüksək olması, o cümlədən ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin başlıca meyarı kimi yerli ərzaq məhsulları ilə özünütəminetmə səviyyəsinin yüksək olduğu şəraitdə, təbii ki, ərzaq bazarı xarici mühit faktorlarının təsirinə daha az məruz qalır və ərzaq bazarının mövcud rəqabətədavamlılıq xüsusiyyəti, o cümlədən yerli özünütəminetmə səviyyəsinin yüksək olması səbəbindən beynəlxalq bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklərdən nisbətən daha az asılı olur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1.«Azərbaycan Respublikasının ərzaq təhlükəsizliyi Proqramı»nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. Bakı şəhəri, 2 mart 2001-ci il

2.A.F.Abbasov. Ərzaq təhlükəsizliyi. Bakı-2007, 602 s.

Əfəndi Fərid Kazım oğlu, dissertant,
Azərbaycan Texnologiya Universiteti,
Email: efendi.ferid@gmail.com

KADR SİYASƏTİNİN ƏSAS FUNKSİONAL HƏDƏFLƏRİ

Müəssisənin mütərəqqi inkişafına səbəb olan əsas şərt - insan resurslarından istifadənin optimallaşdırılması, şirkət əməkdaşlarının yaradıcı enerjisinin üzə çıxarılmasıdır. Ancaq müasir reallıq şəraitində əməkdaşların potensialı ilə onun müəssisə tərəfindən istifadə səviyyəsi arasında hələ də əhəmiyyətli fərq mövcuddur. Çünki vahid, məsuliyyətli, yüksək inkişaf etmiş və yüksək məhsuldar işçi qüvvəsinin formalaşdırılması kadr siyasətinin səmərəliliyindən asılıdır. Əksər təşkilatlarda heyətin idarə edilməsi üzrə müasir iş kadr siyasətinin, yəni kadrlarla iş sahəsində nəzəri baxışlar, ideyalar, tələblər, praktiki tədbirlər sistemi, uzunmüddətli perspektiv üçün onun əsas forma və metodlarının formalaşdırılmasına yönəlmişdir. Kadr siyasəti təşkilatın rəhbərliyi tərəfindən formalaşdırılır, işçilər tərəfindən öz funksiyalarını yerinə yetirməsi prosesində kadr xidməti tərəfindən həyata keçirilir. "Kadr siyasəti" anlayışının və onun funksiyalarının analizi nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, bir çox alimlər kadr siyasətini namizədlər rezervinin yaradılmasına yönəlmiş proses kimi nəzərdən keçirirlər ki, onların arasından öz vəzifəsinə daha çox uyğun gələn ən uyğun işçilər kollektivi formalaşır.

Mənəvi təsir vasitələrinin heyəti idarəetmə sisteminə daxil edilməsi əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb ola bilər. Eyni zamanda, ona maddi təsir alətlərini də daxil etmək lazımdır. Müəssisə üçün hansı texniki imkanlar, təşkilati-idarəetmə üstünlükləri açılırsa, o, müvafiq insan resursları olmadan səmərəli fəaliyyət göstərməyə başlamayacaq. Axı hər şey son nəticədə insanlardan, onların ixtisaslarından, bacarığından və işləmək istəyindən asılıdır. Heyət şirkət strategiyalarının həyata keçirilməsini təmin edən ən vacib qaynaqdır. Korporativ strategiyalar hazırlayarkən şirkətin maliyyə və istehsal resursları, habelə onun bazar mühitinin amilləri ilə yanaşı, əmək ehtiyatlarının vəziyyəti və perspektivləri nəzərə alınmalıdır. Şirkət işçilərinin motivasiya sistemi stimulladırmanın maddi və qeyri-maddi tərəflərini birləşdirir. O, ixtisaslı kadrların cəlb edilməsinə və onların müəssisənin ştatında saxlanmasına, işçilərin işin nəticələrinə marağının artırılmasına yönəlib. Kadr siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi strateji idarəetmənin mərhələlərindən biridir, onun əsasında şəxsi resurslar qiymətləndirilir. Təşkilatda kadr siyasətinin səmərəliliyi onun rəhbərliyi tərəfindən xüsusi diqqətə layiqdir. Onun müddəaları təşkilatın kadr ehtiyatlarının və imkanlarının müəyyən edilməsində ali idarəetmə zəncirinin bütün rəhbərləri tərəfindən nəzərə alınmalıdır, o, bölmələrin işgüzar fəallığının artırılması yollarının işlənib hazırlanması, onların təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin mövcud ehtiyatlarının müəyyən edilməsi, sosioloji tədqiqat və onların nəticələrinin tətbiq edilməsi üçün zəmin formalaşdırır. Səmərəli qiymətləndirmə üçün kadr siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas parametrlərini ehtiva edən funksiyalar (bax cədvəl 1) mövcuddur.

Cədvəl 1.

Müəssisədə kadr siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas parametrləri

Əsas funksiyalar	Funksiyanın məzmunu
Kadr planlaması	Mövcud resursların, müəssisənin kadrlarının inkişafı üçün məqsəd və perspektivlərin qiymətləndirilməsi, gələcək kadr ehtiyaclarının hesablanması; ştat cədvəlinin optimallığının, onun etibarlılıq dərəcəsinin təhlili; müəssisənin kadr potensialının təhlili
Kadrların istifadəsi	Məşğulluq səviyyəsinin və kadr təminatının təhlili; işçilərin tərkibinin sabitliyi; vəzifə və iş yerindən asılı olaraq məşğulluğun öyrənilməsi
Kadrların işə qəbulu və seçilməsi	Kadrların işə götürülməsinin tətbiq olunan üsullarının, kadrlara olan ehtiyacların ödənilməsinin mənbələri və yollarının, işə qəbulun xərclərinin qiymətləndirilməsi; işə qəbulun performansının qiymətləndirilməsi
Biznes işçilərinin qiymətləndirilməsi	Kadrların işgüzar qiymətləndirilməsinin istifadə olunan formalarının təhlili, onun aparılmasının müddətləri, nəticələrinin təqdimatı və nəticələrinə əsasən qəbul edilən qərarlar.
Karyera yönləndirməsi və kadrların uyğunlaşdırılması	İstifadə olunan karyera rəhbərliyi metodlarının təhlili, onların qiymətləndirilməsi və effektivliyinin uyğunlaşdırılması, kadr problemlərinin müəyyən edilməsi və diaqnostikası

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Kadr siyasətinin səmərəliliyini qiymətləndirmə vəzifələrini aşağıdakılar əhatə edir:

- birincisi, insan resurslarından istifadəni yaxşılaşdırmaqla müəssisənin məqsədlərinə çatmasını xarakterizə edən iqtisadi səmərəliliyini müəyyən etməkdən ibarətdir. Kadr siyasətinin iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi meyarları canlı əməyin məhsuldarlığını və ya işçilərin fərdi töhfəsini əks etdirməlidir.

- ikinci vəzifə kimi, təşkilatın işçilərinin gözləntilərinin yerinə yetirilməsini və ehtiyac və maraqlarının ödənilməsini ifadə edən sosial effektivliyi çıxış edir. Kadr siyasətinin sosial səmərəliliyini əsasən korporativ mədəniyyətin mövcudluğu, istifadə olunan stimullaşdırma və motivasiya formaları, əmək kollektivindəki sosial-psixoloji iqlimin vəziyyəti ilə müəyyən edilir, yəni daha çox hər bir işçi ilə aparılan işin forma və metodlarından asılıdır.

- üçüncüsü, müəssisənin təşkilati strukturunun bütövlüyünü və optimallığını qiymətləndirmə prosesi təşkilati səmərəliliyindən asılıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ильченко С.В. Компетентностный подход в управлении человеческими ресурсами организации // Вестник экспериментального образования: научно-методический электронный журнал, № 2, 2015, с.7-13.

2. Valieva, O.V. Kadrların idarə edilməsi. Mühazirə abstrakt: imtahan hazırlığı üçün təlimat / O.V. Valiev. - m .: A-PRIOR, 2012. - 176 c.

Eminli Böyükxanım İbrahim qızı,
dissertant,
Sumqayıt Dövlət Universiteti,
Email: resadok50@gmail.com

LİNQVİSTİK KEYFİYYƏT TƏMİNATI: DİL VƏ İQTİSADİYYATIN QARŞILIQLI İNKİŞAF PRİORİTETLƏRİ

Dil iqtisadiyyatı - linqvonomiya iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi proseslərdə dilin rolunu öyrənən və aktual suallara cavab verməyə çalışan bir sahəsidir. Məsələn, gələcək hansı dilindir, dil ayrı-seçkiliyini necə qiymətləndirmək olar, çoxdillilik ölkənin iqtisadi inkişafına necə təsir edir və ya dil biliyinin əmək haqqına təsiri necədir. Dil siyasətinin iqtisadi nəzəriyyəsi dili iqtisadi hadisə, dil vəziyyətini iqtisadi, bazar vəziyyəti, dil siyasətini isə iqtisadi siyasətin tərkib elementi kimi şərh edir [1, s.3]. Məqalədə iqtisadiyyat və sosiolinqvistikanın kəsişməsində bu perspektivli tədqiqat sahəsinin nəzəri və metodoloji aspektlərini sistemləşdirmək və inkişaf etdirmək cəhdi təqdim olunur.

Linqvo-iqtisadi tədqiqatlar, əsasən, dövlətin dil siyasətini inkişaf etdirmək üçün lazımdır. Ümumiyyətlə, "dil iqtisadiyyatı" termini "linqvonomiya"dan daha çox yayılmışdır. Bu, iqtisadi proseslərdə fərdi dil biliyinin və icma çoxdilliliyinin rolunu muzakirə edən nəzəri sahədir. Məsələn, çoxdillilik ölkənin iqtisadi və sosial inkişafına necə təsir edir. Yaxud konkret bir insanda dil bilməsi onun qazancına necə təsir edir. "Linqvonomiya" termini daha az yayılmışdır və daha çox tətbiq olunan aspekti - məsələn, dövlətin dil siyasətinin inkişafı və rəsmi dillər siyahısına daxil edilməli olan dillərin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur.

İlk dəfə Yakob Marşak 1965-ci ildə dilin iqtisadiyyatı haqqında məlumat vermişdi. Amerikalı iqtisadçı dili bir dəyəri olan parametr kimi onun inkişafına nə qədər resurs xərcləndi və gəlir - biliyinin hansı gəlir gətirdiyini nəzərdən keçirməyi təklif etmişdi. Xüsusilə, dil siyasətinin ictimai gərginliyə səbəb olduğu ölkələrdə bu yanaşma ekspert ictimaiyyətinin marağına səbəb olub.

Söhbət 1960-cı illərdə frankofonlarla ingilisdilli əhali arasında yüksək qütbləşmənin mövcud olduğu Kanadadan gedir. Kanadada bir araşdırma aparılmışdı: əks dili bilmək gəlir səviyyəsinə necə təsir edir. Alimlər müəyyən ediblər ki, Kvebekdə yaşayan ingiliscə danışan frankofonlar ingilis dilini bilməyən kvebeklilərdən daha çox qazanırlar. Fransızca danışarkən heç bir üstünlük vermirdi. Fransız dilini bilən və Kvebekdən kənarda yaşayan ingilisdilli Kanada vətəndaşları bu bilikdən heç nə almadılar, onların gəlir səviyyəsi dəyişmədi.

Sonradan oxşar tədqiqatlar Avropa ölkələrində də aparıldı. "Dil iqtisadiyyatı bir neçə istiqamət üzrə tədqiqatları əhatə edirdi:

– dil inkişafının iqtisadi məntiqi;
– dil biliyi və insanın gəlir səviyyəsi;
– ölkədə dil vəziyyəti və iqtisadi vəziyyət;

– dil siyasətinin iqtisadi nəticələri”[1, s.4].

Hansı dilin daha çox üstünlüklərə malik olduğu reytinqi varmı? Linqvonomiya sadəcə bunu müəyyən edir və aktual suallara cavab verməyə çalışır: gələcək hansı dilindir və ya uşaq 20 ildən sonra karyerada uğur qazanmaq üçün hansı dili öyrənməlidir. Ancaq hər şey kontekstdən asılıdır. Demək olmaz ki, hər kəs Çin və ya ingilis dilini öyrənməlidir - coğrafi mövqe və bölgənin siyasi və iqtisadi vəziyyəti hansı dillərin irəlidə olduğunu müəyyənləşdirir.

Məsələn, Kanadadan sonra dil iqtisadiyyatının problemləri ilə ABŞ-da məşğul olunmağa başladılar. Tədqiqatçılar baxıblar ki, miqrantların gəlirləri dil biliklərindən nə qədər asılıdır. Nəticə göz qabağında idi: ingiliscə danışan miqrantlar daha çox qazanırdılar.

“Rusiyada keçirilmiş tədqiqatlara görə, ingilis dil biliyi işçinin gəlirini orta olaraq 11% artırır. Əgər işçi ingilis dilində sərbəst danışırsa, bu artıq 27% artım deməkdir. Hətta ölkəyə gələn miqrantlar da yerli dili bildikləri halda, gəlirlərini 35%-ə kimi artıra bilərlər” [1, s.4].

Ancaq indi buna əks paradoksal vəziyyət müşahidə olunur - amerikalılar peşələrini davam etdirə bilmək üçün ispan dilini öyrənməyə məcburdurlar. Bu, xüsusilə, miqrantlarla və miqrant kökləri olan vətəndaşlarla işləyən həkimlər və müəllimlərə aiddir (axı, hətta ikinci və üçüncü nəsillərdə də cinsin milli kimliyi çox güclüdür və dil seçimini müəyyənləşdirir - Latın Amerikasından olan bir çox insan ispan dilində danışmır və ingilis dilinə keçməyə çalışmır)

Dünyada dil xidmətləri sənayesinin həcmi hər il 5,52% artır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, dünyada ümumi iqtisadi artım 3,2% təşkil edir. Dil sənayesi hazırda dünyada ən güclü iqtisadiyyata malik olan ABŞ-da ən sürətlə inkişaf edən 4-cü biznes sahəsidir. Hazırda dil sənayesinin sürətli inkişafının əsasında həm də bu sahədə İKT-nin uğurlu tətbiqi dayanır. Bu sferada tədris, tərcümə, lokallaşdırma və digər xidmətlərin göstərilməsi, eyni zamanda, qlobal informasiya cəmiyyətinin formalaşmasına və inkişafına xidmət edir. [1, s.1]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. Dil sənayesi: imkanlar, perspektivlər və problemlər İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2018, №1, 3–26 // https://jpis.az/uploads/article/az/LANGUAGE_INDUSTRY__OPPORTUNITIES,_PERSPECTIVES_AND_PROBLEMS__azerb._.pdf
2. *Кадочников Д.В.* Теоретико-экономический взгляд на языковую политику. // https://doi.org/10.32609/0042-8736-2016-2-128-140
3. https://azlogos.eu/dil-iqtisadiyyatimizin-bunovr%C9%99si-kimi/

Həsənova Gülnar Fazil qızı, dissertant,
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
Email: gulnar.hasanova@sport.edu.az

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ TORPAQLARDA TURİZM XİDMƏTLƏRİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Pandemiya və eyni zamanda 44 gün müddətində olan Vətən müharibəsi ölkəmizin bir çox sahələrində olduğu kimi qeyri-neft sektorunda da bir sıra çətinliklər yaratdı. Bu dövrdə həmçinin turizm şirkətlərində ciddi problemlər oldu. Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında şanlı ordumuzun şücaəti ilə Qarabağın işğaldan azad olunması, ölkəmizdə pandemiya ilə aparılan davamlı mübarizə artıq bu sahənin inkişafında yeni imkanlar açıb.

Ölkə Prezidentimizin qeyd etdiyi kimi, Qarabağ bölgəsinin turizm potensialı çox zəngindir. Bu potensial Qarabağ Azərbaycanın əsas turizm bölgələrindən biri olmasına şərait yaradır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlət, özəl sahə və bir sıra alimlərin sayəsində Qarabağın sıfırdan başlayaraq turizm imkanlarını işlənib hazırlamaq lazımdır. Eyni zamanda onlar Qarabağ bölgəsinin təbii və antropogen turizm resurslarını nəzərdən keçirməlidirlər. Qarabağda turzim xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün yeni marşrut xətlərinin yaradılması vacibdir. Qarabağın bir çox bölgəsi dağlıq ərazi olduğundan, burada dağçılıq və alpinizm turizm xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi daha məqsədəuyğundur. Bundan başqa, burada gəzintilər, aktiv və eləcədə ekstremal turizm xidmətləri də inkişaf etdirmək olar.

Hazırda Dövlət Turizm Agentliyi işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm xidmətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün dövlət strategiyası hazırlanır. Qarabağ bölgəsində turizm məhsullarının, turizm infrastrukturunun və eləcə də sosial-mədəni turizm xidmətlərinin inkişaf etdirilməsindən əvvəl bir sıra komponentlər nəzərdən keçirilməlidir. İlk öncə bu bölgələrdə təhlükəsizlik xidmətləri təmin olunmalıdır. Həmçinin əhalinin geriyə qayıdışı və yaşayışı, bu yerlərdə infrastruktur bərpa edilməlidir və bunun üçün bura investisiyalar cəlb edilməlidir.

İşğaldan azad edilmiş bölgələrdə turizmin bütün sahələrini inkişaf etdirmək olar. Təkcə Zəngilanda çoxlu sayda termal su mənbələrinin olması burada müalicəvi turizm xidmətlərini inkişaf etdirməyə əsas verir. Burada, həmçinin dini və tarixi abidələr və çinar meşələri salmaq üçün imkanlar var. Qarabağ təbiətinin zənginliyinə görə onun gələcəyinin ekoturizmə bağlı olması daha məqsədəuyğundur. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər məharətlə istifadə olunsa, Qarabağı dünyada ekoloji turizm məkanlarından birinə çevrilməsi qaçılmazdır.

Qarabağ bölgəsində Xudafərin körpüsü və Azıx mağarası daha sıx ziyarət edilən turist marşrutu ola bilər. Tarixi - mədəni abidələrin xeyli hissəsi dağıdılsa da, onların yenidən bərpa olunmasından sonra bu ərazilərdə turların təşkil edilməsi mümkün olacaq.

İşğal olunmuş ərazilərdə yeni turizm marşrutları da nəzərdə tutulub. İlk istiqamət Füzuli-Şuşa-Xocavənd-Laçındır. İkinci istiqamət Cəbrayıl-Füzuli-Zəngilan, üçüncü istiqamət Zəngilan-Qubadlı, dördüncü istiqamət Kəlbəcər-Laçın, beşinci istiqamət isə

Bərdə-Ağdamdır. Bu regionların hər biri özünəməxsus turizm potensialına malikdir, məsələn, təbiəti, mədəni-tarixi abidələri ilə Qarabağın incisi olan Şuşada müxtəlif tədbirlər, festivallar keçirmək mümkündür. Laçın-Kəlbəcər istiqamətində təbiət, mədəniyyət, qış və həmçinin sağlamlıq xidmətləri turizm imkanları ilə zəngindir. Qubadlı və Zəngilan bölgəsində təbiət və mədəniyyət istiqaməti, Füzuli, Ağdam, Cəbrayıl bölgələrində mədəniyyətlə yanaşı, həm də erməni işğalının acı nəticələrini əyani şəkildə göstərmək imkanları vardır. Bu yerlərdə açıq muzeylərdə orada işğalın nəticələrini göstərilməsi üçün bəzi tikililər dağıdılmış halda saxlanılacaq ki, həm daxili, həm də xarici auditoriya üçün erməni vandalizmi nümayiş olunsun.

Bu gün insanların ekoloji şüurunun artması ilə bərabər, təbiətin araşdırılması və müxtəlif fəaliyyətlərin axtarışı ekoturizmin daha geniş yayılmasına və ekoturistlərin sayının artmasına səbəb olur. Ekoturizm təbii ekosistem balansını qorumada və dayanıqlı inkişafın təşviqi baxımından potensial bir strategiya olaraq görülür. BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı tərəfindən aparılan bir araşdırmaya görə ekoturizm turizm növləri içində ən üst sıralarda yer alır. Dünya Turizm Təşkilatının proqnozlarına əsasən, həm turistlərin sayı araşdırıldıqda, həm də ümumilikdə ekoturizmin inkişaf seyri qiymətləndirildikdə artım müşahidə olunur. 2024-ci ilə qədər qlobal turizm bazarının 5 %-ni ekoturizmin təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır.

Ekoturizm dayanıqlı turizmin alt komponentidir. Ekoturizmin dayanıqlı inkişaf üçün təsirli bir vasitə olaraq görülməsi inkişaf etməkdə olan ölkələrin ekoturizmi mənimsəməsinin, iqtisadi inkişaf və qoruma strategiyalarına daxil etməsinin əsas səbəbidir. Yerli əhalinin qazanc əldə etməsinə səbəb olan, ekoloji və mədəni həssaslığı artıran, ətraf mühitə dair məlumatlılıq yaradan ekoturizm həm ziyarətçilər, həm də ölkə iqtisadiyyatı baxımından fayda qazandırır.

Ölkəmiz Strateji Yol Xəritəsində turizmin inkişafı ilə bağlı hədəflərində ekoturizmə xüsusi yer verib. Belə ki, 2025-ci ilə qədər Azərbaycanın artıq sağlamlıq, qış və mədəni turizm növləri kimi ekoturizmin də kifayət qədər tanınmış olacağı proqnozlaşdırılır. Qarabağ bölgəsini turizm destinasiyası olaraq dəyərləndirsək, bir çox alternativ turizm növlərində yüksək potensiala sahibdir. Bu bölgədə mədəni turizm, qaranlıq turizm, termal turizm və başqa turizm növlərində olduğu kimi, alternativ turizm növlərindən olan ekoturizmdə də böyük potensial var. Qarabağ bölgəsinin zəngin flora və faunaya sahib olması, relyefinin əsasən dağlıq olması, füsunkar təbiəti, yaşı minilliklərlə ölçülən abidələrinin olması, zəngin mədəniyyətə sahib olması bu bölgədə ekoturizmin inkişaf etdirilməsini labüd edir.

Ölkənin Strateji Yol Xəritəsində ekoturizmə önəm verilməsi Qarabağ bölgəsinin də ekoturizm çərçivəsində dəyərləndirilməsini qaçılmaz edir. Qarabağ bölgəsi sahib olduğu yüksək potensialı istifadə edərək aşağıda qeyd olunan ekoturizm fəaliyyətlərini həyata keçirə bilər:

1. Mağara turizmi: Azərbaycanın cənub-qərbində yerləşən Füzuli şəhəri yaxınlığındakı Azıx mağarası dünyada ən qədim insan məskənlərindən biridir. Burada ilk insanların Paleolit dövründə məskunlaşdığı güman edilir. Bu da ekoturizm çərçivəsində istifadə edilən mağara turizminin inkişaf etdirilməsinə əsas verir.

2. Termal fəaliyyətlər: Qarabağ bölgəsinin zəngin termal mənbələrinin olması ekoturizm çərçivəsində istifadə ediləcək əsas resurslardandır. Bu da günümüzdə təbiətdə vaxt keçirmək ilə bərabər, öz sağlamlığını düşünən turistlərin bu destinasiyaya cəlb

edilməsində mühüm rol oynayacaq.

3. Dağ turizmi: Qarabağ bölgəsinin relyefinin əsasən dağlıq olması bu turizm növünün inkişaf etdirilməsi üçün əsas verir. Dağ turizmi ekoturizm çərçivəsində uğurlu bir şəkildə tətbiq ediləcək və destinasiyanı daha çəkici edəcək vacib turizm növləri içində ən üst sıradadır.

4. Aqroturizm: Bu turizm növünün inkişafı gələcəkdə bölgədə yaşayacaq əhalinin sosial rifahını artıracaq, bölgə əhalisinin mədəniyyətinin yaşadılmasına və tanıdılmasına səbəb olacaq.

5. Trekking: Dağlıq hissələrdə və daha çox qrup şəklində həyata keçiriləcək trekking fəaliyyətləri ekoturizm çərçivəsində daha çox turistin bölgəyə çəkilməsinə səbəb olacaq.

6. Botanika turizmi: Qarabağ bölgəsinin endemik və nadir bitkilərlə zəngin olması bu turizm növünün inkişafına və təbiətdə daha çox vaxt keçirmək istəyən turistlərin bölgəyə cəlb edilməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda ekoturizm çərçivəsində velosiped turları, atçılıq, inanc turizmi, mədəni-tarixi yerlərin turistlərə tanıdılması və Qarabağ bölgəsinin özünəməxsus mədəniyyətinin ziyarətçilərə öyrədilməsi həyata keçirilərək bu bölgənin turizm destinasiyası olaraq digər destinasiyalar qarşısında rəqabətdə önə keçməsinə və turizm destinasiyası olaraq turizm məhsullarının diversifikasiyasına səbəb ola bilər.

Turizmdə ən çox motivasiya təbii guşələrə maraq olduğu üçün bu, Şuşanı ön plana çıxmasına imkan verir. Şuşanın tarixi və mədəni potensialı turizm xidmətlərini burada inkişaf etdirilməsinin əsas amillərdən birinə çevrilib, çünki: 1. Qeyd olunduğu kimi mədəni və tarixi abidələrlə tanışlıq bura turistlərin cəlb olunması üçün ən güclü turist motivasiyasıdır; 2. Tarixi və mədəni irs obyektləri mənfəət qazana bilən və iqtisadi inkişafa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilən mühüm bir sərvətdir; 3. Bölgənin müsbət imicini yaradır, turizm arenasında liderliyin mənimsənilməsinin təsirli vasitəsi kimi istifadə olunan tarixi və mədəni irsə "brend" kimi yanaşılmasını təmin edir.

Şuşanın ərazisi dağlıq sahə olduğuna görə burada xizəksürmə və eləcə də snowbord üçün münasib qarlı şərait yaradıla bilər. Eyni zamanda sıldırım qayalar və yüksəkliklər alpinizm və "bungee jumping" (insanların əsasən ayaqlarına elastik möhkəm bir ip bağlayaraq yüksək yerlərdən aşağı atladıqları və ip vasitəsilə yuxarı çəkildikləri ekstremal əyləncə növü) üçün ideal potensiallar vardır. Ərazidə axan çaylarda "rafting" (raft adı verilən qayıqları avar vasitəsilə idarə edərək, çay boyu qayaları və maneələri aşaraq devrilməməyə çalışmaq) üçün də olduqca münasibdir. Şuşa şəhərində aparılan yenidənqurma işləri ilə yanaşı, Dünya Turizm Təşkilatı (UNWTO) tərəfindən müəyyən olunmuş 3 əsas müalicə turizm xidmətini tətbiq edilməsi mümkündür:

1. Müalicə-tibbi turizm - müalicə almaq üçün xüsusi klinikalara və yaxud da bu sahədə ixtisaslı kadrlara müraciət məqsədli turizm xidməti. Bu halda insanların öz yaşadıqları ərazidə mövcud olmayan müalicə keyfiyyəti bu turizm növünün ön plana çıxmasına zəmin yaradır.

2. Sağlamlığın yaxşılaşdırılması – fitnes, spa-wellness (dünya miqyasında, eləcə də sağlamlıqlarına xüsusi fikir verən şəxslərin, stresdən və həm də modern yaşamın neqativ təsirlərindən uzaqlaşmağa yardımçı olan turizm sahəsi), hidroterapiya və eləcə də palçıq vannaları və.s

3. Reabilitasiya və bərpa – xüsusi baxım təklif edən, sağlamlığın bərpası üçün əl-

verişli hesab olunan ərazilərdə olan müəssisələr.

Şəhərdə açılacaq yeni musiqi məktəbləri, konservatoriya və eyni zamanda keçiriləcək tədbirlər, konsertlər, festivallar Şuşanın şöhrətini daha da artıracaq. Şuşa şəhərində "Xarı Bülbül" festivalının bərpası və keçirilməsi Azərbaycanın mədəniyyət sahəsində olduqca ən önəmli bir hadisə oldu. Qarabağ bölgəsinin döyünən ürəyi olan Şuşanın azadlığı isə bütün Azərbaycan və həmçinin bütün Türk Dünyasına, demək olar ki, sevinc bəxş etdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. UNEC EKSPERT. Bakı – 2020/202.
2. Xalq qazeti. Bakı - 10.02.2021.
3. https://m.modern.az/az/ news/268965

Aynur Fuzuli Rasulzade, Ph.D.,
Azerbaijan Technical University,
Email: resulzadeaynur@gmail.com

DISCRETIZATION OF THE SOLVE OF THE MOTION OF OSCILLATION SYSTEMS INSIDE A FLUID

We know the motion of oscillation systems inside a fluid is described by the following second-order differential equation with fractional derivatives [1,2,3,4]:

$$my''(x) + aD^{\alpha}y(x) + by(x) = f(x), \quad x > 0, \quad \alpha \in (1,2) \tag{1}$$

and initial condition

$$\begin{cases} y(0) = 0, \\ y'(0) = y_{10}, \end{cases} \tag{2}$$

Figure 1. The motion of oscillation systems inside a fluid

Where $a = \frac{2s\sqrt{\eta\rho}}{m}$, $b = \frac{k}{m}$ m is mass, s - hard plate area, ρ - density, μ - Newtonian fluid viscosity, k - spring constant, f (t)- external force.Let's determine the substitution $\frac{1}{m} = \varepsilon$. Given that our equation includes a small parameter, then the problem we are considering will be in the form (2) - (3).

$$y''(x) + \varepsilon aD^{\alpha}y(x) + \varepsilon by(x) = \varepsilon f(x), \quad x > 0, \quad \alpha \in (1,2) \tag{3}$$

where a, b və y_{10}- constant, $\varepsilon > 0$-small parameter, $\alpha \in (1,2)$, $f(x) -$ continuous real function, y(x)- desired function.

(2) - (3) If we bring the Cauchy problem II type Volterra integral equation:

$$y''(x) + \int_0^x K_\alpha(x-t)y''(t)\,dt = F(x), \qquad x > 0, \tag{4}$$

$$\text{Where } K_\alpha(x-t) = \varepsilon\left\{a\frac{(x-t)^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!} + b(x-t)\right\}, \tag{5}$$

$$F(x) \ = \varepsilon\left\{f(x) - \left[a\frac{x^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!} + bx\right]y_{10}\right\} \tag{6}$$

Discretization algorithm:

Assuming that $y(x) = y_n$, $F(x) = F_n$

$$y''(x) \approx \frac{y_{n+2}-2y_{n+1}+y_n}{h^2} \tag{7}$$

using equation (4), the following difference equation is reduced:

$$\frac{y_{n+2}-2y_{n+1}+y_n}{h^2} + h\sum_{k=0}^{n-1} K_\alpha(x_n - x_k)\frac{y_{k+2}-2y_{k+1}+y_k}{h^2} = F_n, \quad n \geq 0, \text{ or}$$

$$y_{n+2} = 2y_{n+1} - y_n - h\varepsilon\sum_{k=0}^{n-1}\left[a\frac{(x_n-x_k)^{(1-\alpha)}}{(1-\alpha)!} + b(x_n - -x_k)\right](y_{k+2} - 2y_{k+1} + y_k) +$$

$$h^2\varepsilon\left\{f_n zz - \left[a\frac{x_n{}^{(1-\alpha)}}{(1-\alpha)!} + bx_n\right]y_{10}\right\}, \quad n \geq 0 \tag{8}$$

Consider the following:

Let us examine equation (8) at different values of n:

If n+2=2k:

$$y_{2k} = 2y_{2k-1} - y_{2k-2} - h\varepsilon\sum_{m=0}^{2k-3}\left[a\frac{(x_{2k-2}-x_m)^{(1-\alpha)}}{(1-\alpha)!} + b(x_{2k-2} - x_m)\right](y_{m+2} -$$

$$2y_{m+1} + y_m) + h^2\varepsilon\left\{f_{2k-2} - \left[a\frac{x_{2k-2}{}^{(1-\alpha)}}{(1-\alpha)!} + bx_{2k-2}\right]y_{10}\right\} \quad k \geq 1 \quad 11$$

İf n+2=2k+1:

$$y_{2k+1} = 2y_{2k} - y_{2k-1} - h\varepsilon\sum_{m=0}^{2k-2}\left[a\frac{(x_{2k-1}-x_m)^{(1-\alpha)}}{(1-\alpha)!} + b(x_{2k-1} - x_m)\right](y_{m+2} -$$

$$2y_{m+1} + y_m) + h^2\varepsilon\left\{f_{2k-1} - \left[a\frac{x_{2k-1}{}^{(1-\alpha)}}{(1-\alpha)!} + bx_{2k-1}\right]y_{10}\right\} \qquad k \geq 1$$

After some simplification we get:

$$y_{2k} = \left\{2 - h\varepsilon\left[a\frac{(x_{2k-2}-x_{2k-3})^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!} + b(x_{2k-2} - x_{2k-3})\right]y_{2k-1}\right\} + \left\{-1 -\right.$$

$$-2h\varepsilon\left[a\frac{(x_{2k-2}-x_{2k-3})^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!} + b(x_{2k-2} - x_{2k-3})\right] - h\varepsilon\left[a\frac{(x_{2k-2}-x_{2k-4})^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!} +\right.$$

$$\left.\left. + b(x_{2n-2} - x_{2n-4})\right]\right\}y_{2k-2} - h\varepsilon\sum_{m=0}^{2k-5}\left[a\frac{(x_{2k-2}-x_m)^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!} + b(x_{2k-2} - -x_m)\right]y_{m+2} +$$

$$2h\varepsilon\sum_{m=0}^{2k-4}\left[a\frac{(x_{2n-2}-x_m)^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!} + + b(x_{2k-2} - x_m)\right]y_{m+1} - h\varepsilon\sum_{m=0}^{2k-3}\left[a\frac{(x_{2k-2}-x_m)^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!} +\right.$$

$$\left. b(x_{2k-2} - x_m)\right]y_m + h^2\varepsilon\left\{f_{2k-2} - \left[a\frac{x_{2k-2}{}^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!} + bx_{2k-2}\right]y_{10}\right\} \quad , k \geq 1 \tag{9}$$

$$y_{2k+1} = \left\{2 - h\varepsilon\left[a\frac{(x_{2k-1}-x_{2k-2})^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!} + + b(x_{2k-1} - x_{2k-2})\right]y_{2k}\right\} + \left\{-1 -\right.$$

$$-2h\varepsilon\left[a\frac{(x_{2k-1}-x_{2k-2})^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!}+b(x_{2k-1}-x_{2k-2})\right]-h\varepsilon\left[a\frac{(x_{2k-1}-x_{2k-3})^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!}+b(x_{2k-1}-x_{2n-2})\right]\Big\}y_{2k-1}-$$

$$h\varepsilon\sum_{m=0}^{2k-4}\left[a\frac{(x_{2k-1}-x_m)^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!}+b(x_{2k-1}-x_m)\right]y_{m+2}+2h\varepsilon\sum_{m=0}^{2k-3}\left[a\frac{(x_{2k-1}-x_m)^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!}+b(x_{2k-1}-x_m)\right]y_{m+1}-h\varepsilon\sum_{m=0}^{2k-2}\left[a\frac{(x_{2k-1}-x_m)^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!}+b(x_{2k-1}-x_m)\right]y_m+$$

$$h^2\varepsilon\left\{f_{2k-1}-\left[a\frac{x_{2k-1}{}^{1-\alpha}}{(1-\alpha)!}+bx_{2k-1}\right]y_{10}\right\}\quad k\geq 1 \tag{10}$$

$$W_k=\begin{pmatrix}y_{2k}\\y_{2k+1}\end{pmatrix}\qquad k\geq 0 \tag{11}$$

let's sign. The system of algebriac equations (9) and (10) is collected in W_k.

Thus, we have solved the equation of motion (17) of oscillator systems defined by equation (1) and moving in a liquid damper, (2) as a initial condition. We discretization of the solve of second-order differential equation with fractional order derivatives and got the expression (11).

References:

1. Aliev F.A., Abbasov A.N., Mutallimov M.M. Algorithm for solution of the problem of optimization of the energy expenses at the exploitation of chinks by subsurfase - pump installations, Appl. Comput. Math., 2004, V.3, N.1., pp. 2-9.

2. Aliev F.A., Aliev N.A., Safarova N.A., Gasimova K.G., Velieva N.I. Solution of linear fractional-derivative ordinary differential equations with constant matrix. Appl.Comp.Math, 2018,V.17, N.3, pp.317-322.

3. Расулзаде А.Ф., Алиев Н.А., Велиева Н.И., Алгоритм определения дробных производных для дискретизированных колебательных систем с жидкими демпферами, Proceedings of IAM, V.10, N.2, 2021, pp.181-191.

4. Aliev F.A., Aliev N.A., Mutallimov M.M., Namazov A.A. Identification method for defining the order of the fractional derivative oscillatory system Proceedings of IAM, 2019 , V.8, N.1, pp. 3-13 (in Russian).

Yusifova Kəmalə Xəlil qızı, dissertant,
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
b/m., Azərbaycan Dillər Universiteti
Email: yusifovakemale38@gmail.com

AĞDAMDA TURİZMİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Son zamanlar Azərbaycanda turizmin inkişafı ilə bağlı geniş miqyaslı işlər görülməsinə baxmayaraq, Qarabağ 2020-ci ilin 10 noyabr tarixinədək ermənilər tərəfindən işğal altında olduğuna görə bu proseslərdən kənarda qalmışdır. Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal edən Ermənistan bütün iqtisadi sahələrdə olduğu kimi turizm sektoruna da ciddi ziyan vurmuşdur. İşğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə turizm infrastrukturunun qurulması vacib şərtlərdən biridir. Bu ərazilərin turizm potensialı da çox zəngindir.

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında rəşadətli Ordumuz 44 gün ərzində Ermənistanı məğlub edib parlaq qələbə qazanaraq işğal altındakı torpaqlarımızı düşməndən azad etdi. Bununla da ölkəmizin iqtisadi inkişafında yeni perspektivlər açıldı. Bu mənada azad edilmiş bölgələrdə turizmin inkişafı daha cəlbedici görünür.

İşğaldan azad edilmiş Ağdam rayonu füsunkar təbiəti ilə tanınan Qarabağın mərkəzində yerləşir. Azərbaycanın əsas iqtisadi ərazisi olan Ağdam rayonu 8 avqust 1930-cu ildə yaranmışdır.

Heydər Əliyev hələ Sovetlər Birliyi dövründə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə bir neçə dəfə Ağdamda olmuş, şəhər və kəndləri gəzmiş, əməkçilərlə görüşüb, onlarla səmimi söhbət etmişdir. Ulu Öndər o illər Ağdamda olarkən demişdir: "*Mən arzu edirəm ki, Ağdam gündən-günə çiçəklənsin. Həm şəhər, həm də kəndlər dastanlarda, şeirlərdə olduğu kimi, Azərbaycanın gözəl bağ-bağatlı guşəsi olsun*" [1].

Ağdam erməni işğalından əvvəl zəngin turizm potensialına malik idi. Dağlıq və dağətəyi ərazilərdə yerləşən rayonda çoxsaylı müalicəvi mineral bulaqlar, zəngin təbiətə malik Gülablı və Şelli kəndlərində sanatoriya, habelə, Şahbulaqda turizm bazası var idi.

O dövrlərdə kurort və istirahət mərkəzləri turistləri öz gözəllikləri ilə yanaşı, müalicəvi xarakterinə görə də cəlb edirdi. Ağdamın Gülablı kəndində 100 yerlik, Şelli kəndində 50 yerlik, Şahbulaqda 40 yerlik istirahət-müalicə obyektləri fəaliyyət göstərirdi.

Ağdam rayonunun işğaldan azad edilməsi yeni iqtisadi təşəbbüsləri canlandırır. Rayon ərazisi əkinçilik və heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaradılması, sənaye bölgəsinin formalaşması, turizmin inkişafı üçün geniş perspektivləri əks etdirir.

Ağdamın əlverişli iqtisadi və coğrafi mövqeyi, bənzərsiz təbii və iqlim xüsusiyyətləri, münbit torpaqları, zəngin ehtiyatları, qeyri-adi flora və faunası ölkənin turizm sənayesinin inkişafı üçün yeni üfüqlər açır. Bu ərazilərə qoyulan investisiyalar bu sahənin iş adamları üçün böyük imkanlar yaradacaqdır.

Tezliklə Ağdam Azərbaycanın əsas turistik məkanına çevriləcəkdir. Ağdamın tarixi abidələri və bənzərsiz memarlığı yeni turizm marşrutları yaradacaqdır. Bu da turizmin inkişafı üçün çox faydalı olacaqdır.

Turizmdə ən böyük motivasiyalardan biri təbiətə olan maraqdır ki, bu da Ağdamı ön plana çıxarır. Ağdam torpağı həm də xalqımızın böyük mədəni irsinin mühüm daşıyıcısı hesab olunur. Ağdamın tarixi və mədəni potensialı burada turizmi inkişaf etdirəcək əsas amillərdən biridir, çünki:

1. Tarixi-mədəni irslə tanışlıq turistləri cəlb etmək üçün ən vacib vasitə, ən güclü turistik motivdir;

2. Tarixi-mədəni irs obyektləri gəlirli ola biləcək və iqtisadi inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərən vacib bir sərvətdir;

3. Turizm sektorunda təsirli bir liderlik vasitəsi olaraq istifadə edilən tarixi-mədəni irsin "marka" olaraq görülməsini təmin edərək bölgənin müsbət imicini yaradır.

Ağdamın tarixi-memarlıq abidələri Ermənistanın silahlı qüvvələri tərəfindən məhv edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan Prezidentinin fərman və sərəncamları çərçivəsində bərpa işlərinə başlanıbdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Ağdam rayonunun işğaldan azad olunması münasibəti ilə xalqa müraciəti zamanı bildirdi ki, *indi Ağdam üçün yeni bir dövr başlayır. Ağdam yenidən bərpa edilərək Azərbaycanın ən gözəl şəhərləri sırasında olacaqdır* [2].

Rayonun təbiətinin rəngarəngliyi və gözəlliyi, mədəni irsinin, tarixi-memarlıq abidələrinin zənginliyi daima şöhrət tapmışdır. Hal-hazırki zamanda isə Ağdamın turizm potensialının dünyaya tanıdılması istiqamətində maarifləndirici işlərə, rayonun turizm imkanlarından faydalanmaq üçün ilkin araşdırmalara başlanılıbdır. Ağdamda turizmin inkişafı bölgənin sürətli iqtisadi dirçəlişinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Ağdamın Azərbaycanda turizm sənayesinin inkişafı üçün çox zəngin resursları vardır. Bu, ilk növbədə çox əlverişli iqtisadi və coğrafi mövqeyə bağlıdır.

Rayonda təhlükəsizliyin təmini, əhalinin geri dönüşü və infrastrukturlar tam yaradıldıqdan sonra yeni turizm məhsulları turistlərə təqdim ediləcəkdir. Birinci mərhələdə əsas istiqamət daxili turizmin təşkili olacaqdır. İlk mərhələdə Ağdamda daha çox ziyarət xarakterli turizm, daha sonra, infrastruktur tam bərpa olduqdan sonra isə istirahət turizminin təşkili planlaşdırılır.

Turistləri Ağdama cəlb etmək üçün Zəfər marşrutu üzərində işlənilir. Bu turizm növü "qara turizm" adlanır. İşğal nəticəsində dağılan tikililəri göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bununla da bu ərazilərə gələn turistlərə erməni vəhşiliyinin çox az qismini göstərmək olar.

Ağdamda turizmin bir çox növünün inkişafı üçün böyük imkanlar vardır. Təbii sərvətlərlə zəngin olan Ağdamda həm də müxtəlif növ ekstremal turizm, aqroturizm və yaşıl turizm təşkil edilə bilər.

Gözəl turizm məkanı olan Ağdam ekoturizm, dağ turizmi, tibbi və mədəni turizm potensialından istifadə edərək Qarabağın iqtisadi dirçəlişinə töhfə verəcəkdir.

Rayon ərazisində olan iqlim-balneoloji şərait, dağ meşələri, kurort məqsədləri üçün istifadə edilən mineral bulaqlar sayəsində Ağdamda ekoturizmi sürətlə inkişaf etdirmək olar. Bundan əlavə digər müalicəvi sular bölgənin işğal olunmamış ərazilərində qalmaqdadır.

Ağdamda mövcud olan əlverişli coğrafi şərait, adət-ənənələr, qonaqpərvərlik kənd yaşıl turizminin inkişafına əlverişli şərait yaradır. Ağdam rayonu aqroturizm üçün ideal məkandır. Daha sonralar kəndlərdə yaşayan gəncləri aqroturizm, fotoovçuluq, yaşıl turizm operatorluğu kimi yeni peşə və ixtisaslara həvəsləndirmək mümkündür. Kənd turizmi həm kənd təsərrüfatı üçün yaxşı mənbədir, həm də yeni iş yerləri və kəndlilər üçün əlavə qazanc deməkdir. Kənd turizminin inkişafı ilə əhalinin məşğulluq səviyyəsini qaldırmaq olar.

Onun ərazisindən axan çaylar da rafting (raft adı verilən qayıqları avar vasitəsilə idarə edərək, çay boyu qayaları və maneələri aşaraq devrilməməyə çalışmaq) üçün çox əlverişlidir.

Zamanla turist sayının artması, fəal istehlak turizm bazarının yaranmasına, turizm sahəsi üzrə məhsul istehsalının və yerli turizm sənayesinin investisiya cəlbediciliyinin artmasına səbəb olacaqdır. Turistlərin tələbatları nəticəsində istehsalın və satı-

şın həcmi artdıqca bölgədə turizm sənayesinə uyğun yeni obyektlər (otellər, istirahət və əyləncə mərkəzləri, iaşə müəssisələri və s.) tikilə bilər.

Ticarət mərkəzlərinin yaradılması üçün Ağdamın özünəməxsus perspektivi vardır. Topdan və pərakəndə satış məntəqələrinin açılması ilə əhalisini işlə təmin etmək mümkündür.

Turistlərin marağına səbəb olan amillərdən biri Ağdamın özünə xas milli mətbəxdir. Ağdamın milli mətbəxini, həmçinin, şərablarını dadmaq üçün çoxsaylı turistlər səfər edəcəkdir. İstifadəyə verilən kafe və restoranlar rayonun zəngin mətbəxini turistlərə nümayiş etdirəcəkdir.

Ağdam investisiya baxımından turizm və xidmətlər sektoru çox cəlbedicidir.

Qarabağı təhlükəsiz zonaya çevrilməsi istiqamətində dövlət tərəfindən həyata keçirilən bütün tədbirlər burada turizm infrastukturunun förmalaşması və dinamik inkişafına səbəb olacaqdır. Beləliklə, Qarabağın turizm potensialı haqqında dünyaya çatdırılan reallıqlar Azərbaycana yeni investisiyaların cəlb olunmasına yollar açacaqdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Ağdamın işğalı ilə bağlı 1998-ci ildə Milli Məclisdə çıxışı zamanı demişdir: "*Mən dedim və bir daha təkrar edirəm, Ağdam Azərbaycanın ən gözəl guşəsidir. İnsanların əsrlər boyu yaşadığı qüdrətli bir yerdir. Ağdam bizim hamımız üçün əziz və müqəddəs şəhər və rayondur*" [3].

Əminliklə deyə bilərik ki, Ağdamda həyat yenidən dirçələcək və qısa zamanda regionun cəlbedici turizm istiqamətlərindən birinə çevriləcəkdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. https://aqreqator.az/az/cemiyyet/1435059
2. https://news.milli.az/politics/66101.html
3.https://hafta.az/susa-ve-agdamin-turizm-imkanlarina%0D%0Adeyen-ziyan-arasdirilib-11746-xeber.html

Abbasova-Zeynalova Nuranə Nazim qızı,
tədqiqatçı,
Mingəçevir Dövlət Universiteti,
Email: a.z.nurana@mail.ru

YÜNGÜL SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTİNDƏ XARİCİ ÖLKƏLƏRİN TƏCRÜBƏSİ

Biznes üç əsas amil üzərində qurulur: istehlakçı; personalın dərin xüsusi bilik və bacarıqlara malik olması; yüksək keyfiyyətli məhsulların (xidmətlərin) istehsalı və biznesin uğurunun əsas meyarlarından biri olan rəqabət qabiliyyəti.

Ticarətin dinamik inkişafı rəqabətin kəskinləşməsini və rəqabətin xarakterinin dəyişməsini şərtləndirir ki, bu da ticarət müəssisələrinin idarə edilməsində marketinqin əhatə dairəsinin genişləndirilməsini zəruri edir. Bununla belə, dünya iqtisadiyyatının

sürətlə qloballaşması, müxtəlif istehsalçıların mallarının yüksək dərəcədə oxşarlığı və istehlakçı tələbinin fərdiləşdirilməsi rəqabətin qiymətqoyma üsullarının və ənənəvi marketinq vasitələrindən istifadənin effektivliyini azaldır. Odur ki, istehlakçılarla uzunmüddətli əlaqələrin inkişafı və saxlanmasına, onların loyallığının formalaşmasına əsaslanan marketinqdə və xüsusən də münasibətlər marketinqində innovativ yanaşmalardan istifadə edilməsinə ehtiyac var. Müəssisələrin rəqabətqabiliyyətliliyinin amili kimi müştəri loyallığının əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirilməlidir, bunu konkret statistik məlumatlar sübut edir.

Rəqabət güçünü qiymətləndirmədə beynəlxalq meyarlar mövcuddur. Bu meyarlar keyfiyyətdə beynəlxalq səviyyəyə çatma dərəcəsi, funksiyaların beynəlxalq standartlara uyğun gəlmə səviyyəsi, texnologiya səviyyəsi, unikal xüsusiyyətlərə malik məhsul çıxarma və ya xidmət yaratma, beynəlxalq nəqliyyat, xüsusiyyətli işçi qüvvəsinin kifayət sayda olması kimi xüsusiyyətlərdir. Ona görə də yüngül sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə bağlı beynəlxalq təcrübədən istifadə olunması hazırda əsas məsələlərdən hesab edilir. Belə qabaqcıl təcrübəyə Avropa Birliyi, Yaponiya, ABŞ, Çin kimi iqtisadi baxımdan güclü ölkələr malikdir.

Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da yüngül sənaye sektoru ölkənin iqtisadi inkişafında əhəməyyətliliyi ilə seçilir. Son illər həyata keçirilən tədbirlər də məhz yüngül sənaye sektorunun yaratdığı əlavə dəyərin artırılması və rəqabət üstünlüklərinin təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Bu istiqamətdə və bütövlükdə yüngül sənayenin inkişafında xüsusilə "Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət proqramı"nın, "Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi"nin əhəmiyyətini qeyd etmək olar.

Bir çox ölkələr öz aralarında iqtisadi, ticarət və siyasi əməkdaşlığı genişləndirmək məqsədilə əməkdaşlıq imkanlarını təmin edə biləcək bir quruluşun yaradılmasına nail oldu. Bu baxımdan 1970-ci illərdən sonra dünya yüngül sənayesində meydana gələn inkişafdan Avropa ölkələri də təsirlənmiş, məhsul növlərində olduğu qədər istehlak sahəsində də böyük dəyişikliklər olmuş və sürətli texnoloji inkişaf bu sektorun inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. 1973-1980 illər arasında öz xammallarını satışa çıxaran və ucuz iş güçünə sahib Asiya, Afrika və Latın Amerika ölkələrinin ucuz qiymətlərlə bazara girmələri yüngül sənayenin inkişafına mənfi təsir etdi.

Avropanın Mərakeş, Tunis, Əlcəzair kimi ölkələr ilə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrindən Polşa, Çexiya, Macarıstan, Rumıniya, Bolqarıstan və SSRİ-nin dağılmasıyla ortaya çıxan Ukrayna, Belarus, Litva və Latviya kimi ölkələrə edilən "güzəştli ticarət razılaşmaları" nəticəsində, bu ölkələrdən hazır məhsul idxalı artmağa, Braziliya, Argentina və Meksika kimi Latın Amerika ölkələri ilə Asiya ölkəsindən edilən idxal isə azalmağa başladı. Avropa Birliyi ölkələrindən qeyd edilən ölkələrə edilən yüngül sənaye məhsulları ixracı da artmağa başladı.

Ümumiyyətlə isə, bu cür qarşılıqlı əlaqələr AB ölkələrinin daha üstün mövqeyə malik olmasını şərtləndirdi. AB-nin ən əhəmiyyətli rəqabət üstünlüklərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar: keyfiyyətli məhsul, yüksək texnologiya istifadəsi, təhsilli əmək, bazara davamlı yeni məhsullar təqdim edə bilmə, daha tez və sürətli tədarük,

bazar ehtiyaclarına görə elastiklik və s.

AB–nin yüngül sənayesində rəqabət güçünə mənfi istiqamətdə təsir edən amillərdən biri kimi yüksək əmək xərclərini qeyd etmək olar. Yüngül sənayedə istifadə olunan texnologiyalarda təmin olunan inkişaf sayəsində, artıq iş gücü ödənişlərinin yüksək olması bu sahədə çox əhəmiyyətli bir sıra problemlər yaratmamaqdadır. Amma əmək quruluşunun mövcud vəziyyəti qorunduğu müddətcə, rəqabəti qeyri-mümkün hala gəlməkdədir. Aşağı xərcli ölkələrdən idxal və Avropadakı idxal tələbatının azalması bir sıra digər problemlərə səbəb olmaqdadır.

AB-nin qurucu razılaşması olan Roma anlaşması, AB-nin təməl razılaşması xüsusiyyətindədir və bu müqavilədə əsas hədəflər və hədəflərə çata bilmək üçün istifadə ediləcək vasitələr aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur:

– ortaq Avropa bazarı qurmaq;

– üzv ölkələrin iqtisadi siyasətini yaymaq;

– üzv ölkələr arasındakı əlaqələrin və həyat səviyyələrinin balanslı və davamlı inkişafını təmin etmək.

Yüngül sənayesinin inkişafına nail olan ölkələrdən biri də Yaponiyadır. Yaponiya Almaniya ilə birlikdə, demək olar ki, gəlirinin hamısını sənayedən qarşılayan iki ölkədən biridir. Şərtlərin əkinçilik üçün əlverişsiz olmasına qarşı Yaponiyada kənd təsərrüfatı sahələrinin nisbəti heç də az hesab edilməyəcək səviyyədədir və bunun böyük bir qisimini düyü təşkil edir. Ancaq Yapon iqtisadiyyatının lokomotivi sənayenin üzərinə düşür. 1970-ci illərdə bir dünya rekordu olan 11%-lik böyümə məhz bu ölkənin payına düşür. 1991-ci ildən etibarən istehsalda azalmalar olmasına baxmayaraq, hələ də dünyanın ən möhkəm sənaye quruluşlarından biri olan Yaponiya müəssisələri artıq digər sənaye sahələrinin köməyilə öz yüngül sənayesini lazımi səviyyədə inkişaf etdirə bilmişdir.

Yaponiyanın iqtisadi nailiyyətləri həm yüksək investisiyalara, həm də yüksək keyfiyyətli və rəqabət qabiliyyətli ixracata əsaslanır. Bunun bariz nümunəsi1955-1989-cu illər arasında Yapon ixracatının real olaraq kəskin şəkildə artmasıdır. Yapon hökuməti həmçinin Qərb ölkələrinin bazarlarını tutmaq üçün böyük firmaları təşviq etmə siyasətinə üstünlük vermişdir. Bunun nəticəsi olaraq Yapon sənayesində böyük bir sıxlaşma yaşanmışdır. Bu inkişaf modelində inkişafın yükü xammal istehsalı ilə məşğul olan kənd təsərrüfatı seqmentindən sənaye bölgələrinə yönəlmək məcburiyyətində qalmış və kənd təsərrüfatında çalışanlar çox aşağı ödənişlərlə sənaye işçisi olmağa üstünlük vrmişlər. Ancaq Yapon firmaları, işçilərinə heç bir vaxt iş zəmanəti verməklə işdən çıxarma yolunu seçməmişdir. Buna qarşılıq olaraq keyfiyyət dairələri vasitəsilə çalışanlara istehsalla əlaqədar qərarlarda xüsusi rol verilir. Bu vəziyyət çalışanlarla rəhbərliyin maraqlarının eyni olmasını təmin edir. Yaponiyada çalışanlarla idarəçilərin aralarındakı ödəniş fərqləri digər inkişaf etmiş ölkələrdən daha azdır. Bu səbəbdən Yaponiya da gəlir bölgüsü digər inkişaf etmiş ölkələrdən daha ədalətlidir.

Yapon rəhbərlik təcrübəsində müəssisələrin rəqabət və iş potensialına xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu məzmunda keyfiyyətli istehsal və ümumi keyfiyyət üstünlük təşkil edir.

Rusiya modeli son illərədək kollektiv mülkiyyət əsasına dayanan inkişaf nümunəsini təşkil edirdi. Daha əvvəl üzərində dayandığımız Qərbi Avropa və Yapon modellərinin arasında böyük fərqlər olmasına baxmayaraq. ortaq istiqaməti - xüsusi mülkiyyət təşəbbüskar sinifin varlığı, inkişafın sahibkarlar və dövlət tərəfindən aparılmasıdır. Rusiya nümunəsində isə xüsusi mülkiyyət tamamilə aradan qaldırılmış, kollektiv mülkiyyət əsasında sərmayələri və sənayeləşməni uzun müddətli planlar çərçivəsində dövlət icra etmişdir. Nəticədə Rusiya dünyanın ən güclü hərbi və iqtisadi qüvvələrdən birinə çevrilmişdir.

"The Economist" jurnalının araşdırmasına görə, başlanılan islahatlar günümüzə qədər keçən müddət içərisində dünya tarixindəki ən böyük iqtisadi inkişafı Çin təmin etmişdir. 1978-ci ildə Çin Xalq Respublikası iqtisadiyyatının xaricə açılması təsdiq edilmişdir.1978-ci ildən 1990-cı illərin ortasına qədər Çin iqtisadiyyatı təxminən dörd qat böyüməyə nail olmuşdur. Real ÜDM ildə orta hesabla 9% nisbətində artmışdır. Bir çox problemi olsa da, Çinin iqtisadi irəliləyişini davam etdirəcəyi və dünya iqtisadiyyatından aldığı payı artıracağı gözlənilməkdədir.

1954-ci ildə Çin hazır geyim sənayesi bir qıtlıq iqtisadiyyatı görünüşü yaradırdı. Ölkədə kupon sistemi tətbiq olunurdu və kupon qarşılığı hazır geyim əhaliyə verilirdi. Yuxarıda da ifadə edildiyi kimi, Çin iqtisadiyyatının inkişafına paralel olaraq istehlakçıların satınalma gücü artdı və ölkə, dünyanın ən böyük hazır geyim istehsalçısı və istehlakçısı olan ölkələrindən biri halına gəldi. 1950-ci ilin əvvəli Çinin hazır geyim istehsalı xüsusi sektor tərəfindən reallaşdırılmağa başlandı. 1952-1956-cı illər arası dövrdə bu müəssisələr böyük müəssisələrə çevrildi. 1978-ci ildə bütün hazır geyim istehsalı kollektiv-ictimai istehsal genişlənməyə başladı. 1978-ci ildəki çevrilmədən etibarən xüsusi sektor yenidən sənayeyə daxil oldu.

1990-cı illərdən etibarən, dünyanı iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni və dini baxımdan təsiri altına alan qloballaşma axınından Çinin uzaq dayanması qeyri-mümkün idi. Çinin dünya ilə inteqrasiyası genişlənməkdə idi. Artıq problem Çinin necə inteqrasiya siyasəti aparacağı ilə əlaqədar idi.

Qloballaşma, yüksək məhsuldarlıq nisbəti və yüksək həyat standartı kimi imkanlar təqdim etməklə birlikdə, Çini dalğalı və xarici təsirlərə açıq bir bazar kimi ölkənin bir vərdiş olmadığı problemlərlə qarşı-qarşıya qoydu Çin, qloballaşmanın fürsət olduğunun fərqində olmaqla birlikdə xərcləri də hesaba qatmağa başladı.

1992-ci ildə Çində xaricə ixracetmə icazəsi verildi. Qabaqcıllar, ümumiyyətlə, markalaşmış firmalar oldu. Bu inkişafın ardından Çində xarici firma sayı artdı. Bu gün Çinin hazır geyim bazarındakı firmalar marka rəqabətinə əsaslanan firmalardır və Çində xüsusi, ictimai iqtisadi təşəbbüs, kollektiv və xarici ortaqlı firmalardan ibarət bir quruluş mövcuddur.

Beləliklə, ÜDM-n dəyərinə görə, Çin ABŞ-dan sonra ikinci sırada yer almaqdadır və ixracatı ilə dünyanın ən böyük yüngül sənaye ixracatçısı halına gələn Çin İtaliya, Cənubi Koreya və ABŞ-I izləməkdədir. Ucuz xərc quruluşu və tətbiq olunmaqda olan dövlət dəstəyi səbəbilə Çin ilə rəqabət etmək və onu dayandırmaq demək olar ki, qeyri-mümkündür. ABŞ və AB bazarlarında tam bir Çin "istilasının" yaşanacağını

söyləmək səhv olmaz. 1994-2001-ci illər arasında hazır geyim ixracatını 4 dəfə artıraraq Amerikanın bir nömrəli tədarükçüsü mövqeyinə gələn Meksika, 2001-ci ildən sonra bazar payını Çinə uduzması bunun açıq bir göstəricisidir. ABŞ, "Çin ixracatı haqqında Xüsusi Tədbirlər" şərtinə söykənərək, Çin yüngül sənaye məhsullarına kvota tətbiqini davam etdirmə qərarı almışdır. Ancaq bu Çin təhdidini sona çatdırmış deyil.

Hal-hazırda yüngül sənayenin ətrafında milli və ya beynəlxalq sahədəki müzakirələrdə Çin mövzusu gündəmə gəldiyi zaman bu ölkənin güclü sənayesi dünyanın qalan iqtisadiyyatlarını nə hala gətirəcəyinə dair qorxu hakimdir. Əslində, Çin 1980-ci illərdən qlobal yüngül sənaye üçün bir təhdid ünsürüdür. Günümüzdəki narahatlıq isə Çinin istehsal və ticarət güçünün, əgər nəzarət altına alınmazsa, bütün dünyanı zəbt edəcəyi düşüncəsindən qaynaqlanır.

Son zamanlarda inkişaf yolundakı bir çox ölkə hazır geyim ixracatçısı tərəfindən ABŞ və AB-nin Çin yüngül sənaye və hazır geyim ixracatına kvota tətbiqini təkrar başlada biləcəyi yolunda fikirlər irəli sürülməyə başlanmışdır. Beləliklə, Çinin yüngül sənayenin inkişafı üzrə həyata keçirdiyi strategiya inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün mühüm təcrübədir.

Xudaverdiyev Sənan, magistrant,
Xasiyeva Leyla Qabil qızı,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Dövlət Universiteti,
Email: khasiyeva@rambler.ru

BANK FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ VƏ NƏZARƏT SİSTEMİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ

Bazar münasibətlərinin hazırkı səviyyəsi hökumətin iqtisadiyyatda birbaşa iştirakı və maliyyə-kredit alətlərindən fəal istifadə imkanlarının məhdud olması ilə xarakterizə olunur. Onların dialektik birliyinə nail olmaq üçün ümumi və yaradıcı yanaşmaların istifadəsi də daxil olmaqla düzəlişlər sistemi təkmilləşdirilmişdir [1, s.45].

Ənənəvi, müasir riyazi vasitələrdən və informasiya texnologiyalarından istifadə etməyi tələb edən təhlillər etibarlı monitorinq məlumat bazasının formalaşdırılmasına xidmət etməlidir.

Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarəti sisteminin təhlili mexanizmində maliyyə yanaşmasının əsas istiqaməti qəbul edilmişdir. Bununla birlikdə, ümumi iqtisadi fəaliyyət mühitini qiymətləndirmək üçün bir sıra statistik və riyazi metodlardan da istifadə edilir.

İqtisadi təhlükəsizlik tələblərinə cavab verən dayanıqlı bir bank sisteminin fəaliyyətini standartlaşdırmaq üçün iqtisadi və inzibati metodların üzvi inteqrasiyası üçün bir mühit yaratmaq lazımdır. Bu və digər səbəblərə görə bankın fəaliyyətini standartlaşdırmaq və nəzarət sisteminin səmərəliliyini artırmaq və onların həyata keçirilmə is-

tiqamətini müəyyən etmək üçün yeni imkanlar tapmaq lazımdır.

Bank fəaliyyətinin dayanıqlılıq və iqtisadi təhlükəsizlik baxımından standartlaşdırılması ümumi, tipik olmayan, balanslaşdırılmış, məqsədli proqramları və standartlaşdırma metodlarını əhatə edir.

İqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının balanslaşdırılması onların balanslı inkişafı üçün zəruri şərtdir və ümumi tarazlığın vəziyyətini qiymətləndirdiyi üçün bankın davamlılığı və iqtisadi təhlükəsizlik baxımından tənzimlənməsində balanslaşdırılmış yanaşma tətbiq olunur.

Dolayı tənzimləmə üsulları hərəkət azadlığını genişləndirdikcə ölkənin iqtisadi siyasətinin, maliyyə, kredit və pul siyasətinin əsasını təşkil edir. Bank fəaliyyəti üçün reallığın və davamlı inkişafın prioritetlərinə uyğun tənzimləmə mexanizmləri, islahatın müxtəlif mərhələlərində fərqli yanaşmalar təmin edir.

Beləliklə, Azərbaycanda bank islahatının ilkin mərhələlərində bank sisteminin idarə edilməsi təcrübəsi özəl bank sisteminin institusional qurulmasını təmin etmək üçün dövlət banklarının yenidən qurulması və sağlamlaşdırılması üçün tədbirlər görülmüşdür.

Bu mərhələdə kapitala aşağı tələblər qoyulmuş, sistemə daxil olmaq üçün çox sərbəst şərait yaradılmış və bank fəaliyyətini standartlaşdırmaq üçün monitorinq vasitələrindən istifadə edilmişdir. Bu yanaşma bank sisteminin sistemli şəkildə genişlənməsinə və özəl bankların sürətli böyüməsinə imkan verir.

Araşdırmalar göstərir ki, bank idarəçiliyinin makro elementlərinin gücləndirilməsinə ehtiyac yaradan amillər arasında dayanıqsız maliyyə şəraiti yüksək xərclərlə müşayiət olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bazar və dövlət tənzimlənməsi arasındakı tarazlıqda böyük iqtisadi fayda verəcəyini vəd edən makro-prudensial yanaşma, hətta dayanıqsız maliyyə vəziyyətində belə, ciddi mikro üsulların belə sistemin etibarlılığına zəmanət verə bilməməsidir.

Bank, mayeləri tənzimləyərkən, kreditorların, əmanətçilərin və digər müştərilərin öhdəliklərini vaxtında və zərərsiz yerinə yetirmək qabiliyyəti kimi, real və gözlənilməz öhdəliklər arasında fərq qoyma ehtiyacını nəzərə almalıdır.

Aktivlərin dövriyyə səviyyəsini təsvir etmək üçün ən sadə nisbətlərdən biri, likvid aktivlərin məcmu aktivlərlə məcmu aktivlərə nisbətidir. Bankın öhdəliklərini vaxtında və zərərsiz yerinə yetirmək qabiliyyəti daxili fəaliyyət faktorlarından (bank aktivləri, kreditin keyfiyyəti, sağlam idarəçilik və s.) və fəaliyyətinin davamlılığını müəyyən edən xarici amillərdən asılıdır.

İnnovativ inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi, kredit ayırma strukturunu təkmilləşdirməklə yanaşı, tənzimləyici vasitələr tələb edir: milli bank sisteminin modernləşdirilməsi, resurs bazasının möhkəmləndirilməsi, investisiyaların artırılması, yeni uzunmüddətli resursların kəşf edilməsi və investisiya tətbiqinin gücləndirilməsi.

Azərbaycan hökuməti ilə Mərkəzi Bankın əlaqələndirilmiş fəaliyyəti dünya iqtisadi sisteminə fəal şəkildə inteqrasiya olunan milli iqtisadiyyata qlobal iqtisadi böhranın təsirini minimuma endirmək məqsədi daşıyır.

Həyata keçirilən tənzimləmə siyasəti sabit valyuta məzənnələrini, aşağı inflyasi-

yanı və dollarlaşma gözləntilərini təmin edir ki, bu da idxal olunan malların qiymətinin sürətli artımının və depozitlərin dəyərdən düşməsinin qarşısını almışdır.

Milli valyutanın sabit məzənnəsinin saxlanması da xarici valyuta borcunun borc yükünü artırmağa imkan vermədi [2, s.22].

Bank sisteminin dayanıqlılığını təmin etmək üçün mərkəzi bankın həyata keçirdiyi tənzimləyici tədbirlər real iqtisadiyyatın əsas sahələrində investisiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün əlverişli mühit yaratmışdır.

Bu tədbirlər arasında daxili mənbələrdən tələb olunan ehtiyat nisbətinin azalması, kommersiya banklarına xüsusi kreditlərin verilməsi və yenidən maliyyələşdirmə faizlərinin aşağı salınması, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, milli sığorta ehtiyatlarının miqdarını artırmalıdır.

Bank tənzimləmə sistemi qlobal maliyyə - iqtisadi böhranın nəticələrini nəzərə almalı və dünya iqtisadiyyatının mərkəzi bank siyasətinin əsas istiqamətlərindən birinə inteqrasiyasını dəstəkləməlidir.

Kredit təşkilatlarının yenidən təşkili - daha az büdcə xərcləri tələb edən böhrandan çıxmaq üçün tədbirlər nəzərə alınmaqla - görüləcək tədbirlərin dəyərinin bölgüsünün hərtərəfli təsdiqlənməsi tələblərinə cavab verməlidir.

İlk növbədə, tənəzzüldən sonrakı dövrdə banklar iqtisadi artımı təşviq edərkən sistemin etibarlı göstəricilərinə, xüsusilə risklərin idarə edilməsinə diqqət yetirməlidirlər. Bu baxımdan, mərkəzi bankın yürütdüyü siyasət dinamik və davamlı inkişafın ən yaxşı birləşməsini təmin etməli və makroiqtisadi risk səviyyəsini daha dolğun əks etdirməlidir [3, s.56].

Qlobal böhran pul siyasətini və makroiqtisadi nəzarət mexanizmlərini yeni şərtlərə uyğunlaşdırmaq və inflyasiyanın təsirini daha ətraflı nəzərdən keçirmək üçün düşünülmüş layihələrə ehtiyac olduğunu göstərir.

Bank sisteminin sabitliyinə xarici amillərin təsirinin qiymətləndirilməsi klassik və yeni, əsasən müasir iqtisadi və riyazi analiz üsulları ilə aparılır. Bu, müvafiq mənbələrdə kifayət qədər müzakirə olunduğundan, bank fəaliyyətinin tənzimlənməsinin dayanıqlılığını müəyyən edəcək və nəzarət sisteminin səmərəliliyini artıracaq daxili fəaliyyətə əsaslanan və əsasən makro səviyyəli tənzimləmə məsələlərini qeyd etməyəcəyik.

Bankın dayanıqlılığı, borc vəsaitlərinin keyfiyyəti, idarəetmə səviyyəsi, resursların digər banklara cəlb edilməsinin üstünlüyü, depozit bazasının sabitliyi və xarici tərəfdaşlarla əlaqələrin davamlı inkişafını təmin edən aktivlərin əsasıdır [4].

Daxili faktorlara gəldikdə, qeyd etmək vacibdir ki, bir bankın aktivlərinin keyfiyyəti axın, risk və gəlirlilik kimi göstəricilərlə xarakterizə olunur. Bu səbəbdən aktivlərin dövriyyə nisbətinə görə qruplaşdırılması bank aktivlərinin keyfiyyətini idarə etmək qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi və bu imkanların həyata keçirilməsi baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Borclunun satış və ya ödəniş yolu ilə nağdsız pulu nağdsız aktivə çevirmək qabiliyyətindən asılı olaraq əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul edilən kateqoriyalar əsasən aşağıdakı qruplara bölünür:

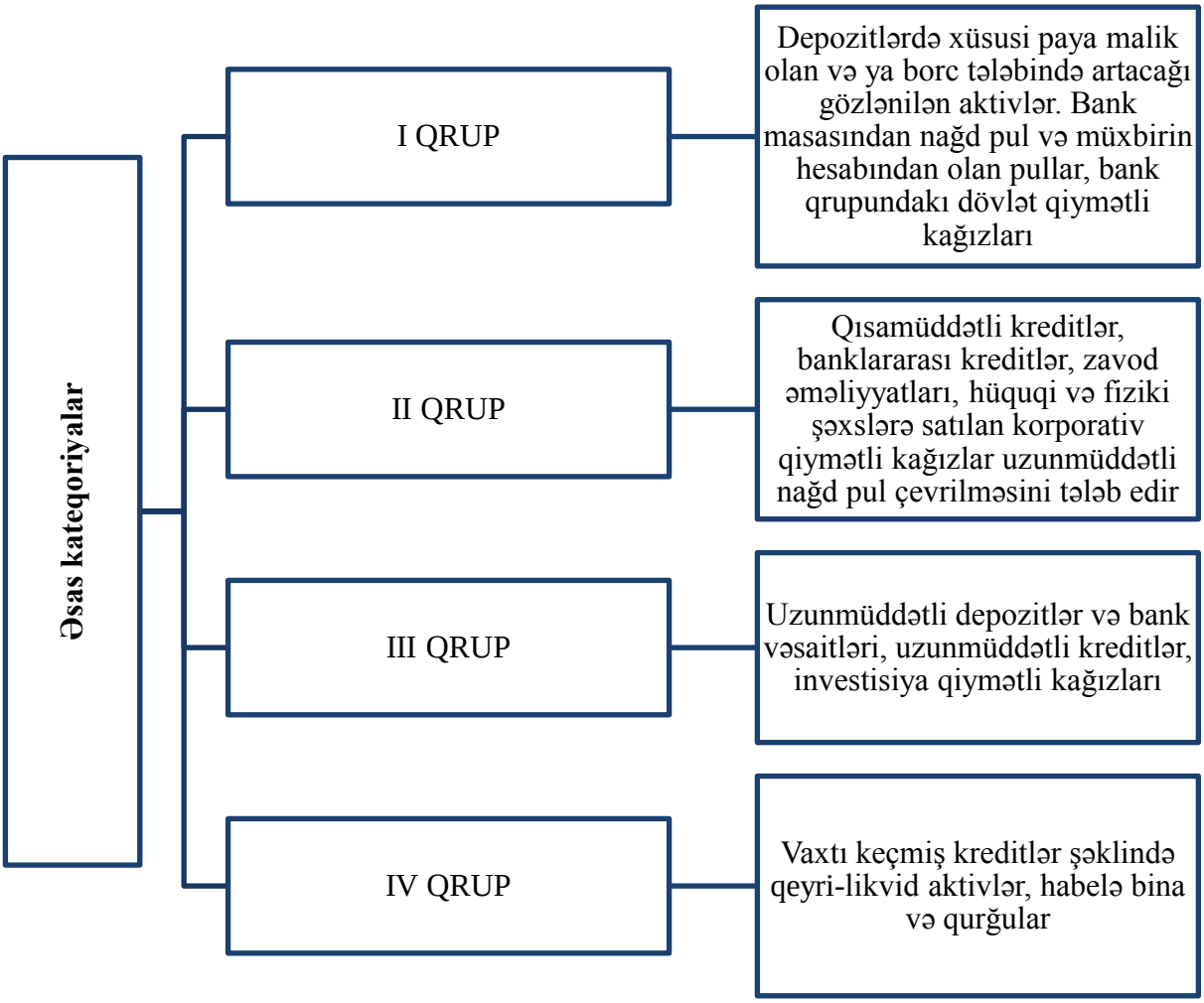

Mənbə:https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/25825/makaleler/4/arastirmax-bank-faliyytinin-tnzimlnmsi-v-nzart-isteminin-smrliliyinin-yuksldilmsi.pdf - bank fəaliyyətinin tənzimlənməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi.

Şəkil 1. Borclunun satış və ya ödəniş yolu ilə nağdsız pulu nağdsız aktivə çevirmək üzrə kateqoriyalar.

Bank təcrübəsi göstərir ki, aktivlərin aşağı hərəkətliliyi onların riskini artırır, başqa sözlə aktivlərin nağd pula çevrilməsi prosesində itki ehtimalını yüksəldir [3, s.111].

Buna görə də, yuxarıda qeyd etdiyimiz əsas qruplar arası hərəkətlər vasitəsilə yuxarıda göstərilən təsnifat xüsusiyyətlərinin və hərəkətliliyin tənzimlənməsi sisteminin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırma ehtimalını həyata keçirməyə kömək edə bilər.

Kredit təşkilatlarının yenidən təşkili daha az büdcə xərcləri tələb edən böhranların azaldılması tədbirlərinə diqqət yetirməklə - sistemin etibarlı performans göstəricilərinə, xüsusilə risklərin idarə edilməsinə əsaslanaraq, tədbirlərin xərc bölgüsünün hərtərəfli təsdiqlənməsi tələblərinə cavab verməlidir.

Bankın cəlb olunan kapital, başqa sözlə, borc dövriyyəsi, xarici borcdan asılılığın

azalması, əmanətlərin sabitliyi və s. şəklində ifadə olunan dinamikası dövlət tənzimləmələri kimi xüsusi diqqətə layiqdir. Bu səbəbdən, milli bank sisteminin xarici borcdan asılılığının azalması, iqtisadi təhlükəsizlik standartlarına uyğun olaraq davamlı fəaliyyət göstərməsinin vacib amilidir.

Məlum olduğu kimi, bankın dövriyyə mövqeyi müəyyən miqdarda pul və borc nisbətini əks etdirir. Bu məlumatlar, əmlakın və kreditin şərtlərinə görə təsnif edilən yenidən qurulan gəlir hesabatında əks olunur.

Nəzarət zamanı bankın mövqeyinin xarici və daxili amillərə təsirinin qiymətləndirilməsi aktiv və öhdəliklərində dövri ziddiyyətləri, habelə bu uyğunsuzluğun ümumi borca təsirini və dinamikasını əhatə etməlidir [6].

İdarəçiliyin səmərəliliyi bank siyasətinin məzmunu, cari və strateji problemləri həll edə bilən effektiv təşkilati quruluş, bankın fəaliyyətinin dayanıqlılığının müəyyən edilməsində mühüm amil olaraq bankın aktiv və öhdəliklərin idarə edilməsi mexanizminin mahiyyəti və düzgünlüyü ilə müəyyən edilir.

Kredit təşkilatlarının yenidən təşkili daha az büdcə xərcləri tələb edən böhranların azaldılması tədbirlərinə diqqət yetirməklə - sistemin etibarlı performans göstəricilərinə, xüsusilə risklərin idarə edilməsinə əsaslanaraq, tədbirlərin xərc bölgüsünün hərtərəfli təsdiqlənməsi tələblərinə cavab verməlidir.

Milli bank sisteminin xarici borcdan asılılığının azalması, iqtisadi təhlükəsizlik standartlarına uyğun olaraq davamlı fəaliyyət göstərməsinin vacib amilidir.

Problemli banklarda kreditorların qanuni tələblərinin yerinə yetirilməsinə nəzarəti gücləndirmək, müasir ekspert texnologiyasına əsaslanan restrukturizasiya planlarının qiymətləndirilməsi və monitorinqi sisteminin təkmilləşdirilməsi və maliyyə vəziyyəti nəzərə alınmaqla bank sisteminin gücləndirilməsi üçün hüquqi bazanın gücləndirilməsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Həsənov A.S. Azərbaycanda bank sisteminin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, Qanun, Bakı, 2019, 389 səh.
2. Muradov A.S. Bank sektorunda mövcud problemlər, Azərnəşr, Bakı, 2017, 399 səh.
3. Orley U.L. Banking sector, London, London publishing, 2017, 455 p.
4. http://www.e-qanun.az/framework/43056 - bank sektorunun idarəedilməsi 2021.
5. https://dejure.az/en/node/698 - bankın dövlət tənzimlənməsi 2021.
6. Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi. https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/25825/makaleler/4/arastirmax-bank-faliyytinin-tnzimlnmsi-v-nzart-sisteminin-smrliliyinin-yuksldilmsi.pdf

Abasova Arzu Zəfər qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: arzuabasova98@gmail.com

İSTEHSALIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN MAHİYYƏTİ VƏ ONUN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Səmərəlilik meyarı-istehsal fəaliyyətinin son nəticəsidir, son nəticə isə məhsul istehsalına çəkilmiş xərclərin gətirdiyi səmərədir. Səmərəlilik göstəricisi - səmərə ilə xərclərin kəmiyyət nisbəti, ictimai istehsalın səmərəliliyinin keyfiyyət səciyyəsidir. İstehsal münasibətlərinin forması, inkişaf səviyyəsi, mülkiyyət forması və təsərrüfat növündən asılı olmayaraq, səmərəlilik anlayışı, onun iqtisadi məzmunu və mahiyyətinin düzgün müəyyən edilməsi daim tədqiqatçıları düşündürmüşdür. İqtisadi ədəbiyyatlarda iqtisadi səmərəliliyin mahiyyətini müəyyən edən müxtəlif nəzəri-metodoloji yanaşmalar mövcuddur. Tanınmış iqtisadçı alim L.İ.Abalkin hesab edir ki, səmərəlilik iqtisadi inkişaf prosesinin nəticəsidir. Onun fikrincə, səmərəlilik alınan nəticələrin sərf edilən məsrəflərə və ehtiyatda olanlara nisbətidir. Səmərəliliyin artması isə minimum səviyyədə məsrəflər müqabilində mümkün qədər çox nəticələrə malik olmaq deməkdir. V.A.Tixonov səmərəliliyi iqtisadi kateqoriya kimi qiymətləndirir və onun iqtisadi münasibətlər prosesinin nəticəsi kimi qəbul edilməsini təklif edir. O, hesab edir ki, səmərəlilik istehsalın nəticələrini əks etdirir. Buradan da belə bir nəticə əldə etmək mümkün olur ki, səmərəlilik məqsədə nail olmaq səviyyəsini müəyyən etmək üçün iqtisadi bir vasitə və kateqoriyadır. Səmərəlilik iqtisadi nəticələri qiymətləndirmə meyarıdır. Bəzi iqtisadçı alimlər, bir tərəfdən, səmərəlilik məfhumu altında Aqrar Sənaye Kompleksi sisteminin məhsuldar qüvvələrinin və istehsal əlaqələrinin mütərəqqiliyini başa düşürlər. Digər tərəfdən, aqrar - sənaye istehsalının effektliyinə məhsul istehsalı prosesində kompleksin istehsal ehtiyatlarından istifadə səviyyəsinə təsir edən kateqoriya kimi baxılır. İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin məzmununu istehsalın nəticələrinin məsrəflərə və ya resurslara nisbəti səmərəlilik amili kimi izah edilir. Məhdud mənada istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə ən az məsrəflə eyni istehsal nəticəsində nail olunur.

Araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, iqtisadçı alimlər arasında istehsalın səmərəliliyini müəyyən edən göstəricilər barədə də birmənalı fikir formalaşmamışdır. Bəzi hallarda istehsalın səmərəliliyi kateqoriyası ilə onu müəyyən edən göstəricilər arasında heç bir fərq qoyulmur, onların məzmun və mahiyyəti eyniləşdirilir. Bəzi iqtisadçılar isə istehsal nəticələrinin qiymətləndirilməsi meyarı ilə iqtisadi göstəricilər arasında oxşarlığın olmadığını iddia edirlər. Bəzi iqtisadçılara görə, səmərəliliyi müəyyən edən göstəricilər sistemini genişləndirmək məqsədəuyğun sayılır, digərləri isə, əksinə, göstəricilərin sayını mümkün qədər azaltmağı təklif edirlər. Tədqiqatçılar səmərəliliyi müəyyən edən göstəricilər barədə danışarkən əmək məhsuldarlığı, maya dəyəri, fond tutumu, material tutumu, rentabellik, mənfəət (xalis gəlir) və s. göstəricilərə üstünlük verirlər. İctimai istehsalın səmərəliliyinə dair nəzəri fikirlərin inkişaf etdirilməsində V.S.Nemçinov, V.V.Novojilov, L.V.Kantoroviç, S.Q.Strumilin və sair iqtisadçıların xidmətləri çoxdur. Kənd təsərrüfatında səmərəliliyi, ictimai istehsal anlayışı kimi, bəzi iqtisadçılar 1 hektar torpaq sahəsindən minimal xərclər müqabilində daha çox məhsul

istehsalı ilə xarakterizə etməyi, digər iqtisadçılar isə cəmiyyətin tələbatının ödənilməsi ilə yanaşı, xalis məhsul alınmasının təmin edilməsini səmərəlilik kimi qəbul edilməsini təklif edirlər.

İstehsalın iqtisadi səmərəliliyinin tənzimlənməsi və yüksəlməsi üçün onun səviyyəsinə ayrı-ayrı amillərin necə təsir etməsini bilmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, müxtəlif istehsal sahələrində və müəssisələrdə səmərəliliyin səviyyəsinə eyni amilin təsir dərəcəsi eyni olmur. Bu, hər bir istehsalın xüsusiyyətlərindən, yerindən və s. asılıdır. İstehsal edilən məhsulların bəzilərinin əmək tutumu, bəzilərinin isə fond tutumu yüksək olur. İqtisadi səmərəliliyin səviyyə və dinamikasının təhlilinə başlamamışdan əvvəl bu xüsusiyyətləri bilmək və təhlili zamanı nəzərə almaq lazımdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri ADSK. Səda nəşriyyatı, Bakı, 2015.
2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı ADSK. Səda nəşriyyatı, Bakı, 2015.
3. Cabbarova A.İ.” Beynəlxalq statistika” fənnindən metodik göstəriş. Bakı. 2011.
4. Qasımov Ə.C. “Aqrar- sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi”, Bakı, 2005.
5. Hüseynov V.Ə. Özəl Kənd Təsərrüfatı müəssəsələrində istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları, Bakı, 2001.
6. Xurşudov Ş.M., Bazar münasibətlərinə keçid şəraitində aqrosanaye istehsalının iqtisadi səmərəliliyinin yolları, Bakı, 1998.

Paşazadə Rəvan Malik oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: revan_pashazade@mail.ru

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ TURİZM BAZARININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Ölkənin iqtisadi münasibətlər sistemindəki turist və otel bazarı, ikili olaraq xarakterizə olunur ki, bu da iki ziddiyyətli prosesdə ifadə olunur: bir tərəfdən yüksək inkişaf etmiş turizm bazarı dövlətin rifahının və sərvətinin artmasına səbəb olur və digər tərəfdən, inkişaf etməmiş və mükəmməl olmayan turizm bazarı yoxsulluğunu göstərir. İnkişaf etməkdə olan turizm iqtisadiyyatı turistlərin istək və ehtiyaclarını tam ödəmək qabiliyyətinə malik deyil. Turist resurslarının bolluğundan məqsədyönlü şəkildə istifadə etmək imkanı turizm və otel bazarının kompleks və çoxşaxəli maddi -texniki bazasının yaradılmasına əsaslanır. Turizm və otel sənayesindən iqtisadi gəlir artdıqda, gəlir qismən dəyişən turist ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə olunur, lakin bu gəlir iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafına yönəldilməlidir. Turizmi təktərəfli inkişaf etdirmək kifayət deyil. Onun ahəngdar və səmərəli inkişafı üçün ölkə iqtisadiyyatının bütün sektorlarının iqtisadi fəallığının eyni vaxtda artırılması tələb olunur.

Turist dövriyyəsini formalaşdıran turizm və otel biznesi bazarında daimi olaraq

turist məhsulu və pul axını hərəkət edir.Turist və otel xidmətlərinə olan tələbat, cari qiymətlərlə ala biləcəyi turizm və qonaqpərvərlik sənayesinin müəyyən bir məhsulu ilə ifadə olunan, ödəmə qabiliyyəti ilə təsdiqlənən əhalinin turist ehtiyaclarıdır. Bazarda olan tələbata uyğun olaraq, turizmdə bir təklif var - turistin səyahət və istirahət zamanı ehtiyac duyduğu müxtəlif xidmətlər. Turist və otel məhsullarının təklifi turistin ehtiyatlarının səviyyəsindən asılıdır.

Tələb və təklif arasında sıx bir əlaqə var: tələb yalnız təklifi deyil, həm də təklifi tələbə müəyyən şəkildə təsir edir. Hazırda sektorun dinamikasına siyasi və iqtisadi amillər təsir edir. Siyasi güc, iqtisadi faktorlara bənzər olaraq, turizmə birbaşa və dolayı təsir göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Birincisi, dövlət turizm siyasəti, turizm sahəsində tənzimləyici əlaqələrin inkişafı, hüquqi aktların nəşri və s. Dolayı təsir, məsələn, ölkənin siyasi kursu, beynəlxalq siyasi arenada hakimiyyətin qəbul etdiyi qərarlar, dövlət ideologiyası, ölkədəki siyasi sabitliyin səviyyəsi və s.

Dövlətdəki güclü və qanuni siyasi güc, dövlətdəki separatçı meyllərə güclü müqavimət göstərir, vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının həqiqi qorunmasını təmin edir, terror və ekstremist meyllərin yayılmasına imkan vermir. Şübhə yoxdur ki, turizmin inkişafında iqlim, coğrafi, mədəni və tarixi faktorlar əsasdır və onlara sahib olan ölkələr mütləq turist cəlb etməlidir.

Bununla belə, bu tip ölkələrdə turist axınının kəskin şəkildə azaldığı hallar var ki, bu da, bir qayda olaraq, siyasi vəziyyətin sabitliyinin pozulması ilə əlaqədardır. Bu da bölgədə turist fəallığını azalda bilər və ya turizmin inkişafını tamamilə iflic edə bilər və bu, siyasi amillərin təsiri nəticəsində baş verir. Məsələn, son vaxtlar ərəb ölkələrində müşahidə olunan terror aktları, silahlı toqquşmalar, iğtişaşlar, siyasi qeyri –sabitlik buna aid edilə bilər.

Müasir dünyada siyasət və turizm bir-biri ilə sıx bağlıdır. Bu vəziyyəti xarakterizə etmək üçün aşağıdakı nümunələri göstərmək olar. Beləliklə, 2008-ci ildə Gürcüstan-Cənubi Osetiya münaqişəsinin kəskinləşməsi Gürcüstana turist axınının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb oldu. 2010-cu ildə Türkiyə ilə İsrail arasında münasibətlərin gərginləşməsi İsrail hökuməti tərəfindən Türkiyəyə edilən bütün uçuşları dayandırdı. 2011-ci ildə Tunisdə daxili siyasi vəziyyətin gərginləşməsi ölkədə turist fəaliyyətinin aparılması ehtimalının dayandırılmasına gətirib çıxarmışdır.

Daxili turizm və yerli (milli) turist məhsullarının bütün çeşidi digər ölkələrdən gələn təkliflə müqayisədə istehlakçılar tərəfindən nəzərə alınır və yerli turizm məhsulunun rəqabət qabiliyyəti bütün dünya turist diapazonundadır. Əsas bazar mexanizmləri: tələb və təklifin dinamikası və turizm məhsullarına rəqabətqabiliyyətli qiymətlərin qurulması qlobal turizm bazarı miqyasında fəaliyyət göstərir. Qarabağ turizm bazarının inkişafı üçün ən əhəmiyyətli olan turizm bazarının formalaşdırılması istiqamətlərini bu cür ayırmaq olar:

1. İnternet satışlarının artması. Son illərdə ölkəmizdə aktiv artım göstərən turizm sənayesinin inkişafında onlayn satışlar mühüm rol oynayır. Turistlər getdikcə ucuz səyahət endirimləri və təyyarə biletləri haqqında məlumat tapmaq üçün internetdən istifadə edirlər. Nəticədə daha çox şirkət bir sıra xidmətlər üçün onlayn sifarişlər verir. Bu da özlüyündə Qarabağ ərazisində turizmin inkişafı üçün həll edilməsi vacib olan məqamlardan biridir.

2. Tədbir turizminin inkişafı. Tədbir turizminin üstünlükləri arasında mövsüm-

dənkənar faiz və yüksək mənfəət var. "Xarı Bülbül" festivalı kimi əhəmiyyətli tədbirlər turizmin inkişafına əhəmiyyətli bir stimul verir.Turistləri nəinki bu hadisələr zamanı cəlb etmək, həm də turist axınını yarada bilmək vacibdir. Turist axınının artımı Qarabağ üçün imicdir. Bu kimi tədbirlər turizmin inkişafına ciddi təsir edir. Onun iqtisadi səmərəliliyi əsasən bacarıqlı təqdimat və reklamdan asılıdır.

3. Ucuz hava nəqliyyatı. Ucuz hava daşıyıcılarının inkişafı bütün istehlakçı qrupları arasında turist sayının artmasına səbəb olacaq.

4. Regional turizmin inkişafı. Qeyri-standart regional turizm imkanlarından tam istifadə olunmur. Etnik, ekoloji və ekstremal turizm növləri bənzərsiz təbii obyektlər əsasında inkişaf edə bilər.

5. Yeni otel təsnifat sisteminin formalaşması onların reytinqinin tənzimlənməsinə təsir göstərə bilər və nəticədə investisiyanı təşviq edə bilər.

6. Turizmin inkişafını stimullaşdırmaq, xüsusən də turistlər üçün viza rejimini asanlaşdırmaq və s.

7. Daimi müştəriləri cəlb etmək və potensial qonaqları motivasiya etmək üçün endirimlər sisteminin formalaşdırılması.

8. Otelçilik sahəsində nəzəriyyəni praktika ilə birləşdirən mütəxəssislər üçün təlim və yenidən hazırlıq proqramlarının hazırlanması.

9. Qarabağ ərazisinin bütün bölgələrinin potensial turizm məkanları kimi inkişafını təşviq etmək və nəqliyyat infrastrukturunun, kütləvi əyləncə və mədəni-tarixi mərkəzlərin (muzeylər, teatrlar və s.) İnkişafı üçün dövlət səviyyəsində dəstək göstərmək.

10. Təhlükəsizliyi təmin etmək üçün müxtəlif otel xidmətlərində ən son texnologiyaların geniş yayılması, müxtəlif əyləncə proqramları və səyahətçilərə oteldə olduqları müddətdə məlumat vermək.

Qarabağ turizm bazarında (gələn, gedən və daxili) seqmentləri fərqləndirərək, hər birinin inkişafı üçün ölkənin unikal imkanlarının olduğunu qeyd etmək lazımdır. Qarabağda, demək olar ki, bütün təsis qurumları müxtəlif turizm növlərini təşkil etmək üçün kifayət qədər turizm potensialına malikdirlər, lakin əhəmiyyətli bir hissəsində praktiki olaraq turizm infrastrukturu yoxdur. Buna səbəb, otel seqmentində rəqabətin olmaması və hər il əhəmiyyətli qiymət artımlarına səbəb ümumi yaşayış yerlərinin olmamasıdır. Beləliklə, Qarabağda qonaqpərvərlik sahəsində keyfiyyət və kəmiyyət artımı problemlərin həllində təsirli rola malikdir. Qarabağ ərazisində daxili turizm, əhəmiyyətli bir mövsümi dəyişikliklə xarakterizə olunur ki, bu da təbii və iqlim faktorlarına əlavə olaraq, bir turizm məhsulu tədarükünün nisbətən aşağı inkişaf səviyyəsindən təsirlənir. Buna baxmayaraq, gələcək illər üçün bu ərazilərdə il boyu kurortlar yaradılır və onların ərazisində müxtəlif istirahət və turizm sahələrini inkişaf etdirmək mümkün olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. http://www.azerbaijan.az/portal/Society/Tourism/tourism_01_a.html
2. http://www.milli.az/news/economy/183631.html
3. http://www.radio.day.az/news/economy/54202.html
4. http://www.paritet.az/olke/2300.html
5. https://tourism.gov.az/uploads/documents/sa%C4%9Flaml%C4%B1q_turizmi_haqq%C4%B1nda__hesabat_dta.pdf

Аббасова Парвин, магистрант,
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет(UNEC),
Email: parvin.abbasova@gmail.com

ПРОБЛЕМЫ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ МЕТОДОВ СТИМУЛИРОВАНИЯ ПЕРСОНАЛА ПРЕДПРИЯТИЙ ОСВОБОЖДЁННЫХ ТЕРРИТОРИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА

В условиях современной рыночной экономики конкурентоспособность фирмы, предприятия всё более определяется её человеческими ресурсами. Институционально и фактически во всех развитых и развивающихся странах, человек является начальной и конечной точкой экономической системы. Это означает, что производственная реализация всего объёма накопленной информации, знаний, научных изобретений возможно лишь при условии активной деятельности человеческих ресурсов, персонала фирмы, организации, страны. Современное развитие всё более опирается на интенсивное внедрение инноваций, достижений науки и техники посредством человеческих ресурсов. Вместе с тем, эти же производители являются конечными целями, а точнее потребителями произведённого национального богатства. Реализация указанных исходных положений современного бытия возможна только при наличии эффективной системы морального и материального стимулирования человеческих ресурсов в результатах своей деятельности. Мотивация и стимулирование персонала или человеческих ресурсов – один из ключевых вопросов управления ими.

Дальнейшее ускорение развития производственных факторов и повышение профессионально-квалификационного уровня работников, возрастающая гибкость и сложность производства требуют отхода от жёстких систем стимулирования, в сторону:

а) содержательных теорий мотивации, опирающихся на психологическую и социальную сущность человека;

б) процессуальных теорий мотивации, основанных на исследовании структуры и уровней процесса мотивации.

Данная условная классификация теорий стимулирования и мотивации исходит из более углублённого исследования сущности человека, его психологии (1, с.23).

Основоположниками содержательных теорий являются американские учёные Э.Мейо, А.Маслоу, Д.Мак-Клелланд и Ф.Герцберг. Содержательные теории стимулирования и мотивации все потребности человека делят на две группы: первичные, направленные на удовлетворение физиологических потребностей и психологические, направленные на удовлетворение потребностей второго, более высокого уровня (2).

Процессуальные теории стимулирования и мотивации исследуют психоло-

гические (когнитивные) предпосылки работников, где поведение работников выступает как реализация действий направленных на достижение их ожиданий.

Особенностью процессуальных теорий мотивации является исследование когнитивных факторов, определяющих поведение работников. В указанных теоретических концепциях поведение работника ориентируется на его ожидания, связанные с конкретной ситуацией, и возможных последствий определённого им формы поведения.

Повышение роли человеческого фактора в производственном процессе обусловило развитие таких, наиболее значительных процессуальных теорий, как теория ожидания, теория справедливости и модель Портера-Лоулера (3,с.196).

Содержательные теории являются более статичными, так как идет учет только одного или нескольких факторов без акцента на временные изменения. Эти теории не позволяют предсказывать поведение и мотивацию к трудовой деятельности, их значимость определяется тем, что они помогли понять, что побуждает людей трудиться. Отечественные системы стимулирования работников по сути своей базируются на этих содержательных теориях и препятствуют росту продуктивности труда работников. Это подтверждается и результатами наших исследований.

В исследовании использовались единство логического и исторического методов, которые позволили проанализировать логику и содержание основных методов стимулирования, применяемых на предприятиях освобождённых территорий республики.

Использование абстракции и системного метода позволили определить влияние применяемых систем стимулирования на рост продуктивности труда и всего производства.

С помощью группировки статистических данных выявлены положительные и негативные стороны применяемых в рассматриваемых отраслях систем оплаты труда.

Посредством сравнительного анализа определены основные причины низкой мотивации работников, факторы и основные направления их повышения.

Великое возвращение коренного населения на освобождённые территории должно осуществляться, как заявил президент Азербайджана Ильхам Алиев, с применением самых современных технологий во всех сферах общественной жизни. Очевидно, что это предполагает создание соответствующих рабочих мест с достойными условиями труда, с системой стимулирования персонала, позволяющей органически интегрировать интересы каждого работника с интересами всего предприятия, компенсировать работникам психологические и материальные риски, связанные с освоением новых условий жизни и труда.

Труд является одним из важнейших факторов производства. Целью применения систем стимулирования является наиболее эффективное использование данного фактора. Основным элементом любой системы стимулирования служит организация заработной платы. Если для предприятия оно является важнейшим

средством мотивации высокой продуктивности, то для работника она является доминирующим источником его дохода и благосостояния всей семьи. Размер заработной платы работника в абсолютном большинстве фирм и компаний определяется его образованием, опытом работы, количеством и качеством затрачиваемого труда, условиями в которых осуществляется трудовой процесс.

В соответствии со Статьёй 156 Трудового Кодекса Азербайджанской Республики **(**4**)**, размер оплаты труда работников регулируется действующей тарифной системой, состоящей из тарифных ставок (должностных окладов), тарифных сеток, регулирующих межразрядную разницу в зависимости от сложности производимых работ. В Статье 157 данного Кодекса отмечается, что труд работников может оплачиваться как повременно, так и сдельно или по иным системам, в зависимости от условий заключенного трудового договора. Таким образом, заработная плата работника представляет собой сумму месячной тарифной ставки (должностного оклада), надбавки к ней и премий.

Основными сферами экономической деятельности в настоящее время, на освобождённых территориях являются строительство, сельское хозяйство и горная промышленность. Рассмотрим действующие в этих предприятиях системы стимулирования. В качестве примера, методов стимулирования персонала рассмотрим деятельность известной азербайджанской строительной компании Azvirt, которая занимается строительством дорог, взлетно-посадочных полос и аэропортов. Именно данная компания является одним из основных подрядчиков в строительстве Дороги Победы, протяжённостью 101 км и аэропорта в г.Физули. В данной компании, как и во всей строительной индустрии республики применяется преимущественно сдельная оплата труда, так как около 80% всех его работников составляют работники физического труда, выполняющие основные производственные работы на строительстве. Здесь применяется сдельно-премиальная система оплаты, то есть работники помимо основной оплаты за выполненный объём работ, получают премии за достижение установленных показателей. В качестве таковых установлены показатели: перевыполнение установленных объёмов работ в течении месяца, экономия материальных ресурсов, используемых в процессе строительства. Суммы премий рассчитываются, как правило, в процентах от полученной экономии или в процентах от сдельного заработка.

Сдельная заработная плата рассчитывается по формуле:

$$З_{сд} = \frac{Т_{ст}}{Н_{выр}} \times V_{выр.}$$

где, $Т_{ст}$ - тарифная ставка рабочего n-го разряда.

$Н_{выр-}$ норма времени или объём производства одного рабочего согласно установленным нормам труда;

$V_{выр.}$- объём произведённой продукции за установленный период (за день, неделю, месяц) в условных единицах.

В данной формуле $Т_{ст}/Н_{выр}$- представляет собой расценку за выполнение

нормы выработки объёма продукции, которую может произвести работник в единицу времени. Сдельная расценка,

К сожалению, данный подход в понимании сущности сдельной оплаты труда до сих пор не преодолён среди российских и отечественных экономистов (5,с.105).

Как видно из приведённой таблицы, применение сдельной оплаты труда в строительстве может иметь положительный эффект только в условиях простого задания. Оно требует установления технически слабо обоснованных норм, создающих возможности для их перевыполнения. Это порождает конфликты с администрацией и собственниками предприятий, отрицательно сказывается на качестве и экономии материальных ресурсов. Применение сдельной оплаты труда в строительстве порождает конкуренцию между работниками, а не сотрудничество и творческий подход к выполняемой работе.

Таблица 1.

Плюсы и минусы сдельной оплаты труда

	Плюсы	**Минусы**
Для работодателя	Стимулировать производительность труда.	Отсутствие заинтересованности в качестве продукции
	Производить точную калькуляцию затрат на производство продукции	Постоянные конфликты, связанные с установлением и выполнением норм. Отсутствие творческого подхода к работе
Для работника	Возможность увеличения размера заработной платы	Возможность перерасхода собственных физических сил
	Независимость от других работников	Жёсткая конкуренция, минимизация социального общения

Источник: составлено автором

Следующим важным сектором для восстановления и развития экономики освобождённых территорий является горнорудная промышленность. Данная отрасль экономики располагает огромным экономическим потенциалом. В настоящее время данная отрасль представлена, прежде всего, нефтегазовой сферой.

Наиболее значительные месторождения металлических руд находятся в недрах освобождённых территорий Карабаха - в Зангиланском, Лачинском и Кельбаджарском районах. Учитывая отсутствие необходимого опыта у отечественных предприятий по разработке рудных месторождений, технологическую сложность производственного процесса, его материалоёмкость и капиталоёмкость, правительством республики принято решение о привлечении для разработки указанных месторождений турецких, российских и итальянских компаний. Об этом заявил Президент Азербайджана Ильхам Алиев в своём интервью государственному телеканалу АзТВ(6). Разработка указанных месторождений позволит республике в основном удовлетворить свои потребности в металлопродукции. Об

экономической выгоде данного производства говорит и тот факт, что только на покупку этой продукции за последние 5 лет было израсходовано 1.5 млрд. манат.

Согласно указу Президента Азербайджана от 30.05.2021 года двум турецким компаниям - Eti Bakır A.Ş. и Artvin Maden A.Ş.- уже переданы сроком на 30 лет разработка золоторудных месторождений в Кельбаджаре (7).

Очевидно, что основной технический персонал в этих компаниях будет представлен страной происхождения его, а рабочий персонал нашими граждане. Организация системы стимулирования азербайджанского персонала с учётом передового зарубежного опыта имеет важное значение для освоения экономического потенциала, как месторождения, так и всего региона, изучения опыта Турции в стимулировании работников. Изучение практики оплаты труда иностранными компаниями в республике показывает, что они стремятся это осуществлять в соответствии с сложившимися в республике стандартами и прожиточным уровнем. Следствием такого подхода является соотношение 1:2 и более в оплате труда азербайджанских работников и страны происхождения иностранной компании. Очевидно, что данная, социально не справедливая дифференциация, а скорее всего дискриминация в вопросах стимулирования, должна получить соответствующую правовую оценку.

В организации оплаты труда в промышленности республики укрепилась тенденция установления слабых норм труда, с целью обеспечения работникам высокой дополнительной, премиальной части и выведения её на относительно высокий уровень. Более эффективным является обеспечение такой структуры заработной платы, когда интересы работы направляются на достижение основных производственных целей и затраты труда работников полностью компенсируются. Анализ структуры заработной платы основных рабочих на предприятиях нефтегазовой промышленности (SOCAR) показывает, что падение производительности труда сопровождается ростом заработной платы, особенно её премиальной части, которая уже превысила 60% общей оплаты. Это свидетельствует об ослаблении прямой связи основной части заработной платы и результатов труда. Повышение стимулирующей роли заработной платы, как и в выше рассмотренных таких отраслях как сельское хозяйство, строительство сталкивается с микроэкономическими и макроэкономическими факторами.

Первую группу факторов рассмотрим на примере передового зарубежного опыта. В развитых странах применяют индивидуальные и групповые системы стимулирования персонала. Применение групповых систем стимулирования имеет важное значение для эффективной работы предприятий строительной и горнорудной промышленности республики. Например, в США широкое распространение получили и групповые системы стимулирования. Они применяются в тех случаях, когда трудно выделить результаты труда отдельного работника. В системе группового стимулирования работник непосредственно участвует в экономии ресурсов, связанных с усилиями всей группы. В американской системе Д.Скэнлона причитающийся работнику премия определяется пропорционально его за-

работной плате в оплате всей группы и умножается на общий размер экономии, полученной в результате роста производительности труда (8,с.34-48). В горнорудной предприятиях США, где также доминирует бригадная организация труда, она получила широкое распространение.

В целом для отечественной системы стимулирования характерным является слабая связь между уровнем оплаты и ростом производительности труда, профессионально-квалификационным уровнем работников.

Стимулирование персонала - это сложный многоступенчатый процесс, эффективное применение которых в условиях производственной среды возможно только в случае, когда органы управления добиваются установления тесной корреляции между применяемыми стимулами и результатами труда персонала. Этого можно добиться только при условии комплексного и системного подхода к вопросам стимулирования трудовой деятельности работников. Все существующие теории стимулирования персонала можно объединить в две группы: содержательные теории мотивации, опирающихся на психологическую и социальную сущность человека; процессуальные теории мотивации, основанных на исследовании структуры и уровней процесса мотивации. Применяемые на предприятиях освобожденных территорий системы стимулирования основаны н а основных принципах содержательных теорий стимулирования, что слабо мотивирует работников на повышение продуктивности трудовой деятельности. В связи с этим рекомендуется законодательное изменение базовых элементов организации оплаты труда, таких как, минимальный размер оплаты труда, минимальные тарифные ставки, введение индексации оплаты труда. Кроме того, необходимо также применение основных элементов процессуальных теорий, таких как участие работников в управлении предприятием и распределение прибыли.

Список использованной литературы:

1. Дашкова Е.С. Формирование, функционирование и развитие системы стимулирования работников на основе партисипативного подхода. М., 2019, с.248.

2. Классики менеджмента: пер с англ. / под ред. М. Уорнера. Санкт-Петербург : Питер, 2001. - С. 871.

3. Мескон Н., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента. – М.: Дело, 2002. с.372.

4. Трудовой Кодекс Азербайджанской Республики. Законом Азербайджанской Республики от 1 февраля 1999 года № 618-IQ.

5. Королева М.А., Кондюкова Е.С., Дайнеко, Караваева Н.М. Экономика строительного предприятия. Екатеринбург, Л.В.Издательство Уральского университета 2019др., 2019: с.328.

6. http://interfax.az/view/840510,22.02.2022

7. https://www.aa.com.tr/ru/

8. Федченко А.Стимулирование работников: зарубежный опыт // «Человек и труд» №3, 1998.с.34-48.

Çələbizadə Leyla İlham qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: l.calabizade@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ İSTEHSAL, XİDMƏT VƏ KOOPERATİV BİRLİKLƏRİNİN TƏŞKİLATİ VƏ İQTİSADİ ƏSASLARI

Kooperasiya istehsalın inkişaf amili olmaqla, ölkə ərazilərinin tərəqqisində də aparıcı rol oynaya bilər. Transformasiya prosesini yaşayan əksər ölkələrdə bu reallıqlar, xüsusilə ilk illərdə fərqli olmuşdur. Belə ki, bu dövrdə təkcə əmtəə istehsalçılarının deyil, həm də bazar şəraitində ölkə əhalisinin kooperasiyasının zəifləməsi iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən müəssisələr arasında qərarlaşmış əlaqələrin pozulması, xırda əmtəə istehsalının azalması, qiymətlərin mütənasibliyinin pozulması, inhisarçıların, vasitəçilərin təsirinin güclənməsi ilə müşayiət olunur.

Kooperasiya tarixi göstərir ki, bu hərəkatın pozitiv məcrasının təbliğ və tətbiq edilməsi istiqamətində təcrübə qazanılmışdır. Keçid dövrü üçün bu prosesin ziddiyyətli xarakteri, bir çox ölkələrdə özünü göstərmişdir. Belə ki, həmin ölkələrdə kooperasiyanın mahiyyəti əksəriyyət tərəfindən lazımınca dərk edilməmiş və bu, xeyli dərəcədə kooperasiya ideologiyasının zəif təbliğ edilməsi ali məktəblərdə kooperasiyanın nəzəri və təcrübi aspektlərinin məhdud həcmdə öyrənilməsi ilə əlaqədar olmuşdur [2,109].

Kooperasiya güclənməkdə olan iqtisadi dəyişikliklərlə, əmtəə-pul münasibətlərinin təkmilləşməsi ilə şərtlənmişdir. Onun öz səciyyəvi cəhətləri vardır. Bu, ilk növbədə istehsalın özünəməxsusluğuna aiddir. Əlbəttə, kooperasiyanın nəzəri müddəalarının vahidliyi nəzərdən qaçırılmamalıdır. Odur ki, kooperasiyanın nəzəri əsaslarını tədqiq edərkən bir çox müddəaların dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Kooperasiya ümumiyyətlə əməkdaşlığı, ayrı-ayrı istehsal vahidlərinin və ya insanların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini bildirir. Kooperasiya təsərrüfatlararası, sahələrarası, regionlararası və rayonlararası səviyyələrdə əməkdaşlığı nəzərdə tutur. Bir çox mənbələrdə kooperasiya bir neçə təsərrüfat subyektinin son nəticəyə nail olmaq üçün birləşməsini nəzərdə tutan istehsalın təşkili forması kimi qəbul edilir. Başqa sözlə, kooperasiya eyni bir istehsal prosesində və ya öz aralarında əlaqəli olan fərqli əmək proseslərində birgə iştirak etdiyi təşkilati formanı xarakterizə edir. Kooperasiya anlayışı altında əmtəə istehsalçıları tərəfindən özlərinin iqtisadi və digər tələbatının təmin edilməsi məqsədilə yaradılmış müxtəlif kooperativlər və onların assosiasiyaları sistemi də qəbul edilir. Ictimai əmək bölgüsü dərinləşdikcə kooperasiya hərəkatına ehtiyac artmışdır. Bir çox mənbələrdə kooperasiya birgə iş kimi nəzərdən keçirilmişdir [1,171].

Kooperasiyanı əməyin təşkili forması kimi tədqiq edərkən onun məqsəd və vəzifələrinə görə bir neçə növünü fərqləndirirlər: o cümlədən, istehsalın effektivliyini artırmaq üçün, bazarda iri inhisarlarla iqtisadi mübarizə üçün kooperasiya, xırda istehsalçıların rəqabət qabiliyyətini artırmağa yönəlmiş kooperasiya və s. Bunları ümumiləşdirsək, kooperasiya dedikdə, hər hansı faydalı birgə fəaliyyət, əmək bölgüsü və bununla əlaqədar, əməkdaşlıq zərurəti nəzərə alınmaqla iqtisadiyyatın bütün sahələrinə nüfuz edən universal bir forma kimi faydalı müştərək fəaliyyət başa düşülür. Koope-

rasiyaya belə geniş yanaşma səhmdar cəmiyyətlərin, maliyyə-sənaye qruplarının və hər hansı başqa birliklərin kooperativ adlandırılmasına bəraət verir. Kooperasiyanın əməyin təşkilinin bir forması kimi nəzərdən keçirilməsi isə tədqiqatımızın predmetinə aid deyildir.

Hal-hazırda dövlət müstəqilliyini yaşayan kooperasiya sistemi vahid xalq təsərrüfatı kompleksinin mühüm tərkib hissəsi olmaqla əhalinin gündəlik tələbat məhsullarına olan ehtiyaclarının qarşılanmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma şəraitində istehlak kooperasiyasının inkişafına keçid dövrünün spesifik xüsusiyyətləri də öz təsirini göstərir. Transformasiya prosesinin ilkin mərhələlərində təsərrüfatsızlıq hallarının geniş vüsət alması istehlak kooperasiya sistemində əmlakın xeyli hissəsinin dağılmasına və bu sistemin fəaliyyətinin iqtisadi göstəricilərinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur. Inkişaf etmiş ölkələrin praktikası göstərir ki, xüsusilə keçid dövründə kooperasiya münasibətlərinin, o cümlədən onun mühüm tərkib hissəsi olan istehlak kooperasiyasının elmi əsaslarla idarə olunması və dövlət tərəfindən tənzimlənməsi (eyni zamanda dəstəklənməsi) qloballaşmanın dərinləşməsi, bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafı baxımından da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. [3,320].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 14 iyun tarixli 270-VQ nömrəli Qanunu.

2. Teodosijevic S.B. “Armed Conflicts and Food Security”, ESA Working Paper 2003, No.03-11, http://www.fao.org/3/a-ae044t.pdf.

3. Quliyev E.A. “Aqrar iqtisadiyyat” - Ali məktəb tələbələri üçün dərslik, Bakı, “Kooperasiya”, 2015, 320 səh.

Həsənli Fərid Həmid oğlu, magistrant,
Lənkəran Dövlət Universiteti,
Email: feridhesenli5611@gmail.com

RƏQƏMSAL ÖDƏNİŞLƏRİN VERGİ SİSTEMİNİN EFFEKTİVLİYİNİN ARTIRILMASINA TƏSİRİ

Vergi sisteminin səmərəliliyi, vergiqoyma qaydalarının ölkə iqtisadiyyatının faktiki vəziyyətinə uzlaşmasından birbaşa asılıdır. Vergi sisteminin effektivliyi onun sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətinə şərait yaradılması ilə bağlıdır. Vergi sisteminin təkmilləşməsində və onun müasir tələblərə uyğun səviyyəyə çatdırılmasında informasiya təminatının böyük rolu vardır. Buna nail olmaq üçün sistemin tamamilə kompüterləşməsinə ehtiyac vardır. Bu gün ölkə iqtisadiyyatı tələblərə uyğun olaraq rəqəmsallaşır. Vergi effektivliyinin təmin olunmasında da rəqəmsal texnologiyalara keçid və onlardan istifadəyə zərurət yaranır.

Nağd iqtisadiyyatın yüksək səviyyədə olması vergidən yayınma, subyektlər ara-

sında dövriyyələrin qeyri-şəffaflığı kimi problemlər yaradır. Rəqəmsal ödənişlərin artması hökumətə kölgə iqtisadiyyatının həcminin azaltmaqla fiskal dayanıqlığı artırmağa kömək edir. Kölgə iqtisadiyyatında ilk növbədə büdcə daxilolmarı azalır, dövlət vergilərdən əldə edəcəyi gəlirlərdən məhrum olur. Rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edilməklə qarşıya qoyulmuş problemlərin həllinə nail olmaq mümkündür. Rəqəmsal transformasiya və texnoloji innovasiyalar maliyyə xidmətinə sürətli, asan və effektiv çıxış əldə etməyə imkan verir. [1]

Rəqəmsal texnologiyalara keçidin mühüm tarixi vardır. Son dövrlərdə rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsinə hədəflənmiş bir sıra hüquqi aktlar qəbul edilmiş, islahatlar aparılmışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin vergi sisteminin inkşafına dair 21 oktyabr 2005-tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)" rəhbər tutaraq 2006-cı ildən başlayaraq Vergilər Nazirliyi sistemində vergi inzibatçılığı proseslərinin elektron qaydada çevik və səmərəli həyata keçirmək üçün Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi (AVİS) yaradılmışdır. AVİS-in yaratdığı geniş imkanlar hesabına 2007-ci ildən ölkəmizdə elektron bəyannamə sisteminin tətbiqi mümkün olmuş və bu məqsədlə İnternet Vergi İdarəsi yaradılmışdır. 2008-ci ildən tətbiq edilməyə başlanan "bir pəncərə" sistemi elektron hökumətin əsas elementlərindən olan məlumatların bir mərkəzdə cəmləşdirilməsini, vergi qeydiyyatı da daxil olmaqla bütün inzibatı qeydiyyatların tamamilə sinxronlaşdırılmasını həyata keçirir. İş adamlarının mərkəzi sistemlə avtomatik və davamlı əlaqəsi yaranır. 2010-cu il yanvarın 1-dən etibarən elektron vergi-hesab fakturalarının tətbiqinə başlanıldı. Nəticədə vergi ödəyiciləri tərəfindən satılan mallara (iş, xidmətlərə), görə vergi hesab-fakturaları elektron formada təqdim olunur. Elektron vergi hesab-fakturalarının tətbiqi həm vergi ödəyiciləri üçün inzibatçılığın sadələşdirilməsinə, həm də bu sahədə aparılan vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasına əlverişli şərait yaradır.

Vergi ödəyicilərinə xidmətin genişləndirilməsi və xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində görülən tədbirlərdən biri də 2011-ci ildə qəbul edilmiş "2011-2015-ci illərdə vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin inkişafı Konsepsiyası"dır. Konsepsiyanın əsas hədəflərinə elektron xidmətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi, e-xidmətlərdən istifadənin kütləviləşdirilməsi, vergi bəyannamələrinin təkmilləşdirilməsi, tərtibatının sadələşdirilməsi, e-vergilərin ödənilməsi prosesinin asanlaşdırılması, elektron ödəmələrin tətbiqi, e-vergi apelyasiya sisteminin təkmilləşdirilməsi, vergi ödəyicilərinə xidmətin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi və vergi ödəyicilərinə xidmət sahəsində çalışan əməkdaşların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi aiddir.

Vergi sistemində müasir texnologiyaların tətbiqi ilə müşayiət olunan islahatlara iki prizmadan vergi orqanlarının və vergi ödəyicilərin nəzərindən baxmaq olar. Vergi orqanlarının nəzərindən baxıldıqda, bu daha təkmil nəzarət mexanizmlərinin qurulmasıdır. Bu məsafədən nəzarət, proqram təminatlarından istifadə etməklə ödəyicilərin bəyannamələrinin təhlili, vergilərin ödənilməsinin hərəkət halqası üzərində şəffaf nəzarət mexanizmlərinin müəyyən edilməsidir. Düzgün işlənib hazırlanmış və tətbiq edilmiş

analitik tədbirlər vergi yığımının səmərəliliyini artırır. Vergi ödəyicilərinin nəzərindən baxıldıqda, aparılan islahatlar daha çox vergi ödənilməsi ilə bağlı proseslərin vergi ödəyicilərinin vaxtının və xərclərinin azaldılmasına şərait yaratması, eyni zamanda, vergi ödənilməsi prosesinin sadə və rahat olması ilə bağlıdır. Bu, vergi ödəyicilərinin öz ödəmələrini həyata keçirməsi prosesində daha loyal olmağa və könüllü əməletmə səviyyəsinin artmasına birbaşa təsir edir. Ölkə Prezidenti Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə vergi xidmətinin təkmilləşdirilməsi, modernləşdirilməsi və müasir dünya standartlarına tam uyğunlaşdırılması prosesi gedir və vergi siyasəti də daxil olmaqla, iqtisadi siyasət sahəsində kompleks tədbirlərdən biridə "2013-2020-ci illərdə vergi sisteminin İnkişaf Strategiyası" qəbul edilmişdir. "2013-2020-ci illərdə vergi sisteminin İnkişaf Strategiyası"nın əsas missiyası Azərbaycanın iqtisadi inkişaf hədəflərinə nail olmaq üçün mütərəqqi, mükəmməl və beynəlxalq standartlara cavab verən vergi sisteminin formalaşması və vergi ödəyiciləri ilə vergi orqanları arasında partnyorluq prinsipinə əsaslanan keyfiyyətcə yeni əməkdaşlıq prinsiplərinin yaradılmasıdır. [3]

Rəqəmsal ödənişlərin tətbiqinin və istifadəsinin genişləndirilməsi iqtisadi dövriyyələri şəffaflaşdırmaqla, nağd pulla bağlı xərclərin, bank və müəssisələrin əməliyyat xərclərinin azalmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da öz növbəsində, vergi bazasının, habelə əhali və müəssisələrin maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə, bank sektorunun kreditləşmə və investisiya imkanlarının gücləndirilməsinə və son nəticədə iqtisadi artıma təkan verəcəkdir. Son onillikdə yeni rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan ödənişlərin çeşidi və bu tip maliyyə əməliyyatlarının sayı sürətlə artmaqdadır. Xüsusilə də mobil telefonların kütləviləşməsi ilə rəqəmsal ödənişlərin dinamikasında sürətli artım baş verməkdədir. Son illərdə Azərbaycanda nağdsız ödənişlərin genişləndirilməsi, iqtisadiyyatda şəffaflığın artırılması məqsədi ilə bir sıra qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri"ndə də vergi islahatlarının davam etdirilməsi və səmərəli vergi sisteminin təşviq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur [2]. İslahatlar vergilərin sadələşdirilməsi, iqtisadiyyatda vergi yükünün optimallaşdırılması, vergiyə cəlbi stimullaşdıran vergi inzibatçılığının daha da təkmilləşdirilməsi, vergi uçotunun və hesabatlığının sadələşdirilməsi kimi tədbirləri əhatə edir. Hal-hazırda vergi sistemində olan vergilərin ödənilməsi və onlardan yayınması problemləri yerli bələdiyyə orqanları səviyyəsində də mövcuddur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 26 sentyabr 2018-ci il № 508.

2. "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 6 dekabr 2016-cı il, № 1138.

3. http//tedris.taxes.gov.az

Gözəlov Cavad Faiq oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: cavad.gozalov@gmail.com

AZƏRBAYCANDA AQRAR SAHƏNİN İNKİŞAFINDA LİZİNQİN ROLU

Kənd təsərrüfatı – aqrar sənaye kompleksinin əsas sahələrindən biri olaraq əsas məqsədi ölkə əhalisinin ərzaq və ekoloji təminatını həyata keçirmək, bütün regionlarda sosial – iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə nail olmaqla emal sənayesi üçün xammal istehsal etmək, əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalını müasir texnologiyalar əsasında təşkil etmək, kənd təsərrüfatı məhsulları ilə emal arasında yaranmış disproporsiyanı aradan qaldırmaq, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı üçün zəruri sayılan infrastruktur yaratmaqdır [3]. Bütün bu göstəricilər hələlik tam həll edilməmişdir.

Dövlət başçısı Cənab İlham Əliyevin tapşırığı ilə fermerlərin torpaq vergisindən azad edilməsi, onlara işlətdikləri yanacaq və sürtkü yağlarına görə subsidiyanın verilməsi, aqrar sektorda çalışan sahibkarlara gübrələr, kənd təsərrüfatı texnikası, texniki avadanlıqlar və damazlıq heyvanların güzəştli qiymətlərlə satılması və ya lizinqə verilməsi kənd təsərrüfatında məhsul istehsalı ilə məşğul olanlara edilən güzəştlərin yalnız bir hissəsidir. Son illər ərzində güzəştli kreditlərin 80 faizinə qədər regionlarda fəaliyyət göstərən sahibkarlara, xüsusilə aqrar sektorda çalışanlara verilir. Aqrar sektorda çalışan sahibkarlara lizinq qaydasında satılan kənd təsərrüfatı texnikasına 40% güzəştin tətbiq olunması şəxsi təsərrüfatlarda çalışan fermerlərə böyük stimul verir.

Qeyd edək ki, «Aqrolizinq» ASC-nin fəaliyyətə başladığı vaxtdan 01 yanvar 2018-ci il tarixinə olan dövrə 32229 kənd təsərrüfatı texnikası, o cümlədən 1987 taxılyığan kombayn, 9628 traktor, 20614 müxtəlif təyinatlı kənd təsərrüfatı texnikası alınmışdır. Bu proses son dövrlər daha sürətlə davam edir. Belə ki, 2014-2016-cı illərdə əvvəlki 9 il ilə müqayisədə 57,3 faizə qədər texnika, o cümlədən 53 faizə qədər kombayn, 61 faizə qədər traktor, 53,6 faizə qədər digər kənd təsərrüfatı texnikası alınmışdır.

Azərbaycan dövlətinin dəstəyi ilə maliyyələşən "Aqrolizinq" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin 31 dekabr 2018-ci il tarixinə olan hesabatına əsasən 2018-ci ilin sonuna ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri ilə bağlanan lizinq müqaviləsi əsasında Cəmiyyət üzrə 686 milyon 189 min 791 manat uzunmüddətli debitor borcları 2005-ci ildən yaranmağa başlayıb və bu "Aqrolizinq" ASC-nin fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, "Aqrolizinq" ASC kənd təsərrüfatı texnikasını uzunmüddətli lizinqə verir və bu zaman texnikanın dəyərinin cəmi 10 faizi əvvəlcədən ödənilir, qalan hissəsi isə 10 il ərzində ödənilir. İldən ilə satış artdıqca, uzunmüddətli debitor borclarının artması qanunauyğun hesab edilir. Hesabatda qeyd olunur ki, debitor borclarının ədalətli dəyəri onların balansda göstərilmiş qalıq dəyərinə uyğundur.

"Aqrolizinq" ASC-nin hesabat sənədlərinə əsasən qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra təsərrüfat subyektlərinin Cəmiyyətə olan borcu Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 05 oktyabr 2015-ci il tarixli "292s" nömrəli qərarına əsasən İsmayıllı

rayonundakı “Nikitin” adına kolxozun 782 min 81 manat borcu, 13 avqust 2014-cü il tarixli 273 nömrəli qərarına əsasən isə lizinqə vermiş kənd təsərrüfatı texnikası üzrə debitor borcların 13 milyon 412 min 589 manat məbləğində 40 faiz güzəşt “Aqrolizinq” ASC-nin zərəri hesabına silinmişdir [144].

Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Maliyyə nazirinin təklifi, Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin 2016-cı il 25 avqust tarixli 1C(Ə-172/2) nömrəli dərkənarına əsasən, “qara inək” fermer təsərrüfatının 423 min 188 manat məbləğində lizinq borcu silinmişdir.

2016-cı ildə ümumi güzəşt və silinən lizinq borc məbləği 13 milyon 835 min 777 manat təşkil etmişdir.

Qeyd edək ki, “Aqrolizinq” ASC üzrə lizinq müddətinin başlanması tarixi lizinq götürənin lizinq predmeti üzərində öz istifadə hüququ daşımasının başlandığı tarix hesab edilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. “Aqrolizinq” ASC-nin 2015-2016-cı illər üzrə hesabatı // – Bakı: Hesabat, – 2017.

2. “Aqrolizinq” ASC-nin 2017-2018-cı illər üzrə hesabatı // – Bakı: Hesabat, – 2019.

3. 16 №-li Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartları (İFRS) // yanvar 2016-cı ildə nəşr edilmişdir. 1 yanvar 2019-cu ildə qüvvəyə minmişdir. – Standart, – 2016.

4. Abbasov, Q.Ə. Mühasibat uçotu / Q.Ə. Abbasov. - Bakı: İqtisad universiteti nəş. – 2015.

Gözəlov Cavid Faiq oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: cavid_gozelov1@mail.ru

DÖVLƏTİN AQRAR SİYASƏTİNİN MAHİYYƏTİ VƏ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aparılan araşdırmalar və eləcə də inkişaf etmiş ölkələrin praktikası göstərir ki, xüsusilə böhranlı situasiyaların neytrallaşdınlması və post böhran situasiyalarında iqtisadi inkişafın təmin olunması baxımından dövlət tənzimlənməsinin inzibati və dolayı metodlarının uyğunlaşdırılması, eləcə də bu proseslərin bazar özünütənzimləmə mexanizmləri ilə səmərəli şəkildə əlaqələndirilməsi, gözlənilən nəticəni əldə etməyə imkan verir. Araşdırmalar göstərir ki, böhranlı situasiyaların neytrallaşdırılması və eləcə də aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq qurumlarına yardım göstərilməsilə bağlı dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi mexanizminin aşağıdakı elementlərini fərqləndirmək mümkündür:

- təminatlı və girov qiymətləri sistemi;

- kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətlərinə əlavələrin tətbiq edilməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında qiymətlərin səviyyəsini stabilləşdirmək məqsədilə dövlətin ehtiyat fondlarından tədarük və əmtəə intervensiyalarının tətbiqi;

- qiymət siyasəti. Bu siyasət ilk növbədə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini özündə əks etdirir;

- kredit siyasəti. Kredit siyasəti əsas etibarilə iqtisadi inkişafın dinamizmini təmin edilməsi və bir sıra hallarda isə inflyasiya mühitinin qarşısının alınmasına istiqamətlənmiş dövlət tərəfindən həyata keçirilən tənzimlənmə mexanizminin mühüm istiqamətini özündə əks etdirir. Kredit siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması ön plana çəkilir:

- kreditlə bağlı faiz stavkaların dövlət tərəfindən subsidiyalarının həyata keçirilməsi;

- ipoteka kreditlərinin tətbiqi;

- aqrar sahədə mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, təsərrüfat subyektlərinin uzunmüddətli və güzəştli şərtlərlə kreditləşdirilməsi;

- aqrar sahədə fəaliyyət göstərən mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, əmtəə istehsalçılarına verilən investisiya kreditlərinin xüsusi şərtlərinin reallaşdırılması [2].

Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi mexanizmində büdcə siyasəti də əhəmiyyətli rol oynayır. Büdcə siyasəti əsas etibarilə büdcənin imkanlarından bilavasitə asılıdır. Dövlət büdcəsinin imkanları çərçivəsində aqrar sahəyə yardım göstərilməsi, bütövlükdə dövlətin strateji maraqlarının qorunmasına və ilk növbədə aqrar sahədə ərzaq təhlükəsbizliyinin təmin edilməsinə, əhalinin ərzaq məhsullarına, sənayenin isə xammala olan tələbatının ödənilməsinə xidmət edir. Büdcə siyasəti çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərə aşağıdakılar şamil edilir:

- aqrar sahənin mülkiyyət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, əmtəə istehsalçılarına büdcə ssudalarının verilməsi;

- xüsusilə aqrar sahədə istifadə edilən maddi-texniki resursların əldə edilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarına lizinq xidmətlərinin göstərilməsi və bu sahədə dövlət tərəfindən güzəştli şərtlərin tətbiqi;

- aqrar sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə dotasiyaların, kompensasiyaların və subsidiyaların verilməsi;

- dövlətin kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları fondlarından təminatlı formada avans şəklində tədarüklərin həyata keçirilməsi;

- məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsi.

Aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi mexanizmində vergi siyasəti əhəmiyyətli rol oynayır. Məlum olduğu kimi, vergi siyasəti, ilk növbədə, daxilolmaların təmin olmasında rol oynasa da, eyni zamanda vergilər sitimullaşdırıcı xarakter daşıyır, ilk növbədə, iqtisadiyyatın azgəlirli sahələrində iqtisadı artımın təmin olunmasına istiqamətlənir. Bu baxımdan aqrar sahədə istehsalın stimullaşdırılmasına istiqamətlənən vergi siyasəti aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini özündə əks etdirir;

- aqrar sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə güzəştlərin tətbiq edilməsi;

- differensial vergi qoymanın tətbiq edilməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Axundzadə L. T., Əsədov A. Ə. Aqrar hüququ. Bakı: Qanun, 2003, 516 s.
2. Allahverdiyev H.V., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: Nasir, 2002, 447 s.
3. Alıyev İ.H., Məmmədova Ş.Ə. Aqrar sahənin inkişafının əsas maliyyə mənbələri. Bakı - 2007. 227 s
4. Alıyev İ.H. Aqrar sahənin inkişafının təkmilləşdirilməsi və regionlarda islahatların keyfiyyətcə səmərəli apanlması. Bakı - 2004, 110 səh.

Sanan Sohrab Babishov, Master student,
Baku Business University,
Email: sinansohrab7@gmail.com

THE ORGANIZATIONAL STRUCTURE IN THE NETWORK OF ARAZ MARKETS AND ELIMINATING THE PROBLEMS THE STAFF ARE FACING

10 years ago, in general, retail in our country, as well as in the kapital there was a sluggishness in trade. There were many supermarkets in the country, as well as in Baku. But there was a need to create a new modern sales network. Even with this step a network was set up to cover Azerbaijan. This is "Araz" was a chain of supermarkets.

Their slogan was "Where are you, Araz is there." Araz supermarket offers a great service to its customers. Its own buyers striving to satisfy their needs more fully, to gain their satisfaction shows. The store offers a wide range of necessary forms, discounts for buyers they try to do. Buyers of "Araz" supermarket are always they are sure to encounter a neat and attentive service in this network. The main purpose of this network is to offer a wider range of prices to buyers to offer, to create a comfortable, family environment for employees, to constantly improve, to provide better customer service, pay attention to buyers' offers, to provide better service, to pay attention to the history of "Araz" supermarket, the main thing dates again.

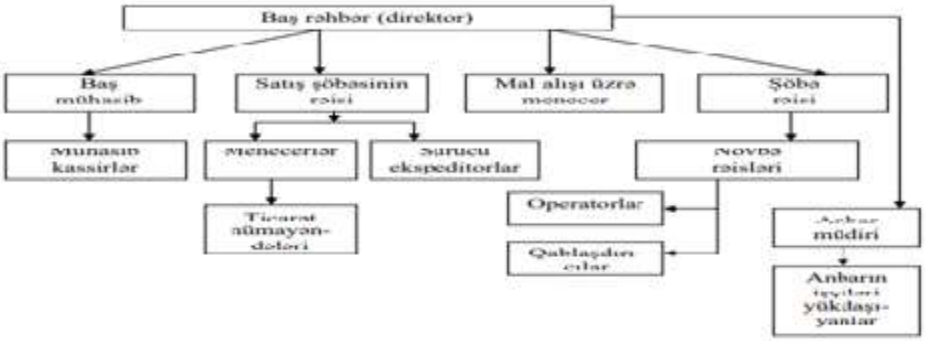

Source: the information given by the staff of Araz market networks.

This structure is the same for other supermarkets included in the network. Chief Accountant, Chief Sales Officer, Purchasing Managers, Warehouse are subordinate to the General Manager (Director). Head accountant is also subordinate to the chief manager. Chief Accountant should be that person with higher education, 5 years of experience in financial accounting in this field.

The chief accountant conducts an economic analysis of economic activity, the company's reserves reveals non-commercial expenses, warns about losses. Participates in the development of measures of the internal control system, which warns about violations of economic legislation and finance, illegal spending of goods and materials. Accountant cashiers are subordinate to the chief accountant. The warehouse manager plays an important role in the work of the trade network. Receipt, storage of goods, release operations, efficient use of storage space, organization of loading and unloading operations, labor protection, technical safety rules contane.

The head of the sales department is also subordinate to the general director. Its main work is the sales system application of new projects on the organization of control over the activities of managers, large, special carries out the conclusion of fixed-term contracts. Sales representatives to the manager subject. Taking samples, price-gusts to the customer on order and demonstration of goods is done. The procurement manager reports directly to the director.

According to the staffing table, it is very important for the effective use of employees. This allows us to compare the number of employees by qualification and salary level given by the staff head. 180 employees of Spar supermarket and its monthly fund is 53,100 manats. Let's take attention to the Spar supermarket workforce movement and staff turnover. In 2016, less than 6.7% of the average number of employees was hired. The number of layoffs was 2.2%, due to which the total turnover of the labor force was 0.09. The following year, this ratio was 0.1 compared to 2015, compared to 2017 it was 0.04. 2017 increased to 0.14 compared to 2015. The number of employees hired exceeds the number of layoffs which affects the overall list of employees during the entire study period. Most of the managers of the Araz supermarket have higher education. Experts among most of them have secondary special education. In general, the average level is the highest, therefore improvements need to be made. It's more than good, top-notch professionals from the city it is also due to his reluctance to work there because he is far away.

There are 2 groups of employees in Araz market networks. Group 1 includes employees who work 5-6 days a week. Leading employees, workers and specialists includes. The activities of these employees can be regulated. Catering for them it is also important that the enterprise or trade enterprise work on weekends or on holidays, even if it is not at night and in the evening, it will not affect the work of the enterprise. Group 2 employees are those who carry out trade work in the enterprise from morning to evening. They work in different shifts. There are 30 calendar days in June. One of them is a holiday. This year, this month 10 days are encountered Sunday and Saturday. First, the working days of the month are determined: 30-1-10 = 19 day I am trying to show now calculating the total number of hours worked for an 8-hour workday in 19 days: 8 * 19 = 152 hours. The schedule of cashiers and sellers (in the meat and weighing department) is not regular. In June, they have 15 shifts for 12 hours. This is 180 hours.

According to the position, the staff is divided into the following categories: 1) Managers performing general management functions, 2) senior manager, 3) Middle-

level administrator 4) Administrators in the lower trading hall 5) Specialists-legal, engineering-technical, economic performers 6) Other features; laborer, system engineer, general manager, farm service, goods promotion specialist, 7) Workers – services with direct material value or technological nature indicators, sales cashiers, sales consultants, chefs, hand luggage receivers, sweepers.

Customer service is widespread at Spar. At the Retail Academy of the Araz supermarket chain in Spar more professional sellers are being trained, in the meantime, all the work is done serves customer satisfaction. Let me show the ways to improve after analyzing and evaluating Spar's staff.

1. It is necessary to constantly improve the specialization of the staff. This is a refresher course can be done through. 3% of managers have professional technical.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. İmanov Q.C., Həsənli Y.H. "Azərbaycanın sosial iqtisadi inkişafının modelləri", Bakı, 2001.
2. Qasımov F.H. "Azərbaycanda dövlət innovasiya siyasəti", Bakı, 2010.
3. https://www.stat.gov.az/
4. https://socar.az/socar/az/info/printable/company/organization/azneft-production-union
5. http://interfax.az/view/789325/az
6. https://report.az/energetika/azerbaycan-dovlet-neft-sirketinin-socar-azneft-istehsalat-birliyi

Abdullazadə Bəylər Əlövsət oğlu, magistrant
Bakı Biznes Universiteti,
E-mail:beyler_media@mail.ru

NEFT SEKTORUNDA İNNOVASİYA SAHİBKARLİĞININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Azneft İstehsalat Birliyinin neft-qaz sənayesində işgüzar fəallıq strategiyası kimi bir neçə strategiyanın kombinasiyası çıxış edir. Beləki, sahənin iqtisadi inkişaf strategiyasının bazar, planlaşdırma, nəzarət, yüksəliş, marketinq, xarici bazara çıxmaq növləri fərqləndirilir. Bütün bunlar isə öz praktiki həllini Azneft İstehsalat Birliyinin neft strategiyasında tapmışdır [4].

Azneft İstehsalat Birliyinin neft strategiyası sahənin iqtisadi-təsərrüfat fəaliyyətinin həm yaxın, həm də uzaq perspektivlərdəki məqsəd və strategiyasının müəyyən olunmasını özündə əks etdirir. Sahənin məqsədi onun iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərinin konsepsiyasını müəyyən edir. Strategiya isə müəyyən edilmiş məqsədə nail olmaq üçünə saslandırılmış tədbir və proqramların işlənib hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bu zaman sahənin elmi-texniki potensialı və onun istehsal-satış imkanları nəzərə alınır. Belə ki, neft-qaz sənayesinin işgüzar strategiyasının işlənib hazırlanması aşağı—dakıları nəzərdə tutur [6]:

1. Neft-qaz sənayesinin və onun ayrı-ayrı struktur bölmələrinin strateji məqsəd və vəzifələrinin formalaşdırılmasını və əsaslandırılmasını;

2. Neft-qaz sənayesinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin güclü (müsbət) və zəif (qüsur) tərəflərinin müəyyənləşdirilməsini və araşdırılmasını;

3. Neft-qaz sənayesinin mövcud və gələcəkdə mümkün olacaq istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin son nəticələrinin qiymətləndirilməsini;

4. Neft-qaz sənayesinin mikro və makromühitinin təhlilini, öyrənilməsini və praktikada ondan geniş istifadə olunmasını;

5. Neft-qaz sənayesinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin inkişaf alternativlərinin müəyyənləşdirilməsini;

6. Neft-qaz sənayesinin illik büdcəsinin tərtib edilməsini.

Məqsədin müəyyənləşdirilməsi - konkret idarəetmə səviyyəsində idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsi deməkdir. Bu, müvafiq strateji vəzifələrin işlənib hazırlanmasını tələb edir.

Neft-qaz sənayesinin spesifik məqsədlərinə aşağıdakılar aiddir [5]:

1. Sahənin hər bir struktur bölməsi üzrə rentabelliyin təmin edilməsi üzrə məqsədlər;

2. Elmi-tədqiqat işləri üzrə məqsədlər;

3. Məhsul satışı üzrə məqsədlər;

4. İstehsal üzrə məqsədlər.

Perspektiv dövr üçün strategiyanın müəyyənləşdirilməsi-hökumət tərəfindən sahədə iqtisadi və sosial inkişafın istiqamətləri əsasında Azneft İB ilə xarici dövlətlər arasında bağlanmış kontraktları nəzərə almaqla işlənib hazırlanır.

Operativ proqramların və onlara müvafiq büdcələrin işlənib hazırlanması-istehsal prosesinin bütün pillələrinin fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqələndirilməsinə və uzlaşdırılmasına, bütün istehsal bölmələrinin mümkün ola biləcək fasilələrinin qarşısını almağa, ahəngdar işin məhsul buraxılışının birqərarlılığının təmin etməyə və s. imkan verir [2].

Konkret meyarların vasitəsi ilə Azneft İB-nin istehsal fəaliyyətinin son nəticələrinin qiymətləndirilməsi sahənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətindəki müsbət və qüsur cəhətləri aşkar etməyə və sahənin iqtisadi inkişafına dair düzgün idarəetmə qərarların qəbul edilməsinə imkan verir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. İmanov Q.C, Həsənli Y.H "Azərbaycanın sosial iqtisadi inkişafının modelləri", Bakı, 2001.

2. Qasımov F.H "Azərbaycanda dövlət innovasiya siyasəti", Bakı, 2010.

3. https://www.stat.gov.az/

4. https://socar.az/socar/az/info/printable/company/organization/azneft-production-union

5. http://interfax.az/view/789325/az

6. https://report.az/energetika/azerbaycan-dovlet-neft-sirketinin-socar-azneft-istehsalat-birliyin/

Cəfərov Fərman Sultan oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ferman27ceferov@gmail.com

İDARƏETMƏNİN ÜMUMİ PRİNSİPLƏRİ VƏ TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İdarəetmənin ümumi prinsipləri dedikdə, bütün növ təşkilati sistemlər üçün xarakterik olan universal prinsiplər nəzərdə tutulur. Yəni bu cür ümumi prinsiplər sistemin bütün komponentlərinə tətbiq edilir.

İdarəetmənin ümumi prinsipləri içərisində ən əsas yeri idarəetmənin elmi əsaslandırılması prinsipi tutur. Belə ki, idarəetməyə elmi yanaşma təşkilatın səmərəliliyinə təsir edən bütün amillər kompleksinin hərtərəfli öyrənilməsini tələb edir. Bu zaman əldə olunmuş biliklər və nəticələr idarəetmə təcrübəsində davamlı şəkildə tətbiq olunmalıdır.

Əhəmiyyətinə görə ikinci yeri tutan idarəetmə prinsipi - idarəetmə problemlərinin həllinə sistemli yanaşılması prinsipidir. Sistemli yanaşma rəhbərdən təşkilata bir-birinə bağlı, bir-birindən asılı və daim biri-birinə qarşılıqlı təsir göstərən elementlər qrupu kimi (sistem kimi) baxılmasını tələb edir. Bu sistemin əsas elementləri isə təşkilatdakı insanlar, texnologiyalar və struktur hesab olunur.

Sistemin yanaşmasında əsas məsələ sistemlərin tamlığının formalaşdırılmasıdır. Tamlığı formalaşdırmaq yəni onun mahiyyətini və spesifikliyini ortaya çıxarmaqdır. Başqa sözlə desək, sistemin tərkibini, yəni onun elementlərinin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərini, quruluşunu, yəni hər bir elementin funksiyasını, həmçinin sistemin bütövlüyünü təmin edən inteqrasiya faktorlarını aydınlaşdırmaqdır.

Sistemli yanaşmanın kökündə sistemli təhlil durur. Sistemli təhlilin aparılması isə konkret fəaliyyət məqsədinin formalaşdırılmasına, elementlərin kəmiyyət və keyfiyyət tərkibinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır.

İdarəetmənin optimallıq prinsipi minimal vaxt və pul sərf edilməsi yolu ilə məqsədlərə nail olunması tələbini müəyyən edir.

İdarəetmənin çevikliyi prinsipi ilə yuxarıda qeyd olunan prinsip bir-biri ilə six bağlıdır. Bu prinsipin praktiki həyata keçirilməsi, təşkilatın xarici mühitdə baş verən dəyişikliklərə vaxtında uyğunlaşmasını, həmçinin fəaliyyətin yeni məqsədlərinə uyğun olaraq sürətli yenidən qurulmasını təmin etməyə imkan verir .

Yetkinlik prinsipi menecerin idarəetmə obyekti haqqında məlumatını və ya ən azı qərarların qəbul edilməsində ixtisaslı mütəxəssis məsləhətini qəbul etmək qabiliyyətini əks etdirir. Yetkinlik prinsipi funksiyalara uyğun olaraq əməyin şaquli istiqamətdə bölgüsü ilə bağlıdır.

Müasir dövrdə idarəetmədə sosial faktorların artan rolu ilə əlaqədar idarəetmənin demokratikləşdirilməsi prinsipi əsas yerlərdən birini tutur. Bu prinsip sahibkarların, menecerlərin, işçi kollektivinin və fərdi işçilərin maraqlarının ədalətli bir şəkildə təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, intizam idarəetmənin ən vacib prinsiplərindən biridir. Çünki bu prinsip hər bir səviyyədə istənilən idarəetmə sistemində hökmən mövcud olmalıdır. İn-

tizam prinsipi rəhbərin tələblərinin, iş vəzifələrinin, təlimatların, əmrlərin və digər sənədlərin vacib şəkildə yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Təşkilatdakı intizamın səviyyəsi idarəetmə mədəniyyətini müəyyənləşdirir.

Stimullaşdırma prinsipi, ilk növbədə, maddi və mənəvi stimullardan istifadə etməklə əmək fəaliyyətinin motivasiyasını nəzərdə tutur. Məlumdur ki, maddi stimullar işçilərin şəxsi iqtisadi maraqlarına, mənəvi stimullar isə əsasən işçilərin psixoloji vəziyyətinə təsir göstərir. Stimullaşdırma prinsipi heyətin səmərəli motivasiyasını nəzərdə tutur.

Müasir dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən əksər şirkətlərin rəhbərlərinin çoxu hesab edirlər ki, işçilərin maddi stimullaşdırılması kommersiya müəssisələrinin inkişafında əsas amildir. Aşağıdakı sxemdə göstərilən məlumatlar konsaltinq şirkəti tərəfindən 2016-cı ildə Azərbaycanda aparılan araşdırma zamanı dərc edilmişdir.

Optimallıq prinsipi nəticə və xərclər arasında optimal korrelyasiyanı müəyyən etməyə, ən yaxşı həllin seçilməsinə, düzgün təşkilati strukturun qurulmasına kömək edir.

İlk dövrdə idarəetmədə daha iki prinsipin – reqlamentləşdirmə (tənzimləmə) və rəsmiləşdirmə prinsiplərinin əhəmiyyəti böyükdür.

Reqlamentləşdirmə prinsipinə əsasən, idarəetmə sistemində baş verən bütün proseslər ciddi şəkildə tənzimlənməlidir. Başqa sözlə desək, hər bir təşkilatda bütöv təşkilatın və onun ayrı-ayrı struktur bölmələrinin fəaliyyətlərini tənzimləyən xüsusi qayda və qanunlar sistemi işlənib hazırlanmalıdır.

Rəsmiləşdirmə prinsipi təşkilatın fəaliyyət qayda və qanunlarının əmrlər, sərəncamlar və rəhbərin göstərişləri şəklində rəsmiləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Reqlamentləşdirmə və rəsmiləşdirmə prinsiplərinin tətbiqi təşkilatın fəaliyyətini daha nizamlı, plana uyğun qurmağa imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən ümumi idarəetmə prinsipləri idarəetməni tam şəkildə əhatə etmir. Burada biz yalnız əsas və ən universal prinsipləri nəzərdən keçirdik. Lakin yadda saxlamaq lazımdır ki, istənilən sosial-iqtisadi sistem konkret məqsədlərə nail olmaq üçün yaradılmışdır və buna uygun fəaliyyət göstərir. Buna görə də idarəetmə prinsipləri rəhbər tərəfindən qarşıya qoyulmuş konkret məqsədlərə uyğun fərdi şəkildə seçilib tətbiq edilməlidir.

Bütün yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrdə aşağıdakı idarəetmə prinsipləri daha çox əhəmiyyət kəsb edir:

- idarəetmənin elmi əsaslandırılması;
- idarəetmə məsələlərinin həllinə sistemli yanaşma;
- idarəetmənin optimallığı, çevikliyi və demokratikləşdirilməsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. K.A.Şahbazov, M.H.Məmmədov, H.S.Həsənov – Menecment, dərslik. Bakı, 2005.

2. Генибepг Т.В. Современный менеджмент: Учебно-методический комплекс. – Новосибирск: НГУЭУ, 2010.

3. Həsənov H.S. – İri sahibkarlıq strukturları. Bakı, 2007.

Əbülfətova Sənubər Əliqadir qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: senuberasadli.1999@icloud.com

TƏCHİZAT ZƏNCİRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİ VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Təchizat zənciri rəhbərliyi və ya təchizat zəncirinin idarə edilməsi mal və xidmətlərin xammaldan istehlakçılara satılan məhsullara çevrilməsinin idarə edilməsidir. Buraya mal istehsalında istifadə olunan materialların köçürülməsi və saxlanılması, hazır məhsulların satılana qədər saxlanılması və satılan məhsulların hara getdiyini izləmək, bu məlumatları gələcək satışları idarə etmək üçün istifadə etmək daxildir.

Təchizat zəncirinin özündə malların hazırlanması üçün xammal tədarükündən tutmuş son məhsulun istehlakçıya çatdırılmasına qədər hər şey var.

Təchizat zəncirinin idarə edilməsi prosesi, logistika, satın alma və informasiya texnologiyaları da daxil olmaqla, iş əməliyyatlarının hər tərəfini əhatə edir. Materialları, maliyyəni, tədarükçüləri, istehsal müəssisələrini, topdan satıcıları, pərakəndə satıcıları və istehlakçıları problemsiz bir sistemdə birləşdirir. Təchizat zənciri idarəetmə sisteminin qurulması böyük məsuliyyət tələb edir. Təchizat zənciri rəhbərliyi zəncirin hər hissəsini və əlaqədar prosesləri asanlaşdırmağa çalışır. Bunu etməklə mənfəət artırılır və məhsulun çatışmazlıqları minimuma endirilir. Təchizat zəncirinin idarə edilməsi niyə vacibdir? Bir işin uğuru, təchizat zəncirinin səmərəliliyi ilə bağlıdır. Yaxşı idarə olunan bir təchizat zəncirinə sahib olan bir müəssisə, bu zəncirlə əlaqəli bütün əməliyyat xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər və bu da daha çox mənfəət əldə etməyə kömək edir. Təchizat zəncirinin idarə edilməsi necə işləyir?

Təchizat zənciri rəhbərliyi istehsal, satış və satın alma dövrləri boyunca birlikdə hərəkət edərkən satınalma, təchizatçılar, istehsal müəssisələri, pərakəndə satıcılar, distribyutorlar və müştəriləri əlaqələndirərək işləyir. Tədarük zənciri aktiv idarəetmə tələb edir, çünki ətraf mühit şərtləri və işin nəzarəti xaricində olan bir çox amillər təsir edir. Bir şirkət bu amillərdən ətraflı şəkildə xəbərdar olduqda, bunları daha effektiv şəkildə idarə edə bilər. Effektiv Təchizat zəncirinin idarə edilməsi ilə istehsal, paylama, satış və satıcı ciddi şəkildə idarə olunur. Təchizat zəncirinin idarə edilməsi hər addımda xərcləri idarə etmək və malları istehlakçılara mümkün qədər tez çatdırmaq deməkdir. Satışa çıxarılan hər bir məhsulun tədarük zəncirindəki müxtəlif iştirakçılara görə mövcud olduğunu düşünür. Təchizat zənciri meneceri, zəncirin beş vacib komponentindən məsul olan təlim keçmiş bir mütəxəssisdir.

Təchizat zəncirinin idarə edilməsinin üstünlükləri nədir? Təchizat zəncirinin idarə edilməsi səmərəli şəkildə həyata keçirildikdə, məhsulu müştərilərə daha sürətli çatdıraraq bir şirkətin rəqabət üstünlüyü qazanmasına kömək edir. Təchizat zəncirinin idarə edilməsi şirkətdən qiymətləri aşağı salmasını tələb etmədən bunu həyata keçirməsinin bir neçə yolu təchizat zəncirinin idarə edilməsi, alış və istehsal xərclərini azaldaraq işləmək maliyyətini azaldır. Məsələn, bir mağazanız varsa və birbaşa fermerdən pomidor alırsınızsa, üçüncü bir şəxsin sizin üçün bu məhsulu alması xərcini aradan qaldırırsınız. Birbaşa mənbədən satın almaq daha yaxşı qiymətlərlə olur və məhsulları daha sürətli və səmərəli satmaq üçün rəflərinizə gətirir. Təchizat zəncirinin idarə edilməsi iş üçün strateji planı dəstəkləyir və qlobal miqyasda da gələcək böyüməni dəs-

təkləyən infrastrukturun qurulmasına kömək edir. Mağaza sahibi olaraq, işinizin başlanğıcında fermerlərlə strateji ortaqlıqlar qurarsanız, fermerlər sizin kimi böyüdükcə işlərini inkişaf etdirə bilərlər. İş böyüdükcə bu ortaqlıqları daha da genişləndirə bilərsiniz. Təchizat zəncirinin idarə edilməsi iş təklifini bazar tələbi ilə tarazlaşdırmağa kömək edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Cristopher, Martin. Logistics and Supply Chain Management: Strategies for Reducing Cost andImproving Service, 2. ed. Essex: Pearson Education Ltd., 1998.
2. Cross, Nigel. Engineering Design Methods: Strategies for Product Design, 3. Edition, New York, 2000.
3. http://www.iqualifyuk.com/library/business-management-section/the-eight-components- of-supply-chain-management/
4. https://www.supplychaindive.com/news/supply-and-demand-still-rule-supply-chains/516042/
5. Logistika (dərslik) Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi.

Əliyeva Aysel Yusuf qızı, magistrant,
Qərbi Kaspi Universiteti,
Email: eliyeva.aysel@gmail.com

KEYFİYYƏT TƏMİNATI RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİ İQTİSADİ İNKİŞAFIN ƏSAS AMİLİ KİMİ

Dövlətlər yaranmasından başlayaraq onların iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi hədəflənmiş məsələlərdən biridir. İqtisadiyyatın sabit inkişafı anlayışı və prinsiplərinə nəzər salsaq, burada keyfiyyətin təminatı xüsusi rol oynayır. Keyfiyyət təminatı istehsal prosesi ilə keyfiyyət standartlarına nail olmaq ehtimalını artırmaq üçün layihənin, xidmətin və ya obyektin müxtəlif aspektlərinin sistematik monitorinqi və qiymətləndirilməsidir. Keyfiyyət təminatı keyfiyyətli məhsulların istehsalına tam zəmanət verə bilməz.

Keyfiyyət təminatına iki prinsip daxildir: Məhsul nəzərdə tutulan məqsədə uyğun olmalıdır və səhvlər aradan qaldırılmalıdır. Keyfiyyət təminatı xammalın, yığımların, məhsulların və komponentlərin keyfiyyətinin, istehsalla bağlı xidmətlərin və idarəetmənin, istehsal və yoxlama proseslərinin tənzimlənməsini əhatə edir.

Keyfiyyət, ümumilikdə, cəmiyyət tərəfindən deyil, məhsulun istifadəçiləri, müştərilər və ya alıcılar tərəfindən müəyyən edilir. Bu, "bahalı" və ya "yüksək keyfiyyət" ilə eyni deyil. Aşağı qiymətli məhsullar, əgər məhsul istifadəçiləri onları belə müəyyən edərsə, yüksək keyfiyyətli hesab edilə bilər.

Ümumdünya Keyfiyyət Hesabatına əsasən, hər bir təşkilatın keyfiyyət təminatı büdcəsi ideal olaraq ümumi inkişaf xərclərinin ən azı 25%-ni təşkil etməlidir. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, keyfiyyət təminatı prosesi məhsul və xidmət kəmiyyətinin, səmərəliliyinin və keyfiyyətinin ağlabatan səviyyədə saxlanması gözlənildiyi təqdirdə

yaxşı miqdarda davamlı maliyyə vəsaiti tələb edəcəkdir.

Buna görə də, bütün dünya üzrə müəssisələr üçün zəif tərəfləri müəyyən etməyə, səhvləri düzəltməyə, qarşısının alınmasına üstünlük verməyə və beləliklə, ən kiçik uğursuzluq şansını belə aradan qaldırmağa yönələn öhdəlik mədəniyyətinin yaradılmasına həm vaxt, həm də kapital sərf etmək son dərəcə vacibdir. Belə peşəkar keyfiyyət təminatı mədəniyyəti müəssisələrə təkcə yeni inkişaf perspektivi təklif etməyəcək, həm də onlara potensial qüsurların və ciddi uğursuzluqların qarşısını almaq imkanı verəcək.

Bilməli olduğunuz keyfiyyət təminatı sisteminin 7 elementi aşağıdakılardır:

1. Aşağı performans sahələrini bilmək;
2. Prosesləri və tərəqqini izləmək;
3. Nəticədə ardıcıllığa və dəqiqliyə nail olmaq;
4. İşçilərin xüsusi təlimlərlə təmin etmək;
5. Təşkilat mədəniyyətinə təsir etmək;
6. Dəyişməz müştəri xidmətini təmin etmək;
7. Müştəri loyallığını artırmaq.

Bu əsas potensial faydalardan başqa, rəqabət üstünlüyü, qlobal bazarlarda daha çox ticarət imkanları və maraqlı tərəflərlə uzunmüddətli assosiasiyanın yaradılması kimi bunlarla əlaqəli daha bir neçə faydalar da var. Zamanla, güclü və standartlaşdırılmış keyfiyyət proqramı davamlı olaraq keyfiyyətli məhsul və ya xidmətlər təqdim etməyə kömək edə bilər.

Keyfiyyət təminatının kökündə istehsalat olması o demək deyil ki, digər sənayelər məhsullarının müştəri məmnuniyyətini və inamını artırmaq baxımından onun effektivliyindən istifadə edə bilməyəcəklər. Qeyd edəcəyimiz 2 sənaye nümunəsində prosesi gedişatını nəzərdən keçirək:

1. İstehsalat

Bir məhsul istehsal etdiyiniz zaman keyfiyyət təminatı istehsal prosesi zamanı həmin məhsulun ən yüksək keyfiyyətə malik olduğuna əmin olmaq üçün onu sınaqdan keçirməkdən ibarətdir. Bu, müştərilərin heç vaxt qüsurlu məhsul almamasını təmin etmək üçündür. Bəzi hallarda, məhsulun qüsuru, içərisində deşik olan paltar almaq kimi müştərilər üçün elə də zərərli deyil. Digər hallarda, avtomobilin hava yastığı düzgün istehsal olunmadıqda, onlar həyat üçün təhlükə yarada bilər. İstehsalatda bunun baş verməməsinə əmin olmağın ən yaxşı yolu ümumi istehsal prosesində keyfiyyət təminatı qurmaqdır.

2. Proqram təminatının inkişafı

Fiziki olmayan məhsullar hələ də nasaz ola bilər, xarab ola bilər və təmirə ehtiyacı olduqda milyonlarla dollar itkiyə səbəb ola bilər. Keyfiyyət təminatı mühəndislərə öz məhsullarının keyfiyyətini davamlı olaraq sınaqdan keçirməyə və izləməyə kömək edən proqram təminatının inkişafının böyük bir hissəsinə çevrildi. Bu qədər məşhurdur ki, hətta öz abbreviaturası da var. Proqram təminatının keyfiyyətinin təminatı (SQA) komandaların inkişaf dövrlərini təkmilləşdirmək üçün yerinə yetirməli olduqları nümunələri və hərəkətləri tapmaq üçün işləyir. Buraya məlumatların pozulması və ya arzuolunmaz fasilələr kimi mənfi nəticələrə səbəb ola biləcək kodlaşdırma xətalarının müəyyən edilməsi və düzəldilməsi daxildir.

Keyfiyyət təminatı sisteminin bu elementləri onun işçi performansınızı yaxşılaşdırmaq, müştəri təcrübəsini artırmaq və markanızı bazarda daha etibarlı etmək üçün

necə potensiala malik olduğunu göstərir. Bununla belə, bu məqsədləri həyata keçirmək üçün keyfiyyət təminatı sisteminin uğurlu tətbiqi işçilərə təlim keçmədən və onları şirkətinizin konkret keyfiyyət məqsədlərinə nail olmaq üçün motivasiya etmədən mümkün deyil.

İqtisadi inkişaf keyfiyyət təminatından asılı olduğu qədər, rəqabətqabiliyyətli mühit də bu sahədə özünəməxsus yerə sahibdir. Dövlətin əsas hədəflərindən biri də rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafın təmin olunmasıdır. Rəqabət və onun törəmələri, rəqabətqabiliyyətlilik və rəqabət üstünlüyü anlayışları inkişaf etməkdə olan ölkələrin hazırkı inkişaflarının siyasi müzakirələrində inkişaf etmiş dünyada olduğu kimi yüksək səciyyə daşıyır. İqtisadçılar rəqabət haqqında yazırlar: "Biznes üzrə alimlər rəqabət üstünlüyü və rəqabətqabiliyyətlilik terminlərini fərqli sahələrdə istifadə edirlər. Bu müxtəlif yanaşmalar arasında ümumi zəmin qeyri-bərabər görünür, lakin hər bir perspektiv inkişaf problemini müəyyən edən sualların mahiyyətini kəsən anlaşmaya nail olmaq üçün zəruridir.

Burada tutduğumuz mövqe ondan ibarətdir ki, rəqabətqabiliyyətlilik problemi və iqtisadi inkişaf problemi iqtisadi təkamül fenomeninin nümunəsi olduğuna görə izomorfdur. Təkamül dünyanın necə dəyişdiyinə, daha doğrusu, bu qədər qeyri-bərabər şəkildə necə dəyişdiyinə dair bir nəzəriyyədir. Kənd təsərrüfatı və istehsal sahəsində məşğulluğun dəyişməsi balansı, müasir istehsalın yüksəlişi və sənətkarlıq sənayesinin tənəzzülü, iqtisadi fəaliyyətin şəhər və kənd arasında dəyişən bölgüsü inkişafın bütün iqtisadiyyatlarda mütləq şəkildə necə baş verdiyinin yaxşı sənədləşdirilmiş nümunələridir. Bütün iqtisadiyyatlar keyfiyyətcə fərqli olsa da, bizim perspektivimizdə inkişaf edir. İnkişaf nəzəriyyəsinə verilən böyük töhfələrin çoxu bu mühüm faktı tanıyır və struktur dəyişikliyi və resursların yerləşdirilməsinin yeni yollarının kəşfi və istifadəsini inkişafdan nəyin nəzərdə tutulduğunun mərkəzinə qoyur. Artur Lewis əməyin məhsuldar olmayan geridə qalmış sektorlardan daha məhsuldar istifadələrə dəyişdirilməsini vurğulaması ilə ən yaxşı nümunədir. Bütün iqtisadiyyatlar yeni, potensial iqtisadi imkanların yaranması mənasında narahatdırlar ki, onların reallaşdırılması iqtisadiyyatda müxtəlif fəaliyyət növlərinin əhəmiyyətində struktur dəyişikliyi tələb edir. Struktur dəyişikliyi zamanı yaranan əngəllər inkişafa maneələrdir və bunlardan ən mühümləri arasında rəqabətə maneələr var. Beləliklə, fundamental inkişaf məsələləri yeni iqtisadi imkanların yaradılması və onların potensiala və insan qabiliyyətinə investisiyalar və bazarların böyüməsi vasitəsilə həyata keçirilmə sürəti ilə bağlıdır. Buna görə də rəqabət prosesi inkişaf prosesinin mərkəzidir.

İqtisadi inkişaf haqqında mövcud düşüncə çox vaxt sosial dünyanın mürəkkəb təbiətini dərk edə bilməyib və daha çox ölkələr arasında iqtisadi prosesin qeyri-adekvat və qeyri-məqbul hesabını təqdim edir. Rəqabət və inkişafı birləşdirməyimiz eyni ruhda təklif olunur və eyni zamanda iqtisadi düşüncənin əvvəlki ənənələrinə qayıdış çağırışıdır. Bizim əsas qənaətimiz ondan ibarətdir ki, rəqabət və dolayısı ilə rəqabət siyasəti rəqabətə spesifik bazarların struktur xüsusiyyəti kimi baxışını aşan mürəkkəb və incə məsələləri ehtiva edir, sanki onlar inhisardan mükəmməl rəqabətə qədər bir spektrdə təşkil olunur. Bunun əvəzinə rəqabətin tarazlıq halları baxımından asanlıqla təhlil edilməyən dinamik bir proses olduğunu təklif edirik. Həm inkişaf, həm də rəqabət dərindən koordinasiya anlayışlarından asılıdır, lakin koordinasiya tarazlıq deyil, nizamdır. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar heç vaxt tarazlıqda olmur, çünki bilik heç vaxt

tarazlıqda olmur. Həqiqətən də bütün bazarlar onların təsis edilmiş çərçivəsinin bir hissəsi kimi tənzimlənir.

Rəqabət üstünlüyünün mənbələri adətən çoxölçülü olduğundan və bir-birindən asılı səbəblər toplusu kimi fəaliyyət göstərdiyindən, onların işi mütləq şəffaf deyildir. Açıq rəqabəti asanlaşdırmaq üçün bazar institutlarının zəngin ekologiyasını yaratmadan heç bir iqtisadiyyat yüksək inkişaf səviyyəsinə çata bilməz. Bununla belə, bazarlar nəticə deyil, alətlərdir, onlar inkişafın zəruri, lakin kafi generatorları deyil. Bütün iqtisadi tərəqqinin kök mənbəyi olan innovasiya geniş şəkildə düşünülür və buna görə də rəqabət siyasəti üçün vacib olan innovasiya və rəqabət arasındakı əlaqədir və hər hansı geniş innovasiya konsepsiyası texnologiyalardan daha çox əhəmiyyətlidir. Beləliklə, rəqabət siyasəti innovasiya siyasətini tamamlayır və uzunmüddətli iqtisadi fəaliyyətlə əlaqədar bazar güçünün qiymətləndirilməsinin çətinliyini nəzərdə tutur. Bazar uğursuzluğuna əsaslanan texnologiya siyasətinin ümumi, birbaşa və optimallaşdırıcı perspektivindən fərqli olaraq, strukturist və təkamül perspektivi geniş texnoloji sahəyə yönəlmiş çoxölçülü və çoxməqsədli diqqəti təmin edir.

Ümumilikdə, keyfiyyət təminatı və rəqabətqabiliyyətlilik arasındakı əlaqə ondan ibarətdir ki, təşkilatın funksional keyfiyyəti nə qədər yüksək olarsa, bir o qədər də səmərəlilik və bazarda daha çox rəqabət üstünlüyü olacaqdır. Şirkət sənayedə rəqabətə davamlı olduğu müddətcə hər şey rəvan gedəcək. Bununla belə, təşkilat yalnız keyfiyyətli xidmətlər və məhsullar təqdim etdikdə rəqabət apara bilər. Əgər onlar təklif etdikləri keyfiyyəti yaxşılaşdırırlarsa, şirkət rəqabətqabiliyyətli qalmaq üçün aşağı qiymətlərlə və ya daha yaxşı xidmətlərlə qarşılıq verməlidir.

Əzimli Arzu Mehman qızı, magistrant,
Email: arzuazimlii@gmail.com

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT VƏ ONUN İQTİSADİ SİSTEMDƏKİ ROLU

Rəqəmsallaşmanın ortaya çıxdığı ilk mərhələlərindən bir çox yeni terminlərlə qarşılaşırıq. Rəqəmsal transformasiya, rəqəmsal texnologiya, rəqəmsal incəsənət, rə-qəmsal iqtisadiyyat kimi. Texnoloji inkişaflardakı sürətli irəliləyişlər ortaya çıxan yeni terminlərin konseptuallaşdırılmasını çətinləşdirir və tərifl ər inkişaflardan geri qalır.

Rəqəmsal iqtisadiyyat konsepsiyası da onlardan biridir. Tam tərifin olmaması konsepsiya üzərində aparılacaq işlərin əhatə dairəsinə təsir edir. Məsələn, yalnız texnologiya yönümlü tərif digər elementləri əhəmiyyətsiz edə bilər və ya rəqəmsal iqtisadiyyatın dəyərinin necə müəyyən edilməsi və ölçülməsi ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi artırır. Bu vəziyyət texnoloji inkişaflarla birlikdə əvvəlki tərifl ərin dinamikləşdirilməsini və əhatə dairəsinin genişləndirilməsini zəruri edir. [2]

İnkişaf etməkdə olan ölkələr rəqəmsallaşmanın başlıca xüsusiyyəti ilə daha sürətli irəliləyiş əldə etmişlər. Daha əvvəl heç bir şey ixrac etməyən şirkətlər internetin istifadəsiylə dünyaya açılmışlar. Onlar öz məhsullarını xaricdə daha ucuz qiymətə təbliğ edir və daha ucqar ərazilərə çatırlar.

Rəqəmsallaşma sənaye inqilabından sonra qlobal iqtisadiyyatda ən mühüm inkişaflardan biri hesab olunur. Yeni iqtisadi model kimi də ifadə edilən rəqəmsal iqtisa-

diyyat gündən-günə daha sürətlə inkişaf edir.

Bu proses təkcə ənənəvi biznes formalarını dəyişdirmir, həm də mövcud vergi rejimlərinə ciddi təsir göstərir. Bu səbəbdən rəqəmsal iqtisadiyyatın effektiv və ədalətli vergiyə cəlb edilməsi üçün OECD daxilində araşdırmalar aparılır. Lakin bu araşdırmalar hələ yekun nəticəyə çatmayıb. [3]

Rəqəmsal iqtisadiyyatın vergitutmasında ən mühüm problemin fiziki aktivlərin əhəmiyyətinin itirilməsi olduğunu deyə bilərik. Virtual mühitdə şirkətlər indi rezident olmadıqları ölkələrdə əhəmiyyətli qazanclar əldə edirlər.

Dövlət xidmətlərinin göstərilməsində əsas maliyyə mənbəyinin vergi olduğunu nəzərə alsaq, dövlətlərin rəqəmsal xidmətlərin vergiyə cəlb edilməsi üçün birtərəfli tədbirlər görməyə başladığı da görünür.

Bundan əlavə, rəqəmsallaşma həm də məşğulluq imkanlarını artırır, bəzi ənənəvi iş yerləri itirilsə də, yeni peşələr və yeni biznes sahələri açılır, yaradıcılıq artır, müəssisə işçiləri əvvəllər heç ağla gəlməyən işlər görməyə başlayır.

Nəticədə rəqəmsal iqtisadiyyatın əhatə dairəsi genişlənmiş və texnoloji aspekt konseptuallaşdırmada müəyyən bir dəyər qazanmağa başlamışdır. Robotlar, internet, bulud hesablamaları, rəqəmsal platformalar kimi bir çox mövzu rəqəmsal iqtisadiyyatın tərifinə daxildir.

Beləliklə, rəqəmsal iqtisadiyyat bir tərəfdən texnologiyaya aid elementləri, digər tərəfdən isə iqtisadiyyata aid elementləri özündə birləşdirən anlayışa çevrilmişdir.

Buks və Heeks-in konseptuallaşdırma işi rəqəmsal iqtisadiyyatın həm texniki, həm də iqtisadi aspektləri baxımından müəyyən edilməsində çox əhəmiyyətlidir və bu mövzuda aparılacaq araşdırmalara bir növ işıq tutur.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar [1]:

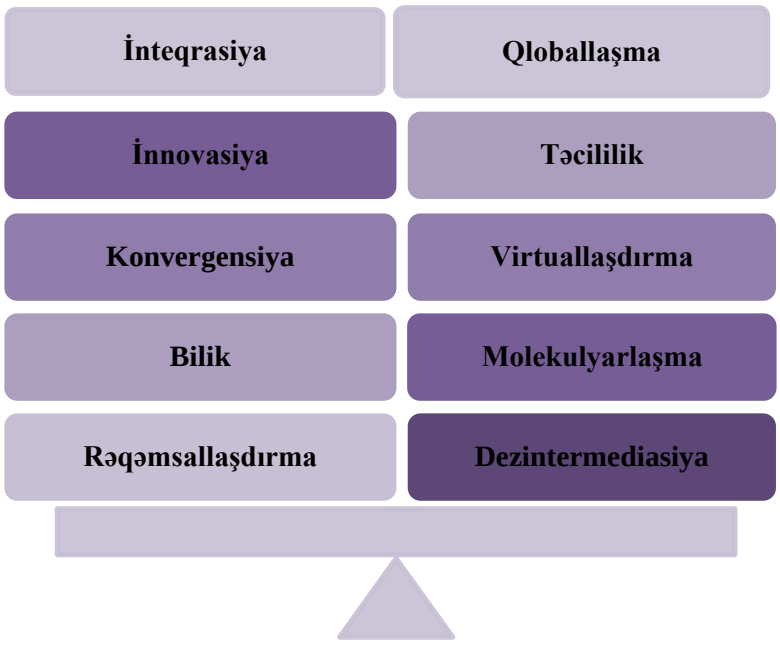

Mənbə: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1221506 - dijital ekonomi 2021.

Şəkil 1.1. Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas xüsusiyyətləri

Müəssisələrdə və ümumiyyətlə, bütün iqtisadiyyatda mərkəz nöqtəsi asanlıqla biliyə çevrilə bilən insan kapitalı resursudur. Rəqəmsal iqtisadiyyatda istehsalın əsas amili bilikdir, digər amillər ikinci dərəcəlidir. Bu o deməkdir ki, şirkətlər öz işçilərinin köhnə fikirlərini dəyişməyə, bilik işçiləri isə öz bacarıqlarını qoruyub inkişaf etdirməyə çalışacaqlar.

Rəqəmsallaşma sənaye inqilabından sonra qlobal iqtisadiyyatda ən mühüm inkişaflardan biri hesab olunur. Yeni iqtisadi model kimi də ifadə edilən rəqəmsal iqtisadiyyat gündən-günə daha sürətlə inkişaf edir.

İllər keçdikcə rəqəmsal iqtisadiyyatın əhatə dairəsi genişlənmiş və texnoloji aspekt konseptuallaşdırmada müəyyən bir dəyər qazanmağa başlamışdır. Robotlar, internet, bulud hesablamaları, rəqəmsal platformalar kimi bir çox mövzu rəqəmsal iqtisadiyyatın tərifinə daxildir. Rəqəmsal iqtisadiyyat qısaca rəqəmsallaşma və dəyişən istehsal amilləri və biznes prosesləri nəticəsində yaranan yeni iqtisadi sistem və istehsal üsulu kimi müəyyən edilə bilər.

Nəticə olaraq, rəqəmsal sistemlərin nisbətən daha da sadələşdirilməlidir (bu insanların rəqəmsal dünyaya öyrəşməsinə kömək edə bilər) və yeni növ xidmətlərin kompüterləşdirilmiş istehsalına daha çox diqqət yetirmək və sektor işçilərinə bu barədə təlimlər keçirilməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əhmədov M.S. Davamlı inkişaf və rəqəmsal iqtisadiyyat arasındakı əlaqə, Bakı, Maarif, 543 səh.

2. Lientz K.P. Digital economy, London, London press, 2018, 528 p.

3. Marchington M.A. Digital economy in insurance sector, London, Book press, 2016, 327 p.

4. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1221506-dijital.ekonomi 2021.

Əliyeva Fidan Şahin qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: fidanaliava@gmail.com

QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNUN İXRAC POTENSİALININ İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Torpaqlarımızın işğaldan azad olunduğu belə bir sevincli məqamda ölkənin əsas strateji vəzifəsi ərazilərin bərpası, eləcə də iqtisadi dəyər, inkişaf istiqamətlərinin şaxələndirilməsidir. Araşdırmalar əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, həmin ərazilərdə ən son texnologiyalar vasitəsilə əlverişli sahibkarlıq, biznes mühitinin formalaşması qeyri-neft sektorunun səmərəli inkişafına təsir edəcək, yerli məhsulların istehsalının artımı ilə ölkə daxili tələbatın ödənməsi, ixrac potensialının genişləndirilməsinə töhfə verəcək.

Qarabağ rayonunun əsas ixrac məhsulları xalçalar, qızıl, mis, konserv məhsulları,

şərab və araqdır. Xüsusilə, Rusiya, Avropa ölkələrinə, ABŞ-a ixrac olunur. Burada ölkə üçün əhəmiyyət kəsb edən su anbarları, bol sulu çaylar da mövcuddur. Kəlbəcər və Laçın rayonlarında olan şirin su ehtiyatları əsasında mineral suların emalı, qablaşdırılması həm yerli bazar, həm də xarici istehsalda böyük fayda verə bilər. Yeni yaradılacaq elektrik stansiyaları vasitəsilə ölkənin enerji təminatının yaxşılaşdırmaq, eyni zamanda enerji ixracının müəyyən hissəsini öz öhdəsinə götürmək zəmini yaranacaq. Təsərrüfatçılıq baxımından çıxış edərək tarixən bu bölgənin baramaçılıq, bostançılıq, meyvə-tərəvəz, pambıqçılıq, tütünçülük, üzümçülük, heyvandarlıq ilə məşhur və bu kimi sahələrin inkişafı üçün çoxşaxəli istiqamətləri olan bölgə kimi təzahür edə bilərik. Qarabağ bölgəsində azad olunan əkin sahəsi 100.000 hektara bərabərdir. Ölkəmizin taxıl və taxıl məhsullarından idxalını azaltmaq, həmçinin kənd təsərrüfatının intensiv inkişafı üçün bu torpaqlardan səmərəli istifadə bir növ alternativ üsul kimi qiymətləndirilir. Arıçılıq, quşçuluq, emal sənayesi, metallurgiya,turizm-rekreasiya kimi sahələr də yüksək iqtisadi dəyərə malikdir. Yatırılan sərmayələr həm idxalın əvəzlənməsi, qeyri-neft sektoru üzrə ixracın artması, həm də dəyərlər zəncirinə qoşulmaq baxımından əhəmiyyət kəsb edəcək. Bu səbəbdən aqrar sahənin inkişafında kooperativlərin, sənaye parklarının, aqroparkların, eləcə də, fermer təsərrüfatı məhsullarının emalından ən son hazır məhsul alınana kimi bütün pillələri əhatələyən klasterlərin yaradılmasına üstünlük verilməsi daha effektiv addım ola bilər.

Hazırda işğaldan azad olunmuş torpaqların bərpa və inkişafı ilə əlaqədar müəyyən proqramlar hazırlanıb ki, onların yerinə yetirilməsinin əsas istiqaməti kimi həmin ərazilərin iqtisadi potensialı, həmçinin torpaq, meşə, su və digər təbii ehtiyatlarını nəzərə almaqla, turizm, sənaye, kənd təsərrüfatı, eləcə də digər infrasturktur sahələrinin dirçəldilməsi format kimi çıxış edir. Təsərrüfat sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar yaradılacaq "smart-village", "smart-city", yəni "ağıllı-şəhər" konsepsiyası dünya stan-dartlarına cavab verəcək, xarici yatırımlar üçün maraq dairəsi olacaq. Burada investorların maraqlarına səbəb olacaq strateji aktivlər, təbii resurslar, bazarlar, səmərəlilik dəyərləri var. Bölgənin həm Naxçıvan ərazisi üzərindən 83.000 milyonluq Türkiyə bazarı, həm də 80 minyonluq İran bazarına çıxış fürsəti ixrac-istiqamətli yatırımlar üçün əlverişlidir. Qarabağ iqtisadi zonası zəngin yeraltı, yerüstü təbii ehtiyatlara: əlvan metallar, qızıl, filiz, civə, əhəng, mərmər və s. kimi mineral ehtiyatlar, geniş kurort rekreasiya dəyərlərinə malikdir. Həmçinin Qarabağ ''Yaşıl enerji'' zonası kimi elan edilmişdir. Əlavə olaraq, tikinti sektoru üçün zəruri hesab olunan bir-çox inşaat materialları: kərpic, çınqıl, əhəng daşı, sement, tikinti qumu və s. vardır. Bütün bunlar nəticəsində, yüngül, yeyinti, tikinti malları kimi sənaye sahələri dinamik inkişafa əsaslana bilər.

Bütün sadalananlar Qarabağ iqtisadi rayonunun Azərbaycanın istər siyasi, istərsə də, iqtisadi fəaliyyətində önəmli dərəcədə rola malik olduğunu bariz şəkildə göstərir. Azad olunan torpaqların yenidən dirçəlməsi, bərpası nəticəsində, iş yerlərinin açılması, ölkəyə xarici valyuta axını, ixrac yönümlü istehsalın artırılması, yeni əlavə dəyər yaradılması, ölkənin ÜDM-nin artması, neft sektoruna nəzərən qeyri-neft sahəsinin gəlir mənbələrinin genişləndirilməsi, həmin ərazilərdə istehsal olunan mal və xidmətlərin rəqabət potensialının təmin olunmasına imkanlar yaradacaq. Qeyd olunan tədbirlərin sistematik, davamlı, vaxtında icrası Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə inteqrasiya prosesinin sürətləndirilməsi, regional güçünün artması, ən əsası əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırlması ilə nəticələnə bilər.

Hümbətova Fidan Babək qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: fidanhumbetova11@gmail.com

İDARƏETMƏDƏ MALİYYƏ RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

Maliyyə resursların idarə edilməsi idarəetmə fəaliyyətinin əsas səhələrindən biridir. Maliyyə resurslarının idarə edilməsi dedikdə maliyyə sisteminə daxil olan maliyyə resurslarının yenidən bölgüsü və səmərəli istifadə edilməsi məqsədi ilə təsiri başa düşülür. Maliyyə resurslarının idarə edilməsi idarəetmədə maliyyə mexanizminin idarəedilməsi ilə bağlı məqsədyönlü fəaliyyətidir. Bu fəaliyət müxtəlif metod, üsul və sanksiyalar vasitəsi ilə həyata keçirilir.

"Maliyyə menecmentinin məqsədi elə maliyyə üsul, vasitə və alətlərinin işlənib hazırlanaraq tətbiq edilməsidir ki, onlar bütövlükdə firmanın və onun ayrı-ayrı istehsal-təsərrüfat həlqələrinin öz qarşılarına qoyduqları məqsədlərə nail ola bilmələrinə imkan yaratsın" [8, 99 s].

Maliyyə resurslarının idarə edilməsində məqsəd aşağıdakılardır;

- müəssisənin səhmlərinin yüksəldilməsi;
- maksimum mənfəət əldə etmək;
- sahibkar və səhmdarların gəlirinin artırılması.

Ümumilikdə bu məqsədlər hamısı sahibkarın gəlirlərinin maksimum artırılmasına xidmət edir. Bu isə müəssisənin mənfəətinin maksimum olmağından asılıdır. Maliyyə menecmentinin digər məqsədlərinə aiddir:

- müflisləşmə və maliyyə uğursuzluğundan yayınmaq;
- rəqiblərlə olan mübarizədə liderliyi təmin etmək;
- müəssisənin rəqabət şəraitinə tab gətirə bilməsi;
- istehsal və satışın artim tempi;
- rentabellik fəaliyyətinin təmin edilməsi və xərclərin minimumlaşdırılması.

Təşkilat və müəssisənin maliyyə resursu dedikdə, onun fəaliyyətini təmin edən bütün xüsusi və borc vəsaitlərinin, habelə məqsədli pul fondları formasında onların ekvivalentlərinin məcmusu başa düşülür. Məqsədli pul fondları məzmununa görə üç qrupa bölünür:

- ödəmə fondu;
- yığım fondu;
- istehlak fondu.

Bu fondlardan ən asası isə yığım fondudur ki, müəssisə və təşkilat funksional və biznes-vahid strategiyalarının təşkilində istifadə olunur.

Müəssisə və təşkilatın maliyyə resurslarının formalaşması və onların idarə edilməsi prosesinin qruplarşdıra bilərik.

Mülkiyyətçi titulu adı ilə formalaşdırılan maliyyə resursları iki hissəyə xüsusi maliyyə resursu və borc maliyyə resursuna bölünür. Strateji idarəetmədə belə onların bölgüsü təyinedici xarakter daşıyır.

Maliyyə resurslarının cəlb edilməsi müddətinə görə bölgülər uzunmüddətli və qısamüddətli maliyyə resurslarına bölünür. Qısamüddətli cəlb edilən maliyyə resursu

əsasən bir il ərzində formalaşdırılır və qısamüddətli investisiya fəaliyyətində istifadə olunur. Uzunmüddətli cəlb edilən maliyyə resurslarının cəlb isə bir ildən artıq dövr üçün formalaşdırılan maliyyə resursudur ki, əsasən bu maliyyə resursu müəssiə və təşkilatın xüsusi maliyyə resursları və bir ildən artıq dövrdə cəlb edilən borc vəsaitləri başa düşülür. Üzunmüddətli cəlb edilən maliyyə resursları müəssiənin əsas strateji fəaliyyət proseslərində istifadə olunur.

Maliyyə resurslarının cəlbetmə mənbələrinə görə iki qrupa ayrılır. Daxili mənbələr hesabına cəlb edilən maliyyə resursu müəssiənin inkişafı ilə bilavasitə asılıdır və müəssisədə formalaşan xüsusi mənbəni xarakterizə edir. Xarici mənbələrdən cəlb olunan maliyyə resursları müəssisədən kənarda formalaşan resursları xarakterizə edir. Bu resurs həm borc kapitalı, həm də xüsusi kapital ola bilər.

Müəssisə və təşkilatın maliyyə resursları- təsərrüfat subyektinin sərəncamında olan bütün pul vəsaitləri və daxilolmalardır. Müxtəlif mülkiyyət və təşkilati formasından asılı olmayaraq, hər bir müəssisənin normal fəaliyyət göstərməsi üçün zəruri həcmdə maliyyə resursuna malik olmalıdır. Müəssisə özünə məxsus bütün maliyyə resursunu istifadə etməkdə tam sərbəstdir. Lakin bu vəsaitlər qənaətlə və səmərəli istifadə edilməlidir ki, müəssisə yüksək iqtisadi nəticə əldə etsin.

Müəssisə və təşkilat səviyyəsində maliyyə resursunun təyinatı pul fondlarının yaradılmasına, dövlət büdcəsi, banklar, sığorta orqanları və digər müəssisələr qarşısındakı öhdəliklərin yerinə yetirilməsində istifadə olunur. Maliyyə resursları xüsusi vəsaitlər və cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına formalaşır.

Müəssisədə maliyyə resurslarının formalaşmasının əsas mənbəyi mənfəətdir. Mənfəət - hər hansı mülkiyyət formalı müəssisə tərəfindən yaradılan yığımların pul ilə ifadəsidir. İqtisadi kateqoriya kimi mənfəət müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin nəticəsini xarakterizə edir.

Mənfəət iki funksiya yerinə yetirir:

- birincisi, geniş təkrar istehsal üçün maliyyə resurslarının əsas mənbəyi;
- ikincisi, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin mənbəyi.” [5, 51 s].

Maliyyə siyasətindən asılı olaraq müəssisənin sərəncamında olan mənfəət aşağıdakı istiqamətlər üzrə yönəldilə bilər:

1. Müəssisənin inkişafının yenidən investisiyalaşdırılmasına;
2. Tam həcmdə istehlaka;
3. Təşkilatın fəaliyyəti ilə bağlı olmayan digər layihələrin investisiyalaşdırılmasına;
4. İstehsal zərurətindən asılı olaraq birinci üç istiqamətə bölüşdürülməsinə.

Maliyyə mənbələrinin formalaşmasında ikinci yeri amortizasiya ayırmaları tutur. Amortizasiya ayırmaları əsas istehsal fondlarının və qeyri- material aktivlərinin aşınmasının dəyərinin pul ifadəsidir. Amortizasiya ayırmaları ikili xarakter daşıyır. Birincisi, məhsul istehsalı məsrəflərinin tərkibinə daxil edilir və daha sonra məhsul satışından əldə olunan gəlirin içərisində müəssisənin hesablaşma hesabında əksini tapır. Bu da həm sadə, həm də geniş təkrar istehsalın daxili mənbəyi kimi qiymətləndirilməlidir. Toplanmış amortizasiya ayrılmaları müəssisədə yaradılmış amortizasiya fondunu təşkil edir.

Amortizasiya fondu aşınmış əsas fondların təkrar bərpasına xidmət edir. Əldə olunmuş mənfəətin hamısı müəssisənin sərəncamında qalmır. Onun bir qismi vergilər və digər qismi isə icbari ödənişlər şəklində büdcə sisteminə köçürülür. Maliyyə resursla-

rının qorunması müəssisə üçün önəmli problemdir. Müəssisənin maliyyə resurslarına tələbatının müəyyən edilməsi çox vacib məsələdir. Bu səbəbdən ilk planda maliyyə resurslarının proqnozlaşdırılması problemi irəli sürülür.

Müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət müəssisənin idarəetmə orqanlarının qərarı ilə istehlak, yığım və ehtiyat fondlarının yaradılmasına yönəldilir. Müəssisənin yığım fonduna yönəldilən mənfəət istehsalın inkişafına yönəldilir. Nəticə etibarı ilə müəssisənin əmlakında artım yaranır. İstehlak fondunda yığılan vəsait sosial məslələrin həllində istifadə olunur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Abbasov A.H. "Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri". Bakı-2003.
2. Abbasov S. "Maliyyə menecmenti: Təşkili və təkmilləşdirilməsi problemləri". Bakı-2009.
3. Ağasəf İmran "Menecment". Bakı-2007.
4. Ataşov B.X., Novruzov N.A., İbrahimov E.Ə. "Maliyyə nəzəriyyəsi". Bakı-2014.
5. Elnurə Məmmədova "Maliyyə". Bakı-2018.
6. Ələkbərov Ə., İbrahimov F. "Menecment" Bakı-2004.
7. Novruzov N., Hüseynov X. "Maliyyə". Bakı-2007.
8. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. "Menecment". Bakı-2005.
9. Zeynalov V.Z. "Maliyyə". Bakı-2010.

Nəcəfov Fuad Miryasin oğlu, magistrant,
Azərbaycan Universiteti,
Email: necefov1902@gmail.com

İNVESTİSİYA TƏŞVİQLƏRİNİN REGİONAL İNKİŞAFA TƏSİRİ: TÜRKİYƏDƏ SİVAS BÖLGƏSİ TİMSALINDA

Hər bir inkişaf etmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkə inkişafı və artımı təmin etməklə yanaşı, xüsusilə regional inkişafla bağlı müxtəlif siyasətlər həyata keçirir. Bu siyasətlərin həyata keçirilməsində ən mühüm vasitələrdən biri təşviq qanunlarıdır.

Beynəlxalq inkişaf və dəyişikliklərə uyğunlaşmaq üçün dəyişən şərtləri əhatə edən və dəyişikliklərə dərhal uyğunlaşa bilən bir təşviq sistemi, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün çox vacibdir.

Türkiyədə planlaşdırılan dövrün əvvəlindən bu günə kimi iqtisadi inkişafı sürətləndirmək üçün bəzi fəaliyyətlər təşviq edilir. Bölgələr arasında sosial-iqtisadi inkişaf fərqlərinin əhəmiyyətli həddə çatdığı ölkəmizdə sektorlar əsasında nəzərdə tutulan ümumi həvəsləndirmələrlə yanaşı, bəzi bölgələr üçün stimullaşdırıcı tədbirlər daha sərfəlidir.

Bu araşdırmada, xüsusilə 5084 saylı qanun çərçivəsində tətbiq edilən təşviq tədbirlərinin iqtisadiyyatın inkişafı və böyüməsinə təsiri təhlil edilməyə çalışılmışdır. İlk olaraq nəzəri cəhətdən təşviq anlayışı haqqında qısa məlumat verildikdən sonra Tür-

kiyədəki ümumi təşviq tətbiqlərinin xülasəsi hazırlanmışdır [6, 22].

Nəhayət, 5084 saylı qanun çərçivəsində vilayətlərdən biri olan Sivas üçün vəziyyət qiymətləndirməsi edilmişdir. Bu məqsədlə sənaye müəssisələri ilə bağlı sorğu keçirilmiş və bu sorğu ilə tətbiq olunan həvəsləndirmə qanununun müəssisələrə təsiri araşdırılmışdır.

Sivas vilayətində mövcud vəziyyət

Sivas müxtəlif dövrlərdə KOS və investisiya təşviqlərindən fərqli məbləğlərdə faydalanmışdır. Xüsusilə işsizliyin və köçün sıx olduğu Sivasda bu problemlərin həllində mühüm amillərdən biri də həvəsləndirici tədbirlərdir. Sivas ətraf bölgələr arasında böyük ölçüdə investisiya təşviqi alan əhəmiyyətli bölgələrdən biridir [5, 111 – 112].

Xüsusilə 1996-cı ildən sonra Sivas üçün ciddi bir inkişaf olduğunu söyləmək olar. Qonşu vilayətlərlə müqayisədə bu bölgə 2018-ci ilə qədər Malatyadan geri qalmış və 1995-ci ildə Tokat və Yozgat vilayətlərindən daha az investisiya təşviqi almışdır.

Başqa sözlə, bəzi qonşu vilayətlərlə müqayisədə Sivasın investisiya təşviqlərindəki payının artdığı görülür.

Vergi dəstəyindən ibarət olan Ümumi Təşviq sisteminin 2020-ci illərə qədər Sivas vilayəti üçün edilən təşviq tətbiqlərində çox tətbiq edilmədiyi müşahidə edilir. KOS dəstək sistemi və təcili dəstək tətbiqlərinin təsirli olduğu dövrlərdə bu dəstəklərin bölgədə iqtisadi canlanma və hərəkətlilik yaratmadığı görülür.

Xüsusilə 2020-ci ilin fevral ayında Sivasda 5084 saylı təşviq qanunu ilə Sivasda mühüm inkişaflar yaşanmışdır. Sözügedən qanun çərçivəsində ən çox müraciət edilən vilayətlər arasında olan Şanlıurfa, Düzce, Malatya və Aksaray da Sivasda yerləşir. Bu qanunla Sivasda ilk dəfə xarici sərmayə qoyuluşu reallaşdırılmışdır.

Tədqiqat üçün tələb olunan məlumatlar üzbəüz (şəxsi müsahibə) sorğu üsulu ilə toplanmışdır. Üzbəüz sorğu metodu yüksək cavab nisbətinə malik olması və çoxlu sualların verilməsinə imkan verməsi ilə seçilib. 2020-ci ilin mart ayında aparılan bu araşdırmada müxtəlif sektorlarda fəaliyyət göstərən KOS-ların biznes menecerləri ilə müsahibələr aparılmışdır. Üzbəüz müsahibələrin aparıldığı bu sorğu işində respondentlər; Təşviqlərin bizneslərinə və Sivas iqtisadiyyatına təsiri, daha sonra bu təsirlərin nə olduğu ilə bağlı bir sıra suallar verilmişdir [1, 198].

Anket forması iki hissədən ibarətdir. I qrup sualları respondentlərin demoqrafik xüsusiyyətlərinə aiddir. II qrup sualları qüvvədə olan təşviqlər haqqındadır. Sivas Ticarət və Sənaye Palatasından əldə edilən məlumatlara görə, 2020-ci il etibarilə aktiv müəssisələrin sayı 70 olmuşdur. Vaxt məhdudiyyətləri və bəzi biznes menecerlərinin iş yükü nəticəsində 38 KOS menecerləri ilə müsahibə aparılmışdır. Nəticədə, tədqiqat subyektlərinin əhaliyə nisbəti təxminən 54% təşkil etmişdir. Müəssisələrin siyahısı olduğu üçün seçmə zamanı təsadüfi seçmə üsullarından biri olan sadə təsadüfi seçmə üsulundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqat çərçivəsində müəssisələrin fəaliyyətində stimulların təsirlərinin müəyyən edildiyi və satışlarda, gəlirlilikdə, istehsal həcmində, məhsul çeşidində və sayında müsbət artımlar olduğu aşkar edilmişdir. Bununla bağlı aparılan Xi-kvadrat testinin nəticələri bunu təsdiq edir.

Tədqiqatda iştirak edən menecerlər, təşviqlər davam edərsə və KOS-ların əhatə dairəsi yaxşılaşdırılarsa, daxili bazarda, xüsusən də ixracda və brendləşmədə artım olacağını bildirdilər [2, 65].

Son illərdə daxili bazardakı daralma KOS -ları maliyyə çətinliyi ilə üzləşdirsə də, mövcud təşviqlərin töhfəsi ilə KOS-lar nisbətən yüngülləşib. Təşviqlərlə maliyyə cəhətdən yüngülləşən KOS-ların ixrac imkanlarının getdikcə artacağını söyləyə bilərik. Eyni şey brendinq üçün də keçərlidir.

Bu inkişaflar inkişafı təmin edən əsas aktorlardır. Aldıqları təşviqləri daha çox istehsal şöbəsində istifadə edən biznes menecerləri, təşviqlərin ümumilikdə (74%) bizneslərinə müsbət töhfə verdiyini bildirdilər.

Təşviqlərin Sivasa müsbət töhfə verdiyini bəyan edənlərin nisbəti də kifayət qədər yüksəkdir (90%). Təşviqlər haqqında kifayət qədər məlumat olmadığını deyən şirkət rəhbərləri məlumat və lazımi təlimatlar sayəsində təşviqlərin daha müsbət töhfə verəcəyini bildirmişdirlər. Ona görə də kifayət qədər məlumat verilsəydi, təşviqdən yararlanan şirkətlərin sayının da artacağını söyləmək olar.

Bütün bu problemlərə baxmayaraq, 2020-ci ildə verilən investisiya təşviqlərinin Sivasa və xüsusilə Sivasdakı KOS-lara müsbət təsir göstərdiyini söyləmək mümkündür.

İstər apardığımız bu araşdırma, istərsə də Sivas Ticarət və Sənaye Palatasından aldığımız məlumatlar bunu sübut edir. Eyni şəkildə, Sivas Ticarət və Sənaye Palatasından alınan məlumatlar işığında, təşviqdən sonra Sivasda həyata keçirilən ixracat rəqəmləri də gələcəyə ümid verir [7].

Ona görə də təşviqlər təkcə Sivasın yerli iqtisadiyyatına deyil, həm də ölkə iqtisadiyyatına böyük töhfələr verəcək. Regionların inkişafının təmin edilməsində stimulların töhfəsi çox vacibdir. İnkişafın göstəricisi olan xidmətlər sektorunun artımı çərçivəsində bu istiqamətdə təşviqlərin əhatə dairəsinin hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir.

Sivasda investisiya təşviqlərinə paralel olaraq ixrac və idxalda da artım müşahidə olunub. 2020-ci ildən başlayaraq istər xarici ticarət şirkətlərinin sayında, istərsə də idxal-ixrac rəqəmlərində əhəmiyyətli artımlar olmuşdur.

Nəticə etibarı ilə, müxtəlif vaxtlarda verilən təşviqlər KOS-lar üçün xüsusilə faydalı olmuşdur. Xüsusilə, regional inkişaf üçün stimullar ölkə iqtisadiyyatına, xüsusən də müvafiq bölgəyə müsbət töhfələr verib. Bu səbəbdən xüsusilə inkişaf mərhələsində olan əyalətlər üçün təşviqlər davam etdirilməlidir.

Gələcək işlərdə təşviqdən faydalanan digər vilayətlər də müqayisəli şəkildə araşdırıla bilər. Əslində, stimulların biznesə və regionlara töhfəsini müəyyən etmək üçün regionlararası müqayisələr aparıla bilər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Altunışık R. (2020), Recai Coşkun, Engin Yıldırım, Serkan Bayraktaroğlu. Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, Geliştirilmiş, Baskı, Sakarya Kitabevi: Sakarya, 555 s.

2. Bartık T.J. (2018), "The Effect of State And Local Taxes On Economic Development: A Review Of Recent Research, Economic Development Quarterly, 6, Feb.

3. Bondonıo D. And Robert T. Greenbaum; (2017) "Do Local Tax Incentives

Affect Economic Growth? What Mean Impacts Miss İn The Analysis of Enterprise Zone Policies", Regional Science and Urban Economics, 37.

4. Goss E.P. And Joseph M. Pihillps, (2019), "The Impact of Tax Incentives: Do Initial Economic Conditions Matter?" Growth and Change, Vol:32, Spring.

5. Kruger A. (2016) "The Political Economy of The Rent-Seeking Society", American Economic Review, Vol:64, No:3.

6. Mawson J., (2020) "Policy Review Section" Regional Studies, Vol. 34.3, Pp. 291- 307.

7. https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/30305

Həşimova Günay Knyaz qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: g-hesimova@mail.ru

EKSPRESS BANKIN GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA ŞƏXSİ VƏ CƏLB EDİLMİŞ VƏSAİTLƏRİN ROLU

Hər bir kommersiya bankında olduğu kimi, Ekspress bankda da passiv əməliyyatlar, bankın balansının öhdəliklərində əks olunan vəsait mənbələrini, resurslarını formalaşdırmaq əməliyyatlarıdır və kommersiya bankları üçün mühüm rol oynayır. Məhz onların köməyi ilə banklar nağd bazarda kredit resursları əldə edirlər. Qeyd edək ki, kommersiya banklarının resursları iki əsas mənbədən ibarətdir: bankın öz vəsaitləri və onlara bərabər olan vasitələr və cəlb olunmuş vəsaitlərdən ibarətdir.

Kommersiya banklarının passiv əməliyyatlarının dörd forması var: a) nizamnamə kapitalına töhfələr (ilk mülkiyyətçilərə pay və səhm satışı); b) fondların formalaşdırılması və ya artırılması üzrə bankın mənfəətindən kəsilmələr; c)depozit əməliyyatları (müştərilərdən alınan vəsaitlər); d) əməliyyatların həyata keçirilməsi.

Digər bütün banklarda olduğu kimi, Ekspress bankda da passiv əməliyyatlar vəsaitlərin səfərbər olmasına xidmət edir. Burada kredit almaq mahiyyəti aşağı olan passiv əməliyyatlar nəticəsində aktiv əməliyyatları maliyyələşdirmək üçün istifadə olunan vəsaitlər alınır. Bu əməliyyatların nəticələri Ekspress bankın passiv balansında əks olunur.

Öz kapitalı, bankın yarandığı anda formalaşır və əvvəlcə təsisçilərdən Bankın nizamnamə kapitalına töhfə olaraq aldıqları məbləğlərdən ibarətdir və bu birbaşa olaraq həyata keçirilə bilər. məhdud məsuliyyətli cəmiyyət və səhmlərin alınması yolu ilə - Bank səhmdar cəmiyyət şəklində yaradılıbsa.

Kredit təşkilatının nizamnamə kapitalı, iştirakçılarının töhfələrindən hesablanır və minimum ölçüsü müəyyən edir. Səhmdar banklar üçün səhmdarların əldə etdiyi səhmlərin nominal dəyərinin cəmi olaraq, MMC şəklində olan banklar üçün isə iştirakçılarının bütün səhmlərinin nominal dəyəri olaraq təyin olunur.

Bankın öz resurslarının dəyəri ilk növbədə sabitliyini qorumaqdır. Bankın yaradılmasının ilkin mərhələsində, öz vəsaitləri prioritet xərcləri (torpaq, binalar, avadan-

lıqlar, əmək haqqı) qarşılayır və onsuz bank fəaliyyətə başlaya bilməz. Banklar öz imkanları hesabına ehtiyac duyduqları ehtiyatları yaradır. Beləliklə, öz resursları uzunmüddətli aktivlərə əsas investisiya mənbəyidir.

Yuxarıda göstərilənlərdən fərqli bankların öz vəsaitlərinin strukturunun heterojen olduğunu ayırmaq mümkündür. Bunlara daxildir: nizamnamə kapitalı, əlavə kapital, ehtiyat fondu, xüsusi təyinatlı fondlar və eləcə də bölüşdürülməmiş mənfəət.

Bankların cəlb edilmiş vəsaitləri, aktiv əməliyyatlar, əsas da kredit həyata keçirmək üçün pul vəsaitlərinə olan ehtiyacın təqribi 90% -ni ödəyir. Onların rolu son dərəcə yüksəkdir: Kredit mənbələri bazarında hüquqi və fiziki şəxslərin müvəqqəti sərbəst pullarını səfərbər etmək; kommersiya banklarının köməyi ilə milli iqtisadiyyatın əlavə dövriyyə kapitalına olan tələbatını ödəmək; pulun kapitala çevrilməsinə töhfə vermək; əhalinin istehlakçı ehtiyaclarını təmin etmək və s.

Həm özünün, həm də cəlb edilmiş kommersiya bankı resursları Ekspress Bankın müxbir hesabında əks olunur. Bu, kommersiya bankının balansında olan aktiv bir hesabdır, buna görə resurslar bu hesabın debetində, vəsait qoyuluşu isə - bu hesabın kreditində əks olunur.

Beləliklə, debet qalığının miqdarı bankın sərbəst ehtiyatının həcmini (hələ də aktiv əməliyyatlarda olmayan resurslarının miqdarını) əks etdirir. Sərbəst ehtiyatın ölçüsü nə qədər böyükdürsə, bu bank sabitdir, ancaq o qədər az qazanc əldə edir. Əksinə, sərbəst ehtiyatın ölçüsü nə qədər kiçikdirsə, o qədər də sabit bank olmur, lakin daha çox qazanc əldə edir. Buna görə də hər bir kommersiya bankı müxbir hesabdakı vəsait qalığını optimallaşdırmağa çalışır.

Praktikada öz kapitalını artırmağın iki yolu var: 1) mənfəət yığılması və 2) maliyyə bazarına əlavə kapital cəlb edilməsi.

Mənfəətin yığılması ehtiyat və digər fondların sürətlə yaradılması, ardınca onların kapitallaşdırılması və ya əvvəlki illərdə saxlanılan yığım şəklində baş verə bilər. Bu, kapital artırmağın ən ucuz yoludur ki, bu da bank rəhbərliyinin qurulmuş strukturuna təsir göstərmir. Bununla birlikdə qazancın əhəmiyyətli bir hissəsini öz kapitalını artırmaq üçün istifadə etmək, bank səhmdarlarının cari dividendlərinin azalması deməkdir və açıq səhmdar banklarının səhmlərinin kurs dəyərinin düşməsinə səbəb ola bilər.

Passiv kredit əməliyyatlarına ilk növbədə depozit əməliyyatları daxildir. Depozit, hüquqi və fiziki şəxslərin depozitlərə və ya müəyyən müddətə pul cəlb etmək və ya tələb etmək üçün bankların əməliyyatlarıdır. Depozit əməliyyatlarının payı, ümumiyyətlə, öhdəliklərinin əsas hissəsini təşkil edir. Ekspress bankın 2021-ci ilin II rübündə hesabat dövrünün göstəricisinə əsasən, depozitin ümumi həcmi 202.312 (min, AZN) idi. Bunun 118.866 min manatı fiziki şəxslərin depozitləri, 37.218 min manatı hüquqi şəxslərin depozitləri olmuşdur.

Yenə də müvafiq dövr üçün Ekspress bankın banklar və digər maliyyə institutlarındakı depozitlər üzrə faiz gəlirləri 5.19 min manat, depozitlər üzrə faizlər (xərclər) isə 2.362,29 min manat olmuşdur.

Ekspressbankın maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatına nəzər salsaq, hər 4 rüb üzrə depozitlərin vəziyyətini aşağıdaki kimi xarakterizə edə bilərik:

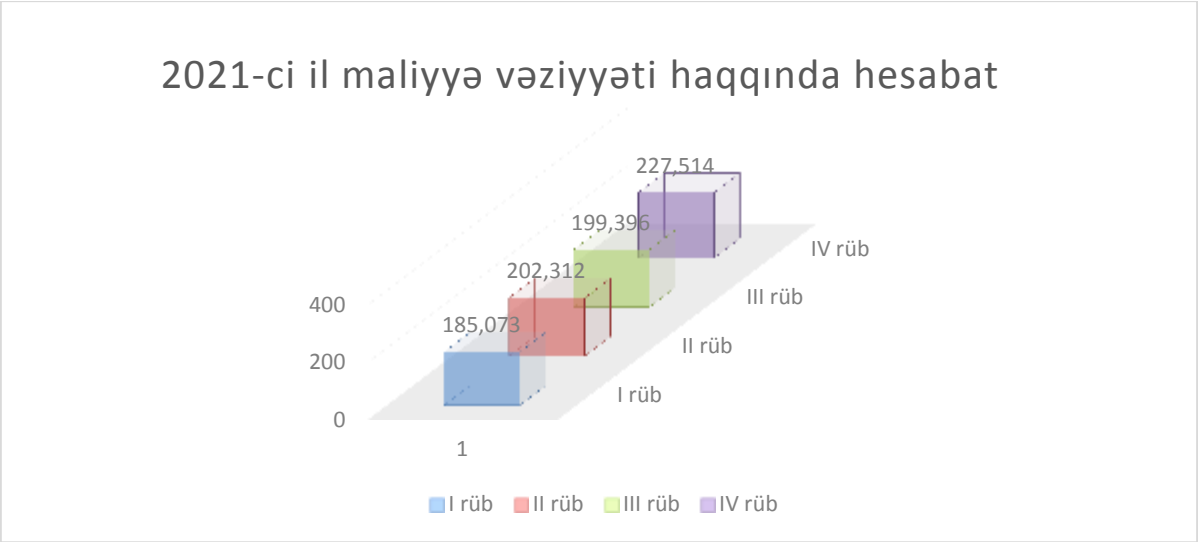

Depozitlər əsas 2 qrupa ayrılır: 1) Tələb olunanadək depozitlər; 2) müddətli depozitlər.

Tələbli depozitlər hesablaşmaların aparılması və ya məqsədli istifadə ilə əlaqədar cari, hesablaşma, büdcə və digər hesablardakı vəsaitlər, habelə tələbli depozitlərdir. 2021-ci ilin I rübü üçün Ekspress bankda tələbli depozitin likvidlik riski 30.753 (min, AZN), II rübündə isə 29.904 (min, AZN) olmuşdur.

Bu hesablar üzrə əməliyyatların tezliyi səbəbindən əməliyyat xərcləri adətən müddətli depozitlərə nisbətən daha yüksəkdir, lakin banklara bu hesablar üzrə yüksək faizlər ödənildiyindən əksər hallarda heç faiz ödəmirlər (sonra müştərilərə müxtəlif növ güzəştlər verilə bilər), bank üçün bu qaynaqlar nisbətən ucuzdur. Eyni zamanda, bu, resursların ən az sabit hissəsidir, bankların likvidliyi saxlaya bilmələri üçün daha yüksək əməliyyat ehtiyatına malik olmaları lazımdır. Buna görə də bu vəsaitlərin bank resurslarında payı 30-36%-ə qədər optimal hesab olunur.

Tələbli depozitlərə müxbir hesablardakı kredit qalıqları və bu bankdakı digər banklardan tələb etmək üçün əmanətlər də daxildir.

Müddətli (təcili) bank depozitləri, müqavilədə göstərilən müddətə banka edilən vəsaitlərdir. Adətən tələbli depozitlərə nisbətən daha yüksək faiz alırlar və bir qayda olaraq, erkən zəbt etmə və bəzi hallarda töhfəni artırmaq üçün məhdudiyyətlər var.

Bankların təcili depozitlər üzrə əməliyyat xərcləri, habelə rezervasiya standartları, tələbli depozitlərə nisbətən daha aşağıdır, lakin faizlərə edilən ödənişlər xeyli yüksəkdir, ona görə də həmişə banklar üçün faydalı olmur. Lakin banklar uzunmüddətli investisiyalar üçün istifadə oluna biləcəyi üçün təcili əmanətlərin cəlb edilməsində maraqlıdır.

Ekspress bankın 2021-ci il I rüb üzrə likvidlik riski 87.810 (min, AZN), II rüb üzrə isə 98.230 (min, AZN) olmuşdur.

Əmanət depozitləri, bir qayda olaraq, uzunmüddətli olmaları və buna görə də uzunmüddətli investisiyaların mənbəyi olaraq xidmət edə bilmələri ilə banklar üçün faydalıdır. Banklar üçün mənfi cəhətləri aşağıdakılardır: 1) əmanətlərə artan faiz ödəmə ehtiyacı və marjın azalması (aktiv və passiv kredit əməliyyatlarının faizi arasındakı fərq). 2) bu töhfələrin bu hesablardan sürətli çıxma və bank likvidliyinin itirilməsi təhlükəsini artıran müxtəlif amillərə (siyasi, iqtisadi, psixoloji) məruz qalması. 3) bankın

bu qaynaqları davamlı olaraq yeniləyə bilməməsi.

Passiv əməliyyatlara görə, xüsusən də əmanətlər üzrə bankların məcburi ehtiyatlar yaratması tələb olunur. Hesablaşma, cari və depozit hesablarındakı vəsaitlər üçün (digər banklardan alınan depozitlər istisna olmaqla), müxtəlif səviyyəli büdcələrin hesabları və büdcədənkənar fondlar Ekspress banka yatırılan məcburi ehtiyatlar üçün standartlar qurur .

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. O.I. Lavruşin. Bank işi: dərs vəsaiti / - M.: KnoRus, 2012.
2. R.A. Bəşirov "Bank işi üzrə ilk interaktiv dərs vəsaiti". Bakı, 2014.
3. Z.F.Məmmədov "Bank fəaliyyətinin əsasları". Bakı, 2013.
4. Z.F. Məmmədov "Pul, kredit, Banklar". Bakı, 2010.
5. www.expressbank.az: 2021-ci ilin I və II rübləri üzrə maliyyə hesabatları.

Cəfərova Humay Vahid qızı, magistrant,
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət
və İncəsənət Universiteti
Email: h.ismayilova@mail.ru

MÜASİR DÖVRDƏ EKOLOJİ TURİZMİN İNKİŞAF DİNAMİKASI

Yaxın gələcəkdə həll edilməli olan əsas məsələlər arasında həm mərkəzi, həm də yerli hakimiyyət orqanları səviyyəsində ekoloji turizm və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin optimallaşdırılması daxildir. Dünyanın əksər ölkələrində mədəni irs, muzeylər, teatrlar turistlərin cəlb edilməsində, beynəlxalq və yerli turist axınında son dərəcə mühüm amildir. Nəticədə nəqliyyat, iaşə, otellər və yerli sənaye öz müştərilərini qazanacaq.

Turizm nəzərə alınmayanda onun gəlirləri müəyyənləşməyəcək, dəqiq planlaşdırma aparılmayacaq və nəticədə inkişaf olmayacaq. Qanunvericilik səviyyəsində dərin maraq yaranan kimi və ekoloji turizm sənayesinin statusunun daha yüksək səviyyəyə qaldırılması üçün səylərin birləşməsi təkcə bəyannamələr şəklində deyil, həm də ekoloji turizm sənayesinin yaradılması və saxlanması üçün konkret tədbirlərlə həyata keçirilir. iqtisadi əlaqələr məhz o zaman marketinq ekoloji turizm sahəsində effektiv fəaliyyət göstərməyə başlayacaq, o vaxtdan görünən nəticələrə etibar etmək olar.

Əyalətlərdə mədəniyyət sahəsinin və ekoloji turizmin strateji inkişafının əlaqələndirilməsi mədəni irsin qorunması üzrə konkret vəzifələrin həllində yerli hakimiyyət orqanları ilə real biznes arasında daha sıx əməkdaşlığa səbəb olmalıdır. O, həmçinin muzeylərin və milli qoruqların fəaliyyətini birbaşa bazar şəraitində ən yaxşı menecerlərin işinə yönəltməli və fəaliyyətini ekoloji turizm sənayesi subyektləri ilə əlaqələndirməlidir.

Turizmin inkişafı, xüsusilə ekoloji problemlər bir neçə onilliklər ərzində bir çox alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn, S.Abram, J.Waldren hesab edir ki, turizm XXI əsrdə dramatik böyüməsini davam etdirəcək və qlobal sənaye proqnozu tez-tez onun təhlili üçün əsas kimi göstərilir.

N.F.Alberts həm ayrı-ayrı turizm məhsullarının təşviqi, həm də qlobal miqyasda turizm sənayesinin inkişafı üçün turizmdə, xüsusən də ekoloji strategiyada istifadə olunan müxtəlif strategiyaları təsvir edir (Alberts, 2004).

M.Risteskinin fikrincə, turizmdə müasir dəyişikliklərin, xüsusən də ekoloji dəyişikliklərin əhəmiyyətini təqdim etmək lazımdır ki, bu da müəyyən istiqamətlərdə ekoloji turizm təklifinin yaradılmasında bütün iştirakçıların uyğunlaşmasını tələb edir (Risteski, 2012).

Fransız müəllifi E. Gormsen də ekoloji turizmdə dənizkənarı kurortların inkişafı timsalında onun modeli turizm məkanının təkamülü ilə istirahət edənlərin sosial strukturunda baş verən dəyişikliklər, habelə yerləşdirmə infrastrukturunun sayı və müxtəlifliyi arasında əlaqəni təsvir edir.

Eyni zamanda, ekoloji turizm sahəsində dövlət tənzimlənməsinin nəzəriyyəsi və praktikasının bəzi siyasi və idarəetmə aspektləri elmi ədəbiyyatda əlavə əks olunmasını tələb edir. Əsas məqsəd milli ekoloji turizm məhsulunun dünya bazarına çıxarılmasının xüsusiyyətləri, ekoloji turizm sənayesinə xarici investisiyaların cəlb edilməsi yolları, yerli hökumət orqanları tərəfindən Azərbaycanın regionlarında ekoloji turizmin inkişafının dəstəklənməsi imkanları və s. ekoloji turizm bazarında mövcud tendensiyaların təhlili və dövlət dəstəyi ilə inkişafı üzrə təkliflərin işlənib hazırlanmasıdır. Bu, ekoloji turizm bazarının inkişafı və Azərbaycanı dünya ekoloji turizm xidmətləri bazarına çıxarmaq üçün imkanları müəyyən etmək və əlverişli şərait yaratmaq üçün lazımdır.

Azərbaycanın dövlət büdcəsinə Azərbaycanın regionlarında ekoloji turizmin inkişafının aktuallığı onun gəlirini şərtləndirir. Azərbaycan ekoloji turizm regionları üçün turizm modelinin qurulmasının əsas prinsiplərini qeyd etmək lazımdır.

Qeyri-istehsal sektorunun, xüsusilə də regionun dağlıq hissəsində yaxşılaşdırılması tikinti işlərinin mühüm elementidir, ekoloji turizm bölgəsinin inkişafının rəqabət mexanizmini artırır. Bu sənayenin uğurlu inkişafı üçün əsasdır. Ətraf mühitin qorunması, tarixi-mədəni irsin qorunması və bərpası normalarına riayət olunması önəmli nüansdır.

Bu sahələrin inkişafı üçün lazım olan şəraitin yaradılması onların sosial-iqtisadi səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edəcəkdir. Regionda yerləşən təsərrüfat subyektlərinin tələb və maraqları müəyyən edilməlidir. Yuxarıda qeyd olunan amilləri nəzərə alsaq, ekoloji regionların əsas analoqlarını qeyd etmək olar.

Beləliklə, turizm sənayesinin Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynadığını nəzərə alaraq, ekoloji turizm fəaliyyətinin daha da inkişaf etdirilməsinin stimullaşdırılmasında dövlətin marağının səviyyəsi də artmaqdadır.

Bir faktı da vurğulamaq lazımdır ki, nəqliyyatın əlçatanlığı, əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqe və geniş münasibətlər işgüzar və təhsil turizminin fəal inkişafı üçün şübhəsiz stimullaşdırıcı amildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Bilalov B.Ə. «Turizmin menecmenti». Bakı - 2005.
2. Bilalov B.Ə. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bakı, Mütərcim - 2006.
3. Bilalov B.Ə. Turizmin tarixi. Bakı, Mütərcim - 2008.

4. Атамов В.В. Степная растительность Азербайджана. Баку, «Элм», 2002
5. Дроздов А.В. Экотуризм: определения, принципы, признаки, формы // Актуальные проблемы туризма 99. Перспективы развития туризма в южном Подмосковье. Сб.докл. и тез. сообщений научно-практ. Конференции, 27 апреля 1999 г. -М ., 1999.

Hüseynzadə Hüseyn Mübariz oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: huseynhuseynzade117@gmail.com

İQTİSADİ İNKİŞAFDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Müasir dövrün iqtisadi münasibətlərinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də onunla səciyyələndirilir ki, əgər kapitalın formalaşmasının inkişaf etmiş mərhələsində iri sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi məqsədəuyğun sayılırdısa və ona doğru meyl göstərilirdisə, sonrakı mərhələdə inkişaf meyli tamamilə dəyişmişdir. Kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Burada da məqsəd ehtiyatlardan səmərəli istifadə etmək, istehlak bazarının tələbatını ödəmək, cəmiyyətin sosial və iqtisadi həyat tərzində tarazlıq yaratmaq, intellektual kapitalı inkişaf etdirmək və onu məhsuldar qüvvələrə çevirmək və s. ilə səciyyələndirilir.KOS-ın inkişaf etdirilməsi əhalinin orta və aşağı təbəqələrinin iqtisadi fəallığını artırmaq, yoxsulluğu aradan qaldırmaq, ərzaq və qeyri-ərzaq ehtiyaclarını ödəmək, yaradıcılıq qabiliyyətini yüksəltmək tələbatından irəli gəlmiş və zərurətə çevrilmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə belə iri sahibkarlıq fəaliyyəti bu gün səmərəli hesab edilmir. Xammal tapılması, hazır məhsulların satışı və s. məsələləri nəzərə alaraq, iri sahibkarlıq subyektləri islahatlar aparmaq, ixtisaslaşma tətbiq etmək, səmərəli inteqrasiya əlaqələri yaratmaq yolu ilə kooperasiya və korporasiyalar yaradaraq, orta və kiçik sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyətini məqsədəuyğun hesab edirlər. Onlar üçün əlverişli fəaliyyət mühiti yaratmağa səy göstərirlər.

KOS-ın inkişafını zəruriləşdirən əsas şərtlərdən biri xidmət sahələrinin genişləndirilməsi ilə səciyyələndirilir. İri sahibkarlığın xarakterik xüsusiyyəti bütün əsas və əlavə istehsal sahələri və mərhələlərini özünün məsuliyyəti altında təşkil və inkişaf etdirmək imkanları ilə səciyyələndirilir.

KOS-lar isə belə imkanlardan məhrumdurlar. Ona görə də müxtəlif növ xidmətlərin təşkili, kooperasiya və inteqrasiya münasibətlərinin səmərəliliyi, iqtisadi yanaşma metodlarının əlverişliliyi, dövlətin tənzimləmə üsulları, habelə sahibkarın məharəti səmərəli nəticənin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan kiçik və orta sahibkarlıq ixtisaslaşmanın törəməsidir və onun səmərəli inkişafı əlverişli inteqrasiyadan bilavasitə asılı olur. Onun da ən əlverişli forması kooperasiya və inteqrasiya münasibətlərinə layiqli diqqət yönəldilməsi ilə səciyyələndirilir. Aqrar sahədə belə münasibətlər aqrar sənaye sahələri arasında əlverişli hesab edilir.

KOS-ın üstünlükləri aşağıdakılarla səciyyələndirilir:

- təbii ehtiyatlardan, o cümlədən, aqrar sahədə torpaq və sudan səmərəli istifadə

etmək;

- əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək;
- kapitaldan səmərəli istifadə etmək;
- əhalinin orta və aşağı təbəqələrinin yoxsulluğunu azaltmaq, yaşayış vasitələrilə təminatını yaxşılaşdırmaq, intellektual inkişafını təmin etmək;
- istehlak bazarına kifayət qədər, keyfiyyətli və ucuz məhsul çıxarmaq;
- dövlət büdcəsinin formalaşmasında fəal iştirak etmək;
- əhalinin məşğulluğunu artırmaq və işsizlik problemini aradan qaldırmaq.

Göstərilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, kiçik və orta sahibkarlar sahibkarlıq fəaliyyətinin onurğa sütununu təşkil edir, onun inkişaf etdirilməsinin ən səmərəli istiqamətlərindən hesab edilir, dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının əsas sütunlarından biridir, fərdi və ictimai mənafelərinin qovuşdurucu vasitəsidir, ona görə də fikrimizcə, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dövlətin qayğısına və məqsədyönlü tənzimləməyə ehtiyac yaranır.

Ondan başqa, kiçik sahibkarlıq sektorunun mülkiyyətçiləri yığımlara və investisiyaya daha çox meylli olurlar. Onlarda müvəffəqiyyətlərə nail olmaq üçün şəxsi motivləri həmişə yüksək səviyyədə olmuşdur. Bu da bütövlükdə iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Kiçik sahibkarlıq sektoru ən mürəkkəb, geniş müəssisələr şəbəkəsini yaradırlar və onlar əsasən yerli istehlak bazarının tələbatını ödəmək məqsədilə fəaliyyət göstərirlər. Bu da geniş çeşidli əmtəə və xidmətlərin istehlakı ilə bilavasitə əlaqəli olur. Ən kiçik ölçülü istehsal həcminə malik olan kiçik müəssisələr, onların texnoloji, istehsal, təşkilati-idarəetmə çevikliyi hesabına bazarın tələbatına və bolluğuna tez və vaxtında uyğunlaşmağa əlverişli şərait yaradır.

Göstərilən müsbət əlamətlərlə yanaşı, kiçik sahibkarlığın müəyyən çatışmazlıq və mənfi əlamətləri də mövcuddur: riskləri çox yüksəkdir, ona görə də bazardakı vəziyyətinin dayanıqlı olmaması çox yüksək olur; iri şirkətlərdən asılılığı yüksəkdir; rəhbərlərinin bacarığı çox zəifdir; təsərrüfatçılıq şəraitinin dəyişməsinə yüksək həssaslıqları mövcud olur; əlavə maliyyə vəsaitləri əldə etmək və kredlər alınmasında çətinlikləti yüksək səviyyədədir və s.

KOS sahibkarlığın elə bir xüsusi formasıdır ki, işçilərinin sayı, kapitalının həcmi və istehsal miqyası çox məhdud şərtlər müqabilində aktiv fəaliyyət göstərir. Kiçik sahibkarlar yerli bazarlarda fəaliyyət göstərirlər, bu bazarlarda baş verən hər bir dəyişikliklərə və konyukturaya tez reaksiya verirlər, istehlakçılar ilə fəal qarşılıqlı əlaqə qura bilirlər, istehsalda dərin ixtisaslaşma apara bilirlər, istehsala az kapital qoyurlar və bu da daxili bazardakı iştirakının davamiyyətini artırmaq üçün əlverişli hesab edilir. Lakin kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyət şəraitinə tez reaksiya verməsi onu, bir tərəfdən, daha çevik olması və uyğunlaşmasını təmin edirsə də, digər tərəfdən, bazarın şəraitindən, xarici sosial-iqtisadi və siyasi şəraitdən asılı vəziyyətdə edir. Kapitalının həcminin azlığı istehsalın əhatə dairəsini daraldır, elmi-texniki nailiyyətlərdən, əlavə maliyyə, istehsal və əmək ehtiyatlarından istifadə etmək imkanlarını məhdudlaşdırır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Qanunu, "Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haq-

qında”, 4 iyun 1999-cu il.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı “Kiçik və orta sahibkarlıq sahəsində idarəetmənin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında”, 28 dekabr 2017-ci il.
3. “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
4. Azərbaycan Respublikasi Nazirlər Kabinetinin qərari “İri, orta və kiçik sahibkar meyarları”nın təsdiq edilməsi haqqında”, Bakı şəhəri, 5 iyun 2015-ci il № 215.
5. Abbasov İ.M., Əliyev T.N. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Dərslik, Bakı-2018, 267 səh.
6. İbrahimov İ.H. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələləri. Bakı-2010, 248 səh.

Hüseynova Aysel Tərlan qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: ays0102@list.ru

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ TURİZMİN İNKİŞAF POTENSİALI

Turizm sektoru daim dəyişən demoqrafik və müxtəlif coğrafiyaya malik iqtisadiyyatın sürətlə inkişaf edən sektorudur. Turizm artıq bütün dünyada ən gəlirli sahələrdən birinə, geniş və sürətlə inkişaf edən iqtisadi sektora çevrilib. Hazırda turizm sektoru dünya üzrə ümumi daxili məhsulun 9, ixracın isə 6 faizini təşkil edir. Respublikamızda ÜDM-un 4,5 faizini turizm sektoru təşkil edir (Bu göstəricinin 2024-cü ilə qədər 5,5%-ə qədər artması gözlənilir). Turizm sektorunun davamlı olaraq inkişaf etməsi və genişlənməsi bu sektoru sosial-iqtisadi tərəqqidə əsas aparıcı qüvvəyə çevirib. Bu, özünü yeni iş yerlərinin yaradılması, turizmlə bağlı müəssisələrin və infrastrukturun qurulmasında göstərir. Neft, tibb, maşınqayırma sahəsindən sonra dördüncü ən gəlirli sahələrdən biridir. Təbii ki, Qarabağın və ətraf rayonların turizm imkanlarından tam istifadə etmək yalnız üç əsas amil təmin edildikdən sonra mümkün olacaq. Bunlar təhlükəsizlik, əhalinin qayıdışı və infrastrukturun yaradılmasıdır. Digər bir məsələ də bu bölgəyə investisiyaların cəlbidir. İlkin olaraq nəqliyyat infrastrukturunun, mülki infrastrukturun yaradılması və investisiyalar üçün şəraitin qurulması əsasdır. Azərbaycan hökuməti Qarabağ bölgəsinin ərazilərinin işğaldan azad edilməsindən dərhal sonra rayonların yenidən qurulması işlərinə başladı. Demək olar ki, dərhal Füzuli rayonunda yeni hava limanının və Füzuli-Şuşa istiqamətində yolun təməli qoyuldu.

Əlavə olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı əsasında Əhmədbəyli–Füzuli–Şuşa avtomobil yolunun layihələndirilməsi və tikintisi Füzuli, Xocavənd və Şuşanın turistlər üçün əlçatan olmasını təmin edəcəkdir. Bununla yanaşı, Kəlbəcər-Laçın istiqamətinə Göygöl rayonundan başlayaraq magistral yol salınması nəzərdə tu-

tulmuşdur. Bölgəyə turistlərin əlçatanlığının təmin edilməsi üçün dəmir yol xətlərinin bərpası mühüm hesab edilir və bununla bağlı ümumi uzunluğu 45 kilometr olan Bərdə-Ağdam dəmir yol xəttinin bərpası üzrə işlər həyata keçirilir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı turizmin və turizm klasterlərinin inkişafı, təşviqedici və tənzimləyici siyasət mexanizmlərinin işlənilməsi, innovativ texnologiya alətlərinin tətbiqi, turizm infrastrukturu, dövlət-özəl əməkdaşlıq və digər prioritet istiqamətlər əsasında Qarabağ Turizm Strategiya layihə sənədi hazırlanıb. Bildirilib ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin geniş turizm potensialı nəzərə alınaraq, Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən "Yolumuz Qarabağa" konseptual turizm marşrutlarının layihələri təqdim edilib. Layihə sənədi əsasında Ağdam rayonunun işğaldan azad edilmiş hissəsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Xüsusi Nümayəndəliyi ilə müvafiq əməkdaşlıq əsasında "Yolumuz Ağdama" turizm marşrutunun təşkili ilə bağlı tələb olunan müvafiq infrastruktur işləri həyata keçirilib. Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən "Şahbulaq Qalası"na dair ilkin memarlıq və turizm inkişaf konsepsiyası hazırlanıb [8]. Azərbaycan Turizm Bürosu (ATB) yeni və faydalı internet saytını istifadəyə verib. Whereis Karabakh.com saytı Qarabağı tanıtmaq üçün yaradılmış onlayn platformadır. Platformanın əsas məqsədi Qarabağın harada yerləşdiyini dünyaya göstərmək, eləcə də region haqqında bir çox maraqlı şeyləri öyrənməyə kömək etməkdir. İstifadəçi xəritədə istənilən nöqtəni seçib, müəyyən ölkədən Qarabağa qədər olan məsafəni görə biləcək, həmçinin: tarix, xalçaçılıq və muğam sənəti, görkəmli şəxsiyyətlər, abidələr, Qarabağ atları və s.

Bununla belə, artıq ölkə xaricində işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm imkanlarının təbliğinə başlanılıb. Belə ki, dekabr ayının 9-10-da Azərbaycan Turizm Bürosu (ATB) tərəfindən Cənubi Asiya ölkələrinin iştirak etdiyi "Travel Meet Asia 2020" və Özbəkistanın turizm şirkətlərinin qatıldığı "Tour Expo Tourism Fair" adlı virtual tədbirlərdə Qarabağ və onun turizm imkanları təbliğ edilib. Tədbirlər çərçivəsində keçirilmiş görüş və vebinarlarda istirakçılara Azərbaycanın, xüsusilə işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm imkanları haqda məlumat verilib.

Bundan başqa, Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Dubay şəhərində keçirilən "Gulf Travel Show" sərgisində işğalçılardan azad edilmiş Qarabağ bölgəsinin turizm potensialı haqda və müvafiq tədbirlərdən sonra bölgənin yeni turizm destinasiyaları sırasına daxil ediləcəyi barədə məlumat verilib. Azərbaycan Turizm Bürosu, həmçinin Londonda keçirilən dünyanın tanınmış turizm sərgilərindən olan Dünya Səyahət Bazarı sərgisində ("WTM London-2020") iştirak edib. Virtual görüşlər çərçivəsində istirakçılar Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların turizm potensialı barədə məlumatlandırılıblar. Həmçinin vurğulanıb ki, qeyd olunanlar ilə yanaşı, Dubayda "ATM 2021" (Arabian Travel Market 2021) və Moskvada "OTDYKH Leisure" turizm sərgilərində Qarabağın turizm potensialı təqdim edilib: Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən qəbul edilmiş "İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin inkişafına dair Fəaliyyət Planı"na uyğun olaraq strateji inkişaf, turizmin inkişafı və təşviq olunması, turizm və rekreasiya zonalarının yaradılması, sağlamlıq və qış turizmi resurslarının layihələndirilməsi və digər tədbirlərin icrası nəzərdə tutulub. Ümumilikdə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bir neçə turizm klasteri yaradıla bilər. Bu, ilk növbədə Füzuli-Xocavənd-Şuşa-Laçın istiqa-

mətidir. Digər klaster paralel olaraq Füzuli-Cəbrayıl-Zəngilandır. Zəngilan-Qubadlı üçüncü, dördüncü klaster Kəlbəcər-Laçındır, beşinci klasterə Bərdə-Ağdam daxildir. Regionların ayrı-ayrılıqda turizm potensialında Şuşa yüksək qiymətləndirilir. Burada mədəni tədbirlərin təşkili, festival turzim məhsulları təqdim edilə bilər. Laçın-Kəlbəcər istiqamətində təbiət, qış turizmi və sağlamlıq turizmi, Qubadlı-Zəngilanda mədəniyyət və təbiət, Füzuli-Ağdam-Cəbrayılda isə mədəniyyət və işğalın nəticələrini göstərmək üçün bəzi tikililər saxlanılmaqla turistlər üçün nümayiş etdirmək lazımdır. Çünki turizmin iqtisadi tərəfi ilə yanaşı, tanıtım tərəfi də var. Qarabağ turizm və rekreasiya zonası üçün Kəlbəcərdə İstisu bölgəsinin böyük imkanları mövcuddur. Uzun müddət İstisu bulağından sağlamlıq və kurort məqsədi üçün istifadə edilməsi ərazinin inkişafına zəmin yaradır. Bununla bağlı, Kəlbəcərdə İstisu, Vəng, Zülfüqarlı kimi təbiət ərazilərində rekreasiya imkanları yüksəkdir. Kəlbəcər, Zəngilan, Xocavənd, Qubadlı və Laçın bölgələrində yaradılması planlaşdırılan turizm və rekreasiya zonalarının əraziləri Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən müəyyən edilmişdir. Turizm və rekreasiya zonaları ilə yanaşı, Şuşada Xarıbülbül və Qarabağ mehmanxanaları ən son standartlara uyğun formada təmir edilmişdir. Kəlbəcər və Laçında həm iri turizm obyektləri yaradılma-sını təşviq etmək, həm də kənd turizmini inkişaf etdirmək olar: məskunlaşacaq əhali üçün kənd turizminin inkişafı çox vacibdir, onların gəlirlərinin formalaşmasına və artmasına xidmət edə bilər. Həmçinin yerli və xarici iş adamları iri turizm obyektləri tikməyə sövq edilməlidir. İnvestisiya axınını təmin etmək üçün iş adamları vergidən azad edilə bilər. Artıq Türkiyəli sahibkarların Qarabağ bölgəsinə maraq göstərdiklərini misal çəkə bilərik. Laçında kifayət qədər geniş istirahət imkanları var. Həmçinin rayonda mineral su mənbələrinin olması içki sənayesində yeni istehsal müəssisələrinin yaranmasına səbəb olacaq. Ərazisi 21 min hektardan çox olan, zəngin flora və faunaya malik Laçın qoruğu, müalicəvi xüsusiyyətlərə malik İlıqsu mineral bulağı bu ərazilərin turizm imkanlarını genişləndirəcək. Termal turizm xəstələrin sağlamlıq üçün geotermal bulaqlardan yararlana bildiyi, eləcə də cəlbedici məkanlarda dincələ biləcəyi müalicəvi turizm növüdür. Bu bölgədə çoxlu mineral suların olması turizmin bu növünün inkişafına imkan verəcək. Onu bərpa etmək üçün təkcə Azərbaycan vətəndaşlarını deyil, həm də xarici turistləri cəlb edəcək yeni xəstəxanalar və sanatoriyalar tikmək lazımdır. Termal sağlamlıq turizminin ən mühüm faydaları aşağıdakılardır:

- turizmin mövsümi xarakterini aradan qaldırmaq;
- müxtəlif hədəf bazarlara daxil olmaq üçün turizmin şaxələndirilməsi;
- turizm baxımından inkişaf potensialı olan regionlar üçün imkanların yaradılması;
- iş yerlərinin yaradılması.

Regionda ekoturizm məhsullarının yaradılması üçün məharətlə istifadə edilməli olan böyük təbii sərvətlər var. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə eko otellərə üstünlük vermək lazımdır. Yaşıl otellər bütün forma və ölçülərdə və müxtəlif məsuliyyət səviyyələrində olur, lakin bu otellərin bütün xüsusiyyətlərinin ümumi məqsədi karbon emissiyalarını minimuma endirmək və ətraf mühitə müsbət təsir göstərmək üçün işləməkdir. Oteli yaşıl edənin bir neçə əsas aspekti bunlardır: 1) Enerji qənaəti otellərə əhəmiyyətli faydalar gətirir, əməliyyat xərclərini nəzarətdə saxlamağa və azaltmağa və

emissiyaları minimuma endirməyə kömək edir. 2) Suya qənaət: Suyun təkrar dövriyyəsi və filtrasiya sistemləri quraşdıraraq, otellər uzun müddətdə əhəmiyyətli pula qənaət edə bilər [4,361].

Bundan başqa, Xudafərin vasitəsilə İrandan, Naxçıvan üzərindən isə Türkiyədən turistlərin gəlməsi mümkün olacaq. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə bu iki istiqamətdən turist axını gözlənilir. Azərbaycan turizminin prioritet bazarı var ki, bu istiqamətdə də işlər aparılacaq. Bu ərazilərə turizm marşrutları ilə bağlı müxtəlif ideyalar var ki, bunlar hazırlanan strategiyada öz əksini tapacaq.

Turizmə qoyulan investisiyalar yerli sahibkarlar üçün də yeni məhsullar və imkanlar yaradır. Xarici investisiyanını cəlb edilməsi ölkələr arasındakı rəqabətin mənbələrindən biridir. Ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunmasında ən böyük rolu turizm sahəsi oynayır. Bu yolla ölkəyə gələn şəxslər ölkədəki mövcud vəziyyətlə və potensial ilə tanış olurlar. Dünya Turizm və Səyahət Şurasının apardığı sorğu nəticəsində yerli sahibkarların 86%-i bildirmişdirlər ki, turizm sahəsinə qoyulan xarici investisiyalar sayəsində turizmlə yanaşı bölgədəki digər sahələrdə də yeni iş imkanları yaranmışdır. Bu investisiyaların da 24 %-i Qarabağa istiqamətləndirilmişdir [9].

Hazırda dünya ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda turizm sektoru fəaliyyətsiz olsa da, yerli turizm potensialının təbliği davam etdirilir. Əlimizdə olan bu imkanlardan maksimum yararlanmalı və Qarabağı təkcə Azərbaycanın deyil, dünyanın ən gözəl bölgələrindən birinə çevirməliyik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycanın kurort təsərrüfatı. Qasımov Maqsud, Soltanova Həbibə, Ağasıyev Həbib. Bakı, 2018.

2. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair "Strateji Yol Xəritəsi". Bakı, 2016.

3. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı – Soltanova Həbibə Bayraməli qızı, 2015.

4. Azərbaycan ekoturizm potensialı II cild. Qərib Məmmədov, Elman Yusifov, Mahmud Xəlilov, Vüqar Kərimov. Bakı, 2012.

5. Turizmin iqtisadiyyatı. Nizami Qafarov "Kooperasiya nəşriyyatı". 2019.

6. World Tourism Organization "Tourism Highlights 2014".

7. https://www.respublica-news.az/news/qarabag-turizm-mekanina-cevrilecek

8. Turizm və rekreasiya zonalarının yaradılması üçün Qarabağda mühüm turizm potensialı mövcuddur.
https://azertag.az/xeber/Turizm_ve_rekreasiya_zonalarinin_yaradilmasi_uchun_Qarabagda_muhum_turizm_potensiali_movcuddur-1897937

9. https://news.unec.edu.az/ekspert-reyi/7528-ishgaldan-azad-olunmush-erazilerin-turizm-potensiali

Kazim Mammadov, Master Student,
The Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Azerbaijan
Email: kmammadov@gmail.com

ORGANIC AGRICULTURE IN AZERBAIJAN AND THE INITIATIVE ROLE OF "GABA"

The main official source of statistical data for Azerbaijan is the State Statistics Committee (SSC) of the Republic of Azerbaijan. This Commitee Collects and updates demographic and social statistics, economic statistics, environment, and other statistical data regularly. There are numerous statistics in various areas of agriculture, forestry, and fish, but no specific data on the organic matter has been collected. The most important statistical data for the agricultural sector include general data and data on flora and fauna breeding. Regional data includes acreage, agricultural yield, agricultural products, city and, livestock.

The website (http://www.stat.gov.az/source/agriculture/indexen.php) not only displays updated national statistics, but a button international comparisons from agricultural companies and individual owners and major It also provides data on economic organization action especially the Ministry of Agriculture (MoA), the Ministry of Economy, Tana, and the Ministry of Ecological and Natural Resources (MoENR), collect and update statistical data in various areas of agriculture and related fields. As of May 2017, a special system focused on the systematic collection and updating of data on organic production, processing, mass consusuption, export port/export port, even if the law contains articles on data collection. Or there are no units yet. A legal provision that designates a certification body as the data source and SSC as the national body responsible for MoA. Since there is no official data on organic products in Azerbaijan, information from private/civil society organizations dealing with organic products such as GABA and AZERSUN is combined with data from collected world statistics (Willer and Lernoud, 2015; 2016; 2017)). Mainstream retailers involved in the sale of health foods and/or planning to be involved in the marketing of organic products in the future have their records of the products they sell and the tastes of major consumers. In Azerbaijan, data for export is collected by the Customs and Tariff Bureau. Customs do not have data on organic farming because they collect data according to existing nomenclature and organic goods are not assigned a specific code to the trade goods list.

In Azerbaijan, organic production began almost 10 years ago. In 2015, 0.8% of the total agricultural land area was designated as organic farmland (Willer and Lernoud, 2017). The authors reported data on organic farming in Azerbaijan, based on information from GABA. According to Willer and Lernoud (2016), the organically certified forest area is 123 ha, the wild harvest certified area is 919 ha, and in 2012 a total of 24,782 ha of organically certified land, Berry (161 ha) was obtained Fruits (421 ha), Nuts (160 ha), MAP (177 ha). In 2014, the number of establishments was 297 and the number of processors was 34. Table 5 shows the data reported n 2015. In 2014, Azerbaijan reported a total land area of 24,391 hectares certified as organic

(Figure 5). Of this, 23,331 hectares are cultivated, 937 hectares are collected from wild fruits, and berries, and medicinal plants, and 123 hectares are forests. The retail market value is estimated at 3 million euros. In Azerbaijan, first-year or permanent crops are mainly organically grown. Grains are number one in certified organic areas. However, the proportion of certified organic fruits in total production is high (Table 6) Transitional orchards should also contribute to the future growth of Azerbaijan's fruit production. The only organic certified animal product is honey, and in 2014 932 were certified organic.

Table 6. Major crops produced in Azerbaijan and certified as organic (including those in conversion) in 2012 and 2014

Crops	Organic area (ha)		Organic share (%)		Area fully converted (ha)		Area under conversion (ha)	
Years	2012	2014	2012	2014	2012	2014	2012	2014
Cereals	2 186	1 598	0.2	0.2	548	0	1 638	1 598
Oil seeds	126	126	0.6	0.7	50	50	76	76
Protein crops (Dried pulses)	6	6	0.0	0.05	2	2	4	4
Citrus	8	21	0.3	0.9	2	2	6	19
Grapes	41	41	0.3	0.3	1	1	40	40
Olives	13	13	0.7	0.7	5	5	8	8
Temperate fruit	698	754	1.5	1.5	131	112	567	642
Subtropical fruit	385	495	4.1	4.8	180	180	205	315
Vegetables	192	213	0.2	0.2	57	55	135	158

Source: Willer and Lernoud, 2014; Willer and Lernoud 2016

The area of land-certified organic increased by 14,299 hectares between 2014 and 2015. There was strong growth of fruits and vegetables from the subtropical and temperate zones, but not so much in oilseeds and dried legumes. The number of organic beekeeping boxes in 2015 was 932. The 2015 figures show 123 hectares of certified aquaculture and 123 hectares of forest area. In Azerbaijan, 305 manufacturers, 50 processors, and 50 importers are registered by foreign certification bodies operating in the country (Willer and Lernoud, 2017).

Inspection and certification. Azerbaijan has enacted a special law on organic production since 2008. Under current law, it is called "ekolojitəmizkəndtəsərrüfatı" (ecologically clean agriculture) or "üzvi" (nature) in everyday language. Since 2008, "ecologically clean" has been used as a synonym for organic or biological. In other Central and Eastern European countries, such as Kazakhstan, it has a different meaning than "ecologically clean." This means a different quality scheme or concept when the final product is analyzed and the product is free of impurities at the specified

concentration. After that, national law is marked "ecologically clean". Despite existing legislation and its legislation, organic systems are not fully and/or fully implemented at the national level. This further hinders the institutional establishment, registration, or monitoring of inspection and certification bodies. Due to this gap, all control and certification functions will be taken over by the foreign governing body (CB) based on the standards required by the importing country. They have nothing to do with the Azerbaijani authorities. GABA has launched an initiative to establish AZE KONCERT, a national inspection agency, but it has not worked due to a lack of legal support. Organic products are primarily certified according to EU law and are targeted at the European market. Recently, a product for the United States that has been certified according to the National Organic Program (NOP) has appeared. The main organic certified products are rose oil, pomegranate, persimmon, hazelnuts, as well as wild-collected fruits, berries, medicinal plants, and aromatic plants. The IMO has implemented a project on fair wilds to promote social standards for organic wild harvests. However, these activities did not continue in Azerbaijan after the project was completed. Leading companies involved in organic processing and exports certified by these foreign CBs include AzərŞəkər İstehsalat Birliyi (Sugar Production Union), Azersun, AzGranata MMC, Elba, Gilan Qebele, Jaliar, and Agribioekotex. In Azerbaijan, food is subject to the Food Act (1999) for quality control, food production and organization, and food security assurance. Azerbaijan became a member of the Codex Alimentarius in 2011. Azerbaijan has adopted 162 food production standards for the free movement of goods. `The national standard is registered with AZ STAND and has the abbreviation" AZS ". In Azerbaijan, the "GOST" regional standard adopted by the Interstate Highway Council for CIS standardization and certification is also used for the standardization and registration of organic agriculture working methods. An experimental and testing center was established in 2009 under the Technical Council of Standardization and Technical Regulation and AZSTAND to develop national systems that comply with regional and international standards. In January 2010, Azerbaijan became a member of the European Committee for Standardization. Azerbaijan has completed an EU Twins project to improve the legal and technical aspects of food quality and safety, as well as certification requirements for Azerbaijan's marine products (anonymous, 2010). Despite this project focused on the fisheries industry, there are some loopholes in general food safety legislation. One of the major obstacles that can affect general food safety and monitoring of the organic market is the lack of regulations on the latest list of pesticides containing active ingredients and the maximum residual limits of various produce. In Azerbaijan, GA-BA began an effort in 2005 to develop a legal framework for organic farming. These efforts were completed by a law passed in 2008. Various laws have been adopted since then and may be amended or changed. The main legislative documents on the establishment of organic foods and agricultural systems in Azerbaijan are summarized below.

Ministerial decision (August 159/30, 2010) The Cabinet decision guarantees the scientific implementation of organic farming by MoA, MoEI, MoENR, MoH, and the Azerbaijan National Academy of Sciences (NSA) through the bfore mentioned functions. The ministry has been renamed and is further reflected in this resolution in 2014

and 2016. Within the framework of MoA, MoENR, MoH, and NSA obligations, the priorities aimed at supporting the legal and physical development of organic farming are:

– determine appropriate areas and establish principles through the deaf environment and soil analysis;

– prevents soil contamination and improves soil fertility;

– promote genetic resources in the deaf area and develop new varieties/hybrids that are resistant to drought and salt;

– development of rotation and management programs suitable for organic Agriculture based on scientific results;

– improve grasslands and pastures through scientific management;

– creating Developed biological, mechanical, and agricultural technical methods against deaf pests;

– disease and weed control;

– developed technology for the production of deaf plant-based soil conditioners;

– animal excrement to improve techniques for the production, storage, and processing of organic products;

– develop guidelines to prevent soil and water resource pollution through the implementation of organic activities;

– held a training course on organic fertilizer and compost production technology;

– develop and implement technologies for organic poultry and aquaculture production;

– organize activities to educate people in organic farming about ecology, education, and dissemination of information;

– take the necessary steps to prepare scientific papers, journals, and books;

– hold exhibitions and trade fairs to disseminate information about organic farming culture;

– hold special courses, seminars, and conferences;

– expanding capacity in the field of organic farming;

– encourage the participation of professionals and farmers in organized activities foreign country.

According to the President and Cabinet of Minister's decision, the Azerbaijan SSC needs to collect data on organic farming and all other agricultural statistics. There are some loopholes in existing legislation that hamper the authorities' current function of registering organic possessions (farmers, processors, exporters), approving governing bodies, or collecting and disclosing data. The Agricultural Census is conducted regularly, with 1.3 million holdings in the last two of 2005 and 2015. SSC collects agricultural data annually using representative samples based on the list created by MoA. In this regard, SSC created a form to collect data on the organic sector and requested MoA to list organic operators. MoA was unable to provide the list because the system has not yet been set up. The problem is that there is no official data on organic farming in Azerbaijan because the registration system for organic businesses is not yet in place. Internationally available informal data on organic farming are collected from private data sources. All stakeholders agree that the competent authority

needs to be identified, and many stakeholders believe that it should be an MoA. However, this proposal, combined with the creation of an inter-ministerial committee that can promote cooperation between government agencies mentioned above, has not yet been finalized.

Draft Guide to Production, Processing, Labeling, and Sales of Organically Produced Foods (2014).

The decisions adopted identify responsibilities and distribute them across different state agencies. Despite the detailed responsibilities, there is no plan to set the time frame and start coordination of the proposed activity, nor is there any designation (control/coordination) of the competent authority. Under these circumstances, following the 2010 Cabinet decision, SCSMP has begun developing draft standards for organic foods and agriculture. It was completed only in 2014. This design includes organic plant and animal production, beekeeping, aquaculture, packaging, and transportation. It also contains a list of acceptable entries. Due to the short draft, a new initiative was presented as part of the FAO's GCP / AZE / 006 / TUR project.

In Azerbaijan, agricultural research is carried out by national institutions: research institutes and universities. The Agricultural Science Information Advisory Center within MoA coordinates the National Agricultural Research Institute based in Baku or other states. Two agricultural universities, Ganja and Nakhchivan, are also operating under MoA. Ganja Agricultural University has established a branch of organic farming and may have the scientific ability to meet the needs of Azerbaijani stakeholders. However, you need to find and develop a structure to connect these groups. There are thematic institutions (vegetables, grapes, etc.). Its scientific structure is currently being modified to improve its efficiency. Surveys and catalogs have been created for specific areas and crops, but the dissemination of information is still very limited. Existing information/knowledge focused on agroecology needs to be revised and shared by stakeholders to facilitate the practice of organic farming. An organic pilot lot has been set up at the Vegetable Research Institute of the Absheron Agricultural Science Information Advisory Center to study the impact of the transition to organics, maintain optimal crop rotation programs for vegetables, and show farmers organic practices (Figure 6). In 2015, the Organic Farming Center was established in Gakh, the Institute of Botany of the Academy of Sciences, to promote organic farming in the Shaki Zagatala region. Its clean and abundant natural resources are the main reason for its centrality in this particular area. The center, with its trained staff, created an action plan for the following purposes: Preservation of local varieties suitable for the area. Help farmers move to OA. Establish a high-tech laboratory for soil, water, and plant analysis. Very few soil and water analysis laboratories have limited analysis areas available for the analysis of agricultural products and foods. In Azerbaijan, mainly in Baku, there are several laboratories such as the MoA Phytosanitary Bureau's Toxicology Research Institute, the Customs Department's research institute, and the Ministry of Economy, Trade and Industry's specialized research institute, which seems to be developing as a reference research institute. is. Customs can perform aflatoxin analysis and have the authority to inspect exported hazelnuts. Azerbaijan has a biosafety law, but there is no laboratory to perform GMO analysis. Organic production

and certification decisions are not entirely based on the results of product or input analysis. Organic certificates ensure that the entire chain complies with reference standards. However, Azerbaijan requires a well-equipped certified lab for monitoring purposes or fraud testing. Therefore, to develop scientific structures for monitoring and supporting research work, the laboratory needs to be set up or upgraded for testing:

1. SOIL and plant nutrients;
2. Water and air quality;
3. Pollutants (pesticides, heavy metals, mycotoxins, etc.), additives;
4. Growth regulators and antibiotics for plant and animal products or Ignition;

Genetically modified organisms (GMO). Because many pesticides are banned Due to the very limited nature of organic farming, detection and measurement limits should be as low as achievable in analytical laboratories. It also contributes to the development of regional market monitoring systems for fraud prevention. GABA (Ganja Agribusiness Association) is a leading NGO in organic farming and has been a member of IFOAM since 2002. GABA is the first pioneering organization in Azerbaijan to participate in the world-famous BioFach World Organic Trade Fair in Nuremberg in 2010. Organically produced and certified raw materials are based on trade fair exhibits and have received a great deal of interest from many international companies. The first certified organic products were pomegranate, quince, fig, Cornell, persimmon, and plum spread. GABA provided translations of known standards and contributed to the development of organic law. GABA has been publishing Organic Agriculture Magazine since 2006. Due to financial constraints, it is published twice a year recently. They also provide training for farmers. In Azerbaijan, the average literacy rate for adults (aged 15 and over) was 99.81% in 2015 (World Data Atlas, 2017). The dance rate for men in pure junior high school (7 years old) was 84.2%, which was the same for both men and women. This is an advantage for current training programs in agricultural food production, as the country's total employment rate was 63.2% in 2014 (World Data Atlas, 2017). Several projects supported by the EU, GIZ, USAID, and TIKA offer short-term training programs on environmental protection and organic farming. Ganja has a university research institute and an agricultural university that has an organic farming department.

Demand for agricultural colleges is generally fairly low. In 2017, MoA launched a special program for students to arouse interest in higher education in the agricultural sector. Modi has worked with MoA to create a pamphlet to make elementary school students more sensitive to organic farming. GCP / AZE / 006 / TUR Project: The development of organic farming and institutional building in Azerbaijan focuses on training and awareness-raising in organic farming. The focus is on instucters trainers, training producers, and developing training tools. Particular attention is paid not only to the conversion of Azerbaijan's most important products to ecological production but also to the general aspects of ecological management, and certification. The organic plot set up at the Absheron Botanical Institute will serve as a demonstration field for the practice.

References:

1. https://www.globalagriculture.org/whats-new/news/en/33813.html
2. http://www.db.zs-intern.de/uploads/1570196865-2019EostaOrganicSDGs.pdf
3. https://www.natureandmore.com/en/sustainable-development-goals-and-the-link-to-organic
4. https://www.natureandmore.com/sites/www.natureandmore.com/files/documenten/organic-ag-graphic-web.png
5. https://www.researchgate.net/publication/352121248_The_Future_We_Want_Sustainable_Development_Goals_Accomplishment_with_Organic_Agriculture_Przyszlosc_ktorej_chcemy_mozliwosci_osiagniecia_Celow_Zrownowazonego_Rozwoju_w_rolnictwie_ekologicznym
6. https://www.eosta.com/sites/www.eosta.com/files/documenten/nm19_329_report_nm_lr.pdf
7. https://www.adb.org/sites/default/files/publication/384836/swp-15.pdf
8. https://www.fao.org/agroecology/database/detail/en/c/1253543/
9. https://www.ifoam.bio/our-work/what/sustainable-development
10. https://orgprints.org/id/eprint/39493/1/LOES%20PJH300%20role%20of%20organic%20farming%20in%20sustainable%20agriculture.pdf
11. https://www.rural21.com/english/current-issue/detail/article/organic-agriculture-a-viable-solution-to-achieving-the-sdgs.html
12. https://www.mcgill.ca/isid/files/isid/pb_2012_13_seufert.pdf
13. https://www.unil.ch/hec/files/live/sites/hec/files/doc/master/mscis/how-to-do-a-literature-review-for-your-master-thesis.pdf
14. https://www.nationalgeographic.org/article/environmental-impacts-agricultural-modifications/
15. https://www.fao.org/organicag/oa-faq/oa-faq1/en/

Məmmədli Nərminə Eynullah qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: narmin93595@gmail.com

KOMMERSİYA BANKLARINDA MALİYYƏ SABİTLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİ

Maliyyə sabitliyi daha geniş şəkildə "maliyyə sisteminin real iqtisadi fəaliyyətləri rahat şəkildə asanlaşdıra bildiyi və sarsıntılar nəticəsində yaranan maliyyə balanssızlıqlarını aradan qaldırmağa qadir olduğu bir vəziyyət" kimi müəyyən edilə bilər. İqtisadi inkişaf sistemi üçün əsas şərtlərdən biri vətəndaşların və biznesin etibar etdiyi sabit və səmərəli maliyyə sisteminin mövcudluğudur. Mərkəzi Bank maliyyə sisteminə öz funksiyalarını səmərəli şəkildə yerinə yetirməkdə və böhranlara davamlı olmaqda kömək etməklə maliyyə sabitliyini daim nəzarətində saxlayır. Əsasən ölkə bankların-

dakı maliyyə sisteminin risklərini minimuma endirmək üçün addımlar atır və banklara sistem riskləri ilə mübarizə aparmağa kömək edir.

Maliyyə sabitliyi "maliyyə sisteminin qeyri-sabit olmadığı bir vəziyyət" kimi təyin edilə bilər. Bu, həm də maliyyə sisteminin üç komponentinin:

- maliyyə institutlarının;
- maliyyə bazarlarının;
- maliyyə infrastrukturunun sabit olduğu bir vəziyyəti ifadə edə bilər.

"Maliyyə institutlarının sabitliyi" ayrı-ayrı maliyyə institutlarının xarici institutların, o cümlədən hökumətin köməyi olmadan öz maliyyə vasitəçiliyi funksiyalarını adekvat şəkildə yerinə yetirmək üçün kifayət qədər sağlam olduqları şəraitə aiddir.

"Maliyyə bazarlarının sabitliyi" maliyyə aktivlərinin qiymətlərinin iqtisadi əsaslardan əhəmiyyətli dərəcədə kənara çıxmaması və bununla da iqtisadi agentlərə vəsaitləri inamla cəlb etməyə və idarə etməyə imkan verən bazar əməliyyatlarının ciddi şəkildə pozulmasının olmadığı şərait deməkdir.

"Maliyyə infrastrukturunun sabitliyi" bazar intizamının rəvan işləməsini təmin etmək üçün maliyyə sisteminin yaxşı strukturlaşdırıldığı və həm maliyyə təhlükəsizliyi şəbəkəsinin, həm də ödəniş və hesablaşma sisteminin səmərəli işlədiyi şəraitə aiddir.

Mərkəzi Bank ölkədə maliyyə sabitliyini təşviq etmək üçün alətlərini daim təkmilləşdirir.

Maliyyə sabitliyində nə baş verir:

- maliyyə sistemi vətəndaşların və müəssisələrin sərbəst vəsaitlərini səmərəli şəkildə kreditlərə və investisiyalara çevirir;
- maliyyə sistemi likvid və kapitallaşdırılmışdır və buna görə də böhranlara davamlıdır;
- ödənişlər və hesablaşmalar vaxtında və tam həcmdə aparılır;
- maliyyə sisteminin iştirakçıları riskləri diqqətlə qiymətləndirir və idarə edir;
- ayrı-ayrı maliyyə institutlarının çətinlikləri bütövlükdə sistemə şamil edilmir.

Maliyyə sistemi qeyri-sabit vəziyyətə düşdükdə, məsələn, maliyyə bazarının turbulentliyi və maliyyə institutlarının sağlamlığının pisləşməsi ilə, problemi həll etmək üçün ümumiyyətlə, kütləvi vəsait təchizatı tələb olunur. Tarixən, buna görə də Mərkəzi bank təbii olaraq maliyyə sabitliyinin təşviqi rolunu yerinə yetirmişdir, çünki o, fiat pul yaratmaq üçün müstəsna hüququ sayəsində dərhal böyük miqdarda likvidlik yeritmək qabiliyyətinə malikdir.

Maliyyə sabitliyi təkcə qiymət sabitliyi, Mərkəzi Bankın siyasət məqsədi üçün deyil, həm də iqtisadiyyatın sağlam inkişafı üçün mühüm tələbdir. Bunun səbəbi, maliyyə qeyri-sabitliyi iqtisadiyyat üçün ağır xərclərə səbəb olur, çünki maliyyə bazarlarında qiymət dəyişənlərinin dəyişkənliyi artır və maliyyə institutları və ya korporasiyalar iflas edə bilər. Bundan əlavə, belə bir zamanda iqtisadi inkişaf məhdudlaşdırıla bilər, çünki iqtisadi agentlər rasional qərarlar qəbul etməkdə çətinlik çəkirlər və resursların bölüşdürülməsinin səmərəliliyi azalır.

Maliyyə sabitliyi necə ölçülür dedikdə, burada əsas məqsəd (qiymət sabitliyi) və əsas məqsədi ölçmək üçün göstərici (əsasən istehlak qiymətləri indeksi) olan pul siyasətindən fərqli olaraq, maliyyə sabitliyini təmin etməyə yönəlmiş makroprudensial siyasət daha çox keyfiyyət (yəni kəmiyyətlə ölçülə bilməyən) məqsədlərə əsaslanır. Və onların qiymətləndirilməsi üçün vahid universal göstəricilərə malik deyil. Bununla be-

lə, maliyyə sabitliyinin səviyyəsini ölçməyə kömək edən bir sıra göstəricilər mövcuddur. İqtisadiyyatda problemli kreditlərin səviyyəsi, borc əmsalları, kreditin girov nisbəti və bir çox başqaları.

Kommersiya banklarının maliyyə sabitliyini qiymətləndirmək üçün müxtəlif ssenarilərdə (şokda daxil olmaqla) sistemin sabitliyi ölçülür:

- maliyyə institutlarının maliyyə münasibətləri öyrənilir;
- banklar və şirkətlər arasında sorğular aparılır.

Şoklara səbəb olan amillər və şokun ötürülmə yolları maliyyə liberallaşması və qloballaşmanın gedişindən sonra daxili və xarici maliyyə bazarları, maliyyə bazarları ilə maliyyə institutları arasında əlaqələrin güclənməsinin təsiri ilə çoxşaxəli və mürəkkəbləşmişdir. Bura təkcə ayrı-ayrı maliyyə institutlarının və ayrı-ayrı maliyyə bazarlarının sabitliyini təhlil etmək deyil, həm də daxili və xarici makroiqtisadi mühitləri nəzərə alaraq ümumi maliyyə sistemi baxımından sabitliyi qiymətləndirmək daxildir. Mərkəzi bank maliyyə sisteminin sabitliyinin təhlilində bu ehtiyacı ödəmək üçün çox uyğundur.

Uzun illərdir ki, ölkədə makroiqtisadi sabitlik formalaşmışdır. İnflyasiyanın hədəf dəhlizində formalaşması iqtisadi şərtlərdə müəyyənlik yaratmış və iqtisadi fəallığa mühüm dəstək vermişdir. Milli valyutamızın məzənnəsi ölkədə makro-iqtisadi sabitliyin başlıca lövbəri kimi çıxış etmişdir. Əldə olunmuş makroiqtisadi sabitliyi nəzərə alaraq ötən illərdə monetar şəraitin həm pulun dəyərinin azaldılması, həm də pulun həcminin artırılması istiqamətində yumşaldılması həyata keçirilmişdir.

Ölkənin maliyyə sabitliyinin təhlil olunması üçün Mərkəzi Bank tərəfindən strest testlərin nəticələri müvafiq əmsallarda və hesabatlarda öz əksini tapır. Bu hesabat formaları aşağıdakılardır:

1. Balans hesabatı;
2. Mənfəət və zərər haqqında hesabat;
3. Ödəniş müddətinin bölgüsü cədvəli;
4. Pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat;
5. Kapitalın adekvatlıq əmsalı;
6. Ani likvidlik əmsalı;
7. ROE əmsalı;
8. ROA əmsalı;
9. Leverec əmsalı;
10. Birinci dərəcəli kapitalın adekvatlığı əmsalı;
11. Açıq valyuta mövqeyinin kapitala nisbəti əmsalı;
12. Xalis faiz gəlirlərinin ümumi gəlirlərə nisbəti əmsalı;
13. Likvid aktivlərə nisbəti əmsalı;
14. Vaxtı keçmiş kreditlərin kredit portfelində payı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1 .“Mərkəzi Bank haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”.

2. Azərbaycan Respublikasının “Maliyyə Sabitliyi Şurası”-nın yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı, 2016.

3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının “pul və maliyyə sabitliyi siya-

sətinin əsas istiqamətləri” barədə bəyanatı. Bakı, 2016.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016 cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair “Strateji Yol Xəritəsi”. Bakı, 2016.
5. Bəşirov R.A. “Bank işi”. Bakı, 2007.
6. Z.F.Məmmədov “Bank fəaliyyətinin əsasları” Bakı, 2011;

Исмаилзаде Гюльзар Сабир кызы, магистрант,
Академия Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики
Email: gulzar.ismayilzade@bk.ru

ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД К УПРАВЛЕНИЮ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ

Огромная роль человеческого фактора в обеспечении инновационных преобразований во всех сферах общественной жизни признаётся бесспорно и безоговорочно всеми исследователями. Однако, когда речь заходит о методологии менеджмента и трактовке терминов, возникает множество противоречий в определении сходств и различий между управлением персоналом и управлением человеческими ресурсами (УЧР). Можно выделить четыре основных подхода к взаимоотношению понятий «управление персоналом» и «управление человеческими ресурсами»:

– приравнивание понятий;

– противопоставление понятий;

– управление человеческими ресурсами как высшая ступень эволюции управления персоналом;

– признание наличия как общих черт, так и отличий.

Прежде чем провести сравнение между управлением персоналом и УЧР, необходимо дать определение понятиям «персонал» и «человеческие ресурсы».

1. Персонал – личный состав (или его часть) учреждения, предприятия, организации, представляющий собой группу по профессиональным признакам.

2. Человеческие ресурсы – совокупность различных качеств людей, определяющих их способность к производству материальных и духовных благ.[1] Категория «человеческие ресурсы» характеризуется теми навыками и способностями, трудовыми и нетрудовыми, которые могут быть полезны организации для реализации ее целей . Из этих определений можно сделать вывод, что понятие «персонал» намного уже понятия «человеческие ресурсы». В то же время первое понятие акцентирует внимание на носителях набора определенных профессиональных и трудовых качеств, а второе обращает внимание в первую очередь на сами эти качества в совокупности с другими характеристиками личности. Достоинство этой концепции управления человеческими ресурсами состоит в том, что она подчеркивает отношение к людям как к ключевым ресурсам, управление которыми эта модель в основном возлагает на менеджеров высшего звена, непо-

средственно занимающихся стратегическим планированием бизнеса. Основные характеристики УЧР: 1.Акцент на соответствии стратегии и интеграции. 2.Уделяется особое внимание удовлетворению потребности человека в причастности к группе. 3.Затрагиваются общие интересы организации при одновременном признании интересов её членов. 4.В отличие от управления персоналом УЧР рассматривает расходы на работников как инвестиции, а не издержки. Процесс формирования инновационного типа мышления, нового подхода в осуществлении предпринимательской деятельности требует систематизации и использования эффективных инструментов и методов. Необходимость незамедлительности преобразований усугубляется нынешней политической ситуацией, угрозой блокады российской экономики. О необходимости организации ускоренного решения проблем в управлении развитием человеческими ресурсами заявляют не только с высоких трибун органов власти и общественных формирований, но и образовательных учреждений. Отсюда вытекает важность стратегической интеграции и сильной культуры, которые нуждаются в людях, приверженных принятой стратегии, готовых к переменам, а также тех, кто будет управлять изменениями. Проблемы управления и развития человеческих ресурсов затрагиваются на самом высоком уровне. Так, генеральный директор Всемирной торговой организации Паскаль Лами считает, что высокий уровень развития человеческих ресурсов – это сравнительное преимущество Азербайджана в мировой экономике. Говоря о развитии человеческих ресурсов, необходимо четко обозначить критерии оценки этих ресурсов, их соответствие не только международным подходам, но и реальном времени. Человеческие ресурсы можно проанализировать с помощью индекса развития человеческого потенциала (ИРЧП), разработанного Организацией Объединенных Наций (ООН) [2]. Это интегральный показатель, который включает в себя три компонента: - валовой продукт на душу населения; - ожидаемую продолжительность жизни; - уровень образования. А вот реалии настоящего времени говорят о том, что при управлении человеческими ресурсами должны учитываться и менталитет, и традиции, и преданность интересам своей родины. Примером для Азербайджана может служить Япония. В основе японской экономической модели заложены исключительно высокое развитие национального самосознания, приоритет интересов нации над интересами конкретного человека, мобилизация сознания японцев на постоянное повышение производительности труда, резкое повышение конкурентоспособности страны на мировом рынке. Поэтому на всех уровнях власти, в общественных организациях, в образовательных учреждениях, в средствах массовой информации необходимо не только оценить уровень человеческого потенциала россиян, но и освоить механизмы эффективного управления поведением людей по формированию у них инновационного мышления, освоению навыков инновационной предпринимательской деятельности.

Важную роль в развитии человеческих ресурсов, в стимулировании инновационной активности должны сыграть инновационные кластеры, представляющие собой географически или по отраслевому признаку сконцентрированные группы инновационных предприятий, научно-исследовательских организаций, учебные заведения, готовящие специалистов и повышающие профессиональный уро-

вень кадров, другие хозяйствующие субъекты, тесно связанные между собой, дополняющие друг друга и ориентированные на достижение единой цели – создание конкурентоспособных инновационных продуктов. К инструментам взаимодействия институтов инновационной поддержки и человеческих ресурсов относятся: - отраслевые и региональные целевые программы подготовки кадров и повышения квалификации для высокоиндустриальных технологических процессов, их разработка и реализация; - инновационная инфраструктура, способствующая формированию инновационного мышления и инновационной активности человеческих ресурсов, включающая инновационно-технические центры, технопарки, бизнес-инкубаторы, музеи отечественных научно-технических достижений, творческие молодежные клубы, региональные венчурные фонды; - проведение грантовых конкурсов и смотров; - создание системы стимулирования творческой молодежи к их участию в инновационных проектах, создание условий для вовлечения молодежи в инновационную деятельность по кооперации со средним и крупным бизнесом; - центры коммерциализации; - формирование культуры инновационной активности и престижности инновационной деятельности; - информационные, коммуникационные и консультационные площадки для творческой молодежи и успешных молодых предпринимателей. С появлением новых отраслей, инновационных технологий, новых моделей бизнеса резко повышается роль человека, его знаний и профессиональных навыков, его способности оперативно принимать нестандартные решения. В процессе формирования инновационной экономики все более укрепляется связь между уровнем и качеством обучения, объемом познания, интеллектуальным и профессиональным уровнем персонала. Соответственно, интенсивное экономическое и социальное развитие требует повышенного внимания со стороны государства и общества к человеку, без которого освоение высоких технологий невозможно [3]. Государственная инновационная политика должна быть направлена на повышение инновационной активности науки, бизнеса и власти в развитии человеческих ресурсов, эффективности его использования, создание условий благоприятствования для инновационной деятельности защиты результатов интеллектуальной собственности. С помощью инновационной активности оценивается характер и интенсивность инновационной деятельности, состав конкретных действий по инновационным технологиям. В связи с возрастающим значением инновационной деятельности для экономики и общества в целом возрастает и необходимость регулирования органами власти инновационной сферы. Поскольку под влиянием инноваций не только меняется структура экономики, но и повышается эффективность использования всех видов ресурсов территории, некоторая часть ресурсов высвобождается и перераспределяется в другие сферы деятельности общества, появляются новые общественные институты и хозяйствующие субъекты, изменяется и характер их взаимосвязей и взаимоотношений. Ключевая и стратегическая роль человеческих ресурсов состоит в том, что именно они приводят в движение и организуют взаимосвязь и взаимодействие всех экономических и информационных ресурсов в инновационной сфере, обеспечивают экономическую эффективность. В связи с этим важнейшая задача территориальной политики в сфере модернизации экономики – это не только создание

условий для повышения инвестиционной и инновационной привлекательности, но и поиск эффективных методов управления человеческими ресурсами территории, вхождения в рынок всех заинтересованных территорий, предприятий и граждан, раскрытие и развитие их способностей и инновационной предприимчивости с учетом территориальной и местной специфики, с использованием различных источников инвестирования. Инновационное направление должно стать важнейшей сферой деятельности федеральных, региональных и местных органов власти, оказывающих целенаправленное воздействие на деятельность хозяйствующих субъектов в инновационной и инвестиционной сфере [4]. В качестве механизмов воздействия должны выступить инструменты поддержки и помощи инновационно активных субъектов, использующих в том числе и молодежный ресурсный потенциал. Особое место должны занять инструменты стимулирования разработок и производства высококонкурентных инновационных продуктов. Человеческий ресурс сегодня имеет первостепенное значение, поэтому проблемы эффективного использования человеческого труда в качестве главной силы и основного действующего лица в инновационных преобразованиях общественной жизни крайне актуальны.

Список использованной литературы:

1. Стратегическое управление человеческими ресурсами. – URL: http://www.syntone.ru/files/uploads/books/armstrong.zip.

2. Глобальное развитие становится все более неравномерным. – URL: http://krjust.kr.ua/novosti_o_biznese/global_noe_razvitie_stanovitsya_vse_bolee_neravnomernim.html.

3. Магомедкеримова Д. М., Кочурина Р.А. Роль бинарных интеграционных занятий в подготовке квалифицированных кадров для сферы государственного и муниципального управления // Развитие современного общества в условиях реформ: вопросы экономики и управления: материалы межвуз. науч.-практ. конф., г. Тихорецк, 8 ноября 2013 г. – Ставрополь: АРГУС, 2013.

4. Кочурина Р.А., Переверзев А.А. Экономика муниципального образования – город. – Армавир: ООО «Полипринт-С», 2007. – 308 с.

Mahmudova Gülnar Qabil qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: gmahmudova996@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ KİÇİK BİZNESİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİNİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Azərbaycan Respublikasında səmərəli milli iqtisadiyyatın yaradılması ölkədə sahibkarlıq sektorunun inkişafını tələb edir. Bu sektor daxili bazarı keyfiyyətli məhsul və xidmətlərlə təmin edir, respublikanın ixracat potensialını artırır, əhalinin məşğulluq səviyyəsini yüksəldir, dövlət büdcəsinin formalaşmasında mühüm yer tutur, milli iqti-

sadiyyatda rəqabəti gücləndirməklə onun səmərəliliyinə təsir göstərir. Kiçik biznesin üstünlüklərinə daxildir:

- Daha innovativ olması. İqtisadi dəyişikliklərə və tələbata daha tez uyğunlaşması və problemlərə daha asan və yenilikçi həll yollarının tapılmasına şərait yaradır. Yeni texnalogiya və ya idarəetmə sistemlərinin sınaqdan keçirilməsi, daim daha yaxşısına nail olmaq üçün risketmə dərəcəsinin yüksək olması kiçik müəssələrin uğur sirlərindəndir.

- Özü-özünü idarəetmə. Bu sahibkarı öz fəaliyyətində həvəsləndirən əsas amillərdən biridir. Hər bir sahibkar rəhbəri olduğu müəssəyə öz övladı kimi yanaşır və onun daha uğurlu inkişaf yolu üçün əzmlə çalışır.

- Müştərilərlə birbaşa əlaqələrin daha möhkəm qurulması. Daha kiçik və yığcam olma daha rahat və sürətli idarəetmə təmin edir ki, buda müştərilərin nə istədiklərini, onların tələbatını, irad və təkliflərini daha tez zamanda öyrənməyə və adekvat tədbirlər həyata keçirməyə imkan yaradır.

- Dövlət dəstəyi. Dövlət siyasətinin tərkib hissələrindən biri iqtisadiyyatda xüsusi çəkisi olan kiçik biznesə dəstək olmaqdan ibarətdir. Əgər dövlət kiçik biznesi dəstəkləsə, normativ hüquqi bazanı düzgün formalaşdırsa, müəyyən vergi güzəştləri və subsidiyalar tətbiq etsə, bu, kiçik biznesin ölkədə uğurla inkişafına gətirib çıxaracaq.

- Daha az resurs və xammal tələbi. Kiçik müəssisələr daha az resurs və xammal hesabına daha çox məhsul istehsalı üzrə ixtisaslaşırlar.

- Daha az investitsiya cəlbi. İlkin mərhələdə kiçik biznesin fəaliyyətə başlaması və fəaliyyətini davam etdirməsi üçün daha az maliyyə resurslarına tələb var. Bu da özünə güvənən, yaxşı biznes ideyası olan şəxslərin fəaliyyətə başlaması üçün onları stimullaşdırır.

Kiçik biznes üçün təhlükə yaradan və onun uğursuzluğuna səbəb olan faktorlar vaxt və nizamsızlıq ola bilər. Müəssisə kiçik olduğunda idarəetmədəki asanlıq rəhbərləri düzgün zamanlama və planlamada arxayınlaşdıra bilər. Bu da nəticə etibarı ilə fəaliyyətin davamı prosesində düzgün strategiyanın qurulmaması səbəbindən uğursuzluğa səbəb ola bilər. Bununla yanaşı uğursuzluq aşağıdakı amillərin təsiri ilə də formalaşa bilər.

- Rəhbərin dəyişməsi. Rəhbər vəzifə tutan şəxsin digəri ilə əvəz olunması zamanı yeni rəhbər müəssənin spesifik xüsusiyyətlərinə tanış olmaya, gələcək planlardan az xəbərdar ola və istehsal potensialını düzgün qiymətləndirməyə bilər ki, bu da inkişaf strategiyasından və istehsal planından yayınaraq uğursuzluğa səbəb ola bilər.

- Bazarın düzgün öyrənilməməsi. Tələbatın, rəqiblərin ümümilikdə mövcud iqtisadi mühitin düzgün araşdırılaraq təhlil edilməməsi biznes subyektinin fəaliyyətinin ləngiməsinə, gəlirlərinin azalmasına və uğurlu olmamasına səbəb ola bilər.

- Maliyyə çətinlikləri. İnvestorların və ya kreditorların biznesə dəstəklərinin azalması və ya tamamən dayanması nəticəsində biznes maliyyə çətinlikləri ilə qarşılaşacaq. Fəaliyyətin davamlılığının təmin olunması üçün əlavə maliyyə ehtiyatları cəlb olunmazsa, müəssisə uğursuzluqla üzləşə bilər.

- İqtisadi vəziyyət. Ölkədə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyəti müəssisə və firmaların fəaliyyətinə birbaşa təsir edir. İşsizlik, iqtisadi artım, inflyasiya, faiz dərəcələri birbaşa və dolayı yolla biznes subyektlərinə təsir göstərir. Bu təsirlərin cəmi müsbət olduqda biznes inkişaf edir-uğur qazanır, əksinə mənfi təsirlər nəticəsində uğursuzluğa

düçar olaraq iflasla üzləşir.

Azərbaycanda sahibkarlığa dövlət dəstəyi təmin edən əsas qurum Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi hesab olunur. Sahibkarlığa dövlət yardımının bütün istiqamətləri Nazirlik xətti ilə müəyyənləşdirilir, tədbirlər planları hazırlanır və həyata keçirilməsinə birbaşa nəzarət olunur.

Ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlığa dövlət qayğısının həyata keçirilməsi məqsədilə bir sıra mexanizmlər, bu istiqamətdə dövlət siyasəti və tədbirlər planı müəyyənləşdirilərək həyata keçirilməkdədir. Lakin müasir dövrün tələblərinə uyğun iqtisadiyyatın formalaşması üçün dövlət öz siyasətində inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinə müraciət etməlidir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi məqsədilə fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən indiyədək Agentliyə 409 müraciət daxil olmuşdur. Bu müraciətlərin 93-ü (23%) sənaye, 104-ü (25%) ticarət və xidmət, 70-i (17%) tikinti, 69-u (17%) kənd təsərrüfatı, 34-ü (8%) turizm, 5-i (1,2%) təhsil, 1-i (0,2%) nəqliyyat və logistika və 33-ü (8,5%) isə digər sahələri əhatə edir. Daxil olan müraciətlərdən 53-ü 12 xarici ölkəni (əsasən Türkiyə, Rusiya, Macarıstan, Pakistan və Qazaxıstandan olmaqla) təmsil edən şirkətlər tərəfindən təqdim edilmişdir.

Qarabağ bölgəsində çox geniş turizm potensialı var. Qarabağ bölgəsinin olduqca zəngin, mənzərəli, misilsiz təbiətə və tarixi abidələrə malik olduğunu nəzərə alsaq, bu regionun Azərbaycanın əsas turizm zonalarının birinə çevrilməsi ehtimalı yüksəkdir.

İnnovativ KOB-ların inkişafının effektivliyi əsasən yol sektorunun inkişafı ilə müəyyən edilir. İlk layihəyə artıq start verilib - mürəkkəb relyefli ərazidən keçən Əhmədbəyli-Alxanlı-Füzuli-Şuşa yolunun inşası başlanılıb. Göygöl-Toqanalı, Kəlbəcər-İstisu, Kəlbəcər-Laçın, həmçinin Horadiz-Mincivan yollarının tikintisi üçün bir neçə layihə hazırlanır.

Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta biznes özündə potensial formalaşdırmışdır. Başqa sözlə desək, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının müasir səviyyəsi bazar tipli iqtisadiyyatın formalaşmasının ilkin mərhəlsinə uyğundur və hələ ki, öz potensial imkanlarının tam reallaşdırılmasından uzaqdır. Bununla yanaşı, onun sahəvi quruluşunun səmərəli olmamasına baxmayaraq, ölkədə iqtisadi islahatların həyata keçirildiyi dövr ərzində kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf prosesinə müsbət meyl xas olmuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin materialları ”. Bakı, 2011.

2. “İtki və tələfatların qiymətləndirilməsi üzrə Avropa Qiymətləndiricilər Birlikləri Assosasiyasının Standartları”, Bakı, 2015.

3. Джеффри Д САКС, Фелипе Ларрен Б. «Макроэкономика» Глобальный подход. Издательство - Москва, 2006, 320 с.

4. https://smb.gov.az/ru/all-news/tika-zainteresovano-v-razvitii-sektora-msb-v-osvobozhdennykh-rayonakh-azerbaydzhana

5. http://interfax.az/view/825603

Mahmudova Sevinc Hacıməmməd qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: sevinc.mahmudova.17@gmail.com

SATIŞIN İDARƏ EDİLMƏSİNİN KOMMUNİKASİYA METODLARI

Marketinq əlaqə sistemi satışın həcminin və mənfəətin yüksəldilməsi məqsəd ilə məqsəd auditoriyasına təsir etməli və yaxud da müəssisənin məhsulu (xidməti) və özü barəsində məlumatların verilməsi vasitələrinin toplusunu müəyyən etməlidir. Marketinq əlaqə sisteminə verilmış tərifdən və onun tərkibinin analizindən belə qənaətə gəlmək olar ki, o:

- istehlakçı və alıcılar ilə əlaqənin qurulması ilə bərabər digər bazar subyektləri-lə, eyni zamanda, vasitəçilərlə, məhsulgöndərənlərlə və rəqiblər ilə də əlaqənin yaradılmasını nəzərdə tutur. Məhsulgöndərənlərlə əlaqənin qurulmasının məqsədi istehsalın keyfiyyətli, məhsul istehsalına çəkilmiş xərcləri ödəməyə və planlaşdırılmış səviyyədə mənfəət qazanmağa imkan yaradan material resursları ilə, həmçinin daha da etibarlı olan məhsulgöndərənlərin seçilməsinin təmin olunmasıdır. Vasitəçilərlə əlaqənin qurulması isə ticarət məntəqələrində həmişə istehsalçının məhsulunun olmasını və bu məhsulların satışının daha yüksək keyfiyyətlə reallaşdırılmasına yönəldilir. Rəqiblərlə əlaqənin qurulması isə alıcılara rəqiblərlə müqayisədə öz güclü və zəif tərəflərini ortaya çıxarmağa, onlarla əməkdaşlıq və yaxud da kooperasiya imkanlarını təyin etməyə imkan verir;
- yalnız bazar subyektlərinə özünün, məhsulunun və yaxud da xidmətlərinin haqqında məlumat verilməsinə deyil, həmçinin də məhsulun (xidmətin) mövqeləşdirilməsini reallaşdırmaqla və eləcə də onun müsbət imicini formalaşdırmaqla istehlak-çılara və alıcılara təsir göstərməyə, onları məhsulun alınmasına təhrik etməyə və bunun sayəsində məhsulun satış həcminin və bazarda payının yüksəldilməsinə və yaxud, məhsula olan mənfi münasibəti ortadan qaldırmağa istiqamətləndirir;
- iki istiqamətli məlumat kanalı olmaqla müəssisənin xarici mühitlə əlaqəsini və əks əlaqəsini gerçəkləşdirir. Belə ki, istehsalçı, məqsəd auditoriyasına təsir göstərmək üçün onun davranışları, motivasiyası və ehtiyacları rəqiblərində olan məhsullar və marketinq strategiyası və s. barəsində məlumat əldə etməli və məqsəd auditoriyasının daha çox nəyə üstünlük verdiyini, istehlak etdikləri məhsullardan nə gözədiyini, hansı faydaları əldə etmək istədiyini öyrənməlidir. Daha sonra o, bunun əsasında məhsulun mövqeləşdirilməsini reallaşdıra, uyğun kommunikasiya vasitələri seçə, konkret auditoriyaya və yaxud da bazar seqmentinə hesablanan müraciət mətnləri hazır edə və s. Bilər.

Marketinqə dair ədəbiyyatda marketinq kommunikasiyası sisteminə aşağıda qeyd edilmiş kommunikasiya vasitələri aid olunur:

- **Reklam.** Reklam müəyyən məhsulun (ideyanın, müəssisənin, xidmətin və s.) təbliğatı üçün KİV-də ödənişli, qeyri-şəxsi, biristiqamətli və dolayı müraciət olunması və ya informasiya ötürülməsidir. O, kifayət qədər kiçik müddət ərzində geniş kütləyə müraciət etməyə və bununla da istehlakçıların məlumatlandırılmasına, markanın mövqeləşdirilməsinin daha effektiv reallaşdırılmasına, satış prosesinin sadələşdirilməsinə

və s. imkan yaradır. Amma əks əlaqə olmadan istehlakçının reaksiyasını bilmək, onu maraqlandıran sualları cavablandırmaq, alqı-satqı müqavilələrinin bağlanması da demək olar ki, qeyri-realdır.

- **Şəxsi (fərdi) satış.** Şəxsi satış məhsulların satışı formasının olmasına baxmayaraq, kommunikasiya funksiyasını da həyata keçirir. O, məhsulun eləcə də xidmətin satılması məqsədi ilə satıcının yaxud onun nümayəndəsinin potensial və mövcud alıcıyla birbaşa və şəxsi əlaqəsidir. Şəxsi satış istehlakçının bütün arqumentlərini və problemlərini onunla birbaşa müzakirə etməyə, məhsulun (xidmətlərin) istehlak və rəqib olan məhsullardan fərqli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa, tələblərini nəzərə almağa, həmçinin satış üzrə razılaşmaların reallaşdırılmasına imkan yaradır. Lakin bu çox maddi baxımdan baha başa gəlir və istehlakçıları tam əhatəetmə dərəcəsi çox azdır. Jurnal reklamı zamanı bir nəfər üçün olan reklam xərcləri 0,17$ təşkil edir. Eyni hal ticarət nümayəndəsinin istehlakçı ilə bir nəfərinə çəkilən xərclər 128$-la (İrlandiyada), 1439$ (Danimarkada) intervalındadır. Ticarət nümayəndəsi il boyunca istehlakçı ilə əlaqə qura bilirsə, təcrübəsi olmayan ticarət işçisinin hər gün telemarketinq sayəsində 50 nəfər potensial alıcı ilə əlaqə qurma imkanı var və qura bilir.

- **Satışın həvəsləndirilməsi.** Bu üsul özündə istehlakçını daha tez məhsul almağa və məhsul satışını tezləşdirməyə yönəldilmiş qısamüddətli həvəsləndirmə tədbirlərini cəmləşdirir. O, nəticədə məhsulun qiymətinin aşağı endirilməsinə səbəb olduğundan onun satışını intensivləşdirir, lakin qısamüddətli effekt verir və bəzi hallarda isə qiymət güzəştlərindən ardıcılı olaraq istifadə edildikdə məhsul markasının imicinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

- **İctimaiyyətlə əlaqə.** Bu üsul müəssisəyə və onun istehsal etdiyi məhsullarına xeyirxah münasibət formalaşdırmaq məqsədi ilə KİV-də onların barəsində haqqı ödənilmədən informasiyaların yayılmasıdır. Bu zaman əlaqə qurulmasının məqsədi məhsulun satışını reallaşdırmaqdan daha çox kütlə tərəfindən müəssisə və onun məhsullarının himayəsini qazanmaaqdır. O, müəssisənin özü, yaxud da onun fəaliyyət prosesində maraqlı olmayan şəxslər tərəfindən reallaşdırıldığından istehlakçıların inamının çoxalmasına və daha geniş istifadəçi auditoriyasının yaranmasına imkan verir. Amma bu halda müəssisənin kommunikasiya üstündə nəzarət qabiliyyəti həddən çox az olur.

- **Birbaşa marketinq.** Şəxsi satışdakı kimi birbaşa marketinq də məhsulların satışının təşkil olunması ilə bərabər həm də kommunikasiya funksiyasını da icra edir. Buraya poçtla, kataloqlarla, internetlə, telemarketinqlə satış formaları ilə yanaşı, birbaşa marketinqin digər formaları da aid edilir. Kommunikasiyanın bu formasının başlıca üstünlüyü ucuz başa gəlməsi, bir çox hallarda konkret şəxslərə ünvanlanması, effektliliyinin ölçülməsinin sadə olması, müraciətin məzmununun fərdi olması və bu fəaliyyətin rəqiblərin nəzərindən qaçmasıdır. Lakin istehlakçıların bir qismi bu kommunikasiya formasını özlərinin şəxsi həyatına müdaxilə kimi hesab edirlər. Bundan savayı, kommunikasiyanın bəhs etdiyimiz formasında müraciətlərə cavab alınması ehtimalı minimumdur və ünvan düz seçilməzsə, o, istehlakçıların narazılığına səbəb olmuş olur.

Marketinq kommunikasiyasının təşkil edilməsində istehlakçılar və alıcıların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Məhsulu alan və yaxud da onun istifadəçisi olan hər bir istehlakçı və alıcı məhsula dair təəssüratlarını, onun üstün və çatışmaz cəhətlərinə, keyfiyyətinə və s. aid fikirlərinin daxil edildiyi referent qrupun nümayəndələri, dostları, qon-

şuları və tanışları ilə paylaşır.

Müəssisələrin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin reallaşdırılmasında və ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın inkişafında kommunikasiyanın önəmli rolunu qeyd edərək ona ayrılan pul vəsaitlərinin məbləği daim artmaqda olmuşdur. Belə ki, 1997-ci ildə Avropanın 8 ölkəsində (Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya, Fransa, İspaniya, Belçika, İsveçrə, Hollandiya) kommunikasiya xərclərinin məbləğinin ümumi həcmi 137,1 mlrd. $ olmuş və 1996-cı illə müqayisə olunduqda 5,5% artmışdır. Bu xərclərin 40%-i reklamın, 20,6% birbaşa marketinqin, 18,1%-i isə satışın həvəsləndirilməsi tədbirlərinin payına düşmüşdür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Axundov Ş.Ə. Marketinqin əsasları. Bakı"Əbilov, Zeynalov və oğulları" nəşriyyatı, 2001.

2. Dadaşov A. Kütləvi informasiya vasitələrində reklam və marketinq problemləri. Bakı: BUN, 2001.

3. Sultanov A., Babayev F., Nəsibov G., Xasıyeva S. Reklam işi. Dərslik. Bakı, 1997.

4. Quliyev T.Ə. Menecmentin əsaslan. Bakı: Nağıl evi nəşriyyatı, 2001.

Məmmədov Rəşad Rafiq oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: resadmeemme@gmail.com

GƏNCƏ-QAZAX İQTİSADİ RAYONUNDA TURİZMİN İNKİŞAFINDA İQTİSADİ MEXANİZMİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Artıq Azərbaycan turizmi beynəlxalq səviyyədə keçirilən sərgilərdə nümayiş etdirilir. Azərbaycan dünyanın müxtəlif ölkələrində turizm sərgiləri ilə özünün sərvətlərini göstərə bilir. Fransanın Paris şəhərində "Top Resa" və Yaponiyanın Tokio şəhərində "JATA", Küveyt dövlətinin Əl-Küveyt şəhərində "KİF-2010" beynəlxalq turizm sərgilərində təmsil olunması Azərbaycanın turizm potensialını iştirakçılar və ziyarətçilər arasında təbliğ etmək məqsədi daşıyır. Bu sərgilərdə Azərbaycan müxtəlif dillərdə-fransız, yapon və ingilis dillərində reklam çap məhsulları, təbliğat vasitələrini təqdim edir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan 2011-ci ilin ilk ayında, Vyanada növbəti beynəlxalq tətil yarmarkası - "Ferien-Messe Wien 2011"-də iştirak edib.

2011-ci ildə keçirilən ilk beynəlxalq turizm yarmarkasında da zəngin proqramla təmsil olunub. Azərbaycan Prezidenti tərəfindən "Turizm ili" elan olunmuş cari ildə ölkəmizin turizm potensialının nümayiş etdirilməsində belə beynəlxalq tədbirlər böyük əhəmiyyətə malikdir [1].

Turizm idarəçiliyinin müasir şəraitdə təkmilləşmə istiqamətlərinə gəldikdə deyə bilərik ki, turizmin idarə edilməsi kompleks sistemli məqsədyönlü fəaliyyət dairəsi olub, struktur islahatların tərkib hissəsidir. Turizm idarəetmə obyekti olaraq turizmin məqsədinə, onun əsas təşkilati qurulişuna və kadr potensialına əsaslanır. Turizm idarəçiliyi turistlərin motivasiyasına əsasən qurulur. Bu baxımdan hər bir turist obyektində

turistlərin rəyi, seçimi öyrənilir, onların özlərinin xarakteristikası, hansı ölkədən gəldikləri, turist müddəti və turistlərin sosial-demoqrafik tərkibi, sosial statusu turist tələbatı ilə müqayisə olunur və bu idarəetmə aparıcı motiv seçilir. Turistlərin hər bir ölkəyə axını, potensial turist axınını qiymətləndirməyə imkan verir.

Turizm potensialı hər bir nəfərə düşən şəraitin, maddi məsrəflərin, kadrların sosial xarakterləri ilə öyrənilir. Turist idarəçiliyi turist agentliyi, turist operatorluğu, turist dillerləri və turizmin əsas xidmət sferasında işləyən əhalinin sayını müəyyən edir. Onların arasında əmək bölgüsünü formalaşdırır. İdarəetmə səmərəsi cari və perspektiv resursların istifadəsi və onların ehtiyatlarının artımı ilə müəyyənləşdirilir. Turizm ehtiyatları idarə etmənin resurs potensialını formalaşdırır. Ehtiyatlar plana uyğun olaraq, turistlərin sayı və hər bir turistə düşən maddi, maliyyə, əmək məsrəflərini formalaşdırır.

Hər bir ölkədə bu nisbətlər özünəməxsus formada həll olunur. Turizm sahəsində vəzifə bölgüsü çoxukladlı təsərrüfat xarakteri daşıyır. Turist sənayesi, turist infrastrukturu, otelçilik, turist planlaşması, turizmə maddi-xidmət sferası bir-birini əlaqəli surətdə tamamlayır. Bu mərhələlərin hər biri özünün bir sıra xarakterik göstəriciləri, meyarları və idarə etmə üsulları ilə səciyyələnir. Təbii ki, təkmilləşdirmə dedikdə, müasir şəraitdə ölkə iqtisadiyyatında baş verən struktur dəyişmələrini nəzərə alır və ölkənin perspektivinə uyğun olaraq layihələr hazırlanır. Turizm sahəsi ərazi idarə etmənin üstünlüyünü tələb edir. Həmçinin dünyəvilik prioritet istiqamət sayılır.

Turizmin açıq fəaliyyətlər, təhsil təcrübələri, birbaşa kənd təsərrüfatı satışları, yerləşmə və əyləncə kimi imkanları var. Bu imkanlar həm turistlər, həm də fermerlər üçün çox vacibdir. Bu fürsətlər arasında turistlərin çöldə etdikləri fəaliyyətlər var. Fermerlər üçün gəlir gətirən imkanlar da təqdim edir.

Açıq havada istirahət: Açıq havada fəaliyyət göstərənlərə quşları seyr etmək, ev heyvanlarını seyr etmək, ağac dırmaşması, at sürmə, vəhşi təbiət yolları, pulsuz balıq ovu/ödəmə gölləri, vaqon gəzintiləri, kirşə gəzintiləri, traktor gəzintiləri, yol kənarındakı yollar daxildir. Bu fəaliyyətlər arasında həmçinin inək sağımı, bal istehsalı, ipək istehsalı, kənd oyunları, qoyun qırxımı, yun emalı, təsərrüfat turları, əkinçilik, ot gəzintiləri, meyvə ağacı icarəyə götürmək və düşərgə yerləri var (Demirezen, 2018: 21-55).

Təhsil təcrübələri: Təhsil təcrübələri məktəb gəzintiləri, bağ gəzintiləri, kənd təsərrüfatı yarmarkaları, uşaq bağçaları turları, tarixi kənd təsərrüfatı sərgiləri, ekzotik heyvan sərgiləri və bənzər fəaliyyətlərdən ibarətdir. Bu fəaliyyətlər arasında əl işlərinin sərgisi, Agri fəaliyyətlərinin nümayişi, sənətkarlıq işlərinin nümayişləri, məktəblilər, zabitlər və mütərəqqi fermerlər üçün maarifləndirici turlar var [6]

Birbaşa kənd təsərrüfatı satışları: birbaşa kənd təsərrüfatı satış fürsətində təsərrüfat satışları, yol kənarındakı bazar var. Birbaşa kənd təsərrüfatı satışlarında təzə əkinçilik məhsulları və sənətkarlıq məhsulları satan yol stendləri, suvenir mağazaları, əkinçilik mağazaları, kənd təsərrüfatı məhsulları mağazaları çox vacibdir [3].

Yerləşdirmə: Konaklamaya kənd və ya ferma evləri, çadırlar və ya karvanlar, kənd otelləri və ya motellər, kənd evləri, kənd tətil kəndləri, yataq və səhər yeməyi, xəndək, kənd ikinci evləri, qohumlar və tanışlar daxildir [4].

Əyləncələr: Əyləncə tədbirlərinə festivallar və yarmarkalar, ev heyvanları zooparkları, at dəsti komandası, ovçuluq, konsertlər, xüsusi tədbirlər, qoyun qırxmaq, ba-

lıq ovu, yürüş, xizək sürmək, ot gəzintiləri, gəzinti, velosiped sürmək, düşərgə, tarixi istirahətlər daxildir. Meyvə yığmaq, inək sağmaq, arı bəsləmək, şərab hazırlamaq və buna bənzər fəaliyyətlər də bura daxildir (Gopal, Varma və Gopinathan, 2008: 513-523).

Turizm bu kənd ərazisini inkişaf etdirərək kənd yerlərində yaşayan insanlara iş və gəlir imkanları təqdim edir. Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu turizmi inkişaf etdirmək istəyirsə, orada yaşayan insanları maarifləndirməli və turizm haqqında məlumat verərək kənd yerlərində əsas təmin etməlidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Hüseyn A. Turizmin inkişafı: dünya praktikası və Azərbaycan reallıqları. Bakı: Azərbaycanın İqtisadi və Sosial Araşdırmalar Jurnalı, 3, 2015.
2. Hüseynov İ., Əfəndiyeva N. Turizmin əsasları. Bakı: "Mars-Print" nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi, 2007, 442 s.
3. İbrahimov İ.H., Azərbaycanda aqroturizmin inkişaf perspektivləri, səh. 2.
4. İbrahimov İ.H., Qeyri-neft sektorunda turizmin inkişaf istiqamətləri, səh. 2.
5. http://www.e-qanun.az/framework/21958
6. https://az.wikipedia.org/wiki/turizm
7. https://www.stat.gov.az
8. https://www.economy.gov.az/article/gence-qazax-iqtisadi-rayonu-2018/22682

Məmmədova Ləman Rauf qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: mamedovalmn@gmail.com

MƏHSUL İSTEHSALI VƏ SATIŞ UÇOTUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Auditin müasir şəraitdə inkişafı üçün həlledici olan tələbi onun ciddi maliyyə əsaslandırmaları zamanı cəlb olunmasına lazım olan məlumatın mühasibat (maliyyə) hesabatının istifadəçilərinə yönəldilməsidir. Audit fəaliyyətinə bu cür yanaşma, audit fəaliyyətinin mahiyyəti, istiqaməti və əsas məsələləri daha dəqiq müəyyən edilməsi probleminin həll olunması zərurətinə gətirib çıxarır. Bu prinsipial məsələ "audit xidməti", "audit", "audit fəaliyyəti" və "audit yoxlaması" kimi anlayışların daha dəqiq istifadəsidir. Auditor xidmətinin ölkəmizdə tənzimlənməsi məqsədilə 1994-cü il 16 sentyabr tarixində "Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Republikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış bu Qanun auditor xidmətinin təşəkkülü, təşkili, tənzimlənməsi və bütövlükdə auditin normativ hüquqi bazasının formalaşmasında əvəzsiz rol oynamış və bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Auditin inkişafına ən çox təsərrüfat subyektləri üçün audit yoxlamalarının məcburi aparılması barəsində qərarların qəbul edilməsi kömək edir. Bu isə ona gətirib çıxardır ki, audit əksər hallarda hesabatın düzgünlüyü barəsində fikirlərin ifadə olunmasına yönəlmiş audit yoxlaması ilə nəticələnir. Bununla birgə, audit fəa-

liyyətinin inkişafı prosesində auditlə yanaşı olan xidmətlərin də böyük rolu vardır. Bəzən uyğun olmayan müəyyən edilmiş ifadələrə fikir vermək vacibdir: məsələn auditlə yox, audit yoxlaması ilə yanaşı olmayan xidmətlər, çünki "audit" anlayışı daha geniş anlayışdır. Daha dəqiq desək "audit" yox, "audit fəaliyyəti" – yəni hesabatların düzgünlüyünün qiymətləndirilməsinə, mühasibat uçotunun aparılmasına, təsərrüfat subyektlərinin işlətdiyi bütün sənədlərdə aparılan təsərrüfat əməliyyatlarının əks etdirilməsinə istiqamətlənən işlər ilə bağlı müstəqil auditin fəaliyyətidir. Bütün bunlar – mühasibat uçotunun quruluşu, maliyyə hesabatı, amortizasiya siyasəti və s. geniş mənada olan sözlər kimi, düzgün iqtisadi siyasətin seçimi ilə bağlı əlavə müəyyən xidmətlərin göstərilməsi üzrə audit fəaliyyətinin işidir. Azərbaycanda milli auditin yetərli səviyyədə inkişaf etməməsinə sübut olaraq göstərmək olar ki, 2012-ci ildə icra olunmuş müqavilələrin ümumi məbləğində milli auditorların göstərdikləri xidmətlərin xüsusi çəkisi cəmi 15% təşkil edir (yerli auditor təşkilatları 10%, sərbəst auditorlar 5%). Halbuki xarici auditor təşkilatlarının filial və ya nümayəndəliklərinin və xarici investisiyalı auditor təşkilatlarının Azərbaycanın auditor xidməti bazarında birgə payı 85% təşkil edir (xarici auditor təşkilatlarının filial və ya nümayəndəlikləri 48%, xarici investisiyalı auditor təşkilatları 37%) (12).

Auditor xidmətinə dair hüquqi-normativ baza təkmilləşdirilərkən aşağıdakı istiqamətlərə xüsusi önəm verilməlidir:

– auditorlar tərəfindən peşəkar etik davranış qaydalarına əməl edilməsi;

– kiçik və orta müəssisələr üçün audit standartlarının tətbiqi;

– auditorların müstəqilliyinə təhlükə yaradan halların aradan qaldırılması;

– auditor adı almaq üçün tələblərin beynəlxalq qaydalara uyğunlaşdırılması;

– auditorların hesabatlarına görə məsuliyyətlərinin artırılması;

– korporativ idarəetmə sistemi və audit arasında əlaqələrin zəruriliyi;

– məcburi audit subyektlərinin qanunda təsbit olunması;

– auditor fəaliyyətinin dayandırılması və ona xitam verilməsi məsələləri;

– maliyyə sferasında nöqsan və çatışmazlıqların aşkar edilməsi və qarşısının alınması;

– audit prosesində şəffaflığın təmin olunması;

– auditin keyfiyyətinə ictimai nəzarətin təmin edilməsi;

– auditorların seçilməsində şəffaflığın təmin edilməsi;

– auditin statusunun genişləndirilməsi;

– auditin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi və Auditorlar Palatasının statusunun beynəlxalq təcrübə əsasında yenilənməsi;

– ədalətli rəqabətin təmin edilməsi və inhisarçılığa yol verilməməsi;

– fəaliyyətin əsas meyar göstəriciləri olan illik dövriyyənin həcmi, işçilərin sayı ilə bağlı auditin əhatə dairəsinin dəqiqləşdirilməsi üzrə hüquqi mexanizmin müəyyən edilməsi;

– məcburi auditin obyektləri tərəfindən maliyyə hesabatlarının müstəqil auditor hesabatı (rəyi) ilə birlikdə dərc etdirilməsi ilə əlaqədar məsuliyyətin qanunvericilikdə təsbit olunması;

– auditorların tənzimləyici və digər səlahiyyətli dövlət orqanları ilə münasibətlərinin qanunvericilikdə əks olunması;

– müstəqil auditorun hesabatının təsərrüfat subyektinin maliyyə hesabatlarının tərkib hissəsi kimi tanınması;

– Auditorlar Palatasının əsas vəzifələrindən biri kimi ictimai marağın qorunmasının təsbit edilməsi;

– auditor xidməti sahəsində qadağaların bey nəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması;

– Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının Beynəlxalq Təhsil Standartlarında müəyyən edilmiş qaydada auditorların və auditor şirkətlərinin sertifikatlaşdırılması;

– auditorların və auditor təşkilatlarının akkreditasiyası və qeydiyyatının beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılması.

Audit fəaliyyətində auditorların səmərəliliyini artıra biləcək müxtəlif kompüter alətlərindən istifadə edilə bilər. Avtomatlaşdırılmış proqramlar və kompüter texnologiyaları yoxlamanın düzgün olmasını daha yüksək dərəcədə artırır və yerinə yetirmə müddətini azaldır. İndiyə qədər müasir kompüter proqramlarının istifadəsi ilə nəzarət və audit metodologiyası kifayət qədər işlənməmişdir, bu da prosedurların keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir.

Auditin hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi üçün ilk növbədə, "Maliyyə nəzarəti haqqında" qanun qəbul olunmalıdır. Maliyyə nəzarətinin müxtəlif qolları arasında əlaqələrin daha da gücləndirilməsi, bu qurumlar arasında səlahiyyət dairəsinin konkretləşdirilməsi zərurətini nəzərə alaraq və müxtəlif qurumların maliyyə nəzarəti sahəsində məqsədlərinin yaxınlığını əsas götürərək, qanunda dövlət, müstəqil və daxili nəzarət sahəsində dövlət siyasətinin ümumi aspektləri, onların qarşılıqlı əlaqəsi, fəaliyyətlərinin çərçivəsi əks olunmalıdır. Eləcə də iqtisadi səmərəlilik, sahibkarlıq fəaliyyətinə lüzumsuz müdaxilələrin qarşısının alınması kimi mühüm məsələlər qanunda öz həllini tapmalıdır.

Audit yoxlamasının ilkin mərhələsinin aparılması zamanı audit firması obyektin rəhbərliyi ilə yoxlamanın istiqamətlərini müəyyən edir, auditor özü üçün audit yoxlamasının proqramını formalaşdırır, onun keçirilməsi müddətini müəyyən edir, bu da audit yoxlamasının dəyərinə öz təsirini göstərir. Audit proqramında audit olunan obyektin və onun biznesinin xüsusiyyətlərinin anlaşılmasına aid olan problemlər göstərilir. Göründüyü kimi, auditor fəaliyyətinin istiqaməti daim dəyişir, audit obyektləri genişlənir, bu isə öz növbəsində aktivlərin, müxtəlif elementlərin və təsərrüfat subyektlərində öhdəçilik üzrə qarşılıqlı münasibətlərin dəyişməsinə şərait yaratmaqla auditin inkişafını təmin edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. "Auditor xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 1994;
2. "Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası haqqında" Əsasnamə. Bakı, 1995.
3. "Auditorun peşə məsuliyyətinin sığortası haqqında" AR Qanunu. Bakı, 2007.
4. "Daxili Audit haqqında" AR Qanunu. Bakı, 2007.
5. Azərbaycan Respublikasında auditor xidmətinin inkişaf konsepsiyası (2012-2020-ci illər) (12).

Mürsəlov Vüsal Zülfüqar oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: vusalmurselov@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ MÜƏSSİSƏLƏRDƏ İNFORMASİYA TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Müasir dövrdə sürətli inkişaf və qloballaşma rəqəmsal aləmdən və informasiya texnologiyalarından yan keçə bilməzdi. Çünki bütünlükdə bu inkişafi zəruri edən kompüter proqramlarının inkişafı və bu inkişafın nəticələrinin bütün dünyada hiss olunması prosesidir. İnformasiya Texnologiyalarının inkişafının təzahürü olaraq biz iqtisadi əsaslı maliyyə hesabatlarını müstəqil hazırlaya bilən bir çox kompüter proqramlarının günümüzdə geniş tətbiq olunduğunu qeyd edə bilərik. Bu kompüter proqramlarına Coins SAB 1C Logix mikro və s. maliyyə və mühasibatlıq proqramlarını misal çəkə bilərik.

Bu proqramların üstünlükləri barədə, insan əməyini minimuma endirilməsi, xətaların və kənarlaşmaların əhəmiyyətli dərəcədə azalması və s. elementlər barədə məqalədə geniş təhlillər, elmi araşdırmalar və nümunələr təqdim olunacaqdır.

Azərbaycanda hal-hazırda ən geniş ölçüdə tətbiq olunan bu tip proqramların istifadəsi, onların üstünlükləri və çatışmayan cəhətləri müəyyən edilərək təhlilin nəticəsi kimi təqdim olunacaqdır.

Azərbaycanda maliyyə idarəetməsi bazasında müəssisələrin əksəriyyətində tətbiq olunan proqram, 1C mühasibatlıq proqramıdır. Bütün proqramlar kimi 1C proqramı da verilənlər, əməliyyatlar və hesabatlar bölmələrindən ibarətdir. Verilənlər bölməsində müəssisənin proqram əməliyyatçısı vəzifəsində məsul olan əməkdaşı tərəfindən məhsul adı, ölçü vahidi, kontragentlər, valyuta məzənnələri və s. verilənlər proqrama daxil olunur. Bu verilənlərin daxil edilməsindən sonra onların alış qiyməti, satış qiyməti, miqdarı daxil edilərək, maliyyə əməliyyatları proqrama daxil edilir. Müəyyən periodda daxil edilən bu əməliyyatlar vasitəsilə biz həmin periodun sonunda, anbar qalığı, satış miqdarı, alacaqların period sonuna olan son qalıqları, kassa hesabatı kimi bir çox hesabat sənədləri əldə edə bilirik. Bir örnəklə avtomobil ehtiyat hissələri satan bir müəssisənin timsalında bu prosesin təhlilini göstərə bilərik.

Müəssisə verilənlər bölməsində virtual kassa yaradır, nağd satış kontragenti daxil edir, avtomobil ehtiyat hissələri (mühərrik yağları, sürət qutusu yağları, yağ filterləri, hava filterləri, əyləc qəlibləri, faralar, lampalar və s.) stok kartlarını daxil edir. Bu stok kartlarında məhsulun adını, markasını, həcmini və ya miqdarını, alış və satış qiymətini təyin edir. Daha sonra həmin məhsulları əməliyyatlar bölümündə nəğd və ya nisyə satış sənədində miqdarını və satış qiymətini daxil edərək yaddaşa yazır. Həmin sənədin işlənməsi nəticəsində hesabat əldə olunur. Misal üçün 10w40 göstəricisi olan Castroll markalı 4L həcmində 45 azn alış qiyməti olan mühərrik yağı, Cəfər adlı bir kontragentə nəğd satış sənədi ilə 53 azn satış qiyməti ilə 2 ədəd olmaqla qeydə alınır. Bu zaman hesabat bölümündə müəssisədə vrtual anbarda olan həmin məhsulun miqdarı satış sənədi işləndiyi üçün 2 ədəd azalır. Satış sənədinin qeydə alınması ilə Cəfər adlı kontragentin borcu yaranır və alıcılar bölməsində 106 azn borcu yarandığına görə cədvəldə adı və borcu əks olunur. Satış nəticəsində kassaya 106 azn kassa mədaxil

sənədi işləndiyi üçün kassamız 106 azn artır, Cəfər borcunu ödədiyi üçün, borc öhdəliyi sonlandığı üçün alıcılar siyahısında daha adı əks olunmur. Satış nəticəsində gəlir hesabatı bölməsində (106-2x45) 16 azn gəlir əks olunur. Bu örnəklə biz 1C mühasibatlıq proqramında biz həm verilənlərin daxil edilməsini, həmin verilənlər əsasında satış əməliyyatını, satış əməliyyatının nəticəsində isə hesabatların əldə olunmasını təhlil etdik. Gün ərzində müəssidə 10-larla bu tip əməliyyatlar proqrama işlənilir. Bu əməliyyatlara mal mədaxil sənədi, satış sənədi, kassa mədaxil və ya kassa məxaric sənədi, satışdan geri qaytarılan məshulun anbara mədaxil olunması sənədi və s. əməliyyatlar daxildir.

Kompüter proqramları olmayan dövrdə müəssisələr bu əməliyyatları mühasibat dəftər və jurnallarında əlyazma sənədləri ilə qeydə alaraq toplayırdılar. Bu zaman bu sənədlərin rüb sonunda maliyyə hesabatının hazırlanması üçün mühasiblər olduqca uzun vaxt sərf edərək həmin sənədləri araşdırıb emal edib əziyyət çəkirdilər. İndi isə kompüter proqramları vasitəsilə kassa hesabatını hazırla və ya anbar qalığını dərc et düyməsini sıxaraq, 2 saniyə ərzində biz istənilən hesabatı rahat əldə edərək çap edə bilirik. Mühasibatlıq və maliyyə idarəetməsi proqramları müəssisələrin işini olduqca rahatladaraq, əhəmiyyətli dərəcədə vaxt itkisini azaltmışdır. Eyni zamanda insan amilini nəzərə alsaq hesablamalar zamanı kompüter proqramları nanotexnologiya ilə hesablama apardığı üçün xəta payı minumuma qədər azalır. Ən mühüm amil verilənlər və əməliyyatlar bölməsində dataların dəqiq daxil edilməsidir. Verilənlər düzgün daxil edilsə, əməliyyatlar səhvsiz icra olunsa, proqram hesabat bölümündə tam dəqiq informasiyalar hazırlamış olur.

Kiçik və orta sahibkarlıqla məşğul olan müəssislər çoxluq təşkil etdiyinə görə 1C mühasibatlıq proqramının geniş yayıldığını qeyd etdik. Lakin logix, 1C, mikro, logo unity, kimi mühasibatlıq proqramları hər nə qədər bizə istədiyimiz hesabatları sürətli dərc etmə imkanı versə də, müasir beynəlxalq standartlara cavab verən gəlir hesabatı, pul hərəkətinin axını cədvəli, maliyyə balansı kimi hesabat cədvəllərini istənilən formada hazırlaya bilmirlər.

Famil Kərimzadə adlı azərbaycanlı mütəxəssis 1C proqramının bu çatışmamazlıqlarını təhlil edərək özünə məxsus Logix mühasibatlıq proqramını yaradaraq, hesabat cədvəllərini təkmilləşdirmişdir. Son zamanlarda bir çox müəssisələr Mado, Araz Marketlər şəbəkəsi, bir sıra aptek və nəşr evləri yerli məhsulumuz olan Logix mühasibat proqramının üstünlüklərini təhlil edərək, bu proqramdan öz müəssisələrində istifadə etməyə başlamışlar. Lakin istehsal müəssilərində (mebel, ərzaq istehsalı kimi) hesabatlılıqda çox miqyaslı və geniş elementli modullar tələb olunduğu üçün, bu proqramlar istehsal müəssisələrində hələ də tam istənilən nəticəni əldə edə bilmirlər. Belə ki, taxtanın həcminin hesablanması, o məhsula istifadə olunan rəngin miqdarı, rənglənmə zamanı taxtaya hopma nəticəsində rəngin itkiyə getmə və sərfiyyat həcmi kimi bir çox məsələlərin proqramda istehsal modulunda öz əksini dəqiq tapması üçün informasiya texnologiyaları mütəxəssisləri bu sahəni dərindən bilmədikləri üçün tam arzu olunan nəticələr hələ ki, əldə oluna bilmir. Bəzən informasiya texnologiyaları sahəsi üzrə mükəmməl biliyi olan bir mütəxəssisin maliyyə və mühasibatlıq biliyi yetərsiz olduğu üçün proqram modullarını hazırlayarkən tam mükəmməl hesabat cədvəlinin tərtib olunmasını təmin edə bilmir. Bu səbəbdən kompüter proqramlarının hazırlanması zamanı daha çox maliyyə vəsaiti cəlb edərək, bütün sahələr üzrə xidmət sekto-

runda və qeyri xidmət sektorunda mövcud olan mütəxəssislərin proqram yazılımına cəlb olunmasını mühüm hesab edirəm. Onların bu sahədə qarşılaşdığı praktiki çətinlikləri dinləyərək mütəxəssislərin bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün təklif etdikləri mexanizmləri hazırlamaq lazımdır.

Xarici təcrübədə biz mühasibatlıq proqramlarının bu cür işləndiyinin şahidi oluruq. Bu səbəbdən Paşa Holding, Azərsun Holding və digər irihəcmli holdinglər və müəssisələr isə Coins və SAB kimi bahalı və geniş funksiyalı mühasibatlıq proqramlarından istifadə edirlər. Belə ki, bu tip reytinqli və bahalı proqramlar müəssisənin gəlir hesabatını, aktivlərini və passivlərini, pul hərəkətlərinin axını cədvəlini, maliyyə balansını hesabat bölümündə olduqca professional modullarla çoxelementli və müasir standartlara cavab verən cədvəllərlə istifadəyə əlverişli formatda hazırlaya bilirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. R.M.Əliquliyev, Ə.Q.Əliyev. İqtisadi proseslərdə informasiya texnologiyaları. Bakı, Elm, 2002, 48 səh.
2. Əlövsət Qaracaoğlu Əliyev. İnformasiya elminin tarixi, predmeti, məqsədi və onun cəmiyyətdəki rolu və vəzifələri. AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu.
3. İsmayıl Calallı (Sadıqov), "İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti", 2017, "Bakı" nəşriyyatı, 996 s.
4. İnformasiya Texnologiyalarına aid elmi sayt.
5. İnformasiya Texnologiyaları Arxivləşdirilib 2019-01-01 at the Wayback Machine.

Nəciyev Məsun Emin oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: masunnaciyev@gmail.com

DÖVLƏT VERGİLƏRİ VƏ BÜDCƏ GƏLİRLƏRİNİN FORMALAŞMASININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Vergi Məcəlləsinə görə, Azərbaycan Respublikasında dövlət, muxtar və yerli (bələdiyyə) vergiləri müəyyən edilir və ödənilir.

Vergi – dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir (Vergi Məcəlləsi 11-ci maddə).

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən, dövlət vergiləri (Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində ödənilməli olan vergilər nəzərdə tutulur) dedikdə, aşağıdakı vergi növləri nəzərdə tutulur:

1. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
2. Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa);
3. Əlavə dəyər vergisi;

4. Aksizlər;
5. Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;
6. Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
7. Yol vergisi;
8. Mədən vergisi;
9. Sadələşdirilmiş vergi.

Dövlət vergilərinin hər il üçün tətbiq olunan dərəcələri Vergi Məcəlləsində müəyyən edilən dərəcələrdən yüksək ola bilməz və hər il Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında qanunu qəbul edilən zaman həmin dərəcələrə yenidən baxıla bilər.

Dövlət vergisində büdcə gəlirlərində ən çox miqdara sahib ilk 3 vergisi ilə yaxından tanış olaq.

Əlavə dəyər vergisi-Əlavə dəyər vergisi (ƏDV) istehlak vergisinin növüdür. Bu vergi məhsula və ya materiala hər bir istehsal və çatdırma (distribusiya) mərhələsində əlavə olunan bazar dəyərinə qoyulur və axırda istehlakçının üzərinə düşür. Bu satış vergisindən fərqlidir, çünki satış vergisi alış-veriş nöqtəsində götürülür. Malların (işlərin, xidmətlərin) təqdim olumasına tətbiq olunan vergi dərəcəsi 18 faiz təşkil edir. Bundan başqa, ƏDV-nin Vergi Məcəlləsinin 165-ci maddəsində təsbit olunan güzəştli 0 (sıfır) faiz dərəcəsi ilə tətbiq olunması və Vergi Məcəlləsinin 164-cü maddəsində təsbit olunan ƏDV-dən azad olunması halları da mövcuddur.

2022-ci il üçün müəyyən edilən Əlavə Dəyər Vergisi(ƏDV) miqdarı 5 278 700,0 manat olmuşdur. Bundan əlavə olaraq, Azərbaycan Respublikasının ərazisinə malların idxalına görə əlavə dəyər vergisi 2 910 000,0 manat təyin edilmişdir. Keçən ilə görə bu verginin miqdarından 568700 manat artmışdı. Son 5 ildə ƏDV dövlət büdcəsindəki dəyişimi aşağıdakı qrafikdə təsvir olunub.

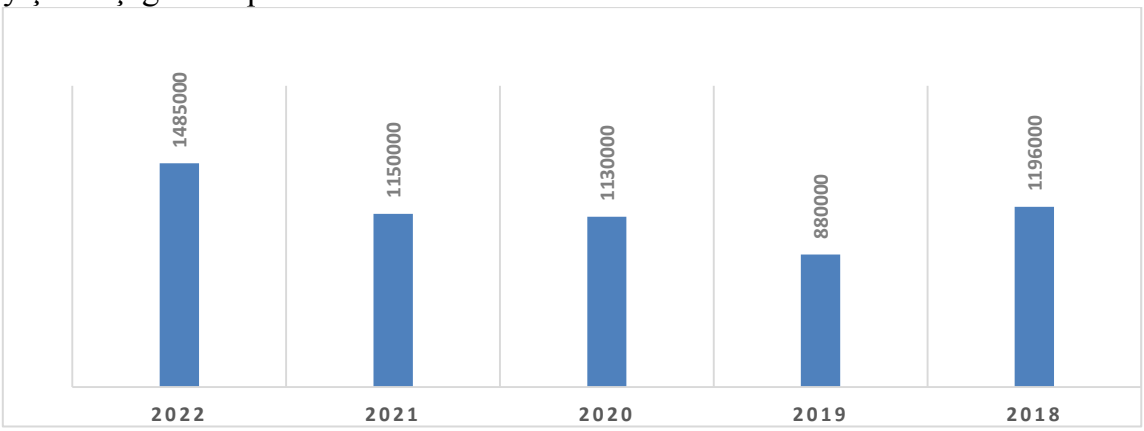

Mənfəət vergisi-Vergi ödəyicisinin gəliri (vergidən azad edilən gəlirdən başqa) ilə gəlirdən çıxılan xərci arasındakı fərq onun mənfəətidir. Mənfəətdən ödənilən vergiyə mənfəət vergisi deyilir. Azərbaycan Respublikasında və respublikadan kənarda əldə olunan gəlir (vergidən azad edilən gəlirdən başqa) ilə gəlirdən çıxılan xərc arasındakı fərqdən 20 faiz dərəcə ilə vergi hesablanmalı, I rüb başa çatdıqdan sonrakı ayın 15-dən gec olmayaraq vergi orqanına "Cari vergi ödəmələrinin hesablanması haqqında Arayış" təqdim edilməli və həmin müddətədək vergi ödənilməlidir. Cari il üçün yəni 2022-ci il mənfəət vergisinin miqdarı 2 670 000,0 manat olmuuşdur. Keçən ilə görə bu miqdar 526000 manat artmışdı. Son 5 ilin mənfəət vergisinin göstəriciləri aşağıdakı qrafikdə təsvir olunub.

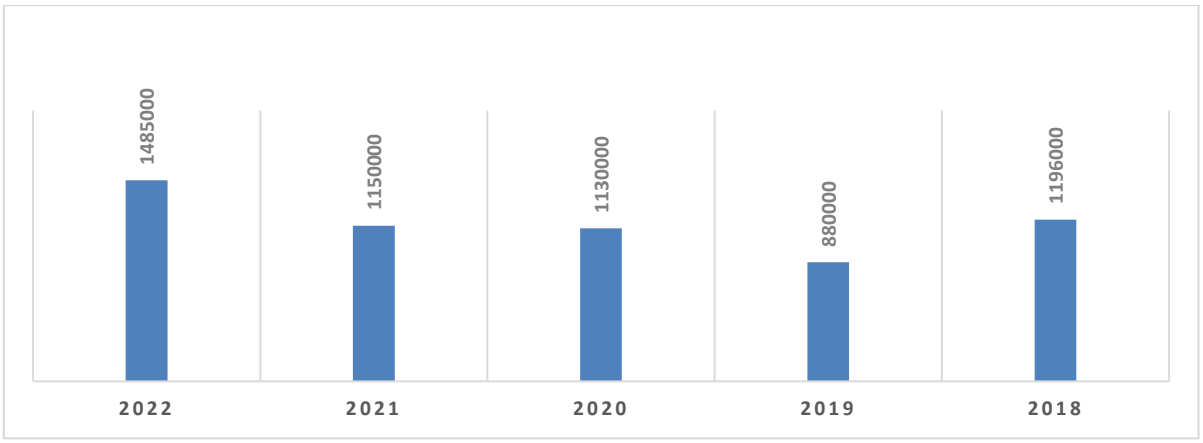

Gəlir vergisi-Rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslər gəlir vergisinin ödəyiciləridirlər. Rezidentlərin gəlirləri üzrə vergitutma obyekti vergi (təqvim) ili üçün rezidentlərin bütün gəliri ilə həmin dövr üçün gəlirdən çıxılan məbləğ arasındakı fərqdən ibarət olan vergiyə cəlb edilən gəlirdir. Faiz dərəcəsi 2500 manata qədər 14%, 2500 manatdan çox olduqda 350 manat + 2500 manatdan artıq olan hissənin 25%-i qədər olur. Cari il üçün gəlir vergisinin miqdarı 1 485 000,0 manat olmuşdur.

Bu da öz növbəsində keçən illə müqayisədə 335 000 manat artmışdı. Aşağıdakı cədvəldə son 5 ilin gəlir vergisinin miqdarı təsvir olunmuşdu.

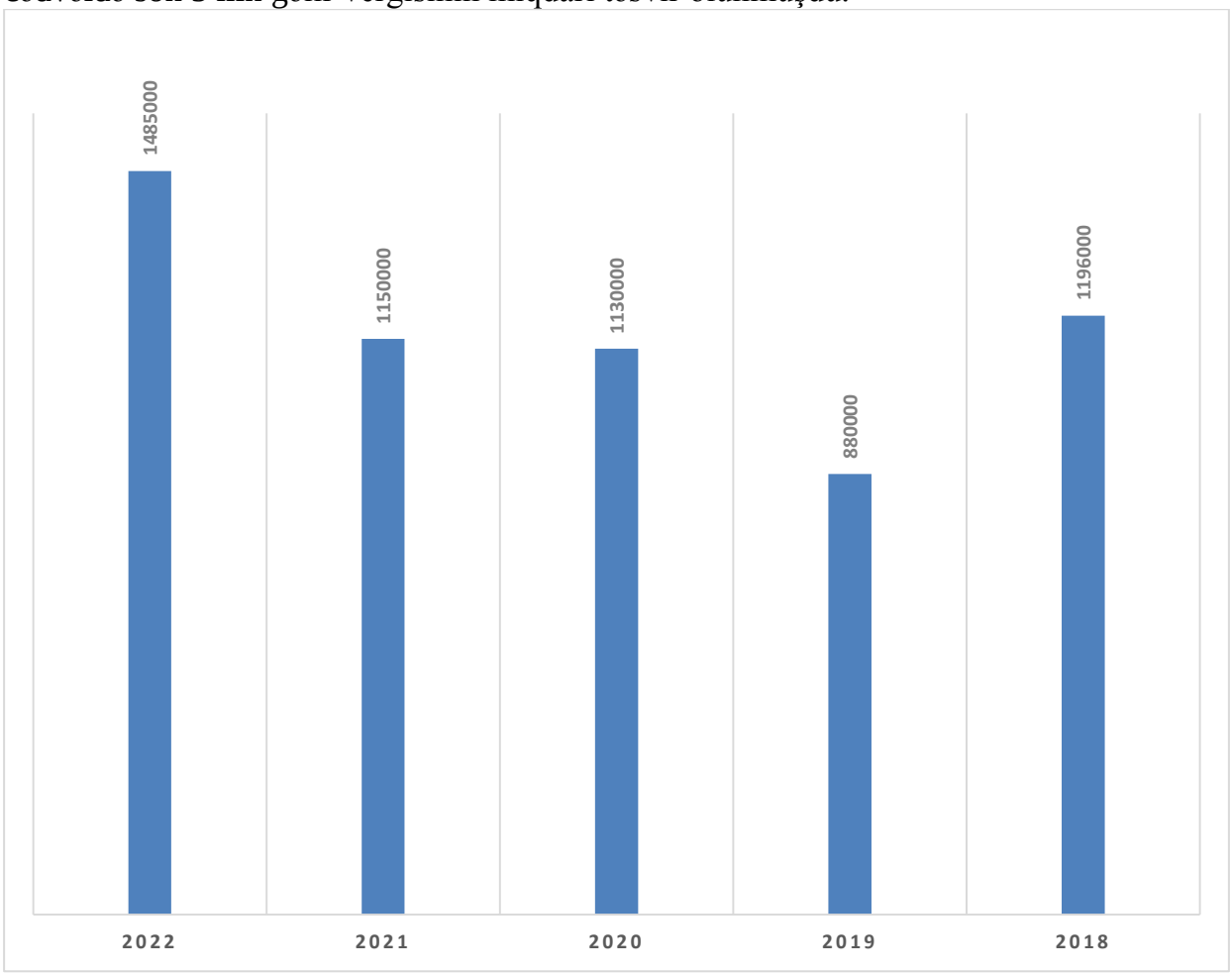

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının 2022-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
2. Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
3. Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
4. Azərbaycan Respublikasının 2019-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
5. Azərbaycan Respublikasının 2018-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
6. Əlavə dəyər vergisi-Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında dövlət vergi xidməti.
7. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi. www.taxes.gov.az/uploads/2017/PV_new/gelir. pdf

Orucova Müjgan Elşən qızı, magistrant,
Azərbaycan Texnologiya Universiteti,
Email: mujgan.orucova@inbox.ru

KOSTYUMUN BƏDİİ OBRAZLARDA TƏTBİQİNİN TƏHLİL EDİLMƏSİ

XX əsrdə mədəniyyətin inkişafı sarsılmaz görünən incəsənət haqqında təsəvvürləri dəyişdirdi. Texniki irəliləmənin templərini sürətləndirilmiş elmi-texniki inqilab bütövlükdə bədii mədəniyyətə böyük təsir göstərdi. Kütləvi incəsənət məmulat-larının kütləvi istehsalı ilə təyin edilməsinin yeni bədii meyarları ilə meydana çıxdı. Ancaq ayrı-ayrı incəsənət növləri arasında ahəngdar əlaqə problemi, vahid stilin yaradılması, bütövlüyə və bitkinliyə cəhd daha da kəskin xarakter əldə edir. Hər dövr, stil, mədəniyyət, mühit və kostyum, heykəltaraşlıq və memarlıq arasında ilkin şərtlərlə əlaqəyə məcbur edir.

Əgər intibah dövrünün stili formanın bərabər və harmonik bölməyə çalışırdısa, onda borokko tərzi müəyyən sahələrdə diqqəti cəlb edir. İstənilən əsərin məzmunu daxili faciə və ziddiyyətlə doldurulmuşdur, incəsənətin – tərifləmə, uyğunsuzluq, təmtəraqdır. Bu dövrdə möhtəşəm geyimlər tikilir. İnsan daha mənəvi gücü, fiqurun proporsiyalarının gözəlliyini göstərmir; diqqət mərkəzində sosial və iqtisadi aləmdə qüdrətli olan insan obrazıdır. Bilərəkdən durulmuş pozalar, teatr jesti, yumşaq, dekorativ atributlar meydana gəlir.

XVIII əsrdə borokko stilinin əvəzinə rokoko adlı zərif stil gəlir. Bu stil formaların nəfis çətinliyi və qəribə ornamenti ilə fərqlənir. Geyimdə bu stil onun utilitar funksiyası ilə heç bir əlaqəyə malik olmayan kostyumda da istifadə olunur.

XX əsr özü üçün kifayət qədər sabit elementlər hazırladı və onlarla əməliyyat edərək, qadın paltarınn formalarının böyük müxtəlifliyinə nail oldu. Hərçənd 90 il boyunca kostyumun çox dəbdə olan forması dəyişdi.

XX əsrdə aparıcı forma tunik olaraq qalır – parçaların düzbucaqlı formasına əsaslanan köynək, yalnız ayrı – ayrı dövrlərdə müxtəlif siluetlər, xətlər, dekor, uzunluq ona xasdır. Əlbəttə, XX əsrin kostyumunda yeni çətinliklər və incəliklər ortaya çıxdı: birincisi, onun bədii ifadəliliyi əvvələ nisbətən başqa üsullarla əldə edilir, yeni siluet tez – tez dəyişir, xətlər şıltaqdır və daimi deyil, ikincisi dəyişkəndir, fiqurun və kostyumun qarşılıqlı əlaqəsi dinamikada ifadə edilir. Onda eyni formanın geyimi bədənə gah oturur, gah da ona azca toxunur, gah da sərbəst sallanır.

Fransız təmtərağına, parçaların, krujevaların, müxtəlif dekorasiya və bəzəklərin nəfis uyğunluğuna ingilis etiketinin sərtliyi və geyinmək sənəti haqqında "təlimlər" doğmatizmi qarşı çıxdıqda XX əsrin kostyumunun üslub həlləri XIX əsrin sonunun kostyumunun əsas inkişafı ilə qabaqcadan müəyyən edilmişdir. İngilis kostyumunun asketizmi fransız həyat eşqində qəbuledilməz idi. Modelyerlər öz yaradıcılığında təbiətin motivlərini oynamağa çalışaraq, xalq kostyumunun ideyalarını mənimsədilər.

XX əsrdə kostyumun formasının inkişafı geyimin formalarının müxtəlif təyinatı üzrə əsas üslub həllərini hazırladı. Bu klassik, idman və fantazi stillərdir.

Klassik stil rəsmi işgüzar kostyumun həllində funksional xüsusi harmoniya ilə səciyyələnir. Kostyumun klassik stili tədricən formalaşır, onda ənənələr kostyumun inkişafında bu dövrün insanları üçün ən qiymətli hesab olunan nailiyyətlərlə üzvi sürətlə birləşir, idman stilinin kostyumu üçün aktiv hərəkəti təmin edən boş formalar xarakterikdir; xətlərin həndəsivliyi, taxma detalların və furniturun genişliyi və ifadəliliyi, naxış sətirlərinin bolluğu.

Fantazi stilində kostyum qeyri-adi formalarla və parçalanmalarla, mürəkkəb konstruktiv həllə, gözlənilməz xətlərlə, müxtəlif dekorasiyalarla və bəzəklərlə səciyyələnir.

Lakin stillərə insanda kostyum tipinin bədii emosional xarakteristikası kimi daha bir münasibət mövcuddur. Bu halda təyinat yaş xarakteristikası çaları daşıyır. Klassik stil ona xas olan formaların təmkinliyi ilə, hissələrin plastik və bütöv harmoniyası ilə orta yaşlı insanlara aiddir.

Bədii əsərlər insan tərəfindən yaradılan digər obyektlərdən öz obrazlılığına görə fərqlənir. Obraz bir fenomeni başqa bir şəkildə ortaya qoyan bir alleqorik, metaforik fikirdir. Bədii obraz insanı əhatə edən həqiqət anlayışının, idrakının və qəbulunun bir formasıdır.

Rəssam E.Kibrik, kitab illüstrasiyasının sənətkar üçün obrazlı düşüncəsinin dəyərini müəyyən edərək yazırdı: "Sənət üçün obrazlı düşüncə qabiliyyəti bu böyük qabiliyyət və əsl ilham əlamətidir. Bədii obrazın xarakteri odur ki, tipik xüsusiyyətlər xarakterdə, ümumi xüsusiyyətlər vahiddə özünü göstərir. Bədii obraz sanki dünyanın əks olunduğu bir damlaya bənzəyir".

Rəssamların obrazlı düşüncəsi ilk baxışda birləşməyənləri bir-birinə birləşdirdi və bunun sayəsində gerçək hadisələrin gizli tərəflərini ortaya qoymuşdur.

Bədii obraz obyektiv reallığın əksolunma, düşüncə və işlənmə üsulu kimi incəsənətdə ümumi düşüncə formasıdır. Bir şəxsin fəaliyyətinin məhsulu obrazlı məzmuna malik deyilsə, bədii əsər deyil.

Ancaq obrazlılığı tapmaq üçün yanaşma eyni deyil. Əlbəttə ki, kostyuma münasibət baxımından bədii bir fenomendən söhbət gedir. Bir şəxsin "ikinci dəri"si olan geyimi, forması yalnız insan fiqurunun məntiqinə tabe olduqda öz mahiyyətini və də-

yərini saxlayır. Geyim nə qədər gözəl və modaya uyğun görünsə də, insan özünü komfort hiss etmirsə, o yararsızdır.

Kostyumun obrazlı ifadəliliyini axtarmaq rəssam – modelyerin ən əhəmiyyətli və eyni zamanda ən çətin vəzifəsidir. Onun bu işin öhdəsindən gəlməsi, əsasən rəssamın xaricdən aldıqları təəssüratlardan və bu təəssüratları kostyum şəkillərinə çevirməsindən asılıdır, yəni ətrafdakı hər hansı bir hadisəni yaradıcı ruhlandırmanın tükənməz bir mənbəyinə çevirmə qabiliyyətindən asılıdır.

Kostyum insanın xarici görünüşünü süni şəkildə dəyişdirə bilən, bədənin ahəngdar birliyini və ya onun müəyyən hissələrinə vurğulayan və ya məhv edən yeganə sistemdir. Belə bir gərçək vəziyyəti düşünək; onun bədəninə forma verən bir paltarda gördükdə "nə gözəl qızdır!" deyə bilərik, bu kostyum öz "estetik funksiyasını" yerinə yetirmiş olur, bir insanı gözəl edir. Çoxsaylı qeyri – funksional detallar, məsələn, naxış, parçanın şəkli, onun rəngi, krujevası, dekorativ düymələri, tikişləri, applikasiyaları və s. ilk baxışdan nümunə yalnız kostyum detallarının bəzək əşyalarıdır, lakin diqqətli təhlildə məlum olur ki, sahibinin sosial – mədəni mahiyyətini əks etdirərək onlar onun obrazını formalaşdırmağa kömək edirlər, obrazlı mükəmməllik isə gözəlliyin ən güclü mənbələrindən biridir. Bu halda, kostyumun bir estetik aspekti gözə görünmədən digərinə keçir, buna hər bir insana fərdi bir stil, imic yaratmaq üçün nəzərdə tutulmuş kostyumun bədii funksiyası deyilə bilər.

Geyim xüsusiyyətinə görə müxtəlifdir. O, ciddi və ya qeyri-adi, təmkinli və ya cəsarətli, idman və ya lirik üslublu ola bilər. Geyimin xüsusiyyəti onun üslubundan asılıdır. 70-ci illərin sonlarında klassik modanın xüsusiyyətində müəyyən dəbli geyimdə prinsipial dəyişikliklər baş verdi, lakin təkcə fasonlar, siluetlər, uzunluqlar haqqında deyil, üslub haqqında da danışmağa başladılar. Hazırda əsas üslublar bunlardır: klassik, gənc, idman, folklor, cins, retro.

Klassik üslubun geyimlərin nisbəti insan fiqurunun nisbətinə, formalarının xəttinə və yığcamlığına təbii olaraq uyğun gəlir. İngilis kostyumu, Qabriel Şaneldən kostyum və kiçik qara paltar klassik üslubda yerinə yetirilmişdir. İdman üslubu idman üçün rahat, gigiyenik və gözəl geyimlərin modaya təsiri altında əmələ gəlib. İdman üslubunda səciyyəvi üslub xüsusiyyətləri, rahatlıq praktik, müxtəlif təyinatlı parçaların vəhdəti, müxtəlif furnitur, bəzək detallarıdır.

Ümumiyyətlə, hər bir kəs öz üslubunu bilməlidir. Öz üslubunu tapmaq asan iş deyil. Özünə diqqətlə baxmaq lazımdır. Daha tənqidi olmaq lazımdır. Tələsməmək, ən yaxşısı bir az modadan geri qalmaq, qanun və qaydaları bilmədən irəli getmək. Çalışmaq lazımdır ki, fantaziya geyimdə qəribəliyə və lazımsız qeyri – adiliyə aparmasın. Çalışıb böyük "az - az"ı tapmaq lazımdır ki, hansı ki, geyimi dəbli və müvafiq görünüşlü edir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, moda gəlir və gedir, üslub isə qalır.

Kostyum yaradarkən, onun məqsədini və istifadə şərtlərini bilmək lazımdır. Kostyum rahat, praktik və gözəl olmalıdır. Kostyum müəyyən fəaliyyət şəraitində müəyyən edilmiş ənənələri və ideyaları və insan davranışının təbiəti nəzərə alınmaqla yaradılır. İnsan fəaliyyətinin sahəsinin genişləndirilməsi yeni ixtisasların yaranmasına gətirib çıxarır və bu forma təkcə rahat və məqsədəuyğun deyil, həm də estetik cəhətdən ifadəli olmaq, həm də bu yeni fəaliyyət növünü təcəssüm etdirmək üçün yeni növ kostyum növlərinin inkişafını tələb edir. Kostyumun formasına üç ölçülü, həcmli bir

obyekt kimi baxılmalıdır. Kostyumun forması onun silueti ilə xarakterizə olunur. Bir kostyumun silueti, adətən, üçölçülü formanın planlı ifadəsi olaraq adlandırılır və xüsusiyyətlərini vurğulayır. Təsadüfi deyil ki, kostyumda moda meyllərinin dəyişməsi siluetlərin dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Kostyum silueti çiyin xətlərinin və məhsulun baş hissəsinin, qol başlığının, bel və aşağı xətt səviyyəsinin xarakterindən asılıdır. Bir qayda olaraq, kostyumun forması frontal və profil siluetlərlə xarakterizə olunur. XX əsrin əvvəllərində geyim istehsalı üçün sənaye bazasına keçid və kostyumda formaların ümumi sadələşdirilməsi ilə əlaqədar üç aparıcı siluet yaradılıb: düz, yarı bitişik və yapışqan. 60-cı illərin ortalarına qədər siluetin yaşla bağlı əlamətə görə bölünməsi müəyyən edildi: gənc qızın kostyumunun silueti, gənc qadının kostyumunun silueti və yetkin qadının kostyumunun silueti quruldu. İdmançı bir yeniyetmə qızın kostyumu dinamik, siluetin "bağlılığı" ilə fərqlənir. Gənc qadının kostyumu lirikdir, zərif, şıltaq və yaxud balanslı siluetə malikdir. Yetkin qadın kostyumları, siluetin plastiklə bağlanması ilə fərqlənir, zərifdir. Siluetin estetik hissləri və ifadəliliyi əsasən kostyum formasının texniki hazırlanmasının keyfiyyəti ilə müəyyənləşdirilir. Ancaq əks əlaqə də mümkündür – eyni siluet bir çox hallarda müxtəlif konstruktiv həllər ilə əldə edilə bilər. Siluetləri, məhsulun bədənə yapışma dərəcəsi üzrə və həndəsi formanın növünə görə təsnif etmək olar.

Bu əlamətlərə əsasən, siluetləri qarşılaşdıra, kostyumun formalarını müqayisə etmək olar. İşləmələrin bütün təbəqələrində kostyumun əsas hissələrindəki detallarda, hər zaman, hətta heç olmasa təxminən, bu və ya digər həndəsi forma görmək olar. Siluetin dəyişdirilməsi əlaməti yalnız konfiqurasiyada deyil, ölçüdə dəyişən formanın həndəsi növünün dəyişməsidir. Bir formanın bir elementinin dəyişdirilməsi digər elementlərdəki dəyişikliklə nəticələnir. Beləliklə, kostyum forması müəyyən geometrik görünüşü, ölçüsü, kütləsi, silueti, səthi ilə xarakterizə olunur. Bu xüsusiyyətlərin nisbəti orta ölçülü ölçülərdən kənarlaşdıqda bir insanın bədən formasının ölçülməsinə təsir edir. Beləliklə, kostyumun forması müəyyən bir həndəsi görünüş, ölçü, kütlə, siluet, səth ilə xarakterizə olunur.

Qədim zamanlardan etibarən kostyum çoxsaylı inkişaf mərhələsindən keçib. Hər dövrdə moda üçün bir əsr dəyişməyən fərdi üslubu ilə xarakterik idi.

Borokko və ya ampir üslubundan fərqli olaraq, müasir kostyum çox tez dəyişir. Kostyumun inkişafı cəmiyyətin bütün sahələrində baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Lakin hər bir yenilik də indiki zamanda moda və uyğunlaşmaq deyil. Müasir kostyumda çox tez-tez keçmiş dövrlərin əks sədalarını tapmaq olar. Yeni əsr həyat, davranış, ünsiyyət, düşüncə tərzini diktə edir. Yeni düşüncə üslubunun əlaməti hər bir insanın şəxsi orijinallığı və unikallığıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir bir kostyum yaradarkən dizayner yalnız moda yenilikləri deyil, həmçinin rahatlığı, çoxfunksiyalılığı və müasir cəmiyyətin tələblərinə və zövqünə uyğun olmalıdır. Müasir kostyumun əsas xüsusiyyəti zərif sadəlik və rahatlıq, gözəllik və faydalılıqdır.

Bəzən modadır deyə insanlar özlərinə yaraşmayan kostyumlar geyinirlər, bu təbii ki, heç estetik görünmür. Fikrimizcə, dizaynerlər kostyum hazırlayarkən ölçü, proporsiyalarla yanaşı, dəri rənginə, boy ölçüsünə, bir sözlə, standartlara deyil, fərdlərə uyğun kostyum hazırlasalar daha yaxşı olardı. Çünki hər bir istehsal edilən kostyum sahəsindən asılı olmayaraq istifadəçinin tətbiq etdiyi obrazı təblig edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əliyev O.O. "Kostyumda estetik xüsusiyyətlərin analizi" Bakı, 2016-186səh
2. İsgəndərova S.S. "Qadın geyimlərinin keyfiyyət göstəricilərinin təhlili" Bakı, 2016, 123 səh.
3. Эфендиев Т. Декоративно – прикладное искусство Азербайджана в конце XIX века, Баку, Чашыоглу, 2003.
4. Dünyamalıyeva S.S. "Azərbaycan geyimlərinin bədii – dekorativ xüsusiyyətləri". Elm. Bakı:. 2013 – 488 səh.
5. Козлова Т.В. «Основы теории проектирования костюма» М:. Легпромиздат, 1988.
6. Пармон Ф.М. Композиция костюма. М:. Легпромиздат, 1985.
7. Стриженова Т. Из истории советского костюма. М:. Советский художник, 1972.

Osmanlı Fidan Kamran qızı, magistrant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Email: fidanosmanli@mail.ru

QARABAĞDA DAYANIQLI İNKİŞAF MODELLƏRİ

Dayanıqlı inkişafa dair elmi baxışlar və onun cəmiyyət və insan inkişafının konseptual modeli kimi təsvir edilməsi beynəlxalq ictimaiyyətin daim diqqət mərkəzində olmaqla, qlobal çağırışları özündə əks etdirən müzakirə mövzusuna çevrilmişdir.

Dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinin artıma təsir göstərəcək daha iki amili var: Bunlar İqtisadiyyatın səmərəliliyi və insan kapitalıdır. Qarabağ Dirçəliş Fondu daha səmərəli idarəetmə modelinin yaradıldılması çox uğurlu addımlardan biri oldu. Bu, inkişafın Qarabağ modelinin əsasının qoyulması və uğur qazanacağı təqdirdə Azərbaycanın qalan ərazisində də tətbiq ediləcək. Dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelini təhlil edərkən nəzərə çarpacaq qədər işlərin görülməsini görmək olur. Bunlar: Qarabağda smart region yanaşması tətbiq edilməsi: müasir şəhərsalma, dördüncü sənaye inqilabının çağırışlarına uyğun yanaşma, xarici kapital və ən əsası yeni idarəetmə modelinin tətbiqidir.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsi sənayeləşdirmə və modernləşdirmə ilə xarakterizə olunur. Belə bir şəraitdə ölkə üçün sənayeləşdirmə kənd təsərrüfatının inkişafı nəzərə alınmaqıla aparılmalıdır. Bu zaman ilk növbədə bilavasitə kənd təsərrüfatı ilə əlaqədar ilan sənaye sahələrini nəzərə alınmalıdır. Bu sənaye sahələrinə yeyinti və yüngül sənayeni və emal sənayesinin digər sahələrini aid etmək olar. Bu sahələrin inkiafının sürətləndirilməsi üzrə dövlətin strategiyası ilk öncə iki vacib məsələnin həllinə xidmət edir: birincisi xalq istehlak malların əhalinin artan tələbatının ödənilməsi; ikincisi isə xalq təsərrüfatının növbəti mərhələlərdə də sənayeləşdirilməsi üçün yığımın yaradılması.

Əsas istiqamət - qida və emal sənayesidir. İnsanların azad edilmiş ərazilərə qayıtmasıyla burada kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı üçün imkanlar yaradılacaq. Sovet dövründə üzümçülük, meyvəçilik, tərəvəzçilik, taxılçılıq, pambıqçılıq və kənd təsərrüfatının digər sahələri uğurla inkişaf edirdi, xammal bazası mövcudluğu halında isə şərabçılığı inkişaf etdirmək, meyvə-tərəvəz konservləşdirilməsi və emal sənayesinin digər sahələri üzrə istehsalı yoluna qoymaq asanlıqla mümkün olacaq. Kənd təsərrüfatı və qida sənayesinin inkişafı ilə yanaşı, parkda məhsulların saxlanması və qablaşdırılması üçün sahələr ayrılacaq.

Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində kənd təsərrüfatının inkişafı üçün həm struktur, həm də digər şərtlər baxımından əlverişlidir. İşğaldan əvvəlki dövrdə ölkədə iribuynuzlu mal-qaranın 15,3 faizi, xırdabuynuzluların isə 18,2 faizi həmin ərazilərin payına düşürüdü. İribuynuzlu heyvandarlıqda Laçın, Ağdam və Füzuli rayonlarının, xırdabuynuzlu heyvandarlıqda isə Laçın, Ağdam, Kəlbəcər, Füzuli və Cərbayıl rayonlarının göstəriciləri yüksək idi. Statistik göstəricilərlə yanaşı, işğaldan azad edilən ərazilərin relyefi, iqlim şərtləri və digər təbii imkanları nəzərə alınmaqla Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonlarda kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətlərini müyyənləşdirmək mümkündür. Belə ki, Cəbrayıl rayonunda heyvandarlıq, üzümçülük və baramaçılıq, Xocalı rayonunda kartofçuluq, üzümçülük və heyvandarlıq, Ağdam rayonunda heyvandarlıq, pambıqçılıq, taxılçılıq, Kəlbəcər rayonunda heyvandarlıq, kartofçuluq, tərəvəzçilik, meyvəçilik, Laçın rayonunda heyvandarlıq, taxılçılıq, bağçılıq, tərəvəzçilik, Qubadlı rayonundaheyvandarlıq, taxılçılıq, arıçılıq, baramaçılıq, üzümçülük, Füzuli rayonunda taxılçılıq, qoyunçuluq, bitkiçilik, Xocavənd rayonunda heyvandarlıq, üzümçülük, quşçuluq, taxılçılıq, bostançılıq, tərəvəzçilik, Şuşa rayonunda heyvandarlıq, meyvəçilik, quşçuluq, Zəngilan rayonunda heyvandarlıq, tütünçülük, taxılçılıq, üzümçülük, arıçılıq, baramaçılıq sahələri üzrə prioritetləri müəyyənləşdirmək mümkündür.

İşğaldan azad olunan ərazilərin inkişaf etdirilməsi üçün ilkin zəruri addımların atılmasına ehtiyac var. İlk növbədə, uzun illər istifadəsiz qalan torpaq sahələrinin yararlı hala gətirilməsi, deqradasiya proseslərinin aradan qaldırılmasına paralel olaraq meliorasiya və irriqasiya sistemlərinin qurulması olduqca vacibdir. Sonrakı mərhələdə isə torpaqların uçotu aparılmalı, kateqoriyaları hazırlanmalı, əkin və otlaq sahələri müəyyənləşdirilməlidir.

Bu gün işğaldan azad olunmuş ərazilərdə iqtisadiyyatın dirçəldilməsi istiqamətində mühüm addımlar atılır.[3] Bu ərazilərdə məşğulluğun təmin olunması, iqtisadi aktivliyin yüksəldilməsində sənaye parkları mühüm rol oynayacaq. Artıq bu ərazilərdə yaradılması planlaşdırılan “Ağdam”, “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” sənaye parklarına böyük maraq var. Ağdam Sənaye Parkında müxtəlif çeşidli sintetik xalça, xüsusi və fərdi geyimlər, polimer məhsulları, günəş enerjisi ilə qidalanan işıq dirəkləri və xüsusi dam örtükləri, dəmir-beton məmulatlarının istehsalı üzrə beş layihəyə baxılır. Bu layihələr üzrə mindən çox yeni iş yerinin yaradılması nəzərdə tutulur. Ağdam sənaye klasteri üçün ayrılan sahə işğaldan əvvəl də sənaye istehsalı üçün istifadə edilib. Parkın inkişafı mərhələli şəkildə həyata keçiriləcək. Burada rezidentlər dövlət tərəfindən torpaq sahəsi, nəqliyyat və kommunal xidmətlər də daxil olmaqla lazımi infrastrukturla təmin

olunacaq. Sənayeləşmə prosesi mərhələli şəkildə həyata keçiriləcək.

Qarabağda dağ-mədən sənayesi və metallurgiyanın inkişafı potensialı böyükdür. Sənaye ehtiyatlarını qiymətləndirməlidir. İşğal edilmiş ərazilərdə 155 müxtəlif növ faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən, 5 qızıl, 6 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 19 üzlük daşı və s. var.

Müəssisələrin sənaye parklarında yerləşdirilməsi istehsal növündən asılı olaraq və bütün tikinti norma və qaydaları nəzərə alınmaqla həyata keçirilir, ekoloji cəhətdən təmiz zona elan edilmiş Qarabağ regionunda isə ətraf mühit məsələləri birinci növbədə dayanacaq. Yaşayış ərazilərinə bilavasitə yaxın məntəqələrdə yüngül və qida sənayesi müəssisələri yerləşdirilməyi planlaşdirirlir. Bu parkların əhəmiyyəti eyni zamanda ondan ibarətdir ki, vaxt itkisinə yol verilmir, əmək məhsuldarlığı yüksək olur, təsərrüfatlar bir-biri ilə əlaqəli şəkildə işləyirlər. Bu zonalar iqtisadi inkişafın təmin olunması, iqtisadi aktivliyin yüksəldilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Ümumiyyətlə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə sənaye parklarının yaradılması üçün çox böyük potensial var. İstər əkinçilik, istər heyvandarlıq, istərsə də emal sahəsində geniş potensial mövcuddur. Ona görə də həmin ərazilərdə sənaye parklarının yaradılması ölkə iqtisadiyyatı üçün önəmli olacaqdır.

İşğala son qoyulduqdan sonra Qarabağda sənaye istehsalı nöqteyi-nəzərindən inteqrasiya olub.

Qarabağın su resurslarından istifadə edilərək elektrik enerjisinin istehsalı planlaşdırılır. Sərsəng və Xudafərin SES-ləri, habelə irili-xırdalı digər elektrik generasiya gücləri birlikdə Qarabağın enerjiyə olan tələbatını ödəmək imkanına malik olacaqdır. Ümumilikdə isə bu elektrik stansiyalarının ölkənin enerji sisteminə qatılması güclərin artırılmasıdır [4].

Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində müalicə əhəmiyyəti olan 110-dək müxtəlif tərkibli mineral su yataqları vardır. Digər ölçü ilə bu 7900 m3/gün mineral su təchizatı deməkdir. Bunların içərisində Kəlbəcər rayonunda Yuxarı və Aşağı İstisu, Keşdək, Laçın rayonunda İlıqsu, Minkənd, Şuşa rayonunda Turşsu, Sırlan və başqa mineral sular diqqəti xüsusilə cəlb edirlər. Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisu mineral suları özlərinin əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, yüksək temperaturuna, böyük təbii ehtiyatlarına görə fərqlənir. İstisu bulağı üstündə keçən əsrin 80-ci illərində iri kurort və mineral sudoldurma sənayesi yenidən canlandırıla bilər. Eyni yanaşmanı Şuşada Turşsu mineral bulağında da etmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. "Azərbaycan 2021: Gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası, Bakı şəhəri, 29 dekabr, 2021.

2. Ramiz Mehdiyev "Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti" Məqalə. Xalq qəzeti.- 2009.- 19 iyul.- s. 2.

3. http// www.respublika. news az.

4. http// www.azstat.org

Piriyev Xaliq Xeyrəddin oğlu, magistrant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Email: x.piriyev@mail.ru

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ BƏRPA-QURUCULUQ İŞLƏRİNİN APARILMASI

Ümumiyyətlə, azad edilmiş ərazilərin əsaslı şəkildə bərpa edilməsi və orada müasir infrastrukturun yaradılması Qarabağın inkişafının əsas strateji istiqamətlərindən biridir. Çünki bərpa prosesi həyata keçirilmədən həmin ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək mümkün deyildir. Yenidənqurma və bərpa prosesinin həyata keçirilməsi Azərbaycanda ümumi iqtisadi inkişafa təkan verəcək, yeni iş yerlərinin yaranmasına şərait yaradacaqdır. Azad edilmiş ərazilərdə infrastruktur tamamilə məhv edildiyindən və buna görə də həmin ərazilər sıfırdan bərpa edildiyindən orada texnoloji yeniliklərin tətbiqi daha asandır. Ona görə də Qarabağın bərpası prosesində texnoloji yeniliklərin tətbiqi və müasir standartlara cavab verən infrastrukturun yaradılması əsas məqsədlərdəndir. Daha sonra həmin ərazilərin bərpası nəticəsində əldə edilən təcrübə digər rayonlarda da tətbiq edilə bilər. Ümumilikdə, bərpa prosesi ilə bağlı müəyyən edilmiş əsas məqsədlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

– bərpa prosesinin keyfiyyətli və qənaətli şəkildə həyata keçirilməsi;
– müasir standartlara cavab verən inkişaf modelinin yaradılması;
– azad edilmiş ərazilərin texnologiya baxımından yüksək inkişaf etmiş əraziyə çevrilməsi;
– qabaqcil texnoloji şirkətlərin bərpa prosesinə cəlb edilməsi;
– azad edilmiş ərazilərin "Yaşıl Enerji" zonasına çevrilməsi.

Bərpa prosesinin səmərəli və mərkəzləşmiş şəkildə təşkil edilməsi və qeyd edilən məqsədlərə çatmaq üçün Azərbaycan hökuməti zəruri tədbirlər görmüşdür. Belə ki, müharibədən dərhal sonra 2020-ci ilin noyabrında Əlaqələndirmə Qərargahı və onun tərkibində də İdarələrarası Mərkəz yaradılmışdır. Bu mərkəzin nəzdnində isə müxtəlif məsələlər üzrə 17 işçi qrupu yaradılmışdır. İşçi qruplarının bütün istiqamətlər üzrə planlı və kompleks şəkildə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün isə Strateji Fəaliyyət Planı hazırlanmışdır. Yaradılmış işçi qruplarına aşağıdakılar aiddir: [4]

1. Hərbi-siyasi məsələlər üzrə işçi qrup;
2. Fövqəladə hallar və humanitar məsələlər üzrə işçi qrup;
3. Hüquqi və beynəlxalq hüquqi məsələlər üzrə işçi qrup;
4. Nəqliyyat və logistika üzrə işçi qrup;
5. Minalardan və partlamamış sursatlardan təmizləmə üzrə işçi qrup;
6. Beynəlxalq təşkilatlar və QHT-lərlə əlaqələr üzrə işçi qrup;
7. Tarix və mədəniyyət abidələri, mədəniyyət müəssisələri üzrə işçi qrup;
8. Şəhidlər və itkin düşmüş şəxslər üzrə işçi qrup;
9. Media ilə iş və informasiya təminatı üzrə işçi qrup;
10. İqtisadi məsələlər üzrə işçi qrup.

Qeyd etdiyimiz tədbirlərlə yanaşı 2020-ci ilin fevral ayında təsdiq edilmiş "Azər-

baycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" sənədində "işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış" beş prioritetdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Sənəddə bu prioritetin uğurla reallaşdırılması üçün iki məqsəd müəyyən edilmişdir: dayanıqlı məskunlaşma və iqtisadi fəaliyyətə reinteqrasiya. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi ilə regionun iqtisadi potensialından səmərəli istifadə olunmaqla, əhalinin məskunlaşma səviyyəsinin işğaldan əvvəlki səviyyəyə çatdırılması təmin edilməli və azad edilmiş ərazilərin ölkə üzrə iqtisadi fəaliyyətdə payı işğaldan əvvəlki vəziyyətə çatdırılmalı və daha sonra artırılmalıdır. Ona görə də deyə bilərik ki, azad edilmiş ərazilərin bərpası təkcə Qarabağ regionunun deyil, bütünlükdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyır. Bərpa prosesinin hansı formada həyata keçirilməsini müəyyən etmək üçün nəqliyyat, enerji, şəhərsalma və digər istiqamətlər üzrə həyata keçirilən layihələri və qarşıya qoyulan məqsədləri nəzərdən keçirək. Nəqliyyat sektoru işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulması istiqamətində atılan ilk addımlar avtomobil yolların çəkilməsi oldu. Qarabağın dirçəlişinə aparan "Böyük Qayıdış" proqramının birinci mərhələsi məhz işğal olunmuş ərazilərdə yeni yol-nəqliyyat infrastrukturunun yaradılmasıdır. İcra edilən nəqliyyat layihələri Şimal, Cənub və Şərq istiqamətindən Qarabağa hərəkət etmək imkanı yaradacaqdır. Həyata keçirilən və ya həyata keçirilməsi planlaşdırılan avtomobil, dəmiryolu və hava limanı layihələrini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək:

Enerji sektoru Bərpa prosesində qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri də işğaldan azad edilmiş ərazilərdə enerji infrastrukturunun qurulması və enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Əsas məqsəd azad edilmiş torpaqlarda ən müasir standartlara cavab verən enerji sisteminin yaradılması və ölkənin ümumi enerji sisteminə inteqrasiya edilməsidir.

Şəhər və kəndlərin yenidən qurulması Azad edilmiş ərazilərin bərpasının əsas istiqamətlərindən biri də şəhər və kəndlərin yendiən qurulmasıdır. Şəhər və kəndlərimizin işğalçılar tərəfindən əsaslı şəkildə dağıdılması bu istiqamətdə əsaslı işlərin görülməsini tələb edir. Hesablamalar göstərir ki, işğal nəticəsində 9 mindən çox evə ziyan dəymişdir. Bu evlərin bərpası ilə bağlı müəyyən edilmiş əsas istiqamətlər çoxmənzilli evlərin yenidən tikilməsi, kəndlərin bərpası ilə bağlı vahid yanaşmanın tətbiq edilməsi və kəndlərdə optimal say tərkibinin müəyyən edilməsidir. İşğaldan əvvəl bəzi kəndlərdə yaşayan əhalinin sayı çox az idi. Bərpa prosesində kiçik kəndlərin salınması səmərəli olmadığından indi daha böyük kəndlərin salınması nəzərdə tutulur [2].

Bərpa prosesində xarici ölkə və şirkətlərin iştirakı Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərində bərpa işlərinin həyata keçirilməsinə xarici ölkələr və şirkətlər də böyük maraq göstərirlər və bu istiqamətdə təkliflərini irəli sürürlər. Ölkə başçısının qeyd etdiyi kimi həmin ərazilərdə bərpa işlərində ancaq müharibə dövründə ədalətli mövqe tutmuş və Azərbaycana qarşı dostluq münasibəti nümayiş etdirmiş ölkələr və onların şirkətləri iştirak edə biləcəkdir. Artıq bərpa prosesinə bir sıra xarici dövlətlər və onların şirkətləri cəlb edilmişdir. Ölkələr üzrə həyata keçirilən layihələrə aşağıdakılar aiddir: bərpa prosesində ən sıx əməkdaşlıq müharibə dövründə Azərbaycana ən böyük dəstək verən Türkiyə şirkətləri ilə qurulur.

İtaliyanın "Ansaldo Energia" şirkəti ilə 2020-ci ilin dekabr ayında Qarabağ re-

gionunda yerləşən dörd yarımstansiyaya avadanlıqların tədarükünə dair müqavilə imzalanıb. Müqavilənin dəyəri 6 milyon dollardır və müqavilə əsasında hər birinin gücü 110 kilovat olan stansiyalar Ağdam, Füzuli, Qubadlı və Kəlbəcər rayonlarında yerləşir. Stansiyalar 2021-ci ilin iyun ayının sonunda tikilərək istifadəyə veriləcəkdir. Britaniya hökuməti də bərpa prosesində Azərbaycana dəstək verməkdə maraqlı olduğunu bəyan etmişdir. Britaniya şirkətlərinin daha çox maraq göstərdiyi sahələrə texnologiya sahəsi "Ağıllı" və "Yaşıl" şəhərlərin yaradılması, bərpa olunan enerji sənayesi, minalardan təmizləmə və mədən sənayesi aiddir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar. 270 səh;
2. "Azərbaycan - 2020: Gələcəyə Baxiş" İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 29 dekabr 2012-ci il. http://www.president.az
3. Azərbaycanda turizm: statistik məcmuə. (2021), Bakı, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi – 96 səh.
4. Bilalov B.Ə., Gülalıyev Ç.G., (2015), Turizmin əsasları. Bakı, "QHT Nəşriyyatı" – 492 səh.

Qaybalıyeva Nərgiz Mübariz qızı,
magistrant,
Bakı Biznes Univeristeti,
Email: nergiz.ehedzade98@mail.ru

İQTİSADİYYATDA ƏMƏK BAZARLARININ YERİ VƏ ROLU

Əmək bazarı - əmtəə, kapital, investisiya, qiymətli kağızalar və digər bazarlar kimi, bazar iqtisadiyyatının ən mühüm anlayışlarından biridir. Əmək bazarı cəmiyyətin iqtisadi və iqtisadi-siyasi həyatının vacib sahəsidir. Əmək bazarında əməyin dəyəri qiymətləndirilir, əmək haqqının miqdarı, işin təhlükəsizliyi, iş şəraiti, təhsil almaq imkanı, məşğulluq şərtləri müəyyənləşdirilir. İqtisadi nəzəriyyələrində əmək bazarı digər istehsal ehtiyatlarından birinin satıldığı bazardır. Dövlət başçısının müvafiq sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası"nda, digər bir sıra dövlət sənədlərində də bu istiqamət öz əksini tapır. Ölkəmizdə belə bir sistemin qurulması üçün ötən dövrdə bir çox inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi öyrənilib, aparıcı beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq çərçivəsində muzakirələr aparılıb, həmçinin Avropa Təhsil Fondu ilə davamlı əməkdaşlıq həyata keçirilib. Prezident yeni fərmanı bu istiqamətdə mühüm addımın atılmasına şərait yaradır.

İqtisadiyyatda birinci konsepsiya klassik iqtisadiyyata əsaslanır. Bu konsepsiyanın tərəfdarlarının fikirlərinə əsasən, əmək bazarı bütün digər bazarlar kimi qiymət tarazlığı əsasında fəaliyyət göstərir. Bu da o deməkdir ki, əsas bazar tənzimləyicisi qiymətdir, yəni əmək haqqı. Məhz əmək haqlarının köməyi ilə işçi tələbi və təklifinin tarazlığı qorunur. Neoklassik konsepsiyadan belə çıxır ki, əmək haqqının qiyməti baza-

rın tələblərinə çevik şəkildə cavab verir, tələb və təklifdən asılı olaraq artır və ya azalır.

Klassik əmək bazarı modeli - Keynsçilər və monetaristlər əmək bazarının fəaliyyətinə bir qədər fərqli yanaşırlar. Neoklassiklərdən fərqli olaraq, keynsçilər və monetaristlər əmək bazarına qalıcı və əsas balanssızlıq fenomeni kimi baxırlar. Keynesiya modeli, buna əsaslanır ki, əmək qiyməti sərt şəkildə sabitləşir və dəyişmir. Lakin bu yanaşma tam olaraq sübut olunmadığından qeyri-şərtsiz bir həqiqət kimi qəbul edilir. Bu konsepsiyaya görə, qiymət bazar tənzimləyicisi olmadığına görə belə bir tənzimləyici kənardan gətirilməlidir. Burada isə dövlətin rolu böyükdür. Dövlət ümumi tələbi azaldaraq və ya artıraraq bunu aradan qaldıra bilər.

Marksist iqtisadi nəzəriyyəyə görə əmək bazarı xüsusi bir bazar növü olaraq təyin edilir. Digərlərindən fərqli olaraq əmtəə "iş gücü" ilə fiziki kapital olması ilə seçilir. Əgər iş gücü əmək prosesində dəyər yaradırsa, bütün digər mənbələr yalnız əməyin özü tərəfindən yeni bir dəyərə köçürülür. Buna görə marksistlər əmək bazarının ümumi bazar qanunlarına tabe olmasına baxmayaraq, əhəmiyyətli xüsusiyyətlərə sahib olduğuna inanırlar, çünki əməyin özü bir subyektiv istehsal amili olaraq bir əmtəə olmaqla eyni zamanda tələb və təklif nisbətini bazar qiymətinə təsir göstərir.

Əmək bazarı, işləmə mexanizminin bir çox prinsipinə görə, ümumiyyətlə, tələb və təklif qanunlarına tabe olmaqla digər bazar məhsullarından bir sıra əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən xüsusi növ bir bazarı təmsil edir.

İqtisadiyyatda əmək bazarının dinamikasına həm işçi qüvvəsi təklifinə, həm də işçi qüvvəsinə olan tələbə əsasən bir sıra amillər təsir göstərir. Belə ki, iş təklifi ilk növbədə demoqrafik amillərlə müəyyən edilir, məsələn, doğuş, əmək qabiliyyətli əhalinin artım sürəti, cinsi və yaş quruluşu və s. Demoqrafik göstəricilərlə yanaşı, bazar dinamikasında mühüm amillərdən biri də işləyən əhalinin müxtəlif demoqrafik və etnik qruplarının iqtisadi fəaliyyət dərəcəsidir. Məsələn, qadınların işçi qüvvəsinə sürətlə cəlb edilməsi, sosial rollarının intensivləşməsi səbəbindən iş təklifinin artmasına səbəb olmuşdur. Bu cür proseslər işçi qüvvəsinin dinamikasına təsir göstərir.ABŞ-da bu, ölkə əhalisinin artımının orta hesabla 20% -ni təşkil edir. Aydındır ki, ölkəyə immiqrasiya prosesi əmək bazarında ümumi işçi qüvvəsi təklifini artırır və orada rəqabəti gücləndirir.

Bütün bazarlarda olduğu kimi, əmək bazarının da bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Milli bazarın özəlliyi tam bir dövlətə məxsus ola bilməməsindədir. Bunun səbəbi milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün əmək ehtiyatlarını da əhatə edən istifadə olunmamış və ya hələ inkişaf etdirilməmiş mənbələrin mövcudluğunu tələb etməsidir. İqtisadiyyata aid olmayan sərbəst əmək ehtiyatlarının mövcudluğu onun inkişafına imkan verir. Əmək bazarı ilə əlaqədar olaraq əhalinin aşağıdakı kateqoriyaları seçilir:

Birincisi, ya əlil yaşda olduğuna görə, ya da fiziki səbəblərdən hər hansısa bir işi bilməməsinə görə heç bir iqtisadi funksiyanı yerinə yetirməyən bir əhali qrupu, iqtisadi fəaliyyətdə iştirak etmir və buna görə əmək bazarının bir hissəsi hesab edilmir.

İkincisi, iqtisadi fəaliyyətdə fəal iştirak edən bu əhali əmək qabiliyyətlidir və iqtisadi fəaliyyət göstərmək üçün fiziki imkanlara malikdir. Əmək bazarı məhz əhalinin fəaliyyətini müəyyənləşdirən bu ikinci qrupdan ibarətdir.

Əmək bazarının fəaliyyət xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar təsir göstərir:

– milli iqtisadiyyatın vəziyyəti;
– əmək haqqının dinamikası;
– əhalinin asudə vaxt seçimlərinin dinamikası;
– demoqrafik vəziyyətin dinamikası;
– əmək bazarının təsiri altında formalaşmayan gəlirlərin dinamikası;
– müəyyən peşələrin psixoloji qavrayışının dəyişdirilməsi.

Beləliklə, əmək bazarı əsas elementdir. Milli iqtisadiyyatın işlənməsi əmək bazarının dinamikasından və vəziyyətindən asılıdır.

Əmək bazarındakı tələb və təklifin formalaşması. Əmək haqqının son səviyyəsi bir çox amillərin təsiri ilə müəyyən edilir ki, bunların da əsasını əmək bazarında tələb və təklif təşkil edir.

Əmək haqqının ölçüsünə təsir edən əsas amillər bunlardır:

1) əmək bazarının yaş və cins quruluşu;
2) ictimai əməyin intensivliyinin təbiəti;
3) ictimai əməyin məhsuldarlığı;
4) milli iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi; əmək ehtiyatlarının coğrafi, təbii və iqlim bölgüsü;
5) milli iqtisadiyyatın elmi və texnoloji inkişaf səviyyəsi;
6) əmək ehtiyatlarının coğrafi, təbii və iqlim bölgüsü.

Əmək haqqının səviyyəsi və ölçüsündəki dəyişikliklər əmək bazarındakı tələb və təklifdəki dəyişikliklərlə birbaşa qarşılıqlı əlaqədədir. Əmək bazarının işinə həlledici təsir göstərən digər vacib amil tələbdi.

Əmək bazarındakı tələb aşağıdakı amillərlə formalaşır:

1. İctimai istehsalın strukturları;
2. İctimai istehsal quruluşunun inkişaf səviyyəsi və miqyası;
3. İctimai istehsalın formaları;
4. İctimai istehsalın həcmi;
5. Artım templəri və milli iqtisadiyyatın inkişafı.
6. Xalq təsərrüfatının elmi və texnoloji inkişaf səviyyəsi və avadanlıqları.

Əmək bazarı təklifi aşağıdakı əsas amillərin təsiri altında formalaşır:

1. Orta əmək haqqı;
2. Əhalinin sayı və ümumi demoqrafik vəziyyət;
3. Əmək bazarının quruluşu;
4. Əhalinin etnik, dini, mədəni, psixoloji xüsusiyyətləri.

Rəqabət bazarında bir sahibkarın işə götürdüyü işçilərin sayı iki göstərici ilə müəyyən edilir:

1) Əmək haqqının ölçüsü;
2) Əməyin marjinal məhsulu pul şəklində.

İqtisadiyyatda əmək ən vacib istehsal mənbəyidir. Əmək bazarının iki əsas funksiyası vardır: sosial və iqtisadi.

Sosial funksiya - insanların normal gəlir və rifah səviyyəsini, işçilərin istehsal

qabiliyyətlərinin müvafiq olaraq çoxalma səviyyəsini təmin etməkdən ibarətdir. İqtisadi funksiya isə əmək bazarı əməyin, bölüşdürülməsi, rasional cəlb edilməsi və tənzimlənməsidir.

İqtisadi mənbələrdə bu əmək bazarı modelləri iki tipə bölünürlər:

– xarici;

– daxili.

Xarici əmək bazarı tipi müəssisə və təşkilat daxilində işçilərin hərəkətinin şaquli və üfüqi surətdə yerləşdirilməsinə, daha yüksək vəzifə və dərəcəli yeni iş yerlərində yerləşdirilməsinə əsaslanır. Xarici əmək bazarı işçilərin müxtəlif müəssisə və firmalarda işə düzəlməsinə imkan yaratmasını nəzərdə tutur. Məşğulluq və işsizlik səviyyəsi müxtəlif peşə qrupları və regionlar üzrə də bir-birindən fərqlənir. Ayrı-ayrı regionlarda və bütünlükdə ölkədə baş verən sosial-iqtisadi və struktur dəyişikliklərinə müvafiq olaraq, əmək bazarı hansı peşə və ixtisaslara tələbatın olduğunu və hansılarına isə tələbatın olmadığını üzə çıxarır.

Daxili əmək bazarı isə işçilərin eyni firma və ya müəssisədə çalışması üçün zəruri olan ixtisas və peşələr üzrə hazırlanması nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən də həmin işçilərin başqa müəssisə və firmalarda yerləşdirmək çox çətindir. Belə qənaətə gəlmək olar ki, işçilərin müəssisə və firma daxilində hərəkət etdiyi daxili, əmək bazarı ilə müqayisədə xarici əmək bazarında daha yüksək işçi qüvvəsi axıcılığı müşahidə olunur.

Əmək bazarının dövlət tənzimlənməsinin əsas məqsədləri: 1) Tam məşğulluq, işsizliyin təbii səviyyəsini qoruyarkən tsiklik işsizliyin olmaması deməkdir. 2) İqtisadiyyatdakı dəyişikliklərə tez uyğunlaşa bilən çevik əmək bazarının yaradılması.

Əmək bazarında dövlətin qarşısında duran aşağıdakı vəzifələri ayırmaq olar:

1) Bir tərəfdən, əhalinin böyük hissəsi üçün zəruri həyat səviyyəsi təmin olunan, digər tərəfdən də əməyə təsirli stimul qorunan əməyə olan tələb və təklif ilə onun aktiv və ehtiyat hissələri arasında belə bir əlaqənin əldə edilməsi.

2) Optimal peşə, sahə, ixtisas, əmək resurslarının coğrafi hərəkətliliyinin formalaşdırılması.

3) Milli əmək bazarının beynəlxalq əmək bölgüsü sisteminə inteqrasiyası.

Əmək bazarında dövlət siyasəti iki əsas formada həyata keçirilir:

1. Aktiv - yeni iş yerlərinin yaradılması, məşğulluğun artırılması və işçilərin hazırlanması və yenidən hazırlanması yolu ilə işsizliyin aradan qaldırılması.

2. Passiv - müavinət ödəməklə işsizlərə dəstək.

Dövlətin aktiv siyasəti işləmək istəyən hər kəsin ehtiyaclarına uyğun iş tapa bilməsini təmin etmək məqsədi daşıyır. Əmək bazarında rəqabət qabiliyyətini artırmağı bacarmalıdır. Aktiv siyasətin əsas formalarına aşağıdakılar daxildir:

1) Dövlət tərəfindən iqtisadiyyata investisiya qoyuluşu və buna görə yeni iş yerlərinin yaradılması;

2) İşsizlərin yenidən hazırlanması və yenidən hazırlanması işinin təşkili;

3) Əmək bazarında vasitəçi funksiyaları yerinə yetirən məşğulluq xidmətlərinin, əmək birjalarının inkişafı, vakant iş yerləri barədə məlumatların verilməsi;

4) Kiçik biznesin özünüməşğulluğun təmin edilməsi yolu kimi təşviqi;

5) Əhalinin müəyyən qruplarını, məsələn, gəncləri, əlilləri və s. işlə təmin etmək üçün işəgötürənlər üçün vergi və qanunverici vasitələrlə hökumətin təşviqi;

6) Lazım gələrsə, iş almaq üçün yaşayış yerini dəyişdirməyə kömək etmək;

7) Məşğulluq problemlərinin həlli, beynəlxalq əmək miqrasiyası ilə bağlı məsələlərin həlli istiqamətində beynəlxalq əməkdaşlıq;

8) Dövlət sektorunda iş yerlərinin yaradılması, ictimai işlərin təşkili.

Passiv məşğulluq siyasətinə sosial sığorta sisteminin və iş yerlərini itirmiş insanlara maddi yardımın digər kanallarının yaradılması daxildir. Passiv siyasət formaları:

1) İş axtaranların qeydiyyatı;

2) İşsizlik müavinətlərinin tərifi;

3) Təminat sisteminin təşkili;

4) İşsizlərə və onların ailələrinə qeyri-pul dəstəyinin tətbiqi.

Əmək bazarının dövlət tənzimlənməsi metodlarının təsnifatı:

I. Məruz qalma formasına görə:

1. Birbaşa tənzimləmə üsulları. Vergi, ictimai işlərin təşkili, yeni iş yerlərinin yaradılmasının stimullaşdırılması, peşə təhsili və yenidən hazırlanması sisteminin inkişafı, müəyyən bölgələrdə istehsalın inkişafının stimullaşdırılması / məhdudlaşdı-rılması, iş vaxtının tənzimlənməsi, beynəlxalq tənzimləmə də daxil olmaqla müxtəlif müavinətlər verməklə müəssisələrdə dövlət subsidiyası və məşğulluğunun stimullaşdı-rılması, işçi miqrasiyası.

2. Dolayı tənzimləmə metodları. Demoqrafik vəziyyətin tənzimlənməsi, dövlət satınalmalarında artım, azalma, vergi və pul siyasəti. Bu üsullar iqtisadi prosesləri stimullaşdıran və ya maneə törətmiş istiqamətdə dəyişən əmək şəraitinə təsir göstərir:

- birbaşa təsir metodları əsasən əmtəə təklifinə;
- dolayi yolla - tələbə təsir göstərir.

II. Təsirin təbiəti ilə:

1. Həvəsləndirici;
2. Məhdudlaşdırıcı;
3. Qoruyucu.

Müxtəlif işsizlik növləri onun tənzimlənməsi üçün müxtəlif tədbirlərin tətbiq olunmasını tələb edir. Artan işsizliyin səviyyəsini əmək bazarına informasiya dəstəyini yaxşılaşdırmaq və əmək hərəkətliliyini azaldan amillərin aradan qaldırmaqla azaltmaq olar. Həmçinin peşə təhsili proqramları da struktur işsizliyin azaldılmasına kömək edir. Dövri işsizliklə mübarizə məcmu tələb və məcmu təklifin makroiqtisadi tənzimlənməsi tədbirlərini əhatə edir.

Hazırda ölkəmizdə əmək bazarının tənzimlənməsi sahəsində dünya təcrübəsində özünü doğrultmuş metodlardan istifadə olunur. Sözsüz ki, dünyada mövcud olan əmək bazarının tənzimlənməsi modellərinin müsbət cəhətləri ilə yanaşı, mənfi cəhətləri də vardır. Həmin təcrübənin müsbət cəhətlərindən yararlanmaq, zaman keçdikcə baş verən yeniliklərdən istifadə etməklə tam məşğulluğun təmin olunması və işsizliyin azaldılması sahəsində məqsədyönlü işlər görmək, tədbirlər həyata keçirməklə ölkəmizin iqtisadi potensialının artırılması və xalqımızın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində çox böyük nailiyyətlər qazanılması mümkündür.

Qənbərov Süleyman İlqar oğlu,
magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: sulugsulu@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ TAXILÇILIQ POTENSİALININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Ölkəmizdə taxılçılığın inkişaf etdirildiyi ərazilərdən biri də Qarabağ bölgəsidir. Bölgədə son illərdə ənənəvi təsərrüfat sahəsi olan taxılçılığın intensiv inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirilir.

Bitkiçilik sahəsi üzrə aqrar potensialın qiymətləndirilməsinə nəzər yetirsək, Ağdam rayonunda 1988-ci ilin əkin sahələrinin strukturuna nəzər saldıqda taxıl sahələrinin (49,5%) və pambıq sahələrinin (48,9%) daha geniş sahələri əhatə etdiyi müşahidə olunur. Bu bitkilərlə yanaşı, 1985-ci ildə Ağdam rayonunda çoxillik əkmələr üzrə üzüm bağlarının 21,3 min hektar, yəni maksimum sahədə üzümlüklərin mövcud olması və bu üzümlüklərin ölkədəki payının 8,0 faizlik bir hissəsini təşkil etməsi üzümçülüyün bu rayonda prioritet sahə olduğunu göstərməkdədir. Üzümçülüklə yanaşı, 80-ci illərdə 306 hektar meyvə və giləmeyvəliklərin mövcudluğu rayonun çoxillik bitki əkinçiliyi ənənəsinə malik olduğunu büruzə vermişdir. Aşağıdakı diaqramda əks olunan strukturdan bölgənin hansı bitkiçilik məhsullarının istehsalı ilə ixtisaslaşdığı, kənd təsərrüfatının tarixi ənənəsinin hansı sahələrdə təmərküzləşdiyi nəzərə çarpır.

Ümumilikdə Ağdam rayonunda 1988-ci ildə mövcud olan taxıl sahələri ölkədəki müvafiq əkin sahəsinin 1,4 faizini, eləcə də rayonda mövcud olan pambıq sahələri isə ölkədəki sahənin 2,5 faizini təşkil etmişdi.

Qrafik 1.

1988-ci il üzrə Ağdam rayonunda bitkiçilik məhsullarının əkin strukturu, %

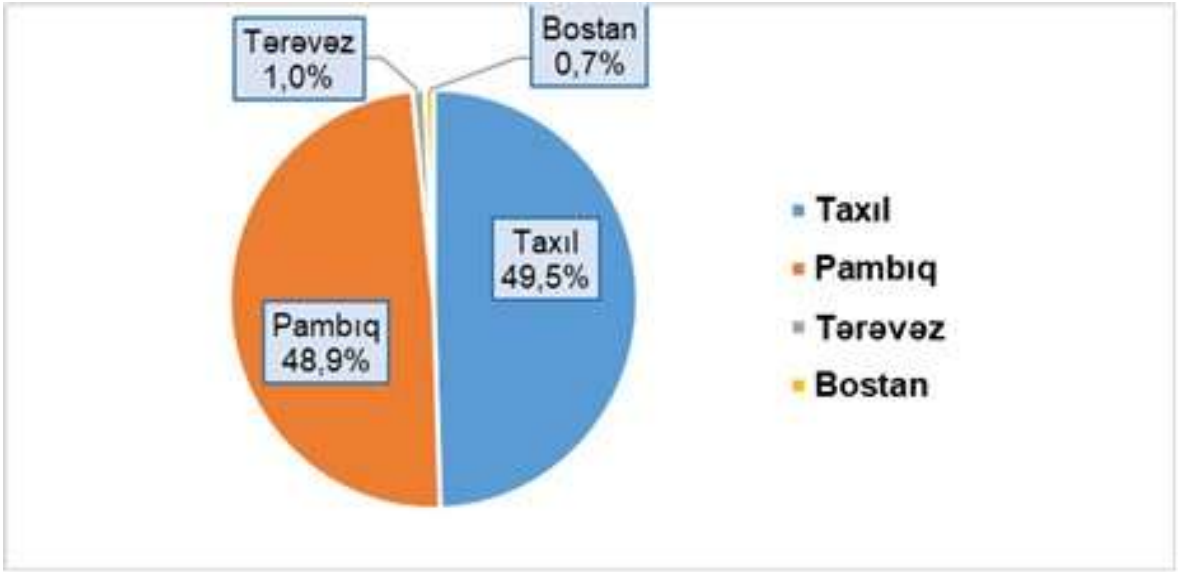

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi.

Ağdamın işğala məruz qalmamış hissəsində 2019-cu ilin əkin sahələrinin strukturuna nəzər saldıqda da taxıl (65,5%) və pambıq sahələri (11,8%) azalmış olsa da daha geniş sahələri əhatə etdiyi görünür. Bununla belə, tərəvəz (20,4%), o cümlədən kartof (1,7%) və soğan (3,7 min ha) bitkilərinin də xüsusi çəkiləri nəzərə çarpan dərəcədə fərqlənməkdədir. Ağdamın işğala məruz qalmamış hissəsində üzümlük sahələri demək olar ki, yoxdur. Lakin meyvə və giləmeyvəliklərin sahəsi 764,8 hektar olub. İllər keçdikcə əkin strukturunda pambıq sahələrinin çoxillik əkmələr və tərəvəz sahələri ilə əvəzləndiyi müşahidə edilir.

2019-cu ildə isə rayonda mövcud olan taxıl sahələri ölkədəki müvafiq əkin sahəsinin 1,6 faizini, eləcə də pambıq sahələri isə ölkədəki sahənin 2,9 faizini təşkil edib.

Qrafik 2.

2019-cu il üzrə Ağdamın işğala məruz qalmamış hissəsində bitkiçilik məhsullarının əkin strukturu, %

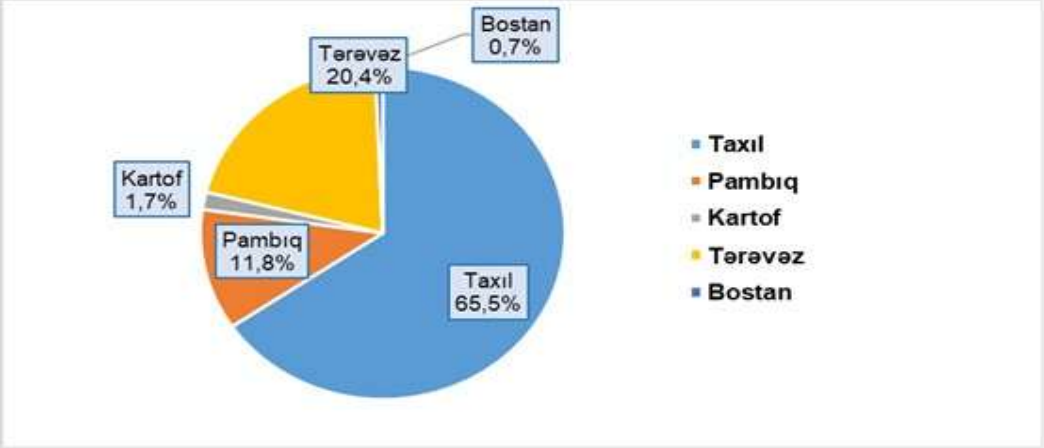

Mənbə: ***Dövlət Statistika Komitəsi.***

Taxıl istehsalı üzrə potensiala nəzər yetirsək əldə edilən rəsmi statistik məlumatlara əsasən, 1980-ci ildə 6,3 min hektar sahədə taxıl əkilib və biçilmiş taxıl sahələrindən 28,3 min ton məhsul əldə edilib, 1985-ci ildə müvafiq olaraq sahə 7,3 min hektar və biçilmiş taxıl 29,8 min ton olub. 1988-ci ildə isə 7,7 min hektar taxıl sahəsindən 30,1 min ton taxıl biçilib. Göründüyü kimi, işğaldan öncəki dövr ərzində (1980-1988) taxıl istehsalında 6,4 faizədək artım müşahidə olunub. Taxıl üzrə orta məhsuldarlıq 39,8 sent/ha təşkil edib, maksimum məhsuldarlıq isə 44,6 sent/ha olub ki, bu da həmin illərdə ölkə üzrə məhsuldarlıq göstəricilərindən 1,9 dəfəyədək yüksək olduğunu göstərir.

Həmçinin taxılın keçmiş məhsuldarlıq göstəricisi 2019-cu il üzrə müqayisədə isə 15,8 faiz daha çox olub. 1980-1988-ci illərdə Ağdam rayonunda taxıl istehsalı ölkə üzrə istehsalın 2,5 faizini təşkil edib. 2019-cu ildə işğala məruz qalmayan Ağdam ərazisindəki müvafiq istehsalın xüsusi çəkisi isə 1,6 faizdir (55,7 min tondur). Həmin illər ərzində məhsuldarlığın ölkə səviyyəsindən daha yüksək olması, taxıl istehsalında Ağdam rayonunun potensial imkanlara malik olduğunu göstərir.

Müstəqilliyimiz bərpa olunduqdan sonra aqrar sahədə aparılmış əsaslı islahatlar və innovativ texnologiyaların tətbiqi nəticəsində ölkədə məhsuldarlığın artması ilə yanaşı, Ağdam rayonunun işğaldan azad edilmiş ərazilərində yeni aqrar islahatların aparılması və innovativ texnologiyaların tətbiqi ilə ümidverici nəticələr əldə etmək olar. Tədqiqatlar nəticəsində proqnoz inkişaf dövrü hesab edilən 2025-ci ilə qədər Ağdam rayonunda taxıl istehsalının 86,6 min tona çatdırılması gözlənilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri ADSK. Səda nəşriyyatı, Bakı, 2015.
2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı ADSK. Səda nəşriyyatı, Bakı, 2015.
3. Qasımov Ə.C. "Aqrar- sənaye müəssisələrinin iqtisadiyyatı və idarəedilməsi" Bakı, 2005.

Rəhimov Rahib İlham oğlu, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: rahib.rehimov.2016@list.ru

LAYİHƏNİN İŞLƏNİB HAZIRLANMASI MƏRHƏLƏLƏRİ

Mərhələlərin strukturu imkan yaradır ki, layihə məntiqi yarımqruplara bölünsün. Bunun sayəsində layihənin idarə olunması, planlaşdırılması və buna nəzarət asanlaşa bilər. Mərhələlərin sayı, onların zəruriliyi və buna nəzarətin səviyyəsi mərhələlərin ölçüsündən, mürəkkəbliyindən və layihəyə potensial təsirindən asılıdır. Layihədəki mərhələlərin sayından asılı olmayaraq, bütün mərhələlər oxşar xarakteristikalara malikdir:

- mərhələlər ardıcıl olaraq yerinə yetirilərkən hər bir fazanın yekunu olaraq yeni nəticə - məhsul əmələ gəlir. Mərhələnin belə bir yekunu göstərilən səylərin qiymətləndirilməsi, zərurət olduqda layihənin dəyişdirilməsi yaxud vaxtından əvvəl dayandırılması üçün bir nöqtədir. Bu nöqtələr belə adlandırılır: mərhələlərin çıxışları, kontrol hadisələr, mərhələ qapıları (13), qərar qapıları, etap qapıları, kritik təhlil nöqtələri, dayandırma nöqtələri.
- bir qayda olaraq, hər bir mərhələnin işləri, onu başqa mərhələdən fərqləndirən xüsusiyyətlərə malikdir. Həmçinin müxtəlif mərhələlərin icrasına müxtəlif təşkilatlar cəlb edilə bilər və müxtəlif vərdişlərdən istifadə oluna bilər.
- mərhələnin əsas nəticəsini əldə etmək yaxud məqsədinə çatmaq üçün nəzarətin əlavə dərəcəsi tələb olunur. Beş proses qrupunun hamısında proseslərin təkrarlanması nəzarətin bu cür əlavə dərəcəsini təmin edir və mərhələnin sərhədlərini müəyyənləşdirir.

Layihələrin əksəriyyətində mərhələlərin adları və nəticələri oxşar olsa da, onların az bir hissəsi identikdir. Bəzi layihələr, şək. 2.1-də göstərildiyi kimi, yalnız bir mərhələdən ibarətdir.

Telekommunikasiya şəbəkəsi qurğusunun idarə olunmasına mümkün yanaşmalardan biri			
Monitorinq və idarəetmə prosesləri			
Təşəbbüs prosesləri	Planlaşdırma prosesləri	İcra prosesləri	Yekunlaşma prosesləri

Şəkil 2.1. Birmərhələli layihə nümunəsi.

Layihənin ideal strukturunun müəyyən edilməsi üçün vahid üsul mövcud deyil. Adətən tətbiqi sahənin təcrübəsində daha üstün sayılan strukturdan istifadə olunmasına səy göstərilsə də, eyni sahənin (yaxud hətta bir təşkilatın) layihələri belə bir birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər. Bəzi təşkilatlar bütün layihələri standartlaşdıran qaydalar qoyur. Başqaları isə layihəni idarə edən komandaya hər bir layihə üçün uyğun strukturu seçmək səlahiyyəti verir. Məsələn, bir təşkilat layihənin icrasının mümkünlüyünün öyrənilməsini layihə ərəfəsində görülən adi iş saya bilər, başqası bunu birinci mərhələ saya bilər, üçüncüsü isə icranın mümkünlüyünün öyrənilməsini ayrıca bir layihə kimi həyata keçirə bilər. Eyni qayda ilə, bir layihə komandası layihəni iki mərhələyə bölə bilər, başqası isə bütün işlərin bir mərhələdə idarə olunması haqqında qərar qəbul edə bilər. Burada konkret layihənin xarakterindən və layihə komandasının yaxud təşkilatın iş üslubundan çox şey asılıdır.

Layihəyə rəhbərlik edilməsi layihəyə hərtərəfli və ardıcıl nəzarətin və onun uğurunun təmin edilməsinin metodudur. Layihəyə rəhbərlik edilməsinin metodu layihənin idarəetmə planında təsvir edilməlidir. Layihəyə rəhbərlik edilməsi layihəni maliyyələşdirən təşkilatın və proqramın çərçivəsində olmalıdır.

Bu məhdudiyyətlər, eləcə də vaxt və büdcə məhdudiyyətləri çərçivəsində layihə meneceri və layihəni idarə edən komanda layihənin reallaşdırılması üçün ən uyğun metodun müəyyən edilməsinə cavabdehdirlər. Həm layihənin iştirakçıları, həm zəruri resurslar həm də işlərin icrasına ümumi yanaşma haqqında qərarlar qəbul edilməlidir. Digər vacib məqam – layihənin mərhələlərə bölünməsinə ehtiyac olub-olmadığı aydınlaşmalıdır. Əgər ehtiyac varsa, bu layihənin konkret mərhələlərinin strukturunun nədən ibarət olacağı müəyyənləşməlidir.

Mərhələlərin strukturu nəzarət üçün formal əsasları təmin edir. Hər mərhələdə formal təşəbbüslər qaldırılır, mərhələdə nəyin məqbul olduğu və nəyin gözlənildiyi göstərilir. Mərhələ əməliyyatlarının başlanması haqqında qərar verilənədək adətən idarəetmə təhlil edilir. Bu, xüsusilə əvvəlki mərhələnin hələ yekunlaşmadığı halda aktual olur. Nümunə: təşkilatın seçdiyi yaşam dövründə layihənin bir neçə mərhələsi eyni vaxtda reallaşdırıla bilər. Mərhələnin başlanğıcı həm də əvvəl irəli sürülən təkliflərin yenidən yoxlanması, risklərin nəzərdən keçirilməsi və mərhələnin nəticəsinə nail olmaq üçün daha təfsilatlı proseslərin müəyyən edilməsi üçün uyğun vaxtdır. Məsələn, əgər konkret bir mərhələdə yeni materialların yaxud avadanlığı alınmasına ehtiyac yoxdursa, həmin mərhələdə təchizatla bağlı əməliyyatların, yaxud proseslərin reallaşdırılmasına ehtiyac qalmır.

Layihənin mərhələsi yekunlaşarkən, bir qayda olaraq, onun nəticələri təhlil olunur. Mərhələnin yekun təhlili sayəsində əvvəlki mərhələnin yekunlaşmasına və yeni mərhələnin başlanmasına icazə almaq olar. Mərhələnin yekunu burayadək göstərilən səylərin yenidən qiymətləndirilməsi və zərurət olduqda layihənin dəyişdirilməsi yaxud vaxtından əvvəl dayandırılması üçün təbii bir nöqtədir. Həmin təhlildə əsas nəticələrin və layihənin icra vəziyyətinin təhlili iki məqsəd daşıya bilər: a) növbəti mərhələyə keçib layihəni davam etdirməyə dəyib-dəymədiyini aydınlaşdırmaq; b) dəyər baxımından səmərəliliyi aydınlaşdırmaq və səhvləri düzəltmək. Belə bir təhlil yaxşı təcrübə sayılır. Mərhələ formal olaraq yekunlaşandan sonra yeni mərhələyə keçid məcburi deyil. Məsələn, əgər layihənin davam etdirilməsi riski həddindən artıq yüksəkdirsə, yaxud əgər məqsədlər artıq məcburi deyilsə, mərhələ yekunlaşandan sonra yeni mərhələnin başladılmasına ehtiyac olmadığı haqda qərar verilə bilər

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. İ.Babayev- Layihələrin idarə edilməsi – Bakı ş.
2. İ.Babayev -Layihələrin idarə edilməsi üzrə professional biliklərin əsasları – Bakı ş.
3. Qarayev- Innovasiya menecmenti - Bakı, 2011.
4. Şahbazov K. - Menecment - Bakı, 2007.
5. Piter Drukker – Mənfəət güdməyən təşkilatlarda menecment.

Ramal Aghazada, master student,
Baku Business University

CURRENT STATE OF THE ACCOUNTING AND REPORTING SYSTEM IN AZERBAIJAN AND ITS ASSESSMENT

Current state of the accounting system. Regulation of methodological principles of accounting was entrusted to the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan by the Law of the Republic of Azerbaijan "On Accounting" dated March 24, 1995. Accounting accounts are divided into synthetic, analytical and sub-accounts. Synthetic accounts are a general grouped form of data based on the economic performance of the elements of a financial economy. Such accounts include "Fixed Assets", "Materials", "Payroll Settlements with Staff", "Settlement Account", "Cashier", etc. includes. Sub-accounts are part of a synthetic account that includes grouped analytical accounting data. Analytical Accounts - Amount and physical measures, reflecting the components of sub-accounts, are more widely used in analytical accounting. Synthetic, sub and analytical calculations are closely related. There is no need to open sub-accounts for all accounting accounts. Sub-accounts are opened to those accounts that have a wider range of objects accounted for by those accounts. For example, 8 sub-accounts were opened due to "Materials", which are as follows:

- raw materials and supplies;
- purchased semi-finished products and components;
- fuel;
- packaging and packaging materials;
- spare parts;
- other materials;
- materials set aside for processing;
- construction materials.

Here, "Materials" is called a synthetic account, the eight-order part of the materials is called a sub-account, and the order of each of the sub-accounts is called an analytical account. Establishment of a unified accounting and reporting system of the

Republic of Azerbaijan is carried out by the Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan.

Financial statements are reports that contain systematized information on the financial and economic activities of the accounting entity, as well as the financial condition. The composition of the annual financial statements of commercial organizations is as follows:

– financial statement;
– report on profits or losses and other aggregate income;
– report on changes in equity;
– cash flow statement;
– those important accounting policies and explanatory notes.

Financial statements should cover the financial and economic activities of all departments, branches and representative offices of the accounting entity, regardless of location. In financial statements, except for the first financial year, information must be provided for at least two reporting periods - current and one year in advance. If it is not possible to compare the data of the previous year with the data of the previous year, then the data of the previous year should be adjusted accordingly.

Organizational principles of the procurement process.

Procurement (procurement) process is the timely provision of a complex of labor and material resources for the normal operation of the enterprise. Provision of labor in each enterprise is carried out in accordance with the approved supply plan (forecast). The enterprise pays the suppliers the value of the labor items it receives at a fixed (agreed) price. This amount paid is called the purchase price of labor. In addition, there are a number of costs associated with the unloading, transportation, loading, and so on. Such costs are called transportation costs. The value of the acquired labor and the cost of transport together constitute their actual cost. The responsibilities and organizational principles of the procurement department in enterprises are as follows:

– Planning of material needs and its connection with production;
– Preparation of material benefits, reserve standards;
– Search for consignors and explore proposed options;
– Concluding contracts that reflect quality, price, terms of payment and other criteria;
– The normal operation of the enterprise is three timely and comprehensive acquisition of quality material resources from reputable suppliers;
– Supervise the use of all resources in accordance with approved standards;
– Efficient organization of warehouse management, etc. The acquisition of the means of production, including the accounting and sales process, covers the costs of selling the products and paying the labor costs.

Statement of financial position is a document that reflects the value of assets, liabilities and equity at the end of the reporting period. It is the main accounting report in the IFRS system. The rules for preparing and submitting the statement of financial

position are set out in IAS 1, Presentation of Financial Statements. This standard is based on the following:

– the main items of assets, liabilities and equity to be reflected in that report;

– classification of items of assets and liabilities;

– division of assets and liabilities into short-term and long-term categories;

– the minimum additional information that must be disclosed in the report or in the explanatory notes to it.

The statement of comprehensive income includes information on income, losses and other comprehensive income during the reporting period. The rules for preparing and submitting the report are set out in IAS 1, Presentation of Financial Statements.

"Statement of profit or loss and other aggregate income" consists of two parts:

– Report on profit or loss;

– Other aggregate income statement (income that affects retained earnings but is not included in the profit or loss statement, for example, declared dividends, changes in revaluation reserves, etc.).

Expenses can be classified by nature or function in the Statement of Profit or Loss and Other Gross Income.

The statement of changes in equity reflects the amount of each component of the entity's kapital at the end of the reporting period and the changes in those components. The rules for preparing and submitting the report are set out in IAS 1, Presentation of Financial Statements. The structure of the statement of changes in equity consists of the balance at the beginning of the reporting period, the balance during the period and at the end of the period.

"Statement of cash flows" - includes the inflow and outflow of cash and cash equivalents during the reporting period. The main purpose of preparing this report is to provide users with information about the cash flows of the enterprise during the reporting period.

The Cash Flow Statement classifies cash flows into three types of activities:

1. Operating cash flows - other activities of the enterprise that bring the main income, as well as other than investment activities and financing activities.

2. Operating cash flows - the issuance and redemption of loans and other interest-bearing loans, the acquisition and disposal of investments that are not related to long-term assets and cash equivalents.

3. Financing cash flows - investments of the owners of the enterprise and the distribution of kapital between the owners, as well as the receipt and repayment of loans from third parties. Cash flows from the sale of shares, cash flows from the payment of dividends to shareholders, etc. reflects.

Thus, the conceptual basis of the methodological basis of accounting and financial statements in the enterprise is reflected in the text of the article on the basis of the above information.

Süleymanova Güllü Fərhad qızı, magistrant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Email: suleymanovagullu@gmail.com,

AZƏRBAYCANDA TƏHSİL XİDMƏTLƏRİNİN İNKİŞAFINDA MARKETİNQ KOMMUNİKASİYALARININ ROLU

Effektiv təhsil dünya təcrübəsinə görə, istənilən müasir cəmiyyətin iqtisadi inkişafının ən mühüm amili kimi qiymətləndirilir. Müasir sivilizasiyanın tamhüquqlu üzvü olmaq istəyən hər bir ölkə təhsil sistemini inkişaf etdirməyə borcludur.

Marketinq hər bir təhsil müəssisəsinin xüsusi missiyasını inkişaf etdirərək bu müəssisələrə təhsil xidmətləri bazarında öz yerini tutmaqda yardımçı olur. Marketinq strategiyaları, adətən, marketinq kompleksində həyata keçirilir ki, bu da qiymət, paylama üsulları və təşviq sistemini ehtiva edən proqramın hazırlanmasını nəzərdə tutur. Bu o deməkdir ki, kompleksin elementlərinin hər biri təhsil xidmətlərinin istehlakçılarının davranışına öz təsirini göstərir.

Təhsilin qiymətləndirilməsi və marketinqi probleminin aktuallığı onunla izah olunur ki, son onilliklər ərzində ali təhsil geniş vüsət almışdır. Bu, müsbət cəhətlərlə yanaşı, tədris prosesinin keyfiyyəti və səmərəliliyi ilə bağlı artan qayğıya çevrilib. Bazar şəraitində ali təhsil müəssisəsinin təşkilinin xüsusiyyətləri və fəaliyyətinin problemləri onun təhsil xidmətlərinin keyfiyyətini artırmaq üçün marketinq vasitələrindən istifadə etməsini zəruriyyəti yaradır. Buna görə də cəmiyyətin peşə təhsilinin keyfiyyətinə olan tələbləri artır, təlim texnologiyaları köklü şəkildə yenilənir, universitetlərin fəaliyyəti üçün təşkilati-iqtisadi şərtlər sürətlə dəyişir, təhsil xidmətləri bazarında rəqabət güclənir. Müasir rəqabətədavamlı universitet gələcək mütəxəssislərin hazırlanması üçün yüksək səviyyədə işləyən, səmərəli keyfiyyət idarəetmə sisteminə, o cümlədən bu problemin həlli üçün yeni təşkilati və metodoloji prinsiplərə malik olmalıdır.

Təhsil müəssisəsində marketinq xidmətinə ehtiyac dəfələrlə sübuta yetirilib və əsaslandırılıb. Dünya təcrübəsində klassik tipli mütərəqqi (marketinq yönümlü) təhsil müəssisəsi tələbi öyrənmək və hədəf auditoriyanı müəyyən etmək üçün ümumşəhər, hətta rayon üzrə marketinq tədqiqatlarının nəticələrinə diqqət yetirir. Belə ki, bu, rəqiblərin təhlili əsasında təhsil müəssisələrinin unikal satış təklifini formalaşdırır və təhsil xidməti bazarında tələbə görə təhsil xidmətinin qiymətini müəyyən edir.

Aparılan araşdırmanın nəticəsi kimi qeyd edə bilərik ki, istənilən marketinq strategiyası kommunikasiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Kommunikasiya strategiyası hazırlayarkən hədəf auditoriyasının müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bütün sonrakı hərəkətlər bunun törəmələridir, çünki müraciətin forma və məzmununun, habelə onun yayılma vasitələrinin seçimi bu müraciətin istehlakçısından birbaşa asılıdır.

Marketinq kommunikasiya kompleksi müasir marketinq fəaliyyətinin beş sahəsini əhatə edir: tədqiqat, mediada reklam, satışın təşviqi, ictimaiyyətlə əlaqələr və birbaşa marketinq. Bu elementlər barədə bundan əvvəlki bölmədə ətraflı tədqiqat aparılsa da, təhsil sistemində tətbiqinə dair bir neçə nüansı diqqətə çatdıraq.

Reklam təhsil bazarı haqqında məlumatların yayılması üçün ənənəvi, lakin dominant olmayan kanaldır, həmçinin ondan əks əlaqə üçün ilkin şərtdir. Marketinq kompleksinin tərkib elementi olan reklam bazarda üçlü funksiyanı yerinə yetirir:

iqtisadi, informasiya və kommunikasiya.

Marketinq kommunikasiyaları kompleksinin ən mühüm komponenti ictimaiyyətlə əlaqələrdir. Təhsil sistemində PR-nin rolunun gücləndirilməsinə təhsil müəssisəsinin təhsil məkanının genişləndirilməsi, onun vahid qlobal təhsil məkanına inteqrasiyası probleminin həlli zərurəti kömək edir. İctimaiyyətlə əlaqələr üzrə mütəxəssislərin fikrincə, əgər təhsil müəssisələri imicini məqsədyönlü şəkildə qurmasa, o, kortəbii şəkildə formalaşacaq. Eynilə, ali təhsil sisteminin təhsil məkanının inkişafı mikro və makro səviyyədə idarə olunmasa, qurulmasa və ona nəzarət edilməsə o, yeni təhsil paradiqmasına cavab verə bilməyəcək, sistemli, hərtərəfli olmayacaq və qlobal təhsil mühitinə inteqrasiya edə bilməyəcək.

Təhsil müəssisələrində PR-la bağlı tədbirlər strateji əsasda və təşkilatda idarəetmənin məqsədlərinə uyğun aparılmalıdır. Təhsil müəssisələrində PR proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün nəzərdə tutulan tədbirlər real zərurətə çevrilir. Proqramların aparılması prosesində təhsil sistemi üçün məqbul olan bütün PR vasitələrindən istifadə edilməlidir.

Marketinq kommunikasiyaları kompleksində satışın təşviqi tədbirləri xüsusi diqqətə layiqdir. İş iki istiqamətdə aparılır: mal və ya xidmət ticarətinin inkişafının ümumi təşviqi (ticarətin təşviqi) və istehlakçılarla şəxsi iş vasitəsilə satış nöqtələrində ticarətin təşviqi (istehlakçıların təşviqi). Xarici tədqiqatçıların nöqteyi-nəzərindən, birinci istiqamətin satış təşviqinin ən çox yayılmış vasitələri sərgi fəaliyyəti, təhsil müəssisəsi və onun fəaliyyəti haqqında məlumat verən nəşrlər, məhsulun paylanması prosesinin əsas iştirakçıları ilə işgüzar yazışmaların aparılması, təqdimatların, seminarların təşkilidir.

Yuxarıda göstərilənlərdən əlavə, marketinq strukturlarının inkişafı müxtəlif idarəetmə vasitələrinin inkişafı, tətbiqi və istifadəsi ilə sıx bağlıdır. Bu alətlər bu gün əsasən informasiya, kompüter və kommunikasiya texnologiyaları formasındadır. Belə texnologiyaların köməyi ilə optimal idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün əsas olan zəruri məlumatların ötürülməsi, toplanması, emalı və qiymətləndirilməsi həyata keçirilir.

Dünya təcrübəsində istər potensial istehlakçıları cəlb etmək, istərsə də hazırkı istehlakçıları həvəsləndirmək üçün təhsil müəssisələri, xüsusilə də universitetlər marketinqə üstünlük verir. Bu onunla əlaqədardır ki, ali təhsil müəssisələri cəmiyyətə onların universitet təcrübəsini yüksək dəyərləndirdiyini bildirməlidir.

Təhsil brendini yüksəltməyin ən geniş yollarından biri, təhsil müəssisəsi üçün ən optimal marketinq strategiyalarından istifadə etməkdir. Bununla da, dünya təcrübəsində marketinqin kompleks təhlilini aparmaq məqsədəuyğundur.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra yeni cəmiyyət quruculuğunun demokratik, sivilizasiya yönümlü modellərin axtarışı prosesində ən önəmli məsələlərdən biri kimi təhsil sisteminin inkişafında dünya təcrübəsindən geniş istifadə olunur. İqtisadi sfera da daxil olmaqla cəmiyyətin bütün sahələrində inkişaf tendensiyası Azərbaycanın gələcəyi ilə əlaqədar nikbin fikirlərin formalaşmasına səbəb olur.

Azərbaycan təhsil sisteminin inkişafında ən mühüm hadisələrdən Prezident tərəfindən "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi olmuşdur. Bu qanunun qəbul edilməsi onunla bağlıdır ki, ölkədə, xüsusən də dünyada təhsil sahəsində dinamik inkişaf tendensiyaları müşahidə olunur, ölkəmiz yeni inkişaf mər-

hələsinə keçmişdir, Avropa və dünya təhsil məkanına inteqrasiya istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bütün bu sadalananlar təhsil qanunvericiliyində, ən əsası "Təhsil haqqında" Qanunda öz əksini tapmışdır. Buna görə də bu Qanun həm ölkədə təhsil strategiyasının əsas istiqamətlərini özündə ehtiva edir, həm də Azərbaycanda təhsilin inkişafına xidmət edən milli təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyasını təmin etmişdir.

Azərbaycan təhsil sisteminin inkişafını təhlil edərkən Azərbaycan universitetlərində ikili diplom proqramlarını qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti dünyanın bir sıra nüfuzlu universitetləri ilə bakalavr, magistr və MBA təhsili üzrə ikili diplom və mübadilə proqramları həyata keçirir ki, bu ölkələrə Fransa, Rusiya, Litva, İsveçrə, ABŞ aiddir.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti və ABŞ-ın Corc Vaşinqton Universiteti arasında "Təhsil" ixtisası üzrə magistratura səviyyəsində beynəlxalq ikili diplom Proqramını da buna misal göstərmək olar.

Azərbaycanda ən müasir tələblərə cavab verən Azərbaycan Diplomatiya Akademiyası (ADA) Universiteti və Bakı Ali Neft Məktəbi (BANM) Azərbaycanın ən müasir tələblərə cavab verən nüfuzlu universitetləri həm ölkəmizdə, həm də dünyada söz sahibi olan təhsil müəssisələridir.

Azərbaycan-Fransız Universiteti (UFAZ) 4 ixtisas üzrə (kimya mühəndisliyi, kompüter elmləri, geofizika mühəndisliyi, neft və qazın kəşfiyyatı və istismarı) ingilis dilində tədris olunur və Fransanın Strasburq və Renn 1 universitetləri ilə ikili diplomun verilməsi həyata keçirilir.

Dünyanın, demək olar ki, bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da təhsil xidməti bazarının əsas xüsusiyyəti təhsil müəssisələrinə potensial istehlakçıların cəlb olunması naminə aparılan rəqabətdir. Bu zaman marketinq strategiyalarının hazırlanıb tətbiq olunmasına olduqca çox ehtiyac yaranır.

Məlum olduğu kimi, təhsil müəssisələrinin istehlakçıları abituriyentlər, şagirdlər, tələbələr, məzunlar, gənc mütəxəssislər, işəgötürənlər məhz tədqiqat obyekti kimi səciyyələnir. Ona görə də, təhsil müəssisələrinin inkişaf etmiş bazar münasibətlərinə uyğunlaşması üçün əmək bazarının,təhsil xidmətinin, bu bazarda vəziyyətin təhlili zərurəti yaranır.

Təhsil müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin və səmərəliliyinin təmin edilməsi üçün səmərəli marketinqin bir sıra elementlərindən istifadə etmənin çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycanın təhsil müəssisələrində dövlət sifarişli və ödənişli əsaslarla təhsil alan tələbələri müqayisə etsək, maliyyə resurslarının formalaşdırılmasında hazırda ödənişli əsaslarla təhsil alan tələbələr daha mühüm rola malik olduğunu görərik. Onların təhsil müəssisələrinin büdcəsinin formalaşdırılmasında əhəmiyyəti hər il artır. Elə buna görə də universitetlərdə marketinq strategiyalarının hazırlanması və tətbiqi zəruriyyəti yaranır və ictimaiyyətlə əlaqələrin genişləndirilməsu şərtlənir, PR işlərinin aparılması vacib xarakter daşıyır və fəaliyyətlərinin reklamını təşkil etmək və həyata keçirmək lazım olur. İndiki şəraitdə Azərbaycanda ictimaiyyət tərəfindən yüksək səviyyədə müdafiə olunan və ictimaiyyət arasında nüfuzu yüksək olan təhsil müəssisəsi daha çox istehlakçı cəlb etmək imkanına malikdir. Məhz bu məqsədə nail olmaq üçün

təhsil müəssisələri tərəfindən marketinq proqramlarının işlənib hazırlanmasını və reallaşdırılmasını tələb olunur.

Şəkil 1.-də 2020-2021-ci ilin qəbul statistikasına əsasən, Azərbaycandakı dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələri, bu müəssisələrdə bakalvr və magistr dərəcəsinə qəbul olunan tələbə statistikası göstərilmişdir. Bu statistikaya görə, dövlət təhsil müəssisələrində tələbə sayının dinamikası daha çoxluq təşkil edir. Azərbaycanda qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrində həm ixtisas sayı, həm də tələbələrin yerləşdirilməsi üçün yer sayı azdır. Bunun bir neçə səbəbi vardır. Misal olaraq, cəmiyyət dövlət universitetini bitirən məzuna müqayisədə qeyri-dövlət universitetinin məzununa daha çox qiymət verməklə yanaşı, burada təhsil haqqının məbləği insanları qane etmir. Buna baxmayaraq həm dövlət, həm də qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrində müasir dövrdə maddi-texniki bazası, professor-müəllim heyəti və kadr yetişdirmək potensialı özünü göstərməkdədir.

Azərbaycanda ali təhsil müəssisələrinin marketinq fəaliyyətində müşahidə edilən amillərdən biri də bu müəssisələrin bir çoxunda təlim-tədrisin keyfiyyətinə nəzarət bölməsinin fəaliyyətə başlamasıdır. Universitetlərdə bu bölmələrin fəaliyyəti yeni başlamışdır və burada Təhsil Strategiyasının əhəmiyyətli rolu vardır. Burada müəllimlərin tədrislə bağlı fəaliyyətlərinin keyfiyyətinə, yəni tədris materiallarının, proqramlarının keyfiyyətinə kafedra, dekanlıq və tədrisin keyfiyyətinə nəzarət şöbəsi səviyyəsində nəzarət edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bununla da tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və onun istehlakçıların tələblərinə uyğunlaşdırılmasına şərait yaradılır.

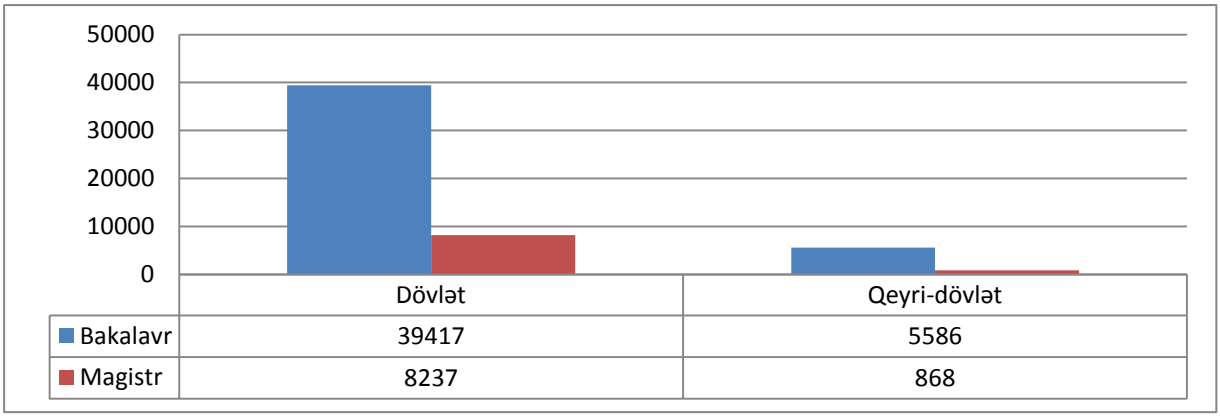

Mənbə: https://www.stat.gov.az/

Şəkil 1. 2020/2021-ci tədris ilinin əvvəlinə dövlət və qeyri-dövlət ali təhsil müəssisələrinə tələbə qəbulu statistikası.

ATM-də marketinq kommunikasiyalarının bir elementi kimi, universitetlərdə keçirilən müxtəlif elmi-ictimai tədbirləri də qeyd etmək olar. Beynəlxalq səviyyədə təşkil olunan elmi konfranslar, forumlar və seminarlar, dəyirmi masalar ali təhsil müəssisəsinin müsbət imicinin formalaşması üçün zəruridir. Bu tədbirlərdə nüfuzlu xarici universitetlərin elmi nümayəndələrinin iştirakı keçirilən tədbirin elmi "çəkisini" artırır, universitet haqqında zəruri olan məlumatların yayılmasına səbəb olur, vacib əlaqələr qurmağa kömək edir. Onu da qeyd edə bilərik ki, COVİD-19 pandemiyasının təsiri nə-

ticəsində bu cür tədbirlərin sayı məhdudlaşdırılmışdır. Biz artıq postpandemiya dövrünə qədəm qoyuruq, bir çox məhdudiyyətlər aradan qaldırır və universitetlərdə elmi tədbirlərin keçirilməsi bərpa olunub. Müasir dövrdə bu tədbirlər canlı, onlayn və hibrid formada keçirilir ki, bu da çoxsaylı iştirakçıları tədbirə cəlb etməyə imkan yaradır.

Marketinq kommunikasiyasında statistikanın rolunu qeyd etmişdik.Məlumat üçün bildirmək lazımdır ki, Böyük Britaniyanın QS Reytinq Agentliyi 2021-ci il üçün "QS inkişaf etməkdə olan Avropa və Mərkəzi Asiya" regionu üzrə reytinq cədvəlini (QS EECA University Rankings 2021) açıqlayıb. Reytinqə Avropa və Mərkəzi Asiyanın 85 inkişaf etməkdə olan ölkəsindən 400 ali təhsil müəssisəsi daxildir. Azərbaycan bu reytinqdə 7 universitetlə təmsil olunub - Bakı Dövlət Universiteti (211-220-ci yer), Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC) (221-230-ci yer), Xəzər Universiteti (241-250-ci yer), "ADA" Universiteti (301-350-ci yer), Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti və Bakı Mühəndislik Universiteti reytinqdə eyni mövqedədir (351-400-ci yer). Ötən illə müqayisədə daha iki universitet milli və xarici tələbələrin dəyərinə, müəllimlərin keyfiyyətinə, universitetin həcminə, tədqiqat imkanlarına və sayına əsaslanan son ideyaları təqdim edib.

Nəticə etibarilə, demək olar ki, müasir dünyada təhsil sahəsində istehlakçılar kifayət qədər şanslıdır. Hal-hazırda fəaliyyət göstərən yüksək reytinqli təhsil müəssisələri, onların təhsil haqqları, tədris etdiyi proqramları, təklif etdiyi müxtəlif imkanları və xidmətləri, təqaüd proqramları, ikili diplom proqramları reytinqlərinin müxtəlifliliyi onların seçim etməsinə, düzgün qərar qəbul etməsinə yardımçı olur. Təşkil olunan açıq qapı günləri, təhsil sərgiləri, təhsil müəssisələrinin sosial media platformaları, vebsaytları və ya birbaşa əlaqə yaradaraq istənilən məlumatı əldə etmək artıq çox rahatdır. Məhz təhsil marketinq kommunikasiyalarının tətbiq olunmasında da məqsəd bundan ibarətdir ki, həm təhsil müəssisələri barədə məlumatlar genişləndirilsin, həm də mövcud bazar şəraitində rəqabətqabillik inkişaf etsin, hər iki amil ölkə iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Aşurov A.S. Marketinqin kommunikasiya sistemi / Dərs vəsaiti. Bakı, «İqtisad Universiteti», 2018, 190 s.

2. Тарасов А.М. /Маркетинговые коммуникации в университете: научно-инновационный аспект/ Вестник Герценовского университета, 2013.

3. Ламбэн Жан Жак, Менеджмент орентированный на рынок. Стратегический и операционный маркетинг, СПБ., Питер, 2004, с. 31-114.

4. Fill C. Simply Marketing Communications. England: Pearson Education Limited, 2006. p.1.

5. Əhmədov M.M. Xidmət sahələrinin marketinqi. Dərs vəsaiti.Bakı: "iqtisad Universiteti" Nəşriyyatı – 2015. – 372 s.

6. L.A.Hacıyeva Xidmət sahələrinin marketinqi, Bakı Biznes Universiteti, Bakı, 2013, 302 s.

7. https://president.az/az/articles/view/9779

Xələfli Nurlan Nəriman oğlu, magistrant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Email: nurlan.xelefli@mail.ru

PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ BANK SİSTEMİ

Ötən il Azərbaycan özünün maliyyə sabitliyi siyasətini pandemiyanın təsiri vasitəsilə dünya iqtisadiyyatında resessiya, əhəmiyyətli qlobal risklərin artması, dünya maliyyə və əmtəə bazarlarında qeyri-sabitlik, əlavə olaraq regionda siyasi gərginliklərin artması şəraitində həyata keçirib. Makroiqtisadi siyasət sabitliyin qorunması şəraitində inflyasiyanın optimal səviyyədə saxlanılması, manatın məzənnəsinin sabitliyi, bank-maliyyə sektorunda inkişafın və dayanıqlığın möhkəmləndirilməsi kimi hədəflərin həyata keçirilməsinə yönəlib.

Qarşıda duran əsas məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq, daxili və xarici şoklara qarşı dayanıqlı, risk idarəetməsi proseslərinə dərindən fokuslanmış, effektiv tənzimləmə, şəffaf korporativ idarəetmə və güclü infrastruktur elementləri vasitəsilə əhatə olunub, yüksək inkişaf potensialına malik maliyyə-bank sisteminin formalaşdırılması istiqamətində davamlı tədbirlər icra edilib. Bunun nəticəsidir ki, son 10 ildə ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 2 dəfəyədək artaraq 49,1 milyard ABŞ dollarına çatıb. MB-ın rəsmi valyuta ehtiyatları isə 6,4 milyard dollar təşkil edib. Ötən dövr ərzində həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində makroiqtisadi sabitlik bərpa edilib, maliyyə-bank sisteminin dayanıqlığının artırılması istiqamətində mühüm irəliləyişlərə nail olunub, ümumi iqtisadi artımın ressesiv zonadan çıxması fonunda bank sektorunda müşahidəedilən sabitləşmə meyilləri mötədil iqtisadi aktivliklə əvəzlənib (COVİD-l9-un iqtisadiyyata təsiri [3].

Pandemiyanın təsiri vasitəsilə 2020-ci ilin birinci yarısında bank sektorunda müşahidəedilən dalğalanmalar ilin ikinci yarısından etibarən stabil qalıb, kredit portfeli, bank sisteminin cəmi aktivləri, xalis mənfəəti və kapitalı neqativ dalandan kənarlaşıb. Bank sektorunun aktivləri 2021-ci il ilin aprel ayında 32,7 milyard manat səviyyəsində stabil olaraq qalıb ki, bu da 20l6-cı illə müqayisədə 1,3 milyard manat və ya 4,3 faizlik yüksəliş deməkdir. Digər mühüm bir göstərici kimi isə 20l6-cı ildə bank sektorunun xalis zərəri l,6 milyard manat təşkil etdiyi halda, 2020-ci ilin yekunları üzrə 567,8 milyon manat xalis mənfəət əldə edildiyini qeyd edə bilərik. 2020-ci ilin nəticələrinə əsasən maliyyə dərinliyi əmsalı olan cəmi aktivlərin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti 63 faiz təşkil edib. Ötən müddət ərzində bank sektorunda başlayan canlanma işçi sayında da öz əksini tapıb. Belə ki, 2021-ci ilin aprel ayına olan rəsmi statistikaya əsasən 2016-cı ilin sonu vasitəsilə müqayisədə bank sektorunda işçi sayı 11 faiz artıb (18,893-16,947) ki, bu da sektorda əhəmiyyətli canlanmanın baş verdiyini göstərir.

Bank sisteminin maliyyə göstəricilərinin təhlili də ötən müddət ərzində banklarda dayanıqlılıq göstəricilərinin artdığını göstərir. Aktivlər və kapital üzrə gəlirlilik əmsalları da son l il ərzində müsbət rəqəmlərlə ifadə olunub. Azərbaycan Banklar Assosiasiyasının müvafiq məlumatlarının təhlili onu göstərir ki, sektorda 20l6-cı ildə zərərlə işləyən banklar sektorun 50 faizini təşkil edirdisə (16 bank), 2021-ci ilin ilk rübünün nəticələrinə əsasən bu göstərici cəmi 8 faiz (2 bank) olub(MB-ın illik hesabatları. www.cbar.az).

Eyni zamanda, sektorun stabilliyi baxımından xüsusi əhəmiyyətə malik məsələlərdən biri kimi uzunmüddətli kreditləşmə meyillərinin artmasını qeyd edə bilərik. Uzunmüddətli kreditləşmənin ümumi portfeldə xüsusi çəkisi 2021-ci ilin ilk 4 ayının nəticələrinə əsasən 82,5 faizə çatıb. Müqayisə üçün qeyd edək ki, müvafiq göstərici 20l5-ci ildə 75,6 faiz, 2005-ci ildə isə cəmi 36 faiz təşkil edib. Pandemiyanın mənfi nəticələrinə baxmayaraq, bu istiqamətdə mənfi tendensiya qeydə alınmayıb. Bu göstəricinin artması özlüyündə sektora inamın yüksəlməsi və müştəri-bank münasibətlərində keyfiyyətcə və məzmunca daha dayanıqlı münasibətlərin qurulmasının nəticəsidir. Ötən müddət ərzində kredit portfellərində dedollarizasiya prosesləri də müşahidə olunub, manatla verilmiş kreditlərin ümumi portfeldə xüsusi çəkisi 2020-ci ildə 2019-cu illə müqayisədə 4,9 faiz artmaqla 70,2 faizə çatıb. 2021-ci ilin ilk 4 ayının nəticələri də bu istiqamətdə müsbət trendlərin müşahidə olunduğunu göstərir və müvafiq göstərici ilin əvvəlindən 2,1 faiz artmaqla 72,3 faizə çatıb (COVİD-l9-un iqtisadiyyata təsiri. Böhrandan çıxış yolu. www.report.az).(4)

Depozitlərin strukturuna baxsaq görərik ki, maliyyə institutlarının yatırımlarında l0,6%, əhalinin əmanətlərində 5,5%, hüquqi şəxslərin depozitlərində isə 1,1% azalma olub. Manatın devalvasiya ehtimalı və ölkədə dollar satışına qoyulan məhdudiyyətlər depozitlərin valyuta tərkibinə neqativ təsir göstərə bilməyib.Valyuta bazarında yaranmış qısamüddətli gərginliyə rəğmən ümumi depozitlərdə milli valyutanın payı 2020-ci ildə artaraq 39 faizdən 43,6 faizə yüksəlib. Bu yüksəliş əhali və hüquqi şəxslərin vəsaitləri hesabına baş verib. Bu müddətdə maliyyə institutlarının depozitlərində dollarlaşma səviyyəsi artaraq 66 faizdən 68 faizə yüksəlib. Əmanətlərin tam sığortalanması və xarici valyutada olan depozitlərin illik faiz dərəcəsinin həddindən aşağı olması milli valyuta depozitlərinin cəlbediciliyini hələ də saxlamaqdadır. Bu məsələdə əsas rolu devalvasiya ehtimalının aşağı olması oynayır.

Qrafik 1:

20l6-2020-ci illərdə bank sektorunun depozit portfelinin dəyişməsi

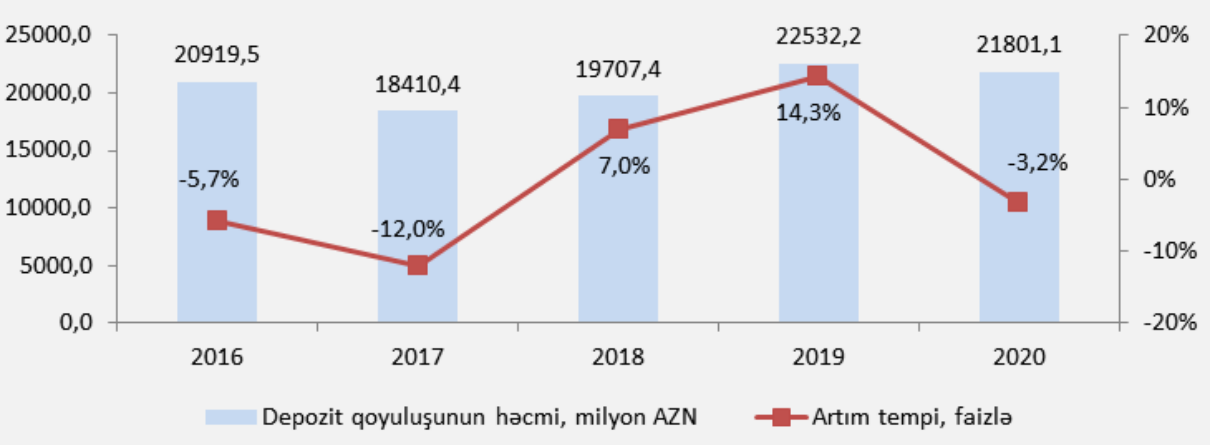

Mənbə: Azərbaycan Respublikası MB-ın 20l0-2020-ci il üçün Pul Siyasətinin Əsas İstiqamətləri barədə bəyanatı // http://www.cbar.az

Ötən il banklarımızın bəziləri deposit portfelini artırıb, bəziləri isə kiçiltməyə məcbur olublar. Paşa Bank (l2%), Kapital Bank (l7,6%), Rabitəbank (9%) kimi iri banklarla yanaşı Naxçıvanbank (48,8%) və Günay Bank (l5,8%) kimi yerli, Ziraat Bankı (77,3%) və Bank VTB (27,7%) kimi xarici kapitallı banklar da portfelini artırmağa müvəffəq olublar. Ən kiçik depozit portfelinə malik olan Pakistan Milli Bankının Bakı

fılialında hətta 7 dəfədən çox yüksəliş baş verib. Ən böyük depozit itkisi AFBBank (70,9%), Bank Respublika (37,3%), Expressbank (3l,9%),Yelo Bank (25,2%), Bank Avrasiya (l8,2%) və Muğanbankda (l6,7%) qeydə alınıb. Ümumilikdə l6 bankın depozit portfeli azalıb, l0 bankda isə artıb.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının "MB- haqqında" Qanunu (10. XII. 2004-cü il).
2. Azərbaycan Respublikasının "Banklar haqqında" Qanunu (l6.I.2004-cü il).
3. "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" inkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20l2-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı vasitəsilə təsdiq edilmişdir.
4. www.rep ort.az

Xəlilzadə Nəzrin Elşən qızı, magistrant,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Email: nazren.khalil@gmail.com

PANDEMİYA DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN XARİCİ İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRİ

2020-ci ildə bütün fəaliyyət sahələrində olduğu kimi, beynəlxalq münasibətlər sistemi də COVID-19 pandemiyasından ciddi şəkildə təsirləndi. Yeni koronavirus və bunun nəticəsində yaranan COVID-19 pandemiyası dünya siyasətini kökündən dəyişdirdi və bəzi bölgələrdə güc balansına təsir etdi. Qlobal təbiətinə baxmayaraq, koronavirus öz növbəsində dövlətlərin milli maraqlarından və xarici siyasətindən əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənən hər bir ölkədən fərdi üstünlüklü həllər tələb edir. Özünə güvənmə konsepsiyası siyasi liderlər üçün hər birində islahatların aparılması ilə "Ölkənin səhiyyə sistemi və daha etibarlı tərəfdaşlar tapmaq lazım olduğu" ilə bağlı bəzi suallar doğurdu. ABŞ diplomatı Henri Kissincerin vurğuladığı kimi, hər hansı yeni dünya nizamı ayrı-ayrı dövlətlərin artan roluna əsaslanır. Sistemində dəyişikliklər, beynəlxalq münasibətlər COVID-19-dan çox əvvəl baş verirdi, lakin virus bunları sürətləndirdi, proseslər pandemiya ölkələrinin sərhədlərini bağlamağa məcbur etdi, beynəlxalq ticarət və maliyyə bazarları çökdü və dünya ən böyük sosial-iqtisadi böhranlardan biri ilə üzləşdi.

Bəşəriyyət üçün ən ağır illərdən biri olmasına baxmayaraq, bu il Azərbaycan Respublikası milli maraqlara əsaslanan xarici siyasət kursunu uğurla davam etdirmişdir. Azərbaycanın geosiyasi və iqtisadi xüsusiyyətləri, mövcud infrastruktur səviyyəsinin inkişafı, böyük dövlətlərin regionda mövcudluğunu gücləndirməkdə güclü marağına əsaslanır.[3] Əsas diqqət sosial-iqtisadi inkişafa, qonşu Ermənistanla davam edən münaqişəyə və s. ölkənin xarici siyasət istiqaməti,özünü etibarlı tərəfdaş kimi sübut etmiş Azərbaycan buna görə qlobal geosiyasi oyunçuların xüsusi diqqətini cəlb edir.

Pandemiya nəticəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında yaranan problemlər xarici ticarət dövriyyəsinə də təsirsiz ötüşməyib. Pandemiya zamanı biznesə və iqtisadiyyata artan qeyri-müəyyən gözləntilər əsas ticarət tərəfdaşlarının iqtisadiyyatlarının

daralmasına, potensial sifarişlərin azalmasına səbəb olub. Bunun da təsiri ilə xarici ticarət dövriyyəsi həcm və dəyər baxımında azalıb. Yaranmış vəziyyətə operativ reaksiya verən Azərbaycan hökuməti qeyri-neft ixracının azalmasının qarşısının alın-ması məqsədilə stimullaşdırıcı və dəstəkləyici qərarlar qəbul edib.

Beynəlxalq aləmdə özünü məsuliyyətli və etibarlı tərəfdaş kimi təsdiqləyən Azərbaycan Respublikası COVID-19 pandemiyası ilə mübarizə sahəsində beynəlxalq səylərə mühüm töhfə vermişdir. Bu məqsədlə Azərbaycan Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına 10 milyon ABŞ dolları məbləğində könüllü maliyyə yardımı, həmçinin İSESCO və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Fələstinli Qaçqınlara Yardım və İşlər üzrə Agentliyinə (UNRWA) humanitar və maddi yardım, eləcə də s. 30-dan çox ölkəStatistika Komitəsinin məlumatına görə, bu dövrdə xam neft və təbii qazın statistik qiymətləndirilən dəyəri nəzərə alınmaqla xarici ticarət dövriyyəsi 11 milyard 750,2 milyon ABŞ dolları, o cümlədən ixracın dəyəri 6 milyard 760,7 milyon dollar, idxalın dəyəri 4 milyard 989,5 milyon dollar təşkil edib. Nəticədə 1 milyard 771,2 milyon dollarlıq müsbət ticarət saldosu yaranıb. Ötən ilin yanvar-iyun ayları ilə müqayisədə xarici ticarət dövriyyəsi faktiki qiymətlərlə 30,3 faiz, real ifadədə 20,5 faiz, o cümlədən, idxal 42,8 faiz, ixrac isə 4,6 faiz azalıb.

Dövlət Gömrük Komitəsinin məlumatlarına əsasən, xarici ticarət dövriyyəsinin 89,1 faizi İtaliya, Türkiyə, Rusiya, Çin, Ukrayna, ABŞ, Almaniya, Hindistan, İsrail, Gürcüstan, Yunanıstan, Xorvatiya, Çexiya, Vyetnam, İspaniya, İran, Tunis, Birləşmiş Krallıq, Fransa, Avstriya, Portuqaliya, İsveçrə ilə aparılmış ticarət əməliyyatlarının payına düşüb. İdxalda maşınların, mexanizmlərin, elektrotexniki avadanlıq və aparatların, azqiymətli metallar və onlardan hazırlanan məmulatların, kimya sənayesi məhsullarının, nəqliyyat vasitələrinin, hazır ərzaq məhsulları, içkilər və tütün məmulatlarının, bitki mənşəli məhsulların, plastik kütlə və ondan hazırlanan məmulatların, toxuculuq materialları və məmulatlarının dəyəri üstünlük təşkil edib. İdxalın 66,1 faizi avtomobil, 19,5 faizi dəmir yolu, 10,3 faizi hava, 4 faizi dəniz nəqliyyatı ilə gətirilib, 0,1 faizini isə boru kəməri və elektrik ötürücü xətləri ilə nəql edilən məhsulların dəyəri təşkil edib. Bütün yuxarıda sadalanan göstəricilər hökumətin ölkədə investisiya fəaliyyətinin genişləndirilməsini, biznes mühitinin yaxşılaşdırılmasını, sənaye istehsalının artırılmasını və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsini daim diqqətdə saxlamasından xəbər verir. Bununla bağlı qarşıya qoyulan əsas vəzifələr isə sahibkarların ixrac potensialının gücləndirilməsi, potensial tərəfdaşların tapılması və birgə əməkdaşlıq layihələrinin Azərbaycan da Avropa İttifaqı ilə əlaqələrini bütün sahələrdə inkişaf etdirməyə sadiqdir.

Hazırkı şəraitdə ölkə liderlərinin öz aralarında sıx məsləhətləşmələr aparması vacibdir. Özlərini və müvafiq koordinasiya, əməkdaşlıq və ehtiyatla, mümkün olan hər şeyi etməyə öz aralarında və digərləri ilə əlaqələri və məsuliyyətli ticarəti davam etdirmək imkanını təmin etməlidir.[2] Xəzəryanı regionun bütün ölkələrində COVID-19-a yoluxma halları və ölüm halları qeydə alınıb. Buna baxmayaraq, ölkələr qarşılıqlı dəstək verməklə yanaşı, bir-birinə beynəlxalq yardımı alqışlamışlar. Pandemiyanın əsas təsir etdiyi istiqamətlərə həm də əmək bazarı və yoxsulluq aiddir. Pandemiyanın yaratdığı iqtisadi problemlər gənclərə, qadınlara və daha aşağı ixtisaslı işçilərə daha çox təsir etmişdir. Bu qrupa aid olanlar əmək bazarının daralması nəticəsində daha çox işsizlik problemi ilə üzləşməli olmuşdur. Bu isə gəlirlərin əhali qrupları arasında böl-

güsündə mövcud olan qeyri-bərabərliyin daha da dərinləşməsinə şərait yaratmışdır. Hesablamalara görə pandemiyadan əvvəlki dövrlə müqayisədə pandemiya dövründə dünyada 95 milyon insan kəskin yoxsulluq səviyyəsində yaşayan qrupa daxil olmuşdur. Eyni zamanda aşağı gəlirli ölkələr üçün təhsil sahəsində yaranmış problemlər daha idarə olunmaz şəkil almışdır ki, bu da onsuzda həmin ölkələrdə olan zəif təhsil sisteminin daha da keyfiyyətsiz hala gəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu isə dünya əhalisi arasında savadlılıq baxımından mövcud olan qeyri-bərabərliyin daha da artmasına səbəb olmuşdur. Hazırkı pandemiya şəraitində Xəzər regionunda bu cür əməkdaşlıq həmişəkindən daha zəruridir.İqtisadi fəaliyyətin yenidən başlaması, aktivliyin azalması zamanı itirilən artım hazırda iqtisadi artıma ehtiyacı olan bütün ölkələr üçün vacib məsələdir. Şimal-Cənub Layihəsi vasitəsilə, xüsusən də gücləndirilməsinə xüsusi diq-qət yetirilir. Hal-hazırda üç ölkə arasında əməkdaşlığı alman investorları genişləndirməkdə maraqlıdır. Baxmayaraq ki, layihənin İran hissəsinin tikintisi ətrafında hər iki səbəbə görə çətinliklər qalmaqdadır. Koronavirus pandemiyası və qərb sanksiyaları, ölkələrin tez bir zamanda fəaliyyətə başlaması istəyi layihənin tam gücü ilə olmasına baxmayaraq, böyük təkan verir. Xəzər regionundan digər layihələr keçdiyi üçün ciddi iqtisadi risklərə məruz qalmır və Azərbaycan şərq-qərb istiqamətində artıq yaradılmış infrastrukturdan istifadə edir. Bakı-Tbilisi-Qars marşrutu ilə Qazaxıstan və Türkmənistandan yüklərin Türkiyəyə və daha da Avropaya daşınması haqqında qanunu Azərbaycan qəbul etməyə hazırdır. Azərbaycan son illər ərzində etibarlı tərəfdaş kimi beynəlxalq təşkilatlar və proqramlar çərçivəsində, eləcə də ikitərəfli formatda nüfuzunu xeyli artırıb. Yuxarıda qeyd olunan proseslərin bir çoxu hətta koronavirus pandemiyasından əvvəl də davam edirdi, lakin COVID-19 daha nəzərə çarpan və diqqətəlayiq etdi. Hal-hazırda bu proseslərin intensive inkişafı ilkin şərtdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan 2021: Gələcəyə baxış”inkişaf konsepsiyası, Bakı şəhəri, 29 dekabr, 2021.
2. https://president.az/articles/36228.
3. https://az.usembassy.gov/covid-19-information-for-azerbaijan

Əlizadə Xuraman Mətləb qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: elzadex6@gmail.com

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏDƏ TURİZM SƏNAYESİNİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Ölkəmizin işğaldan azad olunmuş ərazilər üçün turizm sahəsində böyük inkişaf perspektivləri var. “Qarabağ 2025: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası çərçivəsində 2025-ci ilədək turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq standartlara cavab verən turizm xidmət sahələri dairəsinin genişləndirilməsi, sektorun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və digər məsələlər nəzərdə tutulur [5]. Azərbaycanın Qarabağ

iqtisadi rayonunda çox nadir təbii, mədəni, milli, etnoqrafik ehtiyatlar, zənginliklər kompleksinə malikdir. Əlverişli coğrafi mövqeyi, doqquz iqlim qurşağı, flora və faunasının müxtəlifliyi, zənginliyi, dəniz sahilində yerləşməsi, mədəni-tarixi irsi, ləziz mətbəxi, yüksək qonaqpərvərlik ənənələri ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün böyük perspektivlər açır. Zəngin mədəni-tarixi irsi və əlverişli təbii şəraiti olan Qarabağın turizm sahəsində böyük inkişaf perspektivləri var. Bu sahədə aparılan işlərin nəticəsi olaraq, demək olar ki, son illər dövlətimizin qayğısı sayəsində turizm inkişafımızın prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Turizmin ölkə iqtisadiyyatının mühüm hissəsinə çevrilməsi regionların infrastruktur cəhətdən inkişafını da təmin edir. Ümumiyyətlə, işğaldan azad olunmuş bütün rayonlarında - Füzuli, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Ağdam, Zəngilan, Şuşa və digər bölgələrimizdə müasir turizm obyektləri, mehmanxanalar, istirahət zonaları qurulmağa başlamışdır. İnfrastruktur yenilənir ki, bu proses də daxili və xarici turizmin inkişaf etdirilməsi istiqamətində mühüm addımdır [1].

Müvafiq dövlət proqramları, o cümlədən "Qarabağ 2025: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında da turizmin inkişaf hədəfləri dəqiq əksini tapıb. Konsepsiya çərçivəsində 2025-ci ilədək Qarabağ və ətraf ərazilərdə turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq standartlara cavab verən turizm xidmət sahələri dairəsinin genişləndirilməsi, sektorun rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, turizmin ÜDM-də xüsusi çəkisinin artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Bu sahəyə dair qanunvericilik və standartların təkmilləşdirilməsi, bölgələrdə turizm fəaliyyətinin stimullaşdırılması, informasiya-təbliğat işinin gücləndirilməsi, milli, tarixi-mədəni, sosial-iqtisadi və təbii xüsusiyyətlərin nəzərə alınması yolu ilə turizm marşrutlarının yaradılması təşviq ediləcək [3].

Müasir, inkişaf etmiş turizm infrastrukturunun yaradılması istiqamətində həlledici rolu ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən, məqsədi ölkəmizi inkişaf etmiş infrastruktura malik turizm mərkəzinə çevirmək olan siyasət oynayır. Bununla əlaqədar olaraq, ilk öncə, Azərbaycanda nümunə olan dağ turizm kompleksi Kəlbəcər, həmçinin Qarabağ və Qarabağ ətrafında planlaşdırılan yeni tikiləcək məşhur beynəlxalq brendlərin çoxsaylı iri otellərini qeyd etmək yerinə düşər. Qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağda turizm sahəsində reallaşdırılan ən böyük layihələr sırasında "Kəlbəcər" və "Şuşa" qış-yay turizm komplekslərinin yaradılması özünəməxsus yer tutur [4]. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, ölkəmizdə turizmin müxtəlif növlərinin inkişafına, turizm sahəsində çalışan kadrların hazırlanmasına yeni təkan verəcək "Azərbaycan Respublikasında 2020-2015-ci illər üçün turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı" qəbul edilib. Turizm sektorunun dinamik inkişafı üçün peşəkar kadrların hazırlanmasına diqqət artırılmaqdadır. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin təşəbbüsü ilə Turizm Universiteti yaradılıb, ixtisaslı kadrlar hazırlanır. Həmin kadrlar dünyanın məşhur otel və mehmanxanalarında təcrübə keçirlər. Bundan əlavə, turizm sahəsi üçün əlverişli guşələrimizdən olan İsmayıllıda peşə məktəbinin yaradılması da bu sahədə olan təcrübəli mütəxəssislərin yetişməsinə xidmət edir. Vətənimizdə həmişə gəzmək, istirahət etmək üçün gözəl şərait olmuşdur. Bunu görkəmli fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın (1802-1870) fikirləri də bir daha təsdiqləyir. Tarixən Azərbaycana səyahət etmiş şəxsiyyətlər bu ölkənin mədəniyyəti və incəsənəti, ədəbiyyatı, coğrafiyası, habelə Azərbaycan xalqının qonaqpərvərliyi haqqında çox maraqlı və dəyərli fikirlər söyləmişlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. http://www.azerbaijan.az/portal/Society/Tourism/tourism_01_a.html
2. http://www.milli.az/news/economy/183631.html
3. http://www.paritet.az/olke/2300.html
4. http://www.radio.day.az/news/economy/54202.html
5. https://tourism.gov.az/uploads/documents/sa%C4%9Flaml%C4%B1q_turizmi_haqq%C4%B1nda__hesabat_dta.pdf

Fərhadova Zərnişan Faiq qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: zernisanferhadova@gmail.com

İQTİSADİYYATIN İNKİŞAFINDA BANKLARIN ROLU VƏ YERİ

Nəzəri və tətbiqi iqtisadiyyat elmi keçid dövrü iqtisadiyyatının qarşılaşdığı problemlərin həlli üçün bir sıra nəzəri fikirlər formalaşdırmış və bu fikirlər bəzi ölkələrdə tətbiq edilərək müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Lakin bu nəzəriyyələr yalnız birbaşa bazar iqtisadiyyatına keçid proseslərini tənzimləməyə xidmət edir. Azərbaycan kimi ölkələrin isə sovetlər dövründə yaradılmış iqtisadi infrastrukturu, sənaye potensialı, kifayət qədər savadlı əhalisi və s. vardır. Bu ölkələrdə, digər tərəfdən uzunmüddət bazar iqtisadiyyatının prinsipləri deyil, inzibati-amirlik münasibətləri hökm sürmüşdür. Odur ki, keçid dövrünün çox qısa bir zaman çəkəcəyi düşüncəsində olanlar, böyük ehtimalla yanılırlar. Bu mənada keçid dövrü iqtisadiyyatının özəlliklərinin, ümumi qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinin məqbul konsepsiyaların işlənib hazırlanmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Məhz buna görə də bu ümumi problem və qanunauyğunluqların nəzərdən keçirilməsi məqsədə uyğundur. İqtisadi ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, bütövlükdə iqtisadiyyat dörd sektora bölünür: Manetar sektor, Real sektor, Xarici sektor və Sosial sektor. Real sektora kənd və meşə təsərrüfatı, ovçuluq və balıqçılıq, sənaye, istehsal, tikinti və xidmət sahələri (ticarət, nəqliyyat, rabitə, təhsil, səhiyyə. elm, mədəniyyət və s.) daxil edilir.

Azərbaycan Respublikası DSK-nın milli hesablar sisteminin təsnifatına görə, real sektorun məhsul istehsal edən sahələrinə sənaye, kənd təsərrüfatı, ovçuluq və meşə təsərrüfatı; tikinti, xidmət sahələrinə isə nəqliyyat, poçt və rabitə, topdan və pərakəndə ticarət, avtomobillərin, məişət məmulatlarının və şəxsi istifadə əşyalarının təmiri, mehmanxana və restoranlarda xidmətin göstərilməsi, sosial və digər xidmətlər aid olunur. Mərkəzi Bankın təsnifatına görə isə, real sektorun sahələrinə ticarət və xidmət, energetika, kimya və təbii ehtiyatlar, kənd təsərrüfatı və emal, inşaat və əmlak, sənaye və istehsal, nəqliyyat və rabitə, ev təsərrüfatları, ictimai təşkilatlar, hökümət idarələri və digər sektorlar daxil edilir. Dövlət müxtəlif iqtisadi siyasət (büdcə, vergi, bank-kredit, valyuta, xariciiqtisadi, siyasət və s.) tədbirlərindən istifadə edərək real sektorun formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir və sosial tərəqqini təmin edir. Hazırki şəraitdə pul-kredit siyasəti dövlətin real sektora təsirinin dolayı formalarından biridir. O, pulun

iqtisadiyyatın real sektorunda rolu və onun əsas makroiqtisadi parametrlərə (iqtisadi artım, məşğulluq, qiymət, tədiyyə balansı) təsiri haqqında nəzəri konsepsiyalara əsaslanır. Müasir nəzəriyyələrdə pula və kreditə real sektorun formalaşması və inkişafının fəal amilləri kimi baxılır. Real sektorda bank sisteminin inkişafına tarixi zərurətlə bağlı olan bir sıra makroiqtisadi və siyasi amillər təsir edir. Bu amilləri ayrı-ayrı araşdıraq:

1. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf səviyyəsi. Banklar iqtisadiyyatda pulla bağlı əməliyyatları yerinə yetirirlər. Onlar fiziki və hüquqi şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərini cəlb edir, kreditlər verir, müxtəlif məqsədlə nağd və nağdsız hesablaşmalar aparırlar. Buna görə də ölkə iqtisadiyyatında əmtəə-pul münasibətlərinin, istehsal və ticarətin inkişaf səviyyəsi, pul dövriyyəsinin vəziyyəti, bank sisteminin fəaliyyətinə əsaslı surətdə təsir edir, onun mənasını müəyyənləşdirir.

2. İctimai və iqtisadi qaydalar, onların məqsədli təyinatları və sosial istiqamətləri. Əgər cəmiyyətdə bu və ya digər formada əmanət, depozit fəaliyyəti kifayət dərəcədə stimullaşdırılmazsa və bu iş mövcud qaydalarla, normativ sənədlərlə nizamlanmazsa, onda banklar hüquqi və fiziki şəxslərin sərbəst vəsaitini cəlb edə bilməz. Əgər cəmiyyətin inkişafının hər hansı bir mərhələsində, hərbi kommunizm 15 dövründə olduğu kimi əmtəə mübadiləsi və pul dövriyyəsi dayandırılarsa və sadəcə olaraq bu proses əmtəə bölgüsü vasitəsilə həyata keçirilərsə, belə vəziyyətdə nə banklar, nə də ki, digər kredit təşkilatları səmərə əldə edə bilməz və sistemin inkişafi ləngiyər.

3. Qanunvericilik bazası və qanunlar. Dünyanın bir çox ölkələrində mövcud bank qanunvericiliyi heç də bir-biri ilə eyniyyət təşkil etmir və onların arasinda böyük fərqlər mövcuddur. Elə ölkələr vardır ki, orada banklara qiymətli kağızlarla əməliyyat aparmaq, öz kapitalını iqtisadiyyatın hər hansı bir sahəsinə yönəltmək və ya sahələrlə təmərküzləşmə aparmaq qadağan edilmişdir. Digər ölkələrdə isə banklara siğorta işi ilə məşğul olmağa icazə verilmir. Bank qanunvericiliyi bu sistemin zəruri bir hissəsidir. Hal-hazırda Azərbaycanda bank fəaliyyətinə dair iki əsas qanun fəaliyət göstərir:

1) 12 dekabr 2004-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Qanun»;

2) 16 yanvar 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında banklar haqqında Qanun».

4. İqtisadiyyatda bankların rolu və mahiyyəti haqqında ümumi təsəvvürlər. Mərkəzləşdirilmiş idarəetmə sistemi şəraitində banklar dövlət idarəetmə sisteminin bir hissəsi kimi müəssisəyə təşkilatların fəaliyyətinə nəzarət edən orqan şəklində mövcud idi. Bu şəraitdə banklar maddi nemət yarada bilmədən üst qurum rolunda çıxış edirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Bağırov M. Bank işi. Bakı, 2003.
2. Bəşirov R.A. Bank işi. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007.
3. Ibrahimov Z. Pul, kredit və banklar (suallara cavab). Bakı, 2009.
4. Məmmədov Z.F. Pul , kredit və banklar. Dərslik. Bakı, 2010.
5. Abbasov A.H., Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri. Bakı, 2003.

Гусейнов Фарид Рафаил оглы, тагистрант,
Академия Государственного Управления при
Президенте Азербайджанской Республики,
Email: farid.db162@gmail.com

МЕТОДЫ ПОСТРОЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОЙ КОМАНДНОЙ РАБОТЫ

На данный момент понятие команды значительно расширило сферу своего применения и является актуальным во многих сферах. Команда — это термин, которым обозначают небольшие группы (от 3 до 12 человек), имеющих ярко выраженную целевую направленность и интенсивное взаимодействие между собой. Командная работа — это эффективная и продуктивная практическая деятельность команды. Или же это некая совместная целенаправленная работа группы специалистов, которые работают по заранее установленным правилам.

Самый простой пример из истории: команда — это войско, каждое действие которого нацелено на победу над противником. В войске все воины действуют слаженно, продуманно и с опорой на общую цель.

Существует известная концепция – британского профессора Мередит Белбина (Dr. Meredith Belbin) – выделяет девять категорий ролей:

Здесь не существует плохих или хороших ролей, в каждой есть свои преимущества и недостатки. Человек зачастую совмещает 2–3 роли, со временем они могут меняться или плавно перетекать из одной в другую.

Некоторые концепции изучают негативные роли в команде. Например, саботажник, паникер, пожиратель времени, козел отпущения. Без таких ролей коллектив не может существовать. Если, предположим, уйдет козел отпущения, то команде не на кого будет «сливать» промахи и ошибки. Психология группы та-

кова, что на эту роль негласно будет выбран другой человек. В такой ситуации руководителю важно выявить этого сотрудника и поддерживать межличностный и профессиональный баланс, не давая команде «задавить» коллегу. [1]

Лучше понять суть командной работы можно, выделив ее главные черты:

– совместная работа: команда — это не сумма отдельных частей, а единое целое — некая структурированная группа людей, каждый член которой взаимно дополняет другого;

– продуманное позиционирование каждого из ее участников. То есть, каждый из членов этой группы знает всю полноту ситуации и осведомлен в стратегических целях, имеет закрепленный за ним ряд задач и несет ответственность за выполнение каждой из них;

– коммуникация: в команде каждый участник открыт и честен с другими, готов решать конфликты еще на этапе их зарождения;

– автономия: каждая команда — автономная частица в структуре любой организации. У нее есть ряд продуманных способов взаимодействия с руководящими инстанциями и другими командами, но они не имеют никакого влияния на процессы, которые происходят именно в этой группе;

– синергия: эффект от совместной работы команды качественно превосходит эффект от работы отдельных людей. То есть, совместная работа специалистов может в сумме дать намного больше, чем результаты их труда в одиночку. [2]

Размер команды, как было сказано в начале статьи, варьируется от 3 до 12 человек. Доказано, что маленькие команды (до 5 человек) работают быстрее, чем большие. А вот по функционалу предпочтений больше, то есть инструментов и ресурсов в нашем распоряжении больше. Главным правилом для него было то, чтобы команда в любом количестве была действительно эффективной – распределение ролей в команде исходя из профессиональной компетентности каждого из участников, выработка правил взаимодействия и принятия решений.

Работа команды должна координироваться таким образом, чтобы вероятность появления взаимного доверия, раскрытия возможностей каждого и мотивировки была максимальной.

Для достижения хороших результатов требуется профессиональный подход, знакомство с формами командообразования и правильное использование главных принципов. К основным формам образования и сплочения команд относят различные корпоративные мероприятия (обучающие, спортивные, развлекательные, интеллектуальные и другие). **Принципы командообразования** могут меняться или быть дополнены новыми. Все зависит от требований к команде. Но основные принципы всегда неизменны. К ним относятся:

– формирование целей;
– командное выполнение задачи;
– индивидуальная ответственность перед командой;
– стимуляция;
– профессиональный рост;
– креативность;
– продуктивность. [3]

Проанализируем отдельно каждый принцип:

Формирование целей.

Формирование целей — очень важный и практически основополагающий принцип. Его особенность состоит в коллективности цели. Любые поставленные в индивидуальном порядке задачи должны вести к решению общей. По мнению специалистов, лучше всего ставить конкретные, не требующие дополнительных разъяснений задачи. Их выполнение гарантирует максимально эффективное выполнение, облегчение общения и минимизацию конфликтов.

Конкретные задачи позволяют сконцентрироваться на выполнении определенных действий и поиске результативных способов для достижения результата. Каждый в команде осознает лично его ценность для остальных, ощущает себя частью целого, проникается доверием. Стирается значение статуса и должности, что в общем способствует улучшению командного взаимодействия.

Командное выполнение задачи.

Основная цель создания и сплочения команды – добиться тесного и плодотворного сотрудничества всех ее членов вместе, а не каждого в индивидуальном порядке. Все задачи должны решаться коллективно. Командная работа обязывает присматриваться к особенностям друг друга, учиться подстраиваться под коллектив. Процесс командной работы порождает мощный всплеск энергии. В этом случае результат действий человека в команде в разы превосходит результат его индивидуальной деятельности в том же направлении. Командная работа также побуждает к совместным обсуждениям выполнения задач и достижения цели. А это является основой для появления новых идей и лучших решений.

Индивидуальная ответственность перед командой.

Каждый в команде должен осознавать, что именно от его личного вклада зависит общий командный результат. Этот фактор повышает серьезность и ответственность при выполнении отдельного задания. При таком подходе увеличивается вероятность успешной реализации проекта, каждый будет максимально задействовать все свои навыки и умения. Также не отменяется значение фактора соперничества. Никто не хочет быть проигравшим или рисковать размером поощрения или членством в команде.

Стимуляция.

Стимуляция и поощрения также являются непременной составляющей командной работы. При выборе необходимо учесть, с какой сферой связана деятельность группы. Для команды, решающей задачи производственного характера, лучшей формой стимулирования и поощрения станет денежная компенсация, но не забывайте про признание приложенных усилий и моральную удовлетворенность. Для интеллектуалов наилучшей формой стимулирования станут такие факторы, как карьерный рост, престиж, всеобщее признание и прочее, так как деньги для таких людей второстепенны.

Профессиональный рост.

К какой бы сфере не относилась командная деятельность, желательно направить ее на повышение показателей и групповой работы команды, и индивидуальных каждого ее участника. Только растущая в профессиональном плане команда способная быстро достигать цели, улучшать результаты и переходить на следующий уровень. Следует продумать способы для демонстрации членам команды их роста, такие как тесты, испытания, баллы и прочее. Чувство состоя-

тельности и видимый прогресс придадут команде сил для скорейшего достижения цели.

Креативность.

Это вспомогательный принцип. Если деятельность команды связана с производством, а стимулом служит материальное вознаграждение, креативность не совсем для нее. Но если целью команды является интеллектуальный продукт, а мотивирующими факторами – престиж и карьера, креативность сыграет ключевую роль.

Продуктивность.

Продуктивность функционирования команды зависит от продолжительности ее существования. От этого сильно зависит эффективность и успешность ее работы, так как в сплоченном коллективе сработанность и профессионализм стремятся к максимуму. Однако, многие команды создаются стихийно, особенно команды с производственными целями. Интеллектуальные группы создаются, как правило, для решения более долгосрочных задач и на более продолжи-тельное время. Не забывайте о перспективе, выстраивайте процесс командообразования, анализируя особенности команды.

После этого, как мы узнали из теоретических основ командной работы, необходимо задаться вопросом: как это работает на практике. Приведем реальные исторические примеры.

Первый пример — Стив Джобс и Pixar. В конце 90-х Джобс купил себе небольшую фирму, которая занималась производством компьютеров. Офис переехал в заброшенный консервный завод. На первый взгляд его планировка может показаться отличной: три отдельных офисных сегмента для аниматоров, компьютерщиков и менеджеров.

Но Джобс понял, что это провальная идея и команде нужно почувствовать командный дух. Как это сделать? Разместить их в одном открытом пространстве, где центром будет атриум. То есть целью Джобса было создать одно большое и открытое пространство для своих сотрудников, где они могли бы общаться и решать проблемы вместе. После долгих манипуляций с привлечением сотрудников к командному подходу результат не заставил себя ждать: коллеги действительно осознали и почувствовали, что работа в команде — это возможность создать что-то великое.

Еще один пример из вдохновляющей истории от Google. Все мы знаем, что эта компания любит исследовать все сферы жизни своих сотрудников. В 2012 году он запустил проект «Аристотель», в рамках которого исследователи Google опросили сотни своих сотрудников. Цель: найти рецепт построения идеальной команды. К изумлению большинства исследователей, секрет был не в подборе только лучших специалистов, а в наличии чувства психологической безопасности у каждого члена коллектива. То есть каждый сотрудник должен верить, что коллектив — это абсолютно безопасное место для общения. Здесь вам должно быть комфортно говорить о том, что вас беспокоит, обсуждать все возможные идеи и вдохновлять друг друга.

Таким образом, можно смело утверждать, что равенство и уважение к своим коллегам – то есть к любой организации, желающей построить эффективную и продуктивную команду.

Список использованной литературы:

1. Интернет ресурс/Автор: Наталья Лоскутникова/URL: https://kachestvo.pro/kachestvo-upravleniya/proektnoe-upravlenie/postroenie-effektivnykh-komand-primenyaem-organizatsionnuyu-psikhologiyu/
2. Интернет ресурс/URL: https://blog.agrokebety.com/chto-takoye-komandnaya-rabota-ru
3. Интернет ресурс/URL: https://buro-akzent.ru/biblioteka/article/komandoobrazovanie-osnovnye-principy-sozdaniya-i-splocheniya-komand.html

Məlikova Lalə Səmədiyyə qızı, magistrant,
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email:lalemelikova1991@hotmail.com

FRANSIZ DİLİNDƏ "AİLƏ" KONSEPTİNİ TƏCƏSSÜM ETDİRƏN FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ATALAR SÖZLƏRİ

Frazeologiya yunanca'phrasis'–ifadə,logos-təlim sözlərindən ibarətdir. Müasir dilçilikdə bu termin iki mənada işlənir: 1) müəyyən bir dildəki frazeoloji vahidlərin hamısı; 2) dilçilik elmində belə vahidlərdən bəhs edən fənnin adı [1, 4-5].

Dilçilik tarxində frazeologizmlərin araşdırılması qədim tarixə malikdir. Frazeologiya haqqında ilk yazılar XVIII əsrə aiddir. Amma frazeologizmlərin təşkilinə çoxsaylı tədqiqat işlərinin həsr edilməsinə baxmayaraq bir sıra problemlər,məsələn, frazeologiya anlayışının və frazeologizmlərin növlərinin və keyfiyyət xarakteristikası kimi məsələlər hələ də öz əksini tapmamışdır. Bəzi mənbələrdə frazeolgizmləri 'dilin canı', 'yaddaşı' və 'xalq təfəkkürü' adlandırırlar [2, s.78-80].

Frazeologiyaya iki cür yanaşma var: geniş mənada frazeologiya dedikdə leksikologiyanın xüsusi aspekti və ya sabit birləşmələri öyrənən linqvistikanın müstəqil qolu nəzərdə tutulur; dar mənada isə frazeologiya, frazeoloji birləşmələrin birliyidir. Frazeoloji birləşmələrin çoxu öz semantik bütövlüyünə görə xarakterizə olunur, yəni onlar mənasına görə fərqlənirlər. Elə birləşmələr vardır ki onlar sadə sözlərin ekvivalenti (sinonimi)olur. Məsələn: *prendre une décision-décider, faire peur-effrayer, tout le monde-tous* və s. [3, 3].

Sosiologiyada "ailə"ni ən qədim elmlərdən biri kimi nəzədə tuturlar. Həyat, insanların yaranması yəni, bəşəriyyətin meydana gəlməsi ilə formalaşmış və insanlar arasındakı əlaqələri, uşaqların doğulması ilə yeni-yeni nəsillərin meydana gəlməsindən ibarətdir. Ailə sözünün müxtəlif sosioloji tərifləri vardır ki, bu əlaqələr ailə həyatının müxtəlif aspektlərini formalaşdırır:

1) Ailə - bir birini sevən və ya ümumi bir əcdaddan olan və birlikdə yaşayan insanların birliyidir;

2) Ailə - kiçik bir qrup kimi qədim zamanlardan bugünədək ər-arvad, valideyn-uşaq arasındakı əlaqələr sistemidir;

3) Ailə dedikdə "evlilik-valideyinlik-münasibət" kimi əlaqələrlə birləşən insan-

ların fəaliyyəti üstündə qurulan, nəsilin artırılması və həmin insanların qayğısına qalmasını həyata keçirir.

Ailə sosiologiya baxımından evlənmək ya da qohumluq xətti ilə gələn bir həyat birliyidir. Ailə sözü Qərbdə əsasən ana-ata və uşaqlar anlayışını verir. Şərq xalqlarında ailə daha çox eyni evdə yaşayan, ya da eyni nəsildən gələn insanların cəminə deyilir.

İnsan ailədə dünyaya gəlir, onun vasitəsilə uşaqların ilkin sosiallaşması və tərbiyə edilməsi başlayır. Həmiçinin böyüyə hörmət və qayğı göstərmək vəzifəsi ailədə reallaşır. Ailənin əsası cəmiyyət tərəfindən bu və ya digər formada müəyyən edilmiş kişi ilə qadın arasında nigah ittifaqıdır. Nigah kişi ilə qadın arasında, valideynlərlə uşaqlar arasında münasibətləri qəti müəyyənləşdirir, müəyyən normalara salır, bununla da ona sosial təsisat xarakteri verir. Ailəyə kiçik sosial qrup kimi də baxmaq olar. Ailənin mahiyyəti onun qurluşunda, formalarında, funksiyalarında və bir də ailə üzvlərinin ailədə rolunda ifadə olunur [4].

Fransız dilində olan ailə (famille) sözünün mənşəyi ilə bağlı fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzi müəlliflərin fikrincə bu söz latın dilində olan, ***fames («faim»)*** *sözündən gəldiyini, bəzi müəlliflər* ***famulus «serviteur»*** *sözündən gəldiyini qeyd edirlər, bəziləri isə* ***famille*** *sözünün* ***familia*** sözündən gəldiyini və onun 4 mənasının olduğunu qeyd edirlər:

Famille

Air de la famille – oxşarlıq.

Arrangement de la famille – barışıq sazişi.

Charges de la famille – asılılıq.

Enfant de famille – a) atalı, analı uşaq b) ailədə sevimli, ərköyün uşaq c) yaxşı ailədən çıxmış uşaq.

Esprit de famille - qohumbazlıq.

La famille nous grimpe - la famille augmente

Fils de famille - yaxşı ailədən çıxmış cavan adam. Par exemple: *C'était presque tous les fils de famille, élevés chez les jésuites et à qui lycéen et petit-fils d'un berger, je ne me pardonnais pas l'affreux sentiment d'envie que leurs manières m'inspireaient.* F. Mauriac , "*Le Noed de vipères*".

Interieur de famille - ailə həyatı. *Mère de famille* - ailədə ana, evli qadın, evin xanımı.

La mémoire familiale; aïeux et ancêtres – ailə münasibətləri [5].

Le sein de famille - yuva, ailə ocağı.

Soutien de famille - ailə başçısı.

Laver son linge en famille - **(proverbe)** ailədə olan söhbət orda da qalmalıdır.

Il faut laver son linge sale en famille. Par exemple: *Antoine rentra découragé. Un avoué lui avait conseillé, avec ses mines dégoûtées, de laver son linge sale en famille, après s'être habilement informé s'il possèdait la somme nécessaire pour soutenir un procès* E.Zola, *"La Fortune de Rougon".*

Fonder une famille - ailə qurmaq.

Famille brisé par un divorce-boşanmış ailə

Famille littéraire - ziyalı ailə.

Les deux cent famille - varlı, zəngin, güclü ailə.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1) Bayramov H.A. "Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları" Bakı, 1978,174 s.
2) Seyidova N. "Frazeologizmlər və onların növləri" - Dil və Ədəbiyyat jurnalı N4, 2012.
3) Bally Ş. «Traité de stylistique » Paris, 1951, 264 s.
4) Le Dictionnaire de l'Académie française, 1992, 834 s.
5) http://qadin.net/?newsid=15982

Həsənova Xədicə Yasin qızı, magistrant,
Bakı Biznes Universiteti,
Email: qasanova_1994@inbox.ru

SATIŞIN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ MÜXTƏLİF VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ YOLLARI

Məhsulların istehsalçıdan alıcı müəssisələrə çatdırılmasının iştirakçısı olan vasitəçilərin növündən və eyni vasitəçi növünə aid olan təşkilatların sayından asılı olaraq satış üsulunun həcmi (yaxud uzunluğu) və genişliyi (ya da eni) göstəricisini tətbiq edirlər. Satış kanalının həcmi (yaxud uzunluğu), məhsulların istehsalçıdan alıcıya çatdırılma prosesi zamanı müəyyən funksiyalar icra edən və məhsulun mülkiyyət hüququnun başqa kanal iştirakçısına həvalə olunmasını təmin edən vasitəçilərin fəaliyyətidir. Satış kanalının səviyyəsi məhsulların istehsalçılardan istehlakçıya çatdırılmasının iştirakçısı olan müstəqil vasitəçi növlərinin sayı ilə müəyyənləşdirilir. Misal üçün, istehsalçı-topdansatış; ticarətçi-istehlakçı olan kanalı 1 səviyyəli, istehsalçı-topdan-satış; ticarətçi-pərakəndə; ticarətçi-istehlakçı olan satış kanalı isə 2 səviyyəli satış kanalı kimi hesab edilir.

Satış kanalının genişliyi (və yaxud eni) deyərkən isə onun eyni bir pilləsində iştirak edən eyni növ vasitəçilərin sayı anlaşılır. Bir səviyyəli satış kanalında onun genisliyi eyni tipli vasitəçilərin sayı ilə bərabər götürülür. 2 və daha çox səviyyəli satış kanallarında isə satış kanalının eyni göstəricisi sadə orta kəmiyyət kimi, yəni satış kanalinin hər bir səviyyəsində fəaliyyətdə olan eyni növ satış müəssisələrinin sayının cəmini kanalın səviyəsi göstəricisinə bölərək müəyyən edilir. Məs., istehsalcı- topdansatış; ticarətçi-istehlakçı satış kanalında üç topdansatış-ticarətçi müəsisəsi iştirak edirsə, onda satış kanalının eni 3-ə bərabər olur. Başqa bir misal: istehsalçı-topdansatıs; ticarətçi-pərakəndə; ticarətçi-istehlakçı kanalında 3 topdansatış ticarət müəssisəsi və beş pərakəndə ticarət müəssisəsi fəaliyyət gostərirsə, onda kanalın eni göstəricisi dörd [2] edir.

Satışın idarə edilməsinin məqsədi müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək və tədbirlər həyata keçirməklə satışın yuxarıda izah edilən funksiyalarının yüksək effektlə yerinə yetirilməsini təmin etməklə satışın həcmi və eyni zamanda müəssisənin bazarda payının artırılmasını əldə etməkdir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, satışın və onun idarə edilməsi iqtisadiyyatın idarə edilməsi metodlarının, xüsusən də marketinq konsepsiyasının tətbiqi ilə əlaqədar olaraq satışın idarə edilməsinin metodu və müəssisənin

istehsal-maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsində onun rolu və yeri güclü dəyişikliklərə uğramışdır. Əgər əvvəllər müəssisənin istehsal-maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsində satış bölməsinin rolu aqressiv satış metodlarının – reklamın, satışın həvəsləndirilməsi və buna bənzər digər tədbirlərin tətbiqi vasitəsilə satış həcminin və müəssisənin bazarda payının yüksəldilməsi ilə məhdudlaşırdısa, indi həmin bölmə bu işlərlə yanaşı, satışın strateji planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, satış büdcəsinin tərtib edilməsi, satış xərclərinin təhlili, satış ərazilərinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, satış kanalı iştirakçılarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və bu kimi digər əməliyyatları da həyata keçirir.

Satışın idarə edilməsini həyata keçirən menecerlər aydın şəkildə anlamalıdırlar ki, bu fəaliyyət növləri tam bir sistem təşkil edir və kompleks şəkildə həyata keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XXI əsrdə uğur qazanmaq istəyən hər müəssisə, xüsusən də onun satış üzrə menecerləri özlərinin strategiyalarını, rəhbərlik davranışları və mövqelərini dəyişməlidirlər. Bu zəruri olan ən vacib dəyişikliklərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- müştərilərinin biznesinin hərtərəfli və düzgün başa düşülməsi vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi;
- satıcılara özləri ilə eyni statuslu işçi kimi yanaşılması, mənfəətliliyin artırılması və müştərilərin tələbatının tam ödənilməsi məqsədilə onlarla işlərin aparılması;
- satışın həcminin artırılması məqsədilə digər şöbələr, marketinq üzrə direktor və fərdi (şəxsi) satışla məşğul olan işçilərlə birlikdə satışın çevik həvəsləndirilməsinin vasitələrinin tətbiq edilməsi;
- satışın həcminə və bazar payına, həmçinin satıcılarla müştərilərin qarışılıqlı münasibətlərinə təsir edən ən yeni texnologiyaların mənimsənilməsi;
- istehlakçıların tələbatlarını ödəməyə çalışan müəssisədaxili korportativ komandanın bir üzvi kimi digər şöbələrlə sıx əməkdaşlıq edilməsi;
- istehlakçıların gözləntilərini artıqlaması ilə ödəməyə imkan verən vasitələrin və alətlərin axtarılıb tapılması və müştərilərlə satıcılar arasında qarışılıqlı münasibətlərə yeni dəyərlərin əlavə edilməsi;
- təlim və adaptasiyanın çevik sisteminin yaradılması və tətbiq edilməsi və s.

Ümumiyyətlə, müasir dövrdə komanda kimi fəaliyyət göstərilməsinə yönəldilən qarışılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi daha vacibdir. Təsadüfi deyildir ki, inkişaf etmiş qərb ölkələrində artıq satış və marketinq üzrə rəsmi idarəetmə strukturları yaradılmasından imtina edilir və funksiyalararası komanda yaradılır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Axundov Ş.Ə. Marketinqin əsasları. Bakı, "Əbilov, Zeynalov və oğulları" nəşriyyatı, 2001.
2. Dadaşov A. Kütləvi informasiya vasitələrində reklam və marketinq problemləri. Bakı, BUN, 2001.
3. Sultanov A., Babayev F., Nəsibov G., Xasıyeva S. Reklam işi. Dərslik. Bakı, 1997.
4. Quliyev T.Ə. Menecmentin əsaslan. Bakı, Nağıl evi nəşriyyatı, 2001.

M Ü N D Ə R İ C A T
TABLE OF CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ

PLENAR İCLAS
PLENARY SESSION
ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

1. *İbad Abbasov, i.e.d., prof., Bakı Biznes Universitetinin rektoru*
   Giriş nitqi: Keyfiyyət təminatı rəqabətqabiliyyətli inkişafın əsasıdır 9
2. *Musayev A.F., prof., AMEA-nın müxbir üzvü, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun Postkonflikt Ərazilərin Bərpası Elmi Mərkəzinin rəhbəri*
   Keyfiyyətli iqtisadi inkişaf: nəzəri aspektlər və göstəricilər 12
3. *Alexandru Stratan, Corresponding Member of the Academy of Sciences of Moldova, D.Sc. (Econ.), Professor, Rector of the Academy of Economic Studies of Moldova,*
   Tatiana Gutium, Ph.D. (Econ.), National Institute for Economic Research, Republic of Moldova, Chisinau
   Challenges and Incentives for the Growth of the Competitiveness of the Moldovan Economy …….. 17
4. *İbrahimov İ.H., i.e.d., prof., Qurbanov A.A., i.e.n., Bakı Biznes Universiteti*
   İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə torpaq resurslarının qiymətləndirilməsi ... 23
5. *Алибеков Ш.И., д.э.н., профессор, Северо-Кавказский Институт Всероссийского Государственного Университета Юстиции (РПА Минюста России), Российская Федерация, Республика Дагестан, г. Махачкала*
   Поддержка бизнеса в условиях пандемии в России 25
6. *Морунов В.В., к.э.н., доцент, Член палаты налоговых консультантов (ПНК РФ), Российская Международная Академия Туризма (Казанский филиал), Российская Федерация, Татарстан, г. Казань*
   Теоретические и нормативные аспекты определения качества аудиторской деятельности в России 32

Bölmə I. Rəqabətqabiliyyətli inkişafda resurslardan səmərəli istifadə və keyfiyyətli maliyyə-uçot informasiya təminatı

Section I. Efficient Use of Resources in the Context of Competitive Development and High-quality Financial and Accounting Information Support 35

Раздел I. Эффективное использование ресурсов в условиях конкурентоспособного развития и качественное финансово-учетное информационное обеспечение

7. *Abbasov V.H., i.e.d., prof., Şükürova E.E., dis., Bakı Dövlət Universiteti*
   Azərbaycanda konserv sənayesi məhsullarının istehsalı və ticarətində əsas prioritetlər 36
8. *Виорика П., к.э.н., координатор исследований,*
   Николае П., научный исследователь, Национальный институт экономических исследований, Республика Молдова
   Диагностический сектор банка в Республике Молдова в период пандемии COVID-19 39

9. *Kazımov M.S., dos., Qarayev İ.Ə., dos., Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin Tədris Mərkəzi*
Vergi mexanizmlərinin iqtisadi artıma təsir xüsusiyyətləri 49
10. *Əliyev Ə.İ., dos., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
Big data (irihəcmli məlumatlar) texnologiyaları: üstünlükləri və səmərəliliyi 51
11. *Sadıqov T.Ə., i.e.n., dos., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
İndiki rəqəmsallaşma şəraitində vergitutmanın transformasiyası 54
12. *Mustafayev A.M., i.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Rəqabətqabiliyyətliliyin əldə olunması üzrə korporativ idarəetmənin üstünlükləri 58
13. *Nəcəfova V.Q., i.ü.f.d., dos., Milli Aviasiya Akademiyası*
İşğaldan azad olunmuş ərazilərə investisiya qoyuluşlarının təhlili 61
14. *Qurbanzadə A.A., i.ü.f.d., dos., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*
Qloballaşmanın milli iqtisadiyyata təsirinin qiymətləndirilməsi 63
15. *Həsənov İ.C., i.e.n., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Regional investisiya siyasətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi istiqamətləri 68
16. *Fərhadi P.O., i.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Aqrar sektorda rəqəmsal mühitin inkişafında özünüməşğulluğun inkişaf perspektivləri 73
17. *Мамедова А.Г., к.э.н., доц., Мамедова Л.В., к.э.н., доц., Джавадова М.А., к.э.н., доц., Азербайджанский Государственный Экономический Университет*
Особенности оценки эффективности производственной деятельности промышленных предприятий 82
18. *Məmmədzadə E.E., i.ü.f.d., dos., AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu*
İqtisadi inkişafda innovasiyalı resurslar: nəzəri yanaşmalar və təriflər 84
19. *Tanrıverdiyev Q.Ə., i.ü.f.d., dos., Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin Tədris Mərkəzi*
Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının inkişafının xüsusiyyətləri 86
20. *Əliyev Ə.Q., i.ü.f.d., dos., AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Ağayeva A.C., AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu*
İqtisadi səmərəliliyin və rəqabət qabiliyyətliliyin yüksəldilməsində onlayn təhsil platformalarının tətbiqi məsələləri 89
21. *Abbasov A.F., i.ü.f.d., dos., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*
İqtisadi modernləşmə: onun mahiyyəti və xarakterik xüsusiyyətləri 94
22. *Abbasova T.C., i.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
Rəqabətqabiliyyətli innovativ inkişafda insan kapitalının rolu 99
23. *Cabbarov A.S., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Sənaye müəssisələrində strateji idarəetmə uçotunun təşkilinin konseptual əsasları 103

24. *Pənahov A.M., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli turizm bazarının formalaşmasına turoperator və turagentlərin təsirləri 108
25. *Həsənova A.İ., dos., Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlıq strukturlarının maliyyə resursları ilə təminatının yaxşılaşdırılması yolları 113
26. *Sadıqov Y.M., i.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Aqrar emal sahəsinin dövlət tənzimlənməsinin müasir inkişaf meylləri və onun təkmilləşdirilməsi məsələləri 116
27. *Aslanov H.H., dos., Bakı Dövlət Universiteti*
İqtisadi inteqrasiya şəraitində milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi 119
28. *Gojayeva E.M., Assoc.Prof., Azerbaijan State University of Economics (UNEC), Novruzov S.I., Ph.D. student, Azerbaijan University of Tourism and Management*
Development of Tourism Industry in Karabakh Economic Region ……. 123
29. *Qəribov A.H., i.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyada iştirakının zəruriliyi və inkişaf perspektivləri 127
30. *Mirzai C.C., i.ü.f.d., SOCAR*
İşğaldan azad olmuş ərazilərdə bazar münasibətlərinə dövlət müdaxilə-sinin minimumlaşdırılmasının məqsədəuyğunluğu məsələləri 133
31. *Mədətov M.A., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Açıq büdcə indeksinin tətbiqi şəffaflığın təminatı kimi 138
32. *Xasiyeva L.Q. i.ü.f.d., dos., Xudaverdiyev S.,magistrant, Bakı Dövlət Universiteti*
İqtisadi inkişaf baxımından bank sisteminin hüquqi tənzimlənməsi məsələləri 140
33. *Quliyev Z.Q., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Aqrar sənaye kompleksində idarəetmə uçotu və təhlilin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri 144
34. *Gueorguieva Marina Raykova, National Institute in Geophysics, Geodesy and Geography, Bulgarian Academy of Sciences*
New Trends in the Demand and Supply of Tourist Services in the Context of a Global Health Crisis …….. 148
35. *Nadirova A.İ., müəl., Mingəçevir Dövlət Universiteti*
Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafda maliyyə təhlükəsizliyi: elektron ticarətin asanlaşdırılması və mühafizəsi aspektləri …….. 152
36. *Səbzəliyev M.M., r.e.d., prof., Bəyəliyev R.M., f.-r.e.n., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Kompleks ədəd anlayışının daxil edilməsinə dair bəzi mülahizələr 155
37. *Əliyev Ə.B,. prof., Azərbaycan Neft və Sənaye Universiteti, İsmailzadə Z.E., AMEA-nın Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu*
Dəyişən artım tərtibə və loqarifmik qeyri-xəttiliyə malik hiperbolik tənliklər üçün qarışıq məsələ 159

38. *Aslanov H.İ., f.-r.e.d., prof., Axundov Ə.Y., r.ü.e.d., prof.*
AMEA-nın Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu
Riyaziyyatın bəzi tətbiqləri haqqında 161
39. *Aliyev S.A., prof., Institute of Mathematics and Mechanics of NAS of Azerbaijan,*
Ibadova I., assoc. prof., Institute of Control System of NAS of Azerbaijan
Branching Process Model with Migration and Continuous Time…… 163
40. *Akgun F.A., Department of Mathematical Engineering,*
Yildiz Technical University, Istanbul, Turkey,
Bayramoglu M., Institute of Mathematics and Mechanics,
NAS of Azerbaijan
On Regularized Trace of a Differential Operator with Bounded Operator Coefficient …… 164
41. *Nəbiyev İ.M., f.-r.e.d., prof., Bakı Dövlət Universiteti,*
Məmmədova L.İ., r.ü.f.d., b/m., AMEA-nın Riyaziyyat və Mexanika İnstitutu,
Məcidli A.M., magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Sərhəd şərtində spektral parametr olan ikinci tərtib diferensial operatorun spektrinin xassələri 166
42. *Bilalov B.T., Sadigova S.R., Institute of Mathematics and Mechanics of NAS of Azerbaijan,*
Zeren Yusuf., Department of Mathematics, Yildiz Technical University, Istanbul, Turkey
Solvability in the Small of m-th Order Elliptic Equations in Weighted Grand Sobolev Spaces …….. 168
43. *Səbzəliyev M.M., r.e.d., prof., Bakı Biznes Universiteti,*
Tahirzadə B.B., magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Sinqulyar həyəcanlanmış kvazi xətti iki tərtibli diferensial tənlik üçün qoyulmuş sərhəd məsələsinin həllinin asimptotikası 171
44. *Səbzəliyeva İ.M., f.-r.e.n., dos., Məlikməmmədova F.T., magistrant, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti*
Sinqulyar həyəcanlanmış ixtiyari tək tərtibli diferensial tənlik üçün qoyulmuş sərhəd məsələsinin həllinin asimptotikası 175
45. *Karimova Sh.M., teacher, Baku Business University*
The Impact of the Knowledge Based Economy on Sustainable Development…….. 180
46. *Əfəndiyeva A.T., i.ü.f.d., dos., Bakı Dövlət Universiteti,*
Mirzəyeva S.M., r.ü.f.d., dos., Lənkəran Dövlət Universiteti
Azərbaycanda çörək istehsalının riyazi-iqtisadi modeli 181

Bölmə II. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial inkişafın istiqamətləri və dil-iqtisadiyyat qarşılıqlı əlaqəliliyi

Section II. Directions of Social Development in the Territories Liberated from Occupation and Language-Economic Interrelationships 184

Раздел II. Направления общественного развития на территориях, освобожденных от оккупации и языково-экономические взаимо-отношения

47. *Hüseynov İ.H., kul.e.d., prof., ADMİU*
İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə turizmin bərpası 185
48. *Əmrahov M.İ., t.e.d., prof., AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,*
II Qarabağ - Vətən müharibəsinə ictimai-siyasi və mənəvi dəstək 190
49. *Əmirxanov S.A., prof., Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tarixi abidələrin bərpa məsələləri 195
50. *Abışov V.Ş., t.e.d., dos., AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Qarabağın arxeoloji abidələrinə qarşı erməni vandalizmi (1988-2020-ci illər) 198
51. *İskəndərova Ş.H., fil.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə azərbaycançılıq ideologiyasının müasir tələblər səviyyəsində təbliği 202
52. *Abbasov N.Ə., kul.ü.f.d., dos., AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu*
Bərpa edilmiş ərazilərdə sosial həyat tərzi və insan münasibətləri 205
53. *Eyvazova Y.M., p.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti*
İşğaldan azad olunmuş Qarabağda muzey işinin bərpası 209
54. *Hacıyeva Y.Ə., t.ü.f.d., dos., AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu*
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə erməni vandalizminin izləri 212
55. *Qasımov S.Y., h.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Müasir Azərbaycan dövlətinin formalaşmasında Heydər Əliyevin rolu 217
56. *Axundova N.R., t.ü.f.d., dos., Bakı Biznes Universiteti,*
Kəngərlinskaya G.F., AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mədəniyyət abidələri haqqında 220
57. *Balayev A.M., t.ü.f.d., dos., AMEA-nın A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Qarabağda işğal dövründə mədəniyyət abidələrinin vəziyyəti 224
58. *Abdullayeva S.S., p.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad olunmuş yer adlarının etimologiyası haqqında 228
59. *Səlimova N.B., psixol.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
Post-müharibə dövründə Qarabağda sosial-iqtisadi problemlərin həlli istiqamətləri 233
60. *Abdullayeva N.Ə., i.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə mənəvi dəyərlərimizin qorunması istiqamətində aparılan tədbirlər 236

61. *Hümmətova G.S., fil.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
İ.Hüseynov yaradıcılığında "yeni nəsr"in izləri 239
62. *Bayramova L.M., fil.ü.f.d., dos., aparıcı elmi işçi, AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu*
Qədim Şərq abidələrinin tərcümə edilməsində linqivistik keyfiyyət təminatı 241
63. *Kərimova X.Ə., fil.ü.f.d., dos., AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu*
Tənuxinin nəsr əsərlərində dil üslubu 243
64. *İsrafilov V., fil.ü.f.d., dos., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Türkdilli toponimlər xalqın tarixini yaşadır 245
65. *Vəliyeva S.F., dos., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Xarici Dillər Mərkəzi*
Amerikan - ingiliscəsi variantlığı 249
66. *Şahbazlı Ç.Z., fil.ü.f.d., Bakı Biznes Universiteti*
İngilis dili tələffüzünün kommunikativ aspektləri 253
67. *İbrahimova E.Z., senior instructor, Baku Business University*
Teaching English Vocabulary 256
68. *Mahmudova M.A., b/m., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xarici Dillər Mərkəzi*
Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində zərflik budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin növləri 259
69. *İsmayılqızı N., b/m., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Müxtəlif sistemli dillərin zənginləşməsində qarşılıqlı əlaqə vasitələrinin rolu 262
70. *Musayeva S.M., b/m., Bakı Biznes Universiteti*
Xarici dil tədrisinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı layihələrin hazırlanması ... 264
71. *Hüseynova V.M., b/m., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*
İngilis şərqşünaslığında Thomas Hyden tərcümələrinin rolu 266
72. *Asadova A.M., instructor, Baku Business University*
The Role of Language in Economic Development 267
73. *Əliyeva İ.Z., dos., Bakı Biznes Universiteti*
Diskurs linqvistikanın bir qolu kimi 269
74. *Israfilova Ch.N., instructor, Baku Business University*
English as a Factor in Studying Economic Disciplines 271
75. *Huseynova G.F., instructor, Baku Business University*
Language and Economy 273
76. *Musayeva G.C., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Müxtəlif sistemli dillərdə feil zamanlarının üslubi imkanları 276
77. *Абдуллаева Г., педагог, Азербайджанский Государственный Педагогический Университет*
Актуальные проблемы преподавания английского языка и пути их решения 280
78. *Əliyeva G.İ., müəl., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xarici Dillər Mərkəzi*
Dilçilikdə antroponimik kateqoriyaların ümumi səciyyəsi 286

79. *Miriyeva M.B., müəl., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Xarici dildə layihələrin hazırlanması 290
80. *Əliyeva Z.S., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Dil amilləri 295
81. *Nadirli R.F., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Xarici dil ünsiyyətində dil maneələri 298
82. *Cəfərova A.Ə., müəllim, Bakı Biznes Universiteti*
Xarici dilin iqtisadi yüksəlişdə əhəmiyyəti 300
83. *Rəcəbli R.S., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
İngilis dili dərslərində nitq fəaliyyətinin əlaqəli təşkil olunmasının linq-vistik əsasları 302
84. *Həsənova Ş.N., müəl., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Xarici Dillər Mərkəzi*
Koqnitiv kateqoriyalaşma prosesinin xüsusiyyətləri 305
85. *Həmidli S.Z., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Dil və mədəniyyətlərin dialoqu fonunda Azərbaycan dilində alınma sözlərin yaranması 308
86. *Мамедова С.Г., педагог, Азербайджанский Государственный Педагогический Университет*
Современные методики преподавания английского языка 312
87. *Ahmadova Sh.A., instructor, Baku Business University*
Difficulties in Translating Collocations into Azerbaijani ……. 314
88. *Гамидова Т.Е., педагог, Азербайджанский Государственный Педагогический Университет*
Методика обучения английскому языку на неязыковых факультетах... 317
89. *Hamidova Kh.V., instructor, Azerbaijan State Pedagogical University*
Teaching and Learning in the Modern World ……... 321
90. *Əliyev Ş.R., dos., Orucova M.E., magistrant, Azərbaycan Texnologiya Universiteti*
Estetik faktorların kostyumun formalaşmasına tətbiq edilməsi 323
91. *Məmmədov Ə.Z., b/m., Azərbaycan Texnologiya Universiteti*
Geyimlərin keyfiyyətinin təminatında metroloji ekspertizanın tətbiqi 327
92. *Fərəcova S.S., b/m., Əliyeva F.A., magistrant, Azərbaycan Texnologiya Universiteti*
Qərbi Avropa və şərq ölkələrinin geyim və moda istiqamətlərinin əsas xüsusiyyətlərinin analizi 331
93. *Əliyeva G.N., b/m, Əliyeva F.A., magistrant, Azərbaycan Texnologiya Universiteti*
Qərbi Avropa və şərq ölkələrində tətbiq edilən element kolleksiyalarının yaradılma prinsipləri 335
94. *Алиева Г.Н., ст.преп., Аскерова Р.И., докторант, Азербайджанский Технологический Университет*
Принципы проектирования художественных особенностей ткани в современном мире моды 339
95. *Həşimova A.Ç., Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası*
Sosial siyasətin prioritet istiqamətləri 343

Bölmə III. Gənc tədqiqatçıların elmi əsərləri

Section III. Scientific Works of Young Researchers 349

Секция III. Научные труды юных исследователей

96. *Ciobanu Mihail, Ph.D. student, scientific researcher, Department of Social Research and Standard of Living, National Institute for Economic Research, Republic of Moldova*
Experience of Republic of Moldova in Supporting Children Refugees Through Social and Economic Measures……. 350

97. *Həsənov Z.M., aspirant, Taras Şevçenko adına Kiev Milli Universiteti*
İctimai xidmətlər sferasının tədqiq edilməsinin bəzi nəzəri və metodoloji aspektləri 355

98. *Mamedov S.T., dis., Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası*
Azərbaycan Respulikasında regionların davamlı inkişafının təmin olunmasında dövlət siyasəti 360

99. *Ağakişiyeva N.A., dis., AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu*
İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə demoqrafik siyasət 363

100. *Дадашева Ш.Р., дис., Азербайджанский Университет Кооперации*
Организация внутреннего аудита в сфере туризма 366

101. *Hüseynova N.R., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Yeyinti sənayesi məhsullarının istehsalının artırılması istiqamətləri 373

102. *Əliyeva X.Q., dokt., AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu*
Curcu Zeydanın "fərqanə gəlini" romanının lingivistik tərcüməsi 376

103. *Şimiyeva K.M., dis., AMEA-nın akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu*
Ərəb dilçiliyinin yaranması 377

104. *Məmmədzadə K.Ə., dokt., Bakı Slavyan Universiteti*
İqtisadiyyat sahəsi ilə linqvistikanı birləşdirən linqvistik terminlər 378

105. *Məmmədova Ş.A., dis., Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
İngilis dilində zərfliyin ikinci dərəcəli cümlə üzvləri sistemində yeri 382

106. *Verdiyeva Ü.M., dis., Gəncə Dövlət Universiteti*
İbtidai siniflərdə "Həyat bilgisi" fənni uşaqların iqtisadi tərbiyəsinin formalaşdırılması vasitəsi kimi 386

107. *Shirin A.N., Ph.D. student, Agricultural Economics Research Center, Azerbaijan Tourism and Management University*
Just-in-time Production in the Food Industry …….. 388

108. *Həsənov S.M., dokt., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*
Azərbaycanın Ermənistan işğalından azad olunmuş ərazilərində turizmin inkişafi potensialı 393

109. *Əsgərov R.Ə., dokt., Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*
Kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin aqrar sahənin ixracyönümlülüyünün artırılmasında rolu 398

110. *Bağırov Q.M., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə su ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi 402
111. *Zəkizadə S.S., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində sərnişin nəqliyyatı infrastrukturunun yaradılması 404
112. *Suleymanlı S.M., dokt., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*
Müasir şəraitdə məişət mallarının keyfiyyətinin və onların ticarət sektorunda əsas inkişaf amilləri 406
113. *Əliyev İ.R., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
İnformasiya texnologiyaları auditi, onun yaranması və inkişaf istiqamətləri 408
114. *Məmmədli A.H., dokt., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
Rəqəmsal maliyyə xidmətlərinin inkişafının qiymətləndirilməsi 412
115. *Bağırova A.M., dokt., Azərbaycan Texnologiya Universiteti*
Azərbaycanda qadın sahibkarlığın əsas xüsusiyyətləri 417
116. *Paşayeva M.M., dokt., AMEA-nın İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu*
İnformasiya cəmiyyətinin formalaşmasında və rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsində e-tullantıların effektiv idarə olunması məsələləri..... 419
117. *Qəfərova R.Ə., dokt., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*
Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda xarici ticarətin təkmilləşdirilməsi yolları 424
118. *Rəcəbli İ.R., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycan Respublikasında taksi xidmətlərinin innovativ xüsusiyyətləri və onun metodoloji əsasları 427
119. *Məmmədzadə M.T., dokt., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*
Büdcə xərclərinin səmərəliliyi və onun müəyyən edilməsi 429
120. *Kazımova X.Ə., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycan Respublikasında səmərəli vergi yükünün mahiyyəti və beynəlxalq təcrübəsinin təhlili 431
121. *Bağırzadə Ə.G., dokt., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti*
Emal sənayesinə investisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları 434
122. *Qubadzadə X.X., müəl., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində innovasiya layihələrinin tətbiqi 439
123. *Qurbanov F.İ., müəllim, Baki Biznes Universiteti*
Maliyyə sistemlərinə kiberhücumlar və kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi 443
124. *Şükürov E.E., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanda ixracın müasir vəziyyətinin təhlili və onun stimullaşdırılması istiqamətləri 446
125. *Paşayeva D.A., dokt., Bakı Biznes Universiteti*
Rəqəmsal xidmət sferasında uçot və auditin informasiya təminatının formalaşmasının baza prinsipləri 448

126. *Rüstəmov X., dokt., Bakı Dövlət Universiteti*
Çin iqtisadiyyatında rəqabətin davamlılığını təmin edən amillər 451
127. *Heydarov C.R., Bakı Biznes Universiteti, doktorant,*
Birgə müəssisələrdə maliyyə hesabatlarının elektronlaşdırılması keyfiyyət amilidir..... 453
128. *Allahyarova A.F., dis., Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi*
Ərzaq bazarında tarazlığın təmin edilməsinnin zəruriliyinin əsaslandırılması 457
129. *Əfəndi F.K., dis., Azərbaycan Texnologiya Universiteti*
Kadr siyasətinin əsas funksional hədəfləri 462
130. *Eminli B.İ., dis., Sumqayıt Dövlət Universiteti*
Linqvistik keyfiyyət təminatı: dil və iqtisadiyyatın qarşılıqlı inkişaf prioritetləri 464
131. *Həsənova G.F., dis., Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti*
İşğaldan azad olunmuş torpaqlarda turizm xidmətlərinin inkişaf istiqamətləri 466
132. *Rasulzade A.F., dis., Azerbaijan Technical University*
Discretization of the Solve of the Motion of Oscillation Systems Inside a Fluid 469
133. *Yusifova K.X., dis., Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, b/m., Azərbaycan Dillər Universiteti*
Ağdamda turizmin inkişaf perspektivləri 471
134. *Abbasova-Zeynalova N.N., tədqiqatçı, Mingəçevir Dövlət Universiteti*
Yüngül sənaye müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində xarici ölkələrin təcrübəsi 474
135. *Xudaverdiyev S., magistrant, Xasiyeva L.Q., i.ü.f.d., dos., Bakı Dövlət Universiteti*
Bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi və nəzarət sisteminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi 478
136. *Abasova A.Z., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
İstehsalın səmərəliliyinin mahiyyəti və onun nəzəri əsasları 483
137. *Paşazadə R.M., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm bazarının inkişaf perspektivləri.. 484
138. *Аббасова П., магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет (UNEC)*
Проблемы конкурентоспособности методов стимулирования персонала предприятий освобождённых территорий Азербайджана..... 487
139. *Çələbizadə L.İ., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə istehsal, xidmət və kooperativ birliklərinin təşkilati və iqtisadi əsasları 493
140. *Həsənli F.H., magistrant, Lənkəran Dövlət Universiteti*
Rəqəmsal ödənişlərin vergi sisteminin effektivliyinin artırılmasina təsiri... 494
141. *Gözəlov C.F., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafında lizinqin rolu 497

142. *Gözəlov C.F., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
Dövlətin aqrar siyasətinin mahiyyəti və spesifik xüsusiyyətləri 498
143. *Babishov S.S., master student, Baku Business University*
The Organizational Structure in the Network of Araz Markets and Eliminating the Problems the Staff are Facing 500
144. *Abdullazadə B.Ə., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
Neft sektorunda innovasiya sahibkarlığının inkişaf istiqamətləri 502
145. *Cəfərov F.S., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
İdarəetmənin ümumi prinsipləri və təşkili xüsusiyyətləri 504
146. *Əbülfətova S.Ə., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
Təchizat zəncirinin idarə edilməsi və üstünlükləri 506
147. *Əliyeva A.Y., magistrant, Qərbi Kaspi Universiteti*
Keyfiyyət təminatı rəqabətqabiliyyətli iqtisadi inkişafın əsas amili kimi..... 507
148. *Əzimli A.M., magistrant*
Rəqəmsal iqtisadiyyat və onun iqtisadi sistemdəki rolu 510
149. *Əliyeva F.Ş., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
Qarabağ iqtisadi rayonunun ixrac potensialının inkişaf istiqamətləri..... 512
150. *Hümbətova F.B., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
İdarəetmədə maliyyə resurslarının idarə edilməsinin nəzəri-metodoloji əsasları 514
151. *Nəcəfov F.M., magistrant, Azərbaycan Universiteti*
İnvestisiya təşviqlərinin regional inkişafa təsiri: Türkiyədə Sivas bölgəsi timsalında 516
152. *Həşimova G.K., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
Ekspress bankın gəlirlərinin formalaşmasında şəxsi və cəlb edilmiş vəsaitlərin rolu 519
153. *Cəfərova H.V., magistrant, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti*
Müasir dövrdə ekoloji turizmin inkişaf dinamikası 522
154. *Hüseynzadə H.M., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
İqtisadi inkişafda kiçik və orta sahibkarlığın rolu və əhəmiyyəti 524
155. *Hüseynova A.T., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizmin inkişaf potensialı 526
156. *Mammadov K., master student, the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan*
Organic Agriculture in Azerbaijan and the Initiative Role of "Gaba"..... 530
157. *Məmmədli N.E., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
Kommersiya banklarında maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi 536
158. *Исмаилзаде Г.С., магистрант, Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики*
Инновационный подход к управлению человеческими ресурсами..... 539
159. *Mahmudova G.Q., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kiçik biznesin səmərəli təşkilinin qiymətləndirilməsi 542

160. *Mahmudova S.H., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
Satışın idarə edilməsinin kommunikasiya metodları 545
161. *Məmmədov R.R., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunda turizmin inkişafında iqtisadi mexanizminin formalaşdırılması 547
162. *Məmmədova L.R., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
Məhsul istehsalı və satış uçotunun təkmilləşdirilməsi 549
163. *Mürsəlov V.Z., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
Müasir dövrdə müəssisələrdə informasiya texnologiyalarının tətbiqinin əhəmiyyəti 552
164. *Nəciyev M.E., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
Dövlət vergiləri və büdcə gəlirlərinin formalaşmasının qiymətləndirilməsi. 554
165. *Orucova M.E., magistrant, Azərbaycan Texnologiya Universiteti*
Kostyumun bədii obrazlarda tətbiqinin təhlil edilməsi 557
166. *Osmanlı F.K. magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
Qarabağda dayanıqlı inkişaf modelləri 561
167. *Piriyev X.X., magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa-quruculuq işlərinin aparılması. 564
168. *Qaybalıyeva N.M., magistrant, Bakı Biznes Univeristeti*
İqtisadiyyatda əmək bazarlarının yeri və rolu 566
169. *Qənbərov S.İ., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə taxılçılıq potensialının qiymətləndirilməsi 571
170. *Rəhimov R.İ., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
Layihənin işlənib hazırlanması mərhələləri 573
171. *Aghazada R., master student, Baku Business University*
Current State of the Accounting and Reporting System in Azerbaijan and Its Assessment …….. 575
172. *Süleymanova G.F., magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
Azərbaycanda təhsil xidmətlərinin inkişafında marketinq kommunikasiyalarının rolu 578
173. *Xələfli N.N., magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
Pandemiya dövründə Azərbaycanda maliyyə bank sistemi 583
174. *Xəlilzadə N.E., magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti*
Pandemiya dövründə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri 585
175. *Əlizadə X.M., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə turizm sənayesinin inkişaf perspektivləri. 587
176. *Fərhadova Z.F., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
İqtisadiyyatın inkişafında bankların rolu və yeri 589
177. *Гусейнов Ф.Р., магистрант, Академия Государственного Управления при Президенте Азербайджанской Республики*
Методы построения эффективной командной работы 591
178. *Məlikova L.S., magistrant, Azərbaycan Dillər Universiteti*
Fransız dilində "ailə" konseptini təcəssüm etdirən frazeoloji birləşmələr və atalar sözləri 595
179. *Həsənova X.Y., magistrant, Bakı Biznes Universiteti*
Satışın idarə edilməsində müxtəlif vasitələrdən istifadə yolları 597

Kompüter tərtibçiləri: **H.C.Əmrullayeva**
N.X.Əsgərli

Texniki redaktor: **Ə.N.Bağırov**

Yığılmağa verilmişdir:15.05.2022
Çapa imzalanmışdır: 26.05.2022
Kağız formatı: 60 x 84 1/16
Həcmi: 40,0 ç/v
Tiraj: 500
Qiyməti müqavilə ilə